

Irodalom történet

1982 1

Akadémiai Kiadó

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1982. LXIV. évf. I. szám

Új folyam XIV. I. szám

Szerkesztő bizottság:

AGÁRDI PÉTER • FÜLÖP LÁSZLÓ • KENYERES ZOLTÁN • LÖKÖS ISTVÁN
OROSZ LÁSZLÓ • POSZLER GYÖRGY • TARNÓC MÁRTON
VÖRÖS IMRE • WÉBER ANTAL • ZAPPE LÁSZLÓ

Főszerkesztő:

NAGY PÉTER

Szerkesztő:

MEZEI MÁRTA

Technikai szerkesztő:

CSÁKY EDIT

Szerkesztőség:

1052 Budapest, Pesti Barnabás u. I. III. 51/c

Tel: 377-819

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem adunk vissza!

TARTALOM

EMERY GEORGE: Radnóti Miklós Ignotus-vonatkozásairól	I
NAGY ANDRÁS: „Én nem bízom a világot a történelemre” (Németh László történelmi drámáiról)	20
BÉCSY TAMÁS: Az „én”-világának drámája (Örkény: <i>Pisti a vérzivatárban</i>)	43

A tartalom folytatása a hátsó borítólapon

EMERY GEORGE

RADNÓTI MIKLÓS IGNOTUS-VONATKOZÁSAIRÓL

Radnóti Miklós művén 1974 óta dolgozom.¹ Ennek legfrissebb intermezzója abból adódott, hogy alkalmam nyílt a Nyugat reprintjében böngészni, s többek között Ignotus főszerkesztő változatos közreműködését is újra áttekinteni. Különösen a perzekutor-esztétikáról szóló cikke² emlékeztetett Radnóti-olvasmányaim eleinte egyik legenigmatikusabb mozzanatára, arra a kis irodalmi rejtvényre, amelyet Baróti Dezső mesteri Radnóti-monográfiája, a *Kortárs útlevelére* című mű fejtett meg azóta mindnyájunk örömére.³ Természetesen az Ujholdban megjelent *Számadás* című vers Ignotus-dedikációjára gondolok, s ennek előzményére, Ignotus jóindulatú kritikájára a *Lábadózó szélről* a Magyar Hírlap hasábjain. Amint Baróti rész-életrajzában olvashatjuk: „Nagy örömmel olvasta viszont (Babits negatív kritikája után) azokat a szintén a Nyugat első nemzedékének egyik kimagasló személyiségétől, Ignotustól való szavakat, amelyek jórészt azt dicsérték versei-

¹ Eddig két, bevezetéssel és jegyzetanyaggal ellátott fordításkötet jelent meg, angol nyelven: Miklós Radnóti; *Subway Stops: Fifty Poems*. Ardis, Ann Arbor, 1977, és Miklós Radnóti; *The Complete Poetry*. Ardis, Ann Arbor, 1980.

² „I-s” [Ignotus]: *Utóirat. (A perzekutor-esztétikáról)* Nyugat, 1908. I. 227–228.

³ Baróti Dezső: *Kortárs útlevelére. Radnóti Miklós 1909–1935*. Bp., 1977.

ben, amit Babits kifogásolt bannük.”⁴ És: „Az 1933. június [sic!] 13-ról keltezett *Számadás* az alkalmi versek határán jár: látogatásra invitálja Ignotust, akit a *Lábadozó szél*ről írt meleg hangú kritikája után különösképp szívébe zárt.”⁵ Baróti értékes adalékai és rövid verselemzése nyomán Radnóti Miklós Ignotus-kapcsolatát szeretném itt kissé közelebbről vizsgálni, a 20. századi magyar irodalomtörténet világának ezt a jöllehet „apró rebbenését” (hogy Radnóti *Eső esik. Fölszárad* . . . című verse szavával éljek) amely, szerény méretei ellenére szintén hozzájárulhat Radnóti kiforrott művészetének helyes interpretálásához.

A szóban forgó két dokumentum rövid kiterjedése talán megengedi, hogy Ignotus kritikáját részben, Radnóti versét pedig teljes egészében bemutassuk. Ignotus *Utóirat* cím alatt közzétett kritikájában a következőképpen nyilatkozik:

„Múlt vasárnap a *Magyar Hírlap* szeretettel emlékezett meg a fiatal Radnóti Miklós *Lábadozó szél* című verseskönyvéről, s a sok jó közt, mit méltán nem sajnál tőle, az is igaz, hogy Radnóti egészen a maga lábán jár s nem Ady-utánzó. Ami azonban nem azt jelenti, hogy ne látszanék meg rajta, hogy Ady járt előtte. Nem utánozza, hanem tanult tőle – megtanulta tőle a megtanulhatatlant, azt, hogy a költő ott kezdődik, ahol saját nyelve van.”⁶

Radnóti „válasza” erre így hangzik:

Számadás

Ignotusnak

Bőven lesz szilva nékik az idén, –
pötttyenti asszonyom s meleg gyerekszáján
fürgé gonddal az idegen fára fölnéz;

⁴ Baróti: i. m. 336.

⁵ Uo. 367.

⁶ Szövegünket kötetben megjelent új nyomtatás után idézzük: *Ignotus Válogatott írásai*. Szerk. Komlós Aladár. Bp., 1969. 273–274.

nékik bőven lesz szilva az idén, – igen,
 s bőven nekünk is, évenkénti termés:
 jaj, baj és ügyész! most igaz, csak
 egy hasas kutyánk van s így lesznek kutyakölykek,
 de egyre kölykező harci kedvünket ápolgathatod,
 ha kerítésünket átléped és megkóstolod
 igaz szándékkal fényes és puszta kenyerünket;
 nehéz és ékes az, mint egy áldomás!

1933. július 13⁷

Idézzük emlékezetünkbe a legfontosabb dátumokat. A Magyar Hírlap 1933. március 25-i számában, tehát egy szombati számban adta közre Ignotus a *Lábadozó szélről* szóló tárcáját; Sós Endre a kritikában megemlített „múlt vasárnap”-i ismertetője ugyanazon napilapnak március 19-i számában jelent meg, a 21. oldalon.⁸ Erre nem egészen három hónappal, a fenti keltezéssel ellátva írta meg Radnóti, Ignotus iránt érzett háláját kifejező versét. A vers a Népszava 1935. január 27-i számában jelent meg, a 19. oldalon, „a költő sajtó alatt levő Újhold című verseskötetéből” rubrika alatt, ami a lap szerkesztősége részéről nem kis elismerésről tanúskodik.⁹ Rövid öt héttel Ignotus ismertetőjének megjelenése előtt közölte Babits, a Nyugatban folyamatosan hozott *Könyvről könyvre* rovatában, az 1933. február 16-i számban, saját visszautasító kritikáját a

⁷ A vers az 1935-ben megjelent *Újhold* című verseskötet 21. oldalán foglal helyet. Szövegünk közvetlen forrása: *Radnóti Miklós Művei*. Szerk. Réz Pál. Bp., 1978. 79.

⁸ *Radnóti Miklós, Bibliográfia*. Szerk. Vasvári István és Batári Gyula. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Bp., 1966., 40.: „[Sós] Endre, Magyar Hírlap, 1933, 64. sz. 21. l.” Vö. Baróti: i. m. 337.

⁹ Ehhez az adalékhoz részben Radnóti Miklósné közlése, részben az Országos Széchényi Könyvtár újság-mikrofilmjeinek megtekintése révén jutottam. A Népszava rubrikájáról szól Mikó Krisztina: *Radnóti Miklós levelei Buday Györgyhez*. Kritika, 1978. 9. sz. 13–14. (10. sz. jegyzet.)

Lábadozó szélről.¹⁰ Ha mindehhez még hozzátvetjük arra való emlékezésünket is, hogy Radnóti 1933-ban megjelent verseskötetében s annak címében mitől is „lábadozik” a „szél”, akkor csak arra következtethetünk, hogy a közvetlen hálakifejezés a költő részéről mélyen érthető. Radnóti 1933 nyarán még igenis érezhette hosszadalmas, csak 1932. május 18-án lezárult sajtóperének utóhatásait, s az, hogy „egyre kölykező harci kedvét” még egy, az Újhold lapjaira szánt versében is kifejezésre juttatja, arra is enged következtetni, hogy mint külön lelki viszályal, Babits bírálatának reá tett hatásával is meg kellett hogy birkozzon a költő. Ilyen körülmények között aligha csoda, ha a fiatal Radnóti nem sok időt veszteget azzal, hogy beavatottaknak, ha oly csendesen is, de tudtukra adja, hogy minden elismerő szóért hálás, s hogy a jóindulatnak minden megnyilvánulása mint gyógyszer hat az utóbbi időben éppen eléggé igénybe vett lelkiállapotára.¹¹

1.

Nem először és nem utoljára fordul elő a költői hagyományok mély és önérzetes tudatában élő és dolgozó Radnótinál, hogy kritikára verssel válaszol. A sok barát és költőtárs sorai között, akik az idők során versesköteteiről melegen elismerő kritikát írtak, (adott esetekben több mint egyszer) hat barát

¹⁰ Nyugat, 1933. I. 239–240. Új nyomtatásban: Babits Mihály: *Könyvről könyvre*. Szerk. Belia György. Bp., 1973. 107. Radnóti Babits-hoz való viszonyáról egy útbaigazító bekezdésnyi szól uo. 316.

¹¹ A *Lábadozó szél Férfi napló* ciklusában – s főképp annak megnyitó versében – megverselt „fenegyerekség” dacára lásd Radnóti 1931. október 12-i keltű, Szalai Imrének írt levelét, amelyben arról panaszkodik, hogy a hosszadalmas tárgyalás oly nyomasztóan hat kedélyére, hogy „valami állandó fáradtság ül rajtam, és semmit sem csinállok. Folyton álmos vagyok.” (Baróti: i. m. 198. Vö. Pomogáts Béla: *Radnóti Miklós*. Bp., 1977. 53.)

nevét találjuk, akik a fiatal Radnóti versdedikációinak címzettjei is lettek, első könyvismertetőik időrendi sorrendjében: Lakatos Péter Pál, Bálint György, Forgács Antal, Baróti Dezső, Sós Endre és Tolnai Gábor.¹² Ezek közül csak Lakatos előzte meg a költő egy az *Újmódi pásztorok éneke* című verseskötetében közölt (a *Hajnali elégia* című) versének dedikációját a *Pogány köszöntőről* írt ismertetőjével; Forgács, Baróti, Sós és Tolnai mind később írtak kritikát Radnóti könyveiről, mint kaptak volna tőle versdedikációt. Bálint pedig annyi Radnóti kötetnek volt recenzense (sokszor több helyen is), s a néki dedikált két vers, az *1932 július 7* és az *Ötödik ecloga* annyira életre szóló barátságról tanúskodik, hogy az ő esetében legkevésbé lenne lehetséges bármi közvetlen oksági viszonyt feltételezni könyvbírálat és versajánlás között. Érdekességképpen Tolnai és Baróti, akik mindketten a *Lábadózó szélt* ismertetik, azt a kötetet, amelyben nekik dedikált versek szerepelnek (a *Szél se fúj itt már*, illetve *Gyerekkor* címűek), mintha saját hálájukat fejeznék ki a költő iránt, aki tudvalevően igen nagy hangsúlyt helyezett arra, hogy könyveinek kedvező ismertetői legyenek.¹³ A versdedikáció és könyvkritika közötti fordított viszonyra, mely az előbb említett barátok körében gyakori, a legérdekesebb példa talán Sós Endréé, aki már az *Újmódi pász-*

¹² A versdedikációk és a barátoktól származó könyvismertetőik adalékai a fent idézett *Radnóti Miklós, Bibliográfiában* (39–43) és a *Radnóti Miklós Művei* című kötetben közölt megfelelő versek keltezésében találhatóak meg. Így pld. megfigyelhetjük, hogy Forgács Antal Radnóti művéről szóló első kritikája (az *Újmódi pásztorok éneke* című kötetéről) a kolozsvári Korunk 1932. évfolyamának 3. számában jelent meg, míglen Forgácsnak Radnóti már egy 1929. szeptember 28-ról keltezett versét (a *Csendes sorok lehajtott fejjel* címűt, a *Pogány köszöntő* záró versét) dedikálta.

¹³ Radnóti Budaynak írt, 1935. március 30-i postabélyegzővel ellátott levelében a következőt írja: „Ismétlem, én a nevem viszonylagos ösmertségét nem a megjelent írásaimnak köszönhetem, hanem az írásaimról szóló kritikáknak.” (Mikó: i. m. 13., 7. sz. levél.)

torok énekében címzettje volt az 1930. december 6-i keltű *Tápé, öreg este* című vers ajánlásának. Kevesen tudják viszont azt, hogy Sós *Lábadozó szélről* szóló ismertetője megírására minden bizonnyal azt a példányt használta fel, amelyet neki a költő dedikált: „Sós Endrének és Erzsinek / nagyon sok szeretettel és / régi barátsággal / Radnóti Miklós / 1933. I. 27.”¹⁴ De az Ignotus-dedikáció és a fentieknek tett ajánlások között természetesen mélyrehatóbb különbség is létezik, mint az időrendi változás. A korábbi nevek mind egy, a fiatal költőt melegen körülvevő baráti körből származnak, míglen Ignotus neve lélektanilag mintegy az üstököshöz hasonlóan jelentkező, távoli tünemény – nem kevesebb, mint a nagy Nyugat alapítójának és mentorának neve. Ignotus elismerő szava tehát minden eddigi, idevágó élményétől elütött jelenthetett Radnóti számára, s joggal érezhette, hogy ez a kritika munkájára és pályafutására döntő hatást gyakorolhat.

Idetartozik a költő versdedikáció-gyakorlatának negatív oldala is, ama „kölykező harci kedve”, amelynek következtében gyakrabban reagál költői ajánlás formájában a megjelenő kritikára. Jól ismert Radnóti teljes skálával rendelkező, a puszta gúnytól a módszeres szatíráig érő hangneme azokkal szemben, akik művét marasztalóan bírálják. Így már Simon Andorról, aki „durva hangú kritikát írt a *Lábadozó szél* című kötetéről”, ír bökverset, valamint Babits kritikájára reagálva, „két (máig kéziratban maradt) gúnyverset” róla is.¹⁵ Később azonban nem maradt Radnóti ily csendes és diszkrét; Horváth Béla a *Vigilia* hasábjain közölt kritikája a Vajthó László szer-

¹⁴ Tollal a kötet előlapjára írva. A *Lábadozó szél*nek ez a példánya magántulajdonban van. A dedikáció látszólag korai keltét hitelesíti Mikó: i. m. 1. sz. levél és jegyzet.

¹⁵ Baróti: i. m. 85. 336. A Babits ellen írt bökversek egyikét, az *Ajánlás* címűt, közli és ismerteti: Melczer Tibor: *Kiadatlan Radnóti-kéziratok az Országos Széchényi Könyvtárban*. Irodalomtörténet. 1978. 1047. Vö. Kovács Sándor Iván: *Radnóti Miklós: Ajánlás*. Kortárs. 1979. 760–762.

kesztésében megjelent *Mai magyar költők* című antológiáról, amelynek Radnóti munkatársa volt, alkalmat adott neki arra, hogy most már goethei és schilleri xéniák formájában írandó szatirikus epigrammákra hegyezze tollát. Az 1942. január 25-i keltezéssel ellátott *Egy verselőre* című epigramma-ciklus napilapban vagy folyóiratban ugyan nem látott napvilágot, de a *Tajtékos ég* kéziratában már helyet foglal, mintha az akkor már munkaszolgálatot is megjárt költő Horváth feljelentő kritikája nyomán is érezte volna, hogy a kötet amúgy is csak posztumuszán fog megjelenni.¹⁶ Ebbe a kategóriába sorolható egy korábbi, 1941. február 11-i keltű és *Az undor virágaiból* című epigrammája is, amelynek első kiadása szintén csak posztumusz kötetében található.

Ajánló és kortársakat felidéző versei között szatirikus és baráti hangú verseiben egyaránt bensőséges dedikációkra is bukkanunk. Radnóti mestere volt a szóviccekkel és groteszk gúnyképekkel megírt nonszensz-költészetnek, erről *Eaton Darr strófáiból* című ciklusa is tanúskodik, s jól ismert tény ma már, hogy a „gyermekrablóról” szóló *Ballada* pl. Horváth Béla képmásával foglalkozik.¹⁷ Pozitív hangulatú versbe-rejtett dedikációval már a *Lábadozó szélben* megjelent, 1932 október 6. című versben (a *Férfinapló* záróversében) találkozunk, ahol a költő Forgács Antal egyik, a kolozsvári Korunkban közölt kritikája után ítéli meg önmagát:

„Néped közt jöttél s ha igaz
amit az erdélyi lap írt rólad egyszer.
(hogy Angyalföld és a Lágymányos
proletárjainak költője vagy te),
akkor hazaértél!”¹⁸

¹⁶ Radnóti Miklós: *Tajtékos ég*. Révai k., Bp., 1946. 61. *Művei*, 181–182.

¹⁷ Radnóti Miklós *Művei*. 281.

¹⁸ Radnóti Miklós *Művei*. 59.

A baráti dedikációk és aposztrofálások között a *Számadás* ettől a típustól üt el a legerősebben; szó sincs az Ignotusnak dedikált versben arról, hogy a költő a róla írt kritikára még csak célzást is tenne. És bár — a vers a maga nemében igen nagyra becsült,¹⁹ érdemesnek tartjuk hangsúlyozni, hogy Radnótinak még hátrahagyott, *Az Újhold ajánlása* című verse is a *Számadás* értékei mellett szavaz: tiszta gesztus és dráma miniatűrképe mindkét vers, utalások minden mellőzésével.

A *Számadás*ban kifejezésre juttatott kesernyős jókedv, harcias hangulat és baráti meghívó gesztus csak akkor tárul fel teljes tisztaságában, keresetlenségében, s mégis minden benső komplikáltságában, ha tekintetbe vesszük a körülményeket, amelyek között a vers íródott. A szilvafa képe az istenhegyi kert világát idézi fel, azoknak a meghitt nyári napoknak egyikét, amelyeket a költő menyasszonyával már szegedi egyetemi éveit során is a Diana úti házban s kertben tölthetett.²⁰ Bár a költő új „nagyatyai barátjának küldött” meghívója szép szimbolikus gesztus a versen belül, a legkevesebb amit mondhatunk, ha föltételezésként is: nem túl valószínű, hogy az idősebb író, ha kedve lett volna is rá, el tudta volna fogadni a „meghívót”. Bár 1933 nyarán Radnóti már majdnem egy éve munkatársa volt a *Nyugat*nak — amelyben mint első verse (a lap 1932. december 1-i számában) a Buday Györgynek dedikált *Estefelé* szerepelt — Ignotus akkor már régen otthagyta a *Nyugat* főszerkesztői íróasztalát, és az első világháború után Bécsbe, majd Berlinbe vándorolt ki, hogy onnan figyelje s folytatólagos publicisztikai és kritikai írásaival részben tovább is támogassa a magyaror-

¹⁹ Lásd Baróti erről a versről szóló elemzését, három egymástól némileg eltérő verzióban: Tiszatáj. 1969. 394–400. – Baróti: *Írók, érzelmek, stílusok*. Bp., 1971. 391–403. I. m. 306–327.

²⁰ Két további, erről a boldog élményről tanúskodó korai vers az Újholdban megjelent *Szerelmes vers az Istenhegyen* és a *Járkálj csak halálraitélt!* című kötet megnyitó verse, az *Istenhegyi kert*. (Radnóti Miklós Művei. 88–89., 93.) Az istenhegyi kert és ház Radnóti-val kapcsolatos vonatkozásairól Pomogáts számol be, i. m. 87.

szági irodalmi fejlődést. Radnóti-kritikáját minden valószínűség szerint Bécsből küldhette be Ignotus a Magyar Hírlapnak. De Radnóti, a nyarakat kivéve, 1930 ősze óta természetesen maga sem igen tartózkodott Pesten (eltekintve pl. sajtóperével kapcsolatos pesti útjától, amelyet kénytelen volt megtenni),²¹ így magyarázható, hogy a két író lelki és mindenesetre egy kis vers szimbolikájára szorítkozó benső találkozója vidéki és külföldi tartózkodások, igen messziről történő integetések apró mozzanataiból tevődhet csak össze. Igen élesen s feltűnően elűt ez a „találkozó” minden más kontaktustól olyanokkal, akiknek Radnóti szintén dedikált verset – még Bálint Györggyel való találkozásaitól is, aki, mint tudvalevő, sokat utazott külföldön, de akivel ennek ellenére rendszeresen összejárhatott – s ez annál is elgondolkodtatóbb, mert Ignotus és Radnóti találkozás-portréjának itt megkísérelt elemzésénél némely mélyebb lelki rokonság mérlegeléséről van szó.

A kis vers, amelynek tizenegy sora, mint ahogy Baróti ezt elemzi, mintha egy korábbi, ideges és zsúfolt, mindent egy-szuszra megírni igyekvő versstílusra ütne vissza,²² meglepetés-szerűen strukturális szimmetriát is felmutat. Mindennek magva a hatodik, tehát középső sorban helyet foglaló „jaj, baj és ügyész”; az első sor *szilvája* tükrözi a tizedik sor *kenyerét*, úgy mint az ötödik sor *évenkénti termése* a hetedik sor *kutyakölykeit* s a negyedik sor megismételt *szilvaképe* a nyolcadik *kölykező harci kedvét*. Ezt észelve, ízelve s a verset újra normális sorrendjében olvasva láthatjuk, hogy a költő képei során is elárul egynéhány titkot arról, hogyan is éli át a nagy Nyugat-alapítóval történő lelki találkozását. *E contrario* – ez is

²¹ Amint ezt verscímként szereplő keltezéséből is látjuk, Radnóti budapesti tárgyalása a Kúria előtt 1931. december 8-án folyt le. Erre az eljövendő eseményre a költő egy levelében tesz utalást: „Még annak a nyomorult tárgyalásnak is örülök, mert látlak.” Vö. Radnóti Miklósné: *Radnóti Miklós szegedi levele menyasszonyához, 1931. nov. 20.* Tiszatáj. 1969. 393.

²² Baróti: *Kortárs útlevelére.* 367–368.

a lelki komplikáltság szimptomája. A szilvafa másoké. Azzal még megbékélt volna Ignotus, hogy Radnóti Juhász Gyula halálára írt elégiájának (a *Meredek út* egy versének) egy sorát, a „folyton mást dajkáló diadal” hangulatát idézi már itt. Ambivalensebben reagált volna talán arra, hogy a mások kertjéből idetetsző szilvafa képe Arany János-i allúziót hoz a versbe, egy Pál gazda diófájára történő utalást (Arany *A fülemile* című versében). Ignotus ugyanis Arany lírájának éppoly őszinte hódolója volt, mint Radnóti – közösen átélte a két író Arany lírai dikciójának „sötét arany” fajsúlyát. Ugyanekkor Ignotus Adyt és a Nyugat más első nagy írótéhetségeit éppen az Arany- és Petőfi-epigonokkal szemben védte. Ignotus írhatta volna tehát Radnótiról azt is, hogy: „nem Arany-utánzó. Ami azonban nem azt jelenti, hogy ne látszanék meg rajta, hogy Arany járt előtte.”

A „kölykező harci kedv” a *Lábadozó szél* megnyitó ciklusának, a *Férfinaplónak* lázas, idegesen jókedvű retorikájára üt vissza, így egyben külön köszönetet fejezve ki az idősebb írónak, aki a nagy korkülönbség ellenére éppen arra a hangra tud elismerően figyelni, amelyről Babits csak úgy tudott nyilatkozni, hogy: „Ebben a költészetben a Kraftausdruckok pótolják az erőt, ... s a fenegyerekség a tehetséget.” Rokonos ebben a *Számadás* a Sík Sándornak dedikált *Tört elégiával*, amelynek szintén harcias hangulatvilágába nem kis adag fanatikus rezignáltság is keveredik; utóbbi versben a dedikálnak a vallásosság képével záruló mondanivaló sugalmazhatott valamit a költő lelki komplikáltságából, abból a megalkuvást nem ismerő állásfoglalásából, miszerint az irodalmi szabadságért vívott harc külső mozzanatai nem inkonzekvensek a benső élet éthoszával sem.²³ Fontos végül is megfigyelnünk a *Számadás* képsorában, jobban mondva annak legvégén értékesített,

²³ A *Tört elégia* továbbá már azt a tisztulást és elmélyülést is mutatja, amelyre Sík „Miklós fiamat” 1932. február 10-i keltű, a költőhöz tárgyalása után intézett levelében inti. Vö. Baróti: i. m. 214.

asztalhoz való meghívásnak, a kenyér megosztásának motívumát is, amely mintha Catullus 13. versének, a *Cenabis bene, mi Fabulle, apud menek* groteszk humorisztikáját dolgozná fel a komoly, szeretetteljes megszólítás költői dimenziójában. Így a groteszk és komoly hang, a szomorúság és öröm egymást kölcsönösen átható mimetikája az egész vers stíl-idomító mozzanatává válik; a vers beteljesül. A mások szilvafájával megnyíló képsorozat, harcias érzéseken átpergetve magát a saját, de másokkal megosztandó betevő falat emocionális szférájáig jut el, s így tisztán tükrözi a költő mind benső, mind külső helyzetét: az akkori társadalomból bár „száműzötten”, mégis bátor optimizmussal néz farkasszemet a cenzúrával, az igazságtalanul elítélő kritikával, hogy végül is egy jóindulatú szó révén újra otthonára, saját megterített asztalára találjon.

2.

Hogy Ignotus Radnóti versét milyen érzésekkel fogadta, nem tudjuk; de van kézenfekvő magyarázata annak, hogy egy ilyen parányi mozzanat jóvoltából is, mint ez az objektíve soha létre nem jött „találkozó” volt, éppen Ignotus és Radnóti, a régi és az új szimbiózisának e két bajnoka, jusson közös és kölcsönösen megvilágító fénybe. Ignotus az avantgarde magyar írás terén már annyiban is érdekes tünemény, amennyiben, Adyn, Babitson, Kassákon és Füstön is túltéve, részben a múlt század gyermeke is volt. Aki 1869-ben, még Kossuthék és Deákék korában született, s akinek apja, Veigelsberg Leó a legjobb magyar–német tradíciókat ápoló Pester Lloyd főszerkesztője volt, annál aligha csoda, hogy egy 1917-ben megjelenő verseskötete már mint egy írókarriert betetőző dokumentum hívja magára a kortársi kritika figyelmét. Mindenesetre Babits jóformán ekként méltányolja Ignotusnak e kötetét a Nyugat 1917. december 16-i számában, pedig 1917-ben Ignotus még nagyon is írói – kritikai és publicisztikai – pályafutásának

derekán állt.²⁴ Fontos viszont megfigyelnünk azt, hogy amikor a Nyugat alapítására és a folyóirat kultúrpolitikai küzdelmeinek s főleg a szecessziós avantgardizmus oldalán állást foglaló öndefiníálás alapfeltételeinek megszervezésére kerül a sor – tehát 1907 záró hónapjaiban (A Nyugat 1908. január 1-i számával indult) – a nagy szervező és publicista lelkében már nyilvánvalóan megtörtént a választás. Mint egyfajta Ezra Pound *manqué* viseli ezentúl szíven *más* eget kérő tehetségek kibontakozásának ügyét, a századforduló körül Adyét, miként negyedszázaddal később József Attiláét, minden önámítás mellőzésével afelett, hogy lehetne-e még *ő maga is* „nagy író” egy olyan irodalmi színen, ahol a mítoszi harcok Ady „Apokalipszise” és Babits „konzervativizmusa” között folynak.²⁵

Pártfogója lenni a nemzeti irodalmi és esztétikai vitának is, az egyedülálló, kibontakozó zseninek is, az kell, hogy egy önmagát nem kis iróniával *Ignotus* tollnévvel felszerelő írólélek feladata legyen. Így aligha tekinthetjük véletlennek, hogy Ignotus, – József Attila melletti állásfoglalása után alig hét évvel –, impresszionista ítélőképességével és diszkrét tehetségekre felfigyelni tudásával Radnóti Miklós pályájára is felfigyel, juttat az „akácként aszfaltba nőtt”²⁶ fiatal költőnek is a karriert és a sorsot döntő elismerésből. Különösen ízlelhette Ignotus azt, hogy Radnóti, amennyire nem „Ady-utánzó”, úgy nem epigonja egyetlen előtte járt költőnek, irányzatnak – nem utánzója Ignotus nagy pártfogoltjának, Babitsnak, főként pedig

²⁴ Új nyomat: Babits Mihály: *Ignotus versei*. In: *Arcképek és tanulmányok*. Szerk. Gál István. Bp., 1977. 322–330.

²⁵ Erdemes viszont megfigyelni azt, hogy Ignotus mint a Nyugat főszerkesztője, rengeteget írt a lapba, míglen Osvát Ernő mint szerkesztő, „a Nyugatba, amelyet több mint két évtizedig vezetett, úgyszólván egyetlen sort sem írt”. Vö. Gyergyai Albert: *Emlékezés Osvát Ernőre*. In: *A „Nyugat” árnyékában*. Bp., 1968. 301.

²⁶ Vö. Ignotus Radnóti-ismertetőjének utolsó mondatát: „A faluból nőtt ki, s az aszfaltba nőtt le, mint az akác – költő.” *Ignotus Válogatott írásai*. 274.

(aminek bekövetkeztét valószínűbbnek tarthattuk volna) nem utánzója, behódolója semmiféle izmusnak, még Kassáknak, az izmusok magyarországi apostolának sem.²⁷ Az, hogy Ignotus Radnótit tudatosan éppen Babits kritikája ellen védte volna, természetesen vitatható, de érdemes megfigyelnünk, hogy mint a Nyugat első írónemzedékének ösatya, József Attilára és Radnótira, mint a második, illetve harmadik generáció tagjaira csak a Nyugaton betöltött történelmi szerepe után terjeszthette ki kritikai oltalmát.

Ignotusnak Radnótira való felfigyelése a fiatal költő pályájának ebben a kritikus pillanatában annál érdekesebb, a *Számadás* kölykező harci hangulat-portréja annál idevágóbb, mert maga Ignotus mindig is az irodalmi életben oly könnyen elharapódzó rendőrügész-mentalitás ellen harcolt. Ahogy őt Babits az 1930-ban megírt *A „Nyugat” és az akadémizmus* című védőiratában jellemzi:

Ignotus valaha nagy harcot vívott a „perzekutoresztétika” ellen, mely a szellem minden jelentkezését a pártrendőr szemével nézi, és az ellenpártot, vagy amit annak képzel, egyszerűen ki akarja tagadni az irodalomból. Csodálatos módon nem veszi észre, hogy maga is beleesett abba, ami ellen harcolt, . . .²⁸

Ignotus nagy irodalompolitikai harcainak „vénasszonyok nyarára” utal ennek az idézetnek utolsó mondata, a Nyugat új szerkesztői ellen folytatott „hadjáratára”, amit akkor indított, amikor a folyóirat 1930. február 1-i számával kezdődően levették a nevét, mint főszerkesztőét a lap címlapjáról.²⁹ S míg

²⁷ Kassák pedig, egészen konzekvensen, Radnótira csak a harmincas évek derekán figyelt fel. Ezt a megkésett irodalmi nexust tárgyalja: Csaplár Ferenc: *Radnóti és a „Munka”*. Irodalomtörténet. 1969. 416–420.

²⁸ Babits: *A „Nyugat” és az akadémizmus*. I. m. 101–102.

²⁹ Ignotus: *A „Nyugat” útja. Ignotus a „Nyugat” közönségéhez*. Bp., 1930. Ez a kis vádirat, amely eredetileg mint beszéd hangzott el a Zeneakadémián, mindössze 20 oldalt tesz ki. Ignotus 1919 óta – tehát

ennek a kontroverziának elemzése nem ide tartozik, annyi éppoly releváns, mint valószínű, hogy Babits és Móricz mint a Nyugat új szerkesztői átértékelték azt, hogy Ignótus nimbusát és harcos antikonzervatív múltját nem lehet egyszerűen a „Más idöket élünk” szólammal elintézni s a köztudatból kitörölni. Röpke két évvel később Babits, az *A „Nyugat” régen és most* című beszédében indítatva érzi magát megvédeni a lap új konzervativizmusát és — nem túl halkán áthallatszó retorikai szándékkal — megkérdezi: „Reakció ez?”³⁰ Minden személyi, politikai farkasszemet-nézéstől és félreértéstől eltekintve, s elismerve Babits makacs esztétikai állásfoglalása igazát is — amelyet e későbbi cikkében fölötte emocionálisan véd³¹ — meg kell állapítani, hogy Babitsnak „*im Fall Ignótus*” akkor van leginkább igaza, amikor így szól: „Ignótust régebben ’mindent megértő’ s fölényesen komplikált szellemnek ismertük.”³² Mert ami Ignótust egész útján végigkíséri, ami az ő irodalmi személyiségét és szellemét leghűebben jellemzi, az a szilárd helytállás, a konzekvens gondolkodás és cselekvés. Szinte kihallatszik József Attila és Radnóti mellett tett hitvallásából Luther Márton híres wormszi kijelentése V. Károly császár előtt: „*Hier stehe ich, ich kann nicht anders.*”

Az ilyen kaliberű állásfoglalás mellett, amely minden, az új tehetségek ellen megnyilvánuló perzekutor-gondolkodással, rendőr- és ügyészmentalitással kész szemben állni, a Babitsékkal szemben bekövetkezett elidegenedés jelentősége hamar elhalványul. Ami igazán lényeges ebben a „szerelmesek perpatvarában”, ami számunkra maradandó és érdekes, az az attitűdök

a kommün bukása és Ady halála óta — nem tartózkodott Magyarországon; Osvátnak 1929 októberében bekövetkezett halála váltotta ki azokat az eseményeket, amelyek nyomán a Nyugat szerkesztőségi életében új korszak kezdődött.

³⁰ Babits: *A „Nyugat” régen és most*. I. m. 115.

³¹ Uo. 113–114.

³² *A „Nyugat” és az akadémizmus*. Uo. 102.

kontrasztjának egy kritikus pillanatban rögzített pillanatfelvétele. Mert hiába, mindkét előjeggyel ellátva s interpretálva – „*le style, c'est l'homme.*” Minden tiszteletünk mellett a későbbi Babitsnak Radnótival szemben tanúsított atyai barátsága, támogatása iránt, iskolapéldaként kell egymás mellé állítsuk a két írópublicista, Babits és Ignotus kritikai állásfoglalását a *Lábadozó szél* szerzőjével szemben. Míg Babits az akkori Radnótiban – akitől különben már verset is közölt (a fent említett *Estefelét*) – csak éretlenül lázító, kiabáló és paraszt tempókat kolportáló fiatalembert lát, Ignotus alig öt héttel később meglátja benne a kibontakozó mestert, a költőt, aki

„egy réti szóból és pesti dumából összesűrült nyelvben, . . . úgy vágja és vájja ki a verset, mint a szobrász a szobrot a kőből vagy a keményfából, erei és csomói szerint formálva mondanivalóját”.³³

Nem, ez a Nyugat-harcokat látott, vesztett, s ezeket mindezenre már fél évtizede maga mögött tudó publicista-író itt sem adja be a derekát; megmondja, ha oly tömören és egy másvalaki recenziójára írt „Utóirat” keretén belül is, mit tart azokról, akik azt hiszik, hogy egy ilyen tehetséget egy sajtóperrel s könyvének elkobzásával egyszerűen el lehet hallgattatni. Mert fel kell tételezzük, hogy Ignotus külföldről is érdeklődéssel, rokonszenvvel követhette Radnóti és József Attila jóformán szimultán lefolyt perét, amely során egy olyan esztétikus lélek, mint maga Kosztolányi is kész volt felszólalni a vádlottak oldalán.³⁴

3.

De mi mélyebb szellemi köze van egymáshoz a fent azonosított jellemvonásoktól eltekintve két, egymástól majdnem fél évszázadnyi távolságban álló írószellemnek? S valóban, ez a

³³ Ignotus *Válogatott írásai*. 274.

³⁴ Baróti: *Kortárs útlevelére*. 211. Radnótit valójában lett volna alkalma védeni Kosztolányinak, és tudvalevő, hogy elvben József Attila mellett is kiállt.

negyven év korkülönbség nagyon sokat számíthatott egy Radnóti idejében induló írónál, a harmincas évek elején. Megdöbentően szembetűnik a pusztá kronológia döntő szerepe, ha Radnótit nem egy olyan más műfajban érvényesülő íróval, mint Ignotus, hanem egy Ignotussal kortárs lírai költővel, mondjuk Komjáthy Jenővel emlegetjük egy lapon.³⁵ De ha más tényezőket is figyelembe veszünk, mint például Ignotusnak is, Radnótinak is kozmopolita, nyugati orientációját, teljesen logikusnak tűnik, hogy életükben egy szellemi találkozó lehetősége adva volt. Rajongója volt mindkettő a francia és német íróknak, a sok név közül tanulmányunk keretében egy, mindkettőjüknek igen fontos példára kell hogy szorítkozzunk. „Heine prózáját szerette, s az nem is maradt reá befolyás nélkül”, olvassuk egy újabb s kimerítőbb magyar irodalomtörténet Ignotus-méltatásában, „*A szecessziós modor*” rubrika alatt.³⁶ Ignotus verseiről írt kritikájában Babits is kitér röviden az idősebb költő Heinével érzett affinitására: „Nincs-e meg Heinében is ez az ellentét: az erős, lobogó s könnyen gyulladó érzékiség s a gúnyos, fölényes Értelem ellentéte, mely bizonyos nihilizmusba vezet?”³⁷ És hiába tagadja ugyanezt a recensens legközelebbi mondatában („És mégis tévedne, aki Ignotust Heine valóságos lelki rokonának tartaná”) – Radnóti-val kapcsolatban szöveget üt fejünkbe a megfigyelés. Nem „csupán” azért, mert Ignotust mint költőt a szerelmi líra kifejezés-világa vonzotta, egy lírai műfaj, amelynek Heine is, Radnóti is mesterei voltak. Hanem azért is, mert ami a nagy *É*-vel írott Értelmet illeti, amint ezt Babits fontosnak találja kihangsú-

³⁵ Komjáthyval Radnóti legalább szocialista szimpátiáit osztja; egy talán ennél is meglepőbb kontraszt adódhatna Reviczky Gyulával, a városi tudat költőjével. Reviczky viszont még Ignotusnál is másfél évtizeddel idősebb.

³⁶ *A magyar irodalom története*. Főszerk. Sőtér István. Bp. IV. (1965.) 1004. Vö. Ignotus: *Heine*. In: *Ignotus Válogatott írásai*. 290–297.

³⁷ Babits: *Ignotus versei*. I. m. 327.

lyozni Ignotus „lobogó s könnyen gyulladó érzékiségével” szemben: épp ennek az Értelemnek és a fenyegető nihilizmusnak egy fontos variációjára találunk Radnótinak a *Tajtékos ég*-ben közölt *Talán...* című versében. Itt az „Értelem” nem a nihilizmushoz vezet, hanem inkább szembeszegül egy sötét, az Értelem bomlásának ijesztő formájában jelentkező nihilizmussal. A vers bevezető szakaszainak kataton hangulata után a záró palinódia ablakán át mint egy nyári napkelte süt be az olvasóra, a költő élnivágásának, az Értelemhez tartott szent hűségének fénye:

Palinódia

És mégse hagyj el karcsu Ész!
ne éljek esztelen.
Ne hagyj el meggyalázott,
édes Értelem.
Ne hagyj el, hadd haljak merész
és tiszta, szép halált,
akár az Etna kráterébe hulló
mosolygó Empedoklész!^{3 8}

Hogy Radnóti lírai Heine-recepciójának egyéb vonásairól itt ne is szóljunk: a *Csütörtök* és a *Tajtékos ég* (a vers) fájdalmas, hősi lírai egyszerűségéről, a *Dal* heinei sorismétléseiről és a *Lyrisches Intermezzo* verseinek hangulatát idevarázsoló metrumáról, Radnóti Ortutay Gyulának, korunk ama egyik legszomorúbb ünnepén, 1939 karácsonyán írt Heine-dedikációjáról, amely éppen oly eltéveszthetetlenül alkalmi vers, mint amelynek határán, Baróti helyes megfigyelése szerint, a *Számadás* jár.^{3 9} „*Vieles wäre zu sagen davon*”, ahogy Hölderlin, egy másik meg nem alkuvó Empedoklész-önarckép alkotója, mondhatná, talán ebben az összefüggésben is. De hogy Radnóti és Ignotus közös Heine-affinitásának itt legrelevánsabb mozzana-

^{3 8} Radnóti Miklós Művei. 166.

^{3 9} Baróti: i. m. 367.

tát említsem meg: mindketten mélyen adósai a német mesternek ama közös meglátásukban, hogy a harcos költő és a harcos publicista munkája között, cenzúra és ügyészet korszakában – legyen az az ügyészet Horthyé vagy Metterniché – nincs válaszfal. A költészet és a publicisztika egymás határmozzanatát is kiteheti. Hogy Radnóti is fejtett ki publicisztikai tevékenységet, miként Ignotus költőit, az egyáltalán nem véletlen – az írói világ két féltekéje náluk is, akárcsak Heine életében és pályafutásában, egymásratalált. És itt az irodalmi zsánerek fogalmát érintő kérdés is felmerül.

Kétségtelen, hogy Ignotus és Radnóti, a Nyugat három író-nemzedékének e nagyapa-, illetve unokaalakja ígéretet s beteljesülést szimbolizál azon a téren is, amelynek az ő korukban a Nyugat bizonyult legrészletesebb s a való terepet leghűbben ábrázoló térképének. Ha ahhoz nem is kell ragaszkodnunk, hogy Babits éppen az ignotusi *Utóirat* olvasása révén jutott volna Radnótiról csak később alakított, revideált véleményére – mert a költőt elvégre is a versei igazolják –, annyi elvitathatatlan: Babits belátta, hogy tévedett Radnótival szemben, s nem sokkal saját kritikája után Bálinttól és másoktól egy egész sor kedvező bírálatot közölt róla a Nyugat hasábjain. Így legalább azt a következtetést megengedhetjük magunknak, hogy Ignotus baráti beavatkozása sem árthatott a fiatal írónak, aki akkor immár a Nyugatba is írt.

Radnótinak még több mint harminc, a Nyugatban közlendő verse segítette igazolni őt, mint a két háború közti líra egyik klasszikusát.⁴⁰ A *Számadás* Ignotus-dedikációjával kimondott spontán és őszinte köszönet ritkán előforduló eset olyanok

⁴⁰ Hogy a Nyugat könyvsorozatában már 1936-ban megjelent, díjnyertes *Járkálj csak halálraitélt!* című kötetéről ne is szóljunk. Hogy, rekvém-versétől eltekintve, Radnóti sem maradt új barátjának adósa, arról a melegen megírt ismertetője Babitsnak 1937-ben megjelent *Újabb versek* című kötetéről számol be. Szöveg: *Radnóti Miklós Művei*. 691–696. V. Melczer: i. m. 1047–1048.

között, akik még az adott pillanatban nem állnak szoros baráti kapcsolatban; kivételes eset ez már azért is, mert nem hasonlít a híres irodalmi „kibékülésekhez”, mint például Kassákéhoz Osvát Ernővel,⁴¹ vagy akár magának Radnótinak a megbékéléséhez Babits iránt. Inkább azt kell éreznünk, hogy ha Radnóti nagy, atyai barátait, jellemére s művészetére formálóan kiható mentorait emlegetjük – olyanok neveit, mint Hilbert Károly, Sík Sándor és Babits Mihály – valahol köztük kell szerepelnie Ignotus nevének is. S habár, amint tudjuk, ebben az esetben az idősebb író élte túl a fiatalabbikat, nem kevesebb ez a kis, névjegynek ható vers⁴² a nagy rekviem-dedikációknál sem, amelyekkel Radnóti rózta le háláját, utolsó kegyeletét olyan barátok iránt, mint amilyenek Kosztolányi, József Attila, Bálint György és maga Babits is voltak.

⁴¹ Kassák Lajos: *Osvát Ernő*. In: *Csavargók, alkotók. Válogatott irodalmi tanulmányok*. Szerk. Ferencz Zsuzsa. Bp., 1975. 288–298. Kassák Osváttal és a Nyugattal folytatott küzdelmeiről önéletrajzában számol be; vö. Kassák Lajos: *Egy ember élete*. Bp., 1957.³ 581–582., 651–653., 662–664., 679–682., 689–691., 958., 985–987. Kassák első találkozása Ignotus-szal: 679.

⁴² Baróti: i. m. 367.

NAGY ANDRÁS

„ÉN NEM BÍZOM A VILÁGOT A TÖRTÉNELEMRE”

NÉMETH LÁSZLÓ TÖRTÉNELMI DRÁMÁIRÓL

Drámák történeti témaválasztása szükségképpen túlmutat a műfaj határain. Elsősorban azzal, hogy a történelemre való utalást tartalmazza, mely ugyan „drámai” helyzetek sorát teremti, ezek azonban csak a történelem „epikájában” (extenzív motiválás révén) bomlanak ki; ellenkező esetben pedig pusztán és intenzív mélységgel, személyes kapcsolatok drámájának ábrázolásával a történelem valóságos mozgásától idegen erőket mutat be, a történelem erőiként.¹

A korlátok természetesen újításra is kényszeríthetnek, s valóságos periódusokban minden maradandó megoldás megújulást jelenthet. S drámai hagyományokban szegényebb nemzetek az új tartalom új „formává szilárdulásától” várhatják az ellentmondások feloldását, vagy provokálhatják elmélyülését. Németh László drámái kapcsán ez a formai és tartalmi összetartozás fogalmilag is megszilárdul, mivel a szerzői intenció valamennyi értelmi mozzanatra (tehát ezekre is) kiterjed, s így szinte a mű megszületésénél előbb tudatosul.

Németh történeti drámái csak ellentmondásos hagyományokra épülhettek, melyekben azonban a történelem, mint a gondolati drámák „tere” domináns vonulat volt. A drámáiról életműben szembetűnő a tradíciók szelekciója, majd újra-teremtése és megerősítése — mely jelentőségével, hatásával új korszakot nyitott, ha dramaturgiájában, szemléletében nem

¹ L. Peter Szondi: *A modern dráma elmélete*. Bp. 1979. 14.

jelentett is korszakos újítást. De ez a megoldás is – pozícióján túlmutató – válasz volt dráma és modernség 20. századi ellentmondására, amelyre más és más magyarázatot talált és választ adott a kortárs Pirandello, Brecht vagy Dürrenmatt. Az alább következő kísérlet nem vállalkozhat efféle összevetésekre sem, pusztán a történelmi drámák sorát létrehozó, azokat meghatározó, s ezek folyamán tipikussá váló szemlélet jellegzetességeit keresi, a feltárt jelenségek értelmezésével próbálkozik, az egyes mozzanatok tágabb kategória-rendszerbe, végül koherens szemléletbe illesztve. Így a vizsgálódás nem terjed ki a drámák genezisére, s nem veszi figyelembe a szerzői kommentárokat sem, mint amelyek a szövegen kívüliek – pusztán a művek paradigmatisorba állításával és elemzésével kíván rávilágítani ezek törvényszerűségeire, a koncepció érvényesítésének következményeire, melyek egyként érintik a műfaj, tehát a szemlélet, vagyis a világkép határait. Ezt a törekvést megkönnyíti az analógiák gyakorisága is, melyek a tárgyra, történetre, szereplőkre egyaránt érvényesek. Nem arról van szó, mintha a történelmi drámák sorában időtől függetlenül, mindvégig ugyanazt a drámát olvasnánk, pusztán ugyanannak az írói szubjektumnak azonos műnembeli kísérleteit – s bár áttekintésünk nem lesz kronológiai, mégis utalni kell arra, ahogy a megélt történelem súlya alatt deformálódik az ábrázolt történelem, így koncepciók módosulásával, érvénytelenedésével, cseréjével találkozunk.

A történelem szövetének felfejtéséhez Németh László több szálon kezd hozzá, mely elsősorban tárgyválasztását motiválja: szelekcióját az emberiség művelődéstörténetének egészéből. S itt az első analógia: drámaiban többnyire az üdvözülés (sokszor: mint üdvözítés) kényszere és a hozzá vezető út szubjektív járhatatlansága szembesül, s ez pusztán az illúzióknak – mint örök érvényű igazságnak, erkölcsnek, az utókor fikciójának – biztosít mozgásteret. S mivel az üdvözítés legtradicionálisabb eszköze – s a drámák esetében: metaforája – a vallás, így kerül centrumba VII. Gergely a monopolizálható üdvözítéssel, s

pusztán ennek feltételeként monopolizálendő hatalommal: az investitúráéval; Husz János, az eretnek, aki saját úton indul az üdvözülés felé: pluralitást teremtve, s ezzel a fennálló hatalmat tagadva; vagy éppen Bethlen Kata, akinek pedig szerelmét vagy üdvözülését kell választania a kétféle vallásban. A vallás tradicionális gyakorlatának oppozíciójaként feltűnik a praxison belül maradó vallásújítás, de már a szerelem sajátos „eretneksége” is – ahogy az üdvözítés vallási és hatalmi monopóliumába kontárkodik a másképpen eretnek tudomány: például Galileivel. Mindezt Apáczai és Misztótfalusi „operacionalizálja” hatalmi és szociális kérdésekre, már az eretnek vallás: a reformáció egyházával is polemizálva. Semmelweis azonban a tudományon belül is eretnekké válik, akárcsak Bolyai János a maga matematizált üdvtanával, amely már a legmagasabb foka a racionális (itt: igazságos) tehát etikus üdvözítésnek – s ami persze ugyancsak elbukó illúzió marad.

Az üdvözítés mint társadalmi, politikai megváltás koncepciója (Apáczai, Misztótfalusi, Husz utópiáiban) önmagában túl könnyen veszíti el legitimálható tartalmát, ahogy erre II. József a hatalom vagy Colbert a kegyvesztettség pozíciójából, de Széchenyi, Petőfi vagy Görgey a bukás szituációjából döbben rá. Egyetlen drámában sem lehet tehát szó társadalmi forradalomról, vagyis a tömegek lehetőségéről vagy jogáról saját sorsuk alakítását illetően – amikor a történeti hűség makacssága miatt a kérdés megkerülhetetlen, úgy a forradalom az üdvözítés koncepciójának fenyegető kritikájává válik. II. József a maga forradalmát a francia felkeléstől óvja, Petőfi 48-tól eszményei tisztaságát félti, Széchenyi az örültekházába menekül a rebelliótól, Colbert pedig koporsója megdobálását akarja elkerülni.

Ahogy az üdvözülést drámán kívüli, elvi és lezárt „üdvtan” irányítja, amely azonban érvényesítése érdekében a drámán belül provokál érzelmeket, szenvedélyeket, tehát konfliktusokat és összecsapásokat; úgy a mű történelmi kontextusa is, feloldandó ellentmondásaival, kiélezett helyzeteivel, meg-

osztott erőivel az akciók termékeny talajává válik — de éppen sokoldalú kötöttsége miatt mutat túl a drámán. Bethlen Kata idejében és hazájában nemcsak a pogány fenyeget, de nem áll ezzel szemben egységes kereszténység — akárcsak VII. Gergely meghasonlott vallású világában. Ezzel ellentétben Husz, Széchenyi, Sámson, Petőfi, Apáczai, Misztótfalusi, sőt: Görgey számára a hamis, rossz homogenitás a legfőbb veszedelem, mellyel a megosztás érdekében kell szembeszegezni saját eretnekségüket, zsenialitásukat, örületüket, felelősségüket, pedagógiájukat — általánosítva, mint: igazságukat, becsületüket, erkölcsüket, még az áldozatot is vállalva. Legmaradéktalanabban az áldozat pozíciója jellemzi Németh László hőseit, mely sokszor csupán saját sorsuk társadalmi „redundanciája” — Sámson vak, Bolyai örült, Bethlen Kata állapotos, Galilei öreg és beteg, s áldozatként agonizál II. József vagy Colbert is. Ezek azonban drámán kívüli erők metszéspontjai egyben, melyek csak következményeikben befolyásolják a drámai szituációkat, nem azokból nőnek ki, nem annak következményei.

A tárgyválasztásból és a határozott írói intencióból eredő elvontságot a szinte ugyancsak az elvontságig felhevült érzelmek fűtik át, melyek az eretnenség vallásújító indulatából, szerelmi szenvedélyből, tudományos elkötelezettségből, lelki-furdalásból, s mindenféle meghasonlásból táplálkozhatnak. Megjelenésükben azonban ezek az érzelmek igen könnyen csapnak át fanatizmusba, akcióikban abszolútumra törekszenek, kiiktatva az „igazság” relatív, a drámában dialektikus megközelítését — így bukásuk elkerülhetetlen és egyetemesnek tűnik, a vigasz álarcában megjelenő magyarázat pedig elsősorban lírai, idegen a történelem „logikájától” (még ha a logika álarcát veszi is fel, mint például Széchenyi vagy Görgey esetében). Ez még a tiszta elméletre: a matematikára (Bolyai), fizikára (Galilei) vagy orvostudományra (Semmelweis) is érvényes, hiszen ezek objektív igazságtartalmánál fontosabb szubjektív, történelmi érvényre juttatásuk.

A történelem szemlélete a drámaíró számára szükségképpen teleologikus, választásában tehát értékelés, preconcepció rejlik, így sokszor a filologikus hitelesség ellenére is fiktív. Máskor – a dráma műfaji sajátosságának megfelelően – hitelesebb a drámává sűrített fikció, mint ennek epikus, extenzív és hűséges leírása (ennek példája az azonos tárgyat feldolgozó *A két Bolyai*, illetve *Apai dicsőség*). Ahogy tehát a történelem szemlélete sem történelmen kívüli pont, hanem magának a fejlődésnek a produktuma,² úgy a drámák világa is kettős tükröt tart a történelemnek – a drámai tárgyat mintegy rávetíti a keletkezés történelmének drámájára. Ebből a szempontból válik jelentőssé, hogy a história drámai totalitásából a történelmi dráma számára mi válik ki – a sűrítés hogyan torzít, s bár pusztán analógiákról, s nem parabolákról van szó, a „modell” hogyan illeszkedik sajátos válaszával a még csak kérdéseket tartalmazó korba: a keletkezésébe.

A legkorábbi drámák közege tehát a vallás volt: VII. Gergely számára morális eszmény, egyben a világ erkölcsiségének feltétele, s így nem hatalmi kérdés – éppen itt bukik fel az aszimmetrikus viszony, hiszen ellenfelei számára az; a pápa „kizökkenése” történetietlenséget, anakronizmust takar, melyben azonban autentikus eszményeit őrzi. A keletkezés ideje: 1937, és a koraközépkor összevillantásának ez a feszültség is indítéka lehetett, akárcsak a kereszténység pusztulásának aktuális víziója, vagy a morális hatalom elszigetelődése, erőtlensége a pusztta hatalomért marakodó világban. Két évvel később, 1939-ben Bethlen Kata diadalmas frigiditásában a tradíció erkölcsörző funkciója magasztosul fel, mely reformált vallásában gyökerezik, de a „nájmodinak” hódoló, széthulló Erdélyben ez az értékörzés egyetlen etikus alternatívája, melyért még a szerelem elutasítása sem nagy ár.

² L. Hauser Arnold: *A művészettörténet filozófiája*. Bp. 1978. 202–3.

Ez az etikus és sematikus fanatizmus, mely sem a belső fejlődést, sem az egyenrangú ellenfelet nem ismeri, a megzavarodott, sámsoni öngyilkosságot követő, háború utáni drámákban kezd differenciálódni. Széchenyi már önmagával hasonlott meg – bár 1946-ban ezt még politikai, elvi vitává lehet változtatni, ahogy az örültekháza rémképeit reális, rendőri fenyegetettséggé, a Kossuthhoz, Deákhoz fűző ambivalens viszonyt egyértelművé – s ezzel itt is minimumra csökkenteni a vívódást; s csak eretnek józanságot ábrázolni az örültek között, kiszolgáltatottságot a reformer összeroppanásában, s így az öngyilkosságra kifutó akciósorban a nemzetért érzett felelősség és az erény végzetes divergenciáját. A két, egymásnak felelő, forradalom utáni helyzet: az ábrázolt 1860 és a megírás éve: 1946 – végletek szituációja, s inkább fenyegető, mint termékeny bizonytalanságé.

Ez a fenyegetés roppantja össze az *Eklézsia-megkövetés* ugyanebben az évben keletkezett drámájában egyetlen megalkalmazásban Misztótfalusi Kis Miklóst, aki éppen ekkor a forradalom nélküli diadalmas haladás: Hollandia oppozíciójával érvel, vagyis történetietlenebbül, mint Széchenyi, ahogy könyvnyomda terve is idealistább – és bukása is dicstelenebb. A polgárosodás kényszere és lehetetlensége itt azonban még csak gondolatkísérlet, s éppen a túlzottan szellemi közeg folytán nem egyértelműen irreverzibilis.

Teljes lehet azonban Husz János heroizmusa, mártíromsága, magányos tántoríthatatlansága, mellyel a középkorból előlegezi az újkort: az expanzív katolicizmusból a reformációt. Ugyanakkor a zsinat is előlegezi a királyi (törvényes) és egyházi (lelki és törvényes) hatalom közös manipulációjában a konstruált pert, mint a pluralizmus „jogi” ellenszerét, a magányos morál legitim elsöprésének eszközeként. S a dráma 1948-as keletkezése a kortárs történelmi ellentmondásoknak egyértelmű feloldását jelzi. Ez – paradox módon – Németh László drámáinak belső differenciálódását provokálta. Így 1953-ban már egy megalkudni is tudó Galilei képviseli az

eretnek és evidens igazságot — nem pedig a magatartásával példát, sőt: ellenpéldát adó Giordano Bruno. Ugyanakkor a Galileivel szemben összeülő inkvizíció is megosztott, perében pedig formális mozzanatok keverednek lényegbeliekkel. Így győzheti le a halálos áldozatvállalás (tudós számára) anakronisztikus erkölcsét a hamis eskü teljesebb áldozatvállalása — ha ebben összeroppan is a hős, először átélve a visszavonás valószínűs drámáját. Ez a történet szemlélet, mely 1954-re többrétű történelmi tapasztalatokat integrál, újabb és drámaibb ellentmondások sorát világíthatja meg: így kerül előtérbe II. József, a forradalmár despota, aki birodalma gyakorlatának kritikája alá vetette — vethette — ideális és ideologikus megváltó elveit. Az érvényesülő, kritikus dialektika mondta ki az ítéletet forradalom nélküli forradalmisága fölött, ha az ellentmondások feloldásában eltekintett is a dialektikától: „egy tollvonással” visszavonta megvalósított elvei nagyobb részét; s a drámai ellentmondások mechanikus megszüntetését pusztán a feloldás szerepét hordozó líra ellensúlyozta. Az itt megjelenő paradoxonok nem juthatnak reális szerephez, de először utalnak a főhős pozíciójának és értékrendjének mindkettőt elmarasztaló ellentmondásosságára, az elvek ambivalenciájára —, amelyek ugyanakkor a nagy despota nagy hibái és nagy erényei végletes érvényesülésében ezek öntörvényű mozgásának felemás voltát is jelzik —, amiben ugyancsak a keletkezés idejének aktualitása érezhető.

Az ellentmondások veszedelmétől a további drámákat egyértelműbben ábrázolható hősök kímélik meg, 1954-ben Görgey magatartása is racionális, sőt: etikus indítékú magyarázatot kap, s csak Petőfi drámájában szembesül 1848 depressziós nyara a jelennel — már azzal a nyílt intencióval, mely szerint az utolsó, szükségképpen tragikus lépésig követni kell az elvek kiobbantotta mozgalom agóniáját, s a nagy lélek halálos ítélete megvalósított eszményei következményeiben rejlik. Ha az ellentmondások ritkítása érdekében mindkét drámában erős stilizáció érvényesült is (Görgey múltjának szelektív szemléle-

tében vagy Petőfi gyakorlatában, aki éppen a zsarnokellenes *A hóhér kötelét* írja, nem pedig a szkeptikus *Az apostolt*, nem gyűlöli Kossuthot), de az eszmény és operacionalizálása közötti feszültség végzetes, feloldhatatlan, illetve csak a suta magyarázkodás, vagy az önként vállalt halál lírai toposza felelhet a kétségekre. Egy évvel később születik meg az *Apáczai*, az evolúció: a pedagógia apológiája, mely ugyan az üdvözítés átfogó koncepciójába illeszkedik, mégis itt már a magányos eretnek helyett a magányos tanító lép fel, az igazságot már nem elég kimondani és meghalni érte, el is kell hitetni, el kell fogadtatni, s így képviselőjének pusztulása sem külső erőszak következménye, hanem belső gyengeségé is – tehát a nevelő kudarca.

A hatvanas évek másféle történelmi, társadalmi valóságának talajából kinövő drámáinak legelső darabjaiban (a Bolyai-drámákban) a pedagógus bukását kiegészíti, elmélyíti a lázadóé is (Farkasét Jánosé), s ugyanakkor a mindezek tartalmát adó legelvontabb, legelméletibb matematikai problémákat minduntalan a legprimitívebb hétköznapi bajok fenyegetik (birtok, házasság, kaució). S ahogy az apa-fiú élethalálharcát már-már egyenértékű igazságok dialektikája mozgatja, úgy többé egyetlen eszményt sem lehet abszolutizálni – kivéve a dráma közegét: a matézis levezetéseit (vagy ennek metaforájaként: a csillagokba írt sors kiszámíthatóságát). Így válik valóságos tragédiává, hogy elméleti meggondolás alapján kell átadni a helyet a fiak tehetségesebb, embertelenebb nemzedékének – ezzel pótolhatatlan értékek pusztulását is vállalva, mégpedig érzelmileg is: ez az a pillanat, amikor Farkas mégis elküldi a pályázatra hívó levelet Jánosnak.³ Az *Apai dicsőség* történelmileg, extenzíve, *A két Bolyai* érzelmileg, szenvedélyekben, intenzíve motiválja ezt a fordulatot.

³Németh L.: *A két Bolyai*. In: *Kísérleti dramaturgia*. Bp. 1972. 255–8.

Ennek a felismerésnek a végiggondolása azonban nem kap újabb drámai teret — az ótestamentumi példázatok sora nem ezt szolgálja (*Négy próféta, József és testvérei*), s a Puskin-dráma is korábbi gondolkörben marad: a cári udvar morális és — metaforaként — szexuális mocsarában elmosódik a különbség lázadás és provokáció között. S ahogy *Az írás ördögének* Semmelweise is az igazság „fertőtlenítésének” hirdetésével a korábbi eretnekek elvakult indulatú lázadásának kritikáját nyújtja, úgy zárul az életmű az egész életvezetés megkérdőjelezésével: Colbert — alcímbe is kiemelt — kétségbeesett halálával. A pénzügyminiszter sorsában ugyanis a legsötétebb színekben tűnik fel a szolgálatra feltett élet, melynek veszedelmes kiszolgáltatottsága abból adódik, hogy értelmét nem önmagából, hanem valami külsőből, idegenből meríti, így egyetlen, a szubjektumtól független visszavonással egész élete értelmét, értékét veszítheti — s az agónia erkölcsi rostáján csupán az önmagában megítélhetetlen szándék akad fenn.

A drámák elsősorban hősök köré épülnek, s csak rajtuk keresztül kötődnek szituációkhoz, melyek többnyire a szimbólummá magasztosuló főhős áldozata — mint áldozatvállalása, áldozatul esése — felé gravitálnak. Magányos hősekről van szó, nemcsak a címben állnak egyedül, de elhatározásukban is: még szemben álló, de legalább egyenrangú „Gegenspielerük”⁴ sincs, nem lehet —, illetve Gegenspielerük a sors: igazságuk érvényesítésének szubjektív lehetetlensége, mely törekvéseik korlátjaiként objektívvá válik. A centrális, nagy szimbólum eleve kétségessé teszi a drámai dialektika lehetőségét — ahogy igazságuk is abszolút és örök, úgy ennek érvényesítésében is eltekintenek a történeti mozzanattól. II. Józsefnek „teoretikus szíve”⁵ van, megbízatása ugyanolyan

⁴ Németh László jelöli ezt a fogalmat ezzel a kifejezéssel. L. Siklós Olga: *A magyar drámairodalom útja 1945–1957*. Bp. 1970. 449–79.

⁵ Németh L.: *II. József*. In: *Történeti drámák I*. Bp. 1956. 275.

mechanikus, már-már transzcendens, mint Husz Jánosé — ha ez a megbízatás már ennél a hősnél is „szekularizálódik”: „Az ember csak egység, szám a sokból, . . . de ha Isten igazsága átsüt rajta, nem esik többé a számok, csak az igazság törvénye alá, s maga több lehet, mint az emberiség együttvéve.”⁶ Ez a folyamat azonban nem jelenti az anakronizmus áttörését, a teóriától vezérelt hős kortársai között idegen marad, hiszen polemikus, „eretnek” igazsága nem illeszthető a szinkron normarendszerbe. VII. Gergely autentikus eszményei, Bethlen Kata ragaszkodása vallása tradíciójához, mint tartalmához, Széchenyi örülete, Görgey árulása ugyanazt a „devianciát” hordozza, mely legpregnansabb metaforával a félrevezető jelenség mögött a föld forgásának lényegére ismerő Galileit jellemzi: revelatív és magányos zsenialitása áldozatot nem igénylő evidenciaként szemléli azt az igazságot, melynek megítélésében a kételkedő inkvizíció önmaga fölött tart ítéletet.

De ez az ellentmondás elpusztítja Apáczait, megrokkantja Kis Miklóst, eretnekké bélyegzi Husz Jánost. II. József sorsában azonban mintha megfordulna a kiszolgáltatottság rendszere: már a világ van kiszolgáltatva az ő anakronizmusának — „vélekedjenek, ahogy jólesik, én megcsinálom”⁷ — hirdeti, s pusztulásáig hiszi is (még visszavonása is ezt erősíti). Ugyanez mozgatja a Mezőberényből elinduló Petőfit, hogy „egyedül vegyem fel a harcot, amit ez a sok kontár elvesztett”,⁸ míg Puskin, Colbert vagy Semmelweis harmonikusan illesztenék a maguk normáit a világ normarendszerébe — ha egyelőre stratégiai megfontolásoktól vezettetve is —, egy ponton azonban, mely emocionális és nem teoretikus: kegyvesztettség, féltékenység, sértettség, elvesztik a kapcsolat fenntartásának

⁶ Németh L.: *Husz*. i. m. I. 139.

⁷ Németh L.: *II. József*. i. m. I. 302.

⁸ Németh L.: *Petőfi Mezőberényben*. In: *Történeti drámák II.* Bp. 1956. 205.

hagyományos lehetőségét, s már stratégiai céljaikat feltárva aktívan fordulnak szembe a normarendszer egészével.

A szembefordulás, szembenállás azonban mindvégig egyéni, s legtöbbször vívódás nélküli. VII. Gergely magánya nemcsak öregségéből és követhetetlen fanatizmusából adódik, hanem felismerésének következetességéből is – így vívódása csak lát-szólagos és lelki, amely mögött állandóak az elvek. Bethlen Kata egymaga szembesül családjával és szerelmével, s inkább erőszaktételként vállalná a nászt és fattyúként a gyereket, mintsem a szerelemtől indukált vívódással engedne gyilkos idealizmusából. Széchenyit még legközelebbi társai sem értik, s összeroppanása is kifinomult külső erők, s nem belső küzdelem eredménye. Kis Miklóssal környezete minden ponton szembefordul (felesége, munkatársai, egyháza), de ez csak erőt ad személyiségének, s inkább a végletes egyedüllétet választja, mint normái revízióját. Ugyanez a „mechanikus idealizmus” vezérli Husz Jánost vagy Görgeyt, amely csak a *Galileiben* juttat a történelem dialektikájának megfelelő teret a meghasonlásnak is – itt: mint hazugságnak – „Én nem vagyok a vértanúk fajtájából való; nem keresem a dicsőségemet abban, hogy a halálomat dobjam a mérlegbe, különösen, ahol egy világos érv a legkülönb életnél is többet számít”.⁹ Egyébként az itt megjelenő vívódás elveszi „méltó büntetését”: Torricelli megjelenése a fizikus áldozatát hiábavalóvá teszi, hiszen becselenséggel megmentett tudása már nem csak az ő monopóliuma.

II. József magánya könnyörtelen és provokált, ő is, Galileihez hasonlóan elvei irányította élete oltárán áldozza fel feleségét, lányát, s bukásáig nem kételkedik – s akkor is csak ugyanaz az adminisztratív, mechanikus elhatározás érvényesül, mely reformjai vehikulumaként egyszer már megbukott. Petőfi már nemcsak magányát, de ennek öngyilkos feladását is provokálja, s vállalja az áldozatot, mint „anakronizmusa” erkölcsi

⁹ Németh L.: *Galilei*. i. m. I. 233.

következményét. Apáczai egyedüllétének feloldása csak lát-szólagos, haldoklásával műve folytathatatlansága valósággá válik, de ez a felismerés sem vívódásként, hanem taglóként sújt rá. A két Bolyai egyedül is, párban is magányos – meghasonlásukat pedig nem könnyíti, sőt: összetettebbé teszi, hogy saját ellenérveik egy másik szubjektumban rejtőznek. Ez a meghasonlás Colbert számára a teljes izolációval és a pusztulással egyenlő, akárcsak az elvi igazságokat illetően, Semmelweis számára.

A főhősök pozíciójának megerősítése sokszor drámán kívüli erőkkkel is történik, ahogy a szövegen belül lírai, emocionális energiákból is táplálkozik: így például szellemük testhez kötöttségének tragikumában – elsősorban betegségben. Ez társadalmi helyzettől függetlenül sújtja II. Józsefet és Apáczait, Széchenyit és VII. Gergelyt, Galileit és Misztótfalusit. Colbert agóniája a drámán belül marad, hiszen „etikai természetű” reakció, egy örök és latens konfliktus hirtelen fényre kerülő egyik oldala; ahogy a Bolyaik betegsége is zsenialitásukkal érintkezik. A testi depresszió azonban a drámák többségét az epika felé hajlítja, mivel a betegség már korábbi történések következményeként orientálja a cselekvéseket, nem valamiféle, drámán belüli akció eredménye; Széchenyi egy szellemi katasztrófa áldozata, Galilei régóta szenved köszvényben, II. József valahol tüdőbeteggé lesz. Ez érvényesül abban is, hogy néhányszor halálos kór ragadja el a hőst, mely kívülről szakad rá, sorsával zárja le a drámát – s nem a dráma zárja le sorsát. Ennek ellenpéldája Misztótfalusi gutaütése, mely mintegy a presbitérium „határozata”, illetve Semmelweis tragédiája, melyben a betegség dramaturgiai értelemben véve tárgyá válik (bár például a gyermekek halála még így is életrajzi, tehát epikai mozzanatként kerül a drámába).

A főhősök szimbolikussá növesztett alakja, magánya, áldozatvállalása és anakronizmusa „negatívjaképpen” ragadható meg a körülvevő világ: a dráma szereplőinek sora. A „lenyomat” azért lehet ennek az elgondolásnak metaforája,

mivel minden drámát hasonló aszimmetria jellemez: nem csak Gegenspieler nincs a szereplők között, de még egyenrangú vitapartner sem jelenhet meg, noha erre szinte minden drámában kísérlet történik: Husszal Palec áll szemben, Galileivel Maculano, Apácaival Basirius. Így azonban a központi hős minden egyes tulajdonságát egyenként opponáló szereplőkre van szükség. A drámai egyensúly visszaszerzésére három lehetőség kínálkozik: a pusztító ellenerő vagy arctalan, alak-talan hatalomként jelenik meg; vagy ugyancsak szimbolikus, de a drámában közvetlenül nem megmutatkozó szereplőként; illetve a főhős személyiségének megkettőzésével vetíthető ki saját személyiségének másik, ellentétes érdekű alternatívája.

A sokarcú, egyérdekű fantom hatalmi, mennyiségi túlereje képes elnyomni a központi hőst, akivel persze a továbbiakban is összemérhetetlen marad, bár ez egyik fél ambícióit sem korlátozza. Galileinél ugyan felmerül, hogy „a sinai hegy nekem sem adott külön tízparancsolatot”¹⁰, de a számszerű fölényt végül itt is a főhős idealizmusának elvi-erkölcsi fölénye kompenzálja. Ez tartja Huszt magasan a zsinat fölött, ez emeli ki Széchenyit Ausztriából, ez izolálja II. Józsefet a birodalomtól, Semmelweist az orvosoktól; ez szembesíti Erdéllyel Apáczeit vagy Misztótfalusit, a cári udvarral Puszkint, az inkvizícióval Galileit – esetleges törésvonalakkal ugyan, de homogén érdekrendszerrel. A számszerű fölény ugyanakkor azonban nem jelent valódi tömegességet, a plebejus bázis mindig a főhősöké marad, még a külön Semmelweis vagy Bolyai esetében is – és természetesen Husz, Petőfi, Apáczai elgondolásában és praxisában. A hősök tehát a valóságos ellenfél helyett egy – sok, apró ellenfél által létrehozott – ellenséges helyzettel szembesülnek, melynek megváltoztatására azonban alkatuk, s ebből következő pozíciójuk révén nem lehetnek képesek, még akkor sem, ha erre császári vagy népköltői hatalmuk, plebejus támogatásuk lehetőséget biztosítana is.

¹⁰ Németh L.: *Galilei*. i. m. I. 264.

A drámák jelentős vonulatában a központi szimbólummal egy másik szimbólum szembesül, mely azonban fantom marad, csupán hatalma, ereje, hatása reális, drámai tény – s ez az erő is a túlerő hatalmán keresztül érvényesülhet a drámában. Így például VII. Gergely a műben közvetlenül meg nem jelenő Henrik császárral szembesül, mint valóságos ellenfelével, csak-hogy vele nem léphet dialógusokba, tehát mindvégig ki van zárva a valóságos, drámai dialektikából. Colbert ellenfele pedig XIV. Lajos – az ő „végszavára” indul a cselekmény, ettől kezdve azonban ő sem kapcsolódhat tevékenyen az akciókba, s kívülrekesztése után a pénzügyminiszter csak fantomképével hadakozhat.

Ez a fantom reális szereplőként vetül ki és lép elő *A két Bolyai* című drámában: János és Farkas egymás teremtményei és ellenfelei – összetartozásuk a dráma metaforája szerint Prométheuszé és a keselyűé, de ugyanennyire bábué és bábosé: mozgatják és kínozzák egymást, s ennek mind teljesebben és végletesebben érvényesülő dialektikája adja az eszmerendszer legmarkánsabb kritikáját. S ezen a ponton eltűnhetnek az ellenséges homogenitást képviselő szereplők: a dráma minden figurája pártoló (szemben az *Apai discsőség* asszonyi poklával), s valamennyien a harmonikus kibontakozást keresik, melynek legfőbb akadályá éppen a megkettőzött szubjektumban rejlik. A drámák sorában éppen ezért itt a legfeszültebbek a konfliktusok – voltaképpen ennek lépcsője volt a Galileivel szemben megosztott inkvizíció és közömbös Niccolini, ezt készítette elő II. József nagyrészt lojális környezete, s ennek abszurd példája Colbert aggódó, gyilkos famíliája. A centrális hős által elszenvedett „brutalitás” tehát itt a legkifinomultabb – de a legtragikusabb is; szemben a korábbi, akár égetéssel is végződő brutalitással, mely azonban nem a gondolatrendszer, pusztán az arra éretlen világ vigasztaló kritikáját nyújtotta.

A gondolatrend gerincét megerősítő értékrend leg-pregnánsabb summája Bolyai János már idézett üdvтана, mely egyszerre egzaktan tudományos („tisztá”), ugyanakkor az

emberiség megváltására törekedve a gyakorlatba kapcsolódna vissza. Ennek racionalizmusa a tudományé – mely Galileit, Apáczeit, Semmelweist is mozgatja; irracionalizmusa pedig az üdvözítése, ahogy ez Huszt, Bethlen Katát, VII. Gergelyt irányítja. A reális vagy fantasztikus kiindulású megváltás azonban – II. Józsefet, Colbert-t, Görgeyt, Petőfit vagy Széchenyit vezérlő – politikai programmá is válhat, ekkor már reális hatalomhoz kapcsolódva, bármennyire ideális is ez a program. (Így „kényszerül” politizálásra Misztótfalusi, VII. Gergely vagy Husz.)

Az elméleti elgondolást akkor is a magatartás hitelesíti, ha – Galilei felismerésével – az igazság „tartalma” is elegendő elfogadására, s nem kíván mártírokat. A hősök öntudata általában büszkeségben kifejezett erényük következménye, ez teszi a tradíció aszkétájává a különben szerelemre termett Bethlen Katát, ez nem engedi megalázkodni Kis Miklóst, ez őrzi meg Puskint, ez pusztítja el Petőfit. Galilei büszkesége végül gyengeségén törik meg, Petőfi pedig azért vállalja a halált, hogy „a nép legalább egy fia erkölcsében a hitét el ne vessze”¹¹. Ez az erkölcsi mozgatóerő ugyanolyan mechanikus, mint az „üdvtan” teóriája, szinte a mozgatott akaratától is független: „Én csak kő voltam. A parittea te vagy”¹² – mondja Husz.

Ez az erkölcsi tanítás – mint az értékrend része, az igazság hitelesítője – nem a drámák során szilárdul meg, tehát nem is egyetlen dráma ívében, hanem már a függöny felgördülése előtt kész, s a gyakorlat kritikája során, annak ellenére is változatlan. Sokszor az igazság tartalma helyett ennek csupán morális következménye jelenik meg (VII. Gergely, Bethlen Kata esetében) – máskor ok-okozati láncként írható fel (mint Apáczei vagy Misztótfalusi, Erdély felemelését illető elképzelésében). A kezdeti igazság revíziójával csak a valóban drámai

¹¹ Németh L.: *Petőfi Mezőberényben*. i. m. II. 221.

¹² Németh L.: *Husz*. i. m. 153.

megrázkódtatások szolgálnak: Széchenyi szillogizmusai ezt közelítik meg, Galilei így ismeri fel áldozatának hiábavalóságát, Colbert ezért éli át halála előtt értékrendjének krízisét.

Ahogy a nagy figurák Gegenspielere hiányzik, úgy marad el az ellentétes – és méltó módon opponáló – értékrendszer is, s a drámahősök legfeljebb egyes, kontrasztív értékekkel szembe-sülnek. Ezek között vezető helyen van az elvont igazságot brutálisan tagadó érdekeztetés, mint anyagiasság, önzés; sokszor összekapcsolódva az elvont erkölcsiséget fenyegető mocsárral, fertővel, konkrét erkölcstelenséggel. Az aszimmetrikus értékviszonyok azonban éppen gátlástalanságukban hatá-sosabbak mindkét oldalon: a főhős „gátlástalanul morális”, ellenfelei pedig romlottságukban gátlástalanok.

Ahogy a hősök motívumrendszere nem a dráma belső fejlődésének eredménye, úgy a konfliktusok is csak áttételesen befolyásolják ennek tartalmát, s csupán érvényesítésének „baleseteiből” származnak. S ezeket a baleseteket ugyanúgy okozhatják az önmagába zárt, lírai indulatok kitörései, mint az inadekvát fogalomrendszer által meghatározott „másféle” gyakorlat ráerőltetése a vonakodó világra.

Ez az oka annak, hogy a drámai energiák – az első jelenet előtt kiforrot „igazsággal” szemben – a dráma első felében többnyire epikus, fogalmi magyarázatok során akkumulálódnak, s jutnak el szinte azonnali kisülésükig. Ez a belső tagoltság újfajta ritmust teremt, s az eseményekre való koncentráció helyett az akciókat mozgó elvekre kell következtetni. Ezért tipikus kezdet a hazatérés gesztusa: Hollandiából érkezik Kis Miklós és Apáczai, csatából jön meg II. József, a királytól tér meg Colbert – s a felismerésekkel gazdagodott szem előtt kitáruló kontraszt beszédes és motiváló erejű. Máskor a dráma a cselekvések után kezdődik: Görgey, Petőfi, Széchenyi elbukott a forradalommal – Galilei, Bolyai, Semmelweis pedig birtokába jutott korszakalkotó felismerésének, csak éppen publikálása és elfogadtatása van hátra, ami azonban nem változtat ennek tartalmán.

A kezdeti szituáció autentikus erővonalait minduntalan metszi a hősökhoz tapadó előítélet, mely így dramaturgiai komponenssé is válik: így például Galilei igazsága a befogadó számára evidens, Petőfi meggyőződése plebejus és progresszív, Széchenyi lelkifurdalása „fölsleges”, Puskin jelentősége vitathatatlan. Így tehát már a dráma kezdete előtt igazságot lehet szolgáltatni a hősöknek, s az akciósorban pusztán az ellenfelek méretnek meg. Ez a vonás ugyancsak a drámai igazság megközelítő jellegét szünteti meg, s mivel egyetlen dráma sem kérdőjelezi meg a hősök hitét – a relativitás, az izgalom, a bizonytalanság pusztán egzisztenciális, „formai”, s nem tartalmi marad. Ha a drámahős sorsa kétségesse vagy tragikussá válik is, igazsága nem.

S talán éppen ez a mechanikus idealizmus indokolja Németh drámahőseinek különös viszonyát az aktivitáshoz. Egyszerűen nincs szükségük rá. Noha semmiféle drámának nem feltétele a cselekvés, s ennek hiánya vagy éppen tagadása is drámai helyzeteket teremthet – a Németh László-i dráma újra és újra felveti a cselekvés kényszerét, s újra és újra az illúziók közé utasítja. Noha drámáinak struktúrája – a középpont, az áldozat köré épülő eseménysor¹³ – nem igényli a tett-váltás sorozatot, mégis kínálja ennek lehetőségét, és provokatívan nem él vele. Ezért lesz az egyik legmarkánsabb gesztus a visszavonásé. Vagyis: a retrográd, a passzivitásnál is reménytelenebb aktivitásé. Az „igazság” mechanikusan, akaratlanul bukkan fel, ezzel kiszolgáltatja hordozóját („Az igazság, mint anyában a gyermek, minden tilalom ellenére ott moccan benne, s világra kívánczik.”¹⁴), létét nem lehet tagadni, legfeljebb felbukkanását lehet megbánni. Így Galilei is, II. József is visszavon, az olasz tudós defenzíváját provokáció, majd megtörés semmisíti meg, a császár utolsó gesztusa pedig

¹³ L. Bécsy Tamás: *A drámamodellek és a mai dráma*. Bp. 1974. Főleg: 117–78.

¹⁴ Németh L.: *Galilei*. i. m. I. 174.

egyetlen mondattal cáfolja egész korábbi aktivitását. Lázás tevékenysége így pusztá illúzió marad, sőt: teleológiával szemlélve – csak út a reakciós alternatíva felé.

A passzív Petőfi számára a cselekvés halálos ítéletével egyenlő, hiszen jelenlegi passzivitása is korábbi tetteinek önkritikus következménye. Széchenyi ugyancsak a dráma két – drámán túlmutató – pontján aktív: a *Blick* közvetett publikálásában (vétségében), majd provokációk sorozata után (Babarczy, Augsburgi Zeitung) bekövetkező öngyilkosságában, ebben a heroikus és retrográd visszavonásban. A dráma során az ellenfél aktivitása sikeres (akárcsak Petőfi vagy Puskin bukása esetén).

Bethlen Kata is mozdulatlansága, szabotázsra révén magasztosul fel – ahogy tevékenységek, törekvések bukásával bukik Haller László. VII. Gergely passzívan: átkokkal, jóslatokkal és bocsánatokkal őrzi eszményeit – Henrik aktívan: ostromokkal és seregekkel tör hatalomra. Husz defenzívában küzd az igazságért – vele szemben a zsinat kísért, fenyeget, majd gyilkol. A hősök defenzív passzivitását egyébként kifinomultabb vagy durvább provokációk törik át, hiszen az ellenfél is érzi, hogy ezek a szimbolikus figurák éppen konkrét tevékenységükben válnak könnyebben támadhatókká.

A tevékeny drámahősök munkálkodása ugyanakkor kevésbé drámai: Apáczai vagy Kis Miklós terveinek gyümölcse érik ugyan a drámában, de ennek epikájával a szabotálók drámai passzivitása áll szemben (tehát a modell mintha visszájára fordulna). Colbert a passzivitásba betegszik bele, amint elveszti – munkájával együtt, annak feltételeként – tevékenysége igazolását: a lojalitás erkölcsét.

Így jut fontos szerephez a pusztán elgondolásokkal állított és megdöntött rendszer: a matematikáé, mely a maga sterilizálásában a társadalom „fertőtlenítésére” is vállalkozhatna, s a tudományos társadalomszervezésre utal; ennek képviselői, a Bolyaiak azonban kicsinyes mindennapjaik hálójában vergődnek, s ez még a rendszer fogalmi kibontását is megakadályozza.

Az aktivitásnak ez a szemlélete korlátok közé szorítja a konfliktusok lehetőségét is. A belső meghasonlásnak a kontextus jellege nem enged helyet, hiszen akkor az igazság a szándékolttól idegenné deformálódna, de ezt az igazságot sem lehet revízió alá venni, hiszen pillanatnyi megrendülés is behódolást jelent (például Bethlen Kata, Kis Miklós, Galilei esetében). Husz, Széchenyi, Puskin, Görgey, Sámson, Semmelweis gerince az igazság gerince is – míg Colbert, II. József, Petőfi, Galilei vívódása már elszigetelt, autonóm igazságot is sejtet, amely némi esendőséget is elvisel.

Az aktivitás hiánya, a konfliktusok aszimmetrikus kezelése, a drámai szereplők szelekciója a szemlélet következményeiként szükségképpen a dramaturgiában mint formában csapódnak le: új konvenciórendszert teremtve. Ez a dramaturgia – is – szerény hagyományokra támaszkodhatott, így utat kellett törnie, s ezt drámák sorának „redundanciájával” megerősítene, megszilárdítania. Bár strukturális újításról nincs szó, egy kiforrott modell széles körű alkalmazása is korszakot meghatározó, mely szerkezet a műnem konvencionális keretein belül maradva vált a fentiekben körülírt tartalom formájává. Ebben keresett helyet a drámát a drámaival szembesítő, helyettesítő elképzelés, akárcsak a motiváló erejű „epizálás”, vagy a felfokozott drámaiság lírába csapása. A műnem határait azonban mindez nem feszegette, de rugalmasabb kezelésére utalt.

A leggyakoribb drámastruktúra alapja a négy, egymást követő felvonás volt, melyek közül az első a szituáció felvázolásával a konfliktus lehetőségét jelezte, ez a másodikban bekövetkezett, s a harmadikba átnyúlva hajolt meg a következmények előtt, melyek közül a legrosszabb dominálta a negyedik felvonást. Az esetleges ötödik egység az agónia lírájával gazdagíthatta a darabot (*VII. Gergely, II. József, Apáczai*), de a struktúra lényegileg azonos maradt. A felvonások között feltáruló ok-okozatiság racionális történet szemléletre utal, amely azonban racionalizmusának alapját az események

kauzalitásának epikájában keresi, s így tárul fel a történelem a maga folyamatának drámaiságában (*VII. Gergely, Az írás ördöge, Eklézsia-megkövetés, Bethlen Kata, Apáczai*). A drámai helyzetek azonban mozaik-darabokként kerülnek egymás mellé, a történelem eseménytörténete – bármennyire „drámai”, sőt: „tragikus” is – nem jelent valóságos drámát, éppen a motiváció sokrétűségéből, a történelem sajátos materializmusából adódóan, mely nem engedi meg az elvek fogas-kerék-szerű egymáshoz kapcsolódását. Ez a koncepció kereste a maga dramaturgiai megoldását a *Csapda* vagy az *Apai dicsőség* részekre és képsorokra tagolt szövegében, melyek koherenciája már tudatosan nem a hagyományos értelemben vett drámának megfelelő.

Másféle dramaturgiai lehetőségekre utal az egyfelvonásos Petőfi-dráma, a *Négy próféta*, a *Sámson* vagy *József és testvérei* szimbolikus példázata, illetve a *Colbert* három felvonása. Strukturális változás lehetőségét tartalmazza a „dráma a drámában” – egyébként kihasználatlan – felvillanása a Mezőberényben *A hóhér kötelét* író Petőfi részéről, illetve *A két Bolyai* Lear- és Ödipusz-reminiszcenciája, mely azonban ugyancsak pusztá illusztráció marad, s nem válik drámai motívummá.

A drámák lirizálódására a gazdag metaforika és az aforizmák sokasága utal – egyébként a poézissel körülírható emocionalitás sokszor válik dramaturgiai funkciójává – így például II. József visszavonásának látszólagos motiválatlanságában, Bethlen Kata döntéseiben, Husz dialógusában (főképpen Paleccel folytatott hitvitájában), Galilei vívódásában. A paradoxonok azonban még a paradox helyzetekből is hiányoznak¹⁵ – ezek ugyanis Németh László számára nem jelölnek feloldhatatlan ellentmondásokat. Bár a feloldás sokszor ideológiaként, sőt: ideológiussal (például prédikátorral) kívülről is kapcsolódhat a cselekvésekhez, ahogy az epikai motiváció is

¹⁵ „A paradoxonokban a valóság tükröződik.” Dürrenmatt: *21 pont a Fizikusokhoz*. Drámák 2. Bp. 1977. 71.

elsőrendűen külsődleges. Amikor pedig a dráma a történet valóságos fordulatait követi, úgy a felvonások ennek az epikának megfelelően tagozódnak, s pusztán egy drámai, vagy akár tragikus sorsot tükröznek, a maga sokféle meghatározottságában, folyamatszerűségében. Máskor azonban egyetlen helyzetbe sűrűsödnek a leglényegesebb tendenciák, s válik ezzel az egész történet gyűjtőpontjává: valóságos drámai helyzetté, melyből a motivációk visszafelé következtethetők – ilyenkor érvényesül az epikával szemben a dráma kauzalitása. Így válik Széchenyi elnyújtott agóniája egy sors alternativátlanságának felismerésévé, melyet az örültekháza kontextusa tágabb dimenziórendszerbe helyez. Itt a dialógusok a dialektikát közelítik meg, hiszen egy szituáció ellentétes végleiteit szembesítik. A *Galilei*-dráma kontextusa ugyancsak drámai, melyben a felvonások más-más alternatívát villantanak fel. Petőfi mezőberényi helyzetében aktivitásának tere pusztán a szereplőkhöz való viszony alakítása lehet –, melyek közül azonban mechanikus eltökéltséggel válik ki a legtragikusabb, s ejti áldozatul a főhöst. Colbert egyetlen szituációban összegződő meghasonlásának tárgyaként pedig csupán a környezethez való kötődések szálain keresztül tűnik fel a múlt – a király –, s a láthatatlannal való viaskodás drámaiban hordozza a meghasonlás indítékait, mint – esetleges korábbi megoldásként – bármilyen frappáns és okos nyílt vita a királlyal. S ez a felismerés avatja drámává az azonos kiindulású *A két Bolyait az Apai dicsőséggel* szemben.

A dramaturgiai, műfaji korlátok legszemléletesebben az időkezeléssel érzékeltethetők, hiszen az idő a drámában a „viszonyok tere”, ahol a kezdetben beépített kapcsolatok, energiák kibomlanak, érvényesülhetnek. Ezért kap külön hangsúlyt az irreverzibilitás II. József, Apáczai, Colbert, Puskin, Széchenyi, Sámson, Husz halálával: sorsuk „betelt”; míg az öreg Galilei, Kis Miklós, Semmelweis, VII. Gergely számára csak betelőben van: lezáratlan. Egyébként öregségük – ahogy a drámában az idő egésze – társadalmi természetű: a világ

„öregíti meg” őket, s akkumulálja energiáikat, melyek korukból adódóan gyengébben, de végletebben bukkanak fel.

A dráma csak a jelenidőt ismeri – egyetlen tömbben vagy jelenek egymásutánjában, mely azonban a Németh László-i elvont igazságfogalomnak megfelelően „absztrahálódhat” is: „Az igazság nem ismer időt. Az igazság kimondására az egész élet – vénség s ifjúság – egy szorult pillanat”^{1 6} – vallja Husz. Ez a pillanat az *Apai dicsőség*ben mintegy három évtized, az *Apácaiban* hét év, de évekkel mérhető *VII. Gergely*, *Bethlen Kata*, *Semmelweis* esetében is. Ennek ellenkező pólusa *Petőfi Mezőberényben* töltött egyetlen sorsfordító órája, mely mégis hidat ver az előzmény krízise és a következmények tragédiája között. *A két Bolyaiban* a matematika időtlensége opponál az ösztövé, éppen jelentéktelenségében súlyos dramaturgiai ellenerőt hordozó élettörténettel, ennek perchez kötöttségével, míg Colbert számára egész élete új távlatot kap a halálig tartó agónia egyetlen hetében. Az idő mind szubjektívabbá válik Széchenyi, de Puskin számára is; s az idő „mélyülése” mélyíti el a viszonyokat – s már nem teríti ki évtizedekre, tehát nem sekélyesíti el. Itt jut el Németh László az idő kronológiától független, autonóm szervezéséig, melynek révén eltekinthet az események konkrét fázisaitól, mert megteremtette az események és viszonyok közötti új, tartalmasabb hierarchiát.

Ez a hierarchia azonban a drámaszemlélet alakulásával a történet szemlélet változására is utal, melynek felvázolásával foglaljuk össze, s zárjuk le Németh történelmi drámáinak vizsgálatát. Jeleztük, hogy a drámákban paradoxonok helyett aforizmákkal találkozunk, vagyis az ellentmondások abszolutizálása helyett az igazság válik abszolúttá. Ez sokszor szinte abszurd módon szüntetné meg saját dialektikáját, szakadna el materiális talajától: „Nem tűröm, hogy Szent Péter elhatározását

^{1 6} Németh L.: *Husz*. i. m. I. 144.

egy sírásra és panaszra érzékeny aggastyán fülén ostromolják”¹⁷ – mondja VII. Gergely. Az igazság érvényesítése etikai kényszer, s nem például társadalmi szükséglet, s a történelem bírójának székébe az erkölcs ül: mégpedig nem egyes korok konkrét erkölcsi, hanem a 20. századi humanizmus erkölcsi, mely tapasztalatait azonban nem ebben a században gyűjtötte. Így még minden szituációnak van – lehet – etikus feloldása, ha más nem: a pusztulás („Aki aláírta az adóslevelet, ha mindjárt a halálnak is, menjen és váltsa be”¹⁸ – mondja Petőfi, de mondhatná Sámson, Görgey vagy Puskin is). A történelmi kérdések erkölcsi kérdésekké alakításának idealizmusa a drámahősöket is jellemzi: Kis Miklós a nyomdával, Apáczai az iskolával akar Erdélyből Hollandiát teremteni, II. József pedig rendeletei nyomán vágyódik olyan birodalom után, melyben bármelyik paraszt kandallója elé leülhet egy kis kamarazenét játszani. Ez a voluntarizmus egyébként szinte valamennyi szereplőt – az ellenfeleket is – jellemzi.

Az igazság történelem feletti és abszolút voltának legmegfelelőbb realizálása az ellenséges, barbár világból kiszakított és humanizált darabka: a kert létrehozása, művelése és persze elkerítése – ez Apáczai vágyainak szimbóluma, s ezt a gondolatot fogalmazza meg Colbert a maga módján úgy, hogy egész Franciaországot egy óriási műhellyé kell szervezni.¹⁹ Ez az izoláció ugyanis a létező erőviszonyok dialektikájából ragadja ki az elveknek, eszményeknek megfelelő életet, s teremt idő feletti viszonyokat, melyek történelemtől is, jelentől is függetlenek, intimek, de az expanzió lehetőségét is tartalmazzák. Ez az intenció diktálhatta a drámák sorát, s ennek diadalával valósulhat meg VII. Gergely elképzelése: „Nem, testvérem, én nem bízom a világot a történelemre”.²⁰

¹⁷ Németh L.: *VII. Gergely*. In: *Szerettem az igazságot*. Bp. 1974. 569.

¹⁸ Németh L.: *Petőfi Mezőberényben*. i. m. II. 220.

¹⁹ L. Németh L.: *Colbert. Utolsó széttekintés*. Bp. 1980. 536.

²⁰ Németh L.: *VII. Gergely*. i. m. 586–7.

AZ „ÉN”-VILÁGÁNAK DRÁMÁJA

ÖRKÉNY: *PISTI A VÉRZIVATARBAN*

Örkény István *Pisti a vérzivatarban* című nagyszerű drámája mirőlunk, magyarokról szól, és nemcsak azért, mert jelenetei a mi történelmi eseményeinket, a felszabadulás előtti, majd alatti éveket, a koalíciós időszakot, a személyi kultuszt és 1956-ot jelenítik meg és az azt követő időszakkal zárul. Kérdései, problémái, a benne megjelenő alakok és a mű lezáró gondolatai éppígy sajátjaink; noha persze könnyen lehetséges, hogy nem egy részletét más nép, más nemzet is a magáénak tarthatná. A dráma végén a Szőke Lány, idegenvezető alakjában — mintha az idelátogató turistáknak mondaná, — a mi történelmi eseményeinkre utal, egészen sajátosságos formában: A „stabil hidak néha föl vannak robbantva”; „A pesti házak teljes épségben állnak, de ez ne tévessze meg önöket, a látvány nem állandó jellegű”; „az utca vagy azért van felásva, mert csatornáznak, vagy pedig mert tankcsapdákat ásnak”; „ahol most gyerekek futballoznak, időnként temetkezni szoktunk”. Végül bombabiztos fedezékbe viszi a látogatókat, és nem borpincébe, mert „ebben a városban (...) egy kis óvatosság sohasem árt”. (Örkény István: *Élőszóval*; Bp. 1978; 460–462.)

A város ekként való bemutatása háborúkra utal, amelyekből bőven volt részünk, még az ún. békeidőkben is. S mintha ezek a mondatok a mű alakjainak a valósághoz való viszonyaira, valamint az ő milyenségüknek, sajátosságaiknak történelmi okára mutatnának rá.

A Pesti Színház bemutatója alkalmából kiadott műsorfüzetben maga Örkény István hívja fel a figyelmet művének Az

ember tragédiájával való rokonságára: „... valóban Madách szellemének hódolva próbáltam az ő kronologikus képekre bontott drámai szerkezetét (. . .) követni, s egy évszázaddal későbbi látásmóddal 'újraélni' ”.

A *Pistí*-ben is ott van a két nagy erő, ami egyfelől a hit, a jövőbe vetett bizalom, másfelől – nem ennek ellenkezője, a „tagadás” szelleme, hanem –, a kétségbeesést, a reménytelenséget eredményező gyilkolási vágy, a különböző kivégző osztagok, az elvtelenség, tehetségtelenség és értetlenség. Megtalálhatók a minden „történelmi színben” feltűnő néptömegek is, akik a fő-Pistivel együtt hol a kivégzőkhöz, hol a kivégzettekhez tartoznak, vagy épp az elvtelen túlélőkhöz; míg máskor az őt segítő, rá jó hatással levőket képviselik. Így tulajdonképpen a *Pisti a vérzivatarban* történelmi jeleneteiben *Az ember tragédiájának* összes lényeges erővonala megtalálható, s közülük talán az Évával analóg Szőke Lány a legkevésbé hangsúlyos. Örkény István drámája persze nem ettől a formális analógiától vált igen jelentős művé.

A pozitív, a bizakodást az emberekbe beépítő hit a Rizi nevű, kitűnően megformált alakmás által jelenik meg. Ha a magyar irodalom hagyományaiból próbáljuk megérteni, nemcsak a madáchi mű Urára gondolhatunk. Felidézhetjük a Génuszt mint a nemzeti „őrszellemet” és mindazokat a lírai, epikai és drámai művekben megjelenő bizakodásokat, amelyek minden vérzivataros időben elhangzottak és a jobb, igazabb jövőbe vetett hitet fejezték ki. Persze ez a – Szerb Antal által irracionálisnak nevezett – hit és bizakodás a sok-sok vész és vérzivatar után mindenkiben kissé megkérdőjeleződik. Örkény István művében Rizi alakja kellően ironikus is. Iróniája és groteszksége több ok következménye. Senkinek sem mondja konkrétan, hogy bízzon, hogy bizakodni kell; csak utóbb közli, hogy mindenkit biztatott. Az adott pillanatban viszont – nem egyértelműen, de – mégis pozitíven utal a jövőre, s utólag beszél arról, hogy az emberekben reményt ébresztett, amellyel megcsalta őket. „Sugallatok” érkeznek hozzá és mégis

a legfilozofikusabban értelmezi a jövőt. A benne megjelenő hit és jövőkép azért is ironikus, mert ironikussá változtatja az idő fogalmát. Először ezt mondja: „egyszerre látom a múltat és a jövőt”; máskor ezt: „Néha azt sem tudom, merre múlik az idő”; majd így szól: „A múlt mindig homályos egy kicsit, de a jövőt illetően nem szoktam tévedni”; máskor pedig ekként: „a lesz nem más, mint az előre látható *volt*.” (Örkény I.: I. m. 384., 387., 407., 412.) Ő tudja azt is, hogy – az alakok közötti viszonyrendszerben és nem a primér valóságban! – merről süt a nap, és melyik irányban van a holnap. Rizi nemcsak a hit hordozója, hanem különböző foglalkozásokban látjuk; vagyis a néptömegek között elvegyülve él. Foglalkozásai rendszerint olyanok (bábaasszony, ápolónő, Pisti takarítónője stb.), amelyek az emberek mindennapi életét vannak hivatva könnyíteni. Ezért a jövőbe vetett hitet úgy hordozza és jeleníti meg, mint ami az emberek legbenső szintjén él, s minden nehéz helyzetben „onnan” jelenik meg, mint továbblendítő erő, a léthez alapvetően hozzátartozó dinamizmus. Egyfelől tehát érzelemből, másfelől a múltba látó tudatosságból és a jövőbe látni kívánó vágyból megformált alak, aki mindannyiónk benső tartalmaiból objektiválódott.

Talán már ennyiből is érzékelhető, hogy a mű kétszintes dráma, miként *Az ember tragédiája* vagy a *Csongor és Tünde*.

Madách művével való analógiát jelenthet a két főalak megsokszorozódása. Kettejük között azonban – nyilván, mert Pisti egy évszázaddal későbbi látásmóddal megírt alak – nagy különbségek vannak. Pisti sohasem úgy emlékezik valamelyik drámabeli múltidőben volt önmagára, mint Ádám, aki – némely történelmi szín tanúsága szerint –, mint állandó egyéniségű alakra emlékezik önmagára. Ugyanakkor Ádám mindig lényegében ugyanabban a helyzetben van. Örkény István drámájának viszont legfeltűnőbb sajátossága Pisti alakjának mindenképpen való sokszorozódása. Ez a közvetlen látvány számára képtelenségnek tűnik. Ádámot még az a szemlélet sem láthatja problematikusnak, amely az irodalmi műveket a való-

sággal *közvetlenül* összevetve tudja csak értelmezni. A *Tragédiában* ui. nem Ádám többszöröződik meg, hanem ugyanaz az Ádám kerül más és más történelmi időbe és környezetbe. Ugyanakkor mindegyikben azonos helyzetben van; a történelem haladó tartalmait hordozza ott, ahol Madách szerint lehet, s ahol már nem lehet, szemléli az eseményeket, de még ekkor is megmarad ugyanannak az Ádámnak. Azok a tanulságok is azonosak, amelyeket Lucifer levon vagy vele levonat.

Pisti megtöbbszöröződésének persze vannak előzményei; a magyar irodalomban pl. az előzőek ellenére a madáchi megoldás. Ugyanazt, amit a Pisti sok-sok alakja, fejezi ki a valóságban — miként maga Örkény István szól róla az említett műsorfüzetben —, hogy Fernando Pessoa négy, Kurt Tucholsky hét néven írt. Színpadi előzményeihez tartozik, hogy már a hatvanas évek elején voltak olyan kísérletek, amelyek pl. Hamlet alakját, illetve szövegeit három színész között osztották fel. Ezeknél, de még más hasonló kísérleteknél többnek, valóban zseniális megoldásnak minősíthetjük ezt a voltaképpen nagyon egyszerűnek látszó módszert. És ennek nem az értelmezését, hanem a hitelét adja pl. egy fénykép — ugyancsak az író említi a műsorfüzetben —, amely azt a német katonát örökíti meg jugoszláv partizánok között, aki kivégzésükkor „kilépett a kivégzőosztagból és beállt meghalni a halálukat várók közé”. A megoldásnak ugyancsak nem a magyarázatát, hanem hitelét adja az a freudi tétel — Örkény István ezt is megemlíti —, miszerint minden emberben ott él a tudatos- és a felettes- Én, illetőleg az Ószilami; amelyeknek hármassága az egyénben mint negyedikben él.

Az írói álnevek, a tényről rögzítő fénykép és a freudi pszichológia hitelesítők és nem értelmezők-magyarázók, mert a dráma nem ezeket az élettényeket emeli a művészi-drámai világba. Segítségükkel tehát a mű világát nem tudjuk értelmező módon felnyitni; tartalmi és dráma-műnemi megoldásait ezekből levezetni. Ez annyit is jelent, hogy a mű világa nem a

reális-naturális élettényeket, élethelyzeteket, nem a reális-naturális emberi viszonyokat formálja drámavilággá.

Ahhoz, hogy a dráma világának teljességét és egyben a mű jelentőségét felmutathassuk, szerkezetét, kétszintes szerkezetét és sajátosságait kell elemeznünk.

Induljunk el onnan, amit ugyancsak az író említett meg a műsorfüzetben: „E század eseményeiből csak az *alaphelyzeteket* választottam ki.” Az író az alaphelyzetek szót húzta alá, mi hadd tegyük a hangsúlyt a *század eseményeire*. Amit ez tagad, vagyis „az egyéni élet” eseményeivel kívánjuk szembeállítani. A négy vagy az ennél jóval több Pisti-alak sem külön-külön, sem összességében nem az egyéni élet eseményeit jeleníti meg; és nem úgy viselkedik, mint a primér valóságban élő valamelyik ember. Hanem úgy, ahogy én, te, ő szokott a különböző helyzetekben viselkedni és cselekedni. A drámabeli viselkedések és cselekvések nem az én-nek, a te-nek, az ő-nek személyes aspektusait, nem az egyéniséget, a személyiséget kifejező és hordozó részeit és nem ezeknek a primér valóságban megjelenő formáját állítják elénk. Konkrét példával: amikor Pisti a kivégzőosztag vezetőjének helyzetéből az ellentétes helyzetbe, a halálukat váró kivégzendők közé lép, helyzete nem hasonlít konkrét élethelyzetekre, pl. annak a német katonának belső helyzetére és külső körülményeire, akit a fénykép hitelesen megőrzött.

A mű kiválóságának megalapozója épp az a megoldás, hogy a legteljesebben mellőzi az egyéni-egyedi pszichológiai részleteket. Pedig az erre történő utalások még századunk egyik leginkább absztrakt és korunk egyik aspektusát talán a legkifejezőbb művében, S. Beckett *Godot-ra várva* című drámájában is megtalálhatóak.

Ha ennek a megoldásnak az elvben elképzelhető legmagasabb szintű megoldását valósította volna meg Örkény István, művének világa még mindig az „ő” és az „ők” világa maradna.

A kétszintes drámák igen gyakori módszere volt az allegória. A drámairodalom ezt a megoldást alkalmazta eddig, ha valamilyen okból mellőzni kívánta alakjainak egyéni-személyes pszichológiáját. Az allegorikus ábrázolásmódnak természetesen volt és van nyitabb, egyértelműbb, illetőleg burkoltabb és kevésbé feltűnő formája. Goethe és Lukács György nyomán tudjuk, hogy az allegorikus ábrázolásmód úgy jön létre, hogy az íróban előbb vált benső tartalommal és kifejezendő élménnyé egy eszme, egy gondolat, mintsem azok az élettények, amelyek sok-sok más mozzanat mellett ezt a gondolatot is magukban rejtik és sugározhatják. A gondolatból, az eszméből kiinduló és ennek a kifejezéshez realisabb élettényeket kereső ábrázolásmód mellőzni tudja az egyéni-személyes pszichikai jellemzőket abban az élettényben, amelyet a gondolat kifejezésre megkeres és felhasznál. A teleológia, az előzetes célképzet, mint minden folyamatban, az allegorikus ábrázolásmódban is meghatározza az önmaga eléréséhez szükséges eszközöket és anyagokat. A teleológia ezeket nemcsak kiválasztja, hanem át is hatja. Az allegorikus ábrázolásmód szerkezete ezért mindig az, hogy az általánoshoz keresi az egyedit; ezért ez a teleológia a kiválasztott eszközök közül szükségszerűen kizárja az alakok egyéni-személyes pszichikumát, mint ami az általánosnak az egyértelmű érvényrejutását zavarja vagy csökkentheti. Ennek eredménye természetesen olyan világ, amelynek alakjai a befogadó egyéniségének egyszerűségétől igen távol vannak: az eszmében, a filozófiai értelmű általánosban. Még akkor is ebben a távolságban vannak tőle, ha a befogadó az adott eszmében, gondolatban a legmaradéktalanabban hisz. Ebben az esetben viszont, mint pl. a középkori misztériumok és moralitások esetében, az eszmében való közös és feltétel nélküli hit a befogadóból kiindulóan átítatja a valóságosság érzetével az allegorikus alakokat, s így azok élettelen volta számukra nem érvényesült, nekik, a hitben osztozóknak nem vált nyilvánvalóvá. Az életidegenség viszont mindenki más számára teljesen egyértelmű.

Az allegorikusan szervezett kétszintes drámák mindig az eszmét, a gondolatot tekintik annak a második szintnek, amelynek törvényszerűségei az evilági életnek, a mindennapok szintjének értelmet adnak, avagy amelyek ennek magyarázatául szolgálnak.

A 20. századi műalkotások, köztük nagyon sok dráma, rejtetten allegorikus. Ezek egyik csoportja ahhoz az eszméhez, ahhoz a gondolathoz keresett egyéni formákat, hogy az élet abszurd (Kafkától és Beckett-től Pinterig és Albee-ig); más részük, s ezek a művek még rejtettebben, szinte alig észrevehetően allegorikusak, az egzisztencialista filozófia tételeihez.

Mindezt el kellett mondanunk, hogy a *Pisti a vérzivatarban* igen nagy jelentőségéről való elképzelésünket világosan kifejt-hessük; ez ui. a mű szerkezetében, a két világszint értelmezésében és megjelenítésében található meg.

E dráma világának létrejötte nem eszméből vagy gondolatból indul ki; a teleológia nem eszmének vagy gondolatnak a megjelenítése. Ezért nem is a filozófiai értelmű általánosnak a kifejezéséhez keres egyedi formákat. Ennek először negatív bizonyítékát adhatjuk. Hiába keressük, nem találjuk, mi az az eszme, az a gondolat, amit ez a mű egyedi formációkban érvényre akarna juttatni; az allegorikus művek esetében pedig ezt mindig megtaláljuk. Minden középkori dráma kiinduló gondolata, hogy az ember akkor érheti el az örök üdvösséget, ha feltétel nélkül engedelmeskedik Isten parancsainak; Madáchnál a kifejezendő eszme, hogy az ember számára akkor is a küzdelem és a bizakodás a legértelmesebb élettény, ha eszméit maga teszi tönkre; Beckett-nél pedig, hogy a világ azért abszurd, mert a transzcendentális síkon levő Godot létében annak ellenére hiszünk, hogy Godot nem létezik. Ha ekként keresnénk allegorikusan kifejezendő gondolatot vagy eszmét, megnevezései megmutathatják, hogy nem azokról van szó. A mű ismeretében állítható, hogy ez a gondolat nem lehet – a Szőke Lány szavai szerint –, hogy „ebben a városban egy kis óvatosság sohasem árt”; Rizi szavai szerint, amely a *Tragé-*

*diáé*hoz hasonló gondolat, hogy „Élni annyi, mint vállalkozni”. (Örkény I.: I. m. 457.) Még az sem állítható, hogy az lenne a kifejezendő gondolat vagy eszme, hogy az ember a mai világban több részre osztódik, szükségszerűen skizofrénná válik; de nem lehet az a Pisti által elmondott gondolat sem, miszerint „Nem akarok többé kettéválni, se sokadmagammal viselni egy nevet. Megpróbálok egyetlen gondolattá válni.” (Örkény I.: I. m. 459.)

Az eddigiekkel két fontos tényt kívántunk bizonyítani: 1. hogy a mű nem a mindennapi életből és életformákból épít a dráma műnemi törvényszerűségeivel műalkotásvilágot, és ezért így ábrázolásmódja nem lehet Goethe és Lukács György által kidolgozott értelemben szimbolikus ábrázolásmód; de 2. nem is egy kifejezendő eszméből vagy gondolatból kiindulva keres egyedinek látszó formákat, és ezért ábrázolásmódja nem lehet Goethe és Lukács György által kidolgozott értelemben allegorikus ábrázolásmód.

A mű megtalálta a „tertium daturt”, a kettő közötti harmadik lehetőséget.

A mű kiindulópontja a történelem, s elsősorban a magyar történelem; noha a történelem fogalmának egy speciális értelmezése. A kiinduló alap itt ugyanis nem az a történelem, amely az életet vezérlő törvényekké és hatóerőkként működő eszmékké kristályosodottan voltaképp már gondolattá vált. Miként pl. Madách alkotómódszerében gondolattá vált a történelem azáltal, hogy Ádámnak és környezetének cselekvéseit a történelmet vezérlő eszme hozza létre és szabja meg, jellegét és irányát tekintve egyaránt. Örkény István drámai világának alapjául a mindennapi életnek azok a cselekvései, viselkedései és magatartásai szolgálnak, amelyekben a történelem jelenik meg; vagyis itt a történelem nem eszme vagy gondolat, hanem cselekvés, viselkedés és magatartás. Ez a történelem pedig úgy alakul ki, hogy a mindennapok egész-világából nem az ezeket vezérlő eszméket vagy gondolatokat emeli ki, hanem a mindennapok cselekvéseit, viselkedéseit és magatartásait, s ezekből

elhagyja az összes egyedi-egyéni pszichikai jellemzőket. Ezáltal megmaradnak azok a cselekvés- és viselkedésformák és -tartalmak, amelyekben a történelem megy végbe, méghozzá voltaképp a maga valóságában. A történelem hordozójává így a cselekvések, viselkedések és magatartások válnak; és ezekben jelennek meg az eszmék, valamint a társadalom mélyebb törvényei. A mű világa – fordított szempontból – nem egy gondolatra vagy eszmére mutat rá, de nem is a mindennapi életre, hanem azokra a cselekvésekre, azokra a viselkedésekre és azokra a magatartásokra, amelyekben a történelem halad, zajlik és fejlődik. Ezzel pedig az előbbi értelmezésben értett szimbolikus és allegorikus ábrázolásmód között megjelenik *tertium datur*ként a harmadik ábrázolásmód.

A mű két világszintje tehát egyfelől a valóságos életfolyamatból kiemelt azon cselekvések, viselkedések és magatartások, amelyek történelemmé kristályosodhatnak; másfelől a mindennapi élet viselkedései, cselekvései és magatartásai; vagyis a mindennapi élet. A dráma eseménymenetét e két szint találkozásának alapszituációja hozza létre, az ebből a világnézeti szituációból fakad, és az eseménymenet a két szint határán létezik ontológiai értelemben, és itt is adja meg önismeretünket, ismeretelméleti értelemben. A mindennapi életnek a történelem ad értelmet és ez is értelmezi és magyarázza.

Az illetéknéppen értelmezett történelemnek minden rétegét élénk állítja az alakoknak a vertikális és horizontális viszonyaiban. Ezáltal az „ő” világa helyett az „én” világa épül fel. Ez is jelzi, hogy egy valóban új és valójában termékeny megoldás mindig még további lehetőségek előtt nyitja meg az utat.

Csak az ekként megjelenített történelemben lehetséges, hogy Pisti – horizontálisan – egyéni pszichikus háttér és személyes motivációk nélkül, de az allegorikus életidegenségtől mentesen, és mégis hitelesen kivégző legyen és kivégzett, németbarát hentes legyen és az ellenállási mozgalomban részt vevő, bujkáló

öccse egyszemélyben. A kivégző és a kivégzett Pisti éppúgy önmagához alakít ki viszonyokat, mint ahogyan e két Pisti helyzetei drámai viszonyba hozzák a két helyzetet. Így lehetséges továbbá, hogy a Félsg, a Kimért és a Tevékeny ne a fő-Pisti benső világa összetevő részeinek allegóriái legyenek – akár freudi, akár jungi, akár Szondi Lipót-i értelemben –, és mégse legyenek tőle különböző viselkedéseket és cselekvéseket produkáló objektíve más személyek. Ezekkel a Pisti-alakokkal a horizontális viszonyok csak tovább bővülnek. De csak az ekként megjelenített történelemben lehetséges, mint nem egyedi-személyes, hanem történelmi lélettény, viselkedés és helyzet, hogy Pistinek hét felesége legyen, s nyolcadikként még egy férfi is. Amely által a horizontális viszonyok még tovább szélesednek.

Mindebből látható, hogy ha a mű az ekként értelmezett történelemből indul ki, akkor a legteljesebb mértékben a társadalmat is megjeleníti.

Ez még egyértelműbb a vertikális aspektusokban. Először is – ha a foglalkozásokat nézzük – egyszerre jelenik meg ugyanaz a Pisti-alak mint a mindennapok embere és mint a társadalmi hierarchia magasabb polcain levő. A Kimért pl. Rendőrőrmester, iskolaigazgató és a koncepció perben a bíró; a Félsg mindenhol elkésző szerencsétlen alak és röp-cédulákat osztó ellenálló és a koncepció perben a védő. Ennek az ábrázolásmódnak a jelentése az, hogy az élet mindennapjaiban, kisserű ügyeiben mindenki viselkedhet környezetének tagjaival úgy, mint a koncepció perekben a védő vagy a bíró; mint egy rendőrőrmester; illetve akként, mint egy szerencsétlen alak, aki máskor azonban kiáll és harcol az eszméért.

Azonban ez még további jelentéseket hordoz, miszerint az „én” kisserű világa vertikálisan is egy tágabb „én” világává bővül, és így a tágon értelmezett „én” világa épít ki viszonyrendszereket.

Sőt: ez a megoldás az élet hétköznapi és elrejtőzött dinamizmusait és helyzeteit viszonyokba építetten – tehát alap-

vetően drámaian — pontosan összekötötte a társadalom magasabb szintjein és a társadalmi nyilvánosság előtt is megjelenő cselekvésekkel, viselkedésekkel és magatartásokkal. Örkény István előtt külön-külön alakban ábrázolták — most képletesen említve a foglalkozásokat — vagy az iskolaigazgatót, vagy a koncepciós perekben a bírót; illetve a szerencsétlen alakot vagy az eszméért küzdő röpcédulákat osztó embert. Először Örkény Istvánnak sikerült olyan drámát írnia, amelyben az a szociálpszichológiai tény jelenik meg művészi ábrázolásban, amely szerint a társadalom magasabb szintjein ugyanazok az életet vezérlő dinamizmusok és magatartások jelennek meg, mint amelyek mindannyionkban az alacsonyabb társadalmi szinteken. Ezzel lerombolja azt a naiv hitet, hogy a társadalom magasabb régióiban más emberek élnek — akár azt, hogy jobbak, akár azt, hogy rosszabbak —, mint mi. Kiderül, hogy a hétköznapi magatartásaira és ezek tartalmaira épülnek rá a társadalom magasabb szféráiban és a nyilvánosság előtt megjelenő, ott feltáruló és nem a mindennapokat, hanem a történelmet hordozó dinamizmusok. Vagyis én hordozom a történelmet, minden társadalmi szinten.

A Tevékeny Pistit a mű elején a Papa és a Mama megkérlik, részesítse a fő-Pistit szexuális felvilágosításban. A Tevékeny ostobasága és erre való alkalmatlansága miatt ezt nem tudja megvalósítani. Ám ugyanez a Tevékeny lesz a semmihez sem értő létragyári igazgató is. Ami először láthatatlan, meg nem nyilvánuló benső tartalom — azaz a semmire sem alapozható önbizalom és az ostobaság —, az megnyilvánul és nyilvánosságra kerül a szexuális felvilágosításban. De a benső itt és ekkor még csak a magánéletben kap nyilvánosságot; a közélet szempontjából még rejtetten láthatatlan marad egészen addig, amíg a közéleti nyilvánosság számára meg nem nyilvánul a létragyári igazgatóban, illetőleg a koncepciós per ügyészében. Az önbizalommal teli „tevékeny ostobaság” ilyen szövegekben válik egyértelművé: „... teremő képzeletem van, és ízig-vérig forradalmár vagyok, (...) lett belőlem londoni követ (...)

Aztán foglalkoztam tudománnyal, egyházi ügyekkel, sporttal. Utoljára a jéggyárba kerültem (. . .) Gyors egymásutánban egy csomó jelentős posztot töltöttem be, és mindenütt megálltam a helyem.” (Örkény I.: I. m. 416.) A tevékeny ostobaság így az alaknak önmagához, önmaga más és más helyzeteihez való viszonyaiban derül ki, de a környezetéhez való viszonyaiban is: a szexuális felvilágosításban, a létragyári „reformban” és a koncepciós perben. A többi Pisti benső tartalmai ugyanígy mint láthatatlan dinamizmusok, a szűkebb környezetben, a magánélet szférájában válnak először láthatóvá, amelyek a történelmi és társadalmi nyilvánosság szempontjából még ugyancsak láthatatlanok, de amelyek láthatóvá válnak a történelmi és társadalmi nyilvánosságban akkor, amikor társadalmilag magasabb helyzetbe kerülnek. Így a társadalom alsó szintjei összekötődnek a magas szintekkel a magatartás, a cselekvés és a viselkedés azonossága révén. Vagyis az „én”-világom építi föl a valóságot, a történelmet.

A történelem tehát nem is csak a szó elsődleges értelmében vett történelmi eseményekre utaló mozzanatokban – nyilas-terror, felszabadulás, koalíciós idők stb. – jelenik meg, hanem az egyéni pszichikai jellemzők és motívumok nélkül megjelölt mindazon mindennapi cselekvésekben, helyzetekben és viselkedésekben, amelyek a szó elsődleges értelmében vett történelmet, a „történelmi eseményeket” hordozzák. Ezzel a ténnyel, és azzal, hogy ugyanazok az „ének” lépnek a társadalom különböző szintjeinek helyzeteibe, a mű világa az „ő” világa helyett az „én” világom lesz.

Ennek megérzékelése és ekként való értelmezése nemcsak befogadói lehetőség, mint Ibsen óta nagyon sok drámának az esetében. Vele kezdődik ui. az arra vonatkozó kísérlet, hogy a drámaírók olyan világot ábrázoljanak, amelyet a befogadó nemcsak szemlél, elemez és vizsgál, vagyis amely már a befogadótól nem független világként ábrázolódik, amely nem független a befogadó személyes részvételétől. Ezek eddig csak kísérletek voltak. Örkény Istvánnál ui. az „én világom” fel-

ismerése nemcsak azt jelenti, hogy az ábrázolt művilággal és eszmeiségével egyetértek, s az ilyen értelemben az „enyém”. Itt a világ a szó legteljesebb értelmében „én”-né válik, s ennek felismerése a befogadóra rákényszerített tevékenység. Ettől a felismeréstől csak az a befogadó mentesülhet, aki egy mű világát csakis a naturális világgal való közvetlen összevetés révén tudja látni és elfogadni. A rámkényszerített tevékenység eredménye azonossá tesz engem azzal a világgal, amely a történelmet jeleníti meg. Itt ugyanakkor nyoma sincs az agresszív és túlzó „te” világának. Ez azt szokta mondani, hogy „te, a befogadó”, te vagy a gyilkos, a gonosz és a zsarnok, és te vagy, aki a rendes emberek életét tönkreteszed. Az ilyen művilág nemcsak azért nem lehet az „én” világom, mert az ezen a módon való kimondás mindig azt közli metakommunikációs vagy konnotációs jelentéssíkon, hogy a kimondó viszont a „jó ember” és a szegény áldozat, és mert a befogadó azonnal el is foglalja a kimondónak azt a pozícióját. A „te” agresszív világa még csak nem is azért nem lehet az „én” világom, mert minden „én” egyszerre ilyen is, olyan is. Mivel ez így egyáltalán nem igaz. Az ember „ilyen is és olyan is” hamissá csúsztatott változatai azok az ábrázolások, amelyek azt sugallják, hogy az ember egyszerre, egy időben és egy helyzetben ilyen is és olyan is; mint pl. azok a zsarnok-ábrázolások, amelyekben a zsarnok megérti és szánja áldozatait; amelyek a forradalmiság pozitívumaival jelenítik meg azokat a házaspárokat, akikben a párcserére vonatkozó újdonságvágy él; amelyek a környezetük egészét alaptalan, de iszonyatosan nagy öntúlértékeléssel lepocskondiázó mai ifjakat ezzel együtt ártatlan áldozatoknak tekintik. Az igazság ui. az, hogy az emberből egyik helyzetben a jó, másokban a rossz – illetve nyilvánvalóan a két véglet közötti valamelyik – énje bújik ki. Ebben az összefüggésben az igazság az, amit a *Pisti a vérzivatarban* állít, hogy egyszer kivégző vagyok, de közben nem vagyok áldozat is; illetőleg az az igaz, hogy én egyszer rendőrőrmester vagyok, aki bíróként viselkedem, és máskor hatalommal rendelkező iskolaigazgató

vagyok, aki olyan mint egy rendőrőrmester, és harmadszor egy koncepciós pörben vagyok bíró. (Olyan „vitában”, pletykában stb., ahol hamisan vádolnak valakit.) Ugyanakkor azonban nem véletlenül vagyok ez is és az is, és lényegében azért hozom önmagam azonos tartalmú, csak alakilag más és más helyzetekbe, mert a történelmi és a társadalmi dinamizmusok bennem és általam élnek. És ezért a retteneteket és szörnyűségeket okozó viselkedésemet és cselekvéseimet nem háríthatom sem másokra, sem az elvont „történelemre”; mert a társadalom és a történelem minden szférájában én jelenek meg.

A *Pisti a vérzivatarban* nagy jelentősége így tehát többszörös: Először a szimbolikus és az allegorikus ábrázolásmód között megnyitotta a harmadik lehetőségét. És ez valóban a harmadik, általánosan érvényesíthető ábrázolási módszer, és nem csak egyetlen egyszer elképzelhető lehetőség. Századunkban több olyan író van, aki olyannyira egyéni ábrázolásmódot dolgozott ki, amely más számára már nem lehetőség, vagy számára is csak egyszer volt lehetőség. Ilyen Joyce, Proust, Kafka és Beckett műve. Az az ábrázolásmód viszont, amely a mindennapi élet folyamatából azokat a cselekvéseket, viselkedéseket és helyzeteket emeli ki és absztrahálja, amelyekben a történelem halad, ezek után mindig és mindenkinek lehetősége: a mindennapokban mindig vannak olyan cselekvések és helyzetek, amelyekből az adott időszak történelme absztrahálható.

A remek dráma másik nagy jelentősége, hogy ezzel a megoldással az „ő” világa helyett az „én” világává építette a drámát. A megtöbbszörözött drámai alak nem eszmét vagy gondolatot hordoz „én”-ként, hanem a történelemnek az emberi cselekvésekben és viselkedésekben megjelenő aspektusait, amelyek rám, a befogadóra rámkényszerítik, hogy felismerjem: engem is felvilágosítottak már ostoba módon; én is szenvedtem annak az embernek a tevékenységétől, aki elvállalta azt a feladatot, amihez nem értett; engem is vádoltak hamisan; és metaforikusan engem is kivégeztek már. De rám-

kényszerítik azt is, hogy tudjam, ez a század nem vagy gyilkosokat vagy áldozatokat kitermelő század. Ebben a korban én sem vagyok kivétel; én is voltam ostoba fölvilágosító; én is elvállaltam, amihez nem értek; és — ha metaforikusan is, de — én is voltam kivégző. Az „én” világa ebben az ellentétek egységében és azonosságában biztosít találkozást számunkra ahhoz, hogy a „mi” világa alakuljon ki saját életünkben; közösségünk szerveződéséhez ez az alap is szükséges.

Mivel az emberi cselekvésekben megjelenő történelem a mi eseménytörténetünk egyes etapjain keresztül és azokban halad, pontosan megmutatja, milyen a mi világunk. Nem azt mondja, amit az önismereti problémakör elején Pataki szakaszvezető a *Voronyezs*ben, hogy milyenek a magyarok; hanem: mit cselekszünk, hogyan viselkedünk mi saját történelmünk különböző szakaszaiban. Így tudjuk meg, hogy a többes szám első személy milyen magyarokat jelöl. Persze azt is mondja, hogy a nem magyarok is lehetnek ilyenek.

Feltűnő, hogy Örkény István drámáinak nagyobb része „jól végződik”. Pataki Gábor hazaérkezik a Don-kanyarból, s így elmondhatja az ottani tragédiát. Ilona, a volt apáca beépül a szocialista rendbe, s még abba beépíteni is tud valamit. Giza hazatér fiának merev és mesterséges életmódjából testvérének egyéni világába.

Sötétebb árnyalat még a *Tóték* befejezésében sem érezhető. Tót végső tette, miszerint „Négy egyforma darabba vágtam.”, ti. az Őrnagyot (Örkény I.: *Tóték*, In: I. m. 270.), természetesen győzelemnek, „jó végnek” számít. És ez a győzelem nem is hiábavaló, s ezen nem változtat, hogy a befogadó tudja, Tótnak ez a tette fiát már nem érinti, mert meghalt. Tettével mindenképpen kiiktatta a világból az embereket megalázó paranoiás zsarnokot; s tette összeköttetésbe került Cipriani professzor szavaival: „Annak, ami most van . . . egyszer vége lesz. (. . .) És akkor a maguk őrnagyát fel fogják akasztani (. . .) És akkor mindenki akkora lesz, amekkora, szabad lesz aludni, ásítani, még nyújtózkodni is.” (Örkény I.: I. m. 260.)

Tót cselekedete végül mindenképpen győzelemnek, „jó végnek” számít.

Felemás a *Vérrokonok* vége. Mivel itt nincs cselekmény, nem az fordulhat szerencsébe vagy szerencsétlenségbe; a befejezés milyensége csak a darabot záró szöveg tartalmából és jellegéből derülhet ki. A mű Judit monológiájával ér véget. Ez akkor hangzik el, amikor – pozitív konnotációval – a „nyári menetrend” életbelép. A szöveg azonban szabályszerűen ironikus, noha a szokottnak épp a fordított módján. Itt a tartalom a szöveg denotációs szintje közöl tényeket az egyes vonatjakokról, amelyek mindegyikével valami baj van, és az elmondás módja, a konnotációs jelentéssík hordozza a lelkenedező pozitívumot, hogy azért nincs semmi baj.

Égészen más azonban a *Pisti a vérzivatarban* befejezése. Az ember élni akarását és győzelmét nem fejezi-e ki minden más műnél erőteljesebben, határozottabban, noha szörnyűségesen groteszk módon, de mégis a győzelmet az az eredetileg egyperces novella, amely a mű végén megjelenik? Az atomháború után mindenek vége bekövetkezett, minden tönkrement és minden élet megszűnt, de elszaporodtak az egerek. Amikor a budapesti Operában „az utolsó hegedűn átrágták az utolsó húrt, annak pendülése volt Budapest búcsúszava”. De nem a dráma és nem az író búcsúszava. Mert közvetlenül ezután újra megszólal „Budapest”, persze a legerőteljesebb groteszkséggel: „De már másnap, az Operával épp átellenben, egy romház kövein megjelent egy cédula: (...) Figyelem! Figyelem! Hozott szalonnával egérirtást vállal doktor Varsányiné.” (Örkény I.: *Pisti*... In: I. m. 463.) Vajon, ismét Szerb Antal szavairól asszociálva, nem „irracionalisabb-e” ez a befejezés minden más magyar mű végénél? A kérdés jogos, mert az itt jelentkező hit és jövőbe vetett bizalom túl van a termónukleáris háborúra vonatkozó tudományos előrejelzéseken is. Ez a hit csak úgy lehet hiteles, ha az egész mű az említett módon a történelmet jeleníti meg, s nem az egyéni életet. Ennek a befejezésnek semmi objektíve hiteles alapja nem lenne,

ha a mű világa egyéneket jelenítene meg hitelesen, s nem a történelmet; enélkül ez nem hit, hanem ostobaság lenne, vagy az események végéhez csatolt írói fíntor. Így azonban a groteszk megjelenítésmóddal együtt teljesen jogos, mert nem az egyedbe, Pistibe vagy Doktor Varsányinéba vetett hitet fejezi ki, hanem a történelembe vetett hitet.

Örkény István műveinek „jó vége” talán egy alapvetően fontos problematikát rejt magában. Ismeretes az a tény, hogy világszerte mennyire kedveltek azok a műalkotások, amelyeknek „jó végük” van; alacsonyabb szinteken azok, amelyek vége happy ending. Vajon mi szerepel fő dinamizmusként ezekben a vágyakban, valamint abban a tényben, hogy a „boldog végű” irodalmi giccs is közkedvelt, vagy akár abban, hogy a „tragédia meghalt”. Lehet, hogy ezt a problémakört a magyar irodalomtudomány tudná leginkább megvizsgálni, hiszen — miként többször utaltunk rá — már Szerb Antal rámutatott: „Ily módon Madách életfilozófiája ugyanaz az 'és mégis' gondolkodás, amelyet Zrínyiben fedeztünk fel először, Vörösmarty *Csongor és Tündéjében* és a *Gondolatok a könyvtárbanjában* láttunk teljes költői kifejlődésében, és most Madáchnál jelenik meg, mint burkolt filozófiai gondolat, hogy majdan Ady Endrében lírai világnézetté szélesedjék. Az 'és mégis': bizalom az irracionális életösztönökben, amelyek a végső órán kitörnek a lélek mélységeiből, megcáfolják a legvilágosabb logikát, utat találnak az úttalanban, és megmentik az embert és nemzetet.” (Szerb Antal: *Magyar Irodalomtörténet*; Bp. 1958; 422.) Vajon nem kellene-e egyszer a mélyére néznünk ennek a magyar irodalomban oly jól ismert és valóban gyakori ténynek, és nem kellene-e megtisztítanunk mindenféle szellemtörténeti magyarázattól, a lélek „irracionális” vonásától, illetőleg a magyar „finitizmustól”?

Irodalomban való megjelenése valószínűleg olyan sajátosságot jelöl és/vagy hordoz, amely teljesen tisztázatlan. Örkény István adott egy magyarázatot a *Kulcskeresőkben*, miszerint

annyi kudarc ért utol minket, hogy csak úgy tudunk létezni, ha a kudarckokat átminősítéssel győzelemmé hazudjuk.

Csak a kérdést, nem is a kérdéskört körvonalazhatjuk most. A kérdezés föltehetően az arisztotelészi és a középkori fogásból indulhat ki. Közismert, hogy az esztétika története egészen a német romantikusokig a tragédia és a komédia különbözőségét abban látta, hogy a bemutatott történet jól kezdődik és rosszul végződik-e, avagy fordítva. Számunkra ez a szempont lehet az elemzés kiindulópontja. A német romantikus elméletírók ezekhez a történetekhez kapcsolták a tragikum és a komikum esztétikai minőségét. De az ilyen történeteket minden esetben áthatják-e ezek az esztétikai minőségek? Nem kellene vagy lehetne-e ezt felülvizsgálni? Ez annyit jelentene, hogy megkeressük, mi rejlik egy történet „jó végében”, ha az nem a komikum esztétikai minőségével áthatott. Föltételezhető, hogy a tragikum esztétikai minősége hasonlóan elválasztható a sok jól kezdődő, de rosszul végződő történet-től, mint ahogy a komikumé a fordított irányú történetek egy jó részétől. Az előbbire épp Örkény István *Kulcskeresők*-je lehet a példa, ahol a történet azért végződik rosszul, mert mindenkire rázárul a szoba ajtaja; vagyis mindenkit fogva tart továbbra is a „győzelem ábrándja”. De itt marad bezárva Bodó is, akit a „csak-a-kudarc-létezik” szemlélete hat át.

Nincs-e a diadal, a győzelem vágyában, az „és mégis”-ben és az ilyen történetek „jó végében” valamilyen más esztétikai minőség, amely eddig szemünk előtt elrejtőzött? A szerencsétlenségből a szerencsébe forduló történetek – vagyis a régi, talán az eredeti értelmű komédia – vajon milyen esztétikai minőséggel itatódnak át, ha nem a komikummal? Hiszen a diadal, a győzelem vagy az „és mégis” nem okvetlenül hordozza a komikumnak azt a mozzanatát, amelyet általában lényeges kritériumaként szoktunk említeni, miszerint a leleplezésről van szó, ahol a leleplezett hőssel szemben a befogadó önmagát fölényben levőnek érzi. Ha a komédiát esetleg sikerül elválasztani a komikumtól, talán annak is megnyílik a lehető-

sége, hogy a tragikumot ne csak értelmezzük más és más módon, hanem megkeressük, miféle minőség rejlik a jól kezdődő, de rosszul végződő történetek azon fajtájában, amelyek mégsem hordoznak tragikumot?

A magyar irodalomelmélet talán az előbbi, a jó végű történeteket, illetve a jó végre vágyódó életjelenséget tudná alaposabban megvizsgálni, irodalmunk jellege miatt. Örkény Istvánnak még az atomháborún is túlmutató hite és bízakodása mint sajátos „és mégis”, szervesen jelenik meg a *Pisti a vérzivatarban* végén. Lehetséges, hogy ez a mű – és Örkény István többi drámája – ennek a problémakörnek az elemzését is ránk rója mint feladatot.

FORUM

KETTŐS PORTRÉ

KÖLTÉSZET ÉS VALÓSÁG WESSELÉNYI POLIXÉNA ÉS PSYCHÉ

W. S. sajátos helyzetbe került 1981-ben, mikor a hatvanas években tőle megteremtett Psyché egyszerre csak előlépett 150 esztendő kulissza-rétegei mögül, mint történelmi személyiség. Polixéna, akárcsak Psyché érzelmeitől vezérelt szilaj, arisztokrata lány, ki mint annyi társa a 19. században, az emancipálódás felé tart, de nem pantallóban, hanem lovagló-öltözetben, nem szivarozva, hanem florentiner kalapban. Tehát női eszközökkel és csábítón. Szépsége és neve előtt (báró Wesselényi!) felpattannak az olasz, nagyúri szalonok ajtai s ő átszórakozik bennük egy római farsangot, férj és gardedame nélkül. Kis-lánya, annak nevelőnője s az erdélyi inas a szálláshelyen várják.

Egyszerre gyermekien spontán és angol szóval „sophisticated”, tehát distanciát tartó és tapasztalt. Jó megfigyelő s a tapasztaltakat pontosan regisztrálja. Naplója remek újságírói teljesítmény. Néhány bekezdése a költészetet súrolja, de a teremtő erőig nem jut el. S itt a lényeges különbség valóság és költészet, Polixéna és Psyché között.

A többi annyira egyezik, a kitörni vágyás, a más-ság megkívánása és elérése, az elégedetlenség a családi körülményekkel, s a szenvedélyes, mindent vállalni akaró szerelem. S a különbség, hogy Polixéna elválhat a maga Zedlitzétől, s megint a hasonlóság, hogy ő sem érheti el a hön-kívántat, s régi Zedlitzét új stabil férjre cseréli fel, az ideál helyett.

S azonos a modor, a meghökkentő és merész, s a beszéd-mód: a szókimondó és csúfondáros. Mondatai célba találnak, a legtöbbel lelövi az almát a bunkófejekről.

Ez az arisztokrata-ivadék szándékosan szembekerül, szembe halad a sztereotip jómodorral, az előírt szokással, az etikettel. Arisztokráciánk legjobbjainak szívós, paraszti gyökereit láttatja.

Meg-nem-hajolása kemény, replikái talpraesettek.

Emancipáció. Ez volt Psychénél a szemöldökfa fölötti házi áldásra írva. A 19. századi nagy női jelszó. Később önmegvalósításnak hívták, előbb egy élet munkájának. Emancipáció. Ebben a szóban aktivitás rejlik, tett-erő, produktivitás. Van-e emancipáltabb, s ha az emancipáltat a produktívval akarom azonosítani, – produktívabb asszony, mint a 18. század árva Bethlen Katája? A küzdés és megtartás hőse. A férfi-munkát végző, de ezzel sosem kérkedő asszony.

A 19. század más. Orczy Lőrinc báró már a 18. században írja, hogy a nőket elpuhítja, semmittevésre szoktatja, a valótlanban élésre készítő román-olvasás. Az életbenmaradás, vallási-, nemzeti elnyomás valósága helyett papírfelhőkön nyargalnak a polgári úriasszonyok ősei, a 18. század második felétől kezdve. Vagy kizárólag a konyhai, háztáji valóságba szorítva. Ez ellen lázad fel minden emancipáltak „Vorbild”-je, Psyché, és e tükörkép realitás-ikre, Polixéna. Keresték a tettet, (álszégyen nélkül) a szerelmet, s ha sorsuk nem talált rájuk, elmentek megtalálni a sorsukat.

S a stílus-hasonlóság! A kézjegy, a megszólalás, a számozódulat! Szinte látjuk hibátlan fogaik nyomát, ahogy almába harapnak. Beszédük a paraszti talpraesettség és a grófi spanyoliskola ötvözete. S a kritikus hang, a mosolyogtató.

A lorettói nevezetes templomról szólva: „Hol állomásoztak terhes utazásukban, az most mind nem jut eszembe” mondja az angyalokról, akik Szűz Mária házát (santa casa) Názáretből Lorettóba hozták.

Terniben elérnek a helyre, ahol Karolina, a povera regina egy hétig Bergamival mulatott. „Bergami pedig most meggazdagodva, meghízva, megvényülve és megházasodva Bergamó-

ban postamesterkedik.” Majd utána lakonikusan: „Terni volt Tacitus születési helye.”

S a határozók! „... szinte haldoklólag”, mint az erdélyi Görög Ilona balladában. S „elestélyedvén”. S ilyen gyakorító ige: „nevetkeztünk”.

Stílusának savát-borsát egyes, ma már nem használt szó, vagy szokatlan kifejezés teszi: a szentjánosbogár nála *tüzes légy* vagy *lámpás bogár*, a mai belépésre jogosító meghívó levél: „*bémenti levélke*”, a nap nem hevesen süttött, hanem „oly hevet süttött a nap”.

Egy-egy csípős megjegyzés kritikusról, költőről, a templomok túltömöttségéről, jobban áll neki, mint filozofálgatás és művészettörténet. Pl. van kritikus, ki „... soha a művészet lelkét nem keresi, a legszebb szüleményben csak vagy egy hibás lábujjat keresgél ki”. Arezzóban a Petrarca házban így szól: „A hosszas szerelmeit burukkoló költő verseit, meg kell valla-nom vizenyőseknek találtam.” „A hajdnai Róma építményei több romlást szenvedtek, ezen keresztényi elcsipegetések, mint a barbárok pusztításai, s a sorvasztó idők által”, mondja a templomokba zsúfolt antik emlékek láttán.

Szinte kacérkodik önnönmagával, mikor leleplezi az asszonyi természetet.

„Én, ki csupa asszony vagyok, ki sohasem tudtam filozófus lenni, csak azt mondom: köntös a társaságokban, meg- vagy nem jelenhetésben igenis gyakran akadály.” Vagy: „Egy nőnek egyedül utazni, ha sok bajoskodással is egybekötve, nem felette bajos, hanem társaságban megjelenni nagyon az; mert egyedülléte kivált, míg az idő reá patenst még nem adott, szokatlan lévén, feltűnő.”

S milyen bosszantó, ha a szállodai portás az életkor iránt érdeklődik: „Mert mi asszonyok, miután egy bizonyos időszakot elértünk, azt szóba és vitatás alá hozatni, éppen nem szeretjük.”

Az Uffizi képtár kincseinek erős konkurrensé akadt a palota folyosóin környékbéli parasztaasszonyoktól árult florentin kala-

pokban. „... minden egyebet felejtve ott felejtém magamat.” A kalapoktól a festményekhez fordulva szintén a fogható és szinte hallható érzéki benyomásokat közvetíti. Leonardo Meduzájának „kígyókká átváltozott haja” „csaknem sziszegni” hallatott.

Találó és különösen az ő korában meghökkentő asszociációk tartoznak ehhez a stílushoz. „A pápa helvét testőrsége középszázadokbeli divatszerű gálaruhába öltözve, melyet most csak tarokk-kártyákra festve találunk.”

A milánói dómról szólva egy francia mondást idéz: „Ezen templom inkább a madarak, mint emberek számára van építve.” Ha a stílus az ember, akkor Polixéna itt Psyché, az agg firenzei hercegnőről szólva, ki „mint egy élő *grammatika*, a nyelvben ejtett hibákat megigazította”. Vagy egy római emlék: „Levezettek egy felásott mezőre, melyet Foro Romano-nak neveztek. Ott a barázdák közt cserép edénydarabokat találtunk... nagy örömek között *pakolám* egybe magam leltem kis kincseimet”.

Szavak jelölik az utazást, egy-egy szó Baedekerként vezet. Az öszvérek *zökögtek* a láva-darabkákon a Vezuv felé. Zökögtek és nem zötyögtek. A zötyög passzív mozgás, a zökög-ben érzi az ember az öszvérek patakoccanását, az egyenetlen láva-darabokon, különösen, ha ez a „zökögés borstörő”.

A vatikáni könyvtárban, Mezzofantinál tett látogatása alkalmával olyasmire jöhet rá a figyelmes olvasó, aminek az elárulása, nem egészen lehetett a napló-író kedve szerint való. Dehát mondja el ő.

„Szállásomra érvén, első dolgom vala, W. M. *Baliteletekről* írt munkáját egy könyvkötőnek átadni, s fehér kutyabőrbe cífrán békötve néhány napok múlva elvivém Mezzofanténak, ki éppen sietett néhány zsidót és szerezcent megkeresztelni. A könyvre tekintve, anélkül, hogy az író nevét megtekintette volna, — s egyik almáriomba bécsubta. Szegény magyar könyveink! melyeket honjokon kívül csak egy-egy különcködő nyelvbúvár, mint Mezzofanté nézeget, s honjokban is csak kevés olvas.”

Miért éppen W. M. könyvét sietett Polixéna Mezzofantinak átadni? Egyáltalán miért vitte éppen *ezt* a könyvet magával Rómába? Talán éppen azzal a szándékkal, hogy a világgal megismertesse. S itt lehetetlen nem Psychére és az ő Ungvárnémeti Tóth Lászlójára gondolni. Psyché is így próbálta Tóth László görög könyveit külföldön propagálni. Itt árulja el Polixéna nagy éltető szenvedélyét. Wesselényi Miklós, az unokatestvér, az ő Ungvárnémeti Tóth Lászlója, a példakép, az egyetlen, az elérhetetlen. S itt válik tapinthatóvá a másik szenvedély, a honleányi. Wesselényi Miklós *Balítéletekről* c. könyve lefektetett kánonja lehetett a Wesselényi család felvilágosult, hazafias nézeteinek. S ezekkel Polixéna akár hazai utókorát is megismertethetné, mert W. M.-et szinte kisajátította a történet-tudomány. Privát érdeklődésnek kevés módja van, könyvei kiadatlanok, személye megmerevedett az árvízi hajós pózában. Áll, romantikus szobor, a csónak orrában, kémlelő szemmel és segítő karral, hogy mentse az áradatból a menthetőt. Fogalmi síkon az írásaiban is ezt teszi, – második és még tragikusabb Széchenyi – a tunyaság megrögzött balítéletei, a „fesz”, a „pöf” ellen kel ki, a nemzetiségi kérdést bolygatja, „mert ez hazánknak keserves veszélye”, s a „nyomó”, s az elnyomott feszes helyzetét akarja lazítani. Wesselényi Miklósnak a nőkről való ilyes élménye is hatott Polixénára: „gyári-mív” „nem tartósságra vannak elkészítve” „mintha az oltárnál végződnék létök határa”. Szinte szó szerint olvashatjuk Polixénánál Wesselényinek a költészetről szóló, bizony, kissé költőietlen nézeteit, mely szerint „erkölcsiség, világosodás és tiszta okosság előmozdítása” a költészet célja. Különben „csak haszontalan játék”. (Úgy látszik ez kiirthatatlan Duna–Tisza-táji babona, hogy a költőknek racionális vagy irracionális módon, de hasznot kell hajtaniok.)

Az unokatestvérek nemcsak szerelembe estek egymással, hanem W. M. politikai, történelmi, társadalmi nézetei is átszivárogtak Polixéna tudatába. Dózsa kivégzését a magyar történelem legszennyesebb lapjának nevezi, a „fesz”, a „pöf” őt is

irritálja, ő is szkeptikusan szemléli az egymást megvető társadalmi osztályokat, csakhogy amíg W. M. körülményesen „kifejti” nézeteit, (ha közmondásba kívánczós szentenciózus módon is), addig Polixéna kicsicsergi, kiáriázza azokat.

Psyché tollára méltó a bolognai temető leírása. Ez szintén W. M. nézeteihez kapcsolódó társadalomkritika, de miniatűr drámává kerekítve. Ahogy a bolognai palazzók néptelenednek, népesedik a bolognai temető. „Ekkor a holtak számára kezdék a követ és porondot egymásra hordani, s egy szinte oly feszes, pedant, érdektelen kinézésű várost előállítani, milyen maga Bologna.”

Az árkádok alá az arisztokrácia kerül, „a testek a vastag falba bévakolvák”, a polgári halottak „lakjai” egyszerű kőtáblára vésett felirattal „kijelelve”.

Polixéna akár éjfélkor félelem nélkül nézné „mint jönnek ezen rendszerető lelkek egyenkint ki sírboltjaikból, melyeket magok után gondosan bétesznek, nehogy vagy egy parvenü újonc holt befúrja magát helyükbe”. A világjáró Polixéna itt emelkedik költőivé, mikor a pénztelen és rangtalan holtakról ír:

„Az éppen szegény holtak, kiknek az ezen válogatott társaságba juthatásukért bemeneti árat senki sem fizethetett, képzeletem szerint, ezúttal jobb nyughelyben részesültek, mert szabad ég alatt nyugosznak s a fényes nap és szelid hold rendszeren meglátogatja sírjaikat.”

Balogh József kutatásainak jóvoltából olvashatjuk Polixéna pár levelét W. M.-hez. E pár levél jobban megvilágítja Polixéna alakját, mint egy életrajz. Benn van, ami jellemezte őt jártában-keltében, a Vezuv és a Mont Blanc között, a fizikai és lelki vakmersz, a társadalmi konvenciók semmibe vevése, az akadályokat átugrató hév, a gátakat semmibe vevő szép lovasnő, aki akkor, és éppen akkor vállalja a partnert, mikor az a társadalomtól éppen nem elfogadott helyzetben van.

Csak egyhez nem volt mersze Polixénának, e szerelem levélen kívüli bevallásához, adósa maradt az utókornak egy, a magyar irodalomban páratlan regénnyel, melyben valóság keve-

redik az elérhetetlen költészettel. Így hát maradt Zedlitz (hogy a psziché hasonlatnál maradjunk) azaz Paget János, (John Paget) a túlzásoktól ment biztonság.

Csak éppen az írás maradt abba a nagy stabilitásban, akár csak Psychénél, ámbar a maradandósághoz egy könyv is elég, melyből „egy piczinke hölgy izgató érintése, meleg lehellése még száz évek múlván is éreztetni fog”.

S ha a képzelt és valóságos karakter hasonlóságait felmutatta, a különbségek mellett sem mehet el az olvasó. Psychénél minden vérre megy. Teljes egészében vállalja tetteit, s ezek egyben alkotó művészetének rugói is. Polixéna a nagy olaszországi vállalkozásban is bankszámlával, anyagi önállósággal, férje nevével bebiztosított, nevelőnővel, gyerekekkel, cselédséggel kistaffirozva *játssza* meg az emancipáltat. Dudás, aki nem megy pokolra. Hintó (szekér) és florentin kalap védelmében éles szemmel figyeli a felszínt, s a társadalmi pletykák (nem szabad lebecsülni őket!) szintjén sokszor mélyre lát.

Polixéna viselkedése a pápai audiencián több fekvésben játszott zenedarab. Éjeken át nem hagyja nyugodni a nyakas kálvinistát, hogyan kerülje meg a pápai kézcsókot. A kíváncsiság végül is erősebb a meggondolásnál, kívágja magát az ellentmondó helyzetből, elmegy a pápai magánkihallgatásra, de *nem csókol kezét*. Ellenben manifestálja magyarságát, udvariasan, de lehajtott fejjel rebegi az el nem hihető igent, a pápa kérdésére, hogy megelégedés honol-e Magyarországon. Végül megbánja, hogy ennek a kedves öregembernek, aki *mégis* csak tudott valamit Magyarországról, bántódást okozott a kézcsók körül. S itt jó a psziché gyermeki impulzivitás: szeretett volna a nyakába ugrani a kedves öregúrnak, hogy megengesztelje.

Lehetetlen nem Psyché, Beethoven scénájára gondolni ennél a jelenetnél. Ám itt tűnik ki, hogy a valóság halványabb a művészetnél, mert bármi bájos, nyakasan protestáns és büszkén honleányi, egyben gyermekien spontán a sokrétű Polixéna, elmarad Psyché életveszélyes társadalmi és egyéni szakadékokat átugrató bűbajos farce-ától.

Polixéna bájos, Psyché bájoló, s ebben már boszorkányság van. Psyché mondanivalója a társadalom szélére szorított embernek, a zseninek és a ribancnak kritikája minden korokról. Vagy ahogy W. S. jellemzi Psychét: „A kimondott dolgok tele vannak kimondatlansággal, átrezeg rajtuk és a szüneteken, az, ami mögöttük van.”

Szemünk előtt manifesztálódik a paradoxon; hogy a művészet a valóság, s a valóság játék.

KÁROLYI AMY

DSIDA JENŐ RÉTEGEI

Dsida Jenő, a szomorúan rövid életű költő (1907–1938) mindmáig erős adósságunk. Erősen az, de művének java is oly erős, hogy bírja. Az elkészült kis válogatás (a Móra Kiadónál) hozzáférhetőbbé tette, ez bizonyos. Hanem ez a kötet, amelyből pillanatnyilag dolgozom (romániai magyar kiadás, Szemlér Ferenc előszavával, 1966) tíz évig hevert egy könyvtárban olvasatlanul; kölcsönzőlapján 1969-es az utolsó pecsét. Mit mondhatunk erre? Mind többet hallom, s a megállapítás jogos: kevés az olyan nemzeti irodalom, amelyik az értékek ekkora elhanyagolását engedélyezte volna magának hosszú időn át, mint a miénk. Mint a mi irodalmi tudatunk, amely az úgynevezett „költői másodvonalat” ennyire aránytalanul mellőzi. Szekundér? Nem, Dsida Jenő nem másodvonalbeli költő. Elsőrangú költő, még ha nincs is a legnagyobbak közt úgy, mint József Attila (távol áll ettől), s ha Jékely Zoltán életműve a pálya első negyedének s későbbi korszakoknak fel-felbukkanó tündökletével teljesebb is az övénel; ám az összehasonlító elemzés egészen másfajta dolgot igényelne. Szemlér is megállapítja, hogy – ilyen sorrendben! – Kosztolányi és Babits csillagzata alatt állt a fiatal Dsida, pontosabban, az ő hatásukat mindvégig őrizte, ám a kezdetek lendületét Ady jelentette. Magam úgy látom, hogy a leginkább még Szép Ernő,

Jékely és Szabó Lőrinc háromszögében (birazznak látszik?) jelölhető ki néhány olyan jellegzetes pont, ahol Dsida termésének java elhelyezkedik. Itt most a (túlságosan is gyakran felbukkanó) kis költői megalkuvásaival nem foglalkozhatunk; ezek: édességes habcicomák (mint Szemlér is megállapítja), formai játék kedvéért gyakorolt virtuozítások erőltetett toldalékai, a szemlélet hirtelen ernyedése, aminek következtében Dsida mintha belebékülne polgári közegébe stb. Szép Ernőt a szabadverses-töredéksoros kifejezésmódja, érdes szecesszióságai, lázai idézik, bár azt az esendő édességet, azt az ittragadt szomorúságot (melyből az élet vállalásának nyersesége is megformálódik néha), amit Szép Ernő *Magányos éjszakai csavargásából* ismerhetünk, nem adja; Szabó Lőrincre emlékeztet nála olykor az intellektuális önközpontúság igazolt hitele, ám a gondolati rétegen átüt az érzelmi-hangulati elem (s így objektív közérzeti kép nem alakulhat), értékesek így is az ilyképp filozófiát hordozó versek tömör állapotmegfogalmazásai, az emberi sors aforizmatikus kifejezései; teljes zengése, plasztikus versformálása, érzéken érdekes szöfűzései, a természeti létezés áhítatos tisztelete, madarak és fák és ünnepek és csillagok és elmúlások iránti fogékonysága Jékelyével rokon. Talán így jelölhetjük ki azt az említett „belső háromszögpontot”: mindezekben az iméntiekben mintha kevesebbire vinné, mint költő-rokonai (Szabó Lőrinc egyébként nem költő-rokona, végképp nem, ám a kor szelleme érdekes azonossággal érintette meg némely pontokon mintkettejük költészetét), hanem a többletei, melyek eredeti, jelentős, pótolhatatlanul élvonalbeli alkotóvá tették (legjobb helyein), a valódi többletek mégis ezekre a rokonítható vonásokra épülnek. Kétféle Dsida-vers-szerveződést ismerünk: az egyik a meg-megtört hangú szomorú félszabadvers (a megtörés nem a keménység, hanem az el-lágyulás irányában történik; hadd szögezzük le: a Kassák-féle radikális szabadvershez Dsida ugyanúgy nem közelít, ahogyan e műnem Füst Milánnál elért vívmányai is idegenek maradnak tőle, idegen az érzéki teljességgel párosuló aszkézis), a másik a

maradéktalanul kizengetett strófás vers (érdekes, hogy – talán a belső ellentét okán – sokszor ezekben a költeményekben tragikusabb a hangja; mintha a formai hlet nem engedélyezné az érzelmi-tartalmi oldást).

1928-ban megjelent első kötetéből (*Leselkedő magány*) hadd említsek néhány későbbi Jékely-témát. (*Fáraók sirja felé; Sárba zuhan a nap; Emlékezések városában.*) A nosztalgia versei; ugyanakkor az Ady-hatás nyersesége – a tiszta példa erejével – szinkronban van jelen. (*Mélyre ások; Megint csupa kérdés; Legyen áldott; Kár mindenért; Valami eltörött stb.*) A „kár” motívum nemcsak felületesen idézi Szép Ernőt; erre még visszatérünk. A babitsi tartás és a Kosztolányi-forma valóban fontos összetevője ennek a máris önálló költészetnek. Szemlér megjegyzi: „Dsida az Ady képviselte tragikus költői magatartás mellett a saját könnyedebb kifejezőmódjának érvényéért száll síkra”; és a túlsarkítástól – fogalmazásbeli vitathatóságok –, az egysíkúsítástól függetlenül igaza van. A *Túl a formán* így kezdődik:

„Túl minden jelzön és rendeltetésen
meglapul a dolgok lelke,
a kérlelhetetlen, bronzsötét
egyetlen lényeg”.

Fiatalos, mégis kérlelhetetlen véglegesség; egyéni hang. És a gondolatvilága messze utal előre:

„Háznak mondasz valamit,
– négy fala van, –
pedig nem az.
Kályhának mondd,
pedig nem az,
virágnak mondd,
pedig nem az . . .”

Többfelé rokonítható – formára a kor egyre inkább tért hódító szabadversével, némiképp Szép Ernővel – egy-egy ilyen részlet:

„Az emberek ártatlan pici borjakat
visznek a vágóhídra.
Fűjtató lokomotívokat csinálnak
s meghajszolják a gyanútlan özeket.”

Gyengédség és határozottság áll össze valami tétován egyértelmű tartással, melyet főleg a témaválasztás jellemez. A *Miért vagyok kedvetlen?* dikciója az Ady-hatástól való szabaddulást jelzi. (Egyáltalán, Szép Ernő hatása – vagy bármi ilyesféle rokonság – sokkal erősebb önállóságnak tűnik fel azoknál a költőknél, akik Szép Ernőnek nem a népdalszerű hangját idézik.) „Valahová el akartam utazni tegnap, / egy kis felfrissült lélekremegésre . . .” (Ez utóbbi szó a habcicoma-kategóriába tartozik például.) „. . . Nápolyba, vagy nem tudom hová . . .” Ám a jó határozatlanság Szép Ernő erős rokona. Ezért kár, hogy e jó sor után („. . . ahová egy életben csak egyszer megy vonat . . .”) visszatér a „szalonba”: „Aztán sokszor olyan buta kis ötperceken . . . múlik / az ilyesmi, a nap-sütés, / a jólszületés, az igazi élet, / minden.” Látjuk, megerősödik a végére a versszak, ám azt a „buta kis ötperc”-et nem tudjuk feledni. Kár; mert a vers milyen szépen zárul, a „nápolyi vonat” látványával, mellyel „szembegurul a sínen / egy forrón felkelő / óriási Nap . . .” A *végzet odúja előtt* a címével Adyt idézi, soraival azonban „az ő legkedvesebb fiát”; ahogy „alkonyat felé már zsong az agyam, / torkomban lüktet a szívem” stb. Mi ebben a máig ható újdonság? Dsida már ahhoz a költőnemzedékhez tartozik, amelyik az érzetek összefoglalása helyett az érzetek körülményeit bontja ki (délután, este, konkrét fáradás; vagy még inkább: nem lép át teljesen az általánosításba; Kosztolányi és Babits is megtették ebben az irányban a fontos lépéseket, főleg a *Szeptemberi áhitat* néhány helye fontos ebből a szempontból, de Dsidánál már minden hangsúlyosabb; a poétai általánosítás helyett egyre többször jelentkezik a konkrétum; Füst Milán ezért ütött el a Nyugat költészeti nagyvonulatától, ráadásul nála még a prófétikus absztrakció is megtoldotta a konkrét élethelyzetek el nem

hallgatott nyűgleltárát). Tehát a nyűgleltár; és Dsida – a szervi szívbaj terhével – sokat tudott volna erről, ha a költői kifejezést (igen magas szinten, persze) el nem elegánsítja (így, ezzel a csúnya szóval vagyunk vele a legmértányosabbak); vagy ne legyünk méltányosak? Dsida a verseiben néha mintha tükörben nézegetné magát és egy festett-kifestett képét. Ezek a megalkuvásai. Mert a festett-kifestett kép-álarccal vonul vissza azután az imént már említett szalonba. A *Rémtől* való félelme eredeti. És olyan jó versszakkezdései vannak ennek jegyében, a szorongásában. Mégis, egy kicsit cicagombolyagos lesz néha a kép: „Lámpát gyújtani nincsen erőm, / csak ülök, egyre ülök, / szűkülök, fűtülök / s ha nem bírom tovább, / menekülök.” És most milyen remek újrakezdés, figyeljük meg a töredezett ritmust, a zihálást: „De hiába rohanok a pitvarba is . . .” Ezt kellene folytatni. Ez nem megy mindig.

Ilyen fohász ennek a versnek a vége; benne van Dsida minden gyengeségének és erejének ígérete: „Csak néha füstölög ki belőlem / zavaros kicsi imádság . . . : Isten! / . . . Adj nekem tiszta-kék gyermek-szemet . . . / hogy nyugodtan ülhessek ki a ház elé / s a Végzet sötét oduja előtt / úgy érzem magamat, mint a gyermekek, / akik csigaház előtt az útszélre kucorodnak / s cérnaszál hangon kórusban éneklik: / Csigabiga, gyere ki! / Ég a házad ideki!”

Az *Esti hallucinációk* pedig – az első kötet szomszédos verse – olyan jól jelez egy járható utat; ennek tarkaságait vállalva (szürrealista sorshoztapadását, mondjuk) alighanem erősebb lett volna a Dsida-mű gyengébb vonulata: „Álomra hajlott már a zöld futópaszuly, / Az esti szelek szája tárogatóba fűj”. (Még a „ly”-„j” rímvégződés is festőien ingerlő.) Vagy a *Circumdedertunt me* is mennyire fontosat mond: „Valahol itt van köztünk a pokol . . . / lángjai lobognak láthatatlanul”. Ám amivel a verset kitölti, az csupa „dióbarna két szemű . . . tündérkirálynő” és ilyesmi. A *Leselkedő magány*-ciklus Kosztolányit másol a tűnő Ady-hatásba. Pedig itt is milyen erős lehetőségei volnának: „Azok az emberek, akik most

hangosan beszélve / haladnak előttem, rögtön eltűnnek a fák közt, / az a nő, aki mellettem ül a padon, / mindjárt meghal, feje félrebillen.” Sajnos, Dsida itt nem ezt az utat követi; és igazából soha nem is merészkedett messzebbre ezen a terepen, mely talán a kikezdehetetlenebb életmű ígéretét rejtette. Mind-ezt, persze, csak a legmagasabb igények jegyében mondjuk itt; mintha egy játszma kimaradt lehetőségeit elemeznénk.

Ezek a hirtelenségek olyan jók így is. És az sem kíván magyarázatot, miért Kassák volt az, aki következetesen végigment egy bizonyos úton; és művében mindinkább fölfedezzük azokat az érzésszerű töltéseket, melyeket csak rejtve, a nyersebb felszín (a látszólagos költőietlenség) alatt lehetett elhelyezni. De Szép Ernő és – mások mellett – Dsida Jenő is értékes eredményekig jutott. „Mindjárt elnémulok, nem lesz akihez szólnak”, mondja váratlanul Dsida; és ha meggondoljuk, hogy a sor belső aszimmetriája milyen kevésen múlik, hogy ha „kihez” lenne az „akihez” helyén, egészen szabályos, régies-népies forma lenne, így viszont igazi prózavers-dikció, sok mindenben eltöprenghetünk máris. A verssorokban így tetten érhető disszonancia (a szerkesztés szótagolt újdonsága) a versmondat, a vers-egész alakulásában is kimutatható. Ám ebbe jócskán belezavar Dsida következetlensége. Állandóan valami előre meghatározott igényre les (néha a későbbi korszak verseiben is), és feladja kivívott belső vers-értékeket. A betegség képei trakt-i erővel formálódnak meg olykor (mint a *Sétatér*-vers végén is), és az impresszionista-expresszionista elemek helyére kapkodó, kirakodás-szerű eszköztelenség jön: „A fák: / süllyedt hajók árbócai. / A bokrok: / nagy vízi pókok, óriás medúzák. / Az út: / kanyargó, nyúlós tengeri kígyó. / S a tó: / sötét álom a szívem fenekén.” Ez a legutolsó mozzanat egy kicsit kétes ugyan, de a nyolc sor kompozíciója sietős, lényegre törő, aszkétikus. (Nem mintha ez utóbbi bármiféle célja lenne a versnek; csak a tragikus lelkiállapot kifejezésének – tisztán! – egyik jó eszköze; Dsida azonban itt kissé következetlen; megszereti önmagát a versek többségében.) Valahogy nála nem

„ül” úgy, mint Szép Ernőnél (és nem jut olyan lét-lírai magasokig, mint Füst Milánnál), ha efféle mond: „Jaj, milyen szánandó lehetek így, / sírásra görbült szájjal” (*Itt feledtek*). Nem meri soha egészen elkészíteni (ekkor még) a tragikus maszkját, megmarad magánembernek, vendégnek vagy házigazdának, aki épp csak kiment a fürdőszobába, ott bánat tört rá, de készül vissza, a többiekhez, ahol legfőljebb összetörten bámul kifelé az ősies kertbe, bizonyos elmúlásba. (Számos versének – rejtett – alaphelyzetét foglalja össze ez.)

„Mindennap több, tisztább a szépség, / szivárványosabb a szomorúság”, írja; szintén az előbbiek bizonyosságául, tömérdek hasonló hely közül idézzük. Bensőséges hangulatai messze maradnak a „nagy enteriőröktől”, a holland tájképfestőktől, a tárgyakba költöztetett lélek művészeitől: „Életünk hulló karácsonyfáján / halkan repesnek a lángok . . .” Majd három versszaknyira: „. . . töprengünk az eljövő felől: hogyan kellene megszólalni? / S mindent elülről kezdeni? ”

Itt, mindazonáltal, ahogy jeleztük, még csak nem is az igazi nagy megalkuvásait, színvonaléseit sorjázthatjuk. Az a bizonyos „eljövendő” (durván fogalmazva: az öntudatlan, bár elemeiben tudott halálsejtelem) lesz azután az egységesítő, megkeményítő, a véglegesítő ebben a – csúcsein nagyszabásúvá bomló – költészetben. Előlegezvéen máris idézzünk egy ilyen végleges helyet. Az *Elárul, mert világít* Dsida tíz leghíresebb verse közt van. A formai játékok fanyarrá válnak, bár nem tűnnek el (az első versszakokból). Például: „A vékony szükölő, porázra / kötözött szél a lombot rázza”. De ezek a dolgok már érezhetően előkészítenek valamit. Ez a Dsida nagyvers alapszerkezete: az első pillanatban érezhetni, hogy megindultunk egy cél felé, mely elkerülhetetlen és végzetes. (Babitsnál, Kosztolányinál ismert képlet ez, de elméletiben; egzisztenciális kibontása az úgynevezett „második nemzedék” némely tagjaira várt; igaz, Dsida eléggé furcsán nem tartozik nemzedékhez.) A vers elemei közül nem tudjuk, melyik készíti elő a végkifejletet. „Pfuj, agyontaposott csigák, / meredt békák

hidegtelelése, / indákon ingó koponyák . . .” Jékelyénél igen nagyszabású, romantizáló költeményekben találkozunk ezzel az előkészítéssel. A különbség esszenciális. Minden belső tragikumra ellenére a Jékely-vers a *továbbélés* reménytelenségét fogalmazza (ahol a tényszerűség mégis közel van a vigaszhoz), a Dsida-vers (ahol a végső következtetést levonja) a megfellebbezhetetlen és egyéni érvényű lezárulást, a halál valamely vetületét villantja, és nem ismer megalkuvást. (Történelmi tragikummal, más háttérrel Radnótinál figyelhetjük meg ezt a jelenséget. Bár a hasonlat sántít, Dsida és Radnóti pályája között – hunyorítván nézvést – van hasonlóság; a vers-eredmény egy vetületét tekintve feltétlenül.) Itt most még a Kálnoky-féle *Szanatóriumi elégia* betegség-motívuma is rokonra lel: „Az ágyban forróház gyötör, / leng az ágy, mint a kerti hinta . . .” De ez már drámai fordulat után jön, mert egy versszakkal elébb ezt olvashattuk (gondoljunk vissza a korábbi versekből ismert „Rém”-re): „. . . Ott, a padon, ül valaki.” (A padon, a kertben, ahová – békák közé – kijött a költő éjszaka.) „Szikáran ül és feketén, / a bokor rezgő ágain túl – / ahogyan észrevettem én, / észrevesz ő is és elindul.” Mint a bűnügyi regényekben; és ha ennek a kornak a jó kalandirodalmát elolvassuk (az irodalmi babérokra pályázóként, mint John Dickson Carr; ha Szerb Antal szépirodalmi kísérleteire gondolunk, tehát a jó lektúrré), megleljük a fél-morbid elemeket; így zárul itt is a hatsoros szakasz: „A hold, a csillagok kioltva. / Rohanok, rémeset sikoltva.” És most jön az ágyban a láz. Jön a gyerekkori veszteségek idézése. Jön az átmenetileg elmélkedő nyugalom. Ám a kérdés nem hagyja nyugton: „Mi az, ami ottkűnn maradt?” És érzi, hogy: „Igen, indulni kell utána, / hiába van sötét, igen. / Kígyó sziszeg a körtefán, a / füvek rohadt csöveiben . . .” A költészet bizonyos eszményének versszerkesztési módja: az ilyesképp hirtelen közbevágások; az élénk színek. Majd némi túljátszát itt is, a „heveny higany”-nyal . . . Mintha teher volna Dsidának a kötelező versszerkezet, a költészeti eszmény (bár felrúgni nem akarja),

mintha szeretne túllenni mindazon, amin lehet, hogy elérjen oda, amit a vers végső tartalma körülír. Hogy ez a halál? Nem okvetlenül. Valami teljesség, valami egybefoglalás, ami nyilvánvalóan *rémes*; a vállalt önismeret állapota is lehet ez. Bár itt, a versben, „csak” a halál. Dsida így kérdez: „Mit is kell megkeresni? Félek.” Kosztolányi jut az eszünkbe, bújócskát játszik a költő. És a kalandregényes ismétlés: „A padon ott ül valaki.” Most, az utolsó két versszak szabadítja fel (és el) az alkotást. A kétszer hat sor teljes kizengetése itt nem kötelesség, de lehetőség. Ez a paradoxon jellemzi egyébként az egész Dsida-életművet. A lehetőség (a számára adott lehetőség) árát kell megfizetnie a következetlenségekkel; de mintha épp ezek a következetlenségek következnének abból a premisszából, hogy: „Nem kell okvetlenül és minden áron modernnek lenni . . .” Érintettük a leglényegesebb kérdést; maga a vers – mintha ebből a tizenkét sorból állna – így ér véget (ez az önállóság is paradox): „Jön valaki, vagy valami, / lopódzó lépte néha csoszsan. / Most nem tudok sikoltani, / marad a szám kitátva hosszan, / most nem tudok szaladni sem, / émelygek rettenetesen.” Pilinszky, Nemes Nagy Ágnes, néhol Rába, de Lator László nagyszerű verseit is említhetnénk: ők, akik – különböző erővel – a modernségre szavaztak (félretolván most e szó viszonylagosságait) eredményesen hasonították magukévá a Dsida-hangnak e legjavát. Melybe beletartozik a versszak belső építkezése; bele, hogy a versszak egy-egy motívum ismétlésével, más vetületű bemutatásával milyen helyet foglal el a versben, bele a gyors zuhanás az ismétlődés mássága okán – mintha egy másik világ nyílna meg ilyenkor! –, beletartozik a tömören, csattanósan megfogalmazott *közlendő*. És a megváltathatlanság vonalkázott állapotrajza. Íme, az utolsó hat sor, mely már – végre – olyan immanens, elszólásszerű bírálatot is tartalmaz a világról, ami régen esedékes volt: „Nem rejt el e vacak világ itt. / Békák közé leguggolok. / A szív elárul, mert világít, / illatoznak a szemgolyók. / Aki él, nem rejtőzhet el. / Jön. Itt van már. Egész közel.” Igen, itt Kálnoky *Férfikor*

című verse is az eszünkbe jut. És a következő nemzedék tanulsága: Nemes Nagy Ágnes, Pilinszky, Rába a tartalmi tragikum poentírozása nélkül a létezés tragikumát (szerényebb élet-elemekből, szerencséjükre) rajzolják versvéggé, versszakvéggé, a Dsidánál (például nála, de Radnótit is említhetjük) utolsó üzenetnek ható verstartalom megformálása a későbbi korszak s más alkotók elemi eszközeként bukkan elő. Dsidát itt a kiszolgáltatottsága rokonítja József Attilával, de egész életének fogyatékos radikalizmusa taszítja csillagtávolba; valahogy ezért nem mondhatjuk, hogy a magyar költészet bizonyos vonulatának bizonyos évtizede azután ebből a két versszakból bontakozott ki. Bár szinte bizonyíthatóan így van (jelképes értelemben feltétlenül), mégis így; József Attila a példa, a versformálás, a lélegzetvétel, a véglegesség és végletesség alampintája az övé, nem Dsidáé. De Dsida egy-egy ponton igen közel jár a legnagyobbakhoz, mindössze az összefoglaló teljesítményekre nem futotta – a premisszáiból. Nem tudni, lehetőségéből mire futotta volna még.

A legerősebb *ezekben* a verseiben. Mint például a *Már majdnem elfeledted* címűben, amely az *Esti kérdés* gondolati ritmusára lüktet: „Mért jut mind gyakrabban eszedbe? / Épp orvosságodat veszed be, / vagy sietsz az utcán a ködben . . . / vagy nézed a havat a fákon, / vagy elmulatsz víg adomákon . . .” Íme, a szalon, sajnos, megint. És még Kosztolányi önvédelmi rendszerébe sem illettek a „víg adomák”. Rossz elszólások. Nem véletlen, hogy Babits előkészítő-anyaga az *Esti kérdésben* sokkal maibb, filmszerűbb, fanyarabb, Krúdyt idéző . . . Dsidánál a befejezés is vértelenebb: Babits föltesz egy nagy kérdést, eldönthetetlenül, beleborzongatóan; Dsida kimond egy nagy igazságot, amely a kimondástól csekély lesz, polgáris: „Senki sem halhat meg helyetted.” Kosztolányi a „hol volt, hol nem volt, a világon, egyszer” befejezéssel sokkal többet valósít meg; vagy *A bús férfi panasza*inak számos – formára enyhébb – versvégeivel („Reszketek, hogy életünk csak negyven, ötven, hatvan év . . .”) Talán itt világlik ki, mi a

különbség a valóban nagy költészet és az elsőrangú költészet között. Így kell értenünk azt, hogy Dsida elsőrangú költő.

Bizonyítja ezt az anyagvizsgálat. Érdekesen árulkodik egy költő lehetséges színvonaláról, ha kiragadjuk helyeit. Akkor az anyag megszabadul a telitalálat-környezet nyűgétől, a versformálás kényszerű képzetétől és sok egyébétől; szinte a motívumok emlegetése is elegendő, azoké a dolgoké, amelyekre a költő – legjobb pillanataiban – figyelt, és a félig megvalósított eredmények az igazi röntgenképet adják. Persze, más kérdés, hogy az olvasói élmény más szinten marad (illetve másmilyen közönséget elégít ki maradéktalanul a teljes vers, mely kevesebbet ad a részleteinél). De ha így szemelgetek Dsida költeményeiből, még erősebb, jobb a kép, jelentősebb az érték, mint ha egy-egy kiemelkedő verset veszünk szemügyre.

Láttuk, milyen kezdetektől emelkedett nagy versek magasába Dsida. Az ív ilyen elemekből áll: „készíts teát a parki tóból, / ha fuldokolva felköhécsel” (az ember), „bodzateát a parki tóból, / . . . és facsarj hús citromlevet, / savanyú fényt a sárga napból, / mely óriás csészénk fölött / ring-leng és bágyadtan barangol . . .” Vagy ahogy meglátja – és szagztatottan jelentősegteljessé teszi egy vers-rácsban ezt a természeti képet: „Egy búcsúzó fecske átsuhan / házunk füstje fölött”, és azt érezzük: ha ennyi volna csak a vers! Ha annyi csak, mint egy japán metszet, egy természeti kép csak, melybe a „kultúrkör” gondolatvilága belelátja – gondolatok nélkül is – a világot és az embert. Sajnos, Dsida (mint a magyar költő általában) azt mondja mégis: „Tudom az ösvényt –” De tudjuk-e? Dsida mintha erre is figyelmeztetne torzóságával. Nem rögzödtünk-e bele túlságosan a magunk vers-eszményébe, hogy azután se szeri, se száma szinte a nagy félbemaradásoknak? Vajon nem a belső ellentmondás tette tönkre a nagy-költő Dsidát? Hogy csak (szép ez a „csak” is, gazdag felfedezni való, mégis:) *poeta minor* lett, annak se kikezdhetetlen. Mégis elsőrangú. Megannyi kínos kérdése irodalmi tudatunknak; mintha kényelmesebb is lenne félretolni az ilyesmit. Dsida nem értékelhető a

csúcsai felől, nem marasztalható el pusztán a gyengéivel; alapos vizsgálattal fel kellene tárni (történetesen az ő példáján, de számos a példa), hogyan fordult torzóba az „egészséges” fejlődési lehetőség. Hogyan lett spontánul borzongató vagy tudatunkkal méltányolandó életmű egy olyan tündökletes költői alapanyagból, mint az övé. Miért kell egyáltalán – mentségére – a „tündökletes” szót használni, miért nem lehet huzamosan, belefáradásig a kifogástalanul megoldott vers-helyeket sorjáztatni és elemezni. Ahogy egy-egy ilyen kép cseng-bong: „minden madár / belémiszik”, miért kell, ráadásul, hogy ilyen laza két sor vezesse be, körútias két sor: „s akár hiszik, / vagy nem hiszik . . .” De a példák száma száz. Hadd szemléltesse, hogy Dsida (például ő) maga is sejtett valami effélét, ahogyan a *Száraz ág* című verse tanúsítja: „Szép, lankadt novemberi gally, / jó bánat tiszta lassú míve . . . / miért vettelek észre ma / talán először életemben, / mint sokszor elhadart ima / szavát, amely az értelemben / tartalmat nyer és felvilágol? / Miért nincs más rajtad kívül / szememben ebből a világból, / mely elsötétül és kihül?” Ahogy az iménti ragyogó, eleven, teljes képben letisztítva, egyéniségében (és egyediségében) látja a világot, ahogy a létezőben (és nem a kimódolt eszmekonstrukciókban, nem az életformák kényszerevidenciáiban) lélegzik, s ahogy összes verse még tömérdek ilyen helyet rejt – s amiért Dsidát is fel kell végre fedeznünk, s félek, nem fogjuk őt sem, ahogyan Szép Ernő java értékei is nagyjából azoknak maradtak meg, akik addig is értékelték őket –, így lehet elgondolkodnunk azon: ha már rejtett értékeink bányászásába fogunk, nem kell-e egyszermind saját irodalmi tudatunk eltemetettebb rétegeit, legszentebb öncsalásait is vizsgálat alá fognunk? Dsida is legyen erre ürügy.

Megéri, hogy csak ez a csattanó legyen csikorgós, az ügy.

TANDORI DEZSŐ

A SIETSÉG PÁTOSZA

DSIDA JENŐRŐL

1980-ban újra megjelentek Dsida Jenő válogatott versei, Jékely Zoltán összeállításában és szerkesztésében, Lengyel Balázs előszavával.¹ 1982-ben van születésének hetvenötödik évfordulója. Ezek az alkalmak, – mondhatni –, köteleznek rá, hogy újból szóljunk Dsidáról, már csak azért is, mert róla szólni majdnem annyit tesz, mint újból fölfedezni őt. A művészetéről eddig megjelent jelentősebb tanulmányok is szinte egytől-egyig a rejtett, ismeretlen értéket feltáró megilletődöttség hangján szólaltak meg. Éppen mert e megállapítás ünneplésnek tetszhet, siessünk hozzátenni: Dsida irodalomtörténeti utóéletének ki-kihagyó ritmusáért nem kárpótolhat a ritkás értékelések felfedező pátosza, hiszen nehéz megkísérelni az érdemi értékelést akkor, ha újra meg újra meg kell ismertetnünk az olvasóval egy méltatlanul kevésbé ismert költőt.

Kevésbé ismert, de nem elfeledett költőt: legutóbb éppen az 1980-as kötet előszavában figyelmeztet Lengyel Balázs, hogy költészetének „divatoktól vagy változékony értékelő szempontoktól függetlenül mindig is voltak hívei és rajongói”. Dsidát könnyű megszeretni, ebben szinte minden értékelője egyetért. Azoknak a művészeknek egyike, akik alkotó éveik során folyton sürgetést, a korai halál sürgetését érezték, műveik mégis egészként, befejezettként hatnak, s akiknek minden egyes esztétikai értéke roppant etikai, magatartásbeli értéket feltételez. Különös rokonszenvet vonz magához az olyan művészi alkat, életmű, melyben a kétségtelen erőfeszítés nyomokban sem látszik, sőt, mintegy annak ellenére mélyen hiteles harmónia valósul meg. Dsida alkata, életműve ilyen hatású. Ez az önkéntelen rokonszenv persze megint csak útját állhatja a művek közt válogató, egyes vonásaikat esetleg bíráló értékelésnek. Abban azért nagyjában egyetért a Dsida-

¹ Kozmosz Könyvek. A magyar irodalom gyöngyszemei.

irodalom, hogy a költő legmaradandóbb versei a posztumusz *Angyalok citeráján*-kötetben találhatóak (1938), a halál tudata, előérzete többnyire tematikusan is fellép bennük.

Ezúttal nem részletes, életrajzzal támogatott pályakép kidolgozása a célunk, hanem Dsida néhány jellegzetes motívumának, téma- és szerkezet típusának felsorolása, vázlatos értékelése a kötetek sorrendjében. Korai verseit és első kötetét, amelyben a sokféle indítás még nem egyesül az egyéni Dsida-hangban, érdemes külön szemügyre venni. Két későbbi, jelentős kötetét kiforrott hangnem és verselés, valamint jellegzetes témák és motívumok kötik össze, ezért együtt jellemezhetők, de a súlypont mindenképpen az utolsó kötetre esik. Anyagunkat elsősorban az említett legújabb Dsida-válogatásból merítettük.

Hatások és költőegyénség: korai versek Leselkedő magány

Az induló Dsida még a korabeli erdélyi magyar líra valamennyi hangján megszólal. 1924-től szaporodnak a versek, a költő ekkor még csak tizenhét éves. Bátran él a szabályosabb verseléssel, de ír szabadverset is. Szabadon, mintegy kötetlenül kísérletezhet, mivel az elszakadt Erdély irodalmi élete fokozatosan megszerveződött: már nem hárul a lírára az a súlyos, történelmi felelősség, amely az első, irodalomteremtő években az úttörők osztályrésze volt. A húszas évek közepére egyébként is csökken a líra addigi, szinte kizárólagos jelentősége; amint megalakul az Erdélyi Szépmíves Céh-kiadó, majd az Erdélyi Helikon Szabad Írói Munkaközösség s ennek nyomán az Erdélyi Helikon c. folyóirat, az epika, egyelőre elsősorban a történelmi regény lép előtérbe. Bár az Erdélyi Helikon köre, a Szépmíves Céh vállalkozása lehetővé tette a könyvkiadás és -terjesztés folyamatosságát, ez elsősorban a regényirodalmat serkentette: a lírikusok között nem akadt Áprilyhoz, Reményikhez méltó utód.

Aggasztónak mutatkozott a költői, egyáltalán az irodalmi utánpótlás hiánya, mert a kényszerűségből Magyarországon tanuló fiatalok nem hasznosíthatták diplomájukat Erdélyben. Az évtized végére azonban szerencsésebb társadalmi és művészeti tendenciák kerekedtek fölül. Egyre többen tanultak tovább és maradtak szülőföldjükön. Az ekkorra felnőtt nemzedéket már nem annyira a transzilvánizmus egyetemesség- és művészetkultusza vonzotta, hanem társadalomleíró, társadalomalakító feladatok: kibontakozott az Erdélyi Fiatalok mozgalma, hamarosan megjelent a marxista Korunk. Másfelől egy új költőnemzedék lépett föl, melynek sikerült újra érdeklődést keltenie a líra iránt.

Ha az első nemzedékre általában Ady hatott, a 20-as évek végén indulókat többféle, több rétegű hatás érte. Terjedt a szabadvers, az avantgarde-től befolyásolt költői stílusok. Másrészt hatni kezdett Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád, akiktől inkább az irodalmi kifejezés önállóságát, a versformák kultuszát igyekeztek átvenni. A nemzedék egyik legjelentősebbje, Dsida Jenő nagyjában az előző változattól fejlődött az utóbbi felé. De meg kell látnunk azt is, hogy nemcsak az expresszionista módszerekkel hagy fel fokozatosan, nemcsak Ady áll tőle távol, hanem a Nyugat többi nagy költőjétől is *lényegében* tér el. Fejlődése az erdélyi irodalom közegében és korai halálának előérzetében külön utat, a kor nagy lírájában valósággal idegen utat követ.

Már az első versekben szóhoz jut a felkészült formaművész. Szívesen nyúl antik strófaszerkezetekhez, klasszicista mondat- és képkincset bízván reájuk: lehetőségeiket magas esztétikai szinten csak hosszabb szünet után, utolsó kötetében aknázza ki. Az erős érzelmi hangsúlyok, a Dsidánál később is oly lényeges emfázis mellett fel-felhangzanak ironikus részletek is. Valamely hagyományos költői jelkép magasztossága ellen a banalitást játssza ki, s ezzel már az avantgarde egyik módszerét használja.

A csillagokban már semmi különöset
nem találok, szentimentálisan elmerengeni
nem tudok rajtuk. Idefent olyan
természetesek, olyanok, amilyenek.

Ilyen magasban

A magasztos és a banális kapcsolódása Dsida érett lírájában is a hatás döntő eleme; de, mint még utalunk rá, akkor összjátékukból már új érték származik. Az egészen korai, kötetbe nem került versek közül kiválik a *Messze látok*, melynek beszédhelyzete, jelenetépítése típust teremt Dsida életművében.

Az első kötetben, a *Leselkedő magányban* (1928) az avantgarde hatása a legerősebb, elsősorban az expresszionizmusé. A szabadvers-forma, a távoli jelenségeket összevillantó, indulati hatású metaforák, a magányos én kiáltásszerű, töredezett monológjai ezt az irányzatot követik. Egyik verse, a *Sötét szobor a város felett* például meglepően hasonlít Georg Heym nagyvárost megszemélyesítő látomásaihoz.

Az expresszionista jellegű versekben idegen, részvétlen világ áll szemben az énnel, aki kétfajta beszédmóddal nyilatkozik meg: vagy nagyfokú etikai általánosítást tartalmazó tételekben, szentenciákban (*Az emberek*), vagy önmagát jelenetbe helyezve, lírai monológban részvétet, szeretetet kérve (*Itt feledtek*). Ez az expresszionista ízű verstípusa tehát nagy jelenetekből, nagy gesztusokból, radikális összeütközésekből és a versbefejezés mozgalmasságából, hatásosságából építkezik.

Másik fontos hatás a szimbolizmusé. Dsidánál a szimbolista látásmódot impresszionista hangoltságú nyelv közvetíti. (*Circumdederunt me, Emlékezések városában*). Láng Gusztáv hívta fel a figyelmet a *Túl a formán* c. versre² (a válogatásból kimaradt), mely a legnyíltabban szimbolista eszmeiségű költeménye, az egyetlen, transzcendens lényeg kinyilatkoztatása:

² Láng Gusztáv: *Dsida Jenő. Egy életmű problémái*. Korunk, 1967/3. 382.

Túl minden jelzön és rendeltetésen
 meglapul a dolgok lelke,
 a kérlelhetetlen, bronzsötét
 egyetlen lényeg,
 s valami igazság hömpölyög
 a folyók fenekén.

Ez a lírai világkép nem folytatódik, nem teljesedik ki Dsida pályáján, hiszen később mindinkább a „jelzők” és a „rendeltetések” bűvöletében alkotott.

Első kötetének legeredetibb darabjai azonban másfajta helyzetekről és másképpen szólnak. Nem nagy gesztusok, hanem mindennapi, statikus helyzetek, nem lázas gondolatrítmusok, hanem áttetsző, dalszerű dikció jellemzi ezeket a verseket. Rezignált, sejtető funkciójú kijelentéssel végződnek:

És egyszer, tudom, te is elmegy,
 a nyughatatlan árnyak útján.
 Mogorva lesz, üres és értelmetlen
 a hóbaguggolt kis fagyos faház . . .
 . . .
 Egy elfelejtett képedet
 felakasztom a deszkafalra,
 örökmécsest gyújtok elébe . . .
 És csendesen a küszöbre ülök.

Leselkedő magány

Kiteljesedés: *Nagycsütörtök, Angyalok citeráján*

a) *A részvét változatai*

Elsősorban ez a verstípus, ez a hangnem folytatódik a *Nagycsütörtök* c. kötetben (1933), majd az *Angyalok citeráján* címűben (1938), de egyre kötöttebb versritmusba, strófaszerkezetekbe illeszkedik. Tárgya egyre határozottabban az egyéni és a kollektív szenvedés lesz. Dsida az előbbiről tudott többet,

hitelesebbet mondani. Jancsó Elemér a *Nagycsütörtök* megjelenése utáni Dsida-jellemzésében³ még az emberek iránti részvétet, együttérzést hiányolta költészetéből, egy harmincegy-néhány évvel későbbi tanulmány viszont azokkal száll vitába, akik a szociális részvétet csak Dsida egy szűk pályaszakasán, éppen a *Nagycsütörtök* idején hajlandók észrevenni.⁴ Az utóbbi álláspontnak adhatunk igazat, azzal a megjegyzéssel, hogy a közösségi részvétet, és csak azt megszólaltató versei többnyire nem érik el legmagasabb szintjét. Ezekben is lehetőleg egy embert vagy egy eseményt közelít meg, mint pl. az *Amundsen kortársa* vagy a *Bútorok* c. versekben: de az elsőben a kissé sematikus érzésmenet és szerkesztés zavar, — melyeket egyébként láthatólag Kosztolányi *Meztelenül*-kötetének vívmányai alapján dolgozott ki a költő —, a másodikban egy már-már a proletárköltészetbe illő, expresszionista módon felépített, szaggatott jelenetsort meglehetősen üres nyelvi virtuozitás ad elő.

Mégis, kétségtelen, hogy a szegények, az élet örömeitől megraboltak iránt folytonos részvétet érzett, csak hogy az önálló feldolgozásoknál esztétikailag meggyőzőbben hat, hogyha e tematika érzelmi részletként, önkéntelen kitérőként bukkan fel egy-egy versében, mint pl. az *Angyalok citaráján*-kötet két elbeszélő szándékú versében, a *Miért borultak le az angyalok Viola előtt* vagy a *Kóborló délután kedves kutyámmal* című költeményekben. A *Tükör előttben*, halála évéből való önéletrajzi „lírai regényében” az apa alakja vonja magához mindazt a részvétet, mindazt a szolidaritást, melyet a társadalmi, kollektív szenvedés váltott ki Dsidából. Egyetlen helyzet, egyetlen ellesett mozdulat, ahogyan a háborúból hazatért katonatiszt még egyszer megnézi magát a tükörben díszegyenruhásan, mielőtt „igába tört a gögös úr-nyak”: ez a

³ *Az erdélyi magyar líra tizenöt éve*. Cluj-Kolozsvár, 1934. 100.

⁴ Láng Gusztáv: I. m. 385.

társadalmi süllyedés, pozícióvesztés Dsida keserűségének, majd programadó buzdításának a forrása.

Nem radikális, tömeges cselekvés az eszménye, nem is egy történelmi egészt, egységet, pl. a nemzetet vagy egy osztályt akar megragadni. Élete végén, az egyre erősebb politikai nyomás súlya alatt megkísérli versbe foglalni a magyarsághoz fűződő érzelmeit, de az eredmény egy életművétől idegen, retorikájában nagyhangú, indulatiságában külsőséges, a felszólító-mozgósító beszédhelyzet motivációját tekintve már-már demagóg költemény (*Psalmus Hungaricus*).

b) Egyéni szenvedés és életélvezet

A költő szívbetegségének tudatában alkotott. Két utolsó gyűjteményében, de különösen a posztumusz kötetben az alaphangot a halál tudata, a fiatalkori vég perspektívája adja. Verseiben egyre többféle tárgyi elemhez, környezethez kapcsolódik hozzá az én szorongása. Ezt a környezetet, beszédhelyzetet rendszerint mindennapiként, szokásosként idézi fel, s az csak fokozatosan telik meg a szenvedés rendkívüliségével. Egyik legtökéletesebb, legzártabb versében, a *Nagy-csütörtökben* a tárgyszerűen felidézett pályaudvari várakozás szinte észrevétlenül egy laicizált passió állomásává lesz. Az én indulatmenete mintegy rejtve marad, a magányos szenvedés intenzitására a Krisztussal való azonosulás utal. Szerepét, beszédhelyzetét tekintve e vers előzménye volt a már említett *Messze látok*, – Dsida korai verse.

A tájban, a felidézett jelenetben eluralkodik a jóslat, a fenyegetés, és többnyire sejtető lezárással összpontosul. Korábban is élt e módszerrel a költő, mint láttuk, de míg a *Leselkedő magány*-verset éppen csak elégikusra hangolja a lezáras, addig az utolsó kötet egyes darabjaiban a váltás élesebb, a sejtetés drámaibb hatású:

...
 Nem rejt el e vacak világ itt,
 Békák közé leguggolok.
 A szív elárul, mert világít,
 illatoznak a szemgolyók.
 Aki él, nem rejtőzhet el.
 Jön. Itt van már. Egész közel.

Elárul, mert világít

Az elégikus hangnemet drámaibbá színezi a fenyegetettség, a pusztulás perspektívája: ez a versmenet és ezek a verslezárások bizonyos mértékig Radnótira is hathattak.⁵ Egyébként is rokon a két költőben a meghitt tárgyak, helyszínek gazdag metaforikája. A *Már hiába nézed* című, ifjúságot búcsúztató Dsida-vers pl. a *Mint észrevétlenül* c. Radnóti-költeményre mutat előre.

Többnyire részletesen megidézett helyszín vagy cselekvéssor vezet be a halálfélelem megjelenését, a versmenet rapszódia-jellegű lesz. Ennek híres példája a *Hulló hajszalak elégiája*. Humoros-nosztalgikus meditáció, emelkedett ars poetica, intim, impresszionista látomássor – mindezt folyamatos egymásutánban bontakoztatja ki a költemény. Hasonló szerkezetű a *Február, esti hat óra*. Más versei azonban tömörebbek, szigorúbb menetűek; a kiegyensúlyozott versbeszéd nem tükrözi közvetlenül a rémület lelkiállapotát, hanem termékeny ellentétben van vele. Ilyen *A sötétség verse*, egyik legmegkapóbb alkotása. Az első nyolc sor bevezetése után részletezőn előadott, klasszicisztikusan magyarázó célzatú, kérdésbe foglalt hasonlat következik, mely a vers végéig vezet.

⁵Mint Lengyel Balázs emlékezéséből megtudjuk, Radnóti jól ismerte, nagyra becsülte Dsidát. *Dsida Jenő negyven év távlatából*. i. m. 8.

...

... Mondd, kissé mártottál-e már
 hófehér cukrot bárna lébe,
 egy feketekávés pohár
 keserű, nyirkos éjjelére?
 S figyelted-e: a sűrű lé
 mily biztosan, mily sunyi-resten
 szívárog, kúszik fölfelé
 a kristálytisza kockatestben?
 Így szívódik az éjszaka
 beléd is, fölfelé eredve,
 az éjszaka, a sír szaga
 minden rostodba és eredbe,
 mígnem egy lucskos, barna esten
 az olvadásig itat át,
 hogy édesítsd valamely isten
 sötét keserű italát.

A sötétség verse

A halál metaforájaként a folyadék és a sötétség képei hatják át, foglalják egységbe a verset. Az alapélményt, a tagolatlan rettegést pedig a tanítás, szemléltető bizonyítás fölényt sugalló beszédhelyzetével adja elő; ebből a feszültségből ered a költemény hatása.

Más verseiben kevesebb képpel, inkább a szenvedés lelki és testi helyzetének lejegyzésével találkozunk. Kettőt érdemes kiemelni, mindkettőt halálos ágyán mondta tollba a költő a feleségének: *Már majdnem elfeledted, Lássuk, vajon itt...* Az előbbi feltűnően kötődik Kosztolányi kései előadásmódjához (Mért jut mind gyakrabban eszedbe? / Épp orvosságodat veszed be, / / vagy sietsz az utcán a ködben, / amikor a lényedbe döbben), az utóbbiban antik görög kép és hangulat villan fel, de nem válthat meg a kezdésben és a befejezésben tárgyyszerűen leírt szenvedéstől.⁶

⁶ Megragadjuk az alkalmat, hogy a legtöbb Dsida-kiadás (a Kozmoszt is beleértve) két súlyos elírását kijavítsuk ebben a versben. Az első szak utolsó sora nem: „Űre a szerelem?”, hanem: „Űr-e a szellem?” A

Mindezek mellett Dsida költészete elkerüli a tragikumot. Dikciója, formakezelése ugyanis a kifejezés mindenek felett való örömet hirdeti. Ez a vívódás és kétely nélküli esztétikai hit testesül meg önnön költő-létének kultuszában is. Ennek még két lényeges tartalma, életértéke van Dsida önjellemzései szerint: egyrészt az egyetemes részvét képessége, és ezzel összefüggésben az én lehetőségeinek sokszorozása:

... Én jártam mindig minden útban,
 én szerettem és haragudtam,
 én éltem, sírtam, én daloltam
 mindenki helyett. Költő voltam.

Hulló hajszálak elégiája

Másik értéke a költő-, a *fiatal költő*-létnek a társadalmi kötetlensége. Szelíd anarchizmusa így segíti az életélvezetben, a vitális, a természeti örömök átélésében. Az *Angyalok citiráján* egyik figyelemre méltó verse, a *Harminc év közelében* a szervezett, tárgyokban testesült társadalmi kötöttségek elleni tiltakozását mondja ki. De a „fiatal költőt” a korai halál előérzete nemcsak fenyegeti, hanem fel is szabadítja. Innen e sürgetés, e sietség pátosza, az „átnyargaltuk az életet” értelme, a fiatal költő létének megdicsőítése, melyet a „*Kőborló délután*...” idilljébe sző bele Dsida.

Egyéni szenvedés és életélvezet kettőssége tagolja vallásos élményét is. A keresztényi, katolikus hit egész életművében jelen van, de a versek világában a két élményváltozat különválik. A halálraszánt sors többször is a passió történetébe,

második strófa első sora pedig nem ez: „Megkínozza száz hernyófogóval...” hanem ez: „Megkínozza száz harapófogóval...” Mindkét javításra messzemenően feljogosít a szapphói versszakok metruma. A szövegek helyesen is megjelentek, csak nem egy és ugyanazon kiadásban; kötetbe pedig, sajnos, csak e már-már groteszk torzulások kerültek. Mindezt elsőként Dalos Gábor írta le, ő is állította helyre a szöveget. (Élet és Irodalom, 1980. júl. 12. 9.)

helyzetébe állítja önmagát, mint a már idézett *Messze látok...*, majd a *Nagycsütörtök* c. versekben. A szenvedő Krisztust meg is szólítja a *Krisztus* c. költeményben, s ahogyan a lehető legtermészetesebben játszotta át többször a kínlódo ember képét a kínhalt szenvedő Megváltóéba, éppen olyan közvetlenséggel emberiesíti, laicizálja e versben Krisztust.

Húsvéti ének az üres sziklásir mellett c. darabja már átvezet bennünket e vallásos élmény derűs képeihez. Jacopone da Todi *Stabat Mater*ének ritmusát és strófaszerkezetét imitálja ebben, éppen csak egy sorral toldja meg a latin ének strófáit. Az önváddal terhes siratás kifejezésébe beszűrődnek a mennybe emelkedés dekoratív képei, díszes leírása. Az öröm lesz számos transzcendens ihletű versének, versrészletének legfőbb érzése: nem eksztatikus, hanem naiv, panteisztikus öröm, melyben az egész természet osztozik.

Naiv vallásosság, ha úgy tetszik, naiv panteizmus az, mely legszebb idilljét, a *Kóborló délután kedves kutyámmal* hatja át. A bukolikus szcenikájú költeményben ember és kutya megértik egymást, a kutya kívánságai, cselekvései az elbeszélő, a fiatal költő céljainak metaforájává lesznek (a macska, melyet a kutya üldöz = a Szépség mint macska, melyet a költő üldöz). Ugyanebbe a versbe prédikáció szövődik: „Tinti fiacskám, hidd el, nincs gonosz ember a földön, / kedvesek, áldottak, szeretők valamennyien ők, csak / éhesek és fene házakban virrasztanak éjjel...” Láng Gusztáv Assisi Szent Ferenc példáját és hatását látja e költeményben (akinek Nap-himnuszát Dsida le is fordította): „nem az egyház szentje, hanem az együgyü, népi legendákban élő Szent Ferenc hatott rá”.⁷

Vallásossága azonban naivitása mellett jórészt díszítő szerepet tölt be költészetében. Távol áll pl. a korabeli erdélyi líra jelentős alakjának, Reményik Sándornak komorabb, spiri-

⁷ I. m. 386–387.

tuálisabb, de nehezkesebben előadott vallásos tematikájától. Bár jó néhány Dsida-vers a felemelkedés, a mennybemenés jelenetével zárul (*Hulló hajszaalak elégiája*, *Kóborló délután . . .*, *Február, esti hat óra* vagy éppen az égbeli „költő-találkozót” megjelenítő *A pántos kapukon túl*, a *Tükör előtt* egyik fejezete), nincs ebben a hagyományosan transzcendens mozgásban, tetteben semmi eksztázis; impresszionisztikus, dekoratív képsorok ezek, amelyekben népmesei bizalommal dicsőülnek meg a földi élet tárgyai és helyzetei.

Egy esztétikai minőség: a bájos

Dsida hatásának lényegét vizsgálva önkéntelenül egy kényes, nehezen meghatározható esztétikai minőség ötlük eszünkbe: a „bájos” kategóriája. Könnyedség, természetesség, meghittség: e szavakkal részletezhetjük, de sokkal többet még nem tudunk meg róla. Pedig Dsida igazi sajátossága ebben van, sőt ebben bizonyos fokú idegensége, időszerűtlensége a 20. századi lírai fejlődésben. Tudta ő jól, hogy kitől kell elhatárolnia magát, kitől kell „félnie”:

. . . Jaj, ha hallaná Ady!
Az ő tusázó, véres szellemének
hatása, hogy a játszi hangulat
megvetve bujdosik a magyar ének
berkeiben és többé nem mulat . . .

Tükör előtt

Látszólag a Nyugat nagy nemzedékének többi költőjéhez, különösen Kosztolányihoz áll igazán közel. Egy-két versében Kosztolányi nyílt követésére figyelhetünk föl, s a *Tükör előtt* említett fejezetében Dsida őt választja vezetőül a hajdanvolt nagy költők égi birodalmában. A verselésben, rímelésben bujkáló játékosság valóban áthatja mindkét költői életművet, s közös lírai értékrendjükben az életkultusz, életélvezet is,

amelyet a fenyegetettség nyomása alatt hirdetnek mindketten. Még lényegesebbek azonban gyökeresen különböző vonásaik. Kosztolányi számára a semmi a transzcendencia, annak ellenére valósul meg az esztétikum értéke; verseiben kifejezés és élmény, akusztikus, illetve gondolati-szcenikai réteg komplexebb, termékenyebb, feszültséget teremtő kapcsolata jön létre. Még nagyobb a különbség Dsida és a kortárs magyarországi líra jellegzetes alkotói között, akiket a „líra halálá”-nak eszméje a 20-as évek végétől valamiképpen befolyásolt: ez a gond Dsidát meg sem érintette.

Kíséreljük meg két tényezőben, lírai módszerben meghatározni, mi adja a Dsida-költészet „báj”-át. Mindenekelőtt hasonlat- és metaforakincse, amelynek anyaga pozitívan értékelt, meghitt tárgyakkól, helyzetekből származik. Ezenfelül emelkedettnek és banálisnak az összekapcsolása, amikor – ellentétben néhány korai kísérletével – nem az emelkedettet rántja le a banálishoz, hanem a banális emelkedik a pátoszhoz, megőrizve meghitt tartalmait:

A tavaszvágy, mi régi költőt
annyi epedő dallal töltött,
hirdetvén, új rügy, új kacaj lesz;
nekem valami égi hajszesz.

Hulló hajszálak elégiája

Hasonló szerepet kap a macskaüldözés metaforája a *Kóborló délután* . . . végén: egyre magasztosabb, egyre ihletettebb lesz a szöveg, a sietős életélvezet himnusza, hogy aztán egyetlen kijelentés erejéig visszatérjen a konkrét, meglehetősen pátosz-talan jelenethez:

Ifjan tértünk színed elé, örök isteni Felség,
Átnyargaltuk az életet. És megfogluk a macskát!

A „bájos” megjelenésében a műalkotás külső rétegei jutnak előnyhöz — állítja egy huszadik századi esztétika.⁸ Való igaz: Dsida utolsó kötetében kivételes a versformák, a hangzás jelentősége. Kevés nagy hagyományú nyugat-európai vagy antik mérték, szakaszforma akad, melyet ő ne használna fel, Viola-idillje pedig a versformák valóságos tűzijátéka. Ezek a kötött alakzatok egyúttal meg is határozzák egy-egy vers egyéniségét, hangvételét, érzésmenetét. Ritka kivétel a 20. századi lírában élménytartalomnak és kifejezőkészségnek ez az eleve adott, klasszicisztikus harmóniája. Ritmusai szabályosak, akusztikus és értelmi egység rendszerint összeforr, a rímek igen tiszták, többnyire lekerekítenek, beteljesítenek egy sort. Semmi viszály tehát a kifejezésben, csak szavaknak és szókapcsolatoknak az a leheletnyi alkalmazkodása a mintaszerű versmértékhez, mely a formai virtuozitás legfőbb örömét adja.

Maradandó értéke e költészetnek mégiscsak az, hogy a kifejezés harmóniája szembekerült az élet tragédiájával. A „szembekerül” ige képi tartalma persze pontatlan — ugyanez a harmónia fel tudta fogni, be tudta fogadni a szétziláló szenvedést. Az életöröm mellett a megnyilatkozás öröme is segítségére volt Dsida Jenőnek rövid életében, s mindkettőnek pátoszt adott a sietség, a halál sürgetése. S ha ehhez a biográfiai kontextushoz mérjük a „bájos”-t, melyet Dsida költészetében fölleltünk, még vitába is szállhatunk az idézett gondolkodóval, aki szerint ez az esztétikai minőség kizárja a fenségest.

BÁRDOS LÁSZLÓ

⁸ Nicolai Hartmann: *Esztétika*. Bp. 1977. 610–613.

KASSÁK, A KONSTRUKTŐR

VADAS JÓZSEF KÖNYVE ÜRÜGYÉN

Rontott, mert építeni akart, Palladio, benne
Csak rontót látál, vad kora, jó ideig.
A művész érzette magát, s neked én fogok, úgy mond,
Törvényt és példát adni, de nem te nekem.
S ím áll a roppant csarnok, s bizonyítja: ki több itt,
A művész-e, vagy a szolgálai tompa szokás.

Kazinczy Ferenc: *A nyelvrontók*

Kevés író (művész) okozott (okoz még ma is) annyi gondot kritikusainak (kultúrpolitikusoknak, irodalom- és művészet-történészeknek), mint Kassák Lajos, a magyar avantgarde vezéralakja, huszadik századi művészi látásunk egyik tevékeny kimunkálója, következetes, konok képviselője. Fellépése óta folyik a vita közéleti szerepéről, politikai nézeteiről, tévedéseiről, magatartásáról anélkül, hogy sikerült volna alkotásainak igazi értékét egészében mélyreható elemzéssel mérlegre tenni, helyüket kijelölni, megnyugtatóan tisztázni a magyar (és világ) kultúrában, irodalomban, művészetben. Írói nagyságát, művészetének korszakalkotó jelentőségét már indulásától érzékelték azok is, akik programját vitatták (Osvát Ernő közli műveit, Babits elismeréssel ír róla), a harmincas években pedig olyan (nem az avantgarde felé orientálódó!) kiváló kritikusok, irodalomtörténészek méltatják (máig helytállóan) szuverén művészi látását, elementáris megjelenítő erejét, biblikus veretű nyelvét, mint Gyergyai Albert, Halász Gábor, Komlós Aladár — hogy csak néhányat említsünk közülük — és nem utolsósorban tanítványa, mindvégig tisztelője Radnóti Miklós. Ők figyelmeztetnek arra is, hogy Kassák költészete nem gyökeretlen, nem előzmény nélküli a magyar irodalomban, a Berzsenyi hagyomány folytatója (maga Kassák is erről vall az *Egy ember életében*). Hozzátehetjük még: bizonyos vonatkozásban Babits fiatalkori, tudatosan tárgyias költészete (minden vita ellenére) és Füst Milán lírája is előzmény.

Érthető, legalábbis magyarázható, hogy Kassák ökonom egyéniségét a két világháború között a baloldal nem vallotta – maradéktalanul nem is vallhatta – magáénak, a konzervatív kritika pedig igyekezett tudomást sem venni róla. Írói világképét Móricz Zsigmond jellemzi legtalálósabban 1937-ben az *Anyám címére* fülszövegében, az ötvenéves Kassákot köszöntvén:

„Kassák Lajos, mint író a szocialista mozgalomig még fel nem emelkedett, képesítetlen munkásrétegből lépett elő s minden munkájában sokkal inkább képviseli a proletáriátust, mint a szakszerű és győzelmes szocializmust. Ez emeli őt fölébe magának a szocialista elvnek, rétegnek és tudománynak (...) Kassák a magyar proletártömegnek lelkéből lelkezzett fia s ötvenéves korára szentebbül az, mint valaha.”

Nem illik bele ez a Kassák-kép a költészettől elsődlegesen közéletiséget, direkt politikumot számonkérő irodalomszemléletbe, mely a magyar lírában fővonulatként csak a Petőfi – Ady – József Attila-típusú költészetet fogadja el. Ahhoz, hogy Kassák sokoldalú, gazdag művészetének igazi jelentőségét felmérhessük, több vonatkozásban revideálnunk kell eddigi irodalomtörténeti nézeteinket.

A munka (ha lassan, óvatosan is) megindult. Kardos László már 1957-ben – Kassák 70. születésnapjára írt, *A költő útja* című köszöntőjében – felveti az újraértelmezés gondolatát. Azóta többen (Bori Imre, Béládi Miklós, Körner Éva, Rónay György és mások) megkísérelték Kassák művészi, írói portréjának újrarajzolását, s a Kassák-mítosz lassan kezd megvilágosodni, egyre inkább előtérbe kerül a félszázadnál tovább fáradhatatlanul alkotó, önépítő, szuverén művész. E kialakulóban levő, új Kassák-képet gazdagítja Vadas József a festő Kassák munkásságát elemző, színesen megírt könyve is (*A konstruktőr*. Bp. 1979.).

A konstruktőr Kassák középpontba állításával Vadas (a képarchitektúrákat tartva szem előtt) a kassáki művészet súlypontját a tízes évekről a húszas évekre (a bécsi emigráció

korára) helyezte át, s ezzel új szempontot visz az egész Kassák-kutatásba. (Igaz, elemzéseiből így is kimaradt a harmincas-negyvenes évek érett kassáki művészete, de ez – mivel Vadas a képarchitektúrákat, nem az irodalmi műveket vizsgálta – érthető.) A korábbi tanulmányok ugyanis zömükben a forradalmak előtti fiatal Kassákra koncentráltak, a tízes évek néhány nagy versében látták az életmű csúcását. Természetesen így nem az alkotó művész (a költő) került elsődlegesen a figyelem középpontjába, hanem a magyar avantgarde vezére, az aktivista mozgalom létrehozója, megteremtője, A Tett, a Ma szerkesztője, a politikus, a publicista. (E téren sem teljesen megnyugtató a helyzet, de itt nincs terünk e kérdések boncolására.) Vadas koncepciójában új, hogy e (futurista–expresszionista–kubista) kort előzménynek, előkészületnek tekinti az építő, a konstruktivista Kassákhoz.

A különböző országokban létrejött avantgarde mozgalmak – ma már jól érzékelhető – lényegében azonos talajból fakadtak, hasonló életérzést, világképet tükröztek, törekvéseik (legalábbis tendenciában) egybeestek, eszközeik keveredtek, csak hangzatos programjaik, jelszavaik voltak mások. Kassák (maga is többször nyilatkozott erről) nem csatlakozott egyik avantgarde irányzathoz sem, mindegyikből magába szívta, amit alkatához, egyéniségéhez közel érzett; mégis, ha érett művészetét jellemezni akarjuk, a konstruktivista alkotóelv (már ahogyan ő értelmezte!) a legszembetűnőbb vonása. Vadas tehát a lényegre tapint, amikor a konstruktivista Kassákra koncentrálni.

Tanulmányát széles – főként képzőművészeti – ismeretanyagra építi, megállapításai jórészt helytállóak, példái meggyőzőek. Tanúsítják (régí meggyőződés), hogy az avantgarde mozgalmak, minden látványos szakításuk, tagadásuk ellenére, mélyen a századforduló, a századelő művészetében, a szecesszióban gyökereznek. Nem kétséges, hogy az építészeti konstruktivizmus (Le Corbusier, Bauhaus, Gropius) a szecesszió funkcionista szemléletét (Eiffel, Van de Velde,

Lechner Ödön stb.) folytatja, fejleszti tovább. Az expresszionizmus egyes ismérvei is megtalálhatók már a szecesszióban, nem is szólva az avantgarde központi művészeti elvéről, az élet és művészet egységéről, melyre szintén a szecesszió művészei törekedtek először.

Vadas könyvének — úgy vélem — legértékesebb, legmaradandóbb lapjai azok, ahol (célkitűzéseinek megfelelően) Kassák képzőművészeti, iparművészeti munkásságát (képarchitektúráit, fotómontázsait, tipográfiáit) értően magyarázza, elemzi. E kérdés szakmai részéhez, Kassák alkotói megoldásainak technikai, művészeti értékeléséhez — nem lévén művészettörténész — nem tudok érdemben hozzászólni. Annyit szeretnék csak szerényen megjegyezni: a képzőművészet, a képarchitektúra egy időre előtérbe kerülése Kassák alkotói pályáján aligha magyarázható pusztán — miként Vadas megkísérli — a körülmények (emigráció, nyelvtudás hiánya stb.) kényszerítő hatásával: világjelenség volt ez a húszas évek elején, elméletileg megalapozott, tudatos művészi törekvés.

„Emlékszem rá — adja Kassák az *Anyám címére* levélírója (saját alteregója) szájába —, az optikai beszéd társadalmi jelentőségéről mennyit vitatkoztunk tíz-tizenöt év előtti írók és festők Bécsben, Prágában, Berlinben, Párizsban. Szent hitünk és érvek légjóiával alátámasztott meggyőződésünk volt, hogy kulturfejlődésünk vonala hirtelen kitérővel az akusztika területéről az optika területére kanyarodott.”

Nem szabad arról sem megfeledkeznünk, hogy ez volt a némafilm virágkora! Bizonyára e szemléletmód is iniciálta Kassák képverseit, képarchitektúráit, tipográfiáit.

Számunkra azonban nem ez a lényeg (csak zárójelben jegyeztük meg), hanem az irodalmi konstruktivizmus kérdése (Kassák mégiscsak elsősorban író, költő volt!), melyet Vadas — érthető, hiszen nem ez volt a célkitűzése — elintéz néhány általános megjegyzéssel. Igaz: „Konstruktivizmusról az irodalomban csak nagy megszorítással beszélhetünk.” A dolog mégsem ilyen egyszerű. Vitathatatlan: az irodalomban a „mértan” „mű-

zsa semmi esetre sem lehet” (kérdés a képzőművészetben lehet-e tartósan?), de nem ez a lényeg, hanem a konstruktivista világlátás, szemléletmód, mely Kassáknál (meggyőződése) több mint téma, nem pusztán „kvázi-publicisztikai költőiség”-ben nyilvánul meg, de formateremtő erő költészetében is. Az irodalomban (mivel a szavak mindig konkrét jelentést hordanak, a halandzsza szavak kivételével) a teljes absztrakció, tárgy nélküiség következetes megvalósítása nyilván elképzelhetetlen, hiszen az irodalom az egyetemes törvényeket is csak anyagán (a nyelven) keresztül tudja kifejezni.

Egyébként a konstruktivizmusnak a képzőművészetben sem az absztrakció a lényege (inkább csak eszköze), hanem az építés, a teremtés, meggyőzően fejtegeti ezt Vadas is. Még a *Szuprematista kiáltvány* megfogalmazó Malevics sem zárja ki egyértelműen a képzőművészetből sem, a figuratív megjelenítést:

„... csakis a tiszta öntudatlan vagy tudatos érzékenység kifejezése (tehát a művészi „teremtés”) képes egyedül az abszolút értékeket ’kézzelfoghatóvá’ tenni. El lehetne tehát érni egy igazi gyakorlatiassághoz, a szó legnemesebb értelmében, de csakis akkor, ha ehhez a tudatos vagy tudatalatti érzékenységnek odaitélnék a *figuratív elrendezés* priviligiumát is.” (Kiemelés tőlem: K. A.)

Malevics tehát még a „tudatalattit” sem zárja ki a konstruktivista alkotásból! Magáról az irodalmi konstruktivizmusról a holland konstruktivisták (Theo Van Doesburg, Piet Mondrian, Antony Kok) a „De Stijl” *Második kiáltványában* így nyilatkoznak:

„A formáknak (. . .) kifejezett spirituális jelentése lesz a modern író szemében: nem ír le semmiféle eseményt, egyáltalán nem ír le semmit, csak ír. A szóban az események teljességét teremti újjá: a tartalom és a forma konstruktív egységét.”

A konstruktivista író éppúgy az anyag legyőzésére, „szublimálására” törekszik (természetesen az irodalom eszközeivel, mint a képzőművész. Moholy-Nagy László szavaival: „a költé-

szetben: a nemzetileg kötött, eseményeknek alárendelt nyelvtől, a gondolati és érzelmi felépítéstől a kötetlen, abszolút költészet felé (...) vezet az út.” (*Az anyagtól az építészetig.* Bp. é. n. 174.)

Kassák már a húszas évek elején jól ismerte ezeket az elméleteket, és nemcsak képarchitektúráiban, versben, prózában is (Rónay György jó érzékkel figyelt fel rá!) megpróbálta realizálni. Hetvenhárom éves korában (a 49-es számozott versét magyarázva) így fogalmazza meg húszas évekbeli (de mindvégig vallott) ars poeticáját:

„Legszociálisabb cselekedetnek az építő tevékenységet tartom s az idézett vers tartalmában és formájában majdnem mérnöki architektúrát érzékeltet (...) A költő (...) sohasem beszélni akar valamiről, hanem valami általunk eddig ismeretlent fel akar idézni, testet ad az érzésnek és gondolatnak, mert azt kívánja, hogy valóságyszerűen érzékeljék mondanivalóját.” (*Önarckép – háttérrel.* Kortárs, 1961/2. 289.)

A konstruktivista művész szemében a világ egyszerű törvényeken alapuló konstrukció („egyszerű törvények határozzák meg a dolgokat”) s e törvényeket a matematika fejezi ki (ezért szeretne Kassák „jó matematikus lenni és jó mérnök”). Logikusan következik ebből, hogy aki a világot átalakítani, formálni, „építeni” akarja, annak ismernie kell a világ törvényeit, Kassák szavaival: „a ma emberét a konstrukciók megismerésére és az elemek legyőzésére való törekvés jellemzi”. Ezért hirdeti Kassák „tollal ecsettel vésőkkel és más egyszerű szerszámokkal” „az építés törvényeit”: „Anyagot formálok acélból kést gondolatból szavakat”. De a konstruktivista művészt azt is tudja, hogy mindnyájan „a világkonstrukció részei vagyunk”: „Minden benne van mindenben — írja Kassák — és a minden végsősoron bennem van, az érző és gondolkodó emberben”. (*Anyám címére*) Tehát az ember, „a nagy gyűjtőlencse”: „maga a világ s ebben a világban a dolgok szétválaszthatatlanok egymástól”. (*Uo.*) A művész ebben az értelemben „egység s a konstrukciók középpontja”: „Fizika és matematika./ Centrális

és decentrális. / Egoizmus és kollektivizmus. / Mind belőlem kiinduló és hozzám visszatérő magamtörvényei” – vallja Kassák 1926-ban, a *Tisztaság könyve* harmadik, címtelen versében.

Kassák tehát a húszas évek elején eljut önmagához, felfedezi önmagában, mint a világkonstrukció középpontjában az objektív törvényszerűséget:

„... a jelenben létezem – írja az *Anyám címére*ben – és az időtlenségben élek. Néha majdnem kétségbeejtő ennek a tudata, máskor azonban boldogsággal tölt el az érzés, hogy az egyetemesség része vagyok s hogy a világ ezer történetét, az emberi küzdelmek sokértelműségét, a tengerek vadságát és a virágok szelídségét, a lemondás szomorúságát és a kezdeményezés örömét, a múltat és a jövőt egyszerre hordom magamban.”

De ha a művész magában hordja a világot, ahhoz, hogy törvényszerűségeit alkotásaiban kifejezhesse (a konstruktivisták erre törekedtek) önmagát kell kifejeznie:

„Az anyák gyereket szülnek – magyarázza Kassák alkotó módszerét –, a föld növényeket terem, a művész műveket alkot. Nem azért alkot, hogy leutánozza a modelljét, hanem hogy műve által kifejezze magát. Mennél inkább sikerül magát kifejeznie, annál tökéletesebb munkát végzett...” (*Egy lélek keresi önmagát*)

Kétségkívül ez a látásmód szubjektív, de hát a művész – ez különbözteti meg a tudóstól – mindig is szubjektív: csak a saját szubjektumán átszűrve tud kifejezni (ábrázolni) mindent (akkor is, ha ennek nincs tudatában). Éppen ezért alkotása valóságértékét sohasem szubjektív szándéka, hanem a mű világában érvényesülő törvényszerűségek objektív volta határozza meg. Ezt szem előtt tartva Kassák művei (ha művészi látásában a szokottnál erősebb hangsúly jut is a szubjektumnak) nem tekinthetők szubjektivistának: az író az őt körülvevő és benne kialakult világ objektív törvényszerűségeit kísérli meg bennük formába önteni. Versei, regényei, novellái (a konstruk-

tivista alkotásmód elméletének megfelelően, annak esz-közeivel) szinte dokumentumszerűen adnak számot egy korról, a benne élő ember életéről, élményeiről, vágyairól, sikereiről, kudarcairól, szem előtt tartva, hogy mindez a világ-konstrukció egy meghatározott darabja, része.

Dokumentálni önmagát (külső és belső) világát, s ezáltal a mindenséget (mely az énben – mint gyűjtőlencsében – koncentrálódik): ez a kassáki művészet sarkalatos tétele. Lehet ezzel egyetérteni vagy nem, de tudomásul nem venni lehetetlen. Ezért válik (válhat) minden vele megtörtént, átélt esemény fontossá számára mint nyersanyag, melyből megteremti, létrehozza a maga konstrukcióit. Igaz ugyan, hogy szemében a művészet – amint a *Képarchitektúra* manifesztumában megfogalmazza: „annyi, mint a semmiből valamit létrehozni”, de ez még sincsen egészen így, még a képarchitektúrák esetében sem (hiszen a valóság meglevő idomaiból alkotja meg konstrukcióit), az irodalomban, a költészetben pedig egyszerűen lehetetlen. Bár Kassák azt írja a 12-es számú versében: „a szavak nem azért vannak, hogy tartalmat hurcoljanak mint a zsákhordók”, de nála a szavak mégiscsak jelentenek mindig valamit (kivéve néhány halandzsaszt). Igaza van Rónay Györgynek: „Kassák mindig is reálisabb volt, semhogy a nyelv minél teljesebb elanyagtalánításának (...) kísérletére adta volna magát.” (*Kassák Lajos alkotásai tükrében*. Bp. 1971. 185.) De az is igaz (s ebben megegyezik minden avantgarde irányzat), hogy nem akart ábrázolni műveiben semmi már meglevőt (eseményt, gondolatmenetet, történet, érzelmi szituációt stb.), mindent a (tudatos vagy ösztönös) konstrukciónak rendelt alá, új szintézist teremtve a dolgok között, hogy általuk kifejezhesse önmagát (helyét a világban, szerepét, feladatát), azaz az objektíve létező világ törvényszerűségeit. Így kap értelmet, amit a *Képarchitektúrában* fogalmazott meg költészetére is vonatkoztatható érvénnyel: „Képeink nem olyanok mintha, hanem olyanok, amilyenek (...) a mi művészetünk primér termelés.”

E művészi elv megvalósítására törekszik már a *Világanyám* (1921) című kötet számozott verseiben, az „első neki-szaladás”-ban „az új Kassák felé” (bár itt a dadaizmus anti-művészetének kiúttalansága, grimasza is érzik). Már a kötet cím is jelzi a *mindent-egységben-látás* igényét, s ez jut kifejezésre a csak számokkal elválasztott versek áradatában is, mely nem több, nem akar több lenni, mint tények rögzítése, valóság-darabok egymás mellé helyezése úgy, ahogyan az Kassákban új konstrukcióba rendeződik, hiszen: „alig láthat valamit az ember önmagán kívül”, mert „én vagyok te és te vagy én és hasonlítunk ahhoz az emberhez is aki fölfelé megy a /lépcsőn”. Ezek a versek nem kezdődnek és nem végződnek sehol, külön témájuk nincsen, azaz mindegyik témája maga Kassák, a konstruktőr; nem közöl gondolatokat, érzelmeket, nem magyaráz, csak felmutat, dokumentál.

Önmagát dokumentálja *A ló meghal a madarak kirepülnek*ben is. Témája (ha lehet ilyenről beszélni!) ennek is Kassák, azaz: hogyan hal meg benne — miközben Párizsba menet csavargóként, gyalog, koldulva végigcsatangolja Európát — a „türelmes igavonó barom” és kel szárnyra mint szabad madár a költői fantázia. E metamorfózist az *Egy ember életében* így fogalmazza meg:

„... hiába kísérletezem, nem vagyok az, aki voltam. Kétségbeejtő gondolni is rá, hogy reggel hétkor megszólal a gyár dudája, és be kell mennem a kapun, mint a birkának a nyájjal (...) Nem a munkás, hanem a fegyenc sorsa ez (...) Egyedül a verseim azok, amik eltakar-nak, vagy amikbe belekapaszkodok és *föltrejönnek velem a magasba, mint éneklő, óriási madarak*” (Kiemelés tőlem: K. A.)

A ló meghal a madarak kirepülnek — szemben a *Világanyám* számozott verseivel — már tudatosan építkező, megkonstruált költemény. Nem cselekményt mond el itt sem: nyers tényeket, életdarabokat, emlékeket rak egymás mellé, amelyek az olvasó képzeletében állnak össze egésszé. Kassák, a tények embere, ekkor már (a forradalmak bukása után, az emigráció, a teljes

kiúttalanság éveiben) nem hisz a csodákban („hózzám szakállasan és vakolatlan érnek el a csodák”), számára a matematika, a $2 \times 2 = 4$ józan számítása a mérvadó, ezt vetíti vissza a több mint egy évtizeddel előbbi párizsi útjára is. Megérkezvén a világ fővárosába Ady Párizsát kereste, várta, hogy „csipkebokor nyílik ki mindenütt”, s rá kellett döbbenie, hogy „a modern lovaknak vasból vannak a fogaik”, ezért állapítja meg rezignáltan: „én láttam Párizst és nem láttam semmit”. Ebben a kaotikus világban a költő (a művész) előtt egyetlen feladatot lát, a rendteremtést, az építkezést („a költő vagy épít magának valamit amiben kedve telik – vagy bátran elmehet szivarvégszedőnek”).

Kassákban mindig volt erő, hogy a kudarcok után újra-kezdje. Frobenius tipológiája jut eszünkbe az állati (hamita) és növényi (etióp) embertípusról, olvasván: „a madarak lenyelték a hangot / a fák azonban tovább énekelnek”. Ez a növényi, önmagát állandóan megújítani képes tulajdonság egyik fő erőssége Kassák művészetének. Ez a szilárd pont: a „földbe-gyökerezettség”, a valóságközelség ad erőt Kassáknak, hogy eljusson a „világ törvényszerűségeit magábasűrítő” önmagához, engedje magán keresztülfolyini az efemer eseményeket („fejünk fölött elrepül a nikkel számovár”), és megtalálja a folyton változásban, megújulásban önmaga azonosságát: „én KASSÁK LAJOS vagyok”. Lényegében ezt fogalmazza meg a *Tisztaság könyve* (1926) harmadik cím nélküli versében is:

„Tömör anyagból gyúrtak, szívós és kíméletlen vagyok. Ki tudtam gyomlálni magamból a forradalmi frázisokat, költő létemre megöltem magamban a verset (...) Kegyetlenül visszaszorítottak bennünket. De igazság, hogy itt vagyunk.” Vagy egy évtizeddel később a *Hidépítők*ben: „Ha ma itt eltaposnak, holnap ott ismét felütöm a fejem, nem csábítanak a nagy sikerek, de a legnagyobb kudarcok sem tudnak véglegesen letörni.”

Kassáknál a konstruktivizmus, az építkezés nemcsak művészi értelemben vezérlő elv – állandó önépítkezést, önmagának újból és újból felépítését is jelenti. „Ha tudnátok, hol jártam és mivé lettem azóta – írja „gyermekkorának földjét” és a régi társakat idézve – /százszor útra keltem, soha meg nem érkeztem / s ha felépítettem magam, kegyetlenül leromboltak.” (*Utazás a Felvidéken*) A vers a *Fűjjad csak furulyádat* (1939) kötetben jelent meg, s jól mutatja a változást is, amely Kassák művészetében a húszas évek elejétől idáig végbement. Igaz, a konstruktivizmus mint alkotói elv mindig jelen van művészetében – még a *Vagyonom és fegyvertáramban* (1963) is így vall róla. „Az én költészetem nem az álmok kusza burjánzásából / hanem a geometria szigorú rendjéből születik.” (*Költészetem*) – Mégis a harmincas évek elejétől mélyreható változások tapasztalhatók költészetében.

Hazatérvén az emigrációból az elszigeteltség, a magáramaradottság érzése fojtogatja („egyedül vagyok a vártán”), s előtérbe kerül művészetében az emlékezés („emlékek fércelik léptem”, „az idő múlik fölöttem s én egyhelyben forgok emlékeim hintaján”). Mind gyakrabban fogja el a talajvesztettség érzése („ha észreveszem hogy papírból van a talaj mibe gyökereimet eresztettem elfog a szédülés”); szeretne megkapaszkodni a jelenben, megértő társak után vágyik („kihez szóljak, kivel osszam meg kenyerem felét? ”); menekülne az egyre feltartóztathatatlanabb emlékek elől („emléked rongyai lobognak fölötted s te nem tudsz elfordulni tőlük”) mind hiába, a tehetetlenség tudata a halálraítéltség vízióját ébreszti fel benne („halálra vagyok ítélve”).

Ez az életérzés formálja és alakítja át fokozatosan művészetét a harmincas években. Behatolnak verseibe a biblia, az ószövetség komor képei: „Akárha kiszáradt kút előtt állnék a pusztában / szemem tükrét hiába forgatom az idő tengelyén, hiába kiáltozok”/; az emlékezés mellett egyre több hely jut a vágyaknak, álmoknak: „Állandóan játszanak velünk a vágyak és álmok, és nincsenek előttünk átléphetetlen határok.” (*Hid-*

építők) A konstruktivizmus tudatos építkezése (noha ekkor is irányelv nála) nem kizárólagos többé, művészetében fontos szerepet kap a tudatalatti, „az élet rejtett dolgai” iránti érdeklődés, az intuíció, az ösztönösség. „Mint a bányász s a bűvár leszállunk a mélybe – írja az *Anyám címére*ben – és felhozzuk a föld érceit, vagy a tenger gyöngyeit.” Sajátos bukolika, rácsodálkozás a természet szépségeire észlelhető költeményeiben:

„Kijöttem a természetbe, hogy magamba öleljem a világot és úgy mondjam el magam versben vagy prózában a valóság fölött és mégis a lényeg valóságát. S mire eddig nem gondoltam, ráéisméltem, hogy a valóság mennyire fölérhetetlen ésszel, meghatározhatatlan és kimeríthetetlen a számunkra, relatív, mert ellentétekből tevődik össze és állandóan többértelmű”. (*Anyám címére*)

Ez már szürrealista látás, vagy mondhatnók úgy is: szürrealista beszüremelés a szigorú kassáki konstrukcióba. Költeményei innentől lágyabbak, lebegőbbek, képei elmosódtak, álomszerűek. Nemcsak mérnök már: varázsló, „mint mágus a semmiből” idézi fel szerelme hajának színét, karcsú alakját; „beavatott a természet misztériumába (. . .) az élet millió, apró, általában összefüggéstelennek látszó mozzanataiból: örömből és bánatból, a szerelem extázisából és a halálfélelem titokzatos érzéséből megalkotja a vers kifejező formáját”. (*Anyám címére*). Egyszerre két ember él „egymagában”, az egyik, aki mindig ő volt, a másik, akinek lennie kellene: „Az egyik ösztönei szerint cselekszik, a másik értelme szerint törvényt ül fölötte.” (*Hidépítők*). Vagy másutt: „Az ember él, s a világ egy másik síkján egyéniségének belső törvényei szerint kifejezi magát mint művész.” (*Egy lélek keresi önmagát*)

A lélek mélyéről feltörő, „csodával határos”, „mégsem rendkívüli” kész alkotás, „amit felszabadult készséggel már csak meg kell rögzíteni”: ez a szürrealistákat jellemző alkotásmód hatja át Kassák harmincas-negyvenes évekbeli művészetét is. Ez idő tájt kerül a grandiózus barokk zene lángelméje, Bach

bűvkörébe, s az ő „mindenség ölébe” ágyazott zenéjét tekinti példaképnek, mely által „az ismert és ismeretlen világ szólal meg”. Mindjobban elmagányosodva, a közösségből (mely alkotóelemének érzi magát) kiszakadva harmonikus egységre, „kollektív tisztaságra” vágyik, s ezt hiába keresi az „isten nélkül maradt”, elidegenedett, izolált világban. „A technikai civilizáció az – írja –, ami kiszakított bennünket az ősegységből s ki tudná megmondani, hogyan, milyen áldozatok árán jutunk el arra az útra, amely az igazi kezdet folytatását jelenti, amely összeköt bennünket a jövőre.” (*Anyám címére*)

Külön tanulmány feladata e korszak, valamint Kassák időkori – újabb periódust jelölő – műveinek elemzése. Itt figyelmünket (Vadas József könyve ürügyén) Kassák irodalmi konstruktivizmusára irányítottuk, csak jelzésszerűen utaltunk a „középső” (legelhanyagoltabb, leginkább félreértett) korszak néhány, a húszas évek „következetes” konstruktivizmusával szemben új, jellegzetes vonására. (Gondolat, 1979.)

KISPÉTER ANDRÁS

A NYUGAT „MÁSODIK NEMZEDÉKE”?

A tudományok és különösen a társadalomtudományok kategóriáinak értéke használhatóságukban rejlik. Egy adott kor szubjektív és objektív körülményeinek szülöttei e fogalmak, így legalább annyira utalnak megszületésük momentumaira, mint meghatározandó tárgyukra. Különösen így van ez az irodalomtörténetírás esetében, ahol az egzakttság csak megközelíthető cél lehet, műszavaink, meghatározásaink gyakran csak egy-egy impresszionisztikus ötlet vagy öngazoló manipuláció eredményei. Nincsenek hát szilárd alapok, az irodalomtörténetírás mindig újrakezdés, melynek első fázisa a használandó nomenklatúra érvényének, hitelének bizonyítása, az érvényét veszített tagadása és az új gyakorlat által hitelesített, kételyeink közt alakuló, ám megint csak múló értékű, új kategóriák felmutatása.

Így —, a Nyugat „második nemzedékének” szépprózájával foglalkozván — kiinduló kérdéseink kell hogy legyenek: volt-e a Nyugatnak második nemzedéke? — a Nyugat nemzedéke volt-e? egyáltalán nemzedék volt-e, s ha igen, milyen értelemben? Számunkra legelfogadhatóbban a nemzedék fogalmát Lackó Miklós határozza meg.¹ Hármastestűt tesz:

„A nemzedék egyszerűen, — hogy úgy mondjuk, minden ideológiai töltés nélkül — korosztályt jelent. Van egy ennél »tartalmasabb« jelentése is, amikor elsősorban valamely nagy történelmi fordulat (háború,

¹ Lackó Miklós: *A nemzedéki tömörülésről és a szakadásról*. Új Írás, 1971/9.

forradalom stb.) közös – jóllehet a nemzedék rétegei által különbözőképpen értékelt – alapélményének, a közös »sorsnak« a jelzésére szolgál – s a két háború közötti szellemi áramlatok szempontjából ez a legjellegzetesebb, ideológiailag a legproblematisabb tartalmú: a »nemzedéki tömörülés« fogalmát.”

A fogalom természetéből következően vizsgálódásunk kétirányú lehet: irodalomszociológiai és esztétikai, külső és belső. Meg kell vizsgálnunk tehát egy feltételezett írói csoportosulás társulási törekvéseit, szerveződési mozzanatait, folyamatát és állomásait, másrészt vizsgálnunk kell e csoportosulások tagjainak műveit, ideológiai, esztétikai megnyilvánulásait. Kutatnunk kell azokat a közös jegyeket, a közös kérdéseket és a közös vagy hasonló válaszokat, melyek a gyakran esetleges, véletlenszerű baráti társaságokat, írói csoportosulásokat valóban nemzedékké teszik. Jelen dolgozatunkban csak az első kérdésre keresünk választ, arra tehát, hogy egy feltételezett nemzedék léte milyen objektív, irodalomszociológiai eseményekkel, tényekkel bizonyítható és bizonyítható-e? S természetesen választ keresünk arra a kérdésre is, hogy maga a kategória: a Nyugat „második nemzedéke”, milyen szubjektív szándék, illetve szándékok eredménye volt.

Kétségtelen, az 1920-as évek elején egyre több jel arra mutat, hogy fiatalok új raja szervezkedik, keresi helyét, szövetségeseit, táborát. Irodalomtörténetírásunk a népi irodalom gyökereit kutatva e szerveződési folyamat egyik irányának egyirányú aspektusait alaposan feltárta. E kezdeteket és előzményeket legbehatóbban talán Király István elemezte, rámutatva a csírákra, melyekből e nemzedék egyik vonulata, a népi írók mozgalma kifejlődött.² E mozgalom későbbi súlya és jelentősége azonban háttérbe szorított egy másik kérdést. Voltak-e a népi irodalom előzményein kívül e nemzedéknek más csoportosulási, orientációs kísérletei is? Azonosítható-e teljes mértékben az első világháború után fellépő nemzedék a

² Király István: *Kezdetek és előzmények*. Kortárs, 1959/3.

majdani népi írók mozgalmával? Pontosabban: voltak-e az úgynevezett „urbánus” irodalomnak is önálló szerveződései? A nemzedék szakadása tény, ha datálásában el is térnek a vélemények. Kérdés, e szakadás előtt egységes volt-e a nemzedék, vagy csak utólagos rendszerező hajlamunk kényszerítette-e egy táborba hasonló életkorú írók szerteágazó csoportjait?

Irodalomtörténetírásunk a két világháború közötti kort mindmáig csak egyes kimagasló alkotói pályák, illetve a népi írók és a Nyugat folyóirat szemszögéből tárta fel, így e nemzedék történetének vizsgálatakor nagyrészt csak visszaemlékezésekre, utalásokra támaszkodhatunk. Önálló tanulmányt e témában csak Komlós Aladár írt,³ ő is elsősorban líra-központú megközelítést és egy erősen vitatható periodizációt ad. Ignótus Pálnak e tanulmányra reflektáló megjegyzései nagyrészt e szakadás tényével és datálásával foglalkoznak.⁴ Úgy tűnik tehát, hogy e nemzedék egyik felének története mind ez idáig megíratlan. Beszélünk egy nemzedékről, amelynek történetét még nem tártuk fel, s amelynek létét irodalomszociológiailag sem bizonyítottuk. Az alábbiakban tehát e nemzedék történetének felvázolását kíséreljük meg, különösen figyelve azon mozzanatokra, ahol esetleg a népi mozgalomtól független, eddig háttérbe szorult epizódokkal is találkozhatunk.

Úgy tűnik, az első csoportosulások spontán, elszórt baráti társulások voltak, melyek a gyakran még csak középiskolás vagy egyetemista kollégák között szövődtek. Poszler György *Szerb Antal* című könyvében ír például a Barabások-társaságról, amelyben részt vett Szerben kívül többek közt Sárközi és Szabó Lőrinc is:

„Ennek a forrongó fiatal csoportnak, a Barabások írói és baráti körének tagjai még alig kerültek ki az iskolapadokból és máris görcsösen igyekeztek megkapaszkodni a háború utáni szellemi élet bizonytalan

³ Komlós Aladár: *A második nemzedék útja*. It, 1969. 561.

⁴ Ignótus Pál: *Elvek, frontok, nemzedékek*. It, 1969. 413.

talaján és mohó kíváncsisággal habzsolták a kor zavarosan gyűrűző áramlatainak termékeit.”⁵

Ugyancsak Poszler könyvéből tudunk Hevesi, Halász Gábor és Szerb Antal egyetemi vitáiról is. Valószínűleg ebből az egyetemi barátságból fejlődött ki az Ignotus Pál visszaemlékezéseiben szereplő filológus baráti kör, amely hétfő esténként a Keszeg vagy a Centrál kávéházban találkozott. Tagjai Kerecsényi Dezső, Halász Gábor, Hevesi András, Szerb Antal, Cs. Szabó László, Gál István és természetesen Ignotus Pál voltak. El-eljárt a társaságba Szabó Lőrinc, Illyés Gyula, József Attila, Komor András és Komlós Aladár is. Ugyancsak Ignotus Pál emlékszik vissza a húszas évek elejéről egy Zsolt Béla vezetésével működő radikális újságíró körre, amelybe azonban Márain és rajta kívül idősebb publicisták és baloldali képviselők is tartoztak, és amely körből nőtt ki aztán 1929-ben A Toll című hetilap.

Komlós Aladár visszaemlékezésében meg sem említi, pedig felbecsülhetetlen az a munka, amelyet Mikes Lajos, a „rejtélyes doktor” végzett. Ahogy Osvát a Nyugatnál, ugyanúgy Mikes Az Est-lapoknál a fiatal írók egész sorát fedezte fel és gyámolította, hogy csak a legkiválóbb Mikes-fiúkat: Illés Endrét, Pap Károlyt, Gellérit említsük.

Tény az, hogy 1924-ben már Babits kétszer is joggal szólhatott a feltörekvő fiatalokról. Először egy Tennyson-fordítás elé írt „vallomásai”-ban céloz „kis, jó mozgású epigonokra”, „könnyen feledkező adósainkra”.⁶ Majd a *Könyvről könyvre* rovatban *Fiatalok* cím alatt Sárközi levelére válaszolva a lírikusok új nemzedékéről szól: „fálánszk új sora mögöttünk, akiket oly kíváncsian, s olykor kételkedve vártunk”.⁷

Több sikertelen előzmény után az új nemzedék egy csoportjának első önálló jelentkezése 1927-ben Szabó Lőrinc szer-

⁵ Poszler György: *Szerb Antal*. Ep. 1973. 52.

⁶ Nyugat 1924/87.

⁷ Nyugat 1924/160.

kesztésében a Pandora volt. Itt még a későbbi népieket és urbánusokat teljes egységben találjuk, hiszen ír a lapba Gelléri, Illés Endre, Komor András, Márai, Pap, de Kodolányi és Erdélyi is. S bár a lap csak hat számot ért meg, mégis jól mutatja, hogy volt egy sok irányból jött új nemzedék, amelyre a *Nyugat*nak is fel kellett figyelnie, s amelyet a *Nyugat* igyekezett is saját táborába vonni.

A *Nyugat* azonban ekkor már nem adott, nem adhatott otthont ez új nemzedéknek. Nevével még fémjelezhette őket, rangot, tekintélyt még nyújthatott nekik, de világnézetet, irányítást már nem. E nemzedék története – mint ahogy erről még szólnunk kell – a *Nyugattól* való személyes és csoportos elszakadások története is. A nemzedék urbánus szárnyának történetében legnagyobb jelentőségű, már szervezett vállalkozás, A Toll, ez elszakadási folyamat gyümölcse volt. A lap 1929. április 14-től 1938. november 28-ig 35 és 58 oldal közötti váltakozó terjedelemben jelent meg. Fénykorát 1929–30-ban élte, ekkor hetente adták ki, az ötödik számtól Zsolt Béla főszerkesztésében. 1930 decemberében a cenzúra engedély nélküli politizálás miatt utcai árusítását betiltotta, azután a folyóirat előbb kéthetente, havonta, majd még ritkábban és egyre csökkenő terjedelemben jelent meg. Állandó munkatársai nagyrészt a kor legjelentősebb fiatal radikális polgári írói és esztétái voltak, közülük is kiemelkedik Zsolt Béla, Hevesi és Márai. Az első nemzedékből gyakran – s legtöbbször álneven – írt a lapba Ignotus és Hatvany Lajos is. A Toll tág spektrumát bizonyítják a munkatársak közt olyan nevek, mint József Attila, Nagy Lajos és Illyés Gyula is. A folyóirat, bár a közélet egyéb ágait is felölelte, elsősorban irodalmi jellegű volt. Népszerűségét gyakran debatter modorú, vitázó stílusának és irodalmi ankétjainak köszönhette. A szenciació Ady-revizio mellett jelentősek a Molnár Ferencről, Kiss Józsefről és a Bródy Sándorról szólók. Kritikai rovata leginkább polgári írókat foglalkoztatott, és tartalmában is meglehetősen egyoldalú volt: általában saját íróinak munkásságát

kísérte figyelemmel. Elfogultságait inkább hiányai mutatják, így jelentőségénél sokkal kisebb terjedelemben foglalkozott a lap az éppen ebben az időben meginduló népi irodalommal.⁸

Megítélésünk szerint a nemzedék radikális kettéválása ekkor, 1929-ben, A Toll és a radikalizálódó népi írók egy részét tömörítő Előőrs közti vitákkal kezdődik. Mivel e történeti áttekintésben elsősorban a nem népi írókra figyelünk, csak utalhatunk e kettészakadás kezdeteire, amelynek az 1933-as Illyés: *Pusztulása*, majd az 1935-ös Új Szellemi Front körül kialakult vita csak logikus folytatása volt.

Tudomásunk szerint a „második nemzedék” kategóriát először Németh László használja az *Egy új nemzedék esztétikája* és a *Mai dekameron* című cikkeiben 1931, illetve 1932-ben, a Nyugatban. Ő egységes nemzedékről beszél és névsorolvasást tart. A nem népi írók közül Pap Károlyra és Halász Gáborra hívja fel a figyelmet, de az arcképeket lezáró *Klasszicizmus* és az *Ember és szerep* című könyveiben megemlíti, hogy többek közt szívesen írt volna még Gellériről, Bohuniczkyról, de Zsolt Béláról és Márairól is. A „Nyugat nemzedéke” kifejezést tudomásom szerint nem használja, erre csak közvetve a sorszámnev és a megjelenés helye utal. Mint ahogy Halász Gábor is következetesen az „új nemzedék” kifejezéssel él, igaz, elsősorban lírát elemző cikkeiben. Kérdés, jogos-e már 1931–32-ben nemzedékről beszélni? S ha igen, milyen értelemben, hiszen a nagy művek, a szociográfiák és a polgári önbírálat regényei még nem születtek meg.

A történeti tények bizonyítják, hogy Németh László „nemzedék” fogalmát csak az azonos korosztály és a közös „sors” vonatkozásaiban értelmezhetjük, „nemzedéki tömörülésről” ekkor még a népi írók esetében sem beszélhetünk, nemhogy a későbbi urbánusoknál. Németh László célja azonban éppen ez volt, a „második nemzedék” fogalmának bevezetése, íróinak felmutatása, közös jegyeik kutatása nála irodalmon kívüli

⁸ Részletesebben l.: Nagy Sz. Péter: *A Toll*. ItK, 1978. 453.

célokat szolgált. Elsietett, elnagyolt és félbemaradt kísérlete a Nyugatnál az irodalomszervezői ambícióit alátámasztó sereg megteremtését szolgált. E fiatal emberek azonban nem akartak nemzedék lenni, mint ahogy tömörülés, egységes cél értelmében nem is voltak azok. Németh László is kénytelen megjegyezni: „Ez a nemzedék, hogy egy szóval jellemezzük: negatív alakult ki.”⁹ Erre utal Komlós Aladár visszaemlékezése is: „Nem akartunk nemzedék lenni, s mint ilyen, szemben állni a Nyugattal.”¹⁰

Németh László kritikái, irodalompolitikai kísérlete fiasco volt, és nem sikerült a szűkebb táborhoz, a népiekhez közeledő kísérlete sem, s így végső soron éppen egy virtuálisan nem létező nemzedék hiányában maradt számára a Tanú magánya. A fogalom azonban, amelyet ő teremtett meg, ezután már tovább élt.

Az 1930-as évek már a népiek radikális szervezkedésének, mozgalmuk kibontakozásának éveit. E szerveződés azonban elsősorban nem irodalompolitikai, irodalmi természetű. Célja egyértelműen, aktuálisan politikai. Szervezeteik, lapjaik zárt ideológiai tömörülések voltak, így e nemzedék azon írói, akik világnézetükkel, szándékuikkal nem azonosultak, egyre inkább eltávolodtak tőlük, sőt gyakran szembe is kerültek velük. Ez az oppozíciós bázis azonban még ekkor sem jelentett a kívülállók számára nemzedéki tömörülést.

Szokás a nem népi írókat urbánusoknak nevezni és az 1936-ban megjelent Szép Szót lapjuknak tekinteni. A szokás azonban most is torzít, mivel e nem népi íróknak csak igen kis része, elsősorban Zsolt, Márai, Ignótus Pál és Hevesi vett csak részt a publicisztikai csatározásokban, főként napilapokban, az Újságban, az Esti Kurirban, másrészt a Szép Szó is valójában csak igen kis mértékben foglalkozott az ellentét dokumentálásával és sokkal inkább volt egy eklektikusan értelmezett

⁹ Németh László: *Egy új nemzedék esztétikája*. Nyugat, 1931. 31.

¹⁰ Komlós Aladár: i. m.

baloldaliság, mint az urbanitás lapja. Ignotus Pálnak kell igazat adnunk: „a Szép Szó nem az urbanitás irodalmi tömörülése óhajtott lenni, hanem a baloldale”.¹¹ Mindezen meggondolások alapján felvetődik a kérdés, nem lenne-e célszerűbb e laza koherenciájú, szervezetlen nemzedék nem népi íróit a Bóka által használt „értelmiségi írók” megjelöléssel illetni, eltávolodva így az „urbánus” jelző joggal még most is polémiákat idéző csengésétől? Bóka László szavaival:

„De a sem népinek, sem szocialistának nem nevezhető értelmiségi írók sem folytatják a Nyugat útját, hanem legjobbjaiak valamiképp ezt az új utat bábják a polgári életformák felbomlásának újszerű ábrázolásával. Ady, Móricz, Babits, Kaffka, Krúdy heroikus munkát végeznek, mikor ízeire boncolják a hatvanhetes Magyarország úri világát, de hangjuk komor pátosza, olykori tragikus színezete vagy ellágyulása arra vall, hogy némiképp belső vitát folytatnak, s a halálos ítéletet részben önfejükre mondják ki (Ady, Krúdy, Kaffka), részben a saját illúzióikra (Babits, Móricz). Ez az új értelmiségi nemzedék minden érzelmi kötöttség nélkül módszerében a népi írókat követve, a diagnosztika alaposságával s a boncoló orvos tárgyilagosságával fejt ki a maradék polgári illúziók szálaait.”¹²

Az 1930-as évek vége után a nemzedék egyéni és közösségi tragédiáinak története. A népi írók mozgalma a különböző csalódások hatására bomlásnak indul, az úgynevezett értelmiségi írók egy része származása miatt kényszerül elhallgatni, más részüket a fokozódó fasiszálódás sodorja a magányba. Ugyanakkor ezzel egyidőben már fel is lép új igényekkel és világképpel az új, immár a harmadik nemzedék is.

E történeti áttekintés világosan mutatja, milyen érvénnyel, milyen értelemben használhatjuk a húszas években fellépett fiatal írók közös gyűjtőfogalmaként a nemzedék meghatározást. A népi írók elsősorban politikai szándékú szervezkedését leszámítva, tömörülés értelmében semmiképpen sem.

¹¹ Ignotus Pál: i. m.

¹² Bóka László: *A két világháború közötti magyar irodalom. A jövő útjain*. Bp. 1957.

Látjuk, az azonos korosztályt közös történeti múltja és körülményei nem sodorták egy táborba, így különösen a polgári írók esetében egy-egy bátortalan, szűk körű kísérleten vagy kívülről kezdeményezett akción túl, közös szerveződési formákról nem is beszélhetünk. Ha tehát mégis ragaszkodnánk a nemzedék megjelöléshez, akkor ezt pusztán irodalomszociológiai tényekkel, külsődleges szervezeti formákkal, akciókkal és eseményekkel nehezen dokumentálhatnánk.

Marad tehát a szellemi közösség argumentuma, az a feltételezés, hogy e nemzedék közös platformja a Nyugathoz való kötődés, az azonos szellemi ősök humusza volt, hogy tehát e nemzedék a korosztályi azonosság véletlenén túl, a Nyugat nemzedéke volt, a nagy nemzedék folytatása, a második. E koncepció megteremtője és első vázlatos kidolgozója Komlós Aladár volt. Ő beszél először a Nyugat második nemzedékéről: „Igazában mindazok a második generációhoz tartoznak, akik az első nemzedék kibontakozása után, Ady, Babits, Kosztolányi, Móricz stb. példája nyomán fejlődtek ki a Nyugat neveltjeiként.”¹³ Ezt a meghatározást veszi át aztán a *Kézikönyv*: „Az első világháború után, főleg a Nyugat . . . körül indult, illetve kibontakozott prózaírók”¹⁴ és a *Magyar Irodalmi Lexikon* is:

„Jelentős új írógárdát nevel fel; a Nyugat úgynevezett második nemzedékét, azokat az írókat, akik a 20-as években jelentkeznek s vagy a Nyugat hasábjain jutnak először nyilvánossághoz, vagy legalábbis a Nyugat juttatja őket irodalmi ranghoz.”¹⁵

E nemzedék tehát e feltételezés szerint a Nyugatban indult, illetve a Nyugatban bontakozott ki, a Nyugat neveltje volt. A publikációk tényei azonban gyakran nem ezt bizonyítják. Ha most az ellenőrzés szándékától

¹³ Komlós Aladár: i. m.

¹⁴ *A magyar irodalom története*. Bp. 1966. VI.

¹⁵ *Magyar Irodalmi Lexikon*. Bp. 1965. „Nyugat” címszó. 387.

vezetve csak a második nemzedék polgári íróira figyelünk, akkor azt kell látnunk, hogy szinte egyikük sem a Nyugatnál indult és Gellérit vagy Pap Károlyt leszámítva, írásaik nagy részét sem a Nyugat közölte. Különböző meggondolásokból a Nyugat második nemzedékéhez sorolt írók közül például Hunyady és Illés Endre összesen háromszor, Kuncz négyszer, Kolozsvári Grandpierre Emil kétszer, Szerb háromszor, Komor ötször, Remenyik összesen négyszer jelenik meg a lap szép-irodalmi rovatában. Márai is összesen kétszer szerepel a Nyugatban, az *Egy polgár vallomásai* egy-egy fejezetével, Zsolt és Szentkuthy is csak kritikát ír a lapba, az utóbbi mindössze kettőt.

A publikálás ténye önmagában tehát sok esetben nem bizonyítja a laphoz való kötődést, mint ahogy nem bizonyították ezt szervezeti keretek sem. Maradna tehát a közös világnézeti, szellemi háttér, a Nyugat feltételezett orientációja. Kérdés azonban, hogy volt-e egyáltalán ilyen? Több volt-e egyáltalán a Nyugat már 1919 előtt is, mint csupán nagy, szuverén egyéniségek közös orgánuma? Régi vita, volt-e a Nyugat alkotóinak közös, markáns szemlélete, amelyet a második nemzedék egyáltalán követhetett? Ady, Babits, Ignotus önálló világképeikkel adhattak-e olyan közös nevezőt, mely világnézetileg új nemzedéket nevelhetett? Ignotus szerette volna e közös nevezőt utólag a polgári radikalizmusban látni, láttatni. Igaza volt-e? Mindenesetre tudjuk, maga a Nyugat sem folytatta, folytathatta 1919 után a szétvert polgári radikalizmus útját, s különösen nem 1933 után, Babits kizárólagos szerkesztésében.

Utaltunk már rá, a második nemzedék története már születésétől a Nyugattól való elszakadások története is. Jóllehet 1923-ban Szabó Lőrinc még látszólag pusztán magánéleti okokból hidegül el atyai barátjától, Babitstól, nem nehéz e szakításban a Babits ellen a későbbiekben kibontakozó averzió csiráit felfedeznünk. Szabó Lőrinc menekülése Az Est-lapokhoz, majd a Pandora megindítása már nyílt szembenállás a

Nyugattal, elsősorban a Nyugat szerkesztési koncepciójával, kritikai gyakorlatával. Végül, A Toll megindulásának 1929-ben már nyíltan világnézeti háttere van, célja annak a polgári radikalizmusnak a folytatása, melyet éppen a Nyugat nem vállalt.

A Toll az Előőrs és az Új Nemzedéken kívül legtöbb polémiaját a Nyugattal szemben folytatta. Míg azonban az előbbi lapok esetében egyértelműen a jobboldaltól, a primitívségtől határolta el magát, s így védekező reflexiói közben programját, szembenállását fogalmazta meg, addig a Nyugathoz való viszonya már sokkal bonyolultabb. Köztudomású, hogy a Nyugat koncepciója 1919 után megváltozott, s ha örököse maradt is hagyományainak, egy *l'art pour l'art* esztétika jegyében – különösen Babits szerkesztése idején – elfordulása korától korábbi baloldaliságának elhalványulását is jelentette. Ezért a Nyugathoz való viszony a polgári baloldal keretein belül meghatározó volt.

E politikai, irodalompolitikai okokon kívül azonban A Toll viszonyát a Nyugathoz, de különösen Babitshez meghatározták személyes tényezők is. Egyrészt Hatvany Lajos erős hatása, aki Osváttal való szakítása után megvált a Nyugattól és ellenfele lett. Hatvany Lajos álnéven sokat írt a lapba, befolyásolta szerkesztését és valószínűleg közvetve anyagilag is támogatta. A személyes indítékok másik szála Ignotushoz vezet, aki 1930-ban a szerkesztőváltáskor vált meg áldatlan körülmények közt a Nyugattól és került szembe Babitscsal.

Mindezen objektív irodalompolitikai és részben szubjektív személyi okok következtében A Toll eleve és mindvégig szemben állt a Nyugattal és az új szerkesztőjével, Babitscsal. Jól bizonyítja azonban e szembenállás ideológiai hátterét és Babits magatartásában is rejlő okait, hogy a másik szerkesztővel, Móricz Zsigmonddal szemben ilyen merev, támadó magatartást a lapban nem tapasztalhatunk.¹⁶

¹⁶ Részletesebben l.: Nagy Sz. Péter: i. m.

Úgy tűnik tehát, hogy a második nemzedék egy része éppen a Babits irányította Nyugattal szemben, attól elszakadva képviselte Ady és Ignotus szellemét, s ha a Nyugathoz kötődött, akkor semmiképpen sem Babits Nyugatjához s különösen nem 1930, Osvát halála és az Ignotusszal való szakítás után. Jól bizonyítja ezt Németh László kísérlete is, aki nemhogy táborot nem tudott szervezni a Nyugat körül, de ő maga is kénytelen volt elhagyni azt, lemondva a Nyugatról, mint a nemzedéki szervezkedés potenciális fórumáról. Mint ahogy eltávolodtak a Nyugattól fokozatosan, saját fórumaik megteremtésével a népiek is.

Ilyen háttérrel érthető meg igazán József Attila híres-hírhedt támadása is Babits ellen, éppen A Tollban és érthető meg az is – mint ahogy azt Németh G. Béla kimutatta –, hogy e támadás hogyan irányulhatott egyúttal a Nyugat kritikai gyakorlata ellen is.¹⁷ Ezt az elszakadási folyamatot folytatta az 1935-ben kiélesedett Babits–Halász Gábor vita Babits irodalomtörténete körül, ahol Halász Babitstól, Babits viszont az új nemzedéktől határolja el magát. „A szakadás elkerülhetetlen, ha nem is akarjuk megtagadni a mintát: vagyunk, tehát másképpen vagyunk” – írja Halász Gábor.¹⁸ Végül, a teljes, radikális szakítást határozott világnézeti alapon és koncepcióval 1936-ban a Szép Szó megindulása jelentette. S nem lehet véletlen, hogy annyi év távlatából Márai még ma is élesen elhatárolja magát a hajdani Nyugattól.¹⁹

Látjuk tehát, hogy a második nemzedék nem népi íróinak szerveződési tömörüléseit, illetve a Nyugathoz való kapcsolódásuk formáit kimutatni, tényekkel alátámasztani meg lehetően nehéz, problematikus kísérlet. Ugyanilyen nehéz feladattal állunk szemben, ha végül most már arra a kérdésre keresünk választ, hogy személy szerint mely írók tartoztak e

¹⁷ Németh G. Béla: *A kimondás törvénye*. Új Írás, 1980/8.

¹⁸ Halász Gábor: *Személyes kérdésben*. Nyugat, 1935/277.

¹⁹ Márai Sándor levele Rónay Lászlóhoz. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára.

laza koherenciájú nemzedékbe, illetve – szűkítve a kört – a polgári írók csoportjába. Vizsgálódásunk ismét kettős irányú kell, hogy legyen. Egyrészt meg kell néznünk, hogy mit bizonyít e nemzedék fentiekben vázolt története, hogy tehát e kevés számú tömörülési kísérletben kik jöttek számításba, illetve természetesen tekintettel kell lennünk arra is, marxista irodalomtörténetírásunk reprezentatív dokumentumai: a Magyar Irodalom Története és a Magyar Irodalmi Lexikon mely írókat sorol e nemzedékhez.

A történeti előzmények, mint láttuk, lényegében a következő elszigetelt epizódok köré csoportosíthatók. 1927: Pandora; 1929: A Toll, 1931–32. Németh László cikksorozata; 1932: a Nyugat, 25. évfordulója; 1936: Szép Szó. Ha tehát ezen epizódoknál, illetve a *Kézikönyvben* és a *Magyar Irodalmi Lexikon* címszavainál szereplő alkotókat számba vesszük, az alábbi névsor tárul elénk:

	Pandora	A Toll	Németh L. cikkei	Nyugat 25. évf.	Szép Szó	Kézikönyv	Lexikon
Bohuniczky			x	x		x	
Gelléri	x			x		x	
Hevesi		x		x	x	x	
Hunyady						x	x
Illés E.	x			x		x	x
Kolozsvári						x	x
Komor	x			x		x	
Kuncz							x
Márai	x		x			x	x
Molnár						x	
Pap	x		x	x		x	
Remenyik					x	x	
Szentkuthy						x	x
Szerb	x					x	x
Zsolt			x			x	

E táblázat világosan mutatja azt, amit már a történeti előzményeknél is láthattunk: az egyes epizódoknál a nemzedéknek csak néhány tagja vett részt, a csoportok közös vállalkozásokba szervezetileg nem egyesültek és a kívülállók sem láttak egységet e csoportosulások között. A második nemzedék nem népi írói tehát elszigetelt epizódokon túl semmiféle szervezeti egységet nem alkottak és — mint kimutattuk — nem sodorta őket egy táborba a Nyugathoz való szervezeti tartozás sem. Milyen alapon beszélünk tehát mégis a „Nyugat második nemzedéké”-ről, ha ezen alkotók külső, formális, szervezeti egységet, tömörülést nem alkottak? Rendkívül jellemző az a névsor, amelyet a *Kézikönyv*, illetve a *Magyar Irodalmi Lexikon* e nemzedék említésekor ad. Világosan látszik a táblázatból, hogy olyan alkotókat is ide sorol (Kolozsvári, Kuncz, Szentkuthy), akik egyetlen nemzedéki megmozdulásnál sem szerepeltek. Ennek kettős oka lehet, egyrészt a „második nemzedék” irodalomtörténetünkben olyan gyűjtőfogalomná vált, ahova mindazon írókat besoroljuk, akik más, markánsabb, körülhatároltabb csoportosulásokba nem illenek bele. Ahogy más aspektusból Bóka is figyelmeztetett:

„Ma a két világháború közötti irodalomnak ezt a fejlődési szakaszát is kissé leegyszerűsítve látjuk. Voltak népi írók (jobb- és baloldaliak) és voltak szocialista írók (az emigránsok és József Attila) — polgári jellegű irodalomról legfeljebb a népi-urbánus ellentét emlegetésekor esik szó.”²⁰

Másrészt — és ez konklúziónk lényege —, ha a második nemzedék nem népi írói külső szervezeti kereteket nem hoztak létre és ily formában a Nyugathoz való kapcsolódásuk sem dokumentálható, akkor e nemzedéki egység alapjai, a közös jegyek csak szellemi természetűek lehetnek. A koherenciát tehát a továbbiakban nem a külsődleges momentumokban,

²⁰ Bóka László: i. m.

hanem csakis ezen alkotók műveiben, s műveikből sugárzó azonos világnézeti elemekben kereshetjük. Milyen kérdések és válaszok, világnézet fűzi egységbe, teszi hasonlóvá e szervezetlen nemzedéket, teszi nemzedékké, milyen rokonvonások mutathatók fel műveikben? Milyen belső koherencia, közös szellemi töltés adhatja meg a Nyugat „második nemzedéke” fogalmának jogosultságát? E kérdések megválaszolása már egy másik dolgozat feladata.

NAGY SZ. PÉTER

AZ OKTATÁS MŰHELYÉBŐL

RIEDL FRIGYES PEDAGÓGIAI TEVÉKENYSÉGE¹

Riedl Frigyes pedagógiai tevékenységéről szólni hálás, de korántsem könnyű feladat, mert bár emlékét, alakját tucatnyi esszé, emlékbeszéd őrzi (melyeknek közös törekvése a kihunyó emlékezet képeit – Riedl egyéniségét, gesztusait, előadásainak légkörét – maradandóbb formába menekíteni), ámde végigolvasva e többnyire rangos írásokat, az is szembetűnő, hogy valójában egybevágó képek sorát kapjuk; Riedl alakja rezzenéstelenül és változatlanul áll előttünk. Első előadásaira még Juhász Gyula emlékezik,² s talán egyik utolsó képét egy visszatérő öregdiák (Gyergyai Albert) rögzíti, aki 1920-ban így kiált fel: minden megváltozott az egyetemen, csak Riedl a régi!³

A Riedl-irodalom tetemes részét láthatóan a hálás tanítványok visszaemlékezései adják, akik egy nagyszerű professzor emlékének adóznak, sokkal szűkszavúbban szólnak a középiskolai tanárról, tankönyveiről, oktatásügyi eszméiről. Úgy érezzük, ma inkább e kevéssé érintett területekről kell részletesebben beszélnünk.

Négy évtizedes tanári pályafutásának nagyobbik felét, 25 esztendőt töltött a Belvárosi Reáltanodában.⁴ 1880-tól mint segédtanár, majd 1881-től 1904-ig a magyar és német nyelv, ill.

¹ Elhangzott a Magyar Irodalomtörténeti Társaság kaposvári vándorgyűlésén 1981. április 24-én.

² Juhász Gyula *Összes Művei*. Bp. 1969. 7. k. 62–64.

³ Gyergyai Albert: *R. F. Nyugat*, 1920. 793.

⁴ V. Reáltanoda u. 7., ma: Eötvös Gimnázium

irodalom rendes tanáráként tanított a főváros első – még a Bach-korszak idején alapított – reáliskolájában. Az osztrák eredetű intézménnyel szemben, amelyben 1861-ig német nyelven folyt az oktatás, érezhető a közvélemény idegenkedése. A 70-es évek közepén azonban már zsúfolásig megtöltötték a termeket a kishivatalnokok, iparosok gyakorlati pályákra igyekvő gyermekei. Trefort miniszter 1875-ös rendeletei hatására bevezették a nyolcosztályos képzést, a reáliskola érettségét adó, tudományegyetemi továbbtanulásra is jogosító intézménnyé lett; a 90-es években már jómódú, magasabb állású apák is ide hozzák technikai-műszaki pályákra igyekvő fiaikat, mivel az 1883-as évi törvény a gimnáziummal egyenrangú középiskolaként említi. Érdeklődési körünket tekintve nem közömbös, hogy a magyarórák száma a gimnáziuméval megközelítőleg azonos, bár a reáliskolák a természettudományi tárgyakat és az ún. modern nyelveket helyezték előtérbe.

Élete fénykorát nem egyetemi éveiben jelölte meg. Egyetemi tanárként gyakran megállt a Belvárosi Reáltanoda előtt. „Itt töltöttem pályám legjobb éveit. Tanítványaimmal beszélgetve szerettem tanítani” – vallotta meg hallgatóinak. (Pedig rajongó tanítványban és elismerésben az egyetemi évek alatt sem volt hiány!) Talán mert tanár és tanítvány közvetlen kapcsolata inkább a középfokú oktatásban valósítható meg, s neki ez emberközelség lételeme volt. Mert lelkiismeretes tanári munka mellett tudományos tevékenységre is futotta idejéből. (Ekkor írja feltűnést keltő cikkeit, Arany-könyvét, sikeres tan-könyveit, maradandó emlékbeszédeit.⁵)

Mégis, ez általa jelentősebbnek tartott szakaszcól szólnak oly szűkszavúan az emlékezések. Mindez nem tanítványai hűségén múlt, hiszen érettségijük után még 30 évvel is ki-mennek a Kerepesi temetőbe, és meghatottan állják körül

⁵ *Egy névtelen levelei a szerkesztőhöz. 1883–1884., Arany János 1887., Rhetorika 1888., Poetika 1889., Péterfy Jenő 1900.*

osztályfőnökük sírját, hanem azon, hogy bár reáliskolai tanítványai közt nem ritka a magas állású tisztviselő, mérnök – literátor nem volt köztük. A Riedl-irodalom legkevésbé időtálló, de annál több ragaszkodást mutató részét, középiskolai tanításairól szóló szerény kötetecskéket lapozgatva (amelyeket a hűséges Hofbauer Aladár adott ki)⁶ ekképp jelenik meg előttünk Riedl Frigyes, a középiskolai tanár: Mindig derűsen lépett tanítványai közé, és pusztá megjelenése – magas, karcsú alakja, finom modora – csendre, fegyelemre intett. Ritkán ült a tanári asztalhoz, tanítványai közt sétálva oktatott. Kalkuluskönyv nélkül ismerte növendékeit, leckével ritkán terhelte őket, de a számonkérésben igényes volt, nála egyetemi rendszerű kollokválások voltak. Az alsóbb osztályokban a helyesírásra fektette a fő súlyt, mindvégig sokat adott az írásbeli dolgozatokra. A visszaemlékezések szerint a 4. osztályban örömmel foglalkozott Arany *Toldijával*, az 5.-ben *Rhetorikájából*, a 6.-ban *Poetikájából* tanulhattak növendékei. Az utolsó két évfolyam irodalomtörténeti előadásai váltak a legemlékezetesebbé – a reneszánszról tartott órán Mátyás udvarába bővülte tanítványait, lelkesülten adott elő Kossuthról (*Rhetorikájában* a szónoki beszéd legszebb példajaként idézi július 11-i beszédét). Legmaradandóbb előadásai Kazinczyról, Vörösmartyról, Petőfiről és Aranyról hangzottak el, egyetemi működése során is kedvelt témái maradtak.

Hatókörét kiszélesítették, megsokszorozták tankönyvei, révükön tízezrek számára válhatott szellemi kalauzzá, s vált is értő tanárok közvetítésével. Péterfy Jenő, aki lemondóan nyilatkozott a korszak iskolakönyveiről, Riedl *Poetikáját* a tankönyvek mintájaként emlegette tanítványai előtt.⁷ Benedek

⁶ R. F. középiskolai tanítása Arany Jánosról. Bp. 1926.; R. F. középiskolai tanítása Vörösmarty Mihályról. Bp. 1927.; R. F. középiskolai tanítása a magyar regény történetéről. Bp. 1928.; R. F. középiskolai tanítása Kazinczy Ferencről. Bp. 1931.

⁷ Vö. Zimándi P. István: Péterfy Jenő élete és kora. Bp. 1972. 292.

Marcell tanult és tanított is Riedl könyveiből, ő jegyzi fel, hogy e tankönyvek hatására aránylag sokan választották az irodalomtanári pályát.⁸

A 19. sz. második felének nyelvi és irodalmi tankönyvei közt kutatva két szerzetestanár, Szvorényi József és Névy László nevével találkozunk sűrűn, s aligha véletlen, hogy e korszak irodalomelméleti tankönyveinek a megszerkesztése is az ő nevükhöz fűződik. Szvorényi *Ékesszólástana* (1851) és Névy László *Az írásművek elmélete, vagyis az irály-, költészet- és szónoklattan kézikönyve* (1870) – mint ez utóbbi már címével is jelzi – irodalomelméleti kézikönyv igényével készült az 1850–70-es évek középiskolái számára. Ennek az egykönyves egységnek a megbontója – nyilván egy új tanterv ösztönzésére is – Névy László *Rhetorikája és Poetikája* (1878, 1880).

A nyolcvanas évek végén jelennek meg Riedl tankönyvei: a *Rhetorika* 1888-ban, a *Poetika* a következő évben – e fejlődési szakasz harmadik, s hosszú időre irodalomelméleti tankönyveink legmagasabb szintjét is jelezve. „[Könyvem] az iskolában készült, azon szellemi kölcsönhatás alatt, mely érdeklődő tanár és figyelmes tanulók közt fennáll” – vallja Riedl a *Poetika* előszavában.

Hogy e könyvek valódi jelentőségét, érdemeit éreztessük az előzmények és az átdolgozások kettős tükre közé állítva kíséreljük meg bemutatásukat. Az első mutató külsőleges, könyvészeti adat: 1933-ig több mint tíz kiadást értek meg. A húszas évek közepétől (a *Rhetorika* 8. kiadásától, 1926-tól, a *Poetika* 7., 1925-ös kiadásától) kezdve Pintér Jenő átdolgozásában jelentek meg. Riedl könyveinek hangja józan, tudományos, horizontja európai – a Pintér-féle átdolgozásból kardcsörtetés, zabolátlan szenvedélyek hangja csap ki. (Bárd Miklós „ősmagyar érzésről” dalol, az irredenta Sajó Sándor a „volgai lovas” vízióját idézi, s a gyanús, álnév mögé búvó Végvári gyűlöletet és bosszút liheg.)

⁸ ItK, 1954/4. 432–436.

Az anyagelrendezésben, a szerkesztés külsőségeiben, a retorika és poétika értelmezésében (a prózai műfajok, ill. a költői műfajok elméletét értve rajtuk) láthatóan Névy a példa, tankönyveiről Riedl elismerő hangon szól előszavában. Ám Névy, akárcsak Szvorényi, szinte kizárólagosan elméleti anyagot sulykoltat tanulóival, Riedl könyveinek elsőként szembeötlő érdeme az ízléssel válogatott, bőséges szemelvényanyag. Olvasmányai megválasztásában egyik fő törekvése, pedagógiai alapeszméje érhető tetten, amely már a középiskolai katedráról is kellő nyomatékkal hangzott el, de kerekébb, aforizmatikusabb formájában egyetemi előadásaiból őrizték meg hallgatói: „Az irodalom tanára olyan ember, aki tud olvasni, és aki másokat is megtanít, hogy olvassanak.”⁹ A fenti célt szolgáló válogatását az értekező próza szemelvényei szemléltetik: Kemény Zsigmond *Vörösmartyja*, Gyulai *Eötvös-tanulmánya*, Beöthy értekezése a tragédiáról, s a kritikus Aranyról sem feledkezik meg. A balladaköltő Aranyt a történetírás szemelvényei közé illesztett Greguss-tanulmány mutatja be. (*Szondi két apródja*) A Pintér-féle kiadásban már Bartha Miklós, Rákosi Jenő és Herczeg Ferenc értekezései találhatók!

S ha beleolvasunk az elméleti részbe, a regényről írottak – egybehangzóan középiskolai tanításaival¹⁰ – a magyar regény legnagyobb teljesítményét Eötvös és Kemény műveiben jelölik meg, amit pedig a szerkesztés hibájaként kellene fölemlíteni, hogy a regényről *Rhetorikájában* és *Poetikájában* is szól, az elmélyítést, rögzítést szolgáló eljárás.

És még egy rendhagyó fogás: retorikai szöveggyűjteményében nem a szónoki beszédnek biztosít első helyet, bár rangos példáit idézi: Kossuth, Deák, Pázmány beszédeit, Periklészt és Mirabeau-t. (Ez utóbbi kettőt Pintér Apponyira és Prohászára cserélte.) A retorikai olvasmányok élére a történetírás szemel-

⁹ Gyergyai Albert: i. m. 795.

¹⁰ Vö. R. F. *Középiskolai tanítása a magyar regény történetéről*. Bp. 1928.

vényei kerültek. A Névy-könyvből eredő szerkesztési elv Riedl kezén tendenciává érik: „Történeti érzetünk úgy sincs még kellőleg kiképezve: csak hasznunkra válhatik, ha a magyar középiskola a történeti tudat keletkezését behatóbban fejtegeti.”¹¹ A történetírás szemelvényeinek válogatását, szövegszerkesztését máig példaadó módon oldotta meg: Szondi és Zrínyi alakja köré vonva historikusok és kortárs történészek tanúságtételét, végül az irodalomtudomány aspektusából is megmutatva tárgyát — sok szempontú vizsgálódásra, vélemények szembesítésére, kritikai ítélkezésre — gondolkodásra nevelte olvasóit, tanulóit.

Tankönyveinek sokat hangoztatott érdeme, az induktív módszer, a *Poetika* előszavában programszerű kifejtésben olvasható:

„E poetika általán inductív fejtegetésekkel magyarázza tárgyát; az olvasmányok megelőzik az elméletet. Miként a természettudományokban a tanítványokkal figyeltetjük meg a jelenségeket, úgy járhatunk el a költészeti termékek tanulmányozásában és osztályozásában is: az olvasmányok alapján egybeállítjuk a megfigyelt közös jellemvonásokat, melyek egyik műfajt a másiktól megkülönböztetik.” (*Poetika*, 1889.)

Tudósi felkészültségről, művelődéstörténeti tájékozottságról tanúskodnak tankönyvei. Becsült professzoraira: Gyulaira, Gregussra és egykori középiskolai tanárának, a szigorú Heinrich Gusztávnak műveire is alapítja mondandóit. De ösztönzőleg hatott apjának, Riedl Szendének (kitűnő szöveggyűjtemények és nyelvtankönyvek szerzője!) példája és nem egy eszméje is. *Rhetorikájában* Macaulay történeti esszéinek hangja, a francia retorika világossága kamatozik; és még egy fontos, az egész pályát érintő megjegyzés: „A külföldi írók közül legtöbbet tanultam H. Taine és Schopenhauer aesthetikai műveiből.” *Poetikájának* esztétikai alapvetése, a művé-

¹¹ *Rhetorika és retorikai olvasókönyv*. Bp. 1888. Előszó

szetek világos osztályozása, a függelékbe csempészett képző-művészeti tájékoztató – tudatos művelődéstörténeti alapozás.

Megközelítőleg sem volna teljes a kép, ha röviden nemoznánk világirodalmi kitekintéseiről. Riedl magyar poétikát és magyar retorikát írt. Igaz, nem magyarkodót és nem szólamosat! (Beöthy vádjá, amely hazafiatlansággal illette tankönyveinket, Riedlnek is szólhatott!) Egyik első dolgozatának alaptételét érvényesíti tankönyveiben:

„Egy történelmi nép művelődése és eszmeköre sem fejlődött ki egészen önállóan, csak magából[.]... Annak meghatározása[.]... hogyan dolgozta fel az illető nép saját jelleme szerint az átvett eszméket, leginkább deríthet fényt egy nép vagy egy korszak szellemi állapotára[.]... A különböző népek szellemi életének e kapcsolata legvilágosabban mutatkozik az irodalomban[.]...”¹²

A magyar regény fejlődése kapcsán a francia és az angol regényről szól, Balzacról és Dickensről, s ajánló szándékkal részletesen Cervantes nagy regényéről is. A drámai részben pedig a görög klasszikusok mellett kitér az ind drámára is, majd Shakespeare-re és a francia klasszicizmus képviselőire.

Tankönyveit természetesen az ifjúságnak szánta („röviden és határozottan” – ez volt az elve a megfogalmazásban), de tanári vezérkönyvnek is megfeleltek. Talán rejtett célja is volt ez, hogy igényességre, állandó készülésre ösztönözze kollégáit.

Ez a tanárra való figyelés, a tanár központi szerepének hangsúlyozása hatja át legfontosabb oktatásügyi cikkeit is. Az *egységes középiskola* (1893) címen írt tanulmánya évtizedes tapasztalatait és apjának, Riedl Szendének kedvelt eszméit összegezi, aki harminc évvel korábban a gimnázium újjászervezéséhez adott irányeszméket.¹³ Ma már nem a polémia tárgya

¹² *Kazinczy Ferenc és a német irodalom*. Budapesti Szemle, 1878. 35. sz. 3–5. (klly.)

¹³ *Irányeszmék a magyarországi gymnasiumok újjászervezéséhez*. Pest, 1864.

az érdekes, hisz az egységes középiskola tervét – amelynek „szellemi egyenruhája” ellen Riedl hadakozott – nemhogy elvetették, hanem a húszas évek közepétől háromféle középiskolát hoztak létre. E tanulmány helyzetfelismerésében, a tanár szerepének hangsúlyozásában figyelemre méltó:

„Az iskolák hiányosan vannak felszerelve, a tanárok rosszul vannak fizetve, a tantermek meg az iskolakönyvek gyakran homályosak, a tanítás módszerei sok helyütt még tökéletlenek, a felügyelet inkább külsőleges, a tanárképzés teljesen fejletlen[. . .]”, (*Az egységes középiskola*. Bp. 1893. 7.)

A tantervfaragás divatja s a kapkodó reformokkal való léktöméssel szemben egyetlen javaslata van:

„Az igazi tanügyi reform főtárgya mindenkor a tanár, aki a tanárt tökéletesíti, tökéletesíti tanítványait. A tanárokkal együtt emelkedik a tankönyvek, a tanítás, az iskolai rend, a tanítványok, a közműveltség színvonala[. . .]” (uo. 41.)

Láthatóan nem rétegpolitika ez, a rész helyett az egészet tekintő művelődéspolitikai állásfoglalás.

Fél évtizednyi egyetemi működés elegendő számára, hogy átlássa az egyetemi oktatás szervi bajait, s a Budapesti Szemlében legsúlyosabbként említse, hogy célt és hallgatót figyelmen kívül hagyva egyetemünk a német egyetem szolgálai másolata. A korlátlan tanulási szabadság megszigorítását javasolja, hisz ezzel álhallgatók tízezrei élnek vissza. A formális indexláttamozás helyett pedig a képzés gyökeres reformjára van szükség. Szervezeti formát kell teremteni tanár és hallgató együttes tevékenységének, amelyben „[. . .] a tanár fiatalabb munkatársának tekintse a hallgatót, akivel együtt dolgozik, kutat, személyes irányításával bevezetve a tudományba”.¹⁴

A gyakorlati megvalósításban is mintaszerű példát adott. Egyetemi szemináriumai (miként előadásai is) az érdeklődés

¹⁴ *Az egyetem reformjához*. Budapesti Szemle, 1910. (klny.)

középpontjában álltak tartalmi-formai újszerűségük okán. Riedl ezen a téren is tudatos nevelőegyeniségnek bizonyult. Greguss Ágostra hivatkozva igyekezett társasági-társalgási formákat teremteni — sokat emlegetett teáiról van szó —, a tanár fellépését, társasági biztonságát, mindezzel társadalmi szerepét szándékozott megalapozni. Persze ez csak a külső forma, szemináriumai elsősorban „olvasni tanító” szemináriumok, ahol a szövegelemzés módszereibe vezette be hallgatóit. — Mondják, akkor volt igazán elemében, ha verset „taglalt”.¹⁵ Rengeteg adatot gyűjtött össze, apró jelentéktelenségeket is, sorról sorra vette a verset, bevilágított az alkotás munkájába, kimutatta az élményeket, vázolta a kort, a miliőt — végül különös, lágyrekedtes hangján felolvasta a verset. Hatásának egyik bizonyítéka, hogy még halála után két évtizeddel is jelennek meg az ő óráira, az ő módszereire emlékező, az ő emléket hirdető verselemző, metodikai munkák.¹⁶

Egyetemi előadásairól — arról a tizenöt esztendőről, amelyet 1905 és 1921 között Gyulai utódként eltöltött a budapesti egyetemen — kimerítő részletességgel szóltak tanítványai,¹⁷ ezért sem kívánunk ezzel részletesen foglalkozni, továbbá azért sem, mert egyetemi működése szorosan összefügg irodalomtudományi tevékenységével, kutatási eljárásaival, Taine módszerének átültetésével.¹⁸

Egyetemi előadásainak egy-egy vonatkozása azonban — mint nagy nevelőerővel ható tényező — pedagógiai szempontból is említést igényel.

¹⁵ Vö. Gyergyai Albert: I. m. 796.

¹⁶ Biczó Ferenc: *A magyar vers korszerű tanítása*. Kaposvár, 1942.

¹⁷ Kuncz Aladár Nyugat 1909. 309–313.; — Gyergyai Albert i. m., — Király György Nyugat 1921. 1976–77., — Hoffmann Mária Bp. 1923., — Juhász Gyula i. m., — Reichard Piroska Nyugat, 1926. 161–172., — Benedek Marcell i. m.

¹⁸ A kaposvári vándorgyűlésen önálló előadás hangzott el — Tarnóc Mártontól — R. F. irodalomtudományi tevékenységéről. Megjelent It, 1981/3.

Lelkiismeretessége, ahogyan előadásaira felkészült; mondják, 8–10 órát is egyre. Mindent újraolvasott, a művekkel való friss találkozás élménye adta előadásainak ihletettségét, emocionális telítettségét. Évről évre nyomatékkal megismételt tanítása: „Térjünk vissza az eredeti forrásokhoz!” – nem csupán a filológusnak szóló tanács.

Továbbá az, hogy volt bátorsága az újhoz. Hogy a fiatal tanárnemzedék figyelmét az irodalom újabb fejleményeire irányítsa az 1913/14-es oktatási évben – 58 évesen – belekezd az 1867–1900 közötti korszak tárgyalásába. (Az egyetem irodalomtörténeti előadásainak időbeli határa Arany János volt!) Riedl Vajdáról, Reviczkyről, Komjáthyról adott elő,¹⁹ s szemináriumain Adyval is foglalkozott.

Egyetemi előadásainak tudományos értéke, a szövegek sorsa önálló értekezés tárgya lehetne. A Horváth János-émlékbeszédéből (1928) gyakran citált megállapítás, hogy: „[. . .] a Riedl-jegyzetekben elrejtve lappang egyik legnagyobb arányú s legeredetibb fölfogású irodalomtörténetünk”²⁰ – már a harmincas években bírálatban részesült Schöpflin recenziójában,²¹ s napjaink kitűnő összegezőjének – Németh G. Bélának – is az az álláspontja, hogy valódi rendszerezést szemléleti korlátai miatt nem is adhatott.²² De ahogyan a Riedl-tanítványok összegyűjtötték előadásainak szövegeit, s növendékeikkel lemásoltatva kiadatták,²³ az a hagyományápolásnak, az

¹⁹ R. F.: *Vajda, Reviczky, Komjáthy*. Kaposvár, 1932.

²⁰ Horváth János: *R. F. I. tag emlékezete*. Bp. 1928. 26.

²¹ Nyugat, 1933. 137–138.

²² *A magyar irodalom története* Bp. 1965. IV. k. 992–995.

²³ A Vajthó László által szerkesztett Magyar Irodalmi Ritkaságok sorozatban jelentek meg Riedl egyetemi előadásai: *Vajda, Reviczky, Komjáthy*. Kaposvár 1932. MIR 22., – a Kaposvári Egyesületi Leánygimnázium önképzőkörének kiadása, *Madách*. Bp. 1935. MIR 16.; – *Kölcsey Ferenc*. Bp. 1939. MIR 42., – *A magyar dráma története*. I. k. Bp. 1939. MIR 43. a budapesti Széchenyi István gimn. önképzőkörének kiadása; – *A magyar dráma története* II. k. Bp. 1940. MIR 44. a budapesti Szent István gimn. önképzőkörének gondozásában.

irodalommal való foglalkozásnak tantárgypedagógiai mintapéldája. Bárcsak ma is akadnának követői!

És végezetül, talán legmaradandóbb érdeme, ahogyan tantárgy-szeretetre — nevezzük meg: irodalomrajongásra — nevelte hallgatóit; ebben az értelemben aligha túlzás a gyakran leírt mondat: a legjobb magyar tanár volt!

E kettős évforduló kapcsán egy nagy hatású pedagógus-egyéniségre emlékezve, talán arra is volt módunk, hogy a tanári hivatás lényegi összetevőiről szóljunk. Riedl Frigyes megteremtette az elmélet és gyakorlat ritkán tapasztalt egységét, rendelkezett annyi energiával és szellemi tartalékkal, hogy négy évtizeden keresztül emberséggel foglalkozhassék növendékeivel, s még arra is jutott, hogy tankönyveket írjon és az egész társadalmat érintő oktatáspolitikai kérdésekben nyilatkozzék.

Számtalanszor újfogalmazott és nyilvánított gondolata, hogy műveltségünk lét és nemlét kérdése, egyetemi székfoglalóján így hangzott el: „A jövő Magyarországa a tanárok kezében van!”²⁴ — s ez akkor sem csupán a pedagógus-társadalom számára szóló figyelmeztetés volt.

SZAKÁCS BÉLA

²⁴ 1905. szept. 27-én, vö. Reichard Piroska: *Riedl tanár úr*. Nyugat, 1926. 161–172.

FILOLÓGIA

NEVE: BERNHARD REISIG AVAGY FÖLD ÉS KÜLFÖLD

EGY POSZTUMUSZ KIADÁS FILOLÓGIAI ELŐZMÉNYEI

Lengyel József életműve, úgy véltük „beállt”. Középpontjába a hazatérés után írt alkotásokat tettük. S mint előtörténetet számon tartottuk néhány, a magyar avantgarde-mozgalom kezdetéhez kapcsolódó költeményét, 1919-es írását – és az emigráció éveiből: a magyar kommunista mozgalom megszületésének emléket állító *Visegrádi utcát* s néhány elbeszélést.

Maga az író sem nyilatkozott szívesen az 1938-as letartóztatását megelőző évek munkájáról. Az életmű betakarításának időszakában igényét, mércéjét az *Igéző* színvonalához igazította, s így alkotómunkásságának összegező válogatásából kihullt mindaz, amit – világszemléletét vagy művészi színvonalát illetően – meghaladottnak tekintett.

Pedig, hogy az emigrációs évek termése is milyen gazdag és izgalmas, azt a különböző filológiai kutatások „melléktermékeiként” előkerülő „elfeledett” és „ismeretlen” művek egyre meggyőzőbben bizonyítják.¹ Sorukat, „érvelésüket” most egy nagyobb léleketű alkotás, a *Neve: Bernhard Reisig* c. regény egészíti ki, amelyet az író hagyatékának gondozói emeltek ki a ránk maradt több mint 130 dossziényi (!) kézirat-tömegből.

A Lengyel-hagyaték kurátora, Almási Miklós maga is némi megdöbbenéssel konstatálja előszavában: milyen értéket rejt e feledésbe merült regény, nem kevesebbet állítva róla, mint hogy „világirodalmilag is páratlan érdekességű”.²

Az érdekességet számunkra mindenekelőtt a könyv témája jelenti, amelyet már egykori címe (*Föld és Külföld*) is körvonalaz. (A közre-

¹ L. pl. Kovács József: *A szocialista magyar irodalom dokumentumai az amerikai magyar sajtóban 1920–1945*. Bp., 1977., amely közli *A csodakecske* c. mesét, a *Szájában kenyérrel* és a *Satu Vendel halála* c. novellákat; továbbá az önállóan megjelent *Fegyverhordozó Ndolo Naplója*. Bp. 1978. c. regénytöredéket.

² *Neve: Bernhard Reisig*. Bp. 1979. 5.

adók most alcímként tüntették fel.) A Földön ui. az író a Nagy Földet, a szocialista iparosítást megvalósító Szovjetuniót értette, Külföldön pedig annak földrajzi és politikai környezetét: azokat a különféle előjelű kapcsolatokat, amelyek a kapitalista környezet munkásait, munkanélküli értelmiségeit s a szovjet rend ellenségeit a szocializmus e hatalmas lendületű vállalkozásához fűzték.

A szocialista iparosítás – és vele párhuzamosan: a mezőgazdaság kollektivizálása – a Szovjetunió történetének egyik legizgalmasabb periódusa. (A történelmi fejlődés egészében talán csak az eredeti tőkefelhalmozás hasonlítható hozzá.) E folyamat során átalakult az ország egész gazdasági struktúrája, hatalmas erőfeszítések és – ne kerüljük meg a kifejezést – áldozatok árán létrejött a szovjet nehézipar, amely létalapjává vált a szocializmus további gazdasági fejlődésének és katonai önvédelmének.

Lengyel József regénye azonban nem csupán az iparosítás ábrázolása miatt érdemel figyelmet. (E történelmi változások lendületét, nehézségeit és ellentmondásait számos szovjet alkotásban is megtaláljuk.) Eredetisége, egyedisége, amelyen Almási Miklós talán meglepőnek tűnő megállapítása alapszik, abban van, hogy e folyamatot egy külföldről jött kommunista szemével láttatja: szembeesítve az író magával hozott messianisztikus nézeteit – a valóság sokrétű, – néha ellentmondásos – folyamataival. A *Föld és Külföld* ilyenformán sajátos „írói tudat-önletrajz”-ként³ is felfogható, amely írójának „kívülállósága” folytán (Lengyel csak a harmincas évek elején telepedett le a Szovjetunióban) a szovjet élet számos olyan jelenségét örököltette meg, amit a huzamosan „benneélők” nem tudtak vagy nem akartak megjeleníteni.

Ismeretlen szórványközlések, filológiai háttér

A regény közreadói és sajtó alá rendezője, Ördögh Szilveszter, úgy tudták, hogy a *Föld és Külföld* szövege kiadatlan, s így teljes egészében az író hagyatékában található kéziratra támaszkodtak. Mint az előszóból megtudjuk, a kéziratcsomó kb. 280 lapból áll, tele betoldásokkal, húzásokkal, s helyenként bizony hiányokkal is.⁴ (A hiányzó részek rekonstruálását – így a regény befejezését is – Ördögh Szilveszter végezte el korrekt tárgyszerűséggel.)

A Szovjetunióban megjelent magyar és orosz nyelvű sajtó újonnan előkerült adatai azonban azt mutatják, hogy a regénynek korántsem ez

³ Uo. 10.

⁴ Uo. 11.

a mai kiadás az első megjelenése. A harmincas években több részletközlésével, illetve fordításával találkozunk. E szövegek és a rájuk vonatkozó vagy a velük közvetetten kapcsolatos cikkek, híradások tartalma túlmutat a szokásos filológiai adalékokon. Összességükben olyan értékes háttér-elemek, amelyek részben a regény keletkezéséről, részben pedig korabeli hatásáról, befogadásáról is vallanak, s így hozzásegíthetnek bennünket a szerző alkotói szándékainak mélyebb megértéséhez.

Lengyel József írásai 1930 közepétől jelentek meg a moszkvai magyar emigráció folyóiratában, a *Sarló és Kalapácsban*, amelyet utóbb: 1932 és 1934 között ő maga is szerkesztett. E közlések többsége politikai jellegű: a német belpolitika változásaival, a gazdasági világválsággal, a szakszervezeti mozgalommal, a gyarmati kérdéssel foglalkoznak.⁵ Feltehetően azt a témakört folytatják, amelyet Lengyel József – életrajzírójának, Szabó Józsefnek a tanúsága szerint – 1927-től 1930-ig még Németországban a *Der drohende Krieg* és a *Welt am Abend* külpolitikai rovatában fejtett ki.⁶

Mindezt azért tartjuk szükségesnek előrebocsátani, hogy érzékeltesük: az író tág politikai és gazdasági tájékozottsággal rendelkezett –, mindazokkal az ismeretekkel, amelyekből regényének külföldi cselekményszála épült. Az eszményítés elkerülése végett azonban azt is hozzá kell tennünk: szemléletére mindvégig rányomta bélyegét a korabeli nemzetközi munkásmozgalomnak az a balos irányvonala, amely Kun Béla nevével fémjelezhető. A szociáldemokráciát például Lengyel maga is szociálfasizmusként aposztrofálta, s a gazdasági világválság konfliktusainak feloldását ő is a proletárforradalom közeli kitörésétől várta.⁷ (E nézetek mentségül és indokolásául itt elég csupán arra utalnunk, hogy az író párttag, sőt ekkor pártmunkás is volt; Moszkvába érkezve egy ideig a Vörös Szakszervezeti Internacionálé referenseként kapott beosztást.)

⁵ *Mit hoz az új német kormány?* Sarló és Kalapács (továbbiakban: SK) 1930/5. 22–23., *A kapitalista világkrízis*. SK, 1930/10–11. 56–57.; *A berlini vasassztrájk*. Uo. 63.; *Pénzügyi összeomlás*. SK, 1931/8. 27–28.; *A Vörös Szakszervezeti Internacionálé Központi Tanácsának nyolcadik ülése*. SK, 1932/1.; *Erik és a számtan, vagy mit ír a Magyarság „szovjetszakértője”*, SK, 1933/2.; *Gyarmati kép*. SK, 1934/1. 22–23.

⁶ Szabó József: *Lengyel József alkotásai és vallomásai tükrében*. Bp., 1966. 177–178.

⁷ L. pl. „Az olcsó Népszava” és „a forradalmi veszély”. SK, 1932/7. 49.

E balos szellem különösen Lengyel irodalmi kritikáiban volt érezhető. S egyes megnyilatkozásaiba helyenként még az újonnan jöttek neofitizmusa is belejátszott. A moszkvai magyar proletárirók szervezete által összeállított platformtervezet vitájában például feleslegesen éles és sarkított megfogalmazásokkal élt,⁸ az irodalmi alkotástól elsődlegesen a politikum közvetítését kérte számon stb.⁹

S nemcsak mások elé állította ezt a merev, művészileg öncsonkító mércét, maga is alkalmazta ekkor írt elbeszéléseiben. A *Vasárnapi zápor* szereplői például konok, lázadástól izzó parasztok, akik csupán hívó, agitáló szóra várnak, hogy harcba indulhassanak a földesúri elnyomás ellen,¹⁰ a *Felhő* a mozgalmi életbe visz el, ahol egy lebukás kapcsán valaki iránt megrendül a bizalom, s annak visszaszerzése alkotja a cselekmény s a főszereplő életének lényegét;¹¹ a *Favágók között* viszont a szervezetlen kizsákmányolt-sors statikus, ám keserű és türelmetlen szatírával megjelenített rajza.¹² Utóbb az író maga ítélte e novellák felett, kihagyva őket a *Mérni a mérhetelent* című életmű-kötetéből. (Az ekkor írtak közül csak a munkanélküliség kegyetlen nyomorát felvillantó *Új ígát* és a Sallai Imre utolsó börtönéjszakáját felelevenítő *Örökkévalóság*ot vállalta később is magáénak.)¹³

⁸ *A platformtervezet politikai hibái*. SK, 1931/11. 61. A platformtervezet megfogalmazója (Matheika János) a dokumentum általános bevezetőjében rosszul fogalmazta meg a kapitalizmus általános válsága és a gazdasági világválság közti összefüggést (előbbi az utóbbinak rendelve alá). Lengyel Kun Bélát idézve igazítja helyre Matheika szövegét, majd így nyilatkozik: „Aki . . . ezen a ponton elírja magát, annak ki kell ütni a tollat a kezéből, hogy többet ilyen baleset vele ne történjék.”

⁹ Erre hivatkozva értékelte magasra pl. Gergely Sándor: *Embervásár* c. regényét (SK, 1931/3–4. 10.), majd egy számmal később, az 1931 áprilisában, Hódmezővásárhelyen kirobbant munkanélküli tüntetést kommentálva a következő kijelentést teszi: „Semmi, semmiféle esztétikai analízis nem bizonyítja jobban Gergely Sándor regényének kiválóságát, mint a hódmezővásárhelyi események!” (Ti., amelyek úgy játszódtak le a valóságban, mint ahogy Gergely leírta.)

¹⁰ *Vasárnapi zápor*. SK, 1930/12. 54–55.

¹¹ *Felhő*. SK, 1932/12. 53–55.

¹² *Favágók között*. Kultúrharca, (New York) 1933/1. 14–15. – Újraaközlései: *Hazatért szövegek*. Szerk. Markovits Györgyi. Bp., 1975. 127–129.; Kovács József: I. m. 240–242.

¹³ *Új íga*. SK, 1930/6.; *Örökkévalóság*. SK, 1932/10–11.

A harmincas évek elején megjelent írások köréből azonban talán az elbeszéléseknél is fontosabbnak tetszenek azok a riportok, amelyek az írónak a Szovjetunió életével való ismerkedése során keletkeztek, s az ötéves terv nagy – elsősorban a Donyec-medencében folyó – építkezéseivel kapcsolatosak. E riportok közül, amelyek Lengyel új tájékozódásáról adnak hírt –, s mint ilyenek a *Föld és Külföld* témájának első, nyers megközelítését nyújtják – csupán egy jelent meg magyarul (*Kramatorszkaja – gigászok anyja*¹⁴). Mi tagadás, ez is és a további kettő is, amelyeket a *Három martinkemence* címmel tettek közzé oroszul, eléggé nehézkes olvasmány.¹⁵ Visszafogott, száraz faktográfiával számolnak be a Donyec-medence kohászatának rekonstrukciójáról és arról a szerepről, amelyet e régi, elavult technikával dolgozó kohók az új ipartelepítések ellátásában játszottak. Nagy igyekezettel, ám szemmel látható nehézkességgel szólnak a megismert kérdések műszaki-gazdasági vonatkozásairól, de egyúttal a megvalósításuk során felvetődő új emberi viszonylatokról is: az „új emberről”, a technika elsajátításáért vívott kemény küzdelemről, a munkaversenyről stb. Ez utóbbi törekvésnek az emléke az a kis füzetecske is, amely az *András, a feltaláló* címmel jelent meg – ugyancsak oroszul, kétes értékű fordításban.¹⁶

Az elmondottak a maguk összességében, úgy véljük, érzékeltetni képesek, hogy a *Visegrádi utca* megírását követően bizonyos visszaesés volt tapasztalható Lengyel József alkotómunkásságában. A Tanácsköztársaság eseményeit bravúros közvetlenséggel megjelenítő mű után –, amelyet mind a totalitást közvetítő szemlélete, mind pedig modern, a filmkultúra újításait felhasználó megjelenítési módja miatt a korabeli magyar szocialista irodalom egyik legkiemelkedőbb teljesítményeként tartunk számon – sajátos szellemi görcsösség uralkodott el az író gondolkodásán. Részben az 1929-től felerősödött balos drill, részben az új szovjet környezetben való természetyszerű tájékozatlansága miatt átmenetileg talajtalanná válik. Műveinek nincs igazi valóságHITELE, felerősödnek bennük a szellemi sémák, az illusztratív jelszószerűségek.

A felsorolt írások összessége azonban azt is érzékelteti, hogy írójuk nem nyugodott bele a kialakult állapotba, maga is szabadulni akart az átvett sémáktól. A megszorodó riportázs mindenesetre azt mutatja, hogy első lépésként az alkotói válság feloldását Lengyel az új haza valóságával való közvetlen találkozástól várta. Annak megtörténte után

¹⁴ *Kramatorszkaja, gigászok anyja*. SK, 1932/7. 26–28.

¹⁵ *Три домны*. Москва, 1933. 48. A kötetben közölt új riportok: Друзья и враги инженера Шатте, Война на Днестре.

¹⁶ *Изобретатель Андреас*. Москва, 1930. 31.

azonban nem állt meg félúton, nem elégedett meg élményeinek nyers visszaadásával. Második lépésként rövidesen kísérletet tett tapasztalatainak átfogóbb, művészi összefoglalására. Így született meg – Lengyel írói és emberi reinkarnációjának a szándékával – a *Föld és Külföld* regényterve.

Ahogy a kortárs látta

Hogy az író egy nagyobb lélegzetű regényen dolgozik, arról először a Sarló és Kalapács 1932. évfolyamában közölt *Ügyletek és üzletek* című részletközlésből értesülhetünk.¹⁷ Ennek cselekménye Berlinben, a „Far East” kereskedelmi vállalat irodájában játszódik. Tanúi lehetünk annak a jelenetnek, amelyben a búr háborúban meggazdagodott Van Veerbock vezérigazgató, aki a Szovjetunió elleni intervenciók szervezésének szürke eminenciása, éppen egy névsort vásárol a fehéremigráns Kondratyintól. A listát, amely a Szovjetunióba szerződött német szakemberek adatait tartalmazza, Van Veerbock azonnal továbbíttatja Moszkvába induló ügynökének, a „fotóriporter” Marchfeldnek.

Egy évvel később, 1933-ban a Sarló és Kalapácsban az *Állomás* címmel¹⁸ ismét megjelenik egy regényrészlet. A színhely itt már a Szovjetunió egyik iparvidékének vasúti csomópontja, amelynek forgalmi adataiból: mozdony- és teherkocsi állomány, rakományuk mibenléte, minősége, rendeltetési helye stb. pontosan rekonstruálható a népgazdaság belső mozgása, „anyagcseréje”. Az adatokat az állomásfőnök, Vaszilij Petrovics szállítja hetenkénti összesítésekben, s a moszkvai gyorsvonat egy-egy magát jelszóval felfedő utasának adja át. Hogy a két részletközlés azonos regényből való, arról néhány szereplő névazonossága árulkodik. Vaszilij Petrovics jelentései ui. Moszkvában Marchfeld és társa, Seidth kezébe jutnak, s azok Van Veerbocknak továbbítják . . .

A Sarló és Kalapács e két közleménye afféle szocialista tendenciájú, ipari kémkedéssel összekapcsolt bűnügyi történet körvonalait sejtetik. A regény mai kiadásának ismeretében viszont tudjuk, hogy e részletek – a mű 2. és 20. fejezetei – csupán a felszínt adják; a szerző koncepciójának járulékos elemei, amelyek formálisan a Külföld cselekményszálához kapcsolódnak. (Megismerésük mégsem érdektelen, mert az eredeti – feltehetően a szerző által korrigált – szövegeket nyújtják, s ez különösen *Az állomás* című fejezet szempontjából fontos. A most megjelent kötet 405. oldala ui. majdnem teljes egészében Ördögh Szil-

¹⁷ *Ügyletek és üzletek*. SK, 1932/4. 66–68.

¹⁸ *Az állomás*. SK, 1932/6. 32–34.

veszter rekonstrukciója. Egy újabb kiadás esetén érdemes lenne a Sarló és Kalapács közléséhez visszanyúlni, hogy e betoldás helyett Lengyel eredeti megfogalmazását tehessük közzé.)

Azt egyébként, hogy a *Föld és Külföld* több, mint a Sarló és Kalapácsban közzé tett részletei sejtetik, a regény teljes kéziratának korabeli olvasói is felismerték. Ezt mondta ki a *Lityerturnaja Gazeta* 1933. október 29-i számában például Illés Béla, aki e helyütt részletes ismertetést adott a regényről, hogy cikke végső konklúziójában melegen ajánlja orosz kiadását.¹⁹

E közlemény több szempontból is figyelmet érdemel. Egyrészt pusztán megjelenésének a ténye is szokatlan. A magyar emigráns írók művei a korábbiakban mindenféle „előzetes” nélkül kaptak szabad utat a szovjet könyvkiadásban. Illés cikke azt jelzi, hogy a *Föld és Külföld* fogadtatása és kiadása körül bizonyos nehézségek támadhattak, s a Forradalmi Írók Nemzetközi (igaz – ekkor már félig-meddig feloszlóban levő) Szövetsége titkárának a segítségére, illetve tekintélyére volt szükség, hogy a mű közzététele szóba jöhessen. (E nehézségek utólag talán már abból is visszakövetkeztethetők, hogy a regénynek a Sarló és Kalapácsban is csak a politikailag legproblémátlanabb részletei láttak napvilágot . . .)

Illés Béla cikkét azonban stilisztikailag is érdemes közelebbről megvizsgálnunk. Hangsúlyai, megállapításainak felhangjai érdekes módon világítanak rá írói emigrációnk „beltenyészetére”, bonyolult személyi érzékenységeire, s egyáltalán arra az írói–irodalmi légkörre, amelyben Lengyel regénye megfogalmazódott.

Először a szerző bemutatásának fordulatairól kell szólnunk, amelyek rövidítetten a következőképpen foglalhatók össze: Lengyel József nevét már ismeri az olvasó, nemrég jelent meg a magyar Tanácsköztársaság eseményeit megörökítő *Visegrádi utca* című kitűnő műve, amely azonban – szűk tematikája miatt – elsősorban csak a szakemberek, a párttörténészek érdeklődését keltette fel. Most új könyvvel jelentkezik. Ennek tartalma viszont már az olvasók széles rétegeinek érdeklődésére tarthat számot . . .

A fentiek megítéléséhez a következőket kell előrebocsátanunk. A magyar Tanácsköztársaságról három könyv jelent meg a korábbi években: Illés Béla *Ég a Tiszája*, Kiss Lajos *Vörös városa* és Lengyel József említett riportregénye. Illés Béla műve a szovjet sajtóban jelentős visszhangot keltett, kiadásait tekintve (huszonnyolc nyelvre fordították le, s

¹⁹ Иллеш, Бела: *Об Иосифе Ленгеле*. Литературная газета 1933. okt. 29. 50. sz. 2.

csupán oroszul több, mint félmillió példányban kelt el) szinte politikai bestsellerként jellemezhető. Kiss Lajos visszaemlékezései jóval szerényebbek, érdekességük viszont, hogy írójuk munkáslevelezőből küzdötte fel magát.

Már említettük Lengyel József balos kritikai megnyilatkozásait. Közéjük tartozik a *Vörös város* ismertetése is, amely kijelenti, hogy e kötetrel, amelyet nem hivatásos író, hanem munkás írt – „új szakaszhoz érkezett a magyar proletáriradalom”. S hogy állítása még félreérthetlenebb legyen, azt is leszögezi, hogy Kiss Lajos e könyve „meghaladta az eddigi magyar proletáriradalom színvonalát . . .”²⁰ Érvelésének magyarázatául, háttérül megemlítjük, hogy Lengyel József nem állt magában ezzel a véleménnyel. A proletáriradalom egykori teoretikusai valóban úgy képzeltek el, hogy az irodalom általános fejlődésének minőségileg új szakaszát fogja majd jelenteni, ha a munkásság tollat ragadva – a politikai hatalom után az irodalmat is „meghódítja”.

Ez a vélekedés egyébként Illés Béla egyik írásában is hangot kapott.²¹ Ám egészen másképpen hangzik, ha valamiről általában beszélünk, s ismét másképpen, ha állításunkat konkrét viszonylatokra alkalmazzuk. Így történt Lengyel József esetében is. A *Vörös város*ról írt kritikája szelet vetett és vihart is aratott, – legalábbis erre utal a lap következő számában közzétett helyreigazítása, amelynek lényege, hogy Kiss Lajos, illetve könyve korszakos jelentőségének hangoztatása nem kívánta az *Ég a Tisza* érdemeit kisebbiteni . . .²²

Ezekután már, úgy hisszük, nem igényel különösebb kommentárt a Lityeratur-naja Gazetában megjelent cikk bevezetője. Anélkül, hogy e korábbi vitára utalna, Illés könnyed, ám határozott gesztussal „teremt rendet” a magyar Tanácsköztársaságról szóló szépirodalmi művek rangsorában –, az *Ég a Tisza* népszerűsége mögé utasítva a csak „szakembereket” érdeklő *Visegrádi utcát*.

S bizony kissé hasonló az a mód is, ahogy a *Föld és Külföld* kiadását ajánlja. Segít, ám helyenként ez a segítség Krilov mesebeli medvétjét juttatja eszünkbe, amely az ingoványba tévedt ember megmentésén oly buzgalommal ügyködött, hogy közben a segítségre szoruló egyre mélyebbre nyomta az iszapba.

Hogyan is ajánlja Illés az olvasó, illetve a kiadók figyelmébe a művet? Elegáns nagyvonalúsággal mutat rá a regény erőnyeire, ám

²⁰ *Vörös város*. Kiss Lajos regénye. SK, 1931/1. 78–79.

²¹ L. Illés Béla: *A Forradalmi Írók Nemzetközi Irodájának plénuma*. SK, 1930/9. 55–56.

²² *Nyilatkozat*. SK, 1931/2. 47.

„nem hallgatja el” fogyatékoságait sem. Témáját pl. a következőképpen foglalja össze, hangsúlyozva a felvonultatott életanyag gazdagságát: „a legszélesebb tömegek hétköznapijainak ábrázolása – a szocialista építés és a kapitalizmus válsága, s azok befolyása a barikád mindkét oldalán élő emberek egyéni életére . . .” E kissé túldimenzionált meghatározás után azonban rögtön hozzáteszi, hogy Lengyel regénye megfelel ugyan a maga elé állított követelményeknek, de nem minden fogyatékoság nélkül.

Első megjegyzése politikai természetű. Az író, úgymond, a sematizmustól való félelmében túlságosan messze ment. Olyan főhőst választott, aki az osztályharc „barikádjainak” túlsó oldaláról kerül át – a Szovjetunióban szerzett élmények hatása alatt – a szocializmus táborába.

Másik kifogása viszont szakmai jellegű. Lengyel ábrázolásmódja, szerinte, túlságosan elnagyolt, az egyéni lét momentumairól túl halkan fogalmaz; annak változásait a szerzőnek erőteljesebben kellett volna hangsúlyoznia.

Mindezek ellenére a regényt végül is „jelentős mű”-nek tartja, mivel „megrázó erővel” képes ábrázolni főhőse, Bernhard Reisig fejlődését. Reisig, úgymond –, mint típus – ma még furcsaságnak tetszhet, de mint politikai jelenség mégis figyelemre méltó, mert kifejezően példázza „a Hitler által megtevesztett tömegek legjobbainak helyzetfelismerését”, akik „elindultak Lengyel hőséneke útján . . .”

Nem szükséges a harmincas évek közepének mélyebb politikai ismerete ahhoz, hogy meg ne értsük: e recenzió, illetve annak ajánlásai nyomán – nemigen akadt olyan szovjet kiadó, amely a regény megjelentetésének politikai kockázatát vállalta volna.

S azt se feledjük, időközben Hitler uralomra jutott Németországban . . .

Kényszerűségből – fejlődésregény

A regény végül mégis megjelent. Ha nem is önállóan, s nem is teljes szöveggel.

Az Oktyabr című folyóirat 1934-es évfolyama tette közzé *Külföldiek* címmel, ami már maga is jelzi, hogy rövidítéssel, illetve részleges átdolgozással állunk szemben.²³

Ahogy Illés Béla cikkének „stilisztikai” vizsgálata fényt vetett azokba a viszonylatokba, amelyek között a mű megszületett, úgy e fordítás

²³ *Иностранцы*. Ford. М. Кондратьева. Октябрь 1934/8. 59–112.

is sok mindenre rávilágít. Szövege, pontosabban szólva: az, ami a regényből megmaradt, illetve, ami az új kontextusból kimaradt – ugyanúgy jellemzi a kort, az irodalompolitika erőterét, mint Illés „előzetese”.

Azzal a talán meglepőnek tetsző megállapítással kell kezdenünk, hogy a *Külföldiek* mint irodalmi alkotás – jobb a nyersanyagként használt regénynél. Feszesebb, megkomponáltabb, következetesebb. Az író figyelmét egyetlen momentumra: Bernhard Reisig életére, átalakulására összpontosította. Az Illés kritikájában említett társadalmi körképet háttérre alakította; helyenként szinte jelzésekké, amelyek azonban a maguk „zsugorítottságában” is érzékeltetni képesek a kor, az egymással szemben álló erők küzdelmének fő tendenciáit.

Állításunk alátámasztására tekintsük át a 13 fejezetből álló regényváltozat formai és tartalmi felépítését.

A nyitó és a két zárófejezet Berlinben játszódik, s mintegy pillérként tartja a közbűlső – „hazai” – részek ívét, amelyben Bernhard Reisig átalakulása három arányos egymásra épülő és egymást feltételező témakör „elemeiből” áll össze egységes egészzé.

A nyitó fejezet (az új kiadás is ezzel kezdődik) Reisig és családja történetét adja. Az Ausztriából száműzött protestáns Reisigek a 17. században Poroszországban nyertek menedéket, ahol a császár feltétlen hívei lettek, s a napóleoni háborúktól fogva a katonai pályára léptek. Bernhard apja is pedáns őrnagy, akinek – Klausewitz nyomán – kedvenc mondása: „A magasabbrendű eszme szolgálatában minden világos és meghatározott . . .” Bernhardot keményen, de igazságosan neveli – a társadalmi „játékszabályok” korrekt és becsületes betartására.

A versailles-i békekötés az apa és a lichtenfeldi kadétiskolában végző fia karrierjét is kettétöri. Bernhard egy ideig a köztársaság elleni „szabadcsapatokban” harcol, majd leveti a katonaruhát és mérnöknek tanul. Állás nélkül maradt apja sorsjegyarúsítással tartja fenn magát.

Az egyetemen Bernhard továbbra is katonás életmódot folytat: korán kel, rendszeresen sportol, életeleme a pontosság és jelszava: „ne hagyd magad a fáradságtól legyőzni”. Miközben kitűnően tanul, társaival együtt a „német újjászületésről” ábrándozik. Ám friss diplomával a kezében rendelkezik annyi reális érzékkel, hogy – „tizenkét évvel Versailles után” – inkább vállalja a Szovjetunió kínálta biztos kereseti lehetőséget, mint a hazai munkanélküliség tétlenségét, bizonytalanságát.

A regény második (az új kiadásban 5.) fejezete, amely a jerovkai építkezés gondjairól szól, voltaképpen még szintén az expozícióhoz tartozik.

A múlt század végén alapított kis kombinát – a Krivoj Rog-i érctelep és a Donyec-medence szénmezei között – a maga vaskohá-

szatával, hengerművével és gépgyárával az első öt éves terv fontos pontja volt: síneket, kohóalkatrészeket, öntődei üstöket, gőzkalapácsokat, emelődarukat szállított a dnyeprosztroji, magnytogorszki építkezésekhez és az ország más fontos beruházásaihoz. Közben azonban lassan maga is kinőtte önmagát. A megnövekvő feladatokat már csak új kohók építésével, elektromosmű és szerelőcsarnok létesítésével tudta csak teljesíteni.

Ezekhez a munkákhoz kellett a külföldi szakemberek, mivel a szovjet mérnökutánpótlás még mennyiségileg nem nőhetett fel a nagy méretű ipartelepítéshez.

A két világ egymással ellentétesen ható gazdasági törvényei így vetették Bernhard Reisiget e déli kombinátba, amelynek gondjai, változásai oly sorsdöntően hatottak életére.

E változások rajzát, amely az expozíciót követően immár a fejlődés-regény cselekményének középpontjában áll, nem „sterilen”, gondolati síkon kapjuk (s itt ellent kell mondanunk Illés vélekedésének, amely halknak és halványnak mondta Lengyel emberábrázolását), hanem a hős egyénisége és a külvilág ütköztetéseiből, a cselekvések közegeiben. (Igaz, nem látványosan, nem „szájbarágósan”. Ám ez inkább erőnye, mint fogyatéka a műnek.)

A megérkezést követően Reisig idegenkedve mozog a jerovkai építkezések forgatagában. (L. az új kiadás 6. fejezetét.) Zavarják a tapasztalatlanságból eredő „üresjáratok”, a külső rendtelenség s bizonyos intézkedések átgondolatlansága. Amikor a társadalmi szervek képviselői először próbálnak közeledni hozzá, mereven elutasítja őket. Utóbb azonban megbánja heveségét, mi több, amikor korlátolt honfitársai szájából hallja viszont ugyanazokat a kifogásokat, amelyeket korábban önmaga hánytorgatott fel, furcsa, kellemetlen érzés vesz rajta erőt.

Nyitott szemmel jár. Látja a téli építkezések embertelenül nehéz, ám jókedvvel végzett munkáját; látja a szovjet emberek végtelenül egyszerű életkörülményeit, s azt a szinte erőn felüli gondoskodást is, amellyel ugyanakkor a külföldieket veszik körül – s korrekt magatartásánál fogva becsülni kezdi az építők helytállását. Mindezt szinte óráról órára kénytelen szembesíteni honfitársai üres locsogásával és „vitáival” a müncheni és dortmundi sörök minőségéről, a szovjet népgazdaság „tartáhatatlanságáról” s az áruellátás színvonaltalanságáról. (L. a 8. fejezetet.) Ugyanakkor tapasztalni kénytelen legtöbbjük jellemtelenségét, nagyszájúságát és politikai tisztességtelenségét is: „nem arra kell törekedni, mondja pl. egyikük, hogy visszavegyük azt, amit Versailles-ben elvesztettünk, ehelyett célszerűbb új, keleti piacok meghódítására törnünk: Ukrajna gabonájára, szén- és ércészleteire . . .” Mindezzel azonban nem

mer szembeszálalni – megint korrektsége miatt –, mivel külföldön van, s úgy véli, a vita a „német nép jóhírért és egységéért” sértené . . .

A fejlődés második szakaszát alakító események már mélyebbre hatnak. Reisig egyre közelebb kerül az építőkhöz: személyes kapcsolatai gazdagabbá, tartalmasabbá válnak. A géplakatosból üzemmérnökké lett Tóth Imre bevonja egy találmányának a kísérleteibe. (Az új kiadásban: 10. fejezet.) A Tóthból áradó megbecsülés és jóindulat baráti visszhangot kelt benne. S ugyanakkor látja a norvég mérnök, a hozzá hasonlóan nyugodt és korrekt Arvid Petersen példáját, aki már félig-meddig oroszul is megtanult, munkája végeztével szakmai előadásokat tart a fiataloknak, s politikailag is vállalja az országban való jelenlétét.

Zárkózottsága azonban még visszatartja a döntő lépéstől. A május elseji felvonuláson (l. 11. fejezet), ha nem is szervezeten, de részt vesz. Csendesen csatlakozik a felvonulókhoz, s ezáltal kivívja maga ellen honfitársai gonoszkodó megjegyzéseit.

Hamarosan azonban társra talál: a tehetséges Zahn főmérnökre, akit Németországban nem hagyott érvényesülni a kispolgári középszerűség, s akinek a jerovkai építkezések adták meg a szakmai lehetőséget, hogy tehetségét méltóképpen kibontakoztassa (l. 15. fejezet). Zahnt nem érdekli ugyan a politika, de magával ragadja a munka, a kísérletezés lendülete. Reisig vele együtt vesz részt az új kohó építésében, közösen kísérletezik ki a munkafolyamatok gépesítését, többek között az öntés időpontjának fényérzékeny papír útján való meghatározását. E kísérletei egyre szélesednek, s azokba fokozatosan bevonják a fiatal orosz technikusokat is, akik lelkesen és kitartóan tanulnak külföldi kollégáiktól. Reisig végül ezeken az emberi kapcsolatokon keresztül fogja fel az ország szocialista átalakulásának irányát, értelmét és lendületét.

Személyiségének e fejlődési szakaszai közé az író rövid, szimultaneista bevágásokat helyez el, amelyek nemcsak arra jók, hogy e szakaszokat elkülönítsék egymástól, hanem arra is, hogy rövid kitekintéseket nyújtsanak a regény egyéb szereplőire, vonatkozásaira. Az első, *Nézőpont* című (az új kiadásban: 9. *Föld*), az új kohó alapozási munkálataihoz kapcsolódik. A fagyott földbe robbantott mélyedésben dolgozó tömeg látványa különböző reakciót vált ki a regény szereplőiből. Lengyel sokszínűen, kaleidoszkópszerűen villantja fel e véleményeket, amelyek mindenkit találóan jellemeznek.

A másik „köztes” (az új kiadásban 16.) fejezet, a *Levelek*, mint címe is mutatja, levélformában ágaztatja szét és fogja újra össze a különböző cselekményszálakat. Itt találjuk Reisig és berlini barátja, Karl Wilke levélváltását is, amely közvetlen hatással van Bernhard sorsára. Karl ugyanis arról számol be, hogy megváltoztatta korábbi náci nézeteit, s belépett a kommunista pártba.

Ezt követően, a regény harmadik szerkezeti egységében az események felgyorsulnak. Zahn és Reisig hivatalos értesítést kap: maradjanak otthon, munkájukra egy időre nem tartanak igényt (az új kiadásban 23. fejezet). Mint később kiderül: azért, mert az új hengermű általuk készített tervrajzaiba hibás, megtevesztő adatok kerültek. A dolgok azonban hamarosan tisztázódnak: rajzaik másolatai igazolják őket, s azt is, hogy az első példányon tudatos kártevők hamisították meg a helyesen megadott számokat. A szálak az ugyancsak Németországból jött Globitz mérnökhöz és rajta keresztül Moszkvába, Seidth újságíróhoz vezetnek . . .

Kissé elkoptatottnak tetszhet e fordulat, s ezt az érzést csak fokozhatja annak a gyűlésnek a leírása is (l. 22. fejezet), amely a kombinát öt éves tervének a sikeres lezárását ünnepli, s amelyen szocialista brigádnak ismerik el Zahn és Reisig kísérletező fiataljait. Valóban sablonok, mégis többé-kevésbé érzékeltetni képesek, hogy mindkét esemény mely és döntő hatással volt Reisigre, akiben új elhatározás érlelődik. Vállalja az építők, a szocializmus ügyét, de úgy érzi: – ismételten a jellemét meghatározó korrektség függvényeként – ezért nem itt, Jerovkán, hanem hazájában kell tevékenykednie.

Munkaszerződése az év végén lejár. Nem kívánja már meghosszabbítani.

Hogy Lengyel igyekezett kerülni a sematikus megoldásokat, azt a regény zárópillére is mutatja (l. az új kiadás 25–26. részét). 1932 karácsonyán új Bernhard Reisig tér vissza Berlinbe. De ezt a Reisiget még távolról sem tudatos forradalmárként ábrázolja az író. Meggyőződése nem eszmei hatások nyomán, hanem a szocializmus építése közben szerzett közvetlen élettapasztalatok s részben erkölcsi indítékok alapján változott meg. Csak azt tudja, hogy azokért a társadalmi viszonyokért kell harcolnia, amelyeket a Szovjetunióban megismert, de hogyan, milyen keretek között – nem világos még előtte. Idegenné vált osztályában, de az osztály, amelynek ügyét magáénak vállalta, még nem fogadta be. Barátja, Wilke segítségével felveszi ugyan a kapcsolatot a neuköllni pártszervezet egyik vezetőjével, ez azonban óvatosságra inti: várjon, vessen újra számot magával: lesz-e ereje az egyre nehezebbé váló s föld alá kényszerülő munkához; talán egyszer mint volt katonának hasznát veszi a mozgalom.

Ami kimaradt

A *Külföldiek* és a regény most megjelent teljes szövege alapján a továbbiakban könnyű megvonni az átdolgozás mérlegét.

A változások java-része a regény jellegének átalakulásával függ össze. Az eredeti széles társadalomrajzra törekvő művel szemben az új fejlődő-

désregényben az átdolgozó – feltehetően maga Lengyel – eltávolította a főhős kapcsolatrendszeréből mindazt, ami feleslegesen terhelte vagy bonyolította volna annak fejlődésképét. Kimaradtak vagy erősen meg-rövidültek például Bernhard női kapcsolatai: korábbi viszonya Armdard kisasszonnyal és Globitzné iránti fellángolásának számos részlete (a teljes 12. fejezet). Elhalványult a Karl Wilkéhez fűződő barátság rajza. A *Külföldiek*ben ezt a kapcsolat (a volt bajtárssal, aki a hazai viszonyok közt válik kommunistává) csupán viszonyítási pontként szerepel; szemben az epikusabb természetű eredetivel, ahol Wilke fejlődésének hitelessége érdekében az író részletesebben szól annak ifjúkoráról és élményeiről a berlini munkásmozgalomban. Ugyanez mondható el Rolf kisasszony (Reisig berlini háziasszonya lányának) bemutatásáról is, aki idővel – Wilkével ellentétben – a fasiszta propaganda hatása alá került.

Hasonló, „technikai” természetű indokok miatt maradtak ki, illetve rövidült le a külföldről irányított kémkedés és diverzió bemutatása. Csak annyi maradt meg belőle, ami Reisig állásfoglalását motiválta. Teljes egészükben kimaradtak a Sarló és Kalapácsban közölt (2. és 20.) fejezetek, Marchfeld és Seidth „kapcsolatteremtő” machinációi és Marchfeld fagyhalálának színpadias története (a 21. fejezetben).

A kihagyások másik csoportja viszont már politikai természetűnek tekinthető. Főleg azokra a részletekre gondolunk, amelyek a szovjet ügyintézés szervezetlenségére, lassúságára vonatkoznak: Moszkvába érkezését követően Reisinek hetekig-hónapokig kell a hivatalokat járnia, míg végre Jerovkába irányítják; munkahelyére érve – igazgatója nem tud mit kezdeni vele; itt is hosszú időbe telik, míg – nem a vezetés, hanem nagyrészt saját öntevékenysége eredményeképpen! – olyan munkakörbe kerül, ahol képzettségének és képességének megfelelő tervező munkát végezhet stb.

A bürokrácia huzavonáinál is húsbavágóbb azonban annak – az ugyancsak kimaradt – jelenségnek a leírása, amely a későbbi években felerősödő parancsolgatásnak, manipulatív irányításnak az előképeként fogható fel. Az ún. valutakérdésre gondolunk, a szovjet vezetésnek arra az ajánlatára, hogy a külföldiek ne valutában, hanem rubelben vegyék fel fizetésüket. (Viszonzásképpen különböző kedvezményeket vehetett igénybe az ajánlat aláírója.) Az ajánlatot közvetítő Fedorov igazgató viszont már nem ilyen vagylagosan terjesztette az érdekelték elé a kérdést –, egyszerűen letiltotta a fizetések valutában való kifizetését. S egyéb intézkedéseiben is voluntarisztikusan járt el: nem az ügyet, hanem annak „eredményes” és főleg mennyiségi mutatókban, látványosan tükröződő elintézését tartotta céljának.

A *Külföldiek* szövegéből kimaradt végül a szovjet hétköznapiak számos olyan vonatkozása is, ami ismét csak „technikainak” minősít-

hető, mert eléggé közvetetten kapcsolódik csak Reisig életéhez. (L. például a svéd Petersen mérnök és Xenija, az idősödő Gavrilenko és a fiatal Maruszja szerelmét, Tóth Imre és az idős Kirill Kuzmics barátságát stb.) Kár értük (illetve jó, hogy a mai kiadás alapján hozzáférhetők), mert természetes színekkel, oldottan jelenítik meg Lengyel új élményeit – szemben a *Három kohó* már említett görcsös megfogalmazásaival. Különösen jól sikerültek a 13. és 17. fejezetek (*Új ember és vodka, A barátságról*), amelyek a fiatalság lelkes újatakarására és a szocialista építkezés során kialakuló újfajta emberi kapcsolatokra vetnek fényt; továbbá azok a részletek (pl. a 24. fejezet: *Kuzmics új munkája*), amelyek az építkezés körül kialakult kollektív egészséges védekezéséről, a bürokrácia és a manipulatív irányítás elutasításáról (többek között: Fedorov igazgató leváltásáról) adnak hírt.

Úgy hisszük azonban, nem járunk messze az igazságtól, ha megkockáztatjuk azt a feltevést, hogy ez utóbbi „rebellis” megnyilatkozások is lényegében már lektori-cenzori meggondolásokból maradtak ki a *Külföldiek* szövegéből.

A regény helye Lengyel alkotómunkásságában

A *Föld és Külföld* nem jellemezhető egyértelmű alkotásként. Valóban páratlan érdekességű könyv, de mélyen ellentmondásos.

Számos részlete arról tanúskodik, hogy az író friss szemmel, szenvedélyes érdeklődéssel tanulmányozta a Szovjetunió hétköznapiját, építőmunkáját. Megfigyeléseinek java része találó és helytálló. (S hadd tegyük hozzá: e teljesítmény értékét külön emeli, hogy a magyar emigrációban *elsőként* vállalkozott a harmincas évek szovjet valóságának összefüggő ábrázolására.) A mű egésze azonban nem egységes. A kitűnő megfigyelések mellett a *Föld és Külföld* szövegéből könnyű lenne nem egy sematikus részletet is felmutatni (l. például Xenija és Petersen megismerkedését a május elsejei ünnepségen a 11. fejezetben). S a sematizmus nemcsak egyes leírásokban, hanem helyenként az írói megjelenítés módszerében is tetten érhető. Bernhard Reisig átalakulásának története például *logikusan* felépített, a *Külföldiek*ben bemutatott részletek szerkesztileg kitűnően átgondoltak. Elfogadjuk Lengyel konklúzióját is, de a változások, a hős szemléletváltása mögül sokszor hiányzik az igazi életteljesség. Hiszünk az írónak, de szavának hitelét elsősorban a műve mögött álló szuggesztív törekvés kölcsönzi, s csak másodsorban a megjelenített életanyag.

S ez a szuggesztivitás is kettős gyökerű: részben kapcsolatban áll a korabeli proletárirodalom általános betegségével, a sematizmussal,

amelyről már szót ejtettünk, s amely a legjobbak esetében is valahogy az élet elé kívánt vágni, előre elkészített sémákban fogalmazva meg a kívánt célt, megoldást. E sematizmus sok mindennel hozható összefüggésbe: mindenekelőtt a sokat emlegetett tapasztalatlansággal, az élet jelszószerű szemléletével, gyökerei azonban alapjában véve a kommunista pártok, így a KMP irányvonalára vezethetők vissza, arra a szemléletre, amely a gazdasági világviszonyok idején egy új tanácsköztársaság kivívásának a lehetőségét látta kirajzolódni, s minden erejét a közvetlen harci mozgósításra összpontosította. Még egy utolsó összefogás, erőfeszítés, úgymond, és újra itt a győzelem.

Mint láttuk, ez az irányvonal maradéktalanul érvényesült Lengyel József ekkor írt politikai és közgazdasági cikkeiben és irodalmi alkotásaiban. Nemcsak mint politikus, hanem mint szépirodalmi író is vallotta a forradalom kivívásának lehetőségét. Hitt: nemcsak e forradalom eljövételében, hanem – ezzel összefüggésben – az emberi öntudat forradalmi átalakulásának a lehetőségében is. Tulajdonképpen a „kérlelhetetlen jóratörekvésnek” azokat az etikus elveit vallva és folytatva, amelyek őt – a Tanácsköztársaság bukását követő rövid visszahúzóódások után – újra visszahozták a kommunista mozgalomhoz, s amelyek ott munkálnak az 1929-ben befejezett visszaemlékezéseiben, a *Visegrádi utcában* is.

Ebben az „etikai sematizmusban” jelölhető meg végül is az a megkülönböztető sajátosság, ami a *Föld és Külföld* visszatükrözési mechanizmusát jellemzi. Az új iránti fogékonyság ígézetében egyrészt érzékenyen reagál a szovjet valóságnak minden olyan megnyilvánulására, ami a szocialista jövő, a szocialista ember-ideál egy-egy születőben levő elemét sejteti. Másrészt – ugyancsak ennek a fogékonyságnak az ígézetében – láttatja, de egyben alá is becsüli a szocializmus akkori gyakorlatában felmerülő negatív tendenciákat. Leírja őket – (s már ezzel is egyedül áll kortársai között) – de a bennük rejlő veszélyek nagyságát nem képes felismerni. (S vajon volt-e egyáltalán író, alkotóművész, aki ezeket a tendenciákat *akkor*, születésük idején a maguk teljes félelmetességében felismerte?)

A *Visegrádi utca* – és az *Igéző* között: így lehetne megjelölni – időbelileg, de az írói szemlélet tekintetében is – a *Föld és Külföld* helyét Lengyel József alkotómunkásságában.

Megformálásának művészi színvonalát értékelve a kritika joggal állapította meg, hogy a regény „nem tartozik Lengyel József legjobb alkotásai közé”.²⁴ Ám mégis alapvető forrása mind az író pályaképének, mind az egykori szocialista irodalomnak.

²⁴ Fenyő István. Kritika 1979/9. 28.

A regény keletkezésének időpontja 1931–32-re tehető, s ha tekintetbe vesszük, hogy megjelenése után, 1938-ban történt letartóztatásáig még hosszú évek álltak az író rendelkezésére, feltételezhető, hogy hagyatékából még számos olyan kézirat is előkerül, ami tovább árnyalhatja ismereteinket erről a megrázkódtatásokkal terhes – de sok tekintetben még mindig feltáratlan – időszakról.²⁵

A *Föld és Külföld* a biztosíték rá, hogy az ez irányú kutatás kiemelkedő értékeket, dokumentumokat hozhat még felszínre.²⁶

BOTKA FERENC

²⁵ 1934 elején az író megvált a SK szerkesztőségétől, s így feltehetően több ideje jutott az alkotásra. A kiválás előzményéről l. *Nyilatkozat*. SK, 1934/2. 37. Mint felelős szerkesztő önkritikát gyakorol benne helyettese, Sarló Sándor cikke miatt, amely a lap 1933. decemberi (12-ik) számában jelent meg *Elektrozavod a KMP-ért* címmel és „súlyos politikai hibát” tartalmazott. A KMP anyagi támogatásáról írt cikk ui. azt állította, hogy a gazdasági (tehát a húszas és harmincas évek fordulóján kijött) emigráció helyenként jobban szívén viseli a párt ügyét, mint egyes politikai (tehát tanácsköztársasági) emigránsok. (A „súlyos politikai hiba” megértéséhez tudni kell, hogy a „kétféle” emigráció között nem ritkán támadtak súrlódások, s így nagy tapasztalatlanságnak és tapintatlanságnak számított elismeréssel írni a későbbben jöttekről – a már forradalmi múlttal rendelkezők rovására.) Sarló Sándor szóbeli közlése szerint az ügy fegyelmivel végződött. Ő (Sarló) megmaradt korábbi beosztásában. Lengyel József azonban ezt követően – egy rövid recenziótól eltekintve (Gergely Sándor: *Pereg a dob*. SK, 1935/5.) – nem publikált többé a lapban.

²⁶ A hagyaték közreadásának dokumentum-értékéből kiindulva vetődik fel a kérdés: következetesek voltak-e a *Neve: Bernhard Reisig* sajtó alá rendezői, amikor eltekintettek az író hosszabb-rövidebb – s az előszó tanúsága szerint: sokszor igen érdekes – húzásainak a közlésétől. Regényét ui. az író – legalábbis az életmű kiadásának az időszakában már – nem szándékozott közzétenni. Ha most – történelmi értékeit felismerve – mégis megjelentettük, nem lett volna-e célszerű az egykor (ki tudja milyen alkalmi céllal készült) húzásoknak is nyilvánosságot adni? Elvégre: ezek is a *Töredék* részei.

MÓRICZ ZSIGMOND MONDATSZERKEZETEI

1. „A vívódó hősokeket Móricz hozta XX. századi irodalmunkba”¹ mondja Czine Mihály, és hozzáteszi Matolcsyval kapcsolatban: ő „az első, mindvégig középpontban maradó, komplikált problémákkal küzdő értelmiségi Móricz tájain”,² töpreng, magával vitatkozik, mint ahogy az *Úri muriban* Szakhmáry, a *Rokonokban* Kopjáss vagy akár a sok esztendeig készült hatalmas *Erdélyében* Bethlen Gábor. Figyeljünk még Czinének egy másik megállapítására is; mégpedig a *Sárarannyal* kapcsolatban: „A parasztok érzéseikben bármily gazdagok, gondolataikban szegényesebbek, elfogadják az életet, vagy ösztönösen, gondolati tisztázás igénye nélkül lázadnak ellene (. . .). Még Turi Daniban is inkább csak érzések küzdenek; érzései ritkán kapnak intellektuális megfogalmazást.”³

A fentiekből adódó technikai kérdést aztán már a nyelvész teszi fel: hogy jár el az író, hogy fogalmaz, milyen szerkezeti, nyelvi eszközöket alkalmaz, hogy a belső gondolati tartalmakat kifejezze?

Móricz a század második évtizedében, közel negyvenedik életéhez, új stilisztikai, technikai módszert dolgoz ki; a *Lobogó szövétnektől* a *Fáklya* megjelenéséig alakul ki új mondatszerkesztési módszere. Ismételjük meg: a nyelvi, szerkezeti megoldások függvényei az elvi, ideológiai alaphelyzetnek, annak, hogy a század elején, Ady nemzedékében meg sokadostak a „jövő ösvényeit lázasán, tépelődve keresők”, akik nemcsak saját, egyéni problémáikkal vívódtak, hanem szembekerültek a közvetlen társadalmi kérdések egész sorával. Ennek folyományaként a gondolati tartalom nemegyszer elhomályosította a cselekményt, a környezetrajzot, a leírást s a hagyományos regény sok más, megszokott kellékét új, az esszé-formához közeledő megoldásokért.

A hősök túl sokat eszmélkednek, vég nélkül vitatkoznak önmagukkal; amikor elmélyednek gondolataikba, terjedelmes belső monológok jönnek létre. A belső monológok létesítése döntően alakítja a nyelvi, stilisztikai formák egyik alapvető ágazatát, a közlésrendszereket. Ilyen esetben – tehát, amikor az író a szereplők gondolatvilágában keletkezett vélekedéseket, elmélkedéseket fejezte ki – a hagyományos mondat-

¹ Czine Mihály: *Móricz Zsigmond útja a forradalmakig*. Bp. 1960. 494.

² Uo.: 503.

³ Uo. Czine is, Nagy Péter is bő teret szentel művében *A Fáklya* irodalomtörténeti elemzésének; nyelvi stilisztikai kérdésekre nem térnek ki.

tani eljárás évszázadokon keresztül merev volt; az író mintegy beavatkozott a szereplők nézeteibe, lelki tusájába, legbensőbb titkaiba, és ezeket a tudattartalmakat saját szavaival mondta el; a tudattartalmak tehát áttételesen mint írói matéria, mint írói közlés jelentkeztek. Bármennyire is egyedi, egészen személyes, sokszor zaklatott, félbemaradt, megszakadt gondolatok jelentek meg a szereplők tudattartalmaiban, az író nem tehetett egyebet, más nyelvi módszer nem állt rendelkezésére, minthogy a saját szövegébe építse bele a szereplők belső monológjait; az ún. auctorális stílushoz kellett fordulnia.

Élénkítést, bizonyos változatosságot bevihettek stílusukba azzal, hogy beszéltették szereplőiket, és így párbeszédet iktattak az auctorális stílus szövetébe; a hosszabb lélegzetű belső gondolatok, lelki történetek, egyedi nézetek kifejtése egyenes beszédben azonban szinte lehetetlen. A dialógus feladata, funkciója más; pl. előbbre viheti a cselekményt, esetleg fontos új elemeket közölhet az olvasóval, vagy jobban bemutathat egy-egy szereplőt korábbi események rövid felidézésével. Legkevesbé alkalmas a belső vívódás bemutatására: a szubjektív megnyilatkozásokat nehezen lehet így visszaadni, hisz párbeszédben a beszélgető társra is ügyelni kell, annak a visszajelzései alakítják a teljes dialógust, s így a belső tartalom szubjektivitása erősen csökken.

A korábbi századokban következképpen az írónak csak egyetlen nyelvtani lehetőség állt rendelkezésére: szereplői lelki történeteit, a legzaklatottabb belső tusakodást, esetleg a társadalmi, politikai kérdések közti vívódást saját írói szavaival adhatta vissza függő beszédben, melyet a *hogy* kötőszó vagy valamilyen variánsa vezet be. A közlés előtt a mondást, gondolást jelentő ige áll, és ez a közlést tartalmazó mondatok előtt elhelyezkedő mondatban található. Nyelvtani szerkezeti szempontból tehát adva van a főmondat, amelyhez *hogy*-os, többnyire tárgyi mellékmondatok csatlakoznak. Nyilvánvaló, hogy az alárendelő szerkesztés semmiképp sem a könnyítés, a világosság eszköze, főként, ha meggondoljuk, hogy a függő beszédet indító *hogy*-os tárgyi mondathoz másod-, harmad-, sőt többfokú mellékmondatok is járulhatnak; vagyis ahogy szaporodnak a mellékmondatok, úgy szaporodnak a kötőszók.

Az alárendelés okozta több-kevesebb bonyolultság mellett tudomásul kell vennünk, hogy függő beszédben az író elhagyni kényszerül az egyenes beszédben megtalálható, az élőbeszéd bizalmasságát, közvetlenségét tükröző, kötetlen, fesztelen szólásokat, indulatszókat, megszólításokat, kihagyásos szerkezeteket. A függő beszéd az emberi érzéseket és indulatokat, a szenvedélyek elemi és sokszor gáttalan erejét mintegy a nyelvtani keretek mérséklő, sőt elszíntelenítő határai közé szorítja.

Móricz éppen ellenkezőleg pályája kezdetétől fogva az élőbeszéd visszaadására törekedett prózájában. Móricz Virág *Apám regénye* c.

művében nemegyszer utal arra, mennyire felkeltette apja érdeklődését a sajátos, egyéni beszédmodor. Ilyen alkalmakkor, sokszor az élet legmindennapibb tevékenysége közben is mindjárt előkerült a jegyzetfüzet, és Móricz „beszéltette” az illetőt.⁴ Az élőbeszéd állandó figyelése és a feljegyzett beszéd hiteles visszaadása azt követelte, hogy az író vagy az esemény, ill. történes elmondója minél kevésbé jusson szóhoz, minél kisebb részt kapjon a történet előadásában. A szereplők jellegzetes szólásmódját, hanghordozását megörökítő nyelvi anyag a lényeges; az író nem egyéb, mint a nyelvi dokumentum összegyűjtője, feljegyzője, és azt lehetőleg kevés változtatással, csiszolással tárja az olvasó elé.

Ha ez így van, akkor erre a célra legalkalmasabb a dramatizált előadás: az író egyáltalán nem jut szóhoz, még annyira sem, hogy a szereplők szavait valamilyen formában bevezesse. Azok vagy monologizálva, vagy egymásnak felelgetve adják elő az elbeszélés mondanivalóját, s a novella ilyenkor szinte színpadi jelenetté válik.

Mári néni c. novelláját 1908-ban írta. Cselekménye nincs; témája egy öreg néni jóízű, jóhumorú csevegése; István király napjára feljött a fővárosba, s utazik vissza. Zsúfolt szakaszba száll, és ízes beszédjével az érdeklődés központjába kerül. Móriczot megragadja az öregasszony előadása; a mondanivaló tartalmi része háttérbe szorul, a szó a lényeges, arra kíváncsi az író. „Egyszerre publikummá lesz a társaság s úgy figyelnek az öreg néniére, mintha színpadon ágálna.” S tovább: „... egy ember ... igyekszik témát adni, hogy valahogy el ne hallgasson Mári néni.” Majd: „Sajnálják félbeszakítani. Csak úgy nyelik a szavát.” (*Elbeszélések*, I, 1953. 245., 247.)

Nem mondott le később sem az ilyen típusú karcolatokról, novellákról. Az 1924-ből való *Az asszonyi sors* szintén monológ; egy fiatal asszony, aki Móriczcal szemben ül a vonaton „a mellette ülő idős asszonyságnak a következő történetet mesélte el teljes hangossággal s mindenki által hallható nyíltsággal” (uo. IV. 177). Említsük meg, hogy Móricz számtalanszor figyel meg embertársait vonaton vagy villamoson.

A párbeszédes novellában érthetően nagyobb szót kapott az eseményesség, az egymásnak felelgetés közben inkább kibontakozhat a részletező történet. Ám ilyenkor is változatlan súlyt kaphat a nyelvi dokumentum. *A hiteles mázsa* c. novella 1916-ból való; két mázsamester összebeszél egy falusi fuvarossal, annak a fiával, és a városba fuvarozott széna súlyáról pénzért hamis, többet mutató bárcát állított ki. A csalás azonban kiderül, és a két bűnösnek meg kell jelennie a törvény előtt. Móricz megörökítette a tárgyalást, a vitát. Folyvást a szereplők beszél-

⁴ Móricz Virág: *Apám regénye*. Bp. 1954. 140.; Uo. 141.; Uo. 41.

nek: a bíró, az ügyész és a vádlottak. Az író legfőbb gondja a nyelvi jellemzés; a falusi fiú enyhe nyelvjárásban nyilatkozik meg; az ügyész, aki felvidéki, „szőkén, felvidéki hangon kottyán bele: – Locsolni akarja, nem sózni, kérem”. (*Elbeszélések, III. 1953. 109.*)

2. A bővülő kommentár-adás, a meditáció, a vívódások ábrázolása azonban ütközik a szereplők nyelvi jellemzésének igényével, hisz az együttjár az előbeszédi fordulatok ábrázolásával. A nagy lélegzetű regényben nehézkes, szinte lehetetlen volna, hogy a szereplők egymásnak felelgetve mondják el gondolataikat, véleményüket a társadalmi kérdésekről, meditációikat vagy akár belső világuk konfliktusait. A regényírásra való áttérés, a regény mint műfaj jelentkezése a móríci *oeuvre*-ben szükségszerű változást hoz létre az előadásmódban is. A kifejezésbeli, gyakran pusztán naturalista eszközöket tökéletesíteni kellett, hogy a regényszerkesztés nyelvi, technikai feltételeire alkalmassá váljanak. Új nyelvi és mondattani kifejező eszközökre volt szükség: az egyenes beszédet valahogyan ki kellett egészítenie a függő beszéddel, vagy ha tetszik – a függő beszédet valamilyen formában meg kellett újítania, fel kellett frissítenie. El kellett érnie, hogy a szereplők gondolatai, belső vívódásai, a történet menetébe beépített esszéyszerű betétek úgy hassanak, mintha a szereplő nyilatkoznék meg egyenes beszédben.

Az új közlési módszer neve a *szabad* függő beszéd; a szakszó magáért beszél; szabad, mert függetlenül a bevezető igétől, ill. a közlés előtt elhelyezkedő főmondatról, mindenekelőtt abban, hogy elmarad a bevezető kötőszó, a *hogy*, s így a gondolatot, mérlegelést, belső vitát stb. tartalmazó közlés többé nem hat feltétlenül úgy, mint az író szava. Ugyanakkor azonban az igei és birtokos személyragok, a névmások és határozószók, továbbá a mutató névmások és határozószók az írói közlés síkjához igazodnak továbbra is, mint a függő beszédben.

Az *Úri muri* egy rövid példáján mutatjuk be, miről van szó. Az írói közlést tartalmazó két mondat után a közlési sík megváltozik, a szereplő beszél, ill. gondolkodik anélkül, hogy az író jelezte volna: most a szereplő gondolatai következnek. A rövid szereplői közlés után újra az író kér szót, majd kisvártatva az előzőhöz hasonlóan átmenet nélkül újra felbukkan a szereplő gondolata, hogy a záróakkord ismét az íróé legyen.

Zoltán maga elé meredt. Oly óriási felelősséget érzett magán, s annyira egyedül volt e pillanatban ... *Harcolni? Mért? ... Kiért? ... Harcolni azért, hogy az asszonynak megmutassa, hogy mégis valami volt, amit csinált? ... Kietlen volt az egész élet s irtózat, hogy mi fenyeget.* Ahogy körülnézett az arcokon, a bortól, vidámságtól kiderült férfiarcon, a dalos szájakon, s dobogó öklökön, hirtelen úgy érezte

magát, mint a viruló lápon a vadmadár, mely már tudja, hogy le fogják csapolni a mocsarat, s kiszáradnak a sásak és a nádak és füzek és a hinár, s a helyén szántás lesz és idegen világ . . . *Szép lesz, jó lesz, de nem neki . . . Ők hová lesznek? . . . Hová lettek a Berettyó mocsaraiból a milliónyi békák s halak és a csík és a vidra és a felszálló vadludak serege, a vadkacsák és a gémek . . . Elpusztultak? . . . vagy elszállottak másfelé vizet s hazát keresni? . . . De hová meneküljön a magyar úr, ha itt lesz a vízszabályozás, és lecsapolják a közjogi fertőt . . .*

Megdörzsölte a homlokát, s lerázta magáról a gondolatokat, mint ázott eb a vizet. (Üri muri. 1971, 221.)⁵

⁵ Figyeljük meg az idézetben szereplő szabad függő beszéd utolsó mondatát: *De hová meneküljön a magyar úr, ha itt lesz a vízszabályozás, és lecsapolják a közjogi fertőt . . .* Gondolhatta ezt Szakhmáry is, hisz elég logikusan kapcsolódik előbbi borús elmélkedéseihez. De a mondatnak általános érvényű, politikai töltete van; lehet a véleménye egy nagyobb közösségnek, ill. a közösséggel azonosuló íróé is, aki így többé-kevésbé rejtve marad. Szerkezetileg ez a megoldás könnyen kínálkozik, hisz a szabad függő beszéd nem köthető világosan sem az íróhoz, sem a szereplőhöz; ez a nem egyértelmű kapcsolódás teremti meg annak lehetőségét, hogy egyes mondatok „communis opinio”-ként álljanak és a szereplő véleménye helyett a szereplővel vagy az íróval azonosuló nagyobb közösség „hang”-jaként tűnjenek fel. Sajátos szerep ez; a narrátor, vagyis az író közli hősei gondolatait *oratio obliqua*-ban, ill. szabad függő beszédben, ám azért minden író azonosul (ki jobban, ki kevésbé) a regénybeli közvélemény álláspontjával, világnézetével. Éppen a szabad függő beszéd mint nyelvtani konstrukció engedi meg, hogy mintegy a szereplő vélekedésébe beiktatható legyen a közvélemény szava. Egyén (szereplő) és közvélemény ilyenkor mintegy ötvöződik, úgy tűnhet, mintha a szereplő meditálna, ám éppen a mondanivaló általános politikai tartalma továbbmutat a közösség felé. Ugyanakkor az író elkerül a retorikus hangvételt, hisz nem maga szónokol.

A *Nem élhetek muzsikaszó nélkül* egyik hosszú részletében az író megjeleníti Pólika szomorú gondolatait; ezek akkor támadtak, amikor Balázs, fiatal férje megmakacsolja magát, s folytatja a mulatozást s a pénzpocsékolást. Nem számítva az író néhány, a szereplő személy jellemzésére fordított megjegyzését, a terjedelmes szemelvény szabad függő beszédben áll; sok a félbemaradt, csonka mondat, szubjektív szóhasználat stb. Mégis a szemelvény közepe táján úgy érezzük, mintha Pólika helyett egy nagy közösség kérne szót (azonosulva, minden bizonnyal az író világnézetével), az egész haladó nemzet, az elégedetlenek és kisemmizettek, akik látják a pusztulásba vezető utat, a hanyatló

A regény vége felé, a 26. fejezetben zajlik a kaszinói mulatozás; ide érkezik Szakhmáry borús kedvvel, összekarmolva a feleségével való kényelmetlen jelenet után. Az idézet lezárja a kérdőjelekkel terhes gazdaságpolitikai beszélgetést, amelyet Szakhmáry egy „csöndes fiatal zsidó ügyvéd”-del folytatott. Feszültséggel terhes hangulatában születik meg a belső monológ: bizonytalanságból fakadó gyötrődés. Az író kérdő alakú főnévi igenévvel indít; két elszigetelt kérdő névmás következik, *mért? ... kiért?*, majd megismétli a már említett főnévi igenévet, amelyet igen rövid, két három szóból álló mellékmondatok tesznek értelmileg teljessé. A *Harcolni?* a szereplő gondolata, nem mint az írói közlés jelentkezik; ha az volna, akkor kellene a bevezető ige, pl. *arra gondolt, hogy miért harcoljon és kiért* / és azon töprengett, hogy azért harcolt volna, hogy az asszonynak megmutassa stb.

A második szabad függő beszédben álló szakasz is kérdő mondatok sorát tartalmazza, sőt az első mondatot leszámítva valamennyi további mondat kérdő mondat: *Ők hová lesznek? Hová lettek stb.? Elpusztultak?* és így tovább. Az első mondatban indul a szabad függő beszéd Szakhmáry gondolataival. Az első mondat előtt éppúgy hiányzik a közlést bevezető ige, mint fent: *Aztán arra gondolt, hogy szép lesz, jó lesz, de nem neki*; és azon töprengett, hogy *ők hová lesznek* stb.

A bemutatott rövid példában a közlési sík megváltozása egyszerűsíti a szövegépítkezést; csökken a kötőszók száma; a közléstartalom megelevenedik, és megrövidülnek a benne foglalt mondatok. Amint láttuk, a kérdő mondatok, az elszigetelt kérdőszók kerültek előtérbe. Az élenkítés sok más szerkezeti lehetőségét jelentik a csonkán, befejezetlenül maradt mondatok, esetleg szerkesztetlen mondatrészek, felkiáltások, felkiáltószók, indulatszók, nyomatékosító szók, melyek a gondolatok spontán, kötetlen áradását tükrözik. Móricz számtalanszor élt velük; idő- és helyhiány miatt le kell mondanunk az idézésről. A szerkezeti rendezés és simítás az író beavatkozására mutatna, Móricz pedig éppen azt akarja elérni a szabad függő beszéddel, hogy a mondatok összefűzésében az érzelmi hullámmás uralkodjék.

Életszerűbbé válik a szókészlet is; megjelenhetnek megelevenítő szólások, affektív szóismétlések, beszélt nyelvi szavak, sokszor hangtanilag is a bizalmas beszéd jegyei figyelhetők meg.

dzsentrí-réteg sorsát: „Az úrhatnámságnak, a gőgös semmittevésnek, a korhely dőzsöléseknek a szele ezeken az alföldi pusztákon, az fűtyürész itt az öreg fák ágai között . . .” (*Nem élhetek muzsikaszó nélkül*. Olcsó könyvtár, 1955. 72–75.)

Az *Erdély* trilógia telve van szabad függő beszédben megkomponált történelmi, politikai tényállással, és ez Bethlen Gábor vívódásaként, Bethlen Gábor „átélésében” jelenik meg. Az olvasó úgy kapja a történelmi eseményeket, mint ahogy Bethlen tusakodásából, érzelmi kommentárjaiból „kicsordulnak”; a mondatfűzés oldott, laza, szinte pongyola, s hordozza a szabad függő beszéd imént jelzett sajátosságait. Móricz az alapjában véve tárgyilagos történeti eseményeket átszínesíti; minden mozzanatában élő valósággént nyújtja át az olvasónak, hogy a szívbe markoló élmény erejével hasson. Egyetlen összefüggő részt ragadunk ki egy tízlapos belső vívódásból, Bethlen Gábor politikai monológjából; elégséges lesz azonban az elmondottak bizonyítására.

„Mit tudják ezek a boldog népek, akiknek határát soha török lova nem tapodta, mi az, tatárkóborlások országútján élni. Tüzet, vizet, éhséget, szomjúságot és jegekben elfagyást. Mikor ő gyermek volt, törvénnyel kellett megtiltani, hogy Nagyenyeden a város piacán emberhúst nem szabad árulni. Micsoda sors az, hol ennyire vadultak az emberek, hogy egymás húsán éltek.

Ma a tárházak tömve vannak, a kincstárak rakva, a családok mint egy-egy méhköpű, mézzel.

És ezt mind annak köszönheti, hogy úr a portán és hat év óta török ló a határt át nem hágtat, hacsak nem azért, hogy kaftánt és ajándékot hozzon neki.

Milyen szépen megbír a törökkel és mért? Úrrá teszik aranyai és úrrá a szép ígéretek. Most vannak az élen az ő ifjúkori barátai. Egyik kajmekám, a másik defterdár, a különbek mind basák és divánulő vezírek. Azok, akikkel valaha Tömösvárában együtt diskurált és ábrándozott, akikkel olyan jól meghányták-vetették a török birodalom sorát; akik őrlőla jól tudják, hogy hívebb a császárhoz, mint az igazhivők. Azok, akikre tízezer aranyakat költött és ajándékoknak elmondhatatlan seregét, esztendőről esztendőre. De úr is velük és általuk és rajtuk. Az történik, amit ő kíván és ahogy ő elgondolja.

Most lehetne, most, valamit kezdeni az egész keresztyénségért, mert a portán nagy bajok vannak. A szultán tehetetlen gyermek. A szultánokkal baj van ez öt évben. Egyiket elcsapják, másikat megölik és a birodalom mégis megvan. Mikor az első szultányilkosság történt, azt hitte, megrendült a föld a lábuk alatt, magától összedől az agyagbálvány.

Nem úgy történt. Kisült, hogy nem az uralkodó cselekszik. Még vezér se kell az éhes fenevadnak, ez a fejvesztett fürgeteg minden pillanatban kész rá, hogy ellepje Európát. De ő nem azért építette fel a

maga Erdélyét, hogy a vadak zsákmányává essen. Etette hát őket, amit csak el bírt szakítani a maga szájától, azt mind vesztegetésre küldte Szófiába. (*Erdély. A nap árnyéka*. 1960. 43–45.)

Az önmagával vitatkozó Bethlennek az fáj: a bécsi udvar hat év után sem fogadta el fejedelemnek, pedig Erdélyre szükség van, ha Európa összefog a török ellen. Ő, Bethlen valaki; ügyes politikát folytat, érdemei vannak; rendet, békét biztosít Erdélynek; mióta ő fejedelem, távol tartotta a törököt Erdélytől. Mindez a történelmi tudattartalom a szabad függő beszéd biztosította szabadabb, kötetlenebb szerkezeti formákban fejeződik ki; csaponganak a gondolatok, fellazul a logikai váz, erősödik a szemantikai közvetlenség.

A stílus élénkségét nagymértékben segítik elő a felkiáltások vagy rövid pattogóan konstatáló kijelentő mondatok, amelyek mintegy affektív kommentárjai az egymást követő tartalmi mozzanatoknak: „*Micsoda sors az . . .*”, „*Milyen szépen megbír a törökkel . . .*”; „De úr is velük és általuk és rajtuk”; „Még vezér se kell az éhes fenevadaknak . . .”; „De ő nem azért építette fel a maga Erdélyét, hogy a vadak zsákmányává essen.”

A lüktető, izgatott belső gondolatok közt megjelenik egy szerkesztetlen mondat, állítmány nélkül; az olvasó egészíti ki: „Tüzet, vizet, éhséget, szomjúságot és jegekben elfagyást.”

A szemantikai mezőnyben állandóan visszatérnek a beszélt nyelvi szavak. Bethlen ifjúkorában Tömösvárában „együtt diskurált” sok török nagysággal. A portán „nagy bajok vannak”, és a szultánokkal is „baj van”. A szultánokat „elcsapják”. Az eseményekkel kapcsolatban „kisült” egy nagy fontosságú igazság, hogy tudniillik nem az uralkodó cselekszik.

A színes, mondhatni költői képzelet szülte ötletek, hasonlatok is növelik a szabad függő beszéd affektivitását, s eltávolítják a történelmi értekező próza tárgyilagos visszafogottságától. A törökkel határos területen lakni Bethlen gondolatában: „tatárkóborlás országútján élni”. A törökcsapás eredménye: emberhús-árulás, a népnek már nincs egyéb ennivalója. A török birodalom bukása: „az agyagbálvány összedőlése”. A törökök maguk pedig: „éhes fenevadak”, „fejveszett fürgeteg”. A törökök megnyerését úgy érte el, hogy etette őket, és „amit csak el bírt szakítani a maga szájától, azt mind vesztegetésre küldte Szófiába”. Az erdélyi jóllét és nyugalom: „az emberek úgy élnek a kis országban, mint a méhek a mézzel telt köpűben”.

Íme, a belső monológ életre kelt, kifejező, színes, írói ötletekkel gazdagodva szól az olvasóhoz, aki esetleg kedvetlenül, végig se olvasva tenné le a könyvet, ha a belső monológ más jellegű volna.

Ne feledjük: a szabad függő beszéd mindenképpen lazít és könnyít a stilisztikai szerkezeten; az író stilisztikai meggyőződésétől függ, milyen mértékben közeledik a beszélt nyelvhez, az egyenes beszédhez. Idézünk Bethlen gondolatai annyira közvetlen formában fejeződnek ki, hogy csupán az egyes szám harmadik személyű alany és birtokos névmás, és természetesen a harmadik személyű igei állítmány utal arra, hogy a gondolatok az írói közlésnek függetlenül részei. Ha a harmadik személybe behelyettesítenénk az első személyt, nyomban egyenes beszéd keletkezne, semmi más változtatást nem kellene eszközölni, annyira természetes, élénk és kötetlen a mondatok áradása.

Pl.: „Most vannak az élen az *én* ifjúkori barátaim. (...) Azok, akikkel valaha Tömösvárában együtt *diskuráltam és ábrándoztam* (...) De *úr is vagyok* velük és általuk és rajtuk. Az történik, amit *én kívánok*, és ahogy *én elgondolom*. (...) De *én* nem azért *építettem fel a magam* Erdélyét, hogy a vadak zsákmányává essen. *Etettem* hát őket, amit csak *el bírtam szakítani a magam* szájától, azt mind vesztegetésre *küldtem* Szófiába.

Foglaljuk össze eddigi elemzésünk tanulságait. Az irodalmi szemlélet megváltozása, a vívódó hősök előtérbe kerülése folytán megsaporodtak a belső monológok, a gondolati tartalmak; ugyanakkor Móricz, aki a monológra és a párbeszédre épült novellái révén jelentékeny gyakorlatra tett szert éppen az élőbeszéd, a színes fordulatok, a beszélt nyelvi ötletek alkalmazása tekintetében, felfedezte a szabad függő beszéd adta stíláriis lehetőségeket, és a már Eötvös József óta meglevő közlési mód határait a korábbi írói nemzedékkel szemben erősen kitágította. Elődei számára a szabad függő beszéd erősen tapadt az *oratio obliquához*. Voltaképp csak annyit tettek, hogy a *hogy* kötőszót elhagyták, de már a közlés előtt elhelyezkedő főmondatból nem távolították el a függő idézetet bevezető *lát, hall, érez, vél, gondol* stb. igei állítmányt. Az igei és birtokos személyragok, ill. a mutató névmások és határozószók amúgy is a közlő személyhez igazodnak; ez még a legelevenebb szabad függő beszédben is mindig így van. A mondatokat fellazító szerkezetek a beszélt nyelvi oldottságot megjelenítő, emocionális jellegű szavaknak, kifejezéseknek az alkalmazására pedig egyáltalán nem vállalkoztak.

Érthető, hogy ez a kezdeti feszes, irodalmias szerkezet nehezen szakadt el a függő beszédétől, és végig a múlt század íróinál nagyjából és egészében megmarad az első nagy magyar regényekben már kialakult szerkezeti keretek közt. Majd csak Móricznál fogja megkapni azt az életszerűséget, elevenséget s kifejező erőt, amely egyúttal a magyar próza fejlődését is tükrözi. A reformkori próza az egyszerűség és hajlékonyság számos nemes példáját nyújtja Petőfi *Úti leveleiben* és egyébütt

is; de a realista regény nélkülözhetetlen elemét, a belső monológot Móricz csiszolta ki ma is érvényes és jól felhasználható stilisztikai eszközzé, megteremtve az oldottan szerkesztett szabad függő beszédet.

3. Kiviláglott példáinkból, hogy a szabad függő beszéd leggyakrabban akkor fordul elő, amikor a szereplők gondolatait, vélekedéseit, reflexióit mutatja be. Éppen a megelevenítés, az életszerűség igénye indítja arra Móriczt, hogy olyankor is éljen a szabad függő beszéddel, amikor a szereplő érdeklősége nem kézenfekvő, vagyis amikor az író olyan tényállást közöl, amely objektíve létező valóság, s kívül esik a szereplő belső világán, értékelő, önmagával vitatkozó reflexióin. A táj- és helyrajzra, a környezetrajzra és a regényalakok külső és belső megjelenésére gondolunk.

Az általános regényírói gyakorlat szerint mindkettő: a környezet-ábrázolás és a portré az író feladata, ezeket a részeket az auctorális stílus tartalmazza, az író maga beszél. Balzacnál pl. a regény cselekménye akkor kezdődhet, amikor az olvasó mindent megtudott az írótól a tájra s a szereplők külső, belső tulajdonságaira vonatkozólag. Stendhal a *Vörös és fekete* c. regényét betájolással kezdi. Az első fejezet címe *Egy kisváros*, ebben foglaltatik a környezetrajz. A második fejezet, az *Egy polgármester* az elsőnek főként földrajzi vonatkozású adatait a szereplőkkel kapcsolatos tudnivalókkal egészíti ki; és mindezt az író mondja el. Ez a módszer nem szemléletes, mert szakmai részletességre törekszik; pedig a részletek tudományos teljessége nem sikeres módja az elhitetésnek; a regényíró nem tudós; amikor megjelenik a szakkatalógus, a hatékonyság és erő csökken, ahelyett, hogy emelkedne.

Ellenkezőleg: az írónak a jellegzetességeket kell kidomborítani, előnyben részesítve a válogatás szempontjait, hogy a környezetrajz objektív tárgyi tényei humanizálódjanak. A szabad függő beszéd itt is segítségül hívható; a közlésrendszer teljesebbé tétele megengedi, hogy az író olyankor is átadja a szót a szereplőnek, amikor az író a tárgyi világ külső tényeit, tájat és embert jelenít meg. A tájat és embert Móricz általában nem kívülről szemléli, hanem hősébből kiindulva, és úgy, ahogy annak lelkében megjelenik mint benyomás, élmény. A táj azért él Móricznál, mert a szereplő állást foglal vele kapcsolatban; egyes részeket elfogad, kiválaszt, másokat pedig elutasít. A szabad függő beszéd révén a móríci környezetábrázolás szubjektív tényezőkkel bővül és megelevenedik; az élettelen tárgyakkal sajátos dinamikája kezd kialakulni; ez éppoly jellemző Móricz eszmei, filozófiai magatartására, mint az, hogy a reflexióban stílusosan szakít a hagyományos értekező modorral.

Az 1935-ben írott, egyébként túlságosan sok párbeszéddel terhelt *Rab oroszlánból* származó, alábbi szemelvényünkben életre kel az a Reviczky utcai ház és az a lakás, ahol Vágrándy tanácsosék élnek. Az

idézetben szubjektív megjegyzések, kiszólások, jelzők utalnak a szemlélőre, Vágrándyra, akinek a gondolatvilágán keresztül mutatja be az író a környezetet; a bemutatott tárgyakat, dolgokat egyúttal szétágazó fejtegetés fogja körül: a szereplő vagyis Vágrándy lelkivilágán keresztül bontakozik ki az egyébként részletező leírás.

Nézte a lépcsőházat. Oly szűk, hogy ebbe nem is fognak liftet építeni soha. Szűk és meredek lépcső. Vörösmárvány lépcső. Régi ház lehet. Ez még talán abban a régi időben épült, mikor ez a ház a városon kívül esett... Valamire emlékezett, hogy már egyszer megállapította, hogy Pest valaha, száz év előtt még csak a Múzeum-körútig terjedt. Ami azon kívül volt, az már külterület volt. Ott már kertek voltak... Pedig, ahogy most egy lélekzettel, itt a vörösmárvány lépcső kitágította magát Budapestté, – hol van ide még a Nagy körút is? ... Jóval távolabb, mint a Múzeum-körút. Távolabb, mint az Egyetem-tér, a Károlyi-kert: a város szíve... S azontúl kifelé, hol van az Orczy út? Kilóméterekre... s még kijebb a Hungária körút? S már a város azon a vonalon túl is kiterjeszkedett...

Mekkora nagy... S ő a kültelken lakik: a Reviczky utcában.

A lépcsőház fala sárgásra volt meszelve. Durva meszelés, de előkelő. Nincs rajta egy firka, egy karcolás. Itt csupa olyanféle lakó van, mint ő. Szolid lakók. Kisvárosi lakók. Úri emberek. Ez a ház egy sziget ebben a bűnös Babilonban. A jó magyar erkölcsök utolsó szigete... Azért csinálhatnának liftet... Kellemetlen, hogy neki hányszor kell megmászni ezeket a vörösmárvány lépcsőket... Végre itt volt a saját emelete. Vaskorlátos gangon kellett mennie s a hátulsó ajtón becsengett. Ez az ő lakása. Ez az ő fészke. (*Rab oroszlán*, 320.)

A szabad függő beszéd két, egymástól elkülönült szakaszra oszlik; a rövid első rész a *Nézte a lépcsőházat* mondat után indul; elmaradt a bevezető ige és a *hogy*, ti.: *arra gondolt, hogy már egyszer megállapította* stb. A függő beszédnek mintegy folytatásaként újra indul a szabad függő beszéd: *Ami azon kívül volt, az már külterület volt. Itt már kertek voltak* és így tovább.

Felfigyelhetünk a gondolatok csapongására s azok kapcsán a befejezetlen, félbeszakadó mondatokra; megjelennek a kérdések: hol van ide még a Nagy körút is? S azontúl kifelé, hol van az Orczy út? Találunk nem egy pattogó, rövid, konstatáló kijelentő mondatot, ill. csodálkozást tartalmazó felkiáltást: *Ott már kertek voltak*; S már a város azon a vonalon túl is kiterjeszkedett; *Itt csupa olyanféle lakó van, mint ő*.

De a szemelvényben is a legsajátosabb az elszigetelt konkrét főnevek szokatlan használata: *szűk és meredek lépcső. Vörösmárvány lépcső*. Majd később: *Durva meszelés. Szolid lakók. Kisvárosi lakók. Úri emberek*.

A főnevek értelmezők, és megelőző főneveket ismételnék azonos alakban. A szemelvényben szerkezet lazító szerepük van, s a hagyományos logikai építkezéssel szemben éppen a szabad függő beszédet jellemző oldottságot biztosítják.

4. Az elszigetelt, konkrét főnevek használatát említettük, s azt mondtuk: ritka és szokatlan ez Móricznál; valóban úgy tűnt, hogy azok a stilisztikai jelenségek, amelyeket általában a nyelvi impresszionizmus körébe utalunk, viszonylag ritkán jelentkeznek Móricz stílusában. A kihagyásos szerkezetek, a puszta főnévi felsorolások, amelyekből a nyelvtani kötőanyag hiányzik, egyaránt jelenítenek meg portrét, vagyis személyeket és tárgyakat, mint pl. szobabelsőt, épületet vagy tájat, környezetet. De megtaláljuk a főmondat után álló, toldalékszerűen előforduló főnevet is, mint az előző mondat önállósult mondatrészét; értelmezőként így több konkrét főnév is állhat, hogy a főmondat valamelyik konkrét főnévét jellemezze. Szerepet kaphatnak az elvont főnevek is; ezek átalakíthatók igés főmondattá, és kapcsolódva az előző mondatához, folytatják a korábbi cselekményt. Konkrét és elvont főnevek sora egyes esetekben mondathelyettesítő szerepkörben követi a főmondatot; ezek hol valamilyen alárendelt mondat tartalmát jeleznek, hol pedig nagyobb logikai önállósággal, új mozzanatot visznek a közlésbe. Megtaláljuk a cselekményeket megelőző, ún. inszcenáló főnévi sort is, mely helyzetet, hangulatot rögzít.

Meg kell elégednünk, hogy az elmondottakat csupán egy-egy példával érzékeltessük. Kezdjük a portréval.

Az utca végén, sárga lámpák éjjeli fényében néhány fiatal fiú állott sportruhában. *Fehér dressz, fehér nadrágocska, versenycipő, hatalmas tüdők, izmos, barna, szőrös lábak s karok.* Treníroztak a holnapi versenyre (...) komolyan, elszántan, szinte összeesküvésszerűen dolgoztak. (*Vizcsöpp a tengerben. Elbeszélések* IV. Bp. 1955. 373.)

Dressz, nadrágocska, versenycipő; tüdők, lábak s karok: az öltözékre és a testrészekre vonatkozó konkrét főnevek sorakoznak egymás után, s sem *-val*, *-vel* rag nem kapcsolja őket a predikatív szintagmához, sem nem szerepelnek alanyként a predikatív szintagmában pl. így: néhány fiatal fiú állott sportruhában; *fehér dressz, fehér nadrágocska, versenycipő volt rajtuk* stb.

Akármelyiket elfogadta volna. Jól megépített, kedves, kertes házak voltak, ahol egy-egy család kényelmesen el tudott helyezkedni. *Szép, csillogó nagy ablakok, mindenütt veranda. Piros tetők, cserepek és eternit fedelek, szépek ezek az új eternit fedelek, mintha megrozsdásodott rézlemezzel volnának fedve a házak.* (*Rokonok*. I. Bp. 1955. 134.)

Ablakok, tetők, cserépek, fedelek: a példa hasonlít az előzőhöz, ragtalan főnevek követik egymást, látszólag sehová sem tartoznak, nem kapcsolódnak a predikatív szintagmához. Csak a főnevek jelentése változott: itt *épületet* mutat be az író.

A környezet, a valóságos körkép legszebb példája az irodalomtörténeti szempontból is igen jelentős 1934-ben írott *Komor Lóból* származik. Nagy Péter azzal magyarázza a különös és újszerű technikát, hogy Móricz a *Komor Lót* filmre írta.⁶ Valóban, idézendő példánkban az ígés mondatok is jelzésszerűek, sallangmentesek, és a lényegre összpontosítanak; nincs mellékmondat sem, csupa főmondat követi egymást. Az amúgy is tömött prózában az összekötő elemektől megfosztott, magányosan álló főnevek erős drámaiságot intonálnak. A belső folyamatok a külső jelenségek villanásszerű ábrázolásán keresztül realizálódnak; ezek a magányos főnevek úgy tűnnek, mint megannyi utasítás egy filmforgatókönyv számára.

A hídi vásár kavarog. *Ringlispil. Falovak*, rajta csikósbojtárok. *Réztrombiták*. Vásárosok alkusznak. Paroláznak. Verik a bilyeget az eladott birkákra. Rongyos csizmás pásztorok alkusznak a jócsizmás vevőkkel. Sütik a bilyeget a marhák szarvára. Füstöl a szaru. A forgató gyerekek a körhintán. Egy juhnyáját hajtanak a kőhídon. *Rezesbanda. Parasztszekér, hozzákötött lovakkal*. Egy trombitás szakadatlanul fújja. Teheneket hajtanak át a hídon. *A cintányér*. Szekereket, lovakat hajtanak át a hídon. A híd a középpont a Hortobágy megfoghatatlan végtelenségében. *Nagydob, nagydobos*. Rengeteg marhát hajtanak át a kőhídon. *Egy trombitás, két trombitás, rezesbanda. Szekerek, lovak. Autó:* az ülésben Jancsi gyerek felveszi a sofőrkabátot. Ő őrzi a kocsit. Felteszi a sofőrsapkát. Büszke. (*Komor Ló. Elbeszélések* VI. Bp. 1955. 162.)

Móricznak ezt az eredetileg filmre írott elbeszélését nagyon lényegesnek tartjuk a 20. századi magyar prózastílus fejlődése szempontjából. Fejesre, Zimrére, mindenekelőtt Mándyra gondolunk: a szikárság, rövidmondatosság, a mellékmondatok kerülése jellemző mindhármukra; Mándyt jellemzi még a névszói állítmányos mondatok, illetve a határozói bővítménnyel ellátott hiányos mondatok és az elszigetelt elvont és konkrét főnevek használata. Egyrészt úgy, ahogy az idézett példában Móricznál láttuk, tehát leírásokban, állóképekben; másrészt azonban Mándynál a cselekmény folyamatában felbukkanó elszigetelt főnevek szerepköre ki is bővül: előreviszik a cselekményt, és rábízák az olvasóra, hogy maga teremtsen meg a hiányzó predikatív viszonyokat.

⁶ Nagy Péter: *Móricz Zsigmond*. Bp. 1979.⁴ 430–433.

Zárjuk le Móricz stílusát két példával; az elsőben toldalékszerűen állnak elvont főnevek, s köztük egy-egy konkrét főnév is; folytatják az előző mondatban foglalt cselekményt; felfoghatjuk őket értelmezőknek, de nem valamilyen konkrét értelmezett szóhoz kapcsolódnak, hanem mintegy a megelőző mondat egészét értelmezik.

Különben ma már a veszteségmérleg meg is haladja a másfélmillió pengőt.

– Úgy, értem.

– *Számlák.* Az építésznek még mindig óriási követelése van. *Vásárlások. Kukorica- és sertéstartozás. Befektetések. Gőzekék.* (Rokonok. i. m. II. 87.)

Kopjáss és Péterfi beszélget a Sertésenyésztőről; Péterfi tájékoztatja az újdonsült főügyszét; a veszteségmérleg azért ilyen nagy, *mert* sok a (kifizetetlen) számla, *mert* tartoznak az építésznek, *mert* vásárlások történtek, *mert* tartoznak kukoricával és sertéssel, *mert* befektettek, *mert* gőzekét vettek. Az elvont főnevek közt feltűnik a két konkrét főnév: *számlák, gőzekék.* Hírértékük nagy. Az elvont főnév, feltéve, ha igei eredetű, könnyen átalakítható igés mondatá. A konkrét főnév azonban nem! A főnévhez tapadó, a gyakori szituációkban előforduló, jellegzetes igei állítmány elképzelése révén tudjuk megalkotni azt a logikai viszonyt, amelybe az *izolált konkrét* főnév behelyezhető.

A toldalékszerűen szereplő főnevek különféle logikai viszonyok révén kapcsolódnak az előző mondatához; az idézett példában okadatlás, oksági viszony létesíthető; nemegyszer fordulnak elő egyéb összefüggésben is, sőt ha a logikai viszony meggyengül, mellérendelő helyzetben is állhatnak; gyakran éppen azzal válnak hatékonyá, hogy alig-alig kapcsolódnak az előzményhez: váratlan közleményt tartalmaznak.

Lemondva a részletes elemzésről, utolsó példánkat, az önállósódó főnevek sajátos csoportját, az inszcenáló főnévi sort mutatjuk be.

Háromnegyed nyolckor a külvárosi ház. Udvari lakás. Vigasztalan novemberi sötét. Az arcok petyhüdtek, még szerencse, hogy egy anyának folyton veszekednie kell az iskolába készülő gyerekekkel. (Rózsai és Rózsai. *Elbeszélések.* VI. Bp. 530.)

A szituációt helyrajz jeleníti meg: külvárosi ház, udvari lakás, novemberi sötétség; a helyre történő utalást kiegészíti az idő említése is. Mindezekből azonban nem tűnik ki, miről lesz szó a rákövetkező szakaszban; az izolált főnevek legfeljebb a történés hangulatát jelzik előre, valójában azonban végképp nem tekinthetők értelmezőknek, vagyis semmilyen kapcsolat nem fedezhető fel köztük és cselekményt, történést tartalmazó mondatok közt.

5. Elemzésünk végére jutva, szükséges összegezni a tanulságokat.

Móricz mondatszerkesztésének két lényeges elemét vizsgáltuk. Az első, a szabad függő beszéd döntő fontosságú; ez a realista szerkesztési mód elsőrendű formája, mert egyszerűsíti a bonyolultabb, tekervényesebb mondatfűzést, teret engedve az oldottabb belső monológoknak. Láttuk, hogy Móricz nagymértékben felhasználta a párbeszédes és a monologizáló elbeszélésekben kialakított, a mindennapi beszédre jellemző kötetlen, csapongó, hajlékony és eleven nyelvi alakzatokat.

Megítélésünk szerint hasonló célra törekedett, amikor az impresszionisták kedvelt elliptikus szerkezeteit alkalmazta, egyébként viszonylag ritkán s jelentékeny visszafogottsággal. Nem kételkedünk abban, hogy az izolált, az előzményektől helyenként függetlenül vagy el is szakadó főneveknek, főnévi tagoknak szerepe az, hogy kiemeljék a szemantikai tartalmat. A bonyolult, a választékos, a nehezen érthető képleteket azonban kerülte; példáinkból is kitűnhetett, hogy a főnévi sorok, jóllehet a szabályos kompozíciót, a nyelvtanilag kerek szerkezetet széttördelik, s némiképp asszociatív kapcsolatokra épülnek, a józan mérséklet határain belül maradnak. Sohasem nehezen érthetők, a főnevek száma mindig korlátozott, és nem rendelkeznek mellékmondati toldalékokkal; az előttük elhelyezkedő tulajdonságjelző pedig rendkívül egyszerű, pregnánsan világos; színre, nagyságra utal. A díszítő, dekoratív hatást feltűnően kerülte. Úgy véljük, Móricz impresszionizmusa is realista stílus-szemléletének függvénye, s végső elemzésben a mondatszerkesztés világosságát és hatékonyságát van hivatva erősíteni.

HERCZEG GYULA

REVICZKY PÁN-VERSE AVAGY EGY ÉVEZREDES TÉVEDÉS

I.

Heine és Turgenyev mellett Reviczky Gyula is feldolgozta Pán isten halálának történetét. Verse, amelyet élete utolsó évében, 1889-ben írt, „sokáig a magyar költészet egyik legnépszerűbb alkotása volt”.¹ A mű végső forrása Plutarchos *De defectu oraculorum* című írásának 17. fejezete, amely a *Moralia* gyűjteményben olvasható. Bevezetésként nézzük az antik szerző szavait.

¹ Komlós Aladár: *Reviczky Gyula*. In: *A magyar irodalom története*. IV. Bp. 1965. 635.

„Aemilianusnak, a rhétórnak, akét még közületek is hallgattak néhányan, földim és grammatika tanárom, Epithersés volt az atyja. Ő mesélte, hogy egyszer, amikor Itáliába akart utazni, felszállt egy hajóra, amely zsúfolásig telt a kereskedők áruival és az utasokkal. Egy este, amikor már az Ekhinas-szigetek táján jártak, elült a szél, és a hajó a Paxos-szigetek felé sodródott. Az emberek többsége még virrasztott, sokan iszogattak a lakoma után. Hirtelen egy hang hallatszott a Paxos-szigetek felől, valaki azt kiáltotta, hogy Thamus, és ez igen meglepő volt.

Thamus volt ugyanis a hajó kormányosa, de az utasok közül nem sokan ismerték a nevét. Az első két hívásra nem felelt a kormányos, a harmadikra azonban már válaszolt annak, aki hívta. Az pedig még inkább felemelte a hangját, és így szólt:

Amikor a Palódeshez jutsz, add hírül, hogy Pán, a nagy, meghalt.²

Amikor ezt meghallották – mesélte Epithersés – mindnyájan megremültek, és azon tanakodtak, hogy mi lenne a jobb, ha eleget tesznek a felszólításnak, vagy ha nem törődnek különösebben a dologgal, és annyiban hagyják. Thamus úgy vélekedett, hogy ha fújni fog a szél, szó nélkül továbbhajóznak, ha viszont szélcsend fogadja őket azon a helyen, és tükörsima tenger, akkor hirdetni fogja azt, amit hallott. Amikor aztán a Palódeshez értek, és szellő se, hullám se rezdült, Thamus körültekintett a tatról, és úgy ahogy hallotta, a szárazföld felé kiáltotta:

– Pán, a nagy, meghalt!

Alig csendült el a kiáltás, nem egy ember, hanem sokak panasza visszhangzott rá, összekeveredve a megdöbbenés sóhajtásaival.

Minthogy sokan voltak jelen, a történetek híre hamar elterjedt Rómában, és Tiberius császár magához hívatta Thamust. Tiberius annyira hitelt adott az elbeszélésnek, hogy vizsgálódni és kutatni kezdett Pán után. A köréje gyűlt nagyszámú filológus pedig valószínűnek tartotta, hogy ez a Pán Hermés és Pénépolé fia volt.^{2/a}

A történetet Plutarchos szerint Philippos, a történész mesélte el egy beszélgetés során.

Az, hogy „Pán” halálával valami nincs rendben, már a kortársaknak feltűnt. A görög istenek ugyanis nem szoktak meghalni, legfeljebb az alvilágban élnek tovább, ha valami erre kényszeríti őket. A keleti eredetű Adónis is minden évben leszáll az alvilágba, hogy az év egyharmadát Persephonénál töltsse, de föl is támad aztán, hogy Aphroditéhez

² Pan ho megas tethnéke.

^{2/a} Régebbi magyar fordítás: Gyulai Ágost, Magyar Szemle, 10 (1898) 16. szám. 182–183.

csatlakozzék. Arkádia kecskelábú istenének halálhíre nem véletlenül készítette Tiberius császárt tüzetesebb vizsgálódásra. A szemtanúk viszont olyan határozottan megerősítették az egyiptomi Thamus szavát, hogy ezernyolcszáz éven keresztül senki sem kételkedett benne. Csak 1907-ben jelent meg S. Reinach cikke,³ amely fölveti a kérdés legvalószínűbb megoldását, és az ő elméletét finomítja tovább H. Haakh 1958-ban.⁴ Az utóbbi cikk alapján ismertetem azt az elméletet, amely a klasszikus filológiában már elfogadottnak tekinthető,⁵ de amely, bár Reviczky lírai allegóriájának értelmezésén nem változtat, mégsem érdekeltelen a magyar irodalom ismerői számára.

A megoldás kulcsát a hajó egyiptomi kormányosának neve jelenti. Thamus, amely a babiloni közvetítéssel Egyiptomban is elterjedt személynév volt, eredetileg Dumuzi sumer isten nevét jelentette, amely héber–arámi formában Tammúz, a szíriai és föníciai mitológiában Adón, vagyis úr. Innen ered a görög Adónis név is.

Tammúzt már az ókorban azonosították a belőle származó Adónissal,⁶ sőt Hieronymus szerint Bethlehemben, Jézus születési helyén Adónis–Tammúz kultusz hely volt. Tammúz a többi meghaló és tovább élő keleti eredetű istenhez hasonlóan megjárja az alvilágot, ahová anyjáért, testvéréért, szerelmeséért, vagyis Istárért száll alá. Ezért siratták meg minden évben az asszonyok a vegetáció fiatal istenének halálát a nyári napforduló idején. A kultusz igen elterjedt volt. Ezékiel erősen kárhoztatja: „És vive engem az úr háza kapujának bejáratához, amely északra van, és imé ott asszonyok ülnek vala, siratván Tammúzt.”⁷ Athénban már az i. e. 5. században tisztelik Adónist, a római hódítással azonban szélteben elterjedt Adónis–Tammúz kultusza a birodalomban. A különböző kultusz helyek szoros kapcsolatban állhattak egymással. Alexandriai Kyrillos írja, hogy Byblosban, amely az egyik első központja volt Tammúz tiszteletének, mivel a keletre eső, a kilátást akadályozó magashegységek miatt nem lehetett látni az ünnep kezdetét jelző csillag, az alfa Orionis felkeltét, az Alexandriából érkező követek hirdették ki az asszonyoknak a siratás időpontját. Egyiptomban ugyanis ősi hagyományai voltak a csillagászatnak, az egyiptomi naptár alapja a Szíriusz fölkelte volt, továbbá Alexandriát nem zárták el

³ S. Reinach: *La mort du Grand Pan*. Bulletin de correspondance hellénique, 31 (1907) 1–19.

⁴ H. Haakh: *Der große Pan ist tot*. Das Altertum 4 (1958) 105 skk.

⁵ R. Graves: *A görög mítoszok* I. Bp. 1970. 159.

⁶ Pl. Bar Bahlul szír lexikográfus. In: H. Haakh i. m. 106.

⁷ Ezékiel 8. 14.

hegységek kelet felől, így könnyen megfigyelhették az alfa Orionist. Az üzenetet szurokkal lepecsételt korszóba dugták és hajóval vitték Byblos-ba, ahol nemsokára felcsendült a parancsolónak, az égi úrnak, az ország erejének, vagyis a hatalmas Tammúznak a siratása.

Visszatérve a plutarchosi történethez, most már érthető, hogy mi tévesztette meg Thamust, a kormányost, Tiberiust, a császárt, és valamennyi tudósát. A nyári napforduló idején útnak indult hajó Paxos szigetéhez sodródott közel, ahol valószínűleg Adónis–Tammúz halálát siratták az asszonyok. Háromszor kiáltották az isten nevét, és azt háromszor értette a hajó kormányosa saját nevének. A görög lakosságú szigeten a szertartás természetesen görögül folyt. Tammúz szólítása után panaszbán törtek ki az asszonyok: „a hatalmas, a nagyon nagy meghalt!” Görögül: Thamus, Thamus, Thamus panmegas tethnéke! Aki a Thamus kiáltást saját nevének értette, az a panmegast, vagyis a teljesen nagyot, a hatalmasat ho Pan, ho megas-nak, vagyis Pánnak, a nagynek, a nagy Pánnak értelmezte.

A felszólítás értelmében Thamus a Palódes öbölénél (ma Vutrino, Albánia déli csücske), amely valószínűleg szintén Tammúz kultuszhelye volt, elismételte az üzenetet, ho panmegas tethnéke, amit ő úgy értett, hogy a nagy Pán, az öböl partján, a napforduló éjjelén várakozó hívők pedig úgy, hogy a nagyon nagy, a hatalmas meghalt, vagyis eljött Adónis–Tammúz siratásának pillanata. Így aztán nem csoda, hogy a partról szörnyű jajveszékelés válaszolt a kormányos kiáltására. Mint-hogy az esetnek több szemtanúja volt, a félreértésen alapuló hiedelem, vagyis Pán halálának legendája elindult diadalútjára, hogy ezernyolcszáz év múlva Magyarországon a kor egyik legszebb versének ihletője legyen.

*

Ehhez a költeményhez fűződik a század eleji irodalomtörténetírás tizenkét éven át zajló, de mégis, mostanában még a Reviczky szakirodalomban is ritkán említett vitája.⁸ A sajtópolémia, mint ez gyakran előfordul, véletlenül robbant ki. 1902 végén a Budapesti Szemlében megjelent egy „-o.” szignóval aláírt kritika Czóbel Minka *Kakukfűvek* c. kötetéről. A bíráló szigorú hangon írt a költőnő *Gombák menete* c. verséről, amely Pán halálának motívumára épült, s végül feltette a kérdést, hogy ezt a témát Czóbel Minka „vajon nem Reviczky Gyula után kedvelte-e meg, aki tulajdonképp Heine egyik prózai művének egy pár lapját foglalta versbe?”

⁸ A vita bibliográfiai adatai a függelékben találhatóak.

A következő számban Tóth Béla válaszolt a recenzens kérdésére, és megjegyezte, hogy a Pán-történet végső forrása Plutarchos. Ezt bizonyítandó magyarul is közölte az elbeszélést, amit maga fordított – latinból.

A következő cikk már az Egyetemes Philológiai Közlönyben látott napvilágot, Márton Jenő tollából. Ezen a ponton vált két ágra a vita. Egyrészt ugyanis Reviczky versének közvetlen forrását keresve a század-vég német és francia irodalmának Pán halálát feldolgozó darabjait vették sorra a hozzászólók, másrészt a Pán-mítosz ókori előzményeinek és középkori továbbélésének problémáját vizsgálták. Az első kérdés eredményeként az 1840 és 1903 közé eső időből tíz szerző tizenhárom művét sorolták föl:

Arène, P.: En mer	1896 előtt ^{s/a}
Czóbel Minka: Még él	1893
Gombák menete	1901
Ki jönni fog még	1903
Egymást értik	1903
Heine, H.: Über Ludwig Börne, Hamburg	1840 103–104.
Jouffret, M.: La mort de Pan	1900
Komjáthy Jenő: A haldokló nyár	1890
Lingg, H.: Die Völkerwanderung I.	1868
Nodnagel, A.: Pan ist tot!	1853 előtt
Pichler, A.: Der Tod des grossen Pan	1885
Stadelmann, H.: Pan ist tot!	1875 előtt
Turgenyev: A nimfák. In: Költemények prózában	1878

Számunkra azonban, a mítosz elő- és utóéletét tekintve, érdekesebb a vita másik vonulata. Márton Jenő cikke a történet magyarázatát Pánnak az egyiptomi Chnum vagy Mendes istennel való azonosításában vélte megtalálni, ugyanakkor kimutatta a mítosz krisztianizált változatának forrását is, Eusebiosnál. Caesarea püspöke a *Praeparatio Evangelica* V. 17. részében annak alapján, hogy Plutarchos Tiberius uralkodásának idejére teszi a történetet, összekapcsolta Pán halálát Krisztusével, s így Pán a letűnő antik istenvilág jelképévé vált.

Binder Jenő 1911-ben publikált tanulmányában összefoglalta a mítosz értelmezésének közép- és újkori történetét. 1543-ig, Bigotius művének megjelenéséig Pán mini pogány démon vagy ördög szerepelt,

^{s/a} Arène 1876-ban már írt novellát Pánról, *La mort de Pan* címmel In: *La gueuse parfumée*.

akinek Krisztus számolta fel az uralmát. Bigotius viszont visszatért a Pán = „minden, teljes” értelmezéséhez, s így Krisztussal azonosította a kecskelábú istent, halálát pedig a Megváltó halálaként fogta föl.

1911-ben egy másik tanulmány is megjelent Binder Jenőtől, amelyben S. Reinach elméletét, vagyis az általam is elfogadott értelmezés első, még kevésbé kidolgozott változatát ismertette. Binder rámutatott arra, hogy Reinach csak nagyon késői forrásokkal tudta igazolni azt, hogy Adónisnak Tamúzzal való azonosítása már az antikvitásban is elfogadott volt, vagyis az azonosítás az i. sz. I. században még nem biztos, hogy végbement.⁹ Binder az Eusebios féle keresztényesített változat alapján elvetette az ókori keleti párhuzamot, s ezzel együtt a mítosz racionális magyarázatát. A vitához kapcsolódó utolsó cikk Gálos Rezső írása, amely a polémiát kirobbantó kritika után tizennégy esztendővel, vagyis 1916-ban jelent meg. Egy német Pán-monográfia ismertetése kapcsán Gálos is támadta Reinach megoldását, és arra az elgondolásra jutott, hogy Pán eredendően meghaló és továbbélő, a tél és tavasz váltakozását jelképező autochton görög isten volt, akinek valóban Paxoson volt a kultuszhelye.

A filológia szempontjából ezeknek az elképzeléseknek már inkább csak tudománytörténeti jelentősége van. Mégis, a másfél évtizeden át húzódó vita eredményei két szempontból fontosak számunkra. Először, a felhozott 19. sz.-i párhuzamok bizonyítják, hogy fölösleges Reviczky versét Heine pamfletjére visszavezetni, mert nem elég, hogy a magyar költő is olvashatta görögül vagy latinul Plutarchos művét, de a motívum szinte közhelyszerűen ismétlődött a kor kisebb-nagyobb alkotóinál. Tehát elvileg ugyan bármely 1889 előtt megjelent mű hathatott Reviczkyre, gyakorlatilag azonban kor-élményről van szó, amelyben a Pán-mítosz „egy lélektani állapot, lelki magatartás szimbolikája”.¹⁰

Másodszor, a különböző korszakokhoz idomított értelmezések híven mutatják a motívum próteusi átváltozásait addig a pontig, ahol belép a

⁹ Tammúz neve korántsem volt ismeretlen görög földön ebben az időben. Az *Ótestamentum* görög fordítása, a *Septuaginta* ekkor már készen állott, a legrégebbi rétegei pedig az i. e. 3. századig nyúlnak vissza. Így tehát *Ezékiel* könyvéből a Tammúz-síratás (Ez. 8.14.) bárki számára hozzáférhető volt. De a Tammúz, mint egyiptomi személynév, természetesen Thamus alakban, már Platónnál is szerepelt. Phaidrosz 274 d. A hasonló Tammúz- és Adónis-kultusz ókori azonosítására vö. H. Haakh i. m. 105–107.

¹⁰ Mezei József: *A szimbolista élmény kialakulása*. Bp. 1968. 375.

magyar irodalomba, és csak ez az áttekintés teszi lehetővé azt, hogy a Pán-mítosz képében felismerjük a világirodalom egyik leghosszabb életű, évezredek termékeny tévedését.

NÉMETH GYÖRGY

A Pán-vitában megjelent cikkek

-o.: *Kakukfűvek*. Költemények. Írta Czóbel Minka. Budapesti Szemle 312. szám (1902) 470–475

Tóth Béla: *Nyílt levelek a szerkesztőhöz* I. Budapesti Szemle 313. szám (1903) 155–156.

Márton Jenő: *Pán halála*. EPhK, 27 (1903) 268–269.

Gulyás Pál: *Pán halála*. EPhK, 27 (1903) 523–524.

Gyulai Ágost: *Még egyszer Pán halála*. EPhK, 27 (1903) 524–527.

Gábor Andor: *Pán halála*. EPhK, 27 (1903) 898–899.

Gálos Rezső: *A Pán-mythosz*. EPhK, 29 (1905) 897.

Vegyesek. EPhK, 32 (1908) 408–409.

Binder Jenő: *Pán halála*. EPhK, 35 (1911) 305–313.

Binder Jenő: *Pán halálához*. EPhK, 35 (1911) 779–781.

Gálos Rezső: *G. A. Gerhard: Der Tod des großen Pan*. Heidelberg, 1915. EPhK, 40 (1916) 260–263.

A MAGYAR LA FONTAINE-KÉP VÁLTOZÁSAI

Az utóbbi másfél évtizedben megújuló irodalomelméleti és komparatistikai kutatások – így többek között Hans Robert Jauss, illetve Dionýz Űrisin tanulmányai – mutattak rá a befogadás szempontjának fontosságára az irodalmi kapcsolatokban. Vonatkozik ez az egyes alkotóknak a különböző korokban kialakult, egymástól sokszor nagyon eltérő megítélésére is. Az így kialakított értékelések legalább ugyanannyira jellemzőek az értékelőre, mint az értékelt szerzőre: a recepció társadalom- és művelődéstörténeti körülményei tükröződnek bennük. Az alábbiakban – egy hosszabb tanulmány részeként – a magyar kritikai életben kialakult La Fontaine-képről s annak változásairól szeretnénk számot adni, ezért nem a versfordítások szorosán vett stilisztikai kérdéseivel, hanem a költő személyiségének rajzával foglalkozunk.

La Fontaine művei a 18. század folyamán kezdenek ismertté válni Magyarországon. A jezsuita Geiger Mátyás 1772-ben Sopronban előadott, *Ésopé au Collège* című (franciául írt) iskoladrámájában az egyik ezópuszi mese címét La Fontaine-től kölcsönzi,¹ a szabadgondolkodó Galántai Fekete János pedig 1781-ben Genfben kiadott versgyűjteményének (*Mes Rapsodies*) előszavában az általa követett minták között La Fontaine sikamlós széphistóriáit is megemlíti. A *Mesék* első magyar fordítói a külföldi egyetemeket megjárt s ott franciás műveltséget is szerzett protestáns értelmiség soraiból kerülnek ki: Ráday Gedeon,² Kovács Ferenc,³ Hatvani István (aki nem tévesztendő össze a neves fizikussal),⁴ valamint Péczeli József. La Fontaine-fordításaik és -átdolgozásaik közül egyedül Kovácséi nem jelentek meg nyomtatásban, ám valószínűleg hatottak Péczelire, hisz a ma már eléggé ismeretlen Kovács Ferenc jóbarátja volt a komáromi lelkésznek, s levelezésben állott vele.

A református fordítók La Fontaine-képéről mindenekelőtt Péczeli munkája tanúskodik: a francia költőről ő rajzolta meg hazánkban az első portrét, 1788-ban megjelent meséinek előszavában. A kötetet – annak címlapja és bevezetése szerint – „az olvasásban gyönyörködő”, a hazát és az „anyai nyelvet” szerető ifjakkal kedvéért adta ki. Ez a hazafiúi és nyelvművelő szándék a protestáns lelkész erkölcsnevelő törekvéseivel párosul, amit már a könyv címében is hirdet: művét *Haszonnal mulattató mesék*nek nevezi. Magától értetődik, hogy a francia költő életéből olyan epizódokat ragad ki, amelyek megfelelnek a kiadvány jámbor céljainak, ugyanakkor pedig sok mindent kénytelen elhallgatni, hisz La Fontaine egyénisége nem különösen példázza a keresztény erkölcs előírásait. Ezért hangsúlyozza Péczeli olyan erősen a költő öregkori megtérését, utolsó korszakának vallásosságát: e vallásosság az életpálya fejlődésében inkább végső állomásnak, kiteljesedésnek tűnik, mintsem törésnek.⁵ Egy szót sem szól viszont arról, milyen szkeptikus volt a francia költő a házasság intézményét illetően, ehelyett azt emeli ki, hogy La Fontaine a fővárosból gyakran hazautazott feleségéhez, kikérni annak tanácsait. A házastársak különélését Péczeli így mentegeti: „Noha szerette [feleségét], de mégis Párisban a Tudósok

¹ „*Les Grenouilles qui demandent un Roi*”

² *A mezei prücsök, A békáról, A róka és a holló*

³ Munkásságára nézve ld. Császár Elemér: Kovács Ferenc irodalmi hagyatéka. ItK, 1918. 208–223, 299–315, 423–426.

⁴ Hatvani István: *Mesék*. Debrecen, Szigethy Mihálynál, 1799.

⁵ Péczeli József: *Haszonnal mulattató mesék*. Győr, Streibig József, 1788. 44.

seregében kívánván lakni s nem szenvedhetvén szabadságának legkisebb részben való megtsonkulását is, amely a házassági életben tsaknem elkerülhetetlen, többnyire külön lakott tőle.”⁶ A szabadságszeretnek ilyen méltányolása már a felvilágosult papra vall, s nem véletlen, hogy több mint százötven évvel később Radnóti Miklós a Péczeli által megrajzolt La Fontaine-képnek éppen erre a vonására hivatkozik majd megértéssel.⁷

A 19. század folyamán a francia költőnek egyre újabb versei szólanak meg magyarul. Kis János 1805-ben kiadott kötetének két darabja,⁸ majd Verseghy Ferenc 1806-ban publikált művének, a *Magyar Aglájának* hat költeménye⁹ La Fontaine átdolgozásának tekinthető, s mint Szauder József megállapítja, Fáy András állatmeséin is érződik a *Fables* hatása.¹⁰ Az első olyan magyar nyelvű könyv, amelyik kizárólag La Fontaine-verseket tartalmaz, 1840-ben jelent meg Lipcsében Lovász Imre tollából, a címe: *Száz mese száz képpel*. Valójában ez sem mindig szövegű fordítás: a katolikus Lovász, valláserkölcsei és társadalmi szempontok miatt, sokat módosít az eredeti meséken, főleg azok tanulságain. Különösen szembetűnő ez olyankor, amikor papokról vagy szerzetesekről van szó, például Az egerek országgyűlése vagy A remetéskedő eger esetében. Lovász kiadványa így megfelel az előző században kialakított, vallásos La Fontaine-képnek.

Az eredetihez sokkal hűségesebb az a tíz versfordítás, amelyik Primóczi Szent-Miklóssy Alajosnak ugyancsak 1840-ből való, *Mesék* című kötetében található. Ez a Pesten kiadott könyv, a reformkorszak politikai harcainak légkörében, már a társadalmat bíráló La Fontaine-t is bemutatja, például Az elaggott oroszlán vagy az Ereklýket vívő számár, de különösen A származásával kérkedő öszvér történetében, amely a feudális címeket és kiváltságokat gúnyolja ki.

Szent-Miklóssy munkájával – jelenlegi ismereteink szerint – lezárul 19. századi La Fontaine-fordításaink története. A francia költő magyarországi népszerűségét megnehezítette, hogy a latinos műveltségű magyar

⁶ I. m. 41.

⁷ Jean de La Fontaine: *Válogatott mesék*. Radnóti Miklós fordítása. Bp. 1947. 7.

⁸ Kis János: *Gyermekek és ifjak bibliothekája*. Pest, 1805. (A két kutya, A ló és a darázs)

⁹ A *Baktai Paraszt* (Le Meunier, son Fils et l'Ane), A *tejáruló menyecske*, A *Barátság*, Az *Aténabeliek*, Az *Oroszlyány* (Le Lion abattu par l'Homme), A *kan macska* (Le Conseil tenu par les Rats)

¹⁰ Fáy András: *Állatmesék*. Bp. 1964. 251.

olvasóközönség sokáig jobban ragaszkodott az antik mintákhoz, Aiszóposzhoz, illetve Phaedrushoz. Ez a szemlélet tükröződik Szász Károly 1873-mas tanulmányában is: ő ekkor még kifejezetten hanyatlást lát La Fontaine meséiben, amelyek túlságosan aprólékosak, részletezők, szerzőjük sokat fecseg „az egyszerű és céljához szétő aesopi mese szempontjából”.¹¹ Ebben az ítéletben továbbra is a művek erkölcsi kamatoztatásának tényezője a meghatározó elem: távol van még attól, hogy La Fontaine-ben a költőt lássa meg.

Új látásmód csupán Taine híres La Fontaine-tanulmányának hatására kezd kibontakozni Magyarországon. Ennek a tanulmánynak az ismerete először Greguss Ágostnál mutatható ki, amikor 1874-ben a francia poétáról mint „a gall szellem legkiválóbb megtestesülése”-ről beszél.¹² Taine felfogásának megismertetéséhez elsősorban a hosszú ideig hazánkban élő Auguste Rogeard járult hozzá, aki előadásaival és cikkeivel igyekezett népszerűsíteni nálunk a francia irodalmat. Az ő La Fontaine-je jól beleillik a kiegyezés után rohamosan fejlődő magyar polgárság életélvező liberalizmusába. 1876-ban tartott egyik előadásában,¹³ s főleg egy 1888-ban magyarul kiadott tanulmányában¹⁴ ugyanis Rogeard valóban a polgár szemszögéből közelíti meg témáját. Foglalkoztatják a költő anyagi ügyei, s megvédi őt az elődiség történetietlen vádjától, kifejtve az írók társadalmi helyzetét a 17. századi Franciaországban. La Fontaine-nek a szerzetbe való – egyébként nem hosszú ideig tartó – belépését olvasmányainak múltó hatásával magyarázza. Liberális felfogása leginkább a költő öregkori megtérésének bemutatásakor nyilvánul meg. Ezt a fordulatot ugyancsak társadalmi jelenséggként fogja fel: „A megtérés a 17-ik században általános tény. Mindenik szerző élete két részre oszlik: előbb kicsapongás, azután megtérés. Mindnyájan kicsapongók fiatal korukban, éppen, mint XIV. Lajos, és mindnyájan szenteskedéssel végzik életüket, mint a nagy király, ő volt a hangadó az egész századra nézve.” S ahogy La Fontaine megtér, az „nem minden pressió nélkül” történik „a szt. rochei vikárius részéről, ki az atya egyik barátjának fia volt, és akire ő, épen ezért bízva is volt.”¹⁵

Rogeard szabad szellemű, a társadalmi összefüggéseket figyelembe vevő felfogása nem egyedülálló jelenség a kor magyarországi szakirodal-

¹¹ Szász Károly: *Az aesopi meséről*. A Kisfaludy Társaság Évlapjai, IX. köt. (1873/74), 232.

¹² A Kisfaludy Társaság Évlapjai, X. köt. (1874/75), 7.

¹³ L.: Fővárosi Lapok, 1876. márc. 16.

¹⁴ Rogeard: *Képek a francia irodalomból*. Győr. 1888. 51–66.

¹⁵ I. m. 56.

mában, s így nem tekinthető egy idegen anyanyelvű publicista elszigeztelt véleményének. A filológus Barbarics L. Róbert, Péczeli kitűnő ismerője, aki az Egyetemes Philológiai Közlöny lapjain hosszú vitát folytatott Takáts Sándorral a komáromi lelkész meséinek forrásairól, egy helyütt merész hangon jelenti ki: „épen nem példányképe a jó férjeknek” La Fontaine, „kire nézve az egyház és állam rendőri intézmények”.¹⁶

Az említettekhez képest viszont a hagyományosabb szellemet képviseli Macher Edének 1891-ben megjelent doktori értekezése.¹⁷ Ezen újra érezhetők a keresztény erkölcsi szemlélet fenntartásai. Elítéli a költőt, mert nem talált örömet a családi életben, s mert a gondtalan élet után rajongva, feleségét elhagyta. Megtérését Péczelihez hasonló módon magyarázza, nem látva szakadékot a középkorú és az öregkori La Fontaine között. Macher Edének, több középiskolai francia tankönyv szerzőjének a sorai arról tanúskodnak, hogy bár a Taine-féle korszerű felfogásnak is voltak már hívei Magyarországon, konzervatív tanári körökben tovább hatott az előző generációktól örökölt La Fontaine-portré.

A 20. században jóval nagyobb érdeklődés nyilvánul meg Magyarországon La Fontaine iránt, mint bármikor azelőtt. A századforduló idejére megerősödött magyar polgárság körében érthetően megnő a polgári józanságra és gyakorlatiasságra oktató költő népszerűsége, akinek műveit ekkor már az iskolai franciatanítás is terjeszti. Hegedüs Árpád francia irodalomtörténete, az első önálló, magyar szerző tollából született ilyen jellegű munka, rendkívüli rokonszenvenvel ír La Fontaine-nek, „a franciák Homéroszá”-nak egyéniségéről, s megrója az őt kevésbé becsülő kortársakat.¹⁸ Az érdeklődés megsokszorozódását jelzi a művészi fordítások számbeli gyarapodása is. Zempléni Árpád,¹⁹ Vikár Béla²⁰ és Jakab Ödön²¹ mellett olyan nagy nevek tűnnek föl a fordítók sorában, mint Kosztolányi Dezső, aki a Nyugat 1916-os évfolya-

¹⁶ Barbarics L. R[óbert]: *Péczeli József mint mesetró*. EPhK 1881. 663.

¹⁷ Macher Ede: *A mese és Lafontaine*. Pozsony, 1891.

¹⁸ Hegedüs Árpád: *A francia irodalom története*. Szentgotthárd, 1910. 51–53.

¹⁹ Pl.: A Hét, 1904. jan., 181.; Budapesti Szemle, 1904. 327. szám; 1906. 352. szám.

²⁰ Előszőr: Budapesti Szemle, 1908. 373. szám.

²¹ La Fontaine: *Mesék*. Bp., 1921.

mában²² négy mesét ültet át, s Babits Mihályé, akinek *Erato* című kötetében három széphistória szerepel La Fontaine műveiből.²³

Természetes, hogy ezek után a közönség még többet szeretne tudni a költő egyéniségéről. Megszaporodnak a La Fontaine-ről írott előszavak, tanulmányok; ezekben a korábbiakhoz képest jóval kevesebb életrajzot találunk, s annál többet La Fontaine költészetéről, annak moráljáról és társadalomkritikájáról. 1920-ban megalakul Magyarországon a La Fontaine Irodalmi Társaság, amelynek baloldali, polgári humanista tagjai a faji és a nemzetiségi gyűlölet ellen harcolnak, s a költő művei ehhez nyújtanak nekik segítséget. A társaság által kiadott első teljes magyar La Fontaine mese-kiadásban (1926, fordítói: Kozma Andor, Telekes Béla, Vikár Béla, Zempléni Árpád) ezért emeli ki Vikár Béla, a társaság elnöke, hogy La Fontaine „emberszeretet dolgában is fölötte áll legtöbb kortársának”.²⁴ Íme az első olyan jellemzés Magyarországon, amelyik La Fontaine humanizmusát hangsúlyozza, s ez összefüggésben van a róla elnevezett társaság nemes törekvéseivel egy mindjobban fasizálódó korban. A régebbi valláserkölcsi fenntartásokat egyre inkább a megértés, a rokonszenv váltja föl, mint például Benedek Marcell 1926-ban megjelent Irodalmi Lexikonában: „La Fontaine, az ember, vidám epikureus volt, akinek cselekedetei nem mindig fértek össze a polgári morállal; de őszinte, természetes, szeretetreméltó egyéniség.”²⁵ Hasonlóképpen látja Babits *Az európai irodalom történetében*: „Ez a La Fontaine az életben is úgy látszik, kedves egy csirkefogó volt.”²⁶

A felszabadulásig további három kötet látott napvilágot a francia költő műveiből: Tiboldi Lászlótól egy harminc mesét tartalmazó válogatás 1935-ben; az 1926-os teljes mesegyűjtemény második kiadása 1942-ben; valamint Radnóti Miklós nevezetes La Fontaine-fordításai 1944 elején. Tiboldi László, Vikár Bélához hasonlóan, szintén polemizál azokkal, akik merev előítéletekkel közelednek a költőhöz. „Csak a nyárspolgárok róják meg az ő szempontjukból »nem egészen kifogástalan« életét.”²⁷ A pozitív értékelés annál fontosabb Tiboldi számára, mivel nála fegyver La Fontaine: a mindjobban erősödő német terjeszke-

²² IV. köt. 748–750.

²³ Babits Mihály: *Erato*. Wien, Hellas Verlag, 1921. 43–65.

²⁴ *La Fontaine Összes meséi*. Bp. 1926. 7.

²⁵ Benedek Marcell: *Irodalmi Lexikon*. Bp. 1926. 649.

²⁶ Babits Mihály: *Az európai irodalom története*. Bp. 1957. 199.

²⁷ *La Fontaine válogatott költeményei*. Fordította és előszóval ellátta Tiboldi László. Bp. 1935. 45.

dés korában általa is igyekszik szorosabbra fűzni a francia–magyar szellemi kapcsolatokat. Hiszen – mint írja – „szellemi létünket a német segítség nélkül is sokkal jobban ki tudtuk volna fejleszteni a latin nemzetek kultúrájára támaszkodva [. . .]”.²⁸

A második teljes magyar La Fontaine mese-kiadás előszavában viszont Hankiss János újra a keresztény morál mérlegére teszi a költő egyéniségét, s több negatív vonást mutat ki nála. „Az élet külső körülményeivel szemben egy kissé szántsándékkal is gyámoltalan”-nak tekintti,²⁹ s ez a „szántsándékkal” kifejezés határozottan elmarasztaló érvényű. Másik hibáztatható tulajdonsága La Fontaine-nek – Hankiss szerint – a lustaság szeretete. (A következő évben Radnóti hívja majd fel a figyelmet arra, milyen tudatos szerepjátás ez a lustaság, s hogy épp ezért nem szabad komolyan vanni.) Hankiss János felfogásában a késő öregkori La Fontaine egyénisége a leginkább pozitív. „Élete végén megtisztult és megacélozott” – írja, s a megtérést még többre becsüli, mint annak idején Péczeli. Látható tehát, hogy a konzervatív erkölcsi felfogással megközelített La Fontaine-kép még a 20. század derekán is kevés megértést tanúsít a francia költő negatívnak érzett tulajdonságai iránt, s hogy Vikár Béla, Benedek Marcell, Babits Mihály vagy akár Tiboldi László véleménye után ez mennyire anakronisztikusnak tűnik már.

Forradalmi változást jelent a La Fontaine-portrék sorában Radnóti Miklósnak a haláltáborok árnyékában írott előszava 1943 augusztusában. A fordítói munka Radnóti számára nemcsak egzisztenciális kérdés publikációs lehetőségeinek összeszűkülése idején, hanem az önkifejezésnek egyik formája is. Ezért figyel föl új, előtte még nem hangoztatott szempontokra. La Fontaine „a felületes megfigyelő szemében kéregető és hízogató udvaronc”, de csak azért játssza ezt a szerepet, „mert nem szereti a kényelmetlenséget”. Valójában „szabad ember”, „önmagához szigorú művész, egyike kora legnagyobb lázadóinak”.³⁰ Magcáfolja Radnóti a lustaság vádját is (amelynek egy évvel korábban Hankiss János még hitelt adott): „Sokszor hetekig, hónapokig semmit sem csinál, csak él. De sokszor meg hetekig, hónapokig dolgozik egy versszakon. Mert érdekli, mert fontos neki. Megtalálták egyik meséjének első vázlatát s kiderült, hogy a könyvben megjelent kész mesébe az első

²⁸ I. m. 8.

²⁹ *La Fontaine Összes meséi*. II. teljes magyar kiadás. Bp., 1942. Hankiss János előszava, 4.

³⁰ Jean de La Fontaine: *Válogatott mesék*. Radnóti Miklós fordítása. Bp., Franklin Társulat, 1947. 5.

változatból csak két sor került át.”³¹ A lustaság tehát csak legenda volt, egy jól átgondolt szerepjátszásnak a része. Ennek a szerepjátszásnak a céljait elemzi tovább Radnóti, állandóan felhíva a figyelmet a látszatok mögött lappangó lázadásra, szabadságszeretetre. „A »bonhomme« valójában anarchista. Ha unja a társaságot, fölkel és sétálni indul. Meghívják ebédre, ebéd után érkezik. Ez még napjainkban is súlyos vétség, nem a La Fontaine századában. De néki szabad volt. Elérte azt, hogy »nem vették komolyan«.”³²

Az a szabadságszeretet, amely a Radnóti által megrajzolt portréból kibontakozik, Radnóti saját szabadságszeretetének a megfogalmazása is. Az üldözött költő számára a fordítói munka és a tartalmas bevezető tanulmány megírása arra is lehetőséget nyújt, hogy elmondhassa saját, másképp már ki nem fejezhető gondolatait, hisz La Fontaine egyéniségét, eszméit rokonnak érezheti a sajátjával. Ezért ismeri fel a magyar irodalomban legélesebb szemmel a meseköltőben a lázadót, a hazug társadalmi normák ellen izgatót, a szabadság rajongóját. Ez a szemlélet jelentős hatást gyakorolt a felszabadulás után keletkezett magyar La Fontaine-portrékra is.

1945 után minden korábbi periódushoz képest gazdagabbá válik hazánkban a La Fontaine-irodalom. A Szépirodalmi Könyvkiadó 1954-es válogatott kötetében³³ például a régebbi, Péczelitől, Verseghytől, illetve Vikár Bélától, Kosztolányitól és Radnótitól származó tolmácsolások mellett olyan jelentős kortárs költők szerepelnek fordításaikkal, mint Áprily Lajos, Jékely Zoltán, Kálnoky László, Nemes Nagy Ágnes, Szabó Lőrinc és Weöres Sándor. Ez a kötet rövid időn belül három további kiadást ért meg.³⁴ 1957-ben Jean Effel illusztrációival jelenik meg egy újabb válogatás,³⁵ ugyanabban az évben pedig a költő magyarországi ismeretének jelentős bővülését jelenti az, hogy Rónay György külön kötetben kiadott La Fontaine-fordításai³⁶ között tizenegy széphistória (conte) is szerepel: ezeket a kritika nálunk hosszú ideig szinte alig méltányolta. Néhány évvel később, 1963-ban már egy olyan

³¹ I. m. 6.

³² Uo.

³³ La Fontaine: *Mesék*. Az előszót és a jegyzeteket írta Gyergyai Albert. Bp. 1954.

³⁴ Bukarest, 1954.; Bp., 1955.; Bratislava, 1955.

³⁵ La Fontaine: *Állatmesék*. Válogatta és jegyzetekkel ellátta Bíró Livia. Bp. 1957.

³⁶ La Fontaine: *Mesék és széphistóriák*. Bp., 1957.

válogatás is megjelenik (Babits, Rónay és Jékely tolmácsolásában), amelyik nem a meséket közli, hanem kizárólag széphistóriákat.³⁷ A felsorolt köteteken kívül természetesen számos más francia költői antológia is tartalmaz La Fontaine-verseket.³⁸

Az ekkor keletkezett tanulmányok közül Gyergyai Albertnek az 1954-es kiadáshoz írt előszava emelkedik ki. A tudós felelősségével, olykor kételkedő hangnemben beszél a költő életének rendelkezésünkre álló, hiányos és olykor ellentmondó adatairól, mint például arról, hogy egy vallásos könyv elolvasása állítólag elég indíték lett volna a szerzetbe lépéshez. „Kissé renyhe, álmatag és szórakozott”³⁹ ifjúnak ismerjük meg őt Gyergyai Albert jellemrajzából, de ezt a renyheséget, Radnóti-hoz hasonlóan, ő sem rója föl neki, sőt éppen „a polgári léttel összeférhetetlen lustaságának” tulajdonítja „állandó szellemi készenlété”-t, azt, hogy „le tudta győzni a szokás és a kényelem kísértését, egyszóval hogy költő lett, s nem maradt meg erdészeti és halászati felügyelőnek”.⁴⁰

Még erősebben érződik a Radnóti által megrajzolt kép hatása Rónay Györgynek (1957-ben megjelent La Fontaine-fordításai elé írott) előszavában: a látszatra lusta, szórakozott költő, aki hanyagul öltözködik, akinek lomposága „anekdotába illő”, valójában kora társadalma ellen lázad fel.

Ezt a lázadást hangsúlyozza a korabeli publicisztika is. A „Művelt Nép” V. J. monogramú kritikusa például az 1954-es kötet kapcsán leszögezi, hogy La Fontaine „a világirodalom legszabadabb szellemei közé tartozik”, s némi túlzással ezt írja róla: „[. . .] korának nagy francia költői és társadalombírái közül senki sem vette észre a vidék sínylődő szegénypéjét, csak ő [. . .].”⁴¹

Sokoldalúan mutatja be La Fontaine-t Lengyel Dénes 1963-ban megjelent tanulmánya. Árnyalt különbséget tesz a költő tényleges szórakozottsága, feledékenysége és állítólagos együgyűsége között, megvédve őt ez utóbbi vádaskodástól. Alapos vizsgálat alá veszi a Radnóti által már kimutatott szerepjátszást, s e mögül igyekszik kibontakoztatni a költő igazi arcát. La Fontaine „a kor legfüggetlenebb személyévé válik”, s épp „szerepjátszásának köszönheti, hogy szatíráját nem veszik komolyan. Még a királyt is megcsipkedheti, pedig ezt rajta kívül senki

³⁷ La Fontaine: *A szerelmes kurtizán*. Bp. 1963.

³⁸ Pl.: *Francia költők antológiája*. Bp. 1958.; *A francia líra kincsháza*. Bp., 1961.; *Francia költők antológiája*. Bp. 1962. (Ez utóbbinak második kiadása: *Klasszikus francia költők*. Bp. 1963.)

³⁹ 8. p.

⁴⁰ I. m. 9.

⁴¹ „Művelt Nép”, 1954. okt. 31.

sem próbálja meg ebben a korban.”^{4 2} La Fontaine a nép szemléletét teszi magáévá, műveivel a szegények tanácsadója akar lenni. A céltudatos, lázadó szándékot Lengyel Dénes La Fontaine költői ajánlásaival is illusztrálja. „Vannak olyan szövegei, amelyekről nehéz megállapítani, mi több bennük, a hízélgés-e vagy a szemtelenség”, például a Condé herceghez írt sorok: „Nem hiszem, hogy Öhercegsége úgy meg tudja kötni az én nyelvemet, ahogy emberek millióinak a karját megkötötte . . . Nagy Sándor mindent erőszakkal akart megoldani. Attól tartok, hogy Hercegséged ebben a vonatkozásban egy kissé emlékeztet rá . . .”^{4 3}

*

Nem törekedhattünk teljességre a magyar La Fontaine-portrék sorának fölvázolásában, s a költő népszerűsége nyomán bizonyos, hogy ez a sor a jövőben is folytatódni fog. A legfontosabb tanulságot azonban már az eddigiek alapján is levonhatjuk. A magyar kritika sokszor egy mástól igen különbözően mutatta be La Fontaine-t, az embert. Ezekben a különbségekben nemcsak a francia kritikák hatása játszott szerepet, a La Fontaine-kép fejlődése magán a francia szakirodalmon belül, hanem a magyar tanulmányok keletkezésének körülményei, a tanulmányírók társadalmi-politikai törekvései is. Ezért kapott nagyobb súlyt a bűnbánó, öreg La Fontaine a keresztény tendenciájú tanulmányokban, ezért hangsúlyozták emberszeretetét a két világháború közötti időszak polgári humanistái, ezért látott benne a hazug társadalommal konfliktusba kerülő szabad embert Radnóti, s ezért emeli ki szatíráinak kemény társadalombírálata mellett fellépésének éppenséggel nem „bonhomme”-ra valló bátorságát a felszabadulás utáni irodalomtörténetírás. Így a magyar La Fontaine-kép változásai nemcsak a francia–magyar kulturális kapcsolatoknak, hanem a magyar irodalom- és művelődéstörténetnek is tanulságos dokumentumai.

GÁLFFY SÁNDOR

MIKOR ÍRTA TINÓDI AZ EGRI VÁROSTROM HISTÓRIÁS ÉNEKÉT?

Az irodalomtörténet úgy tartja számon, hogy Tinódi Sebestyén Eger vára 1552. évi ostromáról szóló nagy terjedelmű históriás énekét röviddel a küzdelem után a helyszínen végzett adatgyűjtés nyomán 1553-ban

^{4 2} Lengyel Dénes: *La Fontaine*. Bp. 1963. 86.

^{4 3} I. m. 87.

írta, amint azt az Eger vár viadaljáról való ének 1795. sorában megénekelte. Ennek az állításnak a kritikai bizonyítása azonban mindmáig nem történt meg, valamint az sem, hogy mikor járt a lantos Egerben. Erre való tekintettel vettem a várostrom elemző kutatása során vizsgálat alá ezt a kérdést, már csak azért is, mert éppen az *Eger vár viadaljáról való ének*, illetve az *Egri históriának summája* az egyetlen a lantos török elleni harcokról írt énekeinek a sorában, melyet saját állítása szerint, a helyszínen gyűjtött adatok nyomán írt meg.

Az Eger vár viadaljáról való tudósító ének rendkívül szövevényes és igen terjedelmes adattömegét az 586–589. sorok tanúbizonysága szerint az egri várban jártában szerezte.

Kulcsár Istvánt, Sáfár Istvánt, Benedek Kovácsot és Balázs szakácsot említi, mint akik étellel-itallal s lova patkolásával voltak segítségére.

Ezt az állítását az egri vár számadásainak fennmaradt 1552. évi kötete maradéktalanul hitelesíti. Megállapítást nyert ugyanis, hogy a négy személy 1552. december 31-ig állott a vár szolgálatában, ahonnan Sáfár István az esztendő végével távozott.¹

Ez az egykori levéltári adat tehát minden kétséget kizáróan tanúsítja, hogy *Tinódi Sebestyén* az egri ostrom befejezése: *1552. október 18. és december 31.* között járt az egri várban.

Informátorai bizonytalansággal a minden rendű s rangú várnép sorából kerültek ki. Az egész küzdelem összehangoltságának, a különböző bástyákon folyt harc összefüggéseinek, a vár egymástól távoli részein azonos időpontban lezajlott eseményeknek, a meglehetősen bonyolult összetételű véderő számszerűen pontos adatainak ismerete egyértelműen arra enged következtetni, hogy a leglényegesebb s kivált a számadatokat tartalmazó felvilágosításokat kétségtelenül a legmagasabb rangú tisztektől nyerte. A katonai létszámadatok részletes felsorolása, a gazdag névanyaggal egyetemben, arra enged következtetni, hogy azokat egyenesen a vár feljegyzéseiből diktálták le neki, vagy pedig az éppen kezére adott iratokból másolta ki azokat.

Az 1552. évi várharcok (temesvári, szolnoki, veszprémi és a nógrád-honti váraké) leírásai közül az egri éppen az adatok áradó gazdagságával múlja felül a többi. Ennek a rendkívül nagy adatbőségnek és a mindennek felett álló pontosságnak pedig a több irányból kapott tájékoztatáson felül a helyszínen szerzett gazdag személyes élményanyagban rejlik kézenfekvő magyarázata.

Vizsgálataim szerint az *Eger vár viadaljáról való ének* állításainak gyakorta legkisebb részlete is egykori levéltári forrásokkal hitelesíthető.

¹ Magyar Országos Levéltár, 554–E. 13.

Sikerült megállapítanom, hogy Tinódi Sebestyén nem az egész 1799 sornyi Eger vár viadaljáról való ének megírásához szükséges adatokat gyűjtötte Egerben a helyszínen. Kiderült ugyanis, hogy az 1552 őszi-kora téli egri tartózkodás során szerzett információk alapján csupán az 1663. sorig terjedő részt írhatta meg, ugyanis a továbbiakban már 1553-as eseményekről szól. Az utolsó bizonyosan 1552. évi adat, melyet a lantos az 1656–1663. sorokban írt meg, az *november 25-i eredetű*. Dobó István és várkapitánytársa Mekcsey István 1552. november 25-én kelt levelükben mondtak le az uralkodónak egri tisztükről.²

Igen tanulságos képet mutat a további sorokban megénekelt események pontos datálása.

1664–1667. sorok. Ferdinánd király küldötteit: Sforza Pallavicini győri kapitányt és Zay Ferencet indította útnak Egerbe a vár átvételére. *1552. december 6-án* Komáromban, *18-án* pedig még csak Garamszentbenedeken tartózkodott a két királyképe.³

1668. sor. Tekintettel a még Egerig terjedő tekintélyes útra, valamint a pénz- és posztószállító teherhordó szekerekre, esetleg 1552. december utolsó napjaiban, de inkább 1553. január első felében érkeztek meg a királyi küldöttek a szállítmánnyal a várba. A lantos által említett „hópénz” kiosztására tehát csak ezután, mindenképpen *1553 januárjában* kerülhetett sor.

1669–1675. sorok. A királyi küldött: Sforza Pallavicini generális *1553. január 11-én* vette át a két kapitánytól Eger vára kulcsait, s Mekcsey *január 12-én* kezdte meg szolgálatát a várban.⁴

1684–1691. sorok. Bornemissza Gergely és Zárkándy Pál kapitányi tisztüket *1553. március 13-án* foglalták el.⁵

1692–1693. sorok. Dobó István erdélyi vajdává való kinevező oklevelének kelte: *1553. május 26.*⁶

1708–1709. sorok. Bornemissza Gergely részére szóló királyi birtokadomány kelte *1553. február 20.*⁷

² Hadtörténelmi Levéltár. Törökkori iratok. 1552. Nr. 120.

³ Staatsarchiv. (Bécs.) Allgemeine Acten. Fasc. 68. 1552. december 6. – Mint a 2. alatti jegyzet.

⁴ Gyárfás István: *Dobó István Egerben*. Bp. 1879. 77. – Mint az 1. alatti jegyzet.

⁵ Mint az 1. alatti jegyzet.

⁶ Katona, Stephanus: *Historia critica regum Hungariae*, XXII. 399–402.

⁷ Hofkammerarchiv. (Bécs.) Registratur-Bücher. Protocollbücher. 210. Band. 47. – Wagner, C.: *Analecta Scepusii sacri et profanis*. II. Tomus. Posonii. 1778. 403–404.

1716. sor. Itt Tinódi már Dobó István erdélyi vajdaságának tényleges létét említi. Dobó István 1552. július 13-án tette le hivatali esküjét. Egy másik forrás szerint: „Dobó István *aratásba* vajdaságba bemené . . .”⁸

1785. sor. Oláh Miklós püspököt már mint (esztergomi) „érsök”-öt szerepelteti a lantos, mely méltóságra őt az uralkodó 1553. május 10-én kiállított oklevelében nevezte ki.⁹

Ezek szerint tehát az 1664. sortól kezdődően megénekelte események legkésőbbi időpontja: 1553. július 13.

Tinódi Sebestyén egri útjáról hazatérve az *Eger vár viadaljáról való éneket* az 1792–1795. sorok tanúbizonysága szerint Kassán „egy füstös szobában . . . nagy betegős voltában” 1553-ban írta, azonban az előbbi konkrét levéltári adatok nyomán azzal a megszorítással, hogy az említett befejező rész anyagát folyamatosan csak 1553. július közepéig gyűjtötte.

Az egri ének elkészültének időpontjára vonatkozóan kézzel fogható adatunk nincs. Mészöly Gedeon 1906-ban úgy vélte, hogy Tinódi 1553 telén, esetleg kora tavaszán írta egri tudósító énekét.¹⁰ Dézsi Lajos 1912-ben logikus következtetés szerint 1553 június és augusztus között szerezte a lantos az egri históriás énekét.¹¹ Eddigi s alább ismertetett adatainkkal mindenben Dézsi feltételezését tudjuk hitelesíteni.

Tinódi egri éneke kéziratának több példányát elküldte az uralkodónak, valamint más tekintélyes és befolyásos férfiaknak, akiknek a nevét azonban sajnos nem ismerjük.¹² Ferdinánd, hogy megérthesse a lantos magyar nyelven írt énekét, azt Zsámboki Jánossal latinra fordíttatta, de nem a maradéktalan teljes éneket, hanem „némelyeket részben elhagyva és szabadon, részben alkalmasabban elrendezve úgy, hogy az igazság és a rend megmaradjon”.¹³ Zsámboki munkájával, – amint Dobó Istvánhoz intézett ajánlásában írta, – csak „néhány nap alatt” elkészült, s műve ajánlását 1553. szeptember 15-én keltezte.¹⁴

Figyelembe kell még vennünk azt is, hogy Tinódinak a király 1553. augusztus 25-én, éppen a históriás énekek szerzésében és előadásában

⁸ Gyárfás i. m. 74. – Magyar Könyvszemle, 1895. 251.

⁹ Schmitth, Nicolaus: *Episcopi Agrienses*. II. Tomus. Tyrnaviae. 1768. 383–386.

¹⁰ Mészöly Gedeon: *Tinódi Sebestyén*. Nagykörös, 1906. 45.

¹¹ Dézsi Lajos: *Tinódi Sebestyén*. Bp. 1912. 95.

¹² Dézsi i. m. 104.

¹³ Ransanus–Zsámboki i. m.

¹⁴ Ransanus–Zsámboki i. m.

mutatott kimagasló teljesítményéért adományozott nemességet.¹⁵ Vitathatatlan, — amint az irodalomtörténetünk is vallja, — hogy a nemesség adományozása az egri ének megküldését, bemutatását követte.

Az egri várostromról szóló tudósító ének több példányban való elkészítésére, annak Bécsbe való eljuttatására, konkrétan ismeretlen pártfogójának Ferdinándnál való eredményes közbenjárásra, a szükséges adminisztrációra, s egyebekre szükséges idő figyelembevételével a szerzőnek 1553. július végére vagy éppen augusztusra végeznie kellett az egri ének megírásával. Így hitelesíti vizsgálataim eredménye Dézsi Lajos 1902-beli feltételezését, illetve következtetését.

Tinódi egri históriás énekének elkészülte idejére vonatkozóan kézzelfogható bizonyítékunk nincs, mert nem ösmerjük sem az uralkodónak, sem pedig másoknak megküldött szövegét, de úgy véljük, hogy a felsorakoztatott adatok mindenképpen egybevágnak Dézsi logikus feltételezésével.¹⁶

Még ha az ének első elkészült szövegén később módosított is a lantos, de feltehető, hogy amennyiben az a módosítás számottevően Dobó István erdélyi vajdaságának kezdetét (1553. július 13.) követően történt volna, úgy minden bizonnyal további apróbb-nagyobb eseményekre is utalt volna énekében a szerző. Ez azonban természetesen semmiképpen sem zárja ki annak a lehetőségét, hogy később, illetőleg utólag itt-ott módosította az elsődleges szöveget Tinódi.

Figyelemre méltó és elgondolkoztató viszont, hogy az *Egri históriának summájában* Tinódi Sebestyén a nagy terjedelmű ének helyszíni adatgyűjtése nyomán írt 1655. soráig terjedő részét foglalta csak össze. Azért készült az egri ostromról szóló ének egy körülbelül egynegyed terjedelmű, rövidebb változata, mivel a túlságosan hosszú ének előadásra mindenképpen alkalmatlan volt, így viszont a rövidebb énekben az általa rendkívül fontosnak ítélt esemény minden lényeges részletéről tömören tájékoztathatta hallgatóságát. Ez a körülmény egyúttal több tényrt látszik bizonyítani. Részben azt, hogy az Eger vár viadaljáról való éneket Tinódi már eleve könyvben való kiadás céljából írta meg, tehát már 1553 tavaszán-nyarán elhatározta munkáinak kinyomtatását. De a *Summa* publikálását is tervbe vehette, s annak megírásakor kötete szerkezete is már kialakulhatott benne, mert mindjárt a harmadik strófában (!), a 9–12. sorokkal utal a nagy énekekre, s ezzel mintegy

¹⁵ Dézsi i. m. 100., 102., 213–215.

¹⁶ Dézsi i. m. 95.

felhívta az eseményre részletesebben kíváncsi olvasóit annak a hosszabb változatnak az elolvasására. De ez egyben magyarázatát is adja annak, hogy miért írt meg a lantos egy történetet kétszer.

*

E Tinódi-kérdés tárgyalása kapcsán hivatkozni kívánok egy az irodalomtörténetben mindeddig ismeretlen igen fontos levéltári adatra, mely nyitját adja miként jutott Tinódi Sebestyén Kassáról Nádasdy Tamás sárvári udvarába. Ez a levél egyébként *a második oly írásos emlék, mely a lantos életéből származik*, – a másik nemességi levele.

Eszerint Zoltán Imre, Nádasdy Tamás korábbi familiárisa, cubiculariusa,¹⁷ aki 1554-ben már Kassán a Szepesi Kamara szolgálatában állott,¹⁸ 1555. szeptember 3-án levelet írt egykori urának, Nádasdy Tamásnak, melyben többek között, támogatására ajánlotta Tinódit:

„... ez levél vivő Tinódi Sebestyén deák kéré, hogy Nagyságodnak írnék mellette, de az miben Nsgodat meglelné, hogy Nsgod lenne minden tanáccsal és segiccséggel...”¹⁹

Ez az eddig ismeretlen adat azt a látszatot kelti, miszerint, ha Tinódi éveken át élvezte volna Nádasdy országbíró hathatós támogatását, pártfogását, ha korábban is környezetében és udvarában élt volna, ha az az uralkodónál részére nemességet eszközölt volna ki, vagy éppen anyagiilag biztosította volna a Cronica megjelenését, akkor semmiképpen sem lett volna szüksége az idézett ajánlólevélre, úgye támogatásában.

Ez az ajánlólevél egyébként nyitját adja, hogy Tinódi Sebestyén mikor került Sárvárra, Nádasdy birtokára. Tehát a lantos már 1555 őszén a Dunántúlon tartózkodott. Amikor tehát 1556. január 31-én Tinódi haláláról értesítik Sárvárról Nádasdy Tamást,²⁰ már nyilván úgy említhetik személyét és ottlétét, mint amely jól ösmeretes az országbíró előtt.

Az egyértelműen konkrét határozottsággal nem ösmeretes Tinódi-protektorok sorában, – éppen az egri énekek és az eddig ösmeretlen

¹⁷ Szalay Ágoston: *Négyszáz magyar levél a XVI. századból*. 1504–1560. Pest. 1861. 27., 44., 68.

¹⁸ Komáromy András: *Magyar levelek a XVI. századból*. Történelmi Tár. 451–454.

¹⁹ Komáromy i. m. 455.

²⁰ Kárfy Ödön: *Tinódy Sebestyén halála*. Századok. 1908. 273–276.

Nádasdy-dokumentum kapcsán, – az eddiginél lényegesen nagyobb súllyal kellene talán kiemelnünk *Oláh Miklós* egri püspök, majd pedig esztergomi érsek, királyi kancellár személyét. *Az 1552. évi nagy török ostrom idején, a lantos későbbi nemessége megszerzésében szerepet játszó egri históriás ének színhelye Oláh Miklós birtokában volt.* Figyelmet érdemel, hogy Tinódi életútjában mindenképpen döntő jelentőségű egri énekben Oláh Miklóst dicséri protestáns létére a legtöbbször, mint a vár érdekében a királynál közbenjáróét. Az Eger vár viadaláról szóló ének befejező részében, az 1784–1787. sorokban pedig egy egész versszakot áldoz protektori személyének a király előtt:

Isten éltesse király udvarában
Oláh Miklós érsököt jó szándékában,
Sok szegény magyarnak táplálásában,
Öfelségénél minden jó szavában.

SUGÁR ISTVÁN

A HOMÁLYBÓL

MÓRA FERENC A PUBLICISTA

„Az én sok foglalkozásom között csak egy van, csak egy van, ami után én sem teszek kérdőjelet, – és ez az újságírás. Nem vagyok más, csak a magyar élet riportere, riportokat írok, hol halott hunokról, hol élő tanyaiakról, vagy ha jobb témám nincs, a szívemről.”¹

„Halálos holtáig rabja maradt és rajongója maradt az újságírásnak, amelynek tintapettyes zubbonyát díszruhául hordta . . . A vonal felett szintézist csinált, mint publicista, a vonal alatt analizált, mint kroki író. Úgy pazarolta kincseit, ahogy csak nábobnak van joga pazarolni. Az újságíró a városra költötte mindenét . . . Csak mi tudjuk, hogy Szeged szép ruhájában hány aranyzál az övé.”²

Mindkét vallomás Móra Ferencről való; egyesszám első személyben önmagáról, harmadik személyben mesteréről, Tömörkény Istvánról.

De vajon elpazarolta-e kincseit az az író, aki kérdőjelek nélkül vállalta az újságíró életformáját és kötelezettségeit, aki halálos holtáig rabja és rajongója maradt az ólomszerűeknek? Az irodalom és az újságírás viszonya a kor irodalmi életének, személyenként tekintve az egyes életművek értékelésének (egyik) kulcskérdése. Móra Ferenc, aki rövid életének harminckét munkás esztendejét töltötte szegedi és fővárosi lapoknál céhbeli újságíróként, szerette és vállalta mesterségét, időről időre mégis fellázadt az életét, energiáit felőrli szerkesztőségi robot ellen: „Egy nagy tintatartóvá váltam, melyből éjjel, nappal mártogatnom kell, akár van benne, akár nincs” – írta Kiss Lajosnak levelében.³ A konfliktus, amely emögött a kijelentés mögött lappang, nem tekinthető kizárólag életrajzi adaléknak. Szerepe kell, hogy legyen az életmű megítélésében is.

¹ Móra Ferenc válaszbeszéde az Otthon-körben rendezett jubiláris ünnepségen – *Móra Ferenc emlékkönyv*, Bp. 1932. 63.

² Móra Ferenc: *Tömörkény*. – Szeged, 1922.

³ Kiss Lajos: *Emlékezés Móráról*

Újságírás és irodalomtörténet

„Az újságírás, azt mondják, nem irodalom, mert pusztán napi igényeket elégít ki, hiányzik belőle a maradandóság kritériuma, eleve lemond a halhatatlanságról, nem tarthat tehát arra sem igényt, hogy az irodalomtörténész, az irodalmi halhatatlanság ügyvivője számon tartsa és a jövőendő részére konzerválja . . . A színész és a táncos művészetében van valami olyan tragikusan mulandó, mint az újságíróéban. De íme: a színész és a táncos művészetének művészetvoltát senkisé sem vonta kétségbe azért, mert alkotása nem maradandó, még annyira sem, mint az újságíróé.”⁴ Csakhogy Szerb Antal azt is kifejti, hogy Magyarországon mindig is nagyobb volt az újságírás társadalmi, történelmi szerepe mint másutt. Sajtónk története nemcsak Ráth Mátyás, de Rákóczi Ferenc nevével kezdődik, és Kossuth Lajos legfontosabb írásai is napilapban, a Pesti Hírlapban láttak napvilágot. Lapszerkesztő volt Arany János és Kemény Zsigmond is. A magyar sajtó hagyományosan irodalmibb is volt más országokénál, több a névvel jegyzett irodalmi publikáció. Napilapokból ismerték meg a könyvet alig olvasó tömegek a legjelentősebb magyar prózaírók, – Jókai, Mikszáth, Ambrus Zoltán, Kosztolányi és Móra – nevét. Szerb Antal esztétikai és művelődéstörténeti érvekkel is alátámasztja, miért nem szabad kirekeszteni az újságírást az irodalom történetéből.

Ez a felismerés azonban máig sem tört teljesen át szellemi életünkben. Ma is többen idézik még Gyulai Pálnak a tárca-forma túlbujjánzását kárhoztató nézeteit, mint az újságírás irodalmi, irodalomtörténeti motívumait. A zsurnalizmus ellenfelei könnyűszerrel felsorakoztatják maguk mögött a klasszikusokat. Tetszetős érv P. Szatmáry Károlyé, aki esztétikai esküdtszéke előtt azzal vádolta Rajz Urat, hogy bár apja a Zseni, anyja a Pongyolaság, s mivel keze, lába hiányzik, tehát nem életképes.⁵ Bródy Sándor maga is a sajtó moloch áldozatának érezte magát, és Színészvér című regényében saját keserves tapasztalatait adta újságíró hőségnek, Ecsedi Istvánnak a szájába.

A sajtó és az irodalom konfliktusát elvi szinten a legélesebben Ambrus Zoltán fogalmazta meg a század elején. Elismeri, hogy a hírlapírás tömegeket emelt ki a teljes műveletlenségéből, közönséget szerzett és nevelt az íróknak, – mégis szót emel a sajtó térhódításának káros

⁴ Szerb Antal: *Újságírás és irodalom* (1938) In: *A varázsló eltöri pálcáját*. Bp. 1961. 395.

⁵ P. Szatmáry Károly: *Rajz úr az esküdtszék előtt* – Idézi: Lovrich Gizella: *A tárca a magyar irodalomban*. Bp. 1937. – P. Szatmáry Károly: *A beszély elmélete*. Bp. 1868.

következményei ellen. „A hírlapírás befolyása nélkül az utolsó negyedszázad irodalmában több volna a komolyság, a tartalmasság, az elmélyedés, és sokkal kevesebb a felületes, az elnagyolt munka, s talán kevesebb az elevenség is, viszont kevesebb az olyan tehetség, aki elforgácsolta magát.” A közönség igényeihez alkalmazkodó, üzleti szempontok által vezérelt sajtó felelős a rövidség és léhaság kultuszáért, sőt azért is, hogy „az utolsó negyedszázad irodalmában a tehetségek sokkal különbek voltak mint a produkciók”.⁶

Igaza volt-e vajon Ambrus Zoltánnak, vagy túlságosan mereven ítélte? S alkalmazhatók-e következtetései egy olyan életműre, amely a tanulmány megjelenése idején – a század első évtizedében – bontakozik ki, és 1934-ig ível? Móra publicisztikai tevékenységének vizsgálata, legalábbis közelebb visz e kérdés eldöntéséhez.

*

A Móra-irodalom évtizedekig még az életmű más részénél is mostohábban bánt az író publicisztikai tevékenységével. Szerkesztőségi pályatársai kezdettől elismerték ugyan, hogy Móra teljesítménye kimagaslik a lapokból, olvasói, sőt rajongói támadtak a nagyközönség köréből, de mindennek még kevés köze van az irodalomtörténethez. Móra publicisztikai tevékenységének legelső visszaigazolását nyomtatásban saját lapja, sőt rovata közölte, amikor is a kolumnista távollétében egy pályatársa méltatta a közkedvelt „Csipke” újságírói indulását, az adókövető-bizottság üléséről fogalmazott lírai tudósításainak kirobbanó sikerét, népszerűségét.⁷

A Móra pályájának lezárulása után közreadott pályaképekben – Goittein Györgynél, Gaál Ferike Jolánnál – az újságírás inkább csak foglalkozást jelent, életrajzi tényként szerepel. Szinnyey Ferenc, az elbeszélő Móráról írva legalább annyit elmond, hogy az újságíró mesteriség is „fokozta, sőt elengedhetlenné tette érdeklődését minden helyi, országos és külföldi aktualitás iránt. Az újságíró azonban soha nem nyomta el benne az író, a riporter a nagy kultúrájú kutatót... Az újságírás nélkül talán nagyobb művekre összpontosította volna figyelmét, talán kevésbé pazarolta volna erejét és tehetségét, de ha sokat el is forgácsolt belőle, minden kis forgácsán meglátszik, hogy mester gyaluja alól hullott.”⁸

⁶ Ambrus Zoltán: *Irodalom és újságírás*. Szerda, 1906/1. 1.

⁷ Szegedi Napló, 1907. IX. 1. (Továbbiakban: Sz. N.)

⁸ Szinnyei Ferenc: *Móra Ferenc, az elbeszélő*. Budapesti Szemle, 1934. X.

A nekrológ soha nem volt az elemzés műfaja. Móra személyes és írói tragédiájának tekinthető, hogy műveit, helyét érdemben – Illés Endre, Kardos László egy-egy kritikájától eltekintve – a búcsúztatók tárgyalták először. A gyász és talán némi lelkiismeretfurdalás sugallta írások tették mérlegre az írói életmű rotációs papíron publikált nagyobbik hányadát. Móricz Zsigmond is, Kosztolányi Dezső is búcsúztatóikban kínáltak először helyet Móra Ferencnek maguk mellett a század magyar prózájában. Tamási Áron búcsúztatójában kimondja: Móra halálakor a legnagyobb vesztes a magyar újságírás. „Mert Móra Ferenc igazi ott-hona, bölcsességének és tudásának legügyesebb kicsiholdja, népi derűjének és írás-tudásának legigazibb kőtáblája a vasárnapi Magyar Hírlap harmadik oldala volt. Sokan, sőt seregen olvastuk ezeket az ünnepi cikkeket, s nekem olyankor úgy tetszett, hogy virágos alföldi mezőben fekszem, s a fejem felett megjelenik szűrbe öltözve, fején a derű kalapjával, kezében az igazság botjával, és lábán a mese csizmáival Móra Ferenc. Megjelenik, és mesél.”⁹

Ezt a magasztalást, a cifraszűrös Móra-portrét, feltehetően már a kortársak, Móra polgári radikális kollégái és szövetségesei is szkeptikusan fogadták. Különösen azok, akik Mórában a magyar Anatole France-ot is gyászolták. Kárpáti Aurél, aki Móra kis írásait „a novella, a karcolat és a csevegő újságcikk hármasságának” nevezi, első sorban a magyar anekdota európai színvonalra emelését hangsúlyozza.¹⁰ A nyelvész Bárczi Géza, visszaemlékezése szerint, éppen tárca-jellegű kis írásain keresztül került közel Mórához.¹¹ Sőtér István viszont úgy érzi, hogy Móra publicisztikájának, elmélkedéseinek, elmefuttatásainak egy része meglehetősen lapos, közhelyszerű. A hevülettel, hittel előadott igazságok érvényét, hatását sokszor csökkenti a modorosság, a körülményes vidékiesség. Más írásaiban viszont a kismester Móra igazi művészete ragyog fel.¹²

Magam, 1958-ban megjelent Móra monográfiámban¹³ tudatos kísérletet tettem az irodalomtörténetben élő korábbi Móra-kép arányainak

⁹ Tamási Áron: *Mit veszítettünk Móra Ferencsel?* (Virrasztás, – Révai, Bp. 1943. (?)

¹⁰ Az Est, 1927. 215 sz.

¹¹ Bárczi Géza 1974. III. 6-i rádióelőadása az *Ének a búzamezőkről* dramatizált változata előtt – Közli: Somogyi-könyvtári műhely, 1979/1–4. 1.

¹² Sőtér István: *Jegyzet Móra Ferencről*. In: *Tisztuló tükrök*. Bp. 1966.

¹³ Földes Anna: *Móra Ferenc*. Bp. 1958.

revideálására és Móra újságírói tevékenységének a korábbinál tüzetesebb értékelésére. A Szegedi Napló, a Világ és a Magyar Hírlap megfelelő évfolyamainak feldolgozásával tágitottam talán a Móra-kép anyagául szolgáló publikációk körét, munkámban mégis főleg a szignált, illetve kötetben is publikált Móra írásokra támaszkodhattam; még nem állt rendelkezésemre sem Vajda Lászlónak az anonym cikkek kronológiáját és genealógiáját is magában foglaló nagy értékű bibliográfiája,¹⁴ sem a Magvető kiadásában megjelent, két gyűjteményes publicisztikai kötet, a *Memento* és a *Szilánkok*.¹⁵

Vajda László érdeme, hogy körültekintő módszerességgel és megközelítő biztonsággal azonosította Móra anonym cikkei, és vezércikk bibliográfiájában közreadta az azonosítás bizonyítékait is. Az összegyűjtött, közreadott vezércikkek révén Vajda egy mennyiségileg megsokszorozódott publicisztikai anyagot bocsátott a kutatók és olvasók rendelkezésére, amelynek tematikai és tartalmi összegezése is elsősorban az ő érdeme.

A meggyőzés művészetének műfajai

Az első kérdés, amit tisztáznunk kell, – műfaji. Móra publicisztikájáról szólva ugyanis többnyire vezércikkeire utalunk. Valószínű, hogy mennyiségben valóban ez jelenti a leggazdagabb forrásanyagot. Vajda a jelzett és azonosított vezércikkek bibliográfiájában kétezernél több írást dolgoz fel, s a teljes anyag ennél nyilván gazdagabb. De köztudott, hogy Móra újságírói pályáját nem vezércikk-íróként, hanem a szerkesztőségi számlátra legalján, városházi tudósítóként kezdte. A tudósítás mindig is a sajtó legszárazabb műfaja volt: tényközlő és informatív. A 23 éves Móra Ferenc azonban már a kezdet-kezdetén programszerűen kitágította, megújította ezt a műfajt. A Szegedi Napló 25. születésnapján vissza is idézi a hírlapírásnak ezt a csendes forradalmát: „Történhetett a város falai közt akármilyen szenzáció, nem méltatódott az annyira, hogy külön cikket szenteltek volna neki. Tíz-húsz sorban betemették az újdonságok közé, akár rendőri szenzáció volt, akár társadalmi, akár közgazdasági. Cím nélkül, együvé zsúfolva szorongott a törvényszék, a társaság, a közigazgatás, a rendőrség, a színház . . . Ebből az újdonságrovatból nem lehetne megkonstruálni Szeged akkori társadalmi életének

¹⁴ Vajda László: *Móra Ferenc vezércikkei*. – Bibliográfia. Szeged. 1961. (Szegedi Egyetemi Könyvtár kiadványai 47.)

¹⁵ Móra Ferenc: *Memento*. Bp. 1967. (Szerk.: Vajda László) – Móra Ferenc: *Szilánkok*. Bp. 1961. (Szerk.: Vajda László)

képét, pedig éppen arra való az újság, hogy míg egyrészt a napi események tükre a jelenben, másrészt hűséges krónika a jövő számára. S tán ez nem kisebb hivatás mint az első, a csélcsep Mercurius után szolgálni a komoly Cliot.”¹⁶

S hogy hogyan szolgálta Móra a hírhozó istent, s az emberiség emlékezetét őrző múzsát? Erről tanúskodik népszerű rovatának, a Máról-holnapra fejléc alatt sorakozó jegyzeteinek programja: „Az újságnak ezen a helyén többé-kevésbé komoly dolgokról szokott szó esni, hol kothurnusban, hol saccusban, ahogy a tárgy természete meg a skribliflex temperamentuma kívánja. A magas politika, a tisztelt társadalom, a síró közigazgatás egyaránt szolgáltatnak toll alá valót e rovat betűvetőinek. Ma az írrok cilinderkalapja szolgál költőfészkül holmi filozofálásnak, holnap valamely főherceg úr gáláns kalandjait kísérik széljegyzetekkel. Tegnap a sarki koldusnak juttattunk egy hasábnit a halhatatlanságból. Egyszer ambróziát és nektárt tálaltunk fel, — ezeket úgy osztogatjuk másoknak, hogy magunknak kóstoló sem marad belőle, — máskor ürmöt keverünk. Virág is van kosarunkban, hólyaghúzó csalán is, s mindenkor találunk gazdát mindkettőnek. Kifogyhatatlan rovat ez a Máról-holnapra, hiszen a mindennapi élet szolgáltatja hozzá az anyagot mindennap.”¹⁷ Valóban, „a mindennapi élet szolgáltatja az anyagot”, máról holnapra. A rovat legelső írása — Sokadalom a Városház udvarán — árverési beszámoló. Rongyos alsószoknyák, lyukas kötények, elnyűtt csizmák, vánkoscihák, réz csöröge-metélő és ezüstgombos gyereklajbik cserélnek gazdát a szegények boltjában. A végrehajtó végzi hivatalos teendőit, a vércsetekintetű urak ridegen mustrálgatják a halomba hordott, másnak értéktelen kincseket, és a síró asszonyok mást sem értenek az egészből mint a dobszót: először . . . másodszor . . . harmadszor! Csak a lajbitulajdonos kisgyerek meri halk kérdésével megzavarni a hivatalos gépezet könyörtelen forgását: „Oszd ezután édös apám, vasárnap is mezítláb mén még a templomba is?”¹⁸

Az idézett szövegrész is érzékelteti, hogy Mórának ezek a jegyzetei valójában közel állnak a ma riportnak nevezett műfajhoz. Ha nem is nevezik meg a szereplőket, általában konkrét eseményhez kapcsolódnak. Szerkezetileg és formailag jellemző ezekre az írásokra, hogy közvetlenül megjelenítik az eseményt, amelyen a tudósító maga is részt vesz. A kommentár, — amennyiben a jegyzetíró szükségét érzi, — közvetlenül

¹⁶ A Szegedi Napló 25 éve (1878–1903) — Szeged, 1934, Engel Lajos kiadása. Móra Ferenc előszavából

¹⁷ A levélszekrényből. Sz. N. 1904. VI. 2.

¹⁸ Sz. N. 1902. VI. 22.

a dokumentumhoz, a leírt tényekhez kapcsolódik. De az állásfoglalás általában már korábban, a tényekben is megjelenik.

A városházi árverésről, a népkonyhára szorultak helyzetéről adott kép sötét kontúrjai meglepik a konvencionális, sokszor édeskéssé lakkozott Móra-kép ismerőit: „Sánták, vakok, bénák gomolyogtak össze-vissza, fogatlan anyókák szemükbe csapzott hajjal, elesett öregemberek undorító rongyokban, a szó szoros értelmében vett lány-asszonyok ólomszín ábrázattal, szemétből szedett cifraságokkal, anyák, akiknek megkékkült kezébe három-négy félmeztelen g erek kapaszkodik, borzas suhancok, az éjszaka gyermekei, akik sohasem ismertek apát, anyát, – s valamennyi mozgott, sírt, üvöltött, káromkodott, imádkozott, ahogy a temperamentuma kívánta, s ingerülten hadonászott a botjával, mankójával, a kosarával. Meg egyéb kezebelivel, mintha meg akarná ijeszteni azokat, akik elhaladtak mellettük. Valóságos pokol tornáca, amit látni borzadály, leírni iszonyat,” – írja Móra *De profundis* című, a rovatban közölt cikkében.¹⁹

Az író társadalmi felelősségérzete, szociális érzéke, amely egész életútján elkísérte, már ezekben az írásokban is megmutatkozik. Móra leírásai gorkiji színekben tárnak fel egy tudatosan homályban tartott világot. A leírás torlódó részei, a pátosz nélküli felsorolások ezekben a bekezdésekben helyettesítik a kommentárt. Mórának már a század elején saját hangja van, amelyre az átélt társadalombíráló indulat és a merész ironia egyaránt jellemző. Erőssége a nyilvánosságra hozott dokumentumok – például olvasólevelek, és a hozzájuk fűzött reflexiók, gondolatok és érzelmek – minden erőltettség nélkül való, logikus összekapcsolása. Ez a fajta írói dokumentum valójában jobban állta az idő próbáját Móra ugyanebben az időszakban született szépirodalmi próbálkozásainál.

Nem a költő megkésett zsengeire utalok, ezek értékelését már elvégezte a Móra-irodalom. Fazekas István is, mások is szóltak arról, hogy a népi-nemzeti iskola örökségét ápoló, konzervatív hagyomány, amely Mórára István bátyjának költői példáján keresztül is hatott, nem segítette hozzá Mórát saját költői hangjának megtalálásához. Ellenkezőleg, ízlését egy elavult stíluseszmeny árbócához kötötte, és érzelmi síkon is neheztelte ennek meghaladását. De bányásszuk csak elő a feledés homályából Móra korai novelláit: a testvéri szeretet ihlette szentimentális *Svéd Krisztinát*²⁰ vagy *A szívtelen* című naivan romantikus históriát a köszívű fiskálisról, aki miután leánya szeretetét is elvesztette,

¹⁹ Sz. N. 1902. XII. 4.

²⁰ Sz. N. 1906. X. 10.

esztendők óta először, de most már utoljára beszippantja a rózsák bódító illatát és meghúzza a ravaszt...²¹ Az ambivalencia, amely az író s az újságíró énjét meghatározza, ez esetben eléggé egyértelmű. És egyértelmű az is, hogy nem a szépíró, hanem az újságíró az, aki közelebb áll a halhatatlansághoz.

Az újságírás – de különösen a vezércikk-írás, – par excellence politikai tevékenység, és Móra publicisztikájának valóban perdöntő szerepe van az író árnyalt világnézeti és politikai profiljának megrajzolásában. Vajda László tanulmányában kifejti, hiába állította Móra, hogy ő sosem politizál, – védekező, mentegetődző, a politika fogalmának egyoldalú (kormánypárti) értelmezéséből fakadó elméletére szerencsére rácafozott három évtizedes újságírói gyakorlata, az élet árnyékos oldalára szorultak következetes érdekképviselője.²² Móra A sajtó tisztességéről írva azt vallotta, hogy a francia forradalom óta „nem volt a szabadságnak és a politikai haladásnak egyetlen eszméje sem, melynek bölcsőjét ne a sajtó ringatta volna, világhódító zászlaját ne a sajtó lobogtatta volna, és őt magát nem a sajtó vitte volna át a tömegek szívébe”.²³

S mivel így látta, a sajtó hatalmát, maga is a világhódító zászló lobogtatói között keresett helyet. Csakhogy pályájának legnagyobb részében több volt körülötte a bírálónivaló, mint a lelkesedést érdemlő célkitűzés. Vajda tanulmányai, – a Móra-írta vagy nagy valószínűséggel neki tulajdonított vezércikkek megfelelő passzusaival dokumentálják az író politikai szemléletének alakulását, a függetlenségi eszme abszolútizálásától a polgári radikalizmus felé vezető útját. Tény, hogy az író otthonról magával hozott 48-as öröksége, Kiskunfélegyházán és az apai házban erkölcsi tartásként értékelt, hazafias ellenzékiisége, a személyes sorsból táplálkozó plebejus szemlélete logikusan vezették el a Függetlenségi Párthoz. Az érzelmi alapon választott közösségi hovatartozás, a hűség világnézete a Szegedi Napló szerkesztőségében politikai állásfoglalássá szilárdult. De mivel Móra valójában nem egy pártnak, hanem egy közösségnek volt elkötelezettje, szemlélete – és természetesen publicista állásfoglalása is – már a tízes években túllépett a függetlenségek kompromisszumokra hajló magatartásán, és a polgári progresszióval vállalt közösséget. 1910-ben Móra már egy baloldali beállítottságú szabadkőműves páholy tagja.

²¹ Sz. N. 1906. XI. 25.

²² Vajda László: *Móra Ferenc, a vezércikkíró* (1902–1913 és 1914–1924) (Különlenyomat a Szegedi Pedagógiai Főiskola évkönyvéből, 1960)

²³ Sz. N. 1902. VII. 27.

Vezércikkei már nemcsak a feudális államapparátus kinövéseit, a rangkórságot, a bürokráciát, a tömegek szociális sérelmeit veszik célba, de nyíltan szólnak a földkérdésről is.

Móra publicisztikai tevékenységének legismertebb része az a következetes küzdelem, amelyet a Napló hasábjain a háború ellen vívott. Ezekről az 1914 és 1918 közt megjelent, a szó legjobb értelmében pacifista írásokról monográfiámban magam is részletesen szoltam, hangsúlyozva a leglényegesebbet, – hogy Móra nemcsak érzelmi alapon, de politikai síkon is vállalta a harcot a demagógia, a nacionalista puffogtatás, a cenzúra ellen. Mert kezdettől nem értett egyet azokkal sem, akik kivédhetetlen sorscsapásnak érezték a háborút és publicistaként a szeretet és a részvét kötevényével takarták el a felelősök vétkeit. Mert Móra nem tagadta, tudta, hogy van felelősség.

Aligha van Mórának még egy vezércikke, amit annyian olvastak, idéztek, mint az 1918 karácsonyi, a Hiszek az emberben. Ennek a költői vénával fogalmazott hitvallásnak közismert lényege, hogy a polgárság radikális szárnyához tartozó író, még a proletárdiktatúra hatalomátvétele előtt felismeri, hogy a szocializmus hajója az, amely az emberiség jövődjé felé hajózik. Mégis, ő maga, – múltját, hitét, szövetségeseit vállalva, becsületesebbnek érzi, ha egyelőre a partról integet . . .

Aki a *Mementó* kötetet egyvégtében elolvassa, az nemcsak Mórának a függetlenségi gondolattól a szocializmus elvét tiszteletben tartó polgári progresszióig vezető, radikalizálódó útját követheti végig, nemcsak Móra társadalombírálatának, demokratikus szemléletének következetességét nyugtázhatja, de azt a lenyűgöző publicisztikai változatosságot is, amely ezeket a vezércikkeket a kortársi újságírás fölé emeli. Móra elfogadja azt az alapelvet, hogy a vezércikk a közvetlen állásfoglalás műfaja. Csak az állásfoglalás érvényrejuttatásában választ, teremt magának irodalmi szintű változatokat.

Móra vezércikk-írói módszerét Karinthy Frigyes nekrológiájában nem jelzőkkel, hanem az utolsó Móra-cikk anatómiájának rögzítésével, más Móra-írásokra is alkalmazható, pontos szerkezeti vázlatával jellemzi. Mintha megleste volna, hogyan is született az utolsó vezércikk Móra műhelyében. Az író „felelme a szivart, tűnődve nézett ki az ablakon, s aztán . . . elkapta a hintát . . . írni kezdte a szavakat, hogy vasárnapra ott álljon a kolumnás cikk, a produkció, ahogy az elkényeztetett közönség megszokta tőle: a *szemlélet* épkezláb ruganyos acéllétráiból felépített alapszerkezetén könnyedén felfutni, elérni a *gondolat* magasságát, ott meghajolni csupa könnyű mozdulattal, elegánsan mintha bliktri volna az egész, – most elereszteni a létrát, a kötelet, amit más gondolkodók és kutatók eskábáltak össze, elrúgni a láb alól egy a

legmélyebb forrásokból harminc éven át gyűjtött *tudást*, dupla szaltót csinálni, tulajdon erőnkől a levegőben, létra, hinta, kötél, támaszték nélkül – s utána egy váratlan, kellő pillanatban alkalmazott *ötlettel* talpra esni.”²⁴

A vezércikk minden esetben az aktualitás műfaja. Akkor is, ha egy parlamenti vita vagy egy hírlapi közlemény, friss statisztika vagy különös napihír ihleti. Móra azonban az aktualitást olyan tágan érti, hogy nála a frissiben olvasott százéves krónika is betöltheti az éppen időszerű gondolatok katalizátorának szerepét. A *Szilánkok*, a Máról-holnapra rovatban közölt jegyzetek, polemikus glosszák sokszor sem tartalmukban, sem hangvételükben nemigen különböznek az első vagy harmadik oldalra szánt vezércikkektől. Lehet, hogy Móra nem ismerte az újságírás műfaji törvényeit? Ellenkezőleg. Azért léphetett át rajtuk, mert hírlapírónak is *alkotó* volt: valójában vonal alatt és a lapok élén is, maga teremtett műfajt önmagának. Vezércikkeinek jókora hányada, ha úgy tetszik, – tárcsa jellegű. De írt vezércikké éleztet, tendenciózus anekdotát is. Néha cikké duzzasztott egy-egy glosszát, máskor pedig szerkesztőségi levelesládájából húzza elő azt az emberi tapasztalatot, amelynek közlése és kommentárja a vezércikk mozgósító erejével rendelkezik.

Móra különböző műfajú publicisztikai alkotásainak közös vonása, hogy leggyakrabban valami megtörtént vagy olvasott eseményből, valószínű jelenségből vagy történésből indul ki, s annak általánosítása vagy minősítése vezeti tollát a konklúzióhoz. A baraklakó koldusok gyűlésükön elhatározzák, hogy deputációt küldenek a királyhoz: el szeretnék foglalni a királyi istállókat... Móra az esemény krónikásaként csak fel akarja jegyezni a pusztá tény, hogy „a fölséges nép helyet kért magának, – no nem az uralkodó házában, mert így csak a forradalmak szoktak kezdődni, – csak az uralkodó istállójában”. Ehhez a feljegyzett kuriózumhoz kapcsolódik azután a konklúzió: „Valamikor nagyon sok érdekes dolgot olvastak ki ebből a jövőre Taine-jei és Carlyle Tamásai.”²⁵

A történelmi párhuzamok alkalmazása végigkíséri Móra publicisztikai pályafutását. Különös jelentőséget kap ez a módszer, amikor a nyílt beszédre egyre kisebb a lehetőség, amikor erősödik a cenzúra, fogyatkozik a sajtószabadság. Először az ellenforradalmi terror kiéleződése, később a fasizmus érlelődése, hatalomra jutása idején. Említésre, újra-

²⁴ *A magyar író. Szavak Móra Ferencről.* – Pesti Napló, 1934. II. 11.

²⁵ Sz. N. 1911. IV. 21.

közlésre is érdemes példa *A gombkötő tűzhalála*,²⁶ – ez a kötetben mostanában nem hozzáférhető publicisztikai remekmű, amely annak idején az *Ezek az években* jelent meg – és amely egy régesrégén élt, Ludwig nevű gombkötő mester máglyára küldött műveitől jut el a könyvégető barnaingesek barbarizmusához.

Móra cikkeinek nincs sémája. Vezércikkeinek óriási választéka minden módszerre és minden módszernek az ellenkezőjére is kínál példákat. Az expozícióban nem feltétlenül valamilyen megtörtént eseményhez. Néha a publicista lelke mélyén rejtőző költő találja meg az optimális formát: ilyenkor a vezércikk egész gondolatmenete – egyetlen költői kép, amelynek megfejtése poénként hordozza a cikk politikai tartalmát. A *Pitypangban*²⁷ egy méltóság nélkül való proletár-növényről szól az író, amelynek gyöngesége a szívóssága, a szél hordja szét a magját, de mindenütt gyökeret ver, ezért lebírhatatlan. Eddig a metafora egyik fele. S ezt követi a politikai hasonlat, amely szerint „a magyar politikai élet pitypangja az általános választójog. Senkinek sem kellő, de mindig ki fog nőni.”

Máskor a politikai témáktól távolinak érzett költői expozíció csak a *captatio benevolentiae* funkcióját tölti be: „Jégvirágos virágvasárnap lélekdidergető délutánja hazahozta a fecskéket . . .” Ki gondolná, hogy az *Isten madarai* című cikknek²⁸ ez a bevezető akkordja s az ezt követő, némileg szentimentális történet a modern élet tragikus konfliktusába – az embernek a természettől való elszakadásához és az élet napos oldalán sütkérezőknek az örökös árnyékban tengődő milliókkal szemben tanúsított közönyébe – torkollik?

Az expozíciók vagy cikket exponáló ötletek másik csoportja verbális. Móra sokszor egyetlen, maga teremtetten szó segítségével gombolyítja le a gondolatok fonalát. A „megtintátalanítás” szokatlan fogalma mögött is társadalmi tartalom rejtőzik: a cím nemcsak az állami tisztviselők munkavégzéséhez szükséges tinta-ellátmány megvonására utal, de a megtintátalanítottak panaszai – némi kerülővel – az államháztartás gondjaihoz és az aktuális B listákhoz vezetik a cikkíró.²⁹

Sajátos és jellegzetes Móra cikkek bizonyítják, hogy a realista író nemegyszer kész elhagyni a hétköznapi tapasztalatok körét, és érveit kozmikus, mitologikus hasonlatokkal támasztja alá. A felfegyverzésről

²⁶ Magyar Hírlap, 1933. IV. 30. (Továbbiakban: M. H.)

²⁷ Sz. N. 1916. X. 1.

²⁸ Sz. N. 1911. IV. 11.

²⁹ Szeged, 1924. VI. 12.

szólva a félelmetes Mennydörgő gyíkokat³⁰ idézi a hírlapi hasábkra, s amikor a mozdulatlan és mozdíthatatlannak tűnő időt, a magyar konzervativizmust ábrázolja, Bátor Opos sárkányáról beszél. A vezércikk műfajban szokatlan, de Móra által kedvelt, földöntúli szimbólumok rendszerint közvetlenül vagy közvetett formában az emberiség létkérdeseihez vezetnek. Ezek közül a legfájóbb, Móra publicisztikai pályafutásának több szakaszában is a legégetőbb a háború és a béke kérdése. Alighanem boldogult költő korából hozta magával Móra a redakcióba a szimbólumok hatalmába, meggyőző erejébe vetett hitét. Ezért használja a meggyőzés szemléltető eszközeként maga is, s ezért javasol több cikkében is jellemző és sokatmondó szimbólumokat, – például a hazai bélyegtervezőknek. Mert mi is lehetne pontosabb, hívebb jelvénye a magyar leveleknek, mint az Amerikába kitántorgó paraszti koldusok hajóra szállását ábrázoló bélyeg?³¹ Hasonló leleménnyel javasolja Móra Nagyatádi Szabó István szobrára mellékfigurának a végrehajtót, amint egy dobon ül, s a háttérben egy koldusbotot húzó rongyos paraszt látszik. Ehhez a szoborhoz, ehhez a jelképhez – Móra cikke szerint – még aláírás, magyarázat sem kell.³²

Az ironikus fénytörésben megidézett szimbólumok után csak két példát említenék a szimbólumra épített antifasiszta írások közül. Az első költői publicisztika a régmúltat idézi, amikor hiába várták gyerekfejjel, hogy játékból a sínekre helyezett krajcárjaik kisiklassák a vonatot, – a szenzáció soha nem következett be. De most, „nagy gyerekek, akiket diktátoroknak hívnak” rakják a krajcárokat a sínekre, s a különböző fajú, elvű jellemek egyben megegyeznek: „mind azt hiszi, hogy az ő krajcárkájával meg lehet állítani, vagy ki lehet siklatni vagy vissza lehet tolatni a demokrácia kincses vonatát, a madridi, az athéni, a moszkvai, az ankarai bakterház mellett . . .” Lehet a vonatot siettetni vagy késleltetni, bár menetsebességét a természet szabta meg, „de egyet nem lehet: arra nem lehet rávenni a vonatot, hogy száz éve elhagyott őrházak mentében visszafusson az ezer évek óta elhagyott sivatagokba. A Wells időgépével vissza lehet száguldani a múltba, az emberiség vonatának csak előre van útja, – az emberiség vonatának a világozottság a végállomása.”³³

A másik, szimbólumokkal politizáló írás már teljes egészében elrugaszkodik a közvetlen valóság talajáról. *A hajnal ellen* – ez a Vakország

³⁰ M. H. 1927. VIII. 7.

³¹ Sz. N. 1913. II. 16.

³² *A paraszt is rajta lesz*. Délmagyarország, 1929. VII. 28.

³³ M. H. 1926. VIII. 19.

alattvalóinak szabadságküzdelmét idéző mese, hangvételében is közelebb áll a próza-vershez, mint a hagyományos vezércikkhez. De éppen költőisége révén tudta többször is betölteni aktuális vezércikk funkcióját: a fasizmus fenyegette, önmagukat kiszolgáltatottnak, tehetetlennek, vaknak érző emberek biztatását. Egy más történelmi korszakban újraolvasva ezeket a cikkeket, kiderül, hogy az áttétel – ez esetben a szimbólum – konzervál is. Mórának ez a meséje, amely Vajda László bibliográfiájának tanúsága szerint 1910 és 1933 között hat ízben jelent meg a sajtóban,³⁴ a konkrét és esetleges történelmi körülményektől eltekintve, a humanizmus és antihumanizmus gyötrelmes-diadalmas harcáról tudósít. Formájában és hatásában is – irodalom.

Móra vezércikkeinek hangvétele a szolid érvelő, elemző hangtól az emelkedett hangú prózaversig és frappáns szatíráig ível. Iróniáját a kézikönyvek többnyire szelídnek és megbocsátónak nevezik. Holott még a hírlapi hasábocon sem mindig az! Akkor sem, amikor cikke címében szólítja fel olvasóit, hogy „*Legyünk gyöngéelműjűek!*”³⁵ mert azokkal jobban bánik ennek a korhadt rendszernek az iskolapolitikája. S még kevésbé szelíd az író, amikor a Salamon-szigeti vademberhez intézi levelét³⁶ azért, hogy rokonszenvéről és szolidaritásáról tudósítva megnyugtassa: a vadak kannibalizmusa, amelyre egyszer egy évben, szertartás keretében kerül sor, még mindig emberségesebb a miénknél, amely nagy intézmények és találmányok közbeiktatásával, de néha bokrok mögül mérgezett nyíllal, folyamatosan zajlik. A levélforma Móránál nem szokványos publicisztikai fogás, és nem korlátozódik a cikket bevezető megszólításra. Hiszen az író egész érvelését, a felhasznált képanyagot és a szöveget tarkító reflexiókat is ad hominem alkalmazza, s a szöveget átjáró irónia mögött érezhető a közvetett emberábrázolás szépírói fedezete.

Móra vezércikkhései

Móra publicisztikájában is hivatott szépíró. Erre vall, hogy vezércikkeiben jellem- és helyzetrajzok, regény- és tragédia szinopszisek vannak elhantolva. Ez a jelenség, – ami talán természetesnek tűnik a riporthoz közelítő tárcákban és tudósításokban, a dokumentum írások-

³⁴ Sz. N. 1910. XI. 22. – Világ, 1925. VI. 26. – Délmagyarország, 1926. X. 17. – Délmagyarország, 1927. VII. 30. – M. H. 1931. VII. 26. – Délmagyarország, 1933. III. 12.

³⁵ Sz. N. 1914. V. 10.

³⁶ M. H. 1927. X. 16.

ban és jegyzetekben, – szokatlan és frappáns a vezércikk műfajában. Pedig Móra sok tucat vezércikkének megkülönböztethető, gyakran néven nevezett, körvonalazott, szépírói eszközökkel jellemzett hőse van. Ezek a hősök, két hasábon vagy egy bekezdésben, de végigjárják a maguk társadalmilag determinált útját és példájukkal, sorsukkal tolmácsolják a vezércikk üzenetét. Ez a publicista fogás – ami valójában szépírói eszköz – talán a legmeggyőzőbb bizonyítéka a progresszív publicista és a realista szépíró Móra elválaszthatatlan kapcsolatának.

Egy szegedi kenyérgyári munkaslány sorstársaihoz hasonlóan meg akarta takarítani a nyolc filléres hídpénzt, és addig gyalogolt át a befagyott Tiszán, amíg egy napon beszakadt alatta a jég és a lány belefutott a folyóba...³⁷ Gottl Ágoston bölcsészhallgató lucskos őszi időben, lyukas cipőben gyalogolt, azután megfázott, vért hányt, és mire kikerült a kórházból, tanítványának már más korrepetitort fogadtak, albérleti szobáját elfoglalták, és a zsákolásra gyenge, koldusnak szemérmes fiatalember, mikor nem tudja kifizetni 152 koronás tandíját, egy kiszolgált konyhakéssel szívenszúrja magát...³⁸ Csukay Sándor asztalosmester saját bőrén tapasztalja, hogy a zálogházak becsapják, csalo módon kiuzsorázzák a hozzájuk fordulókat. Ámde hiába viszi hatóság-ról hatóságra a leleplező adatokat, seholsem hallgatják meg, bolondnak nézik, elkergetik. Csak akkor olvassák el a bejelentését, amikor mellbelövi magát az államtitkár szobájában...³⁹ Amikor Mári cselédlánya ráfogják, hogy ellopta a naccsága gyűrűjét, tehetetlen, sértett fájdalmában lúgot iszik, hogy bebizonyítsa ártatlanságát...⁴⁰ Etele ötven korona bírságot ró a törvény, mert illetéktelenül szedte fel az *embere* után a 89 filléres hadisegélyt, pedig a segély csak törvényes feleségnek jár...⁴¹ Benóni, akit a numerus clausus hazájában kirekesztett a tudományok fellegréből, külföldre menekül. Amikor végzett orvosként új hazájában állampolgárságért folyamodik, az óhaza utánanyúl: Benóni azért nem kap erkölcsi bizonyítványt, mert gyerekeikkel egy használt villamosjeggyel próbált továbbutazni, s ezért – büntetett előéletűnek számít...⁴²

A példák, amelyeket tucatszám sorolhatnánk, Móra valóságismeretének mélységét, társadalmi tapasztalatainak gazdagságát bizonyítják. És

³⁷ Sz. N. 1907. III. 9.

³⁸ Sz. N. 1907. IX. 21.

³⁹ Sz. N. 1908. VI. 7.

⁴⁰ Sz. N. 1913. IV. 26.

⁴¹ Sz. N. 1915. VII. 3.

⁴² M. H. 1932. XII. 11.

azt a tényt, hogy Móra vezércikkei nem szorítkoztak az elvont érvelésre: az író leggyakrabban a társadalmi ellentmondások *megjelenítésével*, – tehát a szépíró eszközeivel hatott az olvasókra.

Műfajok találkozása

A legnépszerűbb, még az író életében kiadott Móra-kötetek – *Nádihegedű*, *Véreim*, *Parasztjaim*, – sokféle, jobbára az újságpéldányok temetőiből előbányászott tárcákat közlik, dokumentálva ezzel az író és újságíró tevékenységi területének egybeesését. Kiderül, hogy a tiszavirág életre szánt, aktuális vezércikkből, jegyzetből, tárcából vászonkötésben – minimális szövegváltoztatás révén, sőt néha anélkül is – elbeszélés, rajz, karcolat kerekedik. Az újságlapokból a kötetbe vezető, rendszerint minimális metamorfózist igénylő út jellegzetes példája az ellenforradalom után közölt egyik első Móra vezércikk, a *Kirakat*.⁴³ Az expozíció – „lapunknak egy régi öreg barátjától hallottuk ezt a kis történetet”, – Móra gyakran használt írói fogása. De az egymondatos keret után rögtön egy szépírói eszközökkel felvázolt, novellisztikus jelenet következik, azután a politikai kommentár: az öregúr csendes ironiával elbeszélte történetéről Mórának a politikai pártok jutnak eszébe, akik a hatalom kirakata előtt állva véresre marcangolják egymást az illúzióért, a látszatért, miközben a tényleges hatalom „bent az antant boltjában valamennyiüknek egyformán elérhetetlenül messze van, az üveg mögött”. Mire ez az írás a Szegedi Naplóból a *Nádihegedű* című kötetbe kerül, a keret és a didaktikus kommentár lekopik a történetről. Első pillanatra úgy tűnik, hogy Móra ezáltal lemondott a vezércikk politikumáról is. Pedig valójában kitágította a történet érvényét. Az író jobban bízik olvasóiban a publicistánál. Bízik saját művében és abban, hogy az olvasó a megírás körülményeitől, helyétől, idejétől eltekintve is felfogja, s tán a maga tapasztalatára is alkalmazza az olvasottakat. Más esetekben viszont azt látjuk, hogy a fejlődés iránya a Móra tárcákban a publicisztikától és riporttól egyaránt a szépirodalmi alkotás, az elbeszélés felé mutat. Erre vall nemcsak a cselekmény előtérbe kerülése, hanem a szereplők fokozatos tipizálása: a konkrét napihír hősök irodalmi hősökké általánosítása. A pusztá nevek mögött, mindinkább kialakulnak a jellemek, és a hírlapi krónikából irodalmi alkotássá nemesedik az írás. Ez egy-egy történet feldolgozási módjának megfigyelése során könnyű-

⁴³ Sz. N. 1919. IX. 3.

szerrel nyomon követhető. Példa rá a *Juan házat lopott* című vezércikk, és ennek későbbi, irodalmi formája, a *Történet a házlopó Pablóról*.⁴⁴

Filológiai elemzéssel sorra kimutatható lenne a másod- és harmadközlések, szövegváltozatok kapcsolata, és az egyes írások megjelenítésének életrajzi és politikai háttere is. Nem kétséges, hogy a gyakori újraközlésekben nagy szerepet játszott az erőltetett munkatempó, a szerkesztőségi hajszja, amely megmagyarázza – és nemcsak Móra esetében – a kéziratok újrafelhasználásának gyakorlatát. Valószínű, hogy többnyire a határidők szorítása, a múzeumi munka készítette Mórát arra, hogy új cikk írása helyett a készhez nyúljon, – ám a választás többnyire nem volt ötletszerű. Az alkalom, amely az újraközlést indokolhatta, egyszer-egyszer személyes jellegű: a Juan házat lopott például akkor került újra elő, amikor a cikk szerzője *Túl a palánkon*-járt és Spanyolországban győződhetett meg a félsziget nyomorúságának különböző formáiról. De szembetűnő, hogy például a forradalmi feszültség érzetét kifejező *Jelek az égen*, amely először az orosz polgári forradalom periódusában, 1905-ben jelent meg a Máról-holnapra rovatban, másodszor a legfeszültebb békeévben, 1912-ben került újra a Szegedi Napló hasábjaira. A *hajnal ellen* című írás Móra újságírói pályájának majd minden korszakában félelmetesen, fájdalmasan időszerű maradt.

Mulandóság és maradandóság

Mit jelentett tehát Móra írói pályáján a sajtó szolgálatában töltött harminckét esztendő? Ha csak a felhalmozott hírlapi anyagot (pontosabban: annak értékesebb felét, javát) tekintem, a válasz egyértelmű. Móra publicisztikai életműve – a keletkezés körülményeitől és az írások közvetlen agitatív, politikai célkitűzésétől, az esetlegességtől megfosztva is – állja az időt. Igaz, hogy egy letűnt kor dokumentumaként vesszük kézbe ezeket a cikkeket, de olvasás közben belefelejtkezünk: mert ahogy kirajzolódik szemünk előtt ez a világ, s gondolatainkat az író maga mögé állítja. Az olvasás szellemi és gondolati élvezetet szerez, bizonyítva, hogy Móra publicisztikája irodalmi értéket képvisel.

Igaz, ami a publicisztikában nyereség, az az életmű egészét tekintve hiányérzetünket erősíti. Hiszen nem szabadulhatunk a gondolattól, hogy milyen jelentős művek születhettek volna akkor, ha Mórának sikerül valóban elbeszéléssé, regénnyé, drámává formálnia vezércikk-hőseinek néhány mondatba vagy bekezdésbe sűrített sorsát. Ha valóban

⁴⁴ *Juan házat lopott*. Sz. N. 1913. V. 20. – *Történet a házlopó Pablóról* – M. H. 1929. V. 23.

megírja a becsületét lúgkövel visszaszerző Mári cselédlány drámáját, ha nyomon követi Benóni regényét. Ha sikerül a frappáns, satirikus *Hajduk a harangöntésben* című cikk^{4 5} vagy a *Bankettország*^{4 6} tapasztalati anyagát oly módon általánosítania vagy konkretizálni, hogy az író máig érvényes gondolatai a történelmi tényektől elszakítva, tipizált hősökön keresztül önálló irodalmi létet is nyerjenek.

Ez a közvélemény által is sürgetett találkozás azonban inkább csak kivételképpen következett be Móra pályáján, – jobbára csak a harmincas években. Mindenesetre a *Fajvédtelenek* és a *Földhözragadt Jánosék 1932-ben* már Móra oszthatatlanul egységes világlátásáról és társadalmi szemléletéről, a publicista és a szépiró teljes eszmei identitásáról tanúskodnak. Szó sincs már arról, hogy az író a novellák romantikus, költött világában pihenné ki a valóság hírlapi csatáiban szenvedett sérelmeket és fáradalmakat: ugyanaz foglalkoztatja, ami a publicistát. Mert a két személy – tulajdonképpen már egy. Amikor megvallja, hogyan öntötte őt ki az alföldi paraszt sírása nyugalma szigetéről, s hogyan tolokodtak Földhözragadt Jánosék az Olimposzon fényeskedő regényhősök elébe, hozzáteszi: hogy „ami riportot írtam, annak is irodalmi formát próbáltam adni. Nem azért, hogy nagyobb legyen a hatás, hanem, hogy ne legyen olyan kegyetlen a tények brutalitása.”^{4 7} Ez a mentegetődzés is jelzi, hogy az író nem vetélytársának, hanem szövetségésének érezte az újságíró, és nem a halhatatlanság, hanem Földhözragadt Jánosék ügye, igazságuk szolgálata lebegett a szeme előtt. Valószínűleg maga sem gondolta végig, s tán nem is sejtette, hogy irodalmi formában ugyanolyan erővel, sőt még messzebbre sugárzóan jelentkezhet a tények brutalitása, – Földhözragadt Jánosék felmutatott igazsága.

Móra publicisztikájának hívei leggyakrabban az írónak az első világháború ellen folytatott következetes, a cenzúrával is dacoló békeagitációjára hivatkoznak. Példamutatóan bátor újságírói magatartásának szépirodalmi fedezete azonban főként az azonos időszakban írott versekben található. De amíg a *Könnyes könyv* békeversei jobbára magukon viselik a népi-nemzeti irányzat örököseinek provinciális, patetikus szemléletét, formai konzervativizmusát, Móra békepublicisztikája, ami világnézetében radikálisabb, megformálásában változatosabb, sőt fantáziadúsabb is a verseknél, szorosabb szálakkal kötődik a konkrét társadalmi-politikai valósághoz. Azonos eszmei indíttatás, ámde kevesebb könny és több ironia, kevesebb jelző és több adat: így jött létre az a

^{4 5} Sz. N. 1913. III. 29.

^{4 6} Sz. N. 1910. IV. 26.

^{4 7} M. H. 1932. IX. 11.

paradox helyzet, hogy az egy napra szánt vezércikkek sokszor túléltek a halhatatlanságra pályázó verseket.

Móra sokoldalú tevékenységének minden ága megjelenik a művekben. Az inasiskolában elszenvedett pedagógiai kudarc és a földalatti Magyarországot faggató régészet gyönyörűsége. Móra számára az újságírói életforma nem annyira élményeket kínált, mint állandó és naprakész politikai informáltságot. Szerkesztőségi kapcsolatai révén került eszmei és baráti közelségbe, később szövetségbe a polgári progresszióval. Ennek a szövetségnek szellemi lenyomata – ami fájdalmasan hiányzik a versekből –, nyilvánvalóan felfedezhető az író szépirodalmi alkotásaiban is. Az ellenforradalmi terror hatására, annak leleplezésére írott vezércikkek – *Akaszthatunk, Turánok, Konstruktó bombával és ököl-le!*^{4 8} – szemlélet és szellemiség tekintetében is szorosan kapcsolódnak a Hannibál föltámasztásához. Az újságírói munka eleve lehetetlenné tette, hogy Móra valamiféle elefántcsonttoronyba vonuljon. A politika porondján küzdő szerkesztő és újságíró közvetlenebbül élte át a hatalom brutalitását, az irracionális, vérgőzös demagógia kártevését, a manipuláció változatait, mint az az író, akinek sorsa lehetővé tette a begubózást. A politikai küzdőtéren szerzett sebek tették olyan keserűvé a „legszív-fájdítóbb magyar satírát”.

Más kérdés, hogy a szerkesztő és az újságíró forradalmak utáni vesszőfutása és későbbi nemzetgyalázási pere mennyiben járult hozzá ahhoz, hogy az író, lelkiismeretét és lelke hiúságát elhallgattatva, élete végéig túrta a kisregény kéziratának elsüllyesztését. Az ellenforradalmi konszolidáció korszakában született vezércikkek írója sokszor érzi: nehéz satírát nem írni, amikor percmberkéek állnak az ország kormányrúdjá mellé, és zajlik a tudatlanok, karrieristák farsangja. Igaz, hogy satírát írni és közölni, még annál is nehezebb.

A belülről átélte politikai konfliktusok és tragédiák többnyire közvetett módon csapódnak le a szépirodalmi alkotásaiban. De az összefüggés, az élmény és a kifejezés elválaszthatatlansága így is nyilvánvaló. Madácsy László izgalmas elemzése^{4 9} éppen azt bizonyítja be, hogyan kötődik *A festő halála*, a regénybeli Turbók-ügy Heller Ödön festőművésznek az ellenforradalmi terror idején elszenvedett, öngyilkosságnak feltüntetett mártírhalálához.

^{4 8} M. H. 1927. VII. 24. – Szeged, 1923. II. 28. – Szeged, 1923. II. 22.

^{4 9} Elhangzott a Móra Ferenc születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett emlékülésen, 1979. VII. 19-én Szegeden

Amikor az emberiség a vesztébe rohan, a fasizmus hajnalán, és Móra publicistaként újra az első vonalban áll, – a szépirodai látszólag elzárkózik a tragédiák elől, s Diocletianus korába menekül. Csakhogy hiába veti bele magát Móra az *Aranykoporsó* írásakor az archeológiai motívumokból felépített regényvilágba, az ókori szerelmi história hullámaiba, a fasiszták könyvmáglyáinak lángja –, amelyről *A gömbkörtő tűzhalála* című cikk kapcsán már szóltunk – a regényben is fellebben. A publicista, a szépirodai eszközökkel megírt, novellisztikus Benóniban és a *Zsidók virágai* című cikkében következetesen szembefordul az antiszemitizmus mételével; a regényíró viszont Lactantius retorikával mondatja el az emberi egyenlőség elvét hirdető vezércikkét, Heptoglossus-szal a pogány könyvégetés kritikáját: „Minden megtörténhetik. Rendeletet kaptam, hogy szolgáltatssam be a prefecturára a keresztények iratait a könyvtárból. Fölmentem megkérdezni, mit akarnak velük. Meg akarják őket égetni. Miért? Mert az a törvény, annak pedig eleget kell tenni. El tudtok ennél barbárabb dolgot képzelni? Holnap az juthat eszébe valamelyik pudvásfejűnek, hogy el kell kobozni Cicerót.”

Ha korábban azt bizonyítottuk, hogy a sárguló újságlapokon a szépirodai nyilatkozik meg, íme, az ellenkező tétel: a regényekben a vezércikkíró foglal állást. S a két példa is a találkozás lehetőségét és művészi eredményeit bizonyítja. Móra írói életműve ott válik igazán maradandóvá, ahol ez a találkozás létrejött. Igaz, az újságíró Móra életében néha hajcsárja, néha rabtartója volt az írónak. Az idő rostáján azonban kihullanak a feledést érdemlő művek, akár rotációs papíron, akár vászonkötésben őrzik őket a könyvtárak polcain. De ha mérlegre tesszük azt, ami az életműben mulandó és maradandó, az derül ki, hogy a progresszív gondolkodású, széles látókörű, élesszemű újságíró legfeljebb a konzervatív provinciális költő elől szívta el a levegőt, de a világról szerzett helytálló tapasztalatai révén nem ellenfele, hanem szövetségese lett a szépirodnak.

Móra feltárt és újraolvasott publicisztikája azt bizonyítja, hogy életművében nincs merev választóvonal, sem a műfajok, sem a tevékenységi területek között. Aki Móriczcal vallja, hogy Móra Ferenc „gyöngyöket szólt és csiszolt drágaköveket hullatott”,⁵⁰ az Móra publicisztikájának olvasójaként bizonyosságot szerezhet arról, hogy a gyöngyök akkor is gyöngyök maradnak, ha történetesen rotációs papírra hullanak. Felfűzni viszont nekünk kell őket: kötetbe és az életmű fonalára is, hogy az olvasóközönség és az irodalomtörténet egyaránt birtokba vehesse a publicista Móra örökségét.

FÖLDES ANNA

⁵⁰ Magyarország, 1934. II. 11.

VÁZLAT FÁBRY ZOLTÁN PÁLYÁJÁRÓL

Nem mi írjuk le először, hogy ha egyszer elkészül a csehszlovákiai magyar irodalom és kritika története: ebben, a hét évtized előtti alapozásban is, a második világháború utáni években is „tartópillér” fontos-ságú és jellegű lesz, ilyen szerepet kap a Fábry-életmű. A publicistái is, a kritikusi is.¹ Igaz, akkor (és ma) e munkának immár Fábry Zoltán is objektuma lesz. Beleolvad, értékének, súlyának megfelelően ennek történetébe, irodalmába, nem kevésbé – sajátos módon – kritikai távol- és közelmúltjába.²

*

Nagyon is kézenfekvőnek kínálkozik: Fábry Zoltán kritikai működését szakaszonként vizsgáljuk meg. Ehelyütt mi csak a második világ-háborúig terjedő három nagyobb szakaszt vesszük szemügyre: az első világháborús élménytől az antifasizmusig, a népfront korszakig. E szakaszok: a) az 1920-as évek (1920–1925); b) az évtized fordulója (1926–kb. 1935-ig); c) a népfront korszak kezdete (1935–1936).

Kiváltképp arra kell felfigyelnünk, hogy az *első nemzedék* miként teremtette meg a szlovákiai magyar kultúrát, az irodalmi életet, miként kapott helyet e nemzedék *kritikai tevékenysége* az új állam- s tudat-közegeben (és mi, érthetően, Fábryra koncentrálunk). E nemzedék ala-

¹ Turczel Lajos: *Fábry Zoltán köszöntése* (1957); *Írások mérlegen*. Bratislava, 1958. 83. – Felhívjuk a figyelmet Turczel L. másik két, alapvetőnek bizonyuló tanulmányára (melyekre ez írásunkban sok tekintetben támaszkodunk): *Vázlat Fábry Zoltán portréjához. Fábry Zoltán kortársai szemével*. Bratislava, 1973. 209–217., valamint Fábry és a csehszlovákiai magyar irodalomtörténetírás. *Portrék és fejlődés-kepek*. Bratislava, 1977. 70–74. – Továbbá az érdeklődők figyelmébe ajánljuk: *Mű és érték*. A csehszlovákiai magyar kritika 25 éve című kiadványt. (Bratislava, 1976.).

² A kritikus Fábry Z. megértéséhez három olyan mű járul hozzá újabban, amelyek a kellő és a szükséges *filológiai* háttérrel is megadják: *Fábry Zoltán Válogatott levelezése 1916–1946*. Bratislava, 1978.; *Fábry Zoltán Összegyűjtött írásai* 1. (1920–1925). Bratislava, 1980.; valamint Reguli Ernő: *Fábry Zoltán* – bibliográfia. Bp., 1980.

pozott. Örökösök – miként – erdélyi–romániai kortársaik – nem lehettek; de örökséget hagytak, és – mint utólag kiderül – nem is akármilyet. Örökséget abban az értelemben is, hogy lehetőséget teremtettek arra: hiteles(ebb) képet rajzolhat az irodalom- s a kritikátörténet a szlovákiai magyar kulturális életről.³ Fábry Zoltán, a kritikus 1919 után a csehszlovákiai államkeret atmoszférájában formálódott. Bizonyára nem járunk messze az igazságtól, ha azt állítjuk: a kritikus Fábry (is), miként a publicista *az író erkölcsi állásfoglalásának* elengedhetetlenségéből indult ki. Ebből fakadtak erényei – a csehszlovákiai magyar irodalomban –, s ebből eredtek vitákat kiváltó hibái is. Bizonyos, s ezt ismét csak Turczel Lajos fogalmazta meg 1956-ban nagyon találóan: „Fábry Zoltán kritikus munkássága irodalmi életünkben valósággal a gyűjtölcse és a szeizmográf együttes szerepét tölti be, felfogja, gyűjti a szellemnek, az emberségnek felvillanó sugarait és jelzi a közösségi lélek alkotó rezdüléseit, szívdobbanásait . . .”⁴ Az erkölcsi elkötelezettséget – a pályaindító pillanattól haláláig – szinte mindenki, aki Fábry Zoltánról, a kritikusról szólt, egyöntetűen elismeri, s első helyen említi, mint akinek – ti. Fábrynak – szemlélete következetes megalapozottságát nyújtja,⁵ még akkor is, ha ez a megalapozottság kritikus gyakorlatában néha zavart okozott, s bizonyos ellentmondások forrásává válhatott.

Az író, látszólagosnak tűnő, stószai elzártságában teljes emberi–írói–kritikusi felelősségével igazodni tudott a kor követelményeihez; az új csehszlovák állam magyar irodalmi-kulturális életét befolyásolni akarta és tudta Stószról. Igazodott a csehszlovákiai magyar nemzetiségi irodalomhoz, társadalmi funkciójához; figyelembe vette és igényelte annak követelményeit; éltetett és bátorított, szeretettel ápolta a kibontakozó irodalmi életet. Akkor még nem volt „Szlovenszko réme”, akkor még nem vette kezébe a kérlelhetetlenség és türelmetlenség korbácsát. Így fonódott össze a kritikus korának irodalmi-kritikai-kulturális életével. Bizonyosfajta fásultságból akart felrázni akkor Fábry Zoltán; akkor, amikor még Ady mellett a *kritika* jogán érvel: „Értsék meg; van jog, van kötelesség, van felelősség: kritika, mert van művészet: az ember

³ Itt jegyezzük meg: a magunk részéről is helyesebbnek tartjuk a *csehszlovákiai magyar irodalomról* beszélni, mintsem pl. *szlovákiai*ról (ez utóbbit inkább – gyakran – Fábry Z. sugallta). Vö. Alföld, 1980/6. 43. (*Eszmecsere a csehszlovákiai magyar irodalomról.*)

⁴ Turczel Lajos: *Írások mérlegen.* Id. kiad. 11.

⁵ Vö. Fábry Zoltán *kortársai szemével.* Id. kiad. 209–210.

legszebb, legnehezebb istenközelsége . . .”⁶ Két szempontot figyelembe kell vennünk, hiszen ezek kiderülnek – főként az első – az említett dokumentumkötetekből (ld. 2. sz. jegyzet) is. Ady hatása – látszólag – lassan háttérbe szorul, s majd csak egy évtized múltán, az antimilitarizmussal – s antifaszizmussal ötvözötten kap új erejű hangsúlyt. A másik szembetűnő vonásra – *visszamatatón* – maga Fábry Zoltán hívja fel a figyelmet: ti. a stósi elzártág látszólagosságára. „Szobám négy fala hihetetlenül kitágult . . .”,⁷ és e motívum még kétszer is visszatér e kötetben: „Az író négy fal között ül íróasztala vagy írógépe előtt . . .”, továbbá – „. . . az élet kicsit jobban kilökte szobája négy fala közül . . .”⁸

Fábry Zoltánt ebben az alkotói-kritikusi korszakában elsősorban a csehszlovákiai magyar irodalom léte, s kibontakoztatása izgatja. Egy jellemző példa: „Szlovenszkói magyar irodalom? Ilyen még mindig nincs. De mert hébe-korba mégiscsak megjelenik egy-egy könyv – rá lehet fogni: irodalom. Folyóirat: ismeretlen fogalom. Élveztük az erdélyiek vendégszeretétét (Genius, Pásztortűz), míg csak egy szép nap a vendéglátók is ebek harmincadjára kerültek. A napilapok egyre jobban: csak újságok. Irodalom: nem hoz pénzt . . .” – írta 1925 nyarán.⁹ Bizonyára ezzel lehet magyarázni: Fábry Zoltán az 1920-as években (kb. 1926-ig) minden lapot–folyóiratot megragad publikálásra; azért is, hogy kibontakozni segítse a csehszlovákiai magyar irodalmi életet, azért is, mert a megélhetés sovány kenyere erre kényszerítette.¹⁰ E korszaka meggyőzően bizonyítja (s ezzel együtt pl. a Bécsi haláltánc-ének kalandos sorsa), hogy a fiatal Fábryban milyen erősen éltek a *kritikusi* ambíciók, de azt is, hogy mily szuggesztív volt éppen e korszakában az expresszionizmus; azt is, hogy miként törte-verekedte át magát a hagyományok *szellemi blokádján*, s végül megírhatta – első változatában –, mintegy korszak-zárásként az *Emberi irodalom* programadó cikkét.¹¹ A

⁶ *Kúria, kvaterka, kultúra*. Bratislava, 1964. 24. – *Az irodalom mai életproblémái*, valamint az *Irodalom és magyarság* mint jellemző példák keltik a figyelmet az induló Fábry Zoltán életművében.

⁷ *Korparancs*. (Magyar köszönet). Bratislava, 1969.² 173.

⁸ Id. kötet 7. és 81.

⁹ *Fábry Zoltán Összegyűjtött írásai*. Id. kiad. 334.

¹⁰ 1920–1921: *Esti Újság*; 1922-től *Kassai Napló*, *Prágai Magyar Hírlap*, *Magyar Újság*, *A Reggel*; majd 1924-től: *Genius-Uj Genius*, *Kárpáti Híradó*.

¹¹ *Fábry Z. Összegyűjtött írásai*. Id. kiad. 276–292.

kezdő periódus minden (kritikusi) kísérlete a *Fábry-életmű genezisést is* élénk rajzolja.¹² És egy korabeli (pontosabban: 1935-ös keltezésű) bírálat – Fábryról – visszavetítve is, két korszakát össze is kapcsolva, mintegy elvégzi az átvetést az első korszakból a következőbe, s abból a harmadikba is. A korabeli kritikus „az emberirodalom” föllelkesült apostolának és marxista bírálónak nevezi Fábryt (ezt az átvélést Fábry is megírja, a már idézett „négy fal” közé zárt helyzetéről szólva). „Mennyi sok keserű kiábrándulásnak és tanulságnak kellett bekövetkeznie – olvassuk a bírálatban – a későbbi néhány és rövid év alatt, hogy a humanista, esztétikus hajlamú Fábry le tudott számolni színjátészó ábrándjaival, hogy viszonylag hamarosan fölismerje az »Emberfenség« megcsúfoltatását korunk társadalmi viszonyai közt... Valóban, Fábry már jó néhány évvel ezelőtt – folytatja – eljutott a legátfogóbb világszemlélethez, ahová előbb vagy utóbb mindazok eltolódnak, akik nem siketek a kor szavára, a szegények lefojtott hangjaira, akiknek van szemük: a szétburjánzó igazságtalanságok, a mélyülő változások s a növekvő társadalmi visszasságok látására...”¹³

E bírálat egészen más nézőpontból veszi figyelembe az irodalom s a kultúra társadalmi funkcióját, miként első periódusában tette ezt Fábry Zoltán; azonkívül – amikor már ő is eljutott e szemléleti szintre (ti. Fábry Z.), ő néhány mozzanatot – ha türelmetlenül is, ha rászolgálva is a „Szlovenszko réme” elnevezésre – másként fogalmazott meg, miként majd alább látni fogjuk. Mindenesetre: e későbbi periódussal szemben, az 1920-as évek első felében sokkal inkább bizonyos kaotikus kavargásnak vagyunk tanúi (s ez némileg rányomja bélyegét Fábry e korszakbeli kritikáira is). Hiszen ő maga is egyre másra kísérletezik: tárcanovellákkal, kritikákkal, tanulmányokkal, versírással: a helyét nem lelő, de cselekedni-alakítani akaró író alakja áll előttünk. E korszakára visszatekintve, legalább oly jogos a későbbi, sok évtized múltán feltett kérdése, mint amire ő *értette* az 1960-as évek legelején: „Akkor mi vagyok? Ki tud erre egy szóval felelni? Ki tud beosztani, besorozni, skatulyázni?...”¹⁴

A *Kúria, kvaterka, kultúra* Visszanéző-jében Fábry Zoltán rendkívül pontosan megfogalmazta: mit is jelentett az 1920-as években cseh-

¹² E korszak – Fábrytól származó, s részleteket is feltüntetető – periodizálását ld. It, 1980/2. 473–474.

¹³ Vidéky László: *Korparancs*. Fábry Zoltán könyve. Bp. 1935. 167–168.

¹⁴ *Ember az embertelenségben*. Előszó helyett. Bratislava, 1962. 7.

szlovákiai magyar írónak, kritikusnak stb. lenni. „A disszonáns hangok, ezek a sokszor parlagian harsány hangok, ma már zörgőn nevetségesek és néha visszataszítók. De akkor halálosan komoly volt a póz, a pátosz, a makacs magatartás, a túlszigor. De senkik és semmik voltunk, hagyomány, minta és segítség nélküliek. Előbb magunkat kellett meglátni, szóra bírni, számba venni és tudatosítani: Vagyunk! volt az egyik legelső, Komáromban megjelent folyóirat címe! Ez a magunk megteremtése, magamutogatása, kialakítása persze tévedésekkel, tévelygésekkel járt: perspektívaeltolódással, pózba merevedéssel és lázas felfokozással . . . Itt egy még önmagát kereső, önmaga hangját próbáló és élvező irodalom csetlik-botlik . . .”¹⁵

*

Amikor Fábry Zoltán második alkotói korszakára vetjük tekintetünket, nem véletlen, hogy a Korunk-ról is szó esik; nem véletlen, hogy Sugár Erzsébetnek a Fábry-levelezésről írott kimerítően gazdag ismertetése áll az élen. Hiszen Fábry Zoltán eme korszaka Dienes Lászlóhoz éppúgy kötődik, miként Gaál Gáborhoz. Nem véletlen tehát, hogy Sugár Erzsébet rendkívüli nyomtatékot ad annak: „Számunkra a kötet (ti. a Fábry-levelezése – KGy.) külön jelentőséggel bír, hisz Fábry írói-kritikusi pályája elválaszthatatlan a háborúk közötti erdélyi magyar sajtóforumoktól. Ő volt az aradi Genius szlovákiai szerkesztője, munkatársa . . .” A Korunk-kal való kapcsolat – Fábry részéről közismert. Sugár Erzsébet nagyon önkritikusan veti föl: „. . . Sajnos mi, idehaza, keveset tettünk annak érdekében, hogy felmérjük a Korunk hatósugarát, baráti körét, olvasótáborát, amely jóval kiterjedtebb volt, mint előfizetőinek és vásárlóinak száma, s a múlt idő óhatatlanul elmossa a kevés fennmaradt nyomot is . . .”¹⁶

A *Valóság*irodalom című Fábry-kötet felöleli az 1926–1939 közötti – tehát a mi megítélésünk szerint az író második és harmadik alkotói – korszakot. Mit is kell itt elsősorban figyelembe vennünk? Maga Fábry Zoltán utal erre, s nemcsak utal – ki is fejti: több szempontból is. Elsősorban: „Mi törvények nélkül indultunk útnak, a kor, a valóság

¹⁵ *Kúria, kvaterka, kultúra*. Id. kiad. 10. – Vö. Jelenlét. Bratislava, 1979. 19.

¹⁶ Sugár Erzsébet: *A remeteség szertefoszlott legendája*. A hét (Bukarest), 1980. 7. (febr. 8.) és 8. (febr. 15.) sz. – Vö. G. G.: *Gaál Gábor levelek (1921–1945)*. Kritikon, 1975.

rágta szánkba – sürgetőn és követelőn – esztétikai normáinkat. Olvasás közben, szinte menet közben – ha úgy tetszik: harc közben – kellett leszűrni tapasztalatainkat, és azokat azonmód használhatóvá tenni... Az esztétikai törvényt a valóság kodifikálta. Mi magunk észre sem vettük – amikor minden korábbi vagy későbbi példától függetlenül – kibukkant a szánkban a »szocialista realizmus« kifejezés. (A romániai Korunkban a cenzúra miatt tompítottan, néha mint szociális realizmus)...¹⁷ Másfelől, más megközelítéssel, a *Kúria, kvaterka, kultúra* – már idézett Visszanézőjében – a kritikus magatartást ekkép rajzolta meg: „...Csuda-fura muszáj-Herkulesként tartottunk ki posztunkon, de portánkat végül mégiscsak a magunk elképzelése és az osztályharc törvényei szerint alkottuk meg, és gondolkodás, sőt irgalom nélkül vetettünk ki belőle mindent és mindenkit, akit nem éreztünk odatartozónak. Amit később a fasizmus főismérveként átkoztunk és pellengéreztünk – a kizárólagosságot és tekintetnélküliséget – azt igazunk tudatában, tiszta szívvel korparancsként gyakoroltuk. Irodalmi vésztörvény-szék voltunk. Az akkoriban a nevemhez tapadt »Szlovenszko réme« jelző mindennél többet mond...¹⁸ E pályaszakasza lett – az irodalomtörténetben általánosan elfogadottá – Fábry „türelmetlen korszaka”, s az iménti idézet mindennél és mindenkinél autentikusabban foglalta össze e pályaszakasz lényegét.¹⁹ E periódusában bekövetkezik ama bizonyos balratolódás, amikor meghallja az új (ti. számára új) szociális hangokat, s ekkor válik – mint írta – kíméletlenül ostromozóvá is.

Érdekes mozzanat-sornak lehetünk tanúi: a radikalizálódás, az állandó ébrenlét (mint ő kifejezte) feltétlenül alkalmassá tette arra, hogy Európában elsősk között figyeljen föl a fasizmusra (még 1933 előtt!); tehát magában hordozta az antifasizmus csírait ugyanakkor a nemzetközi munkásmozgalom szélesebb egységfrontot kialakítani akaró törekvései sem kerültek el figyelmét – jóval 1935 (a Komintern VII. kongresszusa) előtt. Ekkor erősödik fel ismét Fábry Zoltán antimilitarista állásfoglalása, ekkor kerül ismét előtérbe Ady (aki nemsoká nagyon is „aktuális Ady” lesz). S viszonylag rövid idő alatt különös szintézis tanúi lehetünk – ami a kritikus Fábryt illeti: a húszas évek útkereső írója –

¹⁷ *Valóságirodalom*. Bratislava, 1967. 7–8.

¹⁸ *Kúria, kvaterka, kultúra*. Id. kiad. 11.; itt utalunk (vissza) a 13. sz. jegyzethez, s hozzá fűzött kommentárhoz.

¹⁹ Vö. ehhez párttagságának történetét, melyet e sorok írójának levélben pontosan rögzített (1964. X. 17.). Forrás, 1970/6. 13.

az Emberirodalom programját megfogalmazva – erőteljes fordulatot tesz balra, majd a népfront korszak történelmi szükségszerűségét felismerve – nemzetközileg is – az *emberért aggódó* antifasiszta íróvá lesz, akinek most már elválaszthatatlan a nevétől, életművétől a maga megfogalmazta: A műfaj neve: antifasizmus.

A már említett erkölcsi elkötelezettség, állásfoglalás adta-kínálta, sőt gyakran követelően parancsolta Fábrý Zoltánnak, hogy bizonyos történelmi-társadalmi szituációban *mint* kritikus maradjon háttérben.²⁰ *Altalában* erre akkor került sor, amikor az antimilitarista, s (majd) főként az emberirodalmat alapozó *publicista* (az 1920-as években) lépett előtérbe, hogy majd – egy hatalmas radikálisnak nevezhető íven át – ezt követhesse az *antifasiszta* korszaka (1935 után). De minden esetben úgy, hogy ez összhangban állott kritikusi magatartásával és működésével.

*

Fábrý Zoltán maga mondotta el – e sorok írójának – 1969 augusztusában, hogy e népfront korszak – figyelembe véve sajátos jellegű párttagságát – a párttagságot jelentette számára; az aktív antifasiszta korszakának kezdetét, pontosabban megerősödését.²¹ Irodalom, kritika, ideológia, munkásmozgalmi történet fonódnak e ponton össze, hiszen amit Fábrý Zoltán akkor elmondott: szorosan kapcsolható a Komintern népfront-politikájához. Ezzel összefüggésben bonthatók ki a közép-kelet-európai progresszió szellemi erővonalai, amelyeknek szerves részét képezik Fábrý Zoltán megnyilatkozásai, gondolatrendszere, s nem utolsósorban kritikusi állásfoglalásai. Ezzel összefüggésben – éppen a kritikus Fábrý Zoltánra mutatva – nyomatékosan hangot kell adni annak: Fábrý Zoltán antifasizmusa éppúgy lényeges, miként csehszlovákiai nemzetiségi léte. Ez utóbbiról, sajnos, általában kevesebb szó esik; szívesebben idézik föl az elsőt. Pedig, úgy véljük a szellemi-tudati tehertételeket együtt kell megvizsgálni ahhoz, hogy a múlt tanulságait feltárva – jobban koncentrálhassunk a mára és a jövőre.

Fábrý Zoltán idejekorán felismerte a *kritika jelentőségét* a csehszlovákiai magyar irodalomban. S bármily hullámmászai is voltak pályájának (korábban útkereső, inkább kaotikus, majd – egy ideig – rend-

²⁰ Mint jellemző példára vö. *Harmadvirágzás*. Bratislava, 1963. 105–106.

²¹ Vö. Tiszatáj, 1977/8. 43.

kívül radikális-, türelmetlen" stb.), a kritika minden esetben igen fontos szerepet töltött be gondolatrendszerében; éppen mert nem külső hatásra szorgalmazta, hanem saját „belső fejlődésrajzának” szerves része volt. Gyakran éppen az ő kritikusi magatartása, megnyilatkozásai jelezték a csehszlovákiai magyar irodalmi-kritikai élet alakulását-módosulását. S éppen mert Fábry fontosnak tartotta a kritika szerepét és messzire nyúló (tudati) hatását, a második világháború után éppen e területen tartotta egyik első feladatának, hogy a „türelmetlen” korszakban igazságtalanul megbírált íróknak méltányos igazságot szolgáltatson (erre számtalan példát nyújtott, gyakran megállapítását revideálva). Nemcsak írókkal, mozgalmakkal szemben is: az 1929-es *Etnográfiai szocializmus* megírása után rendkívül gyorsan elküldte – még a harmincas évek közepén – a *Sarló címére* szóló cikkét.

Bármily tévedései voltak és lehettek – Fábry Zoltán végül is megfogalmazta a nem mellőzhető kritikusi alapelveket (amely saját pályaszakaszaira is vonatkoznak, még akkor is, ha időnként meglehetősen eltért ettől). Ez pedig: „... A kritika az aktualitás pere ... A kritikai igazság objektuma, próbája a mű. A megbírálandó, a minősítésre váró mű. Ezért a kritikust igazolni és cáfolni csak művekkel lehet ...”²² Íme, az érvet, a megvétőzhatatlan igazságot maga Fábry Zoltán nyújtotta, s mondotta ki. A kritikus Fábry Zoltán.

KOVÁCS GYÖZÖ

²² Stószí délelőttök. Bratislava, 1968. 367.

SZEMLE

JÓZSEF ATTILA-DOKUMENTUMOK KÖTETEI

JÓZSEF ATTILA KÉZIRATAI ÉS LEVELEZÉSE (KATALÓGUS) NÉGYSZEMKÖZT AZ UTÓKORRAL JÓZSEF ATTILA FÉNYKÉPEINEK IKONOGRÁFIÁJA

A Petőfi Irodalmi Múzeum jelentős szerepet vállalt a József Attila-hagyaték közkinccsé tételében. A költő születésének 75. évfordulója alkalmából több kiadvánnyal gazdagította a József Attila-irodalmat. Ezek között van a kéziratokból és levelekből összeállított jegyzék, valamint a József Attiláról készült fényképek gyűjteménye.

A kéziratok és a levelezés katalógusa többet ad a címben közölnél. Az ezernél több vers, az ötvennél több próza, a negyven műfordítás, továbbá a 334 megírt, valamint a 368 kapott levél kéz-, illetve gépiratának szakszerű rendbeszedése és leírása mellett az ajánlásoknak és a feljegyzéseknek a teljes szövegét is közlik. Ezenkívül a József Attila családjával, iskoláival, mozgalmi, írói és szerkesztői tevékenységével kapcsolatos dokumentumokkal is megismertetik az olvasókat. A 2203 adatot tartalmazó katalógusban való könnyebb tájékozódást segíti a „lelőhelymutató”, melyen belül a közgyűjteményben, a magántulajdonban és az ismeretlen helyen levő, továbbá a hasonmásban és fényképmásolatban található dokumentumokat különítik el egymástól. Megadják az ismeretlen helyen levő anyagok egykori tulajdonosainak a nevét. Az ívnyi terjedelmű „melléklet”-ben 18 kézirat fotomásolata található; közöttük négy olyané, amelyhez az összeállító M. Róna Judit csak a katalógus nyomdai munkálatai közben jutott hozzá, s így azokat már nem sorolhatta a többi közé.

A József Attila-dokumentumok: kéziratok, ajánlások gazdag száma, illetve azok születésének körülményei tanúságot tesznek a költő – sokat hangoztatott – szeretet-vágyáról, emberi kapcsolatok teremtesére való törekvéséről. Sok ismert és – még jó pár – ismeretlen név, személy szerepel a névsorban, s egy jó részük kapcsolatának, kötődésének a feltárásával adós a József Attila-kutatás. Maguk az ismert dokumentumok arra is utalnak, hogy sok kallódó József Attila-kézirat vár még felderítésre. A költő személyes és alkotói életútjának alapos megismerésében pedig jelentős szerepet kapnak e relikviák. A verseskötetek

ajánlásai például az évek során változó társasági-baráti kör felderítéséhez adnak tájékoztató pontokat. Emellett az egyes személyekkel fenntartott rövidebb vagy hosszabb ismeretségről is tájékozódni tudunk belőlük. Az eddig nem publikált ajánlások között egy-kettő az eddig nem teljesen tisztázott személyes és alkotói konfliktusok megismeréséhez is segítséget adnak. Így például a Fenyő Lászlóval kialakult személyes ellentét feloldásának útját szemlélhetjük az ajánlások hangvételéből. A Kassák Lajos költészetéről írt elfogult és elítélő kritika megbánásának is tekinthetjük a „tisztelettel, barátsággal és szeretettel” átadott *Medvetánc* kötet ajánlását. Hasonló önkritika van a Komlós Aladárnak címzett ajánlásokban.

A *József Attila válogatott levelezése* c. kötet (Fehér Erzsébet összeállításában) után már azt hihettük, hogy a költő által írt levelek nagy részét ismerjük; a katalógus tanúsága szerint azonban a családi levelezésből az Etelka nővérhez szólók nagy része, a Jolánhoz és a Makai Ödönhez írtak közül egy-kettő nem került publikálásra. A makói atyai-baráti pártfogónak, Espersit Jánosnak küldött írások közül jó néhány utólag került a Múzeum birtokába.

Az alkotói kapcsolatok részletesebb megismerése szempontjából figyelemre érdemesek a Berda Józsefnek, Bresztovszky Edének, Cserépfalvi Imrének, Gáspár Endrének és Veres Péternek küldött – eddig nem publikált – József Attila-levelek. A tragikus vég bekövetkezésének körülményeiről szerezhetnénk újabb ismereteket az 1937 áprilisa és decembere között Flórának írt vallomásokból és üzenetekből, melyek a címzett birtokában őrzik a titkokat.

József Attila naptárakban, füzetekben és egyéb helyeken fennmaradt feljegyzései: nevek, címek, műsorok, tervek az életútban jártas kutatók számára adnak segítséget és feladatokat. A személyével kapcsolatos – a születési bizonyítványtól a periratokig terjedő – gazdag dokumentum-anyag a személyes és az alkotói pálya szinte minden jelentős állomásáról ad hiteles és pecsétes bizonyítványt. Ezek közül hiányolom a statárium elleni tiltakozás József Attila-gyűjtőívét 1932-ből; mely a Párttörténeti Intézet Archivumában található.

A József Attila- emlékek, ereklyék közé tartoznak a róla készült fényképfelvételek, melyeket a *Négyszemközt az utókorral* című kiadvány tartalmaz. A könyv külső borítóján a *Fototéka* cím fényképgyűjteményt ígér; a belső címlapon – az alcímbe – ugyanakkor már e képek „ikonográfiája”; azaz tárgyának és szellemi tartalmának ismeretése is olvasható. És Macht Ilona – a kötet összeállítója és előszavának írója – hat oldalon mesterien megoldotta ezt az ikonográfiai alapvetést. Tisztázza azt, hogy mit jelentett József Attila számára a

fénykép. Vágó Mártára hivatkozva állapítja meg, hogy „József Attila számára nem volt közömbös, mit ment meg a fényképezés emberi vonásaiból az utókor számára, miként állítja testi valóját a késői szemlélő elé”. Ezt bizonyítják az egyes József Attila-versek, melyekben a személyi jegyek költői tudatosodása nyer kifejezést (*Önarckép, Reménytelenül*).

Az eddig ismert 70 József Attila-fényképet időrendi sorba szedve közli az összeállító, s bevezetőjében rövid, de tartalmas ismertetést ad az egyes életkorok képeiről. A gyermekkori felvételekről megállapítja, hogy azokon „az 'öt és fél kilósna szült anyám' tartósna bizonyult nyomai láthatók”. A Makótól Párizsig vezető diákpályán igazolvány- és csoportképek örökítették meg komoly tekintetét és „sűrű nagy hajá”-t. 1927–28-ból a budapesti, örömhegyi és szabadszállási felvételek „a vidám, kamaszos, vigyorgó” József Attilát mutatják. 1929 nyarától a tömött bajusz lett egyéniségének fényképen meghatározó jegye. Maga is úgy látta, illetve láttatta: „Bajuszm mint telt hernyó terül / elillant ízű számr szét”. (*Reménytelenül*) 1935-ig a munkásmozgalmi és írói társak körében a magabiztos és vidám költő nézett szembe a fényképezőgéppel. Az 1936–37-ben készült portrék már a „szomorú tekintetű” embert mutatják.

A József Attiláról készült fényképfelvételek nagy része alkalmi jellegű, amatőrök által készített, s ebből eredően gyenge vagy éppen rossz minőségű foto. Mindezek ellenére – írja Macht Ilona – „számunkra, akik nem ismerhettük közvetlenül a költőt, a képek aligha nélkülözhető segítőársaink életének s egyéniségének megismerési folyamatában”. Maguk a fényképek: születésük körülményei, a rajta látható személyek sok életrajzi vonatkozású ismeretet adnak; s a még bizonytalan és megfegtetlen adataik a kutatók számára jelölnek ki feladatokat.

A két múzeumi összeállítás értéke – a saját kapuján túltekintő – dokumentáris gazdasága és teljessége, továbbá a helyesen megtalált, illetve megválasztott rendező elv érvényesítése. Mindezzel példát adnak a magyar irodalom története – még múzeumok és levéltárak mélyén rejtőző – dokumentumainak szakemberek és olvasók számára egyaránt használható feltárására, illetve közzétételére. A társadalom és az irodalom történetét kutató szakemberek a József Attila-életút és -mű még feltáratlan, illetve meg nem magyarázott részproblémáira vonatkozóan kapnak figyelem felkeltő adatokat. Szerepet játszhatnak új összefüggések, kapcsolatok észrevételében és felismerésében is a közölt dokumentumok: levelek, fényképek s mások. Többek közt: az Oswald Istvánnak Bécsben dedikált *Nem én kiáltok* kötet szövege arra utal, hogy József Attila a Collegium Hungaricumban nemcsak „takarító és kisegítő” munkát látott el, hanem a „könyvtáros tisztséget” is be-

töltötte. Ez az információ magyarázatot ad például a Lábán Antal igazgatóval később is meglevő jó kapcsolatára; de ugyanakkor még inkább homályban hagyja a Collegiumból való távozásának konkrét okát. Az 1929 szeptember-október havában – a MABI balatonlellei szanatóriumában – készült fényképek s velük kapcsolatos emlékezések egy eddig nem ismert és nem elemzett életrajzi epizódról adnak hírt; pedig ez a Márta-szerelem utóéleteként is figyelemre érdemes.

A József Attila életéről bővebb ismereteket szerezni óhajtó olvasó számára – József Attila levelező partnerei, a dedikált köteteket kapók névsorán és a fényképeken kívül – az ajánlások és más személyes jegyzetek teszik érdekessé és olvasmányossá a köteteket.

Az itt bemutatott két József Attila-kiadvány egy-egy induló sorozat első számú kötete. Az első a *Klasszikus magyar írók kéziratának és levelezésének katalógusai*, a másik a *Fototéka* sorozat-címet viselő, és szerkesztőjük Láng József. Üdvözljük a vállalkozást, és reméljük, hogy viszonylag sűrűn és az elsőkhöz méltó tartalmi és formai kiállításban fogják követni egymást a kötetek. A sorozatszerkesztőtől csak azt kérjük, hogy magyarítsa meg a címeket; jelen esetben a „fototéka” és az „ikonográfia” sok egy helyen, különösen ha mind a kettőre van egy-szavas magyar szó is. (Petőfi Irodalmi Múzeum, 1980.)

M. PÁSZTOR JÓZSEF

„SEBED A VILÁG”

NÉGY KÖNYV JÓZSEF ATTILÁRÓL

„Emlékem egyre merevebb lesz” – írta le a költő, félve a halhatatlanság hideg magasától, a bármilyen értelmű kanonizálástól. Születésének 75. évfordulója előtt magam is féltettem, mint annak idején Petőfit és Adyt is. De, hadd tegyem hozzá: magunkat is féltettem, mert talán túlzottan is szeretünk ünnepelni, mert – Petőfi szavaival – „vasárnapi nép vagyunk”. Joggal fogalmazta meg 1973-ban Illyés Gyula: „Az ünnepelés nemcsak az ünnepeltre vet fényt. Hanem az ünnepelőre is. Minden korszak a saját képességeiből tesz vizsgát azzal, hogy egy-egy alkotó művéből mit tud hasznosítani.” Nos, a József Attila-évforduló megünneplése nem volt „hangos”, a kiadványok megjelenítése nem volt kampányszerű, s ha minden vonatkozásában nem is, útkeresésében, szándékában már a költő útmutatását látszott követni. Ezt igazolja az a négy, „műfajában” egymástól ugyan különböző, mégis hasonló célokat megvalósító kötet, amelyről szólni szeretnék.

Ezek egyike Benjámin László és Aczél György *József Attila* című kis könyve (Kossuth, 1980.), amely az Emlékbizottság ünnepi estjén, 1980. április 10-én elhangzott beszédeket tartalmazza. Az emlékbeszédek már címükben is a költő egy-egy ma is – ma különösen! – aktuális útmutatását idézik fel. Benjámin László, az életmű valóban lényeges motívumaira: a harmónia, a József Attila megálmodta „rend” építő-elemeire utalva e sort emeli ki címként: *Szépet, tisztát felmutatni*. Aczél György pedig a felnőttesség gondolatát tartja hangsúlyozandó, korunknak szóló tételnek, amikor a *Mindig jó tanácsot szíszegnek* című vers e sorát helyezi beszéde élére: „*De végülis föl kell már nőni!*”.

Benjámin László, tudatosan vigyázva arra, hogy ünneprontó ne legyen, hogy emlékezése „kései gyászbeszéddé” ne keseredjék, „hiába-való vádbeszéddé ne fajuljon”, végül is indulatos jegyzetet olvasott fel. Indulatait „menti” az a körülmény, hogy nem is oly rég zajlott az a vita, melynek tárgyát József Attila költészetének az irodalom peremére szorulása képezte, s hogy Benjámin László az emlékbeszédben hangsúlyozottan nemcsak a műről, hanem a költő – kortársaihoz nagyon is közel álló – életéről és haláláról szól, arról, hogy az mennyire értünk való volt. Így már elfogadhatónak érzi az olvasó a múltra és jelenre is tekintő értékítéletet, amely szerint mintha mindig több József Attila létezett volna, illetve létezne: „megtudhattuk, hogy József Attila a mi időnkben nem követhető; kimondatott, hogy van egy – bár nem »korlátok« nélküli – nagy kommunista költő, s egy másik: a fasizmus győzelmei miatt, érthetetlen pörök miatt elkomorult, betegsége démonaival viaskodó, élete romjai fölött kesergő dekadens polgár – s az nem kell nekünk! Nem vigasztalóbb a jelen sem. Mint azelőtt, csak éppen visszajára fordítva torzítják, csonkítják József Attilát” (9).

Aczél György beszéde nem ilyen indulatos, inkább higgadt, megfontolt: egyaránt tükrözi politikánk, kulturális életünk, de a szaktudomány, az irodalomtörténet nézőpontjait is, néha látenszen vitatkozva is ezek egyikével-másikával. Tudatosan kerüli a pátoszt, mert – mint mondja – József Attilához „nem illenek a hangzatos szavak, a dagályos megfogalmazások” (13). Amikor beszéde címének József Attilától kölcsönzött sorát értelmezi – a szaktudománytól eltérően nemcsak a társadalmi értelemben vett felnőttiség József Attila-i magatartására utal, hanem arra is, hogy József Attilához „föl kell nőnie a kornak, s föl kell nőni hozzá valamennyiünknek” (14). Benjámin és mások gondolatsorát idézi fel bennünk, amikor leszögezi: „A szocializmusnak van már keserű tapasztalata arról is, mennyit árt a torz hagyománykultusz a műnek és az utókornak egyaránt” (15). S akaratlanul is Illyés Gyula idézett sorainak szellemében fogalmazódik meg az a posztulációként, politikai, kultúrpolitikai feladatként is értelmezhető kijelentő mondat, amely így

szól: József Attila költészetét, ezt „az egyetemes költészetet nem ki-sajátítani, hanem elsajátítani akarjuk, az egészet, a teljes életművet” (15). József Attila műve mindig önvizsgálatra szólítja fel mindenkori olvasóját, Aczél György is erre figyelmeztet, tudatosan provokálva hallgatóit azzal, ahogy feléjük fordulva rákérdez: „vajon költészetének minden igazsága áthatja-e tetteinket? Ismerjük-e úgy őt és önmagunkat, ahogy ő ismerte korát és önmagát? S vajon mennyire öltött testet a gyakorlatban a marxista gondolat, hogy az egyes ember gazdagsága a másiktól, a közösségből táplálkozik?” (27.) S az önvizsgálat alapjaként szolgáló kérdések hitelét a József Attila-i életmű egyik nagy értéke, a 20. században oly ritka teljessége adja. „Egyéniség és közösség, személyes lét és a társadalmi ember egységét szólaltatta meg” (18.) a költő. Éppen ezért felelősséggel mondhatja Aczél, „hogy itt az ideje már kimondanunk: nem vizsgáztató tanárai, hanem tanítványai akarunk lenni” (29.).

József Attila maga írta le költőelődjéről: „Ady lelke lebeg a vizek felett, Ady lelke lebeg a feketék fölött, nem elemezik Adyt, hanem halmozzák . . . soha ilyen szükség és alkalom, hogy valahány Ady-vers van, az végigelemeztessék . . .” (*Ady-vízió*). Nos, ez ma József Attilára vonatkozóan is érvényes. Könyvkiadásunk az évforduló tiszteletére törekedett is arra, hogy gazdagítsa a megjelent verselemzések számát. Ennek a törekvésnek a bizonyítéka a Magyar Helikon Kézirattár sorozatának új kötete a „*Költőnk és kora*” című versről. A verset, amelynek hasonmása is ott lapul a kötet „zsebében”, Tverdota György és Vas István mutatja be. A „*Költőnk és kora*” nem sokkal József Attila halála előtt jelent meg a Szép Szóban, olyan vers tehát, amelyet még olvas-hatott a költő nyomtatásban.

Tverdota György értelmezése a kéziratból indul ki: abból, hogy az tisztázat, a vers nyomdai példánya. Nemcsak a filológusok, irodalomtörténészek érdeklődésére tarthat számot az, ahogy a kézirat alapján Tverdota eljut saját végső értelmezéséig. Stoll Béla kutatásaira támaszkodva megállapítja, hogy „a javítások nagy részét idegen kéz végezte el” (11.), sőt az ajánlást – „Hatvány Bertalanak” – is más, mégpedig Ignótus keze írásával olvashatjuk (38.). A kéziratból, korabeli híradásokból és vissza-emlékezésekből „nyomozza ki”, hogy a vers 1937. augusztus legvégén-szeptember elején (19.) íródott, a megidézett orvosok, barátok szavai-ból pedig arra következtet, hogy a költő elfogadta a tanácsokat: ha ír, a gyógyulását is segíti. Az, hogy a költő ekkori verseit bizonyos értelemben „megrendelésre” írta – mi több, „adósságokat fizetett” velük (39.) – Tverdota szerint nem pusztán lélektani-életrajzi magyarázatul szolgál, „hanem a vers formateremtő elveként működik” (25.). S ebből következik Tverdota elemzésének lényege: a „*Költőnk és kora*” a „vers a

versről" műfaji előírásait követi (25.). A csupán „önmaga létrejöttének stádiumairól" szóló, s mégis tökéletes vers mintájaként – bizonyítja meggyőzően Tverdota – a *Szonett a szonettéről* című Lope de Vega-vers szolgált, amely már 1921-ben megjelent a Nyugatban, Kosztolányi fordításában. A mikro- és makrokozmosz egymáshoz való viszonyának, a táguló világegyetem József Attila-i képének értelmezése mellett Tverdota írásának – véleményem szerint – éppen az a méltánylandó erénye, ahogy a vers „műfaji" megvalósulását kibontja: szerinte a „*Költőnk és kora*" – különösen az első egység – „a belső készítés hiánya és az erőteljes külső motiváció közötti kompromisszumból nyeri formáját" (28.).

Vas István (*Giusto-rubato*) a vers hetykeségére hívja fel a figyelmet, s jöllehet, meggyőzőnek tartja Tverdota érvelését, vitája is van vele: szerinte a vers „erősebb a költőnél, a szándékainál meg az érzéseinél" (48.). Ezt igazolando, Tverdotához hasonlóan ő is utal Németh Andor visszaemlékezésére, amely szerint a Siesta szanatóriumban a költő paplanán ütemjelekkel teli papír hevert. Vas István föltételezi, hogy a költő „ritmikailag a trocheus szándékával vágott neki a versnek" (49.), majd megállapítja, hogy a trocheusok meg-megereszkedésével a vers dallamát meg nem döccentő olyan ritmikai folyamat zajlik le, amely „arra a zenei jelenségre emlékeztet, amikor a tempó változatlan marad, csak éppen a feszes giusto-ból szeszélyesebb rubato felé hajlik". Ezt a ritmikai váltást egy személyes élményével magyarázza: szerinte a „Bor, bor, bor, / Jaj, de furcsa bor / Ez a mádi bor" kezdetű, feltehetően sárospataki diáknótára emlékeztetett a költő, s nem a „*Költőnk és kora*" című versre hat először a nóta. Vörösmarty Mihály *Haj, száj, szem* című verse tanúskodik a 120 éven át ható inspirációról. A ritmikai párhuzamon túl más, pl. a „benne" rímbe csapott, hangsúlyos nyomatékának azonosságát is felfedezi Vas István a három szövegben. Az érdekes ritmuselemzés mellett figyelemre méltó az is, ahogy a forma (dallam) és tartalom ellentmondásából levezeti Vas István azt, hogy a vers, Sartre könyvét hat évvel megelőzve, szintén a Létezés és Semmi küzdelméről szól. A „*Költőnk és kora*" semmijét más szempontból József Attila két évvel korábbi Kosztolányi-bírálatának azonos motívumához vetíti vissza (56.), mint ahogy a „részvét"-et is Kosztolányi-rímnek tekinti, azaz: ezek szerint a „*Költőnk és kora*" éppen azt az értelmezést járja körül, amelyért József Attila nem sokkal előbb Kosztolányit még kárhoztatta (64.).

Ez az elemzés helyet kapott egy másik kötetben, a Kossuth Könyvkiadó gondozásában megjelent *József Attila útjain* címűben is. A Szabolcsi Miklós és Erdődy Edit szerkesztette gyűjtemény tizenhét dolgozatot tartalmaz. Jöllehet, a tanulmányok nagyobb része az életmű

egy-egy hosszabb időszakáról íródott, mégis szinte természetesnek hat, hogy hosszabb értelmezéseket-elemzéseket olvashatunk több versről, így a *Kései siratóról* (Sárközy Péter), *A kozmosz énekéről* (Danyi Magdolna), a *Kirakják a fát* (Szabolcsi Miklós), a *Bukj föl az árból*, a *Nem emel föl* (Beney Zsuzsa), az *Erőének* (Rónay György) címűről is. A kötetbe gyűjtött tanulmányok eredetileg különböző folyóiratokban (többségük a Kortársban és az ItK-ban) jelentek meg 1967 és 1979 között, azaz a hetvenes évek József Attila-képét reprezentálják, igazolva egyúttal Szabolcsi Miklósnak a kötet előszavában a válogatás céljáról és szempontjairól írt sorait: „Minden időszaknak, minden nemzedéknek van róla [József Attiláról] mondanivalója; így a hetvenes évek végének embere, a ma olvasója is szembesül vele.” A tanulmányok nagy részének újraközlését nemcsak az indokolja, hogy a József Attila költészetére vonatkozó legújabb tárgyi ismeretek tára lehet a kötet, hanem az is, hogy módszertani tanulságokkal is szolgál. Olvashatunk a költő jellegzetes motívumairól, képzeteiről, különböző verstípusairól (Bokor László, Beney Zsuzsa, Szabolcsi Miklós, Tamás Attila, Szőke György, Sárközy Péter), tanúi lehetünk annak, milyen fontos szerepe van az életmű megismerésében a textológiának (Stoll Béla), a tágabb értelemben vett filológiának (Lengyel András, Rónay György, Tasi József, Tamás Attila). Megismerkedhetünk a költő világgépének, természet-tudományos műveltségének, filozófiai érdeklődésének kérdéseivel (Tverdota György, ifj. Gazda István, Gyertyán Ervin). Részletesen foglalkozik egy-egy dolgozat a társadalmi-politikai környezet problémáival, a költő korabeli értékelésével, kritikai fogadtatásával és utóéletével (Tasi József, Agárdi Péter, Gyertyán Ervin, Stark András–Bókay Antal). És nagyon fontosak azok a tanulmányok, amelyek az életrajz-életút és mű viszonyáról szólnak, megvilágítva, hogy sors és mű feltűnően szoros kapcsolatban áll egymással József Attila esetében (Rónay György, Szabolcsi Miklós, Gyertyán Ervin).

A *József Attila útjain* című kötet meggyőző bizonyítéka annak, hogy a költő életműve ma is aktuális, továbbra is fontos része az irodalomtörténeti kutatásnak. Ugyanezt jelzi az is, hogy a Magvető Gyorsuló idő sorozatában Bóka László *Essay és vallomása* után most újabb József Attilára vonatkozó kötet jelent meg, mégpedig Széles Klára tollából.

A „... minden szervem óra” című kötet – mint maga a szerző írja – „nem életrajz, nem portré, nem korrajz, nem verselemzés, de mindegyikből ad valamit” (35.). Az alcímet – *József Attila költői motívumrendszeréről* – úgy kell értelmeznünk, hogy nem az életmű egészének teljes motívum-hálózatával ismerkedhetünk meg, hanem egyetlen „önkényesen kiválasztott szemponthoz igazodva”, a „csillag” motívum

kapcsán, a képzettársítások egymáshoz fűződését kísérhetjük figyelemmel. A „speciális költői minőséget hordozó” (14.) motívumok értelmezése segítségével azonban végső soron mégis megsejthetjük a motívumok adta rendszer egészének jellemzőit is. Széles Klára József Attila költészetének belső okhálózatát igyekszik megfejteni, s hogy miért épp a csillagköreit, Göncöleit, Tejútjait követve? József Attilára hivatkozik – nem alaptalanul –, aki a *Majd emlékezni jó lesz* c. versben ezt írta: „minden szervem óra, mely csillagokhoz igazítva jár”. A könyv fontos elméleti problémákkal is foglalkozik: így pl. kísérletet tesz – bőséges szakirodalmi anyag segítségével – a költői motívum „pontos” meghatározására. Egyetérthetünk vele abban, hogy a költői motívum ismétlődése különböző egységeken – egy versen, de egy életműszakaszon avagy egy egész életművön – belül is, és különböző módokon történhet (16.). Fölveti azt a látszólag egyszerűnek tűnő, valójában alapvető fontosságú kérdést, hogy „mikor, hol, miért, hogyan kezdődik (és végződik, ha végződik) egy vers”? Továbbgondolásra készíti az olvasót az is, amikor Széles Klára József Attila levelei és tanulmányai alapján megállapítja: ha az ihletről ír a költő, „mindig megtalálhatjuk nála a mozgás, a »cselekvőség«, illetve a teljesség, a totalitás lényeges mozzanatait” (40.). A kiválasztott motívum értelmezése során tett megfigyelések közül kiemelendőnek tartom azt a költői magatartásforma jellemzésére is alkalmas megállapítást, amely szerint „akkor ragyognak fel a versbéli csillagok, amikor éppen tanácstalannak érzi magát” a költő. Ha Széles Klára minden motívum- és versértelmezésével nem is érthetünk egyet, azokat, amelyekben sikerül az egyszerű és mélyen rejtőző élményt kifejeznie, tanulságosnak tartjuk. Ilyen példaadó értelmezés az, amelynek során a *Hűségben* felfedezi ugyanazt a mélyélményt – a „rettegésekkel teli kisgyermek titkos, szorongó éjszakai kirándulásának közegét” –, amely az 1936-ban született *Ha a hold süt...* című versnek is alapja volt (74.). Az ilyen elemzésekkel valóban hozzájárult Széles Klára az *Esztétikai töredékek*ben megfogalmazott „törvényes véletlen törvényének” megértéséhez és megértetéséhez.

A bemutatott négy kötet az említetteken kívül más tanulságokkal is szolgál. Érdemes például arra is figyelni, hogy több párhuzamossággal találkozhatunk. Többek között ezek is jelzik, hogy a hetvenes évek József Attila-kutatása hol, mely pontokon, milyen, többek által is megerősített új eredménnyel, felismeréssel vagy kérdésfelvetéssel járult hozzá az életmű mind teljesebb megismeréséhez. A köteteket így, együtt olvasva azt is láthatjuk, milyen kérdések és problémák állnak az érdeklődés előterében és megsejthetjük azt is, hol várható továbblépés, illetve, milyen irányban halad(hat) tovább a József Attila-kutatás. Egy jól látható közös sajátosságra a tanulmány-gyűjteményhez írt előszóban

Szabolcsi Miklós is utal: „Nem véletlen az sem, hogy általános fejtegetések és verselemzések kapcsán is elsősorban a kései időszak, az érett, nagy, átfogó József Attila-i költészet versei kerülnek szóba – talán ezek hordozzák a ma embere számára a legfőbb és legmélyebb tanulságot, a mához szóló költői-emberi üzenetet” (6.). Szabolcsi Miklós felismerése és magyarázata egyértelmű, azonban az aktualitás csak egyik oka annak, hogy több szerző foglalkozik a kései versekkel. A másik ok – véleményem szerint – abban rejlik, hogy József Attila utolsó költői korszaka hosszú ideig mostohagyermeké volt a kutatásnak. S tegyük hozzá: ha kevésbé is, de érvényes ez a korai versekre is. Pedig – meggyőződésem – e két korszak sok szempontból „rímel” egymásra. Nekem tehát éppen az tűnt izgalmasnak és újnak, hogy a szerzők egy része (néha szándékosan, néha pedig az adott művek természetéből fakadóan) rámutat a korai és kései versek összecsengésére. Ezt teszi Szabolcsi Miklós is („*Az ésszel fölfogott emberiség világossága*”), amikor az utolsó évek költészetének tónusváltását, a képteknika egyszerűsödését a fiatalkori mesterekhez – Babits, Kosztolányi – való visszatéréssel magyarázza (147.). Rónay György pedig (*József Attila útjain*) a kései idők ártatlan bűnvádjának távoli előhangjait fedezi fel pl. *A csoda* című korai műben (79.). Danyi Magdolna a kezdeti önmegvalósítás sajátos jegyei alapján – az 1923-ban írt *A kozmosz énekét* az érett költőt előlegező versnek tekinti (173.). Több hasonló példára utal Bokor László (*József Attila művészetéhez*) is, Széles Klára pedig a csillagfénynek a korai és kései versekben hasonlóképpen történő megjelenését veszi észre (175–8.). Tulajdonképpen ezt az igényt formálja meg Aczél György is, amikor ezt írja: „Nem játszunk ki az egyik verssel szemben a másikat, a koraiakkal a későbbieket” (15.). Beney Zsuzsa (*József Attila két késői versének Isten-képe*) és Szőke György (*József Attila apaképe*) is hangsúlyozza, hogy „a két egymástól időben eléggé távol eső verscsoport között szerves összefüggés van” (279.). Sőt, Szőke György, a jóság motívumát vizsgálva párhuzamot talál nemcsak a kései *Tudod, hogy nincs bocsánat* és a korai *Tanítások*, de egy 1923-ban, Galamb Ödönhöz írott levél között is (280–81.).

Az utóbbi néhány évben élénkebbé vált az érdeklődés József Attila betegsége iránt is, tükrözi ezt a dolgozatok jelentős része. A kései versek értelmezésekor József Attila betegségéről és gyógykezeléséről írni elkerülhetetlen; szükséges is, éppen azért, hogy lássuk: milyen küzdelmet vívott önmagával is. És nincs is okunk tagadni betegségét, „erre – írja Szabolcsi – annál kevésbé van szükség, mert a betegség csak személyiségében tett kárt, nem költészetében” (141.). Ugyanezt igazolja Tverdota, amikor a „*Költőnk és kora*”-ról azt írja: „tündökletes szellemi teljesítmény pokoli szituációban” (19.). Hogy a versek formája

nem követi a tudat bomlási folyamatát, azt Sárközy Péter (*Kései sirató*) „az ekkorra már klasszikusra fejlesztett jambikus ritmusnak” tulajdonítja (240.). Elgondolkodtató Rónay György véleménye is, amely szerint a költő azért nem tér „az automatizmusokat gáttalanul felszabadító” szürrealizmus útjára, mert „neki, éppen fordítva, az élete múlt azon, ami a lélek homályos alvilágából tör felszínre, s hogy mennyire bírja remd, »énekké« formálni, »logikává« szervezni őket” (80.). Feltűnő, hogy éppen Rónay György és Beney Zsuzsa figyelnek föl József Attila betegségének egészen korai jeleire. A költőnek a nőkhöz (előbb nővérehez, Jolánhoz, később Vágó Mártához és Szántó Judithhoz) való viszonyáról, „komiszságáról” azt írja Rónay, hogy nem gonoszság, hanem egyszerűen tünet: „a lappangó skizofrénia egyik jellemző, de sajnos csak utólag azonosítható tünete” (35.). Beney Zsuzsa pedig feltételezi, hogy „a harmincas évek eleje óta jelentkező gyomorpanaszok már a fejlődő skizofrénia kóros szervérzékelései lehettek” (271.). A merészen új szókapcsolatokat, hasonlatokat, metaforákat, asszociációkat Bokor László a skizofrénia művészi „hasznaként” értékeli (321.).

Természetesen, nemcsak betegsége, hanem kezelése és kezelőorvosai is többször szóba kerülnek. Széles Klára (43–48.) és Beney Zsuzsa (256–57.) részletesen ír pl. a költő és orvosa, Gyömrői Edit viszonyáról: arról, hogy ez költészetének „milyen gazdag kibontakozásához vezetett”. Arról beszélni, hogy az orvosnőhöz fűződő kapcsolat „hogyan befolyásolta – befolyásolta-e egyáltalán – a költő betegségét”, „felelőtlenség lenne” – hangsúlyozza Beney Zsuzsa (256.). Stark András és Bókay Antal azonban éppen ez utóbbira tesznek kísérletet („*Köztetek lettem bolond*”) Bak Róbert patográfiájának értelmezésével. Nem az érdekli őket, hogy organikus-orvosi szempontból beteg volt-e a költő, avagy sem, hanem az, hogy „szociális szempontból biztos az volt. Azaz elmebetegnek tartották” (350.). Ezt nevezik a szerzők – Ervin Goffmann könyve alapján – stigmatizálásnak („minősítésnek”). S jóllehet, világosan látják a patográfia újraértelmezésének veszélyeit-buktatóit, s nem azt kívánják megmutatni: „ki volt a hibás”, néha mégis ugyanabba a hibába esnek, amit Bak Róbertnek is felrónak: egy prekoncepcióval állítják szembe a sajátjukat. Előbb a stigmatizáció folyamatát írják le, majd azt, hogyan próbál megküzdeni az elkülönült a stigmával, végül azt fejtik ki, hogyan adja meg magának a környezet (ezen belül Bak Róbert, az orvos) az önfelmentést. Különösen ez utóbbi folyamat felrajzolásakor végső soron mégiscsak „hibáztatják” a szerzők Bak Róbertet s a költő szűkebb-tágabb környezetét. (A tanulmány mellett érdemes elolvasni a vitapartnerek – Antal Gábor, Garai László, Gerovich József – eddig csak folyóiratban publikált véleményét is.)

József Attila freudizmusára is többen utalnak. Beney Zsuzsa szerint a költő, amikor „a freudi szemléletet magáévá téve, »felismeri bűnöségét«... közvetetten valószínűleg a 20. század egyik legfontosabb, s mind fontosabbá váló életérzésére rezonált” (263.). Agárdi Péter (*Mozaikok a két világháború közötti marxista kritika József Attila-képéből*) Fejtő Ferenc korabeli felismerései közül épp azt emeli ki, amely szerint „az ún. pszichoanalitikai versekben József Attila saját árnyait s a freudi tézist is legyőzi művészileg” (451.). Gyertyán Ervin (*Marx, Freud, József Attila*) a költő marxizmusa és freudizmusa körüli vitákra utalva meggyőzően bizonyítja, hogy „a marxi és a freudi nem két eklektikusan összepasszított szempont József Attila költészetében, hanem ugyanannak a valóságélménynek és valóságlátásnak két, egymástól elválaszthatatlan dimenziója, paramétere”, bármelyik megcsonkítását a másik érvényessége is megcsínyli (123.).

Több tanulmány előrevetíti a feladatot: a kutatásnak föl kell tárnia József Attilának a különböző filozófiai tanításokhoz fűződő viszonyát. Néhány ilyen kísérletnek már most tanúi lehetünk. Tverdota György (*József Attila költészetének kozmológiai vonatkozásai*) például Bergson filozófiai inspirációjára hívja fel a figyelmet; arra, ahogy József Attila a „*Költőnk és kora*” soraiban mintha a Teremtő fejlődésben Bergson által, a metafizikus számára kijelölt feladatot vállalta volna magára (420.). Einstein inspirációjával kapcsolatban Tverdótát az érdekli, hogyan használta fel a költő esztétikai fejtegetéseiben az einsteini és newtoni, dinamikus és statikus világmodellt (415.). Ifj. Gazda István, felsorolva azokat a természettudományos gondolatokat-problémákat, amelyek József Attilát foglalkoztatták, – arra keres választ, hol találkozhattott ezekkel a költő (425–28.). Megállapítja, hogy a relativitáselmélettel a Magyar Írás körében, a kvantumelmélet alapelemeivel Szegeden ismerkedett meg (429.). Bizonyítja, hogy Fényes Samu volt az, aki a költőt e témakörben „kiművelte” (430–34.), sőt tudatosítja, hogy József Attila 1925 végén, 1926 elején „tényleg természet-tudományos és geometriai problémákon töprengett” (434.).

A most megjelent könyvek számos értékes és érdekes textológiai-filológiai megfigyeléssel, javaslattal is szolgálnak. Közülük elsőként az új kritikai kiadás szerkesztőjének, Stoll Bélának két rövid közleményét emelném ki. Az egyikből megtudjuk, hogyan derült fény az „örök barát”, a Bóka *Őszi naplójában* emlegetett B. Pista kilétére, azaz Barta István személyére, akiről több verset is írt a költő (*Harag, Egy ifjú pár*), s akivel a *Szerkesztői üzenet*ben vitázik a költő. Fontos adalék ez, hiszen a Bartával folytatott viták is hozzájárulhattak József Attilának az eredendő bűnről, a rend és szabadság viszonyáról írt fejtegetéseire és verseire. A másik közlemény egy javaslatot tartalmaz, amelyet

azóta az évfordulóra megjelent verseskötetben meg is valósított Stoll: azt, hogy a befejezett versek között az eddiginél jóval több „töredék” kapjon helyet, s ne a töredékek számát szaporítsuk (299.). Bizonyára élni fog Stoll Béla azzal a megoldással is, amit Szőke György javasol, hogy a Babitsról írt kritikában József Attila által átalakított versrészletnek is ott lenne a helye a József Attila-kötetekben (281.). Érdekes adalék, amit Tasi József tanulmányából (*József Attila a Bartha Miklós Társaságban – másodszor*) tudunk meg: „*Lebukott*” című versét a költő, mozgalmi barátja, Füredi József kérésére írta meg a Vörös Segély részére. Lengyel András József Attila Brichta Cézár *Egyszerű énekek* c. kötetéről írt kritikájából indul ki: nem tett mást, „csak” elolvasta a kritika tárgyát képező kötetet s egyrészt hangsúlyozza a költő bírálatának jogosságát, másrészt felfedezi az *En őseim . . .* c. Brichta-verset, *A Dunánál* „nyersanyagát” (309.). A két vers rokonsága alapján nem a „hatást”, hanem József Attila „klasszicizmusának tényét” bizonyítja. Figyelemre méltók Rónay Györgynek József Attila átdolgozásairól (57.), valamint a Schiller-hatásról írt fejtegetései is. Tamás Attila arról győzi meg az olvasót alapos tanulmányában (*Miért épp a „Medvetánc” lett kötetcímadóvá?*), hogy az életműben nincs még egy vers, amelyben a korai és a legkésőbbi korszak termésének jellemzői olyan mértékben elegyednének egymással, mint a *Medvetáncban* (210.).

A költői magatartásforma különböző változatairól és változásairól is többen szólnak: Sárközy Péter a tudatosság és ösztönösség egységéről (240.), Tamás Attila az önmegteremtés lehetőségeiről (202–205.), Beney Zsuzsa pedig az intelligencia és érzékenység összefonódott kettősségéből született magatartásformáról, mely „az »én« mikrokozmoszában a sors makrokozmoszában analógiáját látja” (261.). Helyet kap a dolgozatokban József Attila aránytalanság-érzete és hiánytudata (Rónay: 14, Széles: 163, Szőke: 287) és a „végtelen”, az „Úr” motívuma-gondolata is (Bokor: 323, Danyi: 184, Széles: 80., 159, Szőke: 295).

József Attila korabeli értékelése és „utóélete” is lényeges kérdésnek mutatkozik több szerzőnél is. Tasi József – különböző dokumentumok alapján – arról értekezik, hogyan, milyen körülmények között tér vissza a költő 1932-ben a Bartha Miklós Társaságba, s hogy ez a lépése végső soron miért nem meglepő: tulajdonképpen a kommunista közönséget igyekszik maga körül megteremteni, s ehhez „jó terep kínálkozik a megváltozott” társaságban (369.). A József Attila-kép alakulását elemző kutató az ún. „Fejtő-problémát” sem kerülheti meg. Agárdi Péter a József Attilára vonatkozó Fejtő-kritikákat értékeli mint olyan modellt, amely tanulságos „marxista esztétikai igényességében, realizmus-orientációjában csakúgy, mint fokozatos – főleg politikai, világnézeti háttérű

– átépülésében, megrendülésében” (453.). A költő utóéletére vonatkozó tanulmányok közül Gyertyán Erviné a legizgalmasabb, s a legtöbb tanulsággal szolgáló. Gyertyán látszólag csak két könyv – Vágó Márta és Révai József könyvének – tanulságait igyekszik megfogalmazni, valójában azonban a József Attila-kép – elsősorban felszabadulásunk utáni – „történetének” differenciált felrajzolását végzi el, tényekkel bizonyítva, milyenek voltak „József Attila megítélésének a hullámvázai kultúrpolitikánkban” (89.).

S végül még egy közös sajátosság: több dolgozat is tanúskodik arról, hogy szerzőiknek nem szándéka már merev példává magasztosítani a költőt. „Nem problémátlan, egyenes vonalú folyamatot rajzolunk ott, ahol valójában bonyolult, küzdelmes fejlődés zajlott le.” – írja Aczél György (15.), „mi sem áll távolabb József Attilától, mint hogy példává, mintává, kánonná tegyük” – fogalmazza meg Szabolcsi Miklós. S ebben a szellemben közelíti meg az életművet Bokor László is, amikor a költő újításainak túlhajtásaiból idéz példákat (330.), és Danyi Magdolna József Attila iránti tisztelete is éppen abban nyilvánul meg, hogy „le meri” írni: *A kozmosz éneke* „költői-esztétikai eredménynek nem teljes értékű” (197.). Remélhető, hogy ez lesz a József Attila-kutatás iránya a jövőben: felmutatni az életmű minden fontos értékét, de nyíltan bevallani a hiányokat és a tévedéseket is. Vonatkozzék ez ne csak József Attila, de kutatóinak tévedéseire is! (Kossuth, Magvető, Magyar Helikon 1980.)

SZIGETI LAJOS SÁNDOR

ROMÁNIAI MAGYAR KÖLTŐ PRÓZAI ÍRÁSAI

KISS JENŐ: *EMBERKÖZELBŐL*

„Irodalomtudományunk mind a mai napig adós a romániai magyar irodalom történetével” – írta a szerző 1969-ben. Annál értékesebbek – tehetnének hozzá – az olyan tanulmánygyűjtemények, mint amilyen nemrégiben Székely János, most pedig Kiss Jenő könyve: mind a kettő hiánypótló szerepet tölt be egy sereg romániai magyar író és képzőművész bemutatásával. Ezt a bemutatót Kiss egy sor román író és költő méltatásával tetézi, amellet, akárcsak Székely, számos elvi-elméleti kérdést is fölvet, s Székellyel együtt elképzelést nyújt a romániai irodalmi és művészeti életről.

Kiss Jenő ma alighanem a romániai magyar irodalom doyenje: már a 30-as években számon tartott költő, műfordító és kritikus volt, amikor

itthon elsősorban Áprilyt, Reményiket, Szemlért, Bartalist, Dsidát ismertük az erdélyi költők közül. Önéletrajzi utalásaiból kiderül, hogy 1912-ben született a mezősegi Mócs községben, paraszti családból, első verseskötete, a *Kormos úvegen* 1937-ben jelent meg, sokoldalú munkáját a folyóiratszerkesztés, a versírás és a műfordítás között osztotta meg, s ma Kolozsvárott él. Ifjúkorában festészet, szobrászat, zene és költészet között kereste a magában érzett művészi képességnek legmegfelelőbb kifejezési formát. Végül a költészetnél kötött ki, de kritikái nem ok nélkül mondják, hogy leírásaiban sok a festői elem, a versben nagy jelentőséget tulajdonít a zenei hatásoknak, s alakjai szoborszerűen megmintáztak. Nyilván ez a sokoldalúság teszi alkalmassá képzőművészeti kritikák írására is.

Testes gyűjteményes kötete csaknem fél évszázadot átfogó, öt ciklusba keretezett, különféle műfajú prózai írásait foglalja össze. Ez magyarázza-menti a tartalom vegyességét, de ez színezi változatossá is. A kötet legrégebb kritikái 1933-ban datálódtak, a legújabb írások 1977-ből valók. A fárasztóvá-válásnak eleve gátat vet az, hogy mind a 87 írás rövid terjedelmű, a leghosszabb is csak néhány lapnyi. Szövegükben nyoma sincs a filológiai erőlködésnek, az elvont tudóskodásnak. Lehet, hogy ez egyfelől hiányossága is tudományos szempontból, másfelől azonban ez avatja a miniatűr tanulmányokat könnyed, élvezetes olvasmánnyá. A kötet címét az magyarázza, hogy Kiss mindig az alkotó emberrel, a szerzőjükkel együtt vizsgálja és láttatja az irodalmi műveket és jelenségeket. Legtöbb „modellje” személyes ismerőse, és ezzel a szemlélettel szinte az olvasónak is ismerőseivé válnak. „... az író nemcsak író, hanem ember is – vallja Kiss tudatosan –, és én e kettő harmóniájára mindig nagyon sokat adtam.” (306.)

A kötet első ciklusa – *Mű és alkotó-emberközelből* címmel – nagyrészt emlékeztetéseket tartalmaz, részben a szerző élményeiből, részben előszóban elmondott alkalmi beszédeiből. (Például Petőfinek, Creangának, Jebeleanunak, Asztalos Istvánnak két-három írást is szentel, de szó esik Coşbucról, Argheziről, Sadoveanuról, Caragialeről, Gurghianuról, Lucien Blagaról, George Bacoviáról, Eminescuról, Cicerone Theodorescuról, Costa Careiról, Dsida Jenőről, Böződi Györgyről, Szabédi Lászlóról, Molter Károlyról, Horváth Imréről, Szemlér Ferencről, Bartalis Jánosról is.) Ezekben az írásokban Kiss alapállása nem a szigorú kritikuse, hanem a műelemző esszéistáé, az élvező olvasóé vagy az ünnepi szónoké, aki elragadtatottan gyönyörködik az irodalmi művekben, és saját művészi gyakorlata jóvoltából, a szép szó erejével hozzáértően és érdekeltően meg is tudja fogalmazni észrevételeit. A belső lelkesedés, valami „szent hevület”, az irodalom szolgálatának odaadó szenvedélye teszi rokonszenvessé minden meg-

emlékezését: Petőfinek még a „rossz rímeiről” is kimutatja, hogy művészi hatás eszközei.

Könyvének lapjain, mint felsoroltuk, váltakozva jelennek meg a hazai és az erdélyi magyar és a román irodalom kiválóságai, s éppen ez a „szolgálat” egyik oldala Kiss művében: valóban *szellemi hidat* épít ő is a magyar és a román nép között, ahogy a két nép viszonyát legszebb vágyainkban elképzeljük. Ő maga írja, hogy tudatosan Petőfi, Ady és József Attila új erkölcsi és politikai magatartását követi, „amely a múlt hibáival leszámolva s minden ködös hungarocentrizmust félretéve a dunamenti népek összefogása, egymás értékeinek kölcsönös megbecsülése mellett szállt síkra” (59.). Amit a költőkben elsősorban értékel, az a *népiség*, a nép képviselőjének értelmében, – méghozzá nemcsak a maga népéé, sovíniszta módra, hanem nagyon is internacionalisan. Kiss eszménye a társadalmi valósággal állandóan kapcsolatban álló, szemét a közösségi problémákon tartó íróember.

Ezt az eszményt testesíti meg ő maga is. Harmonikus egyesíti magában a költőt és az értekező író: kis tanulmányait is többnyire költői stílusban és szerkesztésben fogalmazza meg. Sajátos eszköze a metaforikus *költői kép*, amellyel nemegyszer elvont sajátosságokat is szemléletessé tud tenni. Például Aurel Gurghianu magatartását és költészetét szülőföldjének folyójához hasonlítja: a Maros „nem az a víz, mely rohan és harsog . . . , de mélysége van és ellenállhatatlan sodrása” (76.). Ugyanígy „A lassú folyású folyó sorsa a Marconnayé: árad, de nem sodor. Hatalmas területeket önt el, de éppen nagy kiterjedésénél fogva veszít mélységéből, nem csap össze a fejünk felett: övig is alig ér . . .” (159. Marconnay Tibor 1934-ben kiadott, *Az ember ellen* című verseskötetéről van szó.) Szabó Lőrinc 1936-ban megjelent *Különbékéjének* olvasója „Örömmel telik el, mert végre olyan verseskötetet vehetett kezébe, mely a töretlen művészi élvezeten túl, az intellektuális ingyenc számára is tartogat válogatott és ízletesebbnél ízletesebb falatokat – de ugyanakkor letörten veszi észre, hogy ez az ingyencmester, e páratlan szakács a lehető legmélyebb undorral főzi és tálalja fel feledhetetlen étkeit, s utálatának fintora nemcsak a tökéletes éteknek szól, de nekünk is, akik azokat elfogyasztjuk.” (173.) A fiatal Jékely Zoltán lírája „az este nyíló virágokra emlékeztet, napfénnel szemben érzékeny szirmai csak a szürkület érintésére engednek zsugorodottságukból, bomolnak ki s mutatják meg igazi színösszetételüket.” (176.) Toldalaghy Pál verseiről: „E gyermekes dallamok, e zsenge, harmaton átcsengő rímek még annyira törekenyek, hogy mihelyt szigorúbban nyúlunk hozzájuk, mindjárt össze is roppannak ujjaink alatt . . . Toldalaghy a kicsírázott versanyagot nem hagyja átmenni a természetes fejlődés fontos szakaszain, hanem mihelyt kidugta fejét az élmények

televényéből, mesterséges eszközökkel azonnal virágba segíti. Nála minden *csak* virág, a szár büszke magatartása s a levelek elmélyítő zöldje nélkül.” (182.) Saját költészetéről: „Az nem is lehet elvárni egy életműtől, hogy csupa kiemelkedő alkotásból álljon. Ahol csúcok vannak, ott vannak völgyek is. Éppen azokból emelkednek ki a csúcok. Az olvasó szeme persze ezeken akad meg; hogy a völgyek szétszórt s talán rejtettebb szépségeit is felfedezze a maga számára, ahhoz – mint egy tájat – be kell barangolnia az *egész* életművet . . .” (302.)

S Kissnek jó füle, kiváló érzéke van a versek rejtett értékeinek fölfedezéséhez. Ez – mondja –, a mesterségéből következik: „a gyakorlott lapszerkesztőé, akinek füle és szeme idők folyamán eléggé élessé válik a rejtett, még sok esetleges mögött megbúvó írói képességek értékelésére is” (257.). Ezt bizonyítja a kötet második, *Könyvek és írók* című ciklusa, amely lényegében kritikákat tartalmaz, hazai és romániai írókról-költőkről, Sértő Kálmántól Beniucig, a versíró Gáldi Lászlótól Szemlér Ferencig. Világos, szókimondó, magvas kritikák, nemegyszer egy-két oldalon is szuggesztív portrét nyújtanak. Kiss láthatóan a mondanivaló, a tartalom elsődlegességét tartja szem előtt, de a költő vagy a mű formai, művészi kellékárának értékeléséről – vagy hibáztatásáról sem feledkezik meg soha. Megnyilatkozásaiból világossá válik, hogy ízlése *konzervatív*. Ezt nem feltétlenül hátrányként említjük, – már csak azért sem, mert konzervativizmusa nem támadó jellegű, legfeljebb elfogult helyenként, például Kassáknak csak öregkori, „le-higgadt” műveit értékeli. Egyébként azokról ír, akiket megért és szeret. A „mai művészeti felfogásokkal”, a „stiláris tétovaságokkal, homályos kapcsolódásokkal, a gondolatársítások nehezen követhető rapszodikus-ságával”, „az európai líra szélsőségeivel”, „a századforduló modernista csábításaival” láthatóan a közérthetőséget állítja szembe, amelyet ő *a stílus demokratizmusával* azonosít, s a kifejezés pontosságát és világosságát, a félreérthetetlen gondolatközlést érti rajta. A költői mesterkedések, a bravúrkodás helyett a művészi egyszerűséget részesíti előnyben, mert meggyőződése, hogy „egyszerűen írni nehezebb, mint bonyolultan” (56.). „Az ember azért ír, mert gondolatokat és érzelmeket akar kifejezni, s azokkal hatni az emberekre”; tehát közérthetően és felfoghatóan illik írnia. Az „újat” az irodalomban nem annyira a külső megjelenési formában látja, mint inkább abban, hogy az író mai módon és a maga fejével gondolkodik. „Az *egyéniség* a döntő az irodalomban; ami új egy kimagasló egyéniségben, az újat jelent az irodalom számára is.” (328.) A 30-as években nyilván Kiss is azok közé tartozott, akik „az erdélyi vers fejlődési vonalát a népfájdalmak fokozottabb megértésében” látták, – vagyis a szociális költészetben.

Mint kritikus, kerekén kimondja véleményét, különösen a műfordításokat bírálja meg részletesen (például Székely János Beniuc-fordításait). Mindegyik költőnél pontosan, cím szerint megnevezi a szerinte legjobb verseket, de rendszerint a nem-tetszőket sem hallgatja el. A megbírált költőkben nem azt keresi (fitogtatva saját tájékozottságát), hogy milyen hatások alatt állnak, milyen mintaképeket követnek, hanem azt vizsgálja, mit adnak önmagukból, költői természetük legjobb útját követik-e, és hogyan tesznek eleget a művészség követelményeinek. Hogy jó szeme volt, azt bizonyítja az, hogy fiatal, a 30-as években induló költők (Sértő, Jankovich, Vas István, Fodor József, Jékely Zoltán, Takáts Gyula stb.) első köteteiből levont kritikusi észleletei, jóslásai később többnyire igazolódtak. Ennél nagyobb sikere aligha lehet kritikusnak.

Külön ciklus szól – *A művészet változatai* címmel – képzőművészekről: néhány festőről, szobrászról, kiállításról. Érdekesebb *A válaszok kérdésekre* című ciklus, amely sajtó- és rádióbeszélgetéseket foglal egybe. Ezekben Kiss interjúalanyként nyilatkozik önmagáról, munkásságáról, művészeti és irodalmi problémákról. Vallomásaiból – akárcsak a kötet többi írásából is – számos *tanulság* vonható le, amely a mi irodalmi életünkben is hozzájárulhat bizonyos problémák tisztázásához. Igen tanulságos például az, amit a *műfordítás* elveiről vall. Ő maga rengeteget fordított, főképpen román költőkből és írókból, például öt kötetben szinte az egész román népballadaköltészetet áttolmácsolta a hagyományos balladaformáktól a hősi balladatípuson át egészen az elbeszélő jellegű karácsonyi énekekig, kolindákig. Szerinte nem az ún. tükör-fordítás az eszmény. „Minden fordítás – mint ismeretes – kisebb-nagyobb kompromisszum, s az a jó műfordító, aki tisztában van vele, mit kell feltétlenül megőriznie az eredetiből, mit hagyhat el, és mit helyettesíthet.” (127.) A lényeg az, hogy *egészében* legyen hiteles a fordítás, egészében hasson úgy, mint az eredeti mű. Idézi Argehei szellemes mondását: „A fordítás olyan, mint a nő: ha szép, nem hű, vagy ha hű, nem szép.” (305.)

Figyelemre méltó *a népiségről* vallott felfogása is: a népiség a költő saját népében gyökerező általános népi szemlélet, amely természet-szerűen realista és közvetlen. Kiss helytállóan mutat rá, hogy magyar-nak vagy román-nak lenni nemcsak nyelvkérdés, hanem *életérzés* is. A népiség, a népi erő felmagasztalása nála nem magáévá tett elmélet, hanem, úgy látszik, veleszületett meggyőződés, belső tudat, hiszen ő maga „a nép fiának”, „a nép költőjének” érzi magát. Ezért nem érződik szólamnak, ha oly sokszor hangoztatja a nép élet-, irodalom- és tehetségteremtő erejét, vagy ha azt állítja, hogy egy nép gondolkodásbeli és lelki tulajdonságait a népköltészet fejezi ki a legmélyebben. *A kritikáról*

is nagyon józan felfogást vall: „jó és hasznos, ha helyes irányba tudja terelni az író érdeklődését, ha rá tudja ébreszteni saját képességeire, s azokat így kibontakozáshoz segíti; de végső fokon nem a kritikus dönti el, mit is ér egy könyv, hanem az idő mondja ki a végső szót.” (309.)

Látható, hogy Kiss közhelyszerűnek tűnő igazságokat sem áttal leírni, ha úgy érzi, hogy gondolatmenete világosabb, félreérthetlenebb lesz tőlük. Ilyen az a meggyőződése is, hogy az írás: kemény munkateljesítmény, nemcsak szellemi, hanem fizikai értelemben is. Egy jó vers, novella, regény nemcsak a tehetség diadala, hanem az emberi munka diadala is. „Akinék bármily kis köze is van az alkotáshoz, jól tudja, mit jelent egyetlen igaz és alkatában hibátlan mondatot megfogalmazni.” (46.) Persze, azt a mámort sem tagadja, amelyet a leírt szó szerez. Hasznosak a maga *folyóíratszerkesztői* munkásságából merített tapasztalatok is. Például az Utunk című folyóirat szerkesztősége minden megjelent szám után nyilvános számbírálatot rendezett, amelyen a belső és külső munkatársakon kívül olvasók is megjelentek, és senki sem rejtette véka alá véleményét. „Lapot demokratikusabb légkörben aligha szerkesztettek addig!” – teszi hozzá bizonyos elégedettséggel (104.). A maga szerkesztői gyakorlatáról ezt írja: „minden szerző írását úgy tekintettem, mintha a magamé lett volna” (330.). Szerkesztői eszményképe Kuncz Aladár, aki „mindenkitől a legjobbat, legsajátosabbat tudta »kibűvölni«, »kihegedülni«”. (330–331.)

A kötet ötödik ciklusa, a *Változások*, riportszerű írásokat közöl, amelyekben a szerző elsősorban a felszabadulás óta az országban, az irodalomban, az emberi magatartásban megnyilvánuló változásokra szentel figyelmet.

Ez a tanulmánykötet kétségkívül nem egy tudós, hanem egy sokoldalú költő műve, aki az írói–szerkesztői–műfordítói tevékenységet egész életén keresztül áldozatos *szolgálatnak* fogta fel. Művéből kiderül, milyen szerény körülmények között élt: egész életművét konyhasztalon írta meg („íróasztalom odahaza nem volt és nincs ma sem”), saját országának bebarangolásán túl, Szocsin, Jaltán és Magyarországon kívül sehol sem járt. Talán azért is korlátozza olyan szűkre látókörét tanulmányaiban: magyarokon és románokon kívül még csak nem is említ más írókat, s írásai, említettük, mind rövid lélegzetűek. Főlvetődhetik a kérdés: mi értelme van régi kritikákat újraközölni? Vajon kiadták volna-e ezt a próza-kötetet, ha nem egy jelentős költő áll mögötte? Nos, a kritikáknak évtizedek múltán is megvan az irodalomtörténeti dokumentum-értékük, a tágabb horizont hiányáért pedig kárpótol a szerző személyi varázsa. A kötet címe – és a szerzőnek az az elve, hogy „a költő mindig önmagáról vall” (307.) – rá is áll: miniatűr tanulmányaiból és kritikáiból nemcsak egy sor magyar és román író-

költő vonásai rajzolódnak ki, hanem egy minden írásán átsugárzó, gazdag gondolat- és érzelemvilágú, konzervatív, de józan és rokonszenves emberi és költői egyéniség is. (Dacia, 1979.)

MAKAY GUSZTÁV

BÉCSY TAMÁS: A DRÁMAELMÉLET ÉS DRAMATURGIA CSOKONAI MŰVEIBEN

Bécsy Tamás dolgozatait – megszokhattuk már – mindig módszertani igényesség, rendszeralkotási kedv jellemzi, és ezek a tulajdonságok arra készítetik az olvasót (ideértve a recenzenst is), hogy írásait a szerző gondolatrendszerébe illeszkedve, annak körén belül kövesse. Nincs másképpen most sem, amikor Csokonai négy színművének elemzésére vállalkozott. Korábban, nagy sikerű könyvében megfogalmazott dráma-modellezési rendjét követve, valamennyit középpontos drámának találja, azaz olyannak, amelyben „a középpont mindenkire 'rákényszeríti' a hozzávaló viszonyulásokat, s ekkor a cselekmény a középpont tartalmának és a hozzá való különböző viszonyoknak megmutatása révén jön létre.” (12.) A középpontokat Bécsy a *Tempefői* esetében a költőhivatás társadalmi fontosságában (24.), a *Gersonnál* a kísértetjárás megítélésében (51.), a *Cultura* című vígjátékban a címadó fogalom értelmezésében (74–75.), végül a *Karnyóné* esetében az álságos látszatvilág leleplezésében látja (85–88.). Ezeket a mozzanatokat összekötve, az 1793 és 1799 közötti Csokonainak valóban szép, felvilágosodott problémalistáját kapjuk meg.

Bécsy ezúttal is szolgált módszertani újdonsággal, megkülönböztetve egymástól – Almási Miklós egyik gondolatát továbbépítve – a drámaelmélet és a dramaturgia elemzési feladatait. Az előbbi „azokkal a törvényszerűségekkel foglalkozik, amelyek a dráma mögött levő életkétekből elsődlegesen közvetlenül vezethetők le” (15–16.), míg a dramaturgia „a bemutatásban érvényesülő törvényszerűségekkel foglalkozik...” (17.) Gondolatmenetének megfelelően Bécsy ezért a „nagy dráma” kritériumát a kétféle követelményrendszer egyidejű, magas szintű megvalósításában keresi. A termékeny szempont bekapcsolásával kialakított értékrend egyébként a drámatörténet hagyományos fel fogásához meglehetősen közelálló eredményt hoz: a *Karnyóné* a legjobb Csokonai-színmű, a *Tempefői* dramaturgiai fogyatékoságai helyezik

hátrább, míg a *Gerson* és a *Cultura* – Bécsy kritériumai szerint – nem minősíthető drámának.

A nagyigényű elméleti rendszeren alapuló elemzésekre térve, a *Tempefői* és a *Karnyóné* esetében bizonyítva látjuk a középpontos dráma munkahipotézisét. A drámai anyag és a vizsgálati módszer szerencsés találkozásának találó részletelemzéseket köszönhetünk, pl. Tempefői érzékenységének motívumairól vagy a „világ-bolt” látogatóinak kapcsolatrendszeréről. A rendkívül kedvező összbemutatót itt néhány, túl sommás, nem a felvonultatott tényanyagból leszűrt ítélet rontja csupán: így nem hiszünk például, hogy *A magánosság* című vers (Tempefői érzékenységének lírai párhuzama) romantikus alkotás lenne (29.). A franciák kedvezőtlen 1799-es megítéléséről pedig Julow Viktorral tartunk inkább, a felvilágosodásnak a forradalmi terrorral való meghasonlását vallva, mint Bécsy tetszetős, de csak logikai építménnyel igazolható értelmezésével, a Kuruzs-jelenet többszörösen rejtett, ám mégis öntudatosan ábrázolt francia-rokonszenvéről (96–99.).

A *Gerson* és a *Cultura* esetében nem érezzük bizonyítottnak a középpontos drámamodell meglétét. Mindkét alkalommal olyan, későn született iskoladramáról van szó, amelynek írója az 1790-es években már alkalmazta a hivatásos színjátszás és a professzionista dráma-irodalom előbb kizárólag, utóbb jobbra elméletből megismert vívmányait, de az előadás céljának és résztvevőinek ismeretében nem téveszthette szem elől az iskolai játékszín ábrázolásának dramaturgiai hagyományait. Semmi jele nincs továbbá, hogy Csokonai egyáltalán gondolt ezek elhagyására vagy felváltására, más, színi hatást kiváltó eszköztárral. Az egykori közjátékok funkcióját betöltő jeleneteket és figurákat (a kísértetjárást, illetve a Pofók és az Ábrahám köré épülő életképet) igyekezett némi motiválással a *Gerson* érzékenyjátéki és a *Cultura* vigjátéki főcselekményéhez kötni, de a párhuzamos szerkesztés megmaradt. Pukánszky Kádár Jolántól tudjuk, hogy éppen az utóbbiak tekinthetők Csokonai jelenetalkotó tehetsége megnyilvánulásainak, még ha divatos színpadi minták erős hatása alatt készültek is (Kotzebue: *Embergyűlölet és megbánás*, *A szerelem gyermeke*, Weickard: *A jártas-költés vőlegény*). A közjátéki jelenetekben viszont az iskoladramák jellemző figurái lépnek színre (cigány, zsidó, komikus írástudó, hetvenkedő katona); őket ezúttal Csokonai nagy képessége, – Domby Márton szép szavával – „az észrevétel talentoma” és a költő-vándor gazdag élettapasztalata hitelesítette. Sőt: a *Gerson* kísértetjáró cselekményszála (Bécsy szerint a darab középpontja) kollektív alkotómunka eredménye. A szerző drámamodelljeiben gondolkodva, inkább sajátosan aszimmetrikus, kétszintes drámaszerkezet ez, mint középpont köré szerveződő.

Az eddigieket összefoglalva: lényeges, a Csokonai-kutatásokban ezentúl megkerülhetetlen munkának tartjuk Bécsy Tamás tanulmányát még akkor is, ha elméleti igényessége nem érvényesül mindenütt azonos hatásokkal az elemzésekben és ezért olykor alatta marad saját lehetőségeinek. E ponton túl azonban nem folytathatjuk a nézetek tisztulását segítő észrevételek sorát, mert igazságtalanok lennénk a szerzővel szemben. Ennek magyarázata az a fölöttebb furcsa és tudományos könyvkiadásunk jelenlegi pozíciójában luxusnak minősíthető helyzet, hogy Csokonai színműveinek 1978-ban megjelent kritikai kiadását az 1980-ban, ugyanannál a kiadónál publikáló szerzőnek nem volt lehetősége figyelembe venni. Bécsy — jegyzetei tanúsága szerint — 1973 közepén adhatta le kéziratát, melynek átfutási ideje irreálisan lassú. Ilyenkor marad az előszó végére szűrt mentegetőzés a frissebb szakirodalom figyelembevételének elmaradása miatt vagy a korrektúrában javítgatás, ami újabb, szintén a szerzőt sújtó nyomdai problémákhoz vezet. (Közvetve persze az is a kötet értékét rontja, hogy régen láttunk ennyi, az olvasót kedvetlenítő sajtóhibát akadémiai kiadványban.) Pukánszky né nagyon gazdag és sokrétű jegyzetapparátusa a kritikai kiadásban többhelyütt megóvhatta volna a szerzőt nyitott kapuk dőngetésétől és segítségükkel olykor finomíthatta volna megállapításait.

Csokonai életművéről újat mondani, kivált eredeti elméleti szempontok alapján, máris nem csekély eredmény. Őszintén reméljük, Bécsy Tamásnak lesz alkotói kedve és jobban szervezett lehetősége mostani drámaelemzéseinek továbbfejlesztésére, hogy azok még hatékonyabban gyarapítsák ismereteinket — már a kritikai kiadás bázisán — a magyar felvilágosodás korának legnagyobb poétájáról. (Irodalomtörténeti Füzetek, 98. Akadémiai Kiadó, 1980.)

KERÉNYI FERENC

FENYŐ ISTVÁN: MAGYARSÁG ÉS EMBERI EGYETEMESSÉG

„Ebben a kötetben egyetlen dolgozat kivételével az utolsó három évben írott tanulmányaimat, cikkeimet gyűjtöttem össze” — olvassuk a szerző utószavának első mondatát. Három esztendő termése tehát e már külsejében is tekintélyes, 835 oldalas könyv. Szinte zavarba ejti a kritikust már a feldolgozott anyag mennyisége is, különösen, ha számításba veszi — és nem lehet nem tennie —, hogy az 1960-as évek

végétől kezdve viszonylag rövid időközönként követik egymást Fenyő Istvánnak főként reformkori, de későbbi korszakok kutatási eredményeit is közreadó újabb és újabb kötetei.

A *Magyarság és emberi egyetemesség* című könyv három nagy egységre oszlik. Mintegy hatszáz oldalon a 19. század, elsősorban a reformkor problémakörébe vágó tanulmányok sorakoznak, szám szerint kilenc; nem egészen száz oldalt töltenek ki a századunk néhány kiemelkedő alakjáról, művéről szóló munkák, s a *Figyelő szemmel* rádió-előadásainak sora (harmincnégy rövid cikk) zárja a kötetet. – Elvárható-e, számonkérhető-e egy ily nagy terjedelmű, több korszakot, igen sokféle témát felölelő gyűjteménytől valamiféle belső egység, homogenitás? Hogy szerzőnk törekedett erre, már a kötet címével is jelzi, utószavában pedig részletesebben is szól róla. Az olvasó tehát az első laptól kezdve számíthat rá, hogy nem csupán esetleges – kevésbé ismert vagy újra értelmezendő – irodalmi és művelődéstörténeti problémák felé fordult a kutatói figyelem, hanem olyan kérdéskörök vonzása határozta meg azt, amelyekben a nemzeti és az egyetemes érdekek korrelációja, kölcsönös meghatározottsága, mint alapvető értékminőség van jelen. A könyvben tárgyalt művek, orgánumok természetesen nem azonos szinten képviselik e magasrendű szellemiséget, de az érték-hierarchiában való tájékozódáshoz biztos vezérfonalat ad a szerző szemléleti következetessége, folyamatokat, jelenségeket átvilágító elemző módszere.

A 19. századról szóló – arányaiban is, eredményeiben is kiemelkedő – egységnek két fő témája: a reformkori folyóiratok és Eötvös József.

A sajtótörténet fontosságát az irodalmi fejlődés, a szellemi élet alakulása szempontjából Fenyő István a felszabadulás után az első között ismerte fel. Az 1955-ben megjelent könyve Kisfaludy Károlyról és köréről *Az Auróra. Egy irodalmi zsebkönyv életrajza* címen fontos része lett a reformkorról szóló szakirodalomnak. A későbbiekben is nagy energiát fordított az irodalomkritikai közgondolkodás vizsgálata során a hazai magyar, sőt német nyelvű időszak kiadványok forrásanyagának feltárására, tanulságainak általánosítására (Vö. *Az irodalom republikájáért*, 1976), s *A magyar sajtó története* című kézikönyv I. kötete számára (Akadémiai K., 1979) feldolgozta a reformkor jó néhány, a korszak szellemi mozgását jelentékenyen alakító s egyben azt tükröző orgánumának külső, de főként belső történetét. Ezek közül került négy tanulmány e most tárgyalt gyűjtemény élére. Szorosan egymásra épülő írások ezek. Az 1810-es évektől a 40-es évekig ívelő fejlődésvonal mentén követhetjük a liberalizmus eszméinek kezdeti, majd egyre erőteljesebb térhódítását az Erdélyi Múzeum, a Tudományos Gyűjtemény, a Tudománytár, végül az Athenaeum lapjainak

értő feldolgozásában. Fenyő István végtelen türelemmel, elmélyüléssel rendszerezte a jók mellett az olvasni is fárasztó, közepes vagy annál is gyengébb írásokat, hogy a fejlődési folyamatokat érzékeltesse. Lehetőséges, sőt valószínű is, hogy valamelyest kevesebb dokumentum felsorakoztatása esetén is meggyőzné az olvasót egy adott törekvés, irányzat jelenlétéről egy-egy lapban, de a rá jellemző alapossággal inkább részletez, mintsem elnagyolna, inkább több példát ismertet, minthogy valami jellemzőnek vélt adat kimaradjon. Ez a módszer a tanulmányok figyelmes követésében az olvasót is próbára teszi, de végül is értékes, új ismeretekhez jut.

A sajtótörténeti elemzések sorában az első és egyik legjobb is az Erdélyi Múzeumról szóló. Az irodalomtörténeti köztudat korábban két negatívumot tartott elsősorban emlékezetében. Ezek egyike, hogy a lap az általa meghirdetett pályázatra készült Bánk bánt meg sem említette, a másik, hogy Döbrentei Gábor, a szerkesztő nem éppen rokonszenvesen lépett fel később a Conversations-lexikoni pörben Bajzáékkal, az Aurora-körrel szemben. Fenyő István e két szempontot a folyóirat megítélésénél joggal nem veszi figyelembe. Az anyag gondos vizsgálata után méltán írja, hogy az Erdélyi Múzeum „egyike volt a 19. század legjelentősebb hazai szellemi orgánumainak, reformkori irodalmi és társadalmi eszmélkedésünk előkészítőinek, a romantika és liberalizmus eszméi úttörő propagálóinak”.

A hosszú életű, a szerkesztők személyétől függően igencsak változó értékszintet képviselő fővárosi lap, a Tudományos Gyűjtemény több, mint százoldalas feldolgozása ugyancsak elismerésre méltó teljesítmény. Fennállásának első tizenöt esztendejéről így ír Fenyő: „... a nemzetté válás és a polgári átalakulás ideológiai mozgása – minden ellentmondásosságával együtt e folyóiratban követhető nyomon legtanulságosabban.” A Tudományos Gyűjtemény 1828 és 1832 közötti négy esztendeje Vörösmarty-pályája felől nézve is nagy figyelmet érdemel. Ezeket az éveket a költői életműben mint az útkeresés időszakát tartjuk számon. S íme a szerkesztő ugyanilyen átmeneti, még kiforratlan eszmei irányt szab lapjának. A szerkesztői szék elfoglalásakor két hét állt csupán Vörösmarty rendelkezésére ahhoz, hogy összeállítsa a számot, és megírja programcikkét. Az ideológiai tisztázatlanság mellett Fenyő időszükével is magyarázza, hogy válogatás nélkül, igencsak eltérő szemléletű írások kerültek egymás mellé. Ez a mentegetésféle fölösleges, hiszen a következő sorokban ő maga az ellentmondásos, „néha egyenesen groteszk kettősséget” jellemzőnek tartja 1831 második feléig, a júliusi forradalom időszakáig. Ezt számos ténnyel bizonyítja is, mégsem fogalmaz mindig következetesen. Hogyan egyeztessük össze például e kettősséget regisztráló megállapításait a mintegy

tíz oldallal később olvasható értékeléssel, azzal ugyanis, hogy Vörösmarty és köre „... attól a pillanattól kezdve, hogy kezükbe veszik a szerkesztést, felsorakoznak Széchenyi mögé. A folyóirat a »legnagyobb magyar« reformmozgalmának szócsovévé válik Vörösmarty keze alatt.” (138. l.) Túlságosan sarkított és egyértelműen a jövő felé tekintést fejezi ki ez a fogalmazás, alkalmas arra, hogy megzavarja az olvasót, aki már tud Horvát István szellemiségének jelenlétéről is.

A mérhetetlenül nagy ismeretanyag, amelyet csupán a folyóiratokról szóló tanulmányok készítéséhez a szerzőnek kezelnie kellett, szinte elkerülhetetlenné tett kisebb szerkesztési vagy egyéb pontatlanságokat. Ilyen az említetteken kívül az Athenaeumról szóló fontos tanulmányban (helyszűke miatt tekintünk el lényegi ismertetésétől) a színházkritikai rovatról írt fejtegetések között az a szövegezés, mely szerint a Magyar Játékszíni Krónika megindulása előtt csak „időközönként” volt színházi kritika a 30-as évek folyóirataiban. Példának a Honművészt is említi, amely pedig 1833-tól teljes rendszerességgel, minden egyes számban, állandó rovatban számolt be a budai és a vidéki társulatok előadásairól.

A reformkori tanulmányok között igen érdekes *A „mozgalom-literatúra” Kazinczy Gábor írói körében* című dolgozat is. Számos ponton tovább építi azt a gondolatsort, amelyet T. Erdélyi Ilona e témakört tekintve alapvető kismonográfiájában az 1960-as évek közepén megfogalmazott. Fenyő markánsan rajzolja meg Kazinczy Gáborban az „apostol”-embereszmény hirdetőjében „Petőfi költészeti-költői magatartásbeli forradalmának egyik legfontosabb hazai előkészítőjét”.

Kiemelkedő helye van Fenyő István emberi-írói példaképei között Eötvös Józsefnek, akit e kötetben két nagy tanulmányban is megidézett. Előszónak készítette mindkettőt, a Magyar Helikon Eötvös-kiadásaihoz (*Arcképek és programok*, 1975; *Reform és hazafiság*, 1978), melyeket nemcsak bevezetett, de szerkesztett is. Kötetünkben *Eötvös, a szónok* és *Eötvös, a publicista* címen olvashatjuk e tanulmányokat, melyekben a tudományos objektivitás a személyes lelkesülés emelkedettebb légkörében valósul meg. Célkitűzéséről így vall: „... a beszédek elemzése során néhány, eddig meglehetősen háttérben maradt vonást élesebben rajzolok meg Eötvösnek, az európai gondolkodó magyarnak szellemi arcképen.” Szép, ihletett lapokon mutatja be a korához ezer szállal fűződő, első szónoklatát, a Kölcsey-emlékbeszédet mondó Eötvös József gondolatrendszerét. Irodalmi-műfaji elemzést is ad e sajátosan romantikus prózáról, melyre éppen az a jellemző, hogy klasszicista elveket is érvényesít. Ami Fenyőt különösen érdekli, már itt, az 1830-as évek végén megtalálja: az antifeudális

hazaszeretetet, az új közéleti erkölcsi ideált, s az *egyetemes emberi* szempontját, „melyet a reformkorban rajta kívül – írja – csak Petőfi fog hirdetni ily fenntartásoktól mentesen”. Bőségesen foglalkozik Eötvös szónoklatainak eszmei-gondolati forrásaival is, s azokkal a speciális kérdésekkel, amelyek szónoki-beszédművészetét, az eszmék tolmácsolásának módszerét, eljárása sajátosságát jelentették politikusi szereplései során. – A két tanulmány magáról a politikus Eötvösről ad igen árnyalt képet. A magyarság és emberi egyetemesség szétválaszthatatlanságának következetes, nagy hatású hirdetője egyszersmind az utókor elé állítandó emberi eszményként jelenik meg; egy elfogultságoktól, tévedésektől sem mentes, kiemelkedő humanitással, mélységesen demokratikus érzelmekkel megáldott személyiség példászerű felelősségtudata bontakozik ki az elemzésekből.

A reformkori témák között szerepel még a *Csokonai megítéltetésének történetéhez* című tanulmány, s a Petőfi-vers, a *Magyar vagyok* értő elemzése. Ezek is figyelmet érdemelnének, ha teljesebb ismertetésre nyílna mód. Szót kell még azonban ejteni a kötet 20. századi – bár kisebb lélegzetű, de lényeges témákat érintő – tanulmányairól is. Az itt szereplő alkotók: Babits, Illyés, Zelk Zoltán, Vas István, Sütő András. Műveik nagyrészt azzal váltották ki Fenyő megkülönböztetett érdeklődését, hogy szellemiségüket mélyen áthatja a társadalmi haladással összekapcsolódó nemzetfelfogás, s ennek összefüggése az egyetemes emberi érdekekkel. A dolgozatok közül az egyik legszebb Illyés Gyula: *Oroszország* című prózai művének élményszerű felidézése s értékelése. Mint ismeretes, az 1934-es Szovjetunió-beli látogatását örökölte meg az író ebben a fontos politikai tettek számító alkotásban, s Fenyő esszéje is bizonyítja: rendkívül izgalmas olvasmány ez a ma emberének is, a történeti tanulságok mélyebb átgondolására késztet.

Említésre érdemes munkákat helyszűke miatt mellőzve a *Babits Adyról* című tanulmányról szólunk még. Ezen a címen jelent meg a Magvető Kiadónál 1975-ben Gál István szerkesztésében az a dokumentumgyűjtemény, amely Fenyő Istvánnak is alkalmat adott, hogy az Utószóban jelzett tervének megfelelően a Nyugat-mozgalom története megírásához előmunkálatokat végezzen. Sokkal bonyolultabb, szerteágazóbb kérdésköröket ölel fel századunk két költő-nagyságának egymáshoz való viszonya, semmint hogy azt, akárcsak Fenyő dolgozata tükrében is felvázolhatnánk. A cikk szemléletének háttéréül a gyűjtemény olvastán támadt örömezés szolgál: „Gazdagabbak lettünk egy legenda szétfoszlásával. El kell múlnia immár annak a tévhitnek, hogy Ady és Babits szemben álltak, hogy Babits féltékeny volt költőóriástársára. Gazdagabbak lettünk egy igazsággal . . .” – vág in medias res a témába, s ezen a lelkesült hőfokon közelíti meg a Babits-szövegeket,

keresve és találva sok szép, Ady mellett álló, Adyt elfogadó-értékelő megnyilvánulást. Anélkül, hogy tagadnánk a szóban forgó kiadvány fontosságát, anélkül, hogy felednénk korábbi irodalomtörténeti állásfoglalások tényeket figyelmen kívül hagyó (helyenként azokat nem ismerő) egyoldalúságait, sokszor statikus szemléletét, hibás ítéleteit, mégis megjegyeznénk: Az 1960-as évektől kezdve a szakirodalomnak nem jelentéktelen része vallja, hogy az első világháború előszelében, s még inkább a következő időkben megváltozik Babits Mihály viszonya Ady Endréhez és költészetéhez. Jelentős közeledés figyelhető meg a korábbiakhoz képest. A „legenda szertefoszlását” nem látjuk tehát ennyire új jelenségnek.

Vitánk van egy elvi kérdésben is. Fenyő átveszi Gál István előszavából azt a tézist, miszerint a két költő viszonya „a magyar irodalom nagy világnézeti barátságai közül az egyik legjelentősebb”. Igaznak, bizonyítottanak tekintjük, hogy küzdőtársakká váltak, hogy a legfontosabb kérdésekben egyes időszakokban hasonlóan gondolkodtak, emberi kapcsolatuk barátivá fejlődött, Ady halála után is hatással voltak eszméi Babits Mihályra, de a szemléleti, világnézeti azonosságot kettejükre vonatkoztatni mindezek ellenére óvakodnánk.

Ebben a tanulmányban különösen szükséges lenne időrend és tematika szimultán érvényesítése a szerkesztésben, a kapcsolat-pálya mentén gondolkodás. A korai időszak eléggé háttérben is marad, noha nehezen megkerülhető (és itt mégis hiányzó) állásfoglalásra hív fel. Miről van szó? Gál István a kötet bevezetőjében mint abszurd tévhitet utasítja el múltban és jelenben mindazok felfogását, akik szerint az 1910-es, Petőfivel kapcsolatos írások, Ady: *Petőfi nem alkuszikja* és Babits: *Petőfi és Aranya* a két költő viszonyát bármiképpen is érintenék, azzal akár csak összefüggésbe is hozhatók lennének. Érvelése nem túlságosan meggyőző, annál inkább érthetetlen, hogy Fenyő ezt a kérdést teljesen említetlenül hagyja. Miért? Hiszen az időben előrehaladva éppen ehhez a kezdeti szakaszhoz mérve tűnik elő a változás; ki-ki a maga ars poeticája, költészeti iránya, világképe szuverén érvényesítése mellett, a másik nagyságának, értékeinek egyre teljesebb felismerésével nyújt baráti kezét, átlátva immár nemcsak azt, ami elválaszt, hanem azt is, ami összeköt.

Szemmel láthatóan azonban Fenyő Istvánnak a kapcsolat vizsgálata csak egyik, nem kizárólagos célja volt. Bizonyára innen is adódik, hogy annak időrendi alakulása nem mutatkozik meg teljes plaszticitással. Mert amit el akart mondani Babitsnak Adyról szóló írásai kapcsán, azok a magasrendű babitsi értékek, a művésze, a gondolkodóé, a humanistáé, az emberi haladásban bízó, a hazafiságot és európaiságot összekapcsoló etikus ember értékei, s ezek számbavételére. új hangsúlyok kitételére

nyújtottak kiváló alkalmat az Ady-cikkek, Adyt érintő megnyilatkozások.

A tanulmány-gyűjtemény végére érve hiába keressük az egyes írások első közlési helyét. Fenyő más kötetében adott ilyen eligazítást s ez itt se lett volna fölösleges. Hiszen nem egy esetben valamely könyv, kiadvány bevezetése szerepel e gyűjteményben is, s teljesebb értéküket bonthatná ki az olvasó, ha figyelmét a szerző a szóban forgó művekre, azok pontos címére, megjelenési helyére-idejére ily módon is felhívná.

Összegezéssel: Fenyő István személyes érdekeltsége, vonzódása választott témáihoz ebben a kötetben különösen intenzív. Az irodalmi, publicisztikai anyag szakszerű feldolgozását a humánus eszmények felmutatásának igen erőteljes szándéka kíséri. A nemzeti és az egyetemes haladás összefüggéséről akar meggyőzni a múlt tanulságai révén. Keresi és bizonyítja azt a történeti folytonosságot, amely a 19. és 20. századi irodalmunk jelentékeny orgánumainak és alkotóinak műveiben e kérdéskörben megvalósult. Mából kiinduló felelősségtudata, elkötelezettsége vezeti érvei dinamikus felsorakoztatásában, ettől izzik fel gyakorta a stílusa is, s így kapcsolódnak egymáshoz, válnak valamiképpen szervevessé a mégoly eltérő tárgyú tanulmányai. Meggyőző tehát a külön-külön alkotott műveket összefoglaló szép cím. (Szépirodalmi, 1979.)

TAMÁS ANNA

NEMESKÜRTY ISTVÁN: PARÁZS A HAMU ALATT VILÁGOSTÓL SOLFERINÓIG

Nemeskürty István munkája – az alcím támasztotta sejtelmekkel ellentétben – nem tíz esztendő magyar történelmének krónikája, hanem elsősorban a nemzeti ellenállást beszéli el Schwarzenberg és Bach rendszerével szemben. Tétele, hogy a beolvasztás, elnémetesítés elleni tiltakozás nem passzív rezisztencia, hanem cselekvő föllépés, „bátor, szívós és sikeres védekezés” (310), amelyben a legkülönbözőbb osztályok, rétegek, felekezetek „rövid időre egy célra összpontosították közös erejüket” (311). Szerinte „e függetlenségi harcnak láthatatlan irányítója végső fokon még mindig Kossuth Lajos volt, 1857-től pedig vele párhuzamosan ismét Széchenyi István” (20). A küzdelem nem

egyszerűen 1848–49 folytatása, mivel 1850-ben „a nemzet nagyobbik része talán bele is nyugodott volna egy ilyen 48 előtti alkotmányba” (9), de Ferenc József hallani sem akart erről, minthogy nem kevesebbet tűzött ki célul maga elé, mint mindenfajta „birodalmon belüli önálló nemzeti jogállás” megszüntetését (10.). Ezt a zsarnoki kísérletet nem helyeselheték a maradiak sem, katolikus főpapok, nemzedékeken át dinasztiahű mágnások egyaránt nem békültek meg ilyen megoldással.

Ezekután – ha nem is épp örömdetes – érthető, hogy a *Parázs a hamu alatt*nak nincsen szélesebb gazdaság- és társadalomtörténeti meg-alapozása, keveset szól az életmódról, az irodalom és a művészetek ismertetése csupán a hazafias politika vetületeként kap helyet benne. Elsősorban politikatörténeti művel állunk szemben, amelynek írója az abszolutizmus irányítóin kívül kivált két tényezőt világít meg: az ókonzervatívokat, valamint az emigrációt és közvetlen itthoni híveit. Nemeskürty jótollú historikus, eltalálja a gúny, a döbbenet, a hősiesség helytállás előtti tiszteletadás hangnemét, ábrázolása mégis akkor a leg-meggyőzőbb, amikor a bécsi vezető köröket mutatja be. Itt helyénvalók az állóképek, az impozáns külsőségek mögött egyre teljesebb csőd elé kerülő rendszert a pletykák, érdekességek közlése is pörére vetkőzteti. Nem ártott volna az itteni ironiából az ókonzervatívok bemutatásakor is felhasználni egy adagot: a szerző alapjában tisztában van az Apponyi–Dessewffy Emil–Scitovszky hercegprímás nevével fémjelzett csoport korlátaival, a lendület azonban többször túl messzire ragadja. Mintha feledné átmenetiségüket, azt, hogy legnagyobb teljesítményük se vitt messzebbre a felemás és a nemzetegészről hamarosan félretett *Októberi Diplománál*.

Kimutatható a távlattévesztés az emigráció – egyébként jó anyag-ismerettel festett – freskóján is: az életükkel játszó összeesküvők, a regényes és rejtélyes sorsú politikai ügynökök (pl. Kászonyi Dániel) portréja mögött szintelen s elvont marad Kossuth, Teleki László vagy Klapka György alakja. Holott az elhibázott mazzinista taktika bátor közkatonái keveset jelentenek már a gondolkodó utókor számára, annál többet a volt kormányzó 1851-es kiutahiai (törökországi) alkotmány-terve, Teleki meg Klapka javaslatai Magyarország szövetségi átszervezésére, a kelet-európai népekkel történő összefogásra. Mindezekről épp oly kevésbé esik szó, mint Deák észrevétlenül növekvő népszerűségéről, s ezt kivívó tetteiről. Pedig nem egy akkori kezdeményezése (az Akadémia eredeti alapszabályainak fenntartását kérelmezi, nagy része van az új akadémiások kijelölésében, a Kazinczy-ünnepségekben, ugyanakkor határozottan távoltartja magát a konzervatívok 48-at félre-tevő akcióitól) már évtizedekre előre meghatározza a hazai művelődés légkörét. Körében, s a tanácsait kamatoztató Pesti Napló körül, már

ekkor összegyűlik a centralisták kivételes képességű csoportja (Csengery, Kemény, Szalay László, Trefort), hogy a lazábban kapcsolódó Eötvöst vagy a más irányból jött Andrássyt, Klauzált ne is említsük.

Az irodalomról szóló fejezetrészek gyakran összekötőszöveggel el látott antológiák. Hanyatlás ez Nemeskürty megelőző, azonos jellegű munkájához („*Kik érted haltak, szent Világszabadság!*” 1977.) képest, amelyben több volt a következtetés, kitekintés, önálló kutatás, de még el lehet fogadni annak láttán, milyen fakó képet örökít széles tömegekre múltunkról a középiskola. A már említett aránytévesztésnek ezúttal is megvannak a kárvallottjai és hasznot húzói. Ugyancsak jól járnak hajdani népszerűségük okán a petőfieskedők: a könyv szerint olyan rétegekkel „kedveltették meg a magyar nyelvű verselést”, amelyek egyébként „elfelejtettek volna magyarul vagy meg se tanulnak” (133–34.) Tehát segítettek német esetleg nemzetiségi kispolgárok asszimilálásában, netán város lakó magyarok germanizálását gátolták? Régóta forgatom a korszak íróit, irodalomtörténészeit, mégse találkoztam ilyesmivel. Lisznyaiék a maguk dalidóit egyáltalán nem tartották vegyes lakosságú településeken, ennek már regionalizmusuk is ellentmondott. Színmagyar vidékeken – Dél-Nógrádban, Hevesben, Kemenesalján – ünnepeltették magukat; köteteikkel se akartak senkit magyarul tanítani, céljuk a tájnyelv, a palóc, Vas megyei stb. helyi szokások kultusza, s ezen keresztül az általuk annyira rettegett tudós sápadtság, „kozmozopolitizmus” legyőzése a költészetben. Olvasókat a bürgerek avagy a nemzetiségükből kivetkőző birtokosok (arisztokraták) soraiból Jósika meg Jókai toborzott, továbbá az a nagyszámú kisebb prózaíró (Bérczy, Degré, Pálffy stb.), akiknek nevét hiába keressük ebben a könyvben.

Végül néhány félreérthető, olykor kifejezetten téves részletre hívjuk fel a figyelmet. A 31. lapon előadottakkal szemben Jókai 1850-ben (vagy közvetlen ezelőtt) nem tartott Sajó nevű kuttyát. Maga közli 1895-i *Önéletírásom* című karcolatában: „Egy szerencsétlen emlékü folyóvíznek a nevét választottam magamnak írói álnévként: Sajó”. (A Sajónál vívták a muhi csatát 1242-ben.) Nem világos, a császári hivatalt vállalt Kuthy Lajos tragikus sorsa láttán miért állítja a szerző: Kecskeméthy Auréllal, Falk Miksával, Egressy Gáborral „szemben elnézőbbek voltak a kortársak s így mi is”(172.). Egressy becsületes, hazafias magatartása, ha volt is politikai botlása, nem szorult „elnézés”-re, Falké már inkább, ám tőle is távol állt az, hogy nyúlton, tartósan Bachék

zsoldjába álljon, amit megtett Kecskeméthy nemkülönben Kúthy. Így valójában csupán ez utóbbi kettő közt vonhatunk párhuzamot! S mintha a Jókaihoz kapcsolódó tévedések sorozatosak lennének, a 304 lapon e mondatra bukkanunk: „Táncsics, akit természetesen megint lecsuknak, együtt ül Jókaival, a foglár [...] pohárka snapszra invitálja a rab urakat”. A szövegösszefüggés értelmében Nemeskürty 1860-ra helyezi a közös fogságot. Valójában ilyesmire csupán 1863-ban került sor, ámde akkor sincs közös cellájuk, csak azonos börtön-épületük (vö. Táncsics: *Életpályám*. Bp. 1949. 326.). A velük való bánásmód ég és föld – még ha a snapszból mindkettő kortyintott is. Elvégre az idős forradalmár 1867-ben szabadult teljesen világtalanul, s vakságának köszönhette korábban a könnyítéseket. Raboskodása tehát hét esztendőnél tovább tartott, míg a nagy elbeszélőé mindössze egyetlen hónapig.

E kis hibákat könnyű kijavítani, ám a könyv ezek eltűnésével sem válik elmélyült előiskolájává a népben, nemzetben, európai összefüggésekben gondolkodó történetiszemléletnek, holott a szerző neve, múltja ilyen várakozást ébresztett a bírálóban. (Magvető, 1981.)

NAGY MIKLÓS

SERPELL, ROBERT: KULTÚRA ÉS VISELKEDÉS

Kis könyvecske – tele érdekes információval: pszichológus írta, aki a zambiai egyetemen a különböző kultúrákban nevelkedett emberek – gyerekek – viselkedésének kutatója. Nem áll elő saját elméletével, inkább csak összefoglalja és kommentálja, sokszor kételkedve, a témakörnek az utolsó évtizedekben felgyűlt elméleteit és empirikus vizsgálatait. Afféle referencia-gyűjtemény tehát könyvecskéje, s ilyenként használva értékes és érdekes. (Jó bibliográfiát is ad.)

Maga a témakör is csak legújabbban, a kultúrák közti érintkezések megsűrűsödése, napjainkra általánossá válása következtében vált fontossá, közérdeklődést keltővé. Olyannyira, hogy ma már nemigen akad komoly tudós, aki az évszázados előítéleteknek a hirdetője

lehetne, legfeljebb rabja. Serpell érzékenyen reagál a rejtett előítéletekre is, ezért lesz könyvecskéjének legfőbb módszertani tanulsága az, hogy nem szabad sem kísérletekben, empirikus vizsgálatokban, sem pedig azok értékelésében, elméleti feldolgozásában a „nyugati” normák szerint hipotézist és véleményt formálni, s különösen ítélni más – afrikai, ázsiai stb. – kultúrák vagy éppen (nyugati) szubkultúrák neveltjeinek viselkedéséről. Úgy vélem, a módszertani tanulság mögött általánosabb is felfedezhető számunkra: talán nálunk is érdemes lenne számot vetni azzal a már kevésbé vitatható ténnyel, hogy kultúránk, ha teljességében fogjuk fel, rétegekultúrákból épül fel, s lélektani és pedagógiai kísérleteinkben, de köznevelési stratégiánkban is ajánlatos lenne többet törődni azokkal, akik szubkultúrák neveltjeiként mondanak csődöt az iskolákban is, a munkahelyen is, a mintának felfogott kultúra előtt is. (Nekem ezen túl is adott tanulságos észrevételeket, mert, bár ázsiai kultúrák neveltjeiről érdemben nem szól, megfigyelései gondolatébresztők a távol-keleti kultúrák kutatójának is.)

Ami most már Serpell könyvecskéjének az elgondolkodtató megfigyeléseit illeti, azok három csoportba sorolhatók: az első az általánosító jellegű pszichológiai teóriák köréből való információk csoportja. A legfontosabb ezek közt az ún. mezőfüggőség elmélete. Az általános lélektani értelemben vett megismerési tevékenység, az ún. kognitív tevékenység (észleléstől a tanulásig) vizsgálatánál vették észre, hogy ezek szorosan összefüggenek motivációs tényezőkkel, indítékokkal (sikerre törekvés). Külön-külön mindkettőről régóta vallják, hogy jócskán befolyásolja őket a szociális környezet; arra azonban, hogy a természeti, tárgyi környezetnek is épp akkora hatása van, csak most fordítanak nagyobb figyelmet. Nos, ezek együttesét nevezik a viselkedést befolyásoló, meghatározó mezőnek (bár nevezhetnék kulturális környezetnek is). Serpell példái igen szemléletesek: olyan afrikaiak, akiknek a környezetében alig van vagy egyáltalán nincs civilizációs létesítmény (út, épület), a maguk építményei pedig kas-szerű kunyhók, nem boldogulnak a geometrikus alakzatokkal. A megismerési funkciók és a motivációs folyamatok találkozási pontjait nevezték el kognitív stílusnak, s ennek két típusa az erős és a gyenge mezőfüggés – a passzív, a környezet által irányított ember és az aktív, önállóbb életszemléletű ember. A különböző képzettségűek és neveltetésűek közül a változatosabb környezetben felnőtt és önállóságra kényszerült emberek bizonyulnak sikeresebbnek.

Mindez talán nem tűnik újdonságnak így summázva. De Serpell előadásának épp az az erénye, hogy sok-sok, finoman elemzett példával, kísérleti eredmény ismertetésével mutatja be a nagy általánosságok mögött húzódó árnyalatokat és kérdőjeleket. S ez utóbbiakkal ad

igazán termékeny leckét minden olyan olvasójának, aki valamilyen formában tanítással foglalkozik.

A második és harmadik csoportba sorolnám Serpell könyvének a nyelvi készségekkel és a képértelmezéssel foglalkozó fejezeteit, mint speciális információkat. A nyelvi készségek kapcsán Serpell igen rokon-szenves elfogulatlansággal sorakoztat fel érveket a nyelvi relativitás elmélete mellett és ellen. Összegezni talán úgy lehetne nézeteit, hogy nyelvünk és gondolkodásunk között szoros kapcsolat van ugyan, de az újabb kutatások kidolgoztak már olyan finomabb eljárásokat is, amelyekkel a gondolkodásnak a nyelvtől elkülönített működését is meg lehet figyelni. A nyelvhasználatban nagy figyelmet szentel Serpell a diglosszia (kétnyelvűség) jelenségeinek, sajnos, csak a valódiaknak. A mi számunkra, akiknek a diglosszia a választékos (iskolai) és a közön-séges (családi) nyelvhasználat egy nyelven belüli elkülönülését jelent-heti, ez csak közvetve hasznos. Hasznosabb lehet viszont a képészlelés-sel és képértelmezéssel foglalkozó fejezet. Itt a legfontosabb meg-állapítás az, hogy a nyugati kultúrákban a Gutenberg-találmány nem általában a látás minőségét fejlesztette magas szintre, magasabbra, mint az írást nem ismerő kultúrákban, hanem a képnek (körülhatárolt lapon elhelyezett alakzatoknak) az értelmezését és használatát. Ugyanakkor viszont az ökológiai elmélet jegyében (tehát a valóságos környezet tapasztalatainak befolyása alatt) kialakuló képészlelési sajátságokat is mindig számításba kell venni. (Végletes példa a bozótban vadászó s itt főként hallásra utalt afrikainak a vizuális méret- és távolságbecslésben megfigyelt korlátozottsága.) Sajnos, a képészlelés oktatásában kissé lebecsüli a rajzolás, a manuális készség szerepét.

Serpell könyvecskéjének a témája a kultúráközi pszichológia. (Egy bosszantó apróság: a fordító mindvégig a csúnya *kultúrközi* szót használja. Remélem, nem így fog meghonosodni!) Ez a nálunk kevésbé ismert ága a szociálpszichológiának csak keveseket érdekelhet konkrétan és közvetlenül; áttételes lehetőségeiben azonban – a könyv eredeti címe értelmében: „a kultúra hatása a viselkedésre” problémakör-ben – igen fontos tennivalókra hívja fel figyelmünket. Nem enged-hetjük meg magunknak azt a fényűzést, hogy ne vegyünk tudomást a pszichológiának erről az elágazásáról, hiszen nem csak a nemzetiségi nyelvű iskolákban, hanem minden iskolánkban, ahol különféle szociális és etnikai problémákkal (hátrányos helyzetűek, cigányok stb.) foglal-koznak, kénytelenek foglalkozni pedagógusaink, hasznát láthatják. Legalább a pedagógiai szemhatár tágításában, a köznapi iskolai gondok nagyobb összefüggésekbe illesztésében, de talán még az újabb, át-gondoltabb didaktikai eljárások ösztönzésében is lehet szerepe ennek a kis könyvnek, sokféle és sokszínű információs anyagának. (Gondolat, 1981.)

LITERATURA

**A Magyar Tudományos Akadémia
Irodalomtudományi Intézetének folyóirata**

Felelős szerkesztő: Sőtér István

Az élő irodalom köréből elsősorban az elméleti, esztétikai problémákat világítja meg, ezeket áttekintő tanulmányok, összefoglaló jellegű cikkek és műelemzések közreadásával vizsgálja. Mind a magyar, mind a világirodalom alkotásaival rendszeresen foglalkozik.

Alapítva: 1974

Magyar nyelven

Megjelenik évente 1 kötet, 4 füzetben

Évi előfizetési díja: 84,- Ft

Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál

Budapest, József nádor tér 1. 1051

Pénzforgalmi jelzőszám: 215-96162

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1981. XI. 16.

Terjedelem: 12,40 (A/5) ív

82.10257 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

A tartalom folytatása az első borítólapról

FORUM

KÁROLYI AMY: Kettős portré (Költészet és valóság – Wesselényi Polixéna és Psyché)	62
TANDORI DEZSŐ: Dsida Jenő rétegei	69
BÁRDOS LÁSZLÓ: A sietség pátosza. Dsida Jenőről	81
KISPÉTER ANDRÁS: Kassák, a konstruktőr (Vadas József könyve üriügyn)	95

VITA

NAGY SZ. PÉTER: A Nyugat „második nemzedéke”?	108
---	-----

AZ OKTATÁS MŰHELYÉBŐL

SZAKÁCS BÉLA: Riedl Frigyes pedagógiai tevékenysége	123
---	-----

FILOLÓGIA

BOTKA FERENC: <i>Neve: Bernhard Reisig</i> avagy <i>Föld és Külföld</i> (Egy posztumusz kiadás filológiai előzményei)	134
HERCZEG GYULA: Móricz Zsigmond mondatszerkezetei	151
NÉMETH GYÖRGY: Reviczky Pán-verse avagy egy évezredes tévedés	165
GÁLFFY SÁNDOR: A magyar La Fontaine-kép változásai	171
SUGÁR ISTVÁN: Mikor írta Tinódi az egri várostrom históriás énekét?	180

A HOMÁLYBÓL

FÖLDES ANNA: Móra Ferenc a publicista	187
KOVÁCS GYŐZŐ: Vázlat Fábry Zoltán pályájáról	206

SZEMLE

M. PÁSZTOR JÓZSEF: József Attila-dokumentumok kötetei	214
SZIGETI LAJOS SÁNDOR: „Sebed a világ” (Négy könyv József Attiláról)	217
MAKAY GUSZTÁV: Romániai magyar költő prózai írásai (Kiss Jenő: <i>Emberközelségből</i>)	227
KERÉNYI FERENC: Bécsy Tamás: <i>A drámaelmélet és dramaturgia Csokonai műveiben</i>	233
TAMÁS ANNA: Fenyő István: <i>Magyarság és emberi egyetemesség</i>	235
NAGY MIKLÓS: Nemeskürty István: <i>Parázs a hamu alatt</i> (Világostól Solferinóig)	241
mp.: SERPELL, RÓBERT: <i>Kultúra és viselkedés</i>	244

Ára: 23,— Ft

Előfizetés egy évre: 92,— Ft

INDEX: 25410
ISSN 0324—4970

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 92,— Ft

1 szám ára: 23,— Ft

Index szám: 25410

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Akadémiai Kiadó, Budapest

Irodalom történet

1982 2

Akadémiai Kiadó

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1982. LXIV. évf. 2. szám

Új folyam XIV. 2. szám

Szerkesztő bizottság:

AGÁRDI PÉTER · FÜLÖP LÁSZLÓ · KENYERES ZOLTÁN · LŐKÖS
ISTVÁN · OROSZ LÁSZLÓ · POSZLER GYÖRGY · TARNÓC MÁRTON
VÖRÖS IMRE · WÉBER ANTAL · ZAPPE LÁSZLÓ

Főszerkesztő:

NAGY PÉTER

Szerkesztő:

MEZEI MÁRTA

Technikai szerkesztő:

CSÁKY EDIT

Szerkesztőség:

1052 Budapest, Pesti Barnabás u. 1. III. 51/c

Telefon: 377—819

Kéziratot nem őrzünk meg és nem adunk vissza!

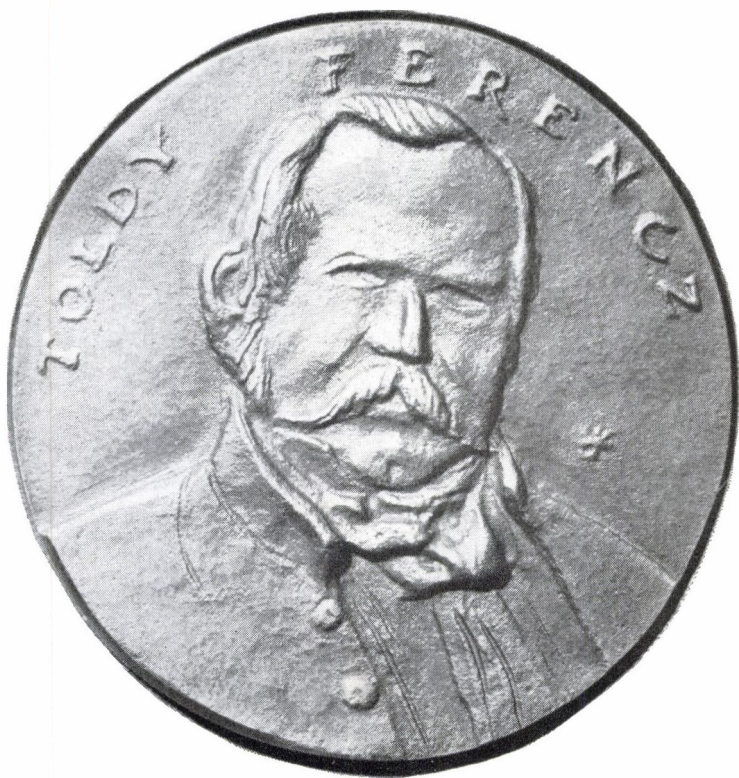
TARTALOM

NAGY LÁSZLÓ: A két Gábor a <i>Tündérkert</i> ben és a valóságban (Historiai adalékok az <i>Erdély</i> -trilógiához)	249
TAXNER-TÓTH ERNŐ: Kölcsey és a fiatal Vörösmarty	284
BALOGH ERNŐ: A világgyűlöletől a forradalmiságig (Petőfi <i>Felhők</i> -korszakának értelmezéséhez)	299
AGÁRDI PÉTER: Az irodalomkritikus elméleti és módszertani műhelye (Mozaik Fejtő Ferenc 30-as évekbeli munkásságából)	323
BÉCSY TAMÁS: Az 1980-as év magyar drámáiról	348

AZ OKTATÁS MŰHELYÉBŐL

SZABÓ MAGDA: <i>Régi magyar levelestár</i>	370
PÁLMAI KÁLMÁN: Gondolatok Kosztolányiról (Kiss Ferenc <i>Az érett Kosztolányi</i> c. műve ürügyén)	373

A tartalom folytatása a hátsó borítólapon

(Konyoresik János műve)

NAGY LÁSZLÓ

A KÉT GÁBOR A *TÜNDÉRKERT*BEN ÉS A VALÓSÁGBAN

(Históriai adalékok az *Erdély*-trilógiához)

„... Báthory Gábor gondolatja méltó rá, hogy életek és halálok erejével nagyra nőjön, s egyik generáció a másik után religiójává tegye annak megvalósítását... Báthory Gábor volt az első fejedelem erdélyi földön, aki észrevette, hogy a szegény nép nyomorúságban van és ez nem jól vagy... Még ha azt az ítéletét nézem is Nagyságodnak, ahogy a szász nemzet ellen síkra szállott az is nagy gondolat... Az a birodalom, amit Báthory Gábor álmódott meg: belső ellenségek mellett fel nem születhetik...”¹

Ezekkel a szavakkal értékeli a *Tündérkert*ben Bethlen Gábor fejedelmi tanácsos és udvari főkapitány Báthory Gábor fejedelem uralkodását, egy 1612-re tehető beszélgetés alkalomával. Mondotta-e ezeket a valóságban is? – természetesen nem tudjuk megállapítani. Ám ha csupán részleteiben is hiteles az a kép, amelyet Csiki István erdélyi püspök – különben maga is Báthory „proscribáltja” – rajzolt Bethlenről,² akkor valószínűnek tekinthető, hogy a Móricz által írtaknál sokkal

A jelen dolgozat új fénybe állítja mind Báthory Gábor, mind Bethlen alakját és újra megnyitja a vitát a két történelmi alak irodalmi ábrázolása fölött. Ezért örömmel adunk helyt neki, és reméljük mind irodalmár, mind történész oldalról számos hozzászólást fog kiváltani. – *A szerk.*

¹ Móricz Zsigmond: *Erdély I. Tündérkert*. Bp. 1960. – továbbiakban *Móricz Zs.*, 1960. – 401–402.

² L.: *Monumenta Hungariae historica I. Diplomataria* – továbbiakban MHHD – XIX. 258. Csiki 1612-es proscribálásáról l.: *Erdélyi országgyűlési emlékek* – továbbiakban EOE – VI. 223–224.

hízalgöbbs magasztalások is elhagyhatták az udvari főkapitány ajkát Báthory jelenlétében.

Báthory Gábor és Bethlen Gábor kapcsolatának alakulásával nemcsak a történetírás, de az irodalomtudomány is meg lehetőségen sokat foglalkozott.³ Olvashatunk erről a kapcsolat-ról többek között olyan véleményt is, miszerint Bethlen

„a saját énjét szerette és csodálta Báthory Gáborban, a maga énjének titkos vágyát, a nagy élet lángját, amely belőle hiányzott, de amely sóvárgásának tárgya volt. Egy lehetőséget csodált, szeretett benne, amely reá nézve elveszett.”⁴

Ez az eszmefuttatás egy tudományos igénnyel írt munkában látott napvilágot, amihez Móricz Zsigmond a következő szél-jegyzetet fűzte:

„Az egész teljesen az én koncepcióm. Az egész viszonylat az enyém s *addig soha senki így nem látta.*”⁵ [Kiemelés itt és a továbbiakban is tőlem: NL]

Az történt tehát, hogy a tudományos igénnyel készült szak-munka szerzője a regényírói fantázia szülte Bethlen–Báthory kapcsolatot vette át, azt hiven, hogy az oly sok egykorú forrást felhasználó regényíró hiteles források alapján rajzolta meg ezt is. Móricz valóban imponálón sok korabeli forrást ismert, ám könnyedén mellőzte a történeti adatokat, ha azok nem egyez-tek regényírói elképzeléseivel.⁶ Ezt a körülményt azonban nem csupán az idézett mű – amolyan „literary gentle-

³ A vita legújabb összefoglalását l. Veres András: *Alkotói szándék és művészi anyag ellentéte Móricz Tündérkert-jében*. (In: *Mű, érték, műér-ték. Kísérletek az irodalmi alkotás megközelítésére*. Bp. 1979. 228–231., 515–516.)

⁴ Makkai Sándor: *Egyedül* Bethlen Gábor lelki arca. Bp. 1929. – továbbiakban *Makkai S.*, – 1929. 52.

⁵ Idézi Csáky Edit: *Az Erdély történeti forrásai*. It, 1979/4. 783.

⁶ L. erről pl. Sükösd Mihály: *Cserepek*. Élet és Irodalom. 1981. május 2.

man”-ként irodalmárkodó és történészkedő – szerzője hagyta figyelmen kívül, hanem némely „hivatásos” történetíró is. Ezért fordul elő, hogy több munkában hiteles történeti tényekként „köszönnek vissza” az *Erdély-trilógia* valójában regényírói fantázia szülte részletei.⁷

Ám a két Gábor kapcsolatának ábrázolása korántsem emiatt – vagy csupán emiatt – tér el a valóságtól még a legújabbban megjelent történeti munkákban is. A való tényeket mindenekelőtt maga Bethlen Gábor torzította el, valamint az ő elmondása és útmutatásai alapján dolgozó kortárs-történetírók.⁸ E tendenciózusan megmásított képet fogadta el – minden bizonnyal teljes jóhiszeműséggel – maga Móricz is, akárcsak a kort és forrásait sokszor hiányosan és felületesen ismerő történetírók többsége. Ám akadtak – és akadnak – olyanok is, akik történettudóshoz nem illő elfogultsággal zártak és zárnak ki vizsgálódásukból minden olyan momentumot, amelyik nem egyezik a Bethlen és udvari történetírói által írtakkal.⁹ Az elegendő ismerethiányból vagy elfogultságból fakadó, valóság-nak meg nem felelő ábrázolások nyomán erősen torzított kép él a köztudatban mind Bethlen Gáborról, mind Báthory Gáborról még napjainkban is, s ez akadályozza az egész 17. század eleji magyar história jobb, valósághűbb megismerését.¹⁰

⁷ L. pl.: *Magyarország története*. 1526–1790. Bp. 1958. 111. vagy Nagy László: *Bethlen Gábor a nagy fejedelem*. Bp. 1964. 68–72.

⁸ Ilyen volt az 1580 táján született Keserői Dajka János, az 1580-as évek közepén született Bojti Veres Gáspár, az 1607-ben született Kemény János, a századforduló táján született Maksai Péter vagy az 1585-ben született Hidvégi Mikó Ferenc. Jellemzésükről l. Bartoniek Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyar történetírás történetéből*. Bp. 1975. (Kézirat gyanánt.)

⁹ Nem mentes ennek hatása alól Szilágyi Sándor: *Báthory Gábor fejedelem története*. (Bp. 1882.) munkája sem. – Továbbiakban Szilágyi, 1882.

¹⁰ Erről legújabbban l. Nagy László: *Bethlen Gábor a magyar historiában*. (In: Kovács Kálmán szerk.: *Bethlen Gábor állama és kora*. Bp. 1980.) 3–18.

A történeti igazság kiderítéséhez elengedhetetlenül szükséges, hogy a két Gábor személyének és kapcsolatának vizsgálatánál Bethlennek és udvari történetíróinak az adatait csak akkor fogadjuk el, ha azokat más, objektívnek tekinthető források is alátámasztják. Ezt meg kell tennünk már a kapcsolat kezdeti időpontjának kutatásánál is. A történettudomány – konkrét adatok híján –, a Bocskai István halálát követő időre datálja a kezdetet. Lényegében ezt fogadta el Móricz is a *Tündérkert*-ben. Ugyanakkor például az erotikus részletei miatt sokak által forgatott és ezért tudatformáló tényezővé vált *Ördögszekér*-ben azt olvashatjuk, hogy a kapcsolatfelvétel már 1603 elején megtörtént, akkor, amikor ecsedi Báthory István elküldte az Erdélyben harcoló Bethlen táborába a valóságban tizennegyedik esztendejébe lépő gyámfiát, Gábort.¹¹ Mái is rejtély: hogy gondolhatta a kor történészeként is írogató szerző, hogy a törökellenes harcokban kétszer is megsebesült és Bocskaihoz is csak 1605 nyarán csatlakozó országbíró török–tatár csapatok közé küldte volna gyámfiát, vagyonának örökösét.¹² Az ifjú Bethlen Gábor ugyanis – az általa sugalmazott források szerint – ilyen csapatok élén küzdött 1603-ban Erdélyben. Más kérdés, hogy Bethlen ténylegesen részt is vett-e ezekben a harcokban? Erre vonatkozó, hitelesnek tekinthető forrás ugyanis mindmáig nem került elő.¹³

¹¹ Makkai Sándor: *Ördögszekér*. Bukarest, 1979. – továbbiakban Makkai S., 1979. 176–179., 181–183.

¹² Báthory Gábor 1589-ben született Váradon. Gyámatyja, ecsedi Báthory István, 1594-ben és 1596-ban sebesült meg a török elleni harcokban. Az ecsedi oligarcha 1603 februárjában készített végrendeletét l.: Századok, 1890. Politikai nézeteiről és magatartásáról l. többek között 1605. március 14-i lev. Bocskai Istvánhoz (Hargittay Emil szerk.: *Régi magyar levelestár* – továbbiakban RML – Bp. 1981. I. 328–332.).

¹³ Bethlen Gábor 1603-as katonai tevékenységéről nem tud sem Hidvégi Mikó Ferenc, sem Nagy Szabó Ferenc vagy Borsos Tamás. Ám nem tesz erről említést Basta császári hadvezér, és nincs rá adat Szamosközy István eredeti feljegyzéseiben sem. Szamosközy az Erdély történetéről később írt munkájában már szerepelteti Bethlent az 1603-as harcokban, ám erre azért került sor, mert Bethlen – Báthory főkap-

Mindezt figyelembe véve a két Gábor kapcsolatának kezdetét 1605-re kell tennünk. Arra az időre, amikor az emigrációból hazatért Bethlen Gábor csatlakozott a Báthory Gábor utódlását szorgalmazó politikai csoportosulásokhoz.¹⁴ Bethlennek a Bocskai szabadságharcban betöltött szerepéről a terjedelemszabta korlátok miatt nem szólhatunk részletesebben, noha arról is lenne bőven mondanivalónk. Ezért annak rögzítésére kell szorítkoznunk, hogy a bihari nagyurat ravasz „praktikával” fegyverfogásra készítő Bethlen¹⁵ – az utólagosan költött legendákkal¹⁶ ellentétben – meglehetősen szerény szerepet kapott a Habsburg-ellenes küzdelemben. Nemcsak a tekintélyes magyarországi nagyurak és nemesek előzték meg őt a mozgalom hatalmi hierarchiájában, hanem még az erdélyi törökföldi emigránsok egy része is.¹⁷

tányaként és tanácsosaként – maga íratott erről a szomszédságában lakó Szamosközyvel! Ennek nyomán került be azután későbbi történeti munkákba is ez az utólagosan kreált katonai tevékenység. Az ellentmondásokra különben már Angyal Dávid is fölfigyelt – (*Hibás adatok Bethlen Gábor ifjúságáról*. Századok, 1899. 549–550.) – ám az idealizált, hamis Bethlen-kép megőrzésére való törekvés a legújabb munkákban is a megalapozatlan legendákat ismétli meg. L. pl. Makkai László: *Bethlen Gábor emlékezete*. Bp. 1980.

¹⁴ Erről bővebben l. Nagy László: *Káthay Mihály a magyar historiában. Egy régvolt politikai gyilkosság*. Valóság, 1976/9. Újabbán uő.: „Rosszhírű” Báthoryak. (Kézirat, megjelenés alatt.)

¹⁵ L. Nagy László: *Bocskai István a hadak élén*. Bp. 1981. 109–118.

¹⁶ Bojti Veres Gáspár: *A nagy Bethlen Gábor viselt dolgairól*. (In: Makkai L. szerk. *Bethlen Gábor emlékezete*. Bp. 1980.) – továbbiakban Bojti, 1980. – 30–31. Maksai Péterrel Bethlen azt íratta magáról: „... he was by the next Prince Stephan Bocskai made Generall of his Armies.” ItK – 1976/2. 228.) A legendák elleni küzdelemre l. Nagy László: *Bethlen Gábor életútja legendák és tények tükrében*. (In: Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. Bp. 1980. 7–31.) vagy uő.: *Régimódi karriertörténet*. Interpress Magazin, 1980/9.

¹⁷ Bocskai István az 1604. október 18-i, az erdélyi bujdosóknak írt tájékoztatójában meg sem említi Bethlen Gábor nevét (OL Eszterházy cs. lt. Rep. 77. fasc. E.). Rhédey Ferenc török-földi emigráns katonai

Noha kapott kisebb katonai megbízatásokat is, a fő tevékenysége arra korlátozódott, amit Csiki püspök memoranduma röviden így foglalt össze: Bocskai Bethlent „*postálkodtatta a török közé*”.¹⁸ Még a portai főköveti tiszteket is másokra bízta a fejedelem.¹⁹ Ennek ellenére bőkezűen jutalmazta szolgálatait: neki adományozta Hunyadot.²⁰ Tévesen mondatja tehát Móricz a *Tündérkert*-ben Bethlen öccsével, hogy Bocskai „elvette” Hunyadot a bátyjától.²¹

Egyes adatok arra utalnak, hogy Bethlen a Báthory-párt hallgatólagos fejével, Káthay Mihály fejedelmi kancellárral került közelebbi kapcsolatba.²² Káthay fogságra vetése idején ő a Vaskapu-szoros őrzésére volt kirendelve,²³ s így nem érintették közvetlenül a pártra nézve kedvezőtlen fejlemények. Amikor pedig Bocskai haláláról értesült Ecsed várába sietett, Báthory Gáborhoz.²⁴ Részt vett-e annak a levélnek a megfogalmazásában, amelyet Báthory, trónigénye támogatása érdekében 1607. január 2-án írt a nagyvezérnek? – nem lehet megállapítani. Annyit tudunk csak bizonyosan, hogy Báthory január 10-én bizalmas üzenettel Petki János székely főkapitányhoz küldte őt. A februárban összeülő erdélyi országgyűlésen, Kövári László szerint, Bethlen előbb *saját* feje-

vezető posztot kap már 1604 végén, míg Bethlen csupán harmadrendű fontosságú feladatot. L. erről bővebben Nagy László: *A Bocskai szabadságharc katonai története*. Bp. 1961. 194–203., 319.

¹⁸ MHHD XIX. 258.

¹⁹ L. erről Nagy László: *Okmányok a Bocskai szabadságharc idejéből*. Hadtörténelmi Közlemények – továbbiakban HK – 1956/3–4.

²⁰ L. Kövári László: *Erdély történelme*. IV. Kolozsvár, 1863. – továbbiakban *Kövári*, IV. – 173.

²¹ *Móricz Zs.*, 1960. 409–410.

²² L. Nagy L.: i. m. Valóság, 1976/9. 100.

²³ *Török-magyarkori államokmánytár* – továbbiakban TMKÁO – I. 57–58.

²⁴ L.: *Magyar Történelmi Tár* – továbbiakban MTT – XIII. 95.; Vö. Szilágyi, 1882. 18.

delemmé választásához igyekezett híveket toborozni, és csupán azután propagálta Báthory megválasztását, miután felismerte saját jelöltsége reménytelenségét.²⁵ Ennek fő oka az volt, hogy Bethlen részben népszerűtlen, részben súlytalan személy volt Erdélyben. Ez viszont megkérdőjelezi azon későbbi állítások helytállóságát, hogy alapvetően ő *tette Báthoryt Erdély fejedelmévé*. Nála sokkal döntőbb szerepet játszott ebben az ifjú ecsedi főúrral közeli rokonságban álló Imreffy János.²⁶ Az a nagy politikai tapasztalatokkal rendelkező, ötvenedik életéhez közeledő férfiú, aki a kettőjük közötti humanista barátságra támaszkodva nyerte meg Báthory fejedelemsége ügyének Petki János székely főkapitányt,²⁷ és sikerrel működött közre a felkelt hajdúk Báthory mögötti fölsorakoztatásában is.²⁸

Jóllehet Bethlen nem játszott döntő szerepet Báthory megválasztásában, a fejedelmi trónra került „Tündérkirályfi” bőkezűen megjutalmazta szolgálatait, és már 1608 első felében fontos tisztségekhez juttatta őt. Júniusban fejedelmi tanácsosként, udvari főkapitányként és Hunyad megyei főispánként²⁹ kelt útra Konstantinápolyba, hogy elhozza onnan urának a

²⁵ *Kövári*, IV. 187.

²⁶ Rákóczi Zsigmond fejedelem írja 1607. febr. 2-án Petki János székely főkapitánynak: „Báthori uram igen az Imreffy uram tanácsán indult meg, vagy akarják vagy nem az erdélyi atyafiak, *vajdájává akarná tenni*”: EOE V. 449. Imreffy személyéről újabban l. Nagy László: „*Sok dolgot próbála Bethlen Gábor...*” *Erdélyi boszorkányperek*. Bp. 1981. – továbbiakban Nagy L., 1981. 32–37.; továbbá uő.: *A magyar politikai irodalom történetéhez*. Magyar Tudomány, 1981/5. 361–362.

²⁷ Részletesen erről l.: MTT XIII. 91–162.; Szilágyi, 1882. 8–35.

²⁸ Rác István: *A hajdúk a XVII. században*. Debrecen, 1969. 92–95.

²⁹ Történelmi Tár – továbbiakban TT – 1882. 207. Később Maksai Péterrel így íratott erről: „Prince Bocskai dying, the next Prince Gabriel Báthory continued him likewise in his military honour aforesaid, swearing him also of his Princ Councell. But this double greatness made him envied of the Nobility...”: ItK, 1976/2. 228. Vö.: Bojti, 1980. 33–34.

megerősítő szultáni athnamét és a fejedelmi jelvényeket.³⁰ Csiki püspök idézett jelentésében azt írja, hogy Bethlen ez alkalommal — Báthory háta mögött — a töröknek ígérte Lippát, Jenőt és Váradot, amiért az erről utólag tudomást szerző fejedelem „*beste lélek komá*”-nak nevezte őt többször „részeg korában”.³¹ Erről a felajánlásról más források — így például a Bethlen útját figyelemmel kísérő angol követ feljegyzései³² — nem tudnak. Ha sor került ilyesmire, annak rendkívül nagy titokban kellett történnie! Természetesen annak a lehetőségét sem lehet kizárni, hogy a püspök az 1620-ban készült beszámolóban későbbi — 1613-ban történt — dolgot vetített vissza 1608-ra.³³ Ennek a tisztázása ugyanúgy a jövőbeni kutatásra vár, mint azé, hogy milyen szerep jutott Bethlennek mint fejedelmi tanácsosnak és katonai vezetőnek, a fejedelem külpolitikai döntéseiben? Különösen az 1610-es, a királyi Magyarország megszerzésére irányuló terv előkészítésében, amelyik — a lényegét tekintve Bocskai 1605 tavaszi elgondolásait követve³⁴ — a töröktől meg nem szállt magyar területek keletről történő egyesítését is magába foglalta.³⁵ Az ez idő tájt kapott újabb adományok arra utalnak, hogy Báthory jutalmazni kívánta Bethlennek ekkor teljesített szolgálatait is.³⁶

³⁰ Követi útjáról l.: TT 1901. 417–418.; TMKÁO I. 86–87.

³¹ MHHD XIX. 258.

³² L.: TT 1901. 417–418.

³³ Az erdélyi püspök a beszámolót Pázmány Péter fölkérésére készítette 1620 októberében, ezzel zárva sorait: „Ezek juttanak eszemben, melyeket Nagyságod kívánsága szerint írásban foglalván Nagyságodnak küldöttem. Én ezeket *raptim*, egynehányszor *interrumpálva* is irtam”: MHHD XIX. 261.

³⁴ L. Nagy L.: *Bocskai István a hadak élén*. 170–171.

³⁵ L. Komáromy András: *Adatok az 1610. év történetéhez*. TT, 1898., továbbá R. Kiss István: *Bethlen Gábor erdélyi fejedelem*. Bp. 1923. 30–31.

³⁶ L. Géresi Károly szerk.: *A nagykarolyi gróf Károlyi család oklevéltára* — továbbiakban Károlyi Oklevéltár — IV. 51–55., 58–65. Vö.: Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányszata*. Bp. 1980. 25.

Ám akadtak olyanok, akik már ekkor kételkedni kezdtek Bethlen lojalitásának őszinteségében. Legalábbis erre utal az 1610 végén felröppent hír, amely szerint Bethlen hetedmagával a királyi Magyarországra szökött, és ott a széki merénylet után emigrált Kendi István volt kancellárhoz szegődött.³⁷ Persze annak a lehetőségét sem szabad kizárnunk, hogy a főkapitány anyagi gyarapodásának és társadalmi emelkedésének erdélyi irigyei azzal a szándékkal terjesztettek ilyen híreket, hogy gyanúba keverjék őt a széki merényletkísérlet óta kétségtelenül gyanakvóbbá váló fejedelemmel. Báthory azonban ekkor még szinte vakon bízott Bethlenben, akit éppen 1610 végén ajándékozott meg „a csiki kapitánysággal, a hámmorral együtt és a baróthi portióval”.³⁸

A fejedelem Bethlennél vendégeskedett Szeben elfoglalása előtt,³⁹ és ez a tény rendkívül valószínűvé teszi a főkapitány aktív közreműködését a Szeben megszerzésére irányuló tervek kidolgozásában.⁴⁰ Köztudott, hogy később Bethlen azt tagadta és igyekezett mind a Szeben elleni akció, mind a havasalföldi támadás minden ódiumát az öreg Imreffyre hárítani.⁴¹ A magyar történeti irodalom, kritikátlanul elfogadva Bethlen maga mentésére írt és íratott adatait, sajátosan értékelte a Báthory Gábor uralkodása alatt történeteket. Nevezetesen oly módon, hogy ami rossznak és sikertelennek minősülő történet, azt Imreffy és a fejedelem számlájára írta, míg a

³⁷ A levelet l.: HK, 1896. 203.

³⁸ *Monumenta Hungariae historica II. Scriptores* – továbbiakban MHHS – VII. 181.

³⁹ L. Czilágyi, 1882. 83.; EOE, VI. 44–45.

⁴⁰ „Bethlen tanácsából foglalta el Báthory Szebent” – olvashatjuk Csiki püspök jelentésében – „és maga Bethlen fosztotta és tolvajlotta szegényeket, és ott kapott volt sok pénzt és azzal kezde ura ellen praktikálni, kit mind szászoktul és egyéb főemberektől érttettem.”: MHHD, XIX. 259–260.

⁴¹ L.: EOE, VI. 246.; vagy MHHS, VII. 192.

jókat és sikereseket Bethlen pozitív hatásának tudta be.⁴² Lényegében ezt a vonalat követte Móricz is a *Tündérkert*ben. Az a regényíró, aki – saját szavai szerint – „a zseni tüzét” adta Báthorynak.⁴³ A kortársak tekintélyes része azonban éppen Bethlent tekintette Báthory „rossz szellemé”-nek,⁴⁴ aki harácsolási vágytól és hatalmi ambícióktól fűtve a bölcs és megfontolt Imreffy ellenére vitte bele meggondolatlan kalandokba az ifjú, könnyen befolyásolható fejedelmet. Báthory Gábor fejedelemsége történetének nagymérvű feldolgozatlansága miatt ma még felelőtlenség volna határozott véleményt mondani az egymással élesen ütköző vélemények igazáról, illetve megalapozatlanságáról. Annyit tudunk bizonyosan, hogy a Bocskai-szabadságharc idején mindketten ahhoz a vonalhoz tartoztak, amelyik Bocskai eredeti, 1605 tavaszi elgondolásainak megfelelően akarta folytatni a harcot még az 1606-os tárgyalások idején is. Ezért nevezte őket Illésházy „vakbolondok”-nak. Arra kell tehát gondolnunk, ha volt ellentét Bethlen és Imreffy között, annak okát sokkal inkább tekinthetjük személyes jellegűnek, mint elvi, politikai síkon mozgóknak.⁴⁵ Későbbi megnyilatkozásai arra utalnak, hogy Bethlen féltékeny volt nemcsak Imreffynek, de az egész Báthory-rokonságnak a vagyoni, hatalmi helyzetére és a fejedelmre gyakorolt befolyására. Ide sorolt például Dengeleghy Mihály lippai főkapitány – a fejedelem unokanővérének Török Katának a férje – vagy Bánffy Dénes, Báthory Anna férje.⁴⁶ Ám sokáig megelőzte őt az erdélyi hatalmi ranglétrán saját

⁴² L. pl. Horváth Mihály: *Magyarország történelme*. Pest, 1872. V. k. 105., 109., vagy Angyal Dávid: *Bethlen Gábor életrajza*. Bp. 1899. 12. Az egyoldalú beállítások kritikáját l. Komáromy A.: i. m. HK, 1896, 417.

⁴³ L. Nagy L., 1981. 26.

⁴⁴ L.: *Székely Oklevéltár*, VI. 38–42.

⁴⁵ Bethlen és Imreffy 1610-es kapcsolatára l.: *Régi magyar költők tára* – továbbiakban RMTK – XVII. sz. I. Bp. 1959. 402., 406.

⁴⁶ L. erről bővebben Nagy L., 1981. 26–27., 42., 43., 46.

sógora; Rhédey Ferenc váradi főkapitány is.⁴⁷ Bethlen, aki Bojti megfogalmazása szerint már 1606-ban is „*egyedül Bocskait ismerte el magánál kiválóbbnak*”,⁴⁸ feltehetően elégedetlen volt azzal a szerényebb hellyel, amely az erdélyi hatalmi rangsorban neki jutott. Elégedetlenségén úgy látszik nem változtatott az sem, hogy ebben az „úri állapotában” – saját későbbi szavait idézve – „több pénze volt” mint később, fejedelemsége első éveiben.⁴⁹ Helyzetével való elégedetlenségét nem kis mértékben okozhatta az a körülmény is, hogy már 1603-ban közel került a fejedelmi hatalom elnyeréséhez, amit – hű komornyikjának elbeszélése szerint – csupán néhány emigráns társának féltékenysége hiúsított meg.⁵⁰ „Látni való dolog, hogy az emberi állat a fejedelemséget szereti, ha módja vagyon a dologban” – írta Nagy Szabó Ferenc, Bocskaira vonatkoztatva szavait. Az események alakulása azt erősíti, hogy Bethlent is ilyen törekvések vezérelték. Ezt a célját azonban csak Báthory Gábor megbuktatásával lehetett megvalósítani.⁵¹

Történetírásunk Bethlennek Báthory ellen fordulását a Bethlenről informált udvari történetírók adatai nyomán ábrázolta. Ennek lényege röviden úgy foglalható össze, hogy a fejedelmét *mindig híven szolgáló* Bethlennek néhány vetélytársa *hamis vádaskodása* miatt kellett török oltalom alá menekülnie, élete megóvása végett. Innen szerette volna tisztázni magát a hamis vádak alól, de Báthory nem adott lehetőséget *ártatlansága* bebizonyítására. Emiatt arra kényszerült, hogy „más

⁴⁷ A váradi főkapitányi jogkörrel általában l. Nagy L.: *Bocskai István a hadak élén*, 30–31. Konkrétan Rhédey személyére l. Komáromy András: *Rhédey Ferenc váradi kapitány*, HK, 1894.

⁴⁸ Bojti, 1980. 31.

⁴⁹ Bethlen szavait l. Szilágyi S.: *Bethlen Gábor fejedelem levelezése*. – továbbiakban Bethlen lev. – Bp. 1887. 36–37.

⁵⁰ MHHS, VII. 163

⁵¹ Mikó Imre szerk.: *Erdélyi történelmi adatok* – továbbiakban ETA – I. k. 94. Bethlenre vonatkozóan l.: uo. 123.

módot” keresve térhessen vissza hazájába. A fejedelem ellen fegyverkező törökökhöz csupán azzal a szándékkal csatlakozott, hogy *közvetítő* legyen Báthory és a porta között. Arra törekedett, hogy „a fejedelem is sérelme nélkül megmaradhasson a fejedelemségben”, s ő is visszaszerezhesse annak régi kegyeit. Ez a törekvése azonban kudarcra vezetett, mert ő hiába fáradozott a viszály elsimításán, Báthory „gögös és hajthatatlan” maradt.⁵²

Történetírásunk mindmáig hajlik arra, hogy tényként fogadja el ezt a naiv mesét, és ugyanakkor figyelmen kívül hagyja mindazoknak a kortársaknak az írásait, akik ettől eltérően mondják el a Báthory és Bethlen közötti kapcsolat megromlásának okait és körülményeit. Így például Csiki István püspök memorandumát vagy Nagy Szabó Ferenc memoriáléját.⁵³ A történetírókat az sem zavarta különösebben, hogy Bethlen meglehetősen ellentmondásokban bővelkedően mesélte el híveinek az 1612. évi emigrációjának és a Báthory elleni támadásának történetét is. Így például az élete vége felé udvarába vetődő Don Diego de Estrada spanyol nemesnek azt mesélte: amiatti elkeseredésében szakított Báthoryval és fordult ellene, amiért az megerőszakolta feleségét, Károlyi Zsuzsannát. Amikor erről a sérelmről beszámolt a szultánnak, az így szólt hozzá: „No Bethlen apám, akarsz-e Erdély fejedelme lenni, akard-e megbosszulni becsületedet? Húszezer török lovaskatonát adok

⁵² Keszterői Dajka János leírását l. Cs. Szabó László–Makkai László szerk. *Erdély öröksége* – továbbiakban EÖ – IV. 3–6. A Bethlen alakjának idealizálását célul tűző történeti munkák objektív forrásnak tekintik a szerző munkáját, hallgatva arról, hogy a váradi prédikátori tiszttel 1611-től betöltő szerző 1613-ban a szószékről Báthory meggyilkolására bujtogatta a híveket. Bethlen meg is jutalmazta szolgálatait: 1615-ben udvari papjává, 1618-tól pedig Erdély püspökévé nevezte ki őt. 1613-as tevékenységére l.: ETA I. k. 114., továbbá EÖ VI. k. 458. L. még Bojti, 1980. 41–49.

⁵³ L.: MHD XIX. k. 259., ETA I. k. 110.

neked, menj és koronáztasd magad.”⁵⁴ Történeti irodalmunk még az ilyen fantáziaszüleményeknek is inkább hitelt adott, mint például Csiki vagy Nagy Szabó írásainak! Jórészt arra hivatkozva, hogy a két katolikus személy vallási okok miatt elfogult volt Bethlen ellen, s adataik azért nem tekinthetők elfogadható forrásoknak! Ezzel szemben hiteles kútfőként értékelte azoknak az elkötelezett udvari embereknek az írásait, akik Bethlen kegyeitől függtek, az ő „kreatúrái” voltak.⁵⁵ Ez a rendkívül sajátos „forráskritika” tulajdonképpen máig hatóan jellemzi a Bethlen Gábor és Báthory Gábor személyével foglalkozó történeti munkák nagy részét.⁵⁶

Ilyen körülmények között szinte természetesnek tekinthető, hogy ez az erősen idealizált Bethlen-kép vált uralkodóvá az Erdély-trilógiában is. Ezen a tényen nem változtat az sem, hogy a mű megjelenése idején a szélsőséges Bethlen-rajongók támadták Móriczt is. Főként azokért a részletekért, amelyek sértették a prúd közfelfogást, és amelyekben a regénvíró fölvillantotta hőse némely magánemberi gyengéit.⁵⁷ A „két Gábor” kapcsolatának megromlásáért Móricz ugyanúgy egyedül Báthoryt tette felelőssé, miként a történetírók. Móricz nemcsak véttelennek mutatja Bethlent a dologban, de bátrabbnak is ábrázolja őt a valóságosnál. A regényalak például azután is elmegy a fejedelmi udvarba, amikor az elfogott levele már a fejedelem kezébe került, és csupán akkor szánja el magát a menekülésre, amikor Török Katától megtudja, hogy Báthory *alattomban* az életére tör.⁵⁸

⁵⁴ Forrás, 1980/10. 86.

⁵⁵ Így Bojti Veres Gáspárt, Hidvégi Mikó Ferencet vagy Kemény Jánost, továbbá Keserői Dajka Jánost vagy Maksai Pétert.

⁵⁶ L. pl. Kővári, IV. k. 206–207. Nem akart – vagy a közhangulatra való tekintettel nem mert – szembefordulni ezzel az ábrázolással Báthory Gábor biográfusa sem, noha hangoztatta az „alapforrás”-nak minősülő Bojti megbízhatatlanságát. L. Szilágyi, 1882. 212–215.

⁵⁷ L. erről Réz Pál: *A „Tündérkert”-től a „Hadak útjához”-ig.* (Erdély-trilógia 1971-es kiadás III. k. 458.)

⁵⁸ Móricz Zs., 1960. 413.

A történeti tények azonban ellentmondanak mind a történeti munkákban, mind a regényben írtaknak. Mindenekelőtt Bethlen Gábor *ártatlanságát* illetően! A valóságban ugyanis Báthory Gábor főkapitánya és tanácsosa már 1611 nyarán elárulta „jót tött urát és fejedelmét”. Ekkor pedig még saját elmondása szerint sem volt szó semmiféle sérelemről vagy fenyegetettségről, mégis a katonai esküszegés és hűtlenség büntettét követte el, amikor a Brassó melletti csatából hazafutva, a fejedelem háta mögött tárgyalásokba bocsátkozott és magánegyezményt kötött az országba törő intervenciós csapatok parancsnokával, Forgách Zsigmonddal.⁵⁹ „Főbenjáró”⁶⁰ vétkét azzal is tetézte, hogy török segélyerőket akart hozni „jót tött ura” ellen, Forgách megsegítésére.⁶¹ E terv végrehajtása csupán amiatt szenvedett kudarcot, mert a portán már döntöttek Báthory megsegítése mellett. Bethlent megelőzte a temesvári pasánál is Báthory segélykérő követe, Dengeleghy Mihály lippai főkapitány és Havasalföld felől nagy török segélyerő indult Báthory támogatására. Így a török vég-

⁵⁹ L.: TT 1899. 714–716. Vö. ezzel pl. Makkai László azon állítását, miszerint „Bocskai halála után mint Báthory Gábor legfőbb tanácsadója szervezte Erdély önvédelmét a királyi Magyarországról kiinduló támadásokkal szemben.” (*Bethlen Gábor emlékezete*, 7.)

⁶⁰ Cselekménye katonai megítéléséről l. pl. HK 1891. 569–574. vagy Rohonyi Gábor–Nagy László–Tóth Gyula szerk.: *Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához*. Bp. 1955. I. k. 309. A „háládatlanság” megítélésére l. *Zrínyi Miklós hadtudományi munkái*. Bp. 1976. 264.

⁶¹ L.: EOE VI. k. 250–261. Egy későbbi levelében ezzel ellenkezőket ír! L. Szilágyi Sándor szerk.: *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*. – továbbiakban Bethlen pol. lev. – Bp. 1879. 441. L. még Bethlen 1611. júl. 21. levelét sógorához, amelyből az derül ki, hogy Dengeleghy Mihály lippai főkapitány már őt megelőzve Temesvárra ment török segélyt hozni Báthory mellé. Bethlen különben sógora előtt is elhallgatta, hogy egyezkedett Forgách Zsigmonddal. A hivatkozott levelet l.: *Bethlen Gábor levelek*. Bukarest, 1980. 34–41. Az athnamében fogadottakra l.: ETA II. k. 332.

beliek társaságában érkező Bethlen is a fejedelemnél jelentkezett. A jogos és szigorú felelősségre vonást és megtorlást azáltal kerülte el, hogy úgy állította be a dolgot, mintha csupán színlelésből tárgyalt volna Forgách főkapitánnyal, s erejének kikémlelésére ment annak táborába. Annak, hogy eredetileg Forgách mellé akart török segítséget hozni, nem volt írásbeli nyoma. Bethlen ezt nem árulta el még bizalmasának, Mikó Ferencnek sem!⁶² A póru jár Forgách, ha bosszúból tájékoztatta is erről a fejedelmet, Bethlen könnyedén letagadhatta a vád igazát. Az Imreffy halálával magára maradt Báthory, úgy tűnik, hitelt adott Bethlen magamentő kimagyarázkodásainak. A brassói csatatéren katonahalált halt öreg rokona helyébe első tanácsossá nevezte ki őt. Bethlen ily módon egészen 1612 őszéig *meghatározó befolyást* gyakorolt Báthory politikai döntéseire.⁶³

Móricz a *Tündérkertben* – a történeti munkákhoz hasonlóan – Bethlen magamentő elmondása alapján írt a szerdahelyi tárgyalásról, valamint a török segélykérésről. Ennek kapcsán, nem tudni mi okból, összekeverte az események kronológiáját is. A valóságban ekkor már halott Imreffy számol be a fejedelemnek minderről:

„Gyógyuljon meg Nagyságod, jó híreink vannak: Bethlen megjött a Zsil mellett, Déváról elszorította Forgách hadát. *Szerdahelyen alkudott velek* s megesküdött, hogy kimegy Tömösvárra, behozza a Tömösvári basát.” Amikor Bethlen megérkezik a török segélyerőkkel, a fejedelem megöleli és így szól hozzá: „– *Neked adom fejedelmi szavammal Hunyadot és egész uradalmát . . . Senki soha úgy meg nem érdemelte Mátyás király óta.*”

⁶² L.: MHHS VII. k. 205–207. Vö.: ETA I. k. 105–106., MHHS XIX. k. 259., HK 1896. 290.

⁶³ Imreffy haláláról l. többek között ETA I. k. 105. vagy Kocziányi L. szerk.: Borsos Tamás *Vásárhelytől a Fényes Portáig*. Bukarest, 1972. – továbbiakban Borsos, 1972. – 58–59. Bethlen főtanácsadói voltára l. *Szilágyi*, 1882. 269–270.

Kinevezi őt a Brassót ostromló csapatok parancsnokának, de előbb hazaküldi felesége megvigasztalására. Este vacsora közben azonban már így gúnyolódik Bethlenen: „—No, Főkapitány uramat sem látjuk hamarosan . . . A bibliai Zsuzsanna nem ereszti vissza, míg minden lyukat be nem foltoz.”⁶⁴ A Móricz-kutatók Báthory e megnyilvánulásában nyilván felismerik a modellt: Ady viselkedését egyik Móriczéknál tett látogatása után. Ez újabb adalékul szolgálhat annak alátámasztására, hogy Báthory alakjának megrajzolásánál mekkora szerepet kapott az Ady-motívum.⁶⁵ Ám ugyanakkor jól nyomon követhető a regényírónak az a törekvése is, hogy egyre inkább erkölcsi piedesztálra emelje Bethlent Báthoryval szemben. Ennek érdekében Móricz Báthorynak egyre több negatívumát tárja elő. A regényben a fejedelem egyre gátlástalanabbá válik mind a magánéletében, mind uralkodói magatartásában. Vele szemben *Bethlen képviseli* nemcsak a nyugalmat, biztonságot, de az ország érdekeit is. Magára veszi az ország gondját-baját az uralkodásra egyre alkalmatlanabbá és méltatlanabbá váló fejedelem helyett. A brassói ostromzár parancsnokaként a szászok földjét művelteti katonáival. A részegen orgiázó fejedelemhez tántoríthatatlan hűséggel ragaszkodik. Báthory először csak mulat Bethlen szorgoskodásán, s hűgának odarendelésével igyekszik eltántorítani őt a komoly, országmentő tevékenységtől. Később azonban már féltékenykedni kezd rá, s különböző ürügyekkel beleköt hűségese hívébe. A kettőjük közötti kapcsolatot tovább rontja a „gonosz” Imreffy, aki — amint tudjuk — csupán Móricz fantáziájában él még 1612-ben is, hiszen a valóságban meghalt 1611 júliusában. Úgy látszik azonban élnie kellett halála után is; minden bizonnyal azért, hogy ő lehessen Báthory „rossz szelle-

⁶⁴ Móricz Zs., 1960. 334–339.

⁶⁵ L. Móricz Virág: *Apám regénye*. Bp. 1953. 112., továbbá Nagy Péter: *Móricz Zsigmond*. Bp. 1979. 65.

me” akkor is, amikor már csak Bethlen tölthette be ezt a szerepet.⁶⁶

Talán megkockáztatható az a feltevés, hogy ennél a regényrésznél már nem csupán a Bethlen alakját idealizáló történeti munkák vezették félre, vitték hamis vágányokra a regényíró, hanem a saját preconcepciójához való ragaszkodása is. Móricz nyomon követhetően ismerte azokat az egykorú történeti forrásokat is, amelyek a valóságnak megfelelően ábrázolták a két Gábor 1612-es kapcsolatának alakulását. Ezekből a forrásmunkákból kitűnik, hogy 1612 januárjától Bethlen csaknem mindig Báthory mellett tartózkodott mint első tanácsadója és bizalmasa. Nincs nyoma annak, hogy Báthory megbízta volna Bethlent a brassói ostromzár vezetésével. Amikor 1612 áprilisában Bethlen társaságában Báthory elhagyta a Szászföldet, Bethlen Farkas – az emlékiró bethleni Bethlen Miklós nagyapja – lett a brassói ostromzár parancsnoka.⁶⁷ A Szilágyi Sándor által írt Báthory-biográfiát sűrűn forgató Móricznak ezt ugyanúgy tudnia kellett, miként azt, hogy a portára indított Géczi András nem Brassón keresztül ment küldetése helyére, hanem Belgrádon át.⁶⁸ Éppen ezért, amit Móricz a *Tündérkertben* Bethlen Brassó körüli tevékenységéről – többek között az „áruló” Géczi közeledésének visszautasításáról – ír,⁶⁹ az általa is ismert történeti tények megváltoztatása nyomán született.

Vajon miért módosított Móricz az általa is jól ismert történeti tényeken? A szándék, úgy véljük, egyértelműen felismerhető: a regényíró már előre menteni igyekszik az Erdélyre pusztító idegen hadakat hozó Bethlent a kétségtelenül negatívnak minősülő cselekmény súlya alól. Ennek érdekében rajzolja oly reménytelennek Erdély állapotát „a pusztulás szélén far-

⁶⁶ Móricz Zs., 1960. 347–413. L. még Nagy P.: i. m. 239–240.

⁶⁷ Szilágyi, 1882. 177.

⁶⁸ Mika Sándor: *Weiss Mihály. Egy szász államférfiú a XVII. századból*. Bp. 1893. 169. A mű felhasználásáról L. Csáky E.: i. m. 774.

⁶⁹ Móricz Zs., 1960. 359.

sangoló” Báthory uralma alatt, és ezért ad hitelt mindazon Báthory-ellenes vádaknak, amiket Bethlen maga mentése érdekében írt vagy íratott udvari historikusaival. A történeti tényeket meglehetősen jól ismerő Móricznak *tudnia kellett*, hogy 1612–1613 fordulója éppen Báthory helyzete megszilárdulásának az időszaka volt, és az erdélyi belső viszonyok konszolidációjáé. Báthorynak sikerült rendezni a dolgait nemcsak a fejedelmi önjelölt Géczit ejtő portával, de a bécsi udvarral is. Nagy András hajdúfőkapitány kivégeztetése pedig a hajdúk anarchikus törekvéseinek szabott gátat.⁷⁰ A valóságban tehát nem egy pusztulás szélére jutott országot „mentett meg” Bethlen Gábor török csapatok igénybevételével, hanem egy konszolidálódó országra hozott égető-pusztító idegen hadakat, alapvetően önös érdekektől és céloktól vezéreltetve.

Ugyanúgy tudnia kellett Móricznak azt is, hogy Bethlen nem *ártatlanul* gyanúba keveredve kényszerült török földre menekülni, hanem a jogos felelősségre vonástól való félelmében futott török oltalom alá. Ha nem győzte meg erről az író az elfogultnak tartott „pápista” Csiki István levele,⁷¹ akkor meggyőzhették azok a sorok, amelyek Bojti latin nyelvű és Biró Sámuel magyar nyelvű írásában rendelkezésére álltak:

„Azért levelet ír [ti. Bethlen] a tömösvári pasának, egyetértvén a szászokkal: sietne a passa bejöni a hadakkal, mivel Báthori Gábor a némethez akarna hajolni, s az országot is hajtani, ő pedig, a fényes porta hűségében lévén, Báthori Gábort fejedelminek nem akarná esmérni . . .”⁷²

Báthorynak soha, esze ágában sem volt a némethez hajtani Erdélyt; ez ellentétben állt egész politikai koncepciójával.⁷³ A kort jól ismerő regényírónak világosan látnia kellett, hogy

⁷⁰ L. erről Szilágyi, 1882. 225–227. vagy Kővári, IV. k. 209.

⁷¹ MHHX XIX. k. 259.

⁷² MHHS VII. k. 227. vagy Bojti, 1980. 41.

⁷³ Erről bővebben l. Rácz I.: i. m. 92.

Bethlen csupán azért állított ilyeneket, mert jól tudta: csakis e vád elhíttetésével bírhatja rá a háborús kockázatvállalástól idegenkedő török vezetést egy Báthory trónfosztására irányuló fegyveres beavatkozásra.

Nincs mód arra, hogy az adott terjedelem határai között hosszasan elemezzük annak az okait: miért éppen 1612 nyarán határozta el magát Bethlen nyílt török beavatkozás sürgetésére? Csupán röviden utalhatunk a szász lázadás fejleményeire mint ösztönző momentumokra. Az Erdélyben csupán Móricz regényében és nem pedig a valóságban népszerű Bethlennek azt kellett látnia, hogy a Brassóba zárkózott lázadók szorult helyzetükben készek támogatni a még nála népszerűtlenebb és súlytalanabb Géczi András trónigényét is. Méltán számolhatott tehát azzal, hogy ezek a nemesek és polgárok — félretéve idegenkedésüket — felsorakoznak mögötte is. Ugyanakkor Géczi fejedelmi aspirációjának kedvező portai fogadtatása arról tanúskodott, hogy egyes török vezetők hajlanak elállni Báthory további támogatásától, sőt nem idegenkednek annak trónfosztásától sem.⁷⁴ Nem megalapozatlanul merülhetett fel benne az a gondolat, hogy még inkább támogatnák az ő trónigényét, hiszen már 1603-ban is hajlottak őt fejedelemnek elismerni.⁷⁵ Ezek a momentumok arra ösztönözték az erős hatalmi ambícióktól fűtött Bethlent, hogy hozzákezdjen saját fejedelmi aspirációinak megvalósításához. Emiatt kezdett írogatni az ismerős török vezetőknek, és emiatt igyekezett pártot szervezni magának a székelyek között is.⁷⁶ A kedvező jelek mellett azonban aggasztóak is mutatkoztak. Olyanok, amelyek óvatosságra intették őt. Így például az a körülmény, hogy Géczit ugyan elismerték fejedelemnek, de nem adtak mellé számottevő katonai erőt. Vagy az, hogy Báthory helyzete szemlátomást napról napra erősödött. Ez

⁷⁴ L. Mika S.: i. m. 169–174.

⁷⁵ MHHS VII. k. 163.

⁷⁶ L. uo. 227., Szilágyi, 1882. 212.

magyarázza, hogy Bethlen miért nem mert nyíltan színre lépni és miért mutatta magát az utolsó pillanatig Báthory hívének. Tudjuk, hogy ebben a szellemben intézkedett 1612 júniusában Lippán,⁷⁷ és emiatt írt még szeptember 8-án is olyan levelet Memhet agának, amelyben Báthory ártatlanságát bizonygatta az ellene felhozott vádakkal kapcsolatban.⁷⁸ Báthory nem is gyanakodott rá mindaddig, amíg egy korábbi „praktikás” levele a kezébe nem került. Ez szeptember 8-ra és szeptember 13-a között történt, amiről tudomást szerezve Bethlen a szökés mellett döntött. Báthory szeptember 14-én tudósította erről Thurzó nádort. A levél saját kézzel írt utóiratában azonban ez olvasható: „Bethlen Gábor is uttyában meg gondolván magát, im szinte *most küldé egy könyörgő levelet, kiben kegyelmet kér.*”⁷⁹ Ez újabb bizonyíték egyrészt arra, hogy Bethlen maga is érezte és elismerte bűnösségét, továbbá, hogy ekkor is igyekezett két vasat tartani a tűzben. Arra vonatkozóan különben, hogy szisztematikusan munkálkodott a fejedelem megbuktatásán már jóval korábban is, újabb adalékot szolgáltat az a levél, amelyet Báthory 1613-ban írt Szkender pasának. Ebben elpanaszolta, hogy Bethlen – mint főtanácsadó

– „valamikor az adót be akartam küldeni [ti. a portára] mindenkor elvert róla, és *azt mondta, ne adjak adót*, mert csak ajándékokkal is megéri a török; már mostani dolgaiból látom, s veszem *későn* is eszembe, hogy mind arra való *hamis tanács* volt, *hogy legyen mivel vádolhasson a fényes portán engemet.*”⁸⁰

Móricz ezt az adatot is ismerte, ám mégis mellőzte annak felhasználását Bethlen 1612-es tevékenységének regénybeli ábrázolásánál. Akárcsak azoknak a vádaknak az ismertetését,

⁷⁷ TMKÁO I. k. 107.

⁷⁸ EOE VI. k. 66.

⁷⁹ HK 1896. 431. Vö. EOE VI. k. 243.

⁸⁰ HK 1896. 431–432.

amiket Bethlen a portán Báthory ellen felhozott.⁸¹ Hallgatott arról is, hogy Bethlen – trónra ültetése fejében – Géczihez hasonlóan a töröknek ígérte a tizenöt éves háborúban visszafoglalt Lippa és Boros-Jenő várakat, valamint azok környékét.⁸² *A regényalak Bethlen nem egy mindenre elszánt trónigénylő – mint amilyen a valóságban volt –, hanem egy nemzete sorsán aggódó hazafi.* A regényben még arról is sikerül meggyőznie Szkender pasát, „hogy elég lesz egy *kisebb sereggel* bevonulni a Vaskapun”.⁸³

Móricz figyelmen kívül hagyta azt a kiadott levelet, amelyet Bethlen nem sokkal szökése után írt Thurzó nádornak, Báthory Gábor – és az egész Báthory-család – ádáz ellenségének. Ebben a levélben pedig Bethlen nemcsak azt bizonygatja, hogy csupán élete megmentése miatt, s nem pedig „maga állapotának öregbítéséért” szökött török földre, hanem leleplező adatokat közöl az 1611-es hűtlenségéről is. Ebben vádolja meg a fejedelem unokanővérét Török Katát nemcsak vérfertőzés elkövetésével, de azzal is, hogy ő biztatta Báthoryt a megöletésére.⁸⁴ Thurzó – jöllehet valóban ellenséges érzületekkel viseltetett Báthory iránt –, de Bethlent talán még kevésbé kedvelte. Éppen ezért a kapott levelet lemásoltatta és megküldte nemcsak Báthorynak, de Forgáchnak is, akit Bethlen azzal vádolt, hogy 1611-ben Erdélyben „mind magát s mind sokat az országbeli főrendek közül törbe ejte”. A feje-

⁸¹ MHHS VII. k. 238–239.

⁸² L. a Bethlennek adott szultáni athnamét: ETA II. k. 340. Történetírásunk tényként idézgette Bethlennek azt az 1615-ben írt sorait, miszerint: „Nem én ígértem uram Lippát a töröknek, hanem szegén Sigmond fejedelem . . . Az ótától fogva való ígéretekből vött matériát a török a várak kérésére.” (*Bethlen pol. lev.* 31.) Az 1601-ben Báthory Zsigmondnak, az 1605-ben Bocskai Istvánnak és az 1608-ban Báthory Gábornak adott szultáni athnamékban azonban nincs nyoma ilyesminek! L.: ETA II. k. 315–335.

⁸³ Móricz Zs., 1960. 447–449.

⁸⁴ A levelet l.: EOE VI. k. 246–251.

delem röviden reflektált Bethlen vádjaira: „az áruló szolgál csak arra való, hogy jót tölt urát rágalmazza és szidalmazza.”⁸⁵ Forgách viszont „tökéletlen”-nek nevezte Bethlent és azon véleményének adott hangot, hogy ezt a levelet a budai pasa tudtával írta a várható ellenlépések kipuhatolására.⁸⁶ Bethlen cselekedetét különben mélyen elítélték nemcsak Báthory magyarországi ellenségei, de maguk az erdélyiek is. Az 1612 novemberében összeülő országgyűlés mint hazaárulót – Géczivel együtt – fej- és jószágvesztésre ítélte őt. Ugyanakkor kérték a török vezetőktől kiadatását, mely levélben ugyancsak elítélő jelzők kíséretében szóltak személyéről.⁸⁷

Az itt hivatkozott forrásadatok többsége már egy évszázada publikálásra került, történetírásunk azonban jórészt átsiklott felettük. Nyilvánvalóan azért, mert nem voltak beilleszthetők az erősen idealizált Bethlen-képbe. Csupán azokat az egykorú vagy közel egykorú írásokat tekintette mérvadóknak, amelyek a Bethlen által kiírt különböző, egymásnak sokszor ellentmondó legendákat tartalmazták.⁸⁸ Figyelmen kívül maradt például az is, hogy a Török Katáról írtakat egyértelműen cáfolja az a szintén Bethlentől származó adat, miszerint éppen ez az asszony figyelmeztette őt arra, hogy ne menjen a fejedelmi udvarba, mert ott veszély leselkedik rá, miáltal az életét óvta meg.⁸⁹ A nádornak írt azon kitétele, hogy nem tör maga állapotának „öregbítésére”, vagy hogy „magamnak az felső polcot nem kívántam soha és mostan is nem kívánom,

⁸⁵ HK 1896. 434. Vö.: TT 1891. 602.

⁸⁶ Forgách Zsigmond 1612. nov. 9-i lev. a nádorhoz: OL Thurzó cs. lt. fasc. 52. n°. 21.

⁸⁷ EOE VI. k. 255–256., TMKÁO I. k. 112.

⁸⁸ Bethlen még a végrendeletében is kötelezővé tette „kreatúráinak” az ő dicséretét: „... valakik én creaturáim vagytok, édes hiveim! arról cum gratiarum actione megemlékeztek, énfelőlem jól emlékezni meg ne szűnjetek.” (Makkai L.: i. m. 1980. 195.)

⁸⁹ Erről részletesen, forrásadatok megjelölésével l. Nagy L., 1981. 29–31.

mert tudom, hogy nem nekem való” — nem tekinthető egyébnek üres diplomatizálásnál. Hiszen éppen a fejedelmi trón mindenároni megszerzéséért ment 1613 elején a szultáni udvarba és vádolta meg „jó tött urát és fejedelmét” mindennel, csakhogy azt megfosszák trónjától és őt tegyék a helyébe. A szultán előtt elmondott beszédét, az ő általa sugallt leírás szerint, ezekkel a szavakkal zárta: Erdélyt „*szabadítsátok fel minél hamarább a győzhetetlen császárnak győzedelmes fegyvere által*”.⁹⁰ Persze erősen kérdéses, hogy Bethlen *csak* azokat a vádakot mondta-e el a divánülésen, amiket udvari embereivel leíratott?⁹¹ Ezek a vádak — amelyek különben magukba foglalják csaknem mindazon cselekményeket, amelyek elkövetésétől Machiavelli óvja a fejedelmeket⁹² — sokkal inkább szólhattak a magyarországiaknak, mint a divánpasáknak. Valószínűtlen ugyanis, hogy bármelyik török méltóságot fölháborították volna akár Báthory előterjesztett erkölcsi kilengései, akár a nemesi szabadságjogok megsértésével kapcsolatos vádak! S ezt Bethlen tudta a legjobban, aki éppen elég időt élt közöttük ahhoz, hogy ne ilyen gyenge argumentációval próbálja Báthory trónfosztását kiharcolni! Talán mindenkinél jobban tudta; ezt azzal érheti el a legbiztosabban, ha elhitei velük, hogy a fejedelem Habsburg-kézre akarja játszani Erdélyt, továbbá ha kötelezettséget vállal a tizenötéves háború folyamán felszabadított erdélyi várak és területek újbóli török kézre adására. Tudjuk, hogy már az elfogott levelében is ilyenekkel vádolta Báthoryt.⁹³ Azt pedig, hogy a várak visszaadására — elsőként az erdélyi fejedelmek közül — kötelezettséget vállalt, a neki adott szultáni athnamé egyértelműen bizonyítja.⁹⁴

⁹⁰ L. MHHS VII. k. 239.

⁹¹ L. erről Szilágyi, 1882. 258.

⁹² N. Machiavelli: *A fejedelem*. Bp. 1964. 91.

⁹³ MHHS VII. k. 227.

⁹⁴ L. a 82. jegyzet alatt idézeteket!

Bethlen török–tatár katonasággal akkor tört be Erdélybe, amikor ott már teljesen lecsendesültek a viharok és a békés építőmunka napjai következtek volna. Az követően, hogy az erdélyi országgyűlés köszönetet mondott Báthory Gábornak az ellene fellázadtak iránt tanúsított nagylelkűségéért, valamint azért, hogy pénzét és fáradságát nem kímélve II. Mátyás császárral és magyar királlyal egyezményt kötött, ezzel erősítve „hazánk állapotját”. Báthory érdemeinek elismerésével kapcsolatban törvényt iktatták:

„Ezelőtt való gyűlésünkben *hazánknak édes atyjának* consecráltuk vala felségedet, most az mennyivel örökösb és állandóbb atyai jó tételét tapasztaljuk hozzánk felségednek és ahoz képest ha mit annál jobb és nagyobb jót mondhatunk . . . *in perpetum conservatorem patrem patriae vicissim nominamus et consecramus.*”⁹⁵

Történetírásunk a rendeknek ezt a megnyilatkozását hajlott *pusztán erőszak eredményének*, a „megtört rendiség szervilizmusa” egyik megnyilvánulásának minősíteni.⁹⁶ Ám a hasonló körülmények között született, Bethlent magasztaló végzéseket⁹⁷ ugyanakkor sűrűn idéztük *szabad* véleménymondásként! Az egykorú adatok amellett szólnak, hogy a rendek Báthory és Bethlen vonatkozásában sokkal inkább ragaszkodtak az utókor történetírói által szívesen „zsarnok”-nak minősített Báthoryhoz, mint a nemzeti és vallási szabadságjogok „bajnoka”-ként dicsért Bethlenhez. Ezt a véleményt tükrözi az az üzenet is, amelyet a rendek Borsos Tamás követel a török vezetőknek küldtek: „csak heában leszen az Bethlen Gábor dolga, mert mi tudjuk, hogy *az ország ő mellé nem áll, mert őtet nem szeretik.*”⁹⁷

A többek által kegyetlen, féktelen zsarnoknak minősített Báthory Gábor a hatalmába került Bethlen Gábornét nem

⁹⁵ EOE VI. k. 275.

⁹⁶ L. pl. Szekfű Gyula: *Bethlen Gábor*. Bp. 1929. 39–40.

⁹⁷ EOE VII. k. 250., 355. Vö. uo. 406.

háborgatta; Károlyi Zsuzsanna senki által nem zavartatva élhetett előbb Nagyenyeden, majd sógora szentjóni kastélyában.⁹⁸ A fejedelem mondott ugyan olyanokat, hogy Bethlennek most már nem lesz más választása, minthogy vagy „a patyolatot veszi fel, vagy a tenger vizét issza meg”⁹⁹ – ám mégis hajlandó volt megbocsátani az őt többször eláruló főkapitányának is – akárcsak Géczinek.¹⁰⁰ Bethlen azonban nem elégedett meg a fejedelmi kegyelemmel¹⁰¹: neki a *fejedelmi hatalom* kellett! Még azon az áron is, hogy az őt trónra ültető török–tatar csapatok várhatóan szörnyű pusztításokat művelnek Erdélyben! E pusztítás méreteiről tájékoztat többek között a színleg Báthory segítségére érkező – valójában az életére törő – Abafy Miklós tokaji kapitány a nádornak küldött jelentésében:

„Az egész Erdélyben nehezen maradt tíz falu a kolcsos városokon kívül, kit el nem égettek, és számtalan rabnak asszony állatnak, gyermekeknek iszonyú sikoltások, azt beszélik, felül haladgya az egyéb sokaságú egybe gyűjtött oktan marháknak ordításokat.”¹⁰²

A török táborral vonuló Bethlen saját szemeivel láthatta mind a felgyújtott falvakat, mind a leöldösött vagy rabságba hurcolt erdélyieket. Ennek ellenére azt állította, hogy az erdélyiek „szabadon” senkitől meg nem félemlítve választották meg

⁹⁸ L.: ETA I. k. 111. Itt esik szó arról a bizonyos enyedi halvásárlásról, amelyet Csáky Edit is említ (i. m. 773.). Báthory Gábor ezen nagylelkű bánásmódjával vö. azt a fantáziaszüleményt, amit Bethlen Don Diego de Estradanak mesélt: Forrás, 1980. 10. sz. 85. L. még: EOE VI. k. 76.

⁹⁹ EOE VI. k. 77.

¹⁰⁰ Szilágyi, 1882. 246–247.

¹⁰¹ L. erről TT 1885. 209–212. Vö. Borsos, 1972. 72.

¹⁰² HK 1896. 448. Vö. ETA I. k. 115–116. E pusztítás emléke oly mélyen ivódott az erdélyiek emlékezetébe, hogy még tíz esztendővel később is ennek megismétlésétől félve nem fordultak nyíltan Bethlen ellen! L. erről EOE VIII. k. 138–143.

őt fejedelmükké.¹⁰³ A való helyzetet azonban nem az ő állításai tükrözik, hanem a közvélemény szócsöveként számon tartott Nagy Szabó Ferenc emlékirata, miszerint:

„noha hólyagzani kezdett vala az ország, hogy a török akarata ne legyen, hanem libera electio legyen, de *ugyan lön electio! Azt választák, a kit a török császár akara és a bassa – féltekben libere eligálták* Bethlen Gábort. Ez végbe menvén a gyűlés, elmene a bassa haza a törökkel és Bethlen Gábor székibe üle a pusztá országba. *Mert többet rabla huszon-ötezer-nél ezúttal Erdélyben a tatár és török.*”¹⁰⁴

Móricz is utal a regényben arra, hogy a török elvonulására azért kerülhetett sor, mert az ellenállást folytatni kívánó Báthory Gábor 1613. október 27-én merénylet áldozata lett.¹⁰⁵ Az erdélyi püspök – sok erdélyi kortárrsal egybehangzóan – Bethlen Gábort tekintette a gyilkosság értelmi szerzőjének.¹⁰⁶ Az utókor történetírása – közötté jelen sorok írójának több korábbi munkája is – nem vett tudomást e kortársi véleményekről, illetve megalapozatlannak minősítette azokat.¹⁰⁷ Ám az egykorú adatok újabb vizsgálata és összevetése – nem utolsósorban a Géczi Andrással, valamint a

¹⁰³ L. Bethlen pol. lev. 4. vagy TMKÁO I. k. 119.

¹⁰⁴ ETA I. k. 114–115. Vö. TT 1881. 383. vagy R. Kiss I.: i. m. 1923. 36.

¹⁰⁵ Móricz Zs., 1960. 503–504.

¹⁰⁶ L. erről MHHD XIX. k. 259., ETA I. k. 115., EOE VI. k. 535–537. Bethlen Don Diegonak azt mesélte, hogy felesége „a rosszul élvezett ám jól meggyalázott hölgy” küldte Báthoryra a gyilkosokat. Ezt ő helytelenítette, „mivelhogy Báthoryt maga akarta megölni test test elleni nyílt párviadalban.” (Forrás, 1980/10. sz. 86.)

¹⁰⁷ L. pl. Angyal D.: i. m. Századok, 1899. 549., Komáromy A.: i. m. HK 1894. 442.; R. Kiss I.: i. m. 1923. 45., Szekfű Gy.: i. m. 42. vagy Nagy László: *Bethlen Gábor a független Magyarországért*. Bp. 1969. 78.; Hodor Károly: *Doboka vármegye Természeti és Polgári esmertetése* c., Kolozsvárott 1837-ben megjelent munkája 51. oldalán azt olvashatjuk, hogy „két megcsalt férj” vagdalta össze a fejedelmet. Ez a motívum szerepel a *Tündérkertben* is.

merényletet végrehajtó hajdúkapitányokkal szemben követett eljárás – és más fölöttébb gyanús momentumok azt támasztják alá, hogy Báthory Gábor meggyilkolása Bethlen intenciói és ígéretei nyomán történt, és hogy az új fejedelem a kompromittáló tények leplezésére tétette el láb alól a terhelő tanúkat, mielőtt azok a nyilvánosság előtt megnevezhették volna felbujtójukat.¹⁰⁸

A regényíró a *Tündérkertben* éppúgy mentesíti hősét a Báthory-gyilkosságban való bűnrészesség alól, akár a többek által „Bethlen-gyalázással” vádolt Szekfű Gyula az oly hevesen támadott Bethlen-biográfiában.¹⁰⁹ A regényalak meleg szavakkal méltatja Báthory érdemeit a körötte levő fejedelmi tanácsurak és a Móricz szerint magyarul jól értő Szkender pasa előtt: „Könnytől párás szemmel” emlékezik vissza az „ecsed i fűjű főúrra, ki őt fölemelte s azokban a nehéz időkb en semmiből kigy arapította.” Allia Farkast „Báthory leghívebb tábornokát” nevezi ki Várad főkapitányává – (sógora, Rhédey Ferenc helyett) – akitől várható a gyilkosok méltó megbüntetése és a holttest tiszt es méltó eltemett etése.¹¹⁰ Ha e regényrészlet történeti hitelességét vizsgáljuk, akkor csupán arra találhatunk egyértelmű adatokat, hogy Allia Farkas váradi főkapitányi kinevezésére sohasem került sor,¹¹¹ és hogy a

¹⁰⁸ L. Nagy L., 1981. 58–61. Több más adat mellett Bethlen részességét a gyilkosságban bizonyítja az az 1613. október 28-án kelt levele is, amelyben azt írta: Báthoryt „*tegnapelőtt*,” – tehát október 26-án – megölték Váradon a „maga szolgálái”. *Bethlen pol. lev.* 5–6. Szepsi Laczkó Mátétól tudjuk, hogy Géczi és Abafy először valóban október 26-án akarták megölni Báthoryt, de ez a kísérletük kudarcot vallott. (ETA III. k. 140.) Géczi erről a kudarcról nem értesítette idejében Bethlent, aki ezért datálta 26-ra a merényletet, mielőtt még Géczi jelentését megkapta volna.

¹⁰⁹ L. Szekfű Gy.: i. m. 42. Vö. R. Kiss I.: *Az átértékelt Bethlen Gábor*. Debrecen, 1929.

¹¹⁰ Móricz Zsigmond, 1960. 505.

¹¹¹ L. erről Komáromy A.: i. m. HK 1894.

Báthory „hideg testéről” való gondoskodás nem úgy történt, mint a regényben.¹¹² Azt nem tudjuk, hogy Szkender pasa értett-e magyarul? — azt azonban igen, hogy Báthoryról más-ként vélekedett a valóságban, mint a regényben.¹¹³ Nem lehet kizárni annak a *lehetőségét*, hogy Bethlen — miután megkönnyebbült lélekkel értesült Báthory haláláról —, belső ujjongó örömét elfojtva a nyilvánosság előtt megkönnyezte elődjét. Tudta, hogy mennyi híve van a meggyilkolt ifjúnak az udvari katonaság, és az udvari emberek között,¹¹⁴ s azt is, hogy ezek mit várnak el tőle! Az már sokkal valószínűtlenebb, hogy nyilvánosan magasztalta volna azt a férfiút, akit többször „kegyetlen, vérszopó, parázna zsarnoknak” nevezett nemcsak a török vezetők, de a magyar közvélemény képviselői előtt is. Tudjuk, éveken keresztül azon fáradozott — nem sok sikerrel —, hogy a Báthory-nimbuszt lerombolja.¹¹⁵

Ha az elmondottak alapján összegezni kívánjuk, hogy a két Gábor — és a kettőjük közötti kapcsolat — ábrázolása a *Tündérkert*ben mennyiben tükrözi a történeti valóságot? — akkor a feleletet ketté kell választani. Móricz ugyanis — kisebb részletektől eltekintve — meglehetősen történethűséggel igyekezett visszaadni a regényben mindazt, amit ő történeti valóságnak hitt — vagy akart hinni — Bethlen Gábor írásai és történetírói, valamint az ezek nyomán készült későbbi történeti feldolgozások alapján. Nagyrészt azokat a történeti koncepcióját zavaró forrásokat hagyta figyelmen kívül, amelyeket a Bethlen Gábor életével foglalkozó szakmunkák túlnyomó

¹¹² L. Szalárdi János: *Siralmas magyar krónika*. Bp. 1980. 90.

¹¹³ Szkender pasa 1614 elején írta Báthoryról: „Egy marék hajdúval, egy erszény pénzzel mind az egész világnál magát nagyobbnak állította. Az ki más ember kezével arczul nem csapott, az ü maga kezét vaskéznek állítja.” A bécsi Hadilevéltárban levő eredetiből idézi Takáts Sándor: *Zrínyi Miklós nevelőanyja*. Bp. 1917. 62.

¹¹⁴ L. Nagy L., 1981. 62–68.

¹¹⁵ Erről legújabbban l. Nagy László: „Rosszhírű” *Báthoryak*. (Kézirat, megjelenés alatt.)

többsége is figyelmen kívül hagyott, illetve – tegyük hozzá mindjárt, hogy önkényesen – megalapozatlanoknak minősített. Anélkül, hogy Móriczot a regényíró „mentegetni” akarnánk, meg kell jegyeznünk: tévedései, a történeti valóságtól eltérő ábrázolásai nagyrészt a történettudomány tévedései és torzításai. Más kérdés, hogy Móricz egész politikai beállítottsága és történet szemlélete is abba az irányba munkált, hatott, hogy szívesen, készségesen elfogadott egy idealizált Bethlen alakot. Ugyanakkor hajlott afelé is, hogy becsukja füleit és behunyja szemeit olyan „pápista” kortársak ítéletei előtt, mint az erdélyi Nagy Szabó Ferenc és Csiki István, vagy a magyarországi Eszterházy Miklós és Pázmány Péter voltak.¹¹⁶

Ami a Bethlen alak „statikus” jellegét illeti, Móricz lényegében ebben sem tért el az általa ismert és használt történeti munkák ábrázolásmódjától. A 17. századi magyar történelem vitathatatlanul nagy uralkodójává nőtt Bethlen Gábort a történettudomány hajlott – és hajlik – már ifjúkorában olyan bölcs, kiegyensúlyozott és szinte tévedhetetlen egyéniségnek mutatni, amilyen a valóságban még élete utolsó szakaszában sem volt. (Természetesen nemcsak őt, hanem más történeti nagyságokat is.) Móricz a már-már unalmassá váló „tökéletesség” enyhítésére – amint arra Veres András is rámutatott – Bethlen magánéletének szférájában keresett ellentétet.¹¹⁷ Persze azért itt is szépített a dolgokon, mert a történeti források sokkal „botrányosabb” „hymen” ügyeket őriztek meg Bethlen életéből, mint a Báthory Annával kapcsolatos *állítólagos* románc.¹¹⁸ Igaz, hogy még ez a kapcsolat is felhördülést váltott ki azokból, akik Bethlent ezen a téren is a tökéletesség és a megingathatatlanság mezében kívánták látni

¹¹⁶ L. F. Csanak Dóra szerk.: *Móricz Zsigmond levelei*. Bp. 1963. I. k. 82. sz. Vö. Móricz Zs., 1960. 32. vagy Móricz Zsigmond: *Tanulmányok, cikkek*. Bp. 1959. 430–445.

¹¹⁷ L. Veres A.: i. m. 235–236.

¹¹⁸ L. pl. *Bethlen pol. lev.* 248–251.

és láttatni.¹¹⁹ Elmondható tehát, hogy a történeti szakmunkák erősen idealizált Bethlent képén, továbbá Móricz hungarocentrikus és protestáns-centrikus történetszemléleti korlátain túl egy meglehetősen erős morális terror légköre is akadályozta azt, hogy az *Erdély-trilógia* főhőse, az elmúlt idők folyamán ráarakódott „kontroverz elemektől” megtisztított, igazi Bethlen Gábor legyen. Mert a valóban élt Bethlen erkölcsi felfogásában és szokásaiban ahhoz állt közel, amilyenek Móricz az ellenpontot, Báthory Gábort rajzolta.¹²⁰ Különösen abban az életkorban, amelyben Báthory Erdély trónján ült.

A korszakkal foglalkozó történész számára könnyebb annak a megállapítása, hogy a regényalak Bethlen mikben és mennyiben tér el a valóságban létezettől? — mint ugyanez Báthory Gábor esetében. Jóllehet még Bethlen Gábor alakjának és tetteinek teljes megismerését is akadályozzák nem csekély mértékben azok a ködösítő legendák¹²¹ és tudatosan dezinformatív szándékkal készült források,¹²² amelyeknek a szülőatyja az esetek többségében maga a fejedelem volt, — mégis összehasonlíthatatlanul több konkrétumot ismerünk az ő életéről és uralkodásáról, mint Báthory Gáboréről.¹²³ Arról a

¹¹⁹ L. Réz P.: i. m. 458.

¹²⁰ L. a 16. sz. jegyzetben idézettek!

¹²¹ A 13. sz. jegyzetben hivatkozottakon kívül ifjúkorára vonatkozóan lásd és vedd össze egymással Forrás, 1980/10. 85.; ItK, 1962. 2. sz. 228.; Bojti, 1980. 26–27.; HK 1894. 108–112. Egy jellemző példa: Bethlen azt íratta Bojtival, hogy ott harcolt Sellemberknél Báthory András oldalán, és súlyosan megsebesült, (27.) Azonban sem Szamosközynek, sem Hidvégi Mikónak nem állított ilyeneket, mert tudta, hogy Szamosközy valóban ott volt a csatában Báthory oldalán, Mikónak pedig édesapja vett részt abban. Mindez azt támasztja alá, hogy az ifjú Bethlen törökellenes és Habsburg-ellenes harci múltja jelentős részben nem több fantáziaszüleménynél.

¹²² L. erről Nagy László: *Bethlen Gábor hírszerző és elhárító szolgálata*. HK 1973/3. 445–480.

¹²³ L. Kosáry Domokos: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*. I. Bp. 1951. 328–329.

történelmi személyiségről, aki közel hét esztendőn át ült Erdély fejedelmi trónján, jórészt csak különböző legendák és híresztelések élnek nemcsak a nemzeti köztudatban, hanem a történeti irodalomban is. „Báthory jellemének kialakulása és az események vezetése nagyon zavaros helyenként” — írta maga Móricz a „Tündérkert”-beli Báthory-ábrázolásról. Ennek fő okát abban látta, hogy „amit leltem az aktákban mindent behabzsoltam”.¹²⁴ Noha ez az önkritika nem alaptalan — és bizonyos mértékig elmondható az egész regénytrilógiára —, a Báthory ábrázolás zavarossága — nézetünk szerint — elsősorban abból adódik, hogy Móricz szinte kritikátlanul átvette a Bethlen által vagy a Bethlen sugalmazására írtakat,¹²⁵ amely írásokban rendkívül sok nemcsak a valóságtól eltérő momentum, hanem a belső ellentmondás is.¹²⁶ Bethlen talán feledékenységéből — vagy a dolgok tudatos összekuszálásának szándékától vezérelve — ugyanazokat a dolgokat kisebb nagyobb eltérésekkel mondta el Bojti Veres Gáspárnak, Maksai Péternek, Kemény Jánosnak, Hidvégi Mikó Ferencnek, Keserői Dajka Jánosnak vagy a Báthory főkapitányaként szomszédságában lakó Szamosközy Istvánnak, hogy Don Diego de Estradaról ne is beszéljünk.¹²⁷ Nevezettek közül személyesen csak Keserői Dajka János és Hidvégi Mikó Ferenc ismerte Báthory Gábort. Közülük a Báthory meggyilkolására uszító Keserői Dajkának érdekében állt, hogy a lehető legrosszabbakat írja le Báthory-

¹²⁴ Csáky E.: i. m. 782.

¹²⁵ Móricz 1609-ről írva úgy jellemzi Bethlent, hogy őt „az egész ország tisztelte”. Tudták róla, hogy „egyforma becsülete nagyon Bécsben s a portán”. (32.) A kiadott forrásokat jól ismerő regényírónak tudnai kellett, hogy ez messzemenően nem így volt.

¹²⁶ Itt kell megjegyeznünk, hogy Móricz azért mégsem volt oly „precíz történész” mint amilyennek Csáky Edit véli őt. (I. m. 781.) Lippa lövetése ugyanis nem 17 napig tartott, hanem tíz napig, a legalacsonyabb zsoldösszeg Bethlen idején lovasnak 4, gyalogosnak 3 forint volt, Imreffyt már 1609-ben kancellárként szerepelteti, holott csak 1610-ben lett azzá stb.

¹²⁷ L. a 121. sz. jegyzetben foglaltakat.

ról.¹²⁸ Hidvégi Mikó bármennyire személyes lekötözöttje volt is Bethlennek, tőle telhetően tartózkodott Báthory gyalázásától, sőt még méltató szavakat is írt róla.¹²⁹ A Bethlentől már nem befolyásolt Szalárdi János munkájából viszont egy rendkívül szimpatikus, alapvetően pozitív Báthory-portré tárul elénk.¹³⁰

Báthory Gábor életének és uralkodásának a története ma még jórészt fehér folt a magyar történelmi irodalomban. Azt, hogy milyen is volt valójában? – sokkal kevésbé tudjuk elmondani, mint azt, hogy milyen nem volt. Bátran elmondhatjuk, hogy uralma nem volt sem „véresebb”, sem „zsarnokibb” vagy „törvénysértőbb”, mint a legtöbb erdélyi fejedelemé, akik szinte kivétel nélkül önkényesen, a választási feltételek semmibevevételével uralkodtak Erdély lakosságán. S ezt teheték mindaddig, ameddig mögöttük állt a szultáni hatalom, a maga erőszakszervezetével és garanciáival.¹³¹ Azokat a vádakat, amelyeket a fellázadt szászok vagy az emigráns Bethlen és mások elmondtak Báthory uralmáról, ugyanúgy elsorolták mindazok, akik Bethlen Gábor¹³² vagy I. Rákóczi György fejedelemségével voltak elégedetlenek.¹³³ Báthory Gábor külpolitikája sem tekinthető „kalandosabbnak” vagy éppen „kalandorabbnak” a legtöbb korabeli vállalkozásnál, amelyek az információk lehetőségek rendkívül szűk volta miatt az esetek jelentős részében ugyancsak homokvárakra épülőnek bizonyultak.¹³⁴ S ami Báthory Gábor sokat emlegetett „bot-

¹²⁸ L. az 52. sz. jegyzetben írtakat.

¹²⁹ L. MHHS VII. k. 208.

¹³⁰ L. Szalárdi J.: i. m. 1980. 92.

¹³¹ L. Nagy L., 1981. 137–157., továbbá uő.: *Erdély és a tizenöt éves háború*. (Megjelenés alatt Századok 1982/4. számában.)

¹³² L. Nagy L.: *Bethlen Gábor életútja legendák és tények tükrében*, 12–15.

¹³³ L. Nagy László.: „Öreg” Rákóczi György hajdúkatonaí. Magyar Történelmi Tanulmányok, XII. KLTE Debrecen, 1979. 5–10.

¹³⁴ L. Szekfű Gy.: i. m. 21–23.

rányos” magánéletét illeti – nos a kor európai és magyarországi erkölcsi viszonyainak ismeretében még akkor is nehezen lehetne azt kirívónak mondani, ha a fele is igaz lenne azoknak a rágalmaknak, amelyeket nagyrészt halála után ellene összehordtak. A tizenkilenc évesen trónra lépő és huszonnégy esztendősen meggyilkolt, robusztus termetű, szép-arcú fiatalember minden bizonnyal többet „csintalankodott” fejedelem korában, mint a jóval idősebben és törődött egészséggel trónra lépő Bethlen Gábor vagy elődje, a már sírhoz közeledő Rákóczi Zsigmond. Ám, hogy valamiféle minden elébe kerülő szoknyát erőszakkal fellebbentő „vérnősző dúvad” lett volna, aki ezer szeretője mellett még öreg nagynénjével, unokanővérével és húgával is „bűnös viszonyt” folytatott, arra nincsenek hitelt érdemlő forrásadatok.¹³⁵ Arra viszont vannak, hogy több hajdút telepített le mint Bocskai István, és hogy ezenkívül is számtalan adomány és egyéb „jótemény” fűződik uralkodásához.¹³⁷ S arra is, hogy alakja valóban otthonra talált az egyszerű embereknek, az élet el-esettjeinek a szívében, akik valóban valamiféle mesebeli „Tündérkirályfi”-nak látták őt és hosszú időn át így őrizték meg emlékét.¹³⁸ A jövőbeni kutatások és tudományos elemzések hozhatnak új eredményeket uralkodásának gazdaságtörténeti, politikatörténeti vagy kultúrtörténeti megítélésével kapcsolatban. Az azonban már most is elmondható, hogy a török hódoltság-kori magyar história történeti személyiségei közül kevesen kerültek olyan közel az egyszerű emberekhez és hagytak oly mély nyomot a kortársi emlékezetben, mint ő. Híven példázzák ezt azok a sorok is, amelyeket egyszerű székely emberek írtak le abban a levélben, amelyben bosszúállásra

¹³⁵ Erről részletesen l. Nagy L., 1981. 25–46., 64–66.

¹³⁶ Rácz István id. munkája mellett l. Szendrey István: *Hajdúszabadságlevelek*. Debrecen, 1971.

¹³⁷ L.: ETA II. k. 328., Szalárdi J.: i. m. 1980. 92.

¹³⁸ RMKT XVII. szd. 1. k. 455–459.

hívták fel a meggyilkolt fejedelem féltestvérét, Andrást: „*az szegény Báthori Gábort minden rendek siratják és ohajtják*” és emlékeznek „*számtalan mi velünk jót töltött voltáról.*”¹³⁹ Egykori udvari katonái nyolc esztendővel Báthory halála után, „Gábor király” szolgálatában is a Váradon meggyilkolt urukra emlékeztek és még mindig bosszúszomj élt a lelkükben a gyilkosságban részesek iránt. Bethlen ekkor írt levelének tanúsága szerint Abafy Miklós tokaji kapitány ellen igyekeztek „rettentes” módon¹⁴⁰ – de valójában ő sem érezte magát biztonságban saját testőrei között, ami miatt portai janicsárokat kért maga mellé „testőrzőknek”.¹⁴¹ Mindez arra utal, hogy nemcsak a regényben bízott benne úgy a nép, „akár a maga fényes, de valószínűtlen álmaiban”, hanem a történeti valóságban is.¹⁴²

Mennyiben volt indokolt, megalapozott ez a bizalom? – ezzel kapcsolatban ugyanúgy csak különböző hipotéziseket lehet egymással szembeállítani, miként annak kutatásánál: vajon hogyan alakul az erdélyi história, ha Bethlennek nem sikerül Báthory ellen fordítani a portát? Egy széles körű alaputatáson nyugvó Báthory-biográfia híján még arról is roppant nehéz ítéletet mondani, hogy milyen fejedelem *volt* Báthory Gábor? – nemhogy arról, hogy milyen *lehetett volna?* –, ha nem fosztják meg trónjától és nem gyilkolják meg huszonnégy-

¹³⁹EOE VI. k. 536.

¹⁴⁰Bethlen pol. lev. 305.

¹⁴¹ETA II. k. 393–394.

¹⁴²Tóth Dezső: *Báthory és Bethlen alakja Móricz Tündérműjében*. It, 1956/I. 69. Vö. Király István: *Irodalom és társadalom*. Bp. 1976. 276. Ezzel ellentétes véleményt képvisel Nagy Péter: i. m. 1979. 243. Szerinte Báthory „nem a néptömegek vágyainak megtestesítője és hordozója, még ha ideig óráig el is csábítja őket vonzó személyes tulajdonságai csillogásaival...” Az irodalomtörténeti elemzések a történetírásban uralkodóvá vált, *erősen idealizált* Bethlen életmű alapján születtek, s emiatt ugyanúgy eltérnek a történeti valóságtól, miként Móricz Tündérműjének Bethlen és Báthory ábrázolása.

esztendő korában! Csupán feltételezni lehet, hogy az aki szinte még gyermekfővel úrrá tudott lenni a Bocskai-szabadságharcot követő rendkívül súlyos társadalmi és politikai problémákon, harmincévesen ugyanúgy ki tudta volna használni az első nagy európai méretű háborúból adódó kedvező lehetőségeket, miként Bethlen Gábor. Éppen ezért – legalábbis véleményünk szerint – megalapozatlan minden olyan állítás és vélekedés, amely Bethlen Gábor erőszakos trónfoglalását a magyar társadalmi haladás érdekeit szolgáló *történelmi szükségességnek* igyekszik feltüntetni.

Ám éppen ilyen helytelen lenne az is, ha Bethlen Báthory-ellenes tetteit mai erkölcsi mércék alapján ítélnénk meg! Bethlen tetteit lényegében ugyanúgy a machiavellista politikai elvek sugallták és vezérelték, mint a kortárs magyar és külföldi politikusok legtöbbszörét. Legfeljebb arról lehet szó, hogy a kiváló szellemi képességekkel és egyéb szükséges adottságokkal rendelkező Bethlen eredményesebben alkalmazta azokat legtöbbjüknél.¹⁴³ S emellett azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy nemcsak hatalmi ambíció élt és munkált benne, de nagy elhivatottsági érzés is. Szilárdan hitte, hogy az isteni gondviselés őt rendelte nemzete sorsának felvirágoztatására. Az, hogy életműve torzó maradt, nem képességei hiányán, hanem a kedvezőtlen politikai viszonyokon múltott.

¹⁴³ L. erről Nagy L.: i. m. HK 1973/3.

KÖLCSEY ÉS A FIATAL VÖRÖSMARTY

Biztosra vehető, hogy amikor Kölcsey 1817-ben Pestre jött, hogy az induló Tudományos Gyűjtemény munkatársa legyen és megélhetést találjon a városban,¹ az ifjú Vörösmartyval nem találkozott, s a pesti piarista gimnázium tanulója nem is figyelt föl a helyét kereső költő-gondolkodóra. Azt sem tudni, hogy a csekei magányba húzódott Kölcsey mikor vette észre Vörösmarty rendkívüli tehetségét. Csak annyi bizonyos, hogy 1831-ben első fölismerője volt a *Csongor és Tündében* rejlő rendkívüli értékeknek; majd szigorú kritikusa (baráti levélben) *A két szomszédvárnak*.² Sajnos, amit Kazinczynak oly nyomatékkal ró fel az irodalomtörténet, hogy adósunk maradt Vörösmarty műveinek nyilvános elismerésével, arra Kölcsey (és persze Kisfaludy Károly) sem vállalkozott.

¹ Szemere Pál Péczel, 1816. október 17. keltezésű levelében már fölkhívta Kölcsey figyelmét, „hogy Trattner Tudományos Gyűjtemény cím alatt folyó-írást indít, s a levél által meghívott dolgozókat egy-egy nyomtatási ívtől négy forinttal fizeti . . .” (*Szemerei Szemere Pál munkái*. Kiadta Szvorényi József. Bp., 1980. III. rész 201–202.) Ez volt az előzménye Szemere azon állításának, hogy ő beszélte rá barátját „lakni Pestre jőjön”; amint arról és Kölcsey tervének kudarcba fulladásáról Kazinczynak 1817. április 5-én beszámolt. (*Kazinczy Ferenc levelezése* XVII, 143–144.)

² Kölcsey levele Bártfay Lászlóhoz. Nagy-Károly, ápril. 9-én, 1831. *Kölcsey Ferenc válogatott művei*. Válogatta, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta: Fenyő István. Bp., 1975. 992–994.) és ugyancsak Bártfayhoz: Cseke, 1832. máj. 3. (*Szemere-tár*, XI. 249.)

Nem tudjuk, hogy Kölcsy három nagy kritikai tanulmányát³ mikor olvasta Vörösmarty. Annyi bizonyos, hogy a tízes évek végén még elsősorban a klasszikusok – főleg Horatius – hatása alatt volt,⁴ a magyar irodalomból pedig Baróti Szabó, Rajnis, Révai, Édes Gergely majd Kisfaludy Sándor, mindenekelőtt pedig Virág áll érdeklődésének a homlokterében. Kazinczynak írott 1824-es levele szerint a „jobb ízlést” azaz a modern irodalmat akkor kezdte „valamennyire ösmerni, midőn először Börzsönybe” jutott.⁵ Itt, Perczelék könyvtárában olvashatta a Tudományos Gyűjtemény régebbi és újabb köteteit; s 1820 körül írott verseiben a nagy magyar költők közül először Csokonai és Berzsenyi hatása mutatható ki.⁶

Kölcsyre bizonyíthatóan 1821 nyarán figyelt föl Vörösmarty, amikor Igaz Sámuel Bécsben kiadott *Zsebkönyvéből* kimásolta *A' Váró Leány* (későbbi címén: *A lyány dala*) című versét.⁷ Ennek a ténynek különös jelentőséget kölcsönöz, hogy Vörösmarty nem tartozott a szorgalmas vers-másolgotók közé. Figyelemre méltóvá teszi választását az is, hogy nem Kazinczyt (esetleg Goethe-fordítását), nem Szent-Miklósyt,

³ Kölcsy Csokonairól, Kis Jánosról és Berzsenyiről szóló irodalomtörténeti jelentőségű kritikái a Tudományos Gyűjteményben jelentek meg. (Kölcsy: i. m. 221–245.)

⁴ Vö.: Horváth Károly: *A klasszikából a romantikába*. Bp., 1968.

⁵ Kazinczy Ferencnek, Pest 25. Mar. 1824. (*Vörösmarty Mihály Összes művei*. – a továbbiakban: k. k. – 17. 53–55.)

⁶ Vö. k. k. I. 530–569.

⁷ A *Zsebkönyv* Kazinczy levelezése szerint 1821 júniusában jutott el Magyarországra. Olyan kelendőnek bizonyult, hogy Igaz Sámuel második „lenyomatot” is csináltathatott belőle. Valószínű ugyan, de nem bizonyos, hogy Vörösmarty Börzsönyben olvasta: a *Klivényi barátomhoz* című episztolájának egyik fennmaradt kéziratára maga írta rá: Börzsöny, 3. Jul. 1821.; Kölcsy versét azonban e verses levél egy másik kézírata után másolta be egyik fiataalkori füzetébe, s elképzelhető, hogy erre később, esetleg csak 1822-ben került sor. Vö. k. k. I. 360–361. és 587.

Tóth Lászlót, sőt nem is Csokonait írta ki magának a *Zsebkönyv* meglehetősen gazdag anyagából, hanem éppen Kölcsey versét. Ugyanakkor Vörösmarty ekkori hangulatának ismeretében nagyon jól érthető, miért éppen *A' Város Leány* ragadta meg – talán már címével is. A lemondással teli szerelmi érzés és a képzelet fellángoló tüzeinek ehhez kapcsolása – a borongó éj hangulatának megidézésében – igen sokat kifejezett börzsönyi élményeiből.⁸

Kölcsey fölfedezésének útja a továbbiakban főleg közvetett módon, Vörösmarty nemzedéktársainak – és későbbi barátainak – levelezésében bontakozik ki az utókor előtt. A Bajza–Toldy levelezésben egy évvel később – 1822 októberében – fordul elő először Kölcsey neve: Toldy Kazinczynak Vida Lászlóhoz szóló episztoláját idézi.⁹ 1823. november 27-én Bajza nagy olvasmányélményeként hivatkozik a tanulmányíró Kölcseyre „Thöröknek epigrammjai, szonettjei hasonlítanak azon alakokhoz, mint Kölcsey egy valahol mondja,¹⁰ mellyek a 'Laterna magica' visszasugárzása által a falon mozogni látszanak ugyan, de valósággal ott nincsenek.”¹¹ 1824-ben Kölcsey költészetének a jelentősége az ifjú írók körében – ahová Vörösmartyt is számíthatjuk – már ismert lehetett. Toldy április 14-én Kovacsóczy sikereként számolt be Bajzának arról, hogy az Aspasia számára „Kölcsseitől egy szép balladét (Dobozy), egy bordalt, s találós meséket” kapott.¹²

Kölcsey ekkor Csekén tartózkodott, az említett verseket Szemere Pál adta át az általa „kisfaludy károlyistának” nevezett Kovacsóczynak, mint arról május 12-én a szerzőnek is

⁸ A tíz évvel idősebb Kölcsey 1814-ben, tehát nagyjából azonos életkorban írta e versét.

⁹ *Bajza József és Toldy Ferenc levelezése*. Sajtó alá rendezte: Oltványi Ambrus. Bp., 1969. A továbbiakban: *Bajza–Toldy*: 49.

¹⁰ Berzsenyi tanulmányában. Vö. Kölcsey: i. m. 244.

¹¹ *Bajza–Toldy*: 64. és 546.

¹² *Bajza–Toldy*: 123. – Az Aspasiában Kölcseytől a *Dobozy*, a *Bordal* és egy epigramma jelent meg. „Én Doboziha halálban szerelmes

beszámolt.¹³ Szemerénél 1823 nyara óta több Kölcsey-vers kézírata volt, ezeket eredetileg tervezett folyóíratához kapta. Ebből válogatott Kovacsóczyinak, s ennek érdekességei közé tartozik, hogy a *Vanitatum vanitast* nem adta oda, noha kiemelkedő jelentőségével – azzal, hogy „egyetemleg szólland mindenkihez” – Szemere tisztában volt.¹⁴ Segítsége figyelemre méltó, mert nem volt jó viszonyban a fiatalokkal. (Ezért is valószínűtlen, hogy a *Vanitatumot* és a többi át nem adott verset megmutatta volna nekik.) Toldy ellenszenvének hőfokára például az jellemző, hogy egy alkalommal azt írta Bajzának: az „ilyen embereket fel kellene akasztani”(!).¹⁵ Ha nem is szabad egy húsz év körüli, heveskedésre hajló fiú kifakadásából messzemenő következtetéseket levonni, ez jelzi a Kisfaludy Károly körül szerveződő tábor és a saját útját járó Szemere ellentétét.

1824-ben azonban Bajza még föltétlen csodálója volt a recenzióiból igen jól ismert Kölcseynek,¹⁶ akinek zsenialitását elsőik között fedezte fel. Augusztus 17-én a következőket fejtette ki Toldynak: „másként akartam pályámon lépni mint Szentmiklóssy, másként mint Berzsenyi, Dayka, Csokonai; úgy mint Kölcsey, mint K(isfalud)y Károly (jól értsd meg!)”.¹⁷ A kritika és elmélet iránt sokkal kevésbé érdeklődő Vörösmarty figyelmét – jellemző módon – egy pletyka csigázta föl 1825 nyarán: valószínűleg Fáy Andrástól hallottak arról, hogy a „Rákos Nymphájának” modellje egy titokzatos Erzse volt. Az ekkor a Bánátban élő Stettner Györgyöt is izgatta e kérdés.

vagyok, ki nem mondhatom mennyire leköteleztél megküldésével” – írta Stetter is Fábíán Gábornak 1824. április 30-án. Itt és más levelekben is mindketten nagy Kölcsey-tisztelőnek mutatkoznak. Vö. MTA Könyvtár Kézirattára MS 4753/192.

¹³ Szemere: i. m. 219.

¹⁴ Szemere: i. m. 211–212.

¹⁵ Bajza–Toldy: 120.

¹⁶ Bajza–Toldy: 146.

¹⁷ Bajza–Toldy: 172.

1825. július 29-i levelében kérte Vörösmartyt, hogy küldje el a verset.¹⁸ Vörösmarty válasza azt sejteti, hogy barátjánál sokkal kisebb türelmetlenséggel igyekezett Kölcsey versét elolvasni: „Minerva megjött, s pendelében elhozta, ha igaz, Rákos Nympháját is” – írta. – „Minekelőtte megküldeném, kérdés: Erzse kell-e neked, vagy Rákos nymphája? Erzse ugye? No jó lesz.”¹⁹

Vörösmarty augusztus 27-én kénytelen volt helyesbíteni értesítését, s tudatta Stettner barátjával, hogy meg kell várniuk a Hébe megjelenését.²⁰ Ez aztán hónapokkal később több csalódást okozott: „Hébéről azt mondhatom, hogy sok haszontalanság, még több izetlenség . . . s csak igen kevés jó van benne. Fáy szokása szerint igen behatólag, helyesen, Kölcsey lelkesen ír. A Rákos Nümphája megvan: csak elragadtatott eszű embernek tetszhetik; a másikat jobb szeretem.” Talán a csalódás, amiért Erzse alakját hiába kereste a versben, talán a szerelmi és hazafias téma elvontsága, éteri távlatba helyezése, a hang hidegsége zavarta Vörösmartyt. Mindenesetre még januárban sem volt türelme, hogy a teljes verset lemásolja Stettnernek, csak az első tizenegy soráig jutott; az egésznek a szövegét végül a baráti kör harmadik tagja, Fábián Gábor írta le és küldte el.²¹

A „másik vers”, amit Vörösmarty jobban szeretett, a Kölcsey újabb – 1823-ban írott művei közé tartozó *Panasz* volt. Bizonyára már első sorai megragadták: „Jaj nekem, s jaj annak, aki engem / Verset írni bűmra megtanított, / Aki fáklyát gyújtja képzetimnek, / S lány szivembe fúvált gerjedelmet . . .” Saját törekvéseivel rokonnak érezhette a lírai hang őszinte-

¹⁸ k. k. 17. 82–84.

¹⁹ Vörösmarty Stettner Györgynek. Pest. 2 August. 1825. – k. k. 84–86.

²⁰ k. k. 17. 88–90.

²¹ Vörösmarty Stettnernek. Pest, nem tudom hányadik. 1825. k. k. 17. 101–102. és k. k. 17. 128. Az utóbbit Stettner Vörösmartynak írott Világos, Január 13d. 1826-i leveléből tudjuk.

ségét, a megfogalmazás egyszerűségét, s személyes élménye kifejezésének például az utolsó képet, amely a fűtőanyag hiányában a hidegben fázó, piros borra és szerelemre áhítózó költőt idézi meg. Horváth János szerint a *Panasz* formai indítást is kínálhatott Vörösmartynak: a „szerbus manier” példáját a *Földi mennyhez*.²²

Ekkor már minden bizonnyal ismerte az 1822-es Aurórában megjelent Kölcsey-verseket: *Az Ideál, Andalgások, Szép Lenka, A' Költő*. Az első, ami ma névelő nélkül ismeretes és Kölcsey még Álmosdon, 1813-ban írott versei közé tartozik, Vörösmarty néhány fontos motívumát is magába foglalja. Nem lehet ugyan bizonyítani e vers közvetlen hatását Vörösmarty képzeletére, mivel hasonló képekkel, szembeállításokkal másutt is találkozhatott; figyelembevételük mégis tanulságos, különösen akkor, ha az Aurórában megjelent változatot olvassuk, ami jelentősen eltér a ma ismert szövegtől. A második versszakban Kölcsey a fantázia hatalmára hivatkozva a földit és égit – égi kertet – állítja szembe, s ekként vall: „Hellásznak érezem / Szelíd tündéreit.”²³ Majd így folytatja: „Mi hely, mi érzemény / Mely álmok bájolának . . .” A továbbiakban „égi tünémények” jönnek „virító rózsaként”, a természet körül „tündérfény” szemlélhető, a költő csalfa képekkel és múltó álmokkal viaskodik, „Olymp” fényét állítja szembe a sötétség világával és a „tisztá emberiség”-et óhajtja.

Miközben Toldy és Bajza a maguk kritikai folyóiratáról álmodoztak, Szemere 1825 augusztusában kinyomtatta az Élet és Literatura első próbaívét, amit Kölcseynek is elküldött, s ami 1826 tavaszán Ponori Thewrewk József révén a Pozsonyban tartózkodó Bajzához is eljutott. Természetesen foglalkoztatta Bajzát az új vállalkozás is, ennél azonban sokkal

²² Horváth János: *Tanulmányok*. Bp., 1956. 269. A „szerbus manier”-ről: Fried István: *A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig*. Bp., 1979. 142–153.

²³ Az idézet a későbbi kiadásokban így módosult: „S nem ismert szellemnek érzem lengéseit”.

mélyebb benyomást tett rá az, amit Kölcssey sorsáról hallott. Március 16-án a következőket írta Toldynak:

„Kölcssejt pöreinek ügyésze annyira kiszegényítette, hogy most a legnagyobb nyomorúsággal küszködik. Néhány év óta nem írt már Szemerének, mert sem tintája sem papirosa nem volt, s azon levelet, melyre most írt egy könyvből szakasztá ki. Lehet hogy a dolog nagyítva van egy keveset . . . Szemere el fog utazni Szatmárba, s barátját felhossa magához hogy nála lakjék örökre. Ezen hallatlan dolgokat a mint *sub rosa* vettem, szinte úgy közlöm veled, mert Szemere nem akarná hogy a dolog köz tudomásra jöjjön.”²⁴

Figyelemre méltó az is, hogy Bajza együttérzését azzal indokolja, fél, ha a Kölcsseyéhez hasonló kritikusi szerepet vállalna, ő is sajnálatra méltó sorsra jutna.

1826 tavaszának végén Kölcssey Pestre érkezett, hogy — mint Fábián Gábor később örömmel írta Vörösmartynak — újból kilépjen a pályájára.²⁵ Vörösmartyval és a többi Pesten élő fiatal íróval ekkor ismerkedett meg személyesen. Stettner már július 7-én eldicsekedett Kazinczynak: „Szemerénél és Kölcsseinél ez előtt nem sokkal Vörösmarty által mutattam be magamat.”²⁶ Arra, hogy Vörösmarty milyen jelentőséget tulajdonított Kölcssey ismeretségének, csak abból következtethetünk, hogy tőle elég szokatlanul írt róla vidéki barátainak is. Az Arad megyében élő Fábián július 21-én már Vörösmarty-nak a Kölcssey érdekében előfizetők gyűjtésére fölszólító kérésére válaszolt;²⁷ Teslér pedig augusztus 13-án így sürgette költőnket: „Írj Kölcsseiről és Szemeréről nekem sokat, de sokat ám . . .”²⁸

²⁴ Bajza–Toldy: 285.

²⁵ Fábián Gábor Vörösmartynak. Aradon 21^{ik} Jul. 1826. k. k. 17. 146.

²⁶ Stettner Kazinczynak 1826. július 7-én. *Kazinczy levelezése* XX. 59–60.

²⁷ A 25. jegyzetben idézett levélben föltehetően az Élet és Literatura praenumeratióiról van szó.

²⁸ k. k. 17. 150.

Kölcsey megjelenése föloldotta a Szemere körüli feszültségeket is. „Hogy Szemere és Kölcsey engem szeretnek, azt Neked köszönhetem” – írta már június 3-án Toldy Kazinczynak.²⁹ Pedig nem sokkal ezelőtt éleződött ki újból éppen Toldy Szemerével szembeni ellenszenve, feltehetően Kisfaludy Károly és Szemere közti rossz viszony következtében. Kazinczy ugyanis azt ajánlotta a *Handbuch* ötletével hozzá forduló Toldynak, hogy vegye igénybe Stettner György közreműködését, mivel az utóbbi már jelentős anyagot gyűjtött egy hasonló vállalkozáshoz.³⁰ Kisfaludy Károly ehhez hozzátette, hogy Kazinczy megbízta Szemerét Toldy felügyeletével. Ilyen értelmű levél azonban nem maradt fenn, csak Toldy Szemere és Kazinczy elleni háborgásának dokumentumait ismerjük.³¹ A közeledést a jóval idősebb író Kölcsey sürgetésére kezdeményezte, amint arról Toldytól értesülhetünk:

„Szemere megkövetett engem, hogy (1822diki) levelemre meg nem felelt . . . s hogy Kölcsey barátja találta-fel minap a papirosok közt s megintette, mért nem írt. Aztán könyvem iránt kérdezett, én a plánt elmondám, K(ölcsey) igen vigyázva hallgatott; Vörösmarty javallta itt is, és Szemere is. Fáy jött, s így egy kisded szobában: Kölcsey, Vörösm(arty), Fáy, Szemere, Stettner! együtt valánk . . . Beszédünk tárgya elsőben is mingyárt az 'élet és literatura' volt! . . . Kölcsey hatalmas lélek, s ő a Literatúránkat idvezítheti.”³²

Bajza tehát e június 11-i levélből egy olyan összejöveteletről értesülhetett, amelynek fényét Kölcsey adta, és ahonnan modern magyar irodalom vezető pesti írói közül egyedül Kisfaludy Károly hiányzott, mégpedig aligha véletlenül. Toldy tudósításának további részlete is figyelmet érdemel:

²⁹ Toldy Ferenc Kazinczynak. 1826. június 23. *Kazinczy levelezése* XX. 40–41.

³⁰ *Kazinczy levelezése*. XX. 260.

³¹ *Bajza–Toldy*: 314.

³² *Bajza–Toldy*: 315.

„Szemere Kölcsenek két új dalát, egy románcát és egy regéjét olvasta, mink egészen magunkon kívül voltunk. Azon kívül egy énekét erre: Vanitas vanitatum, Kölcsi bús lelkének leghatóbb panasza. Nem képzelheted ezen daraboknak megható szépségét! én csak lesütöttem szemeimet, hogy az indulat K(ölcsy). ölébe ne ragadjon, S(tettner) és V(örösmarty) lángoló arczokkal és meredő szemekkel hallgatták. Bol-dog isten! Mennyire ment ez az ember! Szörnyű. Milly lélek s milly nyelv. Ezen darabok azoknál, mellyeket ismerünk, mindnyájoknál szebbek. De K(ölcsy)nek még egyebei is vannak, mert mind el nem olvasta Sz(emere) . . . Kölcsi költőink rendében egy ujjnyival sem áll Berzsenyi alatt. K(ölcsy). legnagyobb románcz-költőnk . . .”³

Toldy aligha túlzott. Stettner később lemásolta és elküldte Vörösmartyval közös barátjuknak, Fábíán Gábornak a *Vanitatum vanitast*, aki ezt 1827. május 8-án köszönte meg:

„A *Vanitatum vanitas*, mellyet a derék Kölcsy-től velem közlöttél, előttem olyan kedves munka, hogy ez lesz ezután a mindennapi énekem és Imádságom. Mikor elolvastam magamban így kiálték fel nagy fennszóval: Ejnye baszom a lelke be derék! Ebből magad, mint nagy Recensens ki componálhatod, hogy ha recenseálni akarnék vagy tudnék, miket fognék mondhatni e derék mívről.”³⁴

E levél közvetlenül Vörösmarty és Stettner dunántúli utazása előtt íródott, s megerősíti azt, amit Toldytól tudunk, hogy a vers igen nagy hatással volt a fiatalokra – kivéve Bajzát, akinek más volt a véleménye. Ismeretes, hogy utazásuk során Vörösmarty és Stettner Berzsenyit is meg akarta látogatni, de erre nem került sor. Mivel mind a ketten nagy tisztelői voltak a niklai költőnek – akivel Stettner rokonságban és régi személyes ismeretségben is állt – elég érthetetlen, miért mondtak le a somogyi kitéről, hiszen utazásuk fő célja éppen az volt, hogy megismerkedjenek a legjelentősebb dunántúli írókkal.

³³ Uo. A sajtó alá rendező elnézte az idézetben az „St” (Stettner) rövidítést, s helyette „Sz”-t olvasott és egészített ki Szemerére; noha a szövegből nyilvánvaló, hogy nem a fölolvasó hallgatta lángoló arccal az általa rég ismert verset.

³⁴ Fábíán Gábor Stettner Györgynek. Világos, 8ik Maj 1827. – Petőfi Irodalmi Múzeum: Damay-gyűjtemény.

Kézenfekvő magyarázat lehet erre a pénzhiány, esetleg a meglátogatott Kisfaludy Sándor is lebeszélhette őket, de az sem elképzelhetetlen, hogy a Berzsényi *Antirecensiója* miatt kiéleződött „Kölcsy-kérdés” zavarta Vörösmartyékat. Talán a fölzaklatott hangulatban levő Berzsényi sem szívesen látta volna a „gyanús” Pestről, a Tudományos Gyűjtemény és esetleg Kölcsy hatásköréből érkező fiatalokat; talán ők nem tudták túltenni magukat azon, hogy Berzsényi társaságában nyilván állást kellett volna foglalniuk, ezt viszont Berzsényi érzékenységének megbántása nélkül aligha tehették volna meg Kölcsy igazának megtagadása nélkül. Márpedig – ha talán ekkor még nem is fenntartás nélkül –, de inkább Kölcsy felé húztak –, vagy inkább Berzsényi állásfoglalását érezték méltatlannak.

Stettner még Pesten volt, Vörösmarty már Fejér megyében, amikor Bajza 1827. április 20-án Pozsonyból arról tudósította Toldyt, hogy a *Vanitatum vanitast* rég ismeri Szemere Miklóstól, de elhibázott műnek tartja. Ugyanakkor alighanem helyesen mutatott rá a vers (egyik lehetséges) forrására nagyatyja „egy régi énekes könyvében”.³⁵ Ezzel – valószínű önkéntelen – kísérletet tett, hogy a vitát Toldyval kikerülje. Toldy azonban válaszában igen találó érvekkel védte a verset:

„A mi a Vanitas-ról hozott ítéletedet illeti, az ugyan balabb nem lehet. Te lelket intő komolyságot keressz tónusában; azt pedig ki hihetné, hogy, a kit örület nem bánt, komolysággal prédikálná ezeket. Ez egy elsötétült, elkomorult (verdüstert, nem ernst) léleknek hümora! melly minden nagyot lelök polcáról mert a világgal számot vetett s tőle semmit sem vár; s azt most könnyen teheti, épen mert tőle semmit sem vár. Én Ernstet sehol sem látok . . .”³⁶

Téved Bajza, amikor a verset „philosophikus-didaktikus éneknek” véli, s akkor is, amikor a „nyúl, patkány, darázs, kakas, bohóság (nagyon kemény egy e a maga helyén?) kapo-

³⁵ Bajza–Toldy: 405. és 633.

³⁶ Bajza–Toldy: 406.

nyátok stb. nemtelen” kitételnek tartja. Barátja – a harmincas években uralkodó esztétikai mércévé tett – nézetei ellenében Shakespeare-re hivatkozik, akit a franciák méltatlanul tartanak „vad bárdolatlan genie”-nek és Goethere, akinek *Werther*-ében a „taknyos orrú gyermek gyomorkavargást okozza” – ugyan-csak a kényes franciáknak –, de nem neki. „De lesz idő, mikor mind Shakespeart bámulni, mind Góthét védeni, mint Kölcseit szeretni fogod, s pedig csak így”.³⁷

Bajza azonban válaszában és későbbi kritikusi-szerkesztői munkásságában makacsul ragaszkodott álláspontjához. Kölcsey remekét megváltoztatandónak minősítette, mert változtatások nélkül az ember „egészen összezavarodik, s nem tudja, mit gondoljon”.³⁸ Azaz éppen azt az ellentmondásokra épített, kételkedő-önvitázó, önkínzó töprengésekből szellemi kalandozásokra merészkedő álláspontot vetett el; ami – a didaktikus tanítás vagy prófétikus megismertetés helyére – a világ, az emberi létezés megismerésére törekvő költői szándékot állította. Azt a szándékot, amely szükségszerűen vezet keserű fölismerésekhez, a lét alapvető ellentmondásainak, számbavételéhez, s amivel szembe Kölcsey – majd a *Csongor és Tünde* írója, a nagy filozofikus versek szerzője – csak a fekete humort és az iróniát tudta felvonultatni. Olyan költői eszközöket tehát, amelyektől Bajza mindig idegenkedett, amelyeket azonban ma közel érzünk magunkhoz. Sajnos Vörösmarty egyik fennmaradt levelében sem nyilatkozott a *Vanitatum vanitas*-ról. A *Csongor és Tünde* teljesebb, mélyebb, sokrétűbb világképében azonban Kölcseyéhez hasonlóan keserű gondolatok, kételyek visszhangoznak, rokon szellemű filozofikus humor szólal meg – egy alapvetően más művészi közegben, amelyben egyébként a Bajza által nem kedvelt „nemtelen” szavak, kifejezések is jelentős szerepet kaptak.

³⁷ Bajza–Toldy: 407.

³⁸ Bajza–Toldy: 416.

A *Vanitatum vanitas*ról folytatott vita azon kivételek közé tartozik, amikor Toldy nem fogadta el barátja véleményét, s nem igazította hozzá a magáét. Ebben valószínűleg ekkori pesti környezetének is része lehetett. Mindenesetre fölvette a verset a Stettner Györggyel közösen szerkesztett *Handbuch* anyagába is, amelyben egyébként a mai fölfogásunk szerinti jelentőségének megfelelő teret adott Kölcseynek. Egyértelműen mellette állt az „Iliászi-pörben” is, s több kísérletet tett, hogy meggyőzze Kazinczyt Kölcsey nagyságáról. Teljes meggyőződéssel írta 1827. június 10-én: „Berzsényi a költő az, a mi Neked; Kölcsey a költő pedig nekem több mint B(erzsényi)-nek, (akivel nemrég vívta meg csatáját a híres anti-recenzió ügyében), mint Neked, sőt annyi mint B(erzsényi) – Mert én Kölcsey minden meg nem jelent munkáit ismerem . . .”

Ez az a pillanat, amikor a pesti fiatal írók készek föl-sorakozni az Élet és Literatura mellé, készek elfogadni Kölcseyt vezérüknek – akár Kisfaludy Károly rovására is. 1826. június 22-én lelkesen írta Toldy Bajzának: „Ugy nézd hát Sz(emer)-ét, K(ölcse)-it, St(ettne)-rt, V(örösmart)-yt és Toldyt mint egy társaságot, mellynek az most a célja, hogy tisztítsa az aklot”.³⁹ Tényként egészíti ezt ki azzal, hogy „Károlyunk persze nincs . . . e körbe csatolva”.⁴⁰ Mire Bajza a következőket válaszolta:

„Gyönyörrel vettem levelednek azon részét, melly Szemere s Kölcseiről szól. Örvendek az egymáshoz való lépésnek, melly köztetek támad, mellyre valóban mindeddig olly igen szükség vala. Ti öten elegendők vagytok arra, hogy a hazai literatúrát örök ragyogásba hozzátok. Még Kisfaludyt kell vala körötökbe vonni . . .”⁴¹

Toldy azonban csak Bajza hiányát fájalta, az Aurora szerkesztőjéről lemondóan nyilatkozott:

³⁹ Bajza–Toldy: 320.

⁴⁰ Bajza–Toldy: 319.

⁴¹ Bajza–Toldy: 323.

„Kisfaludyt sohasem fogjuk megnyerhetni a szép egyesületbe; az ő bizatlansága sok emberhez, kivált más felekezetűekhez, orvosolhatatlan; s neki magának szavai, hogy nem akar velök társulni. Ez Károlyunk legvadabb makacsságai közé tartozik. Kölcssei pedig, kedves barátom, a világ legtisztább keble, s szeretést érdemel minden embertől . . .”⁴²

Aztán Kölcsynek haza kellett mennie Csekére, az Élet és Literatura pedig nem váltotta be a fiatalok reményeit. Ráadásul közrejátszott abban is, hogy a Kisfaludy–Kölcsy viszony inkább romlott, mint javult. Kisfaludy ugyan igyekezett udvariasan tudomásul venni Kölcsynek *A leányörzör*ről írott elméleti igényű kritikáját az Élet és Literaturában, de két levele is tanúsítja megbántottságát;⁴³ ami nem akadályozta meg, hogy Kölcsy sok versét közölje évkönyvében. Míg aztán a továbbiakban az Aurora szerkesztője mindennapos baráti társasága volt a fiataloknak, Kölcsyvel viszont vidéki elszigeteltsége miatt nehéz volt érintkezni, „helytartója” – Szemere – pedig sem szellemével, sem emberi magatartásával nem tudta Vörösmartyékat tartósan megnyerni.

Pedig Szemerének egy Kölcsyhez írott Pest, 1827. március 8. keltezésű leveléből tudjuk, hogy az Élet és Literatura komolyan számított a fiatalokra, elsősorban Vörösmartyra.⁴⁴ Éppen Vörösmarty volt azonban az, aki nyíltan kimutatta véleményét, amikor Szemerének *nem* adott tiszteletpéldányt Salamon-drámájából, de megkérte, hogy a Kölcsynek szántat küldje el Csekére.⁴⁵ Szemere azonban nem érezte érthető

⁴² *Bajza–Toldy*: 329.

⁴³ Kisfaludy Károly Kölcsy Ferencnek 1826. december 13-án és ez előtt valamivel: Szemere Pálnak. (*Kisfaludy Károly Válogatott művei*. Válogatta, a szöveget gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta: Csetri Lajos. Bp., 1980. 542–544.) – Az 1828-as Aurorában 12, az 1829-esben 5 – köztük a *Himnusz* –, az 1831-esben ugyancsak 5 Kölcsy vers jelent meg.

⁴⁴ Szemere Pál Kölcsynek. Pest, 1827. márcz. 8. Szemere: i. m. 227.

⁴⁵ Uo.

neheztelését, amikor Vörösmarty 1828 elején átvette a Tudosmányos Gyűjtemény szerkesztését, hanem értékes kéziratokat adott át neki, köztük Kazinczy nagy művét, a *Pályám emlékezetét*.

A Salamon-drámáról nem ismerjük Kölcsey véleményét. Toldy is elküldte azonban két nagy vállalkozását, a *Handbuchot* és a Vörösmarty epikájával foglalkozó *Aestheticai Leveleket*. Kölcsey 1827. szeptember 27-én köszönte meg a tiszteletpéldányokat, és miután mentegetőzött, hogy részletes bírálatra nem érzi magát „most” alkalmasnak, ezeket írta:

„A Kézikönyv nekem kedves gyűjteményem; az Eszt. Levelekben sok van, amit én nem úgy hiszek, de jól tudom azt, hogy nem csak az az igaz, amit én annak tartok. Szeretem, ha minden fej a maga saját világa után indul inkább, mint másé után vakon. Azonban az irigy is kénytelen megvallani, hogy az Eszt. Levelekben sok tudomány van, s ezt teljes meggyőződésből mondom . . .”^{4 6}

Nem tudjuk, hogy az érzékeny Toldy hogyan fogadta e „dicséretet”, mindenesetre feltűnő, hogy nem írt róla Bajzának egy szót sem. Bajza és a szorosan hozzá csatlakozó Toldy pályája az évtized végén határozott irányba fordult, s a hazai irodalom eddigi tekintélyei által nem kívánták többé magukat befolyásoltatni. Kisfaludy Károly ekkor már nem élt, Kazinczyval könyörtelenül szembefordultak. Kölcseyvel legközelebb az Akadémia első ülésszakán találkoztak, ahol a titkár-választási küzdelemben helyreállt az egység az öreg Kazinczy, Kölcsey, Szemere és a fiatalok (Vörösmarty, Stettner, Toldy, Bajza) között. Ezt az egységet egyfelől Kazinczy többszöri megsértése, másfelől az agg mester válasza borította föl. A *Pannonthalmi utazás* ingerült kirohanásaiért egyébként Bajza Szemerét tette felelőssé, akivel hamarosan az Aurora kiadása ügyében is szembe került. Kölcsey már a viták kezdetén rosszalta Bajza harcmodorának a kíméletlenségét, s méltányos tiszteletet

^{4 6} Kölcsey: i. m. 987.

kívánt Kazinczynak. A harmincas években kapcsolatuk tovább lazult, aminek egyik oka a Bajza Aurorájáról írott szigorú ítélete volt.⁴⁷ Kölcsy csak Vörösmarty tehetségének maradt változatlan híve, amit *Csongor és Tünde* kiemelkedő jelentőségét hangsúlyozó – Bártfay Lászlónak írott – levele és sok meleg hangú üdvözllete – ugyancsak Bártfayn keresztül – jelez. Nincs mit csodálkozni azon, hogy amikor később az Athenaeumot szervező „triumvirátusnak” szüksége volt Kölcsy támogatására is, megnyerésének feladatát Vörösmartynak kellett vállalnia.⁴⁸

Mindez nem változtat azon, hogy Kölcsy a kritikus és gondolkodó mély hatással volt Bajza Józsefre. E hatást sokkal könnyebb kimutatni, mint azt, amit Vörösmartyra gyakorolt, hiszen az utóbbi csak közvetett formában mutatkozik meg egy szuverén költői világban. Azt azonban biztosra vehetjük, hogy a fiatal Vörösmarty maradandó olvasmányélményei közé tartoztak Kölcsy versei, sőt valószínűleg elméleti írásai is.

•

⁴⁷ Kölcsy Bajzának. Nagykároly, 1832. máj. 12. Kölcsy: i. m. 1004–1006. – Ugyanakkor a Bajza által „fenntartott” 1832-es Aurora 10 Kölcsy verset hozott.

⁴⁸ Vörösmarty Kölcsynek. 1836. november 29–30., Pest, 4. Jan. 1837. és Pest, 13 Febr. 1837. (k. k. 18. 88–99.) – Kölcsy az első levélre Vörösmartynak és Toldynak válaszolt, Bajzát csak üdvözölte.

A VILÁGGYŰLÖLETTŐL A FORRADALMISÁGIG PETŐFI *FELHŐK*-KORSZAKÁNAK ÉRTELMEZÉSÉHEZ

„Aki dudás akar lenni,
pokolra kell annak menni.”

„Nem súlyed az emberiség! / Ilyen gonosz vala rég, / Ilyen gonosz már kezdet óta . . .” — írja Petőfi a *Felhők* egyik költeményében. Az emberiség fejlődésképtelenségét hirdető, erkölcsi arculatát sommásan elítélő vers — a *Felhők* egésze — 1845 novembere és 1846 március eleje között született.¹ „Mért vagyok én még a világon, hisz már / Láttam mindent, mi látható van itt; / Látám a jónak örökös bukását / S a rossznak örök diadalmait” — s jöllehet, e mélyen szkeptikus sorokat bizonytalanságot rejtő, vívódásra utaló kérdés követi majd — „Vagy tán valólag a világ nem ilyen?” — de a gyors és egyértelmű válasz — „Mindegy . . . elég, hogy én kétségbeestem, / Elég, hogy én elkárhozott vagyok” — *továbbra is* az elutasítás álláspontját, autonóm meggyőződésének különösségét erősíti meg. A vers keletkezésének dátuma: 1846. március 10. és április 10. között. De hamarosan, április 24–30. között, *radikális* — az egész életműben a legradikálisabb — fordulatról tudósítva, a világggyűlölet konzekvenciáival épp ellentétes szándékot jelez: „Sors, nyiss nekem tért, hadd tehessek / Az emberiségért valamit!” Végezetül pedig: „Nem gyűlölöm, mint eddig, a világot: / Már csak haragszom rája, csak haragszom . . . / Hogy olyan gyáva, hogy föl nem kiált / Elzárt, elorzott boldogságért, hogy / Meg nem torolja kincse elrablói / Évezredeknek szenvedéseit. — / De hinni kezdem, hogy dicső napoknak / Érjük maholnap fényes hajnalát, / Midőn a népek mind fölemelik / A föld porá-

¹ Vö. Pándi Pál: *Petőfi Felhők-ciklusához*. It, 1975/1. 3–6.

ba gázolt fejöket, / S végigmennydörgik a föld kerekén: / „Le-
gyünk rabokból ismét emberek!” / Ez nagyszerű, de véres kor
leszen, / És úgy is illik, hogy véres legyen! . . .” Az időpont:
1846. május 22.

- A totális reménytelenség motívumait sorjázó, kiteljesedett világgyűlöletet, szenvedélyes tagadást a világforradalom heurisztikus bizonyosságától, a társadalomból – sőt: az életből – való romantikus exodus gondolatát a cselekvő, a másokra, az emberi nem egészére tekintő életvitel vállalásától tehát – még a *szélső* dátumokat nézve is – mindössze *fél év* választja el. S e gyökeres metamorfózis, tudjuk, a későbbi pálya egészét lényegszerűen meghatározza. Miként – idézett híres episztolájában – maga Petőfi írja: „Újjászülettem!” . . .

Dolgozatunkban mindenekeelőtt e fordulat közvetlen és távolabbi előfeltételeire, szemléleti és magatartásbeli hátterére, ideológiai és erkölcsi mozgatóira kívánunk rákérdezni. Arra tehát, hogy miképp csaphat át a totális pesszimizmus a totális optimizmusba?² Hogyan juthatott el az emberiség szélsőséges megvetésétől az emberiség megváltásának gyorsan letisztuló szándékáig? A kétségbeeséstől a kétségbeesés morális alapozottságú, könyörtelen elítéléséig? Hiszen a *Felhők*ben még ezt olvashatjuk: „Laktársam a kétségbeesés, / Szomszédom a megőrülés”. A *Levél*ben viszont: „Kétségbeesni! . . . milyen gyávaság! . . . / Kinek van erre több s nagyobb oka, / Mint énnekem? de én szégyenleném ezt.”

Kérdésfeltevésünk – hangsúlyozzuk – korántsem előzmények nélküli: messzemenően feltételezi és tükrözi az újabb szakirodalom eredményeit.³ Idevágó tanulságaik szerint a

² Tudjuk, Petőfi később – például a *Világosságot!*-ban – megújuló kéteyekkel övezi a *Levél*ben kibomló történetfilozofikus reményeket, a bizonyosságért időről időre mély vívódásokban kell megküzdenie, de a majdani belső küzdelmek sem moshatják el a *Felhők* szakaszát követő cezúra páratlan élességét. Vö. Fekete Sándor: *A vívódó költő*, in: *Méztől a szentegyházban*. Bp., 1972.

³ Első – 1953-ban keletkezett – *Felhők*-tanulmányában Pándi Pál már kellő nyomatékkal vetette föl: „mi a közvetlen oka Petőfi gyors

ciklust követő változás rendkívül dinamikus ugyan, de távolról sem előkészítetlen. A metamorfózis alapfeltételei – fokozatosan – már a *Felhők*-korszakban, sőt, a korábbi pályaszakasz élményeiben és törekvéseiben kialakulnak, s ekként 1846 április–májusa tulajdonképp végső fejezete egy hosszabb fejlődési folyamatnak: az új minőségbe való átsapás periódusa. A folyamatszerűség tanújelei, a távolabbi előzmények – később kifejtendő – mozzanatai azonban nem csökkenthetik a *Felhők*-korszak kitüntetett szerepét, pozicionális kivételességét. S ezen belül is a ciklus rendkívüliségét, mely – közismerten – már abban megragadható, hogy kölcsönhatásos szemléletbeli és poétikai sajátosságai elevenen és koncentráltan tagadják a korábbi uralkodó líraeszményeket, a költői maga-

léptű forradalmi tudatosodásának a *Felhők* borús hangulatai után? Mik a mozgóerői annak a nagyívű fellendülésnek, amely 1846 márciusától indul meg?” (*Megjegyzések Petőfi Felhők ciklusához*, in: *Első aranykorunk*. Bp., 1976. 349.) Második, a korábbi nézetrendszert árnyaltabbá formáló új szempontokkal gazdagító tanulmányának gondolati középpontjában – implicit módon – ugyanez a kérdés áll (*Petőfi Felhők-ciklusához*). Sőtér István idevágó írásai – kiváltképp a „világfájdalom” és a forradalmiság összefüggéseinek fölillantásával (*Nemzet és haladás*. Bp., 1963. 65–70.), a *Felhők* előtti és utáni periódus elemzésével (*Petőfi a János vitéz előtt, Petőfi a Felhők után*, in: *Werther-től Szilveszterig*. Bp., 1976.) – szintén a fordulat részletezőbb vizsgálatának mellőzhetetlen aspektusait nyújtják. Utalnunk kell továbbá Lukácsy Sándor eszméletörténeti kutatásaira (*Petőfi és Cabet* ItK, 1966/3–4. 293–335. vagy *Petőfi forradalmi világnézetének fő vonásai*, in: *Petőfi tüze*. Szerk.: Tamás Anna és Wéber Antal Bp., 1972.). Fekete Sándor *Petőfi és jakobinusai* c. tanulmánya pedig a költő forradalomtörténeti stúdiumai és a *Felhők* vívódásai között nem tár föl lényegi, az eszmei fejlődés módjának szempontjából kiemelt fontosságú kapcsolatokat (in: *Számadás az ünnepről*. Bp., 1975. 56–78.). S ezek az írások egyben választott problémakörünk fölvetésének – pusztá fölvetetőségének – két elvi jelentőségű feltételét is mutatják. Röviden: a *Felhők* emberi-művészi öszinteségének, a kifejlő pesszimizmus meg-szenvedettségének és tartalmasságának elismerését s a költő forradalmiságának értékgazdagodásként való értelmezését.

tartás és ideálvilág néhány kezdeti vívmányát.⁴ Csupán jelezzük itt, hogy a *Felhők* utáni fordulat így – e mozgástendencia fogalmi általánosíthatóságának tükrében – a *tagadás tagadásának* különös változataként is értelmezhető: Petőfi magasabb szinten, vívódásainak, kételyeinek szerteágazó konzekvenciáival gazdagítottan újrafogalmazza – de immár a forradalmi tudatosság szélesedő alapjairól – korábbi plebejus elkötelezettségét.

Fekete Sándor termékeny hipotézise szerint Petőfi épp a *Felhők* írásának idején (esetleg valamivel előbb) kezdett szisztematikusabban megismerni a francia forradalom történetével.⁵ De „akkor még nem vált jakobinus forradalmárrá, sőt *eleinte* sok minden riaszthatta magában a francia revolúcióban és a forradalmári sorsban is”.⁶ Alapkérdésünk tehát így is megfogalmazható: hogyan jutott el Petőfi – szembeszökő gyorsasággal – a forradalmat (s általában: a forradalmiságot) érintő súlyos szkepszistől a revolúció eszméinek és útjának határozott vállalásáig? S maradéktalanul egyetértünk Fekete Sándorral abban, hogy e fordulat „semmiképpen sem vezethető vissza csak egy vagy akár több könyv hatására s csak a politikára sem, más tényezőket is figyelembe kell venni . . .”⁷

S már itt bocsássuk előre: a föl villantott kérdésekre adott válaszunk – értelmezési kísérlet. Jobbára spekulatív érveink, a tudatmozgás köreire összpontosító fejtegetéseink semmiképp sem törnek tehát kizárólagosságra; csupán az elvont lehetőség érvényességét vindikálják.

*

⁴ „Kísértetjárás” *Magyarországon* (Bp., 1972.) c. monográfiájában Pándi Pál – például – részletes érveléssel bizonyítja, hogy Petőfi a *Felhők*höz közeledve, fokozatosan, de egyre határozottabban eltávolodik korábbi hazafiságának vezérlő elveitől (II. 23–53.).

⁵ I. m.

⁶ I. m. 67.

⁷ I. m. 68.

„Szeretném itthagyni a fényes világot”, „Mért vagyok én még a világon” – idézetek sora tanúsíthatja, hogy a világ és az én éles – és sokoldalúan reflektált – szembeállítás a *Felhők*-korszak meghatározó fontosságú lírikusi attitűdje, a mély pesszimizmus kibontakozásának lényegi közege. A benne kifejeződő, végletessé növekvő kívülállás-élmény – szerves előzményeiben, indítékaiban – már a költői pálya legkorábbi szakaszain is föl-föltűnik, de ekkor még gyökeresen más hangsúlyokkal és következményekkel, más szemléletbeli alapokon. A *Felhők*hez vivő eszmélkedési folyamatban Petőfi e kívülálláshoz – azaz önnön helyzetéhez és lehetőségeihez – való viszonyát tudatosítja, tapasztalatai és olvasmányai nyomán ezt alakítja fokozatosan át, ennek ideológiáját teremti meg – a negativitás egységesítő közegében. A ciklus felé haladva mind következetesebben a mélyülő kívülállás perspektívájából határozza meg önmagát és a világot egyaránt. S természetesen: kapcsolatuk minőségét.

A kívülállást létrehívó emberi-művészi motívumokat Sőtér István – a *János vitéz* előtti periódust föltérképező tanulmányában – ekképp összegzi:

„Az 1842–44-es korszak Petőfije nem forradalmár még – de máris: zendülő, lázadó, plebejus. Büszkesége, daca – éppúgy plebejus színezetűek, mint életmódja, kedélye, lelkiereje, jelleme. A plebejus Petőfi nem ismer megalkuvást, nem hajlandó színlelésre. Valamennyi műve erről vall – s ezt a vallomást a kritikusok igen hamar értik meg.”⁸

Vagyis: Petőfi olyan adottságait fejleszti – kemény próbatételek sorozatában – képességekké, olyan életeszményeket és erkölcsi elveket választ, amelyek a mindennapok gyakorlatában megannyi ponton ellenkeznek a konszolidált beilleszkedés uralkodó kívánalmaival. S amelyek így szükségképp a kívülállás-élmény kifejlődésének személyiségbeli impulzusaivá válnak. A még eleven feudális kiváltságok világában ugyanis a művész-értelmiségi mind következetesebben

⁸ I. m.: *Petőfi a János vitéz előtt*. 465.

vállalt plebejus tartása, a megerősödő egyéniség e lázadása – mindenekelőtt pusztá létével tagadva a fennálló társadalmi rendet – csak outsiderként képviselhető. E korai plebejus elkötelezettség – s számunkra ez itt a lényeges – még nem alakította (nem alakíthatta) ki a maga konzekvens ideológiáját, még nem kapott közvetlen politikai tartalmat, eszményei – objektív és szubjektív feltételek hiányában – nem szerveződhetek cselekvésre sarkalló társadalmi programmá, céltudatos követelésrendszerre. Petőfi tehát konkrét életvitelében, magatartásában és szuverén művészi törekvéseiben egyre intenzívebben szembekerült ugyan a feudális magyar világgal, de egyelőre anélkül, hogy e kívülállás koherens eszmei fedezetet nyert volna. Másképp fogalmazva: a költő már megélte, de még nem tisztázta kívülállásának társadalmi meghatározottságait: az okok és következmények, az érdekek és feladatok rendszerét.

A társadalmi valósághoz fűződő kettős viszony jön így létre: a költő tulajdonképp a fennállóval szemben, alapvető normáitól függetlenül próbálja képességeit kiteljesíteni, autonómiáját feltétlen megőrizni, eszményeiben viszont egyértelműen korántsem tagadja az eddigi életút konkrét választásaival elutasított rendet. Ezért lehetséges az, hogy a kívülállás, a plebejus elkötelezettség, a benne rejlő feudalizmus-ellenes lázadás ekkor még békésen megfér – megférhetett – a nemesi liberalizmus reformelveinek képviselésével, az uralkodó rend iránti politikai és ideológiai lojalitás mozzanataival, miképp erről a *Védegyleti dal* vagy a *Batthyányi és Károlyi grófnék* c. 1844 végén született költeményei tanúskodnak. A radikalizálódó népiesség hangjai és attitűdjei még nem zárhatják ki a patriarchális királyképet: „S a király a honnak atyja, / Mint valóban jó atyánk, / Karjait kiterjesztendi, / És az áldást mondja ránk.” Korai nemzetszemlélete, ekkori hazafisága is mutatja, hogy a kívülállás erősödő élménye nem váltott ki elvi szembefordulást, e fejlődési szakasz törvényszerű sajátosságaként. S e korszak reprezentatív műve, a *János vitéz* – választott szempontunkból tekintve – szintén ezt a kettősséget

sugalmazza: a plebejus hős a társadalom periferiájáról indul, de képességeivel, erényével mégis igazolhatja önmagát – s a számkivetettek seregét. A kívülállás tehát nem jelenti a lehetőségek-ből való kirekesztettséget, az organikus fölemelkedés, az értékigetek valóra váltása reális váagnak tűnik.

Természetesen, semmiképp sem csökkenthetjük a nemesi progresszió elveihez, törekvéseihez is kötődő eszmélkedési stádium – önmagában vett – jelentőségét, értékességét, de itt és a továbbiakban egyaránt a meghaladás, a „vótum Petőfiánum” – a forradalmiság – kialakulásának aspektusából, a továbblépés mozgatói felől szemléljük. Fokozottan a *még* és a *már* kettősségeire figyelve.

A plebejus tartás, elkötelezettség és a reformelvek körében mozgó – az akkori viszonyok között bármennyire is haladó – szemlélet, politikai meggyőződés azonban belső feszültséget teremt, mely előbb-utóbb kételyekkel övezi a kívülállás és részleges azonosulás együttélését. Ennek alapján: Petőfi eszmélkedését, a *Felhők*hez vezető elkomorulását – legelvontabban fogalmazva – valóságos társadalmi helyzetének és korai helyzettudatának mélyülő ellentmondásai motiválják. Arra kezd törekedni, hogy az utóbbit az előbbihez igazítsa, hogy viszonyait mind hívebben meghatározza. Mert a föl nem adott kívülállás egyre sokasodó, egyre nehezebb küzdelmekre kényszeríti, mert föl kell ismernie az ambíciói és lehetőségei között tátongó szakadékot.

A kívülállás élményét a fokozódó öntudat erősíti fel, egyben ez nyújt számára szubjektív fedezetet. Petőfi bizonyos már abban, hogy választott különútja – a művészi törekvések, a magatartás- és az életeszmények övezetében egyaránt – értéket képvisel, mégpedig egy olyan közegben, mely a kifejlő öntudat ideologikus tükrében messzemenően értékellenesnek tűnik. A költészetét ért – megsűrűsödő – támadások így a világ értetlenségének, a nagyságot gyalázó-visszafogó kicsinységének, gonoszságának tanújeleivé általánosodnak, a kívülállás

tehát maga is értékvonzatot nyer.⁹ Petőfi kialakítja az öntörvényeit követő, képzeleteiből világokat teremtő lírikus, a kivételes ember és a „gyalázatos világ” szélsőséges ellentétét, mindeneke előtt a szubjektum erejét és elszántságát jelezve:

Uj pályámon paréj, tövis közt gázolok;
De megyek egyaránt,
Bár fájdalmas dolog,
Ha sziszegő kigyók mérges fulánkja bánt.
(Az én utamban sok a kigyófészek
S hogy eltiporjam, én beléje lépek!)
Jó, hogy sebemre, az ég orvosságot ad.
Keblem varázsfüve
A büszke öntudat,
Mely tőlem már oly sok fájdalmat elveve.
Ha ez nem volna, a kigyók marása
Eddig szívemnek közepében áсна.

A világgal – s egy korábbi költemény idevágó tanúsága szerint: a „szolgazsarnokinak” bélyegzett elvont emberi természetel – konfrontálódó én tehát kizárólag önnön értékszubsztanciájából, függetleneknek tűnő, autonóm erkölcsi elveiből meríti lendítő erejét, a moralitásnak juttatva így kiemelt szerepet.¹⁰ „Harcban állok a nagy mindenséggel” – írja Petőfi, s ebben a súlyos küzdelemben, értékei védelmezésében – a moralitás ekkor körvonalazódó ideológiája szerint – csak önmagára (és a csatázó, a *saját* útját járó *én*-t a maga mindennapi teljességében

⁹ Idézett művében Pándi Pál híven hangsúlyozza, hogy másról, jóval többről van itt szó, mint egy-egy támadó élű kritika pusztá indulatos reakciójáról, szélsőségessé erősített visszhangjáról. Mert: „A kárhozott világ jellemvonásait nem egyik vagy másik kritikus erkölcsi arculata magyarázza, hanem Petőfi jelleme, Petőfi önértelmezése” (24.).

¹⁰ A moralitás kategóriáját Huszár Tibor (*Erkölc és társadalom*. Bp., 1965. 155–156. és *Fejezetek az értelmiség történetéből*. Bp., 1977. 196–205.) és Heller Ágnes (*Az aristotelesi etika és az antik ethos*. Bp., 1966. 18–20., valamint 39–50.) értelmezése nyomán alkalmazzuk.

megerősítő, privát háttérrel adó szerelemre) számíthat. Az itt — s majd költemények sorozatában — kibomló magatartás oppozícióban áll az uralkodó erkölcs egészével, mely mint végletes erkölcstelenség lepleződik le. S ezzel az erkölcstelenséggel — legalábbis egyelőre — csak a magános *én* erkölcsössége szembeesíthető.

Az objektíve társadalmi gyökerű kívülállás, az eszmei, egyéniségbeli fejlődés lényeges fázisaként, a *moralitás*ban, az erkölcsi szubjektivitásban nyert szinte kizárólagos fedezetet, az öntudattól kapott teljes igazolást, az értékképviselőt pártosa általa bontakozhatott ki. A világ és az őt egyértelműen elutasító individuum ellentéte szükségképp az etikum övezetében fejeződik ki, mert a szubjektív erkölcsiség ideológiája még nem tartalmazza a kívülállás társadalmi alapjait. Az *én* kifejlesztett képességei, értéktudat vezérelte ambiciózus önmegvalósítási törekvései, ebből fakadó sorozatos konfliktusélményei az okokat feltáró, célokat kitűző eszmei tudatosság szférájában még nem találkozhatnak a plebejus elkötelezettség társadalmi konzekvenciáival. S így — absztrahálódva — megmaradhatnak függetlenségük látszatában. Pándi Pál lényegbevágó megállapítását idézve, Petőfi „a maga tulajdonságaival homlok-egyenest ellenkező vonásokkal jellemzi a világot”, s ezen — erkölcsi jellegű — énközpontúság is arra vall, hogy a költő még csak a legelvontabb általánosságok szintjén törekedik helyzetének és viszonyainak elvi alapozottságú tisztázására.¹¹ Ez a differenciálatlanság és egyoldalúság pedig az eszmélkedési folyamat korai fázisának jellegzetes, általánosítható ismervét alkotja. Később ugyanis ez az általánosság konkrétabb tartalommal telítődik, mind több meghatározottsága bontakozik ki, az *én* és a *világ* kapcsolatának jóval árnyaltabb, összetettebb értelmezését nyújtva.

¹¹ I. m. 24.

A megjelenő elvont moralitás jelentősége tehát – a kezdetlegesség szimptomái ellenére – abban rejlik, hogy Petőfi az általa kialakított absztrakt ellentételezésekben eszmei tudatossággal kezdi felmérni kívülállását. Az ember viszonyaiban – többek között: másokhoz, szűkebb vagy tágabb közösségéhez, a nembeliséghez fűződő kapcsolatainak dinamikus rendszerében – határozhatja meg önmagát is. Az önmegismerés pedig elszakíthatatlan mások – a világ – megismerésétől, hiszen egyazon folyamat két – egymással dialektikusan összefüggő – oldalát alkotják. S minden egyénnek ahhoz, hogy tudatosan cselekedhessen, hogy képességeinek és lehetőségeinek elképzelhető, történelmi-társadalmi megköötöttségű maximumát teljesíthesse ki, meg *kell* határoznia önmagát. A mások, a társadalom világát is csak így formálhatja autentikusan. Petőfi – a világgal állítva szembe saját erkölcsiségét, értékrendjét – a legtágabb dimenziókban tájékozódik. Igaz, e rendkívüli tágaság, mint láttuk, másfelől szűkösseget jelent, de az egyetemeség megőrzött igénye átfogó törvények felismerését segíti, majdani cselekvésorientáló társadalom- és történelemképének előfeltételeként, objektív értékek elsajátításának forrásaként. S már e korai viszonyításmód is magában foglalja a *nembeliség* sajátos tudatát, hiszen a világot elutasító moralitás pátosza épp abból fakad, hogy meggyőződése szerint a nembeli értékek képviselte teljességgel a szubjektumba helyeződik át: a szabadság, az igazi alkotás, a fejlődés és az erkölcsösség csak az *én* privilégiumává válik.¹² A világgal konfrontálódó egyéniség tehát már itt megteremti – a *Felhők*ben továbbfejlődő, mélyülő – moralitás különös nembeliségelvét. Pándi Pál híven utal arra, hogy a „világ dolgainak (és az ember dolgának) morális (és nemcsak morális) minősítése annyi energiát halmoz fel itt, amivel akár egy történelemfilozófiai, világteendőkre vonatkozó vitát is el lehet indítani”.¹³ De *valóságosan* elindít

¹² Az *elvont moralitás* és a *nembeliség* e specifikus kapcsolatát Heller Ágnes elemzi (i. m. 19.).

¹³ I. m. 24.

Petőfi ekkor egy olyan fejlődési folyamatot, amelyik már — potenciálisan — a kívülállás kifejlő elveinek dinamikus világképpé szerveződését ígéri.

A *nemzet*, a *haza* régebbi és a *világ* újabb — 1845 elején kialakuló — fogalma, élményköre között egyelőre nincs kifejtett és szisztematikus kapcsolat, tartalmuk jobbra még más-más övezetekben mozog. S ez a kettősség szintén a kezdetlegesség egyik szerves következményének tekinthető, mivel a világfogalom, emberiségeszmény elvontsága, főntebbi értelemben vett szubjektív jellege folytán a kibomló metamorfózis még nem teszi lehetővé a hazához való viszony ártértékelését, a nemzetidea innen közelített megújítását. Hangsúlyozzuk: a haza szolgálata feltétlen érték Petőfi számára, most és a későbbiekben egyaránt. A változás majd a szolgálat módját és célját érinti, s épp a világhoz fűződő viszony közelebbi, tartalmasabb meghatározásának eredményeként. A fejlődés kétségtelen jelei — Pándi Pál részletesen és meggyőzően elemzi ezt — a hazafogalom, a hazaélmény szférájában is fölfedezhetők, de a szemlélet ugrásszerű átalakulása nem ebben a körben kezdődik, inspirációit semmiképp sem közvetlenül tőle kapja.¹⁴ A hagyományok, a tekintélyes és progresszív eszmei örökség kötőereje itt, a hazafiság vonzáskörében a legerősebb, a kívülállás tudatosítása éppen ezért e területen szinte a legnehezebb. A hagyományokat elsajátító hazafiság eszmevilága nem ad — nem adhat — kielégítő választ a költő szemléletbeli fejlődésének legégetőbb kérdéseire, vele nem lehet értelmezni új típusú, plebejus elkötelezettségéből, kívülállásából fakadó konfliktusait. A hazafiság — e korai, alapvetően a nemzeti egység ideáját képviselő formájában — a beilleszkedés felé irányítaná, a költő azonban most kezd tudatosan szembenézni kívülállásával, a zökkenőmentes integráció gyakorlati lehetetlenségével. Petőfinek így kell eltávolodnia tradíciók vezérelte hazafiságától, korai hazaeszményétől, hozzá kapcsolódó ambícióitól, s

¹⁴ I. m. 23–53.

önmaghatározásának ideológiai fedezetét máshol, szuverén eszmélkedésében – az *én* és a *világ* viszonyrendszerében – kell keresnie. De végigjárva ezt az utat, újravállalja majd a hagyományokban rejlő értékeket – saját autonóm világképébe építve őket, a megszüntetve-megőrzés fejlődéstörvényének szellemében.

A hazafiság ihletköre tehát még többnyire a reformkori alapeszményekhez kötődik, lényegesen semmiképp sem haladja meg őket, amikor absztrakt és morális jellegű világfogalmában Petőfi már megindítja az uralkodó ideakincstől való fokozatos elszakadás folyamatát, mind határozottabban elutasítva az ideologikusan értelmezett erkölcsi világrendet. A „mindenséget”, a „vén épületnek” ítélt, „gyalázatos” világot radikálisan megtagadó költemények mellett még megjelennek a múlt nemzeti dicsőségét tradicionálisan fölidéző, a diadalmas háborúba hívó „véres kard” motívumát megvillantó versek. Arról tanúskodva, hogy a szemlélet átalakulása – genezisében, a tudatmozgás körzetében – független a hazafiúi törekvésektől. S ezzel már azt is jeleztük: az eszmei fejlődés, a továbblépés esélyét és szükségletét most a világ és az én szembenállásának mélyülése, tartalmi differenciálódása alkotja. Sőtér István megállapítása *e* fejlődési folyamat egyik végső konklúzióját vonja le: „Petőfi forradalmisága nem patriotizmusából nőtt ki. Ellenkezőleg: patriotizmusa mintegy származéka, kiélesedése, konkretizálódása annak a világforradalmárságnak, mely a sürgős, a kézzelfogható teendőket helyben, tulajdon hazájában lelhetette meg.”¹⁵ (Mindössze utalni kívánunk itt arra, hogy Sőtér István – az alapvető kapcsolat fölmutatása mellett – túl kategorikusan fogalmaz, mert a költő patriotizmusának van olyan vonása is, amelyik korántsem vezethető le ily közvetlenséggel a „világforradalmári” meggyőződésből.) Természetesen, Petőfi eszmei fejlődésének *e* tendenciájából számunkra sem következik az a Horváth Jánosnál fölsejlő

¹⁵ *A világforradalmár patrióta*, in: *Werthertől Szilveszterig* 526.

gondolat, hogy a költő „forradalmi eszménye nem a nemzet talajából nőtt ki”, hogy – végeredményben – a radikális társadalomalakítás, lényegét tekintve, csak a magyarság belső evolúciójától idegen, külföldi hatás szülötte lehet.¹⁶ Már az eddigiek alapján sem juthatunk erre a következtetésre, hiszen kiindulópontunk, axiomatikus érvényű feltételezésünk szerint a forradalmi nézetekhez vezető eszmélkedést épp a társadalmi helyzet, a kívülállás tudatosulása motiválta. Továbbá: a reformkorban fölgyorsuló társadalmi fejlődés teremtett lehetőséget a politikai-ideológiai szféra ama differenciálódására, melyen belül a plebejus elkötelezettség is kikristályosíthatta a maga forradalmi nézetrendszerét. Petőfi forradalmisága ebben az értelemben, a lényeg vonatkozásában, éppenséggel „a nemzet talajából nőtt ki”.¹⁷

A *Felhők*-korszakban az én mind határozottabban kéri számon a világon a moralitás eszményeit, erkölcsi normáit, mert csak őket ítéli mértékadóaknak. S ennek eredményeként valóban el lehet jutni a világ szélsőséges erkölcstelenségének súlyos konzekvenciájához. Az elvont moralitás elveinek tükrében a világ így – immanens szemléletbeli esélyként – merő abszurditásnak tűnik, mert ebben a körben objektíve meghaladhatatlan az a föltáruló komoly ellentmondás, hogy az orientáló értékek, a méltó tisztességideák léteznek, tehát választhatók lennének ugyan, az emberek mégsem követik őket, sőt az erkölcstelenség minőségeit képviselik. Az érték-eszményeket vállaló szubjektum, a moralitás álláspontja szerint, totálisan és végzetszerűen magára van hagyatva, s az elemi kérdésre – miért? – itt eredendően nem adható érdemi válasz. A világ amoralitása (s persze: az *én* erkölcsi kiválasztottsága is)

¹⁶ Petőfi Sándor. Bp., 1922. 441.

¹⁷ A francia forradalom eszményeinek közismert inspiráló hatásából – Horváth János gondolkodásmódjával ellentétben – nem lehet azt a következtetést levonni, hogy Petőfi „francia mintájú forradalmat képzelt” (uo.), hogy alaptörekvései idegenek a magyar viszonyoktól.

megmagyarázhatatlanná válik. Az elméletileg innen levezethető képtelenség-élményt fejezik ki Petőfi szembeszökően megszaporodó álmképei, víziói. Az *Álmos vagyok és mégsem alhatom* . . . zaklatott sorai egy olyan világ rémlátomását közvetítik, melyben – a humánus értékrend fatális hiánya folytán – minden lehetséges, ahol az ártatlanság, a védtelenség a legszörnyűbb üldöztetésnek van kitéve. Mintegy esszenciálisan eleveníti meg az abszurditást az *Álmaim* c. költemény, mely hangsúlyozottan a *bűn* és *erény* kettősségében mozogva mutatja föl a világ döbbenetes erkölcstelenségét, az eszmény és valóság teljes szétszakadását. Az igazságtalanság minden emberi viszonyt átfogó uralmát. Ez a vers – de stilizáltabban már az előző is – nyilvánvaló társadalmi konfliktusokat vet föl, noha még nem a maguk különösségében, nem saját lényegi összefüggéseik közegében és rendszerében, hanem következetesen az etikum övezetében, a kívülállás perspektívájából. A folyamat alapiránya, a *világ* és az *én* szembenállásának mind sokoldalúbbá váló meghatározása, az újabb és újabb területek meghódításának tendenciája azonban így is egyértelmű.

A költő, mivel az erkölcstelenséget – a fentebbiek értelmében – indokolhatatlan, a moralitás számára el nem fogadható végzetnek ítéli, a kozmikus pusztulást áhítja, szinte követeli: „Meddig tart még ez iszonyú világ? / Mért nem jössz, te rontó égitest, / Te üstökös, mely arra rendeltettél, / Hogy tengelyéből a földet kivesd!” – A *Felhők*hez közeledve – s magában a ciklusban – szükségképp az abszurditás-élmény különféle reakciói kapnak intenzív szerepet. A kétségbeesett tiltakozás, tagadás, az anarchisztikus türelmetlenséget rejtő rombolás programja (miként ezt *Az örült* tanúsítja) vagy a világtól való elzárkózás fájdalmas nosztalgiaja – a negáció e *közös alapú* változatai – erősödnek a magatartás meghatározóivá.¹⁸

¹⁸ „Szeretném itthagyni a fényes világot, / Amelyen oly sok sötét foltot látok. / Szeretnék rengetegbe menni, / Ahol nem lenne senki, senki!” – írja Petőfi a *Felhők*ben, s e szándék látszólag *A tihanyi*

Pándi Pál emlékeztet arra, hogy a világgyűlölet kibontakozásakor, a *Felhőket* közvetlenül megelőző periódusban „a mindenséget átfogó elvont teremtésvágy” gesztusai is meg-megjelennek (pl. *Ifjúság, Egy fiatal íróhoz*).¹⁹ Gondolatmenetünk szempontjából kiváltképp azt kell hangsúlyoznunk: e vágyak – törvényszerűen nem találhatván még megvalósulásuk lehetőségét, közelebbi irányát – inkább a gyűlölet mélyülésének inspirálóivá válnak. S közismerten: a világgyűlölet meghaladásának folyamatában, a végigvitt elutasítás termékeny konklúziói nyomán létrejövő forradalmi meggyőződés szükséges ahhoz, hogy a cselekvés ambíciói konkrétabb célokat és eszközöket nyerhessenek. Pándi Pál megalapozottan emeli ki: e korai, körvonalazatlan teremtésvágy „lelki és lírai rokona, édestestvére a

ekhóhoz Csokonaiját idézhetné, hiszen a felvilágosodás költője is – emésztő kudarcok szorításában – a természethez fordul, „egy nem esmért szent magányosság” végső reményében. De ez a hasonlóság – a lényeg szempontjából – valóban csak látszólagos: Csokonai magányossága ugyanis hangsúlyozottan pozitív értéktartalmú, mert fedezetét egy elvont emberiségeszménnyel való intenzív és tudatos azonosulásból meríti, méltó párosszal (Vö. Heller Ágnes: *Rousseau és az Új Heloïse*, in: *Portrévázlatok az etika történetéből*. Bp., 1976. 16.). „S e szigetnek egy szögében, / Mint egy *Russzó Ermenonvillében*, / Ember és polgár leszek” – a konkrét társadalom hitványságát a nembeli értékekhez való közvetlen kapcsolódás megcsillanó lehetősége ellensúlyozza, értelmessé téve a magányosságot, csillapítva ezzel a kitaszítottság fájdalmát. Petőfi idézett költeményéből – a *Felhők* világából – teljességgel hiányzik ez az eszményállítást, vigasztaló azonosságtudat még az elvont ideák övezetében sincs, a magányosság itt végletes gyökértelenséget rejt. Az exodus vágya pusztán a világtól való iszonyodást, a totális elutasítást fejezi ki. Az én nem kap semmilyen külső megerősítést, alapélménye tehát, hogy nincs helye ebben a világban, mert nincs, nem lehet véle semmiféle tartalmas kapcsolata, jóvátételt a holnaptól sem remélhet. De ez a vigasztalanság – Csokonai magatartásához képest – történelmi (és karakterbeli) meghatározottságú többletet, megnövekedett igényeket is képvisel. Mert azt sejteti, hogy Petőfit már nem elégíti ki a szubjektív értéktudat, az eszményekkel való magányos és emfatikus azonosulás ideologikus támasza.

¹⁹ I. m. 28–30.

világot elborító gyűlöletnek.”²⁰ E kettősségen belül azonban – ekkor még – a gyűlölet mozgatja, ez viszi tovább az eszmélkedést. Ez jelenti a fejlődést.

A *Felhők*ben Petőfi ismét fölillantja a világ erkölcstelenségének motívumait: az intimszférát – a szerelem és a barátság köreit – a szélsőséges hűtlenség, a tiszta érzelmek megcsalattatása jellemzi, a társadalomban az igazságtalanság, a minden nagyságot, kivételességet méltatlan kálváriára vagy tragikus bukásra kényszerítő értékellenesség uralkodik. A *Felhők* újszerűsége és jelentősége azonban nem az amorális kíméletlen leleplezésében rejlik (ennyiben még csupán összegzi a korábbi vagy a ciklus műveivel egy időben keletkezett versek komor tanulságait), hanem abban, hogy Petőfi itt – kitágítva a lírai reflexiók övezetét – negatív emberképének antropológikus értelmezésére, historikus megalapozására törekszik, a tagadás álláspontját a mindenség legátfogóbb törvényeinek sugallataival kívánja szembesíteni. S e szintetikusabb eszmélkedéshez a történelemelmény fölsejlő kérdései és következtetései mellett a mulandóság – filozofikusabb mélységgel ekkor, a ciklus születésének idején tudatosuló – általános törvényei nyújtanak kellő gondolati alapot. Új összefüggésekbe helyezve így a moralitás szélesedő ember- és társadalomkritikáját, az *én* és a *világ* szembenállásának konzekvenciáit, a személyes élet lehetőségeit.²¹

Az ifjúság tűnékenysége, a szerelem gyors ellobbanása vagy a megöszülő föld víziója – mind-mind arra figyelmeztet: „Mulandóság a királyok királya. / Ez a világ az ő nagy palotája. / Sétál föl és le benne, / S nincs hely, hová ne menne, / S hová lelép, amire hág, / Minden pusztúl . . . körül fekszenek / Szétszórva: eltört koronák, / Hervadt virágok, megrepedt szívek.” – Az *idő* hatalma, a pusztulás egyetemessége a ciklus egyik

²⁰ I. m. 30.

²¹ A történelemelmény eszméletető hatását meggyőzően elemzi Fekete Sándor már idézett műve.

lehangsúlyosabb – s az egyik leggyakoribb – motívuma.²² S az életfilozofikus reménytelenség még *komorabbá* hangolja a világ, az emberi természet abszurdításának korábbi élményét. A kozmikus enyészet, a halál tudata – természetesen – önmagában is fájdalmaik forrása, mindenkor és megszüntethetetlenül. De kiemelt jelentőségűvé, gyötrelmes vívódások okozójává *itt* a világ kiáltó erkölcstelenségének gondolata fokozza. Mert a ciklus – Pándi Pál által kimutatott – „sodrási iránya” azt is sugalmazhatja, hogy a végsőség fájdalmára az értelmes, értéket kiteljesítő, tevékeny élet, a másokban – a közösségben – való föloldódás adhat egyedüli vigaszt.²³ A világ gonoszsága azonban e végső humánus esélyt, a méltó objektívációk megtartó reményét veszejt el – jóvátehetetlenül, a végtelen abszurdítás újabb dermesztő tanúbizonyságaként. A maradéktalan tisztaságra törekvő, teremteni vágyó ember tehát nemcsak a természetnek van fatálisan kiszolgáltatva, hanem más elvek vezérelte társainak, közösségének, az emberi természetnek is. S összefüggéseiket tekintve, aligha kétséges: itt az utóbbi a súlyosabb, az igazán tragikus.

A ciklus előrehaladása során – s mintha épp a főtebbi keserű fölismerések következtében – megváltozik a mulandósághoz való személyes viszony is. A nyitókölteményben Petőfi filozofikussá általánosítottan néz szembe az élet végsőségével, csöndes rezignációval fogadja a lét meg nem változtatható törvényét. E meditativvá szelídített, visszafogott magatartást mindinkább a vívódó türelmetlenség, a fokozódó kétségbeesés váltja föl: a humánus életlehetőségek hiánya, a teljes egyéni perspektívatlanság miatti növekvő feszültség.²⁴ S a világ lénygszerű embertelenségének, a tiszta szándékok emésztő illuzórikusságának példái mellett – mintegy memen-

²² Az idő rendkívüli szerepét – más összefüggésekben – Pándi Pál is kiemeli (*Petőfi Felhők-ciklusához* 18.).

²³ I. m.

²⁴ Vö. Pándi Pál: i. m.

tószzerűen – folyvást fölbukkannak a pusztulás képei, az esélyek szigorú időbeli végességére intve, az értéktörekvések kudarcait pótolhatatlan veszteségekké mélyítve. A közönyös lét és a gonosz világ kettős szorításában pedig az élet maga válik mind értelmetlenebbé, feloldhatatlan, el nem fogadható szenvedések sorozatává. A pusztulás – a ciklus záróversében – ezért alakul át megváltó adománnyá, ezért lényegülhet a világ borzalmassága, az egyéni sors kilátástalansága elleni végső menedékké: az elviselhetőbb fájdalommá. A kívülállás immár nemcsak a világot, hanem az életet is elutasítja. Eszmélkedésében Petőfi elérkezett ezzel a kíméletlenül végigvitt morális tagadás utolsó gondolati stációjához.

A *Felhők*-korszak tehát kiteljesedett, a tudatosuló kívülállás reakciójaként létrehívott tagadás periódusa, mely azonban magába foglalja – nyitva hagyott kérdéseivel, vívódásával, ellentétek között mozgó nyugtalanságával – a meghaladás igényét, alternatíváinak türelmetlen keresését. De ez a mozgalmasság semmiképp sem változtat azon, hogy a konkrét válszok egyelőre még az elutasítás jegyében összegződnek. A tagadáson túlmutató jelek – pl. „Álmomban én / Rabnemzetek bilincset tördelem!” – az irreálisnak tűnő vágy körét uralják, vagy csupán *mások* számára létező esélyeket csillantanak meg (*Kívágom én...*), s így inkább a személyiség valóságos meghasonlottságát fejezik ki, ezt erősítik föl. A tagadásnak itt nincs ellenpólusa, a költő legfeljebb az iránta való nosztalgiáról adhat számot.

De már a puszta tagadás végletességét és kibomló módszerességét is fejlődésnek ítéljük. A *Felhők*-korszakot – hangsúlyozzuk – nem kitérőként, távolról sem valamiféle megtorpanásként, hanem egy hosszabb eszmélkedési folyamat fontos és integráns részeként értelmezzük.²⁵ Mert a vívódó

²⁵ Az újabb szakirodalom tanulságai szintén e végkonzekvencia felé mutatnak. Fekete Sándor méltán állapítja meg: „Ez a vívódás mintegy előzetesen is hitelesíti Petőfi forradalmiságát” (i. m. 68.).

tagadás már önmagában a korábbi eszmények radikális meghaladásáról tanúskodik, a másképp-gondolkodás első nagy-szabású fázisát, átfogó kísérletét alkotva. Petőfi megszabadítja szemléletét a gondolati beidegződöttségektől, a készen kapott ideáktól, a hagyományos válaszoktól. Az alapokra kérdez, önnön helyzetét a legáltalánosabb dimenziókban mérlegeli, arra törekszik, hogy összhangot teremtsen szuverén életútja és eszmevilága között, hogy megalkossa a kívülállás morális-ideologikus fedezetét.

E szélsőséges tagadás megteremti önmaga tagadásának elvi lehetőségét is. Azzal például, hogy a tudatosult kívülállás olyan valóságos ellentmondások sorát láttatja meg, amelyek fölfedezése „belülről” – a fennállóhoz idomuló vagy spontán idomulni próbáló gondolkodás alapjairól – teljességgel elképzelhetetlen. Lényeges, a későbbi forradalmi meggyőződés szempontjából is elemi fontosságú ellentétek, antinómiák először épp e kíméletlen tagadás tükrében jelennek meg. Petőfi ekkor döbben rá a megalázott rabokra, az elnyomottakra és a zsarnoki elnyomókra bomló világ felháborító – el nem viselhető – igazságtalanságára, az értékek veszendőségére, a lehetséges eszmények és a valóság tiltakozására sarkalló ellentétességére, a morális „legyen” és az erkölcsi „van” konfliktusaira. Ekkor ismeri föl az öntudatos egyéniség súlyos meghasonlottságának és a világ – a társadalom – minőségének kauzális összefüggését. A fennálló viszonyok totalítására kiterjedő morális kritika – természetesen – elzárja még Petőfit a társadalmi ellentétek valóságos tartalmának és mozgásának hívebb meghatározásától, forradalmi feloldásuk vállalásától, de ugyanakkor sokszorosan *többet* mutat számára, mint amennyit e lényegből korábbi szemléletével – a kívülállás spontán tudatával – megsejtett, egyáltalán megsejthetett. Petőfi tehát a tagadásban rejlő pozitív esélyek maximumát váltotta valóra.

Nem feledhetjük továbbá, hogy a világgyűlölet felé vivő eleven tudatmozgás, a fölerősödő moralitás alakította ki az emberiségig – az emberi természet általánosságaig – táguló

gondolkodást, a nembeliséghez való tudatos viszonyt, miként erre Petőfi világgépének átfogó sajátosságait elemző tanulmányában már Szegedy-Maszák Mihály is utalt.²⁶ Az emberiség Petőfi számára a *Felhők*-korszakban, az ide vezető ideológiai folyamatban válik egyre tartalmasabb, orientáló erejű eszménnyé, mindenekelőtt absztrakt erkölcsi közösséget jelölő fogalomná. A világszabadság későbbi – szemléletminősítő fontosságú – ideája elképzelhetetlen az emberiség, mint legmagasabb rendű integráció egyetemes meghatározottságainak, az ember legáltalánosabb természeti és társadalmi kötöttségeinek – a kohézió alapjainak – fölvetése és korai tisztázási kísérlete nélkül. S épp e kettős determinációban gondolkodva jut el – a ciklusban még csak sejtetésszerűen – az emberi tisztaság, értéktörekvés természeti és társadalmi kiszolgáltatottságának hierarchiájáig. Később, a *Világosságot!*-ban Petőfi határozottan a társadalmi cselekvés hasznosságának, a társadalmi kiszolgáltatottság megszüntethetőségének problémáját emeli a „kérdések kérdésévé”, a „lenni vagy nem lenni?” dilemmája itt már egyértelműen másodlagos érvényű számára. Korántsem ötletszerűen, hanem gondolatilag megalapozottan. A *Felhők*ben ugyanis mindkét szféra emberi következményeivel szembenézett.

A *Felhők*-korszak végén, lezárulása után született költeményekben a tagadás valóságos – immár nem csak az igényekben élő – meghaladásának fázisait is nyomon követhetjük. A *Mért vagyon én még a világon...* kezdő részei még jellegzetesen a *Felhők* nézeteit, érzelmi-hangulati motívumait és logikáját ismétlik, a világgal szemben álló moralitás pozíciói látszólag megingathatatlanok.²⁷ A folytatás azonban meglepetést tartogat, fontos változást jelző kérdéseket villant föl:

²⁶ *Világkép és stílus Petőfi költészetében*, in: *Világkép és stílus*. Bp., 1980. 222.

²⁷ Vö. Pándi Pál: „Kísértetjárás” *Magyarországon* II. 65–67.

Vagy tán valólag a világ nem ilyen?
Ily szomorúnak én látom csupán?
Én látom így csak, keresztülnézvén a
Kétségbesésnek sötét fátyolán?
Mindegy . . . elég, hogy én kétségbeestem,
Eleg, hogy én elkárhozott vagyok,
Hogy engem éles, égő körmeikkel
Tépnek, szagatnak a rossz angyalok!

A kérdéssorozat arra vall, hogy Petőfi distanciáltan kezd viszonyulni önnön moralitásának ítéleteihez, immár nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a világ — az ember, társadalom és történelem — objektív arculata és morális- ideologikus képmása között esetleg ellentét rejlik, hogy e kettő — legalábbis — nem fedi egymást. A költő nem azt állítja, a világ feltétlenül ilyen, hanem azt: számomra most ilyennek tűnik. A kontrollált viszony esélyének fölvetése azonban a szubjektivitás újravállalásába csap át, a vers végkifejletében kifejezett kedélyállapot a ciklus uralkodó attitűdjeihez tér vissza. A komorság éltető tudatbeli közege, elvi fedezete — a moralitás hegemoniája — azonban már megrendült, s így nem zárható ki többé a világ és az egyén másfajta viszonyának jogosultsága. Az én mindennekelőtt a saját sorsát ítéli kilátástalannak, s e végzetszerű elkárhozottság hangsúlyozottan privát élménye nem vetítődik ki a világra, nem tágul kozmikus esélytelenséggé. S ezzel — noha csak implicit módon, igen áttételesen — megpendítette a világ felől érkező vigasz reményét, a másképp-gondolkodás objektív ígéretét.

A *Világgyűlölet* pedig — újabb stádiumként — a határozott távolságtartás gesztusával tekint vissza a *Felhők-korszakra*, mint a tudatosult személyiségtörténet lezárult fejezetére. A közeli múlthoz való viszonya ezért válhat elemző-értékelő jellegűvé: az elkomorulás — a költő mostani értelmezésében — az emberiség pozitív lehetőségeibe vetett határtalan bizalom átmeneti megcsalattatásának következménye, a szenvedélyes gyűlölet a feltétlen odaadás érthetetlen — ilyeneknek tűnő — kudarcaiinak felfokozott ellenreakciója. S vívódását, érték-

fedezetet rejtő tagadását Petőfi élesen elhatárolja a teljességgel partikuláris fogantatású, az elvakult önzésen, gátlástalan önigenlésen alapuló, így szükségképp pusztá szenvedéssé alacsonyodó világgyűlölet korabeli divatjától. A vers tehát utólagosan is igazolja a *Felhők* kételyeinek, elutasító magatartásának megalapozottságát és eszméltető fontosságát – polemizáló indulattal, mélyebb reflexiók nélkül.

A meghaladás lényeges szemléletbeli indítékait, kibontakozó irányát a röviddel később született *Száműztem magamat* . . . tárja elénk. Petőfi újraértelmezi itt a *Felhők* jelentőségét, racionalizáltabbá – és kifejtettebbé – téve pesszimizmusának ama különösségét, melyet a *Világgyűlölet*ben még az általános érzelmek (szeretet-gyűlölet) szférájában, a szenvedélyek tartományában elevenített meg: a végső konzekvenciákat ebben a versben már a „szív és az ész” együttesen alakítják ki. A *Felhőket* ihlető magánosság meghatározó tartalmává és funkciójává az emberiség sorsával, történelmével való számvetés válik. A világ és a szubjektum korábbi szélsőséges ellentétét – az egyik utólagosan kikristályosodó alaptanulásgként – közös meghatározottságuk gondolata váltja föl: az én sorsának „sötétsége” nem arctalan fátum többé, hanem szerves része és következménye a világ – az emberek – elesettségének. Az egyén – az egyetemes emberi közösség tagjaként – alá van vetve a világ antihumánus törvényeinek, boldogtalanságra kárhoztató viszonyainak, kívülállása tehát sohasem növekedhet abszolúttá. A moralitás ítélkező, elutasító szigorának helyébe – s épp az emberi természet és a társadalmi-történelmi viszonyok Rousseau-ra emlékeztető megkülönböztetése, a kettő tragikus disszonanciájának sejtetése folytán – a részvét lép: „Megbékülő jobbam fogad el, oh világ, / Nem volnál rossz, ha nem volnál boldogtalan. / Boldogtalan vagy s én sajnállak tégedet, / S akit sajnálunk, azt gyűlölnünk nem lehet.” E részvét – vagyis a szenvedők hatalmas közösségéhez kívülről való közeledés – emberi fedezetét a *Felhők* vívódásai teremtették meg, amelyekben Petőfi szinte sűrítetten, a saját legbelsőbb fájdalom

maként élte át a világ boldogtalanságának motívumait.²⁸ A költő ezáltal kivált a közösségből, útja kivételessé magasodott, hiszen az emberiség – egyedeiben – nem juthatott el a pokoljárásban megszerezhető általános fölismerésekig, az egyének sokasága – a vers logikája szerint – ezért nem viszonyulhat tudatosan, a nembeliség perspektívájából a saját és a mások történelmi-társadalmi gyökerű szenvedéseire. S ezért van szükség olyanokra, akik – *e* részvétüket aktivizálva – felvállalják a boldogtalanok tömegeinek ügyét, és cselekedni kívánnak az emberiség humánusabb jövőjéért. Az itt kibomló együttérzés – Petőfi későbbi meggyőződésében is – a forradalmiság felé vezető belső fejlődés lényeges fázisa, szubjektív követelménye. Az *apostol* emlékezetes sorait idézve: Szilveszter „amerre csak ment, mindenütt / Oly szépnek látta a természetet, / De benne mindenütt az embert / Olyan boldogtalanak / Nyomor s gazság gyötörte mindenütt. / Azt kezdte észrevenni, / Hogy ő nem a legszerencsétlenebb, / És fájt nagyon neki, / Hogy vannak nála szánandóbbak is. / Mindig kicsinyebb lett előtte / Saját baja, / Míg végre végkép elfelejté, / S nem látta és nem érezé azt, / Csak a *mások* baját” (magunk kiemelése). Ez a mentalitás pedig – a kiteljesedetten eszmefanatikus, a tömegek sorsát és igényeit feledő anarchista-terrorista radikalizmus kivételével – a forradalmiság egyik általánosítható, történelmi változatok sorában létező emberi fedezete.

A kívülállás tudatosulásának végkifejletében tehát ismét megjelenik az *azonosulás* mozzanata, de minőségileg új tartalommal: a megértett, el azonban nem fogadott gyarlóság megszüntethetőségének differenciált elvi alapjáról. Mert a visszafojtott emberi természet pozitív esélyeivel való közösségvállalás eredendően feltételezi, hogy az igazságtalan társadalmi viszonyokat meg lehet – s mindenképp meg is kell – változtatni. A *Dalaim* szavaival: „De mit tűr a szolgaságnak népe? / Mért nem kél föl, hogy láncát letépje? / Arra vár, hogy isten

²⁸ Vö. Sőtér István: *Nemzet és haladás* 68.

kegyelméből / Azt a rozsdá rágja le kezéről? / Dalaim, mik ilyenkor teremnek, / Villámlási haragos lelkemnek!” – Az idézett költemények gondolatai – tudjuk – még nem alkotnak a célokat és eszközöket, a magatartást konkrétabbá formáló, egyértelműsítő forradalmi eszmerendszert, kifejtett s összefüggő programot. De immár a legközvetlenebb feltételeit sorjazzák . . .

AGÁRDI PÉTER

AZ IRODALOMKRITIKUS ELMÉLETI ÉS MÓDSZERTANI MŰHELYE

MOZAIK FEJTŐ FERENC 30-AS ÉVEKBELI MUNKÁSSÁGÁBÓL*

A kritikus és irodalomtörténész Fejtő Ferenc munkásságának szinte minden darabjában, a magyar és a világirodalomról a 30-as években kidolgozott koncepciójának érvényesítése során állandóan érzékelhető elméleti igényessége. Valóban: Fejtő kritikusai és esszéista gyakorlata mögött erős filozófiai s még inkább esztétikai, irodalomelméleti érdeklődés húzódott. S itt nemcsak a gondolkodásmód, a tájékozódás, a háttér elméleti megalapozásáról, nemcsak a műhely esztétikai gyökereiről s esetleges forgácsairól van szó: Fejtő esszéistaként, vitapartnerként, publicistaként közvetlenül is foglalkozott a szocialista esztétika, irodalomtörténetírás és kritika elvi-módszertani kérdéseivel.

A 20. századi magyar esztétikai és kritikai gondolkodás története feltártságának jelenlegi szintje nem teszi még lehetővé, hogy pontosan elhelyezzük Fejtő elméleti-módszertani termését a 30-as évek esszéirodalmában s a nemzetközi szocialista irodalmi gondolkodás rendjében. Csak alapos forráselemzés és a komparatista módszer segítségével lehetne viszonyítani a Fejtő képviselte koncepciót – ennek történeti értelemben vett korszerűségi fokát, tudományos és ideológiai arculatát – a

*Részlet egy terjedelmesebb kritikátörténeti munkából. Fejtő Ferencnek az 1940-es évek végétől számítható, a reális progresszióval, a szocializmus eszmekörével és mozgalmával végérvényesen és élesen szakító – ma is aktív – emigráns ideológusi, közírói tevékenysége sem vonhatja vissza egykori baloldali működésének máig maradandó értékeit.

korabeli kritikai-esztétikai értékelvekhez és metodikákhoz, ezen belül a marxista igényűekhez. Ennek alapján lehetne csak vállalkozni arra is, hogy Fejtő nézeteiben, írásaiban meggyőzően elkülönítsük azt, ami friss, korszerű, de végül is csupán „másodlagos” interpretáció, attól, ami önálló gondolati-kritikai felismerés, tudományos megállapítás, elméleti innováció és attól, ami ezek gyakorlati alkalmazásának eredménye. Ebben a munkában ehhez a távlati igényhez képest csak Fejtő nézetrendszerének rekonstrukciójára, jellemzésére és hipotetikus minősítésére vállalkozhatunk.

*

Fejtő irodalomelméleti, esztétikai töprengéseinek és fejtegetéseinek tengelyében világnézet és esztétikum, tendencia és pártosság viszonyának, az irodalmi újítás és érték minémiségének „örök” kérdése áll. Ez a minden korszak művészetelméleti vitáit átszövő, meghatározó téma *itt* és *most* a szocialista irodalom kibontakozását kísérő eszmecserék közegében konkretizálódik; az írások a művészi értékteremtést és az érvényes befogadást segítő elméleti-kritikai tisztázás szolgálatában fogalmazódnak. Fejtő tanulmányai és esszéi magától értetődően használják a „szocialista irodalom” fogalmát, egész értékrendje s érvelése a társadalmi haladással – közvetett vagy közvetlen – kapcsolatot tartó irodalom támogatására vall. Ennek a szocialista kritikai elkötelezettségnek a keretein belül élez ki vitákat (illetve kerül kiélezett vitákba): álláspontja elsősorban a szektás, dogmatikus szemlélettel polemizálva, egy korszerű, nyitott, de nem parttalan, egy világnézetileg-esztétikailag megalapozott „szocialista irodalom”-értelmezésért perel. S nem kis mértékben meggyőzően realizálja is Fejtő ezt az irodalomértelmezést, esztétikai értékorientációt.

Egy esztétikatörténeti munka feladata lenne részletesen elemezni Fejtő elméleti írásait, esztétikai jellegű vitáit; ennek a

tanulmánynak a keretei között nem vállalkozhatunk erre. Csak arra utalunk, hogy azok a cikkek, amelyekben Fejtő a művészet, ezen belül az irodalom esztétikai kérdéseivel, érték és világnézet, realizmus és egyetemesség, korszerűség és marandóság viszonyával foglalkozik, szorosan kötődnek a Marx és Engels elméleti örökségének – főleg németországi és szovjetunióbeli műhelyekben kibontakozó – rekonstrukciója nyomán a 30-as évek elején fölgyorsult esztétikai értelmezésekhez. Nem utolsósorban Lukács György 1932 utáni, nagy hatású esszéihez.

Múlhatatlan érdemei vannak Fejtőnek a tekintetben, hogy komolyan támaszkodik ezekre a felismerésekre, Marx- és Engels-interpretációkra, a marxista esztétika rekonstrukciós kísérleteire. Mindenekelőtt népszerűsíti ezeket, ugyanakkor néhány kérdésben önálló hangsúlyokat is alkalmaz. Az 1934-ben a magyar szocialista szellemi életben az elkötelezettség és művészi hitel viszonyáról fölforrósodott vitákban egyértelműen a – lényegileg a lukácsi értelemben használt – *pártosság* mellett (ha nem is pontosan az ő érveivel) áll ki a „tendencia” agitátoraival és gyakorlati képviselőivel szemben. Egyrésztől polgári esztéticista nézetekkel, másrésztől vulgarizáló mozgalmi felfogásokkal, harmadrészt Darvas Józseffel, Veres Péterrel s másokkal folytat tartalmas eszmecseréket ez ügyben, sok megközelítés és megoldás kapcsán például az utóbbival rokon következtetésekre jutva.

Fejtő nézetei láthatóan erősen emlékeztetnek József Attilának a 30-as évek elején-derekán formát öltő esztétikai felfogására. Három alapos tanulmányban pedig *Szocializmus és esztétika*, *Irodalom és világszemlélet*, valamint *Szocializmus és irodalom* alapkérdéseire keres és ad jórészt meggyőző válaszokat. S az külön tanulságos, hogy forma és világnézet, szocialista ihlet és művészi minőség viszonyáról szólva, a különböző polgári idealista, s főleg a szektás nézetekkel vitatkozva az ihletett világnézeti líra, a szocialista elkötelezettség „tisztá”,

hiteles művészetté érlelésének példajaként merül fel gyakran József Attila költészete.

„A realizmus lényege – írja Fejtő, sajátos Engels-interpretációt adva a *Die Linkskurve*-ban közölt szöveg nyomán – [...] az a törekvés, hogy a valóságot, a lélek, a társadalom, a képzelet valóságát híven ábrázoljuk, a művészet örökkévaló törvénye. A művésztől tehát nem azt kívánjuk, hogy világszemléletét programbeszédekben fejezze ki, hanem azt kívánjuk tőle, hogy a valóságot – s a valósághoz tartozik a világszemlélet is – hüen fejezze ki. Ha ez az író történetesen polgár, akkor nem kérhetjük számon tőle, hogy nem ábrázol munkást, vagy hogy műveiből a szocializmus igazsagai csendüljenek ki. De követeljük tőle is, hogy ne hamisítson, hogy ne leplezzen, csonkítson, hogy alkotásában minél mélyebbre hatoljon s ne maradjon meg a felületnél, a látszatnál. Ugyanezt várjuk el a munkásírótól, de a szocialista intellektuel-írótól is: nem tendenciózusan kikészített irodalmat, hanem igaz és jó irodalmat. A valóságot akarjuk minden oldalon; az igazságot akarjuk megismerni, megérteni és átérezni; s annyira biztosak vagyunk s lehetünk a magunk igazságában, hogy a valóság hű ábrázolása, a tiszta irodalom bátran lehet irodalmi ízlésünk követelménye.”

„Az irodalmi alkotás és a világszemlélet progressziója sokszor, sokáig külön utakon járt. Ez a külön utakon való járás egyiküknek sem használ; ahhoz, hogy egy új embertípus kialakuljon, egyesülésükre van szükség. Ez az egyesítés, ennek a szintézisnek a megteremtése a szocialista irodalom feladata; az érdekében való küzdelem pedig a szocialista esztétikáé.”

A gyakorló kritikus és esszéista az intenzív esztétikai és irodalomelméleti érdeklődéssel egyidejűleg viszonylag sokat és részletesen foglalkozott az *irodalomtörténetírás és a kritika elvi-módszertani kérdéseivel* is. Fejtő tanulmányai – melyek e tárgykörben születtek – nem par excellence tudománymódszertani munkák, nem állnak elő önálló rendszerrel, de mégsem tekinthetők pusztán esetleges megfogalmazások alkalmainak. Miként a 30-as évek Magyarországon lényegében minden baloldali „művészelmélet”, Fejtőé sem tiszta, „önelvű” metodológiai törekvés. Sokkal inkább tekinthető a magát a kortárs társadalmi, művelődési és irodalmi folyamatokban érdekeltnek tudó baloldali értelmiségi módszertani eszmélkedésének, elméleti és kritikai reflexiói markáns ívének.

Mintegy tíz írást szentel az irodalomtörténetírás kérdéseinek. Többnyire recenziók ezek, de az érdeklődés tartóssága és rendszeressége, az érvelés következetessége — ha nem is változatlan monotóniája — s terjedelme határozott koncepcióra s nem pusztá alkalmiságra vall. A Korunk, a Szocializmus és a Szép Szó egyaránt helyt ad tanulmányértékű ismeretéseinek, legyen szó Szerb Antal vagy Féja Géza irodalomtörténetéről, Babits Mihály vagy Gyergyai Albert világirodalmi tárgyú összefoglalásairól, Schöpflin Aladár vagy Németh László, Benedek Marcell vagy Komlós Aladár munkáiról. Szinte mindegyik tanulmányban arra keresi a választ: miben áll a korszerű irodalomtörténetírás lényege, hogyan érvényesíthető a „szociális módszer” az irodalmi sajátosságok, a művészi autonómia javára.

Míg esztétikai írásaiban, a „tendencia” abszolutizálóival vitatkozó cikkeiben elsősorban a materializmus vulgáris értelmezőivel, a művészet és a világnézet viszonyának dogmatikus leegyszerűsítőivel polemizált, módszertani és történeti reflexióiban inkább a „másik” oldallal, az idealista szemléletű szintéziskísérletekkel szembesült Fejtő. Mindez nem taktikai megfontolás eredménye, hanem a tényleges „erőviszonyok”, a korabeli vitarelációk következménye: míg a baloldalon, a munkásmozgalmon belül a kortársi irodalom kapcsán a szektásan szűkkeblű megítélés volt a fő probléma, addig az irodalmi múlt értelmezésében, a nemzeti kultúra történeti önismeretében a szinte akadálytalanul terjedő eklekticizmussal kellett elsősorban szembesülnie. Erősen hatottak — még a progresszió keretei között is — a konzervatív nacionalista, a laposan pozitivista, a „nyugatos” szellemű polgári és „plebejus-faji” elvű, nem kevés torzítást, értékrend-hamisítást megtestesítő irodalomtörténeti szintéziskísérletek.

Marxista szándékú, szocialista igényű hazai irodalomtörténeti összefoglalás-kísérlet — Illyés Gyula *Petőfijét* kivéve — nem nagyon született, s főleg igényes nem. A szocialista baloldal „saját” irodalomtörténeti tudatával kapcsolatban elegendő csak a Madzsar József szerkesztette 1928-as *Társas-*

dalmi Lexikon címszavaira utalni vagy Nádass József megkezdett, de félbemaradt cikksorozatára. Jellemző ugyanakkor, hogy alig hatott a polgári magyar irodalomtörténetírás legigényesebb szintézis-íve, Horváth János monográfia-sorozata. S érdekes, hogy maga Fejtő Ferenc sem szembesült nyílt módszertani vitában azzal, amit a magyar liberális reformkonzervativizmusnak ez a tiszteletre méltó – s korántsem hivatalos „akadémiai” tudományt képviselő – teljesítménye nyújtott – egyfajta kihívásként is a marxizmus számára. E szembesülésre csak a 30-as évek végén – a szovjetunióbeli emigrációban dolgozó Révai József tanulmányaival – teszi meg az első komoly lépéseket a történelmi materialista igényű magyar irodalomszemlélet.

Egyik korai tanulmányában, a *Korunk* 1934-as évfolyamában rögtön azt célozza meg Fejtő, hogy Szerb Antal *Magyar irodalomtörténete* kapcsán elvi-módszertani igényekkel szóljon hozzá *A magyar irodalomtörténetírás kérdéseihez*. A korabeli magyar irodalomtörténetírásból ő két módszert, két típust emel ki. A Toldy Ferencről Beöthy Zsoltig ívelő vonulatra elsősorban a közvetlen politikai-ideológiai szempontok uralma s az ebből fakadó pátoz volt szerinte a jellemző; míg a Pintér Jenő-féle újabb hagyományt száraz statisztika és adatgyűjtemény teszi érdektelenné, de korántsem befolyás nélkülivé. Hiszen ez a módszer – Fejtő szerint – még az érzékenyebb, művészileg fogékonyabb történészek – mint amilyen például Horváth János – stílusára is károsan hatott.

Ebben a közegben Fejtő igazi újjításként üdvözli Szerb Antal könyvét, amely mindkét tradícióval gyökeresen szakított: a szerző itt valódi és friss élményként éli át az irodalmat, hagyja érvényesülni személyiségét, s közel tudja hozni olvasójához az elmúlt korok művészetét. Szerb irodalomtörténetének értéke – írja Fejtő –, hogy művészi munkának készült, s azzá is vált: változatos emberi érzések kapnak hangot igaz emberi és irodalmi értékek kifejezéseként és képviseléseként. Mindezek alapján érthető, hogy a szakma

konzervatív körei a sajtóban is élesen támadják, s kimondva-kimondatlanul éppen azért, mert demokratizálja a tudományt. Pedig a könyv éppen azt bizonyítja, hogy ez a demokratizálás nem „alászállás”, hanem ellenkezőleg: felemelkedés a tudomány és az irodalomszemlélet korszerű, európai szintjére.

Fejtő azonban — a jobboldali demagógiával szemben a kommunista Korunk hasábjain védve meg az erdélyi pályadíjat elnyert munka értékeit — csak ezután kezdi el tulajdonképpeni mondanivalóját. „Kihívóan” komoly szellemi teljesítményként értékeli Szerb munkáját: ezért ütközik módszertanával és értékrendjével. A fő kifogása az, hogy a konzervativizmussal szemben egészében feltétlenül pozitív értéket képviselő művészi jelleg több ponton a történeti igazság kárára érvényesül. A Szerb bevezetőjében vállalt három módszertani elvnek, a szellemtörténetnek, az irodalomszociológiának és a lélektannak sem annyira a szintézise, hanem inkább eklektikája ölt testet — Fejtő szerint — a kidolgozásban. S vajon — ez a kérdések kérdése — van-e az irodalomnak egyáltalában önálló története? Fejtő szerint a földnek, egy embernek, az állatvilágnak, egy népnek van saját története, mert van anyagi folytonossága, szerves növekedése. Általában történelemről olyan létezőknél beszélhetünk — írja —, amelyek változásaik során is azonosak maradnak önmagukkal, amelyek önmaguk változásainak elsődleges okai és hordozói.

Önelvűség és történetiség, ontológiai-társadalmi determináltság és sajátyszerűség problematikájának filozófiailag nem pontos értelmezése ez, de figyelemre méltó annyiban, hogy — s ahogy — elveti a „tisztá irodalom” immanens történeti fejlődésképeinek lehetőségét:

„Az irodalomnak ilyen értelemben véve nincs története, nincs immanens folytonossága, önmagából következő, egyszóval: nincs szer-
vessége. S hogy mégis beszéltek és ma is beszélnek az irodalom törté-
téről, az egyike az idealista világszemlélet számos maradványainak,
amely az eszméknek organikus létezését tulajdonított, sőt az eszméket
vallotta egyedül-létezőknek, s amelynek számára az irodalomnak inkább
volt története, mint az eleven embernek [...] Az irodalom nem

magyarázható az irodalomból, a reneszánsz irodalma nem a feudálisból, az állítás tagadása és a tagadás tagadása elve alapján ad infinitum, és ha a következő korszak tagadja is a megelőző állításait, nem valami teremítő s ugyanakkor mechanikus szellemi szükségszerűség alapján tagadja, hanem egyszerűen, mert a társadalomban élő ember működik, gyarapodik, változik s a megváltozott ember másképp szól, beszél, rajzol vagy vé. Mint *Marx* mondta legelőször és határozottan: »Az erkölcsnek, vallásnak és egyéb ideológiának . . . nincsen története, nincs fejlődése, hanem az anyagi termelésüket és anyagi közlekedésüket kifejlesztő emberek valóságukkal együtt megváltoztatják gondolkodásukat és gondolkodásuk termékeit is.« Az irodalom tehát nem »alany«, hanem »állítmány«, nem »független változó«, hanem »függvény«. Az irodalomnak, mint emberi működésnek, alkotási formának összefüggését, értelmét csak a társadalom adja meg. [. . .] Ember nélkül az irodalom holt anyag.”

„Tekintve, hogy irodalomtörténet nincs, hanem csak a történetnek, a *történő embernek* van irodalma, az irodalmi szintézis módszere a történelemből indulhat csak ki, mint meghatározó és belejátszó háttérből, ebbe a történelembe ágyazná be az író, mint egy szimbolikus prizmat, kiben kora és osztálya sugarai összegyűlnek; mint individuumot, vagyis nemcsak vegyületet, hanem éppen meghatározott, egy bizonyos és soha többet embert, aki művében esztétikumot alkotott és visszahatott a társadalomra.”

Fejtő szerint az irodalomtudomány helyes módszere „a legtágabb értelemben vett szociológia, amely magába zárja a társadalomtörténetet, vagyis a gazdaság-, politika- és szellemtörténet, az egyéni és kollektív lélektan és az esztétikai elemzés hármasságá”-ban ölt testet.

Részletes szövegkritika nélkül is érezhető a megfogalmazásnak a vitapozícióból következő egyoldalúsága. De éppen történelmileg méltányolható a mögötte működő koncepció: ha leegyszerűsítően interpretálja is Fejtő *Marx* és *Engels* felépítmény-elvét, nem szociológiai illusztrációként, ideológiai tézisek eszközeként értelmezi az irodalmat. Ha „radikálisan”, tévesen fogalmaz is akkor, amikor az irodalomtörténet – mint tudományág – relatív önelvűségét is a szellemtörténetnek adományozza, e polemikus egyoldalúsággal valójában az irodalomtudomány történelmi materialista módszerének végiggondolása-

ra tesz termékeny kísérletet. Annál is inkább, mivel Fejtő — éppen a korabeli és a későbbi dogmatizmussal, „szociologizálással” szemben — az irodalomtörténetírásból nem hagyja ki az írói szubjektumot, a kreatív pszichikumot és a poétikai-esztétikai mezőt, még ha nem vállalkozik is ott és akkor ezeknek az összetevőknek a szintetikus értelmezésére.

Szerb Antal könyvében azt is bírálja, hogy amikor az következően alkalmazni akarja a szociológiai módszert, leegyszerűsíti a történelmet: egyházi, főúri, nemesi és polgári irodalomra tagolja nemzeti kultúránkat. Holott valójában a Fejtő szerint helyes szociológiai — értsd: történelmi materialista —

„felosztás legfőbb szempontja nem az osztály, hanem a társadalom egészének bizonyos rendje és szerkezete. Vagyis mi a feudalizmus, kapitalizmus stb. irodalmáról beszélünk, s mivel » az uralkodó osztály gondolatai minden korszak uralkodó gondolatai« (Marx), másodsorban beszélünk csak az osztályos irodalomról [. . .] Sajnálatos, hogy Szerb Antal, aki művében elég teret ad a szociológiai okfejtésnek, nem merült el mélyebben az irodalom és társadalom összefüggéseinek filozófiai kérdésében, mert ez az elmerülés még biztonságosabbá tehetné volna kutatásait.”

Idézi Szerb Antal egyik vezető történelmi szempontját, az Európához való viszonyítást. De a szociológiai szemlélet itt is felületesen működik — mondja Fejtő —, mert Szerb könyve éppen a „Nyugatra nézés” okaira nem tud válaszolni. A meggyőző feleletet Marxnak az egyenlőtlen fejlődésről kialakított koncepciója adja meg — ebben igaza van Fejtőnek. De amikor megkísérli ezt konkretizálni és abszolutizálja a „későn-jövés” elvét, maga is a történelmietlenség hibájába esik. A „megkésettség” koncepciója egyébként ebben az 1934-es cikkben már ugyanolyan kidolgozott formában van jelen, mint négy évvel később, a Féja-könyv bírálatában. s részgazságai ellenére is egyoldalú, ökonomista jellegű történelemszemléletre vall. Ez a koncepció Fejtőnek az egész magyar nemzeti irodalomra vonatkozó álláspontját, felvilágosodás- és Ady-képét sem hagyta érintetlenül, ha nem torzította is egészében tévéssé.

A tiszta immanencia jogos tagadása Fejtőnél tehát nemcsak egy valódi történeti-társadalmi megközelítésre adott lehetőséget, hanem ezzel *együtt* – ha azt nem is hiteltelenítve – egy, a világtörténelmi és világirodalmi (értsd: nyugat-európai) determináltságot, illetve értéknormát fetisizáló történetietlen doktrinerségre is. A két „elem” furcsa együttesét tükrözik az alábbi összegező mondatok is:

„Végkövetkeztetésképpen tehát megállapíthatjuk, hogy a magyar irodalomnak nincs története, csak a magyar társadalomnak, s az irodalom csak e társadalom történetének kifejező jelensége, dokumentuma, – másrészt a magyar társadalomnak sincs önmagából fejlődő szerves folytonossága, hanem kénytelen erőszakosan is alkalmazkodni az előhaladó társadalomhoz, – s végül, hogy a magyar irodalom a magyar társadalomnak ezt a kénytelen epigonszerűségét is dokumentálja azzal, hogy egész történetében, minden, még csak-magyságát hangoztató művében [is], sőt abban leginkább, az összeurópai irodalom bizonyos ágaihoz kapcsolódott.”

Ez a sajátyszerűségeket, a későn-jövés világirodalmi szintű behozását, sőt meghaladásait figyelmen kívül hagyó egyoldalú elméleti-módszertani általánosítás – amelynek gyökerei a polgári radikális és a szociáldemokrata történelemszemléletben (például Szabó Ervinnél) könnyen kimutathatók – ugyanakkor nem akadályozza meg, sőt paradox módon segíti Fejtőt abban, hogy a szemlélet és módszer meggyőző vitatásán túl, konkrét történeti-értékelési kérdésekben is találóan s érett marxista álláspont jegyében bírálja Szerb Antal koncepcióját. Egyértelműen „balról” utasítja el például a szerző Szekfűtől átvett Széchenyi-kultuszát. Ahhoz a futamhoz pedig, hogy »naiv dolog lenne Petőfit a marxista eszmék előfutárának tekinteni«. hozzáfűzi: „Petőfi valóban nem volt eszmei előfutár, de érzésben, szabadságvágyban, temperamentumban olyan elemeket hordott, amelyek miatt kedves költője lett a munkásságnak.”

S hasonlóképp joggal vitatta – ha nem is minden vonatkozásban meggyőzően – Szerb Ady-képét. Jól érződik itt is, hogy a „harmadik nemzedék”-beli Fejtő – mint annyi társa – már és még nem tud közel kerülni Adyhoz, nem ismeri fel

pontosan forradalmi szerepét a magyar közgondolkodásban, érületben és irodalomban. Abban viszont igaza van, hogy elutasítja Szerb Antal misztikus fajfogalmát, amellyel a szerző objektíve „nem tudja kivonni magát Szabó Dezső és Németh László narodniki gesztusainak hatása alól”. Ha az ilyen természetű közvetlen hatás ténye persze vitatható is, a szellem-történeti módszer szociologizáló és pszichologizáló oldalainak eklektikája s némi irracionális „fertőzöttsége” kétségtelenül jellemzi Szerb Antal módszerét. S ezt még az sem cáfolja, hogy az egész mű éppen egy irracionális, faji-nacionalista irodalom-szemlélet gyökeres kritikája és „európai” igényű, korszerű „átépítése” igényével íródott.

Minden felületes látszat ellenére azonban Fejtő nem kozmopolita, nem doktrinéren antinacionalista pozícióból vitatkozott a Szerbnél is felbukkanó irracionális „faji” képzetrel. 1934-es irodalomelméleti vitája sajátos előképe a „népi írók”-kal — főleg Veres Péterrel — néhány év múlva megvívandó eszmecsereinek: egy még nem érett, de tendenciáját tekintve alkotó marxista irányba mutató nemzet-értelmezés jegyében. „Nem azt hibáztatjuk — írja cikkében —, hogy [Szerb Antal] a »magyar eidost«, a magyar jelleget keresi az irodalom történetében is, hanem azt, hogy a magyar jelleget többször és szükségtelenül személyes jelenségekhez kapcsolta.

Szerintünk a magyar eidos induktíve állapítható meg a magyar történelemből, vagy legalábbis az intuitív megragadásnak át kell ölelnie az egészet. Az eidos kifejezés nem a leg-sikerültebb, mert az állandóságot hangsúlyozza, holott a magyar jelleg a társadalom formáival együtt változik és végeredményben nem más, mint az európai jelleg egyik változata. Miért mondja Szerb, hogy »a magyar faji alkat józanságával nem fér össze a metafizikai nyugalanság«, amikor Vajdában és Adyban megtalálja azt? Miért felel meg »az összeszorított fogú dac« jobban a magyar eidosnak, mint »a lázadás és forradalom«, amikor volt Dózsa és Kossuth és Vajda és Petőfi és Ady? Az »élet és ábránd« ellentéte miért a magyar jelleg

egyik legszembetűnőbb mozzanata, amikor a fin du siècle legtöbb írójának főproblémája? Miért »idegen« a magyar »vértől a kapitalizmus«, talán a francia vértől nem idegen?” Érezhetően nemcsak – sőt talán nem is elsősorban – Szerb Antalnak szólnak ezek a polemikus mondatok: ő csak frazeológiájában és néhány könnyed megfogalmazásában tett engedményt – a bergsoni, freudi ihletés is némiképp ösztönözte erre – annak az irracionalizmusnak, amelynek éppen egész rendszere ellen vonultatta fel érveit, szépírói és esszéista munkásságát, s amelynek végül is áldozata lett.

Igaza van Fejtőnek: „a nacionalizmusok fellángolását nem lélektani felfedezések, hanem társadalmi-gazdasági okok határozzák meg, a humanista kori nemzeteszményt a kezdődő kapitalizmus hozta létre, a népeszme a feltörő osztályok határvonalát húzta meg a népen kívülálló uralkodó osztállyal szemben, a modern fajeszmenek pedig több köze van a kenyéririgységhez, mint Freudhoz, a jól számító irányításhoz, mint Bergsonhoz. Göbbelsék is tiltakoznának az atyafiság ellen. •

Az, hogy mi a faj, tisztázatlan, csak az tisztázott – s nem tudományosan, hanem politikailag –, hogy ki nem tartozik a fajhoz, azaz ki ellen lehet bántatlanul kirobbantani a felgyülemlett agresszív energiákat. Ismételjük tehát: a magyar »eidos«, a magyar jelleg mindaz a jellemvonás együtt, amely mindmáig a magyar történelemben felmerült, mert ha ezt nem fogadjuk el, régi és lemosolygott tankönyveink bölcsességéhez jutunk vissza: »a magyar lovagias, vendégszerető, vallásos és hűséges faj vagy nép«, amely bölcsességet a tankönyvíró rendszerint szóról szóra német könyvekből vett át, csak a »német« helyett szúrta be a »magyar« szót.”

Fejtő esszéje a marxista nemzeti irodalomtörténetírás perspektívájából, az érték és a relatíve korszerű szemlélet iránti tisztelet jegyében, de a szocialista önismeret és tudományosság igényéből fakadó elvi vita „kötelességtudatával” fogalmazódott. A magyar irodalomszemlélet korabeli vitatott kérdéseiben nem foglalhatott volna állást méltányosabban és elvszerűbben a Gaál Gábor szerkesztette Korunk, mint éppen ezzel az esszével: „Szerb Antal szellemtörténeti szintézist adott akkor, amikor a magyar művelődés anyagának szociológiai

szempontú feldolgozása még a jövő zenéje: a szintézis megérdemli, hogy megbecsüljék, méltányosan megbírálják s mindenekelőtt hogy olvassák.”

Lényegében a Szerb-kritikában megfogalmazott álláspont érvényesítése vonul végig Fejtő 1934 és 1938 között írt többi irodalomtörténeti tárgyú cikkében, módszertani reflexiójában is. Árnýtalan, de elvszerűen vitatja Hankiss János irodalomszemléletét is, mert hiányzik belőle a valóság, a társadalmiság és a visszatükrözés szempontjainak egysége. Ugyanakkor színvonalasan különíti el Fejtő a marxizmus paródiáját és a valódi történetiséget. „Az irodalom leglényegesebb problémája az irodalomnak az egyetemes társadalmi élethez való viszonya és kölcsönhatása.” Hankiss azonban elkerüli ezt a kérdést ott is, ahol szükségszerűen föl kell vetődnie: a korszakok kérdésénél. Miért vannak az irodalomban határozottan elkülöníthető korszakok? Miért változik az ízlés? És önállóan változik-e az irodalom, vagy a társadalmi ember változik és az irodalom ennek hatásaképpen?

A »levitézlett« materializmus válasza erre: *az irodalom másodlagos társadalmi funkció, mert cselekvésének eszköze, a szó, fogalom, fogalmak kapcsolata másodlagos, vagyis a tényleges, érzékelhető valóság jele.* Az irodalom jelekből épít és jeleket épít: jeleit pedig mindenképpen a valóság határozza meg, amelyeket a jelek jelölnek. Egy vers felkorbácsolhatja az érzékiséget vagy a politikai szenvedélyt, de maga nem érzékiség és nem szenvedély, csak annak a jele, közlője, közvetítője, amint Mona Lisa képe sem a valóságos Mona Lisa, hanem csak a képe. Tehát zavarkeltés, ha előítéletnek vesszük, hogy az irodalom csak tükörképe a valóságnak. Igenis, tükörképe, de eleven, ható, organikus tükörképe, maga is valóság, de valóságának lényege az egyéb valóságra irányuló ábrázolókézség, valósághelyettesítés. Az irodalom értelmét tehát nem önmaga adja – ez a lényeges különbség közte és az egyéb létező között –, hanem a valóság, amelyet kifejez; nem értelmezhető tehát amaz emberi élettevékenységek nélkül, amelyek folyamán, amelyekből jelrendszere és művei kialakulnak, vagyis elsősorban a *termelés* nélkül, mely nem más, mint a *leghatalmasabb emberi ösztönnek: a létfenn-tartási ösztönnek a működése . . .*”

Hogy itt megint Fejtő koncepcionális alaptételéről van szó s nemcsak egy rövid ideig tartó kommunista „bűnbeesés” dokumentumáról, azt az is bizonyítja, hogy ezt a Korunk 1934-es évfolyamában publikált cikket újra közli az 1935-ös Szocializmus hasábjain is, méghozzá egy, több kritikai írását összefűző ciklus élén, mintegy módszertani, elvi bevezetőként.

A materialista irodalomtörténeti módszer igénye mozgatja tollát, amikor Radnóti Miklós Kaffka Margit-könyvét méltatja, mondván, hogy „a szellemtörténeti módszert »talpára állítja«, a »szellem« nem a vizek fölött szállongó elvontság, hanem a korszaknak, társadalomnak, osztálynak lüktető, valóságos szellemisége”. Lukács György Goethe-esszéjének – melyet a József Attila szerkesztette Valóságban olvashatott – művészileg és emberileg plasztikus elemzésére is hivatkozik, amikor Babits Mihály egyébként tisztelettel értékelt nagy világirodalomtörténetének szubjektivistá módszerét bírálja. Nem szociológiát kíván tőle, de megjegyzi: „a háttérrel, a környezettel való kontraszt, a közösségnek az egyénben élő s kifejeződő mennyisége és intenzitása emeli ki igazában az egyén nagyságát.”

Ugyanez a közvetett-közvetlen bírálat vonatkozik Gyergyai Albert francia tárgyú regényesszéjére és Schöpflin Aladár munkájára is – miközben mindkettővel kapcsolatban még némi nemzedéki fölény, hiperkritika is kiérződik Fejtő soraiból. Mert azért – minden „hibájával”, Nyugat-apologetikájával együtt is – az már nem igaz például ez utóbbiról, hogy „benső szellemét s kihangzását tekintve az egész mű inkább halottá maszkírozása, mint megelevenítő életrajza a magyar irodalom húszadik századi dicsőséges virágzásának”. Ebben az indulatos gesztusban nem is annyira a módszertani különbözőség igénye a fő motívum, hiszen maga Fejtő is megjegyzi:

„Schöpflin Aladár első komoly művelője hazánkban a szociológiai irodalomszemléletnek, s ez hervadhatatlan érdeme akkor is, ha tudjuk, hogy a szociológiai, esetleg társadalomlélektani szemléletben az írókkal való közvetlenebb, ösztönös esztétikai azonosodás elől keresett menekedést”.

Döntőbb talán a „harmadik nemzedék” erősen racionalista és emellett szocialista szárnyát képviselő fiatal kritikus „generációs radikalizmus”-a, amit még a barát József Attila is táplálhatott benne – nemcsak a Nyugat schöpfungli apologetikájával, hanem magával a Nyugattal, főleg a babitsi *Nyugattal* szemben.

1938-ban Féja Géza „*Régi magyarság*”-a kapcsán Fejtő újra részletesen kifejti *A szociális irodalomtörténet módszeréről* vallott elképzelését. Sok mindenben dicséri, méltatja ezt a könyvet: irodalmi érzékenységét, plebejus indulatait, friss látásmódját ugyanúgy lelkesen említi, mint Gaál Gábor. (S mindketten meg is tehetik ezt: erősen problematikus máj csaka a másodika, az 1941-es átdolgozott kiadásban hangolódik a könyv szövege.) Fejtő a továbbiakban megkísérli tömören felvázolni magának a műfajnak – az irodalomtörténetírásnak – a születését s fejlődését is:

„Az a tudományág, amely az egyes nemzetek irodalmának emlékeit kutatja, magyarázza, időrendi sorrendbe s térbeli összefüggéseibe ágyazza, az *irodalomtörténet*, amennyire nem népszerű ma, annyira népszerű volt, annyira közszükségletet elégített ki a múlt század első évtizedeiben, amikor megszületett. Az irodalomtörténet ugyanis a *nacionalista* szellemi áramlatnak tipikus szüleménye. A keletkező irodalomtörténet *nemzeti* irodalomtörténet volt. a nemzet hagyományainak, szellemi tevékenységének, múlt értékeinek foglalata, s abban a korban, amikor a nemzeti büszkeség elsősorban a *művelődésre*, a művekre hivatkozott s kevésbé a fegyverekre, az irodalomtörténet szolgáltatta a főbizonyítékokat valamely nemzet európai hivatottsága mellett. A nemzeti érzés ébredése mindenütt a nemzeti múlt iránt való érdeklődés ébredésével párhuzamos. Magyarországon már a XVIII. század utolsó évtizedeiben jelentkezik ez az érdeklődés; és attól kezdve egyre növekszik. A nemzeti irodalomtörténetnek legnagyobb teljesítménye, legelőkelőbb terméke nálunk a Toldy Ferencé, amelynek nemzeti-esztétikai szempontjai s azok nyomán való értékelései átmenetek a köztudatba s nagyjából napjainkig uralkodtak. Erre az irodalomtörténetre szüksége volt a köznemesség és a fiatal polgárság életerős nacionalizmusának, amely a »régicdicsőségéből« erőt kívánt meríteni magának. E nacionalista irodalomtörténet egyébként német gyökerű, s mintái révén szorosan összefügg a német filozófiai idealizmussal. De ma is van tudós,

Thienemann Tivadar, aki »A magyar történetírás új útjai« c. gyűjteménybe írt tanulmányában azt írja, hogy »az egész szellemtudományi irány az idealizmus filozófiájával áll vagy bukik«. Néhány lappal arrébb azonban ugyanő már azt állapította meg, hogy az »irodalom társadalmi jelenség«.

A nacionalista irodalomtörténetírásnak a filozófiai idealizmussal való kapcsolata az irodalom *idealista* megfogalmazásában nyilvánul meg; abban a rejtett feltevésben, hogy az »irodalomnak« saját története van. Ebben a történetben ugyan kifejeződik a *nemzeti szellem is* – van irodalomtörténész, aki az irodalom fejlődésében épp e szellem fejlődését kutatja, – de akkor is csak egy szellemi létezőt (az irodalmat) egy általánosabb szellemi, „ideális” létező, a „nemzeti szellem” határoz meg. Természetesen, aminthogy már Hegel is idealista filozófia-történetében, a társadalmilag értékes tények s összefüggések egész halmozára vetett fényt az idealizmus homályos üvegén át, úgy a nacionalista irodalomtörténetírás, bár alapul a »szellem« áramlásait vette, szükségképpen tekintettel volt az egyes nemzetek *tényleges*, tehát társadalmi valóságára és történetére is.

Elmondhatjuk tehát, hogy az irodalomtörténet mai formájában a feltámadó nacionalizmus műve. Ez magyarázza viszont, hogy nem élő, nem népszerű, nem mai tudomány; ez magyarázza, hogy a laikus olvasó már a neve hallatára is elfintorította az orrát, s arra az iskolai adathalmazra gondolt, amelyet »irodalomtörténet« címen be kellett vennie, hogy mihelyt kilép az iskola kapuján, kiadja magából. A szellem, az ébredő nacionalizmus, a nemzeti öntudatosodás szelleme ugyanis *elhagyta* az irodalomtörténetet; a valóban teremtmő, lelkes újjászületéssel vemhes, reformpátosszal telített nacionalizmus, amely a magyar reformkorszak képviselőit jellemezte, a 48-as idők után eltűnt a közéletből, nem illett a 67 utáni idők tülekedő józanságához, s függetlenségi politikusok ajkán harsogó, de üres szólamná korcsosult. E kortól kezdve az irodalomtörténet többé nem a közönség széles rétegének tápláléka, hanem tanárok s diákok kényszerolvasmánya, iskolai tankönyv, amelynek mind a két típusa: a Beöthy-féle retorikus, pántlikás és a Pintér-féle száraz adatgyűjtés, a kor érdeklődésével, igényeivel, érzületével való összefüggés hiányát mutatta. Akinek nem volt muszáj: egy munkásnak, egy polgárembernek eszébe jutott-e valaha irodalomtörténet iránt érdeklődni? Kivéve azt a néhány régi író: egy Batsányit, Petőfit, Aranyt, akikben a maga eszméinek előfutárait látta?

Mintha azonban az utóbbi időben változás állna be e téren. Néhány éve jelent meg Szerb Antal irodalomtörténete, e könyvből, holott nem volt olcsó, második kiadást kellett nyomni. Új, szélesebbkörű érdeklődés támad az irodalomtörténet iránt. Megújul tán a nacionalizmus?

Nem. *A szociális, a népi szemlélet tágul nemzetivé – bár egyelőre csak az írók fejében.* Új embertípus van kialakulóban: a, ha nem is szocialista, de szociális gondolkodással és érzülettel átitatott ember típusa, akinek látása középpontjában a »társadalom« áll, bizonyos megszorítással a »népi«, s ezt a társadalmat akarja *reformálni* (mint annak idején a nacionalisták a nemzetet), az irodalomban fontos társadalmi működést lát s ezért a múlt irodalmában is azt látja: szüksége van hagyományokra, s mivel a jelen valóságot is *másképp* szemléli, más szemmel nyúl a múlthoz is. Kíváncsisága eleven, érdeklődése hamisítatlan: nem a »nemzeti szellem« érdeklí őt már, hanem a bonyolult társadalom, amint a szellemi alkotásokban kifejeződik, a társadalom érzései, típusai, jelképei vonzzák, a társadalom törvényeit figyeli az írókban és művekben, *s a tudomány, amelynek bűvölete alatt áll, amelynek szolgálovává teszi az irodalomtörténetet, már nem a filozófia vagy nemzeti történelem, hanem a társadalomtudomány, a XX. század vezértudománya.*

Az irodalomtörténeti anyag ismét megelevenedik, újabb s megint szerves egységbe állanak a szétporladt adatok; az avult, régi zengzetek s mondatok a társadalom régi állapotairól, osztályairól, szellemi légköréről tanúskodnak, mai állapotokkal és áramlatokkal rokonulnak, a már ismert szövegekben egyes részek jelentéktelenné halványulnak, mások előtérbe nyomulnak. Az egész anyag átrendeződik; a tudományos munka téglahordásból szintetikus tevékenységgé emelkedhetik. Annak az irodalomtörténetnek, amely e kívánalmaknak eleget tesz, a műfaj modernizálását, demokratizálását végrehajtja, bizonyára nagy sikere is lesz. Mert ki nem kíváncsi a magyar irodalomnak *olyan* történetére, amely a magyar társadalom történetének keretébe illeszti be, mintegy illusztrációként s jelképként, a magyar irodalomnak, e meghatóan hősies erőfeszítésnek történetét.

Ennek az – eljövendő, mert még nem jött el – irodalomtörténésznek azonban, mielőtt művébe fogna, bizonyos módszertani elveket kell majd fontolóra vennie.”

Meg kell itt szakítani ennek az izgalmas tanulmánynak az – ismeretlensége okán kényszerűen hosszú – idézését. Fejtő ugyanis 1938 legelején, ebben az esszében lényegében ugyanazt a fordulatot hajtja végre az itthoni szocialista irodalomszemléletben, amit az emigrációban Lukács György és Révai József. Szervesen összekapcsolja – ha nem is az osztályharcos, kommunista forradalmiság, de az akkor feltétlenül progresszív töltésű szocialista reformizmus jegyében – a társadalmi-

nemzeti sorskérdéseket és az irodalomszemléletet. Fejtő a – szociáldemokrata vezetés alatt elképzelt és akart – népfront-stratégia szellemében, a Márciusi Front programjával összhangban emeli ki az új „szociális, népi szemlélet” térnyerésének és az irodalom nemzeti önismeretét erősítő szerepének összefüggését, lehetséges és szükséges kölcsönkapcsolatát. S éppen ennek az egységnek a tudatosítására mozgosítja „a társadalomtudomány”-t, vagyis a marxi történelmi materializmust. Okkal jelzi azt is, hogy az ilyen szempontú „aktualizálás”, az ilyen elvű „illusztrációs” szerep – ha nem jár együtt történeti-etlen torzulással – végső soron az irodalom belső fejlődésének objektív, tudományos megközelítése terén is jelentős előrelépést hoz.

Fejtő egyébként maga is megérezte a történeti-funkcionális rokonságot Lukács és Révai ez irányú törekvéseivel. 1953-ban, a jugoszláviai, újvidéki Híd című folyóiratban „vajdasági barátai” kérésére újra megjelenteti ezt a tanulmányt. A minimális – s jórészt stiláris jellegű – változtatásokkal közreadott tanulmánynak azon a pontján, ahol most az idézést megszakítottuk, csillag alatt lábjegyzetként olvashatók az alábbiak: „Az 1945-ös felszabadulás a szocialista szellemű irodalomtörténetnek újabb impulziót adott. A legjelentősebb tanulmány, amely e vonatkozásban megjelent – Lukács György könyvén s Révai József *Ady-ján* kívül – Komlós Aladár: *Irodalmunk társadalmi háttere* c. könyve. De 1948 után a sztalinizálási folyamat az irodalomtörténetírás új lendületére bénítóan hatott.” Ez a hivatkozás is megerősíti egyébként azt a feltevésünket, hogy Fejtő lényegében csak 1949 után, a hidegháborús években szakított végleg és teljesen saját szocialista múltjával és világnézeti elkötelezettségével, a marxista tradíciókkal. Jóllehet 1935-től már nem forradalmi nézetei egyre több kommunista- és szovjetellenes elemet tartalmaznak, 1945 után egy időre még újra erősödtek is a – mégoly absztraktul értelmezett – szocializmus iránti elkötelezettségének szálai. Az MKP politikájával való alapvető egyet nem értése sem gátolta meg, hogy a

magyar kommunista irodalomszemlélet e két nagy egyéniségéről így írjon. S hogy az ő 30-as évek végi nagy irodalomtörténeti esszéikkel rokonítsa, párhuzamosítsa a sajátját.

Visszatérve az 1938 eleji Fejtő-tanulmányhoz: a következő részekben egy anticipált szocialista irodalomtörténet módszertani elveit veszi fontolóra, s lényegében szó szerint megismétli az 1934-es Szerb Antal-kritika elvi passzusait az irodalomtörténet társadalomtörténeti feltételezettségéről; Marx felépítmény-koncepciójáról; a szociológiai, a lélektani és az esztétikai elemzés egységében elképzelt szintetikus módszerről. Röviden megismétli a Szerb Antal könyvéről mondott kritikát is. Ezt követi a Féja-mű tömör tudománytörténeti elhelyezése:

„*Féja Géza* könyve a Szerb Antaléhoz képest módszertanilag hanyatlást jelent, hiányzik belőle annak igyekezete a szellemtörténeti, lélektani, szociológiai és esztétikai szempontok *együttes* alkalmazására. Ő két nagy korszakra osztja a magyar irodalom történetét, a »régire«, amelyben a vallás uralkodik, s az »újra«, amelyben »a vallásos eszme helyét birtokba veszi az ember«. Ennek így sok értelme nincs. A vallásos *eszme* helyét nem az ember, legfeljebb földibb tartalmú, emberibb légkörű más *eszmék* foglalták el; ember ekkor is, akkor is »volt«. Másrészt a felosztást, mint írtuk, lényeges s tudományosan termékeny szempontok szerint kell elvégezni, tekintettel az irodalmat teremtő és befogadó társadalom szerkezetére, uralkodó szellemére s formaváltásaira. E nagy kereten – a vallásos és nem-vallásos – kereten belül Féja Géza alkalmazkodik ugyan a hagyományos, »szellemi áramlások« szerint való felosztáshoz (középkor, humanizmus, reformáció, ellenreformáció, nemzeti küzdelmek stb.), ami helyénvaló is lenne, ha megpróbálkozott volna azzal – amit nem tett –, hogy ezeket az áramlásokat *módszeresen* beállítsa a magyar társadalmi történetbe. E módszertani elvek alkalmazása hiányában lett irodalomtörténeti kísérlete azzá, ami: arcképcsarnokká, amelyben a szociális szempont az egyes alakoknál külön-külön, kisebb-nagyobb mértékben érvényesül, de az egészet nem sikerült egységgé szervesítenie.

A második kérdés szorosan kapcsolódik az elsővel. Lehet-e a magyar irodalom történetét a magyar társadalomból magából levezetni, feltéve – amit feltettünk –, hogy az irodalom a társadalom funkciója? Éppúgy nem lehet, mint ahogy a magyar *társadalom* fejlődése se magyarázható önmagával, önmagából, hanem csakis annak a szoros összefüggésnek tudatában, amelyben gazdasági, politikai és szellemi téren e környező s távolabbi szomszédokkal, egész Európával állt.”

S itt következnek az egyenlőtlen fejlődés törvényéről megfogalmazott – Marxot interpretáló – mondatok, illetve az ennek a törvényszerűségnek a félreértéséből is fakadó „későnjövés” elmélet vitatható felhangú passzusai. Ott viszont már megint maradandó igazságú Fejtő érvelése, amikor Féja – ha mégoly plebejus is – egyoldalú, magyar-centrikus fejlődés-elvével a komparatista módszer igényét állítja szembe:

„Féja Géza könyvéből ez a szempont is hiányzik. Igaz, az európai áramlásokba, humanizmus, reformáció stb. kapcsolja a magyar irodalmat, nem feledkezik meg az ún. európai hatásokról. De véleményem szerint egy magyar irodalomtörténetnek, ha teljes képet akar adni a valóságról, bővebben kell foglalkoznia az európai irodalommal; azt mondhatnám, hogy nem is annyira azzal kellene foglalkozni, ami hatott a magyar írókra, mint azzal, ami nem hatott. A VIII-os (gimnazista) – ha jól emlékszem Pintér-féle – irodalomtörténetem végén volt egy táblázat, amely az egyes nemzetek irodalmi eseményeit egymással párhuzamosan ábrázolta. Ez a táblázat számomra tanulságosabb volt, mint az egész könyv. Akkor hökkentett meg, hogy Balassával egy időben Angliában egy Shakespeare élt s hogy Baudelaire nem Adynak, hanem Petőfinek volt a kortársa. Féja Géza annyira elmélyedt egyes, kedves alakjaiban, hogy elvesztette szem elől a Nyugatot, ahová pedig azok mind vágyódva néztek. *A jövődő magyar irodalomtörténésznek irodalmunk ez európai determináltságáról egy másodpercre sem szabad megfeledkeznie.*”

Valóban meggyőzővé természetesen akkor vált volna ez a Fejtő-álláspont, ha szervesen összekapcsolódott volna a Duna-táji, kelet-európai irodalomszemléletre vonatkozó saját elképzelésekkel. Gyengéje, szervi baja volt Géja Géza s más „népi” író irodalomtörténetének (a torz, aktualizáló, „faji” fertőzetről most nem is beszélve), hogy – főleg Szabó Dezső nyomán – a *keleti* szellemi kapcsolatokat egy sajátos – olykor csak vélt – plebejus-parashti összehasonlító karakterológia jegyében tudatosították, egy ebből fakadó torz, normatív értékrend nevében adtak irodalmunknak sok vonatkozásban történetietlen népi-etnikai-nemzeti színezetű értelmezést. Fejtő módszertanának viszont az a hibája, hogy – számos meggyőző elvi,

történeti, esztétikai előfeltevése ellenére – több vonatkozásban egy nyugat-európai normativitás rabja maradt. Ennek gyakorlati képviselésében, kibontásában mégis érvényesebb eredményekre – egy valóban szocialista irodalomtörténeti szemlélet alapjainak lefektetésére – jut módja, mint vitapartnerének.

Többször is visszatér Fejtőnél a szociológiai módszer igénye. A most idézett tanulmányok mellett *Az arany középszer* c. 1936-os esszéjében is külön foglalkozik e módszertani kérdésekkel: elutasítja a szellemtörténetet és a pozitivizmust, s a szociológiai módszerben jelöli meg a kutatás szerinte helyes irányát.

A „szociológiai szemlélet” – Fejtő interpretációja szerint – „az irodalomban, annak történetében az egyetemes társadalom- és művelődéstörténet egyik mozzanatát látja, s így [az irodalom] önmagából nem, csupán a többi mozzanattal, az »egész« ember többi résztevékenységével, gazdasági, vallási, politikai, érzületi, jogi, tudományos és technikai stb. működtetésével egyetemben értelmezhető. Az irodalomtörténetnek megvannak a maga külön szempontjai, amelyek alapján »önállóan« művelhető, hiszen az irodalom különálló, sajátos tevékenység, s a történelem folyamán mind élesebb határok választják el az emberi lélek kifejezésének többi területétől; de éppen mivel az egyetemes emberi lélek bizonyos állapotának és történetének kifejeződése az irodalom, története nem választható el a lélek egyetemes történetétől. Az irodalomtörténet legfőbb segédtudománya a társadalom-, illetve a művelődéstörténet, s az irodalomtörténet maga ennek az általánosabb, totális történetnek az ága.”

Ebből az érvelésből jól látszik, hogy Fejtő miként értelmezi az irodalom és az irodalomtörténetírás társadalmi kötöttségeit. Esztétikai és kritikai gyakorlata is ellentmondana annak, hogy megfogalmazásait – vagy akár valóban vitatható hangsúlyokat, elemeket is tartalmazó koncepciójának lényegét – egy dogmatikus, szociologizáló irodalomszemléletnek és módszertannak tulajdonítsuk. Annál is kevésbé, mert Szerb Antal, Schöpflin Aladár kapcsán és esztétikai-kritikai vitáiban az osztályelkötelezettség és a művészi hitel; tendencia és pártosság; világnézet, származás és esztétikai érték viszonyáról

szólva éppen ő bírálja a szociologizálás polgári-eklektikus, illetve szektás-dogmatikus típusait. S igen erőltetett lenne a 20-as évek szovjet irodalomtudományának „szociológiai” iskolájával közvetlen kapcsolatba hozni Fejtő szemléletét, jöllehet történetileg szükségszerű analógiák bizonyosan kimutathatók. Fejtőnél egyébként a „szociológiai szemlélet”, a „szociológiai módszer” fogalmai nemritkán – igaz: pontatlanul – szinonimái a „történelmi materialista”, a „marxista módszer” kategóriáinak; s ezzel a szóhasználattal a hazai baloldali gondolkodásban nem volt egyedül.

Fölösleges ma már a „marxista” és a „szociológiai” módszer különbségeit bizonygatni, annyira magától értetődően más (de egymással érintkezhető) fogalmakról van szó. Veres András mutatta ki meggyőzően, hogy

„egyrészt a marxista megközelítés nem azonos a szociológiai módszer alkalmazásával, másrészt a marxista megközelítés nem jelent eleve garanciát a szociológiai nézőpont érvényesítésére. A szociológiai módszer megfelelő (tudományos) alkalmazása a marxista irodalomértelmezés számára is megoldandó feladat”.

Hogy mennyire így van, azt egyébként Horváth János vagy éppen Szerb Antal munkái is bizonyítják, amelyekben a szociológiai-irodalomszociológiai szempont alkalmazása eleve nem marxista orientációval kapcsolódik össze.

Fejtő egyébként a „szociológiai módszer” általános fogalmától maga is igyekszik elkülöníteni az „irodalomszociológia” kategóriáját, illetve tudományterületét. Erre az utóbbira tesz kísérletet *Az arany középszer* c. esszé második részében, amikor a 18. századvégi magyar irodalom és a Horatius közötti „vonzalom” analógiás felfejtésére vállalkozik. *A magyar irodalom és a magyarság* c. esszéjében tudatosan is „a magyar irodalmi élet szociológiai vázlatát” s nem esztétikai-kritikai értékelését adja, s másik, ekkor született tanulmányának pedig még az alcímében is kiugratja a műfaji megnevezést: „irodalomszociológiai vázlat”.

A magyar irodalomtörténetírás és kritika történetében – minden ellentmondásával, konkrét tévedésével együtt – a marxista módszertani gondolkodás jelentős vívmányának, tudománytörténeti értékének kell tartanunk Fejtő Ferenc reflexióit. Ha „szociológia”-fogalmának konnotációiba belejárt-szott is nála a marxista esztétika és irodalomszemlélet történetileg meghatározott – s még a kor legnagyobb teoretikusainál is tapasztalható – „szociologizálása”, Fejtő nézetei egészében s lényegében a relatív önelvűség és a történelmi-ontológiai megalapozottság szerves egységének felismerése felé *mutattak előre*.

JEGYZETEK

1. Fejtő Ferenc idézett, illetve említett írásai

- Irodalomszemlélet és világszemlélet.* (Hankiss János: *Irodalomszemlélet*) (Fülöp Ernő álnéven) Korunk, 1934/6. 467–469.
- A magyar irodalomtörténetírás kérdéseihez.* (Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*) (Fülöp Ernő álnéven) Korunk, 1934/12. 864–874.
- A mű-e vagy a hatás?* (Fülöp Ernő álnéven) Korunk, 1934/9. 691–692.
- Babits Mihály irodalomtörténete.* Szocializmus, 1935/7. 324–326.
- Rapszódikus elmélkedés Babits „Amor Sanctus”-a fölött.* Gondolat, 1935. 24–34.
- Dialektika, hit, l'art pour l'art.* (Vita Veres Péterrel) Gondolat, 1935. 250–255.
- Élet és irodalom.* (Hankiss János: *Irodalomszemlélet*) Szocializmus, 1935/6. 278–279.
- Szegedi Fiatalok.* (Radnóti Miklós *Kaffka Margit* c. könyvéről és a Hont Ferenc szerkesztette „Szinpad” c. folyóiratról.) Szocializmus, 1935/2. 89–90.
- Az arany középszer.* Adalék Horatius és a magyarság viszonyának kérdéséhez. (*Horatius Noster* Összeállította: Waldapfel Imre.) Szép Szó, 1936/I. 135–144.
- Benedek Marcell: *Irodalomesztétika.* Szép Szó, 1936/II. 400–401.
- Irodalom és világszemlélet.* Szocializmus, 1936/6. 275–279.
- Szocializmus és esztétika.* Szocializmus, 1936/4. 156–161.
- Szocializmus és irodalom.* Szocializmus, 1936/9. 463–466.

- Gyergyai Albert: *A mai francia regény*. Szép Szó, 1937/IV. 1. r. 281–284.
- A háború utáni magyar irodalom*. (Irodalomszociológiai vázlat) Szép Szó, 1937/V. 289–299.
- Komlós Aladár: *Írók és elvek*. Szép Szó, 1937/V. 470–472.
- A magyar irodalom és a magyarság*. Szép Szó, 1937/IV. II. r. 63–74.
- Schöpflin Aladár és irodalomtörténete. Szocializmus, 1937/6. 278–280.
- A szociális irodalomtörténet módszeréről*. (Féja Géza irodalomtörténeti kísérlete kapcsán) Szocializmus, 1938/I. 35–42. *Urbanizmus és parlagság*. Németh László Berzsenyi-könyvére. Szép Szó, 1938/VII. 14–16.

2. Rövid szakirodalmi apparátus

- Az említett kritikátörténeti munka további részletei, előtanulmányai: *A szocializmus mint költészet*. In: „Vár egy új világ”. Bp., 1975. 81–140, illetve – más címen – „József Attila útjai”. Bp., 1980. 438–464.; *Fejtő Ferenc világirodalom-képe a harmincas években*. Literatura, 1981/1–2. 144–163.; *Egy progresszív Duna-völgyi irodalomszemlélet*. Kritika, 1981/6. 11–13.
- Feltételezhető, hogy Fejtő a 30-as évek eleji Marx-interpretációk közül ismerte pl. a következőket: Mihail Lifsic: *Karl Marx und die Ästhetik*. Internationale Literatur, 1932. 2. sz. Vö.: uő.: *Válogatott esztétikai írások*. Szerk.: Sziklai László. Bp., 1973. 153–378. és 614–616. – Lukács György: *Gegen die Spontaneitätstheorie in der Literatur*. Die Linkskurve, 1932/4. sz. – uő.: *Die Sickingendebatte zwischen Marx–Engels und Lassalle*. Internationale Literatur, 1933/2. stb. – E tanulmányok modern kiadásai: Lukács György: *Művészet és társadalom*. Bp., 1968. és *Adalékok az esztétika történetéhez*. I–II. Bp., 1972. – Leninnek a proletkulttal kapcsolatos álláspontját lásd: Lenin: *Művészetről, irodalomról*. Bp., 1966. 460–463.
- Egy Fejtő által vitatott cikk: Békés István: *Perneki Mihály: 2000 Volt*. Szabad Írás, 1934. – Ennek nyomán bontakozott ki Fejtő és Veres Péter között egy érdekes eszmecsere a szocialista irodalomszemléletről. Veres Péter első cikke: *Irodalom és világnézet*. Gondolat, 1935. 171–173. A Fejtő válaszára reagáló második cikke: Veres Péter: *Egy „autodidakta” válasza*. Gondolat, 1935. 318–320. – A Fejtő és Veres Péter közötti vita szorosan kapcsolódik a Nagy Lajos *Kiskunhalom* c. könyvéről a baloldalon 1934-ben lefolyt eszmecserehez is, melyben mindketten részt is vettek.

- Az 1930-as évek eleji marxista rekonstrukciós munkálatokról lásd: Sziklai László: *Mihail Lifsic harcos esztétikája*. Előszó M. L.: *Válogatott esztétikai írások*. c. kötetéhez. Bp., 1973. 5–43. – Szerdahelyi István: *Marx, Engels és az irodalomelmélet. A marxista irodalomelmélet története*. Tanulmányok. Szerk.: Nyíró Lajos és Veres András. Bp., 1981. 9–34.
- Lukács György: *Tendencia vagy pártosság?* c. cikkének korszerű kiadása: L. Gy.: *Művészet és társadalom*. Bp., 1968. 86–95. Eredetileg: *Tendenz oder Parteilichkeit*. Die Linkskurve (Berlin), 1932/4. 13–21. – A híres Engels-levél Miss Margaret Harknesshez: Marx–Engels: *Művészetről, irodalomról*. Bp., 1966. 160–163.
- A 20-as évek második felének szocialista szemléletű irodalomtörténeti összegezés-kísérletei: *Társadalmi Lexikon*. Szerk.: Madzsar József. Bp., 1929. – Nádass József: *Vázlat egy szocialista magyar irodalomtörténethez*. Szocializmus, 1928. 425–429. és 1929. 97–102. – Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténetének értelmezéséhez* lásd: Poszler György: *Szerb Antal*. Bp., 1973. – Lukács György Goethe-esszéje Laurent György álneven: *Goethe világnézete*. Valóság, 1932. június 7–12.
- Féja könyvéről lásd: Gaál Gábor: *Féja Géza: A régi magyarság*. Korunk, 1937/10., GGVI. I. 896–897. – Vö. még Varjas Béla felszólalását. *Vita a „népi írók”-ról*. Bp., 1958. (soksz.) MTA Irodalomtudományi Intézete 113. – A „keleti” és a „nyugati” orientációjú irodalomtörténeti szintézisekről: Poszler: i. m. 217–241.
- Az irodalomtörténetírás és a szociológia viszonyáról: Veres András: *Szociológia és irodalomtudomány*. Kultúra és közösség. 1978. 1–2. sz. 27–67.; V. A.: *Mű, érték, műérték*. Bp., 1979. 322–378. – Kéziratom lezárása után jelent meg: Nyíró Lajos: *Irodalomszociológiai törekvések a szovjet irodalomtudományban*. (1917–1930.) In: *A marxista irodalomelmélet története*. Tanulmányok. Bp., 1981. 149–200.

BÉCSY TAMÁS

AZ 1980-AS ÉV MAGYAR DRÁMÁIRÓL

1980-ban a Színház című folyóirat Drámamelléklete már második évfolyamához érkezett, s tizenegy magyar drámát mutatott be; közölt drámákat több vidéki folyóirat; megjelentetett drámaköteteket a Magvető Kiadó, köztük a *Fiatalok Rivaldája* második kötetét.

A jelzett naptári évben több dráma jelent meg, mint amennyiről az alábbiakban szólhatunk; s kiválasztásuk önkényesnek minősülhet. Ezt azzal igyekszünk áthidalni, hogy — megítélésünk szerint — az említendők problematikája nemcsak az adott naptári év drámáira vonatkozóan érvényes.

*

A 20. századi regény- és drámairodalomban viszonylag gyakori jelenség — közismert ez —, hogy az egyes cselekmény-etapokat az írónak és/vagy alakjainak az asszociációi állítják egymás mellé. Ez a technika minden bizonnyal több okból alakult ki. Közülük talán a legfőbb, hogy ezzel lehet a művek szerkezetében visszaadni a század látszólagos vagy valódi kuszaságait, érthetlenségeit, amelyek az egyed számára akár az elidegenedetségben, a manipulációkban, a státuszokban és funkciókban való életben jelennek meg, akár a század nagyon is kiélezett szociológiai, társadalmi, politikai ellentéteiben, az egymást követő ilyen értelmű ellentétes helyzeteiben. Ha egy drámában a cselekmény-etapok logikai vagy ok-okozati egymásutániségben követik egymást, akkor az ábrázolt világ el-

rendezett vagy — ha nehezen is, de mégis — követhető és áttekinthető. Az asszociációs egymásutániség viszont semmi-féle rendet, áttekinthetőséget nem utánoz; az asszociációkkal egymás mellé kerülő cselekményegységek a valóság esetleges-ségét jelölik, a „mindig minden megtörténhet” szemléletét vagy gondolatát sugallhatják. Azonban — már ez is közhely — az asszociáció sem szabad; amire az a tény is bizonyíték, hogy nem lehetséges olyan asszociációkkal kapcsolódó esemény-sorozat, amellyel összefüggésben ne lenne elképzelhető valamilyen oda nem illő, bele nem helyezhető cselekményegység.

Nádas Péternek a Színház 1980. novemberi száma Dráma-mellékletében közölt *Temetés* c. darabja ezt a technikát alkalmazza ahhoz, hogy bemutassa: minden elvesztette a maga valóságos jelentőségét, valódiságát; vagyis autentikusan nincsen sem világesemény, sem valóságtartalom, következésképpen nincsen autentikus dráma és színház sem. Azonban, ha semmi sem autentikus, akkor ennek a kimondása sem az. Ez csak az ilyen megfogalmazásban tűnik szofizmusnak; ha ui. ennek kimondása drámában akar ábrázolódni, eo ipso megszűnteti saját szofizmusát és igazsággá válik.

A darab hosszú, sőt hosszú csenddel kezdődik:

„nagyon sokáig tökéletes csend és mozdulatlanság uralkodik a színpadon; ennek a csöndnek az időtartamát természetesen a közönség tűrőképességéhez kell igazítanunk, de úgy, hogy a tűrési határon jóval túl legyen”. (Nádas Péter: *Temetés*; in: Színház, Dráma-melléklet, 1980. november 3.)

Mintha olyan képtelen „zene”darabot hallgatnánk, amelyben a karmester beintése után nem hallunk egyetlen hangot sem. Persze olyan koncert nem létezhet, amely a karmester beintése után nem kezdődik el valamikor. Ha nem kezdődne, éppoly képtelenség lenne, mint az a „dráma”, amely csak címből és a szereplők felsorolásából állna és semmi másból. A darabban igen sokszor olvasható az az instrukció, hogy „csend, hosszú csend, nagyon hosszú csend”, amivel voltaképpen azt a semmit akarja megmutatni, ami az autentikusság megszűntével állt elő.

Ám valami itt is elkezdődik, vagyis végül maga a darab töri meg a csendet, és telíti a semmit – ha nem nagyon telíti is. A két alaknak, a Színésznek és a Színésznőnek valamit mégis el kell játszania. Nyersen: azt mutatják be, hogy a Színésznő szereti a Színészt, ám fordítva nem; a legfontosabb szót nem lehet kimondani – föltehetően azért, mert szerintük ilyen nincs is –, a végén pedig a Színész leszúrja a Színésznőt és a saját magát formázó bábukat egy koporsóba temeti, majd maga is beletemetkezik egy másik koporsóba. Mindezt iszonyatosan hosszú – ahogyan az instrukció közli: „mondjuk a botrány határán” levő (I. m. 16.) – csendek közepette. Így a legtöbbet a csendek közölnek, azt a semmit, ami az autenti-kusság hiánya miatt a szerző szerint van.

A baj először az, hogy a semmit egyszerűen nem lehet ábrázolni. Ha *elvileg* megengedjük, hogy lehet, akkor életbe lép az a tény, hogy a semmit nem ábrázolhatja maga a semmi. Ugyanakkor a „csend, hosszú csend, nagyon hosszú csend” a befogadás során egyáltalán nem kapja meg azt a jelentést, amit a szerző neki szán; vagyis azt, hogy nincs autentikus élet, csak a semmi van. A mű olvasása során az olvasó a befogadás szükségszerű törvényszerűségei miatt egyáltalán nem tart szüneteket, különösképpen nem a saját tűrés határán túllevőeket; a színházi előadás során pedig pusztán azt jelenti, hogy végtelenül hosszú ideig nem történik semmi, csak a színészek állnak mozdulatlanul. A néző nem az elvi, hanem a gyakorlati semmit észleli. A csendek és szünetek legfeljebb annak a kiművelt befogadónak jelentik az autentikus élet helyetti semmit, aki az életről már eleve ezt gondolja, a darabtól teljesen függetlenül. A hosszú és még hosszabb csendek senkivel nem fedeztethetik fel, hogy nincs hiteles, autentikus valóság.

Egy kissé itt is felvetődik az a probléma, amelyet majd a következő darab említése kapcsán kell hangsúlyoznunk; a felhasználat önkényessége. Ismeretes, egy bizonyos szempontból kétféle jel van, analóg és digitális jel. Az előbbi hasonlít

arra, amit jelöl, az utóbbi nem. Így a digitális jel jelentését egyéni erőfeszítéssel kell megismernünk. Ez azonban csak akkor sikerülhet, ha a digitális jel tartalmaz olyan mozzanatot, amely a kor társadalmi tudatában már rendelkezik valamiféle, általánosabban tudott jelentéssel, avagy ha a jel tartalmaz olyan mozzanatot, olyan kényszerítő erőt, amely jelentésének megismeréséhez elvezethet. Így voltaképpen a digitális jelek sem jelölhetnek és jelenthetnek bármit és bárhogyan, ha általánosabb megértésre akarnak számítani. Most ennek a fordítottja a fontosabb: a valóság különböző mozzanatait, tárgyiasságait, összefüggéseit stb. nem lehet önkényesen, bármilyen tetszés szerinti jellel jelölni, ha szélesebb megértésre törekszünk. Akármilyen jellel jelölni és jelenteni csak „házi használatra” lehet. Nádas Péter darabjából csak egyetlen ilyen jelet említünk, a darab végi temetést, amit a Színész hajt végre. Az eddig bemutatott jelek, valamint jelöltjük és jelentéseik szerint a szerelmet, a közöttük kialakulhatatlan kapcsolatot temeti el, s nem többet. Noha a mű szándéka szerint – csak Balassa Péternek a műhöz írott előszavából tudhatjuk – az egész autentikus világot temeti el. De ha a Színész és a Színésznő között kialakult tartalom jelentése végül az, hogy nem lehetségesek valódi kapcsolatok, akkor mégis van a világban valami, ami autentikus: a kapcsolatteremtésre irányuló törekvés. Ám a temetés ekkor nem jelölheti és jelentheti annak a temetését, hogy csak valaha voltak, lehettek kapcsolatok; vagyis áttételesen sem jelentheti az egykor volt autentikus világ temetését. A szándék csak szándék marad.

Igen sok új magyar drámának az egyik alapproblematikája, hogy a bennük levő jelek és jelrendszerek a befogadó számára vagy nem jelölnek és jelentenek semmit, vagy valami egészen mást, mint a szándékozott.

A Színház 1980. júliusi számának Drámamellékletében a dráma szövege előtt közölt beszélgetésben Kornis Mihály sokkal érdekesebb dolgokat és alapvetőbb igazságokat mond

el, mint amik *Halleluja* c. drámájából (alcíme: „komédia a szeretetről”) kiderülnek. Nagyon igaz, amit nyilatkozik:

„Megdöbrentő, milyen kevés érett, felnőtt személyiség van a társadalomban. (...) Azokat a felnőtt személyiségeket keveslem, akik 'autentikus létet' élnek (...), akik tehát autonóm, belső vezérlésű életükben képesek ellátni hivatásbeli feladataikat.” Később megjegyzi, hogy főhősének, a harminc év körüli Lebovicsnak a generációja mintha „képtelen lenne elvégezni a maga feladatát: Lebovics végig áldozatnak érzi magát, újra és újra megállapítja, hogy 'így nem lehet dolgozni', mert mindig jön valaki, mert betör az élet a lakásba, másrészt viszont ő maga teremti e lehetetlen helyzeteket magának, hogy elhalassza a feladatot.” (I. m. 1–2.)

Ezekben a mondatokban mély társadalmi igazságok rejlenek. Azonban a szándék, a kifejezendő gondolat és világkép itt sem válik élővé, itt sem valósul meg a dráma világában, hanem helyette egészen más. Az író itt is olyan jelrendszereket épít fel, amelyek nem jelölik és jelentik a befogadók számára azt, amit nekik szántak. Ezáltal nem jön létre a mű és a befogadó között a szándék szerint való kontaktus, és nem alakul ki a szándék szerinti jelentéssorozat. Az író jó szándékai, igazságai ezért válnak hiábavalókká.

Erre is csak pár példát hozunk. A *dramatis personae* között szerepel a NYUSZI, akiről ott még azt is olvashatjuk, hogy „(ő a legfontosabb az egészben)”. A Nyuszi Lebovics a darab vége felé kiemeli a ketrecből azzal, hogy „Akkor inkább a nyuszi-kámmal játszom. Most! Akármit csinálsz! Ha még meg nem döglött”. Amikor a zongora alól kiemeli a ketrecet, látható, hogy a nyúl „Három-négy éves körüli fehér bőrű, fehér hajú, csaknem meztelen kisfiú” és Lebovics „gyengéd szeretettel simogatja a hátát”. (I. m. 21.) Azután káposztát, majd csokoládét akar neki adni, s gyermekmondókákat mond neki. A nem-sokára belépő Babának mondja róla:

„Piros szeme van!” (I. m. 21.) A jelenetben egyszer a Nyuszi felé bök, s ezt mondja: „... már az állatokat is szeretem.” (I. m. 21.) Baba elmenetele után pedig: „(Ölébe veszi a Nyulat) Nők, nők, nők! Látod, ez is elment. Jól itthagytak minket nyuszikám!” (I. m. 22.) Egy idő

után beteszi a kosárba: „Aludni kell nyuszikám, ki kell aludni magunkat! Aki nem alszik – pici marad. Pirinyó! Álmodj csilingelésről, habcsókról . . .”; majd ezt mondja neki: „Megint aláganajoztál. Nem baj, majd holnap kitakarítlak!” A gyerek ki akar mászni a takaró alól „Lebovics nem engedi”, ALUDJ, ALUDJ, ALUDJ! (Sikító hangok jönnek, aztán a pokróc lelappad) Na. Végre!” (I. m. 22.) A darab zárójelenetében Demeternével, egy másik szereplővel együtt „Gyuszi-Nyuszi ketrece magasba emelkedik. Demeternéről lepotyognak a ruhák. Kontya ezüst fényben szikrázik. Gyuszi feláll a ketreceben és énekel. Demeterné is énekel.” (I. m. 26.)

Mindezt azért idéztük ilyen hosszan, hogy kiderülhessen, nem valószínű, hogy akad befogadó, aki felfedezi Gyuszi-Nyuszinak azt a jelentését, amit Kornis Mihály a mű szövege előtt olvasható beszélgetésben elmond: „Nyuszi-Gyuszi az „én” legbelsőbb szentélye, az a romolhatatlan mag, mely mindannyiunkban ott van, s amellyel mind úgy bánunk, mint Lebovics a nyulával. (. . .) A darab végi megdicsőülés (vagyis a Demeternével való felemelkedés, B. T.) arra kíván utalni, hogy végül Lebovics elroncsolódott-tönkrement „én”-jében mégis marad valami, ami elpusztíthatatlanul tiszta.” (I. m. 2.) A darabbeli Gyuszi-Nyuszi, mint jel semmiképp nem jelöli az én legbelsőbb és tiszta „szentélyét”; ezt kizárólag az írói szándék rendeli hozzá, de a befogadónak egyáltalán nem jelenti ugyanezt.

Ezek kapcsán utalnunk kell arra, hogy ha egy drámában megjelenő jel jelentését csak az tudhatja meg, aki ismeri az író nyilatkozataiban megadott jelentését, de magából a darabból ez nem hámozható ki, akkor voltaképp a mű értékelése is lehetetlenség. A jelek jelentésének ismerete nélkül nyilván nem lehet a mű világában eligazodni. Ha pedig szándék szerint nem is kell eligazodnunk, elég ha ráhangolódunk a mű hullámozásaira, akkor a mű világa olyan befogadói attitűdre kényszerít vagy készlet, amely ellen hadakozni kíván: a gyermeknek a valósághoz való még infantilis viszonyára.

Egy drámában bármi természetesen nemcsak szó szerint kimondva kaphatja meg a maga jelentését, hanem a helyzetek egymásra vonatkozása, illetőleg a szövegösszefüggés révén is.

Azonban akárhogyan nézzük, Gyuszi-Nyuszi semmiféle olyan helyzetbe nem kerül, amelyből kiderülne, hogy ő az én legbensőbb szentélye, s ezt a jelentést még a szövegösszefüggések sem építik fel. Az „én” legbensőbb magjának ez a jele „házi használatú” jel.

A jelenetek asszociációval történő egybekapcsolása és az eseménymenet éppen adott helyére ezen a módon való beépülése voltaképp azt is majdnem lehetetlenné teszi, hogy az alakok között igazi drámai viszonyok alakuljanak ki. A befogadónak az a benyomása támad, hogy bármelyik alak és a meglevőnek bármelyik helyzete helyett éppoly „érvényességgel” állhatna egy hasonló másik is. Így az alakok között nem viszonyok, hanem legfeljebb kapcsolatok alakulnak ki. Ugyanakkor ezáltal nem a világnak az „önkényessége”, vagy ha tetszik körvonaltalansága jelenik meg, hanem a darabé. A jelek jelentései ebben az összefüggésben sem azok, amelyeket az író nekik szánt.

Az asszociációs szerkesztés még egységességet sem biztosít. Egységességre pedig azért van szükség, mert csak az egységesítő elv teremthet fontossági sorrendet az egyes alakok és jelenetek között. Kornis Mihály a darab szövege előtt közölt beszélgetésben elmondja, hogy az a jelenet, amelyben a nagypapa egy „bogár-bábot” köp ki, azt jelenti, hogy Lebovics nagypapja „kiköpi tüdőbaját, amibe Lebovics belevetíti a maga szorongását, majd kilép a társadalomba, s ez az „örökség” agresszívvé teszi”. Még hozzáteszi, hogy Lebovicsnak az a kérdése „Mi van az öklömben? — követeli agresszívan, nem egyéb, mint a szeretetvágy feltörése: *könyörgés szeretetért.*” (I. m. 2.) Először is ugyancsak arról van szó, hogy a bogarat tartó, öklöbe szorított kéz és a kérdés mint jel, nem hordozhatja azt a jelentést, hogy ez könyörgés szeretetért. Ne essék félreértés: nem azt vitatjuk, hogy szeretetért lehet agresszívan könyörögni; nagyonis lehet. Csak azt vonjuk alapvetően kétségbe, hogy ez a jel a megadott jelöltet és jelentést hordozza. Mivel azonban ez a motívum az író számára nagyon fontos — az alcím is

jelzi – egy jelenetben, amely ettől igen távol esik, kimondatja. Abban a jelenetben Lebovics, aki a szeretetért könyörög, nincs is jelen. Ekkor lakásuk vonattá változik, amellyel külföldre éppúgy lehet utazni, mint Szabolcsba a „fekete vonaton”. Itt és ekkor a tömegből megszólal egy:

„CIGÁNY: Engem ki szeret? Ki szeret, ki szeret, ki szeret? KÖNYÖRGŐK SZERETETÉRT! Nem adtak. (Széthúzza az ingét, részeg). Ki mer lejönni egyszer Kisvárdára, pörköltet enni lavórban? Verjetelek agyon. Agyon kell verni!” (I. m. 22.)

A vonat-jeleneten belül ez a szöveg kétségtől hangsflyos. Ám az egész darabon belül eltűnik a más szövegekkel való egyformaságban, mivel a jelenetek között az asszociációs technika miatt nem alakul ki fontossági, hangsúlybeli sorrend.

Jól tudjuk, hogy a modern irodalomnak Joyce és Kafka óta egyik törekvése és jellegzetessége, hogy a műben ne legyenek hullámhegyek és -völgyek, vagyis ne legyen fontossági sorrend. Ez a törekvés és szimptóma összefüggésben van a valódi, az igazi értelmű tapasztalatoknak a polgári valóságból való eltűnésével. Az az életesemény, élettény válik valódi, igazi tapasztalattá, amely az élet későbbi vitele számára tanulságokat, cselekvési vezérfonalat rejthet magában. Ha ilyen élettény, életesemény stb. nincsen, akkor ezek mindegyike egyforma, vagyis nincs jelentőségbeli hullámhegy és -völgy. Azonban az életnek ez az értelmezése csak világnézet nélküli szemléletből következhet. Ha van világnézet, akkor az szükség-szerűen fontosabbá és kevésbé fontossá minősíti az élettényeket. Egyébként is, az egységességet még ebben az esetben is meg kell adni. Joyce-nál ezt a háttérben húzódó Odüsszeusz-mítosz adja, Kafkánál pedig a szorongás mint világérzés. Ha viszont semmiféle egységesítő dinamizmus nincsen a jelenetek mögött, akkor egyforma súlyuk megint *nem az élet* ilyen jellegét nyilvánítja ki, *hanem a mű* világának egyformaságát, egyhangúságát.

A Színház c. folyóirat igen tiszteletre méltó módon vállalkozott arra is, hogy ismeretlen drámáirók műveit leközlje,

Dramák az asztalfiókból címmel, az 1980. januári száma mellékletében. Ébert Tibor *Kázmér és Olivér* című írásának ugyanazok a jellegzetességei, mint Kornis Mihály *Hallelujájá-*nak, csak még gyöngébb írói szinten.

A magunk részéről azt gondoljuk, hogy egyfelől nem minden életigazság, másfelől nem minden ötlet válhat egy drámai mű alapjává. Schwajda György *Segítség* c. komédiájának (*Fiatalok Rivaldája*. Magvető 1980.) életigazsága, hogy az emberen nem lehet akarata ellenére segíteni; alapötlete pedig, hogy egy alkoholista apa minden éjfélkor elénekelteti családjával a *Himnusz*t, majd azt mondja: „Boldog új napot kívánok mindenkinek!”. Mivel feleségét gyakorta megveri, s a szeméért is italt vesz, a ház lakói segítséget akarnak nyújtani az asszonynak. A segítség az, hogy férjét pénzbírságra ítélik, amittől helyzetük és kapcsolatuk rosszabb lesz. A férj egyszerűen csak abbahagyja az ivást, de ettől elszáll a boldogságuk; azután újra inni kezd, s a végén a börtönbe kerül. A rászakadt nehézségek miatt pedig az asszony kezd inni. Az életanyag bármekkora igazság, végül nem elég súlyos ahhoz, hogy dráma-téma legyen.

Mielőtt rátérnénk azokra a drámákra, amelyek életigazsága sokkal komolyabb — alkalmasabb is — dráma-mű alapjául, hadd utaljunk arra, hogy az eddig említettek egyik legnagyobb fogyatékosága éppen életanyaguk, illetve ahhoz való viszonyuk milyensége. Ebben az írásban nem szólhatunk arról, hogy valójában mi az élet, a valóság autentikussága, az emberi élet és a valóság hogyan és mikor és melyik szférájában milyen módon mutat fel a lényegyet tekintve valóságosságot, igazságot, autentikusságot. Nem szólhatunk részletesen arról sem, hogy vajon lehet-e azt a szimptomát, miszerint társadalmunkban nagyon sok az olyan gyermek- vagy kamaszpszichével élő felnőtt, aki elodázza feladatainak teljesítését, a gyökök, az okok vagy okhálózatok nélkül hitelesen bemutatni. Arra azonban mégiscsak hangsúlyozottan kell utalni, hogy az 1970-es években — mert végül ezt az évtizedet tükrözik a drámák — a sok emberi alacsonyosság, a sok tekintetben meglevő nem-valódiság, nem-

autentikusság ellenére társadalmi életünkben mégiscsak jelentős haladás következett be, az iparban, a mezőgazdaságban és a szellemi szférákban egyaránt. A társadalmi létnek a kibontakozását hordozó dinamizmusai végül mindig emberi cselekvésekben és az ember benső világán átgyúródva valósulnak meg. A mezőgazdasági és ipari termelés, amely éppen az 1970-es években formálódott egészen újjá, amely ekkor bontakoztatta ki Magyarországon az újnak számító termelési formákat és megoldásokat, végül egyáltalán nincs érdektelen messzeségben az irodalomtól, az irodalmi ábrázolástól. Hiszen a termelésnek a nagyüzemi, modern formáját, a belső és külső piac mozgástörvényeihez való alkalmazkodást, valamint pl. a nemzeti és nemzetközi kooperációt mégis emberek valósítják meg, akik ezekben a mozgásirányokban nem gépek és bábuk, benső kínlás, szenvedés, gyötrődés, kudarc és siker, öröm, diadal nélkül. Kétségtelenül igaz, hogy ebben a kibontakozásban igen sok a korrupt ember, a diktatórikus vezető és a hozzá nem értő vezető, az egyéni célokra tekintő ügyeskedő, sőt a másokat kíméletlenül vagy leplezve a háttérből tönkre silányító ember, az olyan, aki nem a helyére való; és rengeteg a hiúság, az irigység, a féltékenykedés, az alaptalan öntúlértékelés, a hisztériás handabandázás stb.

Az életnek ez a szegmentuma vagy ezeket a társadalmi negatívumokat kitermelő emberek ezen negatív szegmentumai kétségkívül nem autentikusak, de a *szocialista eszmeiség szemszögéből nem autentikusak*. Továbbá az is igaz, hogy az említett társadalmi negatívumokat kitermelő emberek életének egy másik szegmentuma, amellyel mégiscsak részt vesznek a mezőgazdaság, az ipar vagy a kultúra és a tudomány kibontakozásában, mindezek ellenére pozitív. Mintha az eddig említett darabok írói elfeledkeznének, mert a valóságot nem az egész nézőpontjából látják, vagy nem az egész valóság figyelembevételével szólnak akár a nem-autentikusságról, akár az infantilis feladat-elodázásokról. Ezen darabokra az a jellemző, hogy az élet egyik aspektusát abszolutizálják; vagyis úgy

ábrázolják, hogy drámai világukból hiányzik a valóságunkban meglevő fontos dinamizmus: az egész társadalmi életben végbe ment kibontakozás, gazdagodás, amelyeket még a negatív életmozzanatokat létrehozó emberek is hordoznak. A valósághoz való viszonyból és így e darabokból éppen ez az átfogó perspektíva hiányzik. És ebből a szűk perspektívából, az életnek csak egyik aspektusára való koncentrációból következhet az a szemlélet, amely az egész valóságot látja nem-autentikusnak. Ezt még akkor is, mint lényeges és hibás jellemzőjüket kell említenünk, ha tudjuk: ennek a szűkebb perspektívának a kialakulását a kultúrával, az irodalommal bármilyen jelleggel foglalkozók számára segítette az a társadalmi dinamizmus, éppen a 70-es években, amely szerint — persze nyersen kifejezve — csak az a fontos, ami gazdaságilag fontos áru. Így ez az „áru-szemlélet” valóban nem-autentikussá fokozza le az élet azon szegmenseit, ahol nem a gazdasági árutermelés folyik, amelyek a tudatnak, a benső világnak a sajátos kérdései. Azonban csak ezt ábrázolni, illetve azt, ami ebből a tényből kompenzációként hangulatilag következik, miszerint csak a magánszféra a fontos; vagy azt a hangulatot megjeleníteni, hogy már a magánszféra autentikussága sem a személyeken, az egyedeken múlik, hanem általános dinamizmusokon, nyilván a valóság igaz arányainak az eltorzítása. Persze minden író arról a témáról ír, amelyikről akar. De az elemzőnek kötelessége figyelembe venni a valóság egészét, és tudni, hogy az írástudók valódi felelőssége nem engedheti meg a valóság egyik igaz, meglevő szegmensének olyan abszolutizált bemutatását, amely eltorzítja a valóság arányait, nem levőknek tekinti a kibontakozás erőit, s ezt még mint viszonyítási pontot sem alkalmazza.

*

A művész dolgáról, feladatairól egészen más képet kapunk Kocsis István *Vincent van Gogh* c. monodrámájából, amelyet a Forrás közölt 1980. júniusi számában. Kocsis István igen

tiszteletre méltó módon, magányos küzdelmet folytat a monodráma kimunkálásáért. A monodráma elméleti kérdéseiről most nem szólhatunk. Pusztán annyit jegyzünk meg, hogy egyfelől különböző okok miatt korszerűnek látszik; másfelől, hogy itt is meg kell találnunk a dráma lényegbeli jegyeit, noha változott módon. Vagyis a monodráma nyilván nem azonos azzal, hogy valaki elősorolja benső világának tartalmait.

Kocsis István eddigi monodrámáinak alakjai mind történelmileg ismert személyiségek. Ez egyfelől előnyt biztosít azáltal, hogy a főhős a megírástól függetlenül, már eleve jelentős személyiségnek minősül, akinek minden szava már ezért is tartalmasabbnak tűnik, mintha ismeretlen XY. lenne. Másfelől azonban ez igen nagy nehézséget ró az íróra: neki, az általa megírottakkal is bizonyítani kell az alak jelentős mivoltát. Ez különösen akkor nehéz, ha a főhős nemcsak történelmileg jelentős személyiség, mint pl. Bethlen Kata, hanem, ha igazoltan zseni, mint pl. Bolyai János vagy Vincent van Gogh. Ismeretes, hogy zsenit hitelesen megírni majdnem lehetetlen; vannak, akik egy nép tudatába olyannyira beépültek, hogy művészi munkában való ábrázolásuk talán lehetetlen is, mint pl. Petőfi Sándoré.

Kocsis Istvánnak itt majdnem sikerült a lehetetlen: hitelesen megrajzolt zseni áll előttünk. A „benső pontok”, amelyekhez való viszonyhálózatai jelennek meg: barátja, Paul Gauguin; testvére Theo; két szerelme: a hideg-rideg, elutasító Kee Strickert és az alkoholistá utcalány, Sien M. Hoornik. A monodrámában a hozzájuk való viszonyok helyezik van Goghot a viszonyhálózat középpontjába, középpontos drámaszerkezetet létesítve. A felidézett alakokhoz való viszonyának tartalmait teljesen áthatja festményeihez való viszonya és régebbi életéből prédikátorsága, amelyekben saját művész-mivolta jelenik meg. Akkor azt prédikálta, hogy a legszegényebb bányász az isten, s ez lényeges része művészetének is: a szegények, elesettek és megalázottak ügyéhez való,

soha nem szűnő ragaszkodása, s az erre vonatkozó prédikátorsága.

Mikor a monodráma elkezdődik, már Gauguin is magára hagyta, elindult a trópusokra. Az ezzel teremtett benső szituációból bomlanak ki a felsorolt emberekhez való – mindegyikhez különböző! – viszony-dinamizmusai, s „nekik” kínlódja ki élete jelentős tartalmait. Ebben nincs semmi szokványos vagy nem szokványos „örület”; Kocsis István nem a könnyebbik megoldást választotta. A benső tartalmak egyik legfontosabbika – s ez a festő és az ember bensejének megmutatásához remek élettartalom – az „elégés előtti pillanat”. Ennek a csodája akkor következik be, mielőtt az ember és a mű „hirtelen óriássá válva ég el, hirtelen istenné lényegülve ég el, hirtelen az egész világot befogadva önmagában ég el!” (Kocsis I.: I. m. 11–12.) Ezt érezték meg benne azok, akik közelálltak hozzá, és éppen ezért menekültek el környezetéből; s ezért menekültek el képei elől, hiszen nem értették „az elégés előtti pillanat csodáját”. Nemcsak élete, képei is ilyenek, különösen napraforgója, ami „halála pillanatáig szembenéz a Nappal, pedig élete közepén már megsejti, hogy megölni akarja a Nap (. . .) Ez a kép tehát kifejezi az embert . . . A Nap és az ember viszonyát, az ember és a világ viszonyát, az ember és ember viszonyát.” (I. m. 11.) Ez a gondolat többször fordul meg benne, de mindig más és más variációban szenved ki magából; jelzi az ember lázadását az életét nyomorító zsarnokság és az önmagát nyomorító szolga-én ellen; jelzi a legelésesebb bányászokkal való közösségvállalást; a „predikátorművészt” – amit sem Kocsis István, sem hőse nem szégyell! –; jelzi, hogy az igazi művésznek soha nem szabad, semmiféle értelemben, külső és belső értelemben sem a saját biztonságával törődnie; jelzi, hogy „Kénytelen a lényegek titkát, az igazságok igazságát keresve keresni.” (I. m. 18.) Az elégés előtti pillanat, amikor az egyéniség és a mű óriássá nő, istenné lényegül és az egész világot magába fogadva ég el, képes vele és általa az emberekkel megtaláltatni azt az utat, „melyen csak az

haladhat át, aki képes kibújni bőréből. . . Nem értik? Képes levetni a lelkére kövesült emberi természetet . . . Még mindig nem értik? . . . Aki képes önmagában megölni a szolgát.” (I. m. 21.)

Kocsis István ebben a remek monodramában a valódi művész benső világát keresi és fejezi ki, akinek életét-művészetét nem az élet részletei, nem partikularitásai telítik, aki a lényegre figyel, a történelmileg és társadalmilag megalázott ember felemelésének szolgálatába állítja önmagát és műveit.

*

Ha némi túlzással is, de mégis mondhatjuk, hogy Csurka István *Házmestersírató* c. darabjában (Alföld 1980/1–2.) két társadalmi réteg kapcsolata jelenik meg; a lumpenproletáriátusé és az értelmisége.

Jónásné, tipikus nagyvárosi házmesterlakásban a tömbbizalmi segítségével és fedezésével bögrecsárdát tart fenn: a környéken dolgozó építőipari munkásoknak – milyen jellemző, hogy a drámának csak a lehető legkülső szélén jelennek meg – illegálisan pálinkát mér. A család tipikus lumpenproletár család. Jónásné fia, Rudi épp most szabadult a börtönből; szabadlábban húga „forgalmazásával” foglalkozott, s duhaj, részeg életet élt. Míg a börtönben volt, húga, Kati némiképp változtatott foglalkozásán, Herceg Pistától, az alkoholista költőtől született gyermeke. Itt él még Jónásné élettársa, Polgár, a parasztból lett lumpen. A dráma alapszituációját az teremti meg, hogy Szász, a tömbbizalmi, szociológiai felmérést végző csapatot hoz a lakásba.

Ez a mozzanat kétségkívül szituációt eredményez, mert Jónásnéék nyomozókat vélnek bennük, akik voltaképp a bögrecsárda ügyében jöttek. A drámai szituáció azonban elég hamar eltűnik, mert rájönnek, nem ez a csapat célja. Ekkor némiképp új viszonytartalom alakul ki: a társadalmi bizalmatlanság. A lumpenek egyáltalán nem hiszik, hogy az értelmisé-

giek megérthetik őket. A szociológiai jellegű kérdésekkel szemben erős ellenérzés és gyanakvás támad fel bennük. A dráma ekkor átalakul életkép-sorozattá. Az időközben megérkezett alkoholista költő megfordíttatja a helyzetben levők vektorait: a szociológusoknak kell vallaniok önmagukról, életükről.

Ettől kezdve az alakok csak önvallomásokban nyilatkoznak meg. Lippai, a régi középosztály alsó rétegéből származik, s csak a karrier érdekli, a „lihegő hajtás”, de rájön, hogy élete még a kérdezettekénél is „vacakabb”; Poós Zsuzsa az auschwitz borzalomnak a sebeit hordozza; Felleg Anna szexuális és kulturális nyomorban élő falusi tanítónő volt, s előző életétől menekülve vált a csapat tagjává; Visegrádi Irén pedig a Jónásékéhoz legközelebb álló, némiképp hasonló környezetből származik, s az az értelmiségi, aki leginkább érzékeli a garázda Rudinak pozitív vonásait is.

A darab legfőbb alakja Herceg Pista, akivel Csurka István egészen különböző értékű és igazságtartalmú szövegeket mond el. Ő a társadalmi lehetőségekről vall. Elismeri, „Nem volt még nemzedék a magyar glóbuszon, amely ennyire a lehetőségek emlőin nőtt volna fel.” (Csurka: I. m. 2. szám, 54.) Ebben a tekintetben az a mostani „történelmi újítás”, hogy a lehetőségeket nem az egyed teremti önmagának, hanem

„A nagy szeletelő jár, nyesi, vágja a közös lehetőség tarka disznósajtját, s te csak a szádat tátod, és bele is esik valami. Éljen vele!” (I. m. 2. sz. 55.) Azonban még az az idő is eljön, „amikor lélegzetvétellel is lehetőséget vártok, de senki nem fog azért majd megfulladni, mert egy kis lélegzetre mindenki kap majd lehetőséget . . .” (I. m. uo.)

Csurka István ezzel a mai társadalmi lehetőségeket mondhatja ki Herceggel, s ez a gondolat-irány eljut odáig, hogy „A legnagyobb lehetőséget én herdáltam el” — nyilván alkoholizmusával —, de odáig is, hogy kijelenti: ő azokat mondja el itt, „aminek elmondására mondjuk kint az udvarban — egyáltalán az udvarban — már nincs lehetőség”. (I. m. uo.) Ezt Szász uszításnak minősíti, de persze kritikájának éle azonnal tompul, ezzel: „Először is az értelmiséget vissza kéne szorítani, mert a

legnagyobb baj az, hogy ez a szörszálhasogató banda már mindenüvé odatolakszik és mindenbe belepofázik!" (I. m. uo.) A darab későbbi pillanatában Felleg Anna is nekitámad azzal, hogy másvalakit ezért a szövegért már régen elvitt volna a rendőrség. Ekkor Herceg ezt mondja, nem kis öntúlértékeléssel: „Azért szövegelhetek, mert tehetséges vagyok. Inkább itt szövegeljek, mint a papíron vagy a mikrofon előtt. Én elnézem nekik, hogy ők elnézik nekem." (I. m. 2. sz. 63.) Herceg Pistában csak alkoholizmusa negatív, vagyis csak az jelenik meg kritikával. Szövegei nem úgy hangzanak, mint az ő negatív aspektusának a megnyilvánulásai. Ezért ezek megint csak legfőljebb félígazságok. Ő nem az a művész, aki az elézés előtti pillanatában magába fogadja az egész valóságot, és nem az, aki szenvedélyesen keresi az igazságot.

A darabban kétségtől meglevő társadalmi típusok tárulnak föl, de csak föltárulkoznak. Abból, hogy mindenki elmondja az életét, sok minden kiderül; pl. az is, amit Herceg mond ki: „Magyarországon nem szabad vetkőztetni. A legszebb testeken is lőtt sebek virulnak." (I. m. 2. sz. 54.) vagyis, hogy a lumpenek éppoly történelmi sebet hordoznak, mint az értelmiségiek. Ebből azután a darab szerint olyan „közösség" teremődik, amelyben – enyhén bepálírozva – enyhén nacionalista hangulatban oldódnak föl az ellentétek; amit a Kossuth-nóta közös eléneklése jelenít meg, mint zárómozgást.

Látható, a darab valóságanyaga önvallomásokban nyilvánul meg, s voltaképp nem a lumpenproletárok és az értelmiségiek közötti viszonyban, hanem csak legfőljebb egymás számára. E feltárulkozások ui. nagyon kevésbé változtatnak a közöttük levő viszonyokon, ami drámailag lényeges lenne. A kezdeti bizalmatlanságból a mindenkiben meglevő sebek feltárása abba a hangulatba viszi őket, hogy „Kossuth Lajos azt üzenté . . ."

Igazi, jelentős drámát nem akármely társadalmi rétegről és nem akármely másikhoz való viszonyáról lehet írni; csak azokról, amelyek az adott korban a lényeges társadalmi dinamiz-

musokat, erővonalakat hordozzák. Kérdés — sőt nem is kérdés —, hogy a mi korunk, vagy akár csak a 70-es évek lényeges problémája megragadható-e a lumpenproletárok és az értelmiség kapcsolatában? A darab alapvető problematikája, hogy nem ragadható meg. Ez a valóság-igazság a darab szerkezetén is kiütközik. A lumpenproletariátus és az értelmiség csak statikus kapcsolatban — önfeltárukozásokkal — állítható egymás mellé, hiszen társadalmunkban nincsen olyan lényeges erővonal, amely a közöttük való viszonyban jelenne meg; avagy fordítva: ez a kapcsolat nem hordoz társadalmi lényeget. Ez a kapcsolat pontosan csak azért ragadható meg részeg önvalomásokban és drámailag statikusan, mert e két réteg tagjai kocsmákban és részeg állapotban „találkoznak”; s így is csak abban a közös hangulatban, amelyet saját partikularitásuk teremt meg.

*

A 70-es években felvetődött lényeges társadalmi problémák az ún. „történelmi” drámákban láthatók. De sajnos ezekben is csak a részletek.

Fontos részletkérdés jelenik meg, noha a szűkebb perspektíva a másik oldalról alakul ki, Nyerges András *Az ördög győz mindent szégyenleni avagy nincs ügy c.* drámájában. (Színház, Dráma melléklet 1980 augusztus.)

A történet két szálon indul: a Rákóczi-szabadságharc népi és főúri szárnyának akcióival. Az előzőhöz tartozik a dráma főhőse, Kis Albert és Esze Tamás, akik még Rákóczi hazatérése előtt elindították a felkelést, s ügynek, elsősorban a nép ügyének tekintették. A főurak — Károlyi Sándor gróf elképzelése szerint — álnok módon beépülnek Rákóczi vezérkarába, hogy belülről fékezze és bomlassza a szabadságharcot. A cím Károlyi Sándor mondása. Akkor hangzik el, amikor fenti elképzelését elmondja „reálpolitikának” nevezve, s Perényi Miklós, nem értve a terv számukra való jelentőségét azt vágja Károlyi szemébe: „Szégyenkeznek a helyedben!”, s erre feleli: „Az ördög győz mindent szégyenleni!” (I. m. 10.)

A dráma Kis Albertről szól. Ő végig a nép ügyének tekinti a szabadságharcot. Nem engedi, hogy a gazdatisztek a főurak jobbágyait visszavigyék a seregből a birtokra dolgozni; a nemesek gulyáit az éhező kuruc katonáknak vágatja le; leleplezi, miként szabotálja Sennyei István, Károlyi eredeti tervei szerint, Szatmár ostromát.

Ám a szabadságharc vezetése alapvetően védelmezi már a közjük állt fő- és köznemesek érdekeit, mintegy elhagyva a nép ügyét, s így a cím mindkét része erre is vonatkozik. Ebben a helyzetben Kis Albert tetteit és magatartását törvényellenesnek, Rákóczi rendeletei megszegésének minősítik, elfogatják, méghozzá Esze Tamás segédletével, s kiadják kivégzésére a parancsot.

Világos, hogy a 70-es évek egyik problematikájáról van szó, annak a nézőpontnak a megjelenéséről, amely — ha nem is egyértelműen és teljesen nyíltan — az „ügy” elhagyásának minősíti a gazdasági reform következtében előállott negatív jelenségeket. A drámában azonban ez egy kissé egyoldalúan jelenik meg, épp azáltal, hogy a szabadságharcnak csak a főurak beépülése következtében kialakult negatív tendenciáit állítja előtérbe, s nem jeleníti meg az „ügy” haladását is. A szabadságharc eredményeit legfeljebb csak elmondják. A dráma zárórészében még az a hír is érkezik, hogy Károlyi Sándor hagyta elveszni a Dunántúlt, s hogy a Szatmár ostromát elszabotáló Sennyei csak komolytalan „háziőrizetben” van. Mindezek egyáltalán nem jelzik, hogy az „ügy” mégis haladt előre. Esze Tamás megváltozása is az „avagy nincs ügy”-re bizonyíték. A nép ügyéért áldozatokat vállaló Esze Tamásból Rákóczinak olyan föltétlen híve lett, aki neki mindenben igazat ad; s elfelejti, hogy Rákóczi nem hozza meg a nép ügyében a megígért rendeleteket, s még Kis Albert cselekedeteit is elítéli. Jellemző az is, hogy Rákóczi személye nem-hogy nem jelenik meg a drámában, de ő Kis Albertnek, illetve az általa képviselt társadalmi mozgásiránynak annyira fölötte áll, hogy tárgyalásai, elfoglaltságai, gondjai miatt Kis Albertet

még csak nem is fogadja. Kis Albert vele legfeljebb a fejedelem legalázatosabb hívévé vált Esze Tamáson keresztül érintkezhet.

Látható, elég sok társadalmi kérdés jelenik meg Nyerges András drámájában, amely a 70-es évekre vonatkozik, de anélkül a lényeges erővonal nélkül, amely azt hordozná, hogy ha sok képviselőjében kihunytt is a nép ügye, azért az mégis haladt előre. A dráma igen nagy érdeme, hogy az életnek nem a „privatizálásait”, hanem társadalmiságát ragadja meg. Ennek és jó megoldásainak ellenére azért nem vált igazi jelentős művé, mert a legfőbb erővonalat elmulasztotta a mű világán belül megérzékelteni. Márpedig a társadalmi kibontakozás erőinek megjelenése nélkül sem az ábrázolt világ nem válik totálissá, sem alakjai nem tudnak teljessé válni. Ha csak a „reálpolitika”, vagy inkább: a „pragmatizmus” jelenik meg, amely főként a „menetrendre” ügyel, s jóval kevésbé a „vonat” tartalmára és céljára, nincs erő, amely a személyiségeket teljessé bontakoztathassa.

Szabó Magda *A meráni fiú* (In: Szabó Magda: *Erőnk szerint* Magvető, 1980.) című drámája majdnem nagy dráma. Túlél *Az a szép fényes napon* is, amelynek alakjai nem voltak igazán mélyek, de nagyon hatásosak. Nemzeti, társadalmi önismeret jelenik meg itt azáltal, hogy Béla király közvetlen környezete nem hiszi veszélyesnek a tatárokat, s ezért nem tudatja a híreket az elzárkózott királlyal, és nem is tesz a tatár-veszedelem elhárítására semmit. Az igazi önismeretet persze nem ezek a szimptómák, hanem az okok adják.

A koronatanács tagjai rendre alkalmatlanok posztjuk betöltésére. Gerecse, az elhárítás és hírszerzés vezetője kivégezteti saját hírszerzőit, mert szerinte elképzelhetetlen ostobaságokról hoznak híreket, s közli: „hát ki veszi ezt a mongol ízét komolyan?” (I. m. 232.) Az Országbíró pedig kijelenti: „nem vagyok hajlandó pánikhangulatban élni egy ázsiai horda miatt.” (I. m. 232–233.) A Főlovászmester szerint: „Szervezetlen, barbár, kisszámú horda, aminek a híre nagyobb, mint a tényleges ereje. Csak pusztai népeket tudtak legyőzni, igazi

országgal még nem volt dolguk.” (I. m. 290.) Béla király Kötönyt, a kun királyt rendeli a nádor mellé vezérkari főnöknek. Kötöny képtelen elmondani a maga terveit, mert „Urak, ha folyton elkanyarodunk a témától, sose tudom kifejtetni, amit akarok.” (I. m. 304.) Az „értekezleten” mindenki a maga igazát hajtogatja, a koronatanács tagjai mérhetetlenül hiúak és fontoskodók. Vagyis a valódi demokratizmusnak semmi nyoma. Nem a kollektív bölcsesség, hanem az egyedek öntetszelgése uralkodik; az a törekvés, hogy mindegyikük bebizonyítsa, ő tudja és ismeri, még hozzá a legjobban, sőt: egyedül jól a helyzetet. A Nádor még ezt is kimondja: „Én nem szoktam munkaközösségben gondolkozni.” (I. m. 291.)

A tehetetlenségnek, az alkalmatlanságnak a mélyén több motívum húzódik. Nemcsak a mérhetetlen hiúság, amely egyéni pszichológiai aspektusában narcisztikus öntetszelgés, hanem a tevékenységtől való irtózás is. Szabó Magda igen szerencsés, és további lényeges tartalmi lehetőségeket rejtő megoldással érte el, hogy a koronatanács tagjainak alkalmatlanságát drámai módon állítsa eléink. Ha ők csak egymáshoz való viszonyaikban nyilatkoznának meg, itt is csak drámaiatlan önfeltárulkozásoknak lehetnénk tanúi. Melléjük állította azonban azt a Kötönyt, aki egyfelől kun, másfelől már harcolt a tatárokkal reálisan ismeri őket, pontos híreket hozó hírszerzői vannak. Így a dráma világán belül – és nemcsak történelmi ismereteinkben – jelenhet meg a veszély realitása. Ugyanakkor Kötönhöz, mint kun királyhoz való viszonyaiban a nemzeti „öntudatból”, a nemzeti öntúlértékelő magatartásból, vagyis: nacionalizmusból fakadó fölény is megjelenhet, mint amely meggátolja őket a valóság reális felmérésében. A narcisztikuság itt tehát társadalmi aspektusában – miként a valóságban is gyakorta – nacionalizmus, ami az egyik oka lesz az ország elpusztulásának. Másfelől azonban a nyugati segítség elmarádása. A Pápa a német-római császárral hadakozik, s ezért csak imádkozik a magyarokért; Frigyes, Ausztria uralkodója pedig a tatárok győzelmét akarja. Ő ui. biztosítékot kapott, hogy a

mongol hódítás a Lajtánál megáll. Így a kínai faltól a Lajtaig olyan hatalmas birodalom húzódik majd, amellyel „forradalmasítani lehet a kereskedelmet”. (I. m. 334.) Frigyes ezért tudatosan becsapja Bélát, hamis tényekkel áztatja, s a király hisz neki, s hozzájárul, hogy Kötönyt megöljék.

Az ország romlásához a maga egyéniségével Béla király is hozzájárul. Először azzal, hogy vallásos vakbuzgalmában nem érdekli a nép sorsa: a népet gyógyító sámánokat kivégezteti. Igaz, hogy nagyon erélyes, de ebben a tekintetben is elvakult; kijelenti például: „A kunokat mindenki szereti, nádorispán úr, mert a kormány így határozott.” (I. m. 239.) A legtöbb bajt azonban az a trauma okozza, amelyet anyjának, a meráni Gertrudnak a megölése épített belé, s amely azóta is vezérli cselekvéseinek tekintélyes részét. A hírszerzés vezetőjét, Gerecsét azért bocsátja el, mert Bánk bánt merte említeni. Helyére a Főlovászmestert nevezi ki, aki a feladathoz még annyit sem ért, mint Gerecse. A koronatanács tagjait Béla azokból válogatta össze – mintegy, értenek-e a dolgokhoz vagy nem –, akik családjának semmi köze nem volt anyja megöléséhez.

Talán ennyiből is látható, sokrétű dráma ez, amelyben olyan egyéniségek, gondolkodás- és magatartásmódok, a valósághoz való olyan viszonyok jelennek meg, amelyek a magyar történelem számos pontján fellelhetők. Ki tagadhatná, milyen sokszor okozott már vereségeket és veszteségeket a „helyzetben” levők hiú öntetszelgése, a vakbuzgalom és az ezekből szervesen következő alapvetően hiányos valóságismeret; valamint az öntúlértékelés.

Ez az igazán jelentős mű, megítélésünk szerint két okból nem lett nagy dráma. Először azért, mert nem mindegyik jelleme mélyül el igazán, lévén, hogy sok az a szövegrész, amely csak az adott drámai mikrohelyzetre vonatkozik, de bennük és általuk az egyéniség nem szélesedik tovább. Másrészt egy kissé túlbonyolított, mondhatni: némely részében epikus a cselekmény. Csak a műben felvázolt *élethez* tartozik – s ezért epizódok – Mária királyné, a görög ceremóniamester,

Evsztratisz, valamint Pál atya és Teuton János, továbbá Villard de Honnecourt, a szobrász. Igaz, hogy a szobrász kivételével mindegyik alak valamelyest hozzákapcsolódik a drámához is, de csak eléggé vékony szállal, mással is helyettesíthetően. Az I. rész azon jelenetei, amelyekben ők szerepelnek, rendre dramaturgiai poénokkal zárulnak; ami bizonyítja, hogy alakjaikat csak dramaturgiai fogásokkal, az ilyen értelmű mesterség jó ismeretével lehet a dráma világába bekapcsolni.

*

Az 1980-ban megjelent drámák közül azok sem más jellegűek, amelyekről nem szóltunk; azok is beilleszthetők az elemzett művek valamelyike mellé. Három jellegzetességet említettünk: azt, amely asszociációs technikával, továbbá nem megfelelő jelhasználattal, ezért sok vonatkozásban érthetetlenül nem vagy nem mindenben autentikus világot állít elénk, s amely ezáltal eltorzítja a valóság arányait; azt, amely valóságunk negatívumait azáltal abszolutizálja, hogy a társadalmi kobontakozás eredményeit a művön belül még viszonyítási pontként sem alkalmazza; illetve azt, amely többé-kevésbé lényeges társadalmi kérdéseket állít elénk. A legtöbb új drámát ennek a három jellegzetességnek a keveréke jellemzi. Sajnos kevés az olyan eredmény, amelyet Kocsis István produkált az igazi, az elkötelezett művész benső világának kibontásával; vagy mint amelyet Szabó Magda ért el, megmutatván azokat az embereket, akiknek jelentős részük van még az olyan veszteségekben is, amelyek úgy jelentkeznek, mint az elérhetőnél kisebb eredmények.

AZ OKTATÁS MŰHELYÉBŐL

RÉGI MAGYAR LEVELESTÁR

Elégge nem is dicsérhető vállalkozás méltatására tesz kísérletet a Magvető Könyvkiadó Magyar Hírmondó sorozatában megjelent *Régi Magyar Levelestár* bírálója, aki mióta a török hódoltság kori Magyarország történelmi és művelődéstörténeti eseményeit az utókorra nem kacsintó levélírók pennája nyomán, a valamikori kortársak optikájával szemlélve ismerte meg, méltányló szavak keresése mellett azon is gondolkodik, hogyan lehetne nemcsak publikusabbá tenni élményét, de oda hatni valamiképpen, hogy a könyv remélt új kiadása eljusson minden olyan intézménybe, ahol magyar irodalmat és történelmet tanítanak. A válogatást, sajtó alá rendezést végző, a jegyzeteket összeállító Hargittay Emil talán maga sem mérte fel, mekkora akadályt gördített el a magyar közoktatás útjából könyvével, s mit adott az olvasóknak rendkívül világos, minden tudálékos pedantériát kerülő, ugyanakkor az irodalomtörténész igényével, ízlésével bevezetett és lényeglátó, biztos szemmel válogatott anyaga közzétételével. Magyar- és történelemtanáraink évek óta küszködnek a gondolddal, hogyan bírják le a fiatalok mindig minden nemzedékre jellemző, jelenleg is érzékelhető „csak a saját korunk érdekel, csak arról óhajtunk hallani” – igényét, most komoly segítséget kapnak a levélgyűjteménnyel. A könyv címe igazán nem hivalkodik, Hargittay jelzései éppoly szemérmesek, mint amilyen biztos a korismerete, az anyagban való jártassága és hozzáértése, pedig a két vaskos kötet nem pusztán levelestár, anyaga segítségével a magyar- és történelemórák tartózkodó hallgatósága átlendülhet

a módszeres egységek felett a jelenen át vissza a múltba. Nem néhány tankönyvi sor fogalmaz meg csatát, halált, kivégzést, árulást, reményt, rabságot, adót, jobbagysikoltást, hitvitát, hanem a tizenhatodik és tizenhetedik század maga vall problematikájáról, érzésvilágáról, történelméről. Vallásfelekezetek képviselői ugranak egymás torkának e levelekben, nagy politikusok manőverei előkészítésének finom jelzései rejtőznek a kancelláriák stílusfordulatai mögött, esengenek a várháborúk idejének szerelmespárjai, hullák perzselődnek felégetett falak között, rabok úsznak az inkvizíció és a gálya foglyaiként bizonytalan jövődjük felé, jön a török, vonul a török, pusztít a török, csal a török, gyilkos a török, nála igazán csak az Udvar gyilkosabb, a császár, Bécsben, akit nálunk királynak nevez a nép, a név mögött nincs érzés, védelem, a koronás báb körül ott állnak halogató taktikájukkal, fondorlataikkal a haditanács urai, sohasem Magyarország mellett, mindig a hazánk ellen. Soha Erdély jelentősége, történelmi funkciója világosabban ki nem bontakozott, érzékeltetve katalizátor szerepét, politikai súlyát, mint épp a levelestár anyagából, soha világosabban nem volt észlelhető a Mohács után az országra szakadt katasztrofális légüres tér, mint a *servitor* soraiban, aki leírja, hogyan kerül végül is török kézre Buda. Hargittay szerencsés ötlettel úgy válogatott anyagában, hogy főleg olyan leveleket gyűjtött a kiadványba, melyeknek nemcsak bel- és külpolitikai, kultúr- vagy kortörténeti, de irodalmi vonatkozásaik is vannak, részint a levélíró irodalmi munkássága, részint amiatt, hogy a levelek megőrizte anyag később valamilyen irodalmi műben újraéledt. Az erdélyi fejedelmek világát Móricz rögzíti majd, Izabella királyné távozását, a szultán és a csecsemő János Zsigmond találkozását több klasszikusunk, Arany éppúgy, mint Gárdonyi vagy Jókai. Így aztán előttünk áll számos, később fikcióvá nemesült forrás, s bizony, ha a tananyag kiegészítéseképpen a magyar- vagy a történelemtanár felhasználja a valamikor élt levélíró sorait, elképzelhetetlen, hogy az a ki-kihagyó áramkör, mely legfiatalabbjainkat

jellemzi, be ne kapcsolódnék. Ezeket a köteteket fel kell használni az oktatásban, pihenőóráinkban pedig forgatnunk kell önmagunk tudása gyarapítására, önmagunk néha megbicsakló hite élesztésére: eleven szemmel néz vissza ránk az időből a kötet segítségével egy sor ismeretlen jó ismerős, Pázmány kardinális és Pápai Páriz, Petrőczy Kata Szidónia és Thököly Imre, Kocsi Csergő Bálint, Apáczai Csere, Lorántffy Zsuzsanna, a Bethlenek, a Telekik, a Rákócziak, de Balassa is, a költő és Kepler, a csillagász és Nyáry Pál várkapitány szerelmes gondjával, házi bajaival, a nagy humanisták, Fráter György és Ferdinánd, a király, Melanchton, Lipsius és hányan még. Közben kibomlik a várak és a vár alattiak élete, udvaroké, földönfutóké, raboké, kapitányoké, a végeké, a városoké, a magánéletek kínjai, gyér örömei, a török kori Magyarország megrendítően őszinte, gyanútlanul kitárulkozó panorámája.

E sorok írója nem szűnő megrendüléssel merült alá olvasás közben abba a — mint kiderült — bizony korántsem eléggé ismert folyamatba, amit a levelek információs anyaga jelentett. Két legdöbbenetesebb élménye egy közéleti, hadtörténeti jelentőségű és egy magánlevél volt. Az elsőben Zrínyi tollán átcsikordul a düh, a kétségbeesés, az osztrák intrikát pontosan felmérni tudó, a hazáját szisztematikusan pusztító mesterkedéseket világosan látó, érzékelő hadvezér hideg gyűlölete, amelyet immár az sem képes udvariasabbá csiszolni, hogy a sorok címzettje a császár. A másik levél voltaképpen egy szimpla kérvény. Valaki a kivégzése előtt az életéért esdekel.

„Birtokaim feldúlva, jobbágyaim szétszórva, magam katonáimtól megfosztva az elpusztított, néptelen, az ellenség előtt nyitva álló Muraközben. Negyven éve védtem mostanáig a magam és enyéimnek sok verejtékével és vérével az ottománok óriási hatalmával szemben. Most ott mentem tönkre, ahonnan segítséget kellett volna remélnem, amibe minden bizalmamat és reménységemet helyeztem. És ami a legnagyobb fájdalom, hogy sem fölségednek nem szolgálhattam, sem a kereszténységnek nem használhattam. Most ezzel a szál karddal oldalomon várom fölséged parancsait” — írja Zrínyi.

„A földig letapodtattam, rontattam, ne kiáltson az én vérem méltóságodnak tekintetére, se ne hervadjon véremmel fejedelmi méltóságodnak ékessége” – írja a „keserves rabszolga”, Gálfi János.

Zrínyi ott marad maga a kardjával, aztán már kardja sem lesz, tudjuk, az ország egyetlen, dúlt rengeteg erdő, s nem egy katonát, egy menekülés lehetőségét, egy nagy koncepciót pusztít el a vadkan azon a bizonyos vadászaton, a keserves rabszolga is hiába esdekel, Báthori Zsigmond szótárából hiányzik az irgalom. A *Levelestárat* ismerni kell, tanulmányozni, s megjegyezni máig előremutató jelzései kardiogrammját. Nemcsak gyönyörűség: kötelesség és feladat. (Magvető, 1981.)

SZABÓ MAGDA

GONDOLATOK KOSZTOLÁNYIRÓL

KISS FERENC: *AZ ÉRETT KOSZTOLÁNYI CÍMŰ
MŰVE ÜRÜGYÉN*

Jelentős, nagy erudícióval megírt irodalomtörténeti mű Kiss Ferenc Kosztolányi-monográfiája. Gazdagabbá teszi arról az olykor még ma is rejtélyes jelenségvilágról való ismereteinket, amelyet Kosztolányi nevével jelölünk. A szerző „köztes” munkának tekinti könyvét. Fő célja volt „a súlypontok kijelölése s a mai kultúra arculatára is kiható művek elemzése, értékelése”. Mindez a jövőendő Kosztolányi-kép teljesebb történeti, elemző feldolgozása érdekében. E szándékából az is nyilvánvaló, hogy művével nem érzi megoldottnak a még ma is számos kérdőjelet felrakó Kosztolányi-problémát. Rokonszenves törekvése, hogy nem formál igényt végleges megoldásra, hanem eredményeit a további gondolkodás és ítéletalkotás számára ajánlja fel, veti kritikai mérce alá.

A szerző elemzéseit, szöveginterpretációit az 1918–19-es forradalmak után létrejött művekkel kezdi. 1919 ugyanis az

akkor már halott Ady és Kaffka Margit kivételével szinte valamennyi jelentős költő és író számára fordulatot, vagy legalábbis új pályaszakaszt jelentett. Ezért maradnak el az 1910-beli *A szegény kisgyermek panaszai* kivételével az előzmények. Erről az irodalmunkban egyedülálló remeklésről Németh László 1929-ben nem nagy túlzással úgy nyilatkozott, hogy ez a kötet „Kosztolányi korai, de soha meg nem haladt verseskönyve”. Érzékletes tömörséggel ír erről a könyvről Kiss Ferenc s példásan is arra nézve, hogy tudományos igényű szöveg is lehet érdekes, jó olvasmány. S ez valódi erény. *A szegény kisgyermek panaszai* szerep-lírájáról a történeti előzmények bemutatása után így ír:

„Az arcképegysítésből eredő lírai különösség, az idegen jelmezben való otthonos mozgás, a sajátos akcentus érdekessége, az originális motívumok jelenléte a szerep-líra minden változatában fontos hatóelem, de legtermékenyebben ez a lehetőség is akkor érvényesül, ha a felvett szerepben az egyéniség legfontosabb hajlamai juthatnak szóhoz, ha a szerep önvallomás és önszemlélet, feloldás és éber figyelem dialektikájának terepe; ha élvezheti és szemlélheti is általa önmagát a költő, ha személyiség és proteuszi hajlamok egybejátszásának alkalmát a vers. A szerep-líra legszebb példái Arany *Bolond Istókjától* Ady kuruc versein át Weöres Sándor *Psychéjéig*, ilyenek. Közöttük is különleges hely illeti Kosztolányi híres ciklusát, *A szegény kisgyermek panaszait*. Szerencsés és termékeny szerep, mely benne megvalósul.”

Ezzel a gondolatmenettel Kiss egy alapvető Kosztolányi tulajdonság természetére tapintott rá, bár a kifejezést nem használja, a lírai képlekenységre. Már Kaffka Margit arról írt a legelső Kosztolányi kötetről, a *Négy fal között*ről elmélkedve, hogy annak költője nemcsak a nagy érzők, de „az érzéssel mesterkedni is szépen tudók” közül való. S a monográfia írója kifejti azt is, hogy Ady híres minősítése Kosztolányiról, hogy ti. „irodalmi író”, „az eredetiségre annyira kényes korban nem számított dicséretnek”. De van Kosztolányinak költői szemlélete és az általa képviselt esztétikai nézetek ismert tartományain túl egy originális ihletforrása, sőt forrásvidéke. S

ebből a gondolati-hangulati ihletvilágból kisorjázó költemények szinte a *Hajnali részegségig*, a *Szeptemberi áhítatig*, tehát legmagasabb minőségű remekműveiig egy a szerző által a részletek iránti érzékenységgel s mégis összefogottan elemzett eredeti, már-már végzetszerű, majdnem rögeszmés látásmódhoz, egy rendkívüli erejű belső realitáshoz vezetnek. Kiss Kosztolányi „sajátos hajlamának” nevezi ezt a végzetes szellemi erőt, e bővülő hatalmat. A költő 1904-ben írja Babitsnak:

„Megéreztem a múlt hatalmát, titokzatos vonzóerejét... most mélységesen érzem az élet családi kályhájának melegét... az ember sorsa az ember jelleme; de hol van az ember sorsa: a múltban! Léptünk minden gyökérszála oda kapaszkodik, nevelésünk onnan kaptuk, első benyomásainkat onnan szereztük. Gondolatok és hangulatok bántanak. Mindig arról álmodok, hogy gyermek vagyok, s oly érzelmeket érzek ilyenkor, amelyeket kifejezni sohasem tudok, de mindig vigaszt merítek belőlük. Félő tisztelettel meredek mindenre, ami otthonról jó; ez szent – gondolom magamban, hisz a semmiségek, melyek már elmúltak, a múlt igénytelen tárgyai és eseményei alkottak engem, ők az én isteneim.”

Igaz, hogy mint Proustnál, Kosztolányinál is leggazdagabb forrás a gyerekkor és a tárgyak. S ide sorolható még Hofmannsthal meg Rilke is. Egy egész hatástörténet kerekedhet ebből az olykor modorra merevedő múltidézésből. Ez azonban Kosztolányinál minden, Illyéssel szólva „lenn alapkő és fenn tető”, olyan zárt polgári világ, amelyben generációkon át tündöklenek és porosodnak a túlélő tárgyak, illatukat vesztett dobozkák, elsárgult levelek, porcelán figurák, szétfosló dallamok. S ez az, amiben állandó a Kosztolányi költészete. A polgári múlt idézésében. Az elmúlás kihívásában. Ehhez keres esztétikai magyarázatot, ehhez a homo aestheticus ideológiáját, ez emelője és gátja költészetének. S pályájának kibicsaklásai is ehhez a gyökérproblémához utalnak vissza. A szó teljes és mély értelmében polgár volt, mint sokan mások az irodalomban, körülötte és utána. De a magyar középosztály-

beli intelligencia legjobb kiadása. Részes volt — Czine Mihály szavával — „a Nyugat polgári irodalomteremtő csodájának”. „Bűvös köréből” nem tudott s nem is akart kitörni. Polgár volt s a mának szóló üzenete egy visszavonhatatlanul elsüllyedt világ megőrizni talán nem méltatlan néhány emlékét idézi vissza.

Ne essék tévedés! Nem menthetők s foltot hagynak pályáján az ellenforradalmi hírhedt Pardon rovat írásai, az 1929-beli Ady-pamflet má már mosolyt fakasztó melléfogásai. De ezek az olykor groteszk hadonászások is más fénytörésűek lesznek, ha a költőnek a Kiss által meggyőzően elemzett magányára gondolunk. S e magány sötétjében gyúltak ki a múlt, a gyermekkor, az ifjúság, a részvét fényei.

Nézetei — mint a szerző fejtegeti —, a korabeli értelmiségével mutatnak azonosságot s ez így természetes, hiszen a szerkesztő, a közíró Kosztolányi „sohasem volt olyan szuverén, hogy a kor uralkodó áramlataival szembe tudott volna szegülni”. Tegyük hozzá: alkata s elkülönülő természete, világlátása sem tették lehetővé ezt számára. Világosan fogalmaz s téves nézeteket korrigál a szerző. A szentek, forradalmárok, lángelmék virtusa távol állt Kosztolányitól, akit — Esti Kornél a biznyság rá — „tehetségének természete se képesített titáni küzdelemre. A megélni igyekvő, dolgaiba merült kisember etoszát képviselte ő rendkívüli tehetséggel, kivételes szinten. Éltrevaló, termékeny emberség ez, lehetőségei az irodalomban is nagyok, amíg megmarad önmaga keretei között, de kudarc és romlás forrása lehet, demoralizálhat, ha életbevágó közösségi ügyekben önmaga normáit igyekszik törvénné emelni.” Amikor erre törekedett, veszélyt hozott magára, eltévedt. Megítélésében — helyesen — mindig nagy szerepet játszott a forradalmak idején tanúsított ingatag magatartása, s jelenkori kritikái állásfoglalásainkban is döntő súllyal esett latba ez a magatartás.

Ezeket a tényeket a szerző természetesen tudja és megkísérli „belső logikájuk” felderítését. Az őszirózsás forradalommal Kiss szerint azonosult Kosztolányi, de ez kivételes azo-

nosulás volt. A forradalmi tömeg, maga a forradalom lelkesítette, persze tele ellentmondásokkal. De tegyük hozzá, még ez az ellentmondásos lelkesedés is a pillanat szülötte volt, amelynek történelmi ereje bizonyára őt is megérintette. Szeretett szerepelni. A népszerűség iránti vágy életének, tevékenységének egyik mozgatója. Mindig mindenben a legjobb akart lenni. Modernségben a legmodernebb, rímelésben a legtechnikásabb, a nihilben a légnihilistább, de mindenekelőtt a legnépszerűbb akart lenni. Szinte tragikus, hogy több mindenben volt nála jobb a kortársak között. Nyomasztó lehetett olykor Ady, Babits vagy Karinthy árnyéka. Ez is a portréjához tartozik. Kiss kifejti, hogy az ellenforradalom éveiben

„az írás... kockázatos cselekvéssé súlyosult, s a Pardon-beli heccelődéseivel ő maga is részesévé lett az általános elvadulásnak. Látja, hogy minden sora emberek érzékenységet sebezte fel, tisztességbe hasított, sorsok alakulását befolyásolta... Borzadva látja, hogy az ember rejtelmes ösztönei, a lélek alvilági indulatai elszabadultak, állami pártfogással tobzódhatnak.”

Mindezek intenzív átélése és kései felismerése után szinte válaszul a kor szennyes indulataira s önbírálatként egyaránt a regények következtek. Nincs módunk részletesen írni Kiss Ferenc elmélyült, érzékeny, stílusosan is nagy igénnyel munkált regényinterpretációiról, gondolkodó és gondolatokat létrehívó elemzéseiről. Azzal a fejtegetésével azonban, amely szerint az *Aranysárkány* gyengébb lenne a másik három regénynél, nem tudunk egyetérteni. Az „epikai váz gyengeségeit” ugyanis ebben a regényben nem érezzük. A magányos Novák tanár sorsa tragikusan végződött, s való igaz, hogy a regény a társadalmi, az emberi kiúttalanság, az élet, a remények, a nagy szándékok elhanyagolása mellett szavaz. De ez a szemlélet az író életérzésének fundamentális tényezője. A krimiszerűség negatív minősítését sem tudjuk hitelesnek elfogadni. Hiszen Novák öngyilkossága szánandóan szomorú győzelem, zsákutcába torkolló kiegyezés a végül is felülkerekedő megaláztatás felett s a tanár helyzetéből és jellemé-

ből következik. Sőt, sajátos módon, éppen az *Aranysárkány* mutatja fel lazább szerkezete ellenére vagy éppen azáltal az író legkimunkáltabb társadalomképét. Valóban, itt minden reménytelen, a romlás felé mutató. Két forrása van ennek: a társadalom állapota, s az író szemlélete. „Én nem gyönyörködöm az emberben” mondja Hamlet egykori, besűgővá züllött tanuló társainak. Nos, s ez érvényes az *Aranysárkányra* s a többi regényre egyaránt, Kosztolányi szerette az embert, részvételt volt sorsa iránt, de nem tudott gyönyörködni benne. Ez a legfőbb oka annak, hogy lélektanilag kimunkált, meszerűen megjelenített alakjai, bravúros cselekménybonyolítása ellenére ezek a regények lehangolók, sorsok megoldására nem, csak részvételteltésre alkalmasak. Ebben az értelemben az *Aranysárkány* sem alábbvaló társainál.

Kiss Ferenc *A bús férfi panaszairól* megállapítja, hogy Kosztolányi költői ihletének legtermékenyebb árama a „mámoros ámulás”. E megállapításban sok az igazság, de nemcsak a mámoros ámulás, hanem a lírai mondandó tudatos formálása, a rejtőzködésre is alkalmas költőiség is része ihletvilágának. Benne van ebben Kosztolányi játékra mindig kész intellektusa is, állandó készenléte a szerepjátékszásra. Kiss többször visszatér munkájában a költőnek a Pardon-cikkek által jogosan bekövetkezett emberi és írói hitelvesztésére. A *Kísérem a fiam...* elemzése a *Bús férfi panaszai*ból érzékenyen mutatja, mit jelentett a Pardon miatt megszorított, sőt kiszorított költő ihletében a családba húzódás, a belső kör leszűkített világa, s hogyan öltözik lírába a drámai történet, a védő, anyamelegből kiszakadó élet veszélytudata.

„Így jön létre a Szabó Lőrincen át Pilinszkyig követhető modern költészet lehetőségeit példázó vers, mely az ember állati hajlamainak intenzív tudatában is őrizni képes az emberi méltóság ideálját, az arénában is az éden álmát. S egyben azt is, hogy a szabadabb, kényeztetőbb időkből kialakult ihlettípusok miként akklimatizálódnak a kíméletlenebb közegben.”

De *A bús férfi panaszai* előremutat a *Hajnali részegség*, a *Szeptemberi áhítat* nagy lírai áradásainak irányába is. A szerző csiszolt szavaival szólva „a hangos zeneiség, a röppenésszerű lendületekkel szökellő ritmus, az önfeledt, mámoros kérdések, melyek a varázslat sejtelmességének hangsúlyozásával is vonzásának erejét, a lenyűgözöttség teljét érzékeltetik”. *A bús férfi panaszai* a költő Kosztolányi realitásérzekét is igyekszik visszaadni, mert a versekben kifejezett ítéleteiben – mint Kiss kiálván írja – a *Pacsirta* és az *Aranyrákány* kiméletlen élességét érvényesíti.

Jelentős szava van a szerzőnek az újságíró Kosztolányiról is. A költő valóban bravúros újságíró volt, mestere a szónak s az olvasó nevelésének. Bóka László „harmatfriss” prózának érezte az újságíró Kosztolányi írásait, akinek „minden mondanivalója mögött ott remeg a kérdés, amit csak az érez, . . . aki az életre kérdez”. Nem közvetlenül, de az emberi kiszolgáltatottság és esendőség művészi ábrázolataiban a Horthy-társadalom viszonyainak egyfajta bírálata is benne rejlik kis írásaiban. Portréi, például a híres *Alakok*, az embersors lényegét érintő írói esettanulmányokká válnak, kis remekeké varázsos tolla nyomán. S hasonló bravúr a *Zsivajgó természet* is, amelynek darabjaiban az elmúlás bénító tudata látszólag jelentéktelen formációkban, az ábrázolás tárgyában jelenik meg. Megfoghatatlan, rejtelmes, halálos játék az élettel. De ezt a rejtélyt, amelynek csak „dísz és boglára” a stílus elegáns köntöse, Kiss Ferenc sem tudta megoldani. A *Boldog, szomorú dal* világa sok kísérlet ellenére igazában máig megfejtetlen.

Az esztéta Kosztolányiról külön fejezetben ír a szerző. Élet és irodalom egy volt a költő számára. Ám ennek az íratlan esztétikának, amely korántsem csak az övé, hanem nyugatos pályatársaié is, bizonyára vannak törvényei, ha egzakt formában nem foglalhatók is össze. Kosztolányit nem érdekelte, van-e különbség a képzelet alkotta világ és az objektív valóság viszonyában s melyik a kettő közül a meghatározó. Ő a valóság vonzásában élt és írt, de nem a realizmus igényével. „Sohasem

lehet szabadulni a valóságtól, az szolgáltatja . . . a legvadabb ingert, a legősbibb varázst, a legtúlvilágibb ihletet” írja az *Ábécében*. Kosztolányi, mint a szerző mondja, az „életrangú mű” szolgálatára rendelte tehetségét. Ám ha ezeket a gondolatokat tovább gondoljuk, arra az eredményre jutunk, hogy a műalkotásnak az ösztönöst a tudatossal vegyítő költői-írói gyakorlata nem Kosztolányi Dezső magántulajdona. Benne él az a Nyugat első kísérletező nemzedékének nem egy jelentős művészeiben. Más kérdés és igaz észrevétel, hogy Kosztolányi agnoszticizmusa állandóan ott munkál ars poeticájában is. A mű mint maga az élet, megismerhetetlen. Véletlenek sorozata lesz művé. Ám cáfolata ennek — Kiss biztos kézzel mutat rá — Kosztolányi műveinek acélos szerkezete, mérnöki koncepciója. A költő világosságot akart annak ellenére, hogy akik a szimbolizmus esztétikáján nőttek fel, szinte kivétel nélkül mind megfelfejthetetlen csodának tartották a verset. A költő „fellázadt a megfoghatatlanság dogmája ellen és neki is látott a megközelítés kísérletének. A versértés módszerét pszichofizikainak nevezte, s műelemzéseinek »természettudományos« igényével a megismerés napjaink felé mutató elvét képviselte.” Elgondolkoztató, s némi fenntartással elfogadható megállapítás ez. Ehhez járul még a szervesség eszménye mint döntő kritérium. Az íróit idézzük: „Egy művészi alkotásban minden szükség-szerűen a helyén van, akár az égbolton a csillagok, a szavak változhatatlan csillagászati törvényeknek engedelmeskedve keringenek és tündökölnek.” Alig volt még korszaka irodalmunknak, amelyben annyi szó esett volna az írás művészetéről, törvényeiről és spontán megnyilatkozási változatairól, mint a Nyugat első nemzedékének virágzása idején, de még a két világháború között is. A legtöbb kérdés a tartalom és a forma problematikája körül burjánzott. Természetesen nem lehet állítani, hogy a kettő összefüggését Kosztolányi a materialista dialektika szellemében értelmezte volna. Az ő esztétikája mint Kiss Ferenc írja, — „őrzi az eredet, a szimbolista-impresszionista szemlélet jegyeit”. Kosztolányi elismeri azon-

ban, hogy az ábrázolt alakok és a történet „a gondolat felől is előhívhatók”, sőt ő maga is ezt a módszert tartja korszerűnek. Így alkotott ő is. Ám a mondandó, a tartalom formateremtő ereje mégsem jut eléggé egyértelműen kifejezésre. Pedig tudja, hogy ez a művé létel igazi, egyetlen útja.

A Kosztolányitól többször, büszkén és elkülönítően említett homo aestheticus problémakörét Kiss Ferenc főképpen az *Esti*-novellák vizsgálatánál érinti. „A tételezen szóhoz jutó viszonylagosság, az a meggyőződés, hogy minden attól függ, milyen szempontból nézzük, az élet céltalanságának tudata, az emberszemlélet szomorú kétkedései az *Esti*-novellákban is jelen vannak.” Az író ezeket az írásokat novelláknak, más novelláit elbeszélésnek nevezte. Érezte volna mint Kiss Ferenc gondolja az *Esti*-novellák más minőségét, netán gyengébb művészi színvonalát? Aligha. Ezek a novellák mások, de nem kisebbrendűek az elbeszéléseknél. Az *Esti*-történetek éppen szubjektivizmusuk okán egy írói létforma foglaltai és fantáziaartományuk személyes hitele aligha lehet vita tárgya. Lehet, hogy az író által elbeszéléseknek nevezett írásokban a történet kerekébb, kimódoltabb, míg ezekben éppen a szubjektív elem a főszereplő. Maga az író, aki a fonákja felől is a lényegét vélte látni. Egy szuverén művész elvitathatatlan joga ez. Sőt az *Esti*-novellák „humán” horizontja sokszor tágabb, beláthatóbb, mint más elbeszéléseké. Éppen, mert az író személyes jelenléte hitelesebb ezekben. Meglehet, a formálás olykor nyersebb, a mintavétel érdeesebb, de az egész együtt mégis egyéni, összetéveszthetetlen. Ide hangzik ki végül a szerző idézett megfigyelése is:

„Az öntanúsítás novellái minden kreativitásukkal együtt lényegük szerint az önéletrajz fejezetei. A pálya csomópontjait tükrözik, azokat az elhatároló jelentőségű élettájakat, amelyekben a személyiség lényege, író és világ kapcsolata legteljesebben ölthet alakot. Egy prózáíróra nézve nem feltétlen dicséret az önéletrajzi jelleg hangsúlyozása, de ezúttal egy költő prózájával állunk szemben, s egy olyan irodalom képviselőjével, melyben épp az önéletrajz jegyében írott próza vitte a leg-többre.”

Egyébként az *Esti*-novellák művészi minőségét mi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy elemzésükkel Kiss Ferenc a monográfia igen értékes és emlékezetes lapjait írta meg. Kiss az *Esti*-novellák életrajzi burkát éppen olyan erudícióval fejti fel, mint amilyennek kimutatja ezekben a Kosztolányi-mimikri változékonyságát akár a tragikumig ívelőn, s az író „megfoghatalanságát” mindvégig igazolja, ábrázolni, kifejezni tudva a jelentésszintek gazdag árnyalatait, állandó és többrétű jelképeségét. Önéletrajz ez a novella-koszorú a tárgyi, a reális világba emelve. Kosztolányi számos írói remeklésének egyike, s *Esti* alakjában — ez a szerző finom intuíciója — „a Számadás költőjének az anyag természete és a humor intenciója szerint stilizált előképe”.

Kosztolányi költészetének összefoglalója a *Számadás* című kötet 1935-ből. Kiss Ferenc e kötet létrejöttében az Ady-ügynek tulajdonít nagy szerepet. A költő súlyos betegségének előjelei 1933 nyarán mutatkoztak először.

„A betegség és a Meztelenül megjelenése (1929) között egyetlen esemény van, amelynek szerepe elhatározó jelentőségű: az Ady-pör. Egyetlen okból eredeztetni ily nagymérvű emelkedést aligha volna jogos. A *Számadás* szempontjából nem is maga a vita, hanem következményei a fontosak. Kosztolányit ez a vita készítette számadásra. Szemléletének legfőbb tartalmait e vita során mozgósította és ötvözte határozott, sőt kihívó rendszerré, s önmaga lényegének dacos vállalása ettől kezdve nyomul költészetének előterébe. Az Ady-pör tehát nem az életrajz jelentős eseményeinek egyike, hanem gyűjtőpont, melybe sok felől futnak össze a motívumok.”

Kiss körültekintően dokumentálva mutatja be azt a zsákutcát, amelyben a büszke polgár benne rekedt s elveivel és magatartásával magában is maradt. Hiszen az Ady-pamfletben is ő a főszereplő, félreértések, képzelt és valódi bántások ködlovagja. Végérvényesen a magány páncélját öltötte magára. Kiss szellemesen fordítja vissza Kosztolányira az írónak Freudról mondott szavait, amelyek szerint Freud „életteni bábként látja mindünk”.

„Némi leegyszerűsítéssel a prózaíró Kosztolányiról is elmondható, hogy lélektani bábként látta mindünk. Csak magát nem. Magát soha. Ő mindig a nagyrahivatott élő ember jelképeként nyilatkozott. »Vagyok aki vagyok. És nem alkuszom!« vágta ellenfelei szemébe az Ady-pör során. De ennek az önérzetnek nála mindig a líra volt az elsőrendű és közvetlen műfaja.”

A szerző lényegesen tudott közölni velünk arról, amiről művében a legtöbb szó esik: Kosztolányi lírájának természetéről. A költő kivételesen érzékeny egyéniség volt, igaz. És reakcióiban önkényes, nemegyszer ellenszenvesen önző is. Híres nihilizmusáról is van új megfigyelése a monográfia írójának. A semmi-élmény sokoldalú bemutatása után Kiss így összegez: „Mindebben mégsem az a lényeges, hogy az érett Kosztolányi semmi-élménye szerves képződmény, hanem az, hogy ebben a defenzív változatában is rejlenek felfelé lendítő indítékok.” A semmi, mint felhajtóerő, mint a lírát megújító költői tartalék! Ez a megfigyelés és a belőle származó következtetés új eredmény a Kosztolányi-kutatásban. Mint ahogy új az a magatartás-változat is, amit az „öntanúsítás” kezdetének nevez a szerző, s a *Marcus Aurelius* című költemény árnyalt elemzésével, mint a „semmi élmények termékenyebb változatát” értelmezi.

A költő belső, tudati színpadán lejátszódó események vezetnek el magyarságképéhez is. Kiss az *Életre-halálra* című vers meggondolkodtató értelmezésével magyarázza az életmű egyik neuralgikus pontját, Kosztolányi viszonyát magyar voltához. Fejtegetéseivel lényegében egyet lehet érteni. Igaz, a költő megmaradt gyermek és ifjúkora eszményeinél, családi hagyományainál s politikai tájékozottsága gyakran felszínes vagy éppen hiányos volt. Ha egybevetjük mindezt kortársai nézeteivel, ha távol állott is mindenfajta forradalmiságtól, sőt retrográd elemek is belevegyültek nézeteibe, magyarságképét a polgár mivoltára mindig kényes költő e nézetekhez mért jelentősége szerint kell megítélni, bár ennek a magyarságélménynek időszerűtlenségéhez már a költő saját korában sem fér-

hetett szó. Magyarsáágélményének megítélésében nem lehet csak a pusztá, motiválatlan elutasítás álláspontjára helyezkedni. A nyilvánvalóan letűnő úri, polgári világot lehetett gyűlölni, pusztulását nap mint nap kívánni, de a Kosztolányinál az osztályáról kialakult kép nem minősülhet bűnnek vagy merő álomvilágban élésnek. Móricznál tisztábban kevesen látták az úri műri tragikumát, de mert benne élt, némi rokonszenvet a halálos ágya mellett sem tagadott meg tőle. A népi írók cezúrája szellemi életünkben valóban polarizáló erejű volt, de amit polarizált, abban is rejtett valami érték. Kosztolányi Dezső egyénisége törvényei szerint volt magyar poéta s ezt is visszahangozza talán az *Életre-halálra*.

Keserűség és önérzet szövik át a *Számadás* legtöbb s legjelentősebb darabját. Ezért helyénvaló Sőtér Istvánnak az a véleménye, hogy a költő „életművének második szakasza nem egyéb, mint az elsőnek a visszaéneklése, palinódiája”. Ez az utolsó költeményekbe összegyűlő keserűség lett „fájdalmas, dacos” vállalással tüntető különállássá, ez siklott át a sebzett önérzet lobogó szavaiba. Híres versei közül részletesebben csak a *Halotti beszédre* térünk ki. A halál-szomszédság tudata állandó ihlete Kosztolányinak s a *Számadás* szinte minden jelentős versében ott van. A *Halotti beszéd*ben mégis egy ember halála okán nyilatkozik meg. A halálfélelem a költő egész életét végigkísérte. Az Osvát-émlékbeszédben maga fogalmazott így: „Nincs teremtmény, bármily jelentéktelen is, aki ne válnék jelentőssé végső perceiben.”

A *Halotti beszéd* értelmezését megelőzően Kiss a motívumfelismerés erejével idézi fel az *Osvát Ernő a halottas ágyon* című költeményt. Ennek mesteri elemzésével sikerült a szerzőnek a Kosztolányi-rejtély mélyére eljutnia, s ezáltal szövegértelmezése a Kosztolányival foglalkozó szakirodalomban a legjelentősebbek egyikévé vált, kiemelkedő interpretációvá. Érzékeny megfigyelése a szerzőnek, hogy a *Halotti beszéd*ben „az operanyitányok technikája érvényesül, a mű vezérmotívumainak a különböző hangszereken való megszólaltatása,

az alapmondandó előrehallatása. A *Halotti beszéd*ben eseményt idéz Kosztolányi, valóban távol a nála gyakori morbiditás minden változatától, „egy összeomlás nagy jelentőségű mozzanatait”. Ő, aki a világot mindig kiszámíthatatlan meglepetéseket rejtő zűrzavarként élte át, utolsó remekléseiben (*Hajnali részegség, Szeptemberi áhítat*) a létezés értelmét keresve „a végső megoldás páratlan teljességét” akarta. Ezért jutott el a „Csillagközi létezés” rejtélyéig, a „Vendégség” értelmezéséig. Összeomló életében – s ez Kiss Ferenc lényegét értő gondolata – szinte mámoros eufóriában, pazar pompájú szavak zuhogásában röpi még egyszer ünnepi magasba ifjúsága zászlóit. Valóban az önmagának adott „kegyelmi pillanatnak” vagyunk tanúi utolsó verseinek olvasásakor.

Kiss Ferenc monográfiája irodalomtörténetírásunk számottevő eredménye. Nem utolsósorban azért, mert „rehabilitálja” Kosztolányit. A költő s nem egy pályatársa művének valódi értékeit ugyanis megingatta, mert alámosta a felszabadulást követő több mint egy évtized nemegyszer dogmává merevített irodalompolitikai gyakorlata, az úgynevezett polgári irodalomra kimondott halálos ítélete. Ma már történelmi és irodalomtörténeti tény, hogy ez a halálos ítélet halhatatlanokat sújtott, olyanokat, akik nem csak részei századunk irodalmának, hanem magas irodalomtörténeti mértékkel mérve is klasszikusaink sorába tartoznak. Közöttük van Kosztolányi Dezső is. (Akadémiai Kiadó, 1979.)

PÁLMAI KÁLMÁN

DOKUMENTUM

DUTKA ÁKOS ÉS A HOLNAPOSOK LEVELEZÉSÉBŐL

... Tedd le fáradtan e kevés batyut:
a szíved, a szád, a fakó szavút.
Nem vársz te értük se hírt, se

koszorút.

Ereszd el némán e csendes verseket,
tudod, hogy lesz ki értük emleget,
hiszen a könnyed, véred rajtuk ég:
egy élet ára, — s hidd el, ez elég.

(Ajánlás . . . utolsó verseimhez)

Száz éve, 1881-ben született Dutka Ákos, A Holnap irodalmi mozgalom egyik alapító tagja. Diákéveit szülővárosában, Nagyváradon tölti, első irodalmi próbálkozásai is ide kötik, az Előre c. diákújságot szerkeszti. 1902 nyarán már a Tiszántúl szerkesztőségében dolgozik, és első komoly irodalmi sikerét, a *Vallomások könyvét* Sebő Imre nyomtatja ki 1904-ben, Nagyváradon. A kötetet Dutka megküldi Fülep Lajosnak,¹ aki értékes, a versekre aprólékosan kitérő kritikával, baráti hangú hosszú levélben válaszol Dutkának.

A *Vallomások* könyve sikerét követően még 1904-ben, Biró Lajos szerkesztő hívásának engedve, Dutka a *Szabadság* c. politikai napilap szerkesztőségében folytatja irodalmi és publicisztikai tevékenységét, majd 1905 nyarán rövid ideig Kolozsvárott újságíró, azután Amerikába megy, az út során gyűjtött élményeit írja meg *A nagy kaland* c. könyvében. Mikor 1906 májusában visszatér Váradra, verseit A Hét és

¹ A Dutka-hagyatékban található tizenhat levél közül különösen az egyik — nem datált, autográf, 4. f. —, kellőképpen megvilágítja az írói pályán éppen induló Dutka tehetségét, és Fülep csalhatatlan kritikai érzékét, mellyel mintegy előre látta azt a pályát, melyen Dutka egy kivételesen hosszú életút során végigment. A levél terjedelme, nem teszi lehetővé a jelen tanulmányban való közlését.

az Új Idők közli, hamarosan pedig a Nagyvárad c. lap szerkesztőségének a munkatársa. A „pece-parti Párizs” irodalmi élete elevenen lüktet, s a váradi ifjú költőnemzedék úgy érzi, „kinötte” A Hét, az Új Idők és a Vasárnapi Újság kereteit, és a fővárosi irodalmi élettel bevallottan is versenyre kelve álmodják meg A Holnapot. A váradi Emke-kávéház terveiktől hangos. Antal Sándor, Dutka Ákos és Juhász Gyula lelkesen veszik számba, kikre számíthatnak az új megalapítandó váradi irodalmi lap szerkesztésében. Kosztolányira, Babitsra, Oláh Gáborra, Balázs Bélára és az egyetemi Komjáthy Társaságra esik a választásuk. Kiterjedt levelezésbe kezdenek, hogy az említett írókat megnyerjék a vállalkozásuknak. Kosztolányi és Oláh Gábor kitérő, illetőleg visszautasító válaszaik sem veszik el a kedvüket, különösen akkor nem, amikor megérkezik Babits² fogarasi válasza, A Holnapnak felajánlott versekkel:

Kedves Barátom!

Itt küldök néhány verset: válassz belőlük A Holnapba! Azonkívül karácsonyi novellámat küldöm: tán ez is használható: *ha nem, azonnal küldd vissza*, hogy karácsonyra máshol elhelyezhessem. A versekből sincs több kéziratom, tehát jól őrizd meg.

Mi hír a darabról? A *Nyugat* múlt száma gyengébb verseimet hozta: mért nem inkább a *Repülő templomot*, vagy *Recanatit*?

Kérlek írj többet! Kúntól a napokban hosszabb levelet kaptam több oly irodalmi újsággal, melyekről fogalmam sem volt. Kosztolányi is írt.

Ölel
Babits

Fordítást nem küldök most, hanem legközelebbre: sokat kell ugyanis másolnom: azt küldöm miből kész kézirat van, hogy gyorsan menjen. Ha nem közlöd valamelyik verset vagy a novellát: esetleg küldd el Te valamelyik másik lapnak vagy küldd vissza!

² Babits, a levelet ugyanúgy írhatta Juhász Gyulának, mint Dutkának. Hevenyészett, címzés nélküli sorok keltezés nélkül, 1. f. *Babits Összegyűjtött Verseiben* (Bp., 1974.) *Repülő templom* c. vers nem szerepel. Az itt közölt levélről Dutka is tesz tartalmi utalást *A Holnap Városa* c. kötetének 128. oldalán.

Balázs Béla a hívó szóra személyesen megérkezik Nagyváradra. Bár az eredeti terv szerint irodalmi lapot indítottak volna, ez a terv már csírájában meghiúsul, minthogy a Sonnenfeld-nyomda nem tekinti kifizetődő üzletnek a maga részéről ezt a kellő anyagi fedezet nélkül induló, és kétséges irodalmi sikerre számító irodalmi vállalkozást, mindenesetre hajlandónak mutatkoznak egy antológia kifogástalan külsejű kiadására, ehhez nyújtanak anyagi támogatást a váradi orvos, ügyvéd és banktisztviselő: Berkovits René, Dénes Sándor és Wertheimstein Viktor.

Közben Ady is Váradra érkezik, és az Emke-beliek most már Adyt is megnyerve tervüknek, hosszúra nyúlt megbeszélésüket a szabadkőműves Sarkadi Lajos lakásán folytatják. Antal, a „kiválasztottak” sorát Emőd Tamással és Miklós Jutkával bővíti. Már csak az antológia címének megválasztásán törik a fejüket, de Ady, minthogy az idő későre jár, a döntést „... holnap”-ra halasztja. Ady berekesztő szavai után megkezdődik a lázas munka, s ennek eredményeként 1908 szeptemberében megjelenik A Holnap I. kötete. A kötetet meg megjelenése napján, Dutka postázza a Berlinben élő Biró Lajosnak,³ melyre hamarosan megérkezik a köszönő és elismerő válasz:

Kedves barátom!

Berlinbe érkezve a lakásomon itt találom A Holnapnak egy példányát, a mely [!] hosszú postai tévelygések után került ide.

Nem tudom, kinek köszönhetem ezt a nekem nagyon kedves megemlékezést; a kedves és névtelen dedikáció írását sem tudom agnoszkálni; neked köszönöm meg tehát igen hálásan ezt a könyvet, és téged kérlek juttasd el ezt a köszönetet mindenkihez, a kik [!] illet.

A dedikációm aláírása ez: „a váradiak”

Az volna a legjobb, ha az ember az összes váradiaknak köszönhetné meg az ilyesmit.

Micsoda kedves és érdekes egy fészek is ez a Nagyvárad. Minél hosszabb ideje, hogy elkerültem belőle, annál több érdekességét látom meg. Ez a ti könyvetek, a Holnap irodalmi társaság, meg az, hogy Nagyvárad most már szinte hivatalosan

³Gépírásos levél, 1. f. Tartalmában megjelent *A Holnap Városa* c. kötet 140. oldalán.

bölcsője az új magyar poézisnek, és az, hogy úgy látszik, ezt a dicsőséget vindikálja is a maga számára, pompásan egészíti ki az egész városnak a képét. Ignotus mondta, hogy lennt [!] volt; nagyon érdekelte a város őt is, és nagyon érdekeltétek ti: a fiatalság, a mely [!] körülötte volt.

Mit csináltok? Hogyan éltek? De szeretnék egyszer lemenni ha csak egy napra is. Kik alapították a Holnap irodalmi társaságot? Nem tudok semmit, pedig minden úgy érdekel.

Nem azért írom azonban mindezt, hogy felelj rá. Az ember ugye nem ír levelet és nem inszinuálja másnak, hogy írjon. Csak akkor ír az ember mégis, ha valaminek úgy megőrül, mint én ennek a ti könyveteknek, és ha egyszerre csak érzi, hogy úgy szeret egy régen elhagyott helyet és úgy szeret régen elhagyott embereket, mint én Nagyváradot és titeket mindnyájatokat.

Kérlek add át az üdvözetemet a Holnap emberei közül mindenkinek, a kinek [!] jónak látod.

Baráti kézzszorítással és a régi szeretettel

igaz híved

Biró Lajos

Berlin, szeptember 28.

Az antológia megjelenését követő, elsősorban Dutka Ákost támadó kritikák, nem csökkentik a tette kész fiatalok lelkesedését.

Mi is volt Dutka sokat emlegetett – mondhatnánk élete végéig elkísérő, és a mai köztudatban is így élő „vétke”? Találón jellemzi őt Antal Sándor,⁴ amikor az antológiában levő Dutka versek előtt a következőket írja:

„... Három súlyos vétségben állapították meg bűnösségét. A hangot Adytól vette, a szavakat tőle kölcsönözte, sőt témáért is gyakran átrándult az Ady területeire.

...

⁴ Részletek A Holnap c. antológiából. (Sajtó alá rend. Antal Sándor. Nagyvárad, A Holnap Irodalmi Társaság kiadása. 1908. 107–108.)

Ez természetes is, mert egyetlen új ember sem tudott kitérni az Ady hatása alól. Hogy éppen Dutkát érték tetten, az nem onnan van, mintha ő bűnözne a leggyakrabban, hanem mert ő nőtt a legnagyobbra a fiatalok között, az ő nevét lehet a leggyakrabban olvasni . . .”

1908. szeptember 27-én a váradi városháza termében a holnaposok megtartják első ünnepüket, melyre megérkezik Ady és Léda, csak Babits hiányzik. A matiné hangulata perzselő. A Társaság hivatalosan is megalakul 1908. október 14-én; titkára: Juhász Gyula és Dutka Ákos. Az örömmámor hamar szétfoszlik, most már komoly keserűséget, megbántottságot hagyva maga után. Szomorú igazság, hogy ez, az idők távlatából is forradalminak nevezhető vállalkozás, belső bomlásnak, félreértett és valóban félreérthető írásnak, nevezetesen az Új Idők hasábjain 1908. november 15-én megjelenő és nagy port kavaráó Ady-cikknek, a *Duk-duk affér*-nek esik áldozatul. A cikk, mint az irodalomtörténetből ismert, hosszas szópárbajra ad alkalmat. Ady kétségtelenül sajnálja a történeteket. Juhász Gyula keményen szembeszáll Adyval a Független Magyarorszáiban, Dutka pedig hallgat, egészen addig, míg A Budapesti Újságírók Egyesületének Almanachjától, dr. Bányai Elemér⁵ részéről, a következő megkeresés nem érkezik:

Budapest, 1908. nov. 20.

Tisztelt Kollega úr!

A „Holnap” című irodalmi alakulás ellen egyik-másik fővárosi lapban támadó jellegű közlemények jelentek meg. Miután az Újságíró Egyesület ideai almanachja épen a most forrongásban levő mozgalmak jelenlétéről akar képet adni, arravaló tekintet nélkül, hogy ellentétesek-e vagy nem ezek, a már meglévő alakulásokkal és irányzatokkal, – szíves tudomására hozom, hogy az Almanachban – mely egyébként mind ilyen tartalmú cikkeket fog közölni, – a szerkesztőnek már megtörtént kapacitálása után, hajlandó volnék Öntől egy kisebb cikket közreadni, melyben röviden jelezné a Holnap

⁵ Autogr., 1. f.

programját, hogy mit akar, eddig mit ért el és miért létesült stb. stb. Ezt megírhatja Ön a legnagyobb szabadsággal, tetszés szerinti szempontokkal, csupán az a fő, hogy ne legyen nagy terjedelmű, mivel az almanach kéziratai már együtt vannak s így is csak egy végső szorítással lehet az ön esetleges cikkét elhelyezni.

Ha kedve volna reá, szíveskedjék a cikket nyolc nap alatt megírni és elküldeni, tovább azért nem várhatok, mert azután már ívekbe tördelik a szedést. Szíveskedjék egyúttal Juhász Gyula úrral közölni, hogy a küldött arcképe nem használható, nyolc napig újabbal ezt is lehet pótolni.

Kollegiális üdvözléttel
Dr. Bányai Elemér

1909. február 6-án megjelenik az újságírók Almanachja, mely nagy-részt a váradi holnaposokkal kapcsolatos sajtóvitát tartalmazza, és természetesen Dutka Ákos válaszát is. 1909 júniusában még egy nagyméretű kiállítást rendeznek a holnaposok, Kernstok Károly, Gulácsy Lajos és Rippl-Rónai József⁶ képeiből:

Kaposvár, 1909. június 13.

Kedves Uraim,

Szíves érdeklődésüket, kitüntető figyelmüket, hálás módon, nagyon szépen, köszönöm, még egyszer kérem elnézésüket, hogy a mátinén nem jelentem meg. Boldog és szerencsés embernek érzem magam így is, mert tudom, hogy közös művészi érdekeink a „Holnap” társaságnál jó kezekben van, mert törekvéseinket, szakadatlan búvárkodásainkat nemcsak megértik, hanem meg is [!] érzik. Szeretik.

Eddig is folyton hittem ügyünk igazságában, hát még ezután, amikor oly kis darab magyar földön is, mint N. Várad, oly lelkes hívekre és intellektuális erőkre támaszkodhatunk.

⁶ Autogr., 1. f.

Adja a jó Isten, hogy másfelé is az országban így legyen.

A kiállításunk anyagát, ha egy részben ismerem is – *együtt ízléses elrendezésben* – szerettem volna látni. Erős hitem az, hogy meg lesz az instruktív hatás.

Látogassanak meg minél előbb! Hívük

Rippl-Rónai J.

Az 1909. esztendő tehát még tartogat elismerést és sikereket a holnaposok számára, de a következő évben már csupán formálisan léteznek. Látszólag minden a régi, hiszen Ady személyesen felkeresi és megköveti őket, továbbá megjelenik A Holnap antológia II. kötete is 1909. március 15-én Kollányi Boldizsár szerkesztésében; mégis valami összetört, s a részeket nem lehet többé eggyé illeszteni. A méltatások ezúttal sem maradnak el, de a visszhang már erőtlenebb, s a II. kötet sem hat már a szenzáció erejével, jóllehet irodalmi tevékenységük túllépi Várad határait és Temesvárott, Aradon és Kolozsvárott tartják matinéikat, mégis csendben átmertődnek A Holnap alakulására való visszaemlékezések zajtalan tiszteletadásába . . .

A Holnap feladásával, Dutka Ákos költői pályájának egyik jelentős szakasza is lezárul, de elkíséri egy hosszú életút és írói munkásság minden szakaszában.

Dutka neve ösenőtt A Holnap nevével, s az évek során megjelenő kötetek is mindig a régi emlékeket idézik:

Bpest, 1934. ápr. 23.

Igen tisztelt Uram!

Köszönöm, hogy szíves volt megküldeni szép költeményeit. A kötetet olvasgatva nemcsak a szemem előtt valóiban gyönyörködtem, hanem az emlékekben is, melyeket a kötet lépten-nyomon felidéz lelkemben. Azon idők emlékét, amikor még aránylag fiatalon nagy érdeklődéssel füleltem a Holnap új hangjaira s Ady Endre, szegény, meglátogatott Margittán. Ugyanakkortájt ismerkedtem meg azzal a Dutka Karolával, akihez – ha nem csalódom – *A hugom* c. vers szól. Kérem, adja át neki is szíves üdvözetemet.

Az akkori Nagyvárad és Bihar emlékeivel telítődve nem is jó a maira gondolni!

Fogadja hálás köszönetemet a köteten kívül a beléírt szíves üdvözlésért is, s legyen meggyőződve róla, hogy én azt hasonló nagyrabecsüléssel és igazi bihari melegséggel viszonzom.

Kiváló tisztelettel
Horváth János⁷

Dutka Ákos nyomtatásban megjelent verseskötetei a bennük foglalt életmű nagy részével, önmagáért is beszélnek, de szóljunk ezúttal 91 esztendejének töretlen emberségéről

. . . Mondd csak, hogy is birtad?

Nem tudom, csodálom,

hogy vénült fejemmel,

megcsordult hitemmel,

most is, ma is állom,

sokszor feldicsérve,

sokszor megalázva.

Korom száz pályáján,

sistergő máglyáján,

álarctalan testtel:

Él még mindig,

él bennem az ember.

(*A vénség balladája*)

Ennek az emberségnek állít méltó emléket az a néhány száz Dutka Ákoshoz írt levél,⁸ amelyet az MTA Kézirattára őriz, s amely levelek olvasása feltétlen tiszteletre és elismerésre készíti az utókort . . .

MARTH HILDEGARD

⁷ Autogr., 1. f. A kötet, amelyet H. J. levelében megköszön, a *Cédrusfa csellón*.

⁸ A cikkben közölt levelek lelőhelye az MTA Kézirattára, Dutka Ákos írói hagyatéka; jelzetre még nem hivatkozhatunk, minthogy a kéziratok feldolgozása folyamatban van.

„MAGASAN REPÜLŐ ÉS FÖLDHÖZKÖTÖTT SZEGÉNYEK”

EGY ISMERETLEN MA-SZÁM 1925-BŐL

1925-ben a magyar és nemzetközi avantgarde aktivista folyóirata, a Kassák Lajos szerkesztésében megjelenő MA fontos jubileumhoz érkezett: tizedik évfolyamába lépett. Az izmusok sajtóorgánumainak történetében ez szokatlanul hosszú élettartam, hiszen – néhány kivételtől eltekintve – többségük egy-két számnál, évfolyamnál többet nem érhetett meg.¹ E jelenség okai szerteágazóak: a szinte általánosnak mondható, örökké válásos anyagi helyzetükön túl szerepet játszott ebben a „művészettörténeti idő” rendkívüli felgyorsulása is a 20. században; az izmusok gyors egymásutánja és együttlétezése; az újszerűség és modernség fogalmainak szüntelen „átíródása”, az új elvek, irányzatok, művészi produktum-nóvumok tömeges és türelmetlen felbukkanása. Így válságok, szakítások és pálfordulások gyakorta jelentkeztek az izmusok bármelyikének történetében; alkotók mégoly megbonthatatlanak tűnő csoportjai, szövetségei bomlottak fel és szerveződtek újjá, valamint elvi-művészetelméleti falanxok hullottak látványosan elemeikre.

A MÁ-val és munkatársaival sem történt másképpen; a folyóirat lapelődje a nemzetközisége és nyílt háborúellenessége miatt 1916-ban betiltott A Tett köre sem követte egy emberként szerkesztőjét és ideológusát, Kassákot. Nem lettek mindahányan a MA gárdájának tagjaivá, holott Kassák új lapjával csoportja jelenlétének folyamatosságát kívánta biztosítani a korszak szellemi életében. Vagy gondoljunk az 1917-ben történt nagy szakításra, mikor Komját Aladár, Révai József, Lengyel József és György Mátyás együttesen hagyta el a lapot, s az általuk önállóan kiadott versantológia – jellemző módon – *1918 Szabadulás* címen jelent meg, drasztikusan hirdelve a szembefordulást Kassákkal és csoportjával. Vagy a bécsi emigráció éveiben kezdődő szétválásra, mikor Kahána Mózes, Barta Sándor és végül Uitz Béla vált ki sorrendben a MA munkatársai közül művészeti és politikai nézetkülönbségek miatt, melyek nem nélkülöztek némi személyességet sem. Így

¹ „Az avantgardista lapok ugyanis abban az időben alapító művészeik és munkatársaik kiadásában jelentek meg, nem állt mögöttük hivatalos vagy félhivatalos támogatás, polgári kiadó sem, sőt éppen a hivatalos és nem hivatalos szervek pergőtűzszerű támadásában harcoltak életükért, s tudjuk, akkoriban a közönség nagy része is ellenük volt.” Kassák Lajos: *Az izmusok története*. Bp., 1972. 204.

azután többé-kevésbé természetes, hogy a 20-as években „a szerkesztés egyre inkább a külföldi művek felé fordul”.²

Az, hogy a magyar aktivizmus fóruma tíz éven át fennmaradhatott a különböző politikai, művészeti és személyes konfliktusok megrázkódtatásai közepette is, főképpen Kassák érdeme volt, bár közismert tény, hogy a lap szerkesztésében megnyilvánultak bizonyos autokratikus vonások is. A folyóirat megjelenítése – kivétel ez alól talán csak a Tanácsköztársaság néhány hónapja – Kassáknak, Simon Jolánnak és a munkatársak egy részének személy szerint is komoly anyagi nehézségeket okozott, hiszen állandó harcot kellett folytatniuk a következő szám költségeinek előteremtéséért. (A MA nem fizetett honoráriumot a benne közzétett írásokért és reprodukciókért.) 1921-ben írta Mihályi Ödönnek Kassák: „Nagyon, nagyon nehezen mennek az ügyek és így bizonyosan bedöglük az egész. Ami a lap drágaságát illeti, gondolja meg, egy szám előállításí költsége több mint 9000 korona. Ha minden példányt eladunk, akkor éppen az önköltségünk van meg. Úgy, hogy kihozhatjuk a következő számot.”

Mindennek dacára 1921-ben a MÁ-nak még 8–8 száma jelent meg; 1923-ban már csak hat, 1924-ben pedig mindössze négy. Az 1925. január 15-én megjelent MA-szám címlapja büszkén hirdeti: „X. évfolyam – Jubéliumi (sic!) szám – 1925”. A szövegben tettenérhető sajtóhibánál persze jóval érdekesebb az a „kegyes csalás”-nak minősíthető tény, hogy a szerkesztés – a MA hagyományaitól eltérve – az újév első, januári számával egyben új évfolyamot is nyitott. Az eddigi gyakorlat ugyanis az volt, hogy az első MA-szám 1916. november 15-ös megjelenéséhez alkalmazkodva a mindenkori novemberi (ritkán októberi) számmal kezdtek újabb évfolyamot.³ Feltételezhető, hogy a tízéves jubileum „megsürgetése” munkált Kassákék elhatározásának hátterében. Ennek valószínűségét növeli az a körülmény is, hogy a szóban forgó jubileumi számot megelőzően a MA utoljára 1924 szeptemberében jelent meg. A hosszú – bizonyára kényszerű – hallgatás is utal a lap mind válságosabb körülményeire, a megjelenítés súlyosbodó nehézségeire. Bár az 1925. januári szám impresszumában hibásan „IX. évfolyam 8–9. szám” olvasható (minden valószínűség szerint a megelőző, valóban IX. évfolyam 8–9. számból került át tördelési hibaként ez a sor) mégis vitathatatlanul ez a MA X. évfolyamának 1. száma.

A szakirodalomnak ezen kívül mindeddig egyetlen további – s egyben utolsó – MA-számról volt tudomása. Ez 1925. június 15-én

² Illés Ilona: *A Tett, MA, 2 x 2 repertórium*. Előszó. PIM. 1975. 18.

³ Kivétel ez alól az 1917-es és 1919-es év, ahol a II., ill. a IV. évfolyamot szintén a januári számmal indították.

jelent meg, „X. évfolyam 3–4. szám” jelzéssel és a „Das junge Schlesien” elnevezésű sziléziai avantgarde csoportot mutatta be.⁴ E szóban forgó és a már említett jubileumi szám zárja a Kassák-hagyatékban fennmaradt, eredeti MA-sorozatot és természetesen – hiszen az előbbi alapján készült – az Akadémiai Kiadónál 1971-ben közzétett teljes fakszimile kiadást is. Az a tény, hogy a X. évfolyamból rendelkezésünkre áll az első, valamint a harmadik–negyedik szám, és a második hiányzik, a MA rapszodikus évfolyamozása-dátumozása és impresszum-beli következetlenségei és sajtóhibái ismeretében nem okozott különösebb feltűnést, hiszen – az előbbiekre tükrében – joggal lehetett feltételezni, hogy a hiányzó X. évfolyam 2. szám nem is létezett. (Maga Kassák is elsiklik e probléma felett: *Az izmusok történetében* – noha megelőzően szinte számról számra haladva elemzi egykori lapját – a jubileumi számot követően közvetlenül az utolsó MÁ-t ismerteti.)⁵

Jelen esetben azonban nincs szó sajtóhibáról; a hiányzó szám – vagyis a MA 1925-ös, X. évfolyamának 2. száma – *létezik*.⁶

Külső megjelenésére nézve jóval kisebb, mint a megelőző, különösen nagy méretű példányok – 1922 októberétől egészen a jubileumi számig –, sőt, a legutolsó MA-számnak – mely „szabályos kvart alakban jelent meg”⁷ – is csak a fele. Terjedelme egy ív és – ellentétben a MA utolsó periódusának gyakorlatával – egynyelvű; méghozzá csak *németül* íródott.

1925. március 22-én a MA-csoport úgynevezett „propaganda-estet” rendezett a bécsi Schwarzwaldsaalban. Nem volt ez újdonság a folyóirat történetében, hiszen hagyományosan kiállítások, felolvasások, matinék egészítették ki Kassákék lap- és könyvkiadói tevékenységét. Ám ez a Schwarzwaldsaal-beli műsor mégis különösen fontos lehetett ezek sorában. Erre utal elnevezése is: „I. Német Propaganda-est”, ami valószínűleg egy több német nyelvű estből álló sorozat első darabját jelezte.

⁴ Ezzel a számmal kapcsolatban olvashatjuk a MA repertóriumában: „... az 1925. június 15-én megjelent utolsó szám „Das junge Schlesien” címmel teljes egészében a fiatal sziléziai avantgardista művészcsoport munkáiból áll össze.” (Illés Ilona: i. m. 18.) Ám az említett csoporton kívül e számban versekkel szerepel még Kassák, Suschny, Nádass, Illyés, Vajda, prózával Tamás Aladár, esszével Németh Andor.

⁵ Vö. Kassák Lajos: *Az izmusok története*. (Továbbiakban: *Izmusok*) 280.

⁶ Az eddig ismert egyetlen példányra e sorok írója bukkant a Kassák Emlékmúzeum archívumában őrzött aprónyomtatványok között. Ltsz.: KM 1805.

⁷ Vö. *Izmusok* 280–281.

MA

EINLADUNG

1. AKTIVISTISCHER KUNSTABEND

22.

MÄRZ 1/28 UHR

SCHWARZWALDHAAL, I., REGIERUNGSGASSE 1, HERRENGASSE 10

KARTEN BEI LÖWIT, ROTENTURMSTR., LANYI, KARLITNERSTR., WÜRTHE,
WEIHBURG, HELLER, BAUE-NMARKT u. a. d. ABENDKASSE S 150-5-

MITWIRKENDE:

MIRIAM SCHNABEL-HOEFLICH
PAUL EMERICH - G. HADANK -
MURA ZYPEROWLSCH - LEO
HALPERN - MAX KUHN - AND.
NEMETH - HANS SUSCHNY -

WERKE:

LUDWIG KASSAK
ANDREAS GASPAR
JOSEF NADASS
ROBERT REITER
ALADAR TAMAS
TIBOR DERY
SANDOR VAJDA
GEORG HERZ
HENRIK GLAUBER
MODERNE TANZ
MODERNE MUSIK

1. DEUTSCHER

PROPAGANDA-ABEND

AKTIVISTISCHE
ZEITSCHRIFT
WIEN-X. JG.-2

MA

PROGRAMM

1. Günther Hadank • Leben wir unsere Zeit. Von Ludwig Kassák.
2. Miriam Schnabel-Hoeflich • 1. Mai. — Aus dem Epos „Scheiterhaufen singen“. Von Ludwig Kassák.
3. Hans Suschny • 15 Punkte - Von Dr. Andreas Gáspár.
4. Paul Emerich • Igor Strawinsky - Piano Rag Musik — Malipiero - Omaggi —
1. A un papagallo. 2. A un elefante. 3. A un idiote. Ives Nat - Clown.
5. Leo Halpern • Gedicht von Alexander Vajda — Spannung - Tabala-Lied von Robert
Reiter. — Csárdas von Tibor Déry.

PAUSE

MA	Ich bring historische Zeiten mit	MA	Kunst ist Schöpfung - LEBE!	MA	Sucht nicht das all- gemein Schöne son- dern Vollkommenheit	MA
MA	ist die Freiheit von Freiheit u. versetzt in Freiheit	MA	Ich bin bereit sich selbst haben	MA	bedeutet: sein Zeitalter leben	MA

6. Hans Suschny • Manifest.
7. Andreas Nemeth • Novelle.
8. Günther Hadank • Ich lebe in dieser Stadt. — Perlenschnur deine Tage. — Von Josef
Nadass — Gedicht 8 von Henrik Glauber — Auf gläsernen
Beinen schreitet der Wind. — Von Aladar Tamas.
9. Myra Zyperowitsch • Tanzkompositionen.
10. Miriam Schnabel-Hoeflich • Gedicht 56
5
34
49

Von Ludwig Kassák

PROPAGANDA-ABEND
DER ZEITSCHRIFT **MA**

Miután az est meghívójának képe látható a szóban forgó X. évfolyam 2. szám címlapján, továbbá a 12–13. oldalon az est részletes programja olvasható,⁸ nagy valószínűséggel állítható, hogy a MA ezen száma a folyóirat történetéből jól ismert különszámok egyike, méghozzá az 1925. március 22-én megrendezett I. Német Propaganda-est alkalmából kiadott különszám. Az 5. oldalon az est Hans Suschny-tervezte konstruktivista plakátját reprodukálta a lap, azt, amelyet annak a közismert korabeli fényképnek⁹ jobb oldalán lehet felfedezni, ahol a Kassák-csoport az esten állhatott fényképezőgép elé. És ami mindennél jobban támasztja alá a különszám-elképzelést: a 12–13. oldalon levő programot összevetve a lapban közzétett szövegekkel annyi megegyezésre találhatunk, hogy joggal nevezhetnénk ezt a számot az est „partitúrájának”. „A Schwarzwaldsaal-ban azok a bécsi művészek is felléptek, akik a MA mozgalmával szimpatizáltak. Paul Emerich, a bécsi színpadok egyik ismert művésze szavalt a MA költőinek munkáit, s Hans Suschny avantgarde író és festő tartott előadást a lap íróiról. Az előadáson kívülem Nádasz József, Németh Andor, Déry Tibor személyesen is szerepelt, szavalt vagy felolvashatott” – emlékezett vissza később Kassák.¹⁰

Mit tartalmazott tehát a MA utolsó előtti száma?

Mindenekelőtt egy vezércikket Kassák tollából *Leben wir unsere Zeit (Éljünk a mi időnkben)* címmel, melyet szerzője magyarul csak 1926-ban tett ismét közzé a *Korunkban*, s mely azzal a kötetcímadó cikkel is azonos, ami a közelmúltban megjelent, Kassák művészeti témájú írásait egybegyűjtő könyvben¹¹ is megtalálható.

A MA utolsó programcikkéről s egyben Kassák utolsó MA-beli manifesztumáról van szó, amelyben az aktivizmus művészetfilozófiai

⁸ Ugyanez a program látható Rónay György: *Kassák Lajos alkotásai és vallomásai tükrében* Bp., 1971. c. könyvének 141. oldalán. Ezenkívül Szabó Júlia közelmúltban megjelent könyve közli e képet, valamint a szóban forgó MA-szám címlapját, tévesen meghívójának feltüntetve. Szabó Júlia: *A magyar aktivizmus művészete*. Bp., 1981. 240., ill. 241. sz. kép.

⁹ Ez a kép látható többek között Rónay György: i. m. 140. A kép aláírása: „MA-est Bécsben (1922)” tévedés. Valószínűleg a fénykép háttérében látható plakátokon levő, jól kivehető 22-es szám okozta. Ez azonban nem évszám, hanem március 22-ét jelöli, az említett est (1925. Schwarzwaldsaal) időpontját. L. még Szabó Júlia: i. m. 242. kép, itt 1926-os datálással.

¹⁰ *Izmusok* 272–3.

¹¹ Kassák Lajos: *Éljünk a mi időnkben!* Bp., 1978. 89–93.

platformjáról fogalmazódik meg az esztétikum időszerű koncepciója, új funkciója. Tulajdonképpen persze alapjaiban a régi harmónia visszaállítása lenne az új művészet célja; a konstruktív, ismét funkcionális alkotótevékenység és élet (gazdaság, társadalom, politika) összhangjának megteremtése. „Vissza az életbe!” – hirdette lelkesen és optimizmussal Kassák, s bizakodása az „egész életlehetőségeinket megváltoztató akarat és tett”-ben a konstruktivizmus valóban logikus és ésszerű elvein nyugodott. E konstruktív-funkcionális teória tragikuma abban rejlett, hogy maga az élet egésze – másféle szervezettsége és stabil érdeklabirintusai folytán – többnyire közömbös maradt a művészet megváltó közeledéseivel szemben. Az áhított társadalom, a közösség „spontán mecenaturája” helyett pedig továbbra is uralkodó maradt az individuális gyakorlat, melyben minden elszánt művész „önmagának adott egész életre szóló megbízatást”. (Karátson Gábor)

Kassák írását – akárcsak az 1922-ben megjelent, Moholy-Nagy Lászlóval közösen szerkesztett *Új művészek könyvét* – erősen áthatja egyféle bizakodó, „naiv-technokratikus” szemlélet.¹² Mindez sokban emlékeztet Fernand Léger azon gondolataira, melyeket 1924-ben *A gép esztétikája* című tanulmányában a technika megváltoztatta emberi környezetet művészeti konzekvenciáival kapcsolatban fejtett ki.¹³ Kassák cikkében olvashatjuk: „... bizonyos, egy tökéletesen megépített gép vagy tökéletesen megszerkesztett vers nem lehet csunya.” Léger megközelítésében: „Ezer festmény között akad-e kettő, amely csakugyan szép? Száz gyárilag előállított tárgyból harminc szép és megoldja a művészet nagy problémáját: egyszerre szép és hasznos.”¹⁴

A Kassák-manifesztum érvelése-elvrendszere – miként a konstruktivizmus művészeteteóriája általában – átgondolt, szinte avantgardeutánian logikus és racionális. Ám egyidejűleg – az ideológiák természe-

¹² „A falvak elektrizálása, az óceán átrepülése, a városok koncentrikus átépítése, a szépművészetek utilitáriánus átértékelése mind az ige beteljesedésének kezdetét jelenti. (...) Nézzétek meg a gazdaságosan leegyszerűsített ruhákat, az új házak sima, komoly ábrázátát, a munkások tornaegyesületeit, a villamosbódékat, az egyre tökéletesebb formájú és gyorsabban rohanó autókat, a kirakatablakokat, az egyre elhatározottabb és új rend megteremtését óhajtó önmagatokat – és kell hogy igazat adjatok nekünk.” (Részletek a cikkből)

¹³ Léger írását a MA ugyanebben az évben, a IX. évf. 3–4. számban közölte Gáspár Endre fordításában.

¹⁴ F. Léger: *A gép esztétikája: a gyárilag előállított tárgy, a kézműves és a művész*. In: F. L.: *A festő szeme*, Bp., 1976. 54.

téhez híven – bizonyos messianisztikus vonás is jellemzi. (Bár Kassák – tőle felettebb szokatlan módon – kijelenti: „Természetesen nem hirdetjük munkásságunk világmegváltó jelentőségét.”) Ez a paradox messianizmus – paradox, mert egy vitathatatlanul praktikusnak és esztétikusnak elgondolt formáció szükségszerűségét pusztán a „legyen-elv” szavatolja és sürgeti – áll az „új tárgyak és tények megteremtése háttérében; ez a „tetté vált ige”. Pár esztendő múltával már nem lehetett tudomást nem venni a társadalmak próféciaiá iránti „ninivei” süketségéről; végül a fenyegetően megváltozott társadalmi-politikai szituáció megghiúsított minden valóságos kollektívumba vetett hitet: az avantgarde mozgalmak életterének fokozatos leszűkülése után a Bauhaus is a tengerentúlra kényszerült. 1925-ben, Kassák írása születésének idején még élhetett az új kor és az új típusú ember kialakulásának hite. De kétségtelen, hogy már ekkor is „a viszonylagos valóság és az abszolút hit sajátosan keveredtek: az abszolútumot áthozták a transzcendensből a világba – nemcsak a jövőt tekintve, hanem a jelent is.”¹⁵

A lap az osztrák költő-író-képzőművész Hans Suschny¹⁶ tollából ezúttal művészeti kiáltványt közölt. A „Manifesztum” igazi aktivista szöveg; nézetein és stílusán érződik a magyar avantgarde szellemiségének és személy szerint Kassák hatása. Suschny az „Alkotni – nem alakítani!”-elv köré csoportosítja gondolatait, a produktív, teremtő művészet primátusát hirdeti a mimetikus-reprodukáló alkotásmóddal szemben. Mintha Kassákot hallanánk: „Mint történet- és világszemléletes individualitások, passzivitásunk öngyilkosságát kell elkövetnünk. (...) Produktív emberré válunk – mi teremtünk.” Figyelemre méltó Suschny kiáltványában a művészet kérdésként, problémaként történő tételezése. A huszadik századi művészetteóriák egyik központi, sok helyütt felbukkanó gondolata ez: a formanyelvek belső evolúciójának elképzelése, mely szerint a művekben, a művek által felmerülő „nyelvi” kérdések esztétikai „megválaszolása” újabb, a művészet fejlődésének magasabb szintjén megfogalmazódó kérdésekhez vezet. Ez mozgatja, ez

¹⁵Tordai Zádor: *Hogy is van az a messianizmus?* Új Symposion 1980. okt.

¹⁶Hans Suschny egyike volt a Kassák köréhez tartozó bécsi művészeknek. A MA 1923-tól közölte verseit, színpadi kompozícióját, forgatókönyvét és képarchitektúráját. Suschny felelős szerkesztőként szerepelt az utolsó két MA-szám (X. évf. 2. és 3–4. sz.) impresszumában. Ennek magyarázata, hogy „miután az osztrák törvények megkövetelték, a lapnak kezdettől fogva osztrák felelős szerkesztőre volt szüksége.” (K. L.: *Izmusok* 273.)

idézi elő – Kandinszkij szavaival – „a művészet belsőleg logikus, külsőleg szerves, elkerülhetetlen továbbfejlődését”.¹⁷ „De aki régi formák megkövesedésébe záratott, mely formák régtől fogva megoldott problémákat jelentenek; melyek számára éppenséggel minden probléma megoldott, az nem érzi szükségét új megoldásoknak, mert nem lát új problémákat” – írja összhangban a rokon esztétikai elképzelésekkel Suschny.

A „Manifesztum” legérdekesebb kitétele – ami a MA-csoportban ez idő tájt uralkodó konstruktivista beállítottság ismeretében furcsának tűnhet – az avantgarde „búcsúztatása”. Suschny szerint „a konstruktivizmus műve lezárult. Ezzel eltemettük a legutolsó izmust. Új korszakba lépünk – az univerzális alkotás izmusnélküliségébe”. E sorok ráirányítják a figyelmet a magyar avantgarde taglalásakor az aktivizmus és konstruktivizmus gyakorta árnyalatlanul megjelenő, olykor összemossott fogalmaira. A magyar avantgarde Kassák-vezette fő vonala 1919-től kezdődően aktivistának tartotta magát. Ezt már 1919 februárjában nyilvánosan is kifejezésre juttatták: felvették a MA alcímébe az „aktivista” jelzőt, amit egészen a lap megszűnéséig megőriztek. Tehát mozgalmukat mindvégig aktivizmusnak nevezték, melyet sajátos baloldali-radikális ideológia – világszemlélet és művészetfilozófia – jellemezett. Ez az átfogó világnézeti platform az aktivizmus, mely ilyen értelemben nem tartozik a művészeti stílusirányzatokként felfogott izmusok közé. A magyar aktivizmus persze mindenkor szorosan kapcsolódott a saját eszmerendszere adott fejlődési fokához mérten legkorszerűbbnek minősített, esztétikai és formanyelvi vonásokkal leírható művészeti izmusok valamelyikéhez. Közismert – s talán ez ad okot időnként az említett félreértésre –, hogy Kassákék leghatározottabban és leghosszabb ideig a konstruktivizmust tartották – társadalom- és környezetépítő jellege miatt – az aktivizmushoz legközelebb álló stílusnak.¹⁸ Kassák és a MA vezető teoretikusai – Kállai Ernő és Gáspár Endre – tisztában voltak az aktivizmust és konstruktivizmust megkülönböztető szubsztanciális jellemzőkkel. Ezért is nincs ellentmondásban a „Manifesztum” izmusokat „eltemető” soraival a lapban található harmadik hosszabb terjedelmű írás aktivizmust hirdető végkicsengése.

¹⁷ Székely András: *Kandinszkij*. (Szemtől szemben) Bp., 1979. 57.

¹⁸ Összevetésképpen: a német aktivizmus, a „Der Sturm” és a „Die Aktion” körét főként expresszionista művészek alkották. A MA „konstruktivizmus előtti” korszakában pedig a dadaista vonulat volt a jellemző a lapra.

Gáspár Endre¹⁹ *Thesen über Kunst (Tézisek a művészetről)* című, 15 pontból álló, művészetfilozófiai fejtegetéseket tartalmazó tanulmányáról van szó.

A kulcsfogalom, melyet téziseiben Gáspár körüljár: a szintézis, a szintetikus művészet mint cél. Az európai avantgarde korán felfedezte magának a „primitív művészetet”, ezt az ősi, harmonikus, a világgal és mindennapokkal egységben élő alkotásmódra épülő egykori kultúrát. Gáspár Endre pontjaiban már jelen vannak a primitív művészet lényegének megértéséből következő esztétikai következtetések. Ilyen a primitívnek szintézisként való értelmezése; az „ősember” spontán-problémátlan „teremtő” tevékenységei, ahol a „szubjektum és objektum a legnagyobb egységben volt”; valamint a gyermek kultusza, aki az én-tudat kialakulása előtt – hasonlóan az ősemberhez – a világ-egész metafizikai részeként egzisztál, „nyelve (a világnyelv) még nem vált szubjektív kifejezőeszközzé, belőle a szubsztancia szól”. Gáspárnál – hasonlóan a korszak néhány radikális művészetelméletéhez – a reneszánsz a nagy törés, „a nagy visszaesés a művészet történetében”; az első nyersen individuális kor, melyben a szubjektív és objektív ös-egysége nyilvánvalóan elemeire hasadt. A folyamatot leegyszerűsítve így két út nyílt a művészet számára: egyrészt behódolás az objektívnek, a mindenben uralkodni képes külső erőknek (ami az aktivizmus művészetelmélete szerint pusztá reprodukcióhoz, a „teremtés önfeláldozásához” vezet). Ezt a típusú művészetet már az aktivistákat megelőző képzőművészeti mozgalom – a „Nyolcak” – is elvetették; Kernstok „alkalmazkodó” művészetnek nevezte, mely „egyik-másik ideológia vagy osztály szolgálataiban állva, osztályagitálás vagy öntudat ébresztésére, ébren tartására alkalmas eszköz”.²⁰ Másik út a szubjektív elhatalmasodása, az egyedül önmagára-reflektáló én, ami az ősi harmónia másik oldalról történő felbomlását szentesíti, hiszen ezáltal a mű és alkotója „elveszti az univerzummal minden összefüggését”. A megoldás – és itt emlékeztetni kell Kassák elemzett cikkének mindezzel egybecsengő, a művészet és élet újbóli egységét áhító soraira –: a kollektív korszak megvalósítása, mert csakis a kollektív korszakok művészete volt egykor (és lehet ismét) mentes a nagy töréstől s lehet lényegét tekintve szintetikus. Vagyis

¹⁹ Gáspár Endre a bécsi MA-csoport egyik legaktívabb fordítója és esszéistája. *Kassák Lajos – az ember és munkája* című könyve (Bécs, 1924.) máig az egyik legmélyebb megértésről tanúskodó Kassák-tanulmány.

²⁰ Kernstok Károly: *A kutató művészet*. In: Passuth Krisztina: *A Nyolcak festészete* Bp., 1967. 22.

társadalmi és – ehhez kapcsolódva – művészi mozgalom a kollektív korszakért, a kollektív emberért és a kollektív művészetért. Ezek az aktivisták végső – s legtágabban értelmezett – céljai, s maga a mozgalom – Gáspár Endre szavaival – „eltökélt lépést tett” az ideológia megvalósítása felé vezető úton. Ide kapcsolódik még egy – a Kassá-cikknél már tárgyalt – rokon motívum, az aktivizmus messianisztikus vonása: a hit. Mert Gáspár Endre szerint az aktivista világszemlélet jegyében tett lépések „kényszerítenek minket a hit megtartására”. Ilyen összefüggésben érthető és indokolt a „Tézisek . . .” utolsó, 15. pontjának határozottsága: „Az aktivizmus az út, melynek végén az új művek és az új ember áll.”

E részletesebben elemzett programtikkeken kívül – melyek bizonyos értelemben „leírják” az aktivista mozgalom 1925-ös helyzetét – a lap németre fordított verseket is közölt a MA költőitől: Tamás Aladártól, Nádass Józseftől és Reiter Róberttől; prózát Németh Andortól. Nádass és Reiter lapban található költeményeit előadóművészek szavalták el annak idején a Schwarzwaldsaal-ban, akárcsak a lap hátoldalán levő két Kassák-verset. Külön érdekesség, hogy Reiter Róbert *Tabalied* (*Tabala dal*) című műve már ezt megelőzően (a IX. évf. 3–4. számban) megjelent a MÁ-ban magyarul, mint Kassák 49-es költeménye is, melyet a jubileumi (X. évf. 1.) számban lehetett olvasni. A hátoldalon található másik Kassák-vers; az 56-os, azonban itt, a X. évfolyam 2. számban, német nyelven jelent meg nyomtatásban először.²¹

A néhány – német nyelvű – „utánközlésen” kívül további érv amellett, hogy a MA ezen száma az est alkalmából kiadott, programfüzet-szerű különszám volt: a képek elenyésző száma, amely meglehetősen szokatlan a MA sokéves gyakorlatának ismeretében. Mindössze két képet találhatunk ebben a számban, az egyik Alfred Hromatka térkonstrukcióját, a másik Kassák „Relief”-jét reprodukálta.²²

A Schwarzwaldsaal-beli előadást 1925-ben bizonyos értelemben előrevetítette a MA „hattyúdálát”. A folyóirat rendezvényei ugyanis propaganda-estek voltak abban az értelemben is, hogy ezeket az alkalmakat Kassákék mindig megragadták újabb előfizetők szerzésére, hiszen a lap fennmaradása szempontjából ez sorsdöntő volt.²³ Válságosra

²¹ A vers későbbi, magyar nyelvű felbukkanása: Kassák Lajos: *Tisztaság könyve*, Bp., 1926. 47.

²² L. a *Tisztaság* könyvében a képek között sorrendben negyedikként.

²³ „A MA fenntartási költségeinek számottevő része a csehszlovákiai és jugoszláviai terjesztésből került ki . . .” (K. L.: *Izmusok* 273.)

fordult a helyzet, amikor „Románia, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Lengyelország előbb megtagadta tőlük az előadások tartását, majd a lap terjesztését is eltiltotta. Politikai okok miatt.”²⁴

A másik tényező, mely 1925-ben – az anyagi nehézségeken kívül – a MA megszűnését előidézte, az „emigráció kereteinek széthullása” volt. A magyarországi helyzet némi konszolidálódásának hatására egyre többen mondtak búcsút Bécsnek. Érezhetővé vált, hogy az emigrációs lét pozitív motívumai – elsősorban a hazai fejletlen kulturális körülmények provincializmusától és konzervativizmusától való elszakadás lehetősége (mellyel a MA maximálisan élt is) – mellett erősödő alternatíva lett a hazatérés és újbóli bekapcsolódás abba a jellegzetesen kelet-európai hagyományba, melyben – a művészetek sajátos, belső fejlődés-problémáin túl (olykor ezek rovására) – a megoldatlan társadalmi kérdések és a progresszív szellemiség új eredményeinek tudatosítása is a haladó művészetre vár.

ANDRÁSI GÁBOR

²⁴ Uo. 281.

A TÁRSASÁG MUNKÁJÁBÓL

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG JUBILEUMI KÖZGYŰLÉSE

HETVEN ÉVES A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG

TOLNAI GÁBOR

1911. december 10-én, – hetven esztendővel ezelőtt – alakult meg a Magyar Irodalomtörténeti Társaság. Elnökévé az akkori hivatalos irodalomtörténetírás nagy tekintélyű személyiségét, Beöthy Zsoltot, titkárává pedig a fiatal Horváth Jánost választották. Az irodalom- és segédtudományai művelését óhajtotta szolgálni a Társaság; nagy létszámú tagságra építve, akik jórészt a középiskolák tanárainak sorából verbuválódtak.

Hetven év nagy idő egy tudományos testület történetében. Ortega y Gasset, a spanyol gondolkodó azt vallotta, hogy – egy intézmény virágkora ritkán szokta túlélni létrehozóik életét. Jubileumi ülésünk megnyitó szavainak nem lehet feladata a Társaság történetének felvázolása. Ünnepi találkozónkon külön előadás fog az első, közel fél évszázadunk történetéről elhangzani. Néhány szót azonban nekem is szólnom kell a múlttól. Az alakulástól eltelt első nyolc esztendőben értékes tevékenység folyt az Irodalomtörténeti Társaságban és figyelemre méltó publikációk láttak napvilágot folyóiratában, az Irodalomtörténetben. Horváth János szervező munkája folytán olyan tudósok és írók vállaltak szerepet a Társaság életében és folyóiratában, mint Király György, Babits Mihály, Schöpflin Aladár, Kuncz Aladár és más haladó egyéniségek. Ők maguk is támogatták Horváth – annak idején újítás-számba menő – módszerét, törekvését, az irodalomtörténetírás terén az esszé műfaját, de még az új irodalom vizsgálatát, kritikai szemmeltartását is. A konzervatív tendenciák azonban már 1918 elején erősödni kezdtek; olyannyira, hogy a Társaság fiatal titkára funkciójáról lemondott. 1919 őszén pedig kizárták a tagság sorából Király Györgyöt, Babits Mihályt, Schöpflin Aladárt, Benedek Marcellt; mindazokat, akik a két forradalomban szerepet vállaltak. 1919 után – kell-e mondani –, a még egy évtizedet sem élt intézménynél fájdalmasan hanyatló korszak következik.

A 20-as évektől a Magyar Irodalomtörténeti Társaság tevékenysége kevés nyomot hagyott tudományágunk történetében. Nem véletlen,

hogy a taglétszám – a középiskolai tanárok nagy köre – lecsappant, a korábbiak egyharmadára. Az sem véletlen, hogy a 30-as évek elején, az ez időbeni fiatal irodalomtörténészek nem találták helyüket az elsekélyesedett szellemű intézményben, s Szerb Antal vezetésével megalakították a Magyar Irodalomtudományi Társaságot. Néhány éven át ezek a fiatalabb irodalmárok rendeztek gazdag programú vitaüléseket és felolvasásokat. Igaz, 1941-ben egy kitűnő fiatal irodalomtudós lett Társaságunk titkára Barta János személyében. Azonban a még fokozottabban nehezedő konzervatív nyomás súlya alatt ő sem volt képes az intézményt megújítani.

A felszabadulás után nem sokkal kísérlet történt a megújulásra. A teljes átalakulás azonban csak 1949-ben következett be, amikor Lukács György lett a Társaság elnöke. Programadó előadásában részletekre kiterjedő alapossgal felvázolta irodalomtörténetünk marxista újraértékelésének legfontosabb szempontjait. Megfogalmazta, hogy irodalmi fejlődésünk marxista revíziója minden korábbi átértékelésnél lényegében kell, hogy különbözzék. Míg a múltban csak ösztönösen, önkényesen, rendszertelenül értelmezték újra a múltat, addig a mi munkánk tudatos feladatvállalás. Kifejtette, hogy amikor mi újraértékeljük irodalmunk fejlődését, tudatában vagyunk átalakulásunk társadalmi jelentőségének; az átalakulást mi nem sejtjük, hanem világosan látjuk és értékelni tudjuk. A mi munkánk – ez esetben szó szerint idézve szavait: – „... a tudatos és tudatosan haladó társadalmi átalakulás szükségszerű következménye.”

Lukács fél évtizedes elnöksége idején – 1953-ig vezette a Magyar Irodalomtörténeti Társaságot – új korszak nyílt nemcsak intézményünk életében, hanem tudományágunk egész történetében. Beteljesedett az, amit a marxizmussal haláláig szemben álló, de világosan látó, ösztönösen érző Ortega y Gasset már a spanyol köztársaság idején mondott, Rafael Albertinek, a költőnek, megismételve és kiegészítve már citált szavait: – Egy intézmény virágkora ritkán szokta túlélni megalkotóik életét, de talán – ezek a kiegészítő szavak – ha a szocializmusban valóban azt hozzák majd létre, amit kiemelkedő gondolkodói megálmodtak, a marxisták képesek lehetnek egy intézmény megújítására.

Így történt. 1948-ban, a marxizmus–leninizmus szellemében megújult a Társaság. Folyóirata jelentős szintre emelkedett, s az égisze alatt kiadásra kerülő Magyar Klasszikusok című könyvsorozat – ami a reneszánsztól Radnóti műveig bezárólag – válogatásaival és bevezető tanulmányaival elsőnek értékelte újjá a magyar irodalom fejlődéstörténetét. Folyóiratunk munkatársainak és a Magyar Klasszikusok sajtó alá rende-

zöinek, s bevezetései íróinak sorában egyaránt ott voltak az öregebb, a felszabadulás után marxistává lett irodalmárok és az akkor még fiatal nemzedékek tagjai. Persze a folyóirat tanulmányaiban és a sorozat bevezetőiben nemegyszer találkozunk még olyan elemzésekkel, amelyek leegyszerűsítő, vulgarizáló nézeteket fejeznek ki. Törvényszerű velejárója ez ennek az időszaknak. Azonban a folyóirat-tanulmányoknak és a közel hetven kötetet kitevő Magyar Klasszikusok kísérő írásainak elévülhetetlen a történeti jelentősége, s az akkori Társaság munkájának egészével máig példát mutatnak számunkra.

Lukács Györgynek az elnöki tisztről való távozása után, egytől-egyig hivatott vezetői voltak a Társaságnak. Így Barta János, két alkalommal is. Először Lukács után, majd Földessy Gyulát és Komlós Aladárt követve. Aelnöki funkciót töltötték be: Waldapfel József, Bóka László, Kardos Tibor, Szauder József, Barta János, Keresztury Dezső, Kéry László és Bán Imre. Titkárok, illetőleg főtítkáraink voltak: Király István, Pándi Pál, Szabolcsi Miklós, majd újra Pándi Pál és Weber Antal. Lukács György indítása, kezdeményezése – ismét hangsúlyozni szeretném –, irodalomtudományunk fejlődésére tett meghatározó befolyása már a történelmi múlt világába tartozik, jelentősége korszakalkotó. Az ő időszakát követő munkásságról nem lehet feladatunk még jelzésszerű értékelést sem adni. Az azonban kötelesség számba megy, hogy szóljunk néhány szót törekvéseinkről, szándékainkról, munkánk jellegéről; értékelést csak olyan esetben nyújtva, amikor a szubjektivitás mindenképpen elkerülhető.

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság arra törekedett és arra törekszik ma is, hogy a felsőoktatási intézmények, a középiskolai tanárok és az irodalommal foglalkozó különböző szervek fóruma legyen. Különösen azt igyekszünk elérni – ebben a Horváth János korszak példáját követve –, hogy a középiskolai tanárok minél szélesebb körét sorakoztassuk fel munkánkhoz. A középiskolai tanárok változott körülményei folytán nem könnyen elérhető célkitűzés ez. Már régen hagyományossá váltak – az évenként többnyire kétszer megrendezésre kerülő – vándorgyűléseink vidéki központokban. A többnapos ülések gyakran jubiláris alkalmak nyújtotta témákkal foglalkoznak, vagy egyéb irodalomtörténeti kérdéseket tűznek napirendre, többnyire vitaülések formájában. A témaválasztások során aktuális igényeket igyekszünk kielégíteni. Példát is említve, egyik legutóbbi vándorgyűlésünkön, Riedl Frigyes jubileuma alkalmából különböző fokon folyó oktatási kérdések tárgyalattak meg. A többnapos vándorgyűlésekről még annyit: a zárónapon csaknem minden alkalommal élő irodalmi problémák kerülnek napirendre. Az imént említett ülésen például kerekasztal-értekezlet volt a legújabb világirodalmi regényről. Az utóbbi több mint fél évtizedben

felolvasó- és vitaüléseket rendszeresítettünk Budapesten. E havonkénti találkozók témái között szerepeltek közelmúltban elhunytak (Nagy László, Kormos István) életművének értékelése, viták új szépirodalmi, s tudományos művekről, a társtudományok – mint a nyelvészet, a történetírás, a művészettörténet – képviselőinek részvételével is. Még néhány példa: vitát rendeztünk a novella mai kérdéseiről, az esszéről, de új világirodalmi jelenségekről ugyancsak, mint a legújabb osztrák líráról, egy nagy katalán költőről, s nem kisebb érdeklődést kiváltva, egy évtizedek óta halottról, Alexandr Blokról. A középiskolai tanárok igényeinek, kérésüknek tettünk eleget azzal, hogy műelemző vita-előadásokat tartottunk Örkény drámáiról, Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényéről, Bulgakov *Mester és Margaritájáról*.

Nem folytatom, mivel a példák kiemelésével akarva-nemakarva értékek is. Ez pedig nem az én feladatom. Annyit azonban még tárgyilagosan elmondhatok, hogy folyóiratunk, az Irodalomtörténet immáron több mint egy évtizede, Nagy Péter szerkesztésében kiemelkedő színvonalra emelkedett. Változatos, tematikailag arányosan közreadott tanulmányai, cikkei a szakszerűség és ugyanakkor a szakmai érdekesség szem előtt tartásával kivívták a folyóirat számára az érdeklődést a szakemberek körének keretein túl is.

Hadd mondjam meg még azt: örömmel tölt el bennünket, hogy a hetvenedik évfordulón adhatjuk át első alkalommal a Toldy Ferenc emlékérmét. Az pedig csak meglepedést válthat ki, hogy irodalomtörténeti pályázatunkra közel negyvenen nyújtottak be értékes tanulmányokat; csaknem kivétel nélkül tanárok. Jelenti ez azt: – sikerült a Társaságnak valamire megmozgatni a sok értékes tagot számláló pedagógusi kart.

Eredményeinket, törekvéseinket sorakoztattuk fel. Az ilyen jubiláris alkalom – mint a mostani is – alkalmul szolgál nemcsak az összegezésre, hanem a számvetésre is, arra a kérdésre válaszolni: hogyan tovább? Nem szabad, hogy meglepedettség legyen úrrá rajtunk. Haladnunk kell tovább a megkezdett úton; de fokozni kell vitáinkat, az új jelenségekre történő gyors visszhangkeltést, a társtudományokkal való együttműködést, s kialakítani eddig fel nem tárt kezdeményezéseket is. És minden ezután következő lépéseinket fokozódó mértékben kiterjesztve a hivatásos irodalomtörténészeken kívüli körökre – mint eddig is törekedtünk erre –, elsősorban kielégítve a középiskolai tanárok, az irodalommal foglalkozó múzeumi, levéltári, művelődés-otthoni kollégáink igényeit, de úgy is mondhatnánk: – felkelteni igényeiket.

SZABOLCSI MIKLÓS

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya nevében tisztelettel üdvözlöm a 70. évfordulóját ünneplő Magyar Irodalomtörténeti Társaságot. És szeretettel köszöntöm a magam nevében is, – hiszen, mint irodalomtörténettel foglalkozó, hosszú ideig ott voltam hallgatóként, oktatóként, vitatkozóként a Társaságban, az üléseken, emlékezéseken, megbeszéléseken.

Úgy illene talán, hogy ez alkalommal a Társaság munkájáról, teljesítményeiről, történetéről szóljak. De ezt megtette az elnöki megnyitó és szólnak erről a tudományos előadások is. Csak annyit talán, hogy a Társaság élete is az állandóság és a változás dialektikájában szemlélhető; hogy működési formában is, szellemében is, sokat változott e sűrű 70 év alatt. Ma sokszor és joggal a hagyományt hangsúlyozzuk; és ilyen szempontból a Társaság a valóban megújult és mindig megújuló magyar irodalomtörténetírás hagyományát képviseli, – egy a nemzeté válás korszakában megerősödött tudományág további fejlesztését, elmélyítését, korszerűsítését. – A magyar nemzeti hagyományt legerősebben megtestesítő magyar irodalom múltjának és jelenének kutatóit, és ismeretőit, vizsgálóit és népszerűsítőit fogja össze. De a Társaság története a változás és megújulás szükségére is figyelmeztet; az ünnepség alkalmából is hadd emeljen ki a folytatás mellett az újrakezdés szükségét.

Az utóbbi időben Társaságunk már kezd új módon dolgozni. A magyar irodalom története mellett világirodalomtörténettel is foglalkozik, a viták élénkebbé váltak, emlékülései változatosabbakká. De az új helyzet új megoldásokra int, új teendőkre figyelmeztet. Tisztáznunk kell: mi a helye Magyarországnak mostani és most alakuló kulturális-tudományos szervezetében a nagymúltú Társaságnak. A nemzeti hagyományoknak ugyan megmarad, sőt talán fontosabb is lesz a szerepe, de az irodalomé mellett az eddiginél inkább került előtérbe a zene, képzőművészet, építészet, gondolkodástörténet múltja. Az irodalom ismeretetésének, elemzésének és átadásának új és új módszerein kell gondolkodnunk, az ismert művek és pályák új oldalait kell felmutatnunk. Széles körű kitekintés, és mélyre ásás, – munkánknak ebben a két irányban kell haladnia, az eddiginél is merészebben.

Talán még több újítani valónk van munkánkban szervezeti téren, – az új helyzet új megoldásokat is követel. Gyűléseink, emléküléseink szervezése még mozgékonyabb, lefolyása még változatosabb lehetne, a helyi kezdeményekre és sajátosságokra jobban kell építeni, a rendezvények légköre még barátságosabb és még vitázóbbá kell, hogy váljék. Társaságunknak állandó és mindig újból jelentkező feladata, hivatása a tudomány és felsőoktatás belső köreit, eredményeit és munkatársait

összekötni az általános és középfokú oktatásban dolgozókkal, a sokat emlegetett „magyartanárokkal”, – és a jövődő tanáraival, kutatóival is. A most alakuló, már a 2000. évet előlegező műveltségnek szerves része kell, hogy legyen továbbra is az irodalomról való tudás, az irodalom múltjának ismerete, a nemzeti és nemzetközi érték felismerése. De ez nehéz és egyre nehezebb feladat, és ezért az irodalom oktatásának kérdése mindennél nagyobb fontosságot nyer napjainkban, – az irodalom oktatását kell Társaságunknak továbbra is, s még jobban segítenie, munkásait bekapcsolnia munkánkba. Most már, mint többszörösen „magyartanár” kérem ezt a Társaságtól.

Teendőkről, tervekről, jövőről szóltam; azt hiszem, így köszönhetjük, így ünnepelhetjük igazán a 70. évest, a Magyar Irodalomtörténeti Társaságot.

BENKŐ LORÁND

A rokon társadalomtudományi társaságok és külön is a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében tisztelettel, szeretettel köszöntöm a Magyar Irodalomtörténeti Társaságot, vezetőségét és tagságát abból az alkalomból, hogy a Társaság fennállásának hetven éves jubileumát ünnepli.

Jól ismeretes, hogy a tudományos társaságok – noha funkciójuk az idők, viszonyok változásával többé-kevésbé módosul – milyen jelentékeny szerepet töltenek be a magyar tudományosságban általában és egy-egy tudományszak életében különösképpen. Jóllehet a tudomány mai szervezettségének szintjén már nem egyedüli testületi képviselői szakterületüknek, működésük nem egy vonatkozásban ma is kiemelkedő, sőt páratlan és pótolhatatlan. Azzal, hogy tudományuk hivatásos munkásait összefogják e tudományág kedvtelésből művelőivel és pártolóival, kifelé és befelé egyaránt képviselik, reprezentálják a szakma egészét, és biztosítják annak társadalmi háttérét. Közvetlenebb társadalmi kapcsolataikkal hatékonyan közreműködnek vagy éppen kezdeményező szerepet vállalnak tudományáguk közérdekű rendezvényeiben. Szélesebb kereteikkel tág megnyilatkozási színteret és nyílt vitafórumot nyújtanak a szakmai kérdések tárgyalásához, s a tudományos ismeretek, eredmények terjesztésében, népszerűsítésében is jelentős feladatokat látnak el.

Nem az én tisztem nyilatkozni arról, hogy a Magyar Irodalomtörténeti Társaság fennállásának hét évtizede alatt, illetőleg manapság miként tett és tesz eleget a reá háruló kötelezettségeinek, hogy mit

jelentett és jelent a magyar irodalomtudomány számára. Mégis, engedjék meg, hogy mint egy nagyon közeli tudomány képviselője, aki többrendbeli kapcsolatban van az Irodalomtörténeti Társasággal, kifejezzem azt a tapasztalati alapon álló meggyőződésemet, hogy testvértársaságunkat ez a jubileum életének mozgalmas, tevékeny, sikeres szakaszában találja. Erről tanúskodnak a tudománytörténet fontosságát alátámasztó emlékülései; érdekes, aktuális tematikájú vándorgyűlései; az irodalmi műveltség terjesztését, az iskolai irodalomtanítás megjobbítását, magasabb színvonalra emelését segítő rendezvényei.

A Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak ezt az élő, alkotó szerepét, a magyar tudomány és a magyar közművelődés előbbrevitelében kifejtett sokrétű tevékenységét a magyar nyelvtudomány munkásai közelről látják és nagyra értékelik. Hogyne vennénk hát részt ebben a mai ünnepségben mi, nyelvészek is a legnagyobb örömmel, amikor e két tudományszakot mind múltjában, mind jelenében annyi szál köti össze, a magyar nyelv és irodalom kutatásának nem egy területen összefonódó tematikájától kezdve az oktatás minden szintjén együttes, egymáshoz szorosan simuló részvételünkig bezárólag.

Amiként tudományszakjaink múltja, jelene és nyilvánvalóan jövője is szervesen kapcsolódik egymáshoz, ugyanolyan testvéri viszony fűzte és fűzi össze társaságainkat is. E jubileum alkalmával szükségszerűen a múltba is tekintve érdemes felidéznünk, hogy a két társaság alapításában milyen kölcsönös ragaszkodással és szorgoskodással vettek részt szaktudományaink akkori jelesei. A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1904-ben való létrejöttékor az alapító, választmányi és rendes tagok közt ott találjuk többek között Alexander Bernát, Bán Aladár, Beöthy Zsolt, Császár Elemér, Gyulai Pál, Heinrich Gusztáv, Horváth Cyrill, Horváth János, Négyesy László, Riedl Frigyes, Szilády Áron és még sok más irodalomtudós nevét, nem is szólva az írókról, Gárdonyi Gézáról, Móricz Zsigmondról, Szabó Dezsőről stb. És néhány évvel később, amikor a Magyar Irodalomtörténeti Társaság megalakulására kerül a sor, az első közgyűlés viszonylag zárt testületében, sőt részben a tisztikarban ott van Balassa József, Csefkó Gyula, Gombocz Zoltán, Kertész Manó, Lehr Albert, Melich János, Pais Dezső, Petz Gedeon, Szily Kálmán, Szinnyi József, Tolnai Vilmos, Trócsányi Zoltán, Zolnai Béla és még megannyi más nyelvtudós. Az említettek szaktudományi érdemeit, tudománypolitikai törekvéseit az utókornak különbözőképpen lehet és kell is megítélnie. Abban a vonatkozásban azonban – a társaságalapítások mozzanataiból is kitetszően – mindnyájan együtt említhetők, hogy a két tudományterület szoros kapcsolatát vallották, együttműködésén munkálkodtak, és egymás törekvéseinek megértése, egymás eredményeinek ismerése és elismerése jellemezte felfogásukat.

Az ilyen arányú részvétel egymás ügyeiben sajnos már a múlté, nem kis mértékben objektív okokból, hiszen a két tudományszak szemlélete, elvei, módszerei, tematikája az összekötő szálak ellenére is inkább divergens fejlődést mutatnak. Annál inkább jóleső érzéssel regisztrálhatjuk, hogy a két társaság kapcsolatai a múlt hagyományainak és a jelen egymásrautaltságának megfelelően ma is örömdetesen szorosak. A közös rendezvényektől, az egymás üléseinek látogatottságán, az azokon való aktív szereplésen keresztül egészen a közös ügyek, gondok baráti megbeszéléseiig széles skálán megmutatkoznak. Biztosak vagyunk benne, hogy társaságaink együttműködése a jövőben is egyik elsőrendű színtere és záloga lesz a két tudományszak kapcsolatainak.

Kedves Barátaim!

Ezen ünnepi alkalomból kívánok a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak a magam, a hazai nyelvtudomány művelői és a képviseltem testületek nevében további sikeres munkálkodást irodalomtudományunk javára és irodalmi közműveltségünk hasznára.

SIPOS LAJOS:

BEÖTHY ZSOLTTÓL LUKÁCS GYÖRGYIG AZ IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG TÖRTÉNETÉRŐL

1911-ben, éppen 200 évvel az első magyar irodalomtörténeti munka, Czwittinger Dávid *Specimenjének* megjelenése után, Horváth János, az Eötvös Kollégium tanára Pintér Jenő és Baross Gyula gimnáziumi tanárokkal együtt irodalomtörténeti társaság megalapítására gondolt. A létrehozandó társaságot tudatosan, jelképesen, dátumszerűen Czwittinger könyvéhez akarták kapcsolni. Ezzel a gesztussal is vállalni és folytatni kívánták a magyar irodalomtörténetírás hagyományait: Czwittinger és Bod Péter tevékenységét, a 18. század specializálódását, a 19. század rendszerező munkáját.

Horváth János, Pintér Jenő és Baross Gyula tervük megfogalmazásakor megérezték szakterületük viszonylagos elmaradását, krízishelyzetét.¹ Az irodalomtudományi kutatásnak ekkor ugyanis intézményes kerete még nem volt. A munka a Történeti Társulatban vagy a

¹ A Társaság megalakulásáról: It, 1912/1–2.; 1913/4.; 1922/1; Dr. Pintér Jenő [önéletrajza] In.: *Amíg városlatyá lettem*. Szerk.: György Endre, 1930.

német inspirációjú Philológiai Társaságban folyt, a monográfiák a *Történelmi Életrajzok* sorozatban jelentek meg, az irodalomtörténeti tárgyú cikkeket javarészt az Egyetemes Philológiai Közlöny és az Irodalomtörténeti Közlemények publikálta. Az alkalmazott eljárási módszerek sem voltak elég sokrétűek és elég korszerűek. Bár Dézsi Lajos 1904-ben egyik tanulmányában az irodalmi művek megközelítésének nyolc metódusát sorolta föl, valójában ekkor mindössze két irányzat élt: az utókor által preszcientikusnak nevezett, Beöthy Zsolt nevével jellemezhető filológiai eljárás és a Péterfy Jenő munkáját folytató, akkor kezdő irodalomtörténészek és filozófusok, a majdani Vasárnapi Kör tagjai által művelt lélektani-filozófiai-esztétikai módszer.

Horváth Jánosék a lehetséges utak között választva Beöthyhez fordultak. Döntésüket sok minden motiválhatta. Motiválhatta az irodalomtörténetírás folytonosságának kívánása, a hagyományok tisztelete, a Lukács György-féle filozofikus megközelítéssel és a Nyugat impresszionista kritikai gyakorlatával szembeni idegenkedés, de motiválhatták ezt a döntést praktikus okok is: a hivatalos támogatás megszerzésének reménye, Beöthy általános ismeretsége vagy esetleg személyes kapcsolat, netalán megbecsülés. Beöthy Zsolt, aki majd minden lehetséges tisztséget viselt már ekkor, pontosan úgy, ahogy Ady 1900-as *Takács tanár úr* c. novellájának főhőse mondta, a legnagyobb irodalmi tekintély volt. A nagyközönség, de még az írók is őt magát elsősorban tankönyveivel azonosították. Ezért beszélt róla elismeréssel Mikszáth, később Ady, s ezért nem volt lényegében rossz szava a *Kistűkőr* írójáról Németh Lászlónak sem. Horváth János azonban, aki Baross Gyulával és a nemrég Pestre került Pintér Jenővel szemben valószínűleg megszabta az alapításra készülő kis kör szellemiségét, irodalomtörténészként is sokra becsülte Beöthyt. 1908-ban irodalomtörténetírásunk „leghivatottabb képviselője”-ként emlegette, 1912-ben „sokfelé tekintő figyelmé”-t dicsérte. Beöthyhez, aki professzorként annak idején személyes közbenjárásával is segítette (szemléletük különbözősége ellenére) végig ragaszkodott.²

Az Irodalomtörténeti Társaság megalapítása így kapcsolódott az akkor hivatalosnak tekintett, valójában azonban egyetlen szervezeten funkcionáló irodalomtörténész iskolához. A szervezők megnyerték terüknek Beöthyt, Négyesy Lászlót és Riedl Frigyeszt. Ezután 1911. december 10-én került sor az Akadémia Elnöki Tanácstermében a Társaság alapító gyűlésére.

² Idézi: Reisinger János: *Irodalmi gondolkodásunk a századfordulón*. Horváth János és Babits Mihály. Literatura, 1980/3–4.

A Társaság megalakítására fölszólító felhívásnak nagy visszhangja támadt. Az alakuló ülésen 113-an jelentek meg: egyetemi oktatók, miniszteriális vezetők, könyvkiadók, érdeklődők, legnagyobbbrészt gimnáziumi és polgári iskolai tanárok. Rövidesen mintegy 400-an jelezték csatlakozási szándékukat.

Az 1911-es év kétségtelenül kedvezett mindenfajta csoportosulásnak, szervezkedésnek, polarizálódásnak. Magyarország – Ady szavait önkényesen válogatva – már nemcsak „terhelt ország, összevissza ország, koldúsország, beteg ország”, de „robbanó ország” is volt. Ebben a történelmi pillanatban természetesnek hatott az értelmiség általános és speciális aspirációjának növekedése is. Ez azonban nemcsak az 1911-re feszültebbé vált politikai és szellemi szituációval, hanem egyrészt az értelmiség, főként a humaniorákkal foglalkozók előtörténetével magyarázható. A 19. század végén ugyanis, amint ez Németh G. Béla korszakmonográfiájában olvasható, megnőtt a humán értelmiség szerepe: a magyar hatalmi erők reprezentációjukat a társadalomtudományi ágazatok ún. szellemtudományi részére bízta.³ Az értelmiség, amelyik így és ekkor nagyobb funkciót kapott a hatalom képviselőiben és az ideológia kimunkálásában, az 1910-es évekre – tévesen – tágabbnak érezte saját autonómiáját is. A számszerű növekedés ezt az önminősítést erősíthette: 1891-hez képest ekkorra megduplázódott az egyetemi hallgatók száma, a bölcsészeké ötszörösére nőtt, s bár még mindig a jogászok jelentették a politikusi gárda utánpótlását, kétségtelenül számottevővé vált a tanárság is: a mintegy 700 gimnáziumban és polgári iskolában bizonyos határok között ők szabták meg az átadásra kiszemelt anyagot és az átadás módját. A szaktudományok művelésében is egyre nagyobb szerepet kívántak. A valamikor gimnáziumi tanár Péterfy Jenő, Alexander Bernát, Heinrich Gusztáv, Riedl Frigyes, Waldapfel János munkáját folytatva ők adták az Egyetemes Philológiai Közlöny munkatársainak jó részét, de (eltérően a többi tudományágtól) országosan szervezett keretek nem álltak rendelkezésükre. A perifériára szorultak. A gimnáziumok értesítőibe írták dolgozataikat mint Babits és Király György, részt vettek pedagógiai csatározásokban mint Szabó Dezső, bekapcsolódtak a Huszadi Század és a Nyugat munkájába mint Balázs Béla, részt vállaltak a Társadalomtudományok Szabadiskolájában mint Benedek Marcell, és tankönyvet írtak mint Kaffka Margit.⁴ E

³Németh G. Béla: *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitívizmus korában*. Bp. 1981. 183.

⁴További érdekes adatokat szolgáltat: Deák Gyula: *Polgári iskolai író-tanárok élete és munkái*. Orsz. Polg. Iskolai Tanáregyesület kiadása, 1942.

szétszórtan végzett munkához az 1911. december 10-én megalakult Irodalomtörténeti Társaság intézményes szakmai fórumot kínált.

Természetesen ilyen szakmai lehetőségnek tekintették a Társaságot azok is, akik az irodalomtörténetírás konzervatív, nacionalista, filologizáló módját kívánták erősíteni. 1911-ben ezt a lehetséges utat látszott jelezni a tisztikar: az elnökké emelt Beöthy Zsolt, az alelnök Dézsi Lajos, legifjabb Szász Károly, Zoltvány Irén pannonthalmi szerzetes-tanár, az idősebb kutatók közül a tiszteleti tag Szilády Áron, a *Toldit* kommentáló Lehr Albert, s a fiatalok táborából (többek között) az 1908-ban érdekes könyvvel jelentkezett neokatolikus Alszeghy Zsolt.

Főként Beöthy személye jelezhetette a Társaság munkálkodásának várható irányát. Ő volt az, aki 1908 után a Holnaposok és a Nyugat ellen harcosan védte a konzervatív szellemiség állásait. A neki küldött levélben írta le a Holnapról Apponyi Albert kultuszminiszter a hírhedtté vált szavakat (a rút pervezitás tolakodó szellemeinek nevezve az antológia szerzőit), s Beöthy volt az, aki 1909-ben a Budapesti Újságírók Egyesülete által kiadott Almanachban a nemzeti hagyományok elutasítása okán tagadta meg Adyt és nemzedékét. A konzervatív szellemiségű filologizáló irány igenlésében Beöthynek jó társa volt Négyesy László. Négyesy, aki az 1913-as közgyűlésen a Társaság tagjainak a munkáját a „nemzeti szellemű” anyaggyűjtésre kívánta korlátozni,⁵ a fiatal kutatók szemében akkor mégis vonzóbbnak tűnt. Ők, akárcsak Kosztolányi,⁶ a századelőn tartott stílusgyakorlataira emlékeztek, arra az eszményi parlamentre, melyen egyszerre indulhatott Juhász Gyula, Babits Mihály, Oláh Gábor és a majdani népbiztos, Vágó Béla pályája is. Azok számára azonban, akik nem a stílusgyakorlatok professzorát ismerték (s az 1920-as években kapcsolódtak be a munkába) Négyesy Berzeviczy Alberttel, Beöthyvel és a társasági tisztségviselővé választott Kéky Lajossal együtt (amint ezt Tolnai Gábor emlékezete megőrizte),⁷ a konzervativizmus szimbóluma volt.

Más táborot vonzott az Irodalomtörténeti Társaságba az alapításban közreműködő Riedl Frigyes. Beöthyhez és Négyesyhez képest neki volt a legrövidebb egyetemi múltja, mindössze 1905-ben foglalta el Gyulai Pál katedráját, de az akkori bölcsészkaron neki volt a legnagyobb hatása is. Babits 1904-es, Juhász Gyula és Kosztolányi 1905-ös leveleikben említik (Kosztolányi szerint „méltó [ő] arra, hogy róla mint az első magyar irodalomtörténészről” essék szó), Benedek Marcell 1905-ös

⁵ It, 1913/4. 197.

⁶ Kosztolányi Dezső: *Írók, festők, tudósok*. Bp. 1958: II. 309–11.

⁷ Tolnai Gábor szíves emlékidéző tanácsait e helyen is köszönöm.

naplóbejegyzése rajongva idézi föltűnését, gesztusait, a pozitivistákat meghaladó szemléletét, „a beleéléssel támogatott megértés”-sel készült elemzéseit, s általában óráit, melyekre az akkor már jeles színész Beregi Oszkár is eljárt. „A Riedl-órák” – írta Benedek Marcell – „közelebb hozták” az 1905-től volt egyetemistákat „egymáshoz is”. S nemcsak az előadásokon. Riedl híres teáin a következő tanár- és tudósnemzedék legkiválóbb tagjai találkozhattak. Megfordult itt az Eötvös Kollégista Kuncz Aladár és Laczkó Géza, meg Kosztolányi Dezső, Rédey Tivadar, Benedek Marcell, Hoffmann Edit, Sikabonyi Antal és Király György is.⁸ 1911-re a volt Riedl-tanítványok már számottevő tagjai a budapesti szellemi életnek: Benedek Marcell gimnáziumi tanár, könyvei, tankönyve, fordításai jelentek meg, szoros kapcsolatban volt a Thália Társasággal, Lukács György körével, Laczkó Géza, Kosztolányi Dezső ismert író, Kuncz Aladár, Király György gimnáziumban dolgozik és publikál, Sikabonyi Antal és Rédey Tivadar közreadta Komjáthy-ról, illetve Péterfy-ról írt munkáját. A Társaságban is jelentős hely jutott nekik. Király György a választmány tagja lett, a választmányi tagságra szavazatot kapott még, (de nem lett a választmány tagja) Benedek Marcell, Kuncz Aladár és Rédey Tivadar; rövidesen bekapcsolódott a munkába majd minden volt Riedl-tanítvány is.

Riedl Frigyes mellett a Társaság alapítói között az irodalomtudomány megújításáért munkálkodók is helyet kaptak. Közéjük tartozott az 1911-ben harmincéves Pintér Jenő, aki – Németh László önéletírása szerint – radikális szellemű volt, új élet- és irodalomszemléletet képviselt, s gimnáziumi óráin Adyt és Babitsot tanított,⁹ Földessy Gyula, aki 1911-ben már Ady hívéül szegődött, s Horváth János, aki bíráló szakértelemmel ugyan, de első könyvét szentelte Ady Endre költészetének. Horváth János a Társaság munkáját is más irányba kívánta befolyásolni, mint Beöthy és Négyesy. 1913-as titkári jelentésében – konstatálva a Társaságon belül a filológiai és az esztétikai jellegű kutatási irány meglétét – a tagok figyelmét nem a múltra, hanem a jelenre irányította: egyrészt az élő irodalom vizsgálatát ajánlotta, másrészt az esszé műfaj lehetőségeit kínálta – népszerűsítette.¹⁰

⁸ Babits–Juhász–Kosztolányi *levelezése*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Belia György, Bp. 1959. 30., 80., 106.; Benedek Marcell: *Naplómat olvasom*. Bp. 1965. 151–52.; Kenyeres Ágnes: *Utószó*. In.: Király György: *A filológus kalandozásai*. Bp. 1980.

⁹ Németh László: *Homályból homályba*. Bp. 1977. I. 150–151.

¹⁰ It, 1913/4. 205–6.

Az alapító tagok tehát legalább háromféle kutatási módszer, irány és iskola, s ezzel: három szemlélet kiteljesedését teheték lehetővé. Biztosíthatták Beöthy, Négyesy, Dézsi Lajos, Zoltvány Irén nyomán a pozitivisták kutatás továbbélését, keretet adhattak Beöthyék meghaladásának is, hiszen Kosztolányiban, Babitsban erős ellenszenv élt a Beöthy nevével jelzett iránnyal szemben,¹¹ ugyanakkor azonban biztosíthatták volna egy új, esztétikai jellegű vagy filozofikus szemlélet kialakulását is; erre Péterfy barátjában, Riedl Frigyesben és Péterfy tanítványában, Horváth Jánosban megvolt a készség,¹² a Lukács-körrel szoros kapcsolatban volt fiatalokban megvolt (meg lehetett) a hajlam és a szándék.

Az 1911. december 10-i alapítás körülményeit kommentáló sajtó mindebből Beöthy térnyerését érezte döntőnek. A Hét szerint „a hatalom régi urai egy több órás barikádharc után beültek a trónusba és proklamálták saját dinasztiaik uralmát”, a Világ december 14-i számában, a *Fekete irodalomtörténet* című írásban meg éppenséggel ez volt olvasható: érdemleges tudósok és radikális szemléletű kutatók helyett az új csoport vezetését papok és ismeretlen embereik ragadták magukhoz.

A Társaság működésének első szakaszában, 1911 és 1919 között A Hét és a Világ várakozása ellenére éppen az elnök Beöthy irányzatának meghaladása lett a tevékenység legjellemzőbb mozzanata. Ez, bár nem egyformán, a munka minden területén tapasztalható volt: az 1912 elején megindult társasági folyóirat, az *Irodalomtörténet* publikációiban, a tagság belső arányainak alakulásában, a felolvasásokon és a közgyűléseken.

Árulkodón bizonyítja ezt (a folyóiratról akarattal nem szólván) a tagfelvételek alakulása, a felolvasó ülések programja.

A Társaság létszáma látványosan nőtt: 1914-re már 1107-en vettek részt a munkában. Bekapcsolódtak a tevékenységbe jelentős írók, költők, újságírók is. A Társaságról közölt híryanag szerint 1911-ben például Gárdonyi Géza, Babits Mihály, Schöppflin Aladár, Palágyi Lajos, 1912-ben Szabó Dezső, Mikes Lajos, Szabolcsi Lajos meg Pekár Gyula, Endrődi Sándor, Kozma Andor, 1913-ban (Pintér Jenő ajánlásával) Ady Endre, majd Hatvany Lajos, Nagyenyedről Jékely Lajos, az egyetemista Komlós Aladár, 1915-ben Bányai Elemér, 1916-ban Gábor Andor, 1917-ben (Horváth János ajánlásával) Karinthy Frigyes, 1918-ban

¹¹ *Babits–Juhász–Kosztolányi levelezése*. I. m. 47.; Kosztolányi Dezső: *Írók* . . . (I. m.): I. 17.

¹² Vö.: Martinkó András: *Horváth János és az Eötvös Kollégium*. Kortárs, 1979/1. 90–8.

Kemény Simon és Ambrus Zoltán, 1919-ben a Babits-körhöz tartozó fiatalok: Komjáthy Aladár és Fábry Zoltán s a Közoktatásügyi Népbiztosságon dolgozó Gaál Gábor.

A Társaság életét a felolvasó ülések jelentették. Ezeket az alkalmakat, melyeket általában évente ötször-hatszor szerveztek, s melyeken esetenként két vagy három dolgozat került sorra, fel lehetett volna használni a tudomány alkotó művelésére, a szaktudomány eredményeinek ismertetésére, s fel lehetett volna használni a szaktudomány és a nagyközönség kapcsolatának erősítésére is. Az előadások nagy része a Bessenyei fellépésétől 1882-ig, Arany haláláig tartó korszakhoz kapcsolódott, az előadók ebből az időszakból Kazinczy, Vörösmarty, Petőfi mellett főként Arannyal foglalkoztak (az 59 előadásból nyolcat szentelve Arany költészetének), a századvég költői közül pedig főként Komjáthyt népszerűsítették. Ez az irányzatosság pedig, anélkül, hogy pontosan lehetne tudni, mi volt a témák kiválasztásában a társasági titkár szerepe, Horváth János szemléletének hatására utal. Horváth János ugyanis az irodalom önelvű fejlődésének gondolatát propagálva, ezt a szakaszt tekintette a nemzeti klasszicizmus idejének, s benne Arany költészetét a csúcspontnak. Az ülések egy újfajta irodalomkép kialakításának szándékát is mutatták. Főként a fiatal kutatók jelezték-jelezhették ezt a szándékot. Ők – például Elek Oszkár, Földessy Gyula, Gragger Róbert, Pais Dezső és mások – a legközvetlenebb múltat idézték, érzékenyen figyeltek a magyar és a világirodalom párhuzamos jelenségeire, az elmélet és a filozófia fejlődésére. Ebben a vonatkozásban Király György tevékenysége volt meghatározó. Király, ha nem is Horváth János szuverenitásával, de élénken követte a legfrissebb törekvéseket is. Előbb befogadta a Taine-féle pozitivizmust, jól ismerte a filológia eljárásait, a tárgy- és motívumtörténeti analízist fölülmúló műelemzést és a komparatiztikát, s 1913–14-től – kapcsolatba kerülván Lukács Györggyel, Mannheim Károllyal, Szilasi Vilmostal és Zalai Bélával – megismerte a szellemtörténet fölfogását is. Király, aki Horváth Jánossal szemben a Társaságot valószínűleg legfontosabb területének tekintette, egyre inkább meghatározta az itt folyó munkát: az első választmányba a legtöbb szavazattal választották be, Pintér Jenő és Vértessy Jenő mellett őt is jelölték az Irodalomtörténet szerkesztőjének, a III. közgyűlésen a tisztikar megújítására javaslatot tevő bizottság tagja lett, az Irodalomtörténetben kis cikkekkel és három nagy tanulmánnyal jelentkezett, állandó résztvevője lett a felolvasásoknak is, s 1919-ben a Tanácsköztársaság idején, a szakszerűség érvényesítése okán a Népbiztosság őt bízta meg a Társaság átszervezésével, de facto Beöthyék lemondatásával.

A Társaság életében így bontakozott ki egy olyan tudományos törekvés-rendszer, amelyik az irodalomértelmezés új lehetőségeit volt hivatva reprezentálni.

Az Irodalomtörténeti Társaság történetének második korszaka az 1919 ősze és 1938 közé eső periódus volt. Ezt a szakaszt a Nyugat esszéisztikus módszerével és a filozófikus-esztétikai megközelítéssel való globális szakítás, szemléleti beszűkülés, a kurzus nyílt támogatása, a „nemzeti” szellemű irodalom jogosultságának bizonygatása, a társasági munka lassú sorvadása jellemzi.

A negatív tendenciák kibontakozását három egymástól valószínűleg nem független mozzanat segítette: Horváth János lemondása a titkárságról és a választmányi tagságról 1918 márciusában, az általános történelmi folyamattal ellenkező, annak szembeszegülni kívánó konzervatív szemlélet megerősödése ugyanakkor a Társaságon belül, s az 1919 őszi „tisztoztatás”, amelyik Babits Mihályt, Benedek Marcellt, Király Györgyöt, Schöpflin Aladárt s a Tanácsköztársaság szakmai munkájában részt vett tudósokat, tanárokat kizárta, az írókat, költőket, újságírókat elriasztotta a Társaságtól. Az új helyzetet az 1919 októberi választmány szentesítette. 1920 elején megerősítették Beöthy elnökségét, Dézsi, Négyesy, Szász, Zoltvány alelnökségét, titkárrá választották Viszota Gyulát; 1921-ben a tiszteleti taggá nyilvánított Beöthy helyét Négyesy, az övét Viszota Gyula, a titkári funkciót Alszegehy Zsolt foglalta el. A választmány is szűrkébb lett. Kiérdemesült egyetemi tanárok mellett csupán néhány kezdő irodalmár kapott bizalmat. A tagság hirtelen leapadt. Az Irodalomtörténet borítóján megjelent közlemény szerint ekkor mindössze 300 hiányosan fizető tagja volt a Társaságnak.

A Társaság munkáját igazában ebben a korszakban már csak nehezen lehetett volna újjászervezni. A Horváth Jánost és a hirtelen „destruktív” vált tanárokat (egy „új Mohács áldozatai”-t, ahogy Babits magukat nevezte Király György temetésén mondott beszédében) nem lehetett pótolni. A Társaság azonban nemcsak őket veszítette el. Elveszítette legfőbb tömegbázisát, a valamikor tudományos ambíciókat tápláló tanárságot is. A tanárság, tágabban: az értelmiség helyzete, karaktere ugyanis 1920 elejére megváltozott. A történelmi átalakulás beszűkítette az értelmiség mozgásterét, elvette az autonómia látszatát, a hatalomban való részesedés illúzióját. Akik állásban maradtak, az irodalommal már nem kerültek intézményesen kutatói viszonyba. Inkább kommentár nélkül tanították a *Dolovai nábobot*, emlékezett az 1920-as

években maturált Barcza Gedeon,¹³ s megrettenve Berzeviczy Albert és a kurzus sajtó cikkeitől, jórészt szembefordultak az új irodalommal s Ady Endrével. Az Ady-ellenes kampánynak s az új irodalom elutasításának legutolsó hivatalos fóruma éppen az Irodalomtörténeti Társaság lett. Zoltvány Irén, aki a kurzus politikai jelszavait megpróbálta lefordítani az irodalomtudomány nyelvére, 1924-ben minden baj okául a nemzeti eszméktől való elszakadást jelölte meg, 1927-ben pedig, miközben a „kettészakadt irodalom”-vitában már Berzeviczy Albert is békülékenyebb húrokat pengetett, az egész magyar irodalom történetére kivetítette a „nyugatos” és a „konzervatív” kontroverziát, csak azért, hogy az előbbi lehetetlenülését s az utóbbi „fölény”-ét bizonyítsa. A konzervatív szemlélet 1933-ban Pintér Jenő elnökké választásával tovább erősödött. Pintér, akinek a hivatalos tekintélyt adó irodalomtörténetét József Attila joggal „csökönyösen szellemellenes”-nek nevezte, a Társaságot a maga képére formálta át. Lényegében a nemzeti jelleg kifejeződését tekintette az irodalomban, úgy, ahogy azt Beöthy hirdette, s ezzel lehetetlenné tette azt, hogy a Társaság a tudományt művelő funkcióját teljesítse. A Társaságnak ugyanis ebben az időszakban az irodalom értésben és az irodalom interpretációjában jelentős lemaradást lehetett volna pótolnia. Egyrészt fel kellett volna dolgoznia Dilthey szellemtudományi rendszerét, Simmel, Walzel, Wundt, Gundolf és Burdach gondolkörét, melynek a recepcióját a világháborús időszak meggátolta,¹⁴ másrészt be kellett volna építeni módszerei közé Croce intuício-tanát, esetleg a prestrukturális vagy strukturális kezdeményeket, s a korszak magyar esztétikai gondolkodásának legújabb fejleményeit, például Halász Gábor „lélektani-kritikai” eljárását.¹⁵ A Pintér-féle poszt-pozitivisták módszer és a nemzeti szempont majdnem kizárólagossá emelése azonban mindezt lehetetlenné tette. E beszűkítő tendenciára látványos válasz volt a korábban aktív tagok kiválása a munkából. Oláh Gábor, Leffler Béla, Mitrovics Gyula, Zsigmond Fereac a debreceni Tisza István Tudományos Társaságban folytatta irodalomtörténetírói tevékenységét, Thienemann Tivadar, Zolnai Béla, Eckhardt Sándor a pécsi Minerva Társaságba, Horváth János, Kastner Jenő, Pais Dezső, Rédey Tivadar, Tolnai Vilmos a Napkelet-körbe került. A kezdő irodalomtörténészek már csak legfeljebb formálisan lettek a Társaság

¹³ Tóth Pál Péter: *A magyar értelmiség két világháború közötti történetéhez*. OM kiadvány. 1980. 43–72.

¹⁴ Kerecsényi Dezső: *Két évtized irodalomszemlélete*. In.: K. D. *Válogatott írásai*. Sajtó alá rendezte: Pálmai Kálmán. Bp. 1979.

¹⁵ Halász Gábor: *Válogatott írásai*. Bp. 1977. 452.

tagjai. Barta János, Kerecsényi Dezső 1921-től, Waldapfel József 1930-tól, Tolnai Gábor 1932-től, Kardos Tibor 1933-tól kapcsolódott be a Társaság életébe. Az Irodalomtörténetben azonban csak kutató-munkájuk forgácsait publikálták, emlékezett rá Tolnai Gábor, s mindannyian más körben és más folyóiratban voltak igazán otthon: Barta János és Tolnai Gábor a Nyugatban, Kerecsényi Dezső a Protestáns Szemlében, Kardos Tibor, Waldapfel József az Irodalomtörténeti Közleményekben és másutt. Ezek a fiatal kutatók hamarosan formálisan is elhatárolták magukat a szellem sorvadásától. 1933-ban mintegy ötvenen, Szerb Antal kezdeményezésére megalakították az Irodalomtudományi Társaságot. Számos új „módszertani eszmét” vettek át, írta Szerb Antal: a szellemtörténetet, a „hungaristicá”-t, a szociológiai, lélektani és más metódusokat, érdeklődéssel fordultak azon századok felé, amikor a magyarság jobban integrálódott Európa kultúrájába. Népszerűsítették és megbeszélték a legfrissebb filozófiai, esztétikai, irodalomtudományi, világirodalmi tényeket és fogalmakat.¹⁶

A tanárság érdeklődésének megcsappanásával, a munkából kiállókkal és az Irodalomtudományi Társaság létrejöttével az Irodalomtörténeti Társaság munkája gyakorlatilag lehetetlenné vált. A megtartott kb. 120 felolvasást már nem az együtt szeretett tárgy iránti szophoklészi lelkesedés inspirálta. A véletlen irányította a programot. Petőfiről, Jókairól, Vörösmartyról még az évfordulók kapcsán sem esett szó, de értekeztek Pákh Alberttről, Rákosi Jenőről, Lisznyairól, Léway Józsefről, Gyöngösről, Vargha Gyuláról és Jeszenszky Danóról. Az ülések elnéptelenedtek, panaszkodik visszatérően titkári jelentéseiben Alszeghy Zsolt, időnként az érdektelenség miatt nem lehetett megtartani őket. „Társaságunk élete – írta 1930-ban Alszeghy – elsősorban folyóiratunk lapjain nyilatkozik meg.”¹⁷

Ellentmondásos és kétarcú volt az Irodalomtörténeti Társaság munkája 1939 és 1947 között is. A Társaság elnökeként Pintér Jenő, majd az őt követő Alszeghy Zsolt nem akart tudomást venni a világ- és magyar irodalom 20. századi irányairól, az irodalomtudomány általános fejlődéséről, az ún. első esszéíró nemzedék hozadékáról, a Horváth János-i önelvű irodalmi fejlődés és az irodalmi alapviszony-kategória vizsgálódási szemponttá emelésének hatásáról. Pintér és Alszeghy nem érzékelték azt az irodalomtörténetírói és kritikai zűrzavart, melyről Halász Gábor 1933-ban írt,¹⁸ de azt az újítást sem, melyet a francia

¹⁶ Szerb Antal: *Gondolatok a könyvtárban*. Bp. 711–21.

¹⁷ It, 1930/3–4. 122.

¹⁸ Halász Gábor: I. m. 451–54.

szociológiai irodalomtörténetírás vagy ennek Sauer és Nadler által módosított német változata jelentett.¹⁹

Pintér elnöki tevékenységében, közgyűlési beszédeiben még a maga 1908-as tisztes filologizáló színvonalát sem érte el. Pintér halála után, 1941-től Alszeghy Zsolt – az alelnök Szász Károllyal és a titkár Brisits Friggyessel együtt – Pintér szellemiségét élte tovább. Alszeghy *A XIX. század magyar irodalmáról* készített munkájának egyik alap-gondolatát: a nemzeti szellemnek az irodalomban megvalósuló kizárólagos őrzését, az „őrzés” mikéntjének leírását tekintette a Társaság céljának. Az irodalomtörténetírást ezért emlegette „legnemzetibb tudomány”-ként, ezért lett a titkári, elnöki beszámolók vissza-visszatérő gondolata ebben az időben a hagyományok őrzése, a tudomány méltóságára, tisztaságára való vigyázás.²⁰ Alszeghy álláspontja 1945 után sem változott meg. A Társaság munkájából ki akarta rekeszteni a politikát, a történelmi változásról nem vett tudomást, a Beöthy-féle nemzeti szempontot akarta összeegyeztetni a magyar szellemi-történeti iskola hagyományaival: az őrző és a Kelettől-Nyugattól egyformán elkülönítő „magyar szellem munkájának értékét” akarta bizonyítani, s e bizonyítási processzust kívánta kizárólagos munkaterületté avatni.²¹

Pintér és Alszeghy konzervatív szemléletével szemben 1939 és 1947 között felerősödött egy másik tendencia is. A Szerb Antal szervezte Irodalomtudományi Társaság megszűntével Rédey Tivadar, Barta János, Komlós Aladár, Tolnai Gábor, Waldapfel József újból nagyobb szerepet vállalt a társasági munkában, bekapcsolódott a közös tevékenységbe Solt Andor, Makay Gusztáv, Lengyel Dénes, Gerézdi Rabán, Varjas Béla, Ortutay Gyula, majd Köpeczi Béla, Szauder József, Szabolcsi Miklós, Kovalovszky Miklós, Somlyó György. A felolvasásokon megszűnt az érdektelen adatközlő tanulmányok dominanciája, megnőtt az elméleti kérdések iránti érdeklődés, az elméleti megközelítés iránti igény. Nagyobb figyelem irányult a magyar és az európai irodalom kapcsolataira, a modern kortársirodalomra, az irodalmi mű autonómiájára, döntően esztétikai jellegére. A megújító törekvések leglátványosabb eseménye az Alszeghy Zsolt-féle célokkal vitázó, 1947. évi titkári beszámoló lett. Barta János ebben új programot hirdetett meg: kívánatosnak minősítette a konkrét irodalomtörténeti kutatások mellett az elméleti-poétikai vizsgálódások körének bővítését, szükségesnek mondta

¹⁹ Fábíán István: *Az irodalomtörténetírás módszereiről*. It, 1941/2.

²⁰ Vö. Alszeghy Zsolt: *A XIX. század magyar irodalma*. Bp. 1923; It, 1940/4.; 1941/1.; 1942/1.; 1943/1.

²¹ It, 1946. 1–2.

az irodalom határterületeinek: a sajtónak, a ponyvairodalomnak, az íratlan költészetnek, a kabarénak, a mozinak és a hangosfilmnek elméleti igényű kutatását.²²

Ez, a titkári beszámolóban körvonalazott lehetséges új program azonban akkor már nem tűnt elégségesnek. Egyrészt még kimondatlanul sem ígérte (nem ígérhette) Alszeghy Zsolt elképzeléseinek teljes meghaladását, másrészt nem tartalmazott a kultúra új funkciójából, a társadalmi megújulásból, az új szaktudományi orientációból levont következtetéseket. Megfogalmazta a szaktudományi korszerűsítés igényét, de nem fogalmazta meg az irányváltás szükségét.

Pedig 1947 közepére már nyilvánvalóvá vált, hogy az alakuló új gazdasági-politikai-ideológiai helyzet a múlt teljes átértékelését kívánja. Ezt az átértékelő, hagyománykereső munkát Lukács György és Révai József már az 1930-as években a szovjetunióbeli emigrációban kezdték. Lukács újrafogalmazta a realizmus elméletének, a realizmus és az avantgarde viszonyának néhány alapkérdését, a népiség funkcióját, másként láttatta Arany, Kemény Zsigmond és Madách pályáját, feltárta a liberális irodalomszemlélet negatívumait, hitet tett Ady korfordító jelentősége mellett. Révai újfajta 19. századképet rajzolt; Kölcsey, Petőfi és Ady portréja a társadalmi-történelmi gondolatok hangsúlyosabb kiemelésével a marxista irodalomszemlélet gyakorlati alkalmazására adtak, adhattak példát. 1947 közepére nyilvánvaló lett még valami: a világ végleg „kettéhasadt”, amint azt Lukács György *A polgári filozófia válságában* megfogalmazta, gyorsított tempóban hozzá kellett kezdeni a proletárdiktatúra szervezeti kiépítéséhez; ebben a helyzetben a marxizmus tudományelméleti-irodalomtörténetirói-esztétikai befogadása semmiképpen nem történhetett meg evolúciós folyamat eredményeként, ahogy ezt akkor többen elképzelték. Egy újfajta irodalomértelmezési igény jelentkezett, amelyik a magyar múltból a társadalmi-történelmi hagyomány jelentőségét érezte döntőnek, a realizmust pedig a politikai harc esztétikai programjának tekintette, s felismerte: a történelem nem ad lehetőséget az érdeklődéssel fogadott marxista módszer és az eltérő múlt-értékelés lassú beépülésére, hanem – félretolva a pozitivistát és a szellemtörténeti irányt követő, időrendben „következő” harmadik metodikai iskolát, a strukturalizmust – a teljes múlt marxista szemléletű értékelését kívánja.²³ Nem a részletmunkákat, hanem a sorsfordító pályák elemzését. S ez, az irodalomtörténetírást is ért törté-

²² It, 1947/1–2.

²³ Vö.: Hermann István: *Lukács György gondolatvilága*. Bp. 1974. 278.

nelmi kihívás új helyzetet teremtett: Lukács, a marxista filozófia majdani hegemoniáját akarta előkészíteni.

Az Irodalomtörténeti Társaság ebben a helyzetben Alszeghy Zsolt elnökségével és a titkári beszámolóban megfogalmazott szaktudományi programmal nem élhetett tovább. 1947 második felében megszűnt, csak azért, hogy 1949-ben újjáalakulva-megújulva, a korszakhoz igazodva folytassa munkáját. A Társaság 1949-ben Lukács György elnökségével fejlődésének új szakaszát kezdte meg. Ez az új korszak jelentős szaktudományi eredményeket hozott: a regionális csoportok létrehozása után kiszélesítette a Társaság tömegbázisát, bekapcsolta a tudomány-népszerűsítő és a kutatómunkába az érdeklődő tanárokat, a társasági üléseket a legfontosabb irodalomtörténeti problémákról rendezett vitákat, intézményesítette a vidéki és a pesti vándorgyűléseket, érdeklődési körébe vonta a világirodalmat, s – napjainkig gondolva az eredményeket – egyre inkább egyik kezdeményező fóruma lett az irodalomtudomány permanens korszerűsítésének is.

NAGY MIKLÓS:

KOMLÓS ALADÁR, AZ IRODALOMTÖRTÉNETSZ

Aki ma ötven évnél idősebb, az kortársként láthatta, hogy épült fel az 1945-öt követő jó negyedszázadnyi idő alatt Komlós Aladár irodalomtörténeti munkásságának tiszteletet parancsoló épülete. Az életmű gyűjteményes kiadása csak a közeljövőben indul meg, a végleges áttekintés, értékelés a következő esztendőök feladata, ezért ezúttal csak három fontosnak vélt kérdést ragadok ki a nagyobb egészből.

Az első probléma: milyen központi felismerés indította el őt tudósi pályáján, avatta kezdetben erősen történelmi szemléletű kritikussá, utóbb kizárólag irodalomtörténetirővé? A válasz egyszerű: Komlós Aladár 1915–25 között fiatalos fogékonysággal, de már kifejlett intellektussal, műveltséggel élt át egy jelentős magyar irodalomtörténeti korszakváltást. Azt jelentette a változás, hogy véget ért a Nyugat első szakasza. A magyar líra, amely Adytól az izmusokig – idézzük itt magát Komlóst 1937-ből – „szubjektív volt, individualista és ezoterikus” új arcot öltött, „tárgyas, kollektivistikus és népszerű lett”. (*Magyar irodalom a háború után*. In: *Írók és elvek*. 1937. 143.)

Ez a megfogalmazás szenvtelen, nyugodt, nyoma sincs benne a háború előtti költészet visszahívásának, noha kevesen voltak annyira tisztában a megelőző nemzedék jelentőségével, mint a szerző. Szabó Lőrinc meg József Attila költészete számára „kemény világosság”-ot

áraszt (i. m. 1414.), fényt, amelytől nagyon is eltérő a századvég, majd a századforduló párás homálya, misztikuma, hangulatkultusza, túldíszítettsége. Komlós Aladár átéli tehát az *antitézist* s ettől még határozottabban kirajzolódik előtte maga a *tézis*, amely Vajdát, Komjáthyt, Reviczkyt is jelenti, a preszimbolistákat s a korai impresszionizmust. A stílusváltást tapasztalva megnő érzéke a fejlődéstörténeti jellegzetességek iránt, azt is beláthatja, hogy 1870 után épp ellenkező irányú folyamat zajlott le, mint 1920 körül: Arany János és tanítványai azért nem kellettek a közvetlen utódoknak, mert erősen kifelé fordult a tekintetük, nem emelték az élményt, akár a világosság, közérthetőség fölé.

*

Fölvetődik a kérdés, milyen volt Komlós Aladár alkata: összeköttetésben vannak-e egymással tanulmányai, egymásra épülnek vagy csupán egymás mellett léteznek? Hogyan hatottak rá a kortársak eredményei, mennyiben készítették ezek elismerésre vagy továbbgondolásra, esetleg vitára? Példánk mindegyike legyen utolsó nagy terjedelmű dolgozata, az 1972-ben megjelent *Verecke és Dévény közt*. A mű forrásvidékét talán még Beöthy Zsolt egyetemi előadásában, egykori kedves gimnáziumi tanárának, Bodor Aladárnak példaadásában kereshetjük. Ők nyithatták rá a szemét arra, milyen lényeges a művészet sajátosan nemzeti tartalma. A gondolatmenet kialakulásának első lépcsőfokát az *Irodalmunk társadalmi háttere* (1948.) című kis kötetében figyelhetjük meg, ahol felvázolta a magyarság és európaiság két nagy találkozásának képét költészetünkben. Petőfi meg Arany nagy kezdeményezését *Az európai népies szintézis* című fejezetekben foglalta össze. A végzettség így hangzott: „A népi és nyugati elemeknek nem a mennyisége, csak a beolvasztási módja különböző náluk [...] mindkét költő [Arany meg Ady, N. M.] a két irány szintézisére mutatott példát.” (I. m. 130.)

Komlós jó irányba indult, bár tételei elvontnak tűnhettek, túl szimmetrikusoknak. Főként azt nem lehetett megérteni, miért és miként vált elégtelenné Arany–Petőfi történelmi tette alig fél század alatt, mi okból volt szükség erősen elütő módszerekre a 20. század elején. Következő évtizedbeli írásait áttekintve lépten-nyomon koncepciója érlelődésének nyomaira bukkanhatunk. Csakhamar kifejtette azt, hogy a népnemzeti irány hanyatlásának fontos bizonyítéka az ún. kozmopolita költészet pöre az 1880-as években. Az újabb világirodalmi hatások asszimilációjára, gondolatiságra, városiasságra irányuló törekvés, melyet a népnemzetiek, sőt maga Arany is kárhoztatott, akkor még inkább vitacikket, programadó verset termett, mint valóban átfogó lírai cik-

lusokat, köteteket. Miután e történelmi mozzanatot két változatban, egyre növekvő módszerességgel, anyagismerettel kidolgozta (1948-ban, ill. 1953-ban) a hazai szecesszió – vagy éljünk inkább az ő műszavával – art nouveau felé fordult figyelme. *A nemzeti művészet nyomában* (1955) című, megjelenésekor alig méltatott cikkében mutatott rá arra, mennyire közös vonása kultúránknak 1896–1906 közt az archaikus forrásokból táplálkozó eredeti magyar művészet akarása. Nemcsak Párizs-élmény, Baudelaire vagy Debussy, illetve prerafaelita festészet kellett a megújódáshoz, hanem Károli Gáspár nyelve, ötfokú skála, ősi népdal és kalotaszegi díszítőelem, sőt egy kevés turanizmus is. Ady és Bartók, Kodály meg Koós Károly ilyen légkörben indult el magasra ívelő pályáján. A láncreakció az iparművészetben kezdődött, hogy építészetben s muzsikán áttörve kiterjedjen az irodalomra is. Tegyük hozzá: Komlós Aladár mindezzel nemcsak igazat mondott, hanem meglepően újat is, mivel az art nouveau hallatára művészettörténezeink nagy része lenézően legyintett akkoriban, s az áramlat rehabilitálására Európa-szerre akkor kezdődtek az első kísérletek. (Az első igényes konferenciára a tárgykörből még 11 évig kellett várni. Szinte természetes, hogy az Irodalomtörténeti Társaság ezt az ő elnöksége alatt rendezte.)

Az elgondolás ezzel nagy vonásaiban kiépült, a hátralevő másfél évtizedben már a részletek gazdagításához gyűjtött új anyagot és szempontokat. Monografikus feldolgozásai (*A magyar költészet Petőfitől Adyig.* 1959., illetve *Gyulaitól a marxista kritikáig.* 1966.) nagyobb távlatba állították a népiességet, valamint a tőle való elszakadást, tisztázódott a szemben álló táborok ideológiával-politikával szövődő összefüggése, vegyüléseikkel, átmeneteikkel együtt. Ez idő tájt erősen folyt már a kutatás a 19. század második feléről, kivált Németh G. Béla, valamint Sőtér István adhattak ösztönzést eredményeikkel Komlós Aladárnak. Csakugyan a *Verecke és Dévény közt* első fejezetében a *Nemzet és haladás* (1963) nyomán figyelemmel kíséri Erdélyi János bonyolult fölépítésű elméletét a nemzetiesség, népiesség, emberiség viszonyáról, másrészt polémiaiba kezd Sőtérrel egy fontos terminológiai vonatkozásban. A vita akörül forog, honnét eredeztessük a Gyulaitól oly következetesen használt „népnemzeti” műszót. Míg Sőtér István arra gondol, hogy itt voltaképpen „népies nemzetit” kellett volna írni, szerzőnk elutasítja a feltételezést, s erre ugyancsak nyomós oka van. Ha számba vesszük, hogy Gyulaiék a nemzeti érdekegyesítésnek és a népiesség visszaszorításának hívei voltak, nem tekinthetjük véletlennek, hogy a „nemzeti” terminust használták, és kerülték a „népiesség” szót. (Vereckétől Dévényig. 1972. 31.)

*

Mindez, makacs következetessége a munkában – akár az első pillanatra sivárnak tetsző részletkutatásban is – éles szeme a szintetizáló tételek meglátására, félreérthetetlenül azt mutatja, hogy Komlós Aladár tudós volt a javából. Ezt igazolja szüntelen érdeklődése mások megállapításai iránt, készsége az elmélyült, a személyeskedést kerülő vitára is. Bizonyára lett volna sokoldalú tehetségében, de az egykorú kor-szellemben olyan is, ami eltérítheti az irodalomtörténész személytelenebb, az egyéniséget sokszor visszaszorító szerepétől.

Maga mondotta Karinthy Ferencel folytatott beszélgetésében (Kor-társ, 1977. 818.) „Annak idején [. . .] egy kissé lebecsültük Schöpflir munkáit. Akkoriban kötelező volt a csillogó, szellemes stílus, és Schöpflin stílusáról mindent el lehet mondani, csak ezt nem. Szürkének találtuk. De kiderült, hogy ez a szürkesség [. . .] maradandóbb a maga igazságtartalmánál fogva, mint némely kortársának csillogó, de kevésbé hiteles írása.”

Komlós Aladár érett műveiben mindig ellentmondott a stílusbravúr csábításának, mondanivalója részletekig hű kifejezésére törekedett, akár a látszólagos szárazság vállalásával is. Morális okok késztették erre, mint annyi egyébre is. Épp az imént tárgyalt kései kötetében mondta ki a maga stilisztikai hitvallását: „A legtöbb stilisztikai probléma egyszerűs mind erkölcsi probléma is. Legalábbis vannak stílushibák, amiket tisztességes ember nem követhet el. [. . .] a leggyakoribb stílushibák ugyanazok, mint a legelterjedtebb karakterhibák: a hiúság, és ellentéte: a becsvágy hiánya. Mikor valami különbnek akar látszani, mint amilyen, vagy amikor, ellenkezőleg, nem tartja érdemesnek elvégezni az erőfeszítést, hogy teljes képességeivel mutakozzék meg az emberek előtt.” (*Vereckétől Dévényig.* 399–400.) Így lett írásmódja egyszerűségében, árnyalt pontosságában a latin világosság megtestesülése. Olyan élvezetes tudományos és kritikusi prózát hagyott ránk, amelyből a szakma kezdői meg középhaladói egyaránt megtanulhatnak fogalmazni.

S mekkora szükség van erre! A stilszta eltévedt, eltorzult becsvágya manapság új, századunk első felében még alig ismert formában nyilatkozik meg. Amilyen ragályos volt valaha a hazafiaskodó frázis, majd a metaforák túltengése, úgy fertőz mostanában a frissen átvett szakszókincs. Dolgozatainkba beáramlott a legújabb lélektan, szociológia, jeltudomány, információelmélet tolvajnyelve. Szakfolyóirataink szövege e terminusok, sőt a bonyolult vagy pongyola mondat szerkezetek miatt gyakran csupán másodszori harmadszori olvasásra érhető. E divatnak Komlós Aladár már nagyon korán, még a valódi elterjedése előtt hadat üzent: „A szakkifejezések értelme évtizedenként változik, a népnyelv örök. Csak abban az esetben vagyok nyugodt, hogy jól látom a dolgokat, ha megszokott nyelv kényelmes talajáról szemlélhetem őket.”

(I. m. 401.) Hozzátehetjük, sokan gondolkodnak így, ezért a tudományoskodó előadásmód nemcsak megnehezíti a megértést, hanem egyenesen elriasztó hatással lehet az olvasóra. Olyan veszéllyel jár, hogy az irodalomtörténetírás hatósugara beszűkül, ötven-száz ember magánügyévé válik, holott egyes témái sokakat érdekelnek. A visszhangtalanság, elszigeteltség keserves állapot – akár a magunk hibájából, akár politikai-társadalmi torzulásokból ered. Komlós Aladár, aki 1938 után meg 1950–55. közt csak szűk kör előtt fejthette ki véleményét, a legkevésbé sem akarta, hogy az irodalomtudomány az új, kedvezőbb viszonyok ellenére ismét veszítsen nyilvánosságából – immár a saját mulasztásai miatt.

A TOLDY-EMLÉKÉREM ELSŐ ODAÍTÉLÉSE

Ma, 1981. december 10-én, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság megalakulása azonos napra eső 70. évfordulóján kerül sor első alkalommal a Toldy Ferenc emlékérem átadására. Az emlékérem Konyorcsik János kétszeres Munkácsy-díjas szobrászművész alkotása. A Társaság vezetősége úgy döntött, hogy a mai emlékülésen, a jubileumra való különös tekintettel három emlékérmet adományoz arra érdemes, példás munkát végző s jeles eredményeket elért három tagtársunknak. A Toldy-emlékéremmel az irodalomtörténeti kutatásban s az iskolai oktatásban felmutatott kiemelkedő tudósi és tanári munkát kívánjuk meg tisztelni. Tudósit és tanárit mondtam, de a két minősítő jelző nem zárja ki, hanem éppen erősíti, feltételezi egymást. Legkiválóbb irodalomtudósaink a tudományos iskolateremtés, az irodalmi nevelés mesterei voltak egyben, legkiválóbb középiskolai tanártársaink pedig akkor mutattak fel tanítványaikban máig eleven, élményi emlékü eredményeket, ha tanári tevékenységüket a tudomány igazságainak felmutatásával tették közkinccsé. A mi eszményünk változatlanul a tudós tanár, akinek jelenléte, hatása, világító erejű példája ma oly igen hiányzik iskoláinkból. A Toldy Ferenc emlékérem adományozásával tudóst és tudós tanárt egyenlően, az emberi teljesítmény előtti tiszteletadással kívánunk elismerni és jutalmazni.

Hadd térjek át – Tisztelt Emlékülés – a kitüntetettek személyére és az emlékérem odaítélésének indoklására.

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság Vezetősége Toldy Ferenc emlékérmel adományoz *Bán Imre* ny. egyetemi tanárnak, az irodalomtudományok doktorának.

Bán Imre a budapesti és a párizsi egyetemen tanult. A klasszikus és a modern nyelvekben jártas, nagy világirodalmi műveltséggel több, mint húsz éven át Gyöngyösön volt középiskolai tanár. Már ifjú pedagógusként a tudós-tanár típusát testesítette meg. A mintaszerű nevelő rendszeresen végzett értékes eredményekkel járó kutatómunkát. Legjelentősebb művei azonban – debreceni egyetemi tanár korában – a felszabadulás után láttak napvilágot. Kiváló tanár maradt ekkor is, középiskolai tanárok és kutatók nőttek fel keze alatt, s ugyanekkor publikációi által irodalomtudományunk legkiemelkedőbb tagjai sorába emelkedett. Fontos és nélkülözhetetlen szövegkiadások fűződnek nevéhez, elemző tanulmányok nagy sorát hozta létre és rendszeresen írt mindig konkrétan vizsgáló kritikákat. Munkásságának legfőbb területe a régi magyar irodalom története; idevágó tanulmányait, mint minden dolgozatát, az egykorú világirodalom ismerete alapján, azzal való összefüggésben készítette. Ha Bán Imrere gondolunk, három nagy mű jelenik meg előttünk. Elsőnek az 1958-ban megjelent mintaszerű *Apáczai Csere János* monográfiája majd tanulmányainak 1966-ban kiadott, szigorú igényességgel válogatott gyűjteménye, az *Eszmék és stílusok*, valamint a készülő – részleteiben már itthon és külföldön egyaránt ismert – *Dante*-könyve. Bán Imre munkái eddig is a nemzetközi tudományosság színvonalán álltak, készülő könyvével a könyvtárat kitevő Dante-irodalomban is méltó helyet fog biztosítani magának.

A kitűnő irodalomtudós – mint a hivatottak mindig –, az ismeretterjesztést is szívügyének vallotta és vallja; személyisége tiszteletet vált ki a szervezés tekintetében is, hosszú időn keresztül volt a Magyar Irodalomtörténeti Társaság alelnöke.

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság, Vezetősége Toldy Ferenc emlékérmét adományoz *Mohácsy Károly* irodalomtörténésznek, székesfehérvári középiskolai tanárnak, megyei szakfelügyelőnek.

Mohácsy Károly neve régóta ismerősen cseng az irodalomtörténészek körében. Horváth János kései tanítványa volt, akinek *Károlyi Gáspár zsoltárfordításának viszonya a korábbi forrásokhoz* c. doktori disszertációjára Horváth *A reformáció jegyében* c. kötetében többször is hivatkozott.

A tudós tanár mintaképe ő, aki nagy pedagógiai kultúrával építi bele munkájába irodalomtörténetírásunk új eredményeit. A sokat vitatott új tantervek szellemében írt tankönyvek sorából kiemelkedik a szakközépiskolák számára általa írt tankönyv, amelyben a gondolati, művészi értéket hordozó művek interpretációja igényes, de tanulható megfogalmazásban tudományos hitellel érvényesül. Mohácsy Károly mint szaktudományunk művelője és oktatója az irodalmi ismeretterjesztésben is tevékeny. Fejér megyében, munkássága területén dicséretes módon ő szervezte meg a középiskolai tanulók nyári olvasótáborát.

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság Vezetősége Toldy Ferenc emlékérmet adományoz Orosz László irodalomtörténésznek, kecskeméti középiskolai tanárnak.

Kutatási területe a 18–19. század. Orosz László jelentős résztanulmányokat tett közzé Katona Józsefről, akiről 1974-ben könyve is megjelent. De könyvet írt Berzsenyi Dánielről is, s az elmúlt évben látott napvilágot *A magyar verstani eszmélkedés kezdete* c. munkája. Tanári tevékenységében is a tudományos gondolkodás ereje érvényesül anélkül, hogy elvonntá válnék, hogy különösen középiskolai irodalomtanításunk sokat változó, megnehezült körülményei között mértéket tévesztene. A sokat adó, a színvonalasan követelő, minőségi munkára szoktató tudós tanár megtestesítője ő. Orosz László a Kecskeméti Katona József Társaság ügyvezető alelnöke, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság vezetőségi tagja, s tagja az Irodalomtörténet c folyóirat szerkesztő bizottságának is.

PÁLMAI KÁLMÁN

A BÍRÁLÓ BIZOTTSÁG JELENTÉSE

Jelentem, hogy a bíráló bizottság munkájában – személyemen kívül – a következők vettek részt: Hargittay Emil, Margócsy István, Csűrös Miklós, Vasy Géza, továbbá szakértőként Pálmai Kálmán, Nagy Miklós, Kerényi Ferenc, Szávai János, Botka Ferenc. A díjak odaitélésében, a javaslatok alapján, a bizottság egyhangúan döntött.

Pályázatunkon összesen 38 pályamű vett részt. Kettő kivételével, amelyek nem voltak irodalmi tárgyúak, valamennyi megfelelt a pályázat feltételeinek. A nagy számnak megfelelően tárgyban, színvonalban egyaránt széles mezőnyt képviseltek, de közöttük számos érdemes akadt. Így például a Hatvan város irodalmi életéről szóló, a Petőfi világa Pozsonyban és Eperjesen című, az esztergomi Urániát feldolgozó, a Sárospatak irodalmi életéről, a Homokay Pálról szóló, az egy ismeretlen debreceni Milton-fordítást ismertető, a Jókai egy életszakaszát megjelentető, a Szabó Lőrincce vonatkozó dokumentumokat közlő, egy Tolna megyei újság irodalmi anyagát mérlegelő, a Tiszaladányhoz kapcsolódó irodalmi emlékeket felidéző, a Délsziget c. hódmezővásárhelyi orgánium történetét ismertető, a Szép Ernő mezőtúri kapcsolataival foglalkozó, a Pesterzsébet irodalmi múltját terjedelmes anyaggal dokumentáló, a Kupa Árpádról, Roboz Istvánról, Kisteleki Ede munkásságáról szóló értekezések.

A nem említettek sorában is akadt számos értékes megfigyelés, adat, szempont, úgy hogy ezek a munkák is hozzájárultak a pályázat – s ezt a

bíráló bizottság s a Társaság nevében egyként kijelenthetem – sikeréhez. Termékenynek bizonyult a helytörténeti mozzanat, amelyet a pályázók általában nem fogtak fel szűken, s a konkrét, helyhez kötött művészi tevékenység elemeit, intézmények, orgánumok, alkotók ilyénmű kötöttségeit – helyesen – a szerzők összirodalmi összefüggésben igyekeztek megjeleníteni.

A pályázat bizonyította, hogy szükség van az ilyen irányú kutatások serkentésére, s az erre irányuló igyekezet nem hiábavaló, s hasznos lehetne a jövőben is, esetleg némileg módosított kívánalmakkal, megismételni.

A beküldött pályamunkák közül a legkiemelkedőbbek, s így a díjazásra érdemesek a bizottság véleménye szerint a következők voltak: Harmadik díjat kapott.

Varga Sándor, aki *Az ismert baloldali könyvkiadó* c. munkájában Faust Imre változatos, küzdelmes életpályáját ismertette, s ezzel a baloldali könyvkiadás egy érdekes fejezetét dolgozta fel.

A Dr. Tóth Lajos–Dr. Udvarhelyi Dénes szerzőpáros *A Magyarutcai irodalmi szalon* c. munkájában Pilisi Rózának a kor társasági életében vitt szerepét, s az akkori irodalmi élet egyes (főleg Krúdyra vonatkozó) mozzanatait dolgozta fel eredeti módon.

Csorba Sándor *Szemere Bertalan pályakezdése* c. munkájában az ifjú Szemere Bertalan irodalmi kísérleteit, továbbá a sárospataki és a pozsonyi ifjúsági művelődési egyletek tevékenységét ismertette új kutatások alapján.

Második díjat kapott:

Kovács József László, aki *Jelentés hétszáz év irodalmáról* c. munkájában Sopron város igen gazdag irodalmi-kulturális életét világitotta meg változatos adatanyag alapján.

Imre Mihály *Szőnyi Benjámín* c. munkájában a 18. századi hódmezővásárhelyi református lelkész tevékenységét ismertette átfogóan; értekezése irodalom- és kultúrtörténeti szempontból egyaránt figyelemre méltó.

Pályázatunk első díját a bizottság Molnár Józsefnek ítélte, aki a *Kölcsy Ferenc kapcsolata a Bihar megyei Álmosddal és a Szatmár megyei Csekével* c. munkájában sokoldalúan dokumentálta Kölcsy élet-történetének egy jelentékeny szakaszát; műve kor- és gazdaságtörténeti, valamint művelődéstörténeti szemszögből egyként új adatokkal szolgált.

WÉBER ANTAL

SZEMLE

EGY REMEKMŰ IGAZÁÉRT

PÁNDI PÁL: *BÁNK BÁN-KOMMENTÁROK* 1–2.

Pándi Pál Bánk bán-könyve az eddig megvalósított legsokoldalúbb és legigényesebb hazai drámaértelmezés. Ez a minősítés érvényes rá akkor is, ha vizsgálódásai nem terjednek ki a mű minden kérdésére-vonatkozására, ha figyelme túlnyomórészt a két főszereplőre, Bánk és Gertrudis drámai alakjára, s az ötödik felvonásra összpontosul. Maga a szerző úgy fogalmaz, hogy könyvében „nagyító alá helyezett drámai metszetek”-et kapunk, – ez a megállapítás azonban csak azzal a kiegészítéssel állja meg a helyét, hogy olyan metszetek ezek, amelyekben felerősödöttén világol elő a dráma teljessége. A *Bánk bán* lényege maradéktalan és hiteles, revelálóan mélyre hatoló és a mű minden főbb eszmei-esztétikai igazságáig felszármazó elemzést nyer Pándi kétkötetes munkájában – a közvetlen színházi gyakorlat segítésének célzatával. Nem ismerek értelmezést, amelynek nagyobb hasznát vehetné a színpadi rendezés, mint az ő gondolatmeneteinek: e kommentárok kulcsot adnak a tragédia mai eljátszásához, az alapvető dramaturgiai-szcenikai megoldásokhoz.

Polémia ez a könyv a *Bánk bán* helyes értelmezéséért az elmúlt majd másfélszáz év alatt oly gyakorta felhangzó elmarasztalásokkal szemben (pl. színszerűtlen, eljátszhatatlan, következtelen). S ezzel összefüggésben polémia Bánk alakjának tisztázásáért is – vita azokkal az álláspontokkal, amelyek passzívnak, hamletizálónak, önellentmondónak stb. minősítették a nagyúr figuráját. Pándi már az előszavában közvetve leszögezi, hogy remekműnek tekint a *Bánk bánt*, s e megítélésen belül érzel és jelez azután a szövegben az előadások megrendezésével korrigálható zökkenőket. Könyvének egésze szolgál ehhez meggyőző bizonyossággal.

Elemzéseinek legfőbb erénye rendkívül koncentrált, határozott és pontos logikaisága, érvelésének racionális rendezettsége, „megfoghatósága”, belső koherenciája, megannyi apró mozaikalemeknek az elemzés síkján való újbóli összeállítás. Az a dialektika teszi mindezt lehetővé, hogy Pándi a teljes mű élménye és igazsága alapján közelít a villanásnyi

részletekhez is, s megfordítva: a mégoly kicsiny jelzéseket is a műegészen, a jelentéssz összefüggések szövevényében szemléli.

Megragadó a szerző nagyfokú lélektani műveltsége és beleélő készsége. Nemcsak abban nyilvánul meg ez, hogy szinte minden árnyalatában átvilágítja és pontosan karakterizálja a két főalakot, hanem abban is, hogy továbbgondolja – híven Katona művének intencióihoz – a szövegekben közvetlenül nem mindig adott, de a szövegmélyi áramlásokban érzékelhető jellemük belső logikáját, hogy szavaik, gesztusaik, sőt elhallgatásai mögül spekulatív úton, kiváló kombinatív képességekkel felfejti személyiségük lényegét.

Módszerére elsődlegesen jellemző, hogy nem síkban gondolkodik, hanem térben, nem csupán jelenségekben, hanem folyamatokban, nemcsak jellemekben, hanem az azok előidézte cselekvések láncreakcióiban is – azok pszichológiai visszahatásaiban a tragédia jellemeinek sorára. Azaz: egyén és társadalom, egyéni és kollektív idő összefüggéseiben. A szellemi-szemléleti komplexség, a gondolkodói totalitás mindennél inkább sajátja e módszernek. Ennek jegye az is, hogy úgy polemizál a megelőző szakirodalommal, hogy egyszersmind felhasználja belőle mindazt, amit a maga koncepciójában felhasználhat. Összesíti, megszüntetve őrzi meg ezáltal a régebbi eredményeket. S konszenzust teremt, ahol csak lehet: nem a vitáért vitázik, hanem a műért. E teljességre törő dialektikának része továbbá, hogy az „összesítés”-be sokrétűen bekapcsolja az első kidolgozást, az ún. „maglódi kézirat”-ot is: a legilletékesebbel, Katona szavával hitelesíti, nemegyszer korrigálja, illetve pontosabbá teszi a végleges Katona József-i szó érvényét.

Megannyi részletben bevilágít Pándi a homályos pontokba, a félreértett vonatkozásokba – méghozzá úgy, hogy „kihozza” a drámából mindazt, ami abban – a drámai sűrítés révén gyakorta rejtetten, csupán egy-egy szóhangsúly erejéig – benne van, s ami éppily nehéz: csak azt „hozza ki” a drámából, amire a szöveg vagy annak áramlása következtetést enged. S ez azért is szükséges, mivel Katona – gazdag színházi tapasztalatai alapján – dramaturgiai sokrétűen épített a színészi játék magyarázó, a szöveget mintegy folytató, az önleleplező reagálásokat összekapcsoló-elmélyítő elemeire. Mindarról hallgatott tehát, amiről úgy vélte, hogy közvetlenül fölösleges róla szólnia.

Pándi homályt oszlató munkája nemcsak önmagában hasznos, nemcsak az írói jelentést domborítja ki, hanem mintegy vissza is hat a mű alapkarakterének érzékelésére: szembetűnővé válik általa, hogy e homály, e Sötér István által „balladisztikus”-nak minősített bizonytalanságban hagyás szerves része a dráma esztétikai újszerűségének – mindannak, amelynek révén Katona messze megelőzte kora hazai klasszicista vagy romantikus drámaideálját. A homály ugyanis bevonja a nézőt, a befogadót a mű megfejtésébe, a dráma vonatkozásai a befogadói tudat

világán át szervesülnek, egészülnek ki: a befogadó pszichikuma része a mű katartikus, élményi, a részleteket műegészbe összpontosító hatásának. (Más kérdés, hogy olykor a drámaköltő túl sokat bíz a nézőre, túl sokat ruház annak koncentráló képességére – némileg bővebb utalás a történetekre, illetve másutt egy-egy utalás rövidítése átsegíthetett volna a Pándi által pontosan jelzett zökkenőkön.)

Fontos újítása az elemzőnek, hogy a dráma anyagát a dráma *előtti* drámai tér érzékeltetésével vizsgálja, hogy annak tekinti a művet, ami: intenzív élet-, illetve valóságdarabnak, előzmények és következmények művészi komplexumának. A már említett gondolkodói dialektika érvényesülését biztosítja ez is: a figurák nála nemcsak a színpadi történetek kapcsán állnak előttünk – kontaktusokba kerülnek egymással már a színjáték kezdete előtt, s e színjáték Pándi értelmezése szerint nem ér véget valójában akkor sem, amikor már legördült a függöny.

Állásfoglalást jelent ez a vállalkozás műközpontúság és történetiség manapság folyó vitájában is. Bizonyítja, hogy rossz kérdésfeltevés ez: *vagy*-ot tesz az *és* helyébe. Pándi Pál *Bánk bán*-elemzése úgy hatol be – megannyi más nézőpontból, egy-egy szereplő tudatvilágának változásai kapcsán – egy mű legbelsőbb rétegeibe, hogy ugyanakkor a vizsgálódás mindegyik részecskéjében benne él a kor, sőt korok élménye. Mindezekelőtt a Katonáé – de nemcsak a történelmi percé, melyben a drámaköltő a maga remekét megalkotta, hanem a megelőző napóleoni korszaké is, mely végérvényesen hozzászoktatta az embereket nálunk a hatalom abszolútumához éppúgy, mint e hatalom megingathatóságához, továbbá a dráma születését követő reformkoré, amelyhez a maga egészében az ilyesfajta hatalom megingatása fűződik. S ott él Pándi munkájában saját közelmúltja, önnön történelmi tapasztalata is a szerephez jutott rossz hatalmak örvényeiről, 1944-ről, 1949-ről és 1956-ról egyaránt. Katona József alkotását csak az a tudós fejthette meg, aki megszokta, hogy a történelem idejében szemlélje azt, amit szemlél. S az a publicista, aki élő hagyománnyá vált művek, életművek tanúságát is gyakran segítségül hívja, hogy megértse a maga korának szükségszerűségeit és követelményeit.

A tapasztalat és a gondolat teljes valóságából indul ki Pándi azokban az új drámaelméleti tételeiben is, amelyeket a *Bánk bán* elemzése során levon. Már könyvének eddigi kritikája említette ezek közül az ún. egymásra vonatkozás törvényét, amely teoretikusan fogalmazza meg a nézőtér, illetve a közvetett drámai kapcsolatok dramaturgiai szerepét. Ugyanilyen fontos elméleti megállapításának tartom, hogy a helyzet, a cselekmény, a jellem alapot ad arra, hogy a *lehetséges* mint a valóság lehetősége, mint a drámában érzékeltetett valóság jellemzője foglalkoztassa a befogadót; továbbá azt, hogy a közvetett „jelenlét” is lehet

szerves drámai jelenlét, organikus részeként a költői dramaturgiának; illetve, hogy a drámai vonatkozási törvény csakis olyan vonatkozásokat tételez, amelyek egy viszonylag zárt keretben előmozdítják a drámai kifejlést, mégpedig úgy, hogy közvetve vagy közvetlenül lényegesen befolyásolják a központi erők alakulását. Úgyszintén lényeges megállapítás Pándi gondolata a „szűk tér” és a „széles tér” összefüggéseiről, az előbbi drámai elsődlegességéről stb. Azért is jelentékenyek ezek az elméleti tézisek, mivel egy dráma eleven *gyakorlatából* és eleven *elemző gyakorlatából* nyertek elvonatkoztatást, méghozzá akként, hogy az elméleti tétel segítsen kitágítani az eddigi dogmatikus elemző praxist, hogy meglevő összefüggéseket, viszonyokat, egymásra hatásokat jelezen – szemben a szerepek egymásmelletti-párhuzamos felfogásával, a kizárólagos szöveginterpretálással, a visszautalások és az elhallgatások elhanyagolásával, azaz a drámai teljesség redukálásával.

Irodalomtörténet, filológia és esztétika módszerei így még nem fonódtak össze egy drámaértelmezésben – jegyezte meg joggal a *Bánk-bán-kommentárok* egyik méltatója. S történettudományé, erkölcs-filozófiáé, színházismereté és politikai publicisztikáé – tegyük hozzá, a műelemzés érdemének maradéktalan tudatosításaképpen, mi.

*

Az interpretáció mindenekelőtt arra összpontosítja figyelmét, hogy a nagyurat kövesse tragikus útján. Arra, hogy érzékelje és érzékeltesse: mivé lesz a majdnem angyali erény a torzult viszonyok közepette, hogy rossz körökből a mégoly kimagasló nagyság számára sincs szabadulás. A drámában bemutatott társadalom olyan sötét, hogy még a minden ízében rendpárti, királyhű Bánkot is elmozdítja „saját természetének és felfogásának... hiteles emberi tapasztaról”. Még az ilyen minden részecskéjében törvénytisztelő és monarchista ember is eljut itt – Pándi hajszálpontosan fogalmaz – a törvényesség és a monarchia megmentése érdekében a formális törvénytelenségig és a monarchia egyik csúcsképviseelőjének megöléséig. Bánk lényegéhez tartozik, hogy egészen a lojalitás és a legalitás embere, a fennálló rend biztosítása alapja az ő gondolatvilágának. S ez az ember ismeri fel, ennek az embernek kell felismernie a reformkor egyik nagy mozgató ideáját – azt, hogy „a hazáért érzett felelősség nem foglalhatja magában a királyi ház iránti felelősséget”. Monarchia és nemzet, monarchia és törvény, monarchia és rend nagy nyomatékka válik el egymástól e drámában.

Pándi sarkigazságot mond ki Bánk jellemfejlődését illetően. A nagyúr csakugyan roppant metamorfózison megy át, míg fokozatosan ráébred a trón szentségébe vetett hite és kormányzati koncepciója

illuzionista voltára. Az is igaz, hogy nem mindenben változik meg – új és régi együtt hat cselekvéseiben. A magunk részéről azt tennénk hozzá mindehhez, hogy még az a hatalmas változásív, amelyen Bánk a tragédia folyamán végighalad, sem elegendő ahhoz, amit a történelem az általa reprezentált osztálytól a jövőben, a dráma létrejötte utáni évtizedekben meg fog követelni. Többet azonban ekkor, mint amit a drámaábrázolás 1815–1819-ben nyújt, a korviszonyok nem tesznek lehetővé. Bánk alakja épp ez átmenetiségben válik remekléssé. Katona reformkori olvasóit-nézőit nagyon is elgondolkodtathatta a teendőkről és azok megvalósításáról a banki magatartás.

Finom észrevétele az értekezőnek az is, hogy a Melinda iránti szerelem, s ennek kapcsán a nagyúr sokat emlegetett visszafordulása a békételenekhez vezető útján már a polgári humanizálódás, a személyiségjogot érvényesítő polgári reflex embrionális mozdulatát is hordozza, hogy az érzelmek polgárosodásának jeleként a magánemberi érzelem súlya, fontossága kezd felnőni a közdolgokért való felelősség mellé (miközben az utóbbi felelősség is újjáértelmeződik.) Ez a visszafordulás is az elszakadás kezdetét jelenti az évszázados nemesi metalitás-, érték- és gesztushierarchiától. Más kérdés, hogy ezt az elszakadást Bánk (nem Katona!) nem viszi végig: megítélésem szerint a feudális konvenciók utóbb megnyilvánulnak ebben az érzelemben is, a család és a szerelem fogalmait illetően a polgáris és a hűbéri értékminőségek a nagyúr tudatában egyelőre áthatják-átszínezik egymást. Ebben a történelmi drámában ez nem is lehet másként.

Egy megjegyzést tennék Bánk bosszú-tirádájának értelmezéséhez. Sok találó észrevétele mellett Pándi azt írja itt, hogy a kialakult helyzet-típusban a polgáriasabb erkölcs, az emberies férfiasság megnyilvánulása már nem lehet az indulat visszafogása, a félreállítás. Nos, úgy gondolom, hogy az indulat visszafogása egy adott percben még nem félreállítás. Az indulat nem azonos az ésszerűen cselekvő szenvedéllyel, a helyzetet reálisan mérlegelő döntéssel. Az indulat alárendelése a szenvedélynek épp az ésszerű cselekvést biztosíthatja – nem azonnal, természetesen, hanem az elkövetkező jövőben.

Nagyon fontos az elemzésekben Gertrudis dramaturgiai szerepének, helyének megítélése is. Bánk igazi ellenfele ő. A királynő nagystilű romlottsága, manipulatív taktikája, mások manipulációi fölött szemet hunyó, sőt azokat támogató magatartása a legfőbb mozgatója a nagyúr tragédiájának. Továbbgondolva megállapításait: kettejük párharcában nem a hatalom ütközik az erkölccsel, hanem az erkölcsös hatalom az erkölcstelennel. Nem a nagyság „örök”, „időtlen” bukásáról van itt szó

az „erényes” vagy a „megtévesztett” hatalom amorális percmemberkéivel szemben, hanem a kétféleképpen gyakorolt hatalom nagyon is időszerű konfrontációjáról, amely a történelem távlatában akkor is alakítható, esélyeiben megváltoztatható, ha erre a közvetlenül adott időben nem kínálkozik reális lehetőség. Ne feledjük: Bánk maga is hatalom, mögötte is állnak emberek (nem is akármilyenek) – lénye, jelleme Gertrudisszal szembeállítva bukásában is példázat a *másfajta*, az emberséges hatalom történelmi lehetőségéről.

Mennyiben bűnös hát Gertrudis? Pándi az eddigi megítélés két szélsősége között alakítja ki álláspontját. Az egyik: Gertrudis ártatlan Melinda tragédiájában, a másik: mindenben bűnös, öccse gaztettében is cselekvően részes, kiszámított terv alapján teszi tönkre Bánkot és családját. Mindezzel szemben az elemző nagy meggyőző erővel bizonyítja, hogy Gertrudisnak része volt Bánk tragédiájában (nemcsak az országában), ha a Melinda elleni merényletben közvetlenül, elhatározóan nem is vett részt: olyan helyzetet és atmoszférát teremtett az udvarban, oly közállapotokat és életvitelt hagyott jóvá, amely mozgásteret hagyott az ottóknak és a biberachoknak. Pándi fejtegetéseiből kiviláglik: Biberach tervei eleve feltételezik Gertrudis amorális viselkedését, – ha a királynő nem honosított volna meg egy sajátoságos életvitelt az udvarban, az okos ritter nem kezdeményezne. Nem *ezt* kezdeményezné. Nem építene Gertrudisra, ha nem tudná, hogy őrá építhet. A királyné nem tudott a merényletről? Akkor e nem tudásért is felelős: a hatalom csúcsán áll, miről tudhat a távolságtól, ha azt sem tudja, ami a közelében történik? Azt nagyon is tudta, hogyan viselkedik általában az öccse. Tudta, de nem akadályozta meg, sőt beszéde, magatartása kétértelműségével a történetek elő is segítette. Tevélegesen nem vett részt a cselszövésben, de lehetővé tette, hiúságával, hatalmi megszállottságával és a családját övező dinasztikus elfogultságával ki is váltotta, sőt elő is hívta a cselszövést. Olyannyira, hogy ha nem is ehhez a konkrét tethöz, de valamely törvénysértő tethöz még közvetett sugallatot, felbujtást („kit meg kellett volna győzni” stb. I. felvonás 12. jelenet) is adott öccsének. Ő indította el – Pándi kifejező szavával élve – a rossz eszkalációját. Egy dráma – hangsúlyozom: egy dráma! – verdiktje szerint mindenképpen bűnös.

A könyv harmadik csomópontjáról, az ötödik felvonás interpretálásáról már másutt kifejtettem véleményemet. Ezért itt csak arra utalok, hogy Pándi koncepciója – Sótér István úgyszintén kiemelkedő esszéje mellett – végre megnyugtatóan válaszolja meg Bánk erkölcsi vétségének, valójában vétlenségének kérdését. Főképp azt a megállapítását tartom mérvadónak, hogy Bánk mindvégig nem – összeomlása során sem! – tagadja meg tettét. Magam is megkérdőjelezem azt a nézetet,

mintha Bánk Melinda holtteste mellett meginogna tette jogosultságának érzetében. Nincs erről szó, emberileg omlik össze: megsemmisülése egy, a realitásokkal kellően nem számoló, a helyzet megoldását a maga várható következményeiben fel nem mérő egyéniség emberi (és nem erkölcsi) tragédiája. Tettének következményei azonban óhatatlanul visszaháramlanak a tette is, – miért kínozná az önvád, ha a cselekvés általa választott módját (hangsúlyozom: a *módját*, s nem annak erkölcsi jogosultságát!) továbbra is célravezetőnek tartaná? Szándéktalanul okozta Bánk Melinda halálát – ebben Pándinak ismét igaza van. De mégsem mentes e téren Bánk minden felelősségtől. Hadd emlékeztessenek arra, hogy Pándi is leszögezi nemegyszer: Bánk illúziókkal terhelt álláspontot vallott az ország helyzetének megváltoztatási lehetőségeiről.

Még egy ponton lenne kiegészítem Pándi Pál koncepciójához. Úgy érzem, nem veszi kellően számításba, hogy tettének elkövetésekor Bánkot nemcsak az ország állapotáért érzett felelősség, nem is csupán a férji szerelem, hanem a nemesi becsületén esett csorba kiküszöbölése is vezérli. Biberach alattomos közlésétől kezdve az addig magát olyannyira fegyelmező és szilárd államférfit mindinkább elsodorják indulatai. Az ő tragikumuk abban is áll, hogy a királyné megölésével lényegében nem mozdított elő semmit, viszont lehetetlenné tette a maga számára a népért, nemzetért folytatandó további munkálkodást. Nemcsak Melinda halálát, de Tiborc, a nép elárvulását is eredményezte Bánk cselekedete. Egy átmeneti kor hőse Katona József *Bánk bánja*: értelme, gondolati tudatossága, racionális felismerései már a reformkor mentalitását előlegezik, indulatossága, társadalmi konvencióinak egyes beidegzettségei, a lehető szövetségesek mellőzése viszont még az ekkor már avaló feudális értékjegyekhez kapcsolják őt.

A pontos értelmezés igénye olykor szerkesztési túlzásokra ragadtatja a szerzőt. Előfordul, hogy az evidenciát is magyarázza, s az is, hogy ugyanazt a szövegrészletet többször fölidézi – igaz, az olvasó könnyebb tájékozódása érdekében. De talán valamelyest jobban meg lehetett volna bízni az olvasó emlékezetében. Az így megtakarított helyen viszont szívesen olvastunk volna többet Tiborc szerepéről. Bánkot útján ő kíséri végig, s ő az első paraszti figura irodalmunkban, amelynek formátuma nem kisebb a főszereplőkéénél. A dráma jelentésében Tiborc alakjának kisugárzása is benne van. S egy másik hiányérzetünk: érdemes lett volna összevetéseket tenni a kortársi hazai drámairodalommal, Katona József pályatársaival. Az ő műveiket is a napóleoni háborúkat követő ideológiai válság, az európai hatalmi struktúra átrendeződése, az ország viszonyaiban bekövetkező nyomasztó változások hívták ugyanis életre. S a drámai műnem első hazai klasszikusával abban úgyszintén meg-

egyeztek, hogy őket is nyugtalanítóan foglalkoztatta a hatalom természetrajza, nemzet és királyi ház egyre baljósabb viszonya – ha műveik színvonala a *Bánk bánnál* sokkal kezdetlegesebb is. Gombos Imrének *Az esküvés* (1817) című sorstragédiája, a kor nagy színpadi sikere visszhangját főleg a népét igazságosan kormányzó fejedelem színpadra állításának köszönhetette, valamint ez alak ellenpólusának: drámájában olyan fejedelmi személy is akad, amelyik gonosztevő módjára viselkedik. Gombos az uralkodói udvart olyan közegnek ábrázolja, amely még egy emberséges fejedelem kormányzása idején is tönkreteszi a benne élők, ennek révén pedig közvetve az ország boldogságát. Bolyai Farkas, a nagy hírű matematikus, akárcsak Katona, a Döbrentei-pályázatra küldött történelmi tragédiáiban vetítette ki az akkori értelmiség végtelen pesszimista élethangulatát. *Pausániás*, illetve *II. Mohamed* című drámáiban a hatalom felhasználásának módja izgatta őt is: szerelem és hazafiság, magánélet és kötelesség konfliktusát jelenítette meg a színpadon.

Egy megjegyzésem lenne Pándi és Orosz László eszmecseréjéhez a nemzeti királyság illúziójáról. Orosz László, Katona József jeles monográfusa úgy véli, hogy a nemzeti királyság eszméje Katona korában már időszerűtlen illúzió volt. Csakugyan illúzió volt, de idehaza nem időszerűtlen, még a negyvenes években is sok liberális gondolkodó vallotta magáénak, a nemesi reformellenzék egyik nagy álma volt ez. Mi mást lehetett volna, a valóságtól, a történelmi helyzetből el nem szakadva, programeszményül kitűzni Magyarországon 1815–1819 táján, a Szent Szövetség idején?

*

Pándi Pál elemzései nyomán sokkal világosabban értjük mindazt, amit a dráma a reformkornak jelentett, illetve, amit számunkra ma jelent. A *Bánk bán* a reformnemzedéknek mindenekelőtt azt sugározta, hogy a meglevő hatalmi struktúrán belül élni nem lehet, – ezt a szerkezetet meg kell tehát változtatni. A magányosan végrehajtott, szövetségesekkel nem számoló zendülés azonban – ha mégoly erkölcsös indítékokból táplálkozik is – nem megoldás a dráma szerint. Kimondatlanul is egy új út keresése, Bánk, Tiborc és Petur igazának egyesítése mellett apellál az alkotás, a nemzeti erők egységének fontosságát hangsúlyozza az idegen uralom ellenében.

Korunk hazai közönségének pedig azt tolmácsolja Katona remekműve, hogy a hatalom elsőrendű kötelességei közé tartozik a sarjadó, a csak felbukkanó rossz megakadályozása is. Sokszoros a felelőssége pedig akkor, ha kétértelműségével, önös érdekeinek szolgálatával maga segíti elő a rossz érvényesülését. Nemcsak Biberach, de Gertrudis is mindegyre

megszületik – akkor, ha a hatalom saját önkorlátozó gesztusaival nem teszi lehetetlenné (vagy legalábbis nehézé) létrejöttüket. A *Bánk bán*ban a demokrácia fogalomszava egyszer sem hangzik el. A mű egésze mégis ennek múlhatatlanságát sugallja. (Akadémiai Kiadó, 1980.)

FENYŐ ISTVÁN

MIKOR SEBESÜLT MEG PHILOKTÉTÉSZ?

SOMLYÓ GYÖRGY: *PHILOKTÉTÉSZ SEBE* CÍMŰ KÖNYVÉRŐL

Köztudomású: a magyar szakirodalom a modern költészet speciális poétikai kérdéseit mind ez idáig oly nagy mértékben elhanyagolta (legfeljebb egyes konkrét jelenségek elemzését hozva létre az esztétikai általánosítások sokszor elnagyolt kifejtése mellett), hogy már csak ezért is, a hiány leküzdésének okán üdvözlendő lenne a modern költészet magyar rajongójának, Somlyó Györgynek alapos munkája. De e *Bevezetés a modern költészetbe* önmagában is fontos mű: olyan könyv, melyben a mélyen értő líraértékelés hallatlanul finom minőségérzékkel, s az anyagnak imponálóan fölényes kezelésével párosul, s melynek ismeretközlő és felvilágosító funkciója egyaránt magas színvonalon érvényesül.

A *Philoktétész sebe* – valóban *bevezetés* a modern költészetbe, leírásai pontosak és hasznosak. Somlyó e műfajt – a mű eredeti, oktató szándékainak megfelelően – maradéktalanul vállalja, s így könyve, bizonyos szempontból, tanítandónak is tekinthető. Esztétikai szemlélete, mely a műalkotásnak elsősorban művészetiségét kívánja hangsúlyozni, mely a közvetlen, racionális érthetőségnek (megérthetőség, közérthetőség stb.) a műalkotás fogalmából adódó és kikerülhetetlen korlátait nemcsak megvilágítja, hanem beláthatóvá is teszi, sőt állandóan szemlélteti és alkalmazza, korunkban, az ideológiai-tartalmi megközelítések korában, az esztétikai érzékenység soradásának jelen állapotában üdítően hat, s az irodalomoktatás minden fokozatán követendő példaként kellene, hogy szolgáljon. Követendő s oktatóndó lenne továbbá e szemlélet nyitottsága, mely állandóan új jelenségek befogadására szólítja fel az olvasót, sőt anyagával szembeni rokonszenves elfogultsága is (hisz még mindig oly erős az idegenkedés irodalomfelfogásunkban a modernséggel szemben!); bár ennek révén a könyv természetesen elsősorban azok számára lesz meghökkentően újszerű,

akik a tárgyalt anyaghoz – bármilyen okból – negatív előítéletekkel közelednek.

Somlyó – esszéista: könyvének műfaji sajátossága e beállítottságából érthető meg. Egyszerre kívánja tehát anyagának művészi, befogadási élményét közvetíteni, s racionális-tudományos leírását is nyújtani. Nem feladatunk itt az esszé műfajáról *általában* értekezni, csupán azt kell állandóan újra és újra figyelmünkbe idézni, hogy e műfajjal szemben a legszigorúbb, legegzaktabb tudományos kritika érvényét veszti: nem az önálló, eredeti irodalomtudományi felfedezéseket kell számonkérni rajta (hisz a *bevezetés*-jelleg is eleve feltételezi, hogy inkább összegzésről, feldolgozásról lesz szó), hanem azt kell figyelemmel kísérnünk, milyen meglátások, milyen asszociációk és élmények kapcsán jön létre ama rendszer, mely mint szubjektív költői álláspont és tudományos állásfoglalás egyszerre érvényesíthető. Somlyó könyvének magasan kiemelkedő részei épp azok, melyekben állásfoglalását példákkal illusztrálja, szemlélteti, kiragadott és öntörvényű összefüggéseket teremt, az objektív bizonyítás száraz logikai rendjét eleve háttérbe szorítva. Így születnek ama remek megvilágító ötletei egyes motívumok kapcsán (gondoljunk csak a rózsza-motívum fejlődésének árnyalt bemutatására, a ház-motívum kifordulásának példájára, *A fekete zongora* érthetlenségének és mára talán túlságosan érthetővé válásának kitűnő leírására – vagy magára a címadó önálló esszére Philoktétész megsebesüléséről), amelyeknek meggyőző ereje a könyvnek mindvégig nagy erejű sodrást tud adni, s amelyeknek izgalma és szépsége a könyvnek minden sorát áthatja. Mindebből természetesen az is következik, hogy a könyv szakmai feldolgozása során elsősorban nem az egyes állítások önálló tudományos értéke és bizonyítása, hanem az *álláspont maga*, a szemlélet egésze kell, hogy figyelmünket magára vonja. Az álláspont azonban tüzetesen megvizsgálandó, most már „tudományos” szempontból is, s nemcsak azért, mert Somlyót irodalmi gondolkodásunk jelentős alakjának tekintjük, hanem azért, mert koncepciója a 20. századi költészet magyarázatai közül egyike a legimponálóbbaknak, melynek – úgy látjuk – közkeletűvé válása is folyamatban van.

Somlyó modernség-koncepciója – bocsássuk előre – rendkívül paradox. Paradox annak ellenére, hogy homogenitása kétségbevonhatatlan, sőt – az esszé-műfajt ismervén – szokatlanul, rendkívüli módon erőteljes. Paradoxitásának oka, véleményünk szerint, abban rejlik, hogy Somlyó oly időpontban (a hetvenes években) írja összefoglaló könyvét a nagy vonalaiban egységesnek tekintett *modernség* sajátosságairól, amikor – legalábbis számunkra úgy tűnik – épp a Somlyó által adott értelmű modernség nagy kifulladás (volt) megfigyelhető, amikor az ezekben az években kibontakozó „modern” (azaz „korszerű” stb.) irányzatok épp azt a tapasztalatot voltak kénytelenek

megszerezni, feldolgozni, illetve alapul venni, hogy *ama* modernség, hiába hirdette, nem is vált *oly* élesen el a „hagyományos” kultúrától, s hogy a történeti értelemben vett kontinuitás jóval erősebb, mint ahogy azt akár az ősmo-dernek, akár Somlyó feltételezik. Igen valószínű természetesen az, hogy e megítélésbeli különbség visszavezethető generációs különbségekre is: számunkra jóval több költészet-anyag tűnik már *történetinek*, ami azt is eredményezi, hogy ugyanaz az anyag már más kontextusban, más rendszerben lesz értelmezendő – az Újság élménye más elkülönülésekben fogalmazódik meg.

Másrészt úgy érezzük: e modernség-koncepció nemcsak elkülönülésben, hanem egységességben is megkérdőjelezhető. Somlyó, teóriájának egysége érdekében egymással szögesen szemben álló, egymást tartalmilag és formailag is, ideológiailag is kizáró irányzatokat hoz közös nevezőre, egy nagy áramlat részeként (ill. belviszályaiként) tüntetve fel őket, s ez az egységesítés számunkra – furcsa ezt épp Somlyóval szemben említeni – az irodalomtörténeti lezárt korszakolás némileg erőszakolt leegyszerűsítéseit idézi fel. Úgy véljük, a 20. század költészete, hasonlóan más korszakokéhoz, nem fogható fel egységesként, a keletkező költői irányzatok már keletkezésük pillanatában szétváltak s szembeszegültek egymással, s bár irányzatos szembeszegülésük ma már nem fogalmazható meg *kizáró* és értékelő szembeállításokban, értékük épp különműségükben ragadható meg.

Megítélésünk szerint *ama* roppant éles cezúra, amit Somlyó húz a hagyományos és modern költészet közé, nem vágja *ketté* a költészet világtörténeti folyamatát. Intő példaként szolgálhat az avantgarde irányzatoknak – talán közvetlenül nem belátható, s távolról sem a közvetlen előzményekhez kapcsolódó hagyományba gyökerezettség (ennek tárgyalása során Somlyó megelégszik az egyes költők teoretikus nyilatkozatainak bemutatásával, s lemond a műelemzésekről), s az ezen keresztül megnyilvánuló ismétlődése költői formáknak és formálásoknak, amely – természetesen – költői alapállásoknak, költészetfelfogásoknak ismétlődését és specifikálódását hordozza. Amaz időhatárt, melyet Somlyó a 19. század közepe körül meghúz, mi igen jelentős történeti, de nem világtörténeti korszakoló tényezőnek állítanánk be.

Somlyó cezúrája azonban nemcsak történeti, hanem értékelő is. Meghökkenítő, de igaz: a klasszikus irodalmak oly páratlan ismerője, mint Somlyó, azt a benyomást kelti, mintha a „modern” költészet, abból következően, hogy „modern”, legalábbis vállalásában, tökéletesebb is lenne a réginél. Bár ez az állítás ily nyíltan nem hangzik el, nyomai a könyvben mindenütt fellelhetők, az értékelés elfogultsága mindvégig nyilvánvaló. Szembeállításként hangzik el: „A modern tudománnyal, a fizikával, a biológiával párhuzamosan, a modern művészet is

az emberi és anyagi mikrokozmosz és makrokozmosz meghódítására tör. Megközelíteni, amennyire közel csak lehet, az emberi gondolkodás mechanizmusát, és megközelíteni, amennyire csak lehet, az embertől független anyagi végtelenség mechanizmusát (sait).” (254–255.) Kérdésünk ezzel kapcsolatban (hangsúlyozzuk: nem a klasszikusok védelmének állásából, nem a modernnek ellenében beszélünk): nem mindig ez volt a nagy művészet célkitűzése, természetesen az adott kor színvonalán? Nem az teszi-e a régi műveket ma is befogadhatóvá, hogy az *emberi* világ mikro- és makrokozmosza nem tudományos értelemben bővül? S végezetül: vajon tudunk-e mit kezdeni a régi művészetekkel, s meg tudjuk-e indokolni esetleges esztétikai tetszésünket, ha úgy véljük, egyedül a „modernség” látásmódja érvényes kizárólagosan – s visszamenőleg is?

Ennek jegyében vetődik fel újra – Somlyó könyvének olvasása előtt és után egyaránt – a döntő kérdés; mi tehát a *modern*? Mit jelent e szó? Vagy engedékenyebben – ha elfogadjuk Somlyó idegenkedését a szigorú fogalmi meghatározásoktól: *ki* a modern? Somlyó fejtegetéseiből épp a központi kategória tartalma marad számunkra homályos. Nem tudjuk, azonos-e az avantgarde-dal (valószínűleg nem, de az utóbbinak használata sem következetes); azonos-e az újat akarással (de hisz Somlyó Valéryt és Babbitot is modernnek tekinti – bár az utóbbinak ama sorát: „A régi jobb volt!” nem idézi); azonos-e az elidegenedés beismerésével (de az erőszakos elidegenedés-ellenesség is beletartozik) stb. Végső soron az a gyanúnk támad, hogy e fogalomnak itt nem tartalma, hanem csak formális és történeti-leíró jelentése van: modern az, aki Rimbaud óta jó költő volt. E feltételezett meghatározásnak nem elsősorban tautologikus mivolta feltűnő számunkra, hanem inkább az, hogy használata során túl sok minden rendelődik hatásköre alá: modern az is, aki individualista, az is, aki közösségi (vö. *Névmások cseréje* c. fejezet 271–285.); az is, aki a formát rombolja, az is, aki klasszicizál. Nem tudjuk meg, hogy a paradigmátikusnak tekintett (önmagában kiváló) Füst Milán-kép modern volta mellett *hogyan* modern pl. a szintén idézett Illyés Gyula; miben *azonos* Szabó Lőrinc modernsége A Sátán műremekeiben és a Tücsökzenében (különösen, hogy Szabó Lőrinc poétikája eddigre „klasszikusan lehiggadt” – 228.); mit jelent az, hogy a modernségnek is vannak „klasszikusai” ... Félreértés ne essék, nem a könyv értékhierarchiáját kifogásoljuk. Somlyó értékeléseit elfogadjuk, ítéleteivel egyetértünk, mi is azokat tartjuk a század vezető költőinek, akiket ő. Csupán a leírások és jellemzések specifikálását hiányoljuk: azt szeretnénk tudni, *miben* azonosak, s *miben* különböznek ezek a költők – a „modernség” mindent egybeemelő kategóriája, erre, úgy tűnik, nem ad választ.

A fogalmi meghatározás történelmi oldala: mikor is kezdődik a modernség? Mikor sebesült meg Philoktétész? A címadó esszé önmagában gyönyörű allegorikus kifejtését mélyen meggyőzőnek érezzük. Ám gyanúnk ismét feltámad: szerencsés-e az ógörög mítoszt egy *történeti* leírás allegóriájává tenni? Az értelmezés hibátlan, de rögtön igényli az értelmezés általánossá tételét is; ha viszont Philoktétészt csak a múlt század vége felé hagyjuk megsebesülni, elveszítjük a mitikus vonásokat. Természetesen tudjuk: a művészet válságának időbeli kezdőpontja körül hatalmas művészetelméleti viták dúlnak, s az időpont meghatározása választás kérdése. E vitában a választás nyilvánvalóan a használt művészetfogalom teoretikus alátámasztásától függ: Somlyó, több marxistához hasonlóan a XIX. század közepe – vége felé teszi e pontot, míg mások, időben visszafelé haladva, a romantikában, a barokkban, a manierizmusban látják a döntő fordulatot. Nem azt akarjuk itt hangsúlyozni, hogy a mi véleményünk szerint is régebbre nyúlnak vissza a Somlyó által vizsgált jelenségek gyökerei; nem is azt hiányoljuk, hogy Somlyó nem írt részletes társadalom- és irodalomfejlődési teóriát; csupán azt keveselljük, amit Somlyó – pl. csak poétikai szempontból is (ami pedig könyvének központi célkitűzése) – a választott anyag keletkezés-történetéből feltár. Bemutatásában – teoretikusan nézve – a modernség szinte egy csapásra keletkezett, s még amaz előzményeket is, melyeket pedig helyenként igen alaposan felsorol, szinte szakadék választja el „modern” beteljesülésüktől. Ezért határolja el korszakát oly határozottan a romantikától (melyben pedig az általa vizsgált jelenségek *elemenként* – s ez valóban választó tényező – *mind* megtalálhatók lennének), s ezért válnak az általa felhozott régi analóg példák is csupán illusztrációkká, melyek ugyanazt a fogást, jelenséget tükröznék ugyan, csak épp nem „modern” megközelítésben.

Mindennek poétikai magyarázatát, azt hisszük, akkor lehetjük fel, ha feltételezzük: Somlyó modern költészetideálja – ugyanúgy, mint a kezdeti nagy modernké – a 19. század költészfelfogásának ideáltípusával folytatott harcban alakult ki, s e harcnak végeredményeként a modern költészet abszolutizált ellenpontja ez a – tiszta formában soha nem élt – költészetideál lett. Somlyó számára a hagyományos költészet, melyhez képest a „modern,, speciális elkülönülésként fogható fel, ama teoretikus modellel lesz azonos, melyet a 19. század második felének akadémikus irodalomfelfogása kodifikált. E klasszicizáló modell bírálata egyrészt teljességgel jogosult, s nemcsak azért, mert már a maga korában sem felelt meg az élő (és történeti) irodalmi anyagnak, hanem elsősorban azért, mert az irodalmi közfelfogás, az iskolai oktatás még ma is hatalmas mértékben, s eléggé el nem ítélt módon, ennek bűvöletében működik. Másrészt azonban e szigorú szembeállítás elhomályo-

sítólag is hat: ha valóban mélyen, folyamatában akarjuk megérteni a 20. század líráját, tágabbra kell a teoretikus érdeklődés határait is kitolnunk, s mivel most nem az vizsgálendő, mit mondtak a művészetelméleti kiáltványok, mit *vetettek el* a nagy lázadók, hanem az, mit *valószínűleg* meg a művek, más korszakokat is be kell vonnunk a tüzetes vizsgálatba.

Csupán néhány példa szemléltetésképpen. Somlyó a modernség egyik fontos elemeként kezeli, s elemzéseiben kiválóan le is írja a grafikai kép kiemelkedését a vers szövegéből, a betűknek mint a vers elemeinek önállóságát, a kalligramok térhódítását. Mindennek igazsága látványos, csak az nem állja meg a helyét, ami a radikális újszerűséget illeti. Illetve az is megállja, de *csak* a XIX. századdal szemben. A képvers modern ötlete ugyanis ősrégi, és a történelemben *állandóan* újra felbukkan. Bár Somlyó említ egy példát az antik költészetből, ennek súlyát azonban nem érzékelteti; s elhagyja olyan nagy fontosságú jelenségek említését, mint pl. a középkori abecedariusok, az akrosztikonok, a kronosztikonok, a barokk korszakig nagy népszerűségnek örvendő képvversek (kereszt, oltár, virág stb.), vagy, hogy pl. még Goethe is tulajdonított jelentőséget a grafikai külalaknak (a Marienbadi elégiát hangsúlyozottan *latin* betűkkel írta le) stb. Természetesen nem az adatok felsorolását várjuk el egy modern poétikától, csak annak *hangsúlyos* kijelentését: a képverset (stb.) nem a modernnek találták ki, s a vers *nem attól* lesz modern, hogy grafikai-vizuális képe is szerepet játszik.

A másik példánk a vers és próza határainak elmosódását érinti. Somlyó itt is döntő fordulatot látta a modernségben, s az általa idézett szövegek elemzése önmagában meggyőző. A *fordulat* ténye azonban ismét kérdéses: nemcsak arról van szó, hogy e két szövegszerkesztési elv ma is, mindennek dacára, karakterisztikusan elválik egymástól, hanem arról is, hogy ellentétüknek abszolutizálása visszavetítve sem jogos. Elegendő hivatkozni itt pl. Novalis Himnuszok az éjszakához c. versének bizonyos szakaszaira, a 18. századi prózai idillekre, a középkori prózai szövegeknek gyakori ritmikus tagoltságára stb. hogy lássuk: a modern prózavers sem hagyomány nélkül való. Sőt, továbbmenve: a formaelemek részletes és tüzetes számbavétele során épp az alapkoncepció válnék kifordíthatóvá; az bizonyosodnék be, hogy nem a 20. századi formakincs alkot *egy* homogén, önelvű irodalmiságot, hanem konstruált ellenfele, a 19. századi teoretikus (és igen csekély mértékben működő) modell volt *egy* történeti pillanatnak, bár nagy hatású s tovább élő, de mégis mulandó terméke, s hogy a 20. századi modern költészet, bár önmagát szembefordulásként határozta meg, sokkal inkább egy gazdagabban értelmezett hagyomány szabad felelevenítéseként fordult vissza elfelejtett forrásokhoz.

Nem véletlen, hogy ily súllyal szólunk formai kérdésekről. Egyrészt poétikai könyv esetében ez természetes kell, hogy legyen, másrészt Somlyó szemlélete eleve kínálja könyvének ilyen megközelítését. Számára a modernség elsősorban a forma kérdése. Így érthető az is, hogy nála a múlt századi modernség legnagyobbjaként Rimbaud értékelődik, s Baudelaire, akiben pedig a modernségnek több teoretikusa látja a kezdetet (pl. H. Friedrich, W. Benjamin stb.) némileg háttérbe szorul. Az ok: Baudelaire formáinak zártsága, viszonylagos klasszicitása. A következmény: Somlyó, számunkra már elfogadhatatlan gesztussal, Baudelaire-nek egy autorizálatlan töredékével nyitja meg a modernség korát (a *töredék*-jelleg a döntő!), s így „egy Baudelaire-en túlmutató Baudelaire költeményt” (286.) konstruál, amivel, úgy érezzük, indokolatlanul alábecsüli Baudelaire egész, nem töredékes teljesítményét.

A formai megközelítés Somlyó legerősebb oldala. Itt tud költői érzékenysége leginkább kibontakozni: gazdag megfigyelései, megvilágító ötletei rendkívül tanulságosak. Elemzései igazolják azt a gesztusát is, amellyel a *rímet* teszi a hagyományos költészet paradigmatisz képviselőjévé – bár a metrika és ritmika elhanyagolása fájlaható. A rím valóban a legfontosabb versszervező elemek közé tartozik, s egy poétikán belül központi szerepet akkor is megérdemel, ha „uralmáról” beszélni alighanem túlzás (különösen akkor, ha – mint Somlyó – a rímnek kizárólag fonetikai, egybecsengő funkciójáról veszünk tudomást, s metrikai, mondattani, szemantikai vonatkozásait háttérbe szorítjuk). Somlyó a rím változásának történeti folyamatát árnyaltan írja le, példái igen találóak – csak a folyamat egészének értelmezése hagy maga után kívánnivalókat. A modern költészet rímellenessége ugyanis nem abszolutizálható sem visszamenőleg (pl. a 18. századi rímellenesség ugyanazon érvelés alapján vezetett el a klasszicista rímelés és verselés megújításához, mint a „modernség”), sem előre nézve: a 20. században sem történt megsemmisítő lázadás a rím uralma ellen, csupán egy rímkódexet vontak ki a használatból, s váltottak fel mással. A modern költészetben csupán „antirímet” feltételezni mindenképpen túlzás, a Somlyó által felhozott példaanyag maga is ellentmond neki, pl. Aragon módszerének kiváló leírásával. De ha az Aragon-féle technika pusztá visszahatásként lehetne is értelmezhető, még mindig hiányolható ama, kétségbevonhatatlanul modern költők idézése, kiknek magasrendű rímélése épp nem az antirím jegyében fogant. Elegendő itt, hogy különböző nyelvekre hivatkozzunk, pl. József Attila, Mandelstam és Paszternak vagy Gottfried Benn nevét kiemelünk, kiknek hangsúlyosabb szerepeltetését e könyvben alighanem épp az gátolta meg, hogy nem látványos formabontó gesztusokkal léptek fel, s a versnek

bizonyos újraklasszicizálását kísérelték meg (más oldalról nézve, de ugyanezen az alapon lenne számonkérhető az állandóan hagyományra hivatkozó Eliotnak nagyobb súlyú szerepeltetése is).

A formai elemzések kapcsán egy utolsó megjegyzés. Somlyó saját előfeltételezéseinek csapdájába esik, mikor esztétikailag és történetileg is el akarja különíteni modern korszakát: olyan elhatárolásokra és kizárásokra kényszerül, melyeket egyébként aligha vállalna. A modern költészetből indul ki, de a levont esztétikai tanulságokat rögtön be is zárja a modernség túl szűk történeti korlátai közé. Eljárását egy ellenpéldával világítjuk meg, anélkül, hogy bárminemű összehasonlítás lenne célunk. Az általa is oly sokszor és egyetértőleg idézett Jakobson költészetfelfogása, feltevésünk szerint, azért válhatott oly nagy hatásúvá, mert ama tapasztalatokat, melyeket korának *legmodernebb* irányzatai hatása alatt szerzett, az *egész* költészetre, *visszamenőleg* is érvényesítette, s így, teoretikus szűkítés nélkül, új lehetőségeket teremtett a történeti elkülönítések számára is. Somlyó e kitekintést már nem tekintette feladatának: következtetéseit kedves korszaka, a modernség számára tartja fenn, s ezzel, sajnos, önmaga ellenére is, érvényüket korlátozza.

Ama történeti-társadalmi változásokat illetően, melyek a költészet Somlyó által leírt fordulatát előidézték, Somlyó kevesebb eredeti gondolatot nyújt, mint a költészet sajátos elemzése során. Itt, vérbeli esszéistaként, művészi módon, nagy erővel illusztrálja ama folyamatot, melyet a marxizmus általános esztétikája rögzített, s tökéletes szépségű képekkel teszi érzékletessé – és líraivá – gondolatmenetét. Külön is kiemelendő pl. az elidegenedés folyamatának megelevenítése Goethe és Rilke rejtett összefüggésének feltárása által (a *ház* módosuló motívumának elemzése mint filológiai trouvaille is kimagaslik): Somlyó itt a legfinomabb érzékű és legszabatosabb irodalmi gondolkodóként lép fel (hasonló intenzitású, részletesen is kidolgozandó nagy találat Füst Milánnak a bahtyini karneváli világnézet alapján adott értelmezése!). Az általános esztétikai fejlődés folyamatos kifejtése már némi kétséget hagy maga után: marxista alapozású leírása és a általa leírt anyagnak értékhierarchiája bizonyos feszültséggel illeszkednek csak egymáshoz. Ha nagyon élesen akarnánk fogalmazni: mintha a – sokszor nyíltan is vállalt – Lukács György-i teória elevenedne újjá és fordulna ki itt; az azonos leírás és indoklás az alapteóriába be nem férő alkotók nagyságát lenne hivatva igazolni. Mintha – tovább folytatva az analógiát – Lukács György érvelésével a *XX. század dicséretét olvasnánk*, amely Lukáccsal szemben nemcsak az azonosságot, hanem már a nyílt szembenállást is vállalja. Ismételjük: teljes mértékben elismerjük Somlyó igazát a költészet (mi inkább úgy mondanánk: költészetek) nagyságát és értékes-

ségét illetően, lírai értékhierarchiáját messze jobbnak és igazságosabbnak érezzük más összefoglalásokénál. Csak azt az egyet nem hisszük, hogy e nagy lírai művek erényei és értékei e magyarázatra szorulnának rá, s hogy kizárólag egy – néha bizony erőszakolt – szocialista ideológiai meghosszabbítás révén nyernék el létjogosultságukat.

Mégegyszer hangsúlyozzuk: Somlyó értékválasztásaival nagymértékben egyetértünk. Esztétikai ízlése biztos, ítéletei, mikor ízlésítéletek, szinte tévedhetetlenek. Ezzel könyve létjogosultságát és szépségét – minden kritikai fenntartásunk ellenére is – tökéletesen elismerjük, sőt szükségességét és fontosságát külön is hangsúlyozzuk: manapság, mikor egyre ritkább az olyan irodalmár, aki *ízlését* és minőségérzékét tudná gondolatmenetének alapjául vetni (anélkül, hogy érdektelenségbe süllyedne), a Somlyói út feltétlenül üdvözlendő. Természetes az is, hogy ez az ízlésre alapozó esztétizálás további problémákat is rejt magában: úgy véljük pl., hogy Somlyó némileg alábecsüli az ideológikum szerepét a modernségben (holott, számunkra úgy tűnik, a romantika utáni művészeteknek az ideológia minden szinten döntő mozzanatává vált); továbbá igen nehezen lehet e tiszta ízlésen alapuló értékválasztások igazságát mások számára, a belátás szintjén túl is, bizonyítani (e probléma megkerülését fedezhetjük fel abban, ahogy Somlyó a modernségben oly nagy szerepet játszó *blöff*nek sem jelentőségét, sem jelentéktelenségét nem kívánja érinteni) – de mindezen nehézségek mellett is a pozitívumok túlsúlya döntő: az állásfoglalás személyessége és biztonsága imponáló fölényrel érvényesül.

Befejezésként, s visszatérve a bevezetőben már leszögezett generációs különbségre is, felmerül bennünk, s korántsem csupán Somlyó könyve kapcsán – s reméljük, az is kiderült, nem konzervatív, nem modernség-ellenes alapon, hanem épp a modernség teljes elfogadásának nevében – a kérdés: ha, kívülről nézve, a „modern” kategóriája ennyire ingatag és csillámló, ha a modernség első ideológusai ennyire az *adott* pillanathoz képest adták ki a jelszót: „modernnek kell lenni mindenestül”, vajon tényleg *mindenestül* modernnek kell-e lenni ahhoz, hogy korunknak oly ellentmondásos irodalmisága érthetővé váljék? (Szépirodalmi, 1980.)

MARGÓCSY ISTVÁN

SÓTÉR ISTVÁN: GYÜRÜK

Előző két tanulmánykötetében Sőtér István irodalomtörténeti és elméleti írásait bocsátotta közre, így a *Werthertől Szilveszterig*ben (1976) a 18–19. század fordulójától Petőfiig időszak jelenségeiről

szólókat, a *Félkör* (1979) címűben a 19. század második felét tárgyaló munkáit, jelenlegi gyűjteménye pedig lényegében a 20. századi irodalommal foglalkozó írásait tartalmazza. A megelőző két kötettől a *Gyűrűk* némileg műfajában is eltér, miként ezt a szerző maga is megfogalmazza: „Az első két kötet szerzője inkább az irodalomtörténész, a harmadiké, a *Gyűrűk* elsősorban az irodalomkritikus.”

Sőtér István természetesen nem választja el egymástól az irodalomtörténetet és a kritikát, e két tevékenység ugyanis szükségképpen érintkezik, mi több: valamilyen módon feltételezi egymást. Az irodalomtudomány művelői általában igyekeznek egyesíteni az irodalmi jelenségek megközelítésének e két egymást feltételező módszerét. Az már ritkább eset – némiképp a munkamegosztás és a fokozódó szakosodásnak eredményeként –, hogy a szakember mintegy „tárgyának” is, jelen esetben a szépirodalomnak aktív művelője legyen. Az a természetes egység, amely a szépirodalomtudós alkotó munkájában jut kifejezésre, nem ismeretlen sem a világirodalom, sem a mi irodalmunk történetében. Kár, hogy az idő egyre kevésbé látszik kedvezni ennek az alkotótípusnak. E körülmény bizonyosan hozzájárul ahhoz, hogy napjainkban az irodalommal foglalkozó szaktudomány és az élő irodalom kapcsolata elveszítette régebbi közvetlenségét.

Szépirónak s egyidejűleg kritikusnak és irodalomtörténésznek lenni nem annyit jelent pusztán, hogy bizonyos stílári elegancia szűremlik át az értekező prózába, a hozadék több ennél: az irodalmi alkotással való bensőséges kapcsolat, a „tárgy” oldaláról is átélt személyes tapasztalás. Mindez olyan árnyalatok meglátására és kifejezésére tehet alkalmassá, aminőt esetenként hiába várnánk egy más típusú kutatótól, bármily erényekkel rendelkeznek is egyébként. Sőtér István mint irodalomtörténész azonban többször is hangsúlyozza, hogy semmi biztosítékot nem nyújt az írói teljesítmény arra, hogy az elméleti nézetek és értéköléletek az irodalmi művel azonos szintűek legyenek, mint ahogy nincs ilyen biztosíték fordítva sem: a regény szakértője vajmi könnyen kudarcot vallhatna regényíróként. Ahol azonban a tevékenységi körök harmonikusan illeszkednek, mégpedig a tudatosság magas fokán, ott az eredmény többnyire nem marad el.

E kötet, elsősorban éppen a kritikák, e tömör, szubjektivitást sem nélkülöző, ám végső fokon mégis objektív ítéletet tartalmazó műelemzések közvetítésével érzékelteti az irodalomra vonatkozó nézetek harmóniáját, sok szálból szövődő egységét. Korántsem véletlen, hogy Sőtér István munkásságát jellemezve minduntalan felbukkan az „egység”, „sokoldalúság”, „harmónia” kifejezés. Ő ugyanis sohasem tartozott az úgynevezett szigorú kritikusok közé, célja kritikái és tanulmányai megírásakor elsősorban nem valamilyen irány, gondolat, felfogás védelme

vagy képviselte, hanem a szóban forgó mű vagy életmű megértése, sajátos értékeinek feltárása. S ebben a vonatkozásban, a mű értékeinek tisztetében, rendkívül toleráns, nem engedi a részben művön kívüli (akár politikai) szempontok felülkerekedését. Ez a tolerancia azonban egyáltalán nem jelenti, hogy Sőtérnek csak dicsérő szavai vannak irodalmunk jeleseihez vonatkozóan. A pálya egyenetlenségeit, a mű ellentmondásait, a gondolat kihagyásait pontosan, s legyen akár Németh Lászlóról, akár Szabó Lőrincről vagy Halász Gáborról szó, azzal a kritikus „megvesztegethetetlenséggel” közli, amely jó kritikai hagyományaink közé tartozik. Ám arra mindig gondosan ügyel, hogy mérlegelése megfelelően a kor-személyiség-mű valóságosnak ítélt korrelációinak, s ítéletét a mégoly jó szándékú vagy progresszívnek tetsző konjunkturális tényezők se befolyásolják. Ennek a kritikai magatartásnak is köszönhető, hogy Sőtér nem vett részt az irodalmi élet hétköznapi perpatvaraiban, amit persze nem minden esetben és nem mindenki sorol a kritikusai erények közé.

A tárgyilagosságra való törekvés, a mű megértésére törekvő méltányosság semmiképpen sem jelenti azt, hogy Sőtér István kívüllálóként szemlélte volna az irodalmi s az ezekkel összefüggő társadalmi-politikai jelenségeket. Joggal tiltakozik – kötetének nem is egy helyén – a nemzedéknek valamiféle behatárolható irodalomtörténeti kategóriaként való alkalmazása ellen. Ám közös történelmi élmény, a feladatok azonossága, a műveltség rokonvonásai s a kultúra küldetéséről vallott nézetek egy meghatározott történeti korszakban még akkor is szervező erőnek bizonyulnak, ha programszerűen működő irodalmi csoportosulásról nem is beszélhetünk. A harmincas évek derekától a felszabadulásig terjedő időszak szinte kikényszerítette az állásfoglalásokat. Az utókor hajlamos az így kialakuló fejlődésvonalakat elnagyolni, ez azonban minden távlatnak velejárója, a tartósnak bizonyuló értékek szelekciójának következménye. Végül is a szellemi értékek védelmének mind tudatosabb programja, amelyet a fasizmus előretörése alapmagatartásként mintegy kikristályosított, a kor progresszív, humanista irodalmának egyik legfőbb érdeme: s voltaképpen ez a magatartás minősítette e korszak íróinak egy igen jelentékeny csoportját. S ebből a meggyőződésből származott az erőtartálék is, amely – s erre Sőtér számos írása példa – az ötvenes évek dogmatizmusával szemben is egy józan, értékvédő törekvést érvényesített.

A kritika sokszor egy helyzetjelentéshez hasonlítható: egy-egy alkotói pálya helyzete, kilátásai, lehetőségei az adott időpont metszetében. A benne foglalt megjegyzéseket vagy igazolja, vagy korrigálja az idő. A *Négy évszak* költői antológiához írt tájékoztató költő-portréi például minden bizonnyal Sőtér István legjobb tudása szerint megalkotott

tömör, a legfőbb jellegzetességeket sűrítő költő-arcképek. Nyilvánvaló, hogy bár a megfogalmazott karakterisztikumok nyújthattak számára a még ki sem alakult pályaszakaszokra vonatkozó jelzéseket, s ezeket finom kritikusi beleérzéssel sejtette is – bizonyára nem vállalkozott jóslásra. Annál meglepőbb, hogy a több mint három évtizeddel ezelőtt papírra vetett jelenségek szinte százszázalékosan beigazolódtak. A mából visszatekintve, a nagyobb pályaszakasz vagy teljes életmű ismeretében is nehéz lenne az antológia költőire illő tömör ismertetéseket pontosabban, találóbban megfogalmazni.

Sőtér István írásain végigvonul az a gondolat, hogy a magyar irodalom része a világirodalomnak, hogy a nemzeti irodalom a világkultúra összefüggései nélkül nem értelmezhető helytállóan. Határozottan elutasít mindenféle bezárkózást, nemzeti' egyszempontúságot. Több helyütt kifejti, hogy ez a legnagyobbakra sohasem volt jellemző, vagy ha néhányuk tájékozódása szűkösebb volt vagy hiányos, ez mégoly kiváló tevékenységüknek sohasem vált javára. Ezzel együtt azonban a formális műveltséget sohasem becsüli túl, nem „urbánus” abban az értelemben, ahogy ezt a kifejezést a magyar irodalom megosztásához vezető ellentétek idején használták.

Régi szokás a szakkritikában is, hogy a témaválasztásból következően a recenziens valamely kötet irányára, a témák összetételéből, az ebben kifejeződő vonzalmakból vezessen le valamilyen irodalomfelfogást. A kritika műfaja esetében felettébb kockázatosak az ilyen feltételezések, hiszen a legtudatosabb kritikusi tevékenységhez is feltétlenül kapcsolódhat valamilyen alkalmosszerűség, ha más nem, a bírálatra érdemes művek megjelenésének alkalmosszerűsége. Némileg más a helyzet a tanulmányok esetében, noha az alkalmi jelleg (pl. a nálunk hangsúlyozott szerepű évfordulók idején rendezett ünnepek, ülésszakok) itt is érvényesülhet. E körülmények azonban legfeljebb motiválják, de nem minősítik egy tanulmány értékét. Mindezek köztudott dolgok, mégsem árt megemlíteni, mert Sőtér István köteteivel ellentétben nem egy tanulmánykötetet az a körülmény duzzaszt tekintélyes vastagságúra, hogy a szerző szükségesnek tartja minden leírt szövegét időről időre újból nyilvánosságra hozni. Sőtér tanulmányai a külső tényezőktől függetlenül is alapos, elmélyült alkotások, a konkrét feladat megvalósító kényszere nem csökkenti, hanem fokozza igényességét.

Így például igen fontos, összefoglaló mondandója van a Nyugat nagy írónemzedékéről (Ady, Móricz, Kosztolányi), de nem kevésbé lényegesek Krúdyról, Kassákról szóló írásai. A *Két világháború között* cím alá foglalja e korszak jelentékeny íróiról írott tanulmányait, különös figyelmet szentelve e témakörben Németh Lászlónak, akinek munkásságáról, műveiről öt tanulmányt olvashatunk a kötetben, közülük, ha

szükséges egyáltalán rangsorolni, az *Iszony* elemzése (Németh László és az *Iszony*) az, amely minden vonatkozásban alapkivétel az íróról szóló szakirodalomban, s amelynek módszerét és megállapításait (1948-ból származik) több mint három évtizede nem kezdte ki az idő. Voltaképpen e tanulmánycsoporthoz sorolhatók a „tragikus nemzedék” képviselőit méltató írásai is, amelyek között olyan lényegbevágóak találhatók, mint amilyen a *Szerb Antal magyar irodalomtörténete* (1958), és a *Halász Gábor* (1945) munkásságát megörökítő esszé. Emez még a friss és fájdalmas visszaemlékezés alkalmából íródott; az előbbi pedig, viszonylag korán, az akkoriban vitatott s nem mindig méltányosan megítélt népszerű és hatásos irodalomtörténetet teszi mérlegre azzal a tárgyilagos józansággal, a műnek kijáró elismeréssel, az értéknek azzal a távlatba állításával, ami oly jellemző Sőtér tanulmányíró módszerére.

Nem sorolhatjuk fel még cím szerint sem a kötetben megjelent összes írásokat. Emlékeztethetünk csupán a világirodalmi témájú tanulmányokra: Tolsztoj, Roger Martin du Gard, Thomas Mann, Camus műveiről, munkásságáról szólnak. Külön említést kívánnak azonban az elméleti írások, amelyek *Történet és elmélet* címen külön csoportot alkotnak. A múlt jeles irodalomtörténetírását teszi mérlegre a Horváth János „klasszicizmusát” elemző tanulmány; a hatvanas évek derekán kibontakozó vitákat foglalja össze az irodalomelmélet új törekvéseit összegező írás. Erre a tárgyra egy évtized múltán visszatér (*Irodalmunk és elméletünk* 1976). Sőtér e munkáiban is a végletek kiegyenlítésére törekszik: örömmel, de nem kritikátlanul fogadja az újat, és sikeresen választja el az elvszerűséget a doktrínér türelmetlenségtől. Ha szükségesnek látszik, udvarias, elismerő tónusban ugyan, de vitába száll a tekintélyekkel (régibben Révaival, utóbb Lukács György egyes megállapításaival). E tanulmányaiból mintha hiányozna a fiatalkori írások csillogása, bensőségessége, az objektivitás szikárabb formát ölt. A változó feladat, az újfajta felelősség bizonyára megkövetelte a kifejezőmód átalakulását is, műfajilag az esszé helyébe a tanulmány lép, az író-kritikus helyébe a tudós.

Ismétlődő kívánságként említhetjük azt a több helyütt kifejezett hiányérzetet, hogy néhány irodalomtörténészünk, aki visszahúzódott a kritika aktív művelésétől, milyen nagy haszonnal járulhatna hozzá a legújabb magyar irodalom tartós értékeinek számbavételéhez! (E kötetben csak egy újabb tárgyú kritikával, Gáll István *Ménészgazdájának* méltatásával találkozunk, pedig éppen a *Négy évszak* költőportréi mutatják, hogy Sőtér István milyen biztos szemmel fedezi fel a tehetség, a magas szintű teljesítmény jegyeit.) Egyetértve az említett óhajjal, mégiscsak azt mondhatjuk, hogy sem okunk, sem jogunk nincsen egy szuverén pálya érdeklődési köreinek, feladatainak kijelölésére, ezek fontossági

sorrendjét, belső összefüggését bizonyára az alkotó érzi, tudja a legjobban. Annyi mindenképpen bizonyos, hogy Sőtér modern irodalmi tárgyú kritikái, esszéi, tanulmányai, portréi jelentékenyen befolyásolják irodalmi köztudatunkat. (Szépirodalmi, 1980.)

WÉBER ANTAL

CZINE MIHÁLY: NÉP ÉS IRODALOM

Az első kötet végére érve némi szédülés fogja el az olvasót: mintha egy nemzeti irodalmi panoptikumban járna, ahol az élőkhöz megtévesztően hasonlatos, de másfélszeres életnagyságú figurák sorakoznak. Évforduló-emlékezések, irodalmiest-bevezetők, nekrológok és főleg köszöntések sorakoznak egymás után: XY író hetven éves, nyolcvan éves, kilencen éves . . . S ez a sor folytatódik a második kötetben is, egy-egy hosszabb lélekzetű tanulmány nyújtotta pihenővel. Világos, hogy ehhez a gyűjteményhez nem úgy kell közelednünk, mint a szokásos tanulmánykötetek (valljuk be: legtöbbször recenzió-kötegek) valamelyikéhez.

Czine Mihályt barátai és a vele kevésbé rokonszenvezők egyaránt gyakran nevezik a népi irodalom „utazó nagykövetének”, „vándorprédikátorának”. Mindkét részről más-más hangsúllyal persze. Egy dolog azonban nem vitatható, mégpedig az, hogy az irodalmat sokféle-képpen lehet szolgálni és egy ország irodalmi vérkeringésének folyamatoságához nélkülözhetetlen a „vándorprédikátorok” tevékenysége. Ennek a több, mint két évtizedes tevékenységnek az áttekintéséhez nyújt segítséget a *Nép és irodalom* két kötete.

A prédikátor-hasonlat azonban több szempontból is megállja a helyét. Részben valószínűleg vállalná a szerző is, aki rokonszenves személyességgel vall többször református „gyökereiről”, s akinek a gyász és az ünnep emelkedettebb pillanataiban a zsoltárok segítenek az önkifejezésben. Szekularizált tartalommal, persze; de az már magának a reformációnak a lényegéből következik, hogy az egyházi értelemben „laikus” megközelítés nem távolít el tőle annyira, mint a katolikumtól. Köztudott, hogy hazánkban, történelmünkben miféle progresszív és világi ideológiák kapcsolódtak a protestantizmushoz korszakokon át. Kisebbségi, sokszor üldözött, háttérbe szorított vallás lévén, nem csoda, hogy szinte metaforája lett minden kisebbségi létnek. Az sem meglepő, hogy az ebből a hagyományból táplálkozóok egész irodalmunkról, sőt egész nemzeti létünkéről alkotott képüket erre a metaforára vezetik

vissza. Alapállásuk: egy támadott, belső romlástól és külső rontástól fenyegetett kisebbség értékeinek védelmezése. A recensens álláspontja nem ilyen és egyben meggyőződése, hogy a „fenyegetettség ideológiájának” következetes végigvitele a történelmi valóságérzék és ehhez kapcsolódóan az esztétikai ítélet torzulásaihoz vezet. De ismeri és elismeri ennek az ideológiának az érvényét számos vonatkozásban, másfelől pedig önnön valóságérzékét sem tartja abszolútnak. Mi más lehet az irodalomról való beszéd feladata, mint az egymásnak bizonyos pontokon ellentmondó valóságképek egymásnak feszítése, valamilyen konszenzus elérése érdekében? Talán nem szükségtelen erre emlékeztetnünk, mielőtt folytatnánk megjegyzéseinket Czine Mihály könyvéről.

Visszatérve a prédikátor-hasonlathoz: a *Nép és irodalom* szerzője úgy beszél az irodalomról, mint a hittérítő a vallásáról. Vagyis minden erőfeszítése arra irányul, hogy hitének nagyszerűségéről, értékeiről, egyedül üdvözítő voltáról meggyőzze hallgatóságát. (*Hallgatóságról*, nem olvasókról kell beszélnünk elsősorban, hiszen a két kötetbe foglalt írások többsége felolvasásra készült; stílusuk annyira élőbeszédszerű, hogy olvasás közben időnként hallani véljük a szerző jellegzetes hanghordozását, szóformálását is.) Van olyan irodalmártípus, aki szinte nagyobb élvezettel pécézi ki az írói gyengeségeket, mintsem az erőnyeket méltatja. Czine Mihály ennek éppen az ellenkezőjét testesíti meg; nem szívesen beszél egy-egy életmű problematikus oldalairól. Nem arról van szó, hogy „kíméli” szeretett népi íróit a kritika nyilaitól. A tőle nyilvánvalóan távol álló avantgarde irodalom esetében is inkább az előrevivőnek tartott mozzanatokot emeli ki, kevés szót veszteget a bírálatra. Számára tehát az irodalmári tevékenység lényege nem más, mint a nemzeti értékek egy sajátos területének felmutatása, demonstrálása.

Ez könnyen beláthatóan összefügg az imént jellemzett lelki alapállással, a fenyegetettség-tudattal. Balczó András, Czine földije mondott valami hasonlót a róla készült portréfilmben: hogy a „népből kiemelkedők” feladata megmutatni, hogy lehet győzni, még akkor is, ha magyar az ember. Egy önbizalmában, sajátos értékeibe vetett hitében megrendült nép öntudatának erősítése, saját példájával. S a kritikus, a leleplező, divatos szóval, „dezilluzionáló” magatartásról Czine Mihálynak is az lehet a véleménye, mint hajdanán Móricznak: „az embertől csak azt szabad elvenni, ami helyett jobbat lehet adni.” Új templomot kell építeni az ősi alapokra, nem a régit rombolni – ő maga talán így mondaná.

Semmi okunk, hogy e szándék nemességét megkérdőjelezzük, vagy hasznát kétségbe vonjuk. Gimnazistakorunkból szívesen idézzük fel egy író-olvasó találkozó emlékét Nagy Lászlóval és Czine Mihállyal; utána

napokig éreztük, hogy *valami jót cselekszünk* versolvasással. Valószínűleg sokak élménye volt ez, akik az elmúlt két évtizedben beszélni hallották Czine Mihályt. A prédikátor meggyőződésének át kell sugároznia a gyülekezetre, s ennek a legfontosabb eszköze az ékesszólás. Aligha kell bizonygatni, hogy Czine rendelkezik ezzel a képességgel. Még a pátozzsal, ezzel az igazán kétélű fegyverrel is a legnagyobb természetes-séggel bánt. Írásainak retorikus felépítettségét pedig bárki haszonnal tanulmányozhatja, akinek valaha hallgatóság elé kell állnia.

Az eddig mondottakat tükrözi a tanulmánygyűjtemény elrendezése is. Az írások némelyikét huszonöt év választja el egymástól, csoportosításuk azonban mégsem kronológiai, hanem tematikus. Ez érzékelteti, hogy Czine Mihály nézetrendszerének alapszerkezete indulásakor már szinte teljes egészében adott. Adott az értékek hierarchiája, adott a tájékozódás iránya. A tanulmányok ítéletei sohasem felelnek egymással, a korábbi szakaszokat megtagadó fejlődésről nála nem beszélhetünk. A változás abban áll, hogy egyre szélesebb ismeretanyag áll rendelkezésére igazának bizonyításához. Néha ugyan említi, hogy egyik-másik részletkérdésben változott a véleménye, de csak azért, hogy utána közölje a végleges ítéletet. A prédikátornak lehetnek kételyei, de ezek nem tartoznak a hívekre. Nem hallgathatjuk el, hogy túl mindenféle temperamentum- és nézetkülönbségen, ezt a módszert magának a „hit-térítésnek” a szempontjából sem tartjuk mindig célszerűnek. Amikor arról beszél, hogy nemzeti irodalmunk olyan nagyságait, mint Petőfi vagy Móricz, nem megfelelően értékeli, vagy éppen gyalázatosan rosszul ismeri az olvasóközönség, a fiatalság pedig egyre nehezebben hódítható meg számukra, gyakran megelőgszik a jelenség elítélésével, vagy legfeljebb megemlíti irodalomoktatásunk felelősségét. Pedig bizonynyal tudja, hogy ez a jelenség sokkal szélesebb társadalmi összefüggésekre vezethető vissza, melyekkel, ha szembe nem nézünk, hiába deklaráljuk Petőfi, Móricz vagy akárki írói-erkölcsi értékeinek „fakulhatatlanságát”.

Azt javasolnánk, hogy az irodalmár alkalmazkodjék a tömegízlés változásaihoz? Értéknek mondjon olyasmit, ami meggyőződése szerint nem az, s a szívéhez, világképéhez közelállót ne népszerűsítse? Szó sincs erről. De ha az emberek ízlése, látásmódja változik, változnia kell meggyőzésük taktikájának is. Áldozattal jár ez nemegyszer. Az irodalmárnak bizony gyakorta le kell mondania arról, hogy az életmű általa legmagasabbnak látott csúcscsúcsaira mutasson. Régi kereskedői fogás, de ne szégyelljük: azt kell a vevő orra alá rakni, ami várhatóan tetszik neki. Ha ily módon elnyertük kegyeit, kedvet kap tán másra is. És a mai gimnazistakorúak felvett vagy valódi cinizmusát csak akkor remélhetjük áttörni, ha a *saját* valóságképük felől közelítjük meg őket, ha

nem a miénket próbáljuk csak rájukerőszakolni. Mert ha nem, hiába a csillogó stílus, hiába a szemrehányás és a buzdítás: csukott kapukon döngetünk. Egyszóval, hiába valljuk, hogy Móricz az *egész* magyar nép tulajdona, szociológiai rétegződésre való tekintet nélkül, tudomásul kell vennünk, hogy ez is csak *egy* nézőpont a sok közül ha általános érvényt követel is magának. Tetszik, vagy nem tetszik: a modern ember világa – falun és városon egyaránt – disszonanciákkal telített, meglehetősen komor világ, s ha erről nem veszünk tudomást, azzal nem segítjük előre a harmónia megvalósítását. Az értékeket nem lehet népmesei egyértelműséggel *átnyújtani* az embereknek, mert csalásra, valóságfestésre gyanakodnak. Mindennapi létükből, világuk kínzó ellentmondásaiból kell kiindulnia annak, aki adni akar nekik valamit, másként aligha fogadják el. Ebből a látásmódból igényelnénk többet Czine Mihálynál, véljük, anélkül, hogy támadnánk ezzel irodalmári magatartásának lényegét. Hiányoljuk a „prédikátor kételyeit”; ha látnánk, hogyan győzte le a sajátjait, talán mi is könnyebben birkoznánk a magunkéival.

Ha most szemügyre vesszük a könyv inkább olvasásra, literátus közönségnek szánt írásait, legnagyobb erényükként az életszerűséget nevezhetnénk meg. Bródy Sándorról, Krúdyról és másokról írott tanulmányait azért élvezet olvasni, mert – gondoljunk a nevezetes Karinthy-paródiára – nem hasítja le hentes módjára az író az emberről. Az alkotó életének elemei ugyanolyan súllyal esnek latba nála, mint a művek nyújtotta tanulságok. Kitűnően ragad meg egy-egy karaktert, főleg a hozzá közelállókát. Nagy kár, hogy nem próbálkozik a tőle idegen alkotók belsőbb megértésével is. Mint minden módszernek, ennek az életet és művet egybenyaláboló eljárásnak is vannak hátrányai. Kivált, hogy az így formált irodalmi jellemrajz, némileg merev, változtathatatlan lesz. Ha ugyanis a műveket alkotójuk életének reális összefüggéseiből kiemelve *is* szemügyre vesszük, kétségtelenül sokkal tágabb vonatkoztatásra, értelmezésre nyílik lehetőségünk. Példának okáért a világirodalmi párhuzamokat elfogulatlanabbul és talán sokrétűbben lehet így megítélni. Ne feledjük azt sem, hogy a művekkel való szemtől-szembe találkozás, biográfiai, történelmi ismeretek híján az irodalom befogadásának egy igen fontos és elterjedt változata, amelyhez képest az irodalomtörténeti látásmód nem csupán egy „fejlettebb” szint, hanem egészen *más* kategória. Az ember, céloz erre többször Czine Mihály is, sokkal kevésbé szabad, mint az író, nemegyszer ezért kép telenség felismerni az egyikről a másikat.

Elméletibb jellegű tanulmány csak egy van a két kötetben, a naturalizmusról szóló. Csak sajnálhatjuk, hogy Czine Mihálynak nincsen több hasonló kísérlete. A tanulmány a hatvanas évek elején íródott és az akkori idők néha korlátoltan naturalizmusellenes légköréhez képest ez

az írás sokkal megértőbb és számunkra elfogadhatóbb képet rajzol az irányról. Főleg azzal, hogy nem köti össze mereven a stílus-megoldásokat a világnézeti meghatározásokkal. Nem tulajdonít *egyfajta, specifikus* világnézetet sem a naturalizmusnak. Hátránya viszont, hogy bizonyos kérdéseket tisztázatlanul hagy; túl sok feltételezést fogad el axiomatikusan, igazolás nélkül. Úgy tartja például, hogy a realizmus *ab ovo* értékesebb, mint a naturalizmus, de nem fejti ki ezzel kapcsolatban saját érveit. Nem néz szembe azzal a ténnyel, hogy a nálunk meghonosodott naturalizmus-fogalom talán eleve a realizmus meghatározásán *belül* marad mint a realizmus negatívumainak fogalomává alakítása. Ily módon a fogalompáron belül a naturalizmus a realizmus-hoz *hozzárendelt* negatív ellenpélda szerepét tölti be.

Irodalomtörténeti vonatkozásban elsősorban a kisebbségi magyarság irodalmáról szóló tanulmányait kell a portrékon kívül megemlítenünk. Informatív, adatokban gazdag írások ezek, melyek – ne feledjük – az első átfogó képet adták a kisebbségi irodalmak történeti alakulásáról. Céljuk: egységes irodalomszemlélet formálása; ezért érvényesülnek ezekben az írásokban is az összegző, ellentéteket feloldó mozzanatok. A légifelvétel és a portréfotó után most a kettő közötti, eddig üresen hagyott térben kellene tevékenykednie a kisebbségi magyarság irodalmával foglalkozóknak. Sajnos, az ellentmondások feloldása irodalomtörténeti vonatkozásban is problematikus állításokhoz vezet. Czine Mihályt. Egy példa: többször is kijelenti, hogy a népi írók mozgalma 1918–19 folytatásának tekinthető. Súlyos állítás ez egy olyan ország történelméről, ahol a progresszió képviselői mindig egymással szemben álló, gyakorta egymást semlegesítő pártokra szakadtak, ahol a haladás folyamatosságáról gyakorlatilag sohasem lehetett beszélni. Ilyen kontinuitás mesterséges bevezetése megítélésünk szerint nem a reális történelemszemlélet kialakulását segíti; annál inkább segítené a szakadásokkal, törésekkel, zuhanásokkal való szembenézés.

Összegezve eddigi megjegyzéseinket, Czine Mihály teljesítménye – kitörölhetetlen szín irodalmi életünk palettáján – tiszteletre méltó és becsülendő. Gyűjteményes kötetének első visszhangjai között olyan kijelentéssel is találkozunk, amely Czine „saját irodalomtörténetéről” szól. Megítélésünk szerint jogosulatlanul: a „kritikai kritikus” azon a területen igyekezett kiemelni a szerző erőnyeit, ahol a tárgyilagos bírálnak a legtöbb kifogása lehetne. E két évtizedes irodalmári munkásság fő értékeinek lelőhelye az esszéírói-publicisztikai-„igehirdetői” produkció hármassága. Most talán azon területek felé kellene fordulnia Czine Mihálynak, melyek iránt eddig kevésbé érdeklődött.

Állításainak nem ártana elmélyültebb elméleti alapozása, *credójának* pedig az ellentmondásokkal való szembenézés. Tehetségének eddig nem látott oldalait bontakoztathatná ki ezzel. (Szépirodalmi, 1981.)

ANGYALOSI GERGELY

ENIKŐ MOLNÁR BASA: SÁNDOR PETŐFI

Az iskolás is tudja Petőfiről, hogy személyében olyan költővel bírnunk, ki őt kontinensen hirdeti nemzeti literatúránk mostoha világ-irodalmi jogait. Ritkább és szűkebb körű figyelem szokott jutni annak, hogy milyen változó színvonalú, nyelvenként-kultúránként jellegzetes hagyományokkal színezett a nemzetközi Petőfi-kép, s hogy a költő világirodalmisága nem megtörtént és befejezett esemény csak, hanem folyamatos bizonyítás is – ha tény, s nem inkább vágykép. Ténynek tekinthető, míg egy-egy nyelvi-kulturális kör megújuló igénye marad, hogy fordítások, tanulmányok eszközeivel jelenidejűen fogalmazza újra, amit a költőről tudni érdemesnek, birtokolni fontosnak tart. Ez éltető igény hitelét mélyíti, ha önnön alakulása történetét is feltárja – tanúsítja legalábbis a világirodalmi alkotókat bemutató amerikai sorozat 1980-ban megjelent Petőfi-kötete.

A „jól ismert ismeretlen”-ről szóló közel kétszáz oldalas monográfia szerzője Basa Molnár Enikő, komparatista, volt egyetemi oktató, jelenleg a washingtoni Kongresszusi Könyvtár munkatársa, az Amerikai Magyar Tanárok Egyesületének elnöke, a Hungarian Studies Newsletter és a Twayne-sorozat magyar részlegének szerkesztője. Anyanyelvi tudása, német-angolszász iskolázottsága, „helyi” kitekintése és pozíciója szerencsésen találkozó, jó lehetőségeket ad a magyar irodalmat, magyar–német–angol irodalmi kapcsolatokat kutató, ismertető tevékenységéhez.

A könyv terjedés-, fogadtatás- és értékeléstörténeti zárórészének *Petőfi külföldön* című fejezete részletesebben a költő német–angol nyelvterületen befutott útját tekinti át – a korabeli honi német sajtó, Dux és Kertbeny, majd Sir John Bowring közvetítő tevékenységétől Heine, B. von Arnim, Nietzsche és Carlyle véleményének és ismereteinek elemzésén át napjaink kiadványaiig. Kitűnik belőle, hogy a kezdeti, sokszor torzító népszerűsítés, melyet gyéren támogatott megfelelő irodalmi érzék és ismeret, olyan európai legendaigénnyel találkozott, mely egy ideig tartós bővülést biztosító folyamatban jelentős eszmei hatóerővé tudott szilárdulni. De alapjainak szükségszerű meggyengülésével egyre inkább csak a felszínes legendát tartotta életben. Majd egy

századunkbeli apály után, az utóbbi időben kezd a kevésbé látványos, ám elmélyültebb ismeretet, hűséget igénylő, az irodalmi értéknek szóló érdeklődéssel felújulni. E folyamat alakulásának tudatosításával fordul a szerző Petőfi magyarországi értékelésének hangsúlyváltozásaihoz, hogy a kortársaktól kezdve Meltzl Hugó, Gyulai, Riedl, Horváth János, Illyés Gyula, Király István, Sőtér István, Pándi Pál, illetve az évfordulós folyóirat-émlékszámok, tanulmánykötetek Petőfi-képének állomásait röviden érzékeltetve érveljen a költői szöveg élő gazdagsága, nemzeti kultúrában gyökerezettségének ereje mellett. Fontos pozitívum, hogy a személy legendájáról a mű esztétikai értékére áttolódó érdeklődést ennek a folyamatnak bemutatásával mélyíti el.

Fentiek szerint az életút és az életmű bemutatása – programszerű kiélezettség nélkül – alapjában és egészében a magyar Petőfi-értékelések javát hasznosító, mai marxista szemlélet elemző tényszerűségét követi. Bár hiányolható lehet (legalább a bibliográfiából) Révai említése, Pándi Pál néhány műve (az 1961-es részmonográfia, a *Kísértetjárás*), ezek eszmei tanulságának közvetett nyomait sem nélkülözi egészen a könyv. Király István és Sőtér István tanulmányainak relatíve nagy súlyú kiemelését programadó és áttekintő szerepük indokolja.

Az egészében üdvözlendő szemléleti irányon belül vitatható azonban Petőfi politikai-eszmei útjának bemutatása, az 1848–49-es szakasz kommentálása (a plebejus programot reformhazafisággá szelídítő* megfogalmazás, a némileg elbogatellizált királyversek jakobinizmusa ellenére állított alkotmányosság). Amely mértékben – a kívánt rövideg, egyszerűség követelményén túl is – differenciálatlan, annyiban aránytévesztő tágabb összefüggésben ez az eszmei kép, mely a hiteles konkrétság szerint nem biztosítja kellően a legenda korrekcióját sem. A „forradalmi” és a „még forradalimb” skála mentén haladó ismertetés megfoghatóvá tételéhez legalábbis a liberális-nemesi reformpolitika és a forradalmi demokratizmus elvi és alakulástörténeti megkülönböztetésére lett volna szükség. Ez másfelől a teljes reformkori eszmei és irodalmi színpad röviden is pontosabb jellemzését igényelte volna. Utóbbi hiányossága fájó következménnyel jár Petőfi elődeihez-kortársaihoz való eszmei és esztétikai viszonyításában: a „pacsirta” Petőfivel sommás egyenmőségben szembesül „csalogányként” a reformkori-romantikus hazafiság, eszmeiség és költészet tömbje, Kölcseyt és Vörösmartyt név szerint is többször említve. Az ellentétéssel sűrítő korjellemzés és az értékelés szempontjainak keveredése is felelős az eredményért, mely így a korabeli magyar irodalom minőségének rovására emeli meg a kissé egysíkú korszak kissé egysíknak ható költőjét.

A legenda másik oldalának – a pusztai kamasz vadzseni képzetének – gyökeres korrigálásában messzemenően sikeres a könyv. A népköltői ars poetica (prózai írásokat is idéző) taglalásával, az objektív-tárgyas líra és a minőségileg új személyesség egységének világirodalmi korszerűségét, súlyát bizonyítva, a népi realista világképre alapozott programos realizmus „bonyolultságát” és erejét elemezve meggyőzően állítja helyére az érett szellemet és modern költőt. Ennek kisugárzása a megfogalmazottan halványabb forradalmár-képre is hitelesítő, gazdagító fényt vetít. Elsősorban a tájversek és a zsánerköltészet érzékeny, összetett elemzése, a népdalok (tágabban a dalköltészet) titkának sokoldalú bemutatása, a tárgyas képzelet és humor szerepének gazdag bizonyítása (*A helység kalapácsa* és a *János vitéz* kiemelkedően jó ismertetése) alapján. Figyelmet érdemlő, hogy a Petőfi-kép aktuális megújítását döntően épp e verstípusokban, e költői minőségek részletezésével végezte. (Ebben az összefüggésben is mérlegelhető – noha hiányérzetet kelt – az 1845–46-os válság műveinek, elsősorban a *Felhők* ciklusnak feltűnő háttérbe szorulása.)

A tárgyalt művek kiválasztása az életút és a költői pálya kötöttségében alakul, egyébként jó arány- és minőségérzékkel. A szükségképp tartalomismertető elemzések oly igényessé tudnak esetenként nőni, hogy élményszerűen meggyőző ismeretet kaphat az olvasó nemcsak a költészet erővonalairól, hanem talán eredeti dimenzióiról is. Bár a bő idézetanyag következetesen magyar nyelvű, szoros prózai fordítással kísért, egy-egy utalásszövevény, összetetten „egyszerű” képkalkotás, ritmus- vagy rímfunkció egymásbajátszó erőinek példa erejű kibontása ritka mélységekbe villan; néhány lefordíthatatlanságával informatív részlet, hasznos szó- és jelentéskör-magyarázat („magyar”, „nép”, „Vérmező”, „árvalányhaj” stb.) jó érzékű történelmi, kultúrtörténeti, nyelvszemléleti kitekintést adva segít közelebb az eredeti költői szöveg mélységeinek megérzékeléséhez.

Tárgyi tévedés, akként ható egyszerűsítés kevés akadhat szemünkbe, említendő inkább csak az első fejezet irodalmi háttérismertetésében van (pl. Bessenyei akkor sem gyökerezett meg a klasszikus metrumot irodalmunkban, ha a triászról e keretben szólni nincsen hely; Berzsenyire akkor sem jellemző az „ősi magyar mérték”, ha ezzel a korabeli nemesi költészet rajza kerekebb lesz). Az effajta szeplők – akár néhány helyt nem álló metrikai jellemzés vagy rímképlet – az angol olvasó számára észrevétlen és szerencsésen következmény nélkül maradnak, a könyv értékelendő egészében irrelevánsak. Említeni is csak azért jogosult, mert a munka maga jelez magas igény szintet.

Örömmel kell fogadnunk a Petőfi iránti érdeklődés újabb jelét, s még inkább azt, hogy ez az angol nyelven úttörő jelentőségű, értő és

alapos monográfia fogalmazza meg korszerűen a művelt nyugati olvasók nagy része számára – újra és részben először – azt, ami Petőfit a magyar szellemiség önértelmező hagyományában és a világirodalom értékrendjében máig aktuálisként megtartotta. (Twayne's World Authors Series; TWAS 587: Hungary)

BÉCSY ÁGNES

MAGYAR TÁRGYÚ ANGOL DRÁMA A 19. SZÁZADBÓL

RUDOLF OF VAROSNAY

A Színháztörténeti Könyvtár irodalomtörténeti múltunk nyomait feltáró sorozatának újabb darabja látott napvilágot. A mű felfedezője, fordítója és gondozója, Varannai Aurél lelkesen méltatja kísérő tanulmányában: „... idegen szerző Blackwell előtt s azóta sem írt olyan magyar hátterű színművet, amely témájában ilyen eredeti, nyelvi, néprajzi tájékozottságával, cselekményének, szerepeinek ábrázolásában ilyen megkapóan, hitelesen magyar lett volna. ... a kor sorsdöntő, nagyszerű nemzeti konfliktusát dramatizálta: a letűnő feudalizmus harcát a forrongó reformnemzedéknek a szabadságért, a haza függetlenségéért, a jobbágyok felszabadításáért indult küzdelmével szemben.”

A szerző, J. A. Blackwell, a bécsi brit követség politikai ágense 1843-tól 1849-ig élt Magyarországon. Tragédiáját még ennek előtte, 1841 végén jelentette meg Londonban. Rajongó, a kortársak egynémely fanyar megjegyzése szerint azonban kissé forrófejű, hóbortos híve a magyaroknak. Széchenyi *Naplójának* egy mondata. „... this stupid Blackwell” – éppen nem köztisztelőben álló voltára utal. S ugyanezen *Napló* említi a drámát egy korábbi, 1842 elején kelt bejegyzésében: „Otthon maradtam, Blackwell Rudolf of Varosnay-ját olvastam ...”

Ennyi, mindössze. Kommentár, megjegyzés, még bíráló sem – jószerevével napjainkig. Holott azt hihetnők, hogy az angolszász gazdasági minták felé orientálódó, a politikai elszigeteltségen is rést kereső, Széchenyi vezette értelmiségi köröknek kapóra jött a színmű, mely ablakot nyitott a reformkori Magyarországra, amely felkeltette az angol közönség rokonszenvét, talán a politikusok érdeklődését is. De nem nyitott, nem keltette föl.

Kapóra akkor jött volna, ha valóban ablakot nyit, s azon át valódi arculatunkat mutatja. A *Rudolf of Varosnay* azonban nem egyéb, mint a romantikus melodráma toposzainak – dramaturgiailag is amatőr

kézzel berendezett – raktára. Varosnay Zsigmond, a középkori legendából átplántált kény(vár)úr őrjöngő szadizmussal gyilkolja nyomorult jobbágynépét; Rudolf fia viszont épp értük retteg és zokog. Lelke csupa fájdalom, az ifjúkor lobogó (és fellengősen zavaros) szabadság-álmai meg a hűbérúri-atyai önkény között vergődő kétségbeesés. A szemben álló erők ilyenén felállítása legalábbis merész egyszerűsítés; ráadásul megütközésük, a „tragikus vétség” nem is ebből az ellentétből sarjad. A műbe erőszakkal – és egzotikus színekben pompázó cérnával – beleszótt szerelmi vetélkedés: az Erdélyből, álnok rokonoktól földönfutóvá tett Márfy Matilda felé törő vágyak állítják halálos végű párviadalra az apát és fiát. Rudolf apagyilkos kardját tehát egyáltalán nem az a „sorsdöntő” nemzeti-társadalmi igazságtalanság vezérli; azt, ha fogcsikorgatva is, de illő fiúi alázattal és fegyelemmel tűri. Egy mesebeli irreálitással kiagyalt helyzetben, szerelmét gyalázattal mentendő, elvakult indulatában lesz gyilkossá. Ezért nem válhat halálbüntetése sem az elbukó forradalmár hős mártíriumává: halála csak egy rémült, lelki-furdalástól gyötört gyerekember – a szerző szándékához illően könnyekig megható, de történelmileg vajmi jelentéktelen – menekülése.

A téma alapjául felhasznált esemény a Beleznay családnak a századfordulón valóban megtörtént esete volt: az ifjabb Beleznay Sámuel az öt megvesszőztetni akaró apját a megaláztatás fölött érzett szégyenében és dühében lelötte. A nevezetes főúri família véres tragédiáját szó szerint adaptálva a szerző még szélsőségesen kirívó voltában is igazabb, a reformkori magyar társadalom pattanásig feszült ellentéteit extremitásában is jobban tükröző cselekményt találhatott volna. A szerelmi szál beszövése ez esetben nem gazdagítja, hanem félresiklatja a végkifejlet motívumait. S ugyanígy a mellékszereplők: a „jellegzetesen magyar figurák”, az éjhajú, démoni cigányasszony, a fekete lelkű tót udvaros még jelentéktelen epizódokban is bántó disszonanciák volnának, de így, a történetek mozgatóivá növe egyenesen a rémmesék atmoszféráját lehelik. Szerencsétlen az alig rejtett oldalpillantás is a mintára: a Rudolf feje gurultával fájdalomtól összerogyó Matilda csak torz, halvány árnyképe a szerelméért önként halálba menetelő Júliának. A leg súlyosabb, a történelmi tendenciákat hordozó főszereplők vállalai is megroppannak a teher alatt. Zsigmond még a legélettelibb: sátáni, de legalább igazán fekete és súlyos. Rudolf csak papírangyal.

Az 1840-es évek londoni közönsége aligha láthatott többet e műben, mint a divatos, de többségben súlytalan, szélsőségesen írói önkénnytől mozgatott papírhősök és -hősnők vadregényes romok, ódon temetők között játszódo kommersz történeteinek egyikét. A polgári Anglia számára nemcsak egzotikus, de viszolyogtatóan idegen is volt ez értetetlen szenvedélyek izzása, ismeretlen a társadalmi különbségek ilyen

megnyilvánulása, s nem utolsósorban riasztó és hihetetlen az igazság-szolgáltatás középkori korlátoltsága. A Rudolfon bűnéért beteljesedő ítélet a tettel nem, csak a jogrend embertelen elmaradottságával indokolható. S ezt is, mint a szereplők alakját, a vadromantikus rekvizitumokat, a cselekvések logikátlanságát – joggal utalhatta a borzongató mesék világába az angol olvasó.

A honi pedig – látta benne „hírünket a világban”. Aligha csodálhatjuk hát a *Napló* és kortársak fanyar hallgatását. (Színháztörténeti Könyvtár 7. Kiadta a Magyar Színházi Intézet. Bp. 1977.)

CSIKVÁRI GÁBOR

KISS ISTVÁN: AZ ATHENAEUM KÖNYVKIADÓ TÖRTÉNETE ÉS SZEREPE A MAGYAR IRODALOMBAN

Az irodalomnak, a tudománynak, az ismeretterjesztésnek, általában a művelődési életnek minden időben fontos, az időszaki sajtótermékekhez hasonló funkciót betöltő, sőt még azoknál is hatékonyabb vállalkozásai, intézményei a különböző kiadóvállalatok. Jelentékeny irodalom- és tudományszervező, valamint műveltségterjesztő feladatot töltöttek be már a könyvnyomtatást követő időszakok kézműipari módszerrel dolgozó nyomdász-kiadói és kiadó-könyvkereskedői, közreadták és terjesztették a humanizmus, a reformáció, az ellenreformáció, majd a felvilágosodás korának kiadványait, ezeken keresztül az irodalmat és a tudományt, az ideológiai, a politikai, a filozófiai irányzatokat és a mindennapi ismereteket, közönséget neveltek az új tudnivalóknak és eszmearamlatoknak, emelték a társadalmi közműveltség színvonalát, s fontos politikai, társadalmi változásokat készítettek elő és támogattak ideológiailag a maguk eszközeivel és lehetőségeivel. Mindez még inkább vonatkozik a 19–20. század nagy, a legmodernebb gépi berendezésekkel termelő és a legkorszerűbb tőkés kiadói és terjesztői eljárásokat alkalmazó kiadóira, amelyek Nyugat-Európa fejlett polgári államaiban már a 19. század első felétől részvénytársasági keretben, azaz tipikus tőkés formában – egyesítve magukban a kiadványok előállításának minden ágazatát, folyamatát: a papírgyártást, a könyvnyomtatást, a kiadást, a könyvelést és a könyvkereskedelmet – tevékenykedtek; Közép- és Kelet-Európában pedig a 19. század második felében, Magyarországon a kiegyvezést követő intenzívebb tőkés ipari, gazdasági fejlődés keretében került sor a létrehozásukra.

A legelső s egész fennállása alatt a legtekintélyesebb hazai kiadói és nyomdai részvénytársaság, az Athenaeum 1868-ban kezdte meg működését. Tevékenysége – ahogy a kiadói részvénytársaságoké általában – kiterjedt a szépirodalom, a tudományos és az ismeretterjesztő irodalom minden területére, ágazatára és műfajára; kiadói profilja tehát általános, enciklopedikus jellegű volt, de ezen belül működése minden szakaszában megkülönböztetett figyelmet fordított a szépirodalomra, elsősorban a hazai, a magyar irodalmi alkotásokra, s ezen belül is – a klasszikus szerzők mellett – az élő, a modern irodalom termékeire. Az Athenaeum tehát 80 éves fennállása alatt, alapításától kezdve a felszabadulás utáni államosításáig a magyar irodalmi életnek kiemelkedő jelentőségű intézménye volt. Történetéről és kiadói tevékenységéről – a többi nagy kiadóvállalatokéhoz és az egész magyar kapitalista könyvkiadáshoz hasonlóan – Kiss István művének a létrejöttéig mégsem készült összefoglaló, elemző munka, átfogó monografikus feldolgozás. Alapítása 50 éves jubileumán, 1918-ban Szabó László tollából átfogó visszatekintés látott napvilágot; ez azonban alapjában – forrásértékű adatai, részletei ellenére – a cég megrendelése alapján megírt, propagandisztikus, reklám jellegű munkának, jubileumi kiadványnak tekinthető.

Kiss Istvánnak tehát már a témaválasztása és feladatvállalása is dicsérendő; arra tett kísérletet, hogy munkájában az Athenaeum egész történetét, s működésének minden területét alapos forráskutatást végezve, tudományosan feldolgozza, s – ahogy erre művének a címében külön is felhívta a figyelmet – a magyar irodalmi életben tevékenysége minden szakaszában betöltött kiemelkedő szerepét megkülönböztetett figyelemmel vizsgálja. Vizsgálódását kiterjesztette a magyar és általában a kapitalista könyvkiadásra és tőkés könyvkereskedelemre, s ezek jellemzőit figyelembe véve vette számba az Athenaeum kiadáspolitikáját, kiadványait és könyvterjesztő munkáját, akcióit. Nem hagyta figyelmen kívül a részvénytársaság alapítását megelőző előzményeket sem, azaz az idősebb Emich Gusztávnak – akinek 1841-ben keletkezett magáncégéből 1868-ban a tőkés vállalat létrejött – reformkori, majd az önkényuralom alatti könyvkereskedelmi, kiadói és nyomdászati teljesítményeit sem.

Emich Gusztáv vállalatáról és az Athenaeum dualizmuskori történetéről *Előzmények a tőkés fejlődés első szakaszában* összefoglaló címmel meglehetősen röviden, helyenként hézagosan-hiányosan ad számot, s e szakaszok feldolgozása során csupán a korábbi szegényes szakirodalomra támaszkodik, felhasználja Szabó László említett jubileumi kiadványát is. Indokolatlanul külön főfejezetet szentel az Athenaeumnak a Tanácsköztársaság idején, amikor a kiadó szinte egyáltalán nem működött. E miatt kevés a mondanivalója róla, általános-

ságban szól a proletárdiktatúra művelődéspolitikai és kiadás politikai terveiről és eredményeiről, s az Athenaeumról mindössze néhány sorban emlékezik meg. Helyesebb lett volna e sovány főfejezetet a dualizmus-kori szakasz végéhez kapcsolni zárórészként.

A monográfia legerjedelmesebb, tartalmilag leggazdagabb, az eseményeket és eredményeket részletesen megfogalmazó, új eredményeket és megállapításokat tartalmazó része az *Athenaeum az ellenforradalom időszakában* című főfejezete. Kiss István a két világháború közti korszak feldolgozásához kiterjedt és alapos, önálló forráskutatást végzett. A korabeli hazai kapitalista könyvkiadásra és az Athenaeumra vonatkozó egykorú közlemények és későbbi írások mellett összegyűjtötte a kiadványok címanyagát, számba vette a kiadványokra, s a szerzőikre és létrehozóikra (a szerkesztőkre, a kiadó munkatársaira) vonatkozó egykorú írásokat és későbbi irodalmat, de mindenekelőtt a kiadó fennmaradt és az Országos Levéltárban, valamint az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött irattárát (a szerződések, a levelezés, a kiadói terveket, elszámolásokat stb.). (Forrásai közül csupán egyetlen művet hiányolunk, Bánáti Ágnes – Sándor Dénes *A százestendős Athenaeum 1868–1968* című 1968-ban, az Athenaeum alapításának százéves jubileumára megjelent munkáját, amely elsősorban a részvénytársaság nyomdájával foglalkozik, de számba veszi az egyéb üzletágakat, köztük a könyvkiadást is.)

E gazdag nyomtatott és kéziratos forrásanyag alapján tudott a szerző számos alfejezetre tagolt részletes és sokoldalú képet adni az Athenaeum működéséről: a részvénytársaság irányításáról, az Irodalmi Tanács tevékenységéről, a kiadó irodalmi pályázatairól, gazdasági fejlődéséről és anyagi ügyeiről, s mindenekelőtt kiadványairól. Különösen a magyar írók, költők kiadásáról szól részletesen; külön alfejezetet szentelve Móricz Zsigmondnak, Babits Mihálynak, Karinthy Frigyest, Kodolányi Jánosnak és Ady Endrének, akiknek a művei az Athenaeum legértékállóbb és legszínvonalasabb kiadványainak bizonyultak, vagy a *Magyarország felfedezése* sorozatban megjelentetni tervezett, illetve megjelentetett szerzőknek és munkáiknak, de számba veszi a külföldi írók műveit (nem feledkezve meg fordítóikról sem), a gyermek- és ifjúsági, továbbá az ismeretterjesztő kiadványokat, a tankönyveket, s a különböző sorozatok keretében napvilágot látott és egyéb munkákat is. E két háború közti időszakot tárgyaló rész számos új, eddig feltáratlan adattal gazdagítja magyar irodalom- és kiadástörténeti ismereteinket, s árnyaltabbá teszi a kiadó vezetésében, irodalmi irányításában részt vevő személyek (pl. Miklós Andor, Heltai Jenő, Mikes Lajos, Sárközi György stb.) portréját is, nem utolsósorban pedig képet ad a hazai írók két világháború közti anyagi helyzetéről.

Külön fejezetben foglalkozik Kiss István a részvénytársaság könyvterjesztő tevékenységével, s ennek keretében szól a kiadványok példányszámáról, kelendőségükről, a különböző szerzőknek fizetett honoráriumokról, amelyek a bolti árral, illetve az elfogyott példányok mennyiségével, jövedelmezőségével szorosan összefüggtek. Az Athenaeum részvételét a könyvnapokon ugyancsak ide sorolja, ami azért indokolt, mert a könyvnapok megszervezésére a két háború közt elsősorban gazdasági okokból került sor, az élő magyar irodalom propagandáját s ezen keresztül az írók anyagi helyzetének a javítását voltak hivatva szolgálni. Végül itt esik szó a kiadó cég kiadványainak terjesztéséről a szomszédos országokban, a romániai, a csehszlovákiai és a jugoszláviai magyar lakosság körében.

Az Athenaeum történetéről szóló utolsó fejezet a kiadó felszabadulás utáni, az 1948-ban sorra került államosításáig terjedő időszakát tárgyalja, amikor a demokratikus művelődéspolitikai szellemében klasszikus és baloldali, sőt kommunista kiadványaival már a leendő szocialista magyar könyvkiadás alapjainak a lerakásához járult hozzá.

A fenti vázlatos tartalmi-tematikai áttekintésből is nyilvánvaló, hogy Kiss István a gazdag forrásanyagot a kiadó fejlődését jól szemléltető logikus, időrendi szerkezetben, ezen belül pedig tematikus rendben dolgozta fel. A kisebb fejezeteken belül azonban e logikus szerkezeti rend nem mindig érvényesül; a szerző a bőséges anyagot sokoldalúan vizsgálja, de gyakran nem tud felette úrrá lenni. Teljesen esetleges sorrendben veszi számba pl. azokat a jeles magyar szerzőket, akiknek az életművét vagy munkáik egy részét az Athenaeum közreadta. Nem érvényesíti itt sem a szerződéskötések, sem a megjelentetésük időrendjét, de nem próbálja őket irányzatok szerint sem csoportosítani. (Az életműkiadásokról szólva pl. Kodolányit előbb tárgyalja mint Ady Endrét, vagy az egyéb írók közt Szabó Lőrint megelőzi Tóth Árpádot, Déry Tibor és Erdélyi József Molnár Ferencet stb.) Ugyanez vonatkozik a külföldi írókra, az ismeretterjesztő művekre vagy a sorozatokra is. Számos alkalommal bocsátkozik ismétlésekbe. A kapitalista könyvkiadás általános jellemzőit pl. a bevezető fejezetben ismerteti, de egy-egy szerző vagy mű kiadása kapcsán újból szól ezekről, de az általános mondanivalót a konkrétumok alapján többnyire nem árnyalja, hanem ismétli. Az árnyalt elemzés egyébként sem jellemzője a monográfiának; az adatokat, az eseményeket, a kiadványokat leíróan ismerteti a szerző, s meglehetősen általános következtetéseket von le, fogalmaz meg, deklarál a tényanyag alapján.

Nehezen lehet egyetérteni Kiss Istvánnal Emich Gusztáv kiadói munkásságának, magatartásának megítélésében. Ismeretes, hogy azok közé a hazai német származású könyvkiadók közé tartozott, akik sokat

tettek a reformkori magyar irodalom megjelentetése érdekében, s ő volt Petőfi összes műveinek az első kiadója. Ezek a kiadók (már korábban pl. Wigand Ottó vagy utóda Heckenast Gusztáv is, aki Landererrel közösen nem 31, hanem jóval több magyar munkát adott ki 1848-ig) felismerték, hogy van már olyan magyar olvasóközönség, amely a korabeli pezsgő politikai és szellemi életben élénken érdeklődik a magyar nyelvű kiadványok iránt, s a magyar munkák kiadása már nemcsak hazafias cselekedet (persze az is!), hanem üzleti szempontból is hasznos tevékenység. Így a német művek mellett, illetve azok helyett szép számban adtak közre magyar könyveket, lapokat. Köztük kétségkívül Emich volt a legjelentősebb és a kortárs magyar írók a legbecsületesebbnek is tartották, azt azonban túlzás állítani, hogy „Petőfi és idős Emich Gusztáv között nemcsak írói-kiadói, hanem bizalmas baráti, s ami a legfontosabb elvi-baráti kapcsolat volt. A függetlenség s haladás eszméjének Emich is feltétlen híve volt.” (17.) Igaz, hogy „1848-ban tagja volt az ellenzéki körnek”, de már korábban, az 1840-es években Heckenasttal együtt gyakran megfordult a konzervatív Gyűlésben, amelynek az ifjain Petőfi ugyancsak elverte a port. Az a megállapítás is túlzás, hogy a „magyar függetlenség és társadalmi haladás mellett bátran kiálló, haladó polgár volt élete végéig”. (16.) Adott ki nemzeti és társadalmi szempontból egyaránt progresszív munkákat a reformkorban, 1848–49-ben és az önkényuralom idején is, de nála jelent meg 1867-ben a *Bécsi Képes Krónika* kiadása, amely – ahogy a szerző is említi – meghozta számára az elismerést (23.), de arról már nem szól, ezt Mályusz Elemérnek *A Képes Krónika kiadásai* című tanulmányában olvashatjuk, hogy a kiadvány „Emichnek bizonyára segítségére volt, hogy Emőkei előnévvel nemességet kapjon, amihez az utat egyébként azzal is egyengette, hogy az ajánlás I. Ferenc Józsefet mint a magyar szabadság visszaállítóját dicsőítette . . .”

Amikor a szerző Emich Gusztáv személyét és tevékenységét a valóságosnál pozitívebben ítéli meg, s minden vonatkozásban elismerően szól róla, ugyanakkor az emichi hagyományokat a magyar klasszikus szerzők és élő írók kiadása tekintetében folytató Athenaeumot túl szigorúan bírálja, lépten-nyomon elmarasztalja, szemére veti, hogy mint tőkés kiadó kapitalista módszerekkel dolgozik, és hogy alapvetően az üzleti haszon határozza meg kiadáspolitikáját. Tulajdonképpen minden tőkés kiadvállalat tevékenységét elsősorban a minél magasabb profit-szerzésre irányuló törekvések szabták meg, s az is igaz, amit Kiss István az Athenaeumról szólva többször is megállapít, hogy főleg a középosztályból származó közönségre alapozták üzleti számításaikat. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a tekintélyesebb kapitalista részvény-

társaságok – s Magyarországon első helyre sorolandó közülük az Athenaeum – ne adtak volna ki jelentős mennyiségben művészileg értékes szépirodalmi, tartalmas tudományos és ismeretterjesztő, s progresszív mondanivalót tartalmazó kiadványokat. Az ilyen műveknek is volt közönségük, megvolt irántuk az a társadalmi, olvasói igény, amely biztosítéka volt jövedelmező közreadásuknak. Persze az igénytelenebb, műveletlenebb alsóbb rétegek alacsony ízlését is kielégítették értéktelen, illetve csekély értékű ponyva- és bestseller-kiadványaikkal, de nemegyszer éppen az e selejtes tömegkiadványokból származó bevételeket fordították önmagukban ráfizetéses vagy kevés hasznot hozó, magas színvonalú tudományos és irodalmi művek kiadására, biztosítani akarván jó hírnevüket a tekintélyes irodalmi és tudományos körök, társaságok előtt.

Az önmaga által felsorakoztatott tények és adatok tömegével kerül szembe a szerző, amikor olyan kategorikus megállapításokat tesz, mint mikor pl. a két világháború közti időszakra vonatkoztatva leszögezi, hogy „eleve megállapíthatjuk: a hivatalos művelődéspolitikai haladásellenes, kultúraellenes törekvései az egész magyar könyvkiadást tekintve érvényesültek, s ennek felelt meg a korabeli sajtókritika is” (67.); vagy: „A Horthy-korszak politikai, művelődéspolitikai légkörében szinte törvényszerű, hogy az Athenaeum kiadói politikája is alkalmazkodott az adott helyzethez.” Ismeretes, hogy a Horthy-korszakban is működtek baloldali kiadók (Cserépfalvi, Faust Imre, Népszava stb.), s számos ellenzéki művet, a haladás és a kultúra ügyét szolgáló munkát adtak ki a tőkés részvénytársaságok, köztük az Athenaeum is. A baloldali lapok, mint pl. a kommunista 100%, Társadalmi Szemle, Gondolat, a szociáldemokrata Szocializmus, a polgári radikális Századunk, a polgári liberális Nyugat, Szép Szó, a népi írók orgánuma, a Válasz vagy Móricz folyóirata, a Kelet Népe jelentőségüknek megfelelően méltatták ezeket a kiadványokat és súlyosan elmarasztalták a ponyvatermékeket és a csekély értékű bestsellereket. Az Athenaeum „alkalmazkodása” a hivatalos művelődéspolitikához egészében nem nevezhető „törvényszerű”-nek; nem egy esetben kényszerűségből tett engedményeket, de Ady, Móricz, s a modern magyar irodalom java termésének kiadása, továbbá a Magyarország felfedezése sorozatban megjelent leleplező szociográfiák vagy Erdei Ferenc művei – hogy csak néhány példát említsünk a számos lehetséges közül – nem vonhatók a Kiss István megfogalmazta alkalmazkodás kategóriájába. A magyarországi könyvkiadásban a két világháború között egyébként sem hódított teret olyan mértékben a sovínisza, antiszemita szellemiség, a fasiszta ideológia, mint a művelődési élet több egyéb területén, s ennek egyik oka az volt, hogy a nagy kiadvállalatok jó része, köztük az Athenaeum is, a

liberális tőke tulajdonában, irányítása alatt volt. Ezért jelentek meg az Athenaeumnál is még 1933-at követően is a Hitler elől emigrációba kényszerült baloldali, antifasiszta német írók művei.

Jó néhány, elgépelésből adódó, homályos és értelmetlen mondat, szövegrész, több helytelen névforma, kisebb-nagyobb tárgyi tévedés, a hivatkozások esetében számos pontatlanság akad a monográfiában, amelyeket – posztumusz műről lévén szó – a sajnálatosan korán elhunyt szerző már nem tudott kijavítani, s erre a szerkesztés során sem került sor, pedig az esetek többségében mód lett volna a korrekcióra. Kiss István monográfiája a felsorolt kifogások ellenére is jelentős teljesítmény, egyaránt nyeresége a magyar könyv- és irodalomtörténetnek, de a 19. század második és a 20. század első fele általános hazai művelődéstörténetének is. Különösen a két világháború közti időszakra vonatkozólag tartalmaz jelentékeny új, levéltári kutatáson alapuló ismeretanyagot. Új típusú kiadványt, a kiadótörténetet honosította meg nálunk e művével a szerző; ez az új műfaj alkalmasnak mutatkozik annak a kommunikációs folyamatnak a bemutatására, amely a mű írói létrehozásától a kiadói, nyomdai és terjesztői tevékenységen keresztül az olvasóhoz, a közönséghez való eljuttatásáig, társadalmi hatásának a kifejtéséig végbemegy. Kíváncsú lenne, hogy a magyar irodalmi és tudományos életben fontos szerepet betöltő többi nagy kiadóvállalatról is minél előbb elemző monográfiák készüljenek és lássanak napvilágot. (Akadémiai Kiadó, 1980.)

FÜLÖP GÉZA

TÁRSASÁGI HÍREK

Julow Viktor
1919–1982

Debrecenben született, oda is tért vissza; az irodalomtudományok doktora, a régebbi magyar irodalom professzora lett. Egyetemi tanulmányait azonban a budapesti egyetemen, az Eötvös-Collegium tagjaként végezte, magyar–angol szakos diplomát szerzett. Ez az öt év, a barátok, köztük Szauder József, és tanárok épp oly mélyen hatottak rá, mint a szülőváros, ahol utóbb a nála idősebb Bán Imre és Barta János körében ugyanaz a kutatószellem vette körül, mint egyetemei éveit alatt. Tanulmányai idején szerzett s a régi korok nagy debreceni tudósaihoz méltó műveltség ösztönözte arra, hogy utóbb tudományos művei java részében a város szellemi életével, főként a 18–19. század fordulójával foglalkozzék. Szülőföldjének felvilágosodás kori irodalmáról az utóbbi évtizedekben senki nem írt nála nagyobb megértéssel és szélesebb európai látókörrrel.

Kimagasló műveltségének és tehetségének híre szinte előbb járta be az irodalmi köröket, mint hogy olvashattuk volna műveit, mert abban az évjáratban született, amelyet 1940 tájától a leggyakrabban hívtak be, küldtek a frontra, amelynek az értelmetlen háború éveiben teljesen ártatlanul kellett a legnagyobb áldozatokat hoznia.

1952-ben került a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemre. A szövegkritikai kiadások első nagy fellendülésének korában, amikor különös érdeklődés fordult a felvilágosodás irodalma felé, régi barátjával, Kéry Lászlóval rendezte sajtó alá Fazekas Mihály összes műveit, majd monográfiát és cikkeket írt a költőről; különösen az emlékezőes közöttük, amit a Lúdas Matyi tárgytörténetéről mondott. Fazekas után Csokonai következett: újabb könyv és sok munka, rengeteg nehézség után a nagy debreceni költő művei kritikai kiadásának megindítása, melyben újból régi barátok támogatták készséggel és hathatósan, s ismét csak egy idősebb barát, Bán Imre társaságában egy hézagpótló könyv, a felvilágosodás kori Debrecen diákirodalmáról. Legérettebb tanulmányait *Árkádia körül* címmel a Szépirodalmi Kiadó jelentette meg: benne azzal az írással, amelyben nagy anyagismerettel, kiegyensúlyozottan és

hosszú évekre érvényesen fogalmazta meg a debreceni felvilágosodás kutatásának Kazinczy óta vitatott problémáit. A korszak iránti mély érdeklődésének képét angol művek magyar fordításai egészítik ki.

Mindnyájan tudtuk, hogy beteg; azt is, hogy nagyon sokat szenvedett. Súlyos műtete után reméltük, hogy egészsége helyreáll, s bízunk benne, hogy korai nyugdíjazása végső soron valóban nyugalmat és munkakedvet hoz neki. A Farkasréti temetőben egy dermesztően hideg, szeles téli napon arról beszéltünk néhányan, hogy vajon tudja-e Julow Viktor, kit temetünk akkor. Nem gondoltuk, hogy úgy fejezi be életét, s mindnyájunkban olyan űrt hagy maga után, mint egyik legkedvesebb barátja, Szauder József.

TARNAI ANDOR

BESZÁMOLO A TÁRSASÁG 1981. ÉVI MUNKÁJÁRÓL

VÁNDORGYŰLÉS

Tavaszi vándorgyűlésünket 1981. április 24–26. között Kaposváron tartottuk a TIT Irodalmi Választmányával és Somogy megyei Szervezetével közös rendezésben. Az első napon Tolnai Gábor megnyitója után és elnöklése mellett Riedl Frigyesről az irodalomtudósról és a pedagógusról Tarnóc Márton és Szakács Béla tartott előadást. (Megjelent az It, 1981/4., ill. 1982/1. számában.) A második napon Wéber Antal elnökölt, s az alapkérdés az irodalomtudomány és oktatás kapcsolata volt. Erről referált Pálmai Kálmán. A fenti problémát Arany János kapcsán vizsgálták az előadók. Szegedy-Maszák Mihály *Az Arany-kép történeti változásairól* szólt Riedltől napjainkig. Gyürey Vera az Arany-kép változásait elemezte a tantervek tükrében 1900-tól napjainkig. Arany tanításának problémáiról az általános iskolától az egyetemig Cserhalmi Zsuzsa, Serey Éva, Márton János, Szőcs Mihály és Csűrös Miklós tartott előadást. A harmadik napon Nagy Péter vezetésével kerekasztal-beszélgetés volt a 20. századi regényről. A beszélgetés résztvevői – Gereben Ágnes, Kulin Katalin, Magyar Miklós, Salyámosy Miklós, Takács Ferenc, Takács József – a regényfejlődés azon pontjait, azokat a jelenségeket vázolták fel, melyek hatóerők voltak, s befolyásolták e század regényeinek alakulását.

KAZINCZY FERENC TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság, a Magyar Nyelvtudományi Társaság, a TIT Irodalmi Választmánya, Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Sátoraljaújhely tanácsi és TIT szervezete Kazinczy Ferenc halálának 150. évfordulója alkalmából háromnapos tudományos ülésszakot tartott Sátoraljaújhelyen 1981. október 16–18. között. Az ülésszak programját Pándi Pál irányításával egy bizottság dolgozta ki. Irodalomtörténészek, történészek, nyelvészek, művészet-, könyv- és színháztörténészek előadásai járultak hozzá a Kazinczy-kép megújításához.

Porkoláb Albert megyei tanácselnök-helyettes és Tolnai Gábor megnyitója után, Tarnai Andor elnöklése mellett először az irodalomtörténészek kaptak szót. Wéber Antal *Kazinczy példája* c. bevezető előadása után (közli a Magyar Tudomány) Fried István *A neoklasszicista fordulatról* beszélt Kazinczy pályáján. Margócsy István *Kazinczy irodalomtörténeti tudatát* elemezte, Csetri Lajos *Kazinczy irodalomszemléletének néhány kérdéséről* szólt. Mezei Márta Kazinczy levelezésének irodalomszociológiai mérlegelését adta. Szilágyi Ferenc Kazinczy levélregényét véli felfedezni a levelezésben, s erről szólt korreferátuma. Z. Szabó László *A költő Kazinczyt* méltatta.

17-én Kálmán Béla elnöklésével Benkő Loránd *Kazinczy Ferenc és a magyar nyelvtudomány* kérdésköréből tartott előadást. Éder Zoltán a a nyelvújítás körüli harcokról, Ruzsiczky Éva *Kazinczy tájnyelvi szemléletéről*, míg Szathmári István *Kazinczy stilisztikai nézeteiről* korreferált. Kulin Ferenc *Kazinczy ízléséről* adott új képet, Kováts Dániel pedig Kazinczy hatásáról Zemplén szellemi életében.

A záróülésen Pándi Pál elnökölt, Vörös Károly *Kazinczy és a magyar múlt*. Rózsa György pedig *Kazinczy és a művészet* címen tartott előadást. Sinkó Katalin Kazinczyról, a műgyűjtőről szólt. Szabó Péter *Kazinczy-nak a festett és rajzolt portrékra vonatkoztatott esztétikai nézeteit* vizsgálta. Szauder Mária a kallódó Kazinczy-hagyatékáról számolt be. Haiman György *Kazinczy és a könyvművészet* kapcsolatát, míg Belitska-Scholtz Hedvig *Kazinczy és a színház* problémáját vázolta fel.

Az ülésszak résztvevői megkoszorúzták Kazinczy széphalmi sírját.

JUBILEUMI EMLÉKÜLÉS

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1981. december 10-én ünnepelte fennállásának 70. évfordulóját. Ebből az alkalomból az MTA Székházában jubileumi emlékülés volt. Tolnai Gábor megnyitó szavai

után Szabolcsi Miklós osztályelnök köszöntőjét Hargittay Emil olvasta fel, majd Benkő Loránd a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke köszöntötte Társaságunkat. Sipos Lajos a Társaság történetéről, Nagy Miklós Komlós Aladáról tartott előadást.

Ez után került sor a Toldy Ferenc emlékérem átadására, melyet első alkalommal

BÁN IMRÉnek,
MOHÁCSY KÁROLYnak
és OROSZ LÁSZLÓnak

ítélt oda a Társaság vezetősége. A kitüntetettek tudományos és pedagógiai érdemeit Pálmai Kálmán méltatta, a díjakat Tolnai Gábor adta át. A díjazottak nevében Bán Imre mondott köszönetet. Az emlékérem alkotója Konyorcsik János kétszeres Munkácsy-díjas szobrászművész.

Végül a Társaság által meghirdetett irodalomtörténeti pályázat eredményét ismertette Wéber Antal, a bíráló bizottság elnöke.

Az első díjat és a vele járó 6000 forintot

MOLNÁR JÓZSEF: *Kölcsey Ferenc kapcsolata a Bihar megyei Álmosddal és Szatmár megyei Csekével* c. dolgozatával nyerte el.

A két második díjat és a vele járó 4000 forintot

KOVÁCS JÓZSEF LÁSZLÓ: *Jelentés hétszáz év irodalmáról*, (Sopron),
IMRE MIHÁLY: *Szőnyi Benjámin* c. pályamunkák íróinak ítélte a bizottság.

A három harmadik díjat és a vele járó 3000 forintot

CSORBA SÁNDOR: *Szemere Bertalan pályakezdése*,

VARGA SÁNDOR: „Az ismert baloldali könyvkiadó” *Faust Imre (1897–1963)*,

Dr. TÓTH LAJOS–Dr. UDVARHELYI DÉNES szerzőpár: *A Magyarutcai irodalmi szalon* c. dolgozatok szerzői kapták.

(A jubileumi ülés teljes anyagát e számunk közli.)

RENDEZVÉNYEK

Rendezvényeinket 1981-ben a vezetőségi határozat szellemében tartottuk meg. Felolvasó- és vitaüléseinkről rendszeres híradás jelent meg a napi sajtóban és az Élet és Irodalomban.

*

Február 12-én Salyámosy Miklós *A mai nyugat-német irodalomról* tartott előadást. Felkért hozzászóló Györffy Miklós és Walkó György volt.

Március 12-én Bécsy Tamás *Az önismeret Örkény István drámaiban* című előadásához Berkes Erzsébet szolt hozzá. (Bécsy előadása megjelent az It 1982/1. számában)

*

Április 9-én Ottlik Géza: *Iskola a határon* c. regényét Alexa Károly, Szávai János és Tandori Dezső elemezte.

*

Május 14-én *Bulgakovról és a Mester és Margaritáról* Király Gyula tartott előadást. Belohorszky Pál és Serfőző László volt a felkért hozzászóló.

*

Június 29-én az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályával, a Magyar Írók Szövetségével és a Magyar Újságírók Szövetségével közös rendezésben a 75 éve született Bálint Györgyre emlékeztünk az MTA Székházában. Két előadás hangzott el:

Bodnár György: *A tisztesség logikája (Bálint György irodalomszemlélete)*

Koczás Sándor: *A képtelen valóság nyomában (Bálint György és a „történelmi erők”)*.

*

November 19-én *Dosztojevszkijről* tartott előadást Király Gyula. Felkért hozzászóló Kovács Árpád és Meszerics István volt.

HÍREINK

Társaságunk Goethe-tagozata 1981. december 9-én felolvasó ülést rendezett. Előadó dr. Kurt Krolop a német klasszikus irodalom weimari intézetének tudományos munkatársa volt. Előadásának címe: *Karl Kraus die Fackel c. folyóirata és Goethe*.

*

Az Európa Könyvkiadó a TIT Irodalmi Választmánya és Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Szervezete Társaságunkkal közösen rendezte Vizsolyban Károlyi Gáspár vizsolyi bibliája hasonmás kiadásának ünnepi bemutatóját 1981. április 15-én. Tolnai Gábor megnyitója után a Bibliáról Szabó András tartott előadást, majd Domokos Mátyás mutatta be a faksimile kiadást, s adta át az első példányt a vizsolyi parókiának. Felszólalt Kürti László püspök is. A résztvevők megkoszorúzták Károlyi Gáspár szobrát.

*

A nemzetközi Lenau Társaság – melynek Társaságunk is tagja – 1981. szeptember 8–12. között az NSZK-beli Sindelfingenben tartotta tudományos ülésszakát. Társaságunkat delegáció képviselte az ülésszakon, ahol előadott Mádl Antal, Szász Ferenc, Wéber Antal. Az ülésszakon megállapodás jött létre Lenau műveinek kritikai kiadására, amelyet az Akadémiai Kiadó és az Österreichischer Bundesverlag közösen jelentet meg nyolc kötetben. A korai verseket tartalmazó első kötetet Mádl Antal rendezi sajtó alá.

*

A Nemzetközi Lenau Társaság alelnöki tisztéről Keresztury Dezső lemondott. Társaságunk Halász Elődöt javasolta a Lenau Társaság alelnökének.

*

A kecskeméti Katona József Társaság 1981. november 23-án ünnepelte fennállásának 90. évfordulóját. Az ünnepi ülésen Nagy Miklós szakosztálytitkár tolmácsolta Társaságunk jókívánságait.

*

Vergilius halálának 2000. évfordulója alkalmából az Ókortudományi Társasággal közösen felolvasó ülést tartottunk október 15-én az MTA Székházában. Előadást tartott Borzsák István *Vergilius noster* és Tolnai Gábor *Radnóti eklógái* címmel.

*

Társaságunk több koszorúzási ünnepségen vett részt. Megkoszorúztuk Csathó Kálmán, Dallos Sándor, Falu Tamás, Halász Gábor, Karikás Frigyes, Kazinczy Ferenc, Németh László, Sarkadi Imre, Zelk Zoltán emléktábláját, ill. sírját.

B. CSÁKY EDIT

1981-BEN FELVETT ÚJ TAGJAINK

Asztalos István, dr. Balogh Ernő, Balassa Péter, Bem Istvánné, Bóna Anna, Bodolay Gyuláné, Csorbáné Margócsy Klára, Csűrös Miklós, Czére Béla, Dobos László, Gáspári László, Gyurkóné Mislai Gabriella, Hauber Károly, dr. Horváth Tamás, János István, dr. Horváth Béla, Jeney István, Karácsonyi Csilla, Keresztesné Várhelyi Ilona, Késmárki Júlia, Király Katalin, Karádi Zsolt, Kósáné dr. Oláh Julianna, Márton János, Mohai V. Lajos, dr. Pál György, Vécsey Antal

A Magyar Irodalomtörténeti
Társaság Toldy Ferenc emlékérem alapító levele

1. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság Toldy Ferenc emlékérmét alapított.

2. A Toldy Ferenc emlékérem alapításával a Társaságnak az a célja, hogy az irodalomtörténetírói munkásságot, ill. a kiemelkedő irodalomtörténeti oktatói tevékenységet támogassa és ösztönözze.

3. Az emlékérmét jelentős új kutatói eredményeket tartalmazó irodalomtörténeti monográfiákért, tanulmányokért s egyéb szakmai publikációkért lehet odaítélni.

Az emlékérem adományozható továbbá olyan szakmai kutatásokat is végző tanároknak, akik az irodalomtörténetírás új eredményeit az oktatásban sikeresen alkalmazzák.

4. Az emlékérem adományozásának feltétele a társasági tagság.

5. Az emlékérem adományozására a javaslatot a Társaság elnöke, alelnöke(i), főtitkára, titkára, szervezőtitkára, szakosztálytitkárai, valamint az előterjesztésre felkért vezetőségi tagok teszik meg.

6. Az emlékérem adományozásáról a javaslat figyelembevételével a Társaság vezetősége dönt.

7. Toldy Ferenc emlékérem évente egyszer adományozható.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1982. II. 19.

Terjedelem: 11,40 (A/5) ív

82.10573 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

DOKUMENTUM

MARTH HILDEGARD: Dutka Ákos és a holnaposok levelezéséből	386
ANDRÁSI GÁBOR: „Magasan repülő és földhözkött szegények” (Egy ismeretlen MA-szám 1925-ből)	394

A TÁRSASÁG MUNKÁJÁBÓL

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság jubileumi közgyűlése (Tolnai Gábor megnyitója; Szabolcsi Miklós és Benkő Loránd köszöntői; Sipos Lajos: Beöthy Zsolttól – Lukács Györgyig és Nagy Miklós: Komlós Aladár az irodalomtörténetész c. előadá- sai; Pálmai Kálmán: A Toldy-emlékérem első odaítélése; Wéber Antal: A bíráló bizottság jelentése)	404
--	-----

SZEMLE

FENYŐ ISTVÁN: Egy remekmű igazáért (Pándi Pál: <i>Bánk bán-kom- mentárok 1 – 2.</i>)	431
MARGÓCSY ISTVÁN: Mikor sebesült meg Philoktétész? (Somlyó György: <i>Philoktétész sebe</i> c. könyvről)	439
WÉBER ANTAL: Sötér István: <i>Gyűrík</i>	447
ANGYALOSI GERGELY: Czine Mihály: <i>Nép és irodalom</i>	452
BÉCSY ÁGNES: Enikő Molnár Basa: <i>Sándor Petőfi</i>	457
CSIKVÁRI GÁBOR: Magyar tárgyú angol dráma a 19. századból. <i>Rudolf of Varosnay</i>	460
FÜLÖP GÉZA: Kiss István: <i>Az Athenaeum könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban</i>	462

TÁRSÁGI HÍREK

Julow Viktor 1919 – 1982 (Tarnai Andor)	469
Beszámoló a Társaság 1981. évi munkájáról (Csáky Edit)	470
Tagfelvételek	475
A Toldy Ferenc emlékérem alapító szövege	476

Ára: 23,— Ft

Előfizetés egy évre: 92,— Ft

INDEX: 25410
ISSN 0324—4970

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010).

Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185—881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116—269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 92,— Ft

1 szám ára: 23,— Ft

Index szám: 25410

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H—1389 Budapest, Pf. 149.

Akadémiai Kiadó, Budapest

Irodalom történet

1982 3

Akadémiai Kiadó

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1982. LXIV. évf. 3. szám

★

Új folyam XIV. 3. szám

Szerkesztőbizottság:

AGÁRDI PÉTER · FÜLÖP LÁSZLÓ · KENYERES ZOLTÁN · LÖKÖS ISTVÁN
OROSZ LÁSZLÓ · POSZLER GYÖRGY · TARNÓC MÁRTON
VÖRÖS IMRE · WÉBER ANTAL · ZAPPE LÁSZLÓ

Főszerkesztő:
NAGY PÉTER

Szerkesztő:
MEZEI MÁRTA

Technikai szerkesztő:
CSÁKY EDIT

Szerkesztőség:

1052 Budapest, Pesti Barnabás u. 1. III. 51/c

Telefon: 377—819

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem adunk vissza!

TARTALOM

- IMRE LÁSZLÓ: Eszmények és kételyek jegyében. (*A délibábok hőse*
értelmezéséhez) 477
- VÁRÓCZI ZSUZSA: Papp Dániel korai novellái 503

FORUM

- MEZEI JÓZSEF: Reneszánsz-nosztalgia (Cholnoky Viktor a Magyar Hírmondóban) 523
- FRANK-SCHNEIDER KATALIN: Magyar irodalom az NSZK-ban
1945—1970 540
- BÖRÖNDI LAJOS: Idegen zászlók alatt (Öt év fiatal lírája a hivatko-
zások tükrében) 555
- DÁVIDHÁZI PÉTER: A monista irodalomtelfogás esélyei (Szegedy-
Maszák Mihály kísérletének elméleti tanulsága) 567

A tartalom folytatása a hátsó borítólapon

00048089

IMRE LÁSZLÓ

ESZMÉNYEK ÉS KÉTELYEK JEGYÉBEN

A DÉLIBÁBOK HŐSE ÉRTELMEZÉSÉHEZ

1.

Arany László társadalomfelfogása Hübele Balázs benyomásainak és a szerzői reflexióknak látszólag laza hálózataából jól rajzolódik ki. Azok az életkörök (pesti jogászélet, nyugat-európai utazás, vidékiség), amelyek a költő közvetlen élményeit, emlékeit tükrözik, különös hitelességgel szerepelnek *A délibábok hőse*-ben. Ritka telitalálat az 50-es évek hangulatának megéreztetése az *Első ének*-ben, legyen szó akár a jogász Balázs csellengéséről, aki a folyosókon pipál vagy padot faragcsál, az előadásokon szundikál, hallgatva a „német tanár” homályos fejtegetéseit „Belőle eszmét, szellemet kiszáraszt, / De szőre szálát százfelé szeli” (I. 19.), akár Balázs nemzedékéről általában, azokról az ifjakról, akik „utat nem találva” „mentek vakon”, minden út el volt előlük zárva, „merő szokásból tengtek a jogon”, hogy aztán hazatérjenek, s „Honn, a hanyatló ősi birtokon / Vonuljanak meg, míg van inni, / Búsulni a honért és mit se tenni.” (I. 20.)

Az olaszországi kudarc tapasztalatával fog Balázs Anglia, a modern gyáripari és üzleti élet tanulmányozásába. Arany László a Kemény–Csengery-féle koncepció szerint a fejlődés, a jövő lehetőségeit látja a nyugat-európai polgári fejlődésben, ugyanakkor némi riadalommal, s kíméletlen igazmondással konstatálja az angliai élet rémeit:

Nép, kiknek e földön nincsen hazájok,
Gyárban nyomorgják át az életet,
Nyirkos lakokban, hol kór, fene, tályog,
Rongy, gaz, gyerekjaj, inség, bűn ered (III. 80.)

Benne van ebben az ábrázolásban Arany László pontos ítélete, látélete a kortárs Nyugat-Európáról (mely minden bizonnyal kiemelkedő dokumentuma az Arany–Gyulai kör európai szemhatárának, illúziótlan társadalmi-gazdasági koncepciójának), de benne van a félelem e „nagy tenger” rejtett, egyelőre nem is látható titkos erőitől, a társadalom „rémes aljá”-tól, mely „a vész napjain” fenyegető módon bújhatik elő. (III. 83.) A figyelemre méltó talán nem is az, hogy Arany László felfogása mily éretten áll készen már a 70-es évek elején, hanem inkább az, hogy milyen harmonikusan simulnak társadalombölcseleti elképzelései a verses regény szeszélyes és szubjektív műformájának anyagába.

Ennek visszatérő módja az egyébként komolyan vett közéleti eszmék kigúnyolása, nevetségessé tétele. A *Negyedik ének*nek a magyar elmaradottságot ostorozó részei összhangban vannak a Balázs reformeszméin ironizáló, s ezzel végső kudarcát előkészítő tényezőkkel: „Mily elhagyott tanyák, minő szegényes, / Hanyag gazdálkodás, bármerre néz!” (IV. 12.) Az agglegény nagybácsi házának leírása tömörítő, jelzésszerű, inkább hangulatfelidéző realista életkép, mégis tele van a magyar vidék avultságának jeleivel:

Nagy sárkemence (ő a gőzre kényes),
Könyvtár gyanánt naptár lóg zsinegen,
Búzhódt cselédház, füstös konyha, pítvar,
Gazos kert, rongyos ólak, sáros udvar (IV. 20.)

A vidéki élet sivársága a tárgyi világ mellett az emberi, szellemi kapcsolatokra is jellemző: megjön a pap, a rektor, néhány cigány is előkerül, „Igy egyesülve alkot szép egészet / Tiszazugban a tudomány s művészet.” (IV. 26.) Ugyanakkor a magyar viszonyokat bíráló, haladást sürgető állásponton is ironizál, amikor a hazai állapotokat oda nem illő kifejezésekkel illeti („Magyar mac-ádám munka, sár saron” II. 63.), a nyugat-európai szemmel széttekintő Balázs hiányérzetét csúfolja ki („Távirda nincs, policemant sem találni”

IV. 18.), vagy magán Balázson lesz úrrá az akasztófahumor, amikor látja, hogy a megáradt Tisza hozta „kincsek”-et miként fogja ki a nép: „No lám, mily élénk forgalom; pedig / Mennyit kell hallanunk a szemrehányást, / Hogy a magyar nép nem kereskedik!” (IV. 17.) A meglevő állapotokkal való elégedetlenség, a javítás szándéka, s az e szándék állandó akadályoztatásából eredő csalódás együtt vezet el a satirikus ábrázoláshoz.¹

Ennek a satírának a fő céltáblája a Tisza-vidéki nemesség; megvalósulása annak gogoli körképe: Horpasz, az ifjúság vezére, akit a környék tart ki; Szij Muki, a torz mulatozásokba, gyertya, lőpor, ólomgolyó evésbe belebetegedő „kemény fiú”; Vermes úr „rozzant vén batáron”, a balul kiűtő számításokkal spekuláló földbirtokos; Szikár úr, „ügyvéd s kupec”, aki „megcsal, ha bír, aztán szid, hogy te csaltad” (IV. 22–25.). Míg az első három énekben előkerülő mellékszereplők eléggé elmosódottak, addig ezúttal egyénített, plasztikus figurákat kapunk, aminek az az oka, hogy Balázs „itt olyan társak körébe kerül, akiktől nem sikerül elszakadnia, s akikkel utóbb mégiscsak tartós és végzetes kapcsolatba kerül”.² Arany László satírája nem egyoldalú: igaz, többször esik szó az úrhatnám, parlagi nemesről, a gentryről „Nem gőgös, arra nem kevély, ha gazdag, / De büszke rá, hogy úr, bármily szegény” (IV. 29.), de nincsenek illúziói a hirtelen megélénkülő ipari, kereskedelmi,

¹ Arany László szerint, ha „a képzelet vágya és a józan ész ítélete egymással összeütközésbe jő”, akkor születik meg a humor, a satíra, ami azonban nem a közönyösség szülötte, hanem a levertsége: „Aki lelkesült a hazáért, de, reményeiben vagy kortársaiban csalódott, aki lelkesült a jóért szépért, igazságért, erkölcsökért, de eszményét az emberek közt föl nem találja, aki buzog az irodalomért, de hivatatlannak lát annak templomában, az írhat satírárt a haza, morál, irodalom érdekében, de merőben hideg és közönyös kedély soha.” *A magyar politikai költészetéről*. In: *Arany László válogatott művei*. Bp. 1960. 261.

² Somogyi Sándor: *Arany László*. Bp. 1956. 69.

üzleti élettel kapcsolatban sem: látja, hogy mennyi vállalkozás indul, „Bank, társaság, egyesület nő, mint a gomba”, hogy „Külföldi tőkék jönnek forgalomba” (IV. 47–48.). A szabadság, a liberalizmus jelszavaival fellendülő polgári világ is súlyos csalódást okoz Balázsnak, aki „Lát álnok és irigy bujósdi-harcot, / Szent cél alá dugott önérdeket”, s aki undorral fordul el az új világ hangadóitól, akiknek ajka „országos célt emleget, / Kezet fognak még az ördöggel is, / Ki bánja a hont, bár meggebed is!” (IV. 50.) A szatíra tehát vonatkozik a nemességre, a polgárságra, a népre, azaz az egész 67 utáni magyar életre.

2.

Ennek az „egyetemes” szatírának a középponti alakja Hübele Balázs, aki mintegy magába foglalja a kor nemzeti illúzióit, nyugatias, polgáriassult, reformeri ambícióit, sőt a mű végén a provinciális nemesi szemlélet, kisszerűség megtestesítőjévé válik. Balázs éppen „antihős” voltában (már a mű legelején megtudjuk róla, hogy „Alant maradt biz ő, közlét porában”), kapkodásában, „jó bolond”-ként lehet az 50-es, 60-as évek „kudarc-nemzedék”-ének reprezentánsa. Mint ilyen válhat Arany László által is ambivalens módon kezelt hőssé, akire egyfelől az iránytalanság, bizonytalanság jellemző („Érzett erőben ifjú tett-hevet, / De nem talált iránytűt, amely vezérelje, / Csak ment, nem tudva, mily irányt követ” (I. 11.). Másfelől tanácsstalansága és lelkesülései, majd csalódásai romlatlanságával („Rajonga a honért, mohón akarta / Szolgálni, csak nem tudta, hogy mivel” I. 15.), érzékenységeivel magyarázhatók („Szegény mindent nagyon lelkére vett”), s ennyiben nem is olyan idegen Arany Lászlótól.³ Ezen a ponton, s a

³ Balázs alakjának ilyesfajta kettősségére már Gyulai Pál rámutatott: „bizarr lélek és jó szív, nagy aspirációk és üres ábrándok, a tettvágy és csekély belátás keveréke, könnyen lelkesülő, s hamar kihűlő természet, aki sokba fog és semmit sem végez.” Gyulai Pál: *Előszó*. In: *Arany László Összes Művei*. Bp. 1906. I. 17.

gyakorlatiatlan gondolkodásban, az „élhetetlenség”-ben üt leginkább elődjére, Bolond Istókra:

Nagy terveket szőtt, nagy dolgokra gondolt,
S talapzatát, melyen állt, elrugá;
Még azt is, amit néha jól kifontolt,
A kivitelben visszaról fogá . . . (I. 12.)

E korán jelzett (s talán sajátosan magyarnak vélt) tulajdonságra építi aztán a *Harmadik ének*ben Arany László az „üzletember”, a „reformer” Balázst. Kiderül ugyanis róla Angliában, hogy nem „szakférfiú”-nak született, nincs benne „mérték, súlyegyen”, a célt látja, de a praxist, az eszközt „feledi”: „Csudálja a dús rétek halma-völgyét, / Alag-csöves mezőt, rét-öntözést, / De inkább nézi a táj üde zöldjét, / Mint holmi részletes berendezést” (III. 77.). Balázs tehát gyakorlati érdeklődésében is gyakorlatiatlan: szívesen barangol gyárakban, dokkokban, de ebből is csak ábránd lesz:

S ilyenkor vágya messze elcsatangol;
Nekünk is otthon így s ez kellene,
Dokk a Dunán, gyárak, sokféle gőzgép,
Akkor mi is lehetnénk ily dicső nép. (III. 78.)

Balázs „gyakorlatiatlansága” korán ébredő erős ambícióval párosul. A honvéd ezredesként elesett apa, az ennek révén neki kijutó közbecsülés („Dicsőségében ő is részesült”) táplálja, növeli érvényesülési vágyát: „Dicsvágyra éledt, szive lelkesült, / Szerepre vágyott, s könnyűnek hívé” (I. 14.). E sarjadó feltörési vágyból következik, hogy miután utálja a „betűevés”t / „kortársai közt keres kitüntetést” (I. 19.). Arany László, aki maga is sérülékeny, értékes belső életet élő, de eléggé zárkózott kamasz lehetett, nagyon is jól érti Balázs ambícióját, aki azáltal szeretné otthonosan érezni magát társai között, hogy hasonulni próbál hozzájuk, igyekszik igazodni a többiek értékrendjéhez, „inni tud”, „víg cimborá”, kártyázik, biliárdozik stb. A többiek elismerését kívívni akaró, a tetszeni

vágyó duhajkodások határozatlannak, a mások véleményétől függőnek mutatják Balázst: „S bár néha eltelik, csömört is érez, / Szeretne tenni tán valami mást, / De vonja őt a tömjén, melyet élvez” (II. 27.). Nem tudja magát függetleníteni a mások ítéletétől, s bár a csínyekben (boltőr szeglethez kötözése, németek cilinderének leverése) nem sok öröme telik, nincs ereje elkülönülni:

Bár oly kalandban nem nagy kedve telt,
„Becsületből” mint első szerepelt (I. 28.)

E kamaszos állhatatlanság kudarcok, felsülések sorához vezet: a kétfejű sas leverésekor őt fogják el, társai cserben hagyják, majd amikor ezért rájuk támad, kinevetik. Így jut első nagy válságának állapotába, amely kamaszos világfájdalom, cinikus nemtörődomség alakját ölti:

Az életet fenéig ismerem,
S ma eldobom, ha kell – hiszen mi más
A célja végre mint evés, ivás (I. 38.)

Az új ambíció az irodalom lesz (a vén színész „lángelme-felfedező” kedvének köszönhetően), becsvágyát most mint drámaköltő kívánja kielégíteni. Etelkével való megismerkedése után azt határozza el, hogy a lányt és apját tisztázza a rágalmak alól.

Balázst teljes mértékben a kamasz érettségi fokán mutatja Arany László („Képzelve folyvást szerteszét kalózt”), akit hol „magas dicsvágy” háborgat, hol „csendes élvek édes vágya” vonzza. Etelke iránt feltámadó szerelme kijózanítóan hat rá: igénye támad arra is, hogy „nem figyelve szirén-dalokra” élje napjait (II. 3.). Fantáziáját azonban a történelem, az irodalom nem hagyja csillapulni, új és új vágyképek merülnek fel:

Művész, író, koncertek virtuóza,
Katona, sans-culotte, híres zsvány,
Herosztrát, Machbet, Janku, Law, Marat (II. 9.)

A megélenkülő politikai események mintha teret is engednének a cselekvésre. Balázs új ambíciója a forradalom; a hazáért kívánja áldozni életét. Amikor besorozzák, úgy érzi, új lehetőség nyílik előtte. Mivel „könnyen fordul iránya”, most úgy látja, hogy sem ügyvédkedésre, sem drámaírássra nem született, a politikai, forradalmi mozgalmak vonzzák, Garibaldihoz akar átszökni. Ezen a ponton válik világossá, hogy Balázs nem tudja kinőni kamaszos kapkodását, személyisége nem érik be a kellő időre, továbbra is bizonytalan az érdeklődése, változékony az ambíciója:

Ábránd, tűnődés váltakozva kelnek
Szívében, egymást gyorsan űzve, hajtva; (II. 46.)

A forradalmi remények elvesztésével ismét a magánélet, a szerelem válik fő hajtóerővé, hiszen Etelkéhez fűződő szenvedélyét (bizonyos pózolásból sem mentesen) a hazafiúi elhivatottság érzése szorította háttérbe. A *Harmadik ének*ben maga Arany László határozza meg pontosan ábrándkergető hősenek természetét: nagy érzései vannak, de konkrét útja és terve nincs, mint a magyar légió szétszéledésekor:

Veszítve célt, irányt, hazát, barátot,
Állott meg útján ösvény, s terv ne'kül;
Csak egy bálvány volt, mit még imádott (III. 36.)

Ehhez a most már dominánssá váló ambícióhoz kapcsolódnak olyan melléktörekvései (olvasmányok, művészeti és tájélmények), amelyek ugyancsak szerelmi vágyódásának szublimálódásai (III. 37–41.). Balásznak azonban szerelmében is csalódnia kell, mert Etelke iránti vonzalma is illúziókra épült. (Naiv öncsalásnak bizonyul az a feltevése, hogy Etelke, mint „áruló” lánya, senki másnak nem kell, tehát őrá, „mint sorsjelölte mentőjére vár”, s csalódnia kell abban a reményében is, hogy a „talizmán”, az első csók emléke megőrzi számára Etelkét.)

A szerelmi csalódás (megtudja, hogy Etelke férjhez ment) elől történelmi stúdiumokba menekül, majd a népboldogítás újfajta módját leli fel a közgazdaságtanban: „S most ökonóm-szemmel néz a világra; / Nem érdekes előtte Róma már” (III. 68.). (A fordulatok, az újabb és újabb becsvágások illúziós jellegére utal, hogy majdnem minden ambíciója „elméleti”, azaz a tervek, a fantázia, a könyvek világára korlátozódik, ami ezúttal annyit jelent, hogy A. Smith, Blanqui lesznek olvasmányai.) Hazatérését követően befejeződik Balázs „képzése”, ami valamiféle negatív fejlődési vagy nevelődési regényként is felfogható. A fokozatos süllyedés mértéke figyelhető meg az első és a második mulatság minősítésében. Az első alkalom visszásnak látszik Balázs szemében, mert az angol estélyek nemes szolidaritása jut az eszébe, hiszen külföldi útjának emlékei még nem halványultak el: „Ő mennyi őserő, de mennyi vad-ság! / Eszébe jutnak a szép szende ladyk” (IV. 35.). Ekkor még „borát csak úgy színleg érinti nyelvvel”, új társaságok szervezése jár a fejében:

Alkotni kört, komoly cél s józan elvvel,
Nemesb irányú multságokat,
Nem tudja még hogyan – de bármi jobbat:
Felolvasó estélyt vagy vándor klubbot. (IV. 36.)

Az elbizonytalanodáshoz, a környezethez való hasonulás-hoz ezúttal nem az alkoholmámor, hanem a cigányok zenéje, a méléző dallamok járulnak hozzá:

Zokogva sír húrján a fájdalom:
Balázs szívében is mélyebben járt
E hang, mint bármilyen Hayden, Mozart (IV. 37.)

Balázs egyelőre egy Nyugat-Európából hozott eszmény jegyében lép fel, küzd az elmaradott állapotok megváltoztatásáért. Jó szándékú vállalkozásai azonban sorra kudarcba fulladnak: tanegyletet szervez, de népe „megszökik”; „gátat kezd a

Tiszán”, de abból per lesz, a népbankkal megbukik, cikkeket, röpiratokat készít, tiszta szándékkal bírál másokat, s arra ébred, hogy „nem maradt nevén egy csepp becsület, / Hóbor-tosnak tartja mind a kerület” (IV. 41.). Balázs ismét túlzásba esik: eddig gyanútlanul bízott mindenkiben, most, csalódván, minden nagy embert hitvány üzérnek, minden államférfit megvásárolhatónak lát: „Honszerelem, becsület hova tűnt el? / Megette egy százgyomrú szörny: a schwindel.” (IV. 51.) Így jut el erkölcsi-szellemi mélypontjára, az Etelke brutális megtámadásáig, ami azért a legfőbb rossz (ezért érzi úgy, hogy „nem lesz több nyugalma”), mert „önmagát, lelkét mélyen alázza, / Önérzetét, jobb részét tépte szét”. (IV. 80.). Nemcsak minden törekvésének kudarcát éri meg, hanem önmaga jobbik énjének meggyalázását is, úgyhogy az öngyilkosság gondolata is megkísérti (IV. 81.). S ezután derül ki, hogy „nevelődés”-ének van egy újabb, még szomorúbb stádiuma, az a megalkuvása, hogy ez új gyalázattal is meg tud békélni:

Mint vágyat egykor, most meg bút feled,
S marad szívében száraz bölcselet. (IV. 81.)

Ez jelenti Balázs végső bukását, mely a befejező strófák tanúsága szerint egyenes következménye az „ikaruszi” ábrándkergetésnek: aki „felrepülne napba”, de lehullván nem töri nyakát, az elterül

„alant a lágy iszapba,
Mely tán kotus, de megszokjuk szagát,
Sőt benne ismét lábra kapva,
Az ember jól is érzi tán magát” (IV. 86.).

Balázs a korábbiakban nemegyszer a kisszerűség, a banalitás fölött állott. Amikor Dezső felszínes okoskodását hallgatta arról, hogy unja a szoknyák után futást, s már nyugalmasabb, nős életre vágyik (III. 43.), vagy arról: Dezső is tudott róla, hogy Réfalvy „hírben kissé furán áll”, de ezen könnyen túltette

magát (III. 46.), akkor joggal érezte úgy, hogy nem értékesebb, magasabbrendű vetélytárs ütötte el Etelkétől, hanem az önző, mohó átlagosság:

Csak férje volna más! – forrong agyában, –
Nem ily rüpők, lelketlen és sivár,
Kinek szívében egy-egy percnyi vágy van,
S szereti addig, míg reá sovár. (III. 51.)

Ezt a különállását, szellemi, erkölcsi fölényéből adódó többletértékét adja fel deklaratív módon a névnap mulatságon, amikor kinyilvánítja a társasággal való azonosulását: „Fiúk, ím egy hajótörött – kiáltja – / Ki nem keres már kincset a habokban, / De partotokra tér nyugodni vissza” (IV. 56.). Balázs önfeladása, végzetes értékcsökkenése lemérhető Etelkén is, aki „döbbenve ad szemeinek hitelt”, amikor ráismer „e földült, féltorz vonásra” (IV. 61.). Alighanem Arany László eliszonyodása volt hasonló, amikor nemzedéktársaira gondolt, azokra, akik 67 után oly hirtelen hozzázüllöttek az új világhoz, oly jól érezték magukat a „lágy iszapban”.

3.

Balázs sorsa valójában nemcsak egy kapkodó, állhatatlan nemzedék bírálata, hanem annak megmutatása is, hogy a délibábok egéből a valóság mocsarába zuhanva az ábrándkergetés miképpen vezet emberi értékcsökkenéshez, közösségileg hasznavehetetlen kiábrándultsághoz. Ennek megfelelően a „rajongás”, a valósággal nem számoló illúziósság mint katasztrofába sodró veszély jelenik meg a műben. Ebből a szempontból *A délibábok hőse* az ifjúságról szól, az „ábrándok szép korá”-ról, amikor „A lélek oly fenn, bátran repül, / S teremt magának oly szellemvilágot, / Amely benépesít egy pusztaságot.” (I. 33.) Az ábránd, némi jelentéstágulással, a szerelmi érzés szivárványosságát, végtelen gazdagságát is magába foglalja

(I. 77.). Réfalvy és Balázs beszélgetése is azt a gondolatot erősíti fel, mintha a „mindent egy kockára vető”, a „földön jártatni tudni elfeledő” ábrándkergetés minden kor ifjúságának jellemzője volna:

A gazda csak néz, s hallgat e fiúra:
Hogy tud remélni, mily nagy önhite;
Ilyen volt egykor ő is, míg kiforrva
Az ábrándból csalódva ébredte. (I. 73.)

A kamaszos képzelgés, a katonai dicsőségről, hírnévről való álmodozás esetleg speciálisan 19. századi sajátosságokkal is fel van ruházva: Balázs arra gondol Itáliába indulásakor, hogy „győztes hadak közt” tér majd vissza, „S midőn Etelkét is keblére zárja, / Dicsőség és boldog szerelme várja” (II. 53.). Arany László különleges tapintattal dolgozza bele a mű eszmei koncepciójába, hogy kezdetben Etelke is ábrándozó leány, de hamarabb számol le az illúziókkal: megtanulja a háztartást vezetni, több érzéke van a gyakorlati életéhez:

Megszokja egyszerű körét szeretni
S szépnek találni azt, ami való,
És kezdi észrevétlenül feledni
Eszményhonát, mely fényes, ám csaló. (II. 74.)

Csakhogy Etelke kijózanodásából következik majd férjhez menése Dezsőhöz, s ezzel feladása sokmindennek, ami már nem az ábránd világához tartozna. (Balázs végső kudarcában és „lezüllés”-ében döntő szerepe van Etelke „hütlenség”-ének.) Balázs maga is érzi, hogy Etelke viselkedése sorsszerű és jelképes értelmű, de ő magamagát vádolja: „Ábrándjaimban istenné tevém, / S ím más ez istent játszva földre rántja” (III. 50.). Ő végzi el az általánosítást is: „Nem sorsom üldöz, én vagyok rajongó, / Bolond, ábrándozó, mamlasz fajankó” (III. 50.). Az ábrándozás fogalmának e műben megjelenő szélességére mutat, hogy Balázs az ábrándok ellen fellépve is lehet ábrándkergető:

Mosolygja a rajongók dőre álmit,
 Ő nem csudákban, min-karunkba bíz,
 És szidja a poézist, mely csak ámit,
 Nem létező ábrándvilágba visz. (IV. 7.)

Hiszen a „nemzetgazda” Balázs törekvései éppúgy illúzió-
 nak bizonyulnak, mint korábbi légvárai. Mindez azt a benyo-
 mást kelti, hogy valójában minden emberi törekvés kudarcra
 van ítélve, Balázs bármibe fog, mindig vereség és nevetségessé
 válás lesz az eredmény.

4.

Az egyetemes kételkedés eszméje (amelyet a milánói dóm
 bölcsessége is kifejez „a remény, hit, ábránd ritka percé”-ben
 így szólva: „Sok ily izgalmas órát értem én, / Tudom, hogy
 hervad el majd e remény!”), már a mű legelején megjelenik.
 Részben ezt készíti elő a mottóul választott Dante idézet,
 részben ezzel függ össze az első strófák multon borongó méla-
 búja. A „pusztító s éltető” idő (II. 76.) Etelke számára fele-
 dést és új érzelmeket hoz, a történelemben viszont minden
 nagyság és érték romlását idézi elő: az egykor büszke Róma ma
 holt gigász, „Korcs nemzedék mint légyraj dong körülé”
 (III. 54.). Az utolsó strófa is az idő visszafordíthatatlanságán,
 az élet elmúlásán mélázik: „Ó jól esett a múltból vissza-
 zsongó / Emléken egyszer andalogni még . . .” (IV. 91.) A mű
 vége, a búcsú Balázstól tele van a reménytelenség, a tehetetlen
 sóvárgás fájdalmával:

És most pihenj te is, fáradt bolyongó,
 – Blygó, de melynek fénye már kiég, –
 Se izgalom, se a hazán borongó
 Bánat ne sértse nyugtod! . . . Ám elég! –

A kihunyó fény, a nyugtot lelő bolyongó csupa egyértelmű
 célzás a halálra, még akkor is, ha tudjuk: Balázs, a kitalált hős

sorsa egy fiktív élet jelképes lezárulását jelenti idő előtt. (Ahogy idő előtt, nagyon is nemsokára, váratlanul, de végérvényesen megszűnik létezni Arany Lászlóban a költő.) Az ábrándoktól, az ifjúságtól való búcsú valóban az életről való lemondást is jelentheti: „Isten veled, nagy álmok mámora, / Szép délibábok elfutó kora.” E sorokból tűnik ki végérvényesen (a „szép” jelző hangsúlyos, szó eleji helyzete révén, többek között), hogy mennyire önnön valamikori énjével, illetve egyénisége egy lehetőségével számolt le e műben a költő: „nemcsak Balázs magatartását tette szatíra tárgyává, hanem elégikus íróniával végleges búcsút vett a maga korábbi, szubjektív indulattal bíráló romantikus magatartásától is, s helyette egy, a magyar realitáson alapuló, általános érvényű objektív és konstruktív magatartás követelményét állította föl”.⁴

Az olaszországi kiábrándulás első renden politikai csalódás, de a kifejezés egyetemessége általánosabb illúzióvesztésre utal: „Hány nagy remény dőlt hirtelen dugába, / Hány édes álom 'csillagot rúgott!’” (III. 35.) Nem a politikai, társadalmi, hanem a metafizikai jelentésréteghez tartozik a *Negyedik ének* mottója is: „Születünk fog, haj és illúziók nélkül; / meghalunk fog, haj és illúziók nélkül.” E kegyetlen, rideg világlátás csak megmosolyogni való gyermekségnek tarthatja, bármily vonzóan boldogító is, a töretlen optimizmust, a rendítetlen jövőhitet, mely szerint egyszer „Nép, hon, világ mily boldog, bölcs, igaz lesz” (IV. 88.). Arany László nem is hihet a világ dolgainak valamikori tökéletes összhangjában, mert emberszemlélete meglehetősen borúlátó. Kisszerű és állhatatlan, ködevő vagy anyagiasság, korlátolt vagy fantasztika szinte valamennyi szereplő. Arany László szkepszise néha valóságos emberundorba csap át: legyen szó akár Dezső ízléstelen, bizalmaskodó férji dicsekvéséről (Balásznak magyarázza Etelke szépségét: „Hát még ha látnád, mint én, pongyolán, / Mily melle van, minő gömbölyke

⁴ Németh G. Béla: *Arany László*. In: *Mű és személyiség*. Bp. 1970. 113–114.

térde" (III. 44.), akár a Tisza-vidék magyarjairól („Nem kell az ige, közföld kell nekik" IV. 40.). A mű pesszimizmusának foglalatja a *Negyedik ének* végének konklúzió sora, az a „száraz bölcsélet" amely a főhős végső állapotára vonatkozik. Balázs története tehát azzal ér véget, hogy hideg, szemlélődő passzivitásba süllyed. Az első következtetés ebből az, hogy az a boldog, „ki nem futott ábránd után", aki „járt nyomon kereste hivatását, / S ballag főlebb a hivatal fokán". Azaz boldog az, aki folyamatosan haladt előre, nem akart túl sokat elérni, aki a többséggel tartott: „Meg nem csömörlt, maradt ép szíve, gyomra, / Jóízűen eszik, alszik, szeret," aki nem kezdi túl korán, de el sem késik: „Aranyt tojó tyúk a jövő, de dőre / Kézzel ne vágd föl a begyét előre" (IV. 84.). Nagyon keserű ez az azonosulás az ábrándokról lemondó, a körülményekkel megalkuvó magatartással, mert tartalmazza a nagy tettek lehetetlenségének, a mindent árka kudarca ítéltségének fájdalmas tapasztalatát:

Nagy férfi nem léssz s rongy sem. Ritka Caesar,
Kinek beválik az aut-aut. –
Leszünk bizony: beamter, gazda, császár,
Meglakjuk otthon a sáros falut. (IV. 85.)

A nagy terveit és lehetőségeit később apró feladatokra váltó Arany László életbölcssége a világban csalódott ember reménytelensége már *A délibábok hőse* írásának idején.⁵

⁵ E világnézet rangjára emelkedő szemléletnek, természetesen, aktuál-politikai okai is vannak, amire Arany László maga is utal *A magyar politikai költészetről* című dolgozatában: „Minden kiegyezés által a vérmesebb hitűeknek egy sereg ábrándjok omlik el, nagy remények hiúsulnak meg; a határozatlan s ezért hátráltalan lelkesedés helyét rideg opportunitás, a lelkesedést alku, a költészetet tény váltja fel." *Arany László válogatott művei*. 261. Néhány évvel *A délibábok hőse* megírása után azonban arra is figyelmeztet (*Nagy férfaink Legújabb fény- és árnyképek Kákai Aranyostól* 1875.), hogy a józanság nem lehet azonos az elvtelen cinikussággal: „Jól teszi, ha irtja az érzelgest, az

5.

Arany László szkepszisének legközvetlenebb forrása kétségkívül a kiegyezés utáni évek kiábrándultsága. Talán mondani is felesleges, hogy nem a kiegyezésben csalódott, hanem a nemzetben, az emberekben. Az elnyomás évei után a viszonylag szabad közélet nem a várt eredményekhez vezetett. Ebből következik, hogy mivel Arany László a politikai, államhatalmi rendszert az adott körülményekhez képest elfogadhatónak, megfelelő keretnek vélte a kibontakozás számára, a kudarcért a nemzetet kellett felelőssé tennie. *A délibábok* hősének ezért lesz középponti témája a nemzeti önismeret, önbírálat, egyáltalán a nemzeti önszemlélet. A mű megírásának egyik fő kiváltó oka lehetett az a felismerés, hogy a nemesség szellemi, erkölcsi éretlensége folytán következik be a kiegyezés kudarca. Arany László ritka talentumát dicséri, hogy e karcsú verses regénybe, mely annyi mindenről szól még ezen kívül, bele tudta foglalni magyarságszemléletének majdnem teljes kérdéskörét. A nemzet legmagasabbrendű megnyilvánulásaiként a múltból a szabadságharc⁶ és a Bach-korszakbeli ellenállás jelenik meg. Az 50-es évek elejéről szinte kegyelettel ír: itt a később oly ironikusan kezelt Kossuth-várás sincs még egyértelmű gúnnyal adva: „A nemzetnek volt az reménykora; / Mint Juda népe, oly hittel tekinte / Bizton közel várt megváltóira.” Később úgy megnő ingerültsége a csodaváró illúzióosság ellen, hogy a Csaba mondát sem kíméli: „Hisz Csaba-mondánk oly szép, megnyerő, / S a politikák legmagyarbika: / A sült

ábrándozást, de nagyon alant ne jelölje ki ezek határvonalát, mert az önzésen és prakticismuson túl nem kezdődik mindjárt az ábránd országa; van a kettő között még egy tágas mező, versenytérül a nemezebb jellemek számára.” *Arany László válogatott művei*. 391–392.

⁶ Ahogy Asbóth *Magyar konzervatív politikájával* polemizálva 1875-ben is megvédi „a magyar forradalom vívmányait, melyek bátor kiküzdésében, sok tévedés dacára is, halhatatlan érdemet szerzett Kossuth...” *Arany László válogatott művei*. 406.

galamb-várás politika” (II. 17.).⁷ Nagy ellenszenvvel van bemutatva a Bach-rendszer „felpuffasztott nagy hatalma”, mely mint a „Kiszúrt degesz hólyag, úgy elfakadt” (II. 38.). Nyílt gúnnal illeti az osztrák kormány besűgőrendszerét, annak gyávaságát, ostobaságát:

Mert titkon a kormány nagy tervet érlel,
Országos forradalmat kémlele;
Nagyot markolt, de semmit sem fogott,
Nemes vadat várt, s aztán lőtt bakot. (II. 42.)

Nem kevésbé ironikus a bécsi kormány manőverezésének jellemzése az olasz felkelés idején: a szorult helyzetben „mosollyal fedve a ránk fent agyart”, magyar dalokkal toboroznak, de csak iszonyatosan gyülevész sereg verődik össze (III. 2–7.).

Ezzel szemben erkölcsi elismeréssel illeti az önkényuralommal szembefordulókat még akkor is, ha fellépésüket eleve kudarcra ítéltnek gondolja. Az 1860-as tüntetés áldozatául esett Forinyák Gézára vonatkoznak a verses regény oly ritka, teljes pátoszú, megrendült sorai: „Halálát fegyver nem bosszul hatá meg, / Őrizze meg nevét emlékezet.” (II. 41.). Másfelől viszont ellenszenvvel ír arról az 1859–60-as közhangulatról, amely örvend a birodalom katonai vereségeinek, mégha sok ezer magyar pusztul is el a csatákban. (Nem értékre orientált, hanem „csakazértis”, kárörvendő és korlátolt magatartást lát ebben. II. 15–16.) A nemzeti ellenállás kisszerű, morálisan alacsonyrendű, ösztönös megnyilvánulásairól sincs jobb vélemény (,„S lőn tüntetés, zavar, hűhó temérdek II. 17.), keserűen emlékezik vissza arra, hogy volt idő, amidőn a hazafiság abban nyilatkozott meg, hogy megverték egy-egy fináncot,

⁷ Nemcsak tartalmi, hanem szövegszerű egyezés is kimutatható itt *A magyar emigráció mozgalmái* című 1882-es tanulmánnyal: „Csaba vezér hadai óta soha szabadító hatalmat a magyar nép tömege nem várt annyi hittel, annyi bizalommal, oly csodaszerű utakon mint 1859–60-ban Kossuthot és emigráns társait.” *Arany László válogatott művei*. 348.

a kisdíák pedig „daccal mulasztá el a német-órát” (II. 18.). Értelmetlennek látja a 60-as mozgalmat, a tüntetéseket, az összeesküvéseket, amelyeknek az árát jó néhány áldozat adta meg azután (II. 40.). E nemzeti felbuzdulás átgondolatlansága, kockázatossága és eleve sikertelenségre ítéltsége már a jellegzetes nemzeti hibák reprezentánsa: „Balázs merész reménnyel, ifjú hévvel, / Rohant a bajba, rajta, hűbele!” (II. 42.) Lobbanékonynak, önfeláldozónak, de célszerűség, józanság nélkül valónak mutatkozik a felkelt olasz sereg is. Arany László jóindulatú iróniával ír Garibaldiról:

Mélyen eltitkolá az úti tervet,
Nem, mintha nyíltan járna sok veszéllyel,
De fél, ha a helyőrség észrevenné,
Az is mind, egy legényig, őt követné. (III. 17.)

A későbbi politikai írásaiban oly nagy súlyú harca a Kossuth-emigráció ellen egy-egy célzás formájában már *A délibábok hőse*-ben fel-felbukkan. Balázsék például Olaszországban „Mint jobb szelet leső hajós, henyéltek, / S hívék, hogy így mentik meg a hazát” (III. 31.).

A nemzeti érzés 67 utáni fokozatos kiürülése, frázisos, nagyhangú magyarkodássá züllése az Arany–Csengery-kör talán legsúlyosabb, deprimáló élménye. A vidéki névnapok fülsértő, részeg nótázása a legszentebb érzések devalválódását jelenti: „De bár a bass el-eltér a primótól, / A honfiérzelem sokat kipótol.” (IV. 32.) A nem cselekvő, hanem indulati, érzelmi alapú hazafiasság riasztó tüneteivel ismerkedik meg Balázs a Tisza-vidéken. A „szittya vér”, mely lassú, „kimért munkát nem tűrhet”,⁸ a mulatozások, nagyotmondások,

⁸ A magyar tétlenség ostromozása fő témája *A hunok harcának*:

Te pedig, ó magyar! . . . mennyi üres látszat!
Mennyi hiú légvár és mennyi káprázat!
Délibábban úszol, csalfavízű árban.

beszélgetések, tervezgetések és emlékezések alkalmaival éli ki magát:

... hőst minálunk lelteni nem nehéz,
Ki lőport sem szagolt tán életében,
Asztal körül, ha kell, mind nagy vitéz (I. 53.)

A nemzetinek vélt hibák ostromozása összefügg Arany László mármár absztrakt idegenkedésével minden durvaságtól, közönységességtől, igazi funkciója mégis a 67 utáni csődnek az előző évek, évtizedek során megmutatkozó szellemi és erkölcsi elégtelenségből való levezetése: „Mellét dülleszti a magyar, s vetekszik, / Káromkodásban látva ős erényt” (III. 7.). A jelszavakban való vak bizalom („Ki kétli, hogy szebb kor lesz vére ára, / Midőn szabadságért indul csatára” III. 16.) kiegészül valami különös, tradicionális ellenzékiiséggel. Az elparasztosodó, földművelő, de úr-voltára büszke, függetlenségi indulatú, kuruc érzelmű Tisza-menti nemesség rajzában Arany László a társadalomtudós éleslátását érvényesíti. Jól érzi, hogy „Izgágaság nincs a véralkatában,” „szociológ ábránd” sem háborgatja, de „bár nem elvből, sem tapasztalásból, / Hű forradalmár ő merő szokásból”, hiszen apja, nagyapja „Mind nagy kuruc volt, s erre ő hiú” (IV. 30–31.). Egy-egy régi nóta hallatán „előnti keblét titkos honfibu” és „úgy elkáromkodik a szent honért” (IV. 31.). A nagyhangú, giccses érzelmességbe fulladó magyarokodás jelképe a magyar dal igézete: a külföldről hazatérő Balázs egész lelkével csügg a magyar dalon, de tudja, hogy ki kell ragadni lelkét „ez álomból, mely átkosan, / – Bénítva tetterőt, bágyasztva testet – / A magyar jellemem mint rozsda tesped”. (IV. 38.)

A mély emberi és nemzeti felelősségérzet híján levő, nagyhangú „hazafiság” Arany László számára különösen visszatasztos megnyilatkozása az oktan vádaskodás, a szenvedélyes rágalmozó kedv. Mint ismeretes, az Arany–Gyulai-kör a közvélemény által hazaárulónak bélyegzett Görgeit emberileg vétlennek tartotta, így érthető, hogy *A délibábok hőséiben* egy

hasznló „áruló” szerepeltetése kívánja leleplezni a meggondolatlan bűnbakkeresést.⁹ Réfalvyra azért sütik rá a „Júdásbélyeg”-et, mert nem ismerik gyors kiszabadulásának okát, s hűvös, gúnyolódásra hajlamos természete is elütött környezetétől. Arany László erkölcsi fogyatékoságot lát abban, hogy mekkora buzgalommal gázolnak bele más becsületébe, milyen könnyen, bizonyíték nélkül adnak hitelt a szóbeszédnek, s hogy ez ellen szinte lehetetlen védekezni: „Elvész, kit egyszer közsáj elmaraszt.” (I. 54.) A valósággal szembenézni nem akaró, az önnön felelősségét mérlegelni nem merő, önfelmentő felszínesség nemtörődöm gátlástalanság sajnálatosan nemzeti szokását pellengérez ki Réfalvy, de rajta keresztül nyilván Görgei kapcsán:

Okos magyar szokás, hogy hagyni szoktunk
 Efféle árulókat irmagul,
 S ha jól nem üt ki, amit tervbe fogtunk,
 Őket tekintjük érte bűnbakul (I. 61.)

Arany László szerint az illúziós, önáltató nemzeti önszemlélet jellemző tünete az „áruló”-ügy, mert éppen a valóságos helyzettel való szembenézést, a vereség okainak tudatosítását, tanulságainak érvényesülését akadályozza, elbizakodott, öndicsérő, hetvenkedő magatartáshoz vezet önbírálat és józanság helyett. (Balázs majd ismét találkozik a gyanúsítgató „nép-érzület”-tel, amikor közéleti buzgólkodása mögött valami titkos célt sejtjenek: IV. 42.).

6.

A délibábok hőse a nemzetinek vélt, voltaképpen nemesi hibák ellenszenvtől átítatott leleplezésével egy tisztultabb, erkölcsileg és intellektuálisan magasabb szintű közszellem ura-

⁹ Réfalvy alakjának a Görgei-kérdéssel való összefüggésére többen rámutattak, pl. *Somogyi*: i. m. 57.

lomra jutását kívánja elősegíteni. A mű komor borulátása éppen azzal magyarázható, hogy e propagált magatartás nem jelenik meg életképes formában. Igaz, Réfalvy álláspontja Keményére, Csengeryére emlékeztet: Debrecenben követ volt a forradalom idején, „Nem lelkesült a honfitűz-özönben,” de azért részt vett a küzdelemben, szinte remény nélkül („A szép jövőben bízni nem mere”). Nem volt Kossuth híve („Bántotta a túlhit, mely szétszakítá / Múltunk jogát, mert szebbet álmodott”), de felbőszíti a bécsi udvar hitszegése is („De az ellen dolyfe vérig háborítá, / Ki ’lázado’ néppel nem alkudott”). Réfalvy azonban, bármilyen rokonszenves is az *Első ének*ben, nyomban eltűnik a szemünk elől, s Arany László a továbbiakban még csak megközelítőleg sem leli fel a maga eszményét a szereplők galériájában. Mintha a kiegyezést létrehozó Deák–Kemény-csoport elmagányosodását, gyors megfogyatkozását fejezné ki az, hogy a műnek a 67 után játszódó eseményei csak ellenérzést, sőt viszolygást váltanak ki a költőből. Igaz, a *Negyedik ének* elején Balázs „Deák-párti” szemmel néz körül idehaza és lát munkához:

De örvend a kiegyezés korának,
 Hogy önura lőn a magyar megén,
 S csak rajta áll, hogy a sorstól kivájja
 Üdvét – ím nyitva a küzdelmi pályát. (IV. 6.)

A végső csődhez, Balázs végleges önfeladásához és bukásához éppen az a felismerés vezet el, hogy „csak rajta áll”, vagy legalábbis sokmindent múltna most a nemzeten, de az nem él a kínálkozó lehetőségekkel, hanem vagy a mohó, gyors meggazdagodás foglalkoztatja, vagy meddő magyarkodásba süpped, mint a Tisza-menti nemes: „E vasfej a fokoscsapást kiállja, / És éppen oly kemény, makacs belül; / Új eszme vagy reform nem ideálja” (IV. 28.). Arany László jól érzi már *A délibábok hőse* írása idején, hogy a kiegyezés utáni magyar közéletből kiszorulnak a Kemény–Csengery-kör magasztos ideái, s felülkerekednek egyfelől az új, polgárosodó világ, üzleti

élet szerencselovagjai, másfelől a provinciális, megyei, nemesi szűklátókörűség.

A kiegyezés sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket *A délibábok hőse* tanúsága szerint, de még kevésbé lehet bízni a forradalmi, szocialisztikus tanokban. Az olaszországi győzelmek idején Balázs a világszabadság közeli eljövételében reménykedik:

És szerte mindenütt Európa földin
Az eszme terjed, ige megfogán,
Szabadság napja süt minden határra (III. 23.)

E reményeiben megcsalatkozva Angliában a modern nyugati gazdasági életet tanulmányozza, Stuart-Millt, Proudhont olvassa, a „földrente”, a tőke, a munka, a túlnépesedés kérdései izgatják: „Megúszható-e ez, vagy elbukunk a / Társadalmi özönvíz mélyein” (III. 82.). A „társadalmi özönvíz” alighanem arra a proletárforradalomra utal távolról, amelyről a korabeli híradások alapján nem volt túlságosan jó véleménynel. (A kevéssel *A délibábok hőse* megírása előtt lezajlott párizsi kommünről *A földosztó párt Angliában* című cikkében mint romboló anarchiáról ír.)¹⁰

7.

A nagy társadalmi megrázkódtatásoktól, „özönvíz”-től tartó Arany László a népek versenyében éppen azért aggódik a magyarságért, mert a modern kor követelményeihez igazodni nem tudó, nem „túlélő” népcsoportnak véli. Legalábbis Balázs

¹⁰ *Arany László tanulmányai II.* Bp. 1901. 58. Ugyanebben az 1873-ban írt tanulmányban találjuk Arany László teoretikus ellenvetését a szocialisztikus tanokkal szemben: „Szabad verseny vagy egyéni dicsvágy teremtett a földön minden szép és nagy emberi művet. Vessünk békót a versenyző lábaira, zárjuk el a dicsvágy útját: ha ez sikerül, talán egyenlő nyomor lehet belőle, de akkor felejtjük el a művészetet és a dicsőséget.” (Uo. 80.)

vihart, veszélyt lát a jövőben: „Így vesz fajunk s helyén a hont elöntő / Jött-ment kalandorok vernek tanyát” (IV. 53.). Ennek a nemzetféltő aggodalomnak a műben betöltött középponti szerepére utal, hogy a bevezető strófák eszmeifuttatása is ebbe torkoll:

Vagy hátha éppen a jobb rész kipusztul,
Ha túlerőt nyer rothadás, penész?
Vagy hátha minden egy kaoszba veszvén,
Elvész a nemzet és elvész az eszmény? (I. 6.)

A nemzet pusztulásának, széthullásának réme sarkallja egy-fajta lázas, védekező nemzeteszme hirdetésére. A közvetlen *A délibábok hőse* után keletkezett *A hunok harca* az iparban, az üzleti életben fenyegető német veszedelem ellen mozgósít, arra biztatva a magyarságot, hogy „Kezdd csak te dologhoz,” hiszen „Tied ez a föld még, te vagy itt még itthon”. *A délibábok hőse* *Negyedik énekében* is hangot kap majd ez a nemzetféltő rémület: a kapitalista viszonyok gyors elterjedésével az idegen elem kerekedik felül a magyar társadalomban:

Ó, ha magyar voln'e friss tetterő,
E fürge nép, mely itt sűrög-forog! (IV. 47.)

Ennek a később nacionalizmusba forduló nemzetféltésnek¹¹ a filozófiai alapja a pozitívizmus, közelebbről a szociáldarwinizmus.¹² A mű maga nyíltan céloz erre az eszmetörténeti forrásra, amikor Balázs töprengései („Váj medret más nép, csak mi poshadunk” IV. 52.; „Kis népet elnyel a nagy”

¹¹ *A hunok harca* általában „az idegenek, s különösen a magyarországi nem magyarok ellen fordul. Aligha a németek azok az éhes tömegek, amelyek ide-odaáradnak a földön... Értekezéseiben, recenzióiban nyíltabban szól erről. Kossuth Duna-konföderációját is oly megvetéssel említi többször, hogy ez irányú elfogultsága kétségtelen lesz általa”. Balázs György: *A magyar utópia nem-létének ürügyén*. Világosság, 1975/8–9. 558.

¹² Németh G. Béla: *Létharc és nemzetiség*. Bp. 1976. 12–38.

IV. 53.) után megtudjuk, hogy „Darwin tanát olvasva” Balázs „elbúsul”. De már a *Második ének*ben felbukkan az a felfogás, amely szinte biológiai létet tulajdonít a nemzeteknek, egyedeknek, élő organizmusoknak tekinti őket: Balázst a római történelem arra tanítja, hogy „a nép, ha teng csupán, s nem lelkesül, / Nem teng sokáig, mert megsemmisül”.

A pozitivizmus eszmevilága központi, sőt polémikus helyet foglal el *A délibábok hőse*ben, mert bár a nemzetek közötti létharc tekintetében Arany László szembeötlően természeti, biológiai analógiákhoz nyúl, antropológiai vonatkozásban hevesen vitába száll az 50-es és 60-as évek mechanikus materializmusával. A drámákat író, lelkesülő és tanuló Balázs történetét odahagyva Arany László a maga nevében címezi szemrehányásait bizonyos korabeli vulgarizáló elképzeléseknek:

Mi ad erőt neki: a vér- s agy-alkat?
Kevély anyaghívó, ha tudsz, felelj!
Mi készíti, hogy testére rá se hallgat,
Sőt öntudattal nyomja s gyötri el? (II. 25.)

A vulgármaterialista ember-koncepció bírálata (mely legalábbis szokatlan a verses regény csapongó, könnyed modorához képest) különösen hevéssé válik, ha a szerelmet pusztán biológiai jelenségnek tekintő kortársi pozitivizmus ingerli fel. Etelke szende, szűzies szerelmének leírása váratlanul vált át filozófiai érvelésbe: „Nem a fölingerelt vér szenvedélye, / Sem Darwin 'fajösztone' izgatá” (II. 56.). Nemcsak Darwin neve került ide bizonyos félreértés folytán, hanem általában is Arany László kissé a hazai fogalomhasználat foglya marad, amidőn materializmus és idealizmus kérdésein elmélkedik. Talán még maga is ironizál alig észrevehetően önmagán vagy a polémia leegyszerűsítő taglalásán, amikor ilyen verset írat Balázssal:

„Ej, szerelem!” szól vén korunk, „oka
A vér fölöslege s nagy hőfoka:
Csapot reá, hőtöt neki!” (III. 60.)

Az emberre, az egyénre nézve nem fogadta el a pozitivizmus tanításait, mert ragaszkodott a Gyulai–Csengery-kör eszményeihez. A népek sorsában azonban a kíméletlen biológiai létharc megfelelőjét látta, s ebből a szempontból álláspontja a későbbiekben sem sokat változott. Legfeljebb annyit, hogy míg *A délibábok hőséiben* a magyarság „elégtelesség”-ét panaszolja, addig a további évtizedekben azt akarta elhinni és elhitetni másokkal, hogy a magyar nemzet alkalmas, sőt hivatott egy sajátos vezető szerep betöltésére a Kárpát-medencében.

8.

A műnek vannak olyan mozzanatai is, amelyek valamiféle evolúció esélyével biztatnak. Balázs, aki korábban „eszményvilág”-ban élt, belátja, hogy dolgozni kell:

Hisz hol van oly jeles föld, mint hazánké?
Van érce, fája, búzája, bora;
De közjólétet munka fejt csupán ki,
Korunk a nemzetgazdaság kora. (III. 67.)

Mindezt Balázs újabb hóbortjának vélhetnénk (mint ahogy részben annak is bizonyul), ha nem tudnánk, hogy maga Arany László is „nemzetgazda” volt, s hivatását végig meggyőződéssel vállalta.¹³ A stuart-mill-i „nemzetgazdaság” eszméje úgy hoz-

¹³ Már csak azért sem lehet, Arany László szempontjából, a „nemzetgazda” koncepció éppoly ábrándkergetés, mint Balázs előző álmái, mert pl. Stuart-Mill, akit Balázs is olvas, mindvégig komolyan vett eszménye Arany Lászlónak: „bár philosoph, nem ábrándozó, elmélet embere, de nem elvhajhász, merész célokat tűz ki, de a járt útról mégsem téved messze, s... nemcsak mint író és gondolkodó nyert világhírt, de nézeteinek otthon pártot is tud nyerni”. (*A földosztó párt Angliában* uo. 58.)

ható összhangba az Arany–Csengery-kör erkölcsi nézetrendszerével, hogy egyfajta puritán munka-centrikusságot emel ki belőle. *A hunok harca* és Arany László más írásai is arra mutatnak, hogy Balázsnak ilyesfajta megnyilatkozásai fejezik ki leginkább a szerző szerint nálunk a kiegyezés után aktuális feladatoknak megfelelő programot:

Jer, Albion, taníts hazát szeretni,
Nem nagy szavakkal: tettel, igazán;
Nem éltemet vakon kockára vetni,
De munka által szolgálnom hazám; (III. 71.)

Arany László ennél többet, ettől eltérő feladatot a későbbiekben sem talált, a 80-as, 90-es években sem a maga számára. Balázsnak „béke, jólét, tőke, munka, bér / Forog fejében, nem harc és babér”, csak az bántja, hogy birtoka nincs, aminek segítségével, bátor, erélyes vállalkozásokkal, reformokkal, gépekkel sok jót tehetne (IV. 12.). A művet lezáró szentenciák, hogy ti. a föld sem pokol, sem éden, hogy „túl-hit, túl-kétkedés egyként hazug”, hogy a valót a kettő között kell keresni, az emberek sem szentek, sem gazok, s hogy „A haza dolga: gordiusz kötés, / De kard nem oldja meg, csak küszködés” (IV. 81.), ennek a magyar protestáns, puritánus etikával beoltott utilitárius programnak a jelszavai.

9.

Ebből az akkori Magyarországon kivétel számba menő erkölcsi-világnézeti pozícióból látszott fő veszélynek az ábrándkergetés, az állhatatlanság, a gyakorlatiatlanság. Ezen társadalombölcselet jegyében méretik meg a nemzet, amelynek helyt kell állnia a népek létharcában. S bár valóban egy erkölcsi, világnézeti, társadalombölcseleti és nemzetgazdasági nézetrendszer határozza meg *A délibábok hőse* eszmevilágát, végül

is, talán Arany László szándékától függetlenül, a mű is minősíti ezt a nézetrendszert. Egyrészt azzal, hogy legfeljebb mint a többi közt legjobbat, mint viszonylag elfogadhatót mutatja, hiszen Balázs „nemzetgazda”-ként is elbukik, másrészt azzal, hogy műformája a byroni–puskini verses regény, amely a kétely, az értékbizonytalanság kifejezője, s ily módon eleve alkalmatlan egyértelmű állításra.

PAPP DÁNIEL KORAI NOVELLÁI

A 19. század utolsó évtizedében felvirágzó magyar novella-irodalom egyik legígéretesebb tehetsége a fiatalon elhunyt Papp Dániel. Első könyve megjelenésekor Mikszáth¹ mutatja be a közönségnek, kisregényéről és novelláiról Osvát² ír értő és elismerő kritikát, halálakor többek között Endrődi Sándor, Bródy, Ignotus³ tiszteleg előtte. Bár halála után az irodalmi közvélemény és az irodalomtörténetírás egyaránt megfedkezni látszik róla, Juhász Gyula⁴ egy későbbi megjegyzése arra utal, hogy a következő generáció is ismerte és méltányolta törekvéseit. Írásainak java része máig megőrizte frissességét, ma is közel áll az olvasóhoz.

Hatását és hatóképessége tartósságát – elbeszélői kvalitásai mellett – elsősorban a modern ember létproblémái iránti érzékenysége és gondolati igényessége magyarázza. Művészetének sajátosságára már Mikszáth ráérez, amikor olyan íróként jellemzi, akiben együtt él a „szelid költő” és a „mély és maró élű filozóf”. Eszközkezelésében, elbeszélőtechnikájában, a hang-

¹ Mikszáth Kálmán: *Papp Dániel*. Országos Hírlap (OH), 1898. okt. 7.

² Osvát Ernő: *A rátótiak*. Budapesti Hírlap, 1898. nov. 16.; Garabonciás: *Papp Dániel*. A Hét, 1898. dec. 18.

³ Endrődi Sándor: *Papp Dániel*. Vasárnapi Újság, 1900. okt. 19.; Bródy Sándor: *Papp Dániel*. Fehér Könyv, 1900. aug.; Ignotus: *A siker*. A Hét, 1900. aug. 19.

⁴ Juhász Gyula: *Tizenhatéves voltam*. Összes művei. Prózaírók (1898–1917). Bp., 1968. 485.

nemi lehetőségek kihasználásában *A jó palócok* írójának és Peteleinek a művészetét fejleszti tovább, írói magatartása ezzel szemben Keménnyel, Asbóthtal, prózairodalmunk filozofikusabb vonulatának képviselőivel rokonítja. E kétféle hagyomány összeötvözésével lesz a 20. századi intellektuális próza előfutárává. Tanulmányunkban azt vizsgáljuk, hogyan szerveződik művészileg megszerkesztett nyelvi szerkezetű az újfajta írói világlátás és magatartás a pályakezdés időszakának, az 1895–96-os esztendőnek az elbeszéléseiben, mindenekelőtt a művészi kiteljesedést meghozó délvidéki tárgyú novellákban.

1. Papp életútjának pontos követésére, eszmei-művészi fejlődésének beható elemzésére nincs terünk, csupán a legfontosabb tényezőkre utalhatunk azok közül, amelyeknek szerepe lehetett magatartása, világlátása alakulásában.

Az eszmélkedést elindító élmény: apja korai halála és az azzal járó elszegényedés, deklasszáció. Családjá az úri középosztályhoz tartozó elmagyarosodott délvidéki hivatalnokcsalád. Az érzékeny kisfiút szeretet és gondoskodás veszi körül, megvan mindene, apja elvesztése azonban alapvető változást hoz életében. A család továbbra is az úri osztályhoz számítja magát, annak konvenciói szerint cselekszik, de anyagi eszközeiből a puszta megélhetésre is alig futja. Az elárulás így nem csupán érzelmi veszteséget jelent a serdülő fiúnak, hanem egy új életszakasz kezdetét is, amelynek meghatározói a nélkülözés, a megalázottság, a biztonsághiány, a kiszolgáltatottság tudata. A későbbi írások tanúsága szerint mégsem annyira a rászakadó nyomorúság miatt szenved, hanem azért, mert úgy érzi méltánytalanság, igazságtalanság történt vele, a véletlen olyasmitől fosztotta meg, ami jog szerint övé volt.⁵

Az érettségi után jogi pályára lép, a diploma a társadalmi felemelkedés reményével, a nyugodt polgári jólét ábrándjával

⁵ Kiss Albert: *Adatok Papp Dániel életrajzához*. ItK, 1968/3. 339–340; Papp Dániel: *A nagyanyám vétké*. OH, 1898. dec. 25.

kecsegteti. Mindennapi tapasztalatai azonban hamar ráébrednek, hogy vagyon és befolyásos rokonság híján aligha vár fényes jövő rá. A szegénység, amely már gimnazista korában is falat vont közéje és jómódú társai közé, itt még inkább elszigeteli a többiektől.⁶ A hiányzó társaságot a könyvek pótolják számára: ezekben az években alapozódik meg kortársaitól később megcsodált széles körű műveltsége. Kívülállása, ami kezdetben csak külső kényszerből fakadt, egyre inkább vállalt, tudatos magatartássá érik: ahogy távol szellemi láthatára, úgy kerül életvitelében, gondolkodásában egyre távolabb dzsentroid jellegű környezetétől. Az a felismerés, hogy egy olyan világban, ahol a törvény egy szűk réteg érdekeit védi, nem egyeztethető össze jog és igazság, törvényesség és emberiség, a választott pályától is elveszi a kedvét.⁷ Ezért bár az egyetem után joggyakornokként helyezkedik el, az első kínálkozó lehetőséget felhasználja, hogy végképp búcsút mondjon a jogászságnak.

Amikor a szerény, de biztos megélhetést ígérő, ám hajlamainak nem megfelelő jogi pályát 1894 elején az újságírással cseréli fel, eleinte csupa lelkesedés. Úgy érzi, végre megtalálta az addig nélkülözött társakat, helyét a világban, újságíróként része van a közösségi sors alakításában.⁸ Bár korántsem elégedett a magyar viszonyokkal, a jövőt illetően osztozik abban a bizakodásban, amellyel a kor polgári értelmisége a kilencvenes évek reformtörekvéseire és ezek sikerére reagál.⁹ A valóság azonban gyorsan felébreszti ábrándjaiból. Az év második felében a még mindig lelkes hangú politikai cikkekkel párhuzamo-

⁶ *Útmutatások egy gólyának*. Pesti Napló (PN), 1895. szept. 15.; *Tüntetések*. OH, 1898. nov. 24.; *Államköltségen*. Budapesti Napló (BN), 1896. szept. 30.; *Punin és Baburin*. BN, 1896. szept. 8.

⁷ *A hízó*. BN, 1897. márc. 2.

⁸ *De nobis*. PN, 1894. nov. 13.

⁹ *Békítő Vilmos*. PN, 1894. júl. 3.; *Fejedelmi találkozás*. PN, 1894. aug. 7.; *Fény*. PN, 1894. dec. 14.

san publikált szubjektív hangulatokat közvetítő tárcák,¹⁰ és ekkortájt megszülető első novellái¹¹ már egyre növekvő rossz közérzetről hoznak hírt.

Elkomorulása közvetlen oka: politikai illúzióinak, a társadalmi megújuláshoz és a népek közeledéséhez fűzött reményeinek szétfoslása,¹² a mélyebb, lényegibb: a polgárság céljainak kisszerűségére, a polgári eszmények érvénytelenségére való rádöbbenés.¹³ A saját eszményeit megtagadó, a dzsentrihez asszimilálódó polgárság iránti haragjába másfajta érzelmek is vegyülnek: egyrészt az értelmiségi proletár gyűlölete a szellemi munkaerejét kizsákmányoló burzsoá iránt,¹⁴ másrészt a felépülő polgári-városi világ rideg embertelensége keltette szorongás.¹⁵ Bármilyen kevésbé vonzza is azonban a fennálló, a lehetséges távlat, az „alsóbb osztályok”, a „műveletlen tömeg” hatalomra kerülésének lehetősége még inkább riasztja.¹⁶ Az a tudat, hogy nemcsak a jelen, hanem a jövő sem kínál megoldást, felnöveli és rögzíti a lélekben a magányt, az otthontalanságot, a világban való idegenségnek, a világ semmisségének érzését, de felnöveli egyben a menedékkeresés igényét, a vágyat is, egy tisztább, igazabb valóság után. Ebből az életérzésből táplálkozik a platonizmus és a kanti filozófia hatását mutató világnézete, ez határozza meg novellái világképét.

¹⁰ *A viszontlátásról*. PN, 1894. nov. 18.; *A reggeli*. PN, 1895. jan. 13.

¹¹ *Marcellusz*. PN, 1894. dec. 8.; In: Papp Dániel: *Muzsika az éjszakában*. Bp. 1957.; *Mesék* (Hét-tíz éves gyermekeknek). PN, 1894. dec. 25.

¹² *A tisztartó fia*. PN, 1894. dec. 29.; *Recepció harmadszor*. PN, 1895. ápr. 26.; *A Bánffy vénája*. PN, 1895. márc. 10.; *Német immunitás*. PN, 1894. dec. 12.; *A király Stettinben*. PN, 1895. szept. 10.

¹³ *Intelmek egy ifjúnak*. PN, 1896. jún. 14.; *Legenda a jellemről*. PN, 1895. szept. 1.

¹⁴ *Magunk között*. BN, 1896. aug. 20.

¹⁵ *Restauráció*. PN, 1895. márc. 16.; *Punin és Baburin*. i. h.; *Szemrehányások*. PN, 1895. jan. 16.; *Aszektáról*. BN, 1897. ápr. 22.

¹⁶ *A dinamit körútja*. BN, 1896. szept. 26.

2. Az elbeszélések¹⁷ felidézte valóság általában két, értékeiben és létformájában egyaránt ellentétes síkra tagolódik: a szereplőket körülvevő, a külső valósággal a belső, a földdel az ég, a társadalommal a természet szférája áll szemben. Az előbbi az életértékek viszonylagos bősége jellemzi, ám ezek eloszlása rendkívül egyenlőtlen. A „földi” szféra társadalmában – sokszor a szereplők térbeli elhelyezkedésével is kifejezetten – szigorú hierarchia uralkodik; az egyénnek a hierarchiában elfoglalt helyét s ennek függvényeként a javakból való részesedésének mértékét, lehetőségeit nem valóságos teljesítménye, hanem státusa és vagyona, ill. a világ normáihoz való viszonya határozza meg. A világot reprezentáló szereplők cselekvéseinek legfontosabb mozgatórugója az anyagi érdek, a vagyon és pozíciószerzés, a tulajdon és a státus védelme. Felemelkedésük, ill. kedvező helyzetük fenntartása érdekében alkalmazkodnak a birtokon belüliek embertelen és anakronisztikus konvencióihoz. A magasabbrendű értékeknek csak annyiban van becsülete szemükben, amennyiben segítik az anyagi javak felhalmozását, a megfelelő státus megszerzését.

Az ábrázolt világ legfőbb jellemzője a személyes kapcsolatok fellazulása, eltorzulása, hiánya. Az elbeszélések többsége magányos emberek, ill. emberek magányossá válásának, emberi

¹⁷ Tanulmányunkban a Pesti Naplóban 1894. dec. 8. és 1896. júl. 26. között megjelent novellákkal foglalkozunk. A *Muzsika az éjszakában* c. kötetben közreadott darabokon túl a következő elbeszéléseket vizsgáltuk: *A menyasszony*. PN, 1895. márc. 20.; *Megtért*. PN, 1895. márc. 29.; *A gyámok* PN, 1895. ápr. 9.; *Rózsika*. PN, 1895. máj. 11.; *Néger mese*. PN, 1895. máj. 16.; *Utolsó szerelem*. PN, 1895. jún. 2.; *Schlemihl bosszúja*. PN, 1895. júl. 14.; *A halhatatlan Simulatrix*. PN, 1895. aug. 4.; *A slahcic*. PN, 1895. aug. 27.; *Az örök numerus*. PN, 1895. okt. 13.; *Válás*. PN, 1895. dec. 5.; *Arzéniusz és Baziliusz*. PN, 1896. jan. 12.; *A chester-jelenet*. PN, 1896. jan. 28.; *A hazug Duzsik*. PN, 1896. febr. 9.; *A Wirth elmélete*. PN, 1896. márc. 18.; *Tavaszi mese*. PN, 1896. márc. 25.; *Gretchen szakácsa*. PN, 1896. ápr. 19.; *A Wirth tudománya*. PN, 1896. máj. 13.

kapcsolatok kiüresedésének, felbomlásának története. A vérségi kapcsolatok formálisak, a rokoni, testvéri, szülő-gyermeki viszonyok érvényüket veszítik, a családtagok ellenséggként, legjobb esetben közönyös idegenként viszonyulnak egymáshoz (*Legenda a jellemről, Az instruktor, Az öregeknél*). Torzok, tartalmatlanok az egyén élettevékenysége során létrejött egyéb viszonyok is. Az érvényesülésért vívott harc már a gyermekkorban elejét veszi az igazi közösség, az egymás kölcsönös megsegítésére irányuló kapcsolat kialakulásának (*Marcellusz, Az instruktor, Kráľjevics Márkó, A fekete kabát*), s hiányzik a társ, bajtárs, barát a felnőttek társadalmából is. A barátság helyét a felszínes ismeretség, a közösség helyét a „társaság”, az asztaltársaság, a kompánia foglalja el. Az emberek olyan helyekre menekülnek, ahol sok ember van, ahol a testi közelség és a látszatkapcsolatok feledtetik a befalazottságot. Így lesz nemcsak Papp Dánielnél, hanem általában a századforduló irodalmában tipikus helyszínné a kocsmá, kávéház, a fürdőhely: a közösségnélküliség világában ezek jelentik a családon kívüli érintkezések szinte kizárólagos terepét (*Muzsika az éjszakában, Fürdői levelek, A menyasszony, A slahcic, A hazug Duzsik, Gretchen szakácsa, A Wirth elmélete*).

Akárcsak általában a kor irodalmában, a fiatal Papp Dániel elbeszéléseiben is kiemelkedő szerepe van a szerelemnek, az érzékiségnek: valamelyest bensőségebb kapcsolatot szinte kizárólag a sexualitás létesít az elidegenült, egymás iránt gyanakvóan közönyös egyedek között (*A menyasszony, Utolsó szerelem, A gyámok*); az atomizált, ellentétektől szabdaltnak világban elsősorban a szerelem, a másik emberrel való egyesülés vágya az az erő, amely az egységesülés irányába hat. Ám a teljességet adó szerelem ritka Papp világában: az önzés, a biztonságféltség, a konvenciók áthágásától való félelem könnyen legyőzi a másik emberre mint emberre irányuló szükségletet, az embereket szembeállító érdek, az agresszió, a gyűlölet általában erősebbnek bizonyul a szerelemben kifejeződő humanizálódási tendenciánál. (*Az instruktor, Rózsika, Utolsó*

szerelem, A slahcic, A Lyubica szolgabírája, Szállási Rómeó). Amennyiben az író mégis beteljesült szerelmet ábrázol, a csodaszerűség hangsúlyozásával korlátozza az eset érvényét. (*Don Lorenzo sógorasszonya*), vagy a pozitív értékek halmozásával parodisztikus jelleget ad az idillnek (*Lindenstamm szerencséje*).

Papp Dániel előszeretettel meríti tárgyát a papok, szerzetesek életéből, a kolostorok zárt, a laikus számára titokzatos, hozzáférhetetlen világából (*Marcellusz, A gyámok, Az örök numerus, Don Lorenzo sógorasszonya, Arzénusz és Baziliusz*). A kritika többféle tényezőben – életrajzi mozzanatokban, az író antiklerikalizmusában – jelölte meg e tematikai sajátosság magyarázatát. Mindebben lehet igazság, a lényegi okot véleményünk szerint mégsem itt kell keresnünk, hanem abban, hogy a választott tárgy mintegy természetes közegül kínálkozik az írói élmény közvetítésére: a Papp-novellák egyszerre várat és börtönt asszociáló kolostora, a zavartalan nyugalma, a létfenntartás gondjaitól mentes, de a személyiséget megcsonkító, a személyes kapcsolatokat nem ismerő és nem tűrő sivár szerzetesi-papi élet, miközben megőrzi közvetlen tárgyiasságát is, az ábrázolás során jelképpé emelkedik, a dehumanizált lét, a humánus értékekben szűkölködő emberi élet szimbólumává lényegül át. Kettős jelentést hordoz a korai novellákban gyakori árvaság- és gyermektelenség-motívum is: litterális értelmükön túl egyben az izoláltság, a közösségből kihullottság képi megjelenítői; az előbbi az atomizált világ emberének kiszolgáltatottságát (*Marcellusz, Az instruktor, Králjevics Márkó, A Lyubica szolgabírája, A fekete kabát*), az utóbbi az individuális lét értelem- és célnélküliségét hangsúlyozza (*Muzsika az éjszakában, A komiszáros, Pantaleon, a megbékélt, Az alügyész*).

A novellák második „valóságsíkja” gyökeres ellentéte az előbbinek. E másik világban a szeretet, a jóság, a segítőkészség, a hűség stb. áll az értékhierarchia csúcsán, az embert tényleges teljesítménye, valós értékei alapján, tehát igazságosan ítélik

meg, az ember összhangban él a külvilággal és önmagával. A szembeállítás révén, eme másik síkról szemlélve mutatkozik meg igazán a világ semmissége, lepleződik le tartalmatlansága, embertelensége. Az ábrázolás mikéntje következtében azonban részben a választott értékelési pont is érvényét veszti. A bensőséges emberi kapcsolatokat nyújtó, a személyiség kiteljesedését nem akadályozó világ ugyanis kizárólag a szereplők szavai által felidézetten jelenik meg a novellákban (*Marcellusz, Megtért*), a közvetlenül megjelenített külső világgal szemben tehát csak szubjektív realitásként létezik; az önfeláldozó szegény kishivatalnok csak halála után, az égi ítélkezés alkalmából kerekedik „hülye és rossz-szívű” de gazdag testvére fölé (*Legenda a jellemről*), az emberi világból száműzött humánus értékeket a természeti-tárgyi világ testesíti meg: a megszemélyesített természeti jelenségek, kvázi-beszélő tárgyak töltik be azokat a funkciókat, amelyeknek a torzult, a másik iránt közömbös vagy egyenesen ellenséges ember nem tud megfelelni, ezek pótolják a hősök számára a hiányzó barátot, küzdőtársat, tanítómestert, ellenfelet, családot (*Muzsika az éjszakában, Marcellusz, Az instruktor, Don Lorenzo sógorasszonya, A komiszáros, Szállási Rómeó stb.*). Az elbeszélés tehát úgy állítja a humánus értékek létét, hogy egyben, magán az állításon keresztül tagadja is azok realitását, tagadja a humanitás világának realizálhatóságát.

A szétesett, üres világ csupán két alternatívát kínál az embernek, amelyek ugyan nem egyenlő értékűek, de egyként korlátozottak és elégtelenek. Az egyik: az elidegenedett világ szükségszerűségével való megbékélés, a földi szféra értékrendjének elfogadása, egy a létfönntartási szükségletek minél magasabb szintű kielégítésén túl semmiféle más célt nem ismerő vegetatív létforma. A másik: a többé-kevésbé tudatos törekvés a reális világból hiányzó magasrendű értékek megvalósítására, az izoláltság, az önmagába zárt individualitás nyomasztó állapotának megszüntetésére, a személyiség kiteljesítésére. Emberként élni az író szerint csak ez utóbbi utat választva lehet, ám a

magasabb értékeket kereső, az egyetemes törvényeknek engedelmeskedő ember — a hősök sorsának tanúsága szerint — szükségszerűen szembekerül a világgal, szembekerül saját fizikai én-jével. Kívülreked, összeroppan a világ szorításában (*Az instruktor, Legenda a jellemről, A Lyubica szolgabírája, A nagy Jakob, A fekete kabát, Arzénusz és Bazíliusz, Punin és Baburin*). Az egyéni lét tehát alapvetően és megszüntethetetlenül tragikus, mert a *lényegi élet* feltétele az *élet* megtagadása, az egyetemes értékekre orientált *emberi létforma* ára az evilági boldogulásról, végső soron magáról a *létről* való lemondás.¹⁸

3. Az induló író legszívesebben saját közvetlen környezetéből veszi témáját: hősei szerény jövedelmű kishivatalnokok, könyvtártisztek, tanárok, szegény diákok — olyan emberek, akik semmi olyant nem tesznek, ami eltérne az átlagtól, akikkel semmi olyan nem történik, ami mással ne történne vagy ne történhetne meg. Ami a többiektől megkülönbözteti őket, az csupán belső világuk: érzelmeik, vágyaik, álmaik, ezek azonban, helyzetükből következően, soha nem objektíválódhatnak: egyéniségük paradox módon csupán a halálukban mutatkozik meg. Ám pusztulásukban sincs semmi eseményyszerű: nem küzdelem eredménye, nem katasztrofálisan következik be; csendesen és észrevétlenül elsorvadnak a nem nekik való, kíméletlen és rideg légkörben (*Muzsika az éjszakában, Az instruktor, Legenda a jellemről, Utolsó szerelem, A slahcic*). Jellemük, lényegük tehát nem vagy csak nehezen tárható fel életük egy „kalandjának”, epizódjának segítségével. Ha az író mégis megkísérel olyan történeteket konstruálni, amelyek alkalmasak a sorsok lényegének megérzékítésére, megfelelő életanyag hiányában többnyire arra kényszerül, hogy a szentimentalizmus és a romantika kelléktárából kölcsönzött elemekkel operáljon, s érzelmes pátosszal próbálja elfedni a megformálás hiányosságait. Művészileg általában sikerültebbek azok az írások, amelyekben a novellisztikus cselekményt egy egyszerű, reális

¹⁸ *A vergődő egyén*. PN, 1895. ápr. 7.

jellegét is megőrző, de megformáltságánál fogva az elidegenült emberi lét képévé tágított mindennapi élethelyzet helyettesíti, s ennek keretében tárul fel – hol közvetlenül, belső beszéd révén, hol közvetve, a táj rajzába kivetítve – az ábrázolt alak, sors lényegét kifejező belső történet. *(Muzsika az éjszakában, Az öregeknél)*

Az élménye rögzítésére, közvetítésére alkalmas formát akkor találja meg Papp Dániel, amikor – 1895 végén – felfedezi magának a múltat, a tragédiába torkolló gyermekkor emlékeit, a délvidéki kisvárosok, szállások látszatra családisan kedélyes, valójában észrevétlen tragédiákkal terhes világát. A délvidéki tárgyú novellák nemcsak a téma, hanem a megformálás tekintetében is újat hoznak, mind az író korai műveihez, mind az elődökhöz viszonyítva.

A változás mindenekelőtt az emberábrázolásban, a nagyobb fokú egyénítésben, a jellemek összetettségének megnövekedésében jelentkezik. A szereplők megkülönböztetésének és minősítésének leggyakoribb eszközei a világnézetre, értékrendszerre visszautaló vágyak, törekvések, az ábrázolt vagy elbeszélte cselekvések erkölcsi tartalmát illető értékelő állásfoglalás, a cselekvés alapjául szolgáló tudatosult vagy félig tudatosult norma-rendszer. Fontos szerepet kapnak az egyénítésben az alkati tulajdonságok, de személyiség és sors sohasem pusztán az alkat által meghatározottként jelenik meg. A sajátos érdeklődés és adottság elsősorban azoknak az értelmiségi vagy értelmiségi pályára készülő szereplőknek a portréját gazdagítja, akik nemcsak értelmiségi státussal, hanem értelmiségi tudattal is rendelkeznek. Velük szembeállítva válik különösen feltűnővé a hivatalnokértelmiség képviselőinek szakmai és általában szellemi érdektelensége. Igen fontos összetevői a felidézett alakoknak a más emberekkel szemben tanúsított magatartáshoz kapcsolódó, illetve az önértékelést tükröző jellemvonások. Az összetettség s vele az egyénítettség mértéke természetesen igen különböző, lényegében a szereplők hierarchiájában elfoglalt hely függvénye, de az író még a mellékszereplők esetében is

több komponensből alkotja meg a jellemet. A korai novellákhoz képest fokozott törekvés figyelhető meg az egyoldalú értékelés elkerülésére.

Míg a korai elbeszélések mindig kész, kialakult jellemeket mutatnak be, a kezdő író állapotszerűen ábrázolja hőseit, az érett novellákban gyakran a jellem kialakulásának, s a jellemalakulásban közreható tényezőknek a bemutatására esik a hangsúly. Funkciójukat tekintve ezek a novellák a polgári fejlődésregény, a Bildungsroman rokonai. A műfaj terjedelmi keretei természetesen nem teszik lehetővé a hős fejlődésének végigkísérését, az életfolyamat egészének részletező ábrázolását; a novella sokkal erősebb redukciót követel, mint a regény, az esetleges, az egyedi részletek csökkentésére, illetve a lényegi mozzanatok koncentrálására kényszerít. Papp Dániel kétféle megoldást alkalmaz: novellái egyik csoportjában a motiváló tényezők koncentrálásával olyan kiélezett drámai helyzetet teremt, amelyben gyorsan, katasztrófaszerűen következik be az átalakulás (*A fekete kabát*), a novellák másik részében – s ez a gyakoribb – végigköveti a folyamatot, de – akárcsak a ballada –, csupán a csomópontokat ábrázolja részletezőbben (*A Lyubica szolgabírája, Punin és Baburin, Don Lorenzo sógorasszonya*).

A jellemalkotás egy másik típusát azok a szereplők képviselik, akik maguk nem változnak a novella folyamán, csupán az értékük változik meg. Ez történhet egyrészt annak következményeként, hogy az egyénre ható ellentétes meghatározottságok közül egyik vagy másik kerekedik felül – ezekben a novellákban kiemelt szerepet kap a drámai elem (*Szállási Rómeó*) –, de lejátszódhat úgy is, hogy miközben a cselekmény egyre többet tár fel az alak lényegéből, kiderül, hogy a jellem értéke egészen más, többnyire ellentétes azzal, amilyennek a felszínes szemlélet számára látszik. Ezeknek a novelláknak a belső cselekményét tulajdonképpen az a megismerési folyamat alkotja, amelynek során a felszín, a látszat mögül előtűnik a lényeg, a valóság (*A komiszáros, A nagy Jakob, Kráľjevics Márkó*).

Akárcsak maguk a jellemek, változatosak azok az eszközök is, amelyek segítségével az író a szereplőket felidézi. Nemcsak az alak megjelenítésében, hanem az ábrázolt sors minőségének kifejezésében, az értékelésben is fontos szerepük van az érzéki tulajdonságoknak. Érett műveiben az író soha nem ad részletes leírást hőseiről. Egy-egy lényeges vonást emel ki csupán, s ezek segítségével teremti meg a tárgy érzéki vízióját. A kiemelt tulajdonságok minden esetben szoros kapcsolatban vannak a felidézett alak lényegével, lényege egyik vagy másik oldalának kifejezői. Raslicsról azt tartja fontosnak elmondani az író, hogy „szomorú” öregember volt, „sötét magyarruhás alakján csak a tarajtalan sarkantyú fénylett” (*A komiszáros*); Lorenzo megjelenítése – „szénfekete tonzúrájú”, „magas”, „széles domború mellű” – a fiatal szerzetes vitalitását hangsúlyozza (*Don Lorenzo sógorasszonya*); a Králjevics Márkóra vonatkozó „sasorrú gyermek” kifejezés egyszerre érzékelteti az alaknak és az író hozzá való viszonyának kettősségét (*Králjevics Márkó*). A lényegét megérezkítő külső tulajdonságról rendszerint ott szerzünk tudomást, ahol a cselekmény indokolja. A börtönört pl. akkor mutatja be az elbeszélő, amikor belép az udvarba, hogy visszakísérje rabjait a börtönbe (*A nagy Jakob*). Gyakori eljárása az írónak, hogy valamelyik szereplő szemével láttatja a hőst; a kiemelés ilyen esetekben egyúttal a szemlélőt is jellemzi. (*Don Lorenzo sógorasszonya*, *A fekete kabát*, *A nagy Jakob*).

A direkt szerzői jellemzés ritka, ilyenkor is többnyire egy-egy jelzőre, aforisztikus stílusú megjegyzésre, vagy a kiemelni szándékozott jellemvonást megérezkítő képre korlátozódik.

A 19. század második felének irodalmát, s nemcsak a lírát, hanem az epikát is egyre erősödő befeléfordulás jellemzi. A külső cselekmény fokozatosan háttérbe szorul, s a belső világ, a tudat és a tudatalatti kerül az ábrázolás középpontjába. Az író mértéktelenné növeszti hőse egyéniségét, hosszan és részletezően boncolgatja lelki életének minden apró rezdülését. Az új irányzat addig alig sejtett mélységeit tárja fel az emberi

léleknek, ugyanakkor azonban közben elsikkad minden, amit az irodalom addig fontosnak tartott, az ember tudatos, erkölcsi énje, jelleme.¹⁹ A romantikától való eltávolodás igényének megerősödése és a külföldi példák ösztönzése eredményeként a magyar irodalomban is nagyobb súlyt kap a lélekábrázolás és a lélekanalízis, de a jelentős írók – Gozsdu, Ambrus – kezén többnyire a valóságábrázolás eszközeként válik. Papp Dánielt, bár indulásakor maga is hajlik rá, hogy a személyiség egésze helyett pusztán hősei belső rezdüléseit, érzéseit, pillanatnyi hangulatait rögzítse, érintetlenül hagyja a pszichologizmus divatja. Ez azonban nem jelenti azt, hogy hiányozna nála a motiválás vagy akár a lelkiállapotok, érzelmi folyamatok rajza. Elég a tönkrement, s ráadásul igazságtalanul megrágalmazott, meghurcult Schmerz doktor összeomlásának, Lorenzo kedélyhullámlásának, Czár Miklós lázadása érdeklődésének, Pantaleon megbékélésének stb. bemutatására hivatkozni, hogy lássuk, mélység, érzékenység tekintetében semmivel sem marad el a kortársak legjobb teljesítményeitől (*A nagy Jakob, Don Lorenzo sógorasszonya, A fekete kabát, Pantaleon, a megbékélt*). A különbség az ábrázolás módszerében van: Papp Dániel nem leírja, nem elemzi, hanem megjeleníti az ember belső világát. Lélekábrázolásában Peteleit követi inkább, mint az analízisre törekvő Gozsdut, Stormhoz áll inkább közel, mint Jacobsenhez.

A jellem és lélekábrázolás legfontosabb eszköze Papp Dánielnél a beszéd, a belső beszéd és a beszédet kísérő vagy helyettesítő gesztus. Hosszabb, „teljes” párbeszédet ritkán alkalmaz, többnyire még a novella „nagyjelenetét”, illetve az abban elhangzó párbeszédet is csak kihagyásosan, „húzásokkal” közli. E párbeszédtöredékek legfeltűnőbb sajátossága a töltelékelemek, a valóságban lezajló beszélgetésektől elválaszthatatlan, jelentés nélküli apróságok szinte teljes hiánya. Csak az,

¹⁹ Mészáros Vilma: *A mai francia regény*. Bp. 1966. 8.

csak annyi hangzik el, ami és amennyi a cselekmény előreviteléhez, a beszélő jellemének, lelkiállapotának, motívumainak megvilágításához szükséges. A stilizálás azonban nemcsak a valóságmozzanatok rétegében jelentkezik, hanem a nyelvi megformálásban, a szó és mondatforma válogatásban, a szófűzésben is. Mindezek következtében párbeszédei mind nyelvi megszerkesztettségük, mind ezzel összefüggő felidéző erejük következtében a drámai dialógusokhoz kerülnek közel. Elég itt a Kilicsek tőmondatokban folyó beszélgetésére, Lubohniczky megnyilatkozásaiban az alantas, durva hangulatú szókészlet elemek dominanciájára, Badnyák vallomásainak érzelgős pátoszú, frázisos stílusára utalni, hogy érzékeljük, milyen sokat elmond az író szereplőiről, gondolkodásukról, műveltségükről, társadalmi hovatartozásukról, jellemükről, érzelmeikről pusztán egy-két mondatos nyelvi megnyilatkozásuk stílusa révén is. A beszédstílussal való jellemzéssel különösen akkor él szívesen, ha az ironikusan bírált jelenség meghatározott nyelvi formához kapcsolódik; az ironikus hatást sokszor azzal fokozza, hogy a szereplő stílusának jellemző elemeit megismétli a narratív szövegben. Ez a nyelvi modorosságok iránti érzék magyarázza, hogy elsősorban a negatív, komikus, tragikomikus, alantas hősök esetében tud hiteles, jellemző erejű párbeszédeket teremteni, a pozitív hősök nyelvi jellemzése viszont kevésbé sikerült.

Akárcsak az emberábrázolásban, a környezet bemutatásában is kevés részlettel dolgozik az író, nagy teret engedve ezzel az olvasó közreműködésének. Rendszerint az adott életkör egy-egy jellemző tárgyát jelöli meg, idézi fel, s ez magába sűríti az adott életkör atmoszféráját, illetve hozzájárul a jellemzéshez. *A fekete kabát* c. novellában pl. a lakás leírása egyfelől kifejezi a fiút körülvevő szociális és szellemi miliőt, s egyben motivációs tényezőt is jelent.

„Mivel bármely epikus mű nemcsak történet, hanem elbeszélés is – írja Szegedy-Maszák –, a benne szereplő személyek sem korlátozódnak

a történet hőseire, hanem az elbeszélésnek mint közlési tevékenységnek a résztvevőire, a történetnek a szövegben jelölt elmondójára és befogadójára is kiterjednek.”²⁰

Papp Dániel vizsgált novellái esetében különösen indokolt a történetelmondó problematikájának felvetése, mivel az elbeszélések egyik megkülönböztető sajátossága éppen a felfokozott szubjektivitás, az alkotói szubjektum hangsúlyozott jelenléte. Az elbeszélő szempontjából a novellák két csoportra oszlanak: egy részükben — a vizsgált korszakban az esztétikailag értékes alkotások között ezek vannak kisebbségben — az elbeszélő személytelen, csak közvetítő szerepet játszik a művön kívüli és a műben felidézett világ között (*Don Lorenzo sógorasszonya*, *A fekete kabát*). A novellák többségében egyes szám első személyű elbeszélőt találunk. Ez az én, néhány kivételtől eltekintve, nincs fiktív alakként konkretizálva, tulajdonképpen magával a szerzővel azonos. Az én-formájú elbeszélések tovább differenciálódnak aszerint, hogy az elbeszélő maga is résztvevője-e a történetnek, vagy nem vesz részt a cselekményben, csupán értékviszonyban áll az elbeszélte eseményekkel, szereplőkkel. Az utóbbi esetben jelenléte az elrendezésben és az értelmezésben mutatkozik meg, illetve a stílári megoldásokban fejeződik ki (*A Lyubica szolgabírája*, *Szállási Rómeó*). A másik típusban az elbeszélő a történeteket vagy azok bizonyos részleteit személyes emlékként meséli el. A fikció szerint maga is szereplője vagy esetleg tanúja volt az elmondott eseményeknek, tudása ennek megfelelően korlátozott, amit nem „látott”, arról csak feltételezéseik vannak, esetleg másoktól szerzett információkkal egészíti ki a személyes tapasztalatot. Az emlékmozzanatok elbeszélésében az író mindig annak a személynek a nézőpontját érvényesíti, aki az eseményeket átélte, vagy akitől az információk származnak. De nemcsak a nézőpontot, illetve az adott személy érték-

²⁰ Szegedy-Maszák Mihály: *A történet és az elbeszélés szereplői Kemény Zsigmond regényeiben*. ItK, 1978/4. 489.

szempontjait veszi át ilyenkor, hanem hangnemébe, stílusába is belehelyezkedik. Esetenként közvetlenül is utal a nézőpont váltására, máskor csak a hangnem és a stílusváltás jelöli a cserét (*A komiszáros, A nagy Jakob, Králjevics Márkó*).

Az a személy, akinek a nézőpontját az elbeszélő a leggyakrabban magáévá teszi, akinek a szerepébe belesiklik: a gyermeki én. Az ide tartozó szövegrészekben kifejeződő személyiség legfőbb jellemzője a nagymértékű ismeretsomj, a világ megértésének, megismerésének vágya, ami a megismerő tevékenység igéinek nagy számában fejeződik ki a legközvetlenebbül (*A komiszáros* c. novellában: emlékszem, láttam, hallgattam, gondoltam, kivettem, hallottam, megtudtam). A gyermekre utal az érzéki benyomások, a hangulat iránti fogékonyság is, aminek eredményeként az adott szövegrészeket erős érzékletesség, rendkívüli konkrétság, az érzéki képzeteket idéző, érzelmileg-hangulatilag telített szavak gyakorisága jellemzi. A gyermeket idézi az összefüggések keresésében megmutatkozó naiv logika (*A komiszáros*) a gyors, elhamarkodott ítéletalkotás, a leegyszerűsítésre való hajlam (*A nagy Jakob* c. novellában a kisfiú az egyedi eset alapján azonnal általánosít; a „gonosz” zselél és a „jó” doktor szembeállítása), a felfokozott szubjektivitás.

A másik jellegzetes nézőpont: a vidéki úri társaságé. Az ehhez tartozó magatartás legfőbb jellemzője a jólértésültség fölénye. Az e nézőpontból elbeszélt eseményrészekben a pletykaszemlélet érvényesül,^{2 1} a történetek a beszédhelyzetnek megfelelően anekdotikusan lekerekítettek, hiányzik belőlük a közvetlen élmény érzékletessége. A nyelvi síkon ez a nézőpont a patriarkálisan kedélyes előadásmódban, („Parancsolt nyolc biztos-legénynek, nyalka, piros mellényes hajdúknak, akik hajdanta agyon szokták volt lovagolni a bitanglovakat”) a körülményes bőbeszédűségben, az ebből fakadó nehézkes humorban („Ez az üzlet volt Csík Boka János végzete. Mert alighogy a

^{2 1} Barta János: *Mikszáth problémák*. In: *Költők és írók*. Bp. 1966. 174–176.

nyert tőkét alkoholba kezdte fektetni, megjelent a horizonton Wojánszky manipuláns őrmester, akit nem volt ugyan szerencsénk személyesen ismerni, de akit az egykorúak nagy rendőri talentumnak szoktak emlegetni”) nyilvánul meg (*A komiszáros*).

A harmadik nézőpont az elbeszélő, aki többnyire maga is közvetlenül megjelenik ezekben a novellákban. Külső körülményeiről csak annyit tudunk, hogy nemcsak időben, hanem térben is messze van a felidézett világtól („megírták az édes hazából”, a „Tisza vize, amelyre igen nehéz visszagondolni anélkül, hogy az ember könnyezzen”, „a Gradinán, ott csak egy kis kápolnája van . . .”), amelyhez pozitív érzelmi kapcsolat fűzi. A térbeli és időbeli eltávolításnak az elsődleges funkciója az epikus ábrázoláshoz szükséges távolság megteremtése, de jelzi egyúttal az elbeszélő viszonyának másik oldalát, értelmi elhatárolódását is.

Az én-t megjelenítő tipikus cselekvés: a gondolkodás. Nemcsak a gondolati tevékenység ígéinek nagy száma jelzi ezt („Úgy gondolom, hogy a Telecska felől hideg szél fújt akkor”, „nehéz visszagondolni anélkül”, „Ha végül megerőltetném a memóriámat, talán még annak is el tudnám mondani az okát” stb.), hanem az is hogy az értelmező szövegrészek többnyire az események oksági összefüggéseit hangsúlyozzák („Hogy miért, épp azt akarom most elbeszélni,” „Pedig ennek nem okvetlenül kellett volna így történni” stb.). Ha Mikszáth művei a mesélőt, a fehér asztal körül ülő társaság szórakoztatóját idézik,²² Papp Dániel éi az okokat, az összefüggéseket, a lényegyet kutató gondolkodót. Különbözik a két író a szövegben megcélzott történetbefogadó tekintetében is: Mikszáth „hallgatóit” Pappnál az absztrakt „olvasó” váltja fel, akivel az író nincs személyes kapcsolatban. Az elbeszélések jelentős részében még ez a személytelen olvasó sincs jelen, az elbeszélő mintegy önmagának, önmagához beszél.

²² Barta: i. m. 167–170.

Papp Dániel novelláiban nem egyszerűen történeteket mesél el, nem az érdekesítően újat mondás szándéka vezeti, hanem a törvényszerű megragadására, illetve megértetésére tör. A föl-
idézés célja az első esetben a megismerés; az elbeszélés szerke-
zetét a megismerési folyamat logikája határozza meg: a tudat a
jelenség ellentmondó oldalainak feltárása, az ellentétes állás-
pontok szembesítése révén jut el a megismeréshez, a felismerés
mintegy előttünk, a szemünk láttára születik meg. A valóság
átélése, a valóságot átélő én a felidézett külső valósággal egyen-
rangú tényezője az alkotásnak. Az „olvasóhoz” szóló novel-
lákból is jelen van a szubjektum, itt azonban nem a meg-
ismerés, hanem a megismertetés, a meggyőzés a cél; a novel-
lákból egy felismert igazság, összefüggés, törvény tárul fel,
nyer előttünk igazolást. Ezt szolgálja mindenekelőtt a sajátos
logikai-retorikai építkezés. Igen gyakori a novellákban a tétellel
való indítás (ez nem jelent feltétlenül tételes, fogalmi kifeje-
zést), maga a történet, amely a tételként felfogható mozza-
nathoz (Lyubica élete végéig csak töltögetni fogja az italt,
Kilicsek Zorka halála nem volt sorsszerű, nem volt elkerülhetet-
len) képest többnyire a múlthoz tartozik, mintegy a részle-
tezés, érvelés, alátámasztás szerepét tölti be, jelöletlen vagy
jelölt oksági viszonyban van a kiinduló mozzanattal. A zárlat-
ban az elbeszélő visszatér vagy vissza utal erre a mozzanatra,
ami most már következményes viszonyban van az előzőleg
elmondott történettel, s megfelel a retorikai szerkezet konk-
lúziójának. Egyes esetekben a novella felépítése szinte teljesen
megegyezik a szónoki beszédével, de az egészében más struk-
túrájú elbeszélésekben is fontos szerepük van az építkezésben a
retorikai alakzatoknak, az ismétlésnek, az ellentétnek, a hal-
mozásnak és a fokozásnak. A gondolatosság igénye teszi ked-
veltté a sajátos keretező, lekerekítő szerkezeteket. Az azonos-
ság soha nem teljes: a tér, az idő, a szereplők valamelyike, az
újólág felbukkanó cselekményelem vagy motívum ad a zárlat-
nak ismétlő jeleget (*A Lyubica szolgabírája, A fekete kabát,
Szállási Rómeó, Pantaleon, a megbékélt*).

A novellák sajátos atmoszférájának forrása: a rendező értelem jelenléte az életanyagban. Az intellektusé, amely az egyedi, különmemű jelenségekben felfedezi az ismétlődést, a hasonlóságot, az általánost, a törvényt (a jelenségek ismétlődő, általános voltát hangsúlyozó időhatározók, az elvont főnevek kedvelése, igék helyett igeneves szerkezetek használata, a jelentéssűrítő pre- és suffixumok stb.), az ok-okozati összefüggéseket (az oksági és következményes viszonyt kifejező kötőszavak, illetve a következtető, magyarázó mellérendelések és az oksági-időhatározói alárendelések nagy száma). A gondolat közegében feloldódik a dolgok merev különállása, feltárul a mindenség egysége; összekapcsolódik az egyéni lét és a történelem, az emberi és a természeti szint (a természet antropomorfizálódása, az emberi világ dezantropomorfizálódása; megismerés és imperszonifikációk gyakorisága), a különböző érzékterületek, a konkrét és az elvont. Ott tükröződik a gondolatiság igénye a különböző fogalmi területeket összekapcsoló szerkezetek megformálásában is: nemegyszer a hasonlított lesz konkrét, megfogható, és a hasonlat, az elvont a távoli („az ósiller . . . erős, mint a halál”, „Bilics Iván üvöltött a kivilágított éjszakában, mint az igazi, a förtelmes bosszú, amely a világot telihirdeti nyomorúsággal, fájdalommal . . .”, „Ott feküdt sötétkék vászonban a szegény örült: meredten, mint akire ráesett a földi igazság, a valódi nagy Jakob. Az óriás, az idomtalan, a hóbortos, a zsarnok . . .”). A képi megjelenítés sajátosságai következtében az egyedi, konkrét sorsok a nagy mítoszok újjáértelmezéseivé emelkednek (a *Don Lorenzo* . . . c. novella a karácsony-mítoszra, *A Lyubica szolgabírája* a Danaidák mítoszára játszik rá), az egyedin, a hétköznapin átsejlik az általános, az egyén fölötti, az örök.

Itt kell röviden szólnunk a tér- és időábrázolás sajátosságairól. A tér- és időszerkezet szempontjából a korszak novellái alapvetően két típusba sorolhatók. Az egyik típust azok képviselik, amelyekben valamennyi ábrázolt szereplő azonos téridősíkon helyezkedik el, a másikat azok a novellák, amelyek-

ben több, de legalább két tér- és idősíki rétegződik egymásra, a megjelenített elbeszélőé és a történet szereplőié. Az előbbi megoldással többnyire a harmadik személyű narrátort alkalmazó elbeszélésekben találkozunk, illetve az első személyes elbeszélések közül azokban, amelyekben az elbeszélő tevékenysége csak a múlt idejű történés elmondására korlátozódik, saját jelenbeli körülményeiről, helyzetéről stb. azonban nem informál (*Pantaleon, a megbékélt*), a kettős tér-idő az első személyben előadott történetek sajátja. Míg az előbbi típusban az idő – a valószínűség látszatát keltve – általában előrehaladó, az egymást követő szövegrészek időben egymást követő eseményeknek felelnek meg, az elbeszélő időtartam többnyire rövidebb, a második típusban – a tárgyalt korszakban ez a domináns – megbomlik az időrend, gyakori a végki-fejlet előrebozsátása, a vissza-, illetve előreutalás. Míg az elbeszélő tere többnyire meghatározatlan, de mindig reális tér, a történet tere az elbeszélő tudata, a novella közvetlen valósága a tudat valósága, amelyben egyidejűleg, egymás mellett vannak jelen a különböző időrétegekből származó emlékképek. Linearitást ezek között csak a megismerő, illetve a megismert összefüggések feltárására törő tudat teremti. A két sík szembeállítását az ige-idők segítségével történik: a történetet vagy saját tevékenységét értelmező, önnön belső állapotát megvilágító narrátorhoz jelen idejű, a történethez mindig múlt idejű igék kapcsolódnak.

A szubjektum hangsúlyos jelenléte, a tér és idő szubjektívizálódása, az intenzívebb nyelvi szerkezet lírai jelleget ad az elbeszélésnek. A létrejövő novellatípus a Mikszáth által a nyolcvanas években megteremtett novellatípus rokona: az író a hangnem-novellát fejleszti benne tovább, formálja át mondánivalóinak és intellektuális egyéniségének megfelelően. Ez a külső valósággal egyidejűleg a valóság ellentmondásaival szembenező, a lényegét, az összefüggéseket kutató intellektust, a gondolkodó embert is megidéző lirizált novella a Papp Dániel-életmű legfőbb hozadéka, ez készíti elő az utat Krúdy és Kosztolányi számára.

FORUM

RENESZÁNSZ-NOSZTALGIA

CHOLNOKY VIKTOR A MAGYAR HÍRMONDÓBAN

Egy író a századfordulóról, aki csak negyven évet élt. Az életkor megszokott, a pálya rövidsége senkit sem rendített meg. A korszak írói, művészei gyorsan éltek. Lehetőségeiket napokra, órákra, percekre méretezték. Siettek? Féltek? Rémek elől menekültek, vagy hajsolták a teljesebb, egészségesebb életet. Századfordulós sors és élmény. A Cholnoky-testvérek Veszprémből jöttek Pestre. Apjuk a megye főügyésze volt. A vidéki vezető értelmiség életét élték. Tanultak, olvastak, társaságba jártak és mulatságokra, szalonokba és kávéházakba. László volt közöttük a legfiatalabb és a legsérülékenyebb. Jogi pályára készült, újságíró, író lett. Képzeletével bátyjához hasonlított, akit csak tíz évvel élt túl, ötven éves korában öngyilkosságot követett el. Cholnoky Jenő földrajztudós, utazó, egyetemi tanár. Talán a legszerencsésebb Cholnoky-fiú. A kilencvenes évek végén távolkeleti útjairól számol be. A századvégen divatos egzotikus élmények hatással lehettek a két írófivér fantáziájára, irodalmi munkáira is. Viktor a legidősebb, ő hal meg a legkorábban. Az írók között népszerű. Nagynevű kortársak tisztelik, Kosztolányi, Krúdy nyilatkoznak elismerően halála után.

Ezek a munkák különösek és sejtelmesek, mítoszokat és kísérteteket idéznek, az éjszakákról árnyakkal teli éjszakákban születtek. Az élménykör azonos, az élettel való kapcsolat ilyen áttételes, álomszerű. Álom, látomás, mese és csoda, varázslat és átváltozás a századforduló kulcsszavainak, „életkereteinek” tűnnek. Mondatok, történetek, sorsok, pillanatok és életek

épülnek rájuk. Mintha egy stílust, ugyanazt a köznyelvet beszélné minden író, minden művész. Vagy akár minden tudós is. A Cholnokyak sem rínak ki környezetükből. Nem külön-cök. Adyhoz, Krúdyhoz, Csáthhoz, de még Kosztolányihoz és Babitshez képest is „köznap” emberek. Ambrus Zoltán, Balázs Béla vajon nem ugyanolyan mesevilágban, álomtájakon járnak, mint ők? Álomország, álmok háza, törpék és óriások, keleti mesék gólyakalifákkal és beszélő táltosokkal, varázsszerek és varázsitalok, a szerelem és a fiatalság, a gazdagság és a jóságos hatalom ábrándjai, a nagyvárosok meséi, a mámorok, a káprázatok és a nosztalgiák a gyerekkor titokzatos birtokai és a férfikor romantikus nyírfaligetei után nem a kor „tükör általi” képei-e? A lélek és a szellem éli ezt a „második” életet. Az igazit, a valódit. És micsoda díszletek között! Milyen erővel, akarattal kellett áthangolni a látást, a hallást, az összes érzékeket, hogy mesezajlással burkolják be éjszakáikat ezek a reménytelenül reménykedő „modern” lovagok. A Cholnokytestvérek köznap „hősök” voltak, a tudós is, a jogász is, az újságíró is. Úgy éltek és írtak, mint minden értelmiségi ember a századfordulón. Szemlélődtek és álmodoztak. Beszédeselek könyveik címei is. A földrajztudós Cholnoky Jenőtől: *A sárkányok országából, Utazás a sátán szekeren.* A *Kisértetek* természetesen Lászlónak jutott eszébe.

Klasszikus álmok és árnyak

A századforduló látszólag extrém módon, önkényesen keveri össze az emberiség kulturális emlékeit. Fél a civilizáció hanyatlásától, ugyanakkor büszke életstílusára, anyagaira és művészetére, felhalmozódó gazdaságára, a „pénz nélküli” gazdálkodásra, tőzsdéire és bankjaira, szögletes és hajlított szecessziójára, általános műveltségére, tömeges iskolaképzésére, szabadgondolkodására és individuális bátorságára. A nagy kaland, a vállalkozás most az üzlet. Már nemcsak családi,

rokoni méretekben, hanem óriási kartellekben, társadalmi méretekben történik minden, a termelés, kereskedelem, a fogyasztás is. Gyorsan változnak a divatok. Divatok szerint bontják szét és rakják össze a belső enteriőröket, s velük az otthonokat, családokat is. Nemzetközi vonatok, étkező- és hálókocsik, európai országok fővárosai, szállodái, éttermei kerülnek elérhető közelségbe, — legalábbis a középosztály számára —, kövezett utcák, új sugárutak, többemeletes bérházak és pöfögő, túlkölő autómobilok az utcákon. Nagy kávéházi csarnokok, márványasztalok körül lepedőnyi újságokat olvasó emberek, keménykalap és keménygallér, táblás ablakok, mögöttük az utca számára fellépő „civil” szereplők. Ezekben a kosztümökben, kulisszákban élnek a századforduló művészei is. De milyen más lélekkel. Milyen egyetemes és klasszikus nosztalgiákkal feltöltve. A külső forgatagban milyen gyötrő, néma, belső nyugtalansággal. A modern életben régi emberként. Reneszánsz szépségről álmodtak nappal, és a reneszánsz „bűnökről” a szórakozás éjszakai templomaiban. Így éltek, élhették csak meg a napok skizofrén kettősségét, vágyaik skizofréniáját. Nem volt könnyű „teljes” embernek lenni ezekben az életkeretekben. Hamar elégték, beszűkültek vagy elmene-kültek, ki-ki a maga lelki szigetére.

Nappalok és éjszakák folynak össze Cholnoky Viktor életében, de írásaiban is. Álmodnak és árnyak követik. Reneszánsz-sokoldalúságra vágyik, de ki tudja meddig tapogatózik vissza az érzékek felajzott idegvégződése? Talán már az uomo universale sem a római múltat, nagyságot kereste elsősorban, hanem a görög keletet, és a még keletibb íveket és díszeket. A művészet így lesz valamiféle teljes életre törekvés, életszomj, sőt életvédelem. Sokáig úgy értelmezték ezt a mohóságot, a mesterséges mámorok halmozását, mint az idő intenzív megnyújtását, az élvezetes pillanatok marasztalását, tartósabb, illetve tartalmasabb időteremtést éppen a teremtő idővel szemben. Legenda volt. Maguk az írók, művészek terjesztették, az ópium, abszint, szerelem papjaivá, hirdető apostolaivá szegőd-

tek. Már Baudelaire, már Csáth Géza, a két Cholnoky, Ady és mások vállalták a Pimodán-hivők démoni szerepét. Gőgösen, titokzatosan és keserű öngúnnal. Pedig csak élet és művészet tudathasadásos tragikumát szerették volna túlélni. Az éjjeli árnyakban azonosítani a nappali álmokat. Ők a kor frakkos ördögei és elszánt donquijótéi.

Cholnoky Viktor könyvcímei is a századforduló jellegzetes élményvilágát tükrözik. Köd és párázó légiesség. A tájak hajnali köde és a kávéházak éjjeli füstje gomolyog történeteiben, a kötetek lapjain. Titkok, keleti misztériumok, sejtelmes, nagy mítoszok és improvizált könnyedséggel odavetett párbeszéd, töprengések. A *Füstkarikák* (1896) még Veszprémben jelent meg, ezt követte a *Kacagó szélhámosok* (1909). A két kötet a vidéki Magyarország alakjait rajzolja, Mikszáth és Gozsdu „hangszerelésében” szólal meg. Közben írja a glosszákat, cikkeket, újdonságokat és ismeretterjesztő érdekességeket, egyszerűen, csevegő stílusban a korszak olvasmányos lapjaiba, A Hétbe, Pesti Naplóba, a Szalonba, Vasárnapi Újságba. Legenda képződött műveltsége, tudása körül. Bizonyára szenvedélyes olvasó volt, de az újságírás rendelése, kényszerű robotja is érződik ezeken a könnyed, olykor ironikus, szellemes vagy pletykálkodó glosszákon. Érdekességeket kellett produkálnia, gyűjtenie, kitalálnia. Mindenről, mindenféléről ír. A rovat igényének akar megfelelni. Néha őszintén érdeklí az, amit elmesél, legtöbbször azonban csipkelődik, fanyalog, kötekedik az olvasóval és önmagával is, mintha szégyellné ezt a hírkommmentálást vagy lexikoni kivonatolást, az átlagos újságolvasó szórakoztató „művelését”. Csevegéseit, a nagyvilágból és a tudományos hírekből származó értesüléseit azután a *Kaleidoszkóp* (1913) című „vegyes” gyűjteményében adta ki. A cikkgyűjtemény valóban „vegyes”, kissé játékos, évődő és extrém. Olykor eléri a jobb ismeretterjesztés színvonalát.

A tudása körül kialakult legendát persze jókora kételkedés vagy rosszmájúság is kísérte. Mindenről nem tudhat a leg-tájékozottabb hírlapíró sem, vagy ha ír is mindenről, tudása

csak féltudás, álismeret. Cholnoky nem akar bölcsnek látszani. Finoman szellemes, szarkasztikusan gúnyos, epés, már-már durva is. Olykor lenézi, megveti a tárgyat, amiről írnia kell, ilyenkor a robotmunka undora fintorog stílusából. Vagy a hasonlatai, asszociációi bántóak. Foglalkozásokat, vidéki fél-szegségeket, modorosságokat kever bele poénjeibe. Nála a „kor vigyorog” az ünneplésekben, főgimnáziumi igazgatók, erdő-gondnokok, gyalogezredbeli őrnagyok lesznek bántó szellemeskedéseinek céltáblái. Kétségtelen a korabeli kabaré alakulása, stílusszerű jelenléte, de mintha áthozná ezekbe a cikkekbe a férfi-asztaltársaságok féktelen, „ízese” szabadosságát is. Verbeli glosszaíró? Szórakoztat azzal, hogy közben önmagát is szórakoztatja. Zsonglörködik a társaságban, de kissé mintha mindig távolabb ülne le, odébb húzza az asztaltól a széket. Beburkolja magát valamilyen rejtélyes magánosságba. Megszólít így: hölgyeim és uraim, jöjjenek közelebb! Vásári kikiáltók, a konferanszok felhívását, fordulatait gyakran alkalmazza A Hét tárcáiban. Kinevetteti a népszámlálást, tagadja, hogy Budapesten „polgárok” élnének, ahhoz őrizniük kellene a múltat, és rendezni a mai városképet. Ezek azonban csak apró csipkelődések. Igazi tárgyai nem ezekben találhatók. Színesen, érdekesen, szinte felfedező örömmel az emberi szenvedélyekről, a tehetség titkáról, távoli égtájak csodáiról beszél. Az álmokról és a csodákról. Tárcái, glosszái különös, szépprózai írásainak párdarabjai.

Melankólia

A századforduló szellemiségét próbálja megrajzolni, de ez a rajz nem lehet más, mint csupán portrévázlat. Egy kicsit önarc-kép, egy kicsit vallomás. Meditáció a tehetségről és az alkotásról. Mi is izgathatná jobban az író? És mi a kor emberét, akinek annyit beszéltek már a lélek titkairól, ösztönéletében, sőt a sejtjeiben, génjeiben rejlő erőkről. Amikor divatot ült a mélylélektan. A korban, amelyben szembe kellett nézni egy

titokzatos lénnel, aki az emberben él, de aki nem ő, szembenézni a semmivel. A századforduló művészetének és pszichológiájának egyik népszerű alternatívája, illetve dilemmája volt az *egészség* és *betegség* szerepe a valóság megismerésében, az alkotói tehetségek értékelésében. A narkózis mint alkotóerő, vagy mint életpótlék természetesen nem most merül föl először az irodalom és a művészet történetében. Talán eltekinthetünk a korábbi századok még eltitkolt vagy esetleges eseteitől, hiszen a közvetlen előzmény mégiscsak a 19. század, a romantika, impresszionizmus, szimbolizmus művészeinek mámorja, a lelkiezők felfokozásának sokfajta kísérlete, az álmok és látomások akart felidézése.

A romantikusok hedonizmusát, „szabados” életformáját csak felváltotta Poe „alkoholizmusa”, a megidézett fantasztikum, vagy Baudelaire abszint- és ópium-kábulata. Náluk már alkotáslélektani elmélet, sőt életfilozófiává válik minden élenkítő szer, a mesterséges mámorok mindegyike. Az időt szeretnék megállítani, fogva tartani, vagy legalábbis szubjektíve tartalmasabbá varázsolni. Illúziókat vetítenek ki a világba, a képzetet „tárgyasítják”. Cholnoky szereti a meghökkentőt, a nyárspolgári morált —, egészség elleni állításokat vagy elmékedéseket. Az olyan kijelentéseken, hogy „abszolút egészség nincs”, már meg sem lepődünk. Vagy, ami miatt Babits egészség–betegség tipológiájára annyira érzékenyek lettünk később, s ahol szintén azt olvashattuk, hogy az egészség a hétköznapiság jele, míg a betegség a zsenialitásé, amely teremti, újat hoz létre, már nem vonjuk ráncba homlokunkat, hiszen azóta ismertté váltak a korszak mélylélektani újságai és kísérletei, legalábbis azok a hipotézisek, amelyeknek ma már van tudományos fedezetük is. Cholnoky kiemeli a világ nagy szellemei közül az öt nagy „csodát”, akik szerint az emberiség nagy alkotó is: Mózes, Aiszkhüloszt, Michelangelót, Shakespeare-t és Goethét. „Ki csinál napot, ki csinál újat? A megelégedett ember?” „Azért tisztelet adassék a beteg embernek.” Majd narkotikumokat emleget, néhány nevet még, és kihívón állítja, hogy

minden tehetség, nagy ember valamilyen módon „kísértetlátó” volt. Mert a művészet „élettani” jelenség is, — Nietzsche-től idézi, — feltétele a *mámor*, az extázis. Előidézésére minden elfogadható, a próféták, (nábik), a régi sámánok tehetsége, a kábulatba, révületbe sodró *ritmus*.

A publicista Cholnoky az élet intenzív megismerésére törekszik, ehhez képest ártalmatlan az a vágya, hogy intenzíven is éljen. Szinte szerény és gátlásos. Elrejtőzik valamiféle fontoskodó ironia álarca mögé. Életen túli bölcsellete innen nézve tudálékosságnak látszik. Tapasztalata nem több, mint akár-melyik utcakölyöké, aki már ismeri a cigarettázó rejtekhelyeket, vagy a rést az illemhelyek deszkázatán. Kámasz és költő. Gyermekehüvelyben egy koravén bölcs. Mosolya sokat sejtet, valójában „befelé” él, álmában mosolyog, mint az ártatlankok.

Esztétizált létezés

Romantikusnak is lehetne nevezni, mint egész lázadó nemzedékét, mint ahogyan így nevezték Ady harsány lázadását vagy Ambrus Zoltán „tündérező” mesenovelláit. A való világ poétizálására nem vállalkoznak. Elfordulnak attól, menekülők. Nekik az élet mentése, saját életük kimenekítése lenne most fontos. Nem a világot szeretnék elvarázsolni, erre nincs erejük, módszerük, hanem az életüket. Életformájuk lesz az esztétikum, a „szépen élni”, s természetes vonzata a „szépen halni” programja. A mámor számukra nem szórakozás, nem időtöltés vagy könnyed lebegés, rossz szokás. Tragikus ismeretszerzés inkább. Életet áldozó kaland. Kísérleti narkózis. Alkohollal, nikotinnal, morfiummal, vagy az ösztönélet felfűtésével. A valóság helyett inkább a káprázatot választják, csak szép legyen. Esztétizálni a létezést, bármennyit veszít is a tartamból, bármennyire megrövidül is az élet ideje. Ismerős gondolatok, régi életreceptek ezek. Mégsem a romantika sorsszerűségét, etikai dilemmáját ismételik meg. Nem a mit miért felál-

dozni, nem a mit választani most a főkérdés. Reneszánsz ábrándok, fények borítják el ezt a nemzedéket. A művészet az emberben van, mélyen, elrejtve. Csak rajta áll, hogy mennyit hoz belőle a felszínre, milyen széppé tudja tenni a saját életét. Kockáztatóbbat, de tisztábbat. Kevesebbet, de méltót. Ez az ő „démoni” mámor-hitük, mákonyos dekadenciájuk.

Az első szabály: megkülönböztetni és különbözni mindenkitől. Vállalni kell magukat és mániáikat, hiteiket és tévhiteiket, a kockázatot álmaikért. Nem a kábulatot hajszolják, nem lebegni akarnak, mint a morfinisták, ópiumisták, kétségbeesett szokéseikben, hanem látomásokat, hangulatokat, mondjuk ki, illúziókat keresnek vagy őriznek meg ezekkel az életveszélyes kalandokkal. Milyen más az a mámor, amely telve van „törté- nésekkel”, lelki eseményekkel, élményekkel, és mennyire más az, amely holtan, kinyúlva fekszik a járdán. Az élet nem könnyű. És nem szép. Megannyi „esztétikátlan” eseménysor. Esztétikátlan dramaturgia szerint cselekedjük, vagy hagyjuk, hogy általunk és rajtunk történjék. Mi szépség van a születésben, az önfenntartásban, a fajfenntartásban és a halálban? — kérdezi Cholnoky egyik írása. A reneszánsz „szép halála” emlé- keztetni őket a „könnyű halál” keresztényi dilemmájára. Ha a születés, létezés nam szép, szépnek kell álmodni, vagy meg- keresni a létezés esztétikai mozzanatait.

Pogány derű

Európa hanyatlik. Cholnoky nem fogad el semmit, ami lehangolná, ami elvenné a szépség derűjét. Szereti a nyár örö- meit, a Balaton szépségét és borzongató mondáit. A természet színpompáját, vulkánjainak tűzijátékát. Szereti, sőt követeli a természet örömnépeit. Mi az ő pogánysága? Természetesen Hellasz derűje, a földközi-tengeri klíma, a mítoszok világa, és a táj „örök” változatlanságában való hit. Nem az európai civi- lízáción fordult, hanem a keleti és antik egyszerűség felé. Ha

meghal a Vezuv, ugyanolyan tragédia, mintha vándormadarak pusztulnak el tengeri útjukon, üstökös tűnik el az égről, (még ha baljós jelnek vélik is), vagy nagy csalódások érnek minket mítoszokkal, Napóleon-méretű hősökkel kapcsolatosan is.

A pogány derű nincs okvetlenül ellentétben az európai, „túlérétt” civilizációval. Cholnoky csodálja azt, ami természetközelsben maradt, a Délt és a Keletet, de nem vágyódik oda, nem fordít hátat több évezred kultúrájának. Csupán kételkedik az absztrakciókban és a modern filozófiák szomorúságában. (*A pogányság derűje, A holló és a sárkány.*) Ez az álomvilág, illetve „esztétizálás” nem lehet meg az ősi örömforrás nélkül, az erotika, szerelem dicsérete nélkül. Boccacciót szeretni kell, — írja.

Pannónok

Nyugat, kelet, nemzet, származás, illetve faj újra az érdeklődés középpontjába kerül. Most nem nacionalista indulatból, nem politikai jelszóként, hanem a legártalmatlanabb emberek jóvoltából, a tudósok és a költők töprengenek el a gyökerek erején és a környezet hatásán. Egyszóval arról, hogy milyen szociológiai, történelmi, biológiai és pszichológiai mélyáramlások sugallják a gondolatot, vagy irritálják a képzeletet, vagyis saját alkotói terveiket és műveiket. A tudományok vonzó szenzációkat találtak az ember megismeréséhez, az emberismeret „fehér foltjaihoz” (sejttan, Freud és a mélylélektan, szociológia stb.), a kíváncsiság természetesen éledt fel, az élet bizonytalansága pedig megnövesztette ezt az új aspektust. Az életstílus és a magatartás filozófiája változatlanul érvényes, az élet esztétizálásának, jelentőssé (Freud), tartalmasabbá tételének igénye folytatódik az alkotók életében és munkáiban. Bizonyára kavarg itt kelet és nyugat, török és szláv, minden, amit már Ady is észrevett, és bizonyára igaz az is, hogy a pannóniai ember karakterében vagy köznapi gesztusaiban

különbözik a szatmári vagy a partiumi embertől. A lényeg mégiscsak az, hogy miként élünk itt együtt ezzel az átokkal és áldással.

Napnyugati mesék

Cholnokyra és a kortársakra is jellemző, hogy jó érzékkel adtak címet írásaiknak. Tudták, miről írnak, honnan hová szeretnének eljutni. Cholnoky szerencsésen vegyíti a nyugati lovagmítoszokat a magyar élet alakjainak valóságosságával, illetve valószerűtlen meseiségével. Megint csak Ambrus Zoltánra és Krúdy Gyulára kell gondolnunk. Ők szövik ilyen finoman, pókhálósövétté össze a sejtelmes, ködös múlttal a köznapok különösségeit, különceit és rejtelmait. Cholnokynál is minden meseszerűvé válik. Csodát akar, ezért csodát lát. A szegényes, kopár világ titokzatos lesz vagy groteszk, komor vagy csillogó. A mondák és történetek a koraközépkor, a lovagság századaiból származnak. A keresztesháborúkat, Artúr király kerekasztalának lovagjait, közülük elsősorban is Lancelot-t lovagok idézik fel. A keresztesek és a kereskedők viszont keleti meséket, misztériumokat hoztak magukkal nyugatra. Kelet ragyogó napsütésében káprázat, varázslat a mágusok mesterségének minden trükkje. A nyugati tenger nyirkos, ködös párájú földrészein szorongatóbb, félelemmel telibb, babonásabb a mese.

A lovagi kísértethistóriák valószínűleg reinkarnálódnak a kísértetballadákban, de a romantika „különös” történeteiben is (Poe, Hugo), amelyek inspirálják a bűnügyi történetek megszületését. Cholnoky olvasásához fel kell készülni. Ha tájékozatlanul vesszük kézbe, minden darabja banálisan ismerős, írásai utánérzések, olykor erőlködve szellemeskedőknek tűnének. Csak a kortársakhoz szól. A pillanat ihletében beszél. Az akkori eredetiség és közlésmód választékos köznyelvén. Ezért értették és szerették. A Cholnoky-mítosz azért születetett, mert egy időszletben a legjobbakkhoz szólt. Van betyár-története, illetve pandúr-története, csak borzongáso-

sabb hatású, mint Jókaié és Mikszáthé. A furcsa már tragikumot előidéző motívuma. Cholnoky nemcsak tanult Hugótól, Poe-tól, Jókaitól, Mikszáthtól, de a maga élményeit keresi a régi történetekben, ezekkel az élményekkel szembesíti az „újraolvasott” történeteket. (*Rituper, A sekrestyés, A szürke ember.*) És folytatja fölényes, otthonos „társalgását”, stílusgyakorlatait Krúdyról, Török Gyuláról, vagy Heltait, Hunyadyt idézi fel. (*Bertalan Lajos lelke, Polixéna kisasszony póré, A kövér ember.*) A „pannónok” ilyen nyugati meséket ismernek meg, és így azonosítják a lovagvilág mágikus rejtelseit a maguk életének furcsaságaival. Mintha újraértelmezné, magyarázná a periférikusnak, nehézkesnek tűnő magyar történetek igazi értelmét, jelentését. Hozzá férceli, beleépíti a magyar világ különceit, furcsaságait a napnyugati mesék babonásan szép mesevilágába. A jelenség nem egyedi. Már ismerős a festészetben is. Minden téma a régmúltból jött, csak meg kell hódítani (Manet), új színeket, formákat kell adnunk az „örök” emberinek, újjá kell születni a régiben. Cholnoky merészen „plagizál”, magabiztosan idéz, áll oda a minták mellé. Már tudja, mit kell tennie, és mivé alakult át benne a régi tárgy.

Párbeszéd az eletről

Azt mondhatnánk, hogy az egymást követő kötetek „vegyes” műfajúak. Mindegyikükben ugyanazok a formák, párhuzamok, mesetárgyak és párbeszédok ismétlődnek. A tárca stílusa ez. De igényesebb műveiben kétségtelenül otthon van a szimbolizmus „kettősségeinek”, az én és nem-én, az én és a más formai szerepmonológiáinak is a művészi igénye. Különös már a stílus, forma is. Hiszen a szalon-lapok csevegéseiben, az intimpistáskodó bulvár-közlésekben ugyanaz a fiktív, „rejtett” értesülés szerepel, mint a platóni dialógusok lenyűgöző érvelésében, amelyek a logika művészetével adnak el nekünk egy-egy szubjektív igazságot, hogy a következő kérdéssel már vissza is vonják azt. A mélylélektan megerősíti a művészek

kétkedő kérdéseit, énjük megkettőződésének félelmét és hiedelmét, vagy éppen ennek a megsokszorozódásnak a büszkén vállalt hitét. Cholnoky párbeszédesei írásai mindig két barát között folynak, ellenfelek vagy kettős alteregók. Bizonyítani egyiket sem lehet. Józan életszemlélet és a mámor-hit felelnek az életért. Két ördögi kísértés. Ördögi, mert mindkettő csapdába akarja ejteni a többre vágyakozó embert. A józan-ság, — a köznapiság börtöne is. Megtagadása mindannak, ami szép, szárnyaló. Óvatos egészségvédelem, számító, de tartalmatlan, és permanens agonizálás. A mámoros és felelőtlen társadalmon kívüliség okos lázadásnak tűnik. Éles, metsző gondolatok, imponáló függetlenség. De az önpusztítás tudata is bennük van. És ez az ördögi, sátános eredet bennük. Mintha az egyenlet felállítható volna így, vagy csak így lenne helyes.

Cholnoky kávéházi figurái nem humoristák, de nem is filozófusok. Ernő és Mihály, Dénes és Endre ülnek egy kerek kis márványasztal mellett, kávéházi világításban, cigarettafüstben, kávégőzben, szinte arctalanul, szereptelenül. Az egyik talán újságíró vagy művész, a másik orvos, tudós, ügyvéd, mindenestre valamilyen „józan” ellentmondó, gondolatokat provokáló és ihlető. Fontosabb, hogy baráti társalgás részesei vagyunk, mindig aggódó, és mindig őszintén nyugtalanító párbeszédé. Az életről van még szó? Vagy már a halálról? És ha a halálról, akkor a meghalás tudományáról? A párbeszédekben lassan megfordulnak a dolgok. Az élet lesz csupa zaklatottság, félelem, még értékeiben is neuraszténia, míg a halál a természetes, a „tiszavirág-példázat”. Védekezni ellene csak úgy lehet, ha felélesztjük az elfojtott halálösztönt, a boldog halál euforikus állapotát. Ezek az okoskodások természetesen paradoxonok, a paradoxon metsző fölénye, hideg ereje nélkül. Inkább a lila ködöt, az éjszakai hangulatot, vagy a napfelkelte „oroszlánlázát” az éjjeli nemesvad, ragadozó, nappal tehetetlen, riadtszemű, állati félelmét akarja közvetíteni az ösztönök összecsapásával, kifordítottságával. Minden ideges állat felébredése után rosszul érzi magát (*Febris Leonina*).

A bronzkígyó suttogásai

„Néhusztán, a bibliai bronzkígyó megint meglátogatott.” Az író vagy a mesélő csak a sziszegéseit jegyzi fel, amelyeket, csodák-csodája ért, és történetekké kerekednek képzeletében. Mert bibliai, szentkönyvből való a kígyó, suttogásait komolyan kell vennie. Meséinek többsége Néhusztántól ered. De ezekből a sziszegésekből árad a kelet, a dél, a mese-világ és a meseidő. A napkeleti mesék és a dalmát mesék. Csodák és elképzelt csodák, tehát kalandok, vagy münchhauseni nagyotmondások történetei. Cholnoky szereti az egzotikumot. Szabadságot ad az írónak és a bölcsesség maszkját. Bármit kimondhat, bármit megkérdőjelezhet ebben a közegben. Mese és mítosz itt szimbolikus valóság. Történelmi látomások sora, ami Flaubert *Salammbója* óta annyira vonzó. De ilyen szimbolikus meséket — napkeleti meséket — írt Maeterlinck, Babits vagy Balázs Béla is.

Napkeleti mesék

Néhusztán „tud mindent, lát mindent, beszél mindenről, nincsen előtte ismeretlen, sem kor, sem birodalom, sem pedig időn és téren túl való titok”. Ez a varázslat már a költészet mágiája. Az egyik keleti meséjében a „csodaorvos” kuruzslással gyógyította meg a kalifa térdét. Rejtelmes erőt, titokzatos tudást tulajdonítanak neki, hiába tiltakozik ellene, „én nem orvos vagyok, hanem költő”. Hiszen ez a tudás kell a betegnek, a hit és elhitetés tudománya. A költészetben van az orvosság. A „keleti” típusú mesék a költészet régiójába tartoznak. Prózába írt költemények. Már egzotikus neveikkel, történetfordulataikkal is azok, nem beszélve a csodák köznapiságáról, a mágia és varázslat gyermeki hitelességéről és természetességéről. A keleti mesékben és déli mítoszokban minden „elbeszélés” ünnepi, különös, stílusában és nyelvében is más, mint a köznapok közvetítő nyelve. A mesélő, a költő

még külön kasztba, rendbe tartozik. Kivételes képességeket tud magáénak. Hiszen nyilvánosan lép fel, utcákon, tereken, az árusok piacán, vagy egy-egy meghívásra érkezik családokhoz vagy fejedelmekhez. Ezeknek az idegen furcsaságoknak kell hordozniuk azt a gyönyörködésigényt, ártatlan lelki narkotikumot is, amit az európai művészetben szépségnek mondunk.

Cholnoky Viktort egy-egy szó ejti rabul, és máris nyomoz a mese után, vagy képzelete álmodik szimbolikus képsorokat, szép-szomorú mondatokat a szó köré. A napnyugati babonák itt találkoznak kelet misztériumaival. Bouilloni Godofréd lovagjait a keleti hiedelmet, a misztériumot, a „pogányságot” káromló bűnük öli meg. Mert megsebezték a szent madarat, az „alerion-madár” három csepp vére úgy öli meg a gőgös nyugati lovagot, mint Heraklészt Nessusz inge. Pedig ezt a madarat csak egy történelemkönyvben látta, a híres kereszteslovag címerének leírásában olvasta. Az ilyen mesés lovagi históriában már természetesen van jelen a navarrai királynő szerelme. A nemzedék írói így álmodtak, miközben szűk, kis hivatali szobákban robotoltak.

Cholnoky ősi isteneket látogat meg kultuszaik helyén, látomásaiban őket idézi, az egyiptomi holdistent, az ár-ápály urát, vagy a babilóni napistent, *Tammuzt*, a százarcút, a hatalmasabbat, a meghaló és feltámadó égi istenséget, aki mindig győzedelmeskedik. Hol vannak innen a bálványok? Minden csak babonás varázslat, a teremtő és éltető forrás a Nap, a Természet. Ma már nem is ezek a mesetárgyak keltenek érdeklődést az olvasóban, hanem a stílus, kép, látomás, a megírás módja. Szeret hangulatokat festeni, alkonyatot és napfelkeltét, madártávlati városképet. De mindezt nagyon tömören, jelzészerűen, mintha csak színpadi utasítást írna. A párbeszédekben sokszor egész enteriőrök, helyzetvázlatok vagy eseményelőzetesek kerülnek zárójelesen a cím alá. A *Tammuz* kezdő tájképe, hangulata is a napkelte, lovassal, az Eufrátesz alsó folyása mentén, a lovast megismerni, valami akkád harcos lehet. Cholnoky feszélytelen grimasszal ír le „szép” novella-

kezdéseket, ismerős elbeszélői közhelyeket. (Itt már nemcsak Flaubert, de Herczeg Ferenc *Bizánc* vagy még inkább *Pogányokja* is eszünkbe juthat.) Mégsem bántó, nem disszonáns a „hasonlóság”, hiszen Cholnoky nem íróságáról akar meggyőzni minket, hanem hangulatot teremt meséjéhez, amihez ilyen „megszokott”, már ismert eszközökkel próbálja bevezetni hallgatóit. Mondjuk, hogy ez is ősi elbeszélő fogás. Vagy gyanakodjunk az író iróniájára, ami ott bujkál minden kalandrahívásában? Ez a kérdés is megválaszolatlan marad. Rejtélyei közül való.

Dalmata kalandok

Cholnoky is találkozik a maga utazó, elvágódó „hajósával”, a számára elérhetetlen Szindbád-mítosszal. Nem ölti fel a maszkot, nem mer úgy azonosulni vele, mint Krúdy, nem lesz a 20. század egyik új Odüsszeusza. Persze a kaland és kalandor is más, mint a távoli országokat, csodákat látó, de mindig az otthont kereső Odüsszeuszok. A „szabad” emberek felé vonzódik. A valódi vagy megálmodott kalandot meséli el. Egy kis Robinzon ábrándjával, és felnőtt rezignációval, ironikus hitetlenséggel. Hőse, figurája Trivulzió, ez a kevert vérű dalmata kalandor, aki azzal is rokonszenvet ébreszt benne, hogy olyan színes, annyi faj keveredett el benne, mint a pannónokban. Csak ilyen vérségi örökléssel lehet valaki érdekes, „művész”. Így találkozhatnak végtelen ellentétek, a nyugati fantázia a keleti csodákkal. Trivulzió délszláv és olasz, de görög, zsidó, török ősöktől örökölhette kontemplatív és cselekvő készségét, amiből azonban hiányzik a megtartó siker képessége. Hórihorgas, fekete, dalmata. Így kezdi a *Trivulzió szeme* című írását. „Van egy furcsa barátom”, akivel az összehallgatások szokatlanok, de nem véletlenek, „valami megmagyarázhatatlan akarat rendszeres működésének az eredményei”. Kikötői csapszékekben, kocsmákban látja, lezüllötten, italért mesél, vagy pénzért, készségesen elmondja életének káp-

rázatosan szerencsés epizódjait és balszerencsés fordulatait, amelyek mindig a mélyre juttatták. Meséiben volt gazdag és szegény, szigettulajdonos, hajós, császár valami egzotikus vidéken, tisztviselő és gyöngyhalász. Látható volt Marseille-ben és Velencében, Fiumében lerongyolódva. Igaz, vagy sem? Egy álmodozó kisembernek vagy egy csavargónak a meséi ezek? Illúzióival él, mert így tud csak élni. Furcsán látó üveg szemével, és a tatár kánnak tulajdonított műfogsorával. A romlásban egészséget pózolón, a gyarló hazudozásban álmokat takarogtón. Mindenki a maga hite szerint boldogul, – mondják róla. Ez az illúzió, ez az élettítok vonzza Cholnoky.

Mese-idő, mese-város

Az elbeszélte történet és a forma mese. A címadással, a mesés fordulatokkal, csodákkal, titkokkal ezt is hangsuíyozza írójuk. Narkotikum és vigasztaló olvasmány. Anekdota vagy hírlapi érdekesség. Lancelot lovag kalandját a navarrai királynéval így vezeti be: „az én meseidőmben” történt. A meseidő elfolyó, pontosíthatatlan. Múlt és jelen egyszerre. És a képzeletben a jövőre is kiterjeszthető. (*Új világ*) A mesés múlt szimbolikus „üzenete” vajon nem a jelen tapasztalata-e? Euménosz (*Az agórán*) nem ma mondja-e, hogy hagyjatok tovább gondolkodni? Időtlennek tűnnek a „sors-témák”, a kényszerek, determinációk változatai. Az sem lényeges már, hogy hol játszódik le a történet. A meseidő csak mesetérben lehet ilyen állandó. Cholnoky művészi „logikája” következetes. Megkeresi a mítoszi helyeket, a mesék szülőföldjét, keresi a „titokzatos birtokot”, a vágyak városát, a csodák glóbuszát, ahol élni érdemes, és ahol mindenki járt már, csak nem vette észre, vagy hűtlen lett hozzá. *A senkik szigete* vagy *Famaguszta* ez a hely. Mert meseidőben van aki a nyárba, van aki a télbe vágyik. Ez a vágyak földrajzi vonzása. Famaguszta az a város, Ciprus szigetén, ahol megtalálható Kelet és Nyugat, a Nibelungenlied

és az Ezeregyéjszaka miliője együtt. Itt „mesévé válik mindaz, ami máshol utálatos valóság”. Famagusztát elérheti mindenki, nem kell ezért Ciprusra utaznia. Mindenütt ott van, a gyermekek játékaiban, a borban, a szerelemben, a kártyában, a szenvedélyeinkben. Csak azért vonzó, mert már nincs, mert már elvesztítettük. A haldokló nyugtalan, az ember más-más városba vágyakozik. Ezért mindenki keresi Famagusztát. A maga lelki gazdagságát, békéjét. Ugyanez a nosztalgia köti hőseit a művészethez, a bohémia országához is. (*Finis bohémiae.*)

Utószó

A Magvető Könyvkiadó két kötetben adta ki Cholnoky Viktor publicisztikáját és novelláinak, tárcáinak válogatott gyűjteményét. A Magyar Hírmondó eddig is sok meglepetést nyújtó sorozat. Ritkaságokat nyújt át, ismeretlen írókat vagy költőket fedez fel, dokumentumokat tesz közzé. Szép vállalkozás. Korokat, irodalmi légkört idéz vissza. A megmaradt nagy alkotók mellett feltámasztja az akkor népszerűeket, és máig is értékesebbeket, olyanokat, akik akkor legalábbis egyenrangúaknak látszottak ezekkel a maradandó értékekkel. Cholnoky Viktor a színvonalas novellisták, polihisztor publicisták egyike, ahhoz a reneszánsz-nosztalgiahoz áll közel, amit Kosztolányi, Babits, Krúdy Gyula is szeret. Érdemes volt feléleszteni ezt a szellemi világot. Fábri Anna értő Cholnoky-portréjához alig lehet valamit hozzátenni. Nem is szükséges. Hitelesen, megértően írja le a századforduló élményeit, írói törekvéseit, jól válogat az író köteteiből és folyóiratokban megjelent írásaiból. A kötetek tagolása, új fejezetcímei csak arra utalnak, hogy e szimbolizmusához közel álló életművet bármelyik több jelentésű, illetve sok rezonanciájú írásának címével is jól lehetne jellemezni. Minden tárgy, név eligazító, mind variálható. (Magvető, 1980.)

MEZEI JÓZSEF

MAGYAR IRODALOM AZ NSZK-BAN 1945–1970¹

Az NSZK területén az 1945 és 1970 közötti időszakban megjelent magyar szépirodalmi művek és a róluk közölt recenziók alapján megállapítható, hogy a nyugatnémet olvasót még 10–15 évvel a háború után is elsősorban az érdekelte egy szocialista ország szépirodalmából, mit árul el az adott mű a megváltozott társadalmi-gazdasági rend kulisszatitkaiból, és hogyan tükröződik ez a változás a szépirodalomban. A fordítások mindenkori példányszámának alakulása és a kínált választék szoros összefüggésben van azzal a növekvő vagy csökkenő érdeklődéssel, amely a szocialista országok társadalmi-kulturális élete és politikai fejlődése irányában – hol jobban, hol kevésbé – megnyilvánul. E megfontolás alapján a magyar irodalom NSZK-beli (ill. 1949-ig a három nyugati megszállási övezetbeli) megjelenését és fogadtatását három időszakra csoportosítva célszerű vizsgálni. Az első több mint egy évtizedet ölel fel 1945–1956-ig; ezután néhány évig tartó átmeneti idő következik: 1957-től megközelítőleg 1961-ig; majd a 60-as évek elején kezdődik a fellendülés időszaka, amely volta-képpen még napjainkban is tart, de a részletesebb vizsgálat e cikk keretében az 1970. évvel zárul.

A második világháborút követő tíz évben alig beszélhetünk a két ország között közvetlen kulturális kapcsolatáról. A fordítók és német kiadók között korábban létrejött együttműködés teljesen megszűnt a háború alatt. A háborút viszont – az első észlelés és tájékozódás után – átmenet nélkül követte a hidegháború korszaka. A két ország kulturális kapcsolatának kialakulását az egymástól merőben eltérő politikai és társadalmi fejlődés, a merev elzárkózás sokáig megaka-

¹ *Die Aufnahme der ungarischen Literatur in der BRD 1945–1970* címmel doktori értekezés jelent meg a *Budapester Beiträge zur Germanistik* c. sorozatban 1977-ben.

dályozta. Politikai és társadalmi elidegenedés lett ennek a következménye, amely lényegében kiterjedt Európának egész keleti és nyugati részére. A világpolitikai légkör nem kedvezett a közeli vagy távolabbi népek kultúrája iránti érdeklődés felkeltésének, a „kulturális cserének”. Ideológiai és politikai konfrontáció jellemezte ezt a korszakot a különböző társadalmi rendszerű országok között, s így kulturális kommunikációról nemigen lehetett szó. Így magyarázható, hogy az NSZK-ban 1945 és 1956 között könyv formában megjelent 36 szépirodalmi mű között egyetlen egy sem képviseli a kortárs magyar irodalmat.

Elsősorban olyan magyar műveket adtak ki ekkor fordításban, amelyek a háború előtti konvencionális-konzervatív irodalom termékei voltak; így Herczeg Ferenc, Komáromi János műveit, vagy Székely László katolikus egyházi regényeit, Heltai Jenő szórakoztató komédiáit, Nyíró József néhány novelláját. A példányszámot illetően Harsányi Zsolt állt az élen romantikus életrajzi-történelmi regényeivel. A háború utáni években 17 művét fordították le és adták ki. Néhányat közülük már nem is először: a *Magyar rapszodiát* pl. 1949-ben tizenegyzszer, az *És mégis mozog a föld* címűt 1954-ben kilencedszer (ford. Tóth I. P. és Luther A.). Említésre méltóak az 1945 és 1956 között kiadott munkák sorában Márai Sándor könyvei, csakhogy ő 1948 után mint hazája határain kívül élő nem növeli a tényleges magyar irodalom statisztikáját az NSZK-ban. [1948-ig csak régebbi könyveit nyomták újra: *Vendégszobák Bolzanóban* (ford. Stipsicz-Gariboldi Renée), *Sirály* (ford. Podmaniczky Tibor), *Kassai polgárok* (ford. Tóth I. P.), *Nagy pillanat* (ford. Mundorf Paul)]. A teljesség kedvéért meg kell említeni Mikszáth Kálmán 1954-ben kiadott novellás kötetét (*A Lohinai fű*, ford. Baltzer Hermann és Jókai Maurus), amely egy háború előtti kiadás utánnyomása, továbbá Dallos Sándor lírai elbeszéléseit, amelyeket a magyar olvasó *Mezei mirakulum* (ford. Fordító László) címen ismer. Balázs Béla komédiája, az *Égi és földi szerelem* (oroszról fordította Barshing

Siegfried) csak színházi kézirat maradt, nyomtatásban nem jelent meg, annak ellenére, hogy Balázs Béla éveket töltött Németországban a 20-as években, s így neve talán ismertebb volt sok más szerzőénél. Nagy jelentőségű viszont, hogy 1947-ben Münchenben a Weissmann kiadónál megjelent Illyés Gyula szociográfiája, a *Puszták népe*, Podmaniczky Tibor fordításában (nyilván még egy háború előtti kezdeményezés eredményeként). Még akkor is fontos ez, ha a kedvező fogadtatás ellenére nem érte el azt a sikert, amit majd több mint 20 év múlva, 1969-ben fog elérni, ill. elért. (Ekkor Stuttgartban jelent meg az *Ebéd a kastélyban* című kisregénnyel együtt, ezúttal Engl Géza fordításában.) A *Puszták népe* szociográfiai jellegét a kritikusok eleinte nem is nagyon ismerték fel, annál inkább irodalmi értékeit. Úgy üdvözlük ezt a könyvet, mint amely merőben elüt a Magyarországról ismert klisék sztereotip kulisszáitól. Érdemes néhány sort idézni Hansgeorg Maier akkori recenziójából:

„Olyan könyv ez, amely a német olvasó figyelmét annak a tájnak sötét és nyomasztó társadalmi helyzetére irányítja, amely szociális nyomorát giccses cigány-operett konvenciók mögé szokta rejteni.”²

1957-től új fázis kezdődik a magyar irodalom nyugat-németországi fogadtatásában. Ismeretes, hogy az 1956-os októberi események nagy érdeklődést váltottak ki jóformán az egész nyugati világban. Ez az érdeklődés elsősorban politikai jellegű volt, de csakhamar automatikusan áttevődött kulturális életünkre, s ezen belül szépirodalmunkra is. Kezdték jobban felfigyelni a magyar írókra és – szinte természetszerűen – elsősorban azokra, akik ezekben az években valamiféle közéleti szerepet játszottak. Így történt, hogy Déry Tibortól már 1957-ben néhány novella jelent meg nyugatnémet folyóiratokban (*Szerelem* pl. a *Neue deutsche Hefteben*, a *Ló* című novella a *Neue Rundschau*ban és részletek a *Niki vagy egy*

² Maier, Hansgeorg: *Illyés Gyula: Pußtavolk*. Welt und Wort, 3 (1948) 190.

kutya története c. elbeszélésből a *Monat* c. folyóiratban). Déry Tibor nevével közvetlenül 1956 után foglalkoznak először a nyugatnémet lapokban, de aztán feledésbe merült, míg nem 1957 áprilisi letartóztatását követően néhány prominens író — köztük T. S. Elliot, J. P. Sartre és mások — fel nem szólaltak kiszabadítása érdekében.

A magyar irodalom nyugat-németországi recepciójában az 1957. esztendő sajátos átmeneti időszakot nyit meg, amely kb. négy évig tart. Mind a kiadásokban, mind a művek fogadtatásában jobbra a politikai indíték, illetve más esetekben egy-egy mű magyarországi megjelenése fölötti csodálkozás dominál. Ugyanakkor sokasodnak azok az észrevételek is, amelyek a magyar irodalom sajátos irodalmi, művészi értékeire mutatnak rá. Fokozatosan megteremtődnek tehát a feltételek ahhoz, hogy a mai magyar irodalomban ne csak politikai, ideológiai egzotikumot lássanak, ill. keressenek, hanem annak a sokrétű társadalmi és lélektani folyamatnak az irodalmi kifejezés-módját, amely Magyarországon ebben az időben lejátszódott.

Az 1957-től 1961-ig tartó négy évben összesen 23 magyar szépirodalmi művet fordítottak le az NSZK-ban. A szórakoztató és a rangos irodalom közötti arány 11 : 12-höz. Az utóbbi tizenkét fordított mű közül hat képviseli a kortárs magyar irodalmat: Déry Tibortól három könyv jelent meg (*Niki vagy egy kutya története*, *Az óriás* c. novella és egy novellás kötet: *A portugál királylány* — mindegyik Nágel Iván fordításában —); Németh Lászlónak egy regényét adták ki (*Iszony*, ford. Schag Elemér és Ujlaky Charlotte); Szabó Magdától kettőt (*Freskó* és *Őz*, ford. Mirza von Schüchina). Hat mű képviseli a magyar klasszikusokat (Mikszáth, Móricz, Balázs, Gárdonyi egy-egy művel, Bibó Lajos két könyvével). Az olvasmányos irodalomban változatlanul Harsányi munkái állnak az élen. Tőle hat, Passuth Lászlótól két regény jelent meg a fenti években.

Déry munkáit lelkesen fogadta a kortárs német kritika, de szembetűnő, hogy jóformán kizárólag a politikai háttérre vilá-

gítanak rá recenzensei. Ez részben természetes, hisz Déry regényeinek és novelláinak társadalmi, politikai, történelmi háttére egyértelmű; sajnálatos azonban, hogy nem veszik észre Déry elbeszéléseinek sajátos művészi értékeit, mint pl. finom iróniáját.

Ugyancsak széles körű, de hasonlóan egyoldalú érdeklődés kíséri Szabó Magda regényeinek a megjelenését is. Erre az egyoldalúságra utal Herbert G. Göpfert a *Freskóról* írt kritikában:

„Egyes, előttünk ismert példák ellenére hajlamosak vagyunk arra, hogy a vasfüggöny mögött élő népeket és irodalmukat, elsősorban ne a nemzeti sajátosságuk, hanem a politikai-ideológiai mondanivalójuk szerint értékeljük.”³

Egészen másképpen reagál a kritika Németh László regényére. Sajnálatos tényként állapítják meg szinte egyöntetűen, hogy ez a Magyarországon már 1947-ben megjelent regény csak 1960-ban került a német közönség elé. Werner Wilk, a Neue deutsche Hefte neves recenzora ezt az író önéletrajzából vett közléssel magyarázza: Németh László hosszú idő óta visszavonultan él és írásait rendezi. „Az ilyenfajta emberek – mondjuk meg őszintén – nem vonzóak, nem keltenek feltűnést. Velük nem lehet reklámot csinálni” – írja Wilk.⁴ Németh László személyes sorsa valóban nem látványos. Wilk és a többi bíráló recenziója megfelel a regény irodalmi, művészi értékeinek. Érdemes megjegyezni, hogy ez az egyetlen magyar mű, amelyet 1970-ig 100 000 példányban adtak ki (1962-ben az Európai Könyvklub jelentette meg másodízben, harmadszor pedig 1963-ban a Fischer Bücherei).

Az 1962-től 1970-ig terjedő időszak a tárgyalt 25 évből a kiadott művek számát, minőségét és irodalmi értékét tekintve

³ Göpfert, Herbert, G.: *Aus dem heutigen Ungarn*. Neue deutsche Hefte, 7 (1960) 74., 554.

⁴ Wilk, Werner: *Németh László: Wie der Stein fällt*. Neue deutsche Hefte, 8 (1961) 81., 145.

a leggazdagabb. E nyolc év alatt majdnem félszáz (pontosan 46) olyan irodalmi mű jelent meg az NSZK-ban német fordításban, amely Magyarországon 1945 után, túlnyomórészt azonban az 50-es és 60-as években keletkezett. A választék szempontjából már 1957 és 1961 között is tapasztalható a politikai-ideológiai tartalom iránti érdeklődés csökkenése; a figyelem fokozatosan a jelenkori magyar irodalom fejlődésének sajátos adottságaira irányul. Az egyes műveket differenciáltabban ítélik meg és pontosabban értékelik. Három magyar író: Déry Tibor, Németh László és Szabó Magda munkáit folyamatosan fordítják, ill. adják ki. Ennek természetes következménye az olvasótábor fokozatos növekedése.

E jelenségek részletes elemzése, az irodalmi áttörés minden sajátosságának és egész hátterének az ismertetése, ill. a megvilágítása túlnő e rövid összefoglalás keretén. Néhány fontos indítékot azonban mégsem lehet említés nélkül hagyni. Így a kedvezőbb légkör kialakításában nagy szerepet játszott a hazánkban 1957, de főleg 1961 után bekövetkezett társadalmi, gazdasági és irodalmi fejlődés, a rugalmasabb kultúrpolitika, a kialakult változatos és termékeny irodalmi élet. Mindez maga után vonta a külföld növekvő érdeklődését, hisz a kibontakozó irodalmi fejlődés folytán nemcsak a magyar olvasóknak, hanem a nyugatnémet fordítóknak is gazdagabb választékot nyújtott. A békés egymás mellett élés elvének terjedésével javult a politikai légkör, az 50-es évek hidegháborús feszültsége lassan feloldódott az enyhülésre való törekvés szükségességének tudatában. Tudjuk, hogy ez a légkör nemcsak az NSZK-ban, hanem egyéb nyugati államokban – elsősorban értelmiségi körökben – a szocialista államokkal való érintkezés kiszélesítésére irányuló szándékot vonta maga után. A szellemi életben a közeledésnek ez a folyamata néhány elkötelezett író és kritikus közreműködése nélkül nem valósulhatott volna meg. E közvetítők viszonylag kis csoportja olyanokkal is gyarapodott, akik 1956 után hagyták el Magyarországot. Ilyen közvetítőnek tekinthető az egyébként Ausztriában élő Sebestyén

György, vagy a nemrégiben elhunyt Szenessy Márió, akik fordításaikkal, vagy hozzáértő objektív kritikájukkal sokat tettek a magyar irodalom NSZK-beli terjesztéséért, az írók ottani bemutatásáért is.

Az 1962–1970-ig terjedő időszakban 101 németre fordított mű jelent meg az NSZK-ban magyar szerzőktől. Ezek közül 41 tartozik a szórakoztató és ifjúsági irodalomhoz. A klasszikus és kortársi íróktól 60 művet adtak ki, melyekből 43 az újonnan megjelentetett könyv, a többi már korábban megjelent művek ismételt kiadása. A 43 kortárs mű közül 32 származik az 50-es és 60-as évek terméséből. A kortárs szerzők munkáinak a korábbi évekhez képest jóval nagyobb számú fordítását jelentős tényként könyvelhetjük el. Kilenc-kilenc művet adtak ki Déry Tibortól és Németh Lászlótól; ezek közül öt könyv jelent meg első ízben, a többi második vagy harmadik kiadásban. Szabó Magda 12 könyvvel szerepel (közülük hét az új fordítás). Figyelemre méltó az akkori fiatalabb korosztály részaránya: Mándi Ivántól három, Fejes Endrétől, Moldova Györgytől és Mészöly Miklóstól két-két munkát adtak ki. Lengyel József, Hernádi Gyula, Kardos G. György és Santa Ferenc műveiből egy-egy jelent meg. Ezen kívül két prózaantológia és két verseskötet is készült Juhász Ferenc, ill. Weöres Sándor műveiből. A klasszikusok sorában ott találjuk Krúdy Gyula, Füst Milán, Gelléri Andor Endre, Szerb Antal, Kodolányi János nevét, valamint két verseskötetet: egy két-nyelvű válogatást Janus Pannoniustól és egy versgyűjteményt József Attilától.

A kritikai visszhangban az a feltűnő, hogy a recenzensek között sokasodnak az ismert kritikus-irodalomtörténész-írónevek, akik figyelemre méltó megemlékezésekkel és bírálatokkal hívták fel a figyelmet egyes szerzőkre és műveikre. Mindez fontos hozzájárulás a művek jobb megértéséhez, ill. keletkezésük hátterének a megismeréséhez. Megjegyzéseikkel új nézőpontokkal gazdagították a hazai irodalomkritikát is. Az értékelésekben természetesen ellentétes vélemények, sőt félre-

értések is előfordulnak. A recenziók összessége azonban mégis tárgyilagos képet mutat: a kritikák előterében a tájékoztatás, az esztétikai értékelés, a jellemek és lelki folyamatok elemzése áll, még ha át-átüt is az ideológiai háttérret kereső hang.

Az ellentétes véleményekre, félreértésekre talán a legérdekesebb példa Déry Tibor *G. A. úr X-ben* c. regényének (ford. Vajda Éva és Vajda Stephan) különféle módon történt fogadtatása. Tudjuk, hogy ez a regény a szerző művészi fejlődésében nóvumot képvisel: Déry elhagyja a valóság talaját és olvasóját egy nem létező, képzeletbeli városba viszi, hogy hőisének élményeiben felvázolja az emberi élet egy lehetséges torz jövőjét, hogy az egyéniség és szükségszerűség problémakörét parabola formájában fejtegesse és bontsa ki. Mindez bőven elegendő ahhoz, hogy egymástól teljesen eltérő módon értelmezzék a művet. Így pl. Hans Kricheldorff recenziójában ezt olvassuk: „X talán annak a folyamatnak valamiféle paradigmája, amelyet Lenin az állam elhalásáról ír? ”⁵ Wolfgang Hädecke más jelentést keres, amikor a regényt összefüggésbe hozza Dérynek Bécsben, 1965-ben elmondott beszédével:

„Arról az alapvető kérdésről van szó ebben a regényben – írja Hädecke – elsődleges-e minden ember veszélyeztetettsége, amely – és itt idéz Hädecke Déry beszédéből – »az embernek a gép által előidézett elkerülhetetlen, végérvényes elembertelenedésében jelentkezik. ”⁶

Egyes kritikusok, köztük Szenessy Márió, a regényt úgy tekintik, mint azoknak az élményeknek az összességét, amelyeket Déry a letartóztatása idején átélt. Ismeretes, hogy Déry ezt a munkát a börtönben írta, de az ilyenfajta értékelés nem más, mint a regény szimbólumrendszerének a beszűkítése. Déry maga mondta egy interjúban Rudolf Hartungnak 1969-ben:

⁵Kricheldorff, Hans: *Tibor Déry: Herr G. A. in X*. Neue deutsche Hefte, 14 (1967) 113., 134.

⁶Hädecke, Wolfgang: *Der Erzähler Tibor Déry*. Neue Rundschau, 77 (1966) 4., 638.

„A G. A. úr *X-ben* három évi letartóztatásom idején készült, mégis kétlem, hogy pusztán a börtönfalak lettek volna azok, amelyek elválasztottak a jelenkor realitásától. A letartóztatás előidézte sokk valószínűleg hozzájárult ahhoz, hogy hátrálva mentem előre, mégis biztos, hogy nem ez volt a kizárólagos ok . . .”⁷

Más helyen ezt olvashatjuk:

„A börtöncellában föl-alá járkálva hirtelen az volt a benyomásom, jobban mondva olyan kép lebegett a szemem előtt – tudatosan kerülöm a látomás szó használatát –, mintha egy virág, pontosabban egy tulipán fordítva, fejjel lefelé nőne a földbe. Az egész regény . . . e körül az egyetlen sovány kép körül kristályosodott ki . . . anélkül, hogy magam biztos lettem volna a kép jelképes mondanivalójában.”⁸

E Déry mű értékelésére irányuló különféle elemzések és törekvések sok részletkérdésre új, fontos nézőpontból világítottak rá, amivel megkönnyítették a regény megértését, de a számos kritika és leírás között egy sem akad, amely a regény filozófiai háttérét, nevezetesen a szabadság és személyiség kérdését, Dérynek a teljes illúziótlanságot ábrázolni akaró gondolatait feltárta volna. A stílusanalízissel összefüggésben első ízben utalnak a mesteri iróniára. „Az ironia – írja Wolfgang Hädecke – néha keserű szarkazmussá fokozódva, néha szelíden . . . teszi Déry regényét súlyosabbá és mélyebbé.”⁹ Ha meggondoljuk, milyen szerepet játszik az ironia a mai regényben és az irodalomesztétikai értékelésben, akkor Hädecke rövid megjegyzését nagyon sok vonatkozásban kellene kiegészíteni.

Kimerítő, mélyen elemző recenziókkal üdvözlik a nyugat-német kritikusok Németh Lászlónak ez időben megjelent

⁷ Hartung, Rudolf: *Dem Glauben folgt der Selbstbetrug. Ein Gespräch mit dem ungarischen Schriftsteller Tibor Déry*. Die Zeit, 24 (1969) 43., 27.

⁸ Uo. 27.

⁹ Hädecke, Wolfgang: *Der Erzähler Tibor Déry*, uo. 652.

három regényét (*Égető Eszter*: Szabó-Ottó Éva és Christian Coler, *Irgalom és Gyász*: Engl Géza és Engl Henriette), valamint az esszéiből (*A minőség forradalma*: Ujlaky Charlotte és Plakolb Ludwig) és történelmi drámáiból készült válogatást (Engl Géza). Nagy elismeréssel és tisztelettel emlékeznek meg Németh László szellemi nagyságáról, művészi tehetségéről. Déryt és őt a magyarok két jelenkori, akkor még élő legnagyobb prózaírójaként emlegetik. Werner Wilk, aki a Neue deutsche Hefteben Németh László regényét, az *Iszonyt* az első kiadás után bemutatta, nemcsak Magyarország, hanem az egész kortárs világirodalom legjelentősebb írójának nevezi. „Németh példakép — írja megint csak a Neue deutsche Hefte c. folyóiratban —, akit nem lehet kritikának alávetni, hanem az vele mérendő.”¹⁰ Problematikussá válik Németh László a nyugatnémet kritikusok számára az *Égető Eszter* c. regényével. Jóllehet mestermunkaként értékelik ezt a művet, mégis kiérezhető a recenziókból, hogy a regénynek azokkal a részeivel szemben, amelyek szociális és politikai problémákat fejtegetnek, tanács-talanok ezek a nyugatnémet kritikusok. Valóban a népi mozgalom elképzeléseiről, ideáiról van szó, amelyek a német olvasó előtt „idegenül hatnak az epikus folyamatban”.¹¹ Az NSZK-ban nem ismerik a népiesség fogalmát, lexikonokban aligha talál az ember utalást erre, arról nem is beszélve, hogy Németh szerepe a mozgalomban teljesen ismeretlen.

Eltérő módon és nem egységesen értékeli a kritika Szabó Magda két regényét. A szimultán kompozíciós technika, amely az író nő minden eddig megjelent művét jellemzi, a belső monológokból kialakított tárgyalás visszapillantásokkal vagy szerepváltásokkal eleinte lenyűgözi a kritikusokat. Később azonban már megkérdőjelezzik ezt az ismételten felhasznált technikát,

¹⁰ Wilk, Werner: *Die Kraft der Erbarmens*. Neue deutsche Hefte, 15 (1968), 120, 4., 186.

¹¹ Kricheldorf, Hans: *László Németh: Ester Égető*. Neue deutsche Hefte, 11 (1964) 100., 150.

mert mindez a modorosság veszélyét, a „puszta kezűgyességgé válást rejti magában”.¹² Werner Helwig recenziójában egyenesen rossz néven veszi tőle, hogy „kiszolgálja az egymásba vágó idősíkok divathóbortját”.¹³ Egyetértenek a recenzensek abban, hogy az író nő legsikerültebb regényének kivétel nélkül az *Őzt* tartják. Ez megközelítőleg alátámasztja a hazai kritika állásfoglalását is.

Déry Tibor, Németh László és Szabó Magda művein kívül más kortárs szerzők munkáiból is fordítottak. A fordítások skálája korántsem teljes, nem is lehet az, következésképpen nem egyértelműen reprezentatívak a 60-as évek magyar irodalmára. Mégcsak nem is lehet őket jellemzőknek tekinteni, mert a különféle művek nem adnak lehetőséget semmiféle irodalomtörténeti rendszerezésre; még olyan értelemben sem, hogy milyen helyet foglalnak el szerzőjük művészi fejlődésében, sőt még úgy sem nagyon, hogy az adott szerző a szépprózairók melyik csoportjába vagy generációjába tartozik. Az írók és munkáik kiválasztása esetlegesnek tűnik.

Kiadásra került például egy novellás kötet Lengyel Józseftől (*Tördeky úr attrakciói*, ford. Schag Friderika és Schag Elemér). A méltatások ezt egyszerűen Szolzsenyicin *Iván Gyenyisovics egy napja* c. novellájával hasonlítják össze. Megjelent Ottlik Géza regénye: *Iskola a határon* (ford. Ujlaky Charlotte), amelyről a kritika sajnos csak nagyon felületesen vett tudomást. Mándi Iván elbeszélései és *Fabulya feleségei* (mindkettő Schag Friderika és Schag Elemér fordításában) c. kisregénye igen jó visszhangra talált. Derűs, cinikus világnézet és stílusának impresszionista könnyedségét különösképpen dicsérik. Átfogó, de egymástól nagyon eltérő kritikával fogadták Fejes Endre *Rozsdatemető* (ford. Schag Elemér) c. regényét. Nem lesz talán érdektelen, ha erről bővebb tájékoztatást kap a hazai olvasó. Tudjuk, hogy a regény megjelenése után

¹² Süle, Tibor: *Insel Ohne Greise*. Stuttgarter Zeitung, 29. 11. 1967.

¹³ Helwig, Werner: *Moderne Danaide*. Rheinische Merkur, 3. 6. 1966.

Magyarországon is élénk vitát váltott ki. A nyugatnémet kritikai visszhang majdnem kivétel nélkül megreked egyoldalúan ideológiai-politikai sémára leszűkített értékelésben: ez a regény nem más, mint alkotójának leszámolása a szocialista rendszerrel – hangzott a visszatérő megállapítás. Jellemző, hogy az ilyenfajta értékelések Fejes Endre stílusát is megkérdőjelezzik: „Legalább művészi meggyőző ereje lenne a regénynek, de ahhoz hiányzik a stílus teremtmény akarata, a technikai tudás, a képzelőerő és a szemléletesség” – olvassuk pl. a bécsi szerző, Wolfgang Kraus recenziójában.¹⁴ Magáról a cselekményről is azt állítják, hogy nyilván a magyar olvasó számára csak az 1945 utáni események bemutatásával válik érdekessé. Ezzel szemben a *Monat* c. folyóiratban Hermann Piwitt részletes és jól elemzett interpretációjában a következőket olvashatjuk:

„A könyvet oly feszültséggel lapozzuk, mint valami szociális hivatal írásos dokumentációját és amellet olyan felvilágosult és dialektikusan átgondolt, amelyre csak igazi költészet képes. Amellet Fejes a stílusát teljesen a tárgyiasság parancsának rendeli alá, disztelen, minden stilisztikai és kompozíciós bravúr nélkül... rendkívül ökonomikus stílus... amely a tények feltárását a művészi törekvések elé helyezi... Ezeket regisztrálja, megnevezi... ez elegendő... a miliőt szólaltatja meg, amely önmagát leplezi le.” Piwitt találóan nevezi a Hábetler család történetét: „Egy elmúlni nem akaró kispolgári agónia történetének.”¹⁵

Fejes *Rozsdatemetőjével* ellentétben Sánta Ferenc *Hűsz óra* c. regényére (ford. Bohus Johanna) kevésbé figyelt fel a kritika. Nyilván túl későn került a nyugatnémet olvasó kezébe ez a könyv, és így témája már nem kelthetett különösebb érdeklődést; sem mint történelmi periódust, sem mint dokumentumot nem méltatták figyelemre.

Behatóbb érdeklődés nyilvánult meg Mészöly Miklós említett regényei, az *Atléta halála* (ford. Sebestyén György) és a

¹⁴ Kraus, Wolfgang: *Direckte Worte*. Die Zeit, 21 (1966) 40., 27.

¹⁵ Piwitt, Hermann: *Leben auf dem Schrottplatz*. Der Monat, 18 (1966) XXXV., 210, 78.

Saulus (ford. Frischmuth Barbara) iránt. Különösen az *Atléta halálát* fogadják lelkesen a nyugatnémet kritikusok és recenziókban egzisztenciál-filozófiai kérdések felvetéséig jutnak el az írói intenció elemzése közben; oly problémakörökre, amelyek 1962-ben, a regény megjelenése után Magyarországon elég éles kritikai visszhangot váltottak ki. Annak ellenére, hogy Mészöly *Saulus* c. regénye kitűnő benyomást keltett, különösen remek struktúráját, hangvételét dicsérik — tudjuk, hogy a bűnügyi regény szerkezete keveredik benne a legenda hangjával —, mégis egyoldalúan és felületesen keresik szimbólumrendszerében a recenzensek Magyarország mai életének konkrét tényeit:

„Csak a hazájából olvasó tudhatja valóban — olvassuk Hedwig Rhode soraiban —, hogy az egész mű milyen körülményekre értendő. A nyugati világba való átültetéshez hiányzik a leglényegesebb: az örökös zsákutcába való torkollás, a mesének valójában soha ki nem mondott valósága végül is olyan bizonytalanságot kelt, hogy csak jelenetrészleteket tudunk belőle felfogni.”¹⁶

Önmagának mond ellent azonban a recenzens, amikor más helyen hangsúlyozza, hogy a regény témája az életben való általános elbizonytalanodás.

Kedvezően fogadja az irodalmi kritika Kardos G. György *Avraham Bogatir hét napja* c. regényét (ford. Lenard Alexander). A pozitív állásfoglalások — mind hazánkban, mind az NSZK-ban — a művészi közvetlenség mellett elsősorban a regény elfogulatlan humanizmusát emelik ki: „Kardos regénye pártatlan, objektív könyv, ugyanilyen pártatlan és objektív főalakja is. Avraham: Lessing *Bölcs Náthánjának* és Thomas Mann *Jakobjának* keveréke.”¹⁷ Valóban Kardos regénye anélkül az igény nélkül mutatja be az 1947-es év angol fennhatóság

¹⁶ Rhode, Hedwig: *Jerusalem liegt in Ungarn*. Die Bücherkommentare 19 (1970) 6., 4.

¹⁷ Szenessy, Márió: *Vorisraelische Geschichten*. Die Zeit, 26 (1971) 13., 20.

alatt álló Palesztináját, Izrael állam megalapításának előestéjén, hogy valamiféle politikai elemzést vagy hírmagyarázatot adjon, vagy akár csak egy történelmi pillanatot kívánjon hitelesen ábrázolni. Sokkal inkább az az intenciója – mint ahogy az író a Frankfurter Allgemeine Zeitung-nak adott interjújában maga mondja –, hogy emberi történetet ábrázoljon olyan szituációkban, „amelyekben az ember elhatározásaiban csak saját ösztöneire támaszkodhat”.¹⁸ A nagyobb figyelemkeltésben, amelyben a regény részesült, minden bizonnyal szerepet játszott a cselekmény időszerűsége is. Magyarországon a regény 1967-ben jelent meg a közel-keleti krízis kitörése évében, az NSZK-ban pedig 1970-ben.

Kik fordítanak Nyugat-Németországban magyar szépirodalmi műveket, kik a közvetítők? Ha áttekintjük a lefordított művek és fordítóik sorát, szembe ötlük az a tény, hogy a műfordítók többsége magyar vagy magyar származású. Ujlaky Charlotte, Vajda Éva és Stephan, Schag Elemér, Nágel Iván, Engl Géza, a már említett Sebestyén György és Szenessy Mórió és még sokan mások.

Nyersfordítások alapján dolgozik viszont a legtöbb német anyanyelvű fordító, ez az eljárás érvényesül elsősorban a versfordításokra, de így ültették át németre Németh László műveit is.

Az *Ungarische Erzähler der Gegenwart* c. antológia elbeszéléseinek legnagyobb részét Schag Friderika fordította, ő is rendezte sajtó alá a könyvecskét. Az *Ungarn erzählt* antológiát pedig Nágel Iván adta ki, a fordítók között ott találjuk Haldiman Éva, Schade-Engl Henriette, Wittmann Z. Livia, Dibelius Helmut, Schag Friderika és Klein-Krautheim nevét.

Weöres Sándor verseit az osztrák költő-író Frischmuth Barbara tolmácsolta Stauffer Roberttel együtt, Juhász Ferenc verseiből készült válogatást többek között a neves költő, Krun-

¹⁸ Menck, Clara: *Die sieben Tage des Abrahams Bogatir*. Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1970, 206., 22.

torad Paul fordította, József Attila verseit pedig Gosztonyi Alexander.

E rövid összefoglaló áttekintés után joggal vetődik fel az a kérdés, van-e a lefordított műveknek esélyük arra, hogy helyet kapjanak a nyugatnémet irodalmi köztudatban. A kérdés precíz megválaszolása részletes kutatást és nagyobb apparátust igényelne. E helyen csak kiadási számok állnak rendelkezésünkre, s ha ezeket némi fenntartással fogadjuk is, mégis van bizonyos tájékoztató jellegük.

Németh László *Iszony* c. regénye három éven belül 100 000 példányban jelent meg, de ez sajnos kivétel, ilyen magas példányszámban egyetlen rangos magyar művet sem adtak ki a vizsgált 25 éven belül. Déry Tibor regényei 8000–10 000 példányt értek el, utánuk Szabó Magda áll az élen *Pilátus* c. regényével, amely háromszor egymásután összesen 9000 példányban jelent meg. Többi regényének példányszáma 1000–8000 között váltakozik. Az *Ungarische Erzähler der Gegenwart* (Jelenkori magyar elbeszélők) c. antológia 6000 példányt ért el – a Reclam kiadó tájékoztatása szerint nehézségeket okozott a könyv eladása. Mándi Iván regényét (*Fabulya feleségei*) 3000, Kardos G. György *Avraham Bogatir hét napja* c. művét pedig 5000 példányban jelentették meg.

Egy könyv ismertté válása az NSZK-ban nem is annyira a példányszámok mennyiségétől, hanem a ráfordított propagandától, a reklámtól függ. A könyvkiadásban, ill. a példányszámok meghatározásában elsősorban üzleti szempontok játszanak szerepet. Mindezt jól érzékelteti a következő példa: a Molden kiadó a sanzonénekesnő Hildegard Kneff memoárjainak reklámozására 250 000 márkát fordított. A könyv óriási siker lett, több kiadást megért. Déry Tibor, Németh László műveinek propagálására legjobb esetben 2000–3000 márka jutott. Sovány vigasz, hogy e tekintetben a rangos nyugatnémet szépirodalmi szerzők sem állnak jobban.

Arra a kérdésre, hogy a magyar szépirodalmi művek kiadásával kapcsolatban a 60-as évek derekán megindult kedvező

folyamat, amely a művek kiadását nemcsak politikai-ideológiai szenzációkeltésre vezeti vissza, hanem azok valóságos belső tartalmi és esztétikai értékeire – mint ahogy ez a kiadások mennyiségi és minőségi mutatójából és a fogadtatás hangnemből kiolvasható – miként folytatódott a 70-es években, behatóbb tanulmányozás híján csak annyit mondhatunk, hogy nem ugyanolyan mértékben és nem ugyanazzal az intenzitással.¹⁹

FRANK-SCHNEIDER KATALIN

IDEGEN ZÁSZLÓK ALATT

ÖT ÉV FIATAL LÍRÁJA A HIVATKOZÁSOK TÜKRÉBEN

Az *ajánló vers* az alkalmi költészet egyik műfaja, melynek két tisztán megragadható típusa ismert. Az egyik az úgynevezett dicsőítő ének, amely inkább az alkalmazott művészet kategóriájába sorolandó, mert létjogosultságát művészetén kívüli célok, nem esztétikai értékek adják. E műfaj virágkora a reneszánszra és a barokkra tehető, mai líránkban tiszta formájával ritkán találkozhatunk.

A másik típust akár „*tiszta ajánló*”¹ versnek is nevezhetnénk, bár szorosan érintkezik az előzővel, és a kettő át is hathatja egymást, itt nem a közvetlen érdek vezeti a szerző tollát. E típus művei a kapcsolatteremtés igényéből keletkeztek, a barátság művészi megnyilatkozásai. Nem véletlen, hogy legjobb darabjai maradandó alkotások, túlmutatnak az aktualitáson, és egyben biográfiai dokumentumok is.² Ide

¹⁹ Az 1970–1980-ig terjedő időszak felmérése és értékelése folyamatban van.

¹ Nagy László: *Glossza, bocsánatért. Szilágyi Domokosnak*. In: *Jönnek a harangok értem*. Bp. 1978. 89.

² Arany János: *Válasz Petőfinek*. In: *Arany János összes költeményei*. Bp. 1962. 7–8.

sorolhatók a kedveshez, az olvasóhoz írott versek is. Egy adott időszak ajánló verseiből akár a kor irodalmi életének egyfajta rajzolata is előtűnhet, a kapcsolatrendszer az életmű egyfajta megközelítését is adhatja. Hisz a tágan értelmezett szellemi közösségbe nemcsak a történelem nagy személyiségei, de a jelen jeles alkotói és szellemi társai is beletartoznak. Úgy véljük, az ajánló vers egyéb válfajai is szép számmal jelen vannak mai líráinkban, így a búcsúztatók,³ születésnap-i köszöntők,⁴ a hommage versek,⁵ az évfordulók alkalmi darabjai.⁶

Valójában nehéz is szétválasztani az említett típusokat, legalább annyira, mint a megírás valódi szándékát földeríteni. Hisz az alkalmi vers meghatározott céllal írt műalkotás, és

³ A bőséggel szaporítható példák közül csak néhány: Hideg Antal: *Nagy László halott*. Forrás, 1978/4. Cs. Nagy István: *A muzsikás kismalac*. In *memoriam Kormos István*. Kortárs, 1978/12. Vass Levente: *Csendélet Kormos Istvánnak*. Kortárs, 1978/12.

⁴ Juhász Ferenc: *Illyés Gyula képes könyve*. (Illyés Gyula 73. születésnapjára.) Új Írás, 1975/12. Nagy László: *Madaras dísztvírat a beteg Z. Z. költőnek születésnapján*. In: *Jönnek a harangok értem*. 99.

⁵ Tarnai László: *Ellovagolt. Juhász Gyula emlékére*. Forrás, 1978/11.

⁶ Ez utóbbiak szorosan kapcsolódnak a hommage versekhez, amit hódolatteljes köszöntésnek fordíthatunk. Irodalmi lexikonunk ezt a formát nem ismeri, még az *Idegen szavak szótára* sem veszi föl. Mi a *Meyers Enzyklopädisches Lex.* (12. köt. 233.) alapján tárgyaljuk. Ugyancsak rokon a dicsőítő énekkel is, bár néha negatív dicsőítésre is bukkanunk. Így pl. *Sárándi József Ady, 1977-ben* című verse sorolható ide, aki éppen a túlzott ünnepléstől félti a költőt, attól tartva, hogy a lényeg sikkad el a felfokozott aktualításban:

„Az már nem Te vagy akit ünnepelnek
Ki triumfálható biztosan veszélytelen
Igazolással kellesz egy utópiához
s míg eszméd erejéről szónokolnak
a bomlás zsisbasztó rengéseit érzem,,

legfiatalabb lírikusaink esetében a cél lehet a mindenáron való publikálás is. Mert ez is javíthatja a későbbi esélyeket. Az aktualitás időszakonként nagyobb keresletet teremt e műfajokban, így ha az adott költő az adott időszakban az éppen kurrens verssel jelentkezik, nagyobb esélye lehet a publikálásra. Így fordulhat elő, hogy a téma elfedi a műalkotást, gyengébb kvalitások is nyomdafestéket látnak, olyanok, amelyeket máskor anyagtorlódásra hivatkozva utasítanak el.

Az évfordulókra írott versek nagy része, de az alkalmi költészet legtöbb darabja is megmarad a folyóiratok hasábjain. Kötetbe csak azok szűrődnek be, amelyek az adott lírai oeuvre fejlődéstörténetének fontos dokumentumai.

Napjainkban az alkalmi költészet típusai mintha ismét reneszánszukat élnék. Ha ez valóban így van (erről próbálunk a továbbiakban meggyőződni) akkor ennek okai is vannak. Hisz e műfaj alapvető másodlagossága nem lehet vita tárgya. A mindenkori szellemi rokonságkeresés mögött más is meghúzódhat a háttérben. A közérzet változása talán, mint ahogy Tüskés Tibor is erre gyanakszik egyik recenziójában:

„A rossz közérzet, a magabiztosság hiánya lehet annak is magyarázata, hogy a versek egy része a kapcsolatkeresés igényéből született: egymáshoz szóló ajánlást viselnek, sok köztük a *homage vers*... s meglepően sok a versekben a műveltséganyag, az utazásimpresszió, a szekunder élményről árulkodó művészeti hivatkozás.”⁷

Mielőtt megpróbáljuk felderíteni e típusok jelenlétét mai líráinkban, még egy dologról szólnunk kell, a modellre hivatkozásról, amely szintén több ponton is érintkezik az előbbiekkel. A költészet történetében számtalan versmodell létezik, melynek majd mindegyike egy-egy lírikushoz is kapcsolható. Így ha egy ismert modell, vagy annak egy-egy eleme más költőknél is fölbukkan, természetes hogy a modellt teremtő szerző jut eszünkbe. Így van ez ismert szókapcsolatok, fordula-

⁷ Tüskés Tibor: *Fél korsó hiány*. Műhely, 1981/1.

tok esetén is. Persze ez az asszociáció gyakorta kívánt is, a vers szerzője szándékosan hivatja elő az eredeti szerzőt. A modell gyakran más alkalmi típusokkal együtt van jelen.⁸

A modellre hivatkozás jelenthet témaszegénységet is, de ugyanígy rokonság-vállalást, elkötelezettséget. Elburjánzása akár divattünetként is fölfogható.

A továbbiakban mind az ajánló verset, mind a modellre hivatkozást az egyszerűség kedvéért nevezzük csupán hivatkozásnak. A konkrét példákat úgyis megpróbáljuk egy-egy típusba besorolni amennyiben tiszta formában megragadhatók. Próbáljunk inkább meggyőződni állításunkról: e műfaj típusai napjainkban ismét virágoznak különösen a fiatal költők első kötetekben, akiknél véleményünk szerint fontos szerepet játszanak.

Hogy állításunk igazáról meggyőződhesünk, vizsgáljuk meg 5 év (1975–1979) verstermését. Pontosabban csak az elsőkötetes költők kötetait. Azért öt évét, mert ha ez nem is jellemzi egészében a hetvenes éveket, de megközelítően megbízható áttekintést ad. Az elsőkötetes költőknél pedig sokkal izgalmasabb meglelni azt a kulturális örökséget, amit újraértelmezve és továbbgondolva fejlesztenek művelői. Másrészt az első kötet egy kicsit mindig összegzés is, számbavétel. De föl villanhat előttünk az alkotói légkör egy-egy tartománya, következethetünk bizonyos divattünetekre is. Megtudhatjuk kire „illik” ma egy valamirevaló kezdő költőnek hivatkozni, kiről és kihez kell verset írni, hogy az jobban eladható legyen.

Harmadrészt érdemes ilyen jellegű kalandozást végezni azért is, mert a ma kezdő költői a holnapi irodalom alakítói is lesznek. Végül úgy véljük a kezdeti „hivatkozás-repertoár” a későbbiekben leszűkül, azok maradnak csupán, akik valóban alakítólag hatnak az adott szerzőre.

⁸ Jánossy István: *Hódolat Horatiusnak* (Forrás, 1978/12.) című verse jó példa a modell alkalmazására, amellyel mintegy megemeli a vers ünnepélyességét.

Az öt év köteteit a teljesség igényével néztük át, nem tekintve, hogy hivatásos kiadó könyvéről van-e szó vagy egyéb kiadásról. Mivel életkor szerint is a fiatal költészetet volt szándékunk vizsgálni, az 1930 előtt született, de első kötettel az adott időszakban jelentkezett költőket nem vehettük figyelembe. Igazán az 1945 után született nemzedék hangjára voltunk kíváncsiak, azokéra, akiknek már nem lehetett emléküik 1945 előttről.

Végül 41 kötetet vettünk számba, 42 költőt lapoztuk át. (Benkő Attila és Sebestyén András 1975-ben egy kötetben jelentkezett.) Közülük 1945 után született 25 költő. A 41 kötetből 3 jelent meg magánkiadásban, illetve adta ki nem hivatásos kiadó. Ez utóbbi néhány kötetet azért vontuk be vizsgálatainkba, mert úgy véljük, elvileg magánkiadásban is jelenhet meg jelentős alkotás. Ámbár különösebb erőfeszítést nem tettünk az így megjelent kötetek föllelésére. Egyébként ezen kiadványok terjesztése sem megoldott.

A 41 kötetben 204 hivatkozást találtunk. Ha egy kötetre átlag 50 verset számítunk, akkor ez az összes versek 10%-a. Tehát minden ötödik vers szekunder élményről árulkodik. Ha csupán ezen versekből állítanánk össze kötetet, négyre futná. A 204 közül 67 vers homlokán található tiszta ajánlás, a szándék ezen verseknél a legvilágosabb. Egy részük baráti levélként is fölfogható, néhány évfordulós alkotás, több búcsúztató tartozik ide. A 67 versen kívül jócskán akad olyan is, amely egyértelműen ajánló vers, csupán a szerző nem tartotta fontosnak a mű alá írni a formulát. Így Nagy Gáspár: *A tél elé* című műve, amely a mesterhez, Kormos Istvánhoz szól. Erről nemcsak a záró sor győz meg: „Nakonxipánban hull a hó”, és a precíz idézőjel-használat, amire Nagy Gáspár másutt is kényesen ügyel, de a vers kormosi szerkezete, modellje is. Így a kollekciónak mintegy a fele fogható föl tulajdonképeni ajánló versnek. A maradék zöme szereplőre, a költő más személy helyzetébe képzei magát, és az elképzelt helyzettől sugallt monológot mondhat el vele. Így Benke László:

Ady szavai Petőfihez, Pinczési Judit: *Dózsa György imája* című verse, és a példák még szaporíthatók.

Az egyik véglelet Iluh István, Bali Brigitta, Nádasdi Éva neve jelzi, az ő kötetükben nincsen hivatkozás. Ez persze nem jelenti azt, hogy semmiféle örökséget nem vállalnak föl, csupán nem leltünk idézeteket, ismert modelleket kötetükben. A másik véglelet Villányi László 13 verssel, Vaderna József 11, Nagy Gáspár 19, Fenyvesi Félix Lajos 13, Borbély János 14 verssel jelenti. Ez persze csak számszerűség, a köteteket esztétikailag nem minősíti.

Talán nem érdektelen, ha Nagy Gáspárt külön is kiemeljük társai közül, hisz föltételezésünket az ő első kötete látszik legmarkánsabban igazolni. Hogy kötete az évtized egyik jelentős műve, azt az is jelzi, hogy szinte majd minden folyóirat recenzálja.⁹ Legtöbb kritikusa a hivatkozások nagy számát is főlemlíti, sőt Tornai József a fejlődés útjaként jelöli meg a különbözést. Úgy véli azonban, hogy a minták, ismert költői lehetőségek próbálgatása nem a tehetségtelenség jele, gyakran éppen az erős, kutató, tájékozódni akaró, a minél szabadabb választást igénylő lírai én megnyilvánulása.¹⁰

Ír verset Illés Árpád képeire, Kondor Béla emlékére. Ajánl Pörös Gézának, Molnár Mátyásnak, Tamási Áronnak, a *Kapu-állító* szerzőinek, az *Elérhetetlen föld* költőinek, Nagy Lászlónak, Kósa Ferencnek. Néhány szerepvers is található a kötetben, így a *Hérodotosz följegyzéseiből*, az *Armstrong a Holdról* című. A 204 vizsgált vers egyik kollázsát is ő írta *Három kézjeggyel* címen. József Attila, Ady Endre, Petőfi Sándor versekből „vágta össze”, s ha teljes Nagy Gáspár-i versegész nem is lett, izgalmas kísérlete a kötetnek.

Könyvét olvasva mégis egy név, Nagy László neve marad meg bennünk. Nem véletlen ez, hisz tele van Nagy László

⁹ Új Írás, 1975/11.; Alföld, 1975/8.; Élet és Irodalom, 1975/32.; Kritika, 1976/3.; Tiszatáj, 1976/10.

¹⁰ Tornai József: *Biztatás különbözésre*. Forrás, 1976/4.

kedvenc és ismert szavaival, képeivel, „Emeli csillagos fejét / imént született kiscsikóm, . . .” „döndülhet orgona, cimbalom / foszforeszkál vérünk porhavad . . .” A csikó- és ló-motívumok szintén a mesterre vallanak. Néhány darab még mondatszerkesztésében is Nagy László vers. Az ő esetében könnyű helyzetben vagyunk, hisz egy vele készült interjúban maga is vall a Nagy László-élményről:

„Nagy László *Arccal a tengernek* című kötete alapos átolvasásra csak a két antológia után került a kezembe. (Az *Elérhetetlen föld* és a *Kapuállító* című antológiákról van szó. – B. L.) Egy hétig hátat fordítottam a szombathelyi tanítóképző előadótermeinek. Betegszobába feküdtem, pedig csak az izgalomtól voltam lázas. Aztán »belebetegedtem« a versek gyönyörűségébe. Már nekem is fájt a szívem, mint a költőnek Az angyal és a kutyák című versében, és mintha csoda történt volna, a betegszoba ablakából láttam, hogyan szakad kint novemberben a hó. Lavinaként sodorták tagjaimat az olyan versek, mint a *Születésnapra, Jártam én koromban, hóban*, vagy a hosszabbak közül a *Rege a tűzről és jácintról, Búcsúzik a lovacska, A Zöld Angyal.*”¹¹

Jegyzékünket vizsgálva elsőként arra vagyunk kíváncsiak, találunk-e a 42 szerző között érintkezési pontokat. Pontosabban, egymáshoz szóló ajánlás szerepel-e kollekciónkban. Csupán 3 szerzőnél bukkantunk ilyen versre. Pátkai Tivadarnak Borbély János (*Filmrészletek*) és Villányi László is ajánl verset (*Kölyökbarátomnak*). Villányinak pedig Borbély János, Borbélynak Pátkai Tivadar. Nem véletlen ez a hármas kapcsolat, melynek Pátkai Tivadar a legegényibb tagja, barátságuk régi keletű. Mindhármójukat Kormos István segítette, erről mind-egyiküknél vers is tanúskodik.

Rajtuk kívül ilyen kapcsolatra nem bukkantunk. Persze az egymásra gyakorolt hatást az is gátolta, hogy majd egy időben jelent meg kötetük, és valójában egymás köteteinek megisme-

¹¹ Görömbei András: *A lelkiismeretet nem lehet elaltatni.* – Beszélgetés Nagy Gáspárral. – Alföld, 1977/4.

rése után alakulhat ki – habár ez manapság nem divat – szellemi, baráti kapcsolat.

A továbbiakban emeljünk ki néhány nevet, nézzük meg kik szerepelnek gyűjteményünkben és milyen arányban. Ady Endre kezdi a sort 4 verssel. Nem meghatározó az összes ajánlásan belül. Kicsit többre számítottunk, hisz úgy véljük az évforduló több hozzá ajánlott verset produkált. Erről győz meg bennünket folyóirat-búvárkodásunk is.¹² Akik most utalnak rá (Benke László, Borbély János, Nagy Gáspár, Sebestyén András) sem Ady alkatú költők, hangjuk lágyabb, lírai alapállásuk más. Valójában egyik vers sem igazán ajánló vers. Nagy Gáspár Három kézjeggyel című kollázsáról már szoltunk. Sebestyén András és Benke László verse pedig szerepvers. Mindketten Ady szerepébe képzelik magukat. Benke *Ady szavai Petőfihez* című verse Ady versmodellt is kívánna, de ha a cím nem tartalmazná Ady nevét, az olvasó legkevésbé éppen őrá gondolna. Borbély János műve bár jócskán tartalmaz adys fordulatokat, inkább csak kísérletnek fogható föl, tipográfiai érdekességnek.

Nem így a *Kettévág megfelelez* című verse, amely valóban ajánló vers, és Ágh Istvánhoz íródott. Ághra egyedül ő utal, említett verse egyben cikluscím is, ami még jobban aláhúzza ezt a művet. Sőt, a kötet homlokára is Ágh István-idézet került, ami egyértelműen ideálválasztásnak tűnik. Igaz Ágh költészetét azért is tarthatja külön becsben Borbély, mert ő volt az, aki a kezdeti lépéseknél Kormos István mellett segítette.

Arany János két verssel szerepel gyűjteményünkben, mindkettőt Fecske Csaba írta. Szerencsés választás ez, hisz Fecske verseinek forrásvidékét jelzi. Több verse is emlékeztet bennünket Arany lírájára, egyszerű formában, ismert színekből és

¹² Kiss Irén: *Engem Ady szeretne.*; Pető Sándor: *Ady 1977.*; Matyinkó Sebestyén József: *A te mosolyod éget.* Mozgó Világ, 1977/5.; Hideg Antal: *Ady Endre idegen zsoldban.* Forrás, 1978/9.; Hegyi Gyula *Mégis lobog.* Népszava, 1977. nov. 19.

illatokból komponálja műveit. Közismert, költészetünkben természetessé vált eszközöket használ. *Arany estéje* című verse is áttetsző, tiszta, igazából izgalommentes 8 sor, nosztalgia.

Fenyvesi Félix Lajos *In memoriam Bibó Lajos* című verse az igazi meglepetés erejével hatna, ha nem lenne csak gesztusvers. Bibó Lajosra igazán nem mondhatjuk, hogy divatos író napjainkban, akihez minden kezdő költőnek verset illik írni. Itt sem a művek hatása mutatható ki, csak a barátság íratta a verset szerzőnkkel.

Pintér Lajos *Mint nagytestű lassú madarak* című versét Milos Crnjanskinak ajánlja. Nem meglepő ez, hisz a Kecskeméten élő költő több tanulmányban is bizonyította, hogy szereti és ismeri a jugoszláviai irodalmat.

Csoóri Sándornak két verset ajánlottak. Az egyiket Pátkai Tivadar *Túlön túl* címmel, a másikat Vaderna József *Képek* címen. Az első érdemel nagyobb figyelmet, Pátkai versén érezni azt, hogy nem csak divatból ajánl verset, de szereti és érti választott költőjét: „szerep neked is jutott volna / összerakódsi, logikatorna – / te mért nem játszol? ”

Előkelő helyet foglal el Dózsa György 7 verssel. Igaz, Baka István egymaga háromban is említi. Nagy Gáspár *Gyönyörű bűnt* címmel a jobbító szándékú lázadás megtestesítőjeként ünnepli:

„Gyönyörű bűnt hagytam rátok,
a lázadást, mely több mint Dózsa György;
mit bánom, ha több az áruló,
de lázadót is teremjen e föld!”

Pintér Lajos *Anti-Dózsa* című verse, amely kötetének legjobb darabja, nem is igazán ajánló vers, inkább a példa és mai valóságunk szembesítése. Itt Dózsa csak ürügy.

Mindhárom Hölderlinhez írt verset jellegtelennek tartjuk. Csak Kemenczky Juditnak sikerül érinteni Hölderlin Hellasz harmóniája utáni zaklatott vágyódását. Labancz Gyula *Hölderlin a telefonnál*, valamint Papp Mórió *Hasadék* című műve csak a felszíni kapcsolódási lehetőségeket ragadta meg.

József Attila népszerűsége nem jelentett meglepetést. A vizsgált költők legjobbjai a József Attila hagyományokat ápolják. Hatása legtöbbjükénél ajánlások nélkül is kimutatható. Megkockáztatjuk: nem ezek a kötetek legjobb versei, túlon túl ismert motívumokból épülnek. Még Tóth Erzsébetnél is zavar egy kicsit a vonat motívum, pedig az ő versét tartjuk a leg-
 őszintébbnek a 9 közül: „Utolsó álmomban vonat-arcod volt, / sötét, erőszakos vonat-arcod, / és tele volt bogárral a kenyered.” (*József Attila a mama sírjánál.*) A versek zöme ál-lázadás, ideálkeresés. Tóth Erzsébeten kívül Borbély János, Katona Judit, Labancz Gyula, Nagy Gáspár, Szilágyi Ákos, Turbók Attila, Villányi László jegyzi. Valódi ajánlás ebben a csokorban nem is található.

Ha elfogadjuk azt a tételt, hogy az utalásos versek esetében a költő saját elgondolásait nagy példákkal szembesítve fejezi ki, és megvallja személyes kapcsolatát is,¹³ akkor pályakezdő költőink különösen nehéz helyzetben vannak, hisz a példaképre hivatkozva kell szuverén művészi alkotást létrehozni. Egyben korukról is lényegeset mondani, ami az igazán nehéz feladat.

Talán Kormos István esetében jelentkezik az a többlet, amikor a vers alá írt név nem csupán lobogó. Érthető is az őszinteség, a természetesség ezen verseknél, hisz Kormos István szerepe fiatal költőink pályára kerülésében közismert. Okkal búcsúzkodik Benke László, Borbély János, Nagy Gáspár, Pátkai Tivadar, Petróczi Éva, Tóth Erzsébet és Villányi László. És üt szíven Tóth Erzsébet *Nagyon siessen* című verse: „... milyen csöndbe vagytok / miért nem kiabál senki? / biztosan tudjátok hol van / ha találkoztok vele / azt üzenem: nagyon siessen”. Ezeknél a verseknél tapinthatunk rá az eddig annyira hiányolt minőségi kapcsolatra.

¹³ Görömbei András: *Képtelen pillanatkép. A magyar líra 1978-ban.* It, 1981/1. 3–35.

Két Lenin című vers szerepel a gyűjteményben. A jelentősebbet Nyilasy Balázs írta, amely visszafogottságával nyerte meg tetszésünket, és azzal, hogy elkerülte a téma buktatóit. Póztalan, nem heroizáló mű ez, valójában szerepvers. A másik Turbók Attila alkotása.

Nagy Lászlónak egy verset ajánlott Nagy Gáspár, másnál nevével nem találkoztunk. Ez meglepő, hisz mint jeleztük, többen is nála iskoláztak, hatása legtöbbjük kötetében ott munkál. Meglepően kevés számú B. Nagy Lászlóhoz, Kondor Bélához, Szilágyi Domokoshoz ajánlott verset találtunk. Úgy látszik kevesebb szűrődött be ezen művekből a kötetekbe, mint azt egyszerű folyóirat-olvasóként sejtettük. Nagy Gáspár *In memoriam B. Nagy László* című verse az, amit cím szerint is érdemes megemlítenünk. Villányi László *J. A. B. N. L. L. Z. . . .* című versét pedig csupán divattünetként könyvelhetjük el. Ugyanis semmiféle minőségi kapcsolat nem mutatható ki a hivatkozó és a hivatkozottak között. A vers nem mentes a képzavaroktól sem:

»Leült szemközt a Nap
Csomagja nincs.
Farkasszemet nézünk.
Én bírom tovább.
Kezünk párna- ajtócsapódásig
aztán személyigazolványt keres.
„Igen ő is hozzánk . . .
mindenki hozzánk tartozik.«

Versteremtésre valószínű csupán a *tett* serkentette költőket.

5 vers sorakozik Petőfi neve mögött, nem igazi ajánló vers egyik sem. Neve inkább ürügy napjaink és a múlt forradalmiságának szembesítésére. Baka István, Benke László és Pintér Lajos jegyzi, valamint Nagy Gáspár kettő verssel is:

Nem ragadtak meg bennünket a Radnóti nevével jelzett versek sem. Igaz, csupán négyvel szerepel listánkon, és a négy költő közül a legmarkánsabbnak tartott Pintér Lajos *Radnóti*

ólomarca előtt című műve sem a kötet legjobb darabja. Talán Radnóti esetében is erősebbnek bizonyult a tragédia, a tragikus költősors, mint maga a költészet.

Balázsovics Mihály írta a gyűjtemény másik kollázsát *Keszt-helyi Rezső* verséből. Ez a műfaj, ha nem is ismeretlen a lírában, inkább a festészetre jellemző. Aragon szerint alkalmazása „a festő bizonyos kétségbeesésére vall, amely egyúttal a világ átértékelésével jár”.¹⁴ Úgy véljük igaz ez a lírára is; kísérlet az önkifejezés legadekvátabb formájának megtalálására. Az első köteteket akár ilyesfajta kísérletezésnek is fölfoghatjuk, és így értékelhetjük az álarcpróbálgatásokat is.

*

A 204 vers közül 140 magyar személyhez szól, ez az arány imponáló. Semmiképp sem látszik igazolni, hogy oly erős lenne a külföldi hatás, mint azt oly sokan fiatal költőink szemére vetik. Inkább azt a tanulságot szűrhetjük le, hogy költészetünk legnagyobbjait, a legnemesebb célokért küzdőket választják példaképül költőink. Ideálválasztásról tanúskodnak ezek a versek, kevés köztük az ál-lázadás. Elsősorban irodalmi példákat emeltünk ki, mert ezek vannak túlsúlyban. De az irodalom mellett a festészet alakjai képviselik a második vonalat. Így ajánlottak Chagall, Csontváry, Egrý, Gauguin, Van Gogh, Gulácsy emlékére is verset, és modern korunk nagy hősei (Armstrong, Amundsen, Einstein) sem maradnak ki a sorból.

*

Az említett nevek világosan körülhatárolják fiatal költészetünket, egyértelműen kitetszik: költőink a líra folytonossága mellett tesznek tanúbizonyságot. Igaz, sorolhatnánk még tovább a neveket, megemlíthetnénk azokat, akik ugyan név

¹⁴ *Világirodalmi lexikon*. 6. köt. 411.

szerint nem szerepelnek, de hatásuk áttételeken keresztül kimutatható. Most azonban azokra voltunk kíváncsiak, akiket a költők név szerint is említettek, illetve világosan utaltak rájuk. Ki ezért, ki azért. A miéltre a legnehezebb választ adni, de azt azért biztos leírhatjuk: a divat, a könnyebb „eladhatóság”, a hátsó szándék kevés nyomát találtuk. A mások által kölcsönzött lobogó nem arra szolgált, hogy alatta masíroz-zanak be a költészetbe. Sokkal inkább választást, hitvallást, kiállást jeleznek ezek az alkotások. És társkeresést is a költői helyzet változásai közepette. Görömbei András írja:

„... kétségtelen tény, hogy az utalásos és portréversek nagyobbik fele utánzás, adott motívumok és élettények stilizált összeszerkesztése, nem szuverén vízió és ítélet, hanem olyanfajta másolás, amelyik csak a kezdő költők esetében tölt be érdemleges tanulói funkciót, másoknál inkább csak a versírógép működését jelzi.”¹⁵

Úgy véljük, jelen esetben e nagyon fontos tanulói funkció került előtérbe. Mert az sem mellékes, hogy ki kinél iskolázik.

BÖRÖNDI LAJOS

A MONISTA IRODALOMFELFOGÁS ESÉLYEI

(SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY
KÍSÉRLETÉNEK ELMÉLETI TANULSÁGA)

„A mélyen gondolkodót nem páforgulások, hanem a kezdettől meglevő feltételezések mindig újabb átgondolásai jellem-zik” — írja Kölcsey-tanulmányában Szegedy-Maszák Mihály. Ezt a tételt a nagy reformkori költő-kritikusra fokozottan igaznak érzi, mert az gondolatkörét, ha tágította is, elsősorban elmélyíteni törekedett, s eszmerendszerének fejlődése „szerves

¹⁵ Görömbei András: *Képtelen pillanatkép*. 9.

egészet” képez. (116.) *Világkép és stílus* című tanulmánykötetének végére érve e megfigyelésekből kihallani véljük a szerző saját legbenső törekvését, gondolkodói alkatának vonzódását is. Szellemi gravitációja őt a racionális, fogalmakban kidolgozott gondolatrendszer felé kényszeríti, melynek kiépítése után az új művekkel és elméletekkel való szembesítés normakészletének állandó továbbfejlesztésére ösztönzi, s ehhez további hajtóerőként járul a Kölcsény által is felismert két statikus véglet veszélyének belátása: „a gondolatrendszerek elvetése bizonytalansághoz, egy adott rendszerrel való azonosulás viszont korlátoltsághoz vezethet”. (142.) Amikor e folytonos rendszerfejlesztés első kötetnyi eredményét kritikai vizsgálatnak vetjük alá, jól látjuk, amire a tőle származó, nevével megpecsételt s így előszónak tekinthető fülszöveg is figyelmeztet, hogy e tanulmányok szerzőjének „fölfogása sokat változott a tíz év alatt, mely során írta őket”, elsősorban mégis a gyűjtemény elméleti összetartó erejét méltányoljuk. Részben talán a kötet anyagának előzetes egységesítő megszerkesztése, bizonyos tanulmányok kihagyása, illetve átírása jóvoltából, de még inkább közös problémaviláguknak köszönhetően, a különböző időpontokban született írások ugyanazon rendszer felé törekszenek, ami lehetővé teszi, hogy ne külön-külön, szemléletváltások közti nyugvópontokként, hanem egyazon rendszer továbbépítésének folytonosságot megőrző állomásaiként értelmezzük őket. Ezt a néhol implikációkban lappangó, többnyire tételelesen megfogalmazott, s mindenkor ritka tudatossággal kezelt fogalomrendszert, vagy ahogy az előszó nevezi: „elméleti keretet”¹ próbáljuk meg a különböző tanulmányokban elszórt, de egymáshoz húzó megjegyzések összeillesztésével előbb rekonstruálni s egybe ismeretelméleti, irodalomfelfogásbeli és

¹ Vö. Northrop Frye „conceptual framework”-jével. Nemcsak a terminusok átfedésére, hanem használatuk és implikációik hasonlóságára I. N. Frye: *Anatomy of Criticism. Four Essays*. Princeton, New Jersey. 1971. (Első kiadás: 1957.) 6–7.

nyelvszemléleti következetességét ellenőrizni, majd szemügyre venni kölcsönhatását a beléhelyezett irodalmi művekkel s kipróbálni pszichológiája, terminológiája és filológiája teherbíró képességét, végül az elméleti tanulság leszűrése után mind-ebből, a komoly teljesítménynek kijáró s szerzőjétől sem idegen szigorral, a teljesítmény kritikátörténeti összértékére következtetni.

Irodalomtörténeti gondolatrendszerét igényesen átgondolt ismeretelméleti alapokra építi. „A valóság közvetlenül nem, csak megalkotott jelrendszer segítségével ragadható meg, a jelrendszer pedig azt is átalakítja, amit érzékelünk vele” – ezt a megállapítást véljük alapzata sarkkövének. (373) Két fontos tételét kapcsolhatjuk logikusan hozzá. Az egyik: a műalkotás mint jelrendszer sohasem lehet teljesen „természetes” vagy „átlátszó”, valószerűsége „sosem abszolút kategória”, legfőbb fokozatnyi eltérések lehetségesek a „mindig konvenció jellegű” művészi jelrendszer megalkotottságának érzetében. (373–4., vö. 513.) A másik: nemcsak a mű alakítja át a megjeleníteni kívánt valóságot, hanem a befogadó is a művet; „a befogadó szerves része az általa felfogott üzenetnek, nem fejtheti meg azt anélkül, hogy meg ne változtatná.” (394.) A műalkotás „csak befogadva létezik” (416.), már „lényegénél fogva csakis értelmezett formában létezhet, jelrendszere pedig egyedül a befogadó és az alkotó jelrendszerének összhatásaként fogható fel”, azaz a szerző elhatárolja magát az „empirista leírás” híveitől, akik a műnek „semleges jelrendszert” tulajdonítanak, amely különválasztható „az alkotó és a befogadó kompetenciájától”. (377.) Egyrészt a „jelrendszer alapegységei nincsenek közvetlenül adva az érzékelés számára; a befogadónak kell megkonstruálni őket” (376., vö. 466.); másrészt a műalkotás jelentése csak a konvenció történeti tudásának birtokában fejthető meg (385.); az esztétikai tárgy „tagolódását” tehát a „formaérzékelés” és a „kulturális örökség” együttesen határozzák meg. (392.) Az olvasó óhatatlanul egyszerűsít és szubjektív elemet ad a műhöz (394.), aszerint, hogy milyen más művek

társaságában s milyen befogadói kultúrával közeledik hozzá. (405., 474–5.) Az a megfigyelés, hogy a „befogadó saját korábbi befogadói tapasztalataiból elvont kritériumok alapján ítéli meg a művet”, nemcsak az értékítéletre, hanem az érzékelésre is vonatkozik, összhangban e felismerés legbátrabban általánosított változatával: „Az elméletet sosem a tényekre viszik rá, ellenkezőleg: a tényt az elméleti megközelítés teremti meg.” (478.)

Az utóbbi sarkított megfogalmazás nyilván nem azt jelenti, hogy az elmélet korlátlan szabadsággal teremti a tényeket s a valóságnak egyáltalán nincs szerkezete, hanem valószínűleg (és remélhetőleg) úgy kell értenünk, hogy a tények az elmélet látószögéből határolódnak le a valóság egészéről, perspektivikusan egyszerűsítő elvonatkoztatás eredményei, s az észlelt kép alany és tárgy összegeződése. Ha így értelmezzük a szerző episztemológiai álláspontját, az is kirajzolódik, hogy milyen irányból próbálja meghaladni a művek korabeli jelentésének rekonstrukciójára, illetve a mai jelentésük kibontására törekvő módszerek dilemmáját, s igyekszik túljutni „a mű történetisége és jelenlegi érvénye” közti szükségtelen ellentétben, melynek „meghaladása a marxista irodalomárokra vár”. (15.) Számára ugyanis a „költőileg megformált ideologikum olyan változó viszony, mely egyaránt függ a szöveg keletkezésének és befogadásának történeti meghatározottságától” (17.), s ezért noha a műveket csak a hozzájuk tartozó konvenciók ismeretében értelmezhetjük (375., 385.), az utólagos belemagyarázások sem jogtalanok, mert „hozzátartoznak a műalkotás létformájához” (377–8.); tehát minden olvasat már az ismeretelméleti alaphelyzet következtében az egykori konvenciók előhívásának és az utólagos átértelmezésnek szükségszerű együttese. Ez a szerző szerint láthatólag nem zárja ki az olvasatok helyességi rangsorolhatóságát, a „tévedés”, „félreolvasás” (478.), „félreértelmezés” (előszó) és „félremagyarázás” (466.) felismerhetőségét és bírálatának kötelezettségét, de kizárja a véglegesen autentikus olvasat lehetőségét. Hasonló a helyzet mű és világ

viszonyában is: egyfelől a közvetlen megjelenítés lehetetlensége történetietlen fogalomká degradálja a valóság „végleges leképezését”, másfelől „a konvenciók történeti létének” felismerése megóv az olyan végletektől, mint a szolipszista individualizmus vagy a viselkedéslélektani relativizmus. (384.) Amiként a mű nem tudja a valóság végleges és teljes leképezését adni, ugyanúgy a befogadó sem lehet képes a mű ilyen letapogatására, mert az nem nyelv (*langue*), hanem beszéd (*parole*) jellegű „különös megvalósulás”; nem tények zárt rendszere, nem pusztán a konvenció testet öltése, hanem „történés: olyan tényezők kölcsönhatása, melyek között változók is akadnak”. (386., l. még 13.) A mű befogadásbeli letapogatásának túl kell mennie az általános „formula” meghatározásán, s a különös „forma” megismerésére kell törekednie, noha ez a megközelítési módban szükségképpen rejlő „egyszerűsítés” (Előszó és 394.) miatt maradéktalanul nem sikerülhet. Az egyszerűsítés pedig „magában rejtheti a félreértelmezés lehetőségét” (Előszó, vö. 466.), de csak akkor vezet tényleges félreértésre, ha a „letapogatás” annyira elégtelen, hogy „csak a mű tervezetűl szolgáló általános formulát ismeri fel, nem a különös arányt”. (393.)

Irodalomelméleti elvkészletének episztemológiai mélyszerkezetét azonban a szerzőnek sem sikerült maradéktalanul letapogatnia. Mert ha a műalkotás csakis a befogadásban és csakis értelmezett formában létezhet, ha a befogadó szükségképpen csak úgy fejtheti meg a jelentését, hogy közben meg is változtatja, s ha az üzenet csak már megváltoztatott olvasataiban hozzáférhető, akkor föl kell tennünk és meg kell válaszolnunk egy itt homályban maradó kérdést: *mit s mihez képest* változtat meg az értelmezés? Van talán az olvasatok mögött egy általunk megkonstruálatlan s mégis körülhatárolt, Ding an Sich mű és üzenet, s ez lenne egyszersmind az olvasatok rangsorolhatóságának és a „félreértelmezés” kiszűrésének mértékadó mintája? Csakhogy ha van is, honnan származik, miben áll, hol s hogyan létezik? Hiszen azzal, hogy a műalkotást

csakis értelmezett, azaz a befogadás során máris átalakított állapotban tartjuk lehetségesnek, veszélyesen közel kerültünk mű és olvasat teljes azonosításához, s egy ilyen mögöttes, megkonstruálatlan és számunkra közvetlenül hozzáférhetetlen jelentés létezési módját, bármi legyen is az, olyan szűk térre szorítottuk, hogy megfogható, alapul vehető kritériumot nem tud szolgáltatni. A szerző maga is tudatában van annak, hogy „az átértelmezés megengedésével könnyen elveszíthetjük a kritériumot, melynek alapján elvileg különbséget lehet tenni helyes és helytelen műértelmezés között” (96.), de úgy érzi, sikerül elkerülnie e veszélyt a műhöz tartozó konvenciók átértelmezésbeli szükségességének kikötésével; valójában, ha más okból is, mégiscsak elveszti e kritériumot. Mert hiába fogódz-nánk abba, hogy „a műértelmezés részben a műben testet öltő jelrendszerek rekonstruálását jelenti” (377.); ha egyszer csakis az a valóság, amit a befogadó már olvasattá alakított át, akkor a mű mint tárgyszerű kritérium megsemmisül. Az olvasatok hierarchizálhatóságának s a kritika értékelő funkciójának problémáját, hacsak az értékítélet jelentőségét Frye nyomán nem akarja minimumra szorítani (aminek e tanulmányok ítélkezésbeni tobzódása mond ellent), csak úgy lehetne megoldani, ha vagy az olvasat előtti (vagyis olvasatokon túli) mű létezési módját és normatív szerepre való alkalmasságát tisztázza, vagy az értelmezések rangsorolhatóságának más alapot teremti. Az autentikus, „helyes” értelmezés igénye azt sejteti, hogy az első megoldáshoz húz, az „utólagos belemagyarázások” lételméleti apológiája viszont azt, hogy talán az utóbbi megoldás valamilyen változatát tartogatja tarsolyában. (Némiképp hasonló kifejtésbeli hiátusra nemcsak mű és befogadó, hanem valóság és mű viszonyában is rávilágíthatnánk.)

Ez az egyetlen homályban maradó ismeretelméleti előfeltevés azonban nem hiúsítja meg a szerző kísérletét arra, hogy az episztemológiai alapvetésre monista irodalomelméleti gondolatrendszert építsen föl, melyet azután elemzői gyakorlatában próbáljon meg érvényesíteni. Megközelítésmódjának

monizmusa tudatos, sőt programszerű; az eddigi magyar elemzések, úgymond, többnyire dualista szemléletből fakadtak, „ezzel szemben olyan monista elemzés igényét érezzük, mely az egész művet úgy határozza meg, hogy azt egyszerre lehet formaként és tartalomként felfogni”. (14.) Nem ítéel kedvezőben a modern külföldi kezdeményekről sem; még az egyébként tisztelt (12.) és egyes (például ismeretelméleti) gondolataiban követett² Frye mítosz-kritikája is „a művel kapcsolatba hozott eszmeiség eleve megformált jellegét” hangsúlyozza szerinte (13.), s így, ha finomítva is, „forma és tartalom statikus kettősségének” szintjén reked meg, a mű egészének vizsgálata helyett annak részére szorítkozik. Az efféle kettősséget ő igyekszik kiküszöbölni: az irodalmi mű világképe az ő szemében nem valamely okként eleve létező bölcseleti világkép következményszerű irodalmiasítása, hanem a bölcseletivel egyidejű, sajátos, viszonylag önálló képződmény, melynek tanulmányozásához olyan „fogalmi nyelv” szükséges, amelynek „minden eleme egyszerre jelöl eszmeiséget és formát”. (21. és előszó) A monista műértelmezésnek megfelelő „elemzés során a tartalom és a forma nem különül el egymástól” s a mű „ideologikuma” nemcsak ontológiai, hanem történet-filozófiai értelmezést is kap. (15.) Nyelvi anyag és költői világkép elválhatatlanságával függ össze az is, hogy „a mű ideologikuma előrehaladó differenciálódás során bontakozik ki”, ami a befogadó szempontjából annyit jelent, hogy „a szöveg elolvasása előtt hiányában van annak az igazságnak, amely a befogadás alatt fokozatosan jön létre”. (13.)

Ezt a programot akkor érthetjük meg teljesebben, ha megvizsgáljuk, milyen módszereken akar túllépni, s eközben milyen kezdeményekre támaszkodik. Mindenekelőtt a hagyományos esztétörténet irodalomközpontú felhasználhatóságát veti el, mert ez a tudományág az irodalomra vonatkozó ismereteket nyújt ugyan, de hajlamos a művek gondolati forrásait

² Vö. Northrop Frye: *I. m.* 3–29.

esztétikai hatásuk magyarázataként felkínálni, holott formájuk elemzéséhez nem tud támpontot adni, s így forma és tartalom dialektikája értelmében tartalmukat sem lehet képes meghatározni. (9–10.) Nem érhetjük be szerinte a művelődéstörténettel és szellemtörténettel sem, mely utóbbi egységes korokat tételez fel (29.), s nem juthat el a „költőileg megformált világkép” egyediségéig. Hasonlóképpen túl kell lépnünk a „csak történeti ismereteket közlő pozitivista és a csak értékelő impresszionista” megközelítésmódon, mely „egyaránt a teljes viszonylagosság gondolatához jut”. (15.)

A szerző monista „történeti poétikája”, mely a művet múlt és jelen összegeződéseként és egyedi tartalmi-formai képződményként fogja fel, a „monista irodalomfelfogás” és „monista műértelmezés” igényében elődeiként az orosz formalistákat, az amerikai újkritikusokat és Heideggert tartja számon (14.), inspirációért azonban, ha nem is mindig tudatosan, mélyebbre nyúl vissza a múltba. Amikor „a szövegnek mint egésznek a tartalom és forma azonosságából kiinduló elemzésével” (20.) vél más módszerrel feloldhatatlan ellentmondásokon túljutni, akkor ugyanarra a gondolatra épít, amely egyes újkritikusok monizmusának is termékeny kiindulópontja volt: a romantikus irodalomelmélet organikus formaértelmezésére. Amikor arról ír, hogy a monista elemző felfogása szerint „a tartalom saját belső logikája szerint szervezi meg a szerkezetét” (13.), nagyon közel jár ahhoz, ahogyan August Wilhelm Schlegel (és nyomában Coleridge) az organikus formát meghatározta.³ Azzal, hogy „szerves”, sűrűn él, s szinte mindig elismerésképpen, a „szervetlent” ellenben kifogásként használja (292.), ami nála a romantikus poétika nézőpontjának átvételére utal. Noha azzal utasítja el Lukács álláspontját, mely a lírában megformált valóságot *in statu nascendi* előttünk teremtműdő természetnek

³ August Wilhelm Schlegel: *Über dramatische Kunst und Litteratur*. I–III. Heidelberg, 1817. III. 8.

(*natura naturans*) tekinti, hogy ez csak a romantikus lírára érvényes, s nem általában a lírára (554.), a szerves forma eszményét, melyet joggal tart a romantikus költészetszemlélet „sarkkövének” (125.), ő is hasonló módon terjeszti ki mindenfajta művészetre: a „tisztá ismétlés” művésziatlenségének forrását a „gépiességben” látja, „mert ez szöges ellentétben áll a művészet egyik alapvető célkitűzésével, a szerves forma eszményével”. (416.) Másutt „nagy meglátásnak” nevezi a romantikus fölfedezést, „mely szerint a nyelvet nem használni kell, nem a meglévőből kell válogatni – mint a klasszicisták hirdették –, hanem új nyelv megalkotása a feladat” (180.), s Vörösmarty újító metafora-teremtésében a költői nyelv későbbi összegezőinek előfeltételét látja, a 19. század második fele költészetének „viszonylagos szegénységéhez” viszont a nyelvteremtő Vörösmartyról való megfélekedés is hozzájárult (180., l. még 219.).

Mindezzel nemegyszer ellentmondásban bár, ígéretes nyomait látjuk olyan törekvésnek is, mely a romantikus poétika meghaladására s a monista irodalomelmélet új megalapozására irányul. Megállapítja ugyan, hogy Berzsenyi „forma és tartalom, nyelv és gondolat azonosításával nemcsak Kölcseynél, hanem Erdélyinél is közelebb jutott a romantikus költészet-felfogáshoz” (126.), s a „szerves forma gyakorlati megvalósítása és elméleti megfogalmazása” révén haladta meg Kölcseyt (125.), de vitájuk többi kérdésében az utóbbinak ad igazat, részben mert „az idő igazolta Kölcsey néhány lényeges fenntartását a romantikával szemben”. (126.) Másutt helyesen felismeri, hogy „tisztá szerves forma nem létezik a művészetben, mert ez teljesen tagolatlan, és ezért érthetetlen, egyszeri egységet jelentene”, s ezért a nagy művek szerves formája „egymásra játszott megszerkesztett formák kölcsönhatásának” eredménye. (210.) Ez a felismerés, tudván, hogy „a klasszicisták megszerkesztett, a romantikusok szerves forma megalkotására törekedtek”, talán már nemcsak a klasszicista, hanem a romantikus irodalomszemlélet meghaladására is utal.

Az organikus analógiát alkalmazó magyarázatok elégtelenségét sugallja akkor is, amikor a mű hiányos befogadói letapo-
gatását annak a tévedéséhez hasonlítja, aki bonyolultabb rend-
szert egyszerűbbel akarna magyarázni, például „az emberi tár-
sadalmat a biológiai lét törvényszerűségeire vezetné vissza”.
(393.) Ugyanezt kidolgozottabbban és programszerűbben fogal-
mazza meg, amikor K. E. Boulding nyomán sorba állítja a
rendszerfajtákat (váz, óramű, termosztát, sejt, növényvilág,
állat, ember, társadalmi szervezet), s megállapítja, hogy a
klasszicista esztétika a művet a termosztát analógiájával közeli-
tette meg, a romantikus pedig a növényével, ma viszont ezek-
nél „sokkal messzebb” kellene mennünk: a sort záró rendszert,
a társadalmi szervezet modelljét kellene alapul vennünk, mely-
től azonban „még igen távol vagyunk”, sőt egyelőre a roman-
tikus poétika következetes alkalmazása sem valósul meg,
hiszen a legtöbb szövegelemzés beéri „a statikus váz azonosí-
tásával”. (395.) Ez a gondolatmenet ellentmond ugyan annak,
hogy a kötet élére emelt programtanulmány a szöveg és a
társadalom szerkezete közt homológiát megállapító módszert
„a forma és tartalom statikus kettősségének (. . .) finomított”
változataként veti el (13.), de kirajzolja a szerző alaptörekvése-
nek végcélját: a romantika tanulságainak felhasználásával egy
azon túljutó, korszerűbb és önálló monista irodalomszemlélet
és módszer kialakításának eszményét.

Elismerésre méltó célkitűzés, mely már ebben a kötetben is
számos értékes részeredményt hozott; a szerzőnek az iroda-
lomtudomány mai állásáról adott diagnózisa azonban őrá is
alkalmazható: a romantikus poétika meghaladására törekedve
nemegyszer még annak következetes kiaknázása sem sikerül
neki; a romantika szerves monizmusának megújítása helyett
gyakorta az általa olyannyira elítélt korábbi dualizmusba
süllyed vissza. Aki ugyanis elmarasztalja a klasszicista nyelv-
szemléletet „nyelv és gondolat merev szétválasztása” miatt
(129.), s a szellemtörténet módszerét alapvetően hibásnak
tartja, amiért „az egyes művet mindig az alkotóban vagy a

korban már eleve meglevő eszme utólagos lefordításának tekinti" (11.), az csak önellentmondás árán írhatja, hogy Rousseau elidegenedés-felfogásának „egészét (. . .) *Az emberek és Az apostol* költője tudta lefordítani a költészet nyelvére." (53.) S ez nem egyszeri nyelvbtlás: az utólagos lefordítás analógiája makacsul visszajár, s nem tudjuk másképp érteni, mint hogy ilyenkor a bölcséleti világkép mégiscsak megelőzi a költőit. „Pope, Thomson vagy Csokonai még (az eredetileg Aquinói Szent Tamástól származó, Leibniz által átalakított) a létezők nagy láncolatáról szóló elképzelést fordította le a költészet nyelvére." (186–7.) Az 1810-es években Kölchey „az érzelmek teljes kiélését, a költői én megnövekedett mélységét fordította le a költészet nyelvére"; értekezéseiben „nem művészi, hanem tudományos nyelvre fordította le élményeit" (148.); egy „tételét" *Andalgások és Génusz száll . . .* című versében és Csokonai bírálatában egyaránt „felállította". (127.) „A romantikus költő mindig konkrét álmokképeket fordít le a költészet nyelvére" (180.). Schelling bizonyos következtetéseit „nálunk csak *A Délsziget* romantikus költője fordítja le művészi nyelvre." (54.) Kossuth és Petőfi legtöbbször „egyértelmű léthelyzeteket fordított le az értekező próza, illetve a költészet nyelvére" (155.); egy gondolat Petőfi hosszabb költeményeiben, lírai darabjaiban és prózájában egyaránt föllelhető. (282.) Paracelsus „a Teremtést tekintette a bűnbeesésnek, mert (. . .) egyből kettő lett", s szerzőnk feltételezése szerint „ezt a tételt fordítja le Madách a költészet nyelvére" (334.); a *Tragédia* egy részletében pedig „a költői textúra a vitalizmus gondolatát fordítja le a költészet nyelvére". (354.)

A tendencia plasztikus kitapinthatóságáért szaporítottuk a példákat, melyeket önmagukban talán védhetnénk, *ennek* a kötetnek elméleti koordináta-rendszerében azonban nem tudjuk elhelyezni őket, s ennél fogva következtelenséget kell a szerző szemére vetnünk. A 'lefordítást' nem értelmezzük betű szerint, de bármennyire eltekintünk is a megfeleltetés részletei-

nek vagy a lefordítás mikéntjének számonkérésétől, s bármennyire metaforikusan és nagyvonalúan értjük, nem szabadulhatunk meg lappangó előfeltevéseitől, implikációitól és következményeitől. Először is, van-e a költészetnek egységes nyelve, vagy, hogy a kötet terminológiájával éljünk, van-e 'jelentettje'⁴ annak a kifejezésnek, hogy 'a költészet nyelve', amelyre az átvett gondolatokat vagy akár saját élményt csak mintegy le kell fordítani? S ha van, miért nem tudjuk meg, mi az közelebbiről? S nem keveri-e mindenképp önellentmondásba a szerzőt? Hiszen, egyrészt, ő maga jelentős eltéréseket tételez fel egyes költői nyelvek között, amikor (mondhatnánk: dualisztikus módon) megállapítja, hogy „kevés olyan költőnk akad, kinél a versalak olyan döntő fontosságú tényező lenne, mint Csokonainál, aki érett költészetében kivételesen hangsúlyozza a forma kifejező erejét” (88.), vagy amikor a költői leírásnak azzal a típusával, melyben a „jelentés” megelőzi vagy követi a „képet”, szembeállítja Petőfi nagy leíró költeményeit, melyekben a kettő „párhuzamosan együtt fut” (243.), vagy amikor jelentő és jelentett – saját normáihoz képest – eléggé dualista szétválasztásával Alain Robbe-Grillet regényeinek eltérő nyelvhasználataira figyel föl. (513.) Másrészt arról a felfogásról, mely a költő nyelvét „az ideáltípusként értelmezett köznyelvtől” való eltérésekből véli felépülni, így ítélt: „Egy bizonyos ponton túl félre kell tennünk ezt a megközelítő módszert, és el kell ismernünk, hogy a műalkotás önmaga hozza létre a nyelvét.” A következő mondat, mely ezt indokolja, ugyanilyen kevésbé egyeztethető össze a költészet nyelvének fordításbeli célnyelvként való felfogásával: „Bármely szó poétizálttá válik, ha költői szándékkal megteremtett egyedi szöveg összefüggésrendszerébe helyezzük.” (217–8.) Bár itt, s helyenként másutt is a kötetben, a szándéokra indokolatlanul nagy hangsúly kerül, megkérdőjelezhetjük: akkor hát szerinte nem

⁴A szerző Ferdinand de Saussure terminuspárját ('jelentő' és 'jelentett') hasznosítja irodalmi művek elemzésekor.

inkább csak nyelvei vannak a költészetnek, egyedi és sajátos formációkban, nagyrészt a költő, sőt a mű által az alkalomra teremtve? S ha úgy véli, hogy az *Előszó*ban „a viszonylag önmagát teremtő nyelv (. . .) lényegében különbözött a népies Petőfi és főként Arany nyelvtisztító, halott trópusokat felújító nyelvétől” (219., l. még 180., 265. és vö. a *Töredékes gondolatok*kal, ahol Arany dialektikusabban és modernebbül kezeli ezt.⁵), nem zárta-e ki egyszersmind az egyébként sem megmagyarázott ’költészet nyelvének’ lényegi egyneműségét?

Elsősorban mégsem azért sejtünk itt önellentmondást, mert a költői nyelv feltételezett egyneműsége ellentmondani látszik a művek saját nyelveiről szóló tételnek. Ezt talán át lehet hidalni, aminthogy ebbe az irányba mutat a szerző egy kitért gondolatmenete is, mely meggyőzően össze tudja egyeztetni, hogy az egyedi mű „egyszerre több konvencióhoz folya-modik”, s mégis „saját jelrendszert teremt” (387.) Lefordítani azonban csak azt lehet, ami már megvan, s ennél fogva a lefordítás szükségzerű utólagossága is ellentmond jelentő és jelentett deklarált egyidejűségének. Hiszen éppen a szerző monista alapelveinek szellemében kérdezhetnénk: a műben megformált tartalom létezhet-e a műbeli megformálás előtt? Azonos lehet-e a „költőileg megformált világkép” a költő megírás előtti, akár prózában kifejtett eszméivel? Maga a szerző, amikor hű monista alapelveihez, helyesen állapítja meg, hogy nem: az önmagát teremtő műalkotás természete miatt *Az ember tragédiájának* értelmezését „nem oldják meg Madách előzetes vagy utólagos kijelentései”. (359.) Létezhet-e tehát a mű előtt az a valami, bárminek nevezzük is, amit már csak le kell fordítani „a költészet nyelvére”? Ez nemcsak elemi alkotás-lélektani ismereteinknek mondana ellent (a megformálás során az élmény továbbfejlődik), hanem, s itt ez a nagyobb baj, a monista irodalomszemlélet hangoztatott alaptételének is: „az anyag és a világkép egyaránt és egyszerre teremtődik”. (13.)

⁵ Arany János: *Töredékes gondolatok*. Krk. XI. 551–552.

Sem a költészet nyelvére való *lefordításban*, sem a saját költői nyelv *teremtésében* nem tudunk többet látni más-más részgazságot abszolutizáló, kényszerzülte metaforánál, mely az elmélet e pontjának átmeneti tisztázatlanságát a pontosabb és részletesebb ismeret megszerzéséig olyasféle ideiglenes, konkrét összetevőkre nem bontható terminológiai zsetonnal igyekszik megváltani, amilyenekre I. A. Richards joggal sütötte egykor a *premature ultimates* ('elhamarkodottan végsőnek szánt magyarázó elvek') bélyegét.⁶ (Tisztesség ne essék, általában nem jellemző e tanulmányokra a hozzátételeges klisé ilyen fáradt elfogadása, még kevésbé a metaforahasználat: a „fogalmi tisztázottsághoz” húznak, idegenkedvén a „metaforákhoz folyamodó, benyomásszerű” kritikától, kivált ha az indulati, „nem követi érvelő bizonyítás” (120., 154. vö. 150.), s „ha a metaforikus leírás nem eléggé kidolgozott és összefüggő, a metaforikus töredékek nem egyénítik a tárgyalt jelenséget, s így nem pótolják a fogalmi kifejtést”;⁷ szerzőjük a *lehetetlentől* sem riadó purista elszántsággal igyekszik értekezői nyelvéből kigyomláni a metaforákat.) A két zsetont talán hiányos fedezettel is elfogadnánk készpénznek, tudván, amit már Richards megsejtett, hogy a magyarázat átmenetileg és bizonyos mértékig fiktív eleme úgyszólván szükséges rossz,⁸ de éppen ez a kötet ösztönöz arra, hogy csak az egyiket ismerjük el. Mert ha már egy ilyen magas elméleti igényű tanulmánykötet szembeállította őket és programszerűen elkötelezte magát az önmagát író (13.) és saját nyelvet teremtő műmonista elképzelése iránt, mely a művel együtt születő és attól elidegeníthetetlen jelentés következményével jár, akkor nem fogadhatjuk el többé, hogy dualista módon vissza akar térni az átvett vagy személyes tartalomnak a költészet egységes nyelv-

⁶I. A. Richards: *Principles of Literary Criticism*. London és Henley. 1976. (Első kiadás: 1924.) 30., 32., 68.

⁷Szegedy-Maszák Mihály: *Az esszéíró dilemmája: élmény vagy teória* (Sükösd Mihály: *Kilátó*) Nagyvilág, 1975/11. 1752.

⁸I. A. Richards: *I. m.* 64.

vére való utólagos lefordításához. S a kötet következetességén üt csorbát az a megoldás is, amelyet önmagában véve, másutt, nem kifogásolnánk: amikor a romantika korának költőiről és filozófusairól előbb dualista metaforával ír: „mivel a semmiből nem lehet új nyelvet teremteni, az új világszemléletet csak már létező nyelvre fordíthatták le”, majd ezt dialektikusan kiegészíti: „A régi nyelvet természetesen nagymértékben újjáalakították.” (187.)

Ezekben a lappangó önellentmondásoknak olykor a szerző is alighanem tudatára ébred; erre enged következtetni helyenkénti kísérlete a lefordítás-metaforának egy monistábbal való fölcserélésére. Ilyenkor nem eszméknek vagy élményeknek a költészet nyelvére való *lefordításáról*, hanem egyik formának a másik formába való *átfordításáról* ír. Amikor Csokonai *A magánossághoz* című versét később „prózává alakította át”, nem a költői formát elhagyó tartalmi összefoglalást ad, tartalom és forma szétválaszthatóságát feltételezve, hanem levele „maga is formaként értelmezendő, egy formát fordít át másik formába” (65.), miként előfordul ez Bessenyei, Barcsay és Ányos gyakorlatában is. Petőfi pedig a *Kis-Kunságban* az *Uti levelek* egyik „leírásának (próza) formáját fordítja át másik (verses) formába”. (260.) Verses formák közt is létrejöhet hasonló viszony: Kölcseynek *A képzelethez* és *A nyugalomhoz* írt két korai verse még csupán „utánérzése” Csokonai *A magánossághoz* című ódájának, de „1813-ban már lényegében más nyelvbe fordítja át Csokonai néhány dalát”. (117–8.) Előfordul ugyan, hogy az egyedi formák egymásba fordítására alkotott, terminus értékű és monista ’átfordítás’-t a szerző ismét ’a költészet nyelve’ dualista szemléletben fogant kifejezésével kapcsolja össze (372.), legtöbbször azonban sikerül az ’átfordítással’ egységes, keveretlenül monista szemléletet sugallnia.

S bár még nem megnyugtató részletesség, a ’lefordításhoz’ képest sikerül világosabbá tennie, mit is értsünk pontosan az ilyen ’átfordításon’. Már felsorolásbeli szinonimái is sokat sej-

tetnek: Petőfit, Aranyt, Adyt és József Attilát „különösen érdekelte a formák egymásba fordítása, a rájátszásszerű idézés, a módosított ismétlés”. (260.) Másutt a „külső idézés” legközvetlenebb válfajához, az átirathoz kapcsolja: amikor egy nagy költő idegenből verset fordít, vagy „midőn Liszt zongorára alkalmazza Beethoven *V. szimfóniá*-ját, (...) új jelentést hoz létre, hiszen a különféle jelrendszerek nem fordíthatók át egymásba”. (398–9.) A föntebbi idézetek fényében az utóbbi mellékmondat, (s párja a 375. oldalon) csak azt jelentheti, hogy a különféle jelrendszerek *változatlan jelentéssel* nem fordíthatók át egymásba, tehát sosem a dualista értelemben vett tartalom más formába átmentéséről van szó; az új, módosult jelentés szükségszerű megjelenése itt töretlenül monista irodalomszemléletről tanúskodik. Mi több, ez az elgondolás a kritikai értékeléshez is képes kritériumot szolgáltatni: „az idézet esztétikai hatása az új jelentésen, az eredeti és az új szöveggörnyezet közötti feszültségen, tehát azon múlik, hogy az alkotó új nyelvbe fordítja-e át a kölcsönvetet.” (404.) Egyik tanulmányában, „az érzékenység költői” taglalásakor, irodalomtörténeti értékítéletet alapoz rá: „csak tétova lépéseket tudtak tenni az önálló versszerkezet megalkotása felé, nehezen voltak képesek arra, hogy a költészetben már meglevő formulákat újonnan megteremtett formába fordítsák át”. (69.) (Itt ráadásul busásan kamatozik a kötetben végig megtartott különbségtétel a már sémává kopott formula és a különös, szervességre törő forma közt. — vö. 109., 461.) A más műfajokhoz tartozó, különféle jelrendszereket hordozó egyedi formák jelentésújító egymásba fordításának gondolatával a szerző további kidolgozásra váró, de máris sokkal fejlettebb és következetesebben monista elmélethez jut, mint azokon a lapjain, ahol szerinte Rousseau elidegenedés-felfogásának „egészét” képes egy vers költője „a költészet nyelvére” lefordítani, és *ugyanazt* a gondolatot, vagy akárcsak kérdést (331., vö. 329.) megtalálhatjuk egy versben és egy prózai műben. (Egyébként aki szerint a jelentés még viszonylag

sem független a ritmustól (454–5.), az önmagának mond ellent, amikor ugyanazt a gondolatot egy versből és egy levélrészletből kihámozhatónak véli – ez ugyanis ritmus és jelentés nemcsak viszonylagos, hanem teljes függetlenségének előfeltevését zárná magába.)

A dualizmusba vissza-visszasüllyedő, monizmusra törekvő irodalomszemlélet nézőpontbeli kettőssége és színvonalbeli ingadozása mögött nyelvelméleti előfeltevések olykori elbizonytalanodása búvik meg. Idevágó megjegyzéseinek ugyanis ismét csupán egy része egyeztethető össze monista programjával. Ismeretelméletével és monizmusával teljes összhangban marad, amikor az irodalmi elemzés nyelvszemléleti alapjául magáévá teszi Saussure gondolatát: „a jelentő és a jelentett kölcsönösen strukturálja egymást” (13.); s amikor elhatárolja magát két ezzel ellentétes, s időbeli szétválással (előidejűséggel) is fenyegető végtől: egyrészt attól, hogy „csakis a nyelvek tagolják a világot képező jelenséghalmazt” (492., vö. 493.), másrészt attól is, hogy csakis a jelentett strukturálná a jelentőt. (487.) Irodalomelméleti álláspontjához logikailag az is kifogástalanul illeszkedik, hogy szerinte Jakobson „a művészi jelrendszer alaptermészetét érti félre, amidőn a mondatszerkesztés párhuzamosságát szembeállítja a jelentéstani párhuzamossággal”, s kemény ítéletét azzal indokolja, hogy e szembeállítás mögött egy „régí tévhitre” ismerhetünk, „mely szerint a szinonimák jelentése nem rokon, hanem azonos, tehát elképzelhető, hogy eltérő hangalakú jelek jelentése azonos, ugyanaz többféleképpen kifejezhető”. (427.) Az irodalomban, sőt az idézet szerint a nyelvben általában, nem lehet tehát ugyanazt többféleképpen kifejezni; minden, mégoly aprónak látszó nyelvi, „formai” módosítás jelentésváltozást idéz elő. Ez a nyelvszemlélet a legteljesebb összhangban áll a monista irodalomelmélet romantikus eredetű, organikus műfelfogásával, mely szerint „a forma a tartalom kibontakozása”. (13.)

A szerzőnek többször sikerül ezt az elvet az irodalomtörténeti elemzés gyakorlatában fogatosítani. Nyelvszemléletének

monista előfeltevésére támaszkodik például, amit Dukai Takách Juditról ír: „Világszemléletének eredetietlensége nyilvánvalóan összefügg nyelvteremtő képességének viszonylagos hiányával.” (52.) Ilyen egységre utal akkor is, amikor az összefüggés kimondása helyett beéri az együttes előfordulás rögzítésével: „Korszakunk költői közül azok, akiknek legkevésbé eredeti a világszemléletük (. . .), egyúttal metaforákban is a legszegényebbek.” (74.) Hasonló szellemben fogant apróbb megfigyelést is idézhetünk: „A hosszabb jambusi sorok szaporodása a gondolatosság elmélyülését kíséri” – írja Csokonai költeményeiről. (98.) Berzsenyinek Kölcsey vádjára adott válaszát kommentálatlanul, de a tanulmány gondolatmenetének tanúsága szerint valószínűleg helyeslően idézi: „S vajjon összeegyeztethető-e, hogy a poéta a poétikai kitételekben gazdag, a poétai gondolatokban ellenben szegény legyen, holott ez a kettő egy?” (123.) Vörösmartyról szólva először ismét a két oldal párhuzamosságát állapítja meg, csak sugallva összefüggésüket: „úgy növelte költői nyelvünk jelentésterületét, hogy közben az emberi léleknek ismeretlen táját derítette fel.” (180.); később a kölcsönös strukturálást egyirányú hatással cseréli ugyan föl, a két oldal összefüggését azonban ezáltal világítja meg: „nagy nyelvi újítását mindenestre a bölcséleti tartalom megújulása tette szükségessé – feltéve hogy a tartalom és forma között olyan kölcsönös és teljes megfelelést tételezünk fel, mint Hegel”. (185.) S a Hegel-idézet, amelyre itt hivatkozik, dualista terminológiája ellenére ugyancsak beleillik a szerző monista törekvésébe, számunkra egyszersmind szépen példázva terminológiai és elméleti irány kifogásolhatatlan szétajlításának létjogosultságát, szükséges felbontás és egészeire figyelő szemlélet dialektikus egységének lehetőségét is: „a tartalom nem más, mint *a forma átcsapása* a tartalomba, s a *forma* nem más, mint *a tartalom átcsapása formába*”. (549.)

Tartalom és forma ezekhez hasonló megfeleltetéseivel, s a nyelvi jelentés egyszerűségének, parafrázisbeli torzulásának tételével s alkalmazásaival a szerző nyelvfelfogásbeli alapját

rakja le az irodalomszemléleti dualizmus meghaladásának. De, mint céloztunk rá, nem mindig sikerül hűnek maradnia ehhez a nyelvszemlélethez. Előfordul, hogy irodalomtörténetési problémaérzékenysége olyan kettősséget láttat meg vele, ami nyelv-elméleti monizmusa szerint nem létezhetne, s értekezői tisztességét dicséri, hogy nem hallgatja el, hanem némi elméleti következetlenség árán is kimondja. Amikor Kölcsey „létértelmezésével közel állna Berzsenyihez, nyelvben akkor is messze elmarad mögötte: hiányzik belőle a tömörség”. (145.) Máskor, talán épp az ilyesféle megfigyelések nyomására, mintha gyakorlati középutat keresne a két legnehezebben szintetizálható elv: monizmus és dualizmus között. Petőfi létértelmezésének fejlődéstörténetét fölvázolva figyelmeztet, hogy fejlődésrajza csupán e költészet „*ontológiai síkjára* vonatkozik; a viszonylagosan független, ám ugyanakkor a költői létértelmezést is tükröző *poétikai-stilisztikai dimenzió* különböző rétegeiben csak áttétellel érvényesül”. Ám azért „stílusa egy döntő szempontból messzemenően hasonlóan alakult, mint világképe”. (239.) Ontológiai sík és stilisztikai dimenzió e „viszonylagos” függetlenségének megengedése a dualizmuson finomít, a szerző egyébként radikális monizmusának burkát viszont, tágitani akarván, szétveti, sőt modernebb terminológiája mögül „gondolat” és „kifejezés” olyasféle megkülönböztetése sejlik ki, amelyet a művek „oszthatatlan” egységének romantikus tételére hivatkozva éppen ő kifogásolt Arany költészetfelfogásában.⁹ Hasonló kettősség bujkál az 1820-as évek költészetének fejlett történet szemléletét kommentáló kérdése mögött is: „Gondolati mélység és korszerűség tekintetében költészetünk rövid idő alatt jelentős lemaradást hozott be. Kérdés, ugyanez elmondható-e a költészet poétikai vonatkozásairól.” (58.) Tar-

⁹ Szegedy-Maszák Mihály: *Az átlényegített dal*. In: *Az el nem ért bizonyosság. Elemzések Arany lírájának első szakaszából*. Szerk. Németh G. Béla. Bp. 1972. 317.

talom és forma „kölcsonös és teljes” megfelelésének előfeltevése ezt a — szerintünk is termékeny — kérdést nem engedné meg, s az azonosságnak áttételes kettősségre váltása hasonlóan feszült viszonyba kerül az egyedi mű monista kezelésével, „a szövegnek mint egésznek a tartalom és forma azonosságából kiinduló elemzésével” (20.) is.

Nem soroljuk viszont ide, amikor az irodalomtörténész elvonatkoztatási módszere, vállalt egyszerűsítése készíti a következő monizmus átmeneti feladására: amikor regények „tanulságát” próbálja meg értekező prózában levonni (314–5.), a szerkesztésben rejlő ironia jelentését igyekszik saját szavaival megfogalmazni (312.), vagy egy Berzsenyi-vers mély és felszíni szerkezetét különválasztva az előbbinek prózai parafrázisát kísérli meg összefoglalni. (110.) Ezeket önmagukban véve azért sem hibáztatnánk, mert már a „parafrázis eretnkségét” kipellengérező C. Brooks, az újkriticizmusnak ez a beszűkítő monizmusáért megrótt¹⁰ képviselője sem tudta elemző gyakorlatában nélkülözni az átírást, szerzőnk pedig, nemcsak előszava tanúsága szerint, maga is tisztában van azzal, hogy a mű vizsgálata szükségképpen „hozzátesz” és „egyszerűsít”. Legföljebb *ebben* a teljes monizmusra törekvő kötetben kifogásolhatjuk őket, hiszen eltekintve attól, hogy a szerző saját eszménye a teljesen homogén, következetes elmélet, nem kerülhetjük meg a kérdést: van-e lehetőség a részleges, viszonylagos monizmus kompromisszumára; meg lehet-e állni félúton, hogy a teljes irodalomelméleti és nyelvszemléleti monizmusba bele nem erőltethető megfigyeléseinket és szükség diktálta parafrázisainkat törvényesíthessük? Nem tudjuk eldönteni; mindenesetre a szerző egyelőre nem képes meggyőzően áthidalni a saját radikálisan monista elméleti programja és gyakorlatának praticista kompromisszumai közt tátongó szaka-

¹⁰ Vö. R. S. Crane: *The Critical Monism of Cleanth Brooks* In: *Critics and Criticism. Ancient and Modern*. Chicago és London, 1961. (Első kiadás: 1952.) 83–107.

dékot; részleges monizmusa önmagában véve termékenynek bizonyul a gyakorlatban, de a kötet kompromisszumot nem ismerő, maga teremttette és másokon könyörtelenül számonkért elméleti normáihoz mérve: fából vaskarika.

Az irodalom elemzője azonban „olyan elméleti keretet szerkeszt, amelyben elhelyezhet írói műveket (előszó), következőképp a keret nem függetlenedhet a képektől,¹¹ értékének megállapításához nem érhetjük be egy működésétől elvonatkoztató, pusztán anyagát és szerkesztésmódjának következetességét figyelő vizsgálattal, hanem számításba kell vennünk a benne elhelyezett művekkel létrejövő kölcsönhatását is. Ezzel arra a kérdésre is választ keresünk, hogy monista újító törekvései mellett e kötet miként vesz részt a hagyományosabb irodalomtörténeti munkában? Bocsássuk előre: magas fokon, de nem mindig kifogástalanul. Magas fokon, ha normarendszerének folytonos továbbfejlesztését, megállapításai önkritikus finomítását vagy éppenséggel meggyőző cáfolatát figyeljük. (358.) E kötetből már kihagyott Arany-tanulmányában (1972) annak, hogy szerint e költőnek „szinte alig van olyan alkotása, melyet művészileg hibátlannak mondhatnánk”, még „nyilvánvalóan” abban látta az okát, hogy „Arany sohasem jutott el az emberi lét egységes értelmezéséig.”¹² az ebbe a kötetébe fölvetett, két kivétellel későbbi tanulmányaiban már láthatólag felismeri e rövidrezárt megfeleltetés tarthatatlan önkényét. Az egységes létértelmezés hiányát már nem látja kényszerítő okozatissággal művészileg végzetesnek, sőt az eldöntetlen, egységesítetlen létértelmezés művészi értékbe fordulásának példáit is fölfedezi. Széchenyi „az eldöntetlen lehetőségek írója”, „létértelmezése” ezért szemben áll Petőfi, a kései Vörösmarty, a regényíró Kemény, sőt (immár:) Arany más és más, de egysé-

¹¹ E gondolat – kissé már túlzó – kifejtésére l. Allen Tate: *A Note on Critical „Autotelism”*, in: *Essays of Four Decades*. London, 1970. (Első kiadás: 1969.) 170.

¹² Szegedy-Maszák Mihály: *Az átlényegített dal*. I. m.: 293–294.

ges világszemléleteivel. (157., vö. még 163–4.) Széchenyi az ember szabadsága, illetve eleve elrendelése közti dilemmát „nem tudja eldönteni”, ezen kívül „a *társadalmi fejlődés mikéntjének* elképzeléseiben is feloldatlan ellentmondások jellemzik”. (160.) De mindez ezúttal már nem egy elmarasztaló ítéletsorozat aládúcolásához kell, hiszen a „művész Széchenyi legáltalánosabb jellemzője a *romantikus ironia*, amely eldöntetlen vagylagosságokra vezethető vissza”. (163., l. még 161.) Madách „gondolkodásában sok a feloldatlan ellentmondás” (358.); feljegyzéseiből „realizmus” és „idealizmus” közötti „gondolati tétoválásra lehet következtetni” (361.); *Az ember tragédiája* „nem oldja fel a liberális és a pozitivist, a tragikus és a vitalista létértelmezés feszültségét”, e mű „nagyszerű költői lezárása gondolati síkon nem hoz megoldást”, alapkérdése pedig „eldöntetlen marad”. (361–2., vö. 358.) Madách műve azért sem egyértelmű, mert bizonytalanságban hagy bennünket afelől, „monizmus-e a világ lényege, vagy dualizmus, transzcendens-e Isten, vagy immanens” (332.), fölveti kora legégetőbb kérdéseit, de nem ad rájuk „egyértelmű választ”. (357.) Végkifejlete párhuzamos J. S. Mill: *A szabadságról* írt esszéjének gondolataival, az irodalmi műben azonban megváltozhat, ami egy értekezésben hiba: ami „a fogalmi rendszer igényével fellépő Millnél alapvető hiányosság”, az Madách művében „művészileg különösen megformált” és „nyitott” befejezés. Az egységesítetlen létértelmezés művészileg feltétlenül káros következményeinek egykori nézetétől itt már messze vagyunk: „az egymást kizáró világmagyarázatok mint lehetőségek közötti állandó feszültségre vezethető vissza e fő mű intenzív esztétikai hatása”. (363.)

S míg a szerző korábbi (Arannyal szemben egyébként igaztalanul metsző) ítélete szerint Kemény tanulmányainak „fölnye” Arany „nemegetszer (. . .) el nem évülő és efemer becsú megállapítások félceletéből” álló értekezéseivel szemben abban állt, hogy Kemény „rendszerben gondolkodott” sőt, „Széchenyi után nálunk (. . .) egyedül ő bírt önálló eszmerendszer-

rel, és ez tette lehetővé számára önálló poétikai felfogás kialakítását”,¹³ addig a kötet 1978-as Kemény-tanulmánya már úgy látja, hogy „a *Ködképek* értéknihilizmusa összhangban van azzal, hogy a politikus (. . .) nem tudott önálló eszmerendszert kialakítani” (303.), s művészetében ez megváltódik: „a belső bizonytalanság, amely a politikában fogyatékossgot jelentett, a művészi gyakorlatban eredeti kísérletezésre készítette Keményt”. (304.) Így azt sem olvashatjuk már elmarasztalásként, hogy értekezőként elvetette a pozitivista determinizmus tanát, elbeszélőként viszont „nem foglalt állást a romantika által hirdetett szabad akarat és a pozitivisták determinizmusa között”. (307.) Az író vagy / és műve eldöntetlen, egységesíttelen világszemléletének esztétikai átminősülését vagy egyenesen értékesülését felismerő megjegyzéseket még jócskán gyarapíthatnánk, de ennyi már elég szemléleti differenciálódásának igazolására. S paradox módon az egységes létértelmezés és a magas esztétikai érték szükségszerű együttjárásának feloldásával, a gondolati egységesíttelenség dacára létrejöheto művészi egység sugallásával nem eltávolodott monista eszményeitől, hanem közeledett hozzájuk: felismerte, hogy a műből elvont egyetlen alkotórész sem rögzíthető minden műre érvényes előírásként: értéke a műegészről függ.

A hagyományos irodalomtörténetírást, elemzései pszichológiáját, terminológiáját és filológiáját tekintve, mégsem műveli mindig kifogástalanul. *Pszichológiája* olykor indokolatlanul és torzítóan szimplifikál; ezen a téren kevesebbet lépett előre tíz év óta, amikor Arany helyzetét belső vonzódás és külső elvárás poláris szembenállására redukálta: „Lelke mélyén a tragikus világképhez vonzódott, de a tragikumot nem vállalta, mert eleget akart tenni a nemzeti elvárásnak.”¹⁴ Most a műfaji korszerűség szempontjából lesz „nyilvánvaló Vörösmarty fölé-

¹³ Szegedy-Maszák Mihály: *Kemény Zsigmond: Élet és irodalom* ItK, 1972/5–6. 719.

¹⁴ Szegedy-Maszák Mihály: *Az átlényegített dal*. I. m.: 294., vö. még 311.

nye Aranyhoz képest, ki még élete végén, a *Toldi szerelme* írásával is a regényolvasó nyugat-európai vagy orosz közönség mögött elmaradt hazai olvasó vágyainak próbált eleget tenni". (172–3.) E morális felhangú ítéletből a *Késő vágy* Vörösmartyjának is alaposan kijut: a vers befejezéséből a szerző „tanító célzatosságot” hall ki, a költemény a kor „maradi” szemléletének hatásáról árulkodik, a költő ugyanis „fél szemmel még arra a közönségre sandított, amely kizárólag olyan jó hazafit akart látni a költőben, aki erkölcsi kötelességének tekinti, hogy bizakodásra serkentsen”. (176.) A feltételezett magatartás bírálata itt meglepő esztétikai félrehallással függ össze, hiszen ha egy költő a *Késő vágy* befejezésének keserű, lemondó felismerésével igyekszik bizakodásra serkentő jó hazafi lenni, akkor a sandítást bizony még gyakorolnia kell. Végző soron azonban mind az (illetéktelen és téves) erkölcsi elmarasztaláshoz, mind az esztétikai alábecsüléshez a pszichológia elnagyoltsága biztosítja a lehetőséget, annak szimptomájaként, hogy a századelő kritikájának impresszionista pszichologizálását elvető mai irodalomtörténetírás, mely egyes kritikai iskolák műre összpontosító, szerzői pszichológiával elvből alig foglalkozó gyakorlatát és ezt alátámasztó érvkészletét is magába olvasztotta, nem tud dönteni a lélektani dimenzió (aligha kivitelezhető) teljes kirekesztése, illetve esedékes korszerűsítése közt, s e megoldatlan dilemma nemegyszer olyan félmegoldásokat szül, melyek árnyaltságban a századforduló lélektani szintjét sem érik el.

Terminológiájának hagyományos rétegeiben a túlzott szimplifikáció másik válfajával találkozunk, mely saját elméleti alapállását is megcáfolja. Mert amennyire helyeseljük, amikor meghaladásra váró, kiérdemesült módszernek tartja, hogy „a szellemtörténészek egységes korszakokról írtak” és „szerfölött leegyszerűsítették a történelmi fejlődést” (29.), ugyanannyira nem értjük, hogyan állíthatja szembe az egykor nem kisebb fogalmi egyneműsítéssel világra hozott „reneszánsz embert” és „a romantikus embert” (223.), jellemezheti egy kalap alá véve

„a romantikusokat”, „a romantikus költőt” és „a romantikus költői tudatot” (479., 206.). Az egyszerűsítés, megfelelő megszorításokkal kiegészítve, persze nem lehet hiba, s a szerző joggal rója meg a genfi iskolát, amiért lebecsüli „a szerepet, melyet az elvonatkoztatás az irodalomtörténész tevékenységében betölthet” (11.); de csak akkor igazolódik, ha tartalmaz ítélet szolgálatában áll. A fenti példák egyszerre túl sokat markoló és túl keveset adó megszemélyesített absztrakciói azonban túlságosan tág, s ezért ellenőrizhetetlen fantomfogalmak: a szellemtörténetből épp azt viszik tovább, ami legkevésbé időtálló benne. Kisebb mértékben bár, de fenntartásokat ébresztenek az ilyen megállapítások is: „Petőfi művészi fejlődésének a történelmi értelemben vett *romantika és realizmus* közötti dinamikus kölcsönhatás a mozgatóereje.”, különösen, ha a belőle kibontakozó rokonításokat is hozzá vesszük: „Ebben a tekintetben Puskinhoz és Balzachoz fűzi a legközelebbi rokonság.” (221.) Vagy ugyanez a típus elegánsabb, de ugyanolyan kevésbé egyénítő változatban: „A korai Kölcsey ott folytatja a klasszicizmusból a romantikába fordulást, ahol Csokonai elhagyta.” (84.) A szerzőnek sikerül ezekből a fogalmakból kifacsarnia, amit a szellemtörténet még bennük hagyott, ez azonban már nem sok; saját töményebb és üdítőbb újításait ezekkel a csöppekkel kár felhígítani.

Filológiája cédulahegyeket sejtet és irigylésre méltó tájékozottságot mutat, a ritka szeplők közül kettőre mégis rá kell világítanunk. Az egyik azzal kezdődik, hogy amikor szerinte a költemény testének és szellemének szétválaszthatatlanságával „szembe állítható (...) Horváth Jánosnak az a feltételezése, hogy a ritmus és a jelentés viszonylag független egymástól” (454.), akkor szokásától eltérően a jegyzetben nem adja meg, hogy *A magyar vers* című könyvének hányadik oldalán fejti ki Horváth ezt a nézetét, majd helyett precízen egymásra rakott elmarasztaló feltételezések egész kártyavárát építi föl. Mint megtudjuk, Arany „*Hajlamot mutatott rá*, hogy a ritmust a versre korlátozza. Versnek és prózának a szembeállításából

Horváth arra a *hallgatólagos következtetésre jutott*, hogy a jelentés nem tételezi fel a ritmust. *Ha* pedig ezt feltételezte, *akkor* ebből már joggal arra az eredményre *juthatott*, hogy a ritmus független az irodalomban használt jelrendszertől". (455.; kiemelések tőlem – D. P.) Itt már nemcsak lapszám, hanem cím vagy bármiféle jegyzet sincs, miközben elszabadul a gyeplő: a legalább óvatos „viszonylag független”-t fölváltja az erősebb „nem tételezi fel”, majd a kizárólagos „független”, feledvén, hogy hajlam, hallgatólagos következtetés és feltételezett eredmény dokumentálatlan rekonstruálása nem lehet elég meggyőző, s azokra a lélegzetállító mutatóványokra emlékeztet, amelyekre az egyetem egy csendes szavú tanára, dolgozatokból felpillantva, életreszóló elrettentésül csak ennyit szokott mondani: „a lengő trapéz”. Ráadásul az idézett gondolatmenetet a felállított szalmabábu nyíltszíni és látványos ledöfése követi: „A ritmusról adott meghatározásunk feltételezi, hogy sem a vers és próza szembeállítás, sem a ritmusnak a versre való korlátozása nem tartható fenn.” (455.) S a végkövetkeztetés magaslata, ahová a gondolatmenet mindezek után, ilyen áron küzdött fel magát: „A ritmusról adott meghatározásunk alapján igazolhatónak látszik annak a feltételezése, hogy létezik külön prózaritmus.” (455.)

A másik szeplő ennek fordított tükörképe: itt módot kapunk a helyszíni ellenőrzésre, mert a szerző hoz egy bő idézetet, amely azonban nem támasztja alá a belőle levont következtetést. A könyv találóan foglalja össze a pozitivisták elvkészletét, s állapítja meg, hogy szerintük „nem léteznek objektív értékítéletek” (346.), s az empirizmus metafizikaellenes magatartásának módszerbeli lecsapódását helyesen nevezi „értékmentes megközelítésnek” (25.), de a Voltaire-nek Pascalról szóló eszmefuttatásából közölt idézetet (25.) csakis nem elég tüzetes olvasás alapján és fontos különbségek mellőzésével teheti meg ezek korai példájának. „Jól ismerjük ezt az érvelést: a deista gondolkodik így” – kezdi értelmezését, majd parafrázisában a Voltaire-től idézett szövegrészt, pozitívizmu-

sát illusztrálandó, így értelmezi: „Akármit mond is Pascal, az élet nem tragikus, mert a tragikum előítélet, értékítélet, normatív megállapítás, a valóságon elkövetett erőszak.” (26.) Nem kételkedünk abban, hogy a szerző a deista érvkészletet csakugyan jól ismeri, sőt lehetséges, hogy éppen ez okozza itt a bajt, mert a deizmus lényegének tudatában átsiklik az idézet sajátosabb mozzanatai fölött. A szemelvény ugyanis csak annyit igazol a parafrázisból, hogy Voltaire szerint a tragikum előítélet és a valóságon elkövetett erőszak, de nem azért, mintha az értékítélet eleve nem is lehetne más. Voltaire maga is értékfogalmakkal él, amikor az idézetben azt mondja, hogy az emberben, mint minden másban, „jó” és „rossz” keveredik, csakhogy amiket Pascal „ellentmondások-nak” nevez, azok szerinte „szükséges összetevők az emberben; az ember az, aminek lennie kell”. A tragikum tehát szerinte nem azért téves, mert értékítélet, hanem csak azért, mert torzítóan egyoldalú értékítélet, nem elég kiegyensúlyozott, s ráadásul az ellenkező pólus felé billen, mint a korai felvilágosodás deizmusa, mely a rész szerinti rosszban egy felsőbb értelemről elrendezett világrend szükségszerű részét látta. Bizonyos értelemben Voltaire deizmusa valóban „mintha a pozitivisták felfogását vetítené előre” (26.), az idézett passzus azonban még korántsem „értékmentes megközelítés”, még nem arra a pozitivista előfeltevésre épít, mely szerint „nem léteznek objektív értékítéletek”, hanem a maga (objektívnak tekintett) értékítélete alapján helyesbíti Pascal szerinte téves ítéletét, pontosan úgy, ahogyan szerzőnk minősíti az emberi létezés szükségképpeni tragikumának voltaire-i elutasítását tömören (bár érvelés nélkül) „naiv” elképzelésnek. (26.)

Ilyesféle szeplő azonban elvétve akad a kötetben, így végső mérlegelésünkénél nem sokat nyomhat a latban. A teljesítmény értékének fölbecslésekor céljának helyességét és kivitelének színvonalát kell megvizsgálnunk és összesítenünk. Maga a cél kételyt ébreszthet: nem vezet-e a monista irodalomszemlélet a kritika fegyvertárát kárpótlás nélkül gyengítő következteté-

sekre? Hiszen a dualista módszer, mely trónfosztása után még oly sokáig bújta meg a deklarált vagy (mint szerzőnkénél) őszintén kívánt monizmus mezében, kritikailag nem volt teremketlen: a forma szervesetlen külsődlegességének vagy csak megalkotottsága érzékelhetőségének, tárgyhoz illésének vagy jelentéshordozó távolságtartásának fokozatait kimutatva például minősíteni tudott; ezzel szemben csak a jövő igazolhatja, hogy a homogén elmélet absztrakt szépségének öröme túl a monista irodalomfelfogásra épített kritikai módszerek a gyakorlatban mintegy rentábilisak-e, kivált ha az átmeneti felbontás módszerétől is elzárkózva olyan *minden ízében* monista elemzésre szorítkozunk, melynek „során a tartalom és a forma nem különül el egymástól” (15.), s ha még a terminológiától is radikálisan monista „fogalmi nyelv” megteremtését kívánjuk meg, „melynek minden eleme egyszerre jelöl eszmeiséget és formát”. (21.) S ha ez utóbbi két követelmény mint saját program tiszteletre méltó is, vajon nem szükségtelenül szigorú-e mint egyetemes kritikaelméleti norma; s nem becsüli-e le egyébként is az „elvonatkoztatás” szerzőnk által is védelmezett fontos szerepét, melynek kiiktathatatlanságát a szerves forma romantikus elméletének egykori megfogalmazói dichotomikus terminológiájukkal és elméleti felismeréseik tanúsága szerint^{1 5} egyaránt vállalták. Ráadásul a műalkotás természetében rejlő belterjesség és világra utalás, levés és közlés, kifejezésbeli létesítés és a létező kifejezése olyan feszültségpólusok, melyek erőtere az egyneműsítés végigvitelének valahol mindig útjába áll, rendkívül megnehezíti azt, s nehéz megjósolni, nem teszi-e olyasformán lehetetlenné, ahogyan szerzőnk szerint például „nem lehet teljesen következetes pozitivistá eszmerendszert felépíteni.” (35.) Mindezeket a kételyeket megfontoltuk, de (a kötetben látottaktól is fölbátorodva) nem tartjuk leküzd-

^{1 5} Vö. S. T. Coleridge: *Biographia Literaria*. I–II. Oxford University Press. 1969. II. 8.

hetetlennek; végső soron velük szemben a szerző továbblépni akaró merészségének adunk igazat.

Ami azonban célja kivitelezését illeti, bármennyire a monista elmélet normái alapján ítéli el a mai magyar és külföldi kritika túlnyomó részét, egyelőre ő sem tud teljesen kigázolni a hagyományos dualizmusból. A még csak felvillanított, gyökeresen új módszereknek van esélyük a monista irodalomfelfogás gyakorlati végigvitelére; így a beszédcselekvések Austintól származó elméletére M. C. Beardsley nyomán valóban föl lehetne építeni monista műértelmező módszert (14.), s a szerző saját kezdeményezése az értékszerkezet elemzésének ilyenirányú megújítására, amelyre itt még csak céloz (21.), ugyancsak gyümölcsözőnek ígérkezik; ez a kötet azonban egyelőre a nagyon korszerű elméleti program és a hagyományos irodalomtörténeti módszerek (nem mindig békés) egymás mellett élésének otthona. Persze sok igazság van előszavának megfigyelésében: „minden ellentmondás fölszámolása újabb ellentmondást hív életre”. Szegedy-Maszák Mihály sokat fölszámolt, sokat életre is hívott belőlük, s még nem mondta ki az utolsó szót; a tanulmányok legígéretesebb elméleti erőfeszítéseiből, a következtelenségek fölé emelkedve, egy töretlenebbül, talán maradéktalanul monista irodalomelmélet és gyakorlati módszerkészlet már-már összefüggő körvonalai derengenek elő. Egy kritikájában azokkal rokonszenvez, „akik vállalták az elméletalkotás kockázatait, és általában viszonylagos kudarcot vallottak.”¹⁶ Rokonszenvét tökéletesen osztjuk, s első kötetében, mely nem volt hajlandó az olcsó sikerrel kecsegtető legkisebb ellenállás irányát választani, az utóbbi évek legértékesebb kudarcát tiszteljük.

DÁVIDHÁZI PÉTER

¹⁶ Szegedy-Maszák Mihály. *Az esszéíró dilemmája: élmény vagy teória* (Süsköd Mihály: *Kilátó*) Nagyvilág, 1975/11. 1751.

A HOMÁLYBÓL

„AZ ISMERT BALOLDALI KÖNYVKIADÓ”

FAUST IMRE

(1897–1963)

Csaknem két évtizede, hogy az egykori könyvkiadó-könyvkereskedőt, az 1944-es „nem hivatalos” fegyverszüneti küldöttség egyik tagját a pécsi központi temetőbe utolsó útjára kísérték, de alakját még mindig valami titokzatosság lengi körül.

Ideje a ködöt eloszlatnunk.

Péctől Budapestig

Faust Imre a Baranya megyei Mágócsón 1897. november 22-én született. Vasúti pályamunkás édesapját korán elveszítve, a pécsi főreáliskola négy osztályának elvégzése után, azaz tizenöttestendős korában kenyérkereső foglalkozás után kell néznie. Könyvtáros lesz, majd Pécs város szolgálatában napidíjas, 1915-ben pedig besorozzák és az alig tizennyolc esztendőes fiatalembert az 52-es közös gyalogezred katonájaként a frontra viszik. 1916 augusztusában orosz fogságba esik. Hadifogolyként az Azovi-tenger melléki Nikopol város hatalmas vasgyárában hordja a szenet, fűti a kazánt, és itt a vasgyárban, megismerkedve a bolsevik munkásokkal, kerül a munkásmozgalom vonzásába.

A hadifogságból megszökik, hazajut, de ismét a front, az Olasz-Dolomitok lövészárkai várnak rá. Csak az őszirózsás forradalom kitörését követően kerül haza, az immár szerbek megszállta Pécsre. Ekkor lép be a szakszervezetbe és a Szociáldemokrata Pártba.

A Tanácsköztársaság kikiáltása után a demarkációs vonalon átszökve, a Kaposvárott szervezett Pécsi Vörös Zászlóalj katonája lesz; a felvidéki harcok idején szakaszparancsnokká léptetik elő.

A harc elbukik, visszatér Pécsre, ám amikor a szerb csapatok kiűrtik Baranyát, attól tartva, hogy a Tanácsköztársaság alatti tevékenységéért Horthyék benyújtják a számlát, átlépi a határt: Jugoszláviába emigrál.¹

¹Faust Imre életrajzait (ezek az ötvenes-hatvanas években különböző alkalmakból készültek) özvegye bocsátotta rendelkezésünk-

Újvidéken telepedik le. Előbb napszámosként keresi a kenyerét, majd a Schmolka-féle hirdetőirodában kap állást. A cég hamarosan könyv- és lapterjesztő részleggel bővül, ennek, valamint a Vajdaság című napilap kiadóhivatalának vezetője lesz. Kiveszi a részét a jugoszláviai magyar emigránsok mozgalmából, tagja lesz a Jugoszláviai Kommunista Pártnak, és közreműködik a magyar nyelvű munkásmozgalmi kiadványok megjelentetésében és főképpen terjesztésében.

1923-ban Újvidéken a Sándor király út 12. alatt kölcsönkönyvtárral összekapcsolt könyvesboltot nyit. Kiépítve kapcsolatait a más országokban élő baloldali magyar emigrációs körökkel, főképpen ezek kiadványait terjeszti. Csakhamar megkezdí könyvkiadó tevékenységét is. Az első könyv, amelyet megjelentet Csuka Zoltán: *Fundamentom* című verseskönyve (Novisad, 1924).²

1927 közepén a megélhetési viszonyok romlása miatt is hazatér Pécsre, ám itt nem talál munkát, s a fővárosban próbál szerencsét. A Jugoszláviai Kommunista Pártnak végzett igen értékes szolgálatai mellett – összekötő feladatokat lát el a Bécsben működő jugoszláviai pártvezetők és a belgrádi pártközpont között³ – azonnal bekapcsolódik a magyarországi munkásmozgalomba, megélhetését pedig, az iparengedélyt is kiváltva, divatlapok és szabásminták ügynöklésével teremti elő.⁴

re, akinek ez életrajz megírásához nyújtott áldozatkész segítségéért köszönetünket fejezzük ki. (Ezeket és az általunk gyűjtött egyéb dokumentumokat jelenleg a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének Archívuma – MKKE Arch – őrzi.)

²A Szabadkán megjelent Szervezett Munkás 1925/22., 24. és 25. számaiban közzétett hirdetésekben a Faust könyvkereskedés (Novisad, Kralja Alexandra ul. 12.) a bécsi emigráció 1920–1925. évi kiadványait propagálja. Faust Imre újvidéki kiadói tevékenységéről ezen kívül csupán annyit tudunk, hogy 1926-ban kiadta Somogyi Pál: *Átok-áldott tűz* című verseskönyvét. (L. Somogyi Pál: *Máglya*. Szabadka, [1971])

³Haraszi Sándor közlése (magnófelvétel, 1981). Vö. Haraszi Sándor: *Fény és árnyék*. Valóság, 1981/4. 82.

⁴Iparigazolványt 1928. november 19-én kért a IX. kerületi Elöljáróságtól (lakása ekkor: IX., Tűzoltó u. 33/a II. em. 36.) könyv, divatlap és szabókellékek kiskereskedésére, és azt négy nap múlva(!) megkapta. BFL IV. 1478. IX. ker. Elöljáróság iratai 34006/1928.

Könyvkiadás – krajcáros gondokkal

1928 novemberétől kezdődően Faust Imre tehát iparendéellyel rendelkező fővárosi könyvkereskedő. Ekkor már kerek egy esztendeje, hogy a KMP legális folyóirataként a 100% rendszeresen megjelenik, és több mint fél éve annak is, hogy – nyilván a 100% sikerén felbuzdulva – a párt Bécsben székelő Külföldi Bizottsága tervbe vette hazai *könyvkiadó* létesítését. Tamás Aladár már a részletesen kidolgozott kiadói tervet, sőt a kiadandó művek listáját is kézhez kapta, amikor 1928. április 26-án Kun Bélát Bécsben letartóztatták. Ennek során a párt iratanyaga is az osztrák rendőrség kezébe került, és mivel senki sem tudta, hogy ebből mit adnak át a magyar politikai rendőrségnek, a könyvkiadói tervek megvalósításáról immár – ahogyan Tamás Aladár írja – egyelőre szó sem lehetett.⁵

S bár a 100% szerkesztősége a 100% *kiskönyvtára* sorozat keretében néhány füzetet megjelentetett, az önálló könyvkiadó hiánya a mozgalomban egyre nyomasztóbbá vált, s egyre gyakrabban került szóba a szükségessége azokon a kávéházi megbeszéléseken, ahol a 100% megszűnését követően a Társadalmi Szemle kiadásának előkészületei folytak. Itt és ekkor határozta el Sándor Pál magántisztviselő⁶ és Müller Lajos munkanélküli nyomdász,⁷ hogy folytatják a Sándor Pál által

⁵ Tamás Aladár: *A 100% a KMP legális folyóirata 1927–1930*. Bp. 1977. 66.

⁶ Sándor Pál (1901–1972) szerepe e korszak baloldali könyvkiadásában meghatározó. A bécsi emigrációja idején megkezdett *Európa Könyvtár* sorozatban, mint ezt a József Attila Emlékkönyvben (Bp. 1957) megjelent visszaemlékezésében írja, „pénztelenség, közöny, terjesztési tapasztalatlanság stb. miatt” mindössze két mű látott napvilágot: Kant: *Egy világpolgár gondolatai* . . . Bp.–Wien, 1926. és Dosztojevskij: *Levelei a börtönből* Bp.–Wien, 1926. (A kiadásra tervezett további művek felsorolása a Kant-kötet borítóján.)

⁷ Müller Lajos (1902–1967) a harmincas évek fővárosi munkásmozgalmának érdekes alakja volt. Ellenzéki magatartása miatt 1930-ban kizárták a szakszervezetből, aminek következményeképpen csupán az ún. blokált nyomdákban helyezkedhetett el. Ezért is vállalkozott szívesen arra, hogy megpróbálkozik a munkásmozgalom törekvéseit szolgáló könyvek megjelentetésével. Kiadványait, hogy minél olcsóbb árakat szabhasson, önálló nyomdára szert tett kollégáinak kis műhelyeiben maga szedte ki, maga nyomta, hajtogatta, maga szállította, a

Bécsben megkezdett könyvsorozatot az *Európa Könyvtár*, és *Új Európa Könyvtár* elnevezéssel kezdenek kiadói vállalkozásba.

E sorozat keretében 1931 első felében (amikor a 100% már nem, a Társadalmi Szemle még nem jelent meg) három kiadvány látott napvilágot, ám közülük kettőből „rendőrségi ügy” lett, a sorozat folytatása már csak ezért is lehetetlenné vált.⁸

Azaz 1932 elején tulajdonképpen ez a sorozat folytatódott, most már *Európa Könyvtár* néven, mégpedig úgy, hogy már nem ez volt az egyetlen effajta vállalkozás. Ellenkezőleg:

„Az utóbbi esztendőkből kétfajta kiadványt keletkezését és váltakozását figyelhettük meg. Az egyik: marxista jellegű, csekély tőkével meginduló, többé-kevésbé határozott, jobbra munkásrétegekre támaszkodó vállalkozás, amelynek sohasem az érdeklődés hiánya szokott véget vetni. A másik: jellegzetesen polgári, a ponyvakiadó vállalat, amelynek manapság se szeri, se száma . . .”

Müller Lajos folyóiratában (mert ezzel is kísérletezett), a Szabad Írás 1934 februári (első) számában Gereblyés László cikke tájékoztat ekképpen a könyvszakma ez idő tájt észlelt új jelenségeiről.⁹

Valóban feltűnő, hogy az 1932–1934-es években milyen sok marxista indíttatású kiadvány látott napvilágot, impresszumukban egyrészt addig nem ismert „cégeket” (pl. „Danton”, „História”, „Mentor”, „Phönix” kiadó, Gyarmati Ferenc könyvnyomtató műhelye, Viktória

nyomda használatáért is munkával fizetett. Bővebben róla: M. Életrajzi Lex. II. 255. l.; PI Arch 876. f. u–7; BFL Szikra Rt. iratai 3. doboz.

⁸ E három kiadvány: József Attila: *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* című verseskötete, Eörsi Béla [Székely Lajos]: *Magyar mezőgazdasági válság* című tanulmánykötete és Hodann: *Igazán a golya hozza a kisgyereket?* című nemi felvilágosítást szolgáló kiadványa (ez utóbbiról tudjuk, hogy a fordítást József Attila dolgozta át). Az közzismert, hogy a József Attila-kötetet az ügyészség elkobozta és a szerzőt perbe fogták (l. Szabolcsi Miklós–Tasi József: *Egy verseskönyv születése*. Bp. 1980), de az ügyészség Hodann művét is elkobozta. Ez utóbbi határozatot a törvényszék ugyan visszavonta, a sorozat sorsán ez azonban már nem változtatott. Az *Új Európa Könyvtár* sorozatban való megjelentetésre tervezett művek jegyzéke az Eörsi-kötet utolsó oldalán olvasható.

⁹ Gereblyés László: *Jegyzetek egy új kiadványról*. Szabad Írás, 1934/1. (A folyóiratnak mindössze két száma ismert.)

Nyomda könyvosztálya), másrészt új könyvsorozatokat (Építők Könyvtára, Spartacus Könyvtár) propagálva.¹⁰

E kiadókra a KMP ideológiai befolyást gyakorolt ugyan, de olyan értelemben egyikük sem tekinthető a párt kiadójának, mint ahogyan a 100%, a Társadalmi Szemle vagy a Gondolat az illegális párt legális

¹⁰ Az ilyen típusú vállalkozások megszorodása nyilván összefügg azzal a ténykedéssel, amelyről Sándor Pál önéletrajzában tesz említést: Antal Jánoson vagy Haraszi Sándoron keresztül javaslatot terjesztett a KMP elé több legális könyvkiadó létrehozására, illetve ilyen vállalkozások létrehozásának támogatására már csak azért is, mert a legális folyóiratok kiadása egyre nehezebbé vált. Sándor Pál ezt 1936-ra teszi, a jelek szerint azonban néhány évvel korábban történhetett. Hiszen a *Baloldali könyvkiadás Horthy-Magyarországon* című tanulmányában (MKszle. 1962/2–3) ő maga ad számot néhány, a harmincas évek első felében működő baloldali könyvkiadóról, melyek létüket annak az új koncepciónak köszönhetik, mely szerint „még posszibilis elvtársak nevére szerzett könyvkiadói iparengedélyek alapján decentralizáltan, könyvek és könyvsorozatok kiadásával kell pótolni a propagandamunkában való kiesést”. E „posszibilis elvtársak” tehát: kistisztviselő, újságíró, bádgossegéd, kisnyomda-tulajdonos, könyvkereskedő, gyakran közös vállalkozásban, azaz összefogva egymással és a kiadandó művek szerzőivel, könyvek megjelentetésével igyekeztek a forradalmi munkásmozgalom ügyét szolgálni.

De ne tagadjuk az anyagi érdekeltséget sem. Igaz, a szerző honoráriumként megelégedett – ha azt akarta, hogy műve napvilágot lásson, kénytelen volt megelégedni – saját művének néhány tucat példányával, ebből azonban némi bevételre is szert tehetett, ha kevés tiszteletpéldányt osztott szét, és a megmaradt mennyiségre sikerült vevőt találnia. Ha pedig saját kiadványaira előfizetőket gyűjtött, az ezek eladása után járó jutalék őt magát is megillette. És persze a „cégtulajdonosok” is remélték, hogy vállalkozásuk nem csupán erkölcsi sikerrel jár. Magyarán: abban bíztak, hogy a könyvkiadásba fektetett kevéske pénzük legalább annyit hoz a konyhára, ami lehetővé teszi a vállalkozás folytatását, új és új könyvek kiadását, hozzájárulva megélhetésük némi javításához is.

Ez azonban nem következett be, a szóban forgó vállalkozások (Oravetz István egykori bádgossegéd Phönix-kiadója és Faust Imre cégének kivételével) rövid életűeknek bizonyultak, mondjuk ki: megbuktak. A Gereblyés-cikkből idézett ama megállapítás, hogy a marxista jellegű kiadói vállalkozásoknak „sohasem az érdeklődés hiánya vet véget”,

folyóiratai voltak. Amikor e kiadók egy-egy kiadványa felkeltette a hatóságok érdeklődését, a nyomozás rendszerint arra is kiterjedt, milyen forrásból táplálkozik a vállalkozás, azaz guruló rubelek után is nyomoztak – persze eredménytelenül.

Faust Imre, aki – mint említettük – szabásmintákkal, divatlapokkal ügynököl, sőt egy szabászati szakkönyv megjelentetésével már mint kiadó is szerepel, szoros kapcsolatba kerülve a 100% szerkesztőivel, munkatársaival, fontos szerepet vállal a folyóirat terjesztésében s csakhamar átveszi a lap jugoszláviai terjesztésének intézését. Első összejutása a m. kir. rendőrséggel 1932. március 10-i keletű: Tamás Aladár letartóztatásakor az állami és társadalmi rend erőszakos felforgatására irányuló tevékenységgel gyanúsítva őt is előállítják a főkapitányságra. Az ügyészség ellene is kiadja a vádiratot (a tíz vádlott közül Faust a kilencedrendű), azonban a törvényszék négy vádlott-társával együtt bizonyítékok hiányában felmenti.¹¹

Mint könyvkereskedő, különösen aktívan végzi a szívéhez közelálló baloldali kiadványok, ezek közül is megkülönböztetett figyelemmel az általunk már említett sorozatnak, a Müller Lajos által felelős szerkesztőként jegyzett *Európa Könyvtár*nak a terjesztését.

E sorozat első két kiadványa, Marx: *A gothai program kritikája*, kiegészítve Lenin: *Marx Károly élete* című tanulmányával (természetesen a szerző nevének feltüntetése nélkül) és Engels: *Feuerbachja*¹²

éppen erre utal: az ekkor érvényben levő *utólagos cenzúra*t alkalmazva, a rendőrségi intézkedések, főképpen pedig a már megjelent művek betiltása, a föllelhető példányok elkobzása (a felelős szerkesztőkkel, kiadókkal szemben alkalmazott személyi retorzióktól szinte függetlenül is) azzal a következménnyel jártak, hogy az anyagilag amúgy is gyenge lábakon álló vállalkozásokat éppen anyagi alapjukban ingatták meg: folytatásukra már sor sem kerülhetett.

¹¹ PI Arch 614. f. 1/1932–3212. II. kötet.

¹² Marx művének előző, az MSZDP által kiadott megcsonkított szövegű fordítását Kátai (Horner) Miklós, a Korunk budapesti szerkesztője egészítette ki. Megjegyzésre érdemes, hogy az ebben közzétett Lenin-tanulmány volt a Tanácsköztársaság leverése óta az első legálisan megjelent Lenintől származó publikáció. Egyébként magukon a köteteken mint felelős szerkesztő és kiadó csupán Müller Lajos neve szerepel, e kiadványokat azonban Sándor Pál is, Oravetz István is magukénak tekintik. Teljesen nyilvánvaló, hogy nem megalapozatlanul. Minden bizonnyal megtakarított pénzüikkel – csendestársként – is részt vettek e

olcsó árú (60 fillér, előjegyzésben 40 fillér), és a terjesztés körülmények meg szervezése eredményeképpen is, meglepően gyorsan gazdára talált, úgy, hogy hamarosan mindkét mű új kiadását is tervbe vették, a hat műből álló teljes sorozat megrendelésére pedig előfizetést szerveztek.¹³

Eme nagyszabású tervek megvalósítása közepette azonban Müller Lajos kénytelen volt az előző évben a sajtó útján elkövetett osztály elleni izgatás büntette címén reá kirótt, összesen 14 havi börtönbüntetésének kitöltésére bevonulni a balassagyarmati börtönbe. Ezt megelőzően Faust, főképpen a gyerekkori jóbarát Haraszi Sándor, továbbá Sándor Pál, Agárdi Ferenc és Lázár Vilmos ösztönzésére vállalta: amíg Müller a börtön lakója, az *Európa Könyvtárnak* ő, Faust lesz a felelős kiadója. Ebben Müllerrel meg is állapodtak, és abban is, hogy a tudományos jellegű kiadványok mellett a sorozatban Faust – a Révai Kiadó *Nyíl* újságregényének mintegy irodalmi „változataként” – kisregényeket és novellákat is megjelentet, egy villamos-szakaszjegy árát kitevő 16 filléres áron.

Az első kiadvány, amely e megállapodás alapján napvilágot látott, vagyis amelyen felelős kiadóként Faust Imre neve van feltüntetve, Neverov: *Éhínség és más történetek a küzdelmes időkből* című kiadvány, amely egy Solohov és egy Fegyin novellát is tartalmazott. S a folytatás: Gorkijnak az 1905-ös forradalomban játszódó *Január 9.* című elbeszélése, majd Nagy Lajosnak e sorozat számára írott novellája a *Két férfi ült egy padon...*, Gereblyés László: *A döntés felé* című németországi riportkönyve (a címlap Dési Huber István fotomontázs),

vállalkozásban, legalábbis induláskor. (Az effajta kiadványoknál és vállalkozásoknál meglehetősen gyakori volt, hogy a felelős szerkesztőként, kiadóként, sőt szerzőként feltüntetett név viselője nem volt azonos azzal, aki a munkát ténylegesen végezte. Jó néhányan voltak a mozgalomban – mint látni fogjuk, Faust Imre is közéjük tartozott –, akik a mozgalom szolgálatában vállalták a felelősséget, annak összes várható következményeivel együtt.)

¹³ Az előfizetési ív fakszimiléjét közli Markovits Györgyi: *Filozófus író és a munkásmozgalmi irodalom (Sándor Pál)* (MKszle, 1973/2. 194. o.) A sorozat tervbe vett további kötetei: Marx és Engels kiáltványai, I. V. Uljanov: *Az állam* (nyilvánvaló, hogy e két mű *A kommunista kiáltvány* és Lenin: *Állam és forradalom*); Plehanov: *A marxizmus tudományos alapproblémái* (Ez 1935-ben a sorozatban meg is jelent); Engels: *Az utópikus és tudományos szocializmus*.

Plehanov: *A marxizmus tudományos alapproblémái* című tanulmánya, Vértess J. Fülöp: *Bányadal* című elbeszélése, végül Palotás Imre: *Állványok alatt* című műve.¹⁴

Csupán Palotás művével gyűlt meg a baj. A könyvet ui. az ügyészség megjelenése után elkobozta, a szerzőt osztály elleni izgatás és szemérem elleni vétség bűnével terhelten perbe fogta, a törvényszék pedig 3 hónapi és 16 napi fogházbüntetésre ítélte.¹⁵

De a kötet felelős kiadója sem kerülhette el a felelősségrevonást. Faust Imre egyébként nem védekezett: „... miután Palotástól a kiadás jogát megvásároltam, én a kéziratokat átolvastam, átjavítottam és miután abban sem osztály elleni izgatást, sem szemérem elleni vétséget nem láttam, azt kiadtam” – közölte kihallgatásakor, büntetése pedig 50 pengő pénzbüntetésre átváltoztatható egy napi fogház lett.¹⁶ (Jellemző Faust anyagi helyzetére, hogy a két lehetőség közül a fogházat választotta.)

Faust Imre könyvkiadó tevékenységére tehát a hatóságok elég gyorsan felfigyeltek, mégpedig nem csupán Palotás Imre művére, úgy, hogy

¹⁴ Az *Európa Könyvtár* sorozatban megjelent kötetek az eredeti tervhez képest lényeges változáson mentek keresztül. Müller ui. közreadta az *Európa Könyvtár* 1932/33. évi teljes tervezett programját, amely 39 művet tartalmaz, Marx, Engels, I. V. Uljanov [Lenin], Plehanov, Liebknecht, továbbá Danzinger [Agárdi] Ferenc, Eörsi Béla, Madzsar József, Sándor Pál és mások műveit. Müller e programot közzétéve rölpapon azt írta, hogy „a könyvkiadás legnehezebb problémáját, a pénzügyi kérdést illetőleg minden kétséget és pesszimizmust eloszlatott munkásolvások közeledése és meghatározó támogatása” – ezt az „optimizmust” az idő azonban nem igazolta. (A rölpap a PI Arch 638. f. 1/1933–IV–3–191. iratanyagban.)

¹⁵ Palotás Imre (1894–1968) építőmunkásnak, a MÉMOSZ egyik tekintélyes vezetőjének könyve, amint ez a periratokban olvasható, „a munkásosztályt mindenütt . . . elnyomott társadalmi osztálynak tünteti föl, melyet a jólétben dőzsölő, dölyfös tőkések kiuzsoráznak és kizsákmányolnak. Ez a szembenállás kétségkívül alkalmas arra, hogy a munkásosztályhoz tartozókban a tőkés osztállyal szemben a szenvedélyeket fölkeltsse és gyűlöletet fakasszon. A vád tárgyává tett sajtótermékben, tehát kétségtelenül felismerhetők az izgatás tényelemei . . .”

¹⁶ PI Arch 614. f. 1/1933–8805. E mű kiadástörténetével is foglalkozik Markovits Györgyi: *Üldözött irodalom*. In: *OSZK Évk. 1961–1962* 351–352. o. Palotás e műve a felszabadulás után két kiadásban is napvilágot látott (1951, 1952).

a Faust kiadó csakhamar mint a LITINTERN magyarországi szekciójának egyik legaktívabb szerve került be a rendőrség bizalmas aktáiba.¹⁷

Kissé előreszaladtunk azonban, pedig még a Palotás-könyv megjelenése előtti hetekben, 1933. március 10-én történt, hogy a Társadalmi Szemle szerkesztőségének és kiadóhivatalának helyiségeiben (Sándor Pál V., Sziget utca 19/b. V. emelet 1. szám alatti kétszobás lakásában) a rendőrség rajtaütésszerű házkutatást tartott. Huszonegy embert vettek őrizetbe, többségüket, köztük Illyés Gyulát kihallgatásuk után elengedték, a lap tényleges szerkesztőit azonban előzetes letartóztatásba helyezték.

A KMP az immár csaknem két év óta folyamatosan és rendszeresen megjelenő társadalomtudományi folyóiratának további megjelenéséről azonban nem kívánt lemondani (legális pozíciókat önként feladni nem szabad! – volt az álláspont), ezért a párt Gereblyés Lászlót, aki szerencsésen elkerülte a letartóztatást, bízta meg a „folytatással”, a lap felelős szerkesztői tisztevel. S bár a házkutatás során a szerkesztőségben levő, a következő számhoz tervezett kéziratokat is elkobozták, a folyamatoság, részben a Gyarmati-nyomdában levő, Marx halálának félévészázados évfordulója alkalmából megjelenésre tervezett *Marx Emlékkönyv* anyagból biztosíthatónak látszott. Most már „csak” felelős kiadó hiányzott. Ekkor jutott el a KMP Faust Imréhez, aki habozás nélkül vállalta a megbízást, pedig jól tudta, hogy ez esetleg letartóztatást, bírósági eljárást, börtönt jelent.

Maga Faust vetette fel: ha már a lebukás minden bizonnyal bekövetkezik, felesleges, hogy két ember vállalja az áldozatot s javasolta, hogy a lapon mint felelős szerkesztő és kiadó egyszemélyben az ő neve szerepeljen.¹⁸ Így is történt. Miután a Társadalmi Szemle 1933/3. száma a hatóságok érthető csodálkozására megjelent (a márciusban letartóztatott szerkesztők ui. azóta is őrizetben voltak), Baróthy Pál főügyész május 20-án elrendelte a szám lefoglalását, a rendőrség pedig Faust Imre felelős szerkesztőt és kiadót kommunista szervezkedés miatt előzetes letartóztatásba helyezte.¹⁹

A lapnak ez a száma 2300 példányban jelent meg, a rendőrök Faustnál csupán 63 példányt találtak. És mivel a rendőri beavatkozás,

¹⁷ PI Arch 651. f. 13/28. A LITINTERN-ről I. Jegorov: *A Forradalmi Írók Nemzetközi Szövetsége (1930–1935)* In: „*Jőjj el szabadság!*” Bp. 1967. 227–249.

¹⁸ Faust Imre önéletrajzai alapján.

¹⁹ PI Arch 614. f. 1/1933–6512.

mint jeleztük, Faustot nem érte váratlanul, a hiányzó példányokkal „pontosan” el tudott számolni. Az egész akciót egyébként egyszerű kereskedelmi ügyletként igyekezett beállítani. Kihallgatása során azt vallotta ui., hogy ő kereste fel Sándor Pálnét, ő kezdeményezte a lap átvételét, melyre a lap iránti, az olvasók részéről megnyilvánuló nagyfokú érdeklődés, továbbá a várható nagyfokú anyagi jövedelem (!) indította. S miután vállalta, hogy a lapot előállító Neufeld-nyomda részére az előző számok előállításából keletkezett 240 pengős adósságot kifizeti, a megállapodás létrejött. „Egyebekben maga is úgy érezte, hogy erre az újságra, folyóíratra valóban szükség van, mert egy meglehetősen nagy társadalmi réteg felfogását fejezi ki és annak ad hangot” – rögzítik Faust vallomását a rendőrségi iratok.

A rendőrséget főképpen az érdekelte, hogy az alá nem írt vagy ismeretlen néven aláírt cikkeknek kik a valóságos szerzői. Faust ezt tudta (az egyiké pl. Antal János volt), kihallgatása során azonban Fábry Zoltánt (Stósz), Gaál Gábort (Kolozsvár) és egy általa látásból ismert szombathelyi tanárt (aki természetesen nem létező személy volt) nevezett meg. (Faust ui. kapcsolatban állott Fábryval is, Gaál Gáborral is, és jól tudta, hogy őket Csehszlovákiában, Romániában ezért baj nem érheti.) Faust, kihallgatása során marxista meggyőződésűnek vallotta magát, aki „a marxi ideálok megvalósítását tartja egyedüli kivezető útnak a mai válságos időkben”.²⁰

Az ügyészség a kommunista szervezkedés gyanúja miatt az eljárást Faust ellen bizonyítékok hiánya miatt megszüntette ugyan, ám a kéthetes előzetes letartóztatás után toloncház következett, ahonnan rendőri felügyelet alá helyezéssel szabadult. A törvényszék előtt Sándor Pállal mint I. rendű vádlottal együtt Faust Imre mint II. rendű vádlott állott, s az ítélet „az állam és társadalom rendjének erőszakos felforgatására irányuló, sajtó útján elkövetett vétség miatt” 3–3 havi fogház, továbbá három évi hivatalvesztés és politikai jogaik gyakorlásának ugyanilyen időtartamú felfüggesztése. Nem enyhítet az ítéletábla, majd a Kúria sem.²¹

²⁰ PI Arch 638. f. 1/1933–IV–3–191.

²¹ Nem érdektelen, ha idézzük a kúriai ítélet egyetlen, habár kissé nyakatekert mondatát: „A vádlottak a kommunisztikus uralmi rendszer felállítása végett az általuk proletárnak nevezett munkássághoz valóságos felhívást, követelést intéztek, hogy azok a ma fennálló társadalmi rend megdöntésével, tehát megsemmisítésével a maguk, vagyis a proletárok uralmát akár harc, tehát erőszak útján is, létesítsék.” PI Arch 614. f.

És ahogy a hatóságoknak 1928-ban négy nap elegendő volt, hogy megadják az iparendélyt, a visszavonáshoz sem kellett több. Meg sem várták a büntetés „hivatalos” kiszabását, azaz még javában tartott a nyomozás, amikor (nyilván az ügyészség vagy a rendőrség jelzésére) a IX. kerületi Elöljáróság *hivatalból* megállapította, hogy Faust Imre Tűzoltó utcai cége 1932. szeptember 10-én megszűnt.²² Pedig nem történt egyéb, mint hogy Faust ekkor más lakásba (az eddigi albérletek után immár főbérletibe), a IX., Ranolder utca 5. I. emelet 8. szám alá költözött, ám ez elegendő volt a cég megszűnésének megállapításához, a gyakorlatban az iparendély visszavonásához.

Ez azonban csupán a kezdet volt. A rendőrség Faustot most már szemmel tartja. A Társadalmi Szemle ügyben még el sem hangzott az ítélet, *sajtórendőri vétség* címén indítanak eljárást Faust ellen csupán azért, mivel az *Európa Könyvtár* sorozatot népszerűsítő prospektusán, illetve előfizetési gyűjtőívén nem szerepelt az előállító *nyomda* neve és telephelye.²³ Büntetése pedig 3 napi fogházra átváltoztatható 30 pengő pénzbüntetés. (Ez esetben Faust 10 pengős részletekben kifizette a büntetést.)

Hiszen ha ennyivel megelégedtek volna... Csakhogy a rendőrség „öntevékeny” volt: ügyészi eljárás, bírói ítélet nélkül megjelentek Faust lakásán és elkobozták a kiadó raktárkészletének nagy részét. Ez Faust anyagi helyzetének olyan nagyfokú romlásával járt, hogy csendestársa, Vietorisz Géza fölmondta a társasviszonyt. S amikor a lakbért sem tudta kifizetni, bírósági ítélettel lakoltatták ki, s bútorait és megmaradt könyveit hivatalosan foglalták le.²⁴ Ekkor előbb a VII., Wesselényi utca 10. félemelet 1. szám alá, majd a VIII., Sándor utca 36. I. emelet 7. szám alá költözik, innen 1937 júniusában késedelmes lakbérfizetés miatt lakoltatják ki. Új lakása: VIII., Röck Szilárd utca 5. II. emelet 3. – ez tizenkét éven át Faust Imre lakása, a *Faust könyvkiadó és könyvkereskedő* „telephelye”.²⁵

1/1933–6512. A Társadalmi Szemle perekről l. még Domokos József: *Emlékezik egy kommunista védőügyvéd* Bp. 1979. 92–123. és Társadalmi Szemle, 1981/6; továbbá: Sándor Pálné közlése (magnófelvétel, 1981.).

²² BFL IV. 1478. IX. ker. Elöljáróság iratai 34006/1928.

²³ PI Arch 638. f. 1/1933–IV–5–1033. 9–10. o.

²⁴ PI Arch 780. f.

²⁵ Faust Imrének nyílt árusítású könyvesboltja soha nem volt, a felszabadulás utáni egy rövid időszaktól eltekintve, lakása volt a kiadó-hivatal, a könyvraktár, az iroda.

De maradjunk még az 1933/34-es éveknél, amikor különösen gyakori látogató a végrehajtó Faustéknál. Ez azt is megmagyarázza, miért is nem Faust, hanem a Viktória nyomda könyvosztálya kiadásában látott napvilágot a Gergő Zoltán által lefordított Marx: *A tőke* (amelynek kiadásában Faust a fordítóval már meg is állapodott), Darvas József első regénye a *Fekete kenyér* (amellyel a szerző Orosházáról a fővárosba gyalogolva nála jelentkezett, és amelynek Faust Imre felesége lett az első „lektora”), a Vámbéry Rusztem előszavával megjelentetett 1935 évi *Rákosi per*, vagy – ezeket megelőzően – miért is nem Faust lett a kiadója Radnóti Miklós *Lábbadozó szél* című verseskötetének.²⁶ Azt a törekvését pedig, hogy a Korunk magyarországi könyvkereskedői példányainak kezelését átvegye, a folyóirat magyarországi terjesztésének betiltása hiúsította meg.²⁷

És mégis: iparendély nélkül is, ahogy anyagi helyzete, illetve a nyomdák, főképpen a Nádor (Neufeld) nyomda hitelkapacitása lehetővé tette, újabb kiadványok megjelentetésével igyekezett a munkásmozgalmat szolgálni. Számos szocialista író-költő (Garai János, Hercz [Hernádi] György, M. Hegyi Ilona, Lukács Imre, Perneki Mihály, Pór Leó, Szüdi György, Várnai Vilmos) könyvét jelentette meg, kiadta Körmendi Zoltán *Tükörcserepek* című novelláskötetét (1934), Remenyik Zsigmond *Mese habbal* (1934), majd Darvas József *Állomás* című regényét (1935). Itt jegyezzük meg, hogy Darvas József ez idő tájt Faust munkatársa volt, egy ideig náluk lakott és étkezett.

De a társadalomtudományi művek kiadását sem hanyagolta el. Megjelentette Nagy Pál *A dialektikus materializmusát* (Korunk könyvei sorozat, 1934), Szűts Gergely álneven Lenin: *Marx Károly élete és a*

²⁶ Vietorisz Gézát (1911–1968) a Viktória nyomda tulajdonosát és Faust Imrét rövid ideig tartó csendestársi kapcsolat fűzte össze. Feltételezhető, hogy ama kiadványok egy része, amelyeknek impresszumában kiadóként a Viktória nyomda könyvosztálya szerepel, Fausttal közös vállalkozásban készült. Veres Pétertől tudjuk, hogy amikor Darvas József első regényének a *Fekete kenyér*nek megjelenését követően, meghívásukra felkereste a Viktória könyvkiadót, egy kis helyiségben Faustot és Darvast találta. (Veres Péter: *Őszi változatok*. Bp. 1969. *Iklad* című fejezet.) Radnóti Miklós: *Lábbadozó szél* c. kötet kiadására vonatkozó forrás: Markovits Györgyi: *Munkásmozgalmak és cenzúra harca a két világháború között*. In: *OSZK Évk. 1965–1966*. 516.

²⁷ Gaál Gábor: *Levelek*. Bukarest, 1975. E gyűjtemény tíz 1933–1937. években írott olyan levelet tartalmaz, amelyben Fastról történik említés.

marxizmus című tanulmányát (1934), Sándor Pál *Marx vagy Hendrik de Man* című művét (1934), Sándor Pál *Filozófiai lexikonja* I. kötetét (1941)²⁸ és ebből különlenyomatként, külön-külön kis füzetben (a *Faust kiskönyvei* sorozatban) öt szócikket. Rézler Gyula szociográfus is Faustnál jelentkezett *A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867–1914* című műve kéziratával. E művet 1938-ban Faust Imre ajánlására a Rekord kiadó (Burger László) adta ki, viszont 1943-ban Rézler Gyula *Falukutatók és szociográfusok* című tanulmányának kiadását maga vállalta.

Faust Imre a felszabadulás előtti könyvnapokon csupán 1940-ben jelentkezett könyvnapos könyvvel, *A mézáróslégény meséje* című palóc mesével (feljegyezte és a kísérő tanulmányt írta Honti János).²⁹

Külföldi szerző műve (az *Európa Könyvtár* kiadványait és a Szűts Gergely [Lenin] művét figyelmen kívül hagyva) Faust kiadásában a felszabadulás előtt, ismereteink szerint csupán kettő látott napvilágot: Einstein: *Hogyan látom a világot* című ismeretterjesztő műve Szécsi Ferenc fordításában (1935) és Horrabin: *Európa történetének térképe a II. századtól a XX. századig* című műve, Tamás Aladár fordításában (1936).

És miközben birkózik a művek megjelentetése körüli, gyakran krajcáros gondokkal, Faust Imre mindent megtesz, hogy feladhassa önállóságát. Ami azt jelenti, hogy időről időre megpróbál fix fizetésű állásba kerülni, de tartósan ez soha nem sikerül neki. 1935-ben a Fővárosi Könyvkiadó tisztviselője lesz, 1940-ben fél éven át Móricz Zsigmond lapjának a Kelet Népeinek kiadóhivatali vezetője, 1941-ben az Újság című napilap hirdetési osztályának vezetője, 1942-ben a Berzy-könyv-nagykereskedés cégvezetője, négy-öt hónapnál hosszabb ideig azonban

²⁸ A négy kötetre tervezett *Filozófiai Lexikon* második kötetének kézírata is elkészült. Kiadására azonban nem került sor, mert nem tudtak annyi előfizetőt találni, hogy a bevételből a nyomdaszámlát ki tudták volna fizetni. (Faust Imréné visszaemlékezése. PI Arch 780. f.)

²⁹ Az 1940-es könyvnapos jegyzékben mint Faust-kiadvány szerepel a *Magyar gyári munkásság* című tanulmánykötet (alcíme szerint szociális helyzetkép) Rézler Gyula szerkesztésében (az egyik tanulmány szerzője Csikós Nagy Béla), a kiadványon magán azonban a Faust név nincsen feltüntetve. Itt említjük meg, hogy viszont Lajtor László hét tanulmányát (1937-től 1944-ig különböző időpontokban láttak napvilágot), valamint Vasas Mihály: *Ki tud róla* című regényét (1938) felelős kiadóként Faust Imre jegyezte, e művek kiadásának költségeit azonban maguk a szerzők fedezték. (Faust Imréné közlése. Magnófelvétel.)

egyik állásában sem maradhat: a Kelet Népétől saját elhatározásából lép ki,³⁰ a többi helyről a politikai rendőrség beavatkozása nyomán kell távoznia. A harmincas évek második felében barátai-elvtársai a szociáldemokrata vezetés alatt álló Általános Fogyasztási Szövetkezethnél (ÁFOSZ) igyekeztek állást szerezni neki, majd megpróbálkoztak azzal, hogy a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara alkalmazza, mindezek a törekvések azonban meddőnek bizonyultak. Ezért aztán haladó könyves-cégeknél ügynökösködik, vagy egyes kiadók (*Pantheon, Palladis, Rekord, Universum*) könyvnapi vagy karácsonyi akciói lebonyolítására vonatkozó megbízásokat vállal.

Könyvkereskedőként – a munkásmozgalomban

Ne feledjük: Faust Imre nem csupán könyvkiadó volt, de *könyvkereskedő* is, azaz saját kiadványain kívül más kiadók produktumait is árusította. Szívesen vállalta – mert ehhez nem volt szükség befektetésre – ismerősi, baráti, elvtársi köréhez tartozó írók, költők saját kiadású műveinek főbizományi, bizományi terjesztését,³¹ de igyekezett minden baloldali tendenciájú művet raktáron tartani. A felszabadulás előtti évekből csupán egy 1935-ben megjelent *kiadói árjegyzékét* ismerjük.³² Ebben a saját kiadásban megjelent, a sajtó alatt levő és a szabászati könyveken kívül *Bizományban kezelt szépirodalmi művek* cím alatt 29

³⁰ Faust Imre egyik önéletrajzában a Kelet Népe kiadóhivatali vezetőjeként végzett munkájáról azt írja, hogy „Én a lapon belül erőteljesebben kívántam a haladó szellemű álláspont érvényesítését, de miután ez nem volt lehetséges, a laptól június végével távoznom kellett.” (Magyar Munkásmozgalmi Múzeum – MMM – irattár, 4388. sz.) Egy másik életrajzában azt jelzi csupán, hogy ellentétben a többi állásától, innen saját kezdeményezésére lépett ki. Viszont Móricz Virág: *Tíz év* (Bp. 1981.) című könyvében Faust Imre e tevékenységét – enyhén szólva – rendkívül negatívnak minősíti. (II. 294., 348., 431.)

³¹ Főbizományos kapcsolat úgy keletkezik, hogy a könyv tulajdonosa (rendszerint a szerző) a teljes kiadott mennyiséget átadja a könyvkereskedőnek, aki – mint főbizományos – más könyvkereskedőnek vagy terjesztőnek, ugyancsak bizományba továbbadja. A főbizományos-könyvkereskedő tehát más könyvkereskedővel, a bizományos a könyvvásárlókkal van kapcsolatban.

³² Ambrus Józsefnek, Faust egykori munkás-terjesztőjének birtokában.

kiadványt ajánl, köztük Bölöni György, Darvas József, Ehrenburg, Hárs László, Hamvas H. Sándor, Hollós Korvin Lajos, Kodolányi János, Lukács Imre, Palasovszky Ödön, Perneki Mihály, Sándor József, Sándor Pál, Radnóti Miklós és Remenyik Zsigmond műveit; *Új írók* cím alatt Dallos Sándor, Gelléri Andor Endre, Gulyás Pál, Hankiss János, Illyés Gyula, Kassák Lajos, Kodolányi János, Németh László, Sárközi György, Szabó Lőrinc, Szabó Pál és Török Sophie egy-egy művét ajánlja az olvasó figyelmébe. Nem érdektelen az árjegyzék *Bizományban kezelt tudományos és ismeretterjesztő művek* „rovata”, amelyben 19 mű kapott helyet, köztük a Phönix kiadó (Oravetz István), a Danton kiadó (Demény József), a Viktória nyomda könyvosztálya, a Gyarmati könyvnyomtató műhely kiadványai, Sándor Pál: *Fasiszta munkakódexek* című műve, Stromfeld Aurél: *Kik akarják a háborút?* című füzet (Madzsar Józsefnek a szerzőt bemutató bevezetőjével), és a *Marxizmus* hat szemináriumi füzet.

Faust Imrénél mint a baloldali kiadványok beszerzésének egyik magyarországi központjában a hazai kiadásúakon kívül a külföldi magyar progresszió által kiadott folyóiratok és könyvek is beszerezhetők voltak. Ezeket Faust általában cserébe kapta saját könyveiért.

Arról, hogy a Faust-kiadványok el is jussanak azokhoz, akik számára készültek, meglehetősen szerteágazó apparátus gondoskodott. A könyvkereskedők között jó néhányan voltak, akik a munkásmozgalmi kiadványokkal már csak azért is megkülönböztetett figyelemmel foglalkoztak, mert valamilyen formában ők maguk is kapcsolatban voltak a mozgalommal. Közéjük tartozott az Erzsébet körúton a Népszava könyvkereskedés (Szenes Lajos és Lőwy Sándor), Gergely (Geisler) Dezső, akinek a Nagyfuvaros utcában, Komor (Katzburg) Jenő, akinek a Wesselényi utcában, Elek (Ehrenfeld) László, akinek a Király utcában (majd a Szent István körúton), Oravetz István, akinek a Szerdahelyi utcában és Tóth (Spiegel) Imre, akinek az Üllői úton volt kis könyvesboltja.

A Faust-kiadványok néhány példányát – bizományba – számos más könyvkereskedés is átvette, azonban elszámoláskor általában szinte a teljes átvett mennyiséget visszaadták, terjesztésükkel nem foglalkoztak. Talán az egyetlen kivétel ezek közül Püski Sándor volt, aki 1938-tól a Szerb utcai kis könyvesboltjában ugyancsak terjesztette a Faust-kiadványokat.

Kialakult aztán a könyvkereskedőknek egy olyan rétege, akik nem nyílt árusítású könyvesboltban (iparendéellyel vagy anélkül), de hivatászerűen foglalkoztak a könyvek forgalombahozásával. Többségük mozgalmi tevékenysége miatt vált munkanélkülivé vagy került a fekete-

listára, ők e munkájukból megélhetést reméltek – és jórészt, ha szerényet is, kaptak. Közéjük tartozott Szikla Bertalan egykori tanár, Láng Mór a Magánalkalmazottak Országos Szövetsége grafikai szakosztályának (ez tömörítette a kiadóknál dolgozó tisztviselőket) titkára, Kovács (Kohn) Béla feketelistán levő vaskereskedő-segéd, Lebel Jenő, Wolf Jenő és mások.

A könyvterjesztők harmadik rétegét azok az ún. munkásterjesztők képezték, akik egyéb munkájuk mellett a kiadóval közvetlen kapcsolatban állva, a könyvek és folyóiratok terjesztését – mai szóval élve – társadalmi munkában végezték. Közéjük tartozott Kalamár József ekkor csepeli szocdem titkár, Tóth György a Vági-párt egykori pénztárosa, Erdős József, aki Jahn Ferenc helyett vállalta egy Társadalmi Szemle cikk szerzőségét (melynek következtében négy hónapot töltött börtönben), Ambrus József ÁFOSZ-alkalmazott, aki a Vasas szakszervezet központjától a Szállítómunkások szakszervezete angyalfüldi csoportjáig, az Újpesti Munkásotthontól a Váci úti ifjú munkás csoportig jó néhány munkáskollektívához vitte el a kiadványokat, Behringer József angyalfüldi vasmunkás, Pintye János a Vasas szakszervezet központi vezetőségének tagja és mások.

E munkásterjesztők általunk vázolt kategóriái között persze nem húzódott kínai fal. Amikor egyik-másik munkásterjesztőnek a sorsa rosszabbra fordult, a könyv- és folyóiratterjesztés megélhetési forrásként szerepelt (pl. Tóth Györgynél), máskor ugyanezt a munkát anyagi ellenszolgáltatás nélkül, legfeljebb készkiadásai megtérítése mellett végezték.

Néhány szót a munkásterjesztők „munkamódszeréről”. A fővárosban és környékén élők rendszerint személyesen keresték fel Faust Imrét, befizették az általuk eladott könyvek árát, kiválasztották azokat a kiadványokat, amelyeket további terjesztésre magukkal vittek, majd arról is tájékozódtak, hogy milyen új kiadvány (és mikor) fog megjelenni. E tájékozódásnak akkor volt nagy a jelentősége, amikor afféle „bizonytalan sorsú” kiadvány megjelenése előtt álltak. Ekkor vált ui. különösen fontossá, hogy e kiadványokat elkészültük után azonnal átvegyék a nyomdából: ha netán a rendőrök a kiadvány lefoglalására megjelennek a nyomdában, már ne tudjanak mit lefoglalni. Azaz néhány példányt az elkobzás céljára eleve otthagytak, mert úgy tapasztalták, hogyha a rendőrök bármilyen keveset is, de találtnak, nem kutatnak tovább.

Faust Imrének a vidékkel is voltak kapcsolatai. A divatlapok, szabás-minták terjesztését összekapcsolta a baloldali művek útjának egyengetésével, új kapcsolatok megteremtésével. Sebestyén János (ez években

törökszentmiklósi munkás vagy éppen munkanélküli) Faust Imrével úgy került kapcsolatba, hogy felesége, aki varrónő volt, vásárolt tőle divatlapokat. „Egyszer beállít hozzánk egy poros, izzadt fiatalember, Darvas József. Elmondta, hozott divatlapot Faust Imrétől – de mást is . . .” (Faust egyengette később Sebestyén János útját Párizsba, illetve Spanyolországba, a Nemzetközi Brigádhoz.) Vidéken terjesztett egyebek mellett Faust-kiadványokat Török Antal szentesi kubikos, Énekes Jenő kaposvári kereskedelmi dolgozó és mások.³³

A negyvenes évek elején a Budapesten ismét működő szovjet követ-ség illetékeseivel kapcsolatot teremtve, Faust Imre közreműködött Gorkij *Gyermekeim* filmadaptációjának budapesti (zártkörű) bemutatásában. Annak, hogy bejáratos volt a szovjet követségre, köszönhető, hogy az OIB számára meg tudta szerezni a *Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története* egy Moszkvában kiadott magyar nyelvű példányát, amelynek „megszerzését” az ifik a Nemzetközi Vásár szovjet pavilonjából hiába kísérelték meg.³⁴

Azt sem tekinthetjük véletlennek, hogy amikor 1941 nyaratól a népi írók Szabad Szó című lapjában Fehér Lajos könyvszakosztályt szervezett (az olvasók az ajánlott könyveket a lap kiadóhivatalától megrendelhették), a kapcsolatot éppen Faust Imrével vette fel. Fehér Lajos életrajzi írásából idézünk:

„Az első időben az olvasóktól befutott rendeléseket összegyűjtve, személyesen vittem el az általam igen nagyra becsült tekintélyes baloldali könyvkiadónak, Faust Imrének, s ő bonyolította a beszerzést és expedíálást. Később, nehogy a rendőrség miatt egyes megrendelőknek

³³ Szenes Lajosról (1892–1965) l. Népszabadság, 1981. aug. 16.; Lőwy Sándor (1905–1944); Gergely Dezső (1912) ny. rendőrőrnagy (magnófelvétel); Komor Jenő (1907–1967); Elek Lászlóról (1905–1966) l. *Tanúságtevők 4/a.* Bp. 1981. 417.; Oravetz Istvánról (1898–1949) l. Népszabadság, 1981. aug. 9.; Tóth Imre (1912) a külügyminisztérium ny. osztályvezetője (magnófelvétel); Láng Mórról (1898–1945) fiának Láng Györgynek közlése (magnófelvétel); Kalamár József (1895–1956) az 1956-os ellenforradalom mártírja l. Párttört. Közl., 1969/2; Erdős József (1906–1944) uo. 1976/4; Tóth Györgyről, (1890–1974) l. *M. Életrajzi Lex. III.* 790. l. Sebestyén János (1901–1974) ny. rendőrőrnagy visszaemlékezései: PI Arch 867. f. –s–246; Énekes Jenő visszaemlékezései: PI Arch 867. f. –e–48; Ambrus József (1907) a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum ny. munkatársának visszaemlékezése (magnófelvétel).

³⁴ Párczer Ferenc visszaemlékezése (*A Codex története* – kézirat).

esetleg kellemetlenségei támadjanak (amiatt, hogy ismert baloldali könyvkiadó szállít a részükre baloldali könyveket): a megrendelt könyvek vásárlását és expedíálását átvette maga a *Szabad Szó* kiadóhivatala.”³⁵

*

Ezekben az években Faust Imre ugyan nem került összeütközésbe a hatóságokkal, de az államhatalom nem feledkezett meg róla. 1940. július 3-án Ikladra kell bevonulnia, ahol egy munkaszolgálatos század keretének tagjaként együtt szolgál Veres Péterrel.³⁶ November végén leszerel, és ha rövid ideig békén is hagyják, kitartóan és folyamatosan figyelik. Rendőrségi „bizalmi egyének” 1941. július 31-én jelentik megbízóiknak, hogy felkeresték lakásán Faustot:

„Mi azt állítottuk, hogy Kispesten egy könyvkereskedést és kölcsönkönyvtárat akarunk nyitni. Nem mondtunk ki, de sejtettük vele, hogy mi a kezdeményezésünkkel a baloldali szocialista és kommunista kultúrát szándékozunk terjeszteni. Ebből az okból kerestük fel őt.”

Jelentik továbbá, hogy amikor Faust érdeklődésére azt közölték, hogy ismerik Kispesten dr. Jahn Ferenc orvost, sőt jó viszonyban vannak vele, Faust sokkal szívélyesebb lett és minden segítséget megígért. És persze jelentik azt is, hogy amíg az irodában tartózkodtak, többen jöttek Fausthoz, nem üzleti ügyben, ám jelenlétükben nem beszéltek.³⁷

Mindezek után szinte logikusnak tűnik, hogy amikor 1942. január 8-án Ribbentrop német külügyminiszter Budapestre látogat, a megelőző rendőri intézkedések keretében mint kommunistagyanús egyént Faust Imrét is őrizetbe veszik, s a toloncházból csak Ribbentrop elutazása után, ismételt rendőri felügyelet alá helyezéssel engedik el.

1942 tavaszán, az újvidéki vérengzéseket követően Dzsánics Milán agrármérnök, újvidéki kommunista, aki halálos ítélet elől volt szökés-

³⁵ Fehér Lajos: *Így történt*. Bp. 1979. 203–204.

³⁶ Nem érdektelen, ha idézzük, milyenek látta ekkor Veres Péter Faust Imrét: „... én semmiféle vezérkedő hajlamot, sem a politikai megszállottak gögös izgágaságát, sem a történelmi szerepre készülő politikusok természetes komolyságát, vezéri tekintélytartását, vagy ünnepiességét nem éreztem benne. Amikor engem látott, mindig mosolygott. Olyan volt, mint egy idegen közegben végzendő missziós munkára, vagy rejtőzködve végzendő közösségi szolgálatra kirendelt jezsuita szerzetes: halk beszédű és finoman figyelmes.” Veres Péter: i. m. *Iklad* című fejezet. Veres Péter és Faust Imre közötti kapcsolatokról l. még: MTA Kézirattár, Veres Péter levelestár.

³⁷ PI Arch 651. f. 12. cs. 4. ő. e. II. kötet 176.

ben, kért és kapott menedéket Faust Imrénél.³⁸ Amikor jó egy esztendő múlva konspirációs hiba miatt erről a rendőrség tudomást szerez, Faust Imrét letartóztatják és Újvidékre, a kémelhárítókhoz viszik. A bíróság ugyan felmenti (a szervezkedésben való részvételt nem tudták bizonyítani), ám ismét toloncház következik, majd Kistarcsa, az internálótábor. Kiszabadítása érdekében a haladó szellemű írók egy csoportja kérelmet juttatott el a miniszterelnökséghez, Bajcsy-Zsilinszky Endre a belügyminiszternél interveniált, ennek eredményeképpen 1943. november 23-án kinyílt előtte az internálótábor kapuja.³⁹

Aligha véletlen az időpont: a Vörös Hadsereg csapatai Kijev visszafoglalása után néhány napja, hogy átkeltek a Dnyeperen, a brit légierő minden eddiginél súlyosabb légitámadást intézett Berlin ellen, Horthy pedig perújrafelvételt rendelt el az újvidéki vérengzések ügyében.

Az események ismeretében nem csodálkozhatunk, ha az immár szabadlábban levő Faust Imre úgy érzi: napja feljövőben van.⁴⁰

³⁸ Dzsánics Milán a sátorlajaujhelyi börtönkitörésnél az egyenlőtlen küzdelemben veszítette életét (l. Bazsik Renáta: *Mire az erdők kizöldülnek*. Bp. 1972.)

³⁹ A Kállay Miklós miniszterelnökhöz címzett beadványt, amelyet az írók egy csoportja (köztük Darvas József, Schöpflin Aladár, Zilahy Lajos) írt alá, Faust feleségének kezdeményezésére Darvas József fogalmazta meg. „Darvas József segítségével jutottam el Major Tamáshoz, aki eljött velem az akkori Újság című lap szerkesztőségébe és bemutatott az ott dolgozó Barcs Sándornak. Barcs megígérte, hogy kapcsolatot keres Bajcsy-Zsilinszkyvel, ezt Markos György révén el is intézte.” (Faust Imréné visszaemlékezése PI Arch 780. f.)

⁴⁰ Egy ez idő tájt megjelent szakmai kiadvány (Lőrincz Ernő: *Könyvkereskedői és kiadói alapismeretek* Bp. 1944.) a fontosabb kiadókat részletesebben is bemutatja. Faust Imre könyvkiadó cégről itt olvasható ez a mondat: „A vállalat az eddigi szűkebb keretből kiemelkedve ez évben már hatalmas programmal készül arra, hogy a szakmában őt megillető helyét foglalja el.” Itt említjük meg, hogy 1943 végén, 1944 elején a Faust cég lektoraként dolgozott dr. Jahn Ferenc (1902–1945) kommunista orvos, szociológus, akinek – miután 1943 őszén a kilenc havi börtönbüntetését letöltötte és az orvosi kamarából kizárták – ez munkahelyet is, létminimumot is jelentett. Jahn ezt az időt kihasználva, orvosi műszótár összeállításán dolgozott, aminek kiadására már nem kerülhetett sor. (Jahn Ferencné visszaemlékezése PI Arch 867. j.–33 és *Jahn Ferenc*. Bp. 1959. című műve, továbbá Népszabadság, 1981. szept. 13. 4. o. Olvasóink véleménye.)

A nagy vállalkozások éve

A Faust kiadó eme új korszaka Acsády Ignác: *A magyar jobbágyság története* című művének kiadásával kezdődik. Kezdeményezője és finanszírozója Bacsó Alfréd a szociáldemokrata párt tagja (a felszabadulást követően a MABI vezérigazgatója), ekkor könyvelő. Bár Bacsó indítékait nem ismerjük, nem tételezhető fel, hogy ebben üzleti (magyarán: haszonszerzési) megfontolások játszottak volna közre. Sokkal valószínűbb, hogy e kiadvány megszületésének fő motívuma az az érdeklődés, amellyel a haladó közvélemény a magyar parasztság akkori problémái mellett (ez a népi írók műveinek e körökben tapasztalható népszerűségében jutott kifejezésre) a paraszti múlt megismerése felé fordult.

Bacsó Alfréd a mű kiadásához szükséges összeget kölcsönképpen bocsátotta Faust Imre rendelkezésére azzal, hogy azt az elkészült mű bevételeiből fizeti vissza. A 35 ív terjedelmű kötet, amely az 1908. évi első kiadása után ez alkalommal jelent meg második kiadásban, 1944. februárban hagyta el a sajtót és valóban kelendőnek mutatkozott. Faust meg is kezdte a kölcsön visszafizetését, ez azonban csakhamar „elakadt”: 1944. március 19. következett.⁴¹

Addig azonban történt egy s más. Mégpedig azzal összefüggésben, hogy Faust Imrét Keleti Márton filmrendező (aki Faustot Ikladról ismerte) bemutatta Váczy Istvánnak, egy nagyon jómódú építész-mérnök–építési vállalkozónak, akinek az volt a szándéka, hogy pénzének egy részét a jó üzletnek látszó könyvkiadásba fekteti. Csakhamar el is határozta, hogy csendestársként belép a Faust-cégbe. Megállapodásukat írásban rögzítették, mely szerint Váczy 250 ezer pengő készpénzt és 400 ezer pengő hitelkeretet bocsát Faust rendelkezésére, a cég által produkált nettó haszon 50–50 százalékos megosztása mellett. A megállapodás 1944. január 1-én hatályba lépett, de a közös vállalkozás főcéljáért, Szabó Dezső: *Az elsodort falu* című regényének megjelenéséért a „küzdelem” már jóval előbb megkezdődött.

E mű kiadási jogát az 1929-es olcsó (3 pengős) Genius kiadás óta Szabó Dezsőtől senkinek sem sikerült megszerezni. Váczy és Faust a „mestert” József körúti lakásán már 1943 végén is jó néhányszor felkeresték ez ügyben, aki azonban mindannyiszor kurtán közölte velük, hogy *Az elsodort falu* kiadói joga nem eladó. Ők azonban nem tárgytak, és amikor 1944 januárjában javaslatukkal ismét felkeresték Szabó

⁴¹ Az Acsády mű kiadástörténete Faust Imréné visszaemlékezése (magnófelvétel) alapján.

Dezsőt, számukra is már kissé váratlanul azzal fogadta őket, hogy 150 ezer pengő készpénz lefizetése ellenében öt évre átengedi a művét. Alkudni nem lehet, csekkel fizetni nem lehet – kötötte ki, s miután Faust Imre elkészítette a szerződést, a 150 ezer pengőt kézhezvéve, azt Szabó Dezső aláírta.⁴²

Faust Imre ekkor már – 1942 óta – ismét rendelkezett iparengedéllyel, amelyet a kerületi Elöljáróságtól a következő indoklással kért:

„1921 óta minden megszakítás nélkül a szakmában dolgozom. A jövőben férfi és női szabászati szakkönyvek, magyaros és más férfi és női divatlapok kiadásával és terjesztésével kívánok elsősorban foglalkozni . . . s e tekintetben speciális szakképzettséggel rendelkezem.”

Az iparengedélyt tehát megkapta, hiszen a kérelemhez csatolt hatósági erkölcsi bizonyítvány azt tanúsította, hogy „az utolsó három év alatt erkölcsi magaviselete kifogástalan”.⁴³ A cég most már a megfelelő anyagi bázis birtokában („megfelelkezve” a szabászati szakkönyvek és divatlapok kiadásáról), külföldi kiadói jogok megszerzését is tervbe veszi, ehhez azonban cégbírószági bejegyzés is szükségeltetik. Erre is sor kerül: 1944 január végétől *Faust Imre könyvkiadó és könyvterjesztő* immár rangos „bejegyzett cég”.⁴⁴

Faust Imre pedig sorba köti le a különböző külföldi művek kiadói jogát, egyebek mellett Upton Sinclair négy regényét és Brecht *Háromgarasos operáját*.⁴⁵

Mindezeket a terveket március 19-e dönti romba. Faust letartóztatására három hét múlva, április 11-én kerül sor: a Svábhegyre, a Gestapo főhadiszállására viszik, innen toloncházba szállítják.

A Mosonyi utcai toloncházból különös szerencsével – és baráti-rokoni segítséggel – június végén szabadul. Faust testvérei és barátai ui. 5 ezer pengőt fizettek le a kiszabadításában közreműködő országgyűlési képviselő-üggyvédnek Nagyszékelyi Keck Antalnak, aki megvesztegette Jaross Andor akkori belügyminiszter titkárát; ennek eredményeképpen nyílt meg előtte a toloncház kapuja.

⁴² Váczy István szóbeli közlése. A Szabó Dezső–Faust-kiadó közötti 1944. február 1-i megállapodás és egyéb, ezzel kapcsolatos dokumentumok: OSZK Kézirattár, Analekta 5467.

⁴³ BFL XXI. 578. VIII. ker. Elöljáróság iratai 23026/48. Ez alkalommal két iparengedélyt is kapott: 1. Könyvkiadó és könyvterjesztő 2. Könyv, írószer és papírkereskedés közvetlen fogyasztók részére.

⁴⁴ Föv. Bíróság Cégirattára. Egyéni cégek 65. kötet 56. lap. Cg. 47253. A cégbejegyzés kelte: 1944. január 25.

⁴⁵ Corvina, 1944/6. jan. 20.; 1944/21. márc. 12.

Hogy a látszatot fenntartsa, megkísérli megszerezni a kiadói tevékenység folytatásához szükséges új iparendélyt (a Sztójay-kormány ui. a kiadói ipar gyakorlását 1944. április 27-i rendeletével új engedély megszerzéséhez kötötte),⁴⁶ kérelmét azonban a kereskedelmi és közlekedésügyi miniszter a sajtóügyek m. kir. kormánybiztosával egyetértve „nem találta teljesíthetőnek”.

Eddigre azonban a Szabó Dezső regény mégiscsak napvilágot látott (az 1944-es könyvnapokra tervezett Ács Tivadar: *Kossuth–Cavour–Napoleon* már nem),⁴⁷ de Faustnak ekkor már kisebb gondja is nagyobb volt mint a könyvkiadás. A toloncházban ui. a vele együtt levő MÉMOSZ és más szakszervezeti vezetőkkel abban állapodott meg, hogy szabaddá helyezése után, összeköttetéseit felhasználva egyrészt mindent megtesz a toloncházból való kiszabadításukért, másrészt minden erejével az ellenállási mozgalmat fogja szolgálni.

Mindkét törekvése sikerrel jár: a szakszervezeti vezetők hamarosan kiszabadulnak, Faust pedig egyre intenzívebb munkát vállal a kommunistákat és polgári elemeket egyaránt tömörítő Magyar Hazafiak Szabadság Szövetsége (MHSZSZ) nevű ellenállási szervezetben.

1944 augusztusa van, annak is utolsó napjai, a román kiugrás után a szovjet hadsereg egységei a Kárpát-medencében törnek előre, s Magyarország új miniszterelnöke Lakatos Géza vezérezredes. Faust Imre életrajzában pedig egy időre a politika-történészek veszik át a szót, hiszen az MHSZSZ-ben végzett munkája során Faust kapcsolatba került a Kiugrási Irodával, amely a Szovjetunióba küldendő nem hivatalos fegyverszüneti delegációba őt is bevonta. Faust Imre és Somogyi Miklós (a MÉMOSZ vezetője⁴⁸) a moszkvai út előkészületeiről tájékoztatta a Kommunista Pártot, felajánlva, hogy a küldöttségben Faust helyét átengedik a párt képviselőjének.⁴⁹

A KP Központi Bizottsága és a Magyar Front azonban – helyesen – úgy látta, hogy megérett a helyzet egy tényleges és hivatalos fegyverszüneti delegáció kiküldésére is, meg aztán Horthyban sem bíztak (hogy ti. képes lesz szakítani a németekkel), hiszen még ekkor sem a háborúból való kiugrásban érdekelt főerőket vonja be, ellenkezőleg: megosztással kísérletezik.

⁴⁶ A 10.470/1944. M. E. sz. rendelet. Közli: Corvina, 1944/35. ápr. 30.

⁴⁷ Corvina, 1944/24. márc. 23.

⁴⁸ Somogyi Miklósról (1896–1981) l. *Munkásmozg. Lex.* 518.

⁴⁹ Vigh Károly: *Ugrás a sötétbe*. Bp. 1979. 54–55. o. alapján.

„Sem Faust, sem Somogyi (az utóbbi a részvételt és az utat is szorgalmazta) nem ismerte részletesen, részben nem is értette a KB indokait. (Egyikük sem volt még „hivatalosan” a KB tagja, bár mindkettőt kommunistának tekintették.) Ez magyarázza, hogy Faust a KP és a Magyar Front elutasítása ellenére is vállalta az akcióban való részvételt.”⁵⁰

Faust Imre október 2-án tért vissza küldetéséből (a visszatérés rossz előkészítése miatt a frontvonalon megsebesült), erről előbb Tildy Zoltánnak mint a Magyar Front elnökének számolt be, október 12-én este pedig Somogyi Miklósnak és Magyar Ferencknek (az MHSZSZ elnökének) a társaságában fogadta őt Horthy Miklós. Az egy órán át tartó megbeszélésen a küldöttség arról biztosította a kormányzót, hogy fegyverszünetkérés esetén támogatni fogják, tőle azonban csak homályos, bizonytalan válaszokat kaptak. Ezért azonnal felkeresték Balatonboglár melletti rejték helyén Bethlen István grófot és arra kérték, vesse latba befolyását a kormányzónál. Másnap Bethlen fel is jött a fővárosba és megbeszélést folytatott a kormányzóval.

Ezt követően Horthy szárnysegédjének szobájában Faust találkozott Bethlennel, aki közölve, hogy Horthy megmakacsolta magát és nem fogadta meg tanácsát, úgy vélekedett, hogy: „Ezzel uram a mi feladatunk véget ért, jöjjenek az események . . .”

És jött – bár nem valószínű, hogy Bethlen ekkor erre gondolt – a nyilas hatalomátvétel, előbb azonban Faust a MÉMOSZ vezetőivel együtt, szociáldemokrata kezdeményezésre felkereste rejték helyén Szakasits Árpádot, aki meghallgatva Faust beszámolóját, közölte, hogy bár a Magyar Front vezetősége ellenezte az utazást, mert nem bízott annak sikerében, most gratulálnak, mert látják: eredményes volt.⁵¹

Faust Imre „kiugrással” kapcsolatos ténykedése ezzel tulajdonképpen véget ért. De nyilvánvaló, ennek volt mintegy folytatása, hogy Faust Imre neve szerepel egy diplomáciai jegyzékben, mint alternatív miniszterjelölt. E jegyzéket november 26-án Simonffy-Tóth Ernő vezérkari őrnagy kezdeményezésére a hivatalos moszkvai fegyverszüneti kül-

⁵⁰ *Faust Imre visszaemlékezése a nem hivatalos magyar fegyverszüneti delegáció moszkvai útjáról* (Pintér István bevezető tanulmányával, az idézet az utóbbiból.) Párttört. Közl., 1981/2. 192. További forrás, amely a moszkvai utazást Faust kezdeményezésének tulajdonítja: Bokor Péter interjúja Mester Miklóssal. Valóság, 1981/10. 69–71.

⁵¹ Faust Imrének a Párttört. Közl.-ben közzétett visszaemlékezése alapján.

döttség intézte a Szovjetunió kormányához, azt kérve, hogy a Szovjetunió kormánya a Magyar Frontot a magyar nép egyedüli politikai képviselőjének ismerje el. A jegyzék kormánylista-tervezetét is közöl, amelyben Tildy Zoltán (kiszármazást) miniszterelnök-jelölt után a kormány polgári tagjainak sorában Szakasits Árpád (szoc. dem.), Kéthly Anna (szoc. dem.), Kállai Gyula (kommunista), Bajcsy-Zsilinszky Endre (kiszármazást) és Rassay Károly (demokratapárt) mellett „Somogyi Miklós (kommunista), vagy Faust Imre (kommunista)” is helyet kapott.⁵²

A felszabadulás után

1945. január 21. A Magyar Művészek Szabadszervezete Zilahy Lajos által vezetett alakuló ülésén az ezen részt vevő Faust Imre megbízást kapott a könyvszakma ekkor már csaknem 70 esztendő, tekintélyes társadalmi-érdekképviseleti szervének a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesületének újjászervezésére, az egyesület Ideiglenes Intézőbizottságának megalakítására.

A Szabadság című napilap 1945. január 27-i (7.) számában már olvasható is a könyvkiadók, könyvkereskedők jelentkezését kérő felhívás. Akihez pedig ez eljutott, február 4-én az Új Idők kiadó tanács-termében találkoztak, ahol Faust Imrét az egyesület Ideiglenes Intézőbizottsága elnökévé választották. Az új elnök első feladata – meg sem várva a hatósági intézkedéseket – az igazolási eljárások megindítása és az egyesületi alapszabályok módosítása, korszerűsítése.⁵³

⁵² A Moszkvai Magyar Küldöttség – azaz a hivatalos fegyverszüneti küldöttség – 1944. november 26-án kelt 46. számú iratának magyar nyelvű másolatát (az eredeti francia nyelvű) Karsai Elek bocsátotta rendelkezésemre. E dokumentumról írta naplójába Nemes József őrnagy: „... Megint új kormánylistát szerkesztett a bizottság. Ezt leírtuk, én lefordítottam, aztán bevezették az irattári nyilvántartásba, majd átküldtük az oroszokhoz.” (Paál–Radó: *Debreceni feltámadás*. Debrecen, 1947). Vö. Simonffy András: *Kompország katonái*. Bp. 1981. 384. Faust Imréné közlése szerint Faust Imre arról, hogy neve bárhol is miniszterjelöltként szerepelt volna, soha említést nem tett, erről ő nem tudhatott.

⁵³ OL P. 1653. A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesülete iratai, I. cs. Vö. Boross Elemér: *Velük voltam*. Bp. 1969. 408–409. o. Faust Imre az egyesületnek 1937 óta tagja (Corvina, 1937/47), az egyesületi életben eddig aktívan nem vett részt.

A közügyek intézésével párhuzamosan szétdúlt lakását is rendbe kell hoznia. A Wehrmacht ui. éppen a kiadói iroda és könyvraktár céljait szolgáló sarokszobát találta alkalmasnak arra, hogy a szemben levő Corvin Áruház tetejére telepített légvédelmi üteget védő szakaszt ide szállásolja. Így aztán egyebek mellett az Acsády és Szabó Dezső könyveket tartalmazó könyvcsomagok a német katonák géppuskaállásainak mellvédjeként szolgáltak.

Faust első teendőinek egyike, hogy jelentkezik a Tisza Kálmán téren, az MKP Központjában, mégpedig Vas Zoltánnál, akinek Faust éppen kapóra jön: Vas Zoltán feladata ui. igazgatót keresni a Szikra élére.⁵⁴ Máris kész az elhatározás: ő, Faust lesz az MKP könyvkiadójának az igazgatója, előbb azonban rendezze párttagsági ügyét.

Faust innen egyenesen Kovács Istvánhoz, az MKP szervezési osztályának vezetőjéhez megy, aki közli vele, hogy a moszkvai útjával kapcsolatban érkezett ellene bejelentés. Ezt ki fogják vizsgálni, addig azonban munkájára a párt nem tart igényt. Megragadva az alkalmat kéri Faustot, hogy a moszkvai utazásáról szóló beszámolóját juttassa el hozzá.

E kérést Faust természetesen rendkívüli gyorsasággal teljesíti, amíg – végre – március közepén átveheti a lakóhelye szerint illetékes VIII. kerületi pártszervezet által kiállított MKP tagasági igazolványt: Faust Imre „hivatalosan” is elismert párttag. Tíz nap múlva kiderül: adminisztratív hiba történt. A kerületi párttitkár, visszakérve a tagsági könyvet, közli vele, hogy tagfelvétele ügyében a Központi Vezetőség illetékes.

Most a Központi Vezetőséghez fordul, írásban kérve maga ellen vizsgálatot. Ezt, Rákosi Mátyáshoz címzett levelekben ismételtlen sűrgeti, választ azonban nem kap.⁵⁵

Érthetetlennek, igazságtalannak érzi a mellőzést, de az idő nem alkalmas a sebek nyalogatására. Munkához lát és még az első szabad könyvnapokon, amikor a patinás nagy kiadók (az Athenaeum, a Franklin, a Révai, az Új Idők) egy-két kiadvánnyal jelentkeztek csupán, Faust három kiadvánnyal szerepel. Ezek: Geróné Fazekas Erzsébet: *A felszabadulás útján* című riportkönyve (Illés Béla előszavával), Mohácsy József: *A jövő útján* című, a nemzetközi nyelvről szóló tanulmánykötet és Sándor Pál: *Engels mint filozófus*.

És eközben újra és újra megpróbálkozik – csakúgy, mint a felszabadulás előtt – feladni önállóságát és megfelelő állásba kerülni. Ez most

⁵⁴ Határozat a Szikra Kiadó alapítására. PI Arch F: KV. 2.

⁵⁵ Faust Imre életrajza alapján. A Rákosi Mátyáshoz 1945. május 2-án küldött levelének másolata: MMM Irattár 4388.

sem sikerül. Így nem marad más hátra, mint folytatni a munkát. Megjelenteti egyebek mellett Hollós Korvin Lajos *Válogatott költeményei 1925–1945* című művet (a kiadó előszavával), Puskin *Két kis drámáját* (Gáspár Endre fordításában), Rézler Gyula: *A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867–1914* második, bővített kiadását és Sándor Pál: *A természettudományok fejlődése a Szovjetunióban* című tanulmányát.⁵⁶

Néhány említésre méltó az 1946. évi Faust-kiadványok közül: Acháry Kornél mint szerző szerepel a *Magyarok véráldozatai az orosz polgárháborúban* című kiadványon, a valóságos szerző Rátz Kálmán, volt jobboldali politikus, a Horthy-korszak politikai életének igen érdekes figurája;⁵⁷ Agárdi Ferenc: *A svábok bejövetele* (alcím: *A németek szerepe Magyarországon Szent Istvántól napjainkig*); Csuka Zoltánnak, az első újvidéki Faust-kiadvány szerzőjének *Délszláv népballadák* című fordítás-gyűjteménye; Földeák János: *Kenyérkeresők* című regénye; Heine *forradalmi versei* (Gáspár Endre és Kardos László fordításában). Nagy sikere volt Szirmai Rezső: *Fasiszta lelkek* című kiadványának, amely a magyarországi háborús bűnösökkel (Szálásival és társaival) a börtönben folytatott pszichoanalitikus beszélgetéseket tartalmaz. Néhány tankönyvet is megjelentetett Faust, mégpedig azokat a magyar irodalmi tankönyveket, amelyeket a Pedagógus Szakszervezet egy munkaközössége állított össze.

⁵⁶ Érdeklődésre tarthat számot ez utóbbi mű kiadástörténete: Sándor Pál, miután Horthyék 1939-ben ismét felvették a diplomáciai kapcsolatot a Szovjetunióval, a budapesti szovjet követségtől gazdag tudományos forrásanyag birtokába jutott, amelynek alapján e tanulmányt megírta. Kiadását Oravetz István (Phönix kiadó) vállalta, a kéziratra már a cenzúra is ráütötte az engedélyező bélyegzőt (akkor éppen ilyen időket éltünk), sőt már a nyomdai munkálatokat is megkezdték. Ekkor azonban a szerző jobbnak látta a kéziratot a nyomdától sürgősen visszakérni. Ez 1941. június 22-ét követő napokban történt, ami megmagyarázza, miért is vált e mű hirtelen „szalonképtelenné” Magyarországon. A kéziratot azonban Faust megőrizte, és íme most kiadta. (Sándor Pál önéletrajza, az MKKE Arch-ban).

⁵⁷ Rátz Kálmánról (1888–1951) *M. Életrajzi Lex. II.* 488–489. L. még: Tamás Aladár: *Nyugtalan árnyak*. Bp. 1969. 331–334. Itt említjük meg, hogy Faust kötötte le kiadásra Bölöni György: *Az igazi Ady* című művét, amelyet később – mivel megfelelő papírt nem tudott szerezni hozzá – „készséggel, bár fájó szívvel” átengedett a Szikrának. Tamás Aladár: *Látomástól a valóságig*. Bp. 1981. 136.

Az 1947-ben napvilágot látott kiadványai közül figyelmet érdemel Hamza D. Ákos: *Harcunk a szabadságért* című tanulmánya (alcíme: *A Nemzeti Ellenállás egyik csoportjának részvétele a felszabadulási küzdelemben*), amely a Magyar Harcosok Szabadság Szövetsége nevű, Faust tevékenységével összefüggésben már említett csoport munkájáról ad képet;⁵⁸ gyorsan népszerűvé vált az iskolai és magánhasználatra készült *Orosz nyelvtana* is (szerzője: Magyary-Beck Vladimírné). 1947 könyvnapjára jelent meg a *Romok felett* című, a Magyar Írók Szövetsége által összeállított antológia (a kiadó előszavával) és Hernádi György: *Akik élve maradtak* című verseskötet (Kassák Lajos előszavával).⁵⁹

Néhány kiadványa közéleti megbízásnak köszönhető. Mint az Országos Építésügyi Kormánybiztosság kiadványa jelent meg Tóth Kálmán: *Új falu, új otthon* című tanulmánya (Major Máté előszavával), és a Földművelésügyi Minisztérium vadászati osztálya munkatársainak közreműködésével készült Zumpf János: *Vadászati zsebkönyve*. Ezekben az években Faust Imre a Központi Statisztikai Hivatal kiadványainak főbizományosaként a KSH kiadványait is forgalomba hozza.⁶⁰

És bár kiadványai számát illetően a „közép kiadók” kategóriájába emelkedik (1946 végén vállalkozókedve oly magasra szökell, hogy egy tucat angol lektúr kiadási jogát is leköti,⁶¹) anyagi helyzete csak nem javul. Az egyes művek megjelentetéséhez szükséges anyagi eszközöket ismerősei, barátai kölcsönzik, nagyjából pedig a nyomdák, főképpen a Szikra és a Világosság nyomda hitelezi.⁶²

Közéleti tevékenysége is számottevő. A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesülete 1945. és 1946. évi közgyűlésén országos alelnökké, 1947-ben a könyvkiadói választmány tagjává választják; a szakma képviselőitében tagja az egyesület keretében alakult öttagú szakmai igazoló bizottságnak. 1945-től a KISOSZ megalakulásáig alelnöke a Kereskedelmi Érdekképviselők Országos Tanácsának.

Legfontosabb társadalmi megbízatása ez idő tájt, hogy elnöke annak a bizottságnak, amely a miniszterelnökség megbízásából a fasiszta, szovjetellenes és antidemokratikus könyvek jegyzékének összeállítását végez-

⁵⁸ Faust Imre azt tervezte, hogy a magyar ellenállási mozgalom minden egyes osztagának történetét megjelenteti. (PI Arch 780. f.) E törekvését sem tudta megvalósítani.

⁵⁹ A szerző azonos Hercz Györggyel (1899–1958), akinek *Idegenből idegenbe* című verseskötetét Faust 1938-ban kiadta.

⁶⁰ Corvina, 1946/4. 3.

⁶¹ Corvina, 1946/15. 6.

⁶² MMM Irattár 4388 sz.

te. (E jegyzék elkészítésére, a könyvek forgalomból való kivonására a fegyverszüneti megállapodás kötelezte a kormányt.⁶³) Hogy milyen gondos munkát végeztek, bizonyítja, hogy a jegyzék módosítása a mai napig sem vált szükségessé. E jegyzéket, amely a Magyar Miniszterelnökség sajtóosztálya kiadványaként 1945/46-ban négy füzetben napvilágot látott, Faust Imre felelős kiadóként jegyezte.⁶⁴

Faust Imrét 1946 augusztusában nagy megtiszteltetés érte: a Magyar Köztársaság elnöke a miniszterelnök előterjesztésére „a Nemzeti Ellenállási Mozgalomban itt vezető szerepe, illetve abban való kimagasló tevékenységéért” a Magyar Szabadság-rend ezüsfokozatát adományozta Faust Imrének.⁶⁵

Aztán földaja József Attila utcai helyiségeit (ez volt az egyetlen lakásán kívüli vállalati helyisége a cég történetében), és visszaköltözik a Röck Szilárd utcai lakásba, ahol két alkalmazottat foglalkoztatva, tovább működik. Ismerjük a Faust-cég 1948. július 1-től 1949. június 30-ig terjedő egy esztendejének forgalmi adatait: a 116 776 forint összforgalomnak több, mint öthatoda a saját kiadványaiból, az egyhatod más kiadók műveinek forgalombahozásából adódik.⁶⁶

1948 végén a Magyar Nemzeti Bank a nem állami könyvkiadók számára 1 millió forintos célhitelt engedélyezett. A hitel „szétosz-

⁶³ 530/1945. M. E. számú rendelet.

⁶⁴ E munka nem csupán sok gonddal, de sok kellemetlenséggel is járt. Már azzal is, hogy az V., József Attila utca 8. szám alatt bérelt irodahelyiség nagy részét Faust kénytelen volt e bizottság rendelkezésére bocsátani, emellett, hogy a munka zavartalan legyen az ezzel kapcsolatos költségeket is megelőlegezte. Amikor pedig a miniszterelnökség az infláció közepette nagy nehezen visszatérítette ezeket az összegeket, az már teljesen értékét veszítette. Ráadásul azzal, hogy a jegyzékbe – egyébként teljesen jogosan – fel merészelte venni Pehm [Mindszenty] József: *Édesanya I–II.* című könyvét (Zalaegerszeg, 1940., 1942), magára vonta Balogh István államtitkár, de Nagy Ferenc miniszterelnök haragját is. Emiatt tekintették 1946. november 15-tel – a IV. számú jegyzék megjelenésével – a jegyzék összeállítását lezártnak. A IV. számú jegyzék megjelentetését követő politikai harcokról a sajtó is beszámol: Magyar Nemzet, 1946. nov. 28; Hírlap, 1946. nov. 29; Világ, 1946. nov. 29; Szabadság, 1946. nov. 29; Új Szó, 1946. dec. 1; Hírlap, 1946. dec. 3; uo. dec. 11; Magyar Nemzet, 1946. dec. 17.

⁶⁵ Magyar Közlöny, 1946/193. (aug. 27) A Magyar Szabadság-rendnek két fokozata volt: ezüst és bronz.

⁶⁶ OL P. 1653. Adóközösségi iratok 5. csomó.

tására” vonatkozó igényeket az Országos Könyvhivatal a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesülete útján gyűjtötte össze. Faust Imre az összes kiadók közül a legkisebb összeget, 5 ezer forint hitelt igényelt, amelyből a férfisزابók részére az esedékes új divatlapot szeretne volna megjelentetni, továbbá pótolni a szabászati sorozatának két elfogyott füzetét. Levelében arra hivatkozik, hogy mindhárom kiadvány „állandó kereslet tárgya és így anyagi sikerük biztosítva van”, a könyvkiadói választmány azonban Faust Imre hitel-igényét törli.⁶⁷

Még megjelenik – nem sejtve, hogy ez az utolsó kiadványa – Karsai József–Stock Andor: *A korszerű férfisزابázat* 2. kötete, még részt vesz a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesülete kiadói választmányának 1949. július 8-i ülésén, amely – mint ahogy ez később kitűnt – az utolsó választmányi ülés volt, amikor . . .

Budapest – Pécs

Már hat állami könyvkiadó működik, s a Könyvterjesztő Nemzeti Vállalat keretében sorba nyílnak az új könyvesboltok, két héttel vagyunk túl a Rajk-per ítélethirdetésén: a Faust-cég tulajdonképpen már a csendes felszámolás állapotában van, amikor 1949. október 25-én az Államvédelmi Hatóság Faust Imrét őrizetbe veszi. Lakását egyetlen helyiség kivételével lepecsételik, az üzleti és egyéb iratokat, a könyvraktárat, de az 1500 kötetes könyvtárat is berendezéssel együtt teherautókra rakják és elszállítják. Ez lett a sorsa annak az immár három évtizedes munkával létrehozott gyűjteménynek is, amely főképpen munkásmozgalmi vonatkozású könyveket, kéziratokat, leveleket, fényképeket, térképeket tartalmazott, közte Frankel Leó magyar vonatkozású párizsi leveleit (ezt Faust 1934-ben Gereblyés Lászlótól kapta) és József Attila *Döntsd a tőkét* . . . verseskönyvének kéziratát.⁶⁸ (Mindezek további sorsa ismeretlen.) Amikor a Népművelési Minisztérium rendelkezésére a Pénzügyi Központ 1950. szeptember 2-án „hivatalosan” is felszámolja a Faust-céget, a felszámolók már csak mintegy 50 kötet szertehányt könyvet és kb. 40 kg divatlapkliséét találnak.⁶⁹

Faust Imrét őrizetbevételeének majdnem pontosan a negyedik évfordulóján szállítják át az ügyészségre. És mivel a négy esztendő a jelek

⁶⁷ Az Országos Könyvhivatal iratai (másolatban a MKKE Arch).

⁶⁸ MMM Irattár 4388. sz.

⁶⁹ Pénzügyi Központ, felszámolt cégek iratai 783.

szerint nem volt elegendő, hogy megbizonyosodjanak arról, hogy Faust valóban provokátor, rendőrspicli, besúgó volt-e, újabb jó háromhónapos vizsgálat következik, majd 1954. február 11-én a Fővárosi Bíróság nem büntelenként ugyan, hanem mint olyan népellenes bűnösnek, aki kitöltötte büntetését, elrendeli szabadlábra helyezését.

Faust tehát ez időtől szabadlábban harcolhat mindenekelőtt büntetlenségének elismertetéséért. Fellebbezésére a Legfelsőbb Bíróság az első bíróság ítéletét hatályon kívül helyezve, új eljárást rendelt el, melynek eredményeképpen csak most, 1954. július 29-én születik meg a felmentő ítélet, ám a *bűnösség* hiánya helyett a „*bebizonyítotttság*” hiányában. Mindegy, így is gondolni lehet már az újból beilleszkedésre.

Szabadlábra helyezése óta Faust pécsi lakos, aminek az oka nem más, mint hogy az 1949-es letartóztatása után felesége, az akkor ötéves kislányukkal Pécsre költözött, ahol Faust testvéreinek házában húzhatták meg magukat.

Faust Imre előbb a fővárosban néz állás után. Régi barátai, egykori kollégái, mindenekelőtt Komor Jenő az Állami Könyvtarjesztő Vállalat antikvár osztályának helyettes vezetője (aki a harmincas évek elején egy ideig Faust alkalmazásában állott) vállalatának igazgatójánál kezdeményezi: vegye fel Faustot és adjon neki megfelelő munkát. E javaslat azonban kedvezőtlen fogadtatásra talált: Faustot legfeljebb ügynöknek alkalmaznák.⁷⁰

⁷⁰ Ezekben a napokban történhetett, amiről önéletrajzában Tamás Aladár így emlékezik: „... egy napon feleségemmel villamoson utaztam a Thököly úton, befelé a városba. Egyszer csak felemelkedik helyéről egy férfi, hozzám rohan, és hevesen átölel.

– Nélküled aligha lehetnék még itt – mondta.

Faust Imre volt.

Néhány héttel előbb idézést kaptam a Markó utcai törvényszéktől Faust Imre tárgyalására. Az iránt érdeklődtek tőlem, milyen magatartást tanúsított Faust Imre a 100% idejében, milyen szerepe volt a mozgalmunkban.

Mindent elmondtam, amit csak tudtam. Önfeláldozó, lelkes hívünk volt, sokat utazott vidékre – abban az időben férfitárgyalások eladásával foglalkozott –, mindig és mindenütt terjesztette a 100%-ot, ami nem könnyű és nem veszélytelen munka volt.

– Magatartása bizalmat ébresztett? – kérdezték tőlem.

– Bízam benne teljes mértékben, és bizalmamban nem csalatkoztam.

A fővárosban a jelek szerint nem is kísérletezik tovább, most Pécssett néz állás után. Csakhogy itt is bizalmatlanság fogadja: a megyei tanács illetékesei közlik, vele hogy csak abban az esetben kaphat állást, ha legalább két miniszter vállalja érte a garanciát.

Sikerült ezt az akdályt is viszonylag gyorsan elhárítani az útból. Az egyik „jótálló” az egykori munkatárs, Darvas József népművelésügyi miniszter, a másik Mekis József a SZOT elnöke, az országgyűlés alelnöke lett. Ezek után meg is kapja a kinevezését: 1954. szeptember 10-én 1000 forint fizetéssel Faust Imre mint a Szakszervezetek Megyei Tanácsa „November 7.” kultúrházának könyvtárosa, megkezdhetette munkáját. A kultúrház 1954. IV. negyedévi munkatervében már Faust Imre könyvtáros felelős a könyvtár szakosított katalógusának elkészítéséért és a társadalmi aktívák beszerzéséért.⁷¹

Fölfigyel rá azonban Szántó Miklós, aki a Népművelési Minisztérium főosztályvezetői székéből ekkor (a vidék káderekkel való megerősítésének kampánya során) került a Baranya megyei tanács népművelési osztályának élére. Ám hiába a tekintély, még neki is kemény munkájába került, amíg valamennyi illetékes ellenállását leküzdve, 1955. február 1-i hatállyal sikerül kineveztetnie Faustot a Baranya megyei Moziüzemi Vállalat igazgatójává.⁷²

De jön 1956 októbere, amikor is vállalatának munkástanácsa mint „közveszélyes kommunistát”, mint olyat, aki „veszélyes kommunista elveket képvisel”, felfüggeszti állásából.

A forradalmi ellentámadás eredményeképpen – november 5-én – visszatér munkahelyére, részt vesz az MSZMP megyei Intézőbizottságá-

Faust Imre nem messze tőlem, jobbra a bírói pulpitus előtt állt. Sápadtan, megviselten. Mellette fogházőr.

Most a villamoson tiltakoztam túlzó elismerése ellen. Ejtett azonban néhány keserű szót is. Egykori jó ismerőseiről, magatartásukról . . .” Tamás Aladár: *Látomástól a valóságig*. Bp. 1981. 193.

⁷¹ Szakszervezetek Központi Levéltára, SZOT Kultúrosztály iratai, Baranya megye 1954/91. dossz.

⁷² Szántó Miklós (1916) szociológus, a Magyar Hírek főszerkesztője 1954/55-ben volt a Baranya megyei tanács népművelési osztályának vezetője. (Csupán zárójelben: az illetékesek fanyalgása, sőt ellenállása bizonyos mértékben érthető: a bírósági ítéletben megfogalmazott „bebizonyítottság hiánya”, magyarul: a bizonyítékok hiánya azt is jelentheti, hogy csupán a nyomozó szervek „ügyetlensége” a felmentés oka. Különben, Faust most is hiába kéri, hogy vegyék fel az MDP-be . . .)

nak munkájában és nem csupán vállalatánál, hanem a megyei PB megbízásából a bányászoknál is pártszervező munkát végez. Most meg azért harcol hiába, hogy tagsági könyvébe legalább 1945-öt ismerjék el a pártba lépése keltének: ezt visszautasítják. Visszakapja azonban a Szabadság-rend kitüntetését (ezt 1949-et követően vonták vissza); 1959-ben megkapja a Tanácsköztársasági Emlékérmét.

Eddigre Faust Imre, az egykori könyvkiadó és könyvkereskedő kitűnően beépült a filmforgalmazói szakmába, vállalatának elismert vezetője – és a Marxizmus–Leninizmus Esti Egyetem hallgatója. Az ennek elvégzését tanúsító végbizonyítványt 1960-ban, 63 éves korában kapta meg.

Faust Imre megfelel mindazoknak a követelményeknek, amelyeket a párt és állam a vezetőkkel szemben támaszt, ám feletteseivel (a megyei tanács illetékeseivel) elég gyakran szembekerül, és – ami különösen fontosá válik – nem hátrál meg. Ő maga ezzel magyarázza, hogy 1961 nyarán, hazaérkezve a moszkvai filmfesztiválról, a megyei tanács művelődési osztályvezetője hivatja és közli vele, hogy idős kora miatt fiatalabb emberrel kívánják betölteni a vállalat igazgatói posztját. Tudják, hogy nyugdíj jogosultságához még néhány év hiányzik (a munkában töltött időt az SZMT-könyvtárosi alkalmazásától, 1954 szeptemberétől számították), ezért áthelyezik a Megyei Könyvtárba 2400 forint fizetéssel. Igaz, ez havi 1200 forinttal kevesebb, mint jelenlegi jövedelme, de hát . . .

Faust a javaslatot visszautasítja.

Most fegyelmi eljárást indítanak ellene. A moszkvai utazás izgalmaiban valóban megfélekedett egy fontos levélről, amelyre válaszolnia kellett volna. Ezért írásbeli megrovásban részesítik, majd a Filmfőigazgatóság jóváhagyását megszerezve „népgazdasági érdekből” mégiscsak áthelyezik a Megyei Könyvtárba műszaki könyvtárosnak.

Az áthelyezés formailag ugyan tökéletesen megfelelt a Munka Törvénykönyve előírásainak, ám Faust Imre munkáját „új munkahelyén” már nem kezdte meg. Betegsége (a magas vérnyomással összefüggésben kialakult angina pectoris, némi tüdőátagulással súlyosbítva) ágyba döntötte.⁷³

A betegségben sem tölti tétlenül az időt: percnyi megtorpanás nélkül harcol tovább *igazi és teljes* rehabilitációjáért, amellet Ambrus Józsefnek, egykori munkás-terjesztőjének (ekkor a Legújabbkori Történeti Múzeum munkatársának) kezdeményezésére és Ilku Pál művelő-

⁷³ PI Arch 780. f.

désügyi miniszter ösztönzésére megírja az 1944-es moszkvai utazásának történetét.⁷⁴

Betegsége egyre jobban elhatalmasodik. Már több, mint egy éve van betegállományban, amikor – mivel időközben a felszabadulás utáni börtönöket mégiscsak elismerték „munkaviszonyként” – nyugdíjazását kéri.

Összesen három hónapon át nyugdíjas. 1963. április 17-én szállítják be a bányatelepi kórházba és három nap múlva már az oxigénpalack sem segít.

Meghalt 1963. április 20-án. Élt 66 évet.

*

Ravatalánál a pécsi központi temetőben az egykori barátok, a budapesti kommunisták nevében hajdani munkatársa és harcostársa Darvas József a Magyar Írók Szövetsége elnöke búcsúzott tőle. A pécsi kommunisták, a veteránok búcsúszavait Nagy Sándor MESZÖV-elnök tolmácsolta. A megyei tanács is „megbocsátott”: az általuk adományozott dízsírhelyen temették el. „Sokan szerették és sokan tisztelték a fáradhatatlan, idős kommunistát...” – írta nekrológiájában a Dunántúli Napló.⁷⁵

*

A klasszikus dráma szabályainak megfelelően az epilógus következik: Faust Imre halála után csaknem hat esztendő telik el, amikor az MSZMP Központi Ellenőrző Bizottsága kezdeményezésére a Legfelsőbb Bíróság felülvizsgálja Faust Imre 1949/1954-es „ügyét”, kinyilvánítja az ítéletek törvénysértő voltát és megállapítja, hogy Faust Imre nem követett el büntetett.

A Központi Ellenőrző Bizottság pedig 1969. február 12-i ülésén Faust Imre párttagságát 1945-ös érvénnyel elismerte.⁷⁶

*

Faust Imre emléke méltó arra, hogy az utókor megőrizze. És nyilvánvaló, mélységesen igaza van abban is, amit egy alkalommal, teljes rehabilitációja érdekében érvelve, így rögzített:

⁷⁴ Ambrus József közlése (magnófelvétel).

⁷⁵ Dunántúli Napló, 1963. ápr. 25. 3.

⁷⁶ PI Arch 780. f.

„Szegényebb lenne a magyar munkásmozgalom története, ha nem tárnánk föl azt az önzetlen, önfeláldozó, sokszor igen rögzös úton járó tevékenységet, amit azok a kommunisták folytattak, akik komoly segítség nélkül könyveket, folyóiratokat, újságokat és rölapokat adtak ki és ilyeneket terjesztettek . . .”⁷⁷

VARGA SÁNDOR

BALÁZS BÉLA: A CSEND

FILOLÓGIAI NYOMOZÁS EGY NEM LÉTEZŐ NOVELLÁS KÖTET ÜGYÉBEN

„Nézzük egymást, nézzük,
Regénket regéljük,
Ki tudhatja honnan hozzuk,
Hallgatjuk és csodálkozunk,
Urak, asszonyságok”

(Regös prológa *A kékszakállú herceg várából*)

A Balázs Bélával foglalkozó szakirodalom egy része Balázs műveinek bibliográfiai adatait közölve, megjelöl egy bizonyos *A csend* című novellás kötetet, amely 1911-ben, egyikük szerint a Nyugat kiadásában jelent meg. Ezt a kötetet még soha senki nem látta. Könyvtári katalógusban nem szerepel, recenziót nem ismerünk róla. Mindazonáltal még a Balázs Béla életével és munkásságával foglalkozó nagymonográfia bibliográfiai jegyzékében is szerepel.¹

A rejtély megfejtése: ez a könyv nem is létezik. Az alábbiakban ezt kívánjuk bizonyítani Balázs Béla és Hajós Edit Lukács Györgyhöz írt levelei, valamint Balázs Béla naplófeljegyzései alapján. A levelek az MTA FI Lukács György Archivum és Könyvtárában (jelzet nélkül), a naplófüzetek az MTA Kézirattárában (MS 5023/1–21.) találhatók és hozzáférhetők. Végül megkíséréljük annak magyarázatát, hogyan alakulhatott ki ennek a nem létező novellás kötetnek a szellemképe.

⁷⁷ MMM Irattár 4388 sz.

¹ L. K. Nagy Magda: *Balázs Béla világa*, Bp. 1973. 401. L. még: Gulyás Pál: *Magyar írók élete és munkái* I. Bp. 1939. 1166–67.; *Révai Nagy Lexikona* II. 1911, 487.

Balázs Bélát 1910-ben kezdte foglalkoztatni egy novellás kötet összeállításának gondolata. Ekkor már nem kezdő író, mögötte a *Doktor Szélpál Margit* megjelenése² és előadása,³ doktori dolgozatának, a *Hebbel Frigyes pánttragizmusa* c. dolgozatnak a megjelenése,⁴ és túl van már az eredetileg Georg Simmel berlini szemináriumára írt *Halálesztétika* kötetben való megjelenésén is.⁵ Ez utóbbit Deutsch Zsigmond és társa adta ki. A kettejük közötti jó együttműködés hozhatta létre a novellás kötet kiadatásának gondolatát. Erről először Hajós Edit tudósít 1910. február 11-én Lukácshoz írott levelében. Így ír Balázs novella- illetve verskötet-tervéről Lukácsnak:

„Deutsch kínálta neki, hogy kiadja a meséket és novellákat ősszel. A csend, Ibolya, Embermese, Mariann országa és a még megírandó tavaszi novella volna a kötetben. Kétségei vannak [Herbertnek] (Herbert: Balázs Béla – L. J.), hogy elég-e ez egy kötetre. Beszél a versei kiadására nézve Ignotussal, aki azt mondta, beszél majd Hatvanyval, aki Pesten van, és hogy nincs kizárva. Ha nem akarná a báró kiadni, akkor Herbert a saját költségén akarja olyanformán, hogy a Nyugat kiadásában jelennék meg és az esetleges deficitet ő fedezi. Tehát a Nyugatnak nincs rizikója.”

A felsorolt novellák mindegyike megjelent már folyóiratban,⁶ a megírandó tavaszi novella pedig nem más, mint a régóta tervezett Logody utcai történet, amelyet végül nem tavasszal, hanem 1910 nyarán írt meg Balázs.⁷ Lukács válaszlevelében, talán Hajós Editnek arra a megjegyzésére, miszerint Balázsnak kétségei vannak, kitesz-e ez a néhány novella egy önálló kötetet, feltehetőleg arra tett javaslatot, hogy Balázs misztériumaival bővítsék az anyagot. Balázsnak ekkor két misztériuma volt, *A tündér* és *A kékszakállú herceg vára*,⁸ amelyet éppen

² Balázs Béla: *Doktor Szélpál Margit*. Bp. [1909].

³ Bemutatta a Nemzeti Színház 1909. IV. 30-án.

⁴ Bauer Herbert: *Hebbel Frigyes pánttragizmusa mint a romantikus világnézet eredménye* – Egyetemes Philológiai Közlöny, 1909. 41–55, 132–139.

⁵ Balázs Béla: *Halálesztétika*. Bp. [1908].

⁶ *A csend* Nyugat, 1908/I. 748–765. *Ibolya* – Renaissance, 1910/I. 171–186. *Embermese* – Nyugat, 1909/I. 190–202. *Marianne országa*, – Renaissance, 1910/I. 414–427.

⁷ *Történet a Logody-utcsról, a tavaszról, a halálról és a messzeségről*. Renaissance, 1910. II. 110–128.

⁸ *A tündér* Nyugat, 1910/I. 117–133.; *A kékszakállú herceg vára*. – Színjáték, 1910. 301–316.

ezekben a napokban fejezett be. Hajós Edit következő levele már erre a javaslatra reagál február 17-én:

„Amit az Embermese kihagyásáról és a misztériumoknak a mesekötetbe való belevételéről írt, azt Herbert megfontolás tárgyává fogja tenni. Köszöni a hozzá való jó szívét és meleg érdeklődését.”

Négy nappal később végre Balázs is megszólal, 1910. február 21-i keltezésű levelében röviden érinti a témát. „A Nyugattal okvetlen meg lehet kötni azt az üzletet, melyet Edith megírt. És az nem is lekötölettség, még csak nem is kölcsön, mert a kiadásnak egy roppant gyakori üzleti formája. A mesék és misztériumok kiadásáról még beszélünk, ha megjössz. Averzión van a potpourri⁹ könyvek ellen. Szegényesnek, stíltelennek érzem. Lesz még egy misztérium és 1911-ben jöhet az.” A „még egy minisztérium” *A szent szűz vére*, amelyet ez év végén, a következő év elején fog megírni.¹⁰ A novellás kötet dolga egyelőre láthatólag nem sürgős neki, a misztérium befejezése után egyre-másra írja a verseket, novellákat, tárcákat, de hogy nem feledkezett meg róla, hogy nem altatta el egészen az ötletet, azt május 11-i levelének egy rövid bekezdése mutatja. *Mosolygó Tündér Ilona* meséje című legújabb novelláját illetően kérdezi Lukácsot: „A tündér Ilona hogy tetszett? Be lehet venni a kötetbe.”¹¹

Aztán májusban kitört az Ady–Petőfi-botrány. Deutsch Zsigmond és társa, Kemény Miksa megbízta Adyt egy Petőfi forradalmi verseiből álló kötet összeállításával. *A forradalmár Petőfi* című könyv meg is jelent, Ady Endre szerkesztésében és előszavával. A kötetet azonban olyan támadás-sorozat fogadta, hogy Kemény összeszedette és bezúzatta az összes példányokat. Ezek után írja Hajós Edit Lukácsnak 1910. június 18-án: „Deutsch az Ady-kudarc (a forradalmár Petőfi) óta abba hagyta a szépirodalmi művek kiadását és így a Herbert kötetét se adja ki.” Ugyanerről számol be 20-i levelében Balázs is: „Deutsch–Kemény a forradalmár Petőfi ügyön elkeseredve kijelentette, hogy soha többet szépirodalmat ki nem ad, tehát a meséimet sem adja ki.”¹²

Az ötlet azonban, úgy látszik, már gyökeret vert, Balázs most már hosszán foglalkozik a témával, június 25-i levelében. Sorából kiviláglik, Lukács felajánlotta neki, hogy a saját költségén kiadja a könyvet. Erre reagál az alábbiakban: „Ami a könyvet illeti. Nézd Gyuri. Én nem

⁹ pot-pourri (francia) – kevert, eltérő műfajú művekből összeállított.

¹⁰ *A Szent Szűz Vére*. Nyugat, 1911/II. 465–484.

¹¹ *Mosolygó Tündér Ilona meséje*. Világ, 1910. ápr. 23.

¹² Az ügyről részletesen l.: *Ady Endre Összes Próza Művei*, X. Bp. 1973. 34–36., 61–62., 294–296., 314–325.

örülhetek annak, hogy te kiadod. Nem kicsinyességből. Ha milliomos volnál talán egyenesen hozzád fordultam volna. Értesz? Tudod, hogy én úgy érzek, hogy nem rólam van szó, hanem egy asztalfiókban heverő könyvről, melyet ki kell adni ahogy lehet. Szóval én belemennék azért ebbe. Csak azt szeretném, ha úgy tudnád megcsinálni, hogy ne te adjad ki, hanem valami gazdag zsidó ismerőseidet kapacitálnád rá, hogy azt az 500 koronát amibe a könyv mindenestül (szétküldéssel stb.) kerülne, előlegezzék. Belemehetnek mint üzletbe is. Mert tegnap tudtam meg, hogy a Szélpál-ból 276 példányt vettek meg készpénzért, és még 80 van bizományban és esetleg eladva. Pedig 180! tiszteletpéldány lett szétküldve, amiből legalább 100-an megvették volna ha én nem adtam volna nekik. (Nem is értem ezt a számot. Azt gyanítom, hogy itt egy kis svindli vagy tévedés történt.) Szóval a Nyugat még a Szélpálon is nyert! – És most már bizonyos, hogy a következő könyvem tűrhető üzlet lesz. Mondd Gyuri nem lehetne réveden a Franklinnal megcsinálni a dolgot? Mert még ha mi adjuk is ki, ott talán valami alkalmasabb közbenső szerződést lehetne kötni. Belemennék abba, ahogy ők a Szélpált akarták kiadni. Ők előlegeznek mindent. Én kapok 40%-ot, ha deficit lenne fedezem. Bár ez könnyelműség volna. Mert a most már valószínű nyereséget evvel nagyobbbrészt nekik juttatnám. Erről írd meg véleményedet. Hogy melyik könyvet adjuk ki? – Azt hiszem, hogy csak a novellákról lehet szó. T.i. a Nyugattal nekem már van megállapodásom a versekre. Az melyet ismersz. Előlegezés és deficit fizetés. Mivelhogy ők ilyen dologban tisztességesek és nagy deficittől tartani már nincs okom (Jobban reklamizolni mint ők, nem lehet) – nem volna értelme, hogy tőlük a kötetet elvegyem. Viszont én Deutschal többet nem akarok szóbaállni. Ismered az én „nehéz természetemet”. Azonkívül sok komisz és piszkos dolgot hallottam róla. Mondják, nem tanácsos vele összeállni. Szóval úgy gondolom, hogy a novellákat adjuk ki. Most már, a te dolgod is lévén, igazán rád bízom, mert magam sem tudok határozni, hogy mi legyen a kötetben. Sokáig nem akartam a misztériumokat belevenni, mert nem szeretem a keverést, szegényesnek tartom. Másfelől nagyon hatalmasodna a kötet, és lehetne egy föltétlen könyvet csinálni. De nem volna túl sok is? – Ezt már egészen rád bízom. Te vagy a filologus. Írd meg, hogy mit gondolsz.” Ehhez csak annyit kell hozzáfűzni, hogy azért lehetne Lukács révén kapcsolatot teremteni a Franklin Társulathoz, mivel náluk éppen ezekben a hetekben volt kiadás alatt Lukács esszékötete, amelynek nyomdai levonatait Hajós Edit korrigálta. Az összeköttetés azonban ebben az esetben nem hozott eredményt, néhány hónapra a novellás kötet ügye is eltűnik a levelezésből. November 12-én új változatban merül fel újra, Hajós Edit kutájával kapcsolatban: „A kis kutya már nagy kutya és mindent

megesz. Legutóbb a Herbert összeállított novelláskötetét tette tönkre.” Az utalást Balázs körülbelül ezekből a napokból származó levele konkretizálja: „A Renaissance ki fogja adni karácsonyra a novellás könyvet. Nem fizetek érte semmit. De nem is kapok – csak a jövődelemből. Ez is valami. A csend – nem lehet a címe, mert Bársonynak már van egy ilyen című könyve.”¹³ *Embermesék* – jó lesz?”

Sajnos azonban a Renaissance kiadásában tervezett novellás kötet sorsa sem alakult olyan egyszerűen, mint ahogy ekkor látszott. December közepe táján a Palermo kávéház díszes levélpapírján Balázs a következőképpen kezdi levelét: „Kedves Gyuri – Zigányt várom itt (Zigány Árpádot, a Renaissance szerkesztőjét – L. J.), ami kétszeresen kellemetlen szituáció. De majd csak elmúlik. Azért várom, hogy levonatokat kapjak a novella könyvből és végre szerződést lássak. Egy hét múlva meg kellene jelennie, állítólag meg is fog és még semmit sem tudok a könyvről – sőt szerződést sem láttam még. Most már csakugyan arra vagyok kíváncsi, hogy ebből micsoda brigantíság fog kisülni.” Balázs rossz előérzete nem csalt. Egy január végi levélben ismét egy rövid utalás: „A könyvem még mindig nem jelent meg.” Ha pedig eddig nem, akkor később sem, mert a Renaissance februárban megszűnt.

A Deutsch- és a Renaissance-fejezet után a novellakötet élettörténetében most egy feltételezett Aurora-fejezet következik. Ha 1910-ben a Renaissance volt az a folyóirat, amelyhez Balázs és az ő javaslatára Lukács csatlakozott, és amellyel rövid együttműködés után 1910 őszén már szakított, most az 1911-ben indult ugyancsak rövid életű Aurora vette át a helyét. Jellemző, hogy Balázs ennek felszámolását sem várta meg, bizonyos sérelmek miatt velük is szakított májusban és visszatért a sokszor elhagyott-megtagadott Nyugathoz, amelyhez mindannyiszor újra meg újra hazatalált. Nos, a Lukácshoz írt levelekből úgy tűnik, mintha a Renaissance által kiszedett kötetet az Aurora kiadásában tervezték volna megjelentetni. Legalábbis ennek szerkesztőjéhez, Cserna Andorhoz került a kézirat, sőt talán a már kiszedett levonat egy része is. Csakhogy Balázs 1911 nyarán egy évre külföldre utazott, nem tudta dolgait személyesen irányítani, ezért egyre kétségbeesettebben küldözgeti információkérő leveleit Lukácsnak. Július 14-én így ír Bernből: „Menj be egy délután a Palermoba 4 óra tájon... Ha ott találod Csernát vele is beszélj. Írtam neki, hogy adjon végleges választ. Nem felelt. Nála van a könyv első íve, azt vissza kellene szerezni.” Úgy látszik, Lukács nem találkozott Csernával, mert augusztus 4-i levelében ismét felveti a kérdést: „Cserna nem felel a leveleimre. Nem tudom mit

¹³ Bársony István: *Csend*. Bp. é. n. Légrády Testvérek Kiadása.

csináljak a novelláskötetemmel." Szeptember elsején a mélypont: „Csak az az alávaló gazember Cserna ne csapna be. Sem könyv, sem honorárium a Húszéves találkozóért, sem egy sor felelet 4 levelemre. És még a kézirat egy része is nála van. Legszívesebben perelném. Csak ne volna az messziről olyan komplikált." A *húszéves találkozó* az Aurorában megjelent novellája Balázsnak.¹⁴ Cserna pedig valószínűleg azért nem fizetett a novelláért, és azért nem válaszolt a könyv ügyében, mert ezekben a napokban már az Aurora sem létezett.

Úgy látszik, négy nap elegendő volt a lehiggadáshoz és a kudarc visszafordíthatatlanságának tudomásulvételéhez, mindenesetre szeptember ötödikén már így ír Lukácsnak: „Volna egy kérésem is. Az embermesék és tündérmesék-ről van szó. Nem lehetne azt Franklinnál (esetleg deficit biztosítással) kiadni? – Nem kérheted meg apádat, hogy járjon közbe? Ez talán a legfontosabb. Vagy gondolod, hogy békibe kellene már hagyni, miután annyi mindenfélére kértem már. Kérlek szépen ha a könyv kiadására vonatkozólag valami eszedbe jut – egyszerűen azért, mert mégis Pesten vagy, inkább juthat valami eszedbe – kérlek írd meg. Én egyelőre egész tanácstalan és tehetetlen vagyok. Pedig szeptember lévén ideje volna már vele törődni. A Nyugat a Misztériumokra kell és többet két könyvnél egy szezonban nem kívánhatok tőle.” Ez a legutolsó hír a novellás kötet tervéről. Az említett másik Nyugat kiadású könyvről egy pár nappal korábbi, augusztus 16-i Balázs-levél tudósít. „A Dialógust különben kiadja ősszel a Nyugat a kis Nyugatkönyvtárban.” Balázs három részből álló filozófiai párbeszédéről van szó, amely három különböző időpontban jelent meg a Nyugatban.¹⁵ A misztériumkötet mellett tehát ez lenne Balázs másik 1911-re tervezett Nyugat-könyve.

A Renaissance-kudarcról és arról, hogy a novellás kötet éppen a Nyugatnál semmiképpen sem jelenhetett meg, Balázsnak egy Fenyő Miksához írt levele is tanúskodik. Ebben a levelében 1911 októberében a misztériumok kiadását kéri Fenyőtől, s kudarcait – köztük a novellás kötet kudarcát is – épp e számára legfontosabb mű, a misztériumkötet megjelenése indokálul hozza. Így ír Fenyőnek Párizsból:

„Igen tisztelt Uram, mellékelve küldöm három egyfelvonásos misztériumomat azzal a kéréssel, hogy „Misztériumok” címen adassa ki a Nyugat kiadásában. . . . Ez az egyetlen reménységem. Egy kötet novellám már hever *korrektúrában* a fiókomban. (A Renaissance kiszedette, aztán megbukott és *10 év szédést szétdobált* a Márkus nyomda.) Az

¹⁴ *A húszéves találkozó*. Aurora, 1911. 267–270.

¹⁵ *Dialógus a dialógusról*. Nyugat 1908/II. 114–122.; 1909/I. 125–135.; 1911/I. 565–576.

„Utolsó nap” című darab hever Tóth Imre fiókjában elfogadva.¹⁶ Most itt vagyok és dolgozni akarok. Milyen kilátással? Mindig a fióknak? Kérem, ha lehet, vigye keresztül, hogy ezt az árva könyvet legalább kiadja a Nyugat, ha másképp nem lehet legalább költséget előlegezve. Ugye nem kérek túl sokat?”¹⁷ Balázs nem kérhetett túl sokat, ezért nem fordulhatott 1911-ben semmiképpen sem a Nyugathoz még egy prózakötet kiadása érdekében. Amikor 1912. október végén arról értesíti Lukácsot, hogy „a misztériumkötet talán megjelenik novemberben”, hozzáfűzi: „a Dialógust januárra ígérte”. S bár a misztériumkötet novemberben valóban megjelent,¹⁸ a *Dialógus a dialógusról* kiadása a Nyugaton meghíúsult. Ezt a művet végül az Athenaeum adta ki.¹⁹

Balázs novelláinak történetéhez még két érdekes adalékkal szolgál a Lukács-levelezés. A misztériumok megjelenésével egy időben, éppen e kötetet kísérő levélben számol be Lukácsnak a legújabb „irodalmi hír”-ről: „a Logody utcai történet meg fog jelenni a Modern Könyvtárban külön, egy számban. Ennek örülök. Más volt, mint a többi novellám és külön szerettem. Egy hét múlva az is kijön.”²⁰ Ezek után érthető, hogy az 1910-es eredeti terv végképp létjogosultságát veszítette. A misztériumok megjelentek önálló kötetben, megkímélvén Balázst egy stíltelen potpourri-kötet összeállításától; és a legfontosabb novella is önálló kötetet kapott: a maradék valóban nem alkotott önálló könyvnyi anyagot. Ehhez az egész anyag átszervezésére, kiegészítésére volt szükség. Ehhez viszont idő kellett. Csak 1914 tavaszán került rá sor. Ekkor találunk egy rövid utalást egy Lukácshoz írt levélben: „elküldtem meséimet Tevannak”. Hogy Tevan mit válaszolt, nem tudjuk. A novellás kötet ügye két évre ismét eltűnik a dokumentumokból. 1916-ban azonban újra felmerül egy novellás kötet terve, Balázs naplójában számol be róla:²¹ 1916. május 6-i bejegyzés: „Átírom majd most a régi mesé-

¹⁶ Tóth Imre a Nemzeti Színház igazgatója. *Az utolsó nap* című Balázs-darabot 1913. X. 3-án mutatta be a Nemzeti Színház.

¹⁷ Balázs Béla levele Fenyő Miksához, in: *Feljegyzések és levelek a Nyugatról*, Bp. 1975. 314–316.

¹⁸ Balázs Béla: *Misztériumok*. Bp. 1912.

¹⁹ Balázs Béla: *Dialógus a dialógusról*. Bp. 1913, Modern Könyvtár

²⁰ Balázs Béla: *Történet a Logody-utcáról, a tavaszról, a halálról és a messzeségről*. Bp. 1912.

²¹ Balázs naplójában itt találkozunk először a novellás kötet ügyével. 1910-ben nem vezetett naplót (legalábbis nem maradt fenn), az 1911-es külföldi út alatt írt feljegyzései pedig nem foglalkoznak ezzel a témával.

imet a Nyugat számára. (Nem a verseim fognak megjelenni, hanem a mesék. Ha igaz.)” Hozzá is lát a munkához. Május 21: „átírtam a Csendet (új végét írtam neki) és kicsikét megjavítottam a muzsikus-mesét²² arra az esetre, hogy a Nyugat mégis kiadná. *De nem* bízom benne.” Már jelentkezik a konkurrens kiadó is: Június 26: „Voltam Gyomán Kneréknél . . . Tervek: jövőre egy kötetemet, a novellákat.” De úgy tűnik, még a Nyugathoz sincs veszte egészen az ügy. November 17: „. . . most komolyan ki akarják adni a meséskönyvemet.” Balázs bizalmatlansága azonban ebben az esetben sem indokolatlan. Soha többé nem jelenik meg műve a Nyugat kiadásában. A mesék – és a további Balázs-kiadás-ügye végleg Gyomához kötődik. 1917. február 11-i bejegyzés a naplóban: „Kner valóságos szerelmes levelet írt a meséskönyvről. Íme van egy kiadóm életre-halálra!” Most már sínen van a novellás kötet ügye, látszik a kibontakozás, bár még egy évnek kell eltelnie a megjelenésig. 1918. február 21: „Kner megjött katonáéktól. Két hét múlva kihozza a meséket.” És végül a május 10-i bejegyzés: „megjelentek a mesék”. Vagyis a *Hét mese* című novellás kötet.²³ E hét közül három őrzi az 1910-es terv emlékét: a *Muzsikusmese*, a *Csend* és *Mosolygó Tündér Ilona meséje*.

Annak bizonyításához, hogy Balázs Bélának nem volt 1911-ben a *Csend* című novellás kötete, bizonyos hiányok, negatívumok is hozzájárulnak. Az például, hogy az említett időszak Lukácshoz írt levelei *nem számolnak be* e novellás kötet megjelenéséről. Pedig a levélváltás ebben az időszakban igen sűrű, Balázs minden munkájáról részletesen beszámol Lukácsnak, valamint arról is, hogy az egyes fórumokról (kiadók, színházak, főleg Németországban) milyen válaszok érkeztek Balázs beküldött műveivel kapcsolatban. Ismerve Balázs egyéniségét, és azt az intenzív figyelmet, amellyel kötetei és művei sorsát kísérte, nyugodtan állíthatjuk, hogy ha ebben az időszakban kötete jelent volna meg, amelynek előkészítése ügyében ráadásul annyit leveleztek egymással, annak nyoma lenne a levelezésben. Nyoma lenne másrészt a sajtóban. Balázs műveivel – részben az ő saját ez ügyben kifejtett aktivitása eredményeképpen – ha mások nem, az ismerősök és feltétlen ellenségek foglalkoztak. 1910–11 táji novellás kötetéről nem ismerünk beszámolót. Nyoma lenne harmadrészt a Lukács-életműben. Nincs olyan szép-irodalmi kötete Balásznak ebben az időben, amelyről Lukács ne írt volna. Kapcsolatuk legintenzívebb éve ezek.

²² *Muzsikusmese*: az *Embermese* új címe.

²³ Balázs Béla: *Hét mese*. Gyoma, [1917], Kner Izidor kiadása.

Ennyit a novellakötet „objektív” sorsáról. A fentiek igazolják, hogy 1. Balázs Bélának 1911-ben semmiképpen sem, de még 1912-ben (esetleg 1911-es datálással, volt erre példa a korabeli könyvkiadásban) sem jelent meg novellás kötete; 2. ha megjelent volna, akkor sem a Nyugaton jelent volna meg, mert a tervezett misztérium- és dialóguskötet megjelenésének biztosítása érdekében nem fordulhatott hozzájuk Balázs, 1916-ban pedig nem tervezte volna a Nyugat egy *A csendet* tartalmazó kötet kiadását, ha már 1911-ben kiadta volna; 3. ha a kötet mégis megjelent volna, akkor sem lehetett volna *A csend* a címe.

Most már csak az a kérdés, hogyan alakult ki és vált oly szilárdá Balázs e novellás kötetének tévképzete, hogy még a legmodernebb szakirodalomba is beférkőzött. A magyarázat egy bizonyos értelemben az írás hatalmában rejlik. Ha valamit egyszer leírtak, az – nem létezőként is – sajátos létre tesz szert. Ez történt ebben az esetben is, a fázisok pontosan elkülöníthetők. Hogy a Balázs-monográfiába hogyan került az adat, azt konkrétan nem tudhatjuk, csak feltételezésünk lehet róla. De az bizonyos, hogy a gyakran használt és bárki által hozzáférhető irodalomtörténeti alpműben, Gulyás Pál alapvetőnek tekintett *Magyar írók élete és munkái* című kézikönyvében már szerepel. A Gulyás-lexikon minden említett mű után zárójelben felsorolja a művel foglalkozó recenziókat, ismertetéseket, a rá való utalásokat. Balázs Béla egyéb művei után is részletezi ezeket. *A csend* után azonban mindössze ennyi áll zárójelben: Eml. Révai. Azaz: említi a *Révai Lexikon*. A *Révai-Lexikon* Balázs-szócikke valóban említi *A csend* című novellás kötetet mégpedig Balázs kötetek kronologikus sorrendjében az utolsó helyen, tehát utolsó műveként, 1911-es évszámmal jelölve. Az a lexikon-kötet, amely ezt a szócikket tartalmazza, impresszuma tanúsága szerint szintén 1911-ben jelent meg. A szócikk tehát *egyidős* az említett novellás kötetel, amelynek 1911 elején még – a fentebb bemutatott levelezésből kitűnik – *reális esélye* volt a megjelenésre. Balázs 1910 végén nyugodtan nyilatkozhatott a *Révai Lexikon* szerkesztőségének – friss adatokkal kívánván szolgálni, nehogy a róla szóló szócikk már a lexikon megjelenésének pillanatában elavuljon –, hogy 1911-ben megjelenik *A csend* című novellás kötete. Arról már a lexikon nem tehet, hogy a kapott információ az irodalmi és gazdasági élet forgandósága folytán tévéssé vált. A később felhasználók viszont, bízva a lexikon nagy tekintélyében és pontosságában – ellenőrzés nélkül átvették a benne foglalt adatokat.²⁴

²⁴ Ezt a gondolatmenetet egy jóval a dolgozat elkészülte után a Lukács Archívum birtokába került levél is igazolja. Balázs nagyváradi

Most már csak arra kell választ keresnünk, hogyan került a monográfia bibliográfiájába az az információ, amely szerint ez a kötet a Nyugat kiadásában jelent volna meg. Erre ugyanis egyetlen *A csend* című Balázs-kötetről mint létezőről beszámoló forrás sem utal. Feltételezésünk szerint itt egyszerű félreolvasásról lehet szó, ha helyes az a hipotézisünk, hogy a Balázs-monográfia szerzője Révai, ill. Gulyás alapján vette be bibliográfiájába ezt a kötetet. (Más magyarázatot nem találunk.) Révai nem közöl topográfiai adatot, csak évszámot, Gulyás viszont a megjelenés helyét is megjelöli. Nem a kiadót, hanem a várost. A Gyoma megjelölés tehát egyértelműen Knerre utal, a Budapest vagy Bécs megjelölés azonban számos kiadót takarhat. A városnevet Gulyás első előfordulása alkalmával írja ki, az ezt követő esetekben csak annyit jelez: Uo., tehát ugyanott, ugyanabban a városban. Balázs valamennyi 1911 előtti műve Budapesten jelent meg, a tervezett novellás kötetet közvetlenül megelőző *A vándor énekel* című verseskötet a Nyugat kiadásában. Ez sincs odairva, de köztudott. Az ezt követő *A csend* cím után ez áll: Uo., 1911. Ezt az „ugyanott”-ot értelmezhetette a monográfia szerzője ugyanazon város helyett ugyanazon kiadóként, így jutván arra a következtetésre, hogy *A csend* c. novellás kötet a Nyugat kiadásában jelent meg.

Balázs Béla novellás kötetének kalandos sorsa – de csak az ő életművében még a dialóguskötet kalandja is – illusztrálja, mennyire – finoman szólva – mobilis volt akkoriban a könyvkiadás. Napok alatt ki tudtak hozni egy könyvet, de még a kiadásnak közvetlenül a megjelenés előtti fázisában is meghíúsulhatott egy mű közzététele. Ami a fél évszázad múltán visszatekintő kutatót arra figyelmezteti, hogy nem szabad minden tervet, minden említést készpénznek vennie, megvalósultnak tekintenie. Mert a filológia nem elégedhet meg a regék „hallgatásával és csodálkozásával”, a „honnan?”-ra is választ kell találnia.

LENKEI JÚLIA

nagynénjéhez írt levelében beszámol róla: „Bejutottam a Révai Nagy Lexikonba.” Ez a levél nem tartalmaz dátummegjelölést, de a szöveg tartalmi jegyei alapján pontosan behatárolható, hogy *A vándor énekel* c. kötet megjelenése, tehát 1910. októbere után és 1910. karácsonyi berlini utazása előtt íródott. Akkor tehát, amikor a Renaissance kiadásában éppen készülöben volt az 1911-re tervezett kötet.

DOKUMENTUM

VÖRÖSMARTY ISMERETLEN FELSÉGSÉRTŐ VERSE

Nem sokkal halála előtt kaptam dr. Uray Sándor (1878–1969) református esperestől, a debreceni kistemplomi egyházzrész lelkipásztortól, aki családunk régi barátja volt, a következő levelet és versmásolatot:

„Kedves Viktorom,

régi írásaim között tegnap este rábukkantam erre a kéziratra s ígéretem szerint közlöm, mint a Csittvári Krónika egyik szomorú darabját. Eredetéről ennyit tudok: Világos után Vörösmartynak bújdosnia kellett. Így került Mátészalka mellé Gebe községbe (ma már Nyírkátának hívják a falucskát). Itt volt földbirtokos Csanády Miklós. Szép kastélya volt a falu végén. Gyermekekoromban láttam. Az édesapám Gebén volt segédlelkész és ugyanakkor Csanády Miklós két fiának nevelője. Vörösmarty valamilyen címen rokonságot tartott fenn Csanádyékkal s bújdosása közben egy időre itt meghúzódott. A vers dátuma napján több vendég jött össze a Csanády-kúrián. Kvaterkázás közben valaki felkiáltott: ma van az osztrák császár születésnapja. Mihály barátunk, nem írnl erről egy takaros verset? Vörösmarty behúzódott a vendégszobába s aránylag rövid idő múlva hozta a verset. Az én édesapám a Vörösmarty kéziratáról vett másolatot. Én meg az ő példányát használtam. Tehát ez a másolat hiteles... Téged szeretettel ölel hű öreg barátod

Uray Sándor

Debr. 1968. okt. 17.

„1853. Aug. 18. Gebe. Vörösmarty Mihály.

Bort fiuk, bort! Bor kell a kupába!
Borba fojtsuk a borongó kedvet, —
Áldomásunkat ne rontsa el bú,
Viditsuk fel az őszinte nedvvel.

A magyar nép első emberének:
A királynak van születésnapja.
Furcsa volna, hogyha felköszöntőt
A magyartól a király nem kapna.

S érdeméhez mérve a köszöntést:
Vérpiros bort töltünk a pohárba,
Igyuk ki azt a száraz fenékig,
Hogy belőle csepp se menjen kárba.

„Milyen jelent hagytál a hazának,
Olyan áldás szálljon életedre.
S mennyi békót ártatlanra fűztél:
Fűzze a sors mind a te kezedre.

A szerencse úgy legyen sajátod,
Amint azt a magyar nép kívánja,
Álmaidat sátányok zavarják:
Te akasztott emberek királya!

Ágyad váljék izzótűz parázsszá,
Étkedet fel a férgek emésszék.
Italul nyerj a kiontott vérből,
Vérpad legyen, melyre ülsz le, a szék.

Koldusbotra juss, mint sok ezeren,
Kiktől mindent-mindent elraboltál.
Mert te a hazának nem királya:
Gyilkolója, megrablója voltál.

Alamizsnát koldúlj palotákban,
És a részvét mégis meg ne szánjon.
Ne legyen e földön nyugodalmad,
Isten – ember együtt megutáljon.

És amennyi napot e hazának
Vértanui tömlöcökben élnek, –
Annyi éveket élj e világban:
S szenvedj, miként azok szenvedének.

S ha majd méltó büntetésed vetted,
S testedből a lelked kiereszted: –
Poraid a forgószél seperje
S bitófa légyen a sírkereszted.

Az eredetiből leírta Gebén 1865: U. J.”

A levelet és a verset akkor félretettem, várva és remélve, hogy valami objektív és kétségbevonhatatlan bizonyítékot találok az utóbbi hitelességére nézve. Ez mindmáig nem sikerült, most mégis közlöm abból a megfontolásból, hogy ha a vers valóban a Vörösmartyénak bizonyul, akkor nagy hiba lenne a nyilvánosság előtt visszatartani. Ha utánzat, a kétségkívül ügyes verselő (aki nem rögtönöz, mert ideje van) a jegyzet-anomáliákat könnyen kiküszöbölhette volna. (Pl. 35. sor Annyi évet éljél a világban vagy élj a nagyvilágban, 3. sor Áldomásunk el rontsa a bú, 27. sor Mert hazánknek te nem a királya.) A hamisító vagy utánzó kevesebb licenciát engedett volna meg magának. (40. sor És bitófa legyen sírkereszted.) Művészileg semmiképpen nem tartozik ugyan a költő java terméséhez, témája és mondanivalója azonban nagyon is figyelemre méltó, sőt bizonyos mértékig új megvilágításba helyezi Vörösmarty és a szabadságharc viszonyát, s ezzel legalábbis bukásában való olyan fokú azonosulására vall, amelyet egyetlen más művéből sem olvashattunk ki. Ez az élménykör ugyanis az ilyen vonatkozásban csúcspontokat jelző *Előszó*ban jóval áttételesebben, az *Átok*ban pedig Görgey elleni személyes támadás képében fogalmazódik meg. Személyes támadás az idézett vers is, de mekkora különbség a megtámadott személyben s ezzel a kockázatvállalás fokában! A bujdosó, veszélyben levő Vörösmarty egy ilyen vers pusztá megírásával hallatlan mértékben – sőt hozzátehetjük, józanul nézve oktanul – növelte a ráleselkedő

veszélyt. Hiszen az *Átokért* sem igen dicsérték volna meg, ezzel a kíméletlen császárköszöntővel viszont a legsúlyosabb felségsértést, jog szerint főbenjáró bűnt követett el, ami a detronizáció utáni hivatalviselésének vádjával egybekapcsolva, ha leleplezik, akár az életébe is kerülhetett volna.

A fő kérdés természetesen a vers hitelessége. Ahhoz, hogy Uray Sándor semmit sem változtatott vagy torzított, amit itt előad és le-másol, a legcsekélyebb kétség sem fér. Valóban köztisztelőben álló férfi volt, aggályos korrektségéről kiváltképpen nevezetes. Amellett irodalmi hajlamai is voltak; nyugdíjas korában főleg irodalmi vonatkozású emlékei leírásával, feldolgozásával foglalta el magát, ezeket adattári anyag-gul én vettem át annak idején mint a Déri Múzeum irodalmi muzeológusa. Volt tehát bizonyos praxisa szövegekkel való bánásban; a szöveg sérthetetlenségének elvét, az idézés betű szerinti pontosságának következményét pedig nyilván már teológusként beidegezte, talán még jobban is, mint a bölcsesek általában. Textológiai szempontból semmiképpen sem tekinthető laikusnak.

[*Férjem befejezetlen írása. Itt hagyta abba 1982. január 14-én, a halála előtti napon.*]

JULOW VIKTORNÉ

MEGJEGYZÉSEK A VERS KELETKEZÉSÉRŐL

Hálások lehetünk Julow Viktornak a közlés előkészítéséért, s a szövegküldő Uray Sándornak hagyománytisztelő lelkiismeretességéért. Az Irodalomtörténet pedig egyik kötelességének tesz eleget, mikor Julow Viktoréval nyilván egybeeső meg gondolás alapján ad helyt a szövegnek: „ha a vers valóban a Vörösmartyénak bizonyul, akkor nagy hiba lenne a nyilvánosság elől visszatartani”.

„A fő kérdés természetesen a vers hitelessége” – ahogyan Julow írta. Halála megakadályozta, hogy alkalmi reflexiókon túlmenően ismert alaposságával tüzetesen vizsgálja ezt a kérdést. Épp hogy megkezdett munkáját folytatva – de korántsem lezárva – tehet a Vörösmarty-filológus néhány észrevételt.

1. Ami a vers „eredetéről” írtakat, egyszersmind annak keletkezését illeti, szinte bizonyos, hogy tévedésről, – de magyarázható tévedésről van szó. Mint ismeretes, Vörösmarty bujdosása lényegében a világosi fegyverletételtől 1849. december közepéig tartott. (Számos, kétségbevonhatatlan adat mellett Vörösmarty ezt maga írta meg Ujfalvy Sándornak Baracskán, 1850. december 27-én kelt levelében.) Vörösmarty 1850 májusától a Baracska melletti szentiványi pusztán telepedett meg,

ott is élt jóformán haláláig; Pestre, Balatonfüredre, Kehidára, a szomszéd községekbe el-ellátogatott, de hogy 1853-ban Gebén járt volna, arra semmi adat; a kritikai kiadás egy 1853-ból, öt 1854-ben kelt verséről tud, ezek mindegyikének alaphangoltsága azonban jelentősen elüt a közölt vers tónusától; illetve Vörösmarty ilyen lázadó-kihívó, közvetlenül kritikai érdekű vers megírásának a lelkiállapotába 1850-től nemigen kerülhetett. Nyomorúságos egzisztenciájának biztosítása maradtalanul lekötötte; politikai érdeklődését az osztrák–orosz viszony alakulása, majd a krími háború foglalkoztatta; a haza (és az emberiség) nyomasztó helyzetét ez idei verseiben elvontan, áttételesen fogalmazta meg.

A keletkezés körülményeit, idejét illető nyilvánvaló tévedés azonban magyarázható: az ilyenfajta lokális-családi hagyományfűzésnél természetes kontaminálás képezheti az alapját. Valószínűleg (esetleg) a következők összebonyolítása:

Világos utáni bujdosása során Vörösmarty Bajzával mintegy három hétig (szeptember végétől kb. október közepéig) valóban Gebén, Csanády János házában talált otthont; itt írta október 10-én a *Setét eszmék borítják*... kezdetű és *Átok* címen ismertté vált verseit, amelyekkel a közölt versszöveg sokkal inkább rokonítható, mint az 1853–54-ben írt verseivel, pontosabban csak ezekkel rokonítható.

Az a „kép” – hogy ti. Vörösmartyt „kvaterkázás közben” noszogatják versírásra, s hogy a költő „behúzódott a vendégszobába, s aránylag rövid idő múlva hozta a verset” – persze lehet, hogy igaz. De erős a gyanú, hogy ezt a „képet” *A vén cigány* keletkezéstörténete vitte be a 60-as, 70-es évek köztudatába, s abból szivároghatott a szűkebb családi-lokális hagyománytudatba, amely aztán – ki tudja mikor és ki által –, de minden bizonnyal teljes jóhiszeműséggel erre a közölt versszövegre „alkalmazta” a keletkezés-jelenetet. Az 1863–1864-ben megjelent Vörösmarty kiadásban ugyanis Gyulai Pál, majd némileg bővebben a Vasárnapi Újságban (1900. 48. sz.) Baráth Ferenc – ez utóbbit idézem – ilyenformán adták elő a híres vers születését: „Vörösmarty Egressy Galambos Sámuel vendége volt... Az ebéd melletti beszélgetés közben jelenlevő barátai gyöngéden unszolták a költőt, hogy írjon már valamit, hiszen az ilyen szomorú időkben van legnagyobb szüksége a nemzetnek nagy költői vigasztalásra. Vörösmarty mindjárt az ebéd után egy oldalszobába vonult, s ott megírta *A vén cigány* három első versszakát...” Hogy az ilyenfajta kép a maga stilizáltságában

milyen tartósan hat és vonzza az „alkalmazást” arra jellemző, hogy nemrégiben egy olyan társasági vitában kellett „döntőbírónak” lennem, amely akörül forgott, hogy vajon a *Fóti dal* „helyben” írta-e Vörösmarty vagy sem – holott az egész Fóti dal-irodalomban nyoma sincs a „helyben-írásra” való utalásnak.

Visszatérve a fő kérdésre: fentiekből következően a hitelesség vizsgálatának jóformán előfeltétele, hogy elvessük a versszöveg keltezését: külső – s ehhez elég átfutni a verset – belső okok is teljesen valószínűlenné teszik, hogy ezt a verset – ha az övé – Vörösmarty 1853. augusztus 18-án és Gebén írta légyen.

Az sem valószínű, hogy 1849. augusztus 18-án írta. (Már csak azért sem, mert ezt a keltezést „nehéz” 1853-ra elírni.) Igaz, erre a napra esett Ferenc József születésnapja, s a vers erre konkrétan utal. A kérdés itt abban rejlik, hogy a világosi fegyverletételt követő 5. napon volt-e már elegendő információs alap Ferenc József versszöveg szerinti beállításának („mennyi béklyót ártatlanra fűztél” – „akasztott emberek királya” – „kiktől mindent-mindent elraboltál” – „e hazának Vértanui tömlöcökben élnek”). Az osztrákok ugyan 1849. július 11-én már megszállták Pestet, de az ellenforradalmi megtorlás még korántsem bontakozott ki oly módon, formákban és dimenziókban, ahogyan a vers király-képe ezt érzékelteti. Ez a Ferenc József-kép jó néhány hónappal későbbi (október 6!) tapasztalatokat és a rákövetkező idők tapasztalatait feltételezi, azok alapján lett kirajzolható.

2. Ami a hitelesség másik oldalát, a szöveget, annak belső érveit illeti: a versszöveg a Vörösmarty életműben járatos filológus számára is elég „vörösmartyas” csengésű. Az első három-négy versszak Vörösmarty híres „tósztjának” verbális fordulatait visszhangozza (*Fóti dal*: A legelső magyar ember a király. *Itt*: A magyar nép első emberének; – *Fóti dal*: Borban a gond megbetegszik / Él a kedv. / Nincs a földön gyógyerőre / Több ily nedv / Borban a bú, mint a gyermek / Aluszik – *Itt*: Borba fojtsuk a borongó kedvet, / Áldomásunkat ne rontsa el a bu, / Vidítsuk fel az őszinte nedvvel. – S óhatatlanul eszünkbe jut a *Szép Ilonka*: A király az: „Áldás életére!” / „Fény nevére, áldás életére” *Itt*: olyan áldás szálljon életedre.)

A versszöveg második felének verbális asszociáció-hozama ugyan kisebb, viszont szerzői-költői alpmagatartása: a közösség nevében átkot szóró pozíciója, s ezzel a vershányad szerkezete, ritmusa, dinamikája kísérteties hasonlóságot mutat Vörösmarty különösen két versének *Az úri hölgyhöz* (1841) és az *Átok* (1849) címűek esetén szerepű betétei-vel:

Tennen fajodban éljen ostorod,
Csaljon meg akit legjobban szeretsz.

Hervadjon el szépséged! a gyönyör
Váljék utálattá, ha ízleled;
S midőn panaszbán bánatod kitör,
Legyen kacaj reá a felelet.

(Az úri hölgyhöz)

Hervadjon a fű, ahol megpihenne,
Akadjon fel, midőn a fára néz,
Enyhet ne adjon éhe, szomszár ellen
A föld s ne nyújtson soha emberkéz . . .

Kergesse őt a balszerencse, mint
Szilaj kutyák a felriadt vadat.
Éljen nyomorból kínból mindhalálig
S ha elhal, verje meg a kárhozat

(Átok)

Itt: Ágyad váljék izzótűz parázssá,
Étkedet fel a férgek emésszék.
Italul nyerj a kiontott vérből,
Vérpad legyen, melyre ülsz le, a szék stb., végig.

3. Mindezek alapján a legvalószínűbbnek azt tartom, hogy a vers valóban augusztus 13-án, a király születésnapján (ebből az alkalomból) s valamikor az 50-es években íródott. Az is igaz lehet, hogy a vers Gebén született. Nemcsak, mert a kézirat ezt jelzi, hanem az *Átok*kal való hangulati-hangvétebeli rokonság is erre enged következtetni. Míg ugyanis a vers *Fóti dal* –, *Szép Ilonka* –, *Az úri hölgyhöz* – reminiscenciái litteratus emberben elevenen élhettek, – addig az *Átok* csak az 1910-es évek elejétől vált – részletek folyamatos közlése révén – ismertté. *Ismert lehetett viszont Gebén.* Az *Átok* kéziratát a kompromittáló irataitól szabadulni akaró Vörösmarty nyilván otthagytá, abból másolták, s terjedt a kéziratos másolatok alapján, mígnem Csanády János fia – lehetséges, hogy az Uray Sándor említette Csanády Miklós – az eredetit el nem küldte magának Görgeynek (Tolnay Vilmos: *Vörösmarty Görgey-verse*. ItK, 1925. 90.)

Azaz: az Átok eredeti kézirat-központjának környékén – amely egyben a Vörösmarty-bujdosás lokális hagyomány fenntartásának és önkéntelen kompilálásának is szellemi-regionális övezet volt – könnyen akadhatott valaki, aki jóhiszemű szándékosan Vörösmarty „tolla alá” írt egy költeményt, többek közt azért is, mert az Átok ismerőjeként tudta, hogy Vörösmarty ilyet is írhatott volna. Mindenesetre, ez (illetve a versszöveg keletkezése) már olyan időben történhetett, amikor elhomályosult, hogy Vörösmarty Gebén 1849-ben tartózkodott, ill. amikorra már természetesnek tűnhetett olyan tévedés, hogy Vörösmarty még 1853-ban is bujdosott. Hogy ez a valaki személy szerint ki lehetett? Uray Sándor édesapja, Csanádyék két fiának segédlelkész nevelője, talán annak a Dobossy nevű református papcsaládnak valamelyik tagja, akik rokonságban voltak Vörösmartyval, Bajzával, s akik Szentesen menedéket adva számukra, igazították őket annak idején Gebére, Csanády Jánoshoz? (Kritikai kiadás 18. k. 435.) Tulajdonképpen mindegy: a bujdosó-hagyomány és a titokban tartott, de másolt Átok ismerőinek, olvasóinak körében a lehetőség adva volt.

Azt azonban, hogy a vers nem Vörösmartyé, teljes biztonsággal nem merném állítani. Ehhez napra pontosan tisztázni kellene bujdosó-vándorlásának útvonalát, tartózkodási állomásait. Másként fest ez Brisits Frigyesnél (Kritikai kiadás 18. k. 435–6.) mint ahogyan jómagam kíséreltem meg az egymásutánt összeállítani (Kritikai kiadás 3. k. 551–2.). Egyidejűleg tisztázni kellene, hogy ezekben a történelmi pillanatokban – a világos utáni napok zűrzavarában – volt-e, lehetett-e szóbeszéd tárgya Ferenc József születésnapja, s milyen kép élt róla a magyar hazafiakban. Ilyen irányú vizsgálódások hozhatnak olyan eredményt, hogy Vörösmarty a verset 1849 augusztusában írta, s – hasonlóképpen az Átokéhoz – kézirat-másolata „forgott” s most annak egyik leszármazottja bukkant elő. Mert írni írhatta a verset Vörösmarty. Ha csak a merő szöveget tekintjük, stíláriis kizáró ok nem érzékelhető, mint ahogyan politikai, szemléleti kizáró ok sem. 1848-as publicisztikájában ismételt és viszonylag közvetlen tanúságot tett mindenkori zsarnokgyűlöletéről; megszavazta a detronizálást, s a szabadságharc bukását közvetlenül követően az istenkáromlásig (Setét eszmék borítják . . .) és Görgye átkozásig volt elkésredett. Ettől a Vörösmartytól és ekkor elképzelhető egy ilyen „felségsértő” kifakadás.

De ismétlem: ennek a versszövegnek szerzője aligha Vörösmarty.

TÓTH DEZSŐ

EÖTVÖS JÓZSEF KÉT LEVELE 1848-BÓL

Életművek vagy gyűjteményes kiadványok megjelenése után az addig lappangó vagy elfeledett írárok, dokumentumok érdekessége érthetően megnő és indokoltá teszi publikálásukat. Ilyenek az alábbiak is, amelyekkel Eötvös József leveleinek 1976. évi kiadását kívánjuk kiegészíteni a más irányú levéltári kutatások során előkerült eredeti anyagokkal. Közülük a legérdekesebb: a Vasvári Pálhoz intézett levél száz évvel ezelőtt már megjelent nyomtatásban.

Vasvári és Eötvös levélváltása

Eötvös 1848. szeptemberi visszahúzódása a politikától közismert. Kevésbé szoktunk azonban felfigyelni arra, hogy a márciusi napokban Eötvös ugyanolyan aktív volt, mint designált minisztertársai. Tudjuk például, hogy március 30–31-én éjjel még Bécsben tárgyalt, április 1-én hajnalban pedig már Pesten volt, ahová Perczel Mórral együtt hozták meg Pozsonyból a főváros közvéleményét megnyugtató királyi leiratot.¹ Eötvösnek mint kijelölt oktatásügyi miniszternek azonban más feladata is volt: a tanáraival és a vizsgarenddel elégedetlen, az óralátogatást a minisztérium beiktatásáig megtagadó jogász- és bölcsészhallgatók megnyugtatója.² Eötvös április 2-án, vasárnap délelőtt meg is látogatta az egyetemet, ahol meghallgatta az összegyülekezett ifjúság kívánságait, amelyeket Vidacs János terjesztett elő. Eötvös természetesnek tartotta az igényelt tanszabadságot (ez szerepelt a felterjesztett törvényjavaslatban is) és a magyar nyelvű oktatást. A név szerint is megnevezett „obscurus szolgalelkű tanárok” eltávolítására azonban nem tett ígéretet, azok „rögtönítéletkép” való elmozdításával nem értett egyet. Bizalmat kért az ifjúságtól, mely „a forradalomnak nagy tényezője volt”, és ígérte: kívánalmaik ügyében el fog járni.³ Az ifjúság követeléseinek

¹ Varga János: *A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban*. Bp. 1971. 311. és a köv.

² Március 18-án a fővárosnak Pozsonyba induló küldöttségéhez csatlakoztak az egyetem képviselői is, akik másnap benyújtották az országgyűlésnek saját petíciójukat. Ennek nagy szerepe volt az egyetemről szóló 1848: XIX. tc. megszületésében. L. Hajdú János: *Eötvös József báró első minisztersége*. Bp. 1933. 57.

³ Eötvös látogatásáról l. Kovács Ágoston: *Az egyetemi ifjúság*. Pesti Divatlap, (PD) 1848. ápr. 8 (17), 443–444.

hírére a bölcsészkar igazgatója, Korizmicz Antal apát azonnal le akart mondani, jóllehet az ő neve nem szerepelt a Vidacs által említett tanárok között. Április 4-én Korizmicst Eötvös levélben kérte fel maradásra, mindaddig, amíg utódjáról gondoskodhat.⁴

Az ifjúság természetesnek tartotta, hogy a kormány hivatalba lépése után visszatérnek az öreg és konzervatív, sokszor magyarul sem tudó tanárok elmozdítására. Maga az 1848: XIX. tc. is kimondta, hogy az egyetemi rendes tanárokon kívül „más jeles egyének is, a minisztérium által ideiglenesen megállapítandó, későbbben pedig törvény által meghatározandó feltételek mellett oktassanak”. Ennek szellemében a hallgatók ismét megfogalmazták a maguk kívánatait és a márciusi napok óta egy csapásra népszerűvé vált Vasvári Pált szerették volna látni a történeti tanszék élén. Vasvárinak nemcsak szakmai és filozófiai ismeretei vannak – hirdette a Pesti Divatlap –, de előadásai szépek, világosak és azokba lelket is tud önteni.⁵

Eötvös április 29. és május 2. között Bécsben volt, így a május eleji izgatott napokban tért vissza a fővárosba. Ekkor kereste meg őt az egyetemi ifjúság küldöttsége öt pontból álló kívánságával, amelyet egy választmány előterjesztésére „az összes ifjúság magáévá tett”. Az első pont Vasvári kinevezésére vonatkozott, hogy ti. „az általános történet-tant Vasvári Pál, a március 15-i ifjúság kegyence adja elő”. A küldöttség indokolása szerint ugyanis a bölcsészkaron „a történet-tant egy az ifjúság bizalmát teljességgel nem bíró tanár adja elő”, s a mellé helyezett „rendkívüli tanár, a köztiszteletben álló Horváth Árpád” nagyon el van foglalva az oklevéltan, „a magyar oknyomozó történet” és az egyetemi nemzetőrség szervezésével. Eötvös a küldöttség előterjesztésének csak a 4. pontjával értett egyet, hogy ti. a magas szigorlati vizsgadíjakat töröljék el, a többi követelésre tagadó választ adott.⁶ A küldetésről való beszámolás érdekében május 6-án összehívták az egyetemi ifjúság közgyűlését, amely igen szenvedélyesen reagált az elutasítással felérő ered-

⁴ Eötvös levelét Szentpétery Imre említi, mint amely a bölcsészeti kar 1848–49-es iratai között található. Szentpétery Imre: *A Bölcsészettudományi Kar története 1635–1935*. Bp. 1935. 736. Sajnos, ezek az iratok elpusztultak.

⁵ L. a „Fővárosi hírek” rovatát. PD, 1848. máj. 6 (21), 583.

⁶ A 2. pont az ifjúság számára egy bármikor igénybe vehető sajtógépet kért az Egyetemi Nyomdában; a 3. pont a régi rendszer embereinek a minisztériumban való alkalmazása ellen tiltakozott; az 5. pont az ifjúság bizalmát nem élvező tanárok elbocsátását kívánta. Marczius Tizenötödike, (MT) 1848. máj. 9 (47), 187.

ményre. Végül is a mérsékeltek győztek és úgy határoztak, hogy egy, az egyes évfolyamok megbízottaiból álló újabb küldöttség menjen a miniszterhez, tájékoztassa az elutasítás által okozott ingerültségről és ismételje meg a kérelmeket — a sajtóra támasztott igények elhagyásával.⁷

Az egyetemi ifjúság követelése, a jelek szerint, találkozott Vasvári elképzelésével, ezt bizonyítja az alábbi levél. Mivel datálatlan, nem tudjuk eldönteni, hogy pontosan melyik nap keletkezett, de feltehetően május 3. és 5. között. Ezt valószínűsíti az, hogy Vasvárinak a beadványban említett *Történeti névtár* c. munkáját a Marczius Tizenötödike május 4-én kezdte hirdetni mint frissen megjelent kiadványt, s Eötvös-nél az említett küldöttség a május 6-i közgyűlés előtt járt. Azt pedig joggal feltételezhetjük, hogy Eötvös szóbeli elutasítása után Vasvári már nem adta volna be kérelmét.⁸

A megszólítás nélküli beadvány teljes szövege az alábbi:

E történeti munkában mint kezdetéből kitűnik, ki lesz merítve honunk történeti tényeinek legapróbb részlete is; azért van legalább is 15–20 füzetre tervezve. Én tudom, miszerint 50 füzetnél is többet igényel a munka ily részletes modorban. De hazánkban ily szakbeli munka még nincs, s azért teljesen ki akarom dolgozni. — A kiadó e zavargós körülmények közt ily komoly munka nyomtatását csak lassan eszközölheti, mert a sajtókat a röpiratok foglalják el. Képeket is csak később adand. Remélem, miszerint ismereteim mutatóványául elég leendő két füzet addig is, míg a többi következendik.

Jelenleg a világtörténetből az első francia forradalom terjedelmes kidolgozásán működöm.

Vasvári Pál

U.I. A tanári szék engem biztosítana a történetek szaktudományának, s komoly munkákon fognék működni. Ne kinszerítsen tisztelt miniszter úr! hogy e fáradoalmas pályát hálátlannak

⁷ L. a MT id. máj. 9-i számát.

⁸ Nem látszik valószínűnek, hogy Vasvári Eötvös biztatására adta volna be kérelmét írásban, mint azt Thallóczy vélte. L. Thallóczy Lajos: *Vasvári Pál s a pesti egyetemi ifjúság 1844–1848/49*. Bp. 1882. 80.

kelljen nyilvánítanom — mert kilátást nem nyújt — és oda kelljen lépnem az időszaki sajtóhoz és aprószerű tárgyakra forgácsolni erőmet. Én 3 laphoz is voltam szerkesztőül felhíva: de nem fogadám el; mert mint izgatónak, a haza jelen körülményei közt, nem akarok fellépni. És visszatértem családi tűzhelyemhez, a históriához. Meddig maradhatok itt, azt sok tekintetben tisztelt kultuszminiszter úr döntendi el.

V. P.⁹

Ez a levél tehát Eötvösnél lehetett, amikor a május 6-i ifjúsági közgyűlés küldöttsége a minisztert megkereste. A szószóló Korányi Frigyes előterjesztésére Eötvös hangsúlyozta, hogy az egyetemi reform az egyik legfőbb gondja, de az egyrészt még részleteiben kidolgozandó, másrészt pedig a rendes tanári kinevezéseket csak néhány évi magántanárság után találná helyesnek, ha az illető valóban népszerű, hogy az ifjúság ne kényszerüljön olyan személyt hallgatni, akiben nincs bizalma. Ezt és a továbbiakat sikerült Eötvösnek olyan meggyőző érveléssel előadnia, hogy a küldöttség a megismételt elutasítást tudomásul vette, sőt az egyetemi hallgatók május 7-én tartott újabb közgyűlése is megnyugodva fogadta azt.¹⁰

Ilyen előzmények után — de lehet, hogy még a második küldöttség látogatása előtt — született meg Eötvös alábbi, május 6-án kelt saját kezű levele Vasvárihoz. Az ugyancsak megszólítás nélküli levél szövege a következő:

Minthogy a történettudományi tanárságra nézve, mielőtt az egyetem öszves szerkezetében a legszükségesebb változások nem történtek, a jelen oskolai év alatt, semmi újabb rendelkezések történni nem fognak; Önnek írásban kijelentett kívánságát nem teljesíthetem. A jövőre nézve — amennyiben tisztelt

⁹ L. Országos Levéltár H 117. Vasvári Pál iratai. Autográf, tintával írott levél. A szöveget közli — önkényes kurziválással — Thallóczy: i. m. 80. A levél eredeti őrzési helye az 1848-as vallás- és közoktatásügyi minisztérium levéltárában volt; l. Hajdú: i. m. 51.

¹⁰ MT, 1848. máj. 9 (47), 187.

uraságod e tanszék elnyerését később is óhajtaná – útmutatásul kijelentem: hogy valamint minden jól rendezett egyetemenél, úgy a pestinél is, rendes tanárrá ezentúl csak az fog kineveztetni, ki vagy valamely *szorosan szaktudományi* munka által magának általjánossan elesmert irodalmi nevet szerzett, vagy az egyetemenél és akadémiáknál magát mint privát docens már kitünteté; s hogy míg hivatalos működésem tart, én e szabálytól – mely minden önkénynek legjobb óvszere – soha eltérni nem fogok, bármily nagy legyen is azon vélemény, melyben [sic] egyes tanszékeket kívánó egyedek, képessége s jeles tehetségei iránt viseltetem. – Hazafiúi tisztelettel,

alázatos szolgája
Eötvös József^{1 1}

Május 6-án a Batthyány távollétében az őt helyettesítő Deáknál tartott minisztertanácsi ülésen Eötvös nyilván beszámolt a történekről, mert Széchenyi aznap a következőket jegyezte fel naplójába: „Vasvárit professzorrá választották a diákok. Eötvös nem akar engedni . . . de fog!”^{1 2} Mint látjuk, ez nem történt meg, igaz, Eötvös a második küldöttség megérkezése előtt esetleg már értesülhetett arról, hogy a közgyűlés eleve kimondotta: semmiféle demonstrációt nem helyesel, sőt nem fogják megengedni, hogy ilyenekkel az egyetem hírért bemocskolják.^{1 3} A történethez még hozzátartozik, hogy 1848 júniusában nyugdíjazták ugyan Reisinger János egyetemi tanárt, a bölcsészeti kar történeti tanszékének vezetőjét, helyére pedig kinevezték a már említett Horváth Árpádot – Szendrey Júlia leendő második férjét –, de az így

^{1 1} L. *Vasvári Pál iratai*. A levél külzetén ugyancsak Eötvös sk. írása: „Vasvári Pál úrnak megkülönböztetett tisztelettel. *Pesten*.” A levél szövegét közli némi olvasati eltéréssel Thallóczy: i. m. 81.

^{1 2} Széchenyi István: *Napló*. Válogatta, szerkesztette és a jegyzeteket készítette: Oltványi Ambrus. Bp. 1978. 1244.

^{1 3} Eötvös elleni demonstrációra nem került sor, de máj. 8-án a fővárosi macskazenéből kijutott Nyéki Mihálynak, Eötvös frissen ki-nevezett osztályfőnökének is. (Az esetről *Országos macskazene* címmel a MT, máj. 9-i száma ad hírt.)

megürült magántanári állást Vasvári nem kapta meg.¹⁴ Igaz, ekkor ő már a pénzügyminisztérium adó- és pénzügyi osztályának volt a titkára.

Eötvös lemondólevele

A Batthyány-kormány 1848. szeptember 11-én lemondott, de nem ismerjük sem az egyes miniszterek, sem a miniszterelnök erre vonatkozó írásos nyilatkozatát.¹⁵ Az 1848. évi minisztérium levéltárában, a vallás- és közoktatásügyi minisztérium nem iktatott elnöki iratai között azonban ott található Eötvös szeptember 9-én kelt feltételes lemondó levele és mellette a minisztérium tisztviselőihez szóló egyidejű rendelete. Mindkét irat idegen kéz írása, csak az aláírás Eötvösé. Forma szerint csak az első, a Szász Károly államtitkárhoz intézett lemondó nyilatkozat tartozik a szorosan vett levél műfajához – az is csak szélesebb értelmezés esetén –, életrajzi vonatkozásai miatt azonban a két rövid irat megérdemli az együttes közreadást.

A keletkezés körülményeinek tisztázása előtt lássuk először a két okmányt!

Szász Károly vallás és közoktatásügyi álladalmi titkár úrnak

Miniszteri tisztemről netalán bekövetkezendő lemondásom esetében: Önt tárcám kormányzatával ideiglenesen ezennel megbízván, e részbeni rendeletemet kellő használatul Önnek átteszem.

Budapest, szept. 9-én 1848.

vallás és közoktatási miniszter
B. Eötvös József

¹⁴ Hajdú: i. m. 147. Szentpétery i. m. 376. úgy tudja, hogy egyidejűleg megtörtént Vasvári magántanári kinevezése is, de ezt az állítást semmivel nem támasztja alá.

¹⁵ L. Urbán Aladár: *A nagy év sodrában. Tanulmányok 1848-ról.* Bp. 1981. 499–502.

Rendelet
a vallás és közoktatásügyi minisztérium
minden tisztviselőihez

Önök ezennel értesítettek, miszerint miniszteri tisztemről lemondván, tárcám ideiglenes kormányzatát további rendelkezésig ezen minisztérium álladalmi titkárra [sic] Szász Károly úrra bízta; kinek tehát Örök, mint ezentüli főnöküknek, hivatalos rendeleteit híven és pontosan teljesíteni köteleztetnek.

Budapest, szept. 9-én 1848.

vallás és közoktatási miniszter
B. Eötvös József^{1 6}

Ismeretes, hogy augusztus 29 és szeptember 9 között Batthyány és Deák Bécsben tárgyalt, Mészáros Lázár már korábban a déli táborba utazott, Esterházy szeptember első napjaiban lemondott, Széchenyi pedig szeptember 5-én elborult lélekkel hagyta el az országot. A fővárosban tehát a kormány tagjai közül csak Kossuth, Szemere, Klauzál és Eötvös tartózkodott, akik közül Klauzál a miniszterelnököt, Szemere pedig a hadügyminisztert helyettesítette. A bizonytalansággal teli napokban, amikor – a Bécsben levő Batthyányék megkerülésével – megérkezett az udvar ultimátuma (a hírhedt „Staatschrift”), amikor Batthyányék kudarcáról hozták a hírt a császárvárosból érkező futárok, s amikor az országgyűlésnek az uralkodóhoz menesztett küldöttsége sem tért vissza az előírt negyvennyolc órán belül, talán nem csodálkozhattunk a fenti iratok megszületésén. Különösen akkor nem, ha ismerjük Eötvös szorongásait, amelyek szeptember 29-én véglegesen menekülésre késztették. Mivel ezekben a napokban Eötvös is járt Bécsben, a kérdés az, hogy a közölt *feltételes* lemondó nyilatkozat a bécsi út előtt vagy után keletkezett?

^{1 6} OL H 54. VKM elnöki nem iktatott iratok. (Nagy valószínűség szerint mindkét iratot Markovics László fogalmazta, aki szept. 7-én lépett elő miniszteri titkárból tanácsossá.) A tisztviselőkhöz intézett rendeletet közli Felkai László: *Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége*. Bp. 1979. 110.

Pulszky Ferenc, a bécsi magyar külügyminisztérium volt államtitkára említi emlékirataiban, hogy Batthyányék bécsi tartózkodása idején értesült arról, hogy Eötvös Bécsbe érkezett s ott álnéven jelentkezett be a szállodába. Majd megjelent Eötvös és útlevelet kért tőle Svájcba. Arra a kérdésre azonban, hogy lemondott-e miniszteri tisztéről, nemmel felelt, így Pulszky – legalábbis először – megtagadta az útlevél kiállítását. Azt javasolta Eötvösnek, hogy vegye fel a kapcsolatot Batthyányval és Deákkal. Később – mondja Pulszky – Eötvös megnyugodott, megígérte, hogy visszatér Pestre, de az útlevelet a biztonság kedvéért mégis kérte. Pulszky ekkor az egész család számára kiállította az útlevelet.¹⁷

Ferenczi Zoltán Pulszkyra hivatkozva, ezt az epizódot szeptember 6–9. közötti időszakra teszi és azt írja, hogy Eötvös azután Deákkal tért vissza Pestre.¹⁸ Ez azonban már eleve gyanús, mert Batthyány és Deák együtt tért vissza az országgyűlés küldöttségével szeptember 10-én és a nehezen várt esemény annyira az érdeklődés középpontjában állott, hogy a számtalan szemtanú közül legalább egyeseknek fel kellett volna figyelni Eötvös visszatérésére is. Erről azonban egyik sem szól. Így elesik az a feltételezés, hogy Eötvös Pulszky intését megfogadva, hazatérve azonnal megírta – esetleg antedatálta – feltételes lemondólevelét.

Sőtér István Eötvös életrajzában korrigálta Ferenczinek ezt a tévedését, rámutatva, hogy Eötvös nem Batthyányval és Deákkal tért haza, hiszen Trefort levelei arról tanúskodnak, hogy szeptember 13-án Eötvös még Bécsben volt.¹⁹ De marad a kérdés: milyen támpontot nyújt elutazása időpontjához a közölt lemondó nyilatkozat? Ennek eldöntésére ismét vissza kell térni Pulszkyhoz, akinek emlékezete, mint a fentiekből látható, a részleteket illetően nem működött tökéletesen. Úgy tűnik azonban, hogy Eötvös ijedelmének, menekülésének oka mélyebben rögzült, talán annak meglepő indoka miatt. Pulszky szerint Eötvös így adta okát menekülésének: „Anarchia állt be, Ivánka Imre bejött honvédjeivel, igazi rablóbanda, s elfoglalta erővel az Ujépületet.”²⁰ Mivel ez szeptember 9-én délután vagy este történt, a jelek szerint Eötvös azonnal megírta feltételes lemondását és Bécsbe utazott,

¹⁷ Pulszky Ferenc: *Életem és korom*. Bp. 1880. I. 122.

¹⁸ Ferenczi Zoltán: *Báró Eötvös József 1813–1871*. Bp. 1903. 169.

¹⁹ Sőtér István: *Eötvös József*. Bp. 1967.² 232. Trefort szept. 15-én írta Bécsben tartózkodó feleségének, hogy aznap reggel Eötvös váratlanul megjelent nála Pesten. L. V. Waldapfel Eszter: *A forradalom és szabadságharc levelestára*. Bp. 1952. II. 46.

²⁰ Pulszky: i. m. II. 122.

nyilván az első hajóval – ha ugyan nem gyorskocsival tette meg az utat. Batthyányékkal semmi esetre sem találkozhatott Bécsben, mert azok 9-én délután indultak hajóval vissza. Ha Eötvös is hajóval ment, úgy a gőzösök valahol a Dunán kerültk el egymást.

De – kérdezhetjük – miért válaszolta Eötvös Pulszkynak azt, hogy nem mondott le. Kérdés, hogy miként mondta ezt. Válaszolhatott egyszerűen tagadólag a lemondást firtató kérdésre, de el is mondhatta azt, amit ténylegesen tett. Pulszky számára ugyanis ez utóbbi sem merítette ki a lemondás tényét, hiszen amit Eötvös tett, az nem volt *szabályos* lemondás. Ezt a lépést nem feltételeken (és titokban) kellett volna megtennie, hanem nyíltan: vagy István főherceg nádornak, vagy a Batthyányt helyettesítő Klauzálknak kellett volna lemondását benyújtania. Az Eötvös által szeptember 9-én aláírt okmány csak „netalán bekövetkezhető” lemondásról beszél, vagyis *lehetőségről*, amely a későbbiekben állhat elő. Nem kétséges, hogy erről a nyilatkozatról igen kevesen tudtak, s azt Szász Károlynak csak Eötvös Bécsből érkező utasítására kellett volna nyilvánosságra hoznia. (Érdekes, hogy az iratot Eötvös nem saját kezűleg írta, mint a Vasvárihoz intézett levelet.)

Felmerülhet még a kérdés, hogy hihetünk-e az iratokon levő dátumnak. Úgy tűnik, igen. Szeptember 9. előtt nem volt különösebb oka Eötvösnek lemondani, szeptember 11-én reggel pedig a minisztertanácsot követően megtörtént – Szemerét kivéve – az egész kormány lemondása. (Szász Károly nyilván tájékoztatta Batthyányt a kezéhez adott okmányok tartalmáról.) Így a későbbiekben nem volt szükség arra, hogy ezt a dátumot használja. A váci tábor önkéntes nemzetőreinek a megjelenése pedig, ami szeptember 9-én történt, kétségtelenül némi izgalmat váltott ki a fővárosban azzal, hogy megszállta a sorkatonaság kezén levő s a tűzérési készleteket őrző Újépületet. Ha Eötvös mint a kormány tagja értesült arról is, hogy Pest-Buda környékén részben idegen nemzetiségű seregre alakulatok jelentek meg, részben pedig újabb önkéntes nemzetőri zászlóaljok gyülekeznek, az Egyenlőségi Társulat pedig toborzást hirdet, akkor joggal gondolhatott arra, hogy a főváros a fegyveres harc, a polgárháború küszöbén áll.

Trefort leveléből tudjuk, hogy Eötvös szeptember 15-én reggel már ismét Pesten volt. Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy még aznap Kossuth javaslatára tizenkét tagú bizottságot küldtek a bécsi birodalmi gyűléshez, amelybe – Deák és Szemere mellett – Eötvöst is beválasztották.²¹

²¹ Beér János–Csizmadia Andor: *Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés*. Bp. 1954. 232., 247; Waldapfel II. 52; Pulszky I. 164; Sőtér 233.

Így Eötvös szeptember 16-án reggel újra Bécsbe indult, s onnan valószínűleg szeptember 21-én tért vissza a deputációval.²² Mivel a küldöttséget Deák vezette, így Eötvös az ő kíséretében érkezett vissza a fővárosba. Ferenczi valószínűleg ezt tévesztette össze Eötvös előbbi visszatérésével, amikor Deák társaságát emlegette.

URBÁN ALADÁR

BABITS KALLÓDÓ ÉRTEKEZÉSE

Egyetemi szakvizsgájához mellékelt önéletrajza szerint Babits az első félévben kivált a régebbi francia irodalmat tanulmányozta. „De foglalkoztam az orosz irodalommal is – írja –, s erről szóló egy értekezésemet Nagys. Bodnár Zsigmond egyet. magántanár (tudtomon kívül!) közzé is tette valamely hetilapban.”

Bodnár Zsigmond, a társadalom változásait magyarázó „erkölcsi törvény” felfedezője a magyar századforduló szellemi életének különc gondolkodója volt. Önálló folyóirat-kísérlete, Az Eszme néhány szám után szűnt meg. Egyetemi előadásain szűk körben fejtegette elveit. Az ősz Bodnár Zsigmond félreértett ember – állapítja meg Kosztolányi 1905-ben. Az irodalom leendő megújítói közül azonban számosan hallgatói voltak. A kilencvenes években Osvát Ernő találkozott tanításaival, később Babits és Kosztolányi is.

A századforduló sajtórengetegében bujkáló írást, Babits első nyomtatásban megjelent tanulmányát *Az orosz irodalom* címmel 1903. szeptember 30-án közli a Lengyel Gizella szerkesztette Uj Világ. Bodnár tekintélye a tanítvány művére is átsugárzott: az általa közzétett vázlatos Babits-dolgozatot a tartalomjegyzék mint esztétikai cikket jelöli meg. Az értekezésben Bodnár nyilván saját elveinek alkalmazását láthatta.

A fiatal Babits – Bodnárt követve – az „idealismus-realismus” ellentétpár szerint osztályozza az orosz irodalom alkotóit; de nézeteinek mélyebb gyökerei, szemléletének messzebbre ható sajátosságai vannak. (Jelzi ezt az is, hogy már itt következetesen *realizmusnak*, *idealizmusnak* írja Bodnár kategóriáit.) A filozófusnak készülő bölcsész szemlélete előlegezi már a bergsoni életfilozófia szellemében felállítandó hierarchiát.

Babits értékrendjéhez olyan írói szemlélet áll a legközelebb, mely a bodnári eszmeerő-tan szóhasználatában „realistát” jelent. A realista ugyanis emberszerető, csak a részletet, a kicsit látja, s nem gúnyolja azt.

²² Deák szept. 22-én számolt be küldetésükről az országgyűlésnek.

Így sorolja Babits az iróniát az elmarasztalt „ideálista tulajdonság” csoportjába.

A dolgozat szerint legfőbb vezető érték az *emberszeretet eszméje*. Az értekező az általános érvényű szeretet mellé a hazaszeretethöz egyetemesebb szabadságvágyat társítja. Az együttes jelentkezés alapján Babits gondolatrendszerében a szabadságvágy az emberszeretethez kapcsolódó fogalom.

S az ideák fennhatósága határozza meg a „dolog tisztán művészeti oldalát”, Babits esztétikáját is. Bodnár Zsigmond elméletében – a korszak terminológiájának megfelelően – a „realismus, naturalismus, materialismus, sensualismus” szinonim szavak. Ennek következtében azonosítja Babits a „realizmust” a „naturalizmussal”. A nem vegytiszta minőségek koherenciája zavarja Gorkij „felemás” műveiben, ahol az alkotórészek hierarchiája helyett azok heterogenitása valósul meg. A gorkiji természetű „irodalmi anarchiát” nem tudja elfogadni, pedig rokonszenves és igazságos anarchiának tartja. Ez a rokonszenv is tünete annak, hogy a fiatal Babits eszmerendszere – a hierarchia felépítésének változatlansága mellett – a konfliktus feloldását, új érték beilleszkedését: a személyiség teljes megvalósítását követeli.

Az orosz irodalom*

Irta: Babics Mihály. [sic!]

Néhány év óta Európában az irodalmi vezérszerepet az oroszok vették át.

Az orosz faj nem mondható ideálista fajnak. Bár történetében van valami egység, látszik valami uralkodóvonás-féle hajlam benne, de irodalma nagyon vegyes képet mutat.

Az orosz irodalom határozottan realista irányban indult meg. Puskin, akit sokáig legnagyobb költőjüknek tartottak, még meglehetősen realista. Mindenesetre realista jellem. Élete és halála egyaránt bizonyítja ezt. És műveiben is! A gyengék, elnyomottak, s (mint a cári cenzor törléseinek át is észrevenni) a szabadság, az alkotórészek védelmére kel. A realista jellemzés nagymestere. Kell-e valami realisabb jellemalkotás, mint az

*A cikk régies helyesírását ésszerűsítettük, a nyilvánvaló helyesírási hibákat javítottuk.

Anyégin Tatjánája? És mi az egész Anyégin egyéb, mint a Nő szerelmének védelmezése az erőszakos és rossz Férfi ellen? Anyéginak, ennek a blazírt gavallérnak, amért egy szentimentális falusi liba ábrándos levelére „okosan felelt”, rettenetesen kell lakolnia: magának kell szerelmessé válnia ebbe a libába, akit természetesen erre a célra nagyvilági hölgygé kellett átváltoztatni és „a liba” visszautasítja őt! Íme a Nő, a gyengébb, az alkotórész elégtétele, győzedelme. Érthető dolog, mért tetszett annyira Anyégin a realista Bérczi Károlynak és mért tetszett annak a magyar publikumnak, amely Arany János legrealistább műveinek (a Bolond Istók-féléknek) hatása alatt volt.

Puskin költői komponistája, Lermontov már egészen más, már sokkal idealistább jellem. Nem mintha tán a tekintélyeket valami szörnyen tisztelné. Ellenkezőleg: ő ezeket semmibe sem veszi. Lerug magáról minden jármot. Magányosan jár, mint az a bizonyos hajó, amelyet egyik híres versében emleget, s amelynek csak a viharban van megnyugvása. De van az ilyen byroni hangulatú, Übermensch-féle emberekben valami nagy egység. Nem hódol a tömegnek: a tömeget egyeseiben és egészében egyaránt megveti. Ő mindig előre néz és mindig fölfelé. Lángoló hazaszeretetét (ez a fajban van és idealista vonás) nem mutogatja, pedig használna neki, hanem inkább gúnyolja. Az irónia pedig idealista tulajdonság. A realista emberszerető, csak a részletet, a kicsit látja, és nem gúnyolja, ami kicsinyes. Lermontov megteszi. Nőtisztelete sem áll valami magas fokon, mint azt megmutatta a Korunk hőséiben. A realistább Arany Lászlónak ez már nem tetszik (Arany L.: Lermontov, Budapesti Szemle 1878.), pedig ő sem bánik el éppen tisztelő következetességgel az oly szeretettel megalkotott Réhfalvi Etelkéjével.

A nagy orosz regényírók közül a kisebbekkel és régiekkel most nem foglalkozom. Turgenyev hatott el legelőször hozzánk. Ő nagy realista. Nemcsak a Vadász irataiban, ahol a parasztság, tehát az alkotórészek felszabadításáért küzd. Hanem lyrikus novelláiban is, ahol gyakran nő a hős és a nő

mindig tiszta, becsületes és rokonszenves. Gondoljunk Gemmára, Alexandrovna Szinaidára, a Boldogtalanra, az Ötödik kerék, a Csendes vidékiek, vagy a legjellemzőbb Punin és Baburin hősnőjére. Ritka az oly alak, mint Poloszozné a Tavaszi hullámokban és az sem föltétlenül rossz asszony, csak ott visz ellenszenves szerepet. Nagy regényeiben pedig, melyeknek rendszeren van valami politikai mellékízük, inkább a szabadságvágy, mint a hazaszeretet ihleti; és ezek nem tisztán orosz szelleműek, hanem nyugat-európai eszmékkel vannak átítatva. Tudjuk még Turgenyev életéből, hogy ő szabadította föl először jobbagyait és nevet adott a nihilistáknak. Ő tehát telivér realista.

Dosztojevszkij is nagy realista, sőt határozottan elvi ellensége az ideáлизmusnak. Raszkolnyikovja mintha csak az olyan Übermensch-féle teóriák megcáfolására lenne írva. Nem szabad mindig Előre, csak fel a Magasba, folyton a nagy Célra tekinteni. Figyelembe kell venni az utat, a kicsinyest, az eszközöket is. Nem szabad, nem *lehet* másképp. „A cél szentesíti az eszközöket,” ennek a rémségesen ideálista elvnek a pellengérré állítása ez az egész könyv. Napóleon ideálista volt; de ami sikerült Napóleonnak, az nem sikerülhet Raszkolnyikovnak, aki Dosztojevszkij a saját kísérletező lombikjában. Mert Raszkolnyikov is reális, mint Dosztojevszkij is.

Dosztojevszkij tiszteli a Nőt. Szép példa rá Dunyecska de még szebb Szonyecska. Az egyik a tisztességes nő apotheózisa, a másik a prostituálté. De mind a kettő csak az emberszeretet örök érzésein alapul. Érzékiség nem játszik itt szerepet. Dosztojevszkij nem isteníti a Bűnt, nem fanatikus rabszolgája az Érzékeknek, mint a Fleurs du Mal költője és követői. Perdita himnuszokat nem zeng, *csak* sajnálja az Elveszetteket, mint nálunk megszoktuk Reviczkytól, Kiss Józsefen át Csizmadia Sándorig. Ő egyszerűen *tiszteli* az elveszett lányt is, tiszteli, mert Nő.

Tolsztojon kissé átszaladok. Még nem tudok tisztába jönni vele. Ő nagyon is sok ember. Értem a Háború és Béke korát is. De nem értem a „Kreutzer Szonátát”.

Még csak a legújabbakról akarok szólni egynehány szót, mellőzve Csehov-féle rutiniereket. De áttérek Gorkijra. Réalista ő is. Ő is apostol, ő is emberszerető, ő is küzd a szabadságért, az egyéniségért. Érthetjük a népszerűségét ebben az ideáлизmus felé úszó áramlatban?

Réalista egészen a nőtiszteletig. Nem él-e benne az a huzsonhat troubadour pék, akik annyira imádnak egy „hófehér” szolgálót? És „Egyszer ősszel . . .”? Mintha a Raszkolnyikov Szonyecskája heverne ott a fölfordított ladik alatt. De mégis ideálista is már Gorkij. Mostanában láttam egy érdekes tanulmányt róla, Contemporaryban. Az ismeretlen angol Gorkij csavargóit Nietzsche híres Übermenschével hasonlítja össze és igaza van neki. Satinék valóban Übermenschek. „Mit tesz az, hogy hamisjátékos, gyilkos voltam, de ember is vagyok” és ez valami nagy. Der Mensch, das ist etwas gross. (Nachtasyl.) Gorkij csak az egyet látja, a nagyot, az általánosat és Gorkij szerint Raszkolnyikov tette jogosult. Gorkij ideálista.

És a dolog tisztán művészeti oldalát nézve is. Réalizmus (azaz: naturáлизmus) élethűség nélkül, piszokban romantika, elbeszélések lyrában, csupa hangulat, semmi mese, dráma cselekvény nélkül — mi ez? Ez az irodalmi anarchia (hogyan rokon-szenves és igazságos anarchia, az mindegy). Nem gondolunk a részletekkel, mese kikerekítéssel, szerkezettel: ezek kicsiségek; csak a lényegre nézzük: a Hangulatot, a Célt, a Hatást, az Érzést. Ez a Gorkijizmus és ez ideáлизmus.

Hát a legújabb szenzáció: Leonid Andrejev? Ő már vérbeli ideálista. Csupa pesszimizmus, emberunás, erőszakos művészeskedés, l'art pour l'art, Flaubertizmus, Maupassantoskodás, antianalízis, impassibilité, és semmi emberszeretet, semmi nőtisztelet . . . „Örvény” . . .

Minek is beszelnék erről még többet?

(Uj Világ 1903. szept. 30. 530–532.)
[sic!]

FRÁTER ZOLTÁN

BABITS ÉS A „MINDENNAPI KISLÁNY”

A költő hagyatékában *Pargoletta* címmel maradt ránk egy költemény. A cím kétségtelenül nem Babits keze vonása és nem is feleségé, Török Sophie-é de találó. A lapszélre viszont Török Sophie jegyezte a következőt: „Böske 911?”¹ A széljegyzet a költő-feleségnek azt a föltevését tudatja, hogy a vers műzsája Babits fiatalkori szerelme, Kiss Erzsébet, az anyai, Kelemen-ágról harmadfokú unokahúga. Később történetesen a lány bátyja, Kiss István vette feleségül Babits húgát, Angélat, vagy ahogy a családban nevezték, Angyalkát, leveleinek leggyakoribb aláírása szerint Angyust. A *Pargoletta* jelentősége élet- és fejlődésrajzi természetű, alkotáslélektani érdekességű, költői értéke csekélyebb, bár épp a teremtő erő ki-hagyása a valóságos élmény szempontjából beszédes.

A vers kétségtelenül Babitsnak Kiss Böske iránt 1911-ben föllángolt szerelméről szól. A költő közvetlenül 1921-ben történt házasságkötését megelőzően a Nyugatban *Költészet és valóság* címmel, és *Élettörédek* alcímmel közreadott egy novellisztikus vallomást. Az életrajztörédéek ugyan elsősorban Csinszkával kötött, érzelmes barátságának kialakulását és hangulati motivációjának egyikét-másikát világítja meg, de Babits írásában ez is olvasható: „Óh, nem szerettem őt! Akkor talán egy halott lányt szerettem, és egy régi kertet láttam, nyári éjjel, az üstökös évében, júliust, augusztust, hosszú sétákat, hulló csillagok alatt. Hogy égtek a csillagok! S hogy zengtek a tücskök a fekete bársony bokrok közt! Melegen sírt a vállamon a mindennapi kis lány – óh, hogy égettek a könnyei! Egy finom és kényes gyermek ijedtségét tartottam karomban. „Mindennapi kislány”-nak nevezte magát:

– Mit találhatsz bennem? De szép volt, úri és kényes, és úgy adta meg magát a halálnak, mint a virág a sarlónak: drága, romantikus virág!”²

Török Sophie fedte föl, „egy furcsa, ideges és boldog nyáron” a költőt – saját közléséből tudhatóan – „a Véletlenségek királya” hosszú sétákra vitte „egy tizenhét éves lánnyal, aki rokona is volt s akivel már-már eljegyezték egymást”.³ Babits feleségének tanúsága nyomán azonosítottuk a *Július*, *Augusztust*, *Az életemet elhibáztam* és *A költő életének pusztájáról* c. verseket is „a mindennapi kislány” ihlette, a

¹ L. a költemény autográf kéziratát OSZK Kézirattára, Babits-archívum Fond. III/1728/15.

² L. Nyugat, 1921. I. 1. 44–45.

³ Török Sophie: *A „Második ének.”* Magyar Csillag, 1942. I. 204.

Második ének királylányát szintén róla mintázta a költő, és Kiss Böskét gyászolja a *Nyugtalan-ság völgye* kötetbe került *Emlékezés*. Török Sophie a *Játszottam a kezével* műzsájának is őt tekintette, Éder Zoltán viszont a verset már Révész Ilus ihletésének tulajdonította.⁴ Mai tudásunk szerint a *Játszottam a kezével*t Babits eredetileg Kiss Böskéről írta, majd befejezetlen szövegét 1915-ben, Révész Ilusra gondolva egészítette ki.⁵

Mivel a *Pargoletta* ugyanúgy emlegeti a „mindennapi kislány”-t, mint a *Költészet és valóság*, mely viszont pontosan utal a *Július* és *Augusztus* keletkezésére, a kiadatlan költemény műzsája vitathatatlanul Kiss Böske. Sőt, a Kiss Böskéről írt és közre is adott versek közül a leg-szebb, a *Július*, pontosan úgy idézi föl a szerelem ébredésének anekdotikus mozzanatát, ahogy az a „Pargolettá”-ból kiderül. Íme a *Július* életrajzi tanúsága:

Láttam amint szeme retten –
ó a boldogság kegyetlen,
nem valami víg dolog –
láttam amint sír ijedten
s mint veszélytől, ki búj
finom feje rám borul.

A *Pargoletta* ugyanígy írja le a férfi közeledésére megriadt, majd épp félelmében vállára boruló lányt, aki ugyancsak „sír ijedten”.

A Kiss Böskéhez írt verseknek mindmáig volt egy közléstörténeti rejtélyük. A költemények 1911-ben fogantak, de Babits a *Júliust*, az *Augusztust* és a *Játszottam a kezével*t csak 1915-ben jelentette meg, *Az életemet elhibáztam* csak 1916-ban, a *Recitativ* kötetben látott nyomdrafestéket. Egyedül *A költő életének pusztajáról* jelent meg 1913-ban a Vasárnapi Újság hasábjain, tehát ez is bő másfél évvel a szerelmes szekszárdi nyár után.⁶ Tudvalevő, a *Második ének*et Babits sosem adta közre, csupán a harmadik, életrajzi vonatkozásokból semmit sem sejtető harmadik részt jelentette meg *A vihar* címmel a Nyugat 1911. októberi számában.⁷

⁴ Éder Zoltán: *Babits a katedrán*. Bp. 1966. 79–81.

⁵ L. Rába György: *Babits Mihály költészete*. 1903–1920. Bp. 1981. 475–80.

⁶ L. Vasárnapi Újság, 1913. 87. L. *Babits Mihály összegyűjtött versei*. Belia György kronológiája.

⁷ Nyugat, 1911. II. 507–23.

Babits Szabó Lőrincnek tollba mondott és Gabelsberger–Markovits rendszerű gyorsírással följegyzett keletkezéstörténeti visszaemlékezéseiből kihüvelyezhető, hogy a költőnek hosszú ideig nem volt lelki ereje befejezni a Kiss Böskéhez írt verseket. Az *Augusztusról* szóló vallomását így kezdi: „Életem egyik fontos és nehéz helyzetében írtam, (házassági terv is volt!) a Júliust is akkor írtam, egy hónapon belül [. . .] Ez a vers csonkán maradt évekig. Az utolsó két strófát később írtam. Borzasztó volt megírni, legalább öt-hatféleképpen csináltam meg . . .” A *Július*ról így nyilatkozott: „Ugyanakkor íródott. Ugyanaz a nő. Nem mondhatom el. Ua. helyzet, csak később (?) íródott. Ugyanazon hónapban még egy csomó verset írtam [. . .]

Jelentéktelen szerelmes versek. Ebből csak egy pár sort írtam meg és évek múlva, mikor a nő egészen közönyös volt, fejeztem be ezt a verset. Ugyanakkor, mikor az *Augusztust*.”⁸ A *Pargoletta* is a szóba hozott „egy csomó vers” közé tartozik, s költőjének önmagához ezúttal korántsem irreálisan szigorú megítélése miatt maradt kiadatlan, – legalábbis ez az egyik oka. Kiderül azonban az is, hogy a szerelem ébredésének a *Pargolettában* festett jelenetét mintegy vázlatul használta a *Július*hoz, s ezért arra az alkotáslélektani következtetésre juthatunk, Babits versalkotásának gyakori feltétele a távolságtartás a tapasztalati élménytől, mert egy-egy megélt eset jelentése, a lényeg csak így rajzolódik ki tisztán előtte. Tudatlírájának kialakítása során költői modelljének egyik, ha nem is állandó meghatározó elemét Husserl lényegszemléletével összhangban az erkölcsi emlékezet (Gedächtnis) elvéből mintázta át költészettanába.⁹

Török Sophie előadása szerint azon a „furcsa, ideges és boldog nyáron”, 1911 nyarán a Kiss Böske-élmény „ideges haragba és bánatba ful”.¹⁰ A *Pargoletta* fényt derít arra a lelki válságra, mely a versíró kezét megbénította, és kitarulkozásának vágyát görcsbe szorította. A keletkezéstörténeti vallomás ellentmondást is teremt. Babits közönyösnek minősíti Kiss Böske iránti érzelmeit a versek befejezésének időszakában, tehát 1915-ben, viszont az 1921-ben megjelent *Költészet és valóságban* azt hajtogatja, „talán” még akkor is a már halott „mindennapi kislány”-t szerette. A stíluskritika fényében az 1921-ben nyilvánosságnak szánt közlés annyira szenvelgő, hogy vagy öncsalás, vagy az érzelmek optikai csalódása egy zavaros, fölkavaró szerelmi bonyodalom

⁸ *Babits egyes verseinek keletkezéséről*. Közli: Gál István. It, 1975/2. 449–50.

⁹ Vö. Rába György: i. m. 76–80.

¹⁰ *L. Török Sophie*: i. m. uo.

kellős közepén. Babitsot az emlékezete néha amúgy is megcsalja. Szilasi Vilmosnak dedikált köteteiben némelyik versét későbből datálta, mint amikor megjelent,¹¹ és a *Költészet és valóságban* a Kiss Böske-élményt az üstökös évében történt históriának mondja, márpedig a Halley-üstökös nem 1911-ben, hanem egy évvel korábban került a Föld látókörébe: pontosan jelzi ezt a költő *Örök dolgok közé legyen híred beszótt* c. verse.

Nyílt vallomás és példázatos elbeszélés szálaiból szötte Babits a *Pargolettát*.

Az olasz *pargoletta* szó leginkább *fruskának* fordítható, és előlegezi Kiss Böske legfontosabb személyiségjegyét 1911-ből. A vallomásos részből pontosan megtudjuk, az érzelmek zajlása mindössze egy hétig tartott. A lány júniusban átmenetileg a szekszárdi Kelemen-házban, Babits anyjának és nagynanyjának otthonába költözött, mert húga fertőző betegségben (vörhenyben) megbetegedett. „Most nálunk van Kiss Bözsike”-írja 1911. június 5-én kelt levelében Babits anyja Fogarasra,¹² s nem sokkal később, június 19-én a költő húga megerősíti az esemény híret: „Te még nem is tudod, hogy most többen vagyunk itthon: Kisséknél sarlach van (az egyik kisleány), s így Böske van nálunk addig.” A levél végén rendkívül hegyes, fölfelé rángatott, szálkás betűivel Kiss Böske is életjelt ad: „tárgy hiányában” a legszimplább témát választva leírja, ki mit csinál éppen körülötte, így Babits Angélát ribizkefőzés közepette, a költő öccsét, Istvánt, regényírás kísérletébe merülve festi stb.¹³ Ha ebből az egyetlen írásos megnyilatkozásából lehet következtetni, a „mindennapi kislány” mély lelki életére, színes egyéniségre, fantáziára semmiképp sem vall.

A legfelhőtlenebb júliusi napokban csakugyan szóba került Babits és a kislány közti házasság gondolata. A terv nemcsak azért ment füstbe, mert a családi nőuralom óvta a költőt a tüdőbeteg lánytól, akit alig néhány év múlva a betegség csakugyan elragadott, hanem fölületesnek és nagyralátónak is ítélték¹⁴ – úgy, ahogy a „Pargoletta” jellemzi. De

¹¹ A *Merceria* pl. megjelent a Nyugat 1912. szept. 16-i számában, viszont a Szilasi Vilmosnak dedikált kötetben a vers mellett ez áll: „Szekszárd 1913. ősz.” Utóbbi l. OSZK Kézirattára, Babits-archívum Fond. III/2357.

¹² L. id. Babits Mihályné Babits Mihálynak 1911. június 5-én. OSZK Kézirattára Babits-archívum, Fond. III/179.

¹³ Babits Angéla Babits Mihálynak 1911. június 19-én OSZK Kézirattára, Babits-archívum, Fond. III/35.

¹⁴ L. Éder Zoltán: i. m. uo.

Kiss Böske is tett már kötelező ígéretet korábban másnak; alkalmasint erre a kötelékre utal Babits Angéla bátyjának küldött egyik levelében, mégpedig hetekkel a „mindennapi kislány” Babitsékhoz költözése előtt.¹⁵

Am a szenvedély föllobbanásának Babitsban volt táptalaja. A *Pargoletta* az ő költészetében szokatlan magamutogató vallomással szól a sértett önérzet hangján, és vad indulata a lány minden gyöngéjét fölhánytorgatja. Böske hiú, felelőtlenül játékos, kacér és gyerekesen hazudozó. Az egyenes idézet szinte szó szerint egybecseng a *Költészet és valóság* hasonló szituációban elmondott kijelentésével, és szerény önismeretről vagy józan óvatosságról árulkodik. A *Júliussal* összhangzó s ezért élethűnek, megtörténtnek tartható jelenetből mégis elsősorban a serdülő kor öntudatlanságából váratlanul fölriasztott s most csupa zavar süldő lánynak ismerjük meg Kiss Böskét.

Ami a költő valóságos érzéseit illeti, talán egyetlen közreadott versében sem beszélt róluk ennyire kendőzetlenül, s ez is egy okkal több, hogy ne tárja belső életét a világ elé. Szerelme „sötét, dühös, féltékeny” volt, ő maga elragadtatott, s a vers írásakor már úgy vélte, szinte saját természetét is elfeledte. Ehhez már csak a másik szereplő alakját kell odaképzelnünk a maga testi valóságában. Babits *A gólyakalifa* Etelkájának külsejét Kiss Böskéről mintázta: ezt bizonyítja a lányról ránk maradt korabeli fénykép. „Olajszínű” arca, „bársony szeme”, barna haja volt, akkoriban flórencinak nevezett, széles karimájú kalapot hordott, és „bájos komolysággal néztek a világba lelke ablakai”.¹⁶ Ez a legutolsó, külső alakvonás szinte szó szerint egyezik a *Július* megfelelő soraival: *láttam lelkében a poklot: / szeme fényes ablakán / féltős lelke majd kiugrott / óriási ablakán, / amint fölvetette rám!*

A „Pargoletta” szövegének terjedelmesebb részét azonban a példázat alkotja. Babits Dante *Purgatóriuma* egyik hősnőjének a valóságban megtörtént tragédiáját „apokrif” változatban dolgozta föl, de épp a módosításból olvasható ki költőnk lelki válsága: földült állapotának meghökkentő jegeit ismerjük meg belőle. A *Purgatórium* V. énekében (130–136.) a tisztító tűz fogságára ítélt egyik árny így szólítja meg Dantét:

¹⁵ „Kiss Bözsinek megint megjött a Fekete Béla csokorral.” L. Babits Angéla Babits Mihálynak 1911. május 21-én. I. h. uo.

¹⁶ Babits Mihály: *A gólyakalifa*. Bp. 1957. 70–71.

„Ha újra túl jársz, otthoni vidéken,
 a hosszú útból megpihenni térve,” –
 harmadik árny most így kezd szólani nékem –
 „gondolj reám, én Pia voltam élve;
 Siéna szült engem, Maremma ölt meg;
 tudja az, aki, feleségül kérve,
 gyöngyös gyűrűvel övének jelölt meg”.

Babits Mihály fordítása

Az olasz szövegmagyarázatokból egybehangzóan kitetszik, Dante a szerencsétlen sorsú Pia de Tolomei alakját idézi meg e sorokban. Nevezetes dantei hősnőről van szó, történetéről Donizetti operát komponált, és a két világháború között filmet is készítettek róla. A sienai születésű lányt Nello (vagy Paganello) d'Inghiramo del Pannochieschi, a Maremma-i Pietra kastélyának ura, Volterra és Lucca városok *podestája* feleségül vette, de csakhamar, vagy azért, mert a nő hűtlenség gyanújába keveredett, vagy azért, mert már akkor szemet vetett Margherita Aldobrandeschire, korábbi források szerint Guido di Monforte özvegyére, újabban Natalino Sapegno közlése szerint Loffredo Caetani törvényesen elvált feleségére,¹⁷ Pia de Tolomeit Maremma-i várába záratta, s onnan egy bérnyilkossal a mélységbe vettette. Piának a *Pargolettá*ban előadott története lényegesen különbözik a források alapján hitelesített változattól, mégpedig főként abban, hogy Babits képzeletében a férj maga is bezárkózik méltatlan asszonyával a mocsár halálos kigőzölgéseitől fojtogató levegőjű várba, s ott együtt sorvad és pusztul el vele. A történelmi eset költői átalakításában Babits elfojtott szenvedélyét élte ki. A bezárkózás lelki értelmű jelkép. A költő a forró–hideg élmény emlékébe zárkózott be, és képzeletben gyűlöletét és öngyilkos indulatát egyaránt kiélte. A *Pargoletta* első, elemi indulatból tört napvilágra: erre vall megformálatlan, köznyelvi szókincse, számos önismétlése, a szemléltető erő hiánya és általában művészi egyenetlensége. A *Pargolettá*ban kiélt szadista indulat és hajlama az öngyilkosságra Babits személyiségének titkolt bugyraiba enged bepillantást. Alakmása, a *Halálfi* Imrusa ugyancsak öngyilkossággal próbálkozik, és a Nyugat körében tudtak róla, hogy amikor az Ady-revízió miatt támadott Kosztolányi Babitsot diákkori, Ady-ellenes kitételeket tartalmazó levelének közlésére akarta rávenni, az utóbbit erőszakkal kellett visszatartani az öngyilkosságtól.¹⁸

¹⁷ Dante: *La Divina Commedia*. A cura di Natalino Sapegno. Ed. Ricciardi. 1957. 450.

¹⁸ Gyergyai Albert és Kosztolányi Ádám egybehangzó személyes közlése alapján.

A *Pargoletta* szélsőségesen kétségbeesett lelki állapotban született, és rávall keletkezésének feltételeire. Babitsot, a mértéktartó embert és biztos önítéletű költőt csakhamar a befejezés mellverő siránkozása is zavarhatta. Érthető, hogy a nyers lelki vetkőzésnek ezt a tanúbizonyságát nem adta közre. A mai közlés azonban megérteti életének egy törését, magyarázatot ad arra, hogy miféle belső zaklatottság miatt nem tudta befejezni a Kiss Böskének írt verseket, és más fénytörésben mutat meg egy elvontnak gondolt, csak eszméi felhővilágában élőnek hitt embert, és személyiségének rejtett szakadékaiba is világosságot bocsát.

Babits Mihály: PARGOLETTA

Ó Pargoletta mindennapi kislány
jer ide és hallgasd meg a mesém,
rólad még versben nem beszéltem én
pedig kívánnád ugye hiú gyermek
hogy híres költő versei dicsérjék
szépségedet, mely finom tiszta forró,
amelyhez e világon nincs hasonló
mégsem fogok rólad mesélni most sem
mesélni fogok a szegény Piáról
dalolni fogok a szegény Piáról
Terólad tán sohsem fogok dalolni
pedig tudod hogyan szerettelek
dühös sötét féltékeny szerelemmel
mint egykor a szegény Piát az úra
és egy hétig ugye te is szerettél
egy hétig mint szegény Pia az úrát?
De nem tudok terólad énekelni
mivel talán jobban szerettelek
mint minden asszonyt akit énekeltem
és édes volt mindennél édesebb
szegény lelkemnek egy hétig lakozni
szivedben amely forró puha fészek
egy sugár fa gyümölcsös kebelében,
Ó Pargoletta mit csináltál vélem

játékaid között eljátszadózva
feledtem azt hogy édes a szabadság
feledtem bölcsességet verset álmod
és minden asszonyt akit énekeltem.
Mert te lány vagy. Finom tiszta forró
tizenhét év játékos gyermeke
de haj! minden szemeknek édes éke
de haj százszorta szebb mint minden asszony.
Ó lelkem milyen nagy varázs a szépség
hogy tőle minden láncot elfogadnál?

De hadd meséljek a szegény Piáról
akit bizony mikor megkért az úr
talán nem mondta azt amit te mondtál
mikor minden kincset neked kínáltam
és mondtad: (egy szavad se veszhetett el
eszemből és ugye mind versbe illett)
„Te ki oly nagy ember vagy mit találhatsz
rajtam a mindennapi kisleányon? ”
Ó Pargoletta mindennapi kis lány
Pia nem szólt ily szépen és okosan
de éppugy sírt ijedve oktalan
fejét éppugy hajtotta férfi vállra
a szíve éppoly idegessen koppant
a fürte éppoly csiklándozva bomlott
s az arca éppugy reszketett a csóknak
sejtelmétől mintha darázst kerülne
és épp oly ártatlan volt még a lelke.
De megvolt benne minden bűn csirája
s előre telve volt már büntudattal
s komoly kérdésre éppugy hazudott
ok nélkül összevissza mint a gyermek
és éppugy játék volt neki az élet
s éppoly kacér volt lelkiismeretlen

semmivel a világon nem törődő
szeszélyes zsarnok és játékra kész
mindig és minden játékot felejtő
ártatlanul és hiu büszke lélek
és büszke test és mégis jó a szíve
csupa melegség olykor s enyhe részvét
anyás gondoskodás és szeretet
kitalálása minden férfi váagnak
szív nyugtatása, otthon is vigasz.

És férje tán éppugy gyűlölte őt
mint én gyűlöllek most már Pargoletta
ki miatt annyi szégyen érte lelkem
ó rövid élet minden szerelem
és hosszú, hosszú purgatorium
Piát egy rossz vidékre vitte férje
egy rossz vidékre zárkozott vele
Sienna mellett rémes a maremma
ahol gőzölög a föld mint a lélek
ha nem feledve felgőzölgi multját
rossz multját és a
ott barna kastélyt épített Piának
a férje is bezárkozott vele
s a barna kastély minden ablaka
a végtelen, gonosz mocsárra nyílt
s rossz madarak szálltak fel a mocsárból
s szálltak be sűrűn minden ablakon
a háznak láthatatlan. — Pia fogyott
és férje pusztult szóvalan vele.
Ah szóvalan! együtt és szóvalan
egymásra nézni némán! Felrakódtak
a ki nem mondott szók a béna szívben
gyilkosan mint a rossz párák a testben
a mellben ezek a mocsári párák

és csupán a mocsár volt este hangos
gonosz hangokkal. És a barna kastély
sötétben állott s mindég csöndesen
és a mocsárra ámult ablakkal
és csupán a mocsár volt este fényes
gonosz fényekkel. — És szegény Pia
nézte a nyílt ablakból ezt a rossz fényt
hallgatta ezt a rossz mocsári hangot
magányos, lázas éber éjeken
cserepes ajkkal és őrült szemekkel
dobogó halántékkal, égve fázva.
És nem volt vendég s nem volt soha szó sem
s a zord cselédség folyton változott
ki mert volna sokáig? — S Pia fonnyadt
s szólt volna és sírt volna nyögve sokszor
s mindég bezárta ajkát egy tekintet
amelyben minden elmúlt bűne élt
s minden jövőendő büntetése égett
s a lázak megtölték a vak szobákat
halálos léggel. Nem volt itt menekvés.
Itt minden gyilkos volt, a föld, az ég
a víz, a ház, a tájék, a tekintet
és minden gyilkos véle haldokolt.

Ó Pargoletta képzeld el a férjet
hogyan napról napra nézte büntetését
hogyan hervadt a telt test légiessé
áttetszőkké a gömbölyű kezek
melyeknek nem volt játék ismeretlen
a kéjes derék füledt vonala
testtelen angyal derekává olvadt
szentté és bussá a kacér személy.
Könyörgővé lett a kevély tekintet
s bús láz fényévé búja láza fénye

s üvegszemén mint cukrozott gyümölcs
átfinomult az ifju és kemény hús
s ki minden földi szerelemre termett
felérett lassan égi szerelemre.

Ah én is nézném Pargoletta tested
telt tested így angyallá finomodni
s hazug és földi szerelemre termett
lelked felérni égi szerelemre
és én is fonnyadnék el így veled
lassan és némán, egyedül, sötétben
szerelmes kegyetlenség gyönyörében
mocsárban, lázban gyűlöletben égve.

Nem, nem! Ne félj! felejtsd el a mesét
a rossz mesét! Rossz tréfa volt! Nem érted
ne értsd. Rossz tréfát nem kell érteni
maradj hazug, játékos rossz gyerek
tizenhét év játékos gyermeke
menj férjhez, légy imádott asszony
hazug, vidám, neked minden szabad.
Ne félj! mert szép vagy! Nincsen büntetés
kacagj! kacagj! én majd sirok magamban
és szégyellem miattad magamat
hogy így legyőztél. Már nem is sirok
majd mást fogok szeretni. Sok siker
kemény babér majd homlokom veri
vigasztalóan. És te majd dicsekszel
a verssel amit a könyvedbe írtam.
amikor még alig ismertelek.
De ezzel a verssel, majd nem dicsekszel
melyet im neked jól ismerve írok
s nem árulod el hogy magadra ismersz

Ó lelkem milyen nagy varázs a szépség
 hogy egy kis pajzán rossz hazug gyerek
 tizenhét év játékos gyermeke
 így elbénítsa férfi lelkemet
 kinek sohasem lesz Beatricéje
 csak mindennapi kis lány Pargoletta.

Isten veled hát mindennapi kis lány.

RÁBA GYÖRGY

DARVAS JÓZSEF KÉT VALLOMÁSA*

I.

A Nyugat 1934-es egyik számának „ismeretlen magyar költők”-et bemutató rovatában tájékoztatta Darvas József az érdeklődő olvasókat arról, hogy „ötödik tanítóképzős koromban kötetet akartam kiadni. A könyv kiadása megbukott a tanári testület ellenállása miatt. Kéziratát elkobozták, konferencia elé állítottak 'forradalmi' verseim, novelláim miatt és ki akartak csapni. Végül azonban megelégedtek annyival, hogy megesküdtek a feszületre: Soha többet ilyen lázító dolgokat nem írok”.¹

Az „eskü” szövegéről eddig híradást nem kaptunk. Egy példánya megtalálható a budapesti Eötvös Kollégium és az egyetemek diákjai ellen – kommunista szervezkedés miatt – indított bűnvádi eljárás iratai között. A kiskunfélegyházi tanítóképző igazgatója küldte el az ügyész-ségnek, mivel a vádlottak között szerepelt Darvas József is.² A tanári konferencia Darvas-ügyben történő összeülésének előzményeiről és körülményeiről a tanítójelölt diák akkori levelei tájékoztatnak.

1930 februárjában tizennyolcadik születésnapján – harmadéves tanítóképzős diákként – a következőket írta írói ambíciójáról: „Írogatok,

*Az író 70. születésnapjára emlékezünk a dokumentumok közreadásával.

¹ Nyugat, 1934/3. – Közli: Kritika, 1972/2.

² MSZMP KB Párttörténeti Intézet Archivuma 614. f. 1/1933–2481 I. köt.

de nem biztos, hogy lesz belőlem valami, lehet, hogy már holnap megunom és nem írok, de akkor élettél akarok megélni egy igazi regényt, egy nagyot!” Egy évvel később már alkotói ars poeticát fogalmazott meg: „... szerintem az irodalom célja, hogy belesírja vagy lángbetűkkel belevéssze minden ember lelkébe az örök emberi célt: boldognak, meglegedettnek lenni, örömet, vidám kacagást látni magunk körül! És mit látok? Majdnem megszakad a szívem, amikor látom a szegény emberek mindennap felviharzó új és új kálváriáját, melyeket izzadva, jajgatva, le-leroskadva rónak, úgy fáj látnom nehéz életkeresztjeiket, melyeket kínokban égve hurcolnak a Golgotára. (. . .) Érzem, hogy csak egy új, nagy Cirénei tudnék lenni, aki lelkemmé ölelnék minden golgotás embertestvért és belezügnám az elrohadt világba egy új, szebb élet zengő riadóját: vállamra venném a minden-emberek nagy keresztjét! Csak próféta tudnék lenni és csak egy eljövendő kor szebb, magasztosabb, emberibb ígéit tudnám elszórni a lelkekbe! De próféta nem akarok lenni, mert én még boldogságra, szeretetre, nagy-nagy szeretetre vágyom!”³

A tanítóképzős diák versekben, elbeszélésekben és regény-kísérletben adott hangot a világról kialakult véleményének, s azokat kötetbe gyűjtve a társadalommal is meg akarta ismertetni. Előfizetőket gyűjtő „körlevele”-ét 1931. december 1-i dátummal ellátva küldte el ismerőseinek. Ekkor lépett közbe az iskola igazgatója, aki elkérte a kötet kéziratát, s elolvasása után „letiltotta” a kiadását. Ezek után – 1932. január 17-én – a következőket írta le Darvas József: „Tudom, hogy sok nehézség vár rám, mert végtelenül rosszak az emberek. Hiszen már eddig is kaptam a körmömre néhány ütést itt az iskolában és vigyázni kell minden szavamra, mert örökké a fejem felett függ a kicsapás Damokles-kardja. De engem ez sem tud megtántorítani, csak még jobban érzem roppant erőm és céloim magasztos fenségét. Számolok azzal is, hogy le fogok törni vagy le fognak törni: akkor egy csodás életet fogok megélni, abba fojtom bele a bennem lázongó meséket. Dehát egyelőre nagyon egészséges a lelkem, és nagyon bízom! (. . .)” Tíz nappal később egy másik lelkiállapotban írja le érzéseit és gondolatait: „... *A céloim!* Sokat, nagyon sokat gondolkoztam már ezen és egyre jobban megejt engem is az elcsüggedés. Még néhány évvel ezelőtt naivul hittem az igazság győzelmét és prófétasorsnak álmodtam sorsom. Azóta nagyon megszürkáltak a piszkos kis realitások és látom, hogy mártírok lesznek, akik hősoszok akarnak lenni és aki a család boldog melegségét akarja, annak nem szabad apostolnak lenni, mert megfeszítetik. Engem örültül

³ Nyitott, világos szemmel járni . . . Új Tükör, 1976. 2. sz. 20–21.

ver a vágy, hogy beleköpjek a világ torz arcába, de azt is tudom, hogy kíméletlenül eltipornának, ha akarnék valamit. És én mártír se lehetek: engem az én anyám vár és egy termékeny, teremő élet álma hívogat és ennek a hivatásnak eleget tenni, egy édesanya rengeteg fáradságát nyugodt öregséggel megfizetni: ez talán több minden mártíromságnál! De ne gondolja: azért megalkudni, gyáván meghúzódni nem fogok, ahhoz még túl sok bennem a fiatal tűz, a fiatal dac! Hogy végül is hogyan lesz: még nem tudom . . ." Közben egy új regény, az „Elszegődöttek” megírásának gondolata foglalkoztatta. 1932. február 10-én erről azt írta, hogy „Csoda dolog lesz, a föld örök elszegődöttjeinek egész életét akarom benne megírni, a színek már úgy élnek bennem, hogy sokszor sírni vagy ujjongani szeretnék a vajúdas gyönyörűségétől . . ." A levél végén közli a címzettel, hogy „pénteken rendkívüli konferenciára lesz az ügyemben, valószínűleg akkor fogok esküdni égre-földre”.⁴

1932. február 12-i dátummal van ellátva a Darvas József V. évfolyamos tanítóképző-intézeti tanuló által aláíratott nyilatkozat vagy fogadalom:

Én, Darvas József a kiskunfélegyházi állami tanítóképző-intézet V. éves növendéke a tanári testület előtt beismerem, hogy ifjúim meggondolatlanságból, eléggé át nem értett irodalmi termékek hatása alatt leendő pályám ideális és vallás-erkölcsi céljaival össze nem egyeztethető kötött és prózai fogalmazványokat készítettem – anélkül, hogy ezzel a következményekre és leendő pályámra is gondoltam volna. Igazgató úrnak, továbbá a tanári testületnek és hittanáromnak jóakarató tanácsai, irányt adó kioktatásai után ünnepélyesen fogadom, hogy szélsőséges, vallási, etikai avagy szociális szempontból kifogás alá eső munkákat nem csak az intézet falai között, de további pályámon sem írok s általában egész ifjúi és talán szélsőségesnek látszó gondolkozásomat revidiálok s legfőbb hatóságnak esetleg rólam alkotott véleményét vallás-erkölcsi és szociális szempontból megváltoztassam és előttem mindig különösen értékes bizalmukat kiérdemeljem. Isten engem úgy segéljen.

Darvas József

⁴ Darvas József ifjúkori levelei. Sajtó alá rendezte Beck Zoltán. Békéscsaba, 1978. 30., 33–35.

Az aláírás körülményeiről egy rövidebb és egy hosszabb levélrészletben számolt be Darvas József. Elsőben a következőképpen: „pénteken volt ügyemben a döntő tanári konferencia, engem is megidéztek rá. A véghatározat az volt, hogy vagy elhagyom ezt a pályát, vagy *megesküszöm*, hogy többet nem írok olyan dolgokat, amik a tanítói hivatással ellenkeznek! Kénytelen voltam megesküdni! Ha csak magamról, az én sorsomról lett volna szó és nem édesanyámról, akkor még aznap itthagytam volna a képzőt és nem esküdtem volna meg ilyen örülségre, de hát így kénytelen voltam. Képzeld csak el lelkiállapotomat: az egész eddigi életcélom összeomlott, semmivé lett, itt állok most cél nélkül, cinikusan. Nem tudom, hogy mit fogok csinálni, de így nagyon üres számomra az élet.”⁵

1932. február 18-án keltezett levelében a tanári konferencia hatásáról mélyebb önelemzéssel adott számot:

„ – A fegyelmi 'ügyem' befejeződött! Befejeződött mégpedig egy olyan aktussal, ami agyonzúzott bennem minden eddigi célt, minden fanatizmust, minden szent hitet életem nagyszerű elhivatottságában. A tanári konferencia két választási lehetőséget adott: vagy megesküszöm, hogy többé olyan 'szélsőséges' dolgokat egész tanítói működésem alatt nem írok vagy most elhagyom a képzőt és megyek, amerre látok, örült bizonytalanságok elé. Egy órai gondolkodási időt adtak. Gondolja el azt az egy órát! Úgy lázadozott bennem a keserűség, szinte könny marta véresre a szemem, mikor itt álltam életem egyik nagy választása előtt. A józan ész azt diktálta, hogy tegyem le az esküt, hiszen egész jövő életem, nyugalmas pályám agyonvágom, ha nem engedek. És mégis: szerettem volna akkor eldobálni magamtól minden ígért nyugalmat, szerettem volna őszinte, szent vallomást tenni életem örök fensége mellett, szerettem volna fölrúgni minden dogmát, ami köt . . . És mégis, mégis: egy óra múlva megesküdtem . . . Megesküdtem, hogy nem sírok többet a sírókért és éhezőkért, nem engedek lelkemben többet szent zsolozsmát zendülni a robotos és mégis-szép élet elé, megesküdtem, hogy fölrúgom eddigi nagy-nagy álmaim és leszek a 'szürkéek hegedőse', véleménytelen, életfakír senki, aki nem mer sírni, ha megkarmolja szívét az élet és nem mer mer szívből ujjongani, ha a szent banalitások megpezsdítik benne a vért, – mert félt, hogy sírása vagy ujjongása esetleg nem fog tetszeni a följebbvalóknak . . . És mégis megesküdtem: mert engem egy egyszerű, öreg és nagyon-nagyon megfáradt asszony vár, akinek még nem jutott simogatás az élettől, aki kevésszer feküdt le még a holnap mardosó kétségei nélkül. Engem az én anyám vár és nekem kötelessé-

⁵ Nyitott, világos szemmel járni . . . uo.

gem őt boldoggá tenni, hiszen minden öröme, reménye bennem van és teljesen összetörné, ha bennem csalódna. Nem, neki nem szabad szenvedni miattam, én is kibírom talán álmaim nagy-nagy zajlását és talán a szívem se hasad belé . . .

Most itt állok dideregve, egyedül, lélektelenül, megfáradva és végtelen utálattal minden iránt. Még egyhéttel-ezelőtti sugaras hitem, szent élet-bizalmam nincs már meg, teljesen összetört és nincs bennem más, csak végtelen letargia. Nem szeretem a cinizmust, de most cinikus vagyok a lelkem mélyéig: minden egészséges életösztön kihullott belőlem. Nem szeretem a dekadenciát, nem szeretem a züllő zseniket, de engem is nagyon kísért az ő szomorú sorsuk, félek, nagyon félek, hogy a 'Porváros' öngyilkos diákja valósággá lesz. Ne gondolja: nem fenyegetőzöm nagyképűen öngyilkossággal, de nagyon bánt álmaim szörnyű pusztulása, nagyon fáj első komoly összeapásom az étellel. Még nem tudom, hogy hogyan lesz, nem tudok reálisan gondolkozni, sokkal frissebb a seb, semmint vígan táncoljak vele, de azt érzem, hogy hiába volt a kényszereskü: a szavak, az érzések, a gondolatok szent forrása végül is előtör minden kényszer alól és megöntöz sok-sok fájóvá száradt életet . . . (. . .)

. . . Én hiszem, hogy az idő elhozza a megoldást, addig várok, gyűjtöm lelkemben a robbanó erőket: hiszen olyan fiatal vagyok és mégiscsak szép az élet. Látta: az előbb még keseregtem és már újra tudok hinni. Ez az élet: az én életem nem lehet gyümölcstelen! (. . .)"⁶

A konferencia nyomasztó hatása az iskolai tanév végéig kísérté Darvast: „– Már korántsem vagyok olyan elkeseredett, kedvetlen, mint egy héttel ezelőtt és ha nem tudnám, hogy maga megértett: szégyelném is azt a levelet. Csak nagyon üresnek, végtelenül tartalmatlannak érzem így az életemet, úgy érzem, mintha valahogy a levegőben lógnék: nem érzek szilárd talajt a lábam alatt . . . Eddig jó volt: dolgoztam, írtam és éreztem, hogy ez lesz az én igazi életem, hogy sokkal értékesebb az én munkám, mint a szürke köznapis pepecselgetések. De itt a tragédiám: *olyan* ember nem tudok lenni, *ilyennek* meg nem szabad lennem. Lélektelenül ténfergem a napokat: alszom félnyolcig, délutánjaimat átásítódom, átcigarettázom, néhány barátommal üres dolgokról beszélek, esténként magamban ézek, nagyon sajnálom, nagyon utálom ilyenkor magamat és úgy érzem, hogy egy fabatkát se ér az ilyen élet! – De ne vegye ezt panaszkodásnak, és ne is próbáljon vigasztalni: annyira közönséges mégse vagyok, hogy sajnáltassam magam Adyhoz menekülők néha, úgy szeretem lázas sorait:

⁶ Darvas József ifjúkori levelei. 36–38.

'Hajtson a szentlélek vagy a korcsma gőze
S röhögjenek a részeg evezőkre:
Röpülj hajóm, rajtad a holnap hőse! . . .'

Olvasgatom az újságokat, sajnálom a didergőket, és elfog néha valami pogány lázadás és tényleg: kristályodnak bennem az érzések. Sárikám!, én mégis megírom majd az 'Elszegődöttek'-et, de az olyan lesz, mint egy szűz gyémántkristály! (. .)

Egyelőre nem írok, azt hiszem, hogy az idő mindent meg fog oldani, Megalkudni aligha fogok!" – E február 25-én megírt levelet a március 3-i követte az alábbi kitételekkel:

„Nagyon várom már a nyarat, hogy végezzek, hogy itthagyjam ezt az iskolát: utálok már ezt az iskolásdit, ezt a lelketlen robotot. (. .) Próbáltam itt begubózni, bedugni a füleimet, befogni a szemeimet, hogy ne halljam a jajgatást és ne lássam a napok bajai közt vívódó embereket, de hát nem lehet, nem lehet. És talán jól is van így: mert csak addig élet az élet, míg fáj neki a többi életek megcsúfolása! Lássá: most nagyon 'csak-azértis' stádiumban vagyok, nem tudom, hogy meddig . . ." A hónap végén, március 30-án arról adott hírt, hogy „ . . . hívatott az igazgató úr. Talán már mondanom sem kell, hogy miért, hiszen minden szünet után van ilyen meglepetésem: még mindig nincs vége az ügyemnek, valószínű, hogy új eskü is kell. Mintha nem törték volna egészen össze minden akaratom . . . De hát hiába! . . ."

1932. április 4-én *Aratni megyünk* című versét küldte a következő kommentár kíséretében: „Ez a legkedvesebb versem, mert ebben ujjongott föl utoljára – és talán legteljesebben – a lelkem roppant egészséggel egy igazi himnusz a napokkal vívódó, robotoló és mégis szép millió életért. Most elhallgattam, mert belémfojtották brutálisan a szót: talán soha nem is fog már ajkamra tölulni csírááhitatú, igazi zsoltár, döngető-öklű követelés az életért és én magtalan cinizmussal tördelem majd le a bennem ki-kihajtó buja rügyeket: minek a mag, ha úgysem lehet soha életadó kenyér . . . (. .)

Ti meg testvéreim, életígérő buja kalászkok, akiket annyira szerettem: törjétek jajra, facsarjátok könnyre a bennetek szunnyadó millió csírá, mert testvéretek, a dalosajkú 'dalait daccal befejezte'. De nem baj, ugye ez se baj János bácsi, én szegény, elgyötört magyar parasztom: ugye maga megbocsájtja ezt nekem? ””

A gyerek-ember Darvas Józsefet elvei és szándékai megtagadására kényszerítették, illetve az édesanyja iránti mély szeretetből és felelős-

⁷ Uo. 39–42., 44–46.

ségérzetből nem vállalta forradalmár önmagát. Ezt azonban nem tartotta olyan erkölcsi vétségnek, melyet titkolni kell, mert két év múlva a Nyugat hasábjain közhírré tette. Ennek a magyarázata pedig az, hogy az ellenforradalmi hatalom a szellemi élet baloldalán állók szinte mind-egyikét terrorjával kisebb-nagyobb megalkuvásokra kényszerítette. A forradalmi hangvételű versek miatt bíróság elé állított költők például az ügyéssel vagy bíróval szemben állva – márcsak elemi létérdekből sem – nem valhattak nyíltan színt lázító és felforgató szándékaikról. Hogy maguknak a műveknek a megírásánál is érezték a cenzori fenyegetettséget, arról lírai vallomások születtek. A szellemi béklyó súlyáról újabban Móricz Zsigmond közreadott naplójában olvashatunk őszinte vallomásokat. (Móricz Virág: *Tíz év*. Bp. 1981.) Számára – mint minden író számára – az olvasókhöz való eljutás volt a fontos, s ezért – elvei feladása nélkül – úgy fogalmazott, hogy a kiadó vállalja, a cenzor pedig ne köthessen bele. Ha ez sikerült, az olvasók és a hatalom képviselői akkor is tudták, milyen törekvéseket képvisel a szerző. Darvas József is 1934-ben – több havi fogház, rendőri és bírói tortúrák után – felmentve érezte magát a kényszereszkü alól, s nyíltan vállalta igazi önmagát, a „lázító dolgok” íróját.

Darvas József 1932-es „kényszervallomása” utótörténetéhez tartozik az 1942-es tízéves képesítői találkozó alkalmával írt emlékezés – a Kis Újság hasábjain: „Ma már tudom, hogy abban az időben a mi iskolánk egyike volt a legjobbaknak. Ez ugyan semmiképpen nem dicséret a többire, de igaz. Nálunk mégiscsak volt valamiféle szellemi mozgás, ha a falak mögül nem is tudott kapcsolatot találni a valósággal. S különben volt akkoriban egymás után egy-két évfolyam – ilyen volt a miénk is –, amelynek a diákjaiban volt valami eleven érdeklődés a 'tanrenden' kívüli kérdések iránt. Nem azért, mintha ekkor valami különösen jó emberanyag sodródott volna össze, de az egész világon ekkor volt legmélyebb a gazdasági és szellemi válság, s ennek a rengései mindenütt érezhetők voltak, behatoltak még az internátus zárt falai közé is, különös nyugtalanságot ébresztve bennünk. S ez a nyugtalanság arra ösztökélt bennünket, hogy foglalkozni próbáljunk a világ, a társadalom kérdéseivel.

A valóság zárva volt előttünk, hát a könyvekre vetettük magunkat: olyan könyvekre, amelyek nem szerepeltek a 'kötelező olvasmányok' között... Különösen Szabó Dezső illúziókat romboló írásaiért lelkesedtünk. Érdekelt bennünket a parasztság sorsa is, de – groteszk és ma is mosolyra fakasztó módon – még néhányan, parasztszármazású fiúk is Szabó Dezső romantikus szemléletével láttuk a parasztot, ahelyett, hogy szétnéztünk volna otthon, a magunk körében. De hát annyira nem voltunk hozzá szokva, hogy magát a valóságot próbáljuk vizsgálni...

Különben is nemsokára még a betűkön keresztül való tájékozódásról is igyekezett bennünket visszaszorítani az iskola, különböző fegyelmi eljárásokkal, a 'tanrend' keretei közé. Amiben – ismétlem – megint csak nem a mi iskolánk volt a hibás . . .”⁸

II.

1940. március 30-án, a Magyarországi Földmunkások Országos Szövetsége fennállásának 35. évfordulója alkalmából – a Vasmunkásotthon dísztermében – rendezett ünnepségen mondta el először Darvas József hűségnyilatkozatát a faluszéle és a külváros dolgozó népéhez való tartozásáról.⁹ A másodszori elmondás és a publikálás időpontja – 1941 júniusa – egybeesett a német fasiszta hadigépezet támadásával a Szovjetunió ellen, ami a magyar nép és nemzet sorsára is nagy jelentőségű esemény volt. A nemzet sorsáért felelősséget érző hazafiak sorában erősödött a függetlenség védelmét szolgáló mozgalom szervezésének a gondolata és szándéka. Darvas József személyes kapcsolatban állt a szocialista magyar munkásmozgalom mindkét pártjával: a szociáldemokratákkal és a kommunistákkal, ugyanakkor jelentős szerepet vállalt a népi írói mozgalomban is, illetve a dolgozó parasztság érdekeinek szolgálatára megalakult Nemzeti Parasztpártban. Felismerte azt, hogy a magyar nép és nemzet sorskérdései csak a munkásosztály és a parasztság szövetségével oldhatók meg. Ezt az elvet képviselte az 1937-ben létrehozott Márciusi Frontban is. Elvtársaival együtt járta a magyar falvakat, hogy felvilágosítsa a parasztságot történelmi hivatásáról, s a reá váró feladatokra az ország demokratikus átalakításáért és a nemzeti függetlenségért vívandó küzdelemben. A parasztsághoz szóló Kis Újság munkatársaként rendszeres publicisztikai tevékenységet fejtett ki; emellett a Szabad Szó és a Népszava is közölte írásait. A szervezkedő munkásírók is helyet adtak cikkeinek és tanulmányainak kiadványaikban. Ez a mindennapos közéleti munkálkodás érlelte meg benne a hűségnyilatkozatot, melynek aktualitást adott az a tény is, hogy az uralkodó osztályok szintén nemzeti összefogást hirdettek háborús politikájuk szolgálatára.

Darvas József előadása a *Magyar Élet* – Nemzetpolitikai Szemle hasábjain jelent meg (*Magyar Élet*, 1941. június. VI. évf. 6. sz. 8–9.)

⁸ *Tízéves találkozó. Gyűjtőlencse* (Riportok 1936–1944). Bp. 1968. 407–408.

⁹ *Népszava*, 1940. ápr. 2.

Hűség a néphez

Otthon voltam a falumban, rövid családi látogatásra. Csatakos lucskos este volt, hogy megérkeztem. Alacsony, vedlett háztetőkről, girhes fák gallyai közül csorgott a nyakamba a víz s nem jelezte semmi fény, hogy merre menjek. De, mint útját megszokott ló, amely idegeiben érzi még az apró kanyarodókat is, tétovázva, keresgélés nélkül törtettem hazafelé. Ez a falu! Az én falum! – mondogattam magamnak s az otthoni világ levegőjét érző, csöndes örömöm burkát ősi félelmek és szorongások ébredező emlékei feszegették. Félelmek és szorongások, amelyeket az itt töltött hús esztendő mindig kísértő bajai ojtottak belém, mindörökre, kitörölhetetlenül. Ez a Zombai utca, mondtam magamnak s bár befedett az irdatlan sötétség és egyetlen emberrel se találkoztam, behúzott nyakkal oson-tam tovább az egymás mellett sorakozó gazdaparasztházak tövében. Hallottam a cipőm kopogását, úri szabású ruhám szuttyogó súrlódását és mégis az egykori meztellábas, gatyás szegényparaszt gyerek ijedt alázatossága szívärgott fel bennem, aki akkor jártam ezekbe a házakba, tiszta ruhát hozni, hogy kivigye a gazda kocsija a tanyára, béreskedő bátyáimnak. Ez az utca, ezek a házak jelentették számomra az életünk mértékét: ezek mutatták meg nekem, hogy milyen mélységben élünk. S most, hogy fejem jóval túlnőtt már alacsony ablakok párkányán, még most is úgy éreztem, hogy tornyok ágaskodnak fölém és rám lépnek iromba lábaikkal, hogy fitymáló bátorsággal lépek el előttük. Az első élményeket el lehet felejteni, de a vérbe, idegekbe ivódott nyomukat az idő sem törli el.

Azután, hogy hazaértem, ki a falu szélére, ahol születtem s gyermekéveimet éltem, egyszerre körém záródott a magyar szegénység világa. Körém záródott, szinte keretbe foglalt s fölemelt, mint valami élő képet, mintha mutatni akart volna az esti világnak: az vagyok-e még, aki akkor voltam, mikor legutoljára itt jártam. Nem falut kutatni jöttem ide, hiszen elmúlt huszonnyolc esztendőm legnagyobb felét itt töltöttem el s a

számok, adatok, statisztikai fölvételek, helyzetképek meg-hökkentő dokumentumainál sokkal többet mondanak nekem az élmények, amelyeket itt szereztem. Jó részük talán már megfakult, meghalványodott bennem, de elég csak kiállani oda a házsor végéhez, s elnézni a messze tanyák felé, hátamat a kemencéhez vetve megállni rideg, földes szobánkban, vagy csak így belénézni az ismerős esti sötétségbe és újra visszakapják régi fényességüket. Ha valamit mégis kutatni, vizsgálni akarnék itten, azt kellene keresnem, hogy az az út, amelyen elmentem innen s amelyen újra, meg újra visszatérek, a régi tájakon vezet-e még át: nem maradtak-e el mellőle kötetlen messze-ségbe ezek a faluszéli házak s az emberek, akik bennük húzó-doznak. Hogy a szorongás, amit ott érzek a gazdag-paraszt-házak tövében és a szívig érő meghatódás, ami elfog itt a faluszéli szegényvilág ismerős levegőjében, hűségre, helytállásra kötelező kötés-e még vagy már csak kényelmetlen emlékez-tető? Ilyen kérdésekről vallathatnám itt magam ritka érkezé-seim alkalmával s kutató tárgyilagossággal azt vizsgálhat-nám, hogy mozdulataim és belső rezdüléseim hogyan felelnek az ismerős tájék kérdéseire. Mert a valóság az, hogy ez a szegényvilág, amelyből kiláboltam, kérdez, felelősségre von s nekem felelnem kell.

Ezekén a kérdéseken gondolkoztam, egyezkedtem magam-mal, hogy ott álltam a szobában, hátamat nekivetve a langyos kemencének. Kint a konyhában éppen fűtött anyám: szalmát dugott a kemencébe és a piszkafával fölкотorta a hunyódó parazsat. Az ismerős neszezés eltemetett emlékeket ébresztett föl bennem. A régi estékre gondoltam, amikor még mint fiatal gyerek fönt kuporogtam a kuckóban, lent a kemence körül pedig néhány duruzsoló öregasszony üldögélt, a szomszédból, anyámmal együtt. Legtöbbször rólam, sorsomról esett szó, mert már akkor úgy volt, hogy magasabb iskolába, polgáriba írat az anyám. A „faluszéle” elküldött követői, a duruzsoló öregek pedig mindent megtettek, hogy lebeszéljék erről. Rikító történeteket találtak ki és mondtak el újra meg újra hálátlan

szegénygyerekekről, akik mikor magasabbra kerültek, már meg sem ismerték az apjukat, az anyjukat . . .

Ezekből az emlékeimből sokat elmondtam és leírtam már, de elégszer egyiket sem tudtam elmondani, mert életem legdöntőbb élményei voltak. Fölötlének bennem mindig és csordulásig megtöltenek, ha néha elfog a kétség vagy a könnyebb út vágya s mindig, ha innen alulról nézem sukkóként épülő életemet. Mert itt bármerre leng el a gondolatom s bármin akad meg, mint találomra kivetett hurok, minden a hűségről kérdez . . .

Igen: a faluszéle bizalmatlan és mindig számonkér, — de joggal is, mert akik innen eddig elmentek, legtöbbször nem is jöttek ide vissza. Úgy látszik, az élmények, az emlékek önmagukban még nem elég kötelek, hogy valakit meg tudjanak tartani hűségben volt osztályos társai mellett, — sőt igen sokszor arra biztatják az illetőt, hogy próbáljon felejtetni s dobja ki magából a rossz emlékek kényelmetlenségét. Lehet, hogy engem is elsodort volna messzire, fölfelé tartó utamon a faluszéli nehéz élettől való szabadulás vágya, még lélekben és gondolkozásban is, nem is térben és időben, — de amikor eljöttem az ott élő szegények közül, a városban újra találkoztam velük, kint a külvárosok füstös bérkaszáryaiban, a „város peremén”. Nem személy szerint, de a munkások, akikben újra megtaláltam őket, mintha mind az ő arcukat sugározták volna vissza, s a szavaikban is az ő örök vágyaik szólaltak meg. Azt mondhatom, hogy tulajdonképpen az ipari munkásság tartott meg a paraszti szegénységhez való hűségben. Ha ezt így megvallom, nem csupán a magam sorsáról teszek tanúságot, mert — úgy érzem — ennek az én példámnak szimbolikus jelentése van. A parasztságból, a parasztság legmélyebb rétegéből jöttem, s író, szellemi ember lettem az ipari munkássággal való találkozáson keresztül és most így próbálok szólni minden szegényekért, éljenek akár faluszélen vagy a külvárosokban: — vajon nem példázza-e ez is elevenen azt, hogy a parasztság, ipari munkásság

és a szellemben velük azonosult, haladó értelmiség szövetkezése a követendő út? Ha az ilyen összetalálkozás és összefogás az egyéneket meg tudja tartani hűségben, bizonyára az összességnek is erőt tud adni.

Ahogy ott a faluszélen, a kemence mellett végigfutottak bennem ezek a gondolatok, egyszerre szilárd egységgé állt bennem össze minden tusakodás, próbálkozás, kétkedés, amiben az utóbbi időben részem volt. Már nemcsak a magam végső kérdését láttam benne, hanem az egész szellemi táborét, amellyel együtt mondtam, mondom az elveket, eszméket, s együtt próbálgatom a terveket. Az lehet és legyen a munkánk, hivatásunk, hogy ezt a két réteget: a parasztságot és a munkásságot, a falu és a külvárosok népét minél jobban összeforasszuk a közös szellem tüzével. A cél, amely felé törekedniök kell, ha élni akarnak, mindkét rétegnél ugyanaz, de külön-külön nem érhetik el soha s különösen nem akkor, ha – mint a múltban nemegyszer – egymás ellen játszhatják ki őket. És – ha hűségesek vagyunk még – a mi célunk, szellemi embereké is ugyanaz lehet csak, mint az övéké, hiszen terveink, alkotásaink és magunk is mit sem érünk nélkülük! Íme tehát a méltó feladat: munkálkodni az összetalálkozás és együttmaradás érdekében. Ezt azonban csak az irántuk való hűségben lehet, mert a faluszéle és a külvárosok népe egyaránt bizalmatlan: nem hisznek abban, aki elmegy tőlük, nem hisznek annak, aki közéjük jön, csak annak, aki közöttük van. Én velük akarok maradni mindig; s ezt tartom magam számára a legfőbb parancsnak: hűség a néphez, a dolgozó magyar milliókhoz, amelyből vétettél!

A Hűség a néphez kétszeri elmondása és nyomtatásban való megjelenése után Darvas József szükségét látta annak, hogy más fórumokon is megismételje hitvallását. Harmadszor 1942. május 10-én, vasárnap Tiszaladány községben, 8–10 faluból összegyűlt közönség előtt olvasta fel. Itt Veres Péter, Nagy István, Sinka István társaságában szerepelt az esti „népművelési ünnepélyen”. Ekkor már a Történelmi Emlékbizottság tagjaként, az 1942. március 15-i – Petőfi-szobornál rendezett –

függetlenségi tüntetés élményével szolt a hallgatóságához.¹⁰ Június 3-án este 8 órakor a budapesti Nemzeti Sportcsarnokban – dr. Püski Sándor, a Magyar Élet könyvkiadó gazdája rendezésében – megtartott *Népi irodalmi esten* „Nem menekülhetsz” címmel hasonló gondolatokat fogalmazott meg. A Kis Újság beszámolója szerint ez az előadás „talán legizgalmasabb volt az esten”; melynek mondanivalója az volt, hogy „Nem menekülhetsz a földtől, környezettől, otthontól, neveléstől, magyarságtól, amely utadra bocsájtott”. Az előadás maga pedig „drámai módon, a maga szubjektív énjén keresztül illusztrálta Illyés Gyula hasonló című versét, s szinte szuggerálva mondta utána a közönség az utolsó sorokat:

– Nem feledhetsz,
nem menekülhetsz,
bárhová kerülsz . . .”¹¹

A Tiszaladányból – Budapest érintésével – elindult írói csoport a Soli Deo Gloria református diákszövetség szárszói üdülőtelepén kötött ki, ahol konferenciát tartottak, s „a népiség, a népi gondolat és a magyarság viszonyát próbálták tisztázni”. Darvas József beszámolója szerint „a magyar történelem és irodalom, a parasztság, munkásság és értelmiség döntő problémái azok, amelyek legjobban izgatják a résztvevőket”¹² Saját maga pedig a *Hűség a néphez* szavaival és gondolataival járult hozzá az eszmei tisztázáshoz.

1932-ben a kényszerű meghátrálást választotta Darvas József, hogy munkás anyjának ne okozzon fájdalmat. 1942-ben a személyes és családi szempontokat figyelmen kívül hagyva tett vallomást világnézetéről. Ekkor már mögötte volt az a tapasztalat, hogy az ellenforradalmi rendszer csak a szolgai megalázkodást fogadja el, s minden ellenzéki megnyilatkozást megtorol. Vele is megjáratta a toloncház és az ügyészi, valamint bírósági tortúra kálváriáját, hogy utána – bizonyítékok hiányában – az ellene emelt vádakát elejtse.¹³ A társadalmi haladás hívei és a nemzeti függetlenség védői számára csak a harc vállalásának lehetőségét adta.

M. PÁSZTOR JÓZSEF

¹⁰ *Az élő hagyomány*. Magyar írók Tiszaladányban. Napjaink, 1979. augusztus. XVIII. évf. 8. sz. 6–11.; *Tiszaladány az irodalomban*. Napjaink, 1981. október. XX. évf. 10. sz. 12–13.

¹¹ *Népi irodalmi est*. Tiszántúl, 1942. május 31. 122. sz. 11. Darvas József, Veres Péter és Sinka István a népi írók könyvnapi estjén. Kis Újság, 1942. június 4.

¹² Darvas József: *Egy nyaralótelep két arca*. Kis Újság, 1942. július 7. 151. sz. 5.

¹³ Darvas József: *Tiszántúl*. Előszó és Pótlás. Bp. 1957.

SZEMLE

EGY ÉVTIZEDNYI MŰVELŐDÉSPOLITIKA

ACZÉL GYÖRGY: FOLYTATÁS ÉS MEGÚJULÁS

Az irodalom története is jól példázza, milyen nehéz egy kor gondolkodó emberének saját helyzetét, saját közegét felmérnie, önnön koordinátáit megrajzolni. A rálátás hiánya készíti nemegyszer még az írókat is a kor valóságának példázatszerű, gyakorta parabolisztikus megragadására, valamely történelmi, vélt vagy reális analógia segítségével. Benne élni valamiben vagy kritikailag értékelni – két dolog ugyanis. A saját helyzet esetleges hamis tudata éppúgy torzíthat a megítélés helyességén, mint a távlatok hiánya. Ez utóbbi jelentheti azt, hogy kidolgozatlanok a módszertani eljárások, meg azt, hogy a meglevőket nem merjük alkalmazni a magunk mindennapi életére. Az irodalom fejlődése végül épp e dilemma feloldásában rejlik – a kritika viszonylagossága és romlandóbb volta ugyancsak.

Mindezt azért kellett előrebocsátanom, mert Aczél György könyve ebbe a problémakörbe szorítja recenzensét. A kötet tíz év művelődéspolitikai tanulmányait, cikkeit, előadásait gyűjti logikus rendbe – így módon hazánk legutóbbi tíz évének művelődéspolitikájáról szól. Sajátos helyzet áll elő. Nem egyszerűen Aczél György kötete ugyanis a tárgy, hanem pártunk közművelődési, kulturális, művelődési intézkedéseinek, politikájának elve, sőt gyakorlata.

A kérdés egyfelől igen könnyen megkerülhető lenne. Csupán annyit kellene megállapítanunk, hogy az eredmények önmagukért beszélnek; hogy egy hegemoniára törekvő ideológia és politika még soha nem teremtett ennyire demokratikus légkört és lehetőséget az „alkotó elégedetlenségre”; hogy hazánk műveltségi helyzete és térképe milyen rohamléptekkel számolja fel kínzó fehér foltjait; hogy soha nem folyt nálunk olyan párbeszéd a kulturális és a politikai vezetés meg a művészek és az alkotó értelmiség között, mint éppen ebben az utolsó tíz esztendőben.

Mindez igaz lenne – de e leegyszerűsített igazságoktól éppen Aczél György könyve óv. A könyv egyszerre és párhuzamosan, a marxista ideológia nevében gyakorol kritikát és értelmez folyamatokat, bírál

tendenciákat és javasol megoldásokat, boncolgat és eseményeket magyaráz. A leíró és a bíráló aránya a kötetben belül is tükrözi az összeállítás címét: Folytatás és megújulás. Mert a folytatás csak úgy lehetséges, ha az elemző kritikát pozitív megfogalmazás követi – és a megújulás is csak a bíráló elem evidenciában tartásával képzelhető el, valósítható meg.

Művelődéspolitikánk – mely természetesen mindvégig úgy értendő, mint politikánk szerves része – legfontosabb problémája a könyv interpretálása szerint annak felmérése, hogy kontinuitás és diszkontinuitás egységének alapján lehetséges csak haladni.

„A történelmi tudatossághoz tartozik annak megértése is, hogyan tekintjük a szocialista folyamatosságot s azokat a tévedéseket, a szocializmustól idegen torzulásokat, amelyek e folyamatosság megszakításával fenyegettek. A torzulások elítélésének ürügyén azonban némelyek szocialista múltunknak azt a részét is el akarják utasítani, ami a maga idejében helyes és szükséges volt.” (477.) És: „A szocializmus épült 1949 és 1953 között is . . .” (479.) Vagy: „Az új fejlődési folyamat megindulásának feltétele volt eddig megtett utunk is, a fejlődés egészének egyik fontos stádiuma.” (24.)

Szaporíthatnók még az idézeteket szép számmal. Melyek azt erősítik, hogy a múlt „megszüntette megőrzése” jelenti Aczél György számára azt a reális alapot, melyről a részkérdések az egészbe ágyazva vizsgálhatók. Így van ez akkor, amikor Lukács Györggyel vitatkozik 1968-ban (a 67-es Népszabadság-beli interjú kapcsán), amikor tíz évvel később május elsejét köszönti, amikor időszerű ideológiai kérdésekről ír, vagy éppen az értelmiségi politikát elemzi – változásaiban és összefüggéseiben, folytonosságában és megszakítottságában.

Ez a kettős egység jellemzi szemléletét akkor is, ha tágabb időhatárokat kell átfogjon egy-egy kérdés elemzésekor, nem a szocialista fejlődés három évtizedét csupán – mint például a nemzeti kérdés taglalásakor:

„Álláspontunk világos: a Magyar Szocialista Munkáspárt a proletár internacionalizmus és a szocialista patriotizmus alapján áll. Ettől a marxizmustól sem a nacionalizmus irányába, sem a nemzeti közömbösség irányába nem tértünk el. A hazafiság és az internacionalizmus elválaszthatatlan, mint ahogy a fa gyökere, törzse, ága, lombja is elválaszthatatlan, egységes élő szervezet.” (29.)

A kulturális politika folytonosságáról így ír:

„A ‚Lobogókn Petőfi’ jelszava helyett azt mondtuk: Petőfi mellett ott a helye Adynak és József Attilának, és mellettük Babitsnak és Kosztolányinak is. Munkácsy mellett illő helyükre állítottuk Derkovits

és Dési-Huber szocialista értékeit, de megmaradt a helye Szőnyinek, Bernáthnak és minden más értéknek . . . A 'baloldali' dogmatizmus okozta beszűkülést megszüntetve, helyet nyitottunk a magyar és világkultúra minden értékének. A szocialista magyar kultúra lett gazdagabb ettől a nyitottságtól." (387–388.)

Bár az idézetek többnyire egy szűken értelmezett kultúrát példáznak, Aczél György könyvében a művelődéspolitikai jóval tágabb horizontú: a közművelődés, az oktatásügy, gyakran az egészségügy is beleértődik.

Ennek a könyvnek – érdekes: majdnem azt írtam „dokumentum-gyűjteménynek” – a témája végül is tehát a nyitott politikának a kifejtése. Nem véletlen, hogy helyet kapott a jól szerkesztett gyűjteményben az a nevezetes 1974-es írás (*A marxizmus hegemoniájának erősítéséért*), mely talán legárnyaltabb kifejtése a néhány évvel korábban Aczél György által megfogalmazott három „alliteráló” T-nek. A „támogat, tűr, tilt” hármassága kulturális köztudatunkban talán nem eléggé árnyalt: hiszen lényege szerint a „támogatás következetes érvényesítése a legfontosabb” (232.), a türelem nem passzivitás, hanem elsősorban és egyúttal „elvi vitát is jelent” (233.). És az sem lényegtelen, hogy a három T első megfogalmazása miképp árnyalódik tovább a szocialista fejlődés követelményeinek megfelelően:

„Ezeket ki lehetne egészíteni a 'tudomásul vétellel', vagy 'tájékoztatással', és még egy sor 'T'-betűs kifejezéssel. Az orientáló elvek természetesen mindig az egyes művek konkrét elemzése alapján és nem sematikusan érvényesíthetők.” (Uo.)

Az a kulturális politika, amelyet az elmúlt évtizedben minden kétséget kizáróan Aczél György munkássága fémjelez, éppen ezt a lényegyet igyekszik félreérthetlenné tenni, segíteni annak érvényre jutását.

És bár a könyv elvi megnyilatkozások gyűjteménye, arról sem hallgat, hogy a gyakorlatban ez nem mindig jut kifejezésre. Ennek okait csak érintőlegesen taglalják az írások. Úgy tűnik, a cikkek és tanulmányok sora részben vitairatnak, részben programadásnak készült – az elemzések inkább a kontinuitás múltbéli értékeit érintik.

Igaz, már önmagában az is elemzőnek tűnhet, amilyen számban foglalkozik Aczél György könyve a művelődéspolitikai kérdéseivel, felmerülő problémáival. Hatalmas anyagismeretről tesz így tanúbizonyságot minden írás: a kulturális alkotások napra kész ismeretétől egészen mondjuk a népművelés napi gondjaiig. A világpolitikai összefüggések éppúgy látókörébe tartoznak, mint a közösségi lét kialakításának buktatói, az ideológiai harc primátusa mellett az egyéni létezés relatíve kisebb horderejű kérdéseit sem tekinti lényegtelennek.

Írásait két, egymással összefüggő probléma mozgatja – s ezzel akár azt is leírtam, hogy kultúrpolitikánknak ez a két legfontosabb eleme. Az egyik: a szocialista művészet vezető erejébe, pozitív kiteljesedésébe vetett hit, melynek nevében hevesen vitatkozik például a „fekete sematizmus” képviselőivel, mondván: „a pusztá tagadás nem lehet egy világkép középponti értéke” (406.). A másik: a szocialista művészet és szemlélet primátusának összefüggése az emberi-közösségi-művészi szabadságfok növekedésével, amelynek nevében ironikusan megállapítja például a művészeti alkotóműhelyekről, hogy „jobbára száz százalékon felül teljesítik az „önállóságtervet”, de sokkal kevésbé a „felelősségtervet”; azt szeretnék, ha mind a kettőt száz százalékra teljesítenék” (421.). És ezért ostromozza a közömböseket legalább olyan hévvel, mint az adminisztratív eszközöket visszasíró kulturális féljelenségeket, illetve azok szószólóit.

Ebben a többfrontos harcban, mely – ismétlem: a marxizmus hegemóniájának kialakítása közben – a közösségi formákat és a közművelődési programot éppúgy érinti, mint az alkotók és a többi kultúrpolitikai munkás árnyaltabb megítélését, a legfontosabb hangsúly az építésre, tehát a folyamatra esik. Bár a kötet számos írása kész programtényként rögzít vitás kérdéseket – de ez az irányító szerepköréből érthető –, valamennyi tanulmány alaphangját fogalmazza meg A szabadság rendjéért című előadás:

„Hazánkban a fejlett szocializmus építését tűztük napirendre. A leggyakrabban a kifejezés első két tagját – a „fejlett szocializmus”-t – használjuk. Ennek nevében gyakran kérjük számon, mi megy rosszul, mi nincs jól. Már csak ezért is szükséges hangsúlyozni a harmadik szót: az építést, az aktív tevékenységet, amely feladatvállalást és -teljesítést jelent, egyben jelzi, hogy folyamatról van szó.” (339.)

Ha e könyv megállapításait is egy folyamat részének tekintem – márpedig erre közvetve maga a szerző buzdítja olvasóját –, akkor külön figyelmet érdemel, hogy az állandóság mellett szituatív történelmi változásokon mennek át bizonyos fogalmak e tíz évnyi szemle során. Ezt a szabadságfok fogalmánál már érintettem – most önkényes kiemeléssel egy személyesen is lényeges kérdésre térnék ki. Az értelmiség helyének és szerepének megítélésére.

Köteteket írtak már erről, s Aczél György szinte valamennyi megszólalásában különböző kifejtettségű formában ott találjuk e kérdés valamely vetületét. Csupán a kötet alapeszméjének, a kontinuitás és diszkontinuitás egységének szemszögéből tekintve is érthető és tettenérhető az értelmiség helyének módosulása – és ez a pozitív tendencia a Magyar Szocialista Munkáspárt egész tevékenységén belül mindenképp Aczél György nevéhez fűződik. Éppen a kötet „cselekményideje”,

tehát a hetvenes évtized alatt vált véglegessé az a váltás, mely a gyanakvó, nem elvi megítéléstől az őszinte, integráló kapcsolatig vezetett. Természetesen ezt a változást az objektív körülmények hozták létre – de tudjuk, e körülmények kialakításában nagyon nagy az egyén felelőssége is.

„Az értelmiségiek politikai állásfoglalását csakúgy, mint más társadalmi rétegekhez tartozókét, elsősorban teljesítményeik, alkotásuk, munkájuk alapján ítéljük meg. Természetesen nem érdektelen számunkra az értelmiségiek közvetlen megnyilatkozása a bel- és külpolitikai kérdésekben.” (97.) És később: „A pedagógusok, a közművelődésben dolgozók, a tudósok, a művészek cselekvő közreműködése nélkül nem érhetjük el céljainkat. Nagyon jól tudjuk, hogy a tudás „köztulajdonba vételéhez” anyagi alapok kellene, de azt is tudjuk, hogy ezek önmagukban nem elegendők a fejlett szocialista társadalom felépítéséhez.” (493.) Az első idézet 1969-ből, a második 1975-ből való. A kettő együtt és a közte eltelt idő: az értelmiség valós helyi értéke a szocialista társadalomban.

Az általános politikai elveken túl persze az értelmiség szerepe sem állandó, legfőbb mozgásformái csak most vannak kialakulóban. A következő tíz évben ennek konkrét meghatározása lehet kultúrpolitikánk egyik legfontosabb feladata.

Aczél György könyve ez utóbbiról csak érintőlegesen szól. Mert írásai bármennyire is programokat, elveket fogalmaznak, saját vállalt világnézetének-ideológiájának megfelelően nem kívánnak csalhatatlan recepteket is adni. Tendenciákat rögzítenek, lehetőségekre hívják fel a figyelmet. A következő tíz év számára készítik a talajt.

Aczél György legkedvesebb költője József Attila lehet – oly gyakran idézi érvényes sorait. Tőle veszem e könyv jövőjének és utóéletének fogalmazását én is. Az elmúlt tíz év fejlődésének programjaként idézi az „Ehess, ihass, ölelhess, alhass” négy szólamú követelményét. Az idézet így folytatódik – József Attilánál: „... a mindenséggel mérd magad!” Ezzel a kiegészítéssel teljes az emberi-politikai program.

Reméljük, a következő tíz év – tíz évek – elegendő lesz a megközelítésére, s egyszer az elérésére is majd. (Gondolat, 1980)

BÁNYAI GÁBOR

ISMÉTLŐDÉS A MŰVÉSZETBEN*

Fontos tényezők sokaságát magába foglaló, érdekes témakör, jó képességű, erősen iskolázott szerzőgárda, továbbgondolásra készítő vagy máris hasznosítható megállapítások bő választéka – a végeredmény mégsem jól sikerült kötet.

Ismétlődés a művészetben: első tekintetre egyszerű vizsgálati tárgy. A múlt században Th. Fechner gondolt először arra, hogy a bonyolult műalkotásokat elemi tényezőik módszeres vizsgálatán kezdve lehet a legmegbízhatóbban megmagyarázni. Az ismétlődés is ilyennek mutatkozik: egyszerűnek is, gyakorinak is, bizonyos hát, hogy megérdemli a figyelmet. Kiválasztásának gesztusa elismerésre is indíthat.

A téma azonban korántsem egyszerű – csak körülbelül annyira, mint amennyire „a meg-nem-ismétlődés”: az egyszerűség vizsgálata egyszerű lehetne. (A művészetektől függetlenül, általában véve is.) A teljes egymásnak-megfelelés – két molekuláé vagy kristályszerkezeté, azonos mennyiségeké – vajon ismétlésnek tekinthető-e? A pontos ismétlődés látszata – jól sikerült sorozattermékeké – ismétlődésnek számít-e vagy csak a teljes, minden tekintetben bizonyítható egymásnak-megfelelés tartozik ide? A kötet szerzői közül többen arra hivatkoznak, hogy a dolgok örök változási folyamatában nem létezik teljes ismétlődés, tehát csak részleges ismétlődésekkel lehet, illetve érdemes foglalkozni. Ebben az esetben azonban csak a teljesen azonosnak látszás számít-e ide, vagy itt kell tárgyalni a hasonlónak látszást is – ez utóbbi esetben pedig: meddig lazíthatók föl a „hasonlónak látszás” kritériumai? (Másképp: figyelmet kíván-e a „magát észre nem vétető” ismétlődés – minden egybevágó épületké, szövegben előforduló hangé, festményen található színfolté – vagy pedig csak az, amelyik valamiképpen kiemelést nyer a műalkotásban – és melyek a „kiemelés” ismérvei?) Ezeknek a kérdéseknek hozzávetőleges tisztázása is alighanem kiadna egy kisebb kötetet. Az itteni vizsgálódások tárgyának tisztázatlansága mellett azonban a kutatásra kiválasztott területnek sincsenek szorosabb körre vonva a határai.

Az egyedi műalkotás elemeinek, művek egymáshoz való viszonyának, vagy pedig műalkotások és külvilág vonatkozásrendszerének a hálózatában kell-e szemügyre venni az említett „ismétlődés” jelenségét, a jelzett ismétlésszerűségeket? (Hiszen mindegyik viszonylat további tagolódik – akkor is, ha nem megyünk el az „ismétlés”-nek a távoli hasonlósággal való azonosításáig. Egyszeri és sokszori, közeli és távoli „ismétlés”,

*Szerkesztette Horváth Iván és Veres András.

„ismétlés” mint strukturális és tematikai tényező – pl. valóságosaknak mutatott események visszatérései vagy a szereplők hasonló emléképeinek egymásba játszásai – az ismétlődés gondolatára alapozott filozófiai koncepció kifejtése, elemi tényezők és nagyobb részek „ismétlései” – „ismétlés” mint felújítás, mint nyílt és rejtett idézés, mint epigon-jelenség, mint plagizálás, mint hamisítás – mint sokszorosítás, mint ismételt mű-befogadás, mint a műalkotásokon kívüli valóság-elemek művészi reprodukálása.) Könyvsorozatra terjedne mindennek a megvilágítása, abban az esetben is, ha a szerzők mindvégig a művészetek tárgyalását állítanák kutatásaik középpontjába. Ők azonban – amellett, hogy olyan is van soraikban, aki az arányt vagy a megismerő tevékenységet is az ismétlés egyik fajtájaként tárgyalja, nem eléggé meggyőző módon – részint történetfilozófiai tanulmányt is közreadnak, részint hajlanak rá (nem egyedi esetként!), hogy a megjelölt témát félig-meddig ürügynek tekintsék olyan mondandóik előadására, amelyek valamilyen *kapcsolatban vannak* vele. Ilyen tágra vont kérdéskörrel viszont úgyyszólván végtelenek a témakapcsolások lehetőségei. (A bevezető esszé író R. Austerlitz pl. az ételkészítést is a bomlás fordított ismétléseként említi. Ezek után az egyik szerkesztő – Veres András – teljesen indokoltan ír maga is „szinte kimeríthetetlen jelenségkör”-ről.) Az előadottak rendszerbe munkálása egyszerűen lehetetlen ekkora kötetben. Összképet nem vázolnak elénk, rész-területet csak elvétve dolgoznak föl kimerítően, vitakérdéseket sem exponálnak kellő határozottsággal. Ráírányítják a figyelmünket különböző figyelmet érdemlő szempontokra vagy kutatási lehetőségekre, ismételten elgondolkodtatnak (ötleteket adnak vagy ellentmondásra készítetnek – leginkább egy-egy könnyedén, de kategorikusan megfogalmazott kijelentésükkel, művészetelméleti alapkérdésekben –, máskor elismerésre indítanak) – azután magunkra hagynak. „Szabad gondolatársítások általában az ismétlődésről” – olvassuk a bevezetőül szolgáló ötletgazdag eszmefuttatás címében, s ezt egy kicsit az egész kötetre vonatkoztatva is találónak érezhetjük.

Hangsúlyozni kell: az egyes írásokra lényegesen kevésbé.

Kiemelést kíván például Szegedy-Maszák Mihály értékes tanulmánya: *A művészi ismétlődés néhány változata az irodalomban és a zenében*. Bár teljesen ez sem mentes az említett fogyatékoktól, tárgyszűkítő és fogalomtisztázó törekvéseihez igazított módszeres előrehaladása legnagyobbbrészt „a helyére teszi” avatott elemzéseinek együttesét. Példaanyagának sokfélesége is alkalmassá teszi arra, hogy további kutatások kiindulásává váljék; Veres András tanulmányának általános filozófiai részével kiegészítve akár önálló kiadványként is megállta volna a helyét. A további írásművek azonban – más-más viszonylatokban – általában lazán illeszkednek csak köréjük. Gergely András például a

történetfilozófia síkján vizsgálódik: színvonalas fejtegetései teljesen kívülre visznek a művészetek világán. (Ezen az alapon a lélektan, de talán még a biológia területén kimutatható „ismétlések” is számbavételt kívánhattak volna.) Téma-körülhatárolás és logikai szigor tekintetében Csúri Károly gondolatmenete sem marad el a Szegedy-Maszáké mögött, bevallottan szoros vizsgálati köre („*Két ismétlés-típus irodalomelméleti státusáról*”) azonban csaknem elvész a szempontok sokféleségében. Szörényi László Eisenstein filmjeinek mitikus szerkezeteit vizsgálja érdekesen – annak alapján éppen itt, hogy a mítoszra rájátszásban is fölismerhető bizonyos ismétlésszerűség. Bonyhai Gábor kifinomult, egyszersmind szigorúan következetes Th. Mann-elemzéseiben érzékelhetően „az értékek kibontakozása” a fő szempont, a cím kibővítésében szereplő „és az ismétlődés” inkább csak annyiban jogos, hogy a jelzett kibontakozási folyamatban „ismétlődéseknek” is tagadhatatlanul szerep jut. Hoppál Mihály egy ismert – bár nem különösebben gyakori – játékos mesetípusban veszi szemügyre a rendszeres mondat-, illetve cselekménymozzanat-ismétléseket, Simoncsics Péter a szó szerkezetek ismétlésében gazdag uráli népköltészet darabjaiból vesz néhányat jó érzékkel vizsgálat alá – nem elsődlegesen az ismétlések szempontjaira összpontosítva. Mártonfi Ferenc a verscsinálás absztrakt lehetőségeinek felvázolására vállalkozott, a generatív grammatika szabályaiból kiindulva. (Elismerve zárásában: „Az »értelmes versek« modellje természetesen bonyolultabb,” elmulasztva viszont annak tisztázását, hogy mit tekint „a vers” kritériumának és milyennek látja vers és művészi alkotás viszonyát.) Iványi Tamás néhány költői műben található párhuzamosságban mutatja ki a szemantika meghatározó szerepét, s ebből formál érveket ahhoz a felfogásához, hogy a nyelvészeti elemzéseknek időben meg kell előzniük a poétikaiakat. Beke László kifinomult probléma-érzékenységre valló írása a tág értelemben vett ismétlés lehetőségeiből villant föl néhányat, Szerdahelyi István és Garai László a szép, a fenség, a rátság, a közönséges, a komikum, a tragikum és az elégikusság területein futtatja végig a tekintetét, ismétlésszerű mozzanatokra találva. Horváth Iván és Koczinszky Éva az irodalmi művek időbeliségének kettősségéről szól, elvi szempontokhoz igazodva, műbefogadás és műelemzés különbözőségének kérdéseit érintve.

Értéktelen írás egy sincs a gyűjtemény darabjai közt – ha egyenértékűségükről semmiképpen nem lehet is beszélni. Majd a problémalátás frissisége, majd a művészi érzékenység, máskor inkább a gondolatmenet logikussága érdemel inkább elismerést. (Néha talán azon is eltűnődik azért az olvasó, hogy a megbízhatóan elért eredmények arányosak-e a rájuk fordított szakmai energiával.) Arra azonban nem sarkallnak, hogy összegező jelleggel foglaljon velük kapcsolatban állást a

kötet tanulmányozója. Hasonlóságok természetesen vannak az egyes szerzők gondolataiban, módszereikben is mutatkoznak rokon vonások, attól azonban még távol állnak, hogy kirajzolják valamilyen rendszernek a körvonalait.

Kutatásaik folytatása sok haszonnal járhat, de csak abban az esetben, ha a mostaniaknál lényegesen tisztábban fogalmazzák meg a kutatási feladatokat. (Akadémiai, 1980. OPUS irodalomelméleti tanulmányok)

TAMÁS ATTILA

GONDOLKODÓ MAGYAROK

Hat kötettel indult útjára a *Gondolkodó magyarok* sorozata, amely nem csekély feladatra vállalkozott, amikor a több évszázados magyar publicisztika legjavából reprezentatív válogatás összeállítását és közreadását tűzte ki célul. Az első hat kötet között találjuk Apáczai Csere Jánosnak *Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról* szóló beszédét, Kölcsey Ferenc *Parainesis*-ét, Széchenyi Istvánnak *A Magyar Akadémia körül* címmel elhangzott szónoklatát, Vajda Jánosnak a szabadságharc napjaira emlékező írását (*Egy honvéd naplójából*), Deák Ferenc és Kossuth Lajos fejtegetéseit a kiegyezésről, valamint Babits Mihály értekezését a magyar jellemről. Aligha vitatható, hogy a hazai társadalmi, kulturális, politikai és tudományos élet legfontosabb kérdéseit vizsgálják ezek a művek, noha merőben más viszonyok között, egymástól jelentős távolságra eső korszakokban.

A hat füzet tartalmának együttes szemlélete rövid idő alatt meggyőzi az olvasót arról, hogy a sorozatcím – amely első pillantásra túlzottan tágnak tűnhet – végeredményben pontos: nem filozófiai írások, nem elvontan bölcsekedő eszmerendszerek a közreadott művek, hanem sokkal inkább a magyar szellemi élet jellegzetes vagy nevezetes eseményeihez, jelenségeihez fűződő eszmefuttatások, gyakorlati konzekvenciákat is tartalmazó, propagandisztikus elemeket is hordozó alkotások. Különféle módon ugyan, de valamennyiben ott feszül a törekvés: hatni a magyar gondolkodásra, megváltoztatni vagy legalább befolyásolni a hazai szellemi életet, javítani, pallérozni a közvélekedést, kijelölni a magyarság helyét és szerepét Európában. Ez a közös törekvés félreismerhetetlenül jelen van a művekben, noha más körülmények között keletkeztek, eltérő karakterű szerzők tollából származnak, s témáik is meglehetősen különbözőek.

Apáczai Csere János például egyetlen és legfontosabb alapelvként, kulcsfogalomként kívánta bevésni a magyar szellemi köztudatba, hogy az iskolaügy mindennél fontosabb, hogy a társadalom számára semmi nem lehet ennél előrevalóbb. Akkor és ott – a 17. századi Erdélyben – valóban ebben rejtett a haladás egyetlen lehetősége, a török félhold árnyékában meghúzódó, viszonylagos autonómiával rendelkező, kicsiny állam semmiképp nem gondolhatott katonai vagy politikai eredmények elérésére, számára a tudomány kínált fegyvert, az iskolák által terjesztett műveltség jelenthetett volna erőgyarapodást. Bár – jól tudjuk – az iskolaügy minden társadalom számára létkérdés, a 17. századi erdélyi viszonyok között jelentősége még fokozódott: léteért küzdő kis állam aligha bírhatja el káros következmények nélkül „a tudományok híveinek álarcát magukra öltött üresfejű emberek” ténykedését, „az iskolaügyek rókáinak” garázdálkodását. Vádként süvölt végig a konszolidálódott, megmerevedett feudális társadalom fölött Apáczai kérdése: „Honnan van annyi nagyon rosszul intézett közügy?”

Nem másünnen, hanem a műveletlenségből, az iskolák „szűkös voltából”, továbbá „onnan, hogy nincs nekünk magyaroknak egyetlenegy akadémiánk sem” – adja meg a választ a kolozsvári székfoglaló beszéd 1656. november 20-án, diákok és tanárok népes tábora előtt. Méltán került Apáczai műve a „gondolkodó magyarokat” számba vevő sorozat élére, mert egyike volt ő azoknak, akik a feudális viszonyok között katedrálist emeltek – gondolatokból. Pedig az építéshez jobbra csak vályogtéglák álltak rendelkezésre: kezdetleges iskolai viszonyok, pallérozatlan, merev szellemi közeg, hiányos alapképzettségű erdélyi ifjak. Az utóbbiak seregéből, tanítványai közül azonban olyan elme került ki, mint Bethlen Miklós, a századforduló egyik legvilágosabb fejű politikusa, írója, gondolkodója. Lényegre tapintanak Szigethy Gábor bevezető sorai, amikor az Apáczai halála után, de az ő példája nyomán szárbá szökkenő gondolkodásról szól: tanítványainak, követőinek maroknyi serege a jövő lehetőségeit hordta magában.

Nem ennyire iskolacentrikus, tágabb szemhatárú, de mégis azonos gyökerű írás a Kölcsey Ferencé közel két évszázaddal később: a *Parainesis* gondolatai *boldogság-haza-tudomány*, valamint *ismeret-nyelv-közjó* fogalomtriászai köré csoportosulnak. Filozófia? Politika? Erkölcstan? Neveléstan? – Egyik sem, de mindegyikből van benne néhány motívum, minden területről mond valami lényegeset, azóta már iskolai tananyaggá vált, tömör szentenciát. Ez az antikos szentenciózusság teszi egyedülállóvá Kölcsey művét, az aforizmák ily bőséges villódzása alig tapasztalható másutt bölcseleti irodalmunkban. Természetes, hogy mindez lazítja a szerkezetet, már Riedl Frigyes utalt a „centrális gondolat” hiányára. Szauder József volt az első, aki a „felfelé tartó szerkesz-

teszmódot” észrevette benne, majd Rohonyi Zoltán szólt arról, hogy a „lazának nevezett szerkezet . . . egy háromtétéles zenemű struktúrájára emlékeztet”. E valóban igaz megállapítások érvényét nem tagadva is azt kell azonban tapasztalnunk, hogy az emelkedő tendencia és a háromtétélesség ellenére jóval kötetlenebb, csapongóbb a Kölcsey Kálmánhoz szóló intellem gondolatvezetése, mint a jelen sorozatban közreadott többi darabok logikai íve. Nem hinnénk azonban, hogy a szerkesztés ily összevetésben előtűnő fesztelenségét mentegetni kellene, a *Parainesis* épp ettől egyedi, épp ezzel válik ki a hasonló írások sorából: egy vonalra fűzött aforizmái – szerteágazó gondolatiságuk ellenére – egységes egészet adnak, életcél jelölnek meg, perspektívát nyújtanak a szellemi erőfeszítés számára. A magasabb színvonal elérése, a műveltebb emberfők számának gyarapítása a reformkorban a legidősebb gondolatok egyikeként jelent meg, de a megírás idején túl, az utókor számára is aktuálisak maradtak a Kölcsey Kálmánhoz szóló intelmek, s mindmáig termékenyítik a hazai közgondolkodást.

Széchenyi fejtegetése ugyancsak olyan problémát érint, amely állandóan jelen van a magyar szellemi életben: praktikizmus és elvszerűség, mennyiség és minőség, fellángoló aktivitás és józan mérséklet ellentétes pólusai villannak meg érveinek és ellenérveinek rendszerében, s ezek között kísérli meg a Magyar Akadémia sorsát biztos alapokra helyezni. Nem a nagy felbuzdulásokra, szalmaláng-lobbanásokra, gyorsan elért, mutatós, de múló eredményekre kíván Széchenyi építeni, hanem a tervszerűsége, a fokozatosságra, a lépésben, de biztonságosan birtokba vett vívmányokra, a minőség kimunkálására kíván támaszkodni. Írásában ugyan a Magyar Akadémiáról van szó, de fejtegetésének logikája magatartási modellt teremt, országépítési programot nyújt, a hazai közgondolkodás egyik támpillérét rakja le. Nyelvpallérozó és tudományfejlesztő programjának végpontján a minőség elve áll: „nem a mennyiség, hanem a minőség a szellemi erőnek sarkalata, s eszerint nem azért forog veszélyben létünk, mert kevesen vagyunk, hanem mert súlyunk oly parányi”. A minőség-elvet a nemzeti lét alapkérdésének látta, szerinte „világos, hogy minden nép és ekképp a magyar is, egyedül minőség és nem szám által olvasható más vért magába”. Mérsékletet, óvatosságot, türelmet ajánl, csak ezek révén érhető el az az „olvasztói felsőbbség”, amely a nemzet felemelkedését biztosíthatja. Tudjuk történelmünkéből, hogy mily sok türelmetlenség, mennyi elhamarkodott és át nem gondolt törekvés keresztelte Széchenyi programját, amely azonban így is a későbbi magyar gondolkodás egyik pólusává, mindenképp szerves részévé lett.

Egészen más jellegű és más látszószögű, de egy ponton mégis idekapcsolódó írás a Vajda Jánosé. Amitől Széchenyi tartott, az bekövet-

kezett, a fegyverek vették át a szót, a szavak és eszmék helyett a kardok és ágyúk mondták ki a végső ítéleteket. A „honvéd naplója” a vérontást, az éhséget, az embertelen fáradtságot, a farkasordító hideget, a megcsonkult emberi testeket, félbeszakadt életeket hozza tapintható közelségbe, kimondatlanul is feltéve a fájdalmas kérdéseket: szükség-szerű volt-e mindez? hasznos volt-e valamelyest is? nemzeti tragédia avagy inkább nemzeti dicsőség volt-e 1848/49?

Ezek a kérdések mind a közvetlen utókorban, mind pedig azóta történeti és politikai gondolkodásunk állandóan jelenlevő tényezői, nem kevés vitát kavarázó elemei. Úgy hisszük, egyik vagy másik válasz kizárólagos elfogadása helyett ma már sokkal inkább az ellentétek egységben történő szemlélete a helyénvaló: a szabadságharc – miként Vajda naplója sugallja – hatalmas erkölcsi tőke nemzeti hagyományaink asztalán, de való igaz az is, hogy ezért rendkívüli árat kellett fizetnünk. Jogos volt tehát Széchenyi mérsékletre intő szava, észre apelláló érvelése, de Kossuth szívet mozdító retorikája, a honvédek heroizmusa, lelkesedése is az volt. A kettő végeredményben azonos töről fakadt s csakis együvé tartozva jelentheti a magyar históriát, a magyar gondolkodást.

Hasonló megítélést sugall számunkra a Kossuth–Deák párbeszéd mostani végigolvasása is. A kiegyezés újabb sorsfordulót jelentett történelmünkben, s a róla alkotott vélemények ismét homlokegyenest ellentmondtak egymásnak. Mindenképp szerencsésnek érezzük, hogy a két okfejtés egy füzetben olvasható végig, így közvetlenebb az alkalom a mérlegelésre, a szembesítésre. Deák józan érvelésének kérielhetetlensége, a magyar jogi múlt mélységes ismerete néz itt farkasszemet az emigrációból is a függetlenség eszméjét oltalmazó, végsőkéig kitartó, meg nem alkuvó államférfi morális szilárdságával, erkölcsi erejével. Egyfelől Deák érvei meggyőzőek, hiszen másképp tenni az akkori körülmények között nem lehetett, s rövid távon – az ország dualizmus kori fejlődése révén – az események alakulása igazolta őt. Hosszú távon viszont mégis Kossuth aggodalmai bizonyultak jogosaknak: a Monarchia keretében haladt az ország a katasztrófa felé. Kettőjüknek *együtt* volt igazuk: a kiegyezés szükségszerű volt, de távolról sem jelentett ideális és megnyugtató megoldást. Az viszont mindenképp bizonyos, hogy a róla folyó eszmecsereben, a vitázó felek írásában kikristályosodott nézetek minden korábbinál pontosabban és szilárdabban kikövekeltek a magyar politikai-államelméleti-történeti gondolkodás kiindulópontjait, alap-tételeit. Irodalmunk, közgondolkodásunk sokat nyert e párbeszéd révén, gyarapodott az egymás ellenében magasodó gondolatépítmények elemeiből, tanult a vitázók magatartásából, erkölcsi példájából is.

Az egymásnak feszülő érvek dialektikája, az ellentétes magatartástípusok szinkronikus szemléletének kívánalma beépült többek között

Babits széles ívű elmélkedésébe, amely „a magyar jellem” meghatározására, leírására tett kísérletet. „Hamarfy és Rák Bende testvérek” – írja Babits. A nemzeti karakter egyik fontos vonásának látja e kettősséget: „Az iskolákban Kossuthot és Deákot szembe szokták állítani, mint az ész és érzelem szónokait. Valójában mindkettő a nemzeti morál szónoka, bár teljesen ellentétes jellemek. Az egyik a magyar józanság képviselője. A másik a magyar szalmatűző. De ez a kettő egy.”

Ilyen ellentétek között, vagy talán még inkább: belőlük rajzolja meg Babits a magyar nemzeti karaktert, amelynek szerinte Kelet és Nyugat, Petőfi „röpkesége” és Arany realizmusa, a nagy nekibuzdulások és a nagy bukások sorozata, állandóság és változékonyság egyaránt alkotóelemei. Az ellentétek ilyenforma sajátos ötvözetű egységével magyarázott magyar jellem hitelességéről természetesen lehet vitatkozni, hiszen leírása nem egzakt tudományos módszerekkel, hanem írói szubjektivitással történt. Bizonyos azonban, hogy műve jelentős impulzusokat adott a magyar bölcséleti eszmélkedésnek, a nemzeti identitás magyarázata számára pedig el nem hanyagolható észrevételeket tett.

Végeredményben elmondható, hogy noha a *Gondolkodó magyarok* hat kötetének mindegyike önmagában is remekmű, egymás utáni olvasásuk ezen túlmenően olyan felszín alatti összefüggésekre is ráirányítja a figyelmet, amelyek egyébként rejtve maradtak volna. Olykor önkéntelenül is felelnek egymásnak ezek az írások: Apáczai iskolákat követelő, érces hangját szélesebb összefüggések rendszerébe ágyazottan halljuk ki Széchenyi és Kölcsey szavaiból, akik a műveltség minőségét tették meg eszmeviláguk sarkpontjával; Széchenyi minőség- és mértékletesség-elvét Vajda és Kossuth forradalmi entuziazmusa ellenpontozza, őket ismét Deák józan realitásérzéke követi, hogy végül Babits szintézis-kísérlete zárja a sort. Sokszínű panoráma ez, méltó kezdete a gondolkodó magyarokat bemutató sorozatnak!

Szigethy Gábor hangulatot teremtő, történelmi légkört árasztó bevezetői kedvet adnak az olvasáshoz, alapot nyújtanak a művek megértéséhez. Az utóbbit jól szolgálják a füzetek végére illesztett jegyzetek és szómagyarázatok is, így válik lehetővé, hogy a sorozat darabjait szakember és érdeklődő olvasó egyaránt haszonnal forgathassa. (Magvető Kiadó, 1981.)

BITSKEY ISTVÁN

BENKŐ LORÁND: AZ ÁRPÁD-KOR MAGYAR NYELVŰ SZÖVEGEMLÉKEI

Benkő Loránd monográfiája az Árpád-korból ránk maradt négy nyelvemlékünket vizsgálja. Bár nyelvészeink sokat foglalkoztak e szövegekkel előadásaikban és tanulmányaikban, részletesebb elemzés csupán a *Halotti Beszéd*ről (Szinyei József, Mészöly Gedeon) és a *Königsbergi Töredék és Szalagjairól* (B. Lőrinczy Éva) készült. (Csak most került nyomdába Bárczi Géza a *Halotti Beszéd*ről tartott egyetemi előadásainak anyaga.) Így ez a mind a négy szöveget elemző könyv régi hiányt pótol. Benkő Loránd nemcsak több évtizedes tudományos munkájának eredményét teszi itt közzé, hanem gazdag bibliográfiai hivatkozásával, mintegy kézikönyvet ad nyelvtörténeti kutatásunk eddigi és mai állásáról, a folyóiratokban böngésző szakembereken túl a szélesebb közönség számára is.

Az itt tárgyalt legrégebbiről ránk maradt szövegek nemcsak a magyar nyelv múltjának kutatásában alapvető források, hanem az uráli-finnugor nyelvcsalád messze legkorábbi írott nyelvemlékei és egyben nemzeti irodalmunk első alkotásai is. Benkő széles látóköre, a nyelvtörténeti elemzés határain túlmutató, az érintkező kutatási területek (irodalomtörténet, poétika, stilisztika, klasszika filológia, zenetörténet, paleográfia és természetesen a történelem) eredményeit is felhasználó megfigyelései az irodalomtörténész számára is érdekessé, gondolatébresztővé teszik e művet. A könyvnek több mint egyharmada a szigorúan nyelvtörténeti elemzésen túl általánosabb kérdésekkel foglalkozik.

Benkő könyvében teljesen új módszert alkalmaz. A szövegemlékeket nem a hagyományos módon egyenként elemzi, hanem *nyelvemlékcsoport*ként fogja fel őket. Egy korszak nyelvéllapotának tükrözőjeként, szinkron vizsgálat alá veti az anyagot, de ugyanakkor a nyelv fejlődésébe ágyazza.

Az *Általános észrevételek* fejezetben a négy szöveg egybetartozását, emlékcsoport-jellegét bizonyítja. Hivatkozik az eddigi kutatások eredményeire, igazolja a szövegek másolati voltát (vendég szövegek, leírási hibák, kihagyások). A nyelvemlékek datálási problematikájával csak annyiban foglalkozik, amennyiben véleménye az eddigi általános felfogáshoz viszonyítva új, így az *Ómagyar Mária-Siralma*t ő a 13. század második feléhez köti. Végül a nyelvtörténet és számos érintkező tudományág kutatásait felsorakoztatva arra a következtetésre jut, hogy e négy szövegemlék tényleges keletkezési idejét tekintve közelebb áll egymáshoz, mint azt eddig hittük, és sorrendjük is más. Az Árpád-kor utolsó harmadára esnek, a 12. század utolsó negyedétől a 13. század

közepéig, második harmadáig. Feltételezett sorrendjük: *Halotti Beszéd és Könyörgés* (HB. és K.), *Königsbergi Töredék és Szalagjai* (KT. és Sz.), *Ómagyar Mária-Siralom* (OMS.), *Gyulafehérvári Sorok*, (GyS.). Szövegeink összetartozását bizonyítja társadalmi-művelődésbeli helyzetük, szerepük, céljuk. Benkő hangsúlyozza, hogy első nyelvm emlékeink élőszövebeli felhasználásra kerültek. Ez a szempont alapvetően meghatározza módszerét és következtetéseit, nemcsak az olvasati, fonetikai problémák megoldásában, hanem a művek mondat szerkezetének, ritmikájának, szerkezeti-stiláris tulajdonságainak vizsgálatában is. Így jut el arra a felismerésre, hogy bár első szövegm emlékeink ugyanúgy latin eredetükből való fordítások, mint kései magyar középkori vallásos szövegeink, mégis jobban, hűbben tükrözik nyelvünk, gondolkodásunk eredeti, magyar sajátosságait, mint a későbbiből fennmaradtak legtöbbje. A magyar kódexek olvasmányjellege szigorú fordítási következetességgel párosult, míg e négy szövegtöredék beszédbeli felhasználásra készült, ezért szabaddabb, önállóbb átköltése, átformálása a latin eredetieknek, így jobban sugározzák a magyar élő nyelvet, irodalmi gondolkodást.

Nagy örömmel látjuk nyelvm emlékeink legjobb fényképeinek közlését. Ez több, mint teljességre törekvés, mert így az eredeti írásképet látva válhat az olvasó is a kutató munka követőjévé, aktív részesévé. A szerző felhívja a figyelmet nemzeti kötelességünkre, amennyiben a tudományos kutatás számára is alapvetően fontos lett volna és lenne e szövegek eredetijének megszerzése, de legalábbis megfelelő minőségű fényképeinek elkészítése. (Csak a HB. és K. van magyar tulajdonban, az Országos Széchényi Könyvtárban. Ugyan ide került ez évben haza az OMS-t tartalmazó kódex a belgiumi louvaini egyetemi könyvtárból.) A nyelvm emlékek betű szerinti közlésével nem bővíti a könyv terjedelmét, hiszen az Ó-magyar olvasókönyv-beli átírások helytállóak. Kivételt csak a KT. és Sz. esetében tesz, mely sajnos a KT-kel együtt a második világháború óta nem került elő és eddigi közlései ellentmondásosak; itt Benkő transliterálása és kiegészítési kísérletei eltérnek az eddigiektől. (Sajnos a Szalagok felfedezési körülményeiről, történetéről szólva az 1895-ös évszám helyett kétszer is 1896 szerepel. Itt jegyzem meg, hogy a könyvben meglehetősen sok a szedési, betűfelicserélési hiba.)

Az olvasatok fejezetben a szerző mind a négy szövegm emlékről közli saját olvasatát. A leginkább helyes alapszöveg alatt a variációs lehetőségek bő változatát adja a valószínűségi fokukat is jelölve. Bár ezek a nyelvm emlékeink következetes, fegyelmezett helyesírásúak, mégis a korszak írásnormáinak lazasága, a nyelvéllapot hangzásbeli változatossága különféle olvasatokat enged meg. Benkő bátran feltételezi azonosnak látszó jelenségek különböző olvashatóságát, az ilyen eseteket a magyarázatokban több szempontból is indokolja.

Az *értelmezések* részben minden szövegnek két változatát adja. Az A) „az eredeti szöveg mai áttételű hű mása”, nyelvemlékeink formai, grammatikai jellegéről ad képet. A B) változat a „mai nyelvre való szabad áttétel”. Itt Benkő szabadon élve a lehetőséggel egyéni módon igyekszik a szövegek tartalmát minél jobban feltárni, jelentéstani-stilisztikai sajátosságait visszaadni.

Ezután következik a monográfia majdnem kétharmad részét kitevő tulajdonképpeni nyelvészeti elemzés. Nagyobb fejezetei a hang-állapotot, a morféimákat, a toldalékmorfémákat és a grammatikai segédszókat tárgyalják. Nem teljességre törekvő, hiszen nem célja egy ómagyar nyelvtan megírása, hanem az olyan nyelvi jelenségeket veszi sorra, melyekben modern tudományos módszereivel, a szinkron elemzésnek a fejlődési folyamatba állításával új eredményekre jut.

A *szövegértelmezés kérdései* fejezetben kifejti, hogy mennyire óvatosságnak kell lennünk, amikor a latin megfelelőekkel való egybevetés alapján próbáljuk szövegeink tartalmát feltárni. Benkő inkább a magyar szövegösszefüggések elemzéséből, emlékeink nyelvi sajátosságainak feltárásából indul ki. Ezt joggal teheti, mivel bizonyítja, hogy itt mennyire nem szolgai fordításokkal, hanem önálló átdolgozásokkal állunk szemben. Ebben a részben szövegenként emel ki értelmezési problémákat: olykor csak szavakat (pl. felteszi, hogy a HB-ben többször előforduló 'isa' nem minden esetben azonos jelentésben szerepel), olykor szókapcsolatokat, szövegrészleteket (pl. a 305. oldalon művelődéstörténeti szempontból is nagyon érdekes, amit a vallási személyekkel kapcsolatos díszítő jelzőkről, méltóságjelölő formákról ír).

Aki négy Árpád-kori nyelvemlékünkkel, mint irodalmunk első alkotásaival foglalkozik, annak nagyon érdekes a könyv *A szövegalkotás és stiláris eszközei* című utolsó harminc oldala. Benkő sokoldalúan tárja fel az anyaggal kapcsolatos problémákat és izgalmas kutatási területek felé mutat irányt. Bizonyítja szövegalkotóink magyar anyanyelvűségét, fokozottan értékeli műveik eredetiségét, amennyiben új nyelvi-stiláris feladatot jelentett a vallásos tárgyú magyar szövegek megteremtése, és ők ezt magas szinten oldották meg. Emlékeink fejlődési folyamat részei, a magyar nyelvű világi szövegszerkesztési hagyomány és a latin eredetű stiláris mintái ötvöződtek itt egybe.

A következő részben szövegenkénti elemzésben vizsgálja, mennyire szoros a latin előzményekhez való viszonyuk, és mennyire önálló nyelvemlékeink szövegformálása. A HB. és K. hangos elmondásra szánt céljából következően a legközelebb áll az élőnyelvi szövegszerkesztéshez. A KT. és Sz., bár érdekes lenne dramatizált előadásmódját vizsgálni, a GyS-kal együtt a latin alapszövegeknek viszonylag hű mása. Az ÓMS. vers jellegénél fogva a legtávolabb áll az egykori beszélt nyelvtől,

de szövegkimaradása ellenére is az önálló magyar irodalmi nyelvi szövegformálásnak legmagasabb szintjét képviselő gondolati és formai egység.

Szövegtagolás, szövegdisztés című fejezetében tulajdonképpen stilisztikai megfigyeléseit közli. A központozás vizsgálata a szövegalkotók és másolók grammatikai tudati fejlettségéről ad képet. Benkő megállapítását idézve: „a szövegtagolási tudatosságnak, érzéknek és gondosságnak magasabb fokán van, mint a középkori magyar vallásos irodalom későbbi termékeinek, a kódexeknek az átlaga.” (363.) Vizsgált nyelvemlékeink mondatfelépítésében az egyszerű szerkezetekre való törekvés az eredeti, magyaros mondatalkotási szokásnak következménye. Mondattagolásukban, belső elrendezettségük arányosságában viszont az egykori latin szövegszerkesztési szabályokat követik. Izgalmas és vitatott kérdés szövegeink ritmikája, mely a hangos elmondás belső tulajdonsága. A HB. és K. és a KT. és Sz. olyan ritmikus próza, melyek megelőzik a középkori európai latinságban csak a 13. század közepétől kialakuló ilyen formát. Újból szó szerint idézem Benkőt: „En mindenestre hajlamos volnék annak a Vargyas és Mezey felvetette álláspontnak az elfogadására, hogy itt a ritmikus próza olyan korai magyar kísérleteiről van szó, amelyeknek kiindulási alapja elsősorban a nemzeti, szabadütemű versforma volt, legközelebbi mintául, alapul szolgálva a magasabb stílusigényű szöveg 'díszítésére', s amelyekben a magyar szerzők saját, magyar ritmusérzéke nyilvánult meg elsősorban.” (370.) Szövegalkotóink magyar nyelvérzékének magas szintjét példázzák többek között a rímelésben tudatosan használt palatális-veláris párhuzamok. Sorra idézhetnénk a monográfiából a stilisztikai tudatosság, igényesség példáit, a gondolat-párhuzam, az egyezések és ellentétek halmozásának formáit, az önálló alkotású figura etimologicákat, a beszélő és hallgató viszonyát kiemelő megoldásokat.

Az utolsó rész a vallási terminológiák kialakulásának változatait veszi számba, amennyiben vagy az ősmagyar, pogány hitvilág szavai telítődnek meg új tartalommal, vagy az idegen nyelvi elemeket vesszük át az új fogalmakkal együtt, vagy pedig szövegíróinktól származó egyéni fordítású szókapcsolatok, összetételek születnek.

A monográfia végső *Összegezésében* általános tanulságokat von le a szerző. Egész tudományos munkásságával, itt közreadott eredményeivel bizonyítja, hogy az Árpád-korból ránk maradt szövegekben már hagyományokra épülő, azonosnak mondható anyanyelvi szemlélet és főbb vonalaiban egységesült, irodalmi szintű magyar nyelvi szövegformálás alakult ki. A tudatosan formált nyelvi-stiláris igényesség magas színvonalra önálló magyar nyelvű szövegalkotásokká teszi első nyelvemlékeinket. Bátran mondhatjuk, hogy az Árpád-kor magyar irodalmi

nyelve és stílusa eredetibb, önállóbb, magyarabb és magasabb szintű, mint a középkori kódexirodalmunk átlaga.

A kötetet a használhatóságot elősegítő szömutató egészíti ki. Végül pedig a korai magyar szövegművekkel foglalkozó legjelentősebb tudósaink fényképeit közli.

E magas szintű, tág látókörű, új szemléletű tudományos művet olvasnunk kell, hogy jobban tudjuk érteni, értékelni nyelvünk és irodalmunk ránk maradt első szövegműveit. (Akadémiai, 1980.)

N. ABAFFY CSILLA

MAGYAR DRÁMAÍRÓK. 16–18. SZÁZAD

Néhány évvel ezelőtt indította meg a Szépirodalmi Kiadó, legkiválóbb szakembereink irányításával, Magyar Remekírók című sorozatát. A vállalkozás széles skáláját dicséri, hogy eddig irodalmi múltunk utóbbi 450 éve szólalhatott meg hasábjain. Hogy azután ezekkel a parttalan lehetőségekkel miként él, az az egyes kötetek szerkesztőjének a dolga. Az eredmény vitatható.

Helyes elhatározása volt a kiadványsorozat szerkesztőségének, a több, mint húsz éve napvilágot látott Kardos Tibor–Dömötör Tekla-féle *Régi magyar drámai emlékek* c. tudományos publikáció népszerűsítése. A terv megvalósítása, Nagy Péter gondozásában, kiválóan sikerült. A 16–17. század gondosan kiválogatott drámaszemelvényeihez a 18. század hét korjellemző alkotását csatolta. A kötet összeállításánál figyelemmel kísérte a mai ember olvasmány-igényeit. A tisztán egyházi vonatkozású emlékeket mellőzte, feltehetőleg azért, mert az átlagos érdeklődő ismeretanyagát nem tartja elégnek megértésükhöz, de a lehetőséghez képest bemutatja mindazokat a műveket, amelyek az olvasó irodalmi és történeti látókörét bővítik.

A Mohács előtti időkből egyetlen drámát találunk a kötetben. Ez a hajdanvolt szász apáca, a 10. században élt Hroswitha, *Dulcitus* c. művének fordítása, a *Három körösztyén leány*. Maga az alapmű is korának eseménye volt, a közel félévezrede feledésbe ment kéziratot a nagy német humanista, Celtis Konrád fedezte fel a 15. sz. végén, s a magyar fordítás sem késett sokat. A fordító számára azonban a fenyegető zsarnok már nem a legendából ismert Diocletianus császár, hanem a török szultán. Iam proximus ardet Ucalegon – a három vértanú-leány

török hóhérlegények kezén vész el. (A hódoltság közelgő száznegyven éve a valóságban több, mint hárommillió magyar életébe került.) Sztárai Mihály: *Az igaz papságnak tiköre* c. színműve ugyan még a ferences iskolai színjátszás nyomait viseli magán – a református pappá lett Sztárai franciskánus barát volt valaha, de már a hitvitázó drámát mutatja be könyvünkben. (A reformáció *Bibliára* épülő oktatói modorát figyelhetjük meg Szegedi Lőrinc Körös–Maros menti kálvinista senior [vezető lelkész] *Theophania* c. színművén. A német eredeti szép verselés itt lapos prózává módosult, s a csonka mű tanulsága számunkra az, hogy az erényben kevés drámai érdek lakozik. Valószínűleg a terjedelem korlátozottsága miatt hagyta ki Nagy Péter Szegedi ajánlását patrónusaihoz, Báthory Miklóshoz és nejehez. Sajnálatos, mert ez valóban Szegedi eredeti fogalmazása, szép és korfestő.) Kiegészíti Sztárai 1559 körül keletkezett kálvini hithirdetését a nála mintegy tíz évvel későbbi *Debreceeni disputa* (vagy *Válaszúti Komédia*), ahol viszont Dávid Ferenc és antitrinitárius hívei szégyenítik meg „Péter pápát”, Debrecen híres Méliusz Juhász Péterét. Nyelvük a nép nyelve, gondolataik közérthetők, magyarságuk még nem hemzseg a későbbi idők latin fráziskincsétől. A mai olvasóban azonban felrémlik a klasszikus shakespeare-i idézet: „Ám sirjon a nyilverte vad, Ép gímnek tréfaság...” A Délvidék magyar lakosságát lemészárolta, rabszolgának hajtotta el a török, de ahol éppen nem fenyeget, ott ráérünk egymással civakodni...

Nagyobb azonban ennél a főurak, a hatalmasok vétke. *Balassi Menyhárt árulatása* éppen úgy a vallásilag ingadozó, a reneszánsz pompa és élvezetvágy legdurvább kielégítése után törő nagyúri immoralitás tükörképe, mint Bornemisza Péter remeke, a „*Tragoedia magyar nyelven, az Sophocles Electrájából*.” Nyugat kultúrája lassan elérhetetlen a koldussá váló Magyarország számára, de bűnei ismerősek. Pénzért hitet cserélni, ölni hazudni nemcsak a reneszánsz olasz és német urai tudtak. (És közben csak halkán száll felénk a költői sóhaj: „Vajjon mikor leszen jó Budában lakásom?”)

Bornemisza Bécsben végezte az egyetemet, kitűnően tudott görögül, humanista kultúrája az első nagy magyar tragédia szerzőjévé tette. Sohasem tudott belenyugodni abba a barbár életbe, amit a történelmi szükségszerűség rákényszerített. De a 16. század második nagy drámai csodáját, a *Szép magyar comediát* már olyan szerző fogalmazta meg, aki huszonnyolc évvel Mohács, tizenhárommal Buda török kézre kerülté után született, s derűs szívvel tette fel a kérdést: „Vitézek, mi lehet E széles föld felett Szebb dolog a Végeknél?”

Reneszánsz pásztortjátékát Balassi mégsem a végeken, hanem a Báthoryak erdélyi udvarában költötte át olasz eredetijéből, azokban az években és abban a környezetben, amikor és ahol rövid időre el lehetett

felejteti az állandó harci készséget, visszaálmodhatta magát a századforduló humanista gondolkörébe. Az ajánlás és a prolóógus Balassi sajátja; a divatos, de közepes eredetűnek pedig nemcsak szép magyarságával, hanem az egész szöveget át- meg átható személyes érzelmeivel is művészi értéket ad a költő.

A 17. századot a színház népszerűségének terjedése jellemzi, nemcsak a viszonylag békében élő nyugati nemzeteknél, hanem a török nem-fenyegette magyar országrészekben is. A városi polgárság hivatásos színjátszói helyett azonban nálunk az udvari, ill. főúri színjátszás opera- és balettkultuszának, s az iskolai színjátszásnak jutott a főszerep. Az előbbieket a nemzeti irodalmak számára eleve nem jelentettek semmit. Bizonyos különleges alkalmakkor – esküvők, ünnepélyes beiktatások, névnapok stb. – szokás volt azonban színelőadást rendezni. Ilyenkor begyűlt a kastélyba a rokonság, a szomszédos birtokos családok tagjai, a birtokokon alkalmazott tisztviselők, az ismeretség szélesebb köre, asszonyok, lányok, akik a latin vagy olasz előadást nem értették volna meg. Az előadott mű szerzője nem sokat jelentett, nem is hivatkozott kilétével: a hangsúly nem a műalkotáson, hanem *előadásának alkalmán* volt.

A közölt 17. századi színművek közül az első, a *Tékozló fiú* bibliai történetének feldolgozása Úrnapijával alkalmával kerülhetett (talán egy püspöki udvarban?) előadásra. Az interludiumok szabadszájúsága nem mond ennek ellent, szerzetesi iskolák színpadjai is elhangzottak hasonlóképpen. A szép *Constantinus és Victoria* a kutatások szerint olaszos kultúrájú, déldunántúli főúri udvarban ünnepelt meg egy nevezetes eseményt, valószínűleg esküvőt. Szerzője szintén ismeretlen. A Gyöngyösi-nek tulajdonított *Florentina* is készülhetett esküvői ünnepségre. A csonka kéziratos példányban előforduló kétértelműségek jelen kiadásban elmaradtak, mert a publikáció Zólyomi Szabó Dávid 18. századi nyomtatott és átdolgozott kiadását követi.

Nemcsak a 17., hanem még a következő századnak is egyik legnépszerűbb drámai emléke a *Comico-tragoedia, rész szerént víg, rész szerént szomorú história*. (Maga a műfaj Európa-szerte kedvelt volt.) Az elsőből több kézirat és két nyomtatott példány maradt fenn, a békés 18. század egészében is, egyes részleteiben is még többször kiadta. Különösen vonzóvá a kor számára izgalmas haláltánc-jellege, még inkább pedig a sok dalbetét tette; utóbbiak megkönnyítették a súlyos gondolati elemek feldolgozását és színszerűséget kölcsönöztek az állóképesen szerkesztett jeleneteknek. Az *Actio Curiosa* színpadi előadásra alkalmatlan, arra aligha is szánt, párbeszédes közmondás-gyűjtemény. Fő alakja egy középbirtokos nemes. „Gaude uram”, a szentenciák legnagyobb részét ő mondja el. A művel Thaly Kálmán foglalkozott,

dunántúli eredetűnek tartotta. Gaudet Chernel István korabeli nemesúr személyével azonosította, a főrangú Achatest és nejét Erdődy Sándor gróf és felesége, Csáky Krisztina grófnő személyében határozta meg. Az alig vitatható, hogy Gaude uramat a szerző pozitívan értékeli, s hogy őkelme után a magyar irodalomban nagy sor következik – mint erre a kiadó is utal! – Pontytól csaknem napjainkig.

A 17. század végén találkozunk először magyar történeti tárgyú drámával: a *Comoedia generalis de conflictu Turcorum et Hungarorum* feltehetőleg protestáns iskoladráma volt. Kinizsi Pál kenyérmezei diadalát (1479.) meséli el, az eseményt azonban a hódoltság korára teszi, szereplői részben ugyancsak későbbben élt személyek. A barokk koncepciójú, nagyszámú játékoszt mozgató színmű – szerzője szintűgy ismeretlen, mint a legtöbb itt megjelentetett drámáé – talán a megkönnyebbülés sóháját közvetíti felénk másfél évszázad szenvedései után.

A 18. század színügyi viszonyai alig mutatnak változást. Az iskoladráma uralkodik hetven éven keresztül, haladás csak a magyar nyelv térfoglalásában mutatkozik. A pálos interlúdiumok közül kinőtt *Kocsonya Mihály házassága* c. népies hangú bohózat túlélt a rendet, s a hivatásos magyar színjátszás műsorában is helyet kapott. (Biliscs Márton és Szabadhegyi Mihály szerzősége mellett a másoló, Táncz Menyhért pálos rendi szerzetes tesz tanúságot.) Ugyancsak pálos farsangi komédia volt a *Bachus*. A rendi szabályzat női szerepeket is engedélyezett – ezeket szintűgy diákgyerek alakították, mint a többi –, s a szereplők, a színváltozások nagy száma és a hangulat csaknem zabolátlan derűje joggal ébreszt gyanút bennünk avval a hiedelemmel szemben, hogy a pálos iskoladráma, a jezsuita és a piarista[!] színjátszással szemben, anyagi eszközökben szűkölködött volna. (Dömötör T.: *Régi magyar vígjátékok*, Bp. 1954. 49.) A pálos rend a jezsuiták után a leggazdagabb hazai szerzet volt, szekularizációja hárommillió forintot jövedelmezett az államháztartásnak. Jóval egyszerűbb módon szórakoztatta közönségét a piarista iskoladráma. Pállya István: *Ravasz és Szerencsés* c. játéka a szigorú szabályok értelmében egy Holberg vígjáték német fordítása alapján szerelmi bonyodalmat alakított át karrier-bohózáttá. Helyesen jegyzi meg a kiadó, hogy az átdolgozás ilyen mértéke már eredetinek minősítheti a munkát. A fiatal tanár – később magyar tartományfőnök – ötletes variációját szép magyar nyelvvel is értékebbé tette. Mint a pálos *Bachusban*, a piarista iskoladrámáknál is gyakran *végzés*, *végezés* a felvonás neve. (Vö. Takáts Sándor: *Benyák Bernát*, Bp. 1891. 108.)

Bessenyei György korszakalkotó fellépését nemcsak tragédiával, hanem tudatos megfontolás alapján vígjátékkal is beírta az irodalomtörténetbe: a jövődő magyar színpadi nyelvet kívánta vele szolgálni. A

filozófus a művelt társalgásra oktatta volna a színészt és hallgatóságát. Az első magyar színtársulat azonban csak Pontyi alakját érezte a magáénak, ezen a címen is adták elő. Több sikerrel hozta színre nemcsak a Kelemen-féle, hanem a korai hivatásos színjátszás több magyar társulata is Illei János: *Tornyos Péter* c. komédiáját. Az első magyar nyelvű jezsuita iskoladráma Molière. *Úrhatnám polgárjának* tanulságát rejti magában. Egyik betétdala: „Tornyos Péter bált indít, Reá költi mindenit . . .” eléggé közismert. A századfordulón volt már a darabnak valami hazai háttére: a német polgárság feltörekvő alakjait a nemesség enyhe ellenszenvvel nézte. (Liedemann Sámuel, a fiatal Schwartner etc.)

Az *Igazhízi* nem drámai, hanem színháztörténeti jelentősége folytán került a kötetbe. Jól beszélhető, közérthető szövege, árnyalatlan jellemi megkönnyítették első hivatásos társulatunk számára a német szentimentalizmus eme tucat-termékének előadását. (Brühl, F. A. Graf ford. Simai Kristóf piarista tanár.)

A kiadói válogatás koronája a *Cultura*, Csokonai gyér drámai munkásságának a dunántúli kúriák világát pompásan festő darabja. Saját környezetét, a csurgói gimnázium pátrónusait és a színielőadás közönségét torzítás és modorosság nélkül ábrázolja. Húsz évvel Kisfaludy Károly előtt, egy Kisfaludy-vígjáték derűs színpadát látjuk magunk előtt; a költő sokat dicsért megfigyelőképesége Nagyváthy János, Pálóczi Horváth Ádám, a könyvgyűjtő Csépén István mindennapjait festi le, nem feledkezve meg az ispán, a béres, a házaló jóindulatú humorral ábrázolt alakjáról sem. Hogy a mesefűzés Kotzebuera emlékeztet, csak az irodalmi szakembereknek szúr szemet, arról nem is szólva, hogy Kotzebue a maga idejében a színpadismeret legnagyobb mestere volt. Sem a megelőző Csokonai színművek, sem a Karnyóné közjáték-jellege nem képviselnék ebben a kiadványban olyan méltón írójuk szellemét, mint a *Cultura*.

Mind Dömötör Tekla drámatörténeti tanulmányai, mind a mostani, népszerű kiadvány megállapítják, hogy a történelmi adottságok ebben a háromszáz évben a hazai színház, ill. a drámairodalom fejlődésére rendkívül kedvezőtlenek voltak. Dömötör a török háborúk mellett megemlíti, hogy „nincs az országnak fővárosa, gazdasági és szellemi központja, ahol író, közönség és színészek egymásra találhatnak”, „fejletlen a városi élet . . .” (Kardos–Dömötör I. 296.) Nagy Péter a „szaggatottság, a hagyományhiány, az újrakezdés” jelenségeit panaszozza fel, s „hogy szinte emberöltőnként újra meg újra ki kellett találni magyar nyelven a dráma műfaját”. (1171.) A „szerves kapcsolat hiánya” is szemébe tűnik (uo.). Mindezek a megállapítások helytállóak. A törté-

nész szakmai anyanyelvén, röviden így mondaná: nem volt egységes magyar államnyelv, nem volt magyar nyelvű kancellária. Minden irodalmi nyelv a Curiából indul ugyanis ki.

Erdélynek, csaknem százötven évig, volt magyar közigazgatási nyelve, itt az irodalom fejlődése a legtöbb műfajban, a drámában is, egységesebb és eredményesebb. Volt magyar városi élet is. Különös balszerencse folytán a Rákócziak puritán protestantizmusa nem kedvezett a színi élet felvirágzásának. A 18. században ez a gátló tényező megszűnt ugyan, a „nagyfejedelemség” feudális elmaradottsága, a magyarországinál is kedvezőtlenebb gazdasági helyzete azonban egészen a század utolsó évtizedéig, megbénította a magyar városok vállalkozókedvét.

Az anyaországban több, mint két évszázadon keresztül ebek harmincadjára került a nemzeti nyelv. Fővárosa volt az országnak, Pozsony viszonylag magas kulturális szinten állott, *Pozsony polgársága azonban német volt*. A török háborúk súlyosan érintették az ország igen nagy részét, de ahol a török nem fenyegetett, s ahol a lakosság magyar nyelvű volt, a nép nyelve ott is éppen úgy nyelvjáráásokra bomlott, mint napjainkban: másképpen beszél a székely, másképpen a bácskai magyar, még irodalmi alkotásaikban is eltérnek az anyaország nyelvszokásaitól. Sokkal fokozottabban volt ez érezhető akkor, amikor a lakosság jó része írni-olvasni sem tudott, telekommunikációs eszközök pedig nem siethettek kezet nyújtani a határokon túliaknak. A színjátékok rendkívül sok latin kifejezése, nem is beszélve az *Actio Curiosa* előadásra sosem szánt és került szövegről, mindennél ékezebb szóval tanúskodik a latin államnyelvről.

Mint minden hasonló vállalkozásban, ebben a kiadásban is akad egy-két elírás – nyilván gépi melléütés; a *Tékozló fiú*ban a „maga is izgatnia” feltehetőleg „maga is izgatnya” lenne az átírásban. (Kardos–Dömötör: II. 12., ill. jelen kiadás 264.) Ugyanitt a „ragada suba fát”-nak „ragadd a suba-fát” felelné meg. (K.–D. II. 16., j. k. 271.) A Csokonai-szövegnél a II. felvonás 3. jelenetében (1068.) ez a félmondat áll: „tessék szur . . .” Magyarázatot igényelne. Az 1072. lapon „khosarara” (egyenlő: cosa rara, ritka eset, dolog) sincs megmagyarázva. A *figurális gyerek* (1081.) biztosan *figurás* gyerek etc.

Ezek azonban jelentéktelen apróságok. Megdöbbentő az a közlés, hogy a kötetbe felvett húsz színmű közül háromnak a kézírata veszett el az utolsó száz évben: a sárospataki kollégium könyvtárából Pállya István: *Ravasz és Szerencséje*, már csak Horváth Cyrill kiadásából ismerjük, Balassagyarmatról a második világháború során a *Gosztonyi Kódex*, benne a *Florentina*, 18. századi szövegével, s az a *Ferences-rendi*

gyűjtemény, amiből Alszeghy Zsolt a *Tékozló fiút* adta ki. Jobb rá sem gondolnunk, hogy mi pusztulhatott el II. Józseftől kezdve a különböző előjelű szekularizációk idején!

Az utolsó évtizedek művelődéspolitikája mellett szól azonban, hogy a kiadványok – tudományosak, szépirodalmiak egyaránt – kapóssá váltak. Még az első világháború előtt kezdte meg a Kisfaludy Társaság egy Nemzeti Könyvtár közreadását, a jelenlegi sorozat célkitűzéseihez hasonló rendeltetéssel. A vállalkozás félbe maradt. A könyvek nem keltek el. Nem volt érdeklődés. Ha napjaink olvasmány-éhségét állítjuk szembe ezekkel, nem lehet panaszra okunk. (Szépirodalmi, Magyar Remekírók sorozat – 1981.)

MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR EDIT

URBÁN ALADÁR: A NAGY ÉV SODRÁBAN

A magyar Egmont c. tanulmányának bevezetőjében Urbán Aladár röviden felvázolja első miniszterelnökünk emlékezetének alakulását a vértanúhalála óta eltelt 132 év alatt (439–41.). A historiográfiai dolgozatot ígérő néhány bekezdés óhatatlanul a magyar polgári forradalom és nemzeti szabadságharc egészének megítéléséről is képet ad. Kimondatlanul pedig arra figyelmeztet, hogy 1848/49 szükségszerű ártértékeléseinek közepette a tisztábban látás feltétele, hogy épüljenek olyan történeti életművek, mint Urbán Aladáré, aki csaknem három évtizede foglalkozik a felelős magyar minisztérium és Batthyány Lajos tevékenységének kutatásával. Ezenközben – monografikus igénnyel – fel kellett dolgoznia egy nélkülözhetetlen részterületet: *A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán* (Bp. 1973.). A mostani kötetbe az elmúlt húsz év kiemelt tanulmányai kerültek, a kutatómunka majdani szintézisének pillérei; a 17-ből négy itt jelenik meg első ízben, illetve magyarul először.

Urbán Aladár munkamódszerét három vonással jellemezhetjük. Először: mindig az elérhető legszélesebb forrásbázis feltárására törekszik. Már említett, előző könyve is kitűnt adatgazdagságával – mostani jegyzetei pedig kétségtelenné teszik a figyelmes olvasó számára, hogy a szerző a Batthyány-minisztérium levéltárának egészével dolgozott, áttekintette a másfél év sajtójának teljes anyagát és jelentősen előrehaladt azon a területen is, ahonnan meglevő ismereteink a jövőben a legnagyobb eséllyel bővíthetnek, a kiadatlan naplók, levelezések, magánéleti feljegyzések felkutatásában. Másodszor: nagyszámú új adatát sokszempontúan szembesíti az eddig ismert tényekkel és összefüggések-

kel, melynek következtében ez utóbbiak is gyakran új megvilágításba kerülnek. Jó – és közvetlenül irodalomtörténeti érdekű – példa lehet erre a *Történeti adalékok egy Petőfi-vers címváltozatához* c. írás (281–90.). Harmadszor: az egyes források értelmezési lehetőségeit a végsőig kiaknázza, felfigyelve a legapróbb mozzanatra is. A Pest városának 1848. március 15-én átküldött, 13.558. sz. helytartótanácsi iratban a kormány szerv az egyetemi diákmegmozdulások ügyében figyelmeztette a tanácsot, hogy „ildomosan és czélszerűleg intézkedjenek; egyebet a dolgok mostani állásában a kir. helytartó Tanácsnak tennie nem lehetvén”. (42.) A forradalom napjának gyorsuló históriájában az órák is fontosak: az irat 1/4 2-kor érkezett és valószínűleg az utcán bontották fel, mert megőrizte a sűrűn hulló eső lenyomatát, amelyről minden emlékezés tudósít.

Erre az alapra bátran építhet azután a történész, aki a feldolgozó munka során problémalátásának élességével, az összefüggésekben gondolkodás képességével – és tegyük hozzá: kitűnő tollal – rajzolja újjá 1848 tavaszának és nyarának történetét. Ebből a szempontból értékelhető helyesen a könyv kompozíciója is. Nem érezzük nyomát a hasonló tanulmányköteteknél gyakori, szükségszabta szerkesztésnek, amelynek során véletlenszerűen kerülnek egymás mellé írások. Itt jól egészítik ki az először olvasható tanulmányok a folyóiratokban, kötetekben már megjelenteket, az első (*Magyar tavasz, európai tavasz*) és az utolsó felvett dolgozat (*Magyarország mint alkotmányos monarchia*) kitágítja a horizontot Középkelet-Európára, sőt a kontinensre. Bizonyos alapvető, de nem eléggé publikus tények, események ismétlése (a budai macskazenétől Petőfi és Pálffy provokálásán át a pünkösdi vasárnapi Károly-kaszárnyai incidensig) az egyes tanulmányokban szükségszerű, de ezt sajátos vezérmotívumnak érezzük, amelyik gondolatrítmust ad, és amelynek újbóli megszólaltatása mindig új tények, összefüggések, nézőpontok felvetését előzi meg. Jó példának lehet erre egy Batthyány-idézet szellemi háttérzágának felvázolása. 1848. május 18-án, túl a véres budai tüntetésen, egy nappal az ügyet vizsgáló bizottság zárójelentése előtt, a válságon lassan felülkerekedő miniszterelnök kijelentette a kormányt támogató emlékiratot átnyújtónak, hogy ő „kisszerű demonstrációk végett le nem mond . . .” (126.) A következő tanulmányból (*A Marczius Tizenötödike sajtópere*) a pusztán tény elsődleges értelmezése, hogy tudniillik a megjegyzés a márciusi baloldal macskazenéire, népgyűlési követeléseire vonatkozott, újabb távlatot kap a kormány közjogi politikájának, István nádor személyéhez kötődő törekvéseinek rajzával. A két szál, a kétfrontos harcot vívó minisztertanács működése jellemző helyzetben, a Marczius Tizenötödike május 20-i számának betiltásában és a szerkesztő, Pálffy Albert

elleni sajtóperben szemlélhető. Ugyanitt (184.) – új kutatási eredményként – felbukkan Nyáry Pál alakja mint a szerkesztő informátora, István nádor provizórikus királysága ügyében. Végül újra elhangzik a Batthyány-idézet is (189.), de most már a májusi helyzet hármast vonatköztetésének teljességében: hiszen eddig már láttuk a kormány közjogi törekvéseit, amelyek megvédett a radikális hírlap indiszkréciónak ellenében, hogy a baloldali sajtó egésze érthessen belőle, és egyidejűleg le tudta választani a baloldaltól az ügyben nevének szellőztetésétől féltő Nyáry Pált, egyetlen kormányképes szövetségesüket. Az olvasói benyomás a kötet szerkesztettségéről tehát valójában a történeti munkamódszer érintett eredményeit, a szemlélet egységét érzékeli.

Egyetlen olyan esetet említhetünk, amikor az öt évvel később megírt tanulmányban a szerző véleménye indokolás nélkül változott – igaz, jó irányba. A *Petőfi népgyűlése körül* c. 1968-as írásában Urbán Aladár 1848. május 12-re, a véres budai macskazenét követő és Petőfi által egybehívott népgyűlésre és az ott elhangzott híres-hírhedt mondatra („Kutyámat sem bíznám illy minisztériumra!”) vezeti vissza a költő népszerűtlenné válásának, e Szabadszállásig vivő folyamatnak a *kezdését* (301.). Utóbb, az 1973-as Petőfi-évforduló alkalmából, éppen Szabadszálláson tartott előadásában az árnyaltabb, Petőfi szavaival hitelesíthető álláspontot olvashatjuk, amikor leszögezi, hogy a *Nemzeti dal* költőjének elszigetelődése *A királyokhoz* c. versével, március utolsó napjaiban kezdődött (307–8.), és mindez májusban folytatódott, elmélyült.

Ha a kötet nem tartalmazna mást, mint a *Forradalmunk és Európa, Az első napok és hónapok*, valamint *A miniszterelnök és a nádor* alcímek alá vont tíz tanulmányt, akkor is nélkülözhetetlen kézikönyve lenne minden, a korszakkal foglalkozó irodalomtörténésznek és élvezetes olvasmánya mindenkinek, akit érdekel nemzeti múltunk. De – mint eddigi utalásainkból is kitűnhet – Urbán Aladár könyve hét, közvetlenül irodalomtörténeti tárgyú dolgozatot is tartalmaz, *Költő és politika* alcímmel: hatot Petőfiről, egyet Vörösmartyról. (Terjedelmük a kötetnek több mint egynegyede.) A szerző kitűnően látja és meg is fogalmazza az irodalom történetiával foglalkozó kutatótársak nagy dilemmáját: „Az irodalomtörténet számára érdekes személyek után kutatni ugyanis nem könnyű, mivel azok gyakran nem érdemi vagy nem kizárólagos szereplői egy-egy ügyiratnak . . . Az egyes személyek utáni kutatás ezért igen munkaigényes, és többnyire nem végződik számottevő eredménnyel. Ugyanakkor nagyobb, összefüggő anyagrészek történeti igényű feldolgozása során gyakran kerülnek elő érdekes irodalomtörténeti vonatkozások is.” (408.) Természetesen az irodalomtörténész – életrajzi, textológiai feladatok végzése, kritikai kiadás készítése közben

vagy írói pályaképek, sőt egyes művek vizsgálatánál – nem tudja megkerülni ezeket a célkutatásokat. Ezért megkülönböztetett figyelemmel kell kísérnie a társadalomtudományok többi ágában jelentkező, közvetlen vagy akár csak közvetve irodalomtörténeti hasznosságú kutatásokat, eredményeket. E téren megnyugtató, hogy a hét tanulmányból mindössze egyetlen akadt (*Az 1848-as választások és Petőfi* c. vándorgyűlési előadás), amely hosszabb időn át, nyolc évig publikálatlan maradt.

Mit nyújt Urbán Aladár kötete tehát az irodalomtörténész számára? Az eredménylista hosszú. Mindenekelőtt – az említett dilemmát enyhítve – a három évtized alatt felgyűlt levéltári és sajtóadatok sokaságát, melyek beépülhetnek a Petőfi és Vörösmarty műveiből készülő kritikai kiadások jegyzetapparátusába, kiteljesítik az egyes versekről tudott ismereteket. Petőfi életművéből ilyen a *Van-e mostan olyan legenda...*, a *Lenkei százada*, a *Vörösmartyhoz*, a *Hány hét a világ?* De természetesen kiterjeszkednek a korszak számos más alkotójára is, Kemény Zsigmondtól és Csengery Antaltól Vas Gerebenen és Pálffy Alberten át Czuczor Gergelyig és Zalár Józsefig. Ennél azonban többet is kapunk: új vagy ritkán emlegetett problémák felvetését, mint például Petőfi és az Egyenlőségi Társulat kapcsolatának korai szakasza (349–51.), Vörösmarty felemás viszonya a kormány félhivatalosához, a Pesti Hírlaphoz (411–2.). Még fontosabb, hogy Urbán az ismert adatok és saját új kutatási eredményeinek birtokában újraírhatta a korszak két legjelentősebb költőjének e fontos pályaszakaszát. Petőfi katonai konfliktusainak sorozata éppúgy kiteljesedett, mint Vörösmarty pesti polgármester-jelöltségének, képviselőiségének és közbírói tevékenységének dokumentált ábrázolása. S végül a legjelentősebb irodalomtörténeti eredmény: Petőfi 1848. tavaszi közszereplésének vonulata, viszonyítva a márciusi baloldal más személyiségeihez, sajtó- és nyilvánossági fórumaihoz. Ehhez a szerző az irodalomtörténészekkel folytatott, hosszú időre visszanyúló és példamutatóan termékeny együttműködés során jutott el, állandó eszmecserében a Petőfi-kutatókkal, akik egyébként ebben a kérdésben egységesebb álláspontot képviselnek, mint a pálya más mozzanatairól szólva. Írásban is megtaláljuk a kötet lapjain a konzultációk eredményeit Kiss Józseffel, a Petőfi kritikai kiadás szerkesztőjével (292.) vagy Lukácsy Sándorral (293–4.). A *Petőfi népgyűlése körül* c. tanulmány nyitómondata munkahipotézisként került papírra 1968-ban, de hitvallásként is megállja a helyét: „Irodalomtörténetünknek és történetírásunknak kevés olyan szép közös feladata akad, mint Petőfi és a közötté levő radikálisok 1848-as szerepének tisztázása, értékelése.” Ma, 14 évvel a leírtak után, lehet és kell is vita arról, milyen elvi és személyes kapcsolatok fűzték össze, majd távolították el egymástól a „márciusi baloldal” névvel jelölt politikai csoportosulás tagjait,

hogyan jutottak el közülük néhányan a békepártig egyetlen év leforgása alatt, milyen események milyen mértékben tükrözik elszigetelődésük folyamatát stb. – de a folyamat *szükségszerű* volta nagyjából világosan áll előttünk, mégha látjuk is a kormányképtelen radikálisok kritikájának részigazságait és bírják is rokonszenvünket. Urbán ugyanígy nem mitizálja Petőfi és Vörösmarty elágazó életútjának tényeit, hanem történeti hitelességgel mutatja meg vitájukban, a jelenségben a tipikust és az egyedit: a március 15-én még együttthaladók szétválását és a baloldal választási kudarca után a megbukott szabadszállási képviselőjelölt érthető egyéni érzelmeit. Mindkettőjükben felmutatva egyszersmind azt az emberi értéket, ami közös: a megírt versek hitelét a gyakorlati közszereplésben, a szó és a helyesnek vélt tett egységét. Mindazt tehát, amit a magyar irodalom legjobbjainak 1848/49-es tevékenysége kapcsán az új történeti szintézis VI/I. kötetéből korábban hiányolnunk kellett. (Vö. It, 1981: 232–4.)

Urbán Aladár könyve – mint minden jó szakmunka – eredményeivel jelzi a soron következő feladatokat, a kutatás fehér foltjait is. Feltűnő például – a jegyzetekben tallózva – a tudományos igényű és színvonalú életrajz-irodalom szegényessége; még mindig hiányzik (a sajtótörténet II. kötetének megjelenéséig) a forradalom sajtójának tüzetes áttekintése, és a szövegkiadások megélénkülése ellenére még mindig legalább évtizedes a lemaradás a források közrebocsátása terén. Az időleges szintézisek mindig jó alkalmak arra, hogy ezekről is számvetést készítsünk. Urbán Aladárnak, kötete tanúsága szerint is, jelentékeny szerepe lehet abban, hogy a jövőben az elkönyvelhető eredmények listája még hosszabb, a szembeszökő tudományos adósságoké pedig mind rövidebb legyen. (Magvető, 1981.)

KERÉNYI FERENC

BALOGH LÁSZLÓ: AZ IHLET PERCE

A LIRIKUS ARANY JÁNOS

Arany János lírájának megítélésében szerzőnk Ady azon megállapításából indul ki, amely „a líra elfajzásáról” szól, a „belső eposzát” megírni nem képes Aranyról, így mintegy kérdésessé téve az eposzíró költő munkásságának a lírai költő tevékenysége és eredményei mellett elvesző erejét, jelentőségét. Az epika szerepvesztése azonban valójában az epikai téma keretében a sorokon átsütő líraiság kiemelését célozza,

kritikusan eltávolítva természetes közegéből mindazt, ami lírai, hogy az említett „belső eposznak” meglegyen a hitele. Mintha csak a későbbi Arany keserű *Toldi*-megtagadásából indulnának ki költő és mai kritikus, nem véve figyelembe, hogy a *Toldi*, vagy bármelyik eposz Arany tollából nem az alkotó ellenérzésében született, hanem azon idők azon történései keretében kialakult, funkciót viselő, élet- és világfelfogást közvetítő természetes megnyilatkozásként Arany János programját hirdette, tehetségét bizonyította. Balogh László könyvének előszava azt sugallja, hogy az epikától elfordult Arany valósítja meg a költői célokat, tehát belső igényt és követelést megvalósítva ez a lírikus Arany fedí fel magát a leghitelesebben előttünk a lírában menedéket kereső iszonyatos magányában. Balogh műve ennek az eleve elfogadott álláspontnak a jegyében született, és mégis olyan meggyőző erővel jeleníti meg az aranyi világot, az egyes versek elemzésében a legjobb értelemben vett műélvezéshez olyan példákat mutat be, hogy teljes felelősséggel elmondhatjuk, Orosz László Berzsenyije és Katonája után ebben a kis, a Tankönyvkiadótól kiadott kötetben a magyar irodalmat tanító tanároknak, a legtehetségesebb diákoknak valóban kézikönyvet ad, hogy alaposabban ismerhessék meg a költőt és a költői mesterséget.

Arany, az epikus és a lírikus, megítélésében lehetnek vitáink, csak azt ne feledjük el, hogy a költő nem az epika rajta követelt feladatmegoldását fájlalja – hiszen akkor fele életmunkáját fájlalhatná –, hanem a megváltozott körülmények között megírandó leckét, de mint a költői feladat folytatását lezárni akaró, a teljességet óhajtó ember itt is rendet akar teremteni. Arany művészetének megítélésében az epika és a líra csak volt tankönyveinkben vált el egymástól, mintegy stilisztikai példatárként. Nem „a belső eposzt” nem tudta megírni Arany – megírta azt eposzban és lírában egyaránt –, hanem a külső világnak ráéneklő hangjaira nem akart felelni. Való igaz, Homérosz és Shakespeare voltak nagy tanítói, de az ő feladata több volt – és még több lehetett volna –, mint szellemük átültetése, de ő ehhez is ugyanúgy ragaszkodott, tehát a hűséghez és igazsághoz, mint ahogyan eposzainak, verseinek hangütésében is a nagy elődök példájához. Nem „az önnön hüvelyétől is idegen lélek” Németh László-i képe dereng fel előttünk az életmű ismeretében, hanem éppen a Kurátor Zsófik ellenpéldája, aki szenvedve bár, de kifüstölgi magából – eposzban vagy lírában, mindegy – a világ dolgaira nagyon is élénken válaszoló lélek kinkeserveit. Hogy Arany „politikai alkat” volt, mint Németh G. Béla állítja? Igen, amennyiben van belső politizálás, az embernek a világ napi postájából felfogott üzeneteit feldolgozó rendszerezés. A líra nagyon gyér adalékokat szolgáltat ehhez, már amiből a kortárs világosan érthetne. Balogh sokat tanult Kereszturytól, Németh G. Bélától, de

Sőtér általános összefoglalóit nehezen konkretizálja, ám ezeket nem is lehet, hiszen valójában olyan koncepció alapján írtak, amelyek az általánost jól, az egyénit rosszul láttatják. (1867 értékelése, Arany szerepe.) De egyszer rá kell jönnie, hogy akár Németh László, akár Sőtér beszél Arany nehézkességéről, ez valójában éppen a nehézkesség tudatának ellenpróbájaként megvalósult aranyi epika és líra, amelyekben túl akar jutni dolgokon, amelyek erősebbnek bizonyulnak nála. Ami meg a liberális tendenciákhoz való viszonyát illeti, Aranyt óvatos tartózkodásra intik a magyar valóság képei: a tündéerkerti Szalonta és a vaskosabb Nagykőrös.

Balogh a lélektani vizsgálat alapján igen alapos verselemzésekkel igazolja a versek előzményeit, a vélt okokat, s az aranyi bonyolult lelkiakat tépelődő önmarcangolásait. Valójában minden vers egy-egy tanóra, amelyben az előszóban megpendített hangütéssel egyre több fontos anyaghoz jutunk. Az **ŐSZEL** elemzése klasszikus példa, hogyan kellene a magyartanárnak hozzányúlnia ehhez a vershez. Az is nagyszerű a könyvben, hogy valójában nem is kell tisztáznia a fogalmakat, magától értetődően benne vannak az elemzésben, felhasználhatók lesznek, és „az általánossá emelt lelkiállapot” nem rí ki gyermekeink legjobbjainak dolgozataiból, tehát a verselemzéseket pedagógusaggyal is fogalmazza – meggyőzően, stílusosan. Az alkotási folyamatnak célszerű megismertetéséhez, korszerű feldolgozásához a már említett Orosz László-i könyveken kívül ez az anyag nyújtja a legnagyobb segítséget.

Balogh könyvét olvasva újra felmerül a kérdés: ha nem ezt, mi más tehetett volna Arany? A szerző szerint az eposzt nyűgnek érezte, igaz, hiszen akkor már hosszú lélegzetű műre nem gondolhatott. A lírában a megdermedt lélek mégis kilöki természetes költői termését, amely közlésért kérlel, sajtót követel. A *Letésem* a lantot az elemzés szerint búcsúzás a verset befogadó közösségtől, tehát a magyar olvasótábortól, leszámolás a versírással, leszámolás az illúzióval. De milyen illúzióval számol le, amikor minden illúzióját 48 előtt Petőfitől kapta! Arany mintegy megteremti múltját ebben a versben, hogy az ötvenes évek jelenjének nemet mondhasson. Hogyan mondja ki ezt a nemet? *Leteszi* a lantot, mert nem látja tisztán a megbolydult világban saját költői szerepét. Amikor pedig az étellel való tusakodásban az el nem felejtődött szerep rákopogtat, a költő a maga passzivitását a magyar életmódra és érzésre vezeti vissza, amelynek megdöbbenő példája a *Kertben* című verse. Balogh ironiára gondol, amint és ahogyan a világot Arany bemutatja, s önironiára, amikor a költői világképet elemzi. Valójában sors-helyzetrajz és társadalomkép egymásmellettségéről van szó, az első a „nekem ahhoz mi közöm” formulában találkozik a másodikkal, s amely költői önigazolása a mások rút nemtörődömségének árnyékában ker-

tészkesdő költőnek. S hogy ez már ebben a világban valóságos természeti törvény, azt még erőteljesebbé teszi a cselédlány esete, aki az öntudatlanul síró csecsemőre azért ver rá i g a z á n , hogy most már legyen oka sírnia.

Balogh Arany költészetében „nagy víziót” keres, holott hiányzik a vízió fontos eleme, a láttatás euforikus felajzottsága. Elemző módszerében szerepe van a struktúra-vizsgálatnak is, azonban jól tudja, hogy e téren nem lenne célszerű nagyobbakat lépnie, mert akkor ugyanilyen nagyságú könyvet kellene még írnia. Utalásai azonban meggyőzőek és sejtetik, hogy az elemzésnek nem a leírtak a határai. Balogh vizsgálódásának a középpontjában Arany személyessége és ennek a kor tudatát tükröző képe áll, de kezdőtételének alapján – a felfedezett lírikus Arany művészete – nem foglalkozik a szerepvállalását feladó költő igazolásával. A teljes reménytelenség érzete, a költészet mint menekvés, a végső erkölcsi összeomlásból való megváltás, a realison túlmutató ideális keresése, az eltévesztett pálya képze, a sztoikus magatartás és a predestinációs hit hatása, mindezek régi formulák, már-már mentegetőzésre szánt kibúvók, amelyek együtt magyarázatot adhatnak ugyan a szerepvállalás elutasítására, de nem elegendők e nagy lélek alaposabb megismerésére. A versek az eleve illúziótlan ember kétségeiről szólnak: illúzióhiány teremti meg a kétségeket. Ha a szerep rá is kopogtat Aranyra, gazdájául nem nyeri meg őt, hiszen a kétségek a megbomlott idegrendszer természetes megnyilvánulásai. A költészetben elfoglalt akaratlan-akart vezető szerep és magyarságtudata sem elegendők ahhoz, hogy a befelé való fordulást megakadályozzák: a vezető szerep azért nem, mert Arany fanyalogva fogadja, hiszen önmagában sem hisz, a magyarságtudata pedig azért nem, mert a nagy közösségben a teljes nemtörődömséget tapasztalta. Nem Nagykorós az iszonyatos, hanem hogy Szalontából is Nagykorós lett. Mert amit még Szalontán megélt a szülők és a barátok körében, a boldog szerény otthon képét mutatja. De ha a nemzet elismert legnagyobb költőjeként Szalontán élte volna kilenc évét, akkor a megváltozott élet minden nagykorósi rekvizitumával szemben találta volna magát. Hitetlenkedve vesszük tudomásul, hogy nincsenek tervei, hogy nem képes az írásra. Mindez azért lenne, mert nem tudna számvetést tenni önmagával? Valóban sztoikus és predestinációs képlet a végső kibúvó? Balogh idézi Szörényi Lászlót (*A humoros elégia*), aki szerint „a sztoikus keresztény erény követelményei beépültek ugyan a személyiségbe, de nem szervültek össze a lélek magasabbra törő felével, álmaival”. De hiszen Aranynak „a lélek magasabbra törő fele” maga az őskép volt, a sorsa irányítását kézben tartó őskép, amelynek nem kellett „összeszervülnie”, mert a legkálvinistább költő erényrendszerében a lélek magasabbra törő fele volt ama primus

motor, amely jórészt benne a testet is fenntartotta. A predesztináció nem a nagy lélek ellenpontja, sőt az éppen ennek tudatában és ellenében fejt ki tevékenységét. Predesztináció és sztoicizmus nem azonos. Az előbbi a lélek kérdése, a másik a világgal való kapcsolaté – minősíthető magatartás. Ez a predesztináció-elfogadás azonban nem lehet akadály a aktivitásnak, a szerepvállalásnak, egy újabb nemzeti, a realitásokkal számoló költészet meghirdetésének.

Érdemes könyvvél ismerkedtünk meg, tanárt és diákot egyaránt közelről érintő verselemzésekkel. Megismerkedtünk a lírikus Arannyal, aki inkább hallgatott „a kor ingereire”, mintsem hogy meggyőzze magát a kor valódi ingerének befogadására. Sokszor arra is gondolunk, hogy valójában az alkat kérdése mindez: a korán megfáradt test győtrő tiltakozása a szerep ellen a predesztináció ellen győzködő lélek árnyékában. (Tankönyvkiadó)

RUSVAY TIBOR

SOMOGYI SÁNDOR: GYULAI ÉS KORTÁRSAI

FEJEZETEK EGY NEGYEDSZÁZAD IRODALOMTÖRTÉNETÉBŐL

Fiatalon elhunyt, negyvenedik életévét sem betöltött tudósnek állít emléket a java műveit egybegyűjtő posztumusz kötet. Somogyi Sándor speciális szakterülete, az alcímben is említett „negyedszázad” az önkényuralom és a kiegyezés kora volt, az idevágó irodalom- és kritikatörténeti kérdések kutatásán kívül az irodalomtudomány elméleti és történeti aspektusú tanulmányozása vonzotta még. Egyéni hajlamait tudatosan idomította a tudományág nagy kollektív földadataihoz: munkáinak egy része a hatkötetes akadémiai irodalomtörténet, valamint egy tervezett kritikátörténeti szintézis szolgálatában keletkezett, koncepciót tisztázó előkészítésül vagy a *Kézikönyv* végleges fejezetéül. Ehhez képest szakmai érdeklődésében középponti helyet foglalnak el a „rendszerezéssel járó, korokat átfogó témák”, érdekes javaslatot tesz például – Klaniczay Tibor átfedésszerűen alapuló, „párhuzamos” periodizációs elvét a maga korszakára alkalmazva – a 19. századi magyar irodalomtörténet újszerű tagolására (500–501 skk.). Viszonylag korai kezdeményezője és kísérletezője volt annak az azóta megerősödött iránynak, amely az eszme- és művelődéstörténeti megalapozás jelentőségét emeli ki az irodalomkutatásban; érthető, hogy a humán társtudományok eredményei közül a történetíráséi érintették legközelebből. Ábrázolásmód és

stíluseszmény dolgában manapság ritka, rokonszenvesen független törekvés jellemzi, „a történelemírás művészi oldalának kidomborítása” vonzza, a szintézisek főbb szereplőinek karaktert, emberséget is föl-villantó bemutatására törekszik (502.). E tulajdonságok fő műfaját is meghatározzák: a kötetet gondos munkával sajtó alá rendező Szörényi László joggal mondja mértéktartó bevezetőjében, hogy Somogyi kutatói erényei „a mély történeti tudással megalapozott, széles háttér elé helyezett arcképrajzban” (8.) kamatoznak legjobban.

A tanulmánygyűjtemény a *Harcos Gyulai Pál* c. monográfiatöredékkel kezdődik. Az elkészült részek 1854-ig, a *Petőfi Sándor és lyrai költészetünkig* követik nyomon Gyulai életútját és szellemi fejlődését, bár korántsem hézagatlanul: az egyik legnagyobb hiátus a 6. és 7. fejezet között mutatkozik, az 1848 nyara és 1851 májusa közötti sorsdöntő időszak krónikája megíratlan maradt. Erdélyi levéltári kutatásainak és konzultációnak eredményeit is fölhasználva, a monográfus részletes, életszerű ábrázolást ad a fiatal Gyulait körülvevő, eszmélődését meghatározó világról. Lebilincselőek, bár itt-ott keresetten szép-irodalmiasak város- és családtörténeti fejtegetései, a szellemi környezetet érzékeltető portréi. A politikatörténeti folyamatok rajzában szembe-tűnik Somogyi beható érdeklődése a nemzetiségi kérdés iránt; az együtt élő népek küzdelmeit, gyakran kívülről szított ellenségeskedéseit el-tökélt, olykor elvonttá váló, morális színezetű nacionalizmus-ellenesség álláspontjából szemléli. Az 1850-es évekről szóló fejezetekben a sajtó-történettel és az irodalmi élet szerveződésével kapcsolatos lapok a legeredetibbek és legsikerültebbek. A pamfletszerűség azonban, amely a Petőfi-epigonok ábrázolásában alkalmasint helyénvaló lehet, némiképp lerontja az ún. „irodalmi Deák-párról” mondottak hitelét: „Az irodalompolitikai maffiák múlt századi melegágya” (131.) minősítés talán még bizonyos „hagyomány” burkolt, átképzeltéssé idézésének tekint-hető, de az olyan jelzők, mint „a nagy megalkuvó” Deák Ferenc (185.), a „tisztán jobboldali” Kemény Zsigmond (135.), „a párt főkolomposá-nak mondható” Csengery (132.) stb. stilisztikailag félreérthetetlen szöveggörnyezetben fordulnak elő. Az elfogultságok magyarázatáért bizonyára a félbemaradt monográfia keletkezéstörténetéhez kell folya-modnunk: az erdélyi tanulmányutak Szörényitől közölt időrendje, némely fejezetek publikálása a hatvanas évek elején, valamint a szak-irodalmi hivatkozások arra vallanak, hogy a szerző Gyulai-konceptiója az ötvenes-hatvanas évek fordulóján alakult ki, részben vitában az előző évtized irodalomtörténetírásának dogmatikus túlzásaival, részben azon-ban örököséként, folytatójaként még e merev hagyománynak.

A következő nagyobb fejezet, a *Nemzet és irodalom* a nacionalizmus irodalmi és irodalomtudományi érvényesülésének vizsgálojaként mu-

tatja be Somogyi Sándort. Az önkényuralom és a dualizmus kora magyar irodalmának nacionalizmusáról szóló tanulmány jól jellemzi erőfeszítései kettősségét, belső ellentmondását: megértően hangsúlyozni igyekszik a különbséget az ötvenes évek „szükségyszerű” nacionalizmusa, az irányzat „haladó funkciót betöltő szakasza” (374.) meg a századvégi politikai ideológusok és írók egy részének „agresszív sovinizmusa” (387.) között, de a „fölmentés” már az első szakaszt illetően is felemás és verbális. Szerinte Jókainak, Keménynek, a népnemzeti iskolának közös nevezője, hogy „egyaránt nacionalisták”, ebből következően eleve „egyazon tekintetben” hibáznak, legföljebb „külön-külön és különböző mértékben tévednek” (368–369., Arany Jánosról: 377.). Somogyi az „össznemzeti szempont”, „az osztatlan nemzet szemlélete” irodalmi kifejeződését ott is aláértékeli, ahol történészként elfogadja, hogy képviselte a kor magyar elitjének lehetséges legjobb szellemi magatartásformája volt. Az előlegezett koncepciót és bírálatot többnyire inkább illusztrálják, mint bizonyítják a sietős mű-értelmezések, az *Egy magyar nábobé*, a *Daliás időké*, a *Buda haláláé*, kivált pedig *A nagyidai cigányoké*, mely ebben az olvasatban nem a szabadságharc hibáinak demokratikus szellemű szatírája, hanem a „negatív előjelű nemzeti egység” iránykölteménye. Az *Irodalomtudományunkról, múltjáról szólva* c. terjedelmes dolgozat a múlt, a tradíció szigorú kritikájával szeretne programot adni az igényes marxista irodalomtörténetírásnak. Problematikája úgy kapcsolódik a nacionalizmus-tanulmányhoz, hogy „a szűkös-szegényes nemzeti eszme: a romantikus nacionalizmus” (232.) itt is kártékony, szívós, leküzdendő „örökség-hányadként” jelenik meg. Találó érvekkel bírálja a „bezárkózásra, partikularizmusra és túlzó historizmusra” indító hagyományt, rövidebben hárítja el a polgári irodalomtudomány „ahistorikus, szubjektivista szemléletét” (230.) Horváth János rendszerének és módszerének, közvetve életművének tudománytörténeti értékelése, úgy érezzük, féloldalasra sikerült: hagyományértelmezésének indokolt kritikája elfedi azt a legföljebb tétován jelzett, de kifejtetlenül hagyott tényt, hogy a kor és a tárgy ismerete, az írói karakter bensőséges ábrázolása, a műelemzés ihletettsége és pontossága, a világirodalmi tájékozottság tekintetében Horváth életműve ma is eleven, például szolgáló, utolérendő hagyomány.

A másik két (rövidebb) ciklust a *Kézikönyv* 4. kötetéből kiemelt fejezetek, illetve Somogyi válogatott kritikái alkotják. Az előbbiekben az elvontabb eszme-kritikától a körültekintő, tárgyilagosan mérlegelő történelemszemlélet felé történő elmozdulás tűnik szembe, az utóbbiak a bíráló racionalizmusát, rend és rendszer iránti igényét, pártatlan szigorát tanúsítják; a Komlós Aladár egyik tanulmánykötetének szentelt recenzió a kritikáról szóló tudományos igényű, egyszersmind vallomás-

szerű szép esszévé tágul. Műelemzéssel, mint az egész kötetben, itt is csak elvétve találkozunk: meglepő, hogy Gyulai virtuális monográfusa a Kézikönyvnek szánt portréban nemhogy a *Romhányiról*, de a nevezetes *Egy régi udvarház utolsó gazdájáról* is csupán elnagyolt összefoglalást ad, rövidebben intézi el, mint a különben persze szintén értékes Vörösmarty-életrajzot. A könyv, nem számítva az apparátust, lendületes vita- és programcikkkel zárul (*Rendezni végre közös dolgainkat . . .*): Vladimir Mináč egyik esszéje kapcsán Somogyi szellemesen és meggyőzően cáfolja „a pánszláv eszmékre építő történelemszemlélet” (524.) ferdítéseit, és József Attila szellemében jelöli meg a szlovák, a magyar és a többi szomszédos országban élő értelmiség közös tennivalóit. Az igazság kimondásának elszántságát, a nemzeti történelmek és kultúrák európai s ezen belül közép-európai összefüggéseinek tudatosítását, a filológiai pontosságot és a távlatos, koncepciózus gondolkodást egyesítő kis írás a korán eltávozott tudós egyéniségének, szellemiségének legértékesebb vonásait sűríti magába. (Akadémiai, 1977.)

CSÚRÖS MIKLÓS

BABITS MIHÁLY BESZÉLGETŐFÜZETEI, I–II.*

1938; 1940–1941

Nagy várakozás előzte meg Babits Mihály *Beszélgetőfüzeteinek* kiadását. Érthető volt ez a kíváncsiság, több szempontból is. Ritka formájú – ha egyáltalán formának nevezhető – hagyaték került vele a nyilvánosság elé. Beszédképtelenséggel járó súlyos betegség kényszerítette rá a költőt, hogy ezeket a füzeteket „vezesse”, s nem a minden szót megőrizni igyekvő tudatosság, mint Goethét az Eckermann-beszélgetésekben. „Művé”-ben Babits Beethovenre hivatkozik egyszer (II : 26.), aki viszont arra kényszerült, hogy beszélgetőpartnereivel jegyeztesse be a szavakat megsziketülése után a maga „beszélgetőfüzetébe”.

E ritka „formában” azonban kincsek lappanghatnak – vélte teljes joggal az előzetes várakozás. Ezt támasztotta alá Koháry Sarolta előrejelzése, aki Babits feleségéről szóló szép könyvében azt írta, hogy „A beszélgetőfüzet Mihály és Ilonka életének szörnyű és csodálatos utolsó fejevonása” (*Flóra és Ilonka*, Bp. 1973. 146.), s emellett tanúskodott kettejük levelezésének közrebocsátása is. De hasonlóképpen fölkeltette a Babits-kutatók figyelmét az a válogatás, melyet a *Beszélgető-*

*A szöveget gondozta, a bevezetőt és jegyzeteket írta Belia György.

füzetek világirodalmi anyagából előbb Gál István (Nagyvilág, 1977/8.), majd teljes anyagából Belia György (Kritika, 1978/8.) adott közre.

Ezek után illő föltennünk a kérdést, hogy a *Beszélgetőfüzetek* előttünk fekvő teljes anyaga mennyiben elégítette ki várakozásunkat, e két vaskos kötet mennyiben járul hozzá Babits Mihály életművének jobb megértéséhez, forma, életrajz és műértelmezés tekintetében.

I. „Ne olvasd. Műveimet olvasd” – így kommentálta maga Babits a *Beszélgetőfüzeteket* (I: 639.). Nemcsak azért, mert sok személyes, nem nyilvánosság elé szánt vonatkozás terheli sorait, hanem legfőképpen azért mert ezek a sebtében fölrott megjegyzések többnyire érthetetlenek az adott beszédhelyzet ismerete nélkül, melynek talán csak kisebb részét tükrözi vissza a lerögzített szöveg, hogy annak megszakadásait ne is említsük. Aki végigolvassa a *Beszélgetőfüzeteket*, számtalan lényeges kérdés félbehagyásakor sajnálattal ad igazat az írás lassúbb ütemét panaszoló költő megjegyzéseinek: „Mire leírom, nem aktuális. A beszélgetés rég más vizeken jár” (II: 160.). „Nem tudok mindent egy szóban kifejezni és ha három sort írok, már senkisé is akarja elolvasni” (I: 97.). „Oly nehézkes így írásban! Mégis csak sokkal jobban ki vannak mérve az én szavaim” (I: 397.).

Nem lehet eléggé méltányolni a munkát, melyet Belia György, a kötetek sajtó alá rendezője végzett, hogy ilyen körülmények között az olvashatóságot, a megértést elősegítse. Egyrészt jegyzetapparátusába építette Török Sophie utólagos megjegyzéseit, másrészt egy-egy szóba-jövő esemény, személy s mű mibenlétének megvilágítására saját jegyzeteit hozza. A könyv szerkesztése, kiállítása mintaszerű, s egyértelműen Belit dicséri, akinek a *Babits–Kosztolányi–Juhász Gyula levelezése*, a *Könyvről könyvre*, valamint az életmű-sorozat eddig megjelent kötetei után újabb mestermunkával sikerült gyarapítania a Babits-szövegkiadások számát.

Mintaszerű kiadvány sem feledtethet azonban hibás kiadási elképzelést. A *Beszélgetőfüzetek* megjelentetése egyúttal jó alkalom, hogy szóvá tegyük azt a kissé következtelen kiadási elvet, mely megnyilvánul Babits műveinek tekintetében.

Műveinek gyűjteményes kiadását nem sokkal a *Beszélgetőfüzetek* előtt kezdte meg a Szépirodalmi Kiadó. A közolvasó, a gimnáziumi szaktanár, de még az irodalomértők szűkebb csoportja is nagy várakozással tekinthetett e sorozat felé, minthogy az Athenaeum kiadása óta eltelt több, mint negyven évben nem született ilyen vállalkozás. Eközben Ady, Tóth Árpád, Juhász Gyula műveinek kritikai kiadása indult meg, s kibővített formában, másodszor jelenik meg a Kosztolányi összkiadás. Joggal lehetett remélni tehát, hogy Babits szellemi öröksége végre pályatársaihoz hasonló méltánylásban részesül. Nem így történt.

Összegyűjtött verseit nem tartalmazza maradéktalanul az első kötet, s az *Esszék, tanulmányokból* jó néhány, nem is jelentéktelen cikke hiányzik. Aközben látott napvilágot tehát a Kiadó „Műhely” sorozatában a *Beszélgetőfüzetek teljes* anyaga, miközben Babits publikált írásai – láthatólag – nem érdemlik meg újrakiadásukkal járó ívszámukat.

De sok szó férhet a *Beszélgetőfüzetek* teljes terjedelmű közléséhez egyéb okok miatt is. Számtalanszor megtörténik, hogy lapokon keresztül csupán a kórházi étrendről, Ildikó latin és német lecke feladványairól, apró-cseprő, lényegében a táplálkozást és egyéb természeti funkciókat kommentáló kijelentésekről olvashatunk. Az anyag nagyobbik felének érdektelenségét nem feledteti, hogy így végigolvasva még megrázóbb olvasmány a *Beszélgetőfüzetek*. Úgy véljük, válogatás, szűkítés, netán még tematikus szerkesztés célravezetőbb gyűjteményhez vezetett volna. Ez aztán megjelenhetett volna a – valóban – gyűjteményes kiadás egyik köteteként, vagy akár a többi kötet jegyzet- vagy függelékanyagában. A jelen kiadvány megjelenésekor viszont joggal vehették föl néhányan, hogy a Babits iránti *kegyeletet* segíti-e elő a betegség sújtotta napok krónikájának a nagyközönség előtti kiszolgáltatása, vagy *kegyetlenség*-e mindez a költővel szemben. Nem tisztünk, hogy eldöntsük e kérdést, csupán jelezni kívánjuk jogosultságát.

II. Koháry Sarolta előrejelzését teljes mértékben igazolja a *Beszélgetőfüzetek*: a legfontosabb életrajzi vonatkozást tekintve, valóban „Mihály és Ilonka életének szörnyű és csodálatos utolsó felvonásáról” értesülünk. Önmardosásra, sértettségre, kölcsönös szemrehányásokra bizony gyakran pergetnek példákat a nehéz napok bejegyzései. Három napja feküdt Babits a kórházban, ahol Rudolf Nissen gégeműtétet hajtott rajta végre, s máris pörlekedésről olvasunk. „Ne haragudj, hogy hívtalak, . . . mindig csak akkor vagy ittbenn, amikor (az) orvosok” – hozta Babits felesége tudomására, mire Török Sophie évek múltán is így replikázik: „Csak percekre, fél cigarettákra léptem az ajtó elé; az első hetekben három-öt órát aludtam, állandóan az ágynál álltam, bokáim megdagadtak, de azért volt szíve mondani: mindig csak akkor vagy itt . . .” (I: 44–45.) *Kegyetlen* lélektani hadviselés nyomait őrizték meg a *Beszélgetőfüzetek* lapjai, különösen Babits részéről. Bejegyzéseiből többször kiérezhetjük a mérhetetlen fájdalmat, mely fulladásain keresztül valósággal a halál partjai felé vetette, még többször azt, hogy szinte kívánja a megsemmisülést, sőt, hogy az öngyilkosság gondolata is kísérti. „Minden pillanat életveszély” (I: 145.), „Öngyilkos leszek” (I: 366.) – szívszorongva olvassuk az ilyen s ezekhez hasonló híreket.

Anélkül, hogy az ilyen határhelyzetek alapján minősítenénk emberi magatartáslehetőségeket, mégis azt kell mondanunk, hogy Babits világszemléletére, vallásosságára és hitére egyaránt jellemzőek lehetnek a

Beszélgetőfüzetek sorai. „Valaki biztos és mágikus eszközökkel dolgozik a megrontásomra – olvassuk utolsó szavai között, 1941 júniusából –. Mihelyt legkisebb enyhülés van az egyik oldalon, küld valami újabb gyötrelmet a másikon. A cél... nem lehet más, mint hogy öngyilkosságba kergessen. Ez az Isten? Vagy az ördög?” (II: 397.) A *Beszélgetőfüzetek* ehhez hasonló szakaszai sokban hozzájárulnak Babits istenes verseinek értelmezéséhez. „Az Isten engem céltudatosan bele akar hajtani az öngyilkosságba. Tűrhetetlenné akarja tenni a dolgot. Megharagudott, hogy mindig azt mondtam semmi okért sem lennék öngyilkos! Megmutatja, hogy ez nevetséges gőg volt. Mindennap valami újat talál ki amivel gyötörjön.” (II: 311.) Ha elfogadjuk is, hogy az igazi szenvedés verséről beszélhetünk pl. a *Balázsolás* esetében, tüstént hozzákíváncsozhatnánk, hogy az ősök sorsvállaló erejében, példájában való bizakodás csupán a pillanat kegyelméből volt jelen költői pályáján. Pillanatnyi összegzésként, mely további utakat nem talált. Írásaiból kikövetkeztethető hitére (vagy hitetlenségére) jobb adalékokat találunk *Beszélgetőfüzeteiben*, vagy az ezzel rokon költeményekben (*Az Isten és ördög*... , *Világon való bujdosásaimnak*... stb.).

Hasonlóképpen ellentmondásosnak látszik a *Beszélgetőfüzetek* tükrében Babits „konkrét” vallási hovatartozása, vagyis a katolicizmussal való kapcsolata. Egy élce a látogatni kívánó Hász István püspökről (I: 60.), vagy az imakönyvről (I: 322.), Mécs Lászlónak mint „prima-donná”-nak említése (I: 631.), az „olcsóbb” Balázs-napi gyertya körüli huzavona (I: 637.) e kapcsolatnak mindenesetre előnytelenebb oldalait mutatják. Van ugyan bizonyíték arra is, hogy a katolicizmust tünteti ki „a szabadság tiszteleté”-vel (II: 410.), vagy a megismerés számára biztosított legkedvezőbb lehetőségeivel (I: 296.) – ám ezek a jellemvonások inkább egy Babits által óhajtott hitrendszerre ütnek, semmint a valóságosra. Költőnknek a katolikus hagyományhoz való kötődését – okkal vagy ok nélkül – tüzetes elemzés eddig még nem tárgyalta. A *Beszélgetőfüzetek*ben szereplő számtalan e tárgyú megjegyzés minden bizonnyal hozzásegíthet, hogy e sokat kerülgedett kérdéshez immár közelíteni lehessen.

A nemzet történeti sorsfordulóira is esik egynéhány megjegyzés a *Beszélgetőfüzetek*ben. A Darányi-kormány „Pacifista és antihitlerista akkordjait” (I: 200.) méltányolva, mikor pedig kitör a világháború, a Teleki-kormány „nagyszerű lavírozását” (II: 9., 133.) dicsérve sem feledi Babits, hogy elközelget „*Finis Hungariae*” (I: 428.). Az Anschlusst ennek első jeleként érzékelte, az újjászervezett Darányi-kormányzatról az volt a véleménye, hogy „asszimilálódni fog a hitlerizmus szelleméhez” (I: 455.) „*Eltűnünk, elpusztulunk* a nagy német

árnyékban” – írta (I: 533.) A *Beszélgetőfüzetek* egésze a maga szakadozottságában ugyanazt kérdezi, mint az *Özönvizet, köössőt* . . . :

Isten talán megszánna még:
ember nincs szánni a magyart.
És már azt kérdezik tőlem álmaim:
milyen lesz magyar nélkül a világ?

A magyarság értékeiért való aggodást fejezik ki azok a többször átvájtott sorok, melyeket Babits 1940 végén vetett papírra, interjúnak szánva egy pozsonyi lapnak:

„Magyarság csak egy van, de hányféle színt tud öltetni ez a magyarság. A magyarságnak lényegéhez tartozik hogy tarka és sokszínű. Én a lankás Dunántúlról jöttem, de ajkamon van Erdély levegőjének íze is, s orromban a Mikszáth hegyi rétjeinek illata. A hegyvidék magyarja viszont magában hordja az alföldet, akarva, nem-akarva – hisz kívülről tudja Petőfi verseit. Ilyen a magyarság, mint egy gyűrű ékköve, melynek minden lapja és éle külön színben csillog s mégis egy az egész. S úgy hordozzuk lelkünkben, mint a mesebeli testvérek ujjukon a gyűrűt amelyről egymásra ismernek.” (II: 281–282.)

A nemzet sorsán való töprengés készteti Babitsot arra, hogy *Beszélgetőfüzeteiben* megerősítse 1931-es *Szellemtörténet* című tanulmányának egyik fő gondolatát, még egyszer „kipellengérezve . . . a történelmi és politikai relativizmust” (II: 164–165.). E bejegyzéséből tudjuk, milyen örömmel vette tudomásul Szekfű Gyula történetiszemléletének elmélyülését.

III. A *Beszélgetőfüzetek* megjegyzéseinek zömét kétségkívül az irodalmi tárgyúak teszik ki. Három fő tételt képeznek ezek. Az egyikben Babits saját fejlődéséről és műveiről vall, a másikban az európai irodalomról, a harmadikban a régi és a kortárs magyarról.

A *Beszélgetőfüzetek*ből tudjuk meg például, hogy a létfilozófiákra éhes fiatal költő Hérakleitoszról alkotott képét Theodor Gomperz bécsi filozófiatörténész *Griechische Denker* (1896) című „nagyszerű könyvé”-nek a Sztoikusról szóló fejezete alapozta meg (II: 134.). Az ön-magában jelentéktelennek látszó, mégsem elhanyagolható adatot a legújabbban megjelent Babits-monográfia máris érvrendszerébe építhette (Rába György: *Babits Mihály költészete*. 1903–1920. Bp. 1981. 26. és 576.).

A filozófiai ösztönzéseknél maradva: a *Beszélgetőfüzetek* megjelenése előtt is nyilvánvaló volt, milyen meghatározó jelleggel irányí-

totta Schopenhauer bölcselete költőnk gondolkodását, s egyszersmind a *Nyugat* első nemzedékéét. Legközvetlenebb méltánylás azonban itt található a német bölcselkedőről, s ennek érvényét erősíti az, hogy az ifjúkori Schopenhauer-lázat higgadtabb formában, de maradéktalanul folytatja:

„Mikor olyan idős voltam, mint te – írta Weöres Sándornak –, divatban volt itt Pesten a *Bagavath-Gita* . . .

Szörnyű unalom és smonca. De úgy rajongtunk érte, mintha a világ titka benne volna . . .

De micsoda mélység Schopenhauer egyetlen mondata az egész *Bagavath Gita*hoz képest!

Mennyivel több van benne.

Nem olvastad. Az egészet kell olvasni. Én Schopenhauert a világ egyik legnagyobb szellemének tartom ma is. Pedig ez is ifjúkorom divata volt. De ez nem fakult, sőt!” (II: 59–60.)

Saját műveiről – érthetőleg – keveset beszél Babits, vagy nem beszélhetett olyan kivételes figyelmű látogatónak, mint az előbbi részletben Weöres Sándornak. Egyetlen alkalom készítette jelentősebb szembesülésre, mégpedig annyira, hogy vissza-visszatért rá még sokáig: 1938. II. 21-én sugárzott költői estje a rádióban, melyhez Illyés Gyula – a *Beszélgetőfüzetek*nek a Weöreséhez fogható másik „főszereplője” – készített bevezető előadást (I: 198. és sk.).

Több helyen találkozunk viszont más művészi pályák, jelenségek értékelésével.

A *Beszélgetőfüzetek* nem sokkal *Az európai irodalom történetét* követő évekből maradt ránk. Ennek megfelelően számos megjegyzése irodalomtörténetét ismétli. Meglehetősen ellenszenvvel – jóllehet, bizonyára újraolvasása nélkül – ítéli meg az *Ószövetséget*, akár előbbi könyvében, „sok komikusan ható, sőt ellenszenves és erkölcstelen dolog” (I: 610.) fedezve föl benne. Dante, Shakespeare, Pascal, Goethe, Proust a *Beszélgetőfüzetek*nek is ünnepeltjei, ha sokszor pár szó erejéig is. Az újabb irodalmat olvasva Babits érdeklődik Gorkij iránt, unja viszont Huxley apostolságát. Elsősorban franciákat olvas, de Mauriac Pascal-tanulmányáról úgy véli, „semmi újat sem mond Sainte-Beuve után” (I: 650.), Francis Jammes-ot „modorosnak” tartja (I: 533.), Julien Green *Leviathánjában* pedig csalódik előző művei után.

Jóval több a magyar irodalmat érintő célzás, utalás. Jókait láthatólag nem sokra becsüli Babits (II: 158.), Eötvös elbeszéléseinek olvasásáról pedig inkább lebeszelné kislányát (II: 96.). Mikor viszont a *Rajongók*

Móricz-féle átírása napvilágot látott, figyelemre méltó szavakkal adózik – Illyés előtt – Kemény Zsigmondnak:

„Ép nemrég olvastam újra.

Nagyszerű ma is.

Az elején van egypár naivul romantikus részlet, de aztán oly modern és komoly lesz!

Annyi világ és politikaismeret, emberi bölcsesség és rosszmájúság van benne!

Egyoldalú, de kitűnő. Persze, a *Forradalom Után* kissé mosakodás is, s ez nem válik előnyére.

Nagy agy!

Épen gondoltam rá hogy bekötöttem, hogy olvasni tudjam

Ez az igazi „dekadens” író. Ma már egy kicsit *vieux jeu*” (II: 195.)

Adyról két alkalommal, összefüggően nyilatkozik. Róla szóló tanulmányaihoz képest persze jelentéktelen részletek ezek, megjelentetésük mégis örömdetes, minthogy korrigálja eddigi szövegváltozatait (Basch Lóránt, *Studia Litteraria*, 1964. 79–89. és Gál István, *Babits Adyról*, 1975. 267–270.)..

A *Beszélgetőfüzetek* élő írókkal foglalkozik legtöbbit. Nem kétséges, közülük Weöres Sándorral „beszért” legközvetlenebben, e kétszeri, hosszas társalgás Babits költőiskolájába is bepillantást enged. Nagyobb szerepe van az esetleges véleménynyilvánításnál mindannak, ami főként a Baumgarten-díjak körüli vitákban merült föl, így érdemes elolvasni Fodor József, Hajnal Anna, Kolozsvári-Grandpierre Emil és Takáts Gyula frappáns jellemzéseit. Érdekes adalék lehet elfogultságára Kosztolányi és Tóth Árpád szembesítése: „Kosztolányi átfogóbb, erősebb, nagyobb akaratú szellem s gazdagabb költő. De Tóth Árpád mégis igazabb, költőbb, a maga szerénységében is” (II: 186.). Másutt Somlyó Zoltánt „nem egészen-sikerült Kosztolányinak” nevezi (II: 187.).

De nem kivonatoljuk tovább a *Beszélgetőfüzetek* tartalmát, bármennyire igazat adunk is Thibaudet ama megfigyelésének, hogy művészeknek művészekről írt soraira minden körülmények között figyelmesnek kell lennünk – különösen, ha jelentős művészeknek jelentős művészekről szóló sorai ezek. A bőséges jegyzetapparátussal, függelékkel és névmutatóval ellátott kiadvány fontosabb tételeit kiemelve azt szeretnénk volna érzékeltetni, hogy akkor tölti be az hivatását, ha nem is annyira önmagára, hanem Babitsnak formát kapott műveire irányítja tekintetünket. (Szépirodalmi, 1980.)

REISINGER JÁNOS

ERDÉLYI LEVELESLÁDÁK*

Örvendetes tünete a romániai magyar irodalomnak, hogy az utóbbi években egyre nagyobb érdeklődéssel fordul saját múltja felé. Autonómiájának és öntudatának erősödését is mutatja ez egyben. A szintézis azonban mindaddig még mindig korai volna, míg a legfontosabb dokumentumok együtt nincsenek. Az ember persze azt hinné, hogy egy 60 éves irodalom történetének dokumentumait összegyűjteni igazán nem nagy feladat. Csakhogy ez a hatvan év viharosabb volt mint szerencsésebb korszakokban hatszáz. A dokumentumok összegyűjtése ennek megfelelően még húsz évre vonatkozólag is nagyon nehéz munka lehetett – mint azt Marosi Ildikó, a Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelezésének szerkesztője írja. Irodalomtörténetírásunk szerencséje, hogy Marosi Ildikó apjának, Molter Károlynak aránylag éppen maradt hagyatékára alapozhatta gyűjtőmunkáját. Némileg könnyebb volt a helyzete Szabó Zsoltnak, aki Benedek Elek levelezésének nagy részét a család birtokában, illetve a Petőfi Irodalmi Múzeumban találta meg, és akinek munkája csak az első öt esztendő anyagát fogja át. Visszaemlékezések, antológiák már eddig is szép számmal születtek, levelezéskötet azonban tudtommal Gaál Gáborén kívül még nemigen.

Ezért kell nagy örömmel üdvözölni az Erdélyi Helikon kétkötetes levelesládáját, mely 1924-től 1944-ig írt leveleket tartalmaz, valamint az erdélyi irodalom nagy öregének, Benedek Eleknek 1921 és 1925 közötti levelezését. Mindkettő 1979-ben a Kritérionnál jelent meg.

Ha régebben szó esett az Erdélyi Helikonról, főleg a Korunkkal szembe állítva beszéltek róla, és az összehasonlításból természetesen a Korunk került ki győztesen, mivel kétségtelenül az volt a társadalmi problémákban gazdagabb, haladóbb szellemű lap. Csakhogy a két folyóirat nem mérhető össze, nemcsak azért, mert mindkettőnek más volt a profilja, hanem azért sem, mert a Korunk munkatársai legalább fele részben a hazai, a csehszlovákiai és az emigráns progresszió soraiból kerültek ki, míg az Erdélyi Helikon leginkább erdélyi szerzőket közölt, és így a lapra természetszerűleg a kisebbségi sors, az erdélyiség nyomta rá bélyegét.

Hitelesebb Szentimrei Jenő párhuzama, ő ugyanis mindkét lap munkatársa volt, és így ír erről 1929-ben: „A Korunk és az Erdélyi Helikon nem egymással ellentett, de *egymást kiegészítő* munkát folytatnak. A

*A *Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh Levelesládája (1924–1944)* I–II. Közzéteszi Marosi Ildikó. – Benedek Elek irodalmi levelezése I. 1921–1925. Közzéteszi Szabó Zsolt.

Korunk munkája egészen nyugodtan kiegészítheti az Erdélyi Helikon munkáját az erdélyi gondolat éppen eléggé tág keretei között. Olyanformán valahogy, ahogyan annak idején a kimondottan szépirodalmi tartalmú Nyugatot mintegy betetőzte a társadalomtudományt művelő Huszadik Század.” (I: 26.) És érdemes ideiktatni egy mai, óvatosabb, de ugyancsak autentikus véleményt, Kántor Lajosét: „És jelentett a Kuncz-féle helikonizmus színvonalat, etikai és esztétikai igényt. Ezért nem múlt el fölötte végérvényesen az idő, ezért lehet, ezért érdemes – a jól ismert, alapvetően fontos Gaál Gábor-i folyóirat koncepció mellett – Kuncz Aladár folyóiratstruktúráján is ugyanilyen komolyan elgondolkozni. Kritikával, illúziómentesen – de szakítva a dezilluzionálással.” (Életünk 1981 6. 540.)

Az erdélyi irodalom első közösségi magáraeszmélésével 1924-ben született az Erdélyi Szépmíves Céh, mely az írók súlyos kiadási gondjainak enyhítésére jött létre Kós Károly ösztönzésére. Két évre rá alakult a Helikon íróközösség, melyet Kemény János áldozatkészsége hívott életre és tartott fenn azzal, hogy évenként összehívta tanácskozássra az erdélyi írókat marosvécsi otthonában. A levelesláda közli ezeknek a tanácskozásoknak a jegyzőkönyvét is. Ezekben a tanácskozásokon született meg a helikoni írók önálló folyóiratának, az Erdélyi Helikonnak a terve is, mely 1928-ban indult.

A levelek a gyűjtés objektív okokból keletkezett hiányosságai ellenére is jól mutatják azt a hallatlan erőfeszítést, melyet az erdélyi irodalom hőskorában az írók a magyar kultúra terjesztése érdekében kifejtettek. Sajnos azonban arra is fény derül a levelekből, hogy éppen a nyomorúságos kiadási viszonyok miatt mennyi széthúzás, vádaskodás, gyanúsítgatás is zavarta a romániai magyar írók együttműködését. Ez az állapot egy ponton odáig vezetett, hogy 1933-ben szakadás állt be a Helikon írói között, s azok egy csoportja megalapította az EMÍR-t, az Erdélyi Magyar Írói Rendet. (I. 380.)

A Berde Mária kezdeményezésére, Tabéryval és Olosz Lajossal együtt létrehozott új egyesület természetesen szintén nem vált be. A Helikkal nem szakítottak, csak a Szépmíves Céhhel, a kiadóval. Ez is arra vall, hogy a személyes ellentétek mellett főként a kiadási lehetőségek szűkössége, az anyagi gondok okozták a nézeteltéréseket. De az új egyesület sem volt képes komoly javulást hozni, így aztán nem csoda, ha az egyik csatlakozó, Bárd Oszkár már egy év múlva bejelenti kilépését, fából vaskarikának minősítve az új kiadót. (II. 27.) Hogy milyen sivár volt az erdélyi író anyagi helyzete és kiadási lehetősége, arra jó példa Karácsony Benő egyik levélbeli közlése Bárd Oszkárnak: „Nagyszabású terveket viszek a begyemben, irodalmi terveket: operettet szeretnék írni. Valami kiadás bárgyúságot hazai gitárral, szívhöz szóló

jelenetekkel és legalább annyi tantiémmel, hogy télikabátot vegyek a feleségemnek. Tíz éve ígérem neki.” (I. 346.) Pedig 1932-ben Karácsony Benő már több sikeres regény szerzője volt.

A kiadási gondokon az sem segített komolyan, hogy 1928-ban a Céh szerződést kötött a budapesti Athenaeummal, hiszen az Athenaeum üzleti vállalkozás lévén, különösen a gazdasági válság éveiben nem nagyon vállalta az ismeretlen erdélyi írók kiadásának kockázatát. (I. 136.) Csak később, 1934–35-ben a Révai cég ügyes propagandája, a halinába kötött erdélyi irodalom hozott némi anyagi fellendülést.

Az irredenta Magyarország irodalmi hivatalosságáa azonban nemcsak hogy nem segített kiadási gondjaikon, de sorozatosan támadta a fiatal erdélyi irodalmat. Először Makkai Sándor Ady-könyvét, a *Magyar farsorsát* kezdte ki Szász Károly, és védte meg Benedek Elek. Ehhez a vitához kapcsolódott Berzeviczy Albert, aki a Kisfaludy Társaság közgyűlésén az Ady-kultuszt az erdélyi és csehszlovákiai magyarság legnagyobb veszedelmének mondta, amely szerinte az elnemzetietlenedés veszélyét hordozza magában. Még az erdélyi származású Ravasz László is túlmodernséggel vádolta meg az erdélyi irodalmat. Mindezekre a vádakra az erdélyi írók azzal válaszoltak, hogy a Kosztolányi-féle Ady-revizíó idején egységesen álltak ki Ady mellett. Korrektül közölték ugyan a Keleti Újságban Kosztolányi írását, de Reményik és Kuncz Ady mellett állást foglaló interjút is és az Ellenzékben Kádár Imre cikkét. (I. 208–209.) (Sajnos mindhárom hiányzik az Ady-bibliográfiából.)

A Horthy-Magyarország nagyobb dicsőségére még személyükben is üldözték azokat a progresszív erdélyi írókat, akik felemelték szavukat a magyarországi kommunistákat sújtó statáriális eljárás ellen a Sallai-Fürst ügyben. Az erdélyi származású Karikás Frigyes védelmében aláírt tiltakozás miatt Molter Károlyt eltiltották a magyar rádióban való szerepléstől. Ugyancsak Molter Károly volt a célpontja 1938-ban annak a fasiszta ízü támadásnak, melyet a Kelet Népeben intéztek ellene „idegen származása” miatt (II. 207. és 437.)

Az ilyen otromba beavatkozásokkal és retorziókkal szemben az erdélyi írók egységesen foglaltak állást. Annál többet vitatkoztak azonban egymás közt. Vitáik tárgya többnyire az erdélyi irodalom hivatása és autonómiája volt. Berde Mária az ún. „Vallani és vállalni” vitában már 1929-ben felveti az erdélyi irodalomban elszaporodott történelmi regény funkciójának kérdését. Vajon az-e a célja, hogy írója visszahúzdjon a múltba, vagy az, hogy a jelen kérdéseit segítsen megoldani. A legsúlyosabb problémájuk azonban az ún. transzilvánizmus, a külön erdélyi sors formálta erdélyi lélek fenntartása volt. Hogy vajon az új uralmi rendben megőrizhető-e az erdélyi magyarság saját hagyományai-ban önálló entitásként, egyformán kötődve az anyaország magyarságá-

hoz és az új állam többi nemzetéhez. Mikor Makkai Sándor 1936-ban átköltözött Magyarországra, Reményik Sándor, aki akkor már régen megtagadta volt Végvári korszakát, megrendítő levélben cáfolja Makkai pesszimizmusát. Makkai búcsúírása ugyanis azt sugalmazta, hogy az erdélyi magyarság léte súlyos veszélybe van, mert nemzeti élet csak saját szuverén nemzeti államban képzelhető el, és a kisebbségi lét a horizont elszürkülését, a szellem eltorzulását jelenti. Mindez Reményik szerint ellenkezik a transzilvanizmus elvével, melynek értelmében „nemzet és állam nem szükségképpen egy, sőt a nemzet államtalan formája mélyebb, tisztultabb, bensőségesebb, keresztyénibb, etikaibb lehet, mint az állami, tehát politikai formája”. Makkai „nem lehet”-ére Reményik nemcsak régebbi versének *Ahogy lehetével*, hanem egy határozott és kemény „kell”-lel válaszolt (306 sz. levél és jegyzete). Más értelemben gyakori volt a vita a transzilvanizmusról a Korunk és az Erdélyi Helikon, Gaál Gábor és Kacsó Sándor között is.

Az Erdélyi Szépmíves Céh programjában kezdettől fogva jelen volt az együtt élő népek közötti megértés gondolata. Ennek értelmében az Erdélyi Helikon gyakran közöl román és szász anyagot, a helikoni összefüggésekre pedig meghívják a román és szász írókat is. Feladatuknak érezték a szociográfiai irodalom támogatását, kapcsolatot teremtettek az Erdélyi Fiatalok csoportjával, akik mint köztudott, a magyarországi falukutatókkal és a szegedi fiatalokkal egyetértésben dolgoztak. És támogatták a rokon művészeteket is, a Barabás Miklós Céhbe tömörült képzőművészeket. A színvonalas magyarországi irodalommal sem szakadt meg a kontaktusuk még Kuncz Aladár halála után sem. A hazai írók jelentős része, Babitstól Szerb Antalig rendszeresen szerepel is az Erdélyi Helikon hasábjain.

Az Erdélyi Szépmíves Céh elévülhetetlen érdeme, hogy életre hívta Szerb Antal irodalomtörténetét. Ugyanakkor, mikor itthon egymás után jelentek meg a különböző súlyú és méretű „Pintérek”, addig Erdély új szempontú, „a mai idők szellemének megfelelő” irodalomtörténet megírását sürgette és segítette elő pályázatával. Olyan irodalomtörténetet akartak életre hívni, melynek „jóvá kell tennie mindazokat az igazságtalanságokat, amelyek irodalom- és haladásellenes célszabályok révén kerültek be egyes írók, művek vagy mozgalmak megítélésébe”. Éppen ezért a próbafejezetnek Eötvös Józsefről és Ady Endréről kellett szólnia. Az is a pályázat feltételei közé tartozott, hogy az erdélyi irodalom különös súllyal legyen képviselve. És bár a bírálók szerint Szerb Antal irodalomtörténete ennek a követelménynek nem teljesen felelt meg, mégis egyhangúan az ő pályázatát fogadták el nyertesnek, ami egyértelműen a bírálók (Makkai Sándor, Molter Károly és Babits Mihály) abszolút kvalitásérzékére vall. Nem lenne érdektelen egyszer

egy olyan kiadást készíteni Szerb *Magyar irodalomtörténetéből*, mely a keletkezés körülményeit és az azzal kapcsolatos egész levelezést is közzé tenné.

Nemcsak a Korunk és nemcsak a magyar forradalmak Erdélyben menedéket talált emigránsai, hanem az Erdélyi Szépművés Céh gárdája és az Erdélyi Helikon írói is tanúsítják, hogy a magyarországinál összehasonlíthatatlanul demokratikusabb légkör uralkodott a két háború között Erdélyben. Bizonyítják ezt a kötet 1940 utáni levelei is. A fasizálódó Magyarországhoz való visszacsatolás kiszabadította ugyan Észak-Erdély magyarságát a kisebbségi helyzetből, de demokratikus hagyományaik jócskán megnehezítették beilleszkedésüket egy antidemokratikus, fasizálódó társadalomba. A Helikon kétségbeesetten igyekezett megőrizni önállóságát a központi kultúrpolitikával szemben. És ismét Reményiket idézzük, aki nem tudott örömdát küldeni a visszacsatolásról, mert – mint 1940 nov. 4-i levelében írta: „Egyelőre szinte több szomorkodni, mint örülni valót látok . . . Csak egyet üzenhetek: a Lelket, az *erdélyi* magyar lelket kioltani ne engedjétek senki által.”

Aztán egyre inkább elsorvadtak a helikoni találkozók. 1940-ben és 41-ben meg sem tartották. 1942-ben még egyszer elmentek Marosvécsre, de már csökkent létszámmal. Utoljára 1944 márc. 29-én jöttek össze Kolozsvárt. Erről a találkozóról már csak kéziratban maradt feljegyzés készült, mely inkább szaggatott segélykiáltáshoz hasonlít, mint jegyzőkönyvhöz. „Az anyaországban van mód ellenzéki magatartásra, Erdélyben bizonyos szellemi megszállás alatt tartanak. Egy egységes ellenzékét!” „Az írók az erdélyi életben nyerjék vissza azt a súlyt, ami kiesett a kezükből.” „Nem látszik követendő célnak, hogy egyes erdélyi nagybirtokosok visszaveszik birtokaikat. S ezekről a »nemzeti fegyelem« miatt nem szólhatunk.”

Végül álljon itt Tamási Áron egyik, 1944. márciusi levelének fájdalmas sóhaja: „Sok minden aggaszt, s nem tudunk segíteni. Hovatovább egyetlen cél marad csak: emlékeztetőül a nemzeti és egyéni becsület védelme.”

*

A jegyzetek általában pontosak és informatívak. Néhány adathiba itt is óhatatlanul becsúszott (pl. Benedek Marcell halálózási éve nem 1960, hanem 1969). Nem értjük az ilyen jegyzeteket, mint „Bang – tollhiba” (41. sz. levél), de vajon mi helyett? Helyenként kissé szűkszavú a jegyzetelő. Több információt szerettünk volna kapni Reményik temetéséről és Bárd Oszkár haláláról. De mindezek olyan kifogások, amilyeneket minden jegyzetapparátus ellen kapásból lehet emelni. A lényeg az, hogy a jegyzetek igen tanulságosan egészítik ki a leveleket.

*

Nem meglepő, hogy Benedek Elek levelezése sokkal kevesebb szenzációval szolgál. Mindenekelőtt azért, mert túlságosan szűk időhatárokat ölel fel 1921 és 1925 között. Az útkeresés, a magukra eszmélés éveit voltak ezek. Főleg a Cimbora fenntartásáért folyó hősi küzdelem és a szerkesztés körüli apróbb-nagyobb problémák a levelek témái. Mind-egyikből kitetszik az a nagy tisztelet és szeretet, mellyel az erdélyi írók, a lap munkatársai és olvasói a szerkesztő Benedek Eleket körülvették. Különösen szépek és megrázóak Tamási Áron Amerikából írt levelei.

Egy-két fontos értesülést ugyan ezekből a levelekből is meríthetünk, mint pl. Ignotus kiutasításának körülményeit. De nem eshetett még szó arról az értelmetlenül sértő eljárásról, hogy Benedek Eleket nem hívták meg a helikoni találkozókra, már az első, 1926-i alakuló ülésre sem, pedig az ekörüli levelezés bizonyára érdekes tanulságokkal szolgál majd. A Makkai Sándor Ady-könyvének és Tamási Áron Szűzmáriás királyfi c. regényének védelmében írt cikkeket követő viharok is minden bizonnyal lecsapódtak a levelezésben, és remélhetőleg ezek is olvashatók lesznek a várhatóan hamarosan megjelenő folytatásban. (A szerkesztő 1981-re ígérte a befejező részt.) Ezért a teljes levelezésről írunk majd részletesebben, mert csak ebből kerekedhetik ki hitelesen Benedek Elek írói pályájának utolsó heroikus korszaka. (Mindkettő a Kritikon kiadása 1979-ben)

VEZÉR ERZSÉBET

FEHÉR IMRE: A FELEDÉS HOMÁLYÁBÓL

SZÉLPÁL ÁRPÁD
HAZAI IRODALMI MUNKÁSSÁGA

Könyve befejezésében Fehér Imre így foglalja össze munkája lényegét: „Célunk nem az volt, hogy alapvetően átforgasszuk az irodalomtörténet Szélpál Árpádról kialakított képét és értéktételét, inkább csak az, hogy ezt a képet teljesebbé és árnyaltabbá tegyük.”

Az igazság az, hogy Fehér Imre monográfiája előtt az irodalomtörténetnek nem volt Szélpál Árpád munkásságának egészéről kialakított képe. A Magyar Irodalmi Lexikon ugyan önálló szócikkkel foglalja össze munkásságát, a hatkötetes *A Magyar Irodalom Története* c. szin- tézis azonban csak jegyzetapparátusában szerepelteti, – cikkeivel, kriti- kaival, amelyet mások munkásságáról írt. Az irodalomtörténetírás leg- feljebb munkásságának egyes momentumaira figyelt föl: így az

1919-beli szereplésére, mint Kassák tanítványára, aki mestere oldalán szembefordul a Ma hasábjain Kun Béla sommás ítéletével, amely a magyar avantgarde-ot a burzsoá dekadencia termékévé degradálta. Újabbban Agárdi Péter tanulmánya emelte ki Szélpál Árpád kritikus tevékenységét, mint olyan teljesítményt, amely az elsők között mutatta meg József Attila helyét századunk magyar költészetében.

Fehér Imre monográfiája a teljesség igényével fordul Szélpál Árpád munkássága felé. Bemutatja a környezetet, a századforduló Törökszentmiklósát, ahol a gyerek- és ifjúkor élményein túl a tollforgatás első tapasztalatait szerezte. Részletesen szól a magyar avantgarde-dal való találkozásáról, hogyan került a Ma sodrába; ismerteti *Tüntetés* (1918) címmel megjelent verskötetét és a Tanácsköztársaság alatti tevékenységét. *A reménytelenség ideje* c. fejezetében leírja a bukást követő tíz hónapos börtönbüntetését, költői elhallgatását, majd újrakezdését *Hűz vers* (1927) c. kötetében.

A monográfia második fele a húszas és harmincas éveket tekinti át, amikor is a költő átadja helyét az újságírónak, szerkesztőnek, szervezőnek, teljesen új adatokban mutatva be Szélpál Árpádot, mint a Népszava munkatársát, és a munkáskórus-szavalókórus mozgalom egyik vezetőjét. Külön fejezetek foglalkoznak Szélpál Árpád riportjaival és szociófotóival, illetve rendkívül szerteágazó irodalmi, képzőművészeti, valamint színházi és filmkritikáival. A zárófejezet azt a munkát írja le, amelyet Szélpál Árpád a Periszkóp, a Népszava naptárak és Májusi Emléklapok szerkesztőjeként végzett.

A kötetet részletes bibliográfia egészíti ki, amely időrendben felsorolja Szélpál Árpád valamennyi művét, sajtópublikációit.

Fehér Imre tárgyalási módja pontos és korrekt. Az első fejezet szociográfiai részletességgel eleveníti fel Törökszentmiklós társadalmát és szellemi életét. A továbbiakban találó és korszerű elemzését kapjuk Szélpál Árpád költeményeinek. Az egyes versek részletező bemutatása mellett a szerző jó arányérzékkel helyezi el Szélpál Árpád líráját a magyar avantgarde kísérletei közt, Kassák Lajos követőjeként jellemezve őt. Első, forradalmian lángoló korszakában (*Tüntetés*), de költőileg lehangolt korszakában is (*Hűz vers*). Megjelölve ugyanakkor azokat a vonásokat is, amelyek mesterétől eltérően költészetét a „szelídített expresszionizmus” körébe utalják. Ezt a gazdag tárgyismeretet látjuk viszont Szélpál Árpád későbbi munkásságát bemutató fejezetekben is: a kórusmozgalomban végzett munkája kapcsán kitekintést nyerünk az egész korabeli szavalókórus mozgalomra; a szociófotók kapcsán hasonló módon tájékozódhatunk a magyar fotótörténet korabeli szelében. S ugyanezt láthatjuk kritikai munkásságának megvilágításakor is,

ahol teljesítményét ugyancsak az egészhez: a korabeli marxista kritika egykori színvonalához mérten érzékelhetjük.

Ami hiányérzetet kelt: a gondosan és szakmai tisztességgel elvégzett részelemzések mögül nem látjuk eléggé az élő embert, illetve magatartás változásainak rugóit, indokait. Azt ugyanis, hogyan lett a minden párt-kötöttséget elvető anarchista színezetű költőből végül is a Magyar Szociáldemokrata Párt fegyelmezett tollú riportere és kritikusa; mik voltak azok a jelenségek, amelyek ezt a változást előidézték és végső soron költői érdeklődését is egyre inkább a valóság hétköznapi tényei felé fordították.

Egyéb kritikai megjegyzéseink a kötet függelékében található bibliográfiai mellékletre vonatkoznak, amely anyaggyűjtésében lelkiismeretes, ám némi „csiszolással” formailag is tökéletesebb lehetett volna.

*

E melléklet teljességre törő anyaggazdagsága indít bennünket arra, hogy rövid kiegészítésképpen felhívjuk a figyelmet Szélpál Árpádnak arra a munkásságára, amelyet az 1927-ben indult Pártszervezet c. „társadalmi folyóirat”-ban végzett. E meglehetősen elfeledett lap a Magyarországi Szociáldemokrata Párt hivatalos közlönye volt és alcímével ellentétben szabálytalan időközökben, de évente legfeljebb tizszer jelent meg. Célja a belső pártélet összefogása és összehangolása volt, különös tekintettel a munkásoktatás, a természetbarát és kórusmozgalomra. (Nem tartozik szorosan ide, de mégis megemlíti, hogy ilyen szempontból még nagyon sok felfedezni valót tartogatnak a kutatás számára Braun Soma cikkei, elemzései, amelyek majd minden számban fellelhetők.) A lap felelős szerkesztője szinte mindvégig Farkas István volt. A szerkesztés gyakorlati munkáját azonban 1931 decembere és 1935 januárja között Szélpál Árpád végezte. Pontosan az igazi értékek szóhozjuttatásának azzal a szándékával, amely a Népszava szerkesztése közben is jellemezte: nyilvánosságot adva Földeák János, Kis Ferenc stb. verseinek, szemben a Szociáldemokrata Párt „házi költőjével”, Farkas Antallal.

A filológiai teljességért itt közöljük azokat a Szélpál Árpád írásokat, amelyek a Pártszervezetben jelentek meg:

A jövő májusok tégereit. (cikk) 1931/4.

Elnyomottak kórusa. (vers) 1931/5.

Nem rossz üzenet a háború. (cikk) 1932/3.

Pesti utca. (tárca) 1936/2.

Május emlék. (cikk) 1938/4.

*

Fehér Imre monográfiája Szélpál Árpád munkásságát csak 1939-ig, a költő-szerkesztő emigrálásáig tekinti át. A későbbi évekről, párizsi munkásságáról csak utalásokban értesülünk. Jó és hasznos lenne, ha a szerző a továbbiakban Szélpál Árpád e későbbi munkásságát is bemutatná. (Városi Könyvtár. Törökszentmiklós. 1981. – Helyismereti Füzetek. 8.)

LAKATOS ÉVA

SOMLYÓ GYÖRGY: SZERELŐSZÖNYEG

A cím arra utal, hogy a kötet írásai elsősorban az írói műhelymunkával kapcsolatosak. Az ilyen munka pedig rendkívül szerteágazó, s aligha mondható szorosan szakosítottnak. Az írói-költői témák, s ez köztudott sajátosságuk, korántsem csupán az irodalomból származnak, még Somlyó György esetében sem, akinél a kulturális élményeknek a megszokottnál nagyobb szerepük van. Ezért nem is vállalkozhatunk a gazdag tartalmú kötet egészének áttekintésére. Igen szélesek a gyűjtemény időhatárai is: a fiatalkori írásoktól napjainkig terjednek.

De haladjunk sorjában. A különböző tartalmú, célú, műfajú írások valamilyen módon összefüggnek egymással, illetőleg felismerhető témacsoportokba rendezhetők. Somlyó György igen leleményes szerkesztője saját kötetének, írásait két nagyobb részre osztja: a személyes-életrajzi jellegűeket *Élet* címmel látja el, a szűkebb értelemben vett műhelytanulmányok, vallomások pedig *Pálya* címen szerepelnek.

Minden költő vagy író esetében, még ha talán kevéssé szeret is önmagáról, privát életéről szólni, meghatározó jelentősége van a családnak, szülőföldnek, gyermekornak, az ifjúság pályakijelölő eszméléseinek. A Balatonvidék, a költőapa fővárosi élete, az első öntudatos művészi vallomások (*Omega-füzetek*) a főbb tárgyak az írások e csoportjában. S aztán később az elhatározó nagy élmény: Párizs. Ez ugyan nem mondható egyedülállónak a magyar irodalomban, de bizonyos, hogy ez a sokarcú város szinte egyénre szabottan bővölte meg a falai között tartózkodókat. Ám Somlyónál korántsem beszélhetünk valami szokványos Párizs-élményről, hiszen tevékenységének egésze a francia kultúra, szellem, irodalom, művészet kitűnő és bensőséges ismeretéről tanúskodik, s ily módon egy igen tudatos szemlélet részeként fogható fel.

Annak a nemzedéknek, amelyhez Somlyó György is tartozik, nem adatott meg, még kulturális vonzalmaiban sem, az egyfelé orientálódás luxusa. A kelet-európaiság a háború utáni helyzetben nem pusztán

történeti-geográfiai vagy akár gazdasági-kulturális adottság csupán, hanem a társadalmi rend újdonsága is, a kialakulás minden járulékával, a történeti léptékű haladás és a keletkező konfliktusok minden feszültségével együtt. Új problémák az irodalomban, új tájékozódás a politikában, jellegükben megváltozó kulturális kapcsolatok: ezeknek az időknak emlékét, hangulatát idézik fel a *Visztula sellője* írásai.

Míg az említett írásokban bizonyos hangsúlyt kap az önéletrajzi, személyes jelleg, a kötet nagyobbik részét alkotó *Gondolat* témakörei már szorosan az irodalomhoz kapcsolódnak. Szó esik a skót balladákról csakúgy, mint a kedvelt francia költőről, Valéry-ről, sőt irodalmunk egyes vitatott kérdéseiről is. Különös elevenséggel hat – s e körülményhez bizonyára hozzájárul, hogy e téma mostanában nagy népszerűségnek örvend, s számos hasonló tárgyú írás jelenik meg – a *Vita Lukács Györgyről és a vitáról* című cikk, amely Lám Leóval, a később Lázár György néven ismert pedagógiai szakíróval polemizál, egy akkoriban oly jellegzetes mentalitás képviselőjével. Az emlékezetes írások közé tartozik a Csanádi Imrével folytatott vita is az irodalom és „valóság” sajátos kapcsolatáról, a polémia szorosabb tárgyán túlmutató tanulságokkal.

A *Tisztelgések* címet adta Somlyó György írásai azon csoportjának, amelyek lényegében tanulmányok, kritikák, megemlékezések. Kiemelkednek közülük az Adyról, Karinthy verseiről szóló írásai, illetőleg Weöres Sándor „Shakespeare és Velasquez szelleméhez” c. versének elemzése. Az elemzés főcíme: *Adalék „a világirodalom fogalmának ártértékelése” problémájához*. E cím már csak azért is jellemző, mert Somlyó, ha nem is értekezik folytonosan a világirodalom fogalmáról, mindig, a magyar irodalom részjelenségeit vizsgálva is, világirodalmi távlatokban gondolkodik. Emiatt vádak is érték, valamiféle urbánus kozmopolitizmus gyanúja, ami persze jórészt az irodalmunkban lapangó, időnként felszínre is törő indulatokra megy vissza, s nem megdöntött értéktételekre. Hiszen aligha tagadható, hogy Somlyó kitűnő irodalomértő, s ezen belül kiváló versértő, s ez aligha lenne elképzelhető széles körű műveltség, illetőleg intellektuális hajlamok nélkül. Ezért különösképpen tanulságosak még az olyan kurta írásai is, mint a *Jegyzetek a költészet lehetőségeiről* vagy a *Vers, kritika, fizika* címűek. Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy nemcsak költőként, teoretikusként, hanem kiváló műfordítóként is alkalma nyílik Somlyónak a költői alkotás műhelyproblémáival való mindennapi, bensőséges, elmélyült foglalkozásra, gazdag tapasztalatok szerzésére.

A kötet záró részében különböző beszélgetések, interjúk találhatók. Ezek mintegy összefoglalják a könyv különböző írásaiban bővebben kifejtettek lényegét. Az összefoglaló szándék egyébként – jelzésként –

szélesebb értelemben is kifejezésre jut az „Írószobám” című, Garai Gáborral folytatott beszélgetés szövegében. Somlyó nemcsak művelője, hanem alapos értője is a modern költészetnek. E körülmény nemcsak a tárgyú tanulmányainak olvastán nyilvánvaló, nem csupán a Füst Milánról szóló könyv bizonyítja, hanem egész költői, irodalomszervezői tevékenysége, úgyszólván minden megnyilatkozása, mondhatni az az egész szellemiség, amely személyiségéből árad. Mivel ez a jelenség korántsem mindennapos irodalmunkban, a kultúrával való ily mérvű átitatottság már-már affektációnak tetszhet. Pedig hogy mennyire objektív, szakmailag megalapozott és rendszeres Somlyó verskultúrája azt az e kötetben még csak jelzett, de időközben már napvilágot látott nagyszabású poétikai munkája, a *Philoktétész sebe* mutatja a legmeggyőzőbben. Ennek méltatása azonban egy másik recenzióra tartozik. (Szépirodalmi, 1980.)

WÉBER ANTAL

FODOR ANDRÁS: FUTÁRPOSTA

Fodor András *Futárposta* című kötetében a 70-es években publikált írásait adta közre. Akik közelebből ismerik a költő munkásságát, már várták is ezt a könyvét, amelynek nagyon nehéz pregnánsan meghatározni a műfaját, mert „van közöttük esszé, nyomozati jelentés, napló és útirajz, kritika és recenzió, vers- és fordításelemzés, nekrológ és elővezető prologus, körkérdésre fogalmazott válasz és publicisztikai jegyzet, műhelytanulmány és személyes emlékezés” — kalauzolja olvasóit a fülszövegben a szerző.

Ezek után, ha valaki azt hiszi, hogy ez az egymástól távol eső műfaji sokrétűség megkérdőjelezheti a kötet egységét, megnyugtathatjuk, erről szó sincs. A *Futárposta* koherenciájának záloga Fodor András meditatív jelenléte és az a meggyőződése, hogy a művészet kommunikatív szerepet tölt be az emberiség életében. A címzettek mi vagyunk, a névtelen olvasók. Látszólag talán paradox állítása, de úgy érzem, a szerző minden egyes írásában megmaradt lírikusnak. Olyan elmélyülten és érzékenyen bírál, amilyen árnyaltan és morálisan látja a világot. Hiányzik költészetében az indulatos fortisszimó. Ars poeticájának is tekinthetjük, amit Juhász Ferenc hangváltásáról ír: „... a mai költő feladata, hogy mindenáron szembenézzen a lét tébolyító távlatával, képtelenségeivel s győzzön rajtuk, ha másként nem, úgy, hogy tudomásul veszi a szabadság utáni sóvárgás heroikus reménytelenségét.” Az idézet befejező tagmondatát nem tudom elfogadni, különösen nem érzem érvényesnek

Juhász költészetére. Ez már a művészet haláltánca, zsákcúja. Ilyen terminológia után hogyan ítéljük meg Radnótit, vagy az eszménykép József Attilát, akiről több személyes vallomás is szól?

A 40-es évek második felében indult nemzedéktársai közül sajnos már néhányan – Kormos István, Nagy László és Simon István – lezárt életművet hagytak hátra. Hármójuk közül talán Kormos hiánya sajdul föl a legfájdalmasabban Fodor írásaiban: „Istennek fia volt-e, a merülő Atlantisz igéinek őrzője, tudója, napot, holdat, vizeket kezesítő Orpheus vagy a bevégezetlen küldetésű, Skorpió havában született, saját nyaktilóját fabrikáló önsorsrontó?”

Még túl közeli az az idő mindhármuk esetében, hogy pontosan fogalmazzon a barát, a pályatárs elvesztésekor szerzett seb még érzékeny. Sorsuk, megszenvedett hitük, megosztott sikereik és lakásuk ugyanabból a küldetésből sarjadt. Száz és száz példa igazolja, hogy milyen fontos szerepe van az eszmélés idején fogant impulzusoknak Fodor esetében is. Megemlíthetném az apa korai elvesztését, a 8 éves kisfiú filmreeszmélését, a rokonok hatását, a „leánynezőt”, a szülőföld semmivel nem pótolható varázsát.

Somogy ma is az igazi hazája Fodornak, ezt olvastam ki a Hazai múzsa alatt található több mint egy tucat írásából. Az otthonról hozott etikai és morális érték a mérce. Írásaiban ott tükröződik a szülőfalu, Kaposmérő, Buzsák, Lengyeltóti és Fonyód öröksége. Az iskola olyan volt hozzá, mint egy jó anya a gyerekéhez, ez különösen érvényes a kaposvári gimnáziumra. A különös véletlen elébe hozta a jeles költőt, Takáts Gyulát: osztályfőnöke lett. Ő ismertette meg a Balaton túlsó partján remeteskedő Egry Józseffel. Így békélt össze Fodorban az irodalom, a zene és a képzőművészet.

Sokszor olvashattunk már arról, hogy a költőt milyen eleven kapcsolat fűzi a zenéhez, ezt igazolja a korábban kiadott Stravinsky-mono-gráfiája és a Vallomások Bartókról című kötete is, de hogy mennyire kötődik a kortárs zenéhez, azt is beszédesen bizonyítja a Korunk zenéje, negyedszer, vagy a Vissza a modern zenéhez és több írása.

A versfordítás művészete című fejezetet nagy haszonnal olvashatják tanárok, műfordítók, de az irodalomtörténészek is. Ezek a tanulmányok a mesterségbeli tudás remeklései. Hiányzik belőlük a hivalkodás látszata is, a szolgálat alázatos missziójára mutat szép példát. Három évtizedes tapasztalat művészi alázatának képmásait állítja elének, amikor felmutatja a műfordítás és az önálló versírás kölcsönhatásának sajátos vonásait.

A kötet ötödik, egyben zárófejezete a Forgóajtó. Fodor ebben gyűjtötte össze azokat a tárcákat, esszéket, amelyekben a képzőművészekről, a filmekről, kedvenc színészeiről, az előadóestekről és az el-

maradhatatlan hangversenyekről írt. Ezekre az írásokra különösen érvényes a korábbi megfigyelésem, hogy Fodor nagyon is szubjektíven ítélkezik, csak a szép, a tartalmas, az emberi szívódik föl génjeibe. Úgy villant föl egy-egy festményt, színészi gesztust, zenei élményt, érezni lehet, boldogan osztja meg olvasójával a művészet varázslatos perceit.

Remélem, az eddig elmondottakból is körvonalazódik Fodor András szerkesztői törekvése, tükröződik a sokszínű és sokágú művészet iránti fogékonysága. Megőrizte pártatlanságát azokkal a fiatalokkal szemben is, akiknek ő egyengette a szárnypróbálgatás után a megjelenés lehetőségeit, vállalja ezzel a megőrzés gyönyörű tisztességét. Teszi ezt annál is inkább, mert egyre többet tud meg a világból, szelektív képessége erre predesztinálja. A fél évszázadon túl már nagyon tisztán látja az egyes művészetek kölcsönhatását, a hatalmas tengerből biztosan emeli ki azt a keveset, ami fölmutatásra érdemes. (Szépirodalmi 1980.)

RÁDICS KÁROLY

TOLNAI GÁBOR: NŐNEK AZ ÁRNYAK

Rendhagyó módon a kötet utolsó írásának idézésével kezdjük Tolnai Gábor tanulmánygyűjteményének ismertetését. A sorrendben utolsónak közölt interjú nemhiába kölcsönözte címét az egész összeállításnak, jelentősége messze túlmutat a műfaj megszabta követelményeken, belőle egy gazdag életút bontakozik ki, és nem utolsósorban lényeges segítséget ad a tanulmányok módszerének elemzéséhez is. (A másik ok, ami miatt a *Nőnek az árnyak* részletesebb ismertetést igényel az, hogy a televíziós interjú szövege itt lát először napvilágot; képernyőre kerülése is visszhangtalan maradt, mert a szerencsétlen műsorszerkesztés következtében egy hétköznapi koradélután, a legkevésbé frekvenciált időben volt látható.)

A beszélgetés kérdező-riportere Koczka Sándor irodalomtörténész, aki a kollégiai barátság kapcsán is jó ismerője Tolnai Gábor pályájának és műhelygondjainak, úgy irányította az interjút, hogy közben a gyerekkortól kezdve a fiatal éveken át, a pályakezdő irodalomtörténész-től a nemzedékeket oktató nevelő tudós tanárig folyamatos képet kapunk, kitérve benne olyan sorsdöntő állomásokra, amelyek Tolnai Gábor pályájára meghatározóak voltak. Sokat tudunk már a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumáról, a „növelő közösségről”, hogy itt mégis és ismét szóba kerül, annak oka, hogy egyre kevesebben vannak, akik hitelesen tudnak nyilatkozni erről a fiatalokat érlelő haladó szel-

lemi mozgalomról, de amit ők tudnak, azt senki más nem mondhatja el helyettük. A beszélgetésnek ennél a részénél fellapozhatjuk a kötet egyik idevágó tanulmányát, amely *A Korunk és a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma* címet viseli. Az ötvenéves Korunk jubileumán elhangzott előadás feleleveníti a fiatal irodalmár-művész közösség és Gaál Gábor elkötelezett lapjának kapcsolatát, a kortársi visszaemlékezést a Korunknak a mozgalom tevékenységéről, kiadványairól írt bírállataival támasztva alá. A „bírálatok” kifejezést Tolnai Gábor is hangsúlyosan használja, hiszen a Korunk és a Kollégiuma kapcsolata nem volt mindig vitamentes, ahogy a visszaemlékezés szól: „ifjonti fővel meg kellett vívnunk a magunk harcát a folyóirat lapjain olvasható, kezdetben idegenül ható gondolatokkal”. Ennek a harcnak, a mozgalom fejlődéstörténetének fontos dokumentuma ez az írás.

Tolnai Gábor indulására és a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumára egyaránt meghatározó volt Radnóti Miklós közelsége, barátsága. Tolnai már Radnóti életében is több recenziót írt a költőbarát frissen megjelent köteteiről. Érdekes lenne egyszer kötetben összegyűjtve látni azokat a kritikákat, amelyeket a mozgalom tagjai írtak egymásról akkor, amikor még nem mint irodalomtörténetet értékelték egymás tevékenységét, hanem a kortársi ráismerés örömeivel vagy javító szigorával foglalkoztak az éppen megjelent kötetekkel.

A mostani gyűjteményben Tolnai Gábor legmeggrázóbb Radnóti-írását tette közzé, annak az útnak a dokumentumait, amellyel Radnóti utolsó napjai után nyomozva járta végig *A Meredek út végső szakaszát* – amely először az Irodalomtörténet lapjain látott napvilágot. 20. századi irodalomtörténetünkben szokatlan az ilyen nyomozás, napról napra, kilométerről kilométerre szembesíteni a visszaemlékezéseket és a tényeket, meghallgatni a sok-sok emlékezőt és kiszűrni mindazt a lényeget, ami Radnótinak a halálba vezető útját megvilágíthatja, a tragédia időpontját pontosíthatja. A pontosságra törekvő megfogalmazás és a kortárs-barát fájdalomtüköröző megrendültség ötvözete ez az írás. Gyakorta kerül szóba manapság, hogy hiányzik (többek között) egy áttekintő Radnóti-monográfia. Maga Tolnai is beszél ennek előkészületeiről Koczkás Sándornak. De vajon újra kell-e írni azt, ami megvan? Tolnai Gábor közel harminc kisebb-nagyobb Radnóti-tanulmányt írt, összességükben több száz oldalt tesznek ki. Nem kellene egy kötetben kiadni ezeket az írásokat? A kívánt szintézis megteremtését (amely meggyőződésünk szerint már az újabb nemzedék feladata), így segítenék a legjobban ezek az írások. (És együtt látva valamennyi Radnóti-tanulmányt, hátha valaki felfedezné Tolnai Gábor Radnóti-szintézisét.)

A visszaemlékezés jellegű tanulmányok közül kettő is foglalkozik Babits Mihállyal. Tolnai korábban két ízben írt Babitsról tanulmányt és

írásainak címe is jól jelzi, milyen vonatkozások érdekelték őt Babits személyiségének feltárásakor. Az első írás, amely még a szerző egyetemi hallgató korát idézi *A magába zárkózott költő* címet viselte (Erdélyi Helikon, 1935), a második a Babits halálakor kiadott emlékkönyvből (1941) készült *A hagyományörző* címen. Mindkettőt fölhasználta a most közreadott, emlékeket idéző tanulmány, József Attila versét választva címül és mottóul: *Magad emésztő*... A fiatal Tolnai Gábor, aki Babits hívására került a Nyugat vonzáskörébe és vált a lap sokat foglalkoztatott munkatársává, a személyes találkozásokkal eleveníti fel, amelyek fontos adalékokat szolgáltatnak többek között Babits és József Attila viszonyához, Babits utolsó korszakának megértéséhez. Ugyancsak személyes emlékeken alapul az a tanulmány, amely *Babits Mihállyal A vihar bemutatóján* történt találkozását eleveníti fel. Ez az írás jellemző módon világítja meg Tolnai Gábor visszaemlékező módszerét. Talán soha nem kerül ugyanis megírásra az est emléke, ha Belia György a *Beszélgetőfüzetek* sajtó alá rendezője néhány sor tisztázásakor nem kéri az irodalomtörténész segítségét. A néhány sor Tolnai Gábornak Babits páholyában tett látogatására utal, a tények tisztázása mellett azonban emlékek sorát hívja elő a szerzőben, amely megint csak lényeges és más által el nem mondható visszaemlékezéssel szolgál, és Babits mellett a Németh László-kutatásnak is fontos láncszeme.

A személyesség, amely Tolnai Gábor írásainak igazi jellemzője, első sorban a visszaemlékezéseknek a sajátja. De nem mentesek a személyes megnyilatkozásoktól azok a tanulmányok sem, amelyek Tolnai Gábornak fő kutatási területével, a régi magyar irodalommal foglalkoznak. Ugyanakkor, ezt ismét a záróinterjúból tudjuk, Tolnai Gábor utóbbi, a régiséggel foglalkozó tanulmányaiban új módszer kialakításával kísérletezett. Legszemélyesebb írása, a *Maradj velem*... kapcsán mondja: „Ezután vagy szépirodalmat lehetett volna csinálni, de arról már lekésstem, vagy pedig áttérni egy új metódusra. Kosztolányi fogalmazta meg egyszer, hogy az öregkorban megszűnik a póz, megszűnik a tetszelgés, megszűnik minden dísz, és szinte csontvázszerűen kell fogalmaznunk. Azóta megjelent jó néhány tanulmányom, amelyben már nem ezzel a módszerrel dolgozom, hanem tárgyilagosan fogalmazok. Az összehasonlító irodalomtörténet terén próbálok új módszert kialakítani. Ezt tettem például legújabban a Balassi-tanulmányomban vagy *A magyar barokk és a mediterrán világ* című tanulmányomban és más írásomban is.”

Az idézett írásokat közli a mostani kötet is. A barokk-tanulmány olaszországi felolvasásakor is nagy visszhangot váltott ki, a személyes jellegű indíttatás ellenére széles körű kitekintést ad a magyar és a

mediterrán tizenhetedik-tizennyolcadik század vizsgálata területén, ismerve és idézve az olasz és a spanyol szakirodalmat éppúgy, mint a korszak legjobb magyar ismerőit és az irodalmi recepciók kései dokumentumait (itt Kemény Zsigmond Camões életrajzára, illetve Babits Balassi-tanulmányára utalhatunk). Tolnai Gábornak elévülhetetlen érdemei vannak a Szenci Molnár-kutatások újraindításában. Az itt közölt tanulmányok között van problémafelvető (*Szenci Molnár Albert értékelésének néhány kérdése*), egy íráson belül is szintézisre törekvő (*Szenci Molnár személyisége*), és filológiai újdonságokat szolgáltató (*Molnár Albert éneke. A Faust-monda hazai történetéhez*). De ide kapcsolható a *Monológok* fejezetből az az alkalmi írás is, amely az Ady-centenárium idején Ady és a régi magyar irodalom kapcsolatát kutatva Szenci Molnár Albert zsoltárait idézi az Ady-versek mellett (*Ady, a válaszdó*). Ugyancsak elvi tisztázó jellegű a *Tótfalusi Kis Miklós kutatásának és értékelésének kérdéséhez* hozzászóló tanulmány és irodalompszichológiai módszerrel él az az írás, amely Tótfalusi halotti kartájának száraz latin versezetei ürügyén a búcsúztató íróinak jellemvonásait kutatja. Hogy a száraz filológián túl ehhez mi ad segítséget, ahhoz szolgáljon adalékul Tolnai Gábor nyilatkozata a rádióban elhangzott *Tudósok fóruma* című műsorából: „Ahogy a festő belerajzolja önmagának és kortársainak, barátainak az arcvonásait az alkotásaiba, ugyanúgy vagyok én is . . . nem lehet a régivel másként foglalkozni, mint ha a jelenünk modelljeiből indulunk ki, önmagunkból és a kortársainknak a portréiból. Ezzel nem hamisítjuk meg a múltat, ellenkezőleg, elvenebbé tesszük, és a maga korának szituációjában élő embert igazabban így tudjuk megragadni.”

Ez a módszer teszi izgalmassá Tolnai Gábor tanulmányait, hatásában pedig nagy szerepet játszik írói stílusa is. Szekfű Gyuláról mondja egy helyen, „hogy az igazi történész, illetve irodalomtörténész akkor ér el jelentős hatást, ha nagy stiliszta is”. Tolnai Gábor mindig igényes önmaga és mások stílusával szemben, ez a magas fokú igény jellemző visszaemlékezéseire éppúgy, mint irodalomtörténeti tanulmányaira vagy jubileumi megemlékezéseire. Igényes munkamódszerének bizonyítéka, amikor elárulja, hányszor fogalmazza újra írásait, egy-egy oldalhoz néha tizenöt-húsz lapnyi papírt is fölhasználva.

A módszer másik jellemzőjeként nem hagyható említés nélkül, hogy Tolnai Gábor írásainak egy része a tanítványaival folytatott közös műhelymunka eredménye. Igazolja ezt a Balassi-tanulmány ajánlása, a Radnóti útját követő nyomozás jegyzetanyaga, de a Szenci Molnár Albert jelentőségét felismerő egyetemi szemináriumi óra felélevenítése is. Tolnai azok közé tartozik, akik tiltakoznak a „tudós”

elnevezés ellen, és legnagyobb rangnak tartják, ha valaki tanár. Vallja, hogy „a fiatalokkal való találkozás az előadásokon és a szemináriumokon szakmailag is megtermékenyítő”.

Ez ad mindig további lendületet a soron következő munkához, hiszen Tolnai Gábor maga írja, hogy kötete korszakot zár le, ő pedig „az örök újrakezdések embere”. (Szépirodalmi, 1981.)

NÉMETH S. KATALIN

PÁRBESZÉD A GROTESZKRŐL

BESZÉLGETÉSEK ÖRKÉNY ISTVÁNNAL

Dokumentumkötet: azokat az interjúszövegeket bocsátja közre – tematikus elrendezésben –, amelyeket a sajtó, rádió és tévé hazai és külföldi riporterei készítettek Örkény Istvánnal pályája zenitjén, 1967 és 1979 között. (Korábban bizonyára nemigen ostromolták a nyilatkozatait leső újságírók.)

Az interjú különös műfaj. Voltaképpen rendkívüli műgonddal készül; szokványos esetben a magnetofonnal rögzített beszélgetést előbb a riporter önti irodalmibb formába, aztán a nyilatkozó dolgozza át, s így, kettős munka eredményeként kerül a szerkesztő asztalára, aki a végső simításokat eszközli a szövegen. E többszörös stilizálásnak azonban észrevehetetlennek kell lennie, hiszen az interjú akkor jó, ha a spontán beszélgetés benyomását kelti; ha a kérdések és válaszok az értekező próza feszes mondatfűzését s szigorúan komoly és személytelen modorát formázzák, odavész az a sajátos aura, ami e műfaj egyik legfőbb hangulati vonzereje.

Ebből következik viszont az is, hogy az interjúk dokumentumértékét bizonyos megszorításokkal kell értelmeznünk. Nem abban az értelemben, hogy a szöveg hitelessége lenne kérdéses, hiszen a nyilatkozónak – korrekt eljárás esetén – módja van ellenőrizni, milyen szavakat adott szájába a riporter, autorizálhatja, hitelesíti a publikációt. E műfajban azonban bizonyos eltérések adódhatnak a megnyilatkozás és a nyilatkozó valódi véleménye között. „Képzelt beszélgetés a Kortárs munkatársával” című, itt közölt írásában például Örkény így társalog a fiktív riporterrel:

„– Érdekes, hogy ilyen jelentőséget tulajdonít az írott szó hatásának. Egyszer, egy régebbi nyilatkozatában határozottan kijelentette, hogy az író az emberiség érdekében abszolúte semmit se tehet.

- Ezt mondtam volna?
- Határozottan emlékszem rá.
- Sokszor összevissza beszélek.”

E poén nagyban emeli az interjú hangulati értékét, az olvasó úgy érezheti, hogy kileshetett egy valódi csevegést, intimítások beavatottja lett – dokumentumértéke azonban valójában nincsen, hiszen nem igaz, hogy Örkény e nyilatkozatokat nem vette komolyan, csak úgy, összevissza beszélt. Általában nagyon is komolyan beszélt – de tudni kell, hogy mikor.

Ha a „Zsugori uram, telhetetlen fösvény ember” előadásáról azt állította, hogy ebben a szerepe „nem több, mint egy irodalmi porzívóé”, akkor világos, hogy az épp akkor születő kis mű, az interjú-szöveg szellemes fordulatáért hajlamos feláldozni a már kész mű, a Molière–Simai-adaptáció érdemeit – ha viszont azt állítja, hogy „minálunk a színházak műsortervét a véletlenek összjátéka határozza meg, s nem valamely határozott stílusirányzat vagy jelentős egyéniség”, akkor ezt szó szerint kell értenünk, méghozzá úgy is, mint – sajnos – a mához szóló figyelmeztetést, aktuális üzenetet.

A szövegeket a kötet szerkesztője – Radnóti Zsuzsa, Örkény István felesége – általában a megjelenés vagy a kézirat változatlan formáját megőrizve tette közzé, a magnetofonszalagokon fennmaradt beszélgetéseket azonban (természetesen) stílárisan javította, s egyes helyeken az azonos kérdésekre adott azonos válaszokat – a többszörös ismétlést kerülendő – elhagyta. Bizonyos mozzanatok, mint a származás adatai, egyes családi emlékek, háborús megpróbáltatások, drámáinak keletkezéstörténete stb. más-más megfogalmazásban így is óhatatlanul visszavisszatérnek a különböző interjúkban. Ez némiképp zavarólag hathat azokra, akik a könyvet lektúrként olvassák, a további kurtítás-szelektálás azonban megszüntette volna a kiadvány forrásjellegét. Így szerencsés kompromisszum született, az Örkény írásait kedvelő nagyközönség halála után is találkozhat írójával, élvezheti szellemes, gyakran nemcsak a világot, hanem benne önmagát is ironikus színezettel bemutató emlékezéseit – másfelől viszont az Örkény-kutatók, az irodalomtörténészek is segítséget kaphatnak munkájukhoz, az alkotó válaszai, vallomásai a személyes megnyilatkozás hitelével rendelkező támpontokat adnak az életmű értelmezéséhez-értékeléséhez. (Magvető, 1981.)

SZERDAHELYI ISTVÁN

NYUGATI MAGYAR LÍRA – KÉT NÉZETBŐL

VÁNDORÉNEK. (NYUGAT-EURÓPAI ÉS
TENGERENTÚLI MAGYAR KÖLTŐK)
ÉS NYUGATI MAGYAR KÖLTŐK ANTOLÓGIÁJA 1980

Az elnevezés eredete valamelyest homályba vész. Kétségtelenül különállást is jelez, ám ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy azok a lírikusok, akik különböző időpontokban új hazát választottak maguknak „valahol Nyugaton”, abban az illúzióban, hogy fellelik ott a boldogok szigetét, megőrizték anyanyelvüket, s hívek akarnak maradni annak költői hagyományaihoz. Magatartásukat egyaránt jellemzi a büszke öntudat és jól-rosszul leplezett nosztalgia. Kemenes Géfin László, a *Nyugati magyar költők antológiája 1980* szerkesztője az előbbi életérzés meghatározó voltát hangsúlyozza előszavában és válogatásának módjával is. Béládi Miklós, a *Vándorének* válogatója érzésünk szerint mégis joggal irányította rá a figyelmet a nosztalgikus érzésre. Mert annak a meglehetősen bizonytalanul körvonalazható költői csoportosulásnak, mely önmagát a nyugati magyar költészet munkásának nevezi, leghetségesebb tagjai, akik elsősorban költők, s nem politikusok, kétségtelenül fájdalommal idézik vissza indulásuk éveit, s lírájukat ma is át-meg átszövik azok a hol rejtett, hol nyilvánvaló utalások, melyek azt bizonyítják, hogy nem szakadtak el a hazai magyar poézis ihlető közegétől, sőt, érzékenyen figyelnek annak rezdüléseire.

Hogy a Nyugaton élő magyar lírikusokat semmiképpen nem lehet egységesnek nevezni, mi sem bizonyítja ékesbőlóban, mint hogy Kemenes Géfin László és Béládi Miklós válogatása sem lehetett teljes. Néhány kétségtelenül jeles költő mehtagadta, hogy a *Vándorének*ben közöljék verseit, így maradt el a hazai válogatásból Faludy György és Fáy Ferenc költészetének bemutatása (az utóbbi 1981 júniusában elhunyt). A *Nyugati magyar költők antológiája 1980*-ban viszont hiába keressük a Magyar Műhely című párizsi folyóirat neoavantgarde kísérletezőit, kiket az előszó sokat sejtetően „vizuális szövegíróknak” nevez. S végül mindkét gyűjteményből hiányzik a *Külhoni szövegtár* két jeles költője, Bikich Gábor és Csokits János, akiket egyhangúan kitűnő poétáknak neveznek méltatóik, anélkül, hogy verseikkel találkozhatnának. Béládi Miklós kétségtelenül gazdagabb képét adja a nyugati magyar lírának, mint Kemenes Géfin László, igyekezett minden nemzedék és törekvés legjellemzőbb arcéleit felvillantani, noha természetesen ahhoz a középnemzedékhez vonzódik leginkább, mely kétségtelenül e líra igazi értékeit jelenti. A *Vándorének*ről bizvást elmondhatjuk, hogy alapvető vállalkozás, mely igazi könyvsiker is lett, s hasz-

nát csak növelte volna, ha eredeti szándéka szerint részletesebben is bemutathatta volna a válogatásban szereplő lírikusokat, s nem kurtafurcsa jegyzetekkel zárta volna könyvét.

Megszoktuk már, hogy korszak vagy irányzat leírásánál valamilyen csoportosítani is próbál az elemző. A nyugati magyar költészet egységes voltának hiányát az a tény is jelezheti, hogy egyik antológia szerkesztője sem próbálkozott rendszeralkotással, hanem a születési évszámok szerinti sorrendet tartotta az egyetlen célravezető rendszerező elvnek. Ennek alapján indul mindkét válogatás a „nagy öregek” költészetének bemutatásával. A *Nyugati magyar költők 1980* Szélpál Árpáddal kezd, Cs. Szabó Lászlóval folytatja a sort, míg a *Vándorének* az utóbbival indul. Cs. Szabó László *Pokoltornác* címmel megjelent verseskötetében kétségtelenül ízléses, kulturált költemények olvashatók, amikor azonban Kemenes Géfin László válogatását magyarázva elmondja, hogy azokat szerepelteti antológiájában, akik „verselőként” kezdték pályafutásukat, akkor Cs. Szabó László költői jelenléte a *Nyugati magyar költők antológiája 1980*-ban némiképp vitatható.

Mindkét antológiában tekintélyes versmennyiséggel van jelen a nyugati magyar irodalom egyik legérdekesebb jelensége, Határ Győző. Bár verseskötvényei is megjelentek, legjellemzőbb és legfontosabb műfaja mégsem a líra, hanem inkább a dráma. A *Golghelóghi* (e több mint ezer oldalas könyvnek két kiadása is megjelent, az első 1976-ban, a második két évvel később) a nyugati magyar irodalom életérzésének és létszemléletének történetfilozófiai köntösbe öltöztetett hatalmas összefoglalása. Határ Győző szemléletmódjára a pesszimizmus a legjellemzőbb, érzése szerint a világ széthullóban van, s megmenekülését csak akkor remélheti, ha szakít azokkal az eszméivel, melyeket mi a humanizmus megnyilvánulásainak nevezünk. Szeme előtt a világtörténelem kezdetek nélkül való apokalipszis formájában inkarnálódik, s hőstét, Golghelóghit ennek egyes állomásain vezeti végig, míg megérti, hogy a történelem menetét mindvégig a rossz irányította, s a jó, az ideálok, az eszmék csak a végső pusztulást szolgálják. Hozzá kell tennünk, hogy Határ Győző nyelvhasználata sajátos feszültségben van pesszimizmusával. Szellemes, sziporkázó, telve váratlan asszociációkkal, újszerű szófüzésekkel, egyéni leleményekkel, s mindez együtt ironikus és önironikus lebegést kölcsönöz írásainak – verseinek is.

A nyugati magyar irodalom egyetlen aránylag pontosan körülhatárolható csoportja a katolikus íróké. Jellegzetes arcú kölcsönöznek részben az eszme, melyet szolgálnak, részben az, hogy önálló orgánummal, a Katolikus Szemlével rendelkeznek, részben az a tény, hogy az emigrációban jórészt érintetlenül őrizhették meg a maguk legsajátabb hagyományát, azt a lírai törekvést, melyet a hazai irodalom-

ban Sík Sándor és Harsányi Lajos nevével jelölhetünk. A nyugati válogatásban csak Tűz Tamás verseit olvashatjuk, Béládi Miklós azonban helyes érzékkel beválogatta Békés Gellértet és Rezek Sándort (Rezek Román a szerzetesi neve, Brazíliában él, Teilhard de Chardin életművének világszerte ismert kutatója) is. Így ugyanis világosabban láthatjuk e hajdan egységes lírai kifejezőmód fejlődésének különféle változatait. Békés Gellért a misztikus hagyomány felé tágitotta líráját, Rezek Sándor a Sík Sándor által is kedvelt helyzetdalokat műveli (pontosabban: művelte, hisz lírikusként egy igaztalannak érzett bírálat után elhallgatott), Tűz Tamás pedig jelentős költővé érett, elszakadva a hagyománytól, legalábbis annak hitbuzgalmi rétegétől, közeledve ahhoz a lírai formáláshoz, melynek Pilinszky János költészete a legjellemzőbb példája.

Az 1920 előtt születettek közül mindkét antológiában olvashatjuk még Csiky Ágnes Mária kevésse jelentékeny költeményeit, a *Vándorénekek*ben pedig Béky-Halász Iván pannon hagyományokból megtermékenyülő lírájából is szemelvényeket kapunk, s felvillan a tragikus sorsú, hajdan rendkívüli ígératként indult Gyarmaty Erzsébet portréja is. A hazai gyűjteményből hiányzik Tollas Tibor, őt viszont annál bőkezűbben mutatja be Kemenes Géfin László, s ez érthető is, hiszen Tollas Tibor jellegzetesen politikus költő, s versei elsősorban ennek köszönhetik a megkülönböztetett kinti kritikai méltánylást (legalábbis némely körökben).

A honi irodalomban sem teljesen ismeretlen jelenség a „botcsinálta költő”. A dolgok természeténél fogva jóval több van belőlük az emigrációban. Tiszteletre méltó, olykor igen jelentős műfordítói életművek alkotói az ihlet fellobbanásának egy-egy csalóka pillanatában verseket kezdenek írni, s a versíróból hamar lesz költő az emigrációban. Hangsúlyoznunk kell, hogy e „költők” olykor igen sokat tettek és tesznek a magyar irodalom befogadásáért. Bibliográfiákat készítenek különféle könyvtárak hungarikáiról, nálunk számon sem tartott kis kötetekben mutatják be a hazai magyar líra legkiválóbbjait (nemrégiben jelent meg például Béky-Halász Iván Csoóri Sándor-válogatása *Wings of knives and nails* címmel Torontóban egy eddig még ismeretlen „Modern magyar költők” sorozat első darabjaként), komoly és alapos tanulmányokban tárták fel történelmünk legnagyobbjainak nyugati kapcsolatait, olykor a hazai irodalom- és történettudomány munkáját is segítő forráskiadványokat tesznek közzé, tehát a nyugati országban is megmaradnak a magyar kultúra elismerést és méltánylást érdemlő munkásainak. E munkának előbb mintegy mellékterméke a vers, s talán maguk sem tudnak számot adni, hogyan, milyen körülmények között lépnek ki a nagyobb nyilvánosság elé, amely már költökként fogadja el őket.

A *Vándorének* közülük is bemutat néhányat. Vannak, akik vitatják ezt, a magunk részéről azonban egyetértünk Béládi Miklós elképzelésével, hiszen ő arra törekedett, hogy lehetőségei szerint hű képét adja a nyugati magyar lírának, s ebben a képben ezek a színek sem elhanyagolhatók. Hiszen az elismerten nívós külföldi magyar folyóiratokban meg lehetőszen gyakran találkozhatunk dilettáns versekkel, mintegy annak bizonyosságául, hogy a „versírógép” odakint is szorgalmasan működik. A hiba csak ott érhető tetten, amikor e lelkes versírók abban a hitben leledzenek, hogy „költeményeiket” idehaza rendkívüli megbecsülés övezi, „s úgy másolgtatják őket – ezt a derűs elképzelést nemrégiben olvashattuk egyikük írásában –, mint a középkori szerzetesek a pergameneket”. Inkább azt mondhatjuk, hogy hazai folyóirataink jó érzékkel válogatnak a nyugati magyar irodalom termésében, s az időt álló, értékes alkotókat hazai publikációiból is megismerhette az olvasó közönség.

Mielőtt a két antológia legjava terméséről szólunk, érdemes röviden visszapergetni előzményeiket, már csak azért is, mert a nyugati magyar költészet rövid történetének igen fontos dátumait jelzik a különféle versgyűjtemények. Odakint ugyanis az állami támogatás meglehetősen ismeretlen fogalom, s a gyűjteményes kötetek megjelentetése a bennük szereplők anyagi áldozatát is szükségessé teheti. 1956-ban jelent meg az első figyelmet érdemlő nyugati antológia, a *Tíz év versei*, 62 (!) költő 142 versével. Ebből a nem kis számú lírikusból ma már csak Csiky Ágnes Mária, Fáy Ferenc, Flórián Tibor és Kannás Alajos nevét jegyzik. 1959-ben Szabó Zoltán kilenc költőt mutatott be, s maga a szám is jelzi, hogy elődjénél jobb minőségérzékkel, szigorúbb válogatásban. Egyik kritikusa mégis „gyatra és céltalan könyv”-nek nevezte, ami annak bizonyossága, hogy sehol a világon nem könnyű vállalkozás antológiát szerkeszteni. Az *Új égtájak* versválogatása 1969-ben jelent meg, Határ Győző *Bevezető őszinte beszédével*. Tizennégy költő száztizenhárom verse olvasható benne. Valamennyien írnak ma is, némelyikük a nyugati magyar líra kiemelkedő alakja.

Ennyi hát az előzmény. S ezek ismeretében még inkább megbecsülheti az olvasó Béládi Miklós munkáját, aki mindenfajta szélsőségtől óvakodva a nyugati magyar irodalomnak hiteles képét adta gyűjteményében, hiszen minden jellemző és fontos alkotót bemutat ugyan, de érezhetően az igazi tehetségekre helyezi a hangsúlyt. Ezek – születésük sorrendjében –: Bakucz József, Horváth Elemér, Vitéz György és Gömöri György. (Természetesen amikor tehetségekről szólunk, nem az emigráció legtekintélyesebb öregeire gondolunk, hanem azokra a lírikusokra, akik húszegynéhány-éves korukban hagyták el hazánkat, s ma negyvenesek-ötvenesek.)

Bakucz József 1929-es születésű, eddig két verseskötete jelent meg. „Nem szerkesztett elme, hanem született költő” – írja róla Határ Győző szokott éleslátásával. Néha nyomon lehet követni azt a folyamatot, ahogy az emigrációban élő költő fokról fokra szakad ki a hagyományok vonzásából, mert úgy hiszi, hogy a maga útjára talál, holott inkább egy rémekkel és titokzatos kísértetekkel teli útvesztőbe jutott. E létérzés egyik leghitelesebb híradása a *Tolbrajz*:

Gyors termein az iszonyatnak
hol nincs sem ablak semmi lámpa
tántorogsz végig hadonászva
mintha akadna aki hallgat
s úgy úszod át itt e szobáknak
vak folyosóit körbe-körbe
mint ki tükörből lép tükörbe
de mint kit nem kísér sem árny hang
és mint hunyt szemű tengereknek
pupillájában ragyoghat
folytonos hal-káprázatoknak
népe kísérteti sereglet
a tárgyak fénylők fényt nem adnak
vízzel telt poharak lebegnek
üres lap fekete kép ereznek
századok számlap-arca, ballag
S szűri a sűrűvízű csendet
egy végtelenből-végtelenbe
suhogó háló s szemein egyre
látomások jelek peregnek

A nyugati magyar lírikusok tevékenységével foglalkozó tanulmányok egy része azt a gondolatot hangsúlyozza, hogy e lírát át-meg-átjárja a világirodalommal való kapcsolatból fakadó modernség. Ha csak a Magyar Műhely kísérleteit figyeljük, így is van, hiszen e költők – Papp Tibor, Nagy Pál, Bujdosó Alpár és még néhányan – valóban a szélsőséges tagadásig merészkedtek, s széles gesztusokkal dobálják le a líra megunt ruháit, hogy helyette lehetőség szerint semmit se öltsenek magukra. De ha a „hagyományos” lírikusok verseinek lélegzetvételére figyelünk, bármily merészek is képeik, bármily természetesen hagyják is el az állítmányokat, s élnek egymásra fényképezett síkokkal, lehetetlen meg nem hallanunk e modernség egyik hazai ösztönzőjének, Kosztolányinak szívdobbanásait (mint ahogy az imént idézett *Tolbrajz*nak is „kosztolányis” a léptéke). S nem Kosztolányi egyik legkedvesebb, élet-

szemléletéről is oly sokat eláruló rímpárjának, az „álarc” és a rárímelő „halál arc”-nak emléke sejlik-e föl Gömöri György egyik ugyancsak árulkodó verséből?

Naponta nyelvet – álarcot cserélek.
Néha úgy érzem: arcom már ez álarc,
néha meg: hiába vergődik a lélek,
megváltásra csak önnyelvén találhat.

Mert leírhatom angolul az élet
minden rejtelmét, le a mindenséget,
de anyám nyelvén tudom csak kidagogni
a naplementét alkotó igéket.

Magyar költőnek maradni az emigrációban, s ezért napról napra megvívni a harcot – ez az emigráció költészetének igazi témalehetősége, s ennek egzisztenciálisan is átélt, olykor gyötrelmes vallomásait találjuk a már név szerint is kiemelt lírikusok műveiben. Tájékozódásuk iránya természetesen nem egységes. Gömöri György közöttük talán a leg-hagyományosabb, Vitéz György pedig a legmerészebb újtó. Horváth Elemér az emberi kultúra hagyományaiból és jelenéből is megtermékenyülve alakított ki egy sajátos lírai világot, melyben a lét értelmére, az emberi élet rendeltetésére való rákérdezés gesztusa a legjellemzőbb és legerősebb. S benne, az ő költészetében is tetten érhetjük azt az egész emigráció lírájára jellemző jegyet, hogy visszarímeli a hazai líra számára legfontosabb ösztönzéseire. Horváth Elemér költészetében Szabó Lőrinc drámain izzó tárgyiassága jelentette ezt az ösztönzést. Másoknál Juhász Ferenc és Nagy László képalkotásának emléke sejlik föl. A fiatalabb és kissé fésületlen Keszei István Pilinszky Jánosra rímeli. S jócskán lehetne bővíteni a példák számát, annak bizonyításául, hogy a nyugati magyar líra valóban egyik alkotó eleme a sokat emlegetett ötágú sípnek, bár az alaphangot a síp másik ága játssza . . .

A *Vándorének* és a *Nyugati magyar költők antológiája* 1980 e lírának korábbi, mára részben meghaladott állapotát rögzíti. A bennük szereplő költők némelyike azóta teljesen új csapáson jár, s nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a furcsa jelenséget sem, hogy egyik-másik lírikus megelégtelve eddigi visszhangtalanságát, hirtelen hangot váltott, s olyan vidékeken kalandozik, melyeket nagyon szerényen pornográfának nevezhetünk. Bizonyára sikeresek lesznek e versek az olvasóknak azokban a köreibben, melyek nem felelősségre ébresztő, a szépet szeretni tanító dokumentumot várnak a költészettől. Ugyanakkor azonban aggasztó is e fordulat, hiszen annak bizonyossága, hogy a nyugati magyar

líra olyan kifejezési és szemléleti válsággal küzd, amely az adott környezetben, az anyanyelv és a befogadó ország nyelvének kettősségében nehezen vagy alig oldható fel. E belső meghasadtságot nem leplezhetik azok a színvonal nevében kiáltó kritikai írások sem, melyek a józan önszemlélet és önkritikus magatartás helyébe a hazai líra távolból észlelt válságjeleire való reflektálást helyezik.

Pedig – és ezt az érzésünket mindkét antológia megerősítheti – a nyugati magyar lírának nagy szüksége volna józan önértékelésre. Mert bármily izgalmas is a vele való találkozás, bármekkora örömmel vehetjük is tudomásul, hogy tengereken innen és túl jelentékeny költők vannak, akik hittől és híven őrzik anyanyelvük pislákoló mécsest, azért e líra egyetemes állapotát Határ Győző *Magyar diaszpóra* című verse is jellemzi: „A tartósított elkallódás állapotában az amerikai limbuszonkon.” Vannak kétségtelenül jelentékeny írói (az idősebbek között), vannak tehetségüket egyre inkább beváltó lírikusai (elsősorban az 1930 és 40 között születettek), vannak makacs, izgalmas kísérletezői (említjük meg közöttük az érdekes, egyéni hangú Sári Gál Imrét is), s vannak, akik érzékeny idegvégződéseikkel felfogva a hazai kulturális élet legjelentősebb eseményeit, maguk is visszhangoznak rá (így születetett Erdélyi Zsuzsa imádsággyűjteményéből Major Zala Lajos kötete), de nincsen igazi karaktere. Számot adhatunk érdekes, rokonszenves, sőt, egy-két jelentős költőjéről, de a nyugati magyar líra egyeteméről, melynek meglétét Kemenes Géfin László címválasztásával is igazolja, nem kapunk s talán nem is kaphatunk képet. Inkább magányos őrtüzek ezek, melyeket többnyire a nyelv szeretete, védelme, máskor a vitathatatlan költői tehetség egyébkor pedig politikai érzületek ébresztgetnek s tartanak életben. Valóban „vándorének” zendül e költők ajkán, akik olykor elképesztően nagy távolságokra adják tovább egymásnak a szót, melyet anyáiktól tanultak, s melyet ők még hibátlanul beszélnek, de a következő nemzedékek talán már akadozva, s ezek utódai alighanem már csak emlékeikben őrzik a hajdani magyarságtudatot, mely – világirodalmi allúziók ide vagy oda – e két antológiának legvonzóbb sajátja.

Thinsz Géza egyik szép verse, a *Búcsúzó* újraértelmezett Mikes Kelemen-i attitűddel fejezi ki a nyugati magyar líra és a Nyugaton élő magyar lírikus sorsának paradoxonát:

Tengerbe hullik egy könnycsepp:
ez a halál. Csak ennyi. Ne sirass.
Bölcs hullámoktól tanulom az öröklétet.

Vannak, akik már feldolgozták az emigráció traumáját, s kialakították a maguk egyéni képét, megtalálták önkifejezésük legtermékenyebb formáját. De ez a „könnycsepp”, szemérmesen rejtegetve, vagy éppen megtagadva, alighanem mindegyikük szeme sarkában ott remeg. (Szépirodalmi, 1981.; Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1980.)

RÓNAY LÁSZLÓ

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1982. IV. 22.

Terjedelem: 13,8 (A/5) ív

82.10785 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

A HOMÁLYBÓL

VARGA SÁNDOR: „Az ismert baloldali könyvkiadó” Faust Imre (1897–1963)	596
LENKEI JÚLIA: Balázs Béla: <i>A csend</i> (Filológiai nyomozás egy nem létező novellás kötet ügyében)	629

DOKUMENTUM

JULOW VIKTOR: Vörösmarty ismeretlen felségsértő verse	639
TÓTH DEZSŐ: Megjegyzések a vers keletkezéséről	642
URBÁN ALADÁR: Eötvös József két levele 1848-ból	647
FRÁTER ZOLTÁN: Babits kallódó értekezése	656
RÁBA GYÖRGY: Babits és a „mindennapi kislány”	661
M. PÁSZTOR JÓZSEF: Darvas József két vallomása	672

SZEMLE

BÁNYAI GÁBOR: Egy évtizednyi művelődéspolitika (Aczél György: <i>Folytatás és megújulás</i>)	685
TAMÁS ATTILA: <i>Ismétlődés a művészetben</i>	690
BITSKEY ISTVÁN: <i>Gondolkodó magyarok</i>	693
N. ABAFFY CSILLA: Benkő Loránd: <i>Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei</i>	698
MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR EDIT: <i>Magyar drámaírók. 16 – 18. század</i>	702
KERÉNYI FERENC: Urbán Aladár: <i>A nagy év sodrában</i>	708
RUSVAY TIBOR: Balogh László: <i>Az ihlet perce. A lírikus Arany János</i>	712
CSÜRÖS MIKLÓS: Somogyi Sándor: <i>Gyulai és kortársai. Fejezetek egy negyedszázad irodalomtörténetéből</i>	716
REISINGER JÁNOS: Babits Mihály beszélgetőfüzetei I–II. (1938; 1940–1941)	719
VEZÉR ERZSÉBET: Erdélyi levelcsládák	726
LAKATOS ÉVA: Fehér Imre: <i>A feledés homályából (Szélpál Árpád hazai irodalmi munkássága)</i>	731
WÉBER ANTAL: Somlyó György: <i>Szerelőszőnyeg</i>	734
RÁDICS KÁROLY: Fodor András: <i>Futárposta</i>	736
NÉMETH S. KATALIN: Tolnai Gábor: <i>Nőnek az árnyak</i>	738
SZERDAHELYI ISTVÁN: <i>Párbeszéd a groteszkről. Beszélgetések Örkény Istvánnal</i>	742
RÓNAY LÁSZLÓ: Nyugati magyar líra – két nézetből <i>Vándor-ének. (Nyugat-európai és tengerentúli magyar költők)</i> és <i>Nyugati magyar költők antológiája 1980</i>	744

Ára: 23,— Ft

INDEX: 25410
ISSN 0324—4970

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010).

Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185—881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116—269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 92,— Ft

1 szám ára: 23,— Ft

Index szám: 25410

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H—1389 Budapest, Pf. 149.

Akadémiai Kiadó Budapest

Irodalom történet

1982 4

Akadémiai Kiadó

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1982. LXIV. évf. 4. szám

★

Új folyam XIV. 4. szám

Szerkesztőbizottság:

AGÁRDI PÉTER · FÜLÖP LÁSZLÓ · KENYERES ZOLTÁN · LŐKÖS ISTVÁN
OROSZ LÁSZLÓ · POSZLER GYÖRGY · TARNOC MÁRTON
VÖRÖS IMRE · WÉBER ANTAL · ZAPPE LÁSZLÓ

Főszerkesztő:

NAGY PÉTER

Szerkesztő:

MEZEI MÁRTA

Technikai szerkesztő

CSÁKY EDIT

Szerkesztőség:

1052 Budapest, Pesti Barnabás u. 1. III. 51/c

Telefon: 377-819

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem adunk vissza!

TARTALOM

SZÖLLŐSY ANDRÁS: Emlékeztető Kodály Zoltán századik születésnapján	753
BATA IMRE: Ketten a magasban (Illés Endre és Illyés Gyula évfordulójára)	761
FORUM	
TANDORI DEZSŐ: Jékely Zoltán korai („nagy”) korszakának versformálásáról (A kezdetek, 1934 végéig)	773
LŐRINCZY HUBA: Idill a hasztalanság rejtelmével (Ambrus Zoltán: <i>Giroflé és Girofla</i>)	787
SZABÓ ZOLTÁN: A konstruktivizmus versszerkezeti utóélete (József Attila egy versszerkezet-típusáról)	806
KÄFER ISTVÁN: Tisztelet a bibliográfiának	818

VALLOMÁS

SOMLYÓ GYÖRGY: Morzsák apám asztaláról	831
--	-----

A tartalom folytatása a hátsó borítólapon

EMLÉKEZTETŐ KODÁLY ZOLTÁN SZÁZADIK SZÜLETÉSNAPJÁN

Eljövendő nemzedékek talán könnyebben tudják szét-darabolni művészre, tudósra, nevelőre. Velünk, akik keze alól kerültünk a muzsikus pályára, olyan egységben tudta láttatni sokfelé ágazó tevékenységének minden kitérőjét, hogy eszünkbe sem jutott kételkedni abban, hogy mindaz, amit élete folyamán tett, s amit tanítványaitól megkívánt, hozzátartozik a szigorúan vett zeneművészethez és zenei neveléshez. Kevés kitekintésünk volt akkor arra, hogy felmérjük, hogy sehol a világon a zenei nevelés nem terebélyesedik ki a szellemi kultúra olyan nagy területére, mint az ő iskolájában. Nem kevesebbet vállalt, mint egy nemzeti zenekultúra és zeneművészet megteremtését, s ha kellett, maga kutatta fel ennek a zenének történelmi, irodalmi, nyelvi kapcsolatait, s maga dolgozta ki az új nemzedékek zenei nevelésének tervezeteit, módszereit, tananyagait az ovodától a legmagasabb fokig. Tántoríthatatlanul hitte, hogy minden nemzeti művészetnek a népből kell megújulnia, s hogy a zeneművész feladata nem lehet más, mint a művelt rétegeket zeneileg magyarrá, a magyar tömegeket zeneileg művelté tenni. „Eleinte csak az elveszett régi dallamokat kerestük. De látva a falu népét, az ott kallódó sok tehetséget és friss életerőt, feltetszett előttünk egy a népből újjászületett, művelt Magyarország képe. Ennek megvalósítására rászántuk életünket.”¹

¹ *Bartók emlékezete.* 1955.

Eddig úgy tudtuk, hogy ez a nagyszabású terv egyetemi hallgató korában, a népdallal való első tudatos találkozásakor érlelődött meg benne. Legutóbb a Magyar Tudományos Akadémia ez év május 3-i Kodály emlékülésén Ujfalussy József egy 1900–1901-ből való, mindeddig ismeretlen *Zenei jegyzetek* felíratú Kodály-füzetből vett bőséges idézetekkel bizonyította, hogy ez az egész magyar kultúrára kiterjedő megújítási terv úgyszólván minden vonatkozásában készen volt már az érettségiző diákban. A későbbi egyetemi és zeneakadémiai – de főként az Eötvös collegiumi – tanulmányok mintha egy, már szinte előre megszőtt háló rekeszeibe illeszkedtek volna bele. Lenyűgöző az a következetesség, ahogyan hosszú élete alatt egyre azon dolgozott, hogy ne maradjanak üres rekeszek a hálón.

Amíg élt, páratlan munkabírása, minálunk ritka személyes tekintélye azt a látszatot keltették, hogy érlelődik terveinek valóra válása. Az a nemzedék, amely vele együtt hagyta el az egyetemet, Eötvös Collegiumot hamar vezetőjévé vált a magyar szellemi életnek, s közöttük mindig megértő és támogató pártfogóit, nagy elképzeléseinek szellemi társait találhatta meg. A nagyközönség még alig barátkozott zenéjével, amikor a tudományos világ már bőségesen élt a népzene kutatás általa feltárt eredményeivel. Zenetudomány, néprajz, irodalomtudomány, nyelvészet egyaránt új távlatokat nyitó gondolatokat kaphatott tőle. Az új demokratikus Magyarország aligha nélkülözhetette szellemi berendezkedésekor személyét és nézeteit. Az elnöki és díszelnöki székek hosszú ideig számára voltak fenntartva a szellemi tudományok és a zeneművészet hivatalos fórumain. Zeneművei élik a maguk életét a hazai és külföldi hangversenydobogókon, tudósi szemléletmódja oly magától értetődően épült bele a magyarság szellemi arcát kutató tudományokba, hogy szinte hivatkozni sem kell a forrásra.

Mostoha azonban a sorsa azoknak a terveinek, amelyekkel az új nemzedékeket magyarabbá, műveltebbé, zeneileg iskolá-

zottabbá kívánta nevelni. Iskolai énektanítási reformjai — miközben módszere világszerte hódít — lassan sorvadnak itt-hon. Annak a mozgalomnak pedig, amit a magyar kiejtés gondozására, javítására indított, hivatalos és önkéntes nyelvművelő fórumoktól hemzsegő korunkban szinte már emléke sem maradt.

Pedig páratlan jelenség az irodalmak és nyelvek történetében, hogy egy nemzet legnagyobb muzsikusainak egyike figyeljen fel a nyelv romlására. „Vannak . . . a nyelvhelyességnek írásban nem rögzíthető, csak füllel felfogható elemei is. A nyelvnek nemcsak leírható része van kitéve romlásnak, hanem talán még inkább ez a jelekkel nem rögzíthető, csak hallható része. Az előbeszéd azon elemei, amelyekre nézve az írásjelek határozott utasítást nem adnak, sokkal inkább vannak a beszélő vagy felolvasó önkényére bízva, mint az írásban rögzíthető elemek. Egyrészt, mert szabályai eddig sehol összegyűjtve nincsenek, másrészt, mert zenei elemekről lévén szó, nem mindenkinben van elegendő hallásbeli fejlettség, hogy egyáltalában észrevegye, megfigyelje és kövesse törvényszerűségüket. Valamikor szónok-nemzet hírében álltunk. Ma lámpával kell keresni olyan szónokot, akinek beszéde a zenei elemek szempontjából is kifogástalan . . . Kimondhatni: művelt középosztályunkban a magyaros magyar beszéd a legnagyobb ritkaság. Mintha a műveltség ára az volna, hogy elveszítsük az élő beszéd magyar zamatát . . . Lehet németesen, szlovákosan, románosan, rácosan, örményesen, cigányosan, zsidósan magyarul beszélni . . . Legsúlyosabban az artikuláció és ritmus elváltozásai kezdik ki a nyelv zenei rendszerét . . . A hangsúlyos rövid szótag nyújtása, a hangsúlyos szótagok intenzitásának növelése — amint ezt egyre gyakrabban halljuk különösen a nyelveket tanuló műveltebb ifjúság közt — pusztító betegséget jelent nyelvünk ritmusrendszerében. Ha idejekorán meg nem állítjuk ezt a folyamatot, teljesen összezavarja nyelvünk ritmusát és a magyar verselés létalapját kezdi ki.

Še nēm rōvīd, še nēm hōsszū,
ēz āz īgāz māgyār bēsēd,

hallhatjuk majd egyszer.”²

A magyar beszéd zenei elemeire azóta sem figyelt senki sem a javítás szándékával. „Akadhat nyelvtudós, aki az effélet is »nyelvtény«-nek tiszteli. Itt válik el a nyelvművelés a nyelvtudománytól. A növénytanak egyenrangú tárgya a *victoria regia* és az útszéli gaz. A kertész a dudvát kigyomlálja. A *nyelvművelés kertészkedés*. A növénytanak a dél-afrikai vadonban bővebb az anyaga, mint egy gondozott kertben.”³

Azt hiszem, pótolhatatlan az a mulasztás, amit nyelvművelésünk azzal követett el, hogy nem figyelt fel idejében Kodály szavára. Az Akadémiai Kiadó 1980-ban kiadott *Nyelvművelő kézikönyve* első kötetének harminckilenc lapnyi irodalomjegyzéke egyetlen írását sem említi. A huszonkilenc lapos „hanglejtés” szócikk sem hivatkozik rá. Pedig, ha valahol, itt igazán érvényes, hogy

„Nyelvész urak jobban »tudják«
A költő jobban »érzi«.”

Ő azonban nemcsak jobban érezte, jobban tudta is. Tökéletes nyelvészeti felkészültséggel nyúlt a témához. Az Eötvös Collegiumban Gombocz Zoltán volt a magyar szakvezetője, s két évvel mestere halála után, mintha csak az ő munkáját folytatta volna: „Amennyire tudom, a nyelvhelyesség újabb irodalmában nem került még szóba valami, amit Gombocz előbb-utóbb bizonyosan szóvá tett volna: a kiejtés romlása.”⁴ Bizonyos az is, hogy nem alkalmi kirándulásnak tekintette a kiejtéssel foglalkozó vizsgálódásait. Egész életét vigigkísérték. Még ritka leveleiben is elő-előfordul a rájuk való utalás. Példának legyen elég kevés közzétett leveléből két részlet. Az egyik Huszár Klárának szól egy rádióelőadása után 1949-ben:

² *A magyar kiejtés romlásáról*. 1937.

³ *Szóval: kultúr?* 1955.

⁴ *A magyar kiejtés romlásáról*. 1937.

„Meg aztán, aki magyarul szavall, az tanulja meg a magyar nyelv nótáját-rigmusát. A hosszú szótagai rövidebbek, a rövidek hosszabbak mint kellene. Aztán nem szabad minden szó elejét felemelni www nyelvünk nem ilyen habzó. Több szót egyhangsúlyalá rendel, ez a szép benne. Máskor jobban, mert megharagszom!” A másik a Párizsban tartózkodó Szőnyi Erzsébetnek ad tanácsot a francia nyelvre vonatkozóan, 1948 márciusában: „... figyelje a kiejtést zenei füllel is. Itt nálunk egész csomó rossz kiejtés terjedt el, pl. kettőztetjük a kettőszert mássalhangzókat stb. pl. esszének mondjuk, amit ők eszä-nek ejtenek, stb. Figyelje az énekbeli és beszédbeli kiejtés különbségét, tekintettel a Comedie klasszikus deklamációjára.”

Nyelv és zene egy volt számára. „Semmi sem jellemző annyira egy nyelvre, mint sajátos hangzása. Olyan ez, mint a virág illata, a bor zamata, a zománc, az opál tüze. Megismerni róla a nyelvet már messziről, mikor a szót még nem is értjük. Minden nyelvnek megvan a maga hangszíne, tempója, ritmusa, dallama, egyszóval zenéje. A magyarét egyre többen fűjják hamisan.”⁵ Harminc esztendeje egy antológiára valót válogattam írásaiból (*A zene mindenkié*). Ő kérte, hogy a *Vessünk gátat kiejtésünk romlásának* c. rádióelőadása szerepeljen a kötetben. Egész életét betöltötte „az a harangzúgás, amely a magyar nyelvben a Halotti beszéd-től Adyig folytonos”⁶, s úgy hitte, „az is egy neme a kísérleti fonetikának, ha az ember versek alá kottákat írogat, s megpróbálja a bennük rejlő melódiákat napvilágra hozni”⁷. Aki a *Megkésett melódiák*, az *Öregek*, az *Akik mindig elkésnek* dallamait hallja, azonnal megérti, hogy a nyelv zenéjéről egyetlen szavalóművészünk, egyetlen színészünk sem tudott annyit, mint ő.

⁵ *Vessünk gátat kiejtésünk romlásának*. 1938.

⁶ *Vallomás*. 1932.

⁷ *A magyar kiejtés romlásáról*. 1937.

Tőle hallottam először prozódiai kérdésekről, versnek, szövegnek, dallamnak lehetséges kapcsolatairól. Csak bámulni-való volt az a finom hallás, a nyelv zenéjének minden lehetséges műszernél aprólékosabb rögzítőkézsége, amivel botladozó kezdő dallamainkat javítgatta. Akkoriban, amikor a keze alatt tanultam a mesterséget – nyilván az ő hatására is – különösen vonzódtam az énekes műfajokhoz. Ezerszám íratott velem ritmusokat nyolcüteményi terjedelemben. Amikor hónapok múltán átnyújtottam neki füzetemet, telve többnyire elméleti számítgatások útján kiagyalt ritmusokkal, a következő feladatként azt kaptam, hogy írjak alájuk dallamokat. Sok évvel később értettem csak meg, hogy mi volt ezzel a hiábavalónak látszó játékkal a célja: olyan dallamformálási készséget akart kialakítani bennem, amely minden előre megadott lehető (és lehetetlen) ritmikai kötöttséghez alkalmazkodni tud. Kimondatlanul is arra nevelt, hogy még a hangszeres dallamainkban is a magyar hanglejtést keressük. Tragikus sorsa zeneszerző-iskolájának, hogy legtöbb tanítványa nem a dallamai mögül előragyogó nyelvi zenét, hanem már az ő megfogalmazásában zenévé tágitott zenei stílust követte.

Korunk szinte naponként feltűnő új és új zenei irányzatainak közös jellemzője, hogy olyan – többnyire régebben is meglévő – összefüggésekre hívják fel a figyelmet, amelyek eladdig rejtve maradtak nemcsak a hallgató, hanem az elemző előtt is. Hogy régebbi, s épp ezért érthetőbb példára hivatkozam: ki gondolt volna Schönbergék megjelenése előtt arra, hogy Bach, Mozart vagy Liszt muzsikájában a tizenkétfokú szerkesztésmódnak különleges eseteit keresse? Kodály zenéje a magyar nyelv zenéje felé fordította az érdeklődést. Az a szívósság, amivel ezt a nyelvi zeneiséget ápolni igyekezett, azt is jelenthette, hogy közönséget akart nevelni művei számára, de azt is, hogy egyre újabb árnyalatokat keresve a nyelv hangzásában, a magyar zenei stílust gazdagította.

Régóta tudtuk, de különös módon csak legutóbb, Ujfalussy már említett előadásában kapott hangot, hogy nyelvi, néprajzi,

népzenei, irodalmi vizsgálódásaiban annál, ami „részszerint igaz” jobban érdekelte, ami „egészben s mindig az”. „Talán a szigorú ítélet szemére vethetné, hogy a művész ízlése, ösztöne, a művelődéspolitikus, a nevelő céltudata néha befolyásolta a tudós »érdeknélküli« objektivitását. Lehet, hogy az egykori bölcsész nyelvészeti tanulmányai vezették, amikor a népdalok lejegyzésében, közlésében azt az egyszerű megszólalásban nem élő, rekonstruált alakot kereste, amelyet a lingvisztikai gyakorlatban csillaggal szoktak jelölni. Vagy még inkább a tökéletesebb, szebb, művészből eszmei változat kikövetkeztetésének vágya kerestette vele a nem romlott, példaszzerű eredeti formákat. Hiszen a népdal közlése nem önmagáért való cél, hanem eszköz volt számára a magyar zenekultúra megalapozásához. Ezért a lejegyzés módjában sem annyira az egyszerű elhangzás előadási árnyalatainak sokszor áttekinthetetlenül bonyolult írásos rögzítése volt a mértéke. *Kelemen Kömíves balladájának* változataiban megmutatta, hogy ahhoz is mennyire ért. De külön tudta választani a tudományos célra és a nagyobb olvasótábornak szánt közlésmódot. Utóbb egyre inkább a többekkel, nem a kevesekkel gondolt.”

A „tökéletesebb, szebb, művészből” megvalósulást kereste a magyar nyelv zenéjében is. Nem tájnyelvi kiejtéseket játszott ki egymás ellen. Annak a köznyelvi helyes beszédnek a megvalósítására törekedett, aminek mintája a franciáknál a Comédie Française művészeinek a kiejtése, a németeknél a Deutsche Bühnenaussprache volt. Ideírom — mert nem lehet elégszer leírni — annak a tervezetnek első három pontját, amelyet a magyar kiejtés javítására az Eötvös Collegium volt tagjai Szövetségének 1937. évi közgyűlésén terjesztett elő:

„1. Kérjük fel a Magyar Tudományos Akadémiát, hogy adja ki sürgősen a Magyar Kiejtés Szótárát, a fő szabályok rövid összefoglalásával, a fő hibák megjelölésével. Kérjük fel a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvművelő Bizottságát, hogy foglalkozzék rendszeresen az írásban nem látható, csak füllel hallható magyartalanságok vizsgálatával és javításával is.

2. Kérjük fel a Magyar Tudományos Akadémiát, hívjon össze egy vegyes bizottságot, amely majd a szótár alapján véglegesen kidolgozza az irodalmi kiejtés normáját, a kétes esetek lehető kiküszöbölésével, a tudományos, gyakorlati és művészi szempontok összeegyeztetésével. A bizottságban minden fórum képviselve legyen, amelynek az élő beszédhez valami köze van; az így megállapított kiejtés legyen kötelező az iskolától a színházig, a rádiótól a templomig mindenütt, ahol magyar beszéd hangzik.

3. Tegyük lépéseket, hogy minden rendű oktatóink kiképzésében a helyes magyar kiejtés az eddiginél nagyobb figyelemben részesüljön. Ne kaphasson tanításra jogosító oklevelet az, akinek a magyar beszéde nem kifogástalan.”⁸

A „vegyes bizottság” talán összeül valamikor. De ki fogja benne pótolni az ő hallását?

.

⁸ *A magyar kiejtés romlásáról. 1937.*

KETTEN A MAGASBAN

ILLÉS ENDRE ÉS ILLYÉS GYULA ÉVFORDULÓJÁRA

1.

Két év híján, akár a század, annyi idős Illés Endre. Szerencsés, sikeres élet. Magát mindig gályapadhoz kötötte, de ő is laboratóriumot csinált a gályapadból. Része volt a kényszerű hallgatásból is, de olyan időben hallgatott, mikor hallgatni volt bölcsebb. Az Est-lapok kritikusaként kezdte, övé volt a Budapesti Hírlap irodalmi rovata, majd a Révai Kiadónál volt hatékony szerepe. Mindezért azonban a biztosabbat hagyta ott. Az irodalmi pályáért az orvosit. S az irodalomban is orvos maradt. Közvetlen elődei közt is egy orvost szeretett a legjobban.

Csáth Gézát.

Egy híján negyven esztendő volt, hogy első novellás könyve megjelent. Első színházi bemutatkozása a *Törtetőkkel* 1941-re esik. A harmincas években az új irodalom egyik kritikai tekintélye, s úgy beleszötte munkáját az irodalom életébe, hogy azóta se tudunk leszokni róla, gyakran emlegetjük őt irodalmi embernek. A hatvanas évek irodalomtörténetírása kritikusként, esszéistaként invitálta a harmincas évek készülő panteonjába, de mire első szobra elkészült, szoborba kívánczolt a novellista és drámaíró Illés Endre is. Egymáson áttűnő rejtélyes arcai nem tűrik a végleges vonásokat. Annyi arca közt melyik az igazi?

Amelynek vonásai mögött a Csáth Gézáért való aggodás munkál, az.

Hogy lehet aggodni egy halottért? Illés Endre azonban nem a korán elhalt Csáth Gézáért aggodalmaskodik, hanem azért a magyar irodalomért, amelyik Csáth töredékes életművét nem

asszimilálta. Mint ahogy nem Lovik Károly írásművészetét sem, s máig nem fogta föl Kosztolányi Esti Kornélját.

Időzzünk el kicsit Illés Endre Csáth-portréjánál.

„Csáth Géza rajzolt, festett, hegedült, zongorázott, zenét szerzett. Engedett minden izgalomnak, erőfeszítésnek, veszélynek és hívásnak. Elszánt mohósága programszerű.” Illés Endre szerint ez a program ellensúlyozás. Halál ellen való orvosság. A sors azonban bekerítette Csáth Gézát. Tragédiáját a morfium idézte elő. De aki a szerhez nyúl, valamit el akar felejtetni, valami elől menekül. Ő csak az eufóriát és a kellemes morfium-éhség váltakozásait akarta, de a teljes akarattalanságba zuhant. Rövid eufóriás félórák után a legszánalmasabb és a legnyomortabb közérzés következett, amire új adag morfium és új félórányi eufória borult, s megint a nyomorúságos közérzet. Ilyenkor csak azt tudta gondolni: 1. Minden emberi cselekedet, iparkodás, szorgalom, munka kinevetni és gyűlölni valónak tűnik fel. 2. Minden beszéd fárasztó és buta. 3. Minden terv kivihetetlen és rettenetes. 4. Minden nagyszerű, szép és nemes dolog elérhetetlen és céltalan. A morfinista lelkiállapotából következő ítéletnek azonban megfelelni látszik a világ is. Éppen ez elől a világ elől menekült Csáth a morfiummámorba, s kapott cserébe félórányi boldogságot, aztán megint előlről.

Csáth Géza olyan mohón szerette az életet, ahogy csak azok tudnak szeretni, akik nagyon félnek.

„Félt, iszonyúan félt. Az élet szükségzerű fájdalmai elől menekült. Azért harapott bele oly mohón a sikerbe, a rendbe, az alkotásba, a munkába, a női testbe, hogy ittmarasztalják. Mert állandóan hallotta a másik hívást. Mert olthatatlan szomjúságot érzett minden iránt, amit az élet elfátyoloz. És éppen ezt a kívánságot és kíváncsiságot akarta elnyomni, eltaposni.”

Életösztöne azért volt olyan tevékeny, mert a halál legalább annyira izgatta, mint az élet.

„Szigorúan az anyagra esküdött; és az anyag foglya maradt haláláig. De életének és írásainak éppen az ad tragikus megrendültséget, hogy min-

dennél jobban ismerte a homályt, a testetlen éjszakai riadásokat, a szörnyű formátlanságot, mely meghúzódva, a legsötétebb zugokban él bennünk.”

S egy finom mozdulattal odamutat Illés Endre Csáth unoka-testvére prózájára:

„Ugyanide jutott el halála előtt, legutolsó novelláiban, az Esti Kornél sorozatban Kosztolányi Dezső is. Az Esti Kornél-történetek közül a legdöbbenetesebbet, az örült lány csókját, akár Csáth is megírhatta volna. Az anyag, az érzékek írója volt, a testé, a fájdalomé, a gyönyöré, de mindenekfelett annak a kísérletezésnek az írója, amelybe belepusztul a test.”

Mindez azonban csak háttér az írásmód jellemzéséhez. Csáth

„életműve a valóság teljes és biztos megidézésével kezdődik . . . Orvos volt. És ez a módszer a kórtörténetek eszméletlenségig begyakorolt tökéletessége és személytelensége . . . Itt kezdődik minden. Itt kezdődik Csáth tömörsége is. Figuráit a klinikus kereste össze, s még természetesebb, hogy az ideg orvos szemével vizsgálja őket. A művész szerepe a továbbfejlesztés: a kórtörténet-formát ő leleményesen kiterjesztette mindenre, élőkre és holtakra, anyagra és tájra . . . Az emberi bajok, a kín és a halál felszívódnak a természetben. S megfordítva: a kozmosz lesújtó ritmusa áthullámszik belénk.”

Csáth anyaga, anyagkezelése az orvosé, az idegklinikusé, a művész mindezt általánosítja, kiterjeszti mindenre, s a világgal farkasszemet néz ezután teremtett világa, s a kettő egymásra ismer. „Csáth Géza tömör, félelmetes életművében megtaláljuk a magyar novella későbbi legjelentősebb változatait.” És most mutat Kosztolányira meg Nagy Lajosra. — Mutathatna magára is.

Emlékfalán ott függ Lovik Károly portréja is.

Csáth öngyilkos lett fiatalon, Lovik teljesen váratlanul halt meg férfiereje teljében. „Egészséges, edzett, erős, szikár férfitest volt. Halálának okát nem is tudták kideríteni. Egyszerűen betelt a förtelembe és vérbe gázoló világgal.” Halálát pszichés folyamat készítette elő. Elrejtette magában az író, s hosszan

készülődött valami egészen nagy vállalkozásra. Illés Endre szerint ez a hosszas készülődés fegyverezte le.

„De lefegyverezte a világ is – teszi hozzá – ... Az életformája fegyverezte le igazán. Az okos, hűvös látás, a kívülmaradás, a mindentismerés, a kiábrándultság, a melabú, a csontok mélyére húzódó, a velőt mérgező kétely. Lovik Károly nagyon magányos, gőgös és nagyon szomorú ember lett. Egyszerre úgy érezte: az életet kiejtette a kezéből.”

Csáth és Lovik, ahogy Illés Endre őket megidézi, ugyanazon szituáció két pólusa. Ellentétes pólusok. Az egyik fölfokozza, a másik leszereli magában az élet utáni mohó kíváncsiságot, megismerésvágyat. A két mértéktelenség ugyanott ér véget: a korai halálban. Mind a két halál önkéntes. Ugyanabba az alakatlan homályba zuhan mind a kettő, amiről tudni vágytak. Mert a halál alakatlan homály, merő titok, maga a semmi.

Olyan tanulmányokat, amilyeneket Illés Endre írt Stendhalról, nemigen írt senki. Egy helyt az ötvenhét éves férfit szólítja elő, azt, aki magának az adományleveleket kiállította. A *Privilèges* íróját. „Mögötte egy zsúfolt élet s egy nagy, félelmetes életmű – és a kortársai alig ismerik. Fáradt, beteg. Majdnem összeértem a semmivel – írja egyik levelében.” Ez a férfi is azt kívánta magának, amit Illés Endre Csáth Gézája, életet, mohó életet. De ha meg is kívánta, nem szerette volna mohón fölhabzsolni. A megkívánt élet ugyan özönlés, de a mérték tagolja. Akkor már Stendhal, midőn a semmivel majdnem összeért, nagyon jól ismerte az élés mikéntjét. A könnyű diadalokat erkölcsi záradék gyeplőzi, mivel a semmit, ha csak percekre is, csak a mértékkel lehet legyőzni.

Csáth, Lovik és Stendhal – ugyanabban a szituációban!

Hogy ez a helyzet kelepce volna, meglehet, de akkor nincsen is más, csak ez a kelepce. Anyaga van, a testé, organikus anyag és mohóságot párádzik. S nincsen rajta túl semmi. A kelepccén túli mérhetetlen homály a kelepccében félelmet támaszt. Mondhatnánk-e halálfélelemnek? Semmiképpen, hiszen Csáth Géza jobban vonzódik hozzá, mint az élethez. A halál itt elveszítette az arcát; már nem Thanatos és nem is a

csontlovas. Körülfolyik a kelepccén, s áthatja a kelepccébe esetek csontjait is. Nevet kellene adni ennek a roppant sötétnek, ennek a nagy ismeretlennek.

Ezen az irodalmi tájon ismeri föl Illés Endre a maga dolgát. Ez a század egyik nagy sejtése, fölismerése, fölfedezése, akár a maghasadás. Megszelídíteni a magenergiát vagy együtt élni a homály e rettenetével, majd ugyanaz. Írjuk Illés Endréről, hogy moralista, hogy kegyetlen és finom egyszerre. Szelleme pengeél, irány a tömör. Úgy van. Az életre — a kelepccére — boruló homályt megszelídítette, a lét két egymásra vonatkozó pólusát — az életet és a halált — egymással kiegyensúlyozta. Tudván tudta a hiányt, s ezt Tamási Áronnal kapcsolatban, annak halála után meg is fogalmazta:

„Tamási Áronnak oly erős a hite a szegények és elnyomottak igazságában, olyan fogadalom köti őt hozzájuk, hogy hűsége meg tudta aján-dékozni a világot a legnemesebb, legritkább ajándékkal, amit író adhat a köréje gyülekezőknek: a játék és remény igével.”

2.

Két év híján, akár a század, annyi idős Illyés Gyula is. Az övé is sikeres és szerencsés élet. Neki is mindig volt egy gálya-padja, ő is laboratóriumot csinált belőle. Verséből kihallani Csáth Géza fájdalmát. A descartes-i módszer alapelvét így alakítja át: „Doleo, ergo sum.” S az is Csáthra vall, mikor elszólja magát: „nincs még oly szörnyű Sárga Ház, mint / amibe én zártam magam”. Hogy ezeket a szavakat már alkonyán írta? Harminc esztendőse se volt még, mikor az *Éjfél után* című versét kiadta. „Öregszem. Ez az öregség? . . . Sötét világ . . .”

Illyés költészetéből programosan hiányzik a transzcendencia. Mikor vallást alapít, akkor is kihagyja az Istent. Akár a nagyívű *Ditirambus a nőkhöz*, akár a helyből felszöktetett *Val-lásalapító*, egyaránt a nőben jelöli meg az egyetlen olyan immanenciát, ami képes áthatolni az időn. „. . . csak a nők, a szemre

törékenyek, védtelenek képesek, ők, a komolyszemű nők, a minden Időikkel töltekezők, a tartályként ürülők, ti, belül végtelenek!” Versének lírai hőse pedig ajtófélfának döntve vállát fülel a zajgó messzeségbe, mert hallani akarja, hogy mi történik élete alatt. A zajgó messzeség az, ami elmúlt, s ami elmúlt, az az életünk alatt van. Igazi pogány szöveg, az antik mitológia világképét szemlélhetjük benne. Az istenek az Olimposzon laknak, vagyis a felhők járta, fák borította szakadékos hegytetőn.

Akikkel együtt játszottuk a Szerepet
– égi tetszésre – ideleln! –:
nincsenek. Hidegen
küldi huzatát az üres terem.

Akik nincsenek, azok vannak az élet alatt, vagyis Hádeszben, a föld alatt. Görög istenek a hegytetőn, gyakran le is sétálnak a völgybe, a síkra, hogy találkozhassanak az emberekkel, akik halandók, távozni kényszerülnek, alámerülnek a mélybe, lehullanak a sírba, ahonnan – s csak onnan! – visznek titkos rejtekutak Hádeszbe, az alvilágba, amely nem a keresztény (vagy keresztényen) világkép pokla, nincs ott tisztítótűz, nincs örök szenvedés, Hádesz lakóinak nincsen teste, valamennyi árnyalak. Kháron ladikján érkezett mind.

Mint Illés Endre, Illyés Gyula is megszeli a halált, mielőbb Hádeszbe költöznék.

Kháron ladikja nem akkor indul el velünk
midőn lezárul és befagy a szem.
Bús átkelők soká s nyitott szemmel megyünk
a végzetes vizen.

Hierarchizált értékrend az Illyés Gyuláé, amennyiben költészete kitüntetett egy értéket, s azt mondta rá, ez az alapérték. A tudatosan élők világa, „az ég, az út, a táj”. Az mindig gyönyörű, s akkor még inkább, ha titkosan elleng, „Olyanformán, mint a dallam attól, hogy ott / hagyja a hegedűt.” Nincs transzcendenciája Illyés világképének, ám van kitüntetett

értéke. Hogyan jutott az ember hozzá? Véletlen volt, hogy megszületett. November egyik első napján történetesen.

... körül a halál diadalma,
gyertyás kísértő ünnepély
és lent egy váratlan sikoltás
a párás völgy ölén.

Egy sápadt nő egy kis szobában kezdő sorai, az önéletrajz első mondatai. Mikor véletlenül megérkezett, halottak napi kivilágított falusi sírkertek „testvér-örtüzei” villogtak a csillagos ég alatt. Így érkezünk az ég alá, születünk a földnek valamelyik tájára, hogy attól fogva úton legyünk a nap alatt, mely fölkel és lenyugszik, s mikor nyugszik („a fél föld lesz nyoszolyája”), akkor a testvér-örtüzek világítanak, egyszer-egyszer sírkerti gyertyák is, emlékeztetvén minket arra, hogy a halál közegében bolyongunk, de ettől még gyönyörűbb, ami ritmikusan élénk nappalodik.

Világ lett ama véletlen folytán a világban az ember. A föld hordja a hátán, az anya hordta a méhében. De az első otthon, akár végső házunk, nemcsak kezdetünk helye, elmúlásunk hüvelye, sírunk is. Anya és anyaföld, mindkettő nőnemű, ezért a nőelv ura a világnak. A véletlennel szemben csak ez tud megállni szilárdan. Azaz dehogy áll meg, dehogy szilárd, mert éppen ellenkezőleg: elhajlik erejében, sodrában lágyan leng, mint a fű meg a sás. Megadja magát az ismeretlen erőnek, s győz azon. E magát megadó visz messzire, mint a népdal fűszála, amin a kedves messzire ment. A halálos közegen áthatol, a véletlen alakjából újra meg újra kibúvik.

Anyák és pátriák. Illyés világérzékeléséből kibomló léttanának alapértékei. E léttan által megalapozott tehát, hogy a halállal korrelációba vonta a hazát. Herderi jóslat, történetismeret diktálta neki, hogy féltse azt? Még előbb önnön lét-tana! Az élet törekenysége által maradandó. Illyés egzisztenciájából fejti ki közügyeit, így találja meg a szerepet is.

Véletlen és szerepkényszer egzisztenciális átélésében színre kényszerül a végtet is.

Minden jelenség, minden mozdulat
 eszméim része itt: egy gondolat,
 szerepét váró akarat, ha még
 lehet miért. E nép
 löki a vért szívémbé, számba az igét.
 Hazugság vagyok, pusztá kép
 nélkülük, létre nem lehelt anyag;
 s szívedben is csak álmod, semmiség!

— magyarázza a nőnek, akit sétálni vitt a pusztai dűlőútra. A „nem menekülhetsz” erkölcsi imperatívusza biztosítja identitását. Van egy közösség, amelyért érdemes élni neki. A pusztaiaké, akiknek csak otthonuk van, de nincs hazájuk. A haza akkor a magasban van. Magasban, mert a föntieké, s még föntebb, mert egyelőre csak eszme. Az eszme azt diktálja: hazát kell alapítani a hazátlanoknak; gyakorlati programja: magyarázni a fent levőknek, hogy osszák meg a szegényekkel a hazát. S amiben hisz: változik majd akkorát a világ, hogy a haza leszállhat fönről a földre.

Nemzedéktársai közt az egyetlen, aki nem vitázik az idősebbekkel. Babits benne látja a modern magyar irodalom folytonossága letéteményesét. Ő a folytatásért utóbb személy szerint vállal felelősséget. Jegyzi nevével a Nyugat utódját, a Magyar Csillagot. De válságos pillanatban nemzedéke folyóiratát is megmentette. Már megbántottan szétfutni kész az ifjabb nemzedék, ő az elárvult kalapba dobja Sárközi György nevét. Nemzedékével mindig akkor járt szoros együttesben, ha a holnapról volt szó. Ott találjuk a Márciusi Front vezérkarában. Összeköttetésben marad a századelő polgári radikálisainak maradékával. Segít Móricznak farkasszemet nézni a miniszterelnökkel.

Írni sem volt rest, ha az írásnak közéletet kellett szerveznie. Megírta a *Pusztulást*, közreadta a Nyugatban, s ezzel országos hírt vert az egyke-kérdésnek. A középosztályi fiatalság fölfedezte a falut, a szociográfia lett az ambíciója, Illyés megírta a minta-szociográfiát, a remekművet a műfajban. Írt Petőfiről olyan irodalomtörténeti munkát, amit akárki olvashat, és nem

halványszik soha meg szövege. Beleszólt a nemzeti identitás körüli szövevényes vitába, s a *Magyarok* kétkötetnyi reflexiója mederbe terelte az iránytalan buzgalmat. S akár a Magyar Csillagot, akár a felszabadulás utáni Választ nézzük, irodalmunk egységére tekinthetünk. S eljön a türelmetlenség ideje, midőn alig respektálnak valakit, de őt respektálják. Ekkor veszi igénybe szószéknek a színpadot, hogy azon a szegénység képviselőjét oda vihesse az emigráns Kossuth elé. Hogy Dózsa György is fölléphessen erre a színpadra. S még alig-alig derül az ég alja, s ő nem habozik ugyanezen a színpadon megjeleníteni a hatalom és az erkölcs konfliktusát. A szélárnyékban iparkodó közösség elé viszi újra a nemzeti lét gondját. Az egyetemes magyar kultúra és az anyanyelv ügyét, hogy a gazdasági emelkedésből fölszabadult energiának szellemi irányt és tartalmat segítsen adni.

Szeme előtt történik meg a korosztály behajózása. Mindenki elmegy,

Akikkel együtt játszottuk a Szerepet
égi tetszésre — ideleenn! —:
nincsenek. Hidegen
küldi huzatát az üres terem.
Valami nyitva feledett
folyosó-végi ablak csapkod
ütemes-ridegen
csontkezü tapsot.

Ez már a hetvenes évek második felének aurája, ahogy azt a maga számára érzékeli. Azt, amit maga hall, amivé tudata formálja érzékei híradásait. Hogyha nincsenek már, akik igazán érthetnék őt, s akiknek elismerésére adhatna is valamit, hallja a tapsot, a folyosó-végi ablak huzatcsapkodta zaját, csontkezek ütemes egymáshoz verődését. Mert a holtak nem járnak vissza tapsolni se, mert kísértetek nincsenek, csak mi, élők hallucinálunk.

Illyés lírája a hetvenes években újra bőséges termést ont. A *Kézfogások* és az *Új versek* föntjéről nézve is csúcokra látni,

hófödte versmagaslatokra. Öregkori költészet volna? Mint Arany kései, Babits hatvan alatt írt versei? Érdeemes hallgatni a költőre. Ő arra ösztönöz, hogy ne ragaszkodjunk az „őszikék” fogalomhoz. A jó vers csak tematikusan vagy keletkezési ideje szerint tartozik a poéta életkorára.

– milyen fiatal –
 hitű, ha időben búcsúzik a dal!
 Bár halálos fagyban didereg a test,
 hogy fölgyúl a lélek, bár ha jajba kezd –:
 milyen fényesen
 segít élni bár a halálfélelem!

Költő verset akkor ír, ha „összefut ajkán a borzadály, a kéj”. Csak az vers, miben az érzés e két véglete egymáson átcsapott.

Témája a versnek az „öregkor”; vagy virtuóz alakja vall a vén mesterre. Illyés virtuozitása versének tömörsége. Az Illyés-versben már régen nincs töltelékszó, utóbb már a határozott névelőt is bámulatatosan spórolja. De néha éppen töltelékszavakkal operál. – Az öregember lefeküdni készülődik. Komótosan rakja ki zsebeiből a megszokott dolgokat. Már annyiszor csinálta, hogy maga is elmosolyodik rajta, milyen mechanikusan teszi mindig ugyanazt. „De mivel hát: naponta: / hajlamosan is már némi humorra.” S az a „de mivel hát” érzékileg is megjelenítette a „némi humor”-t, amelynek következménye az arcára merevült mosoly, „rostély-mosoly” – teszi hozzá, s még ennyi sem elég, mert az meg „tartós harcvigyor”. A lusta izmú arcon ott felejtí magát az érzés, s ez bizony nevetséges; ha megfontoljuk, mégis érthető, hiszen az ágyába készülődő öregnek épp elég oka van a sisakrostélyt leengedni, arcán a mosolyt ottfelejtetni, hiszen ő akkor is csatatéren időzik, ha ágyába tér pihenni. Mennyi rétege van ennek a metaforikus szövegnek! Mily sűrűk itt a jelentésviszonyok! Ráadás a grammatikai tömörség. Illyés nem kihagyás révén jut hozzá. A grammatikai szerkezetet rántja össze.

3.

Ereje a nyelv, ő a magyar nyelvet nagy megpróbáltatásnak veti alá akár versben, akár prózában. Illés Endre azt mondta valakinek egyszer:

„Tízmillió magyar közül Illyés Gyula tud ma a legszebben magyarul.”

Utóbb is csak ezt mondhatja:

„... a nyelve, verseinek és prózájának magyarsága ma ugyanúgy elbűvöl”.

Szókincséről szólva, annak

„gazdagsága és változatossága egyszerre a gondolatok izgalmasságát és változatosságát is jelenti . . .”

Grammatikájára fordítva a szót:

„Illyés prózamondata valójában a verstől válik izgalmassá. Izgalmassága: szikárság, gyorsan forgó izületek, valószínűtlen tömörség, a túltelített oldatok kristályt alkotó képessége.”

Illés Endre szerint az analitikus próza mestere Kosztolányi volt, a szintetikusé Móricz Zsigmond. Illyés

„nem égette ki a mondatait kegyetlen tűzben, mégis kiolvadt belőlük minden felesleges kötőszó és töltelék, minden háj, bőség és túltápláltság – s a csoda: ugyanolyan könnyed, ömlő, természetes, mint Móricz mondata, s még azonfelül is tud valamit: a rebbenést és a repülést is ismeri. Szárnyai vannak.”

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy ezt a jellemzést olyan verssel illusztrálhatjuk, amelyet a jellemzett magához a jellemzőhöz, *A Krétarajzok írójához* írt.

Ősz? Tél? ! Tombol a szél? – Vele
a malom kereke!

Önti? – ott künn! – dühödt vizét:
önt bent – lisztet a Séd.

S mert a zaj elnyelte a szót,
csapkodta-dörzsölte csak lisztporos kezét
az egresi molnárségéd,
vén Lekszink (de genere Csók)
Csak szembe mi is, míg pöröghetünk,
Bandim s őrlhetünk.
Isten velünk.

Hangosan volna kedvünk mondani e sorokat inkább, mint szemünket futtatni rajtuk. Oly erős hanghordozása van a versnek, hogy fennhangon szól igazán. Ellenpontosítás feszíti pattanásig a szöveget, de az igei állítmányok abroncsa kellőképp szorítja az ellenerőket benne. A vers igazolja azt a jellemzést, amit Illés Endre Illyés nyelvének — verseinek és prózájának — magyarságáról és karakteréről írt, de jellemzése annak az emberi és művészi karakternek is, aki viszont Illés Endre.

Többről van itt szó annál, hogy mind a ketten 1902-ben születtek, hogy ez évben lettek nyolcvanesztendősek.

FORUM

JÉKELY ZOLTÁN KORAI („NAGY”) KORSZAKÁNAK VERSFORMÁLÁSÁRÓL

(A KEZDETEK, 1934 VÉGÉIG)

„Délben langyos gyeptájon heverésztem, / fürdőruhában, perzselő napon.” 1934-ben íródott a vers, mely (*A szépség pusztulása*) ezzel a magától értetődő kijelentéssel kezdődik, s a továbbiakban is ugyanefféle érvénnyel s tüneményes teljességgel ötvöz természetes és – láthatóan csak a költészet iránti gáláns udvariasság okán – választékos (megrendült, elrédő, tragikus, melankolikus) hangot. Bátran sorolhatnám ide a „drámai” jelzőt is, hiszen a harmadik és a negyedik sor nyomában így alakul: „Ő jégteremben, talpig hófehérben / pihent a fekete ravatalon.” Csakhogy ez nem drámai mégsem, csál a lát-szat. Jékely a költői eszközök nagyon is költőinek tetsző kezelésével valami egészen hökkentőt tudott elérni: a fölös drámaiságot védte ki, visszaadván ekképp a dolgoknak mintegy önmaguk tragikumát, kiemelte az emberileg (poétailag) szervezett közegből „az érzést”, és a szépséggel egyszerűbbé, egyszerűs-mind megfejthetetlenebbé tette. Ez magyarázza, hogy végeláthatatlan sorjázó halálverseit szinte szétveti az élet, és épp a gyönyörűségtől érezzük, hogy – jelképesen vagy sem – meghatódunk, már-már könnyek szöknek szemünkbe. Nem a stilizált fordulatok, az önsajnálát, a kimondott bánat bűvöli olyan elbírhatatlanul szomorúvá a Jékely-anyagot ezekben az években (a 30-asokban!), hanem pontosan az, amit gyönyörűségként vonultat fel, s amit azonnal az elmúlás-összefüggésbe állít s ágyaz; az sújt le s emel föl bennünket katarziséval, amiről bebizonyosodik: mivel soha ilyen szépségesnek nem láttuk, soha ily szervesen életünkbe tartozónak, ezért érezhetjük elvesző-

nek, elveszítendőnek máris, és vele elveszettnek magunkat is így mindjárt. Alapvető érzéseinkhez (minden emberéhez!) talált közvetlen utat Jékely ezzel a nem keresett leleménnyel; s mert való igaz természetességgel élte a verset, abban a korszakában a nagy költészet végső határait közelíteni, tudta (ha van ilyen!) „elérni”. Nagyon könnyű összefoglalni e „nagy” korszakának lényegét; mindössze rá kell hangolódnunk arra az életérzékelési módra, amely a legtermészetesebb folyamatokat a stilizáció tökéletes (és teljes érvényű) eszközeivel, s ezeknek azonnali megkérdőjelezésével ábrázolhatta. S nem is volt ez külön „ábrázolás”, de mintha regényébe vont volna bele minket, máig ható érvénnyel, mit sem halványulva. A legtöme nyebben a 30-as évek Jékelyjének költészetében leljük ezeket az értékeket, így fordítjuk vizsgálódásunkat is a legtöbb haszonnal e korszakára.

A szépség pusztulása a több apró részből, mozaikosan alakított költemények sorába tartozik. A második egység (két versszak) részben a téma ismert egészéből kapja hibátlan értelmét, részben az elemek belső formálásából eredeztethető sugárzás által. A versbeszéd, a *hang* sajátos szerephez jut itt. Látszólag hétköznapi közlések érik egymást: „Alkonyodik. Az idő hét felé jár. / Másfél órája már, hogy eltemették . . .” Jékely mintha nem akarna különösképpen tömöríteni. Még a harmadik sor is erre utal: „A földben éri már meg ezt az estét.” Ám akkor hirtelen váltás következik. Jóllehet ez is csak közlés, egyszerű ténymegállapítás: „A Nap a Hárshegy oldalán lesétál . . .” De *ahogy* a már-már bensőségessé váló, szinte elérzékenyülést kikényszerítő kijelentést félre se söpri, fontosnak meg se hagyja ez a természeties megfigyelés és leszögezése, teljesen más hangnembe fordítja át a verset, s ettől fogva a költői öntörvényűség olyanféle nagy terében mozgunk, ahol bebizonyították nekünk: itt minden megtörténhet, de semmi baj nem lesz, mert a legnagyobb baj ugyanabban rejlik, amiben a legnagyobb jó, s mert erről *filozofálni* csupa közhelyet eredményezne, tegyük inkább azt, hogy: 1. sosem feledjük, mennyire szomorúságos

a helyzetünk, 2. ezt mégis a leggyönyörűsebben formáljuk meg, 3. ezek után sem az esztétikai élvezet a végszavunk, hanem a létezés megrendülése. A Kosztolányi-féle etikum (esztétikumba rejtve). Az objektív kép (a lesétáló Nap) máris megítélésünk tárgya, váratlan megszemélyesítés révén: maga a fény a hűtlenség, és hajnalig „bizton elfelejti” a kedves halottat . . . s ez eddig rendben is volna, átlagosnál jobb, ám még nem kiemelkedő; és akkor jön a furcsa telitalálat, s nem képszerű, hanem állapotmeghatározó, felmérő: „mint ahogy elfeledte annyi szépét”. Ez a világhidegség — egészen másféle hanglejtéssel és eszközökkel kifejezve — előremutat Pilinszky rokon felismeréseit; és jelentőségében nem marad el azoké mögött. Ha a vers további három mozaikrészét tekintjük, ez a bűvhatás eloszlik, és romantikus hangvétel az uralkodó, lebonyolítódik a téma. Jékelynek azonban a nem maradéktalanul megoldott vers-egészek ellenére is ugyanolyan hibátlan nagy költészet erejével szólnak s hatnak a kiemelkedő helyei itt, mint ha a művek teljessége volna így megkomponálva. Maga a vers is romlásállag maradhat, legjava túléli, s a kompozíció ezt máris példázza: íme, a harmincas évek Jékely-verseinek egyik típusa.

A *kakukkhhoz* három versszakából is a középső az, amely kivételes magasba emelkedik, a másik kettő ezt szolgálja. A bevezetés hangja roppantul természetes: „Nem kértem Tőled, meddig élek . . .” A folytatás meglepő, és eredetiségével előkészíti a borzongató csúcspontot: „félek, keveset mondanál”. Költőnk ért hozzá, hogyan kell fölébreszteni s el se engedni a figyelmet. Teszi ezt nagyon mellékesnek látszó eszközökkel, mint aki figyelni csak a maga céljára figyel. „Babonás bölcs óra-madár, / esztendő-osztó berki lélek . . .” Itt már kezd gyönyörűségezen zengeni a vers, majd a kérdés összesíti a személyesség addigi (megkapó) elemeit:

Csak arra kérlek, te madár,
minden percem tedd édesebbé,
s oly fuvolásan kiabálj,
mintha nem szólnál soha többé.

A lehetetlen megkísértése ez, mert a lehetetlent kéri holmi madártól, s úgy, hogy nem titkolja: stilizáció az egész; épp azért viszont, mert ezt nyíltan bevallja, mégsem stilizáló, hanem elhithető erejű, végső érvényű lírai közlés; meggyőződésünk általa (aligha futó pillanatra csupán), hogy „ezt” (amit mond) magunk is így érezzük, s „valahogy így” is mondanánk. A költészettől várható ad hominem *hatás* maximumát éri el mindezzel Jékely Zoltán. Közel hoz egymáshoz létezőket.

Az *Ősz a Városmajorban* igazi szürrealista kompozíció. Még hozzá nemcsak érzelmi-valóságfeletti, hanem: 1. valóságba ágyazottan az, és 2. logikailag kifogástalan építésű, így 3. már-már abszurd. A bevezető versszak a hangulatot teremti meg, ám az ilyesmiről Jékely nagy verseiben hamar kiderül, hogy csak közegteremtés, a hiánytalanság biztosítása (hogy a főbb „cselekvény” környezete is jól meg legyen adva; netán felvezetés a témához):

Tarsolyából a puszta földre szórta
egy üldözött király —
a sok tallér most itt hever a porba'
a fák lábainál.

Ez eddig: mint holmi mese. A fák és a tallérok képe nem is igazán újszerű. A következő versszak még becsapósabb, mert mintha komolyan vinne minket a szentimentalizmus tájaira:

Kékeslila homályban, ázva-fázva
ödöng a vén faszor;
szerelmesek fojtott sírása
szól a bokrok alól . . .

De itt, persze, megdöbbenünk. Ez a bokrok alól szóló fojtott sírás akkora túlzás már, hogy épp az elrajzoltsággal mutat rá a fájó lényegre; hajlandók vagyunk valóban *azt* átélni, amit a leginkább kell, vagyis a dolgok szomorú sorsát; így ez a Jékely-jelleg, az eltúlzott érzelmesség tulajdonképpen az érzésvilág jogait állítja helyre: képtelenségeivel. A harmadik versszak lát-

szólag a galantéria felé közelít: „Mint szép leány után, ámulva nézek / pazar nyarunk után —” S ekkor, az utolsó hat sorra következik be az a szigorú „logikai” csoda (a vers-megvalósulás), hogy minden (aminek pedig nem is sejlett igazi mintázata eddig) pontosan összeáll, a vers messze az addigiak fölé nő: „Fölöttem lóg még egy-két árva fészek / a tar fák ág-bogán . . .” — ez csak az átvezetés, a fakóbb, valósabb látomány színterének vázlata; és: „Úgy érzem, hirtelen kinő a szárnyam . . .” Itt a fantasztikum egyetlen mozdulata mindent átváltoztat. Ezt tudta Jékely: a nyíltszíni átváltozást, a költészet egyik legnagyobb meglepetését, ahogy látszólag semmi-elemekből, színleg mire-se-való modulációkkal egyszerre a leglényegibb dolgok közé ragad bennünket; hiszen gondoljuk meg, mit jelent ez a hirtelen vélt szárny-növés? A fészkek „árvasága” és az elmúlás ténye épp az ellenkező hatást éri el, így mintegy ellenjátkul a költő mégis a kezdethez térne vissza, s ezt meg is testesíti? Nem hinném, hogy csak ezt, tanmese volna akkor a vers. Hanem, hogy milyen reménytelen vállalkozás még ez is, a fantasztikum kalandja is, mennyire alatta marad a valóságnak (amely indukálta), mennyire nem lehet semmit se tenni a valóság (a természet) ellen, ám: hogy ez a semmit-sem-tehetés is milyen szép lehet, mi több, e szépségben milyen nevetséges, és ebben a nevetségességében mennyire megindítóan emberi. Mert még ez is van: „s füttyölök is nekik”. Mint aki a fákat akarja kárpótolni az elmúlt élet-kezdetekért; füttyöl is nekik; bár erre senki se kérte, hinnők, bár a fák ettől nem lesznek „boldogabbak”. S mint aki magának füttyöl (Ady!), félelmében, mint aki önmagát kárpótolja a vesztett kezdetekért (mert „fiatal” költő volt Jékely, nem gyakorlatilag! hanem annál mélyebben: az átélt világ-lehetőség okozataként, együtt-szenvedve; ám egy kicsit szentül-nevetségesen mutatva az ilyen emberi gesztust; mégis belefeledkezve — és így tovább, az emberi érzésvilág kilengései nyomonkövethetetlenek, állandóan ellentétükbe csapnak); *de* akkor az utolsó két sor megmutatja a „naiv”, a valóban létező, a nem bonyolult, a csak-egyfélét tudó lények világát is, a fákét,

akik korántsem a fölény jegyében válaszolnak, s ezzel szinte megszegyenítik a kéretlenül beavatkozó embert: „Bolond fák! azt hiszik, hogy újra nyár van, / és karjuk rezgetik.”

Hasonló groteszk elemek állványozzák a nagy-romantikus felszállást (s ezzel a legparányibb, legigazabb emberi érzések megközelítését) a *Mint kőkoporsón* kezdetű versben. Az első két sor a méltóság ellenpontjaként használja a tárgyilagos állapothatározót: „Mint kőkoporsón ifjú kőkirály) leesettállú, hosszúlábú szobra . . .” (De a *leesettállú* mellett a kétszeres *kő* is ilyen hatású.) S a folytatás végképp efféle: „fekszem az ágyon mozdulatlanul, / hideg kezem kegyesen összefogva.” (Itt a *kegyesen*, épp fennköltelkedő jellegével – s a környezettel ellentmondásban – groteszkül hat, s ez többletdimenziót ad a versnek.) A folytatás csak fokozza ezt: „Valami rejtett forrásból a fény . . .” (Már ez is! Mintha diszravatal vagy mauzóleum lenne a szoba az ágygal.) „. . . fölé, a »Holtak szigetére« hull” (meseelemek!); és innen válik lényegessé a történet: „Látom a lelket . . .” Ez még a mese világának elfogadása, de mindjárt személyessé válik az esemény: „. . . lelkemet, szegény . . .” Vagyis a meseállapot maradéktalanul úrrá lesz az élön? Épp ez a lebegtetés a legfőbb eszköz, hogy: vajon . . .? A lélek („szegény”) „most köt ki gyámoltalanul”. Ez a megkettőződés látszólag a beszélő személy fölényét mutatja, ám az utolsó versszak váratlanul így kanyarul: „Még visszafordul, rám néz s így beszél: / kis, gyenge test, te ott maradsz alul . . .” Vagyis a játékból komoly valóság lesz; igaz, nem fizikailag, de Jékelynek ezek a versei a fizikai valóságot a körülményein való romantika-játszó (s-élő) túllendüléssel ábrázolják. A lélek végképp győz a passzív fekvőn: „. . . én most az örök partra, lásd, kiszállok . . .” S most azt hinnők, tréfásan elnéző a hangnem, az elhitető gesztus. De akkor mindkét szélsőség fölé emelkedik az a ki-tudja-melyik „fél”, maga a költő, és testen-lelken (bár a lélek szavával, forma szerint), eszközökön és ellenpontozásokon túl így szól: „Te földbe jutsz, hol madarak, királyok / s kutyák porladnak, mint a falevél . . .” Jó példája ez, miként

haladja meg a vers legsajátabb tartalma a vers látszólagosan elérhető szándékait; hogy egy „rájátszás” mennyire átalakítja, mondhatjuk, miként teszi nagy költészetté azt, ami játéknak, helyzetdálnak indult.

Szándékkal vizsgáljuk — újdonságot remélve — a harmincas évek Jékely-versei közül itt többnyire az „antológiákon kívül eső” darabokat; a főművek gondolatvilága elterelne a formai-megvalósítási részletekről, az átúszásokról vagy belső „varratokról” a versben. A *Bátortalan tavaszodás* látszólag bagatell; indítása is feladatmegoldónak tűnik: „Száguld a koldus-szagu tél.” A második sor („szirmok esőjét záporozza”) derekas lendületével hat főként. S akkor megtörténik a bűvölet: a harmadik és a negyedik sor „elvarázsolja” a világot, vagyis mintha valósnak tudna feltüntetni ilyen világokat: „Emlékeim felé, elálmodozva, / egy mag-vitorlás ringva útrakél.” Vajon mi teszi a különös, „csudás” hatást? Feltétlenül efféle csekély elemek is közrejátszanak, mint: a rímképlet (hogy a-b-b-a, és hogy olyan tartalomhű az egyik szava, az „elálmodozva”, annyira lassító, annyira mozgáskifejező), valamint az alliteráció. De a lényeg inkább ez: itt valaki nagyon egyszerűen tud megszólalni arról, hogy (mint egy egyszerű ember ezen a világon) ő — emlékezik. Ez a folyamat csupa szelíd mozgás (kifejezik ezt a fogalmak — *vitorlás*, ráadásul *mag-vitorlás*, ami gyönyörű kép — és a hangalakok, mint például *ringva* és *útrakél*). A második versszak tökéletes miniatúra:

Utána megremegve bámul a
kis pipehúr — érzelmes pici kék szem —
és búcsút int a rom-kőkerítésen
a primula.

(A túlzások sorozata teszi épp önnön jellegében tökéletessé ezt a képet! Az „érzelmes pici kék szem” — maga a játék tekintete is lehetne.) Ekkor a harmadik, az utolsó versszak valami más hangra vált. A dallam, az első soré: teljes, kizengetett („S csak száll a mag, mint égi készülék . . .” — 1934-es vers! Milyen

különös, hogy akkoriban repülőgépre, talán vitorlázóra gondolhatott Jékely, és az „égi készülék” ma egészen mást asszociál-tat, esetleg űrhajót), és a következő sor is a képet zárja, tökéletesíti: „mely ismeretlen csillagokba indul...” De olyan feszültséget érzünk már, amely újabb fordulatot sejtet. Jékely versépítkezését jellemzi ez a belső előkészítés; gazdaságos köl-tészet az övé itt, mert az egyik elem rejtett tartalékaival struk-túrát épít. Így tudjuk meg azután, már aligha váratlanul, a versszak utolsó, a verset záró soraiból, hogy baj történik a készülékkal; s ezzel visszacsatolódunk oda, hogy magával az emléke-zéssel sincs minden rendben, reménytelensége több, mint a szépsége, s nem éleszt újjá semmit: „de nem jut a felhők hatá-rain túl: / körülveszi s lehúzza majd a jég”. Ez a készülék, a kis szárnyas mag, íme, mintha valóban földöntúli üzenet (tehát az űrbe kilépő, a mennyeket ostromló „hajó”) akarna lenni, s mintha a mi emlékeink (a költőé, „az” emberé) volnának az egek, ahová nem hatolhat el más világok küldötte. Eszembe jut erről is Rilke szökökutas verse, ahol a képlet igen hasonló. Azonban Jékelynél a hétköznapi helyzetvers teherbíróképese-sége tétetik próbára, és – ez is jellemzi ezt a korszakát – a kísérletek csaknem rendre sikerülnek.

(A korszak nagy Jékely-verseiben, melyek között ott a helye a *Napfürdő a temetőben* címűnek vagy a *Szép nyári zenekarnak*, már a kezdet azonnal a téma közepébe vág: „Kinek szívéből nőtt e satnya fű...” – és az ellentét, a másodelemekből való építkezés itt is jellegzetes: a „satnya” látszólag lekicsinylés felé visz, holott a meglepetés az, hogy még egy satnya füvet sem szabad letépni a halottak sírjáról, értsd, emléküknék minden kis mozzanata becses; ám ezt nem tantételszerűen mondja el Jékely, hanem töredékeiben is teljes, igen természeties képet ad valamiről, aminek aztán a *sugárzása* ez. Vagy egyszerűen a vers két-két sorpárja tesz meg mindent ahhoz, hogy kimagasló jelentőségű legyen a mű; s köröttük – szó szerint kertként – ott a kiegészítő bőség. A *Szép nyári zenekarban* így a kicsit túllismételt

Most kellene megállnia a nyárnak,
 mielőtt még az álom eltakar.
 Most kellene megállnia a nyárnak,
 s torpanna bár meg az egész világ!

sornégyesre hirtelen bensőségesen, a legnagyobb költői hit ellen és érzékletes eredetiséggel csap a két szelíd nagy sor: „Kertünkre illat-mézet trombitálnak / kórusban a pilledt petúniák.” A versnek még hat sora körítődik a témához, azonban a zárás hozza ismét a meghaladó szintet: „Akkor úgysem fújhatjátok reánk, / amikor majd sírunkon trombitáltok.” A *Lezuhant a Nap* (még mindig 1934-ben vagyunk, tulajdonképpen a „nagy korszak” kezdetén Jékelynél) az igen gondosan körülírt, gyönyörű, de kevésbé jelentős kép után (melyben *hétmér-földes csizmával* sem érnénk utol a Napot, s „a hegy hatalmas lila kalamáris / s a felhőrost felette hosszú toll”) (érdekes a *rost* és a *toll* – megérző? – egybegondolása!) következik a jékelyscsendes, hétköznapi-lényeges, megborzongató közlés: „A völgyben szárazlevél-égetés . . .” Joggal teszi hozzá még ez a versszak, hogy „mintha az egész / tizenötéves emlék volna máris!” A jelennek mint tökéletes emléknek az átélése, vagyis a jelen emlékálagának felfedése, ily-lényegűségének átvilágítása: Jékely korai korszakának nagy vívmánya, ha úgy akarjuk, gondolatilag is. A gondolatiság értékét csak fokozhatja a mindenkori érzékletes megjelenítés. Ezt a hatást természetesen (ha úgy akarjuk) „gyengíti” az élőbeszédes ráérősség; s a legnagyobb Jékely-versek azok, amelyekben a lényegi elemek rohanva egymást érik, s a költői „telitalálatok” válnak a beszélgetés elemévé is (mert, mint mondtuk, Jékely ad hominem szól, elsősorban önmagához, mivel azonban önmagát igen „általános emberré” tudja tenni, „hozzánk”).

Jellegzetessége, hogy verseinek egy-egy mozzanata marad emlékezetes – ám ez mindenekfelett. A *Késő tarlózás* első sora még nem ígér rendkívülit: „A dombon túl eltűnt a sárga nap”. De ami következik, már fennakad akármi szigorú rostán: „. . . rétek felett repül a pókselyem”. Megférnek ilyen sorok

mellett sokkal gyengébbek is: „Nézem az égbolt végtelen tavát; / milyen színű? – színének nincs neve.” Ezt azért említhetjük főként, hogy példázza: a költészeti „nagyság” nem okvetlenül a hézagtalan tökélyvel azonos, a hibátlan egyenszínvonallal. Az *Őszi füst-varázs* varázslata például főként ennyi: természetes előbeszéd, igen pontos, közvetlen; bevezető bizonynyal valami többhöz, s ezt sejtven, türelmes élvezettel olvassuk: „Köd-fényben áll a budai vidék; / legyen enyém az ősz, akár a lelkem . . .” Még Kosztolányi is felrémlik. „Pipámban száz levél hullája ég . . .” (A „száz” ma kicsit gyenge pontnak tetszik már.) „. . . miket finom dohánnyá szeleteltem.” Érdekes, hogyan bizonyítja ez az elbeszélő költészet a *Kártya*, a *Mák* költőjének igazát! A szecesszióból annak legjellegzetesebb elemeit kihagyja, ám megtartja az ívek lendületét, és mindmáig érvényes hangot talál. Ennek a hangnak azonban legfőbb s nélkülözhetetlen összetevője a jékelyi – mondjuk ki – zsenialitás, amely könnyen mond le a hibátlanságról, a mindenkori nagyság igényéről. „Egyharmada diófa levele”, olvassuk tovább a pipáról, „kétharmada édeskés hárslevélke, / a többit naspolya hullatta le, / vagy a szomszédunk szelíd gesztenyéje.” Az 1934-es év – úgy tűnik – záróverse ezt a szintet végig tartja. A szinte tetszés szerinti mozaikolás elvezet a „csattanóhoz”. Előbb arról olvashatunk, hogy „a vadszőlő leveleit a szélvész / elvitte, de száz karja itt maradt” (a száz olyasmi, mint Tóth Árpádnál a *bús*), és igen szép láttató kép ez: „a tűzfalon most óriási térkép, / erek, folyók, ösvények és utak”. Régi témája Jékelynek a madárvilág: „Nézik-nézik az árva madarak”, írja, és meglehetősen találó, hamar kínálkozó jelzőt alkalmaz a pintyekre: „drótlábú”, s a cinkékre: „kurtaröptű”. A természet jelenségei hasonlatanyagul szolgálnak:

Utamra sok-sok levelet rakott a
Szél – ez e megtért vandál építész,
ki rombolás után alkotni kész –
s most lábam alatt tündér terrakotta,
mely az első új szélre szerteszéled . . .

A verset önmaga lendülete hajtja. A szerkesztés elve is érvényesül: „... akár a füst, ha a pipám kiég”. A befejezés szerves: „... akár a hajnali, bátor remények...” S erre a roppant hiteles sorra méltán csap le a csattanó: „S egy hajnalon én is némán kiégek.”

Ez a képzetkör már az 1931-es Poverello-versben hangot kap; akkor még szabadvers-formán. Alkalmassint „megérte” Jékelynek, hogy a kötött formát választotta, hiszen oly feszültségforrássá vált ez számára, amelyet a sorok kötetlen áradása nem biztosíthatott volna érzékenységének. A Jékely-versek benső szabadsága akkor érvényesül, ha jelzett, mintegy megegyezés szerint betartott forma béklyózza. De hát ismert-e, ismerhetett-e ilyen különbségeket ez az annyira tiszta alkat? Kötése is oldás volt megannyiszor, s ez magyarázza az élőbeszéd gyakori előfordulását, a látszólagos egyenetlenséget. A *Vadász-zsákmány* halott állatának „koporsója egy véres hátizsák volt” (1931), „s csak összetörve fért belé a teste”. Ne keressük a szakszerűtlen metaforát egy egész életműre, mégis: a vers a gyűjteményes kiadásban a Poverello-szabadvers után az első, amely kötött formát vállal. Újabb költészetünkben nem volt ritka a formafegyelem. Ám egészen egyszeri jelenség az, hogy a már-már lovagiasságból betartott forma mögött, alatt, azon keresztül és túl oly teljes szabadság lüktessen, amely a színleges vagy színlelt rangokra (akár a poétai görcsökkel szerezhetőekre) sem ad. Jékely divatoktól függetlenül, csak legbensőbb kötöttségeire hallgatva, önnön tulajdonain erőszakot nem téve alkotta meg azt az életművet, melynek az indulása mintha jellegzetes metszetét adná máris. Későbbi éveiről gyakran volt alkalmam írni; így választottam most, bizonyos fontolások után, ezt a „próbavételt”. S hogy ez is teljesebb legyen, befejezésül, tallózzunk még olyan versek között, mint a *Szürke ég alatt* (1932), *Városvégi gesztenyefasor* (1932), *Körtefák csodája* (1932), *Elhagyott kutyánk elégiája* (1933), *Éjjél Budán* (1933) – bár a dolgozatíró az önisméltás vételeitől tartva, itt valóban csak kiemelésekre vállalkozhat. A

Szürke ég alatt elegánsan és természetes könnyedséggel kapcsol össze (akkor még romantikusnak látszó) technikai világot és köznapokat: „A háztetőkön pár antennadrót / kacérkodik a Mindenség neszével . . .” De már (talán ennek veszélyeként) ilyesmit említ:

A szürkesség szobákba is bejő,
mint nagy csuha, ráhull az emberekre,
rajtuk ragad, sosem kerül a szegre . . .

Költőnk tartását a későbbi években, az utolsó évtizedben is jellemzi ez az egyediség-hit, s olykor ki is élez ellentéteket. Látjuk, mennyire nem „generációs probléma” volt ez aztán Jékelynél; mindenfajta egyen-szűrítő elv s gyakorlat ellenfele ő már a korai versekben. A *Városvégi gesztenyefasor* eszközei közül – melyek a villódzás, a száguldás, a mesélő kedv fogalomköreibe egyképp illenek – hadd említsük most a hirtelen megjelenítést: „Sohase látott gesztenyefasor!” (a kezdő sor); a borongós hangulatú, néha keresetten-adódóan idegen szavak mestermívű-magyaros használatát („monumentális és komor, / sötétbe fut, nincs vége-hossza”); a technika és a természeti létezés enyhe ellentétét-összebékülését

Autó robog a gesztenyesoron,
száraz levél hull záporozva.
A szél szaga gyermekkorom
csodáit vissza-visszahozza.

A *Körtefák csodája* megejt a tüneményes szóválasztással-illesztéssel:

Palánsztalan kihalt gyümölcsösök
alkonyi csendje csalt a tarka gyepe,
melyen bucskázva, szökve, hemperegve
hancúrozott az odaüldözött
levélsereg.

A mozgások „ízese” sokfélesége, színe és illata gazdagon árad a versben:

A körtefák között
szél vinnyogott, s mint csonkaszárnnyú lepke,
egy-egy veres levél indult lebegve,
és elkalimpált a fejem fölött.

Az *Elhagyott kutyánk elégiája* alighanem a legkorábbi évek (1934-ig) egyik kiemelkedő költeménye. Mint az *Éjjel Budán* első két sora mondja: „Most voltaképpen sírni kellene: / tétova mánk végkép holnapba lendül” — itt is végérvényessé válik valami. Az *árva villa beton küszöbe*, ahol a kutya magára marad, „ősz s éjszaka küszöbén”, maga a ridegség (az anyagjelző szó miatt). A visszatekintés reménytelensége vibrál az egyszerűségében is „monumentális” Jékely-kijelentés szavai közt: „Azóta már nyakatokon az ősz!” A hirtelen váltás távolabbra sodorja a tekintetet, hogy ezzel is a központi képet rajzolja ki híven:

a kukoricát tördeli a vadkan,
a vadlibák vonulnak V-csapatban
s éjjel az ég ezüst ködöt esőz
bodor bundádra, melyet símogattam . . .

Jékely köztudottan nagy elválás- és búcsú-versek költője. Ez a tartás itt már nagy pontossággal és gyönyörű megfogalmazásban érvényesül: „Jön még azért egy-két vidám napod”, biztatja gondolatban a kutyát (vagy inkább magát; enyhíti saját bánatát; tépi fel a sebet — megannyi tényező együtt van nála ilyenkor általában). A vigasz képei szívszorítóbbak bármi szomorúságnál — mivel mintha még egyszer a hiú remény színeivel villanna fel az, ami menthetetlenül elvész:

. . . avar között rigópár kergetőz
s még egyszer felszáradnak a padok!
Utólszor jól kihancúrozhatod
magad a csörömpölő levelekben . . .

A valóság mégis ez: „. . . az éjszakák mind lidércesebben / törnek rád. Fogy, fogy már a vigasz . . .” A legnagyobb költészeti helyek borzongatása következik: „Hideg vackodban fel-

felvonítasz, / ha álmodod, hogy nyugszol az ölemben.” A teremtmények, a lények végső, egymás által is okozott kiszolgáltatottsága, a csak vélt vigasz, az önáltatás és meddő tüneményének szertefoszlása: mind ott van e két sorban, s megannyi későbbi nagy Jékely-versben. A bizonyosság elől soha ki nem térő költő volt ő, ezt tanúsítja önmagához híven, kezdeteitől fogva. Ahogy az elhagyott kutya elégiájában is a végsőkhig hatol; elhagyóként beismeri a viszonylatok könyörtelenségét:

Egy reggel majd a szél havat keverget
s pelyhek nyomán szomoru varjuhad
lepi el a tarlókat s az utat
s vad károgást visszhangoznak a kertek.

A pálya legjelentősebb korszakának kezdetén is nagy pontossággal, klasszikussá érő teljesség jegyében alakította Jékely ezeket a vershelyzeteket; a *keverget* szó hangzóválasztása, a *szomoru varjuhad* lágysága épp a legridegebb pillanatok egyikében, s a központi alaktól — a kutyától — ismét eltávolodó képek, képzetek . . . a visszahozhatatlant járja körül a vers. Így teremődik meg költőnk egyik korai, nagyszerű halál-képe:

Vonítanak az ijedt komondorok,
az almafák fehér csontváza csattog:
a zúzmarás Halál kullog alattok
s hősínű fogsorod rávicsorog.

Magyarázat nélkül is kitetszik, miféle költőiség utolsó képviselője távozott irodalmunkból a közelmúltban.

TANDORI DEZSŐ

IDILL A HASZTALANSÁG SEJTELMÉVEL

AMBRUS ZOLTÁN: GIROFLÉ ÉS GIROFLA

„... azt hiszem „Giroflé és Girofla” se egészen rossz első része egy olyan műnek amelynek a második részét talán soha se fogom megírni”.

Ambrus Zoltán – Riedl Frigyeshez¹

1. Folytatásos regény írására buzdította Ambrus Herczeg Ferenc 1896-ban, hogy röviddel utóbb – a valóban csábító feltevélek ecsetelésével – megismételje az ösztönzést.² Korántsem volt véletlen e sürgetés. Az Új Idők roppant élelmes és cél tudatos, kiváló üzleti érzékű szerkesztője a kortárs literatúra legjobbjait iparkodott mozgósítani nemrég indult hetilapjában, az irodalmi rovat színvonalával is gyarapítván az olvasói érdeklődést.³ S Ambrus neve csakugyan jól csengett akkortájt, fölötte alkalmas volt az „úri középosztály” várakozásának felcsigázására is. Későbbi szituációt abszolutizál, tekint a pálya egészére érvényesnek a Bródy Sándor verdiktje: „írók írója”.⁴ Mutakoztak – tagadhatatlan – ennek az Ambrusra oly kényyszerűen megtisztelő helyzetnek a jelei már az 1890-es években is, ámde bírta ő egyelőre a nagyközönség (ha nem is osztatlan) rokonszenvét szintűgy. Kiss József lapjának, A Hétnek egy, az évtized elején készült közvéleménykutatása tanúsítja: Herczeg mögött, másodikként Ambrus Zoltán következett a divatos írók listáján.⁵ A népszerű, olvasótoborzó szerzőnek szólt

¹ Vö.: *Ambrus Zoltán levelezése* (a továbbiakban: AZI). Sajtó alá rendezte és az előszót írta: Fallenbüchl Zoltán. Bp. 1963. 218.

² Vö.: AZI 90–91., 445.

³ Vö.: Dersi Tamás: *Századvégi üzenet*. Bp. 1973. 125–134.

⁴ Vö.: Bródy: *Írók írója*. Új Idők, 1906/45. (november 3.) 452–454. Lásd újabban Bródy: *Cilinderes Tiborc*. Bp. 1958. 230–235.

⁵ Dersi: i. m. 174–178.

ekként az Új Idők kedvező ajánlata. Annak, ki a pályakezdés — inkább a publicisztikával, a színikritikával és a tanulmányírással eljegyzett — első tíz esztendeje után nem akárminő tekintélyt vívott ki magának szépprózai munkáival is. Több tucat novellán kívül mögötte van már a *Midas király*, két kisregény, *A gyanú* és a *Szeptember* (utóbbit alig valamivel korábban, 1895-ben publikálta) s — kitűnő ajánlólevél — a legnagyobb vetélytárs, A Hét kebelében eltöltött hat-hét év is.

Nem volt kedve ellen Ambrusnak Herczeg javaslata, elannyira, hogy még 1896-ban regényírással szerződött az Új Idők kiadójával, a Singer és Wolfner céggel.⁶ A mű azonban — okait nem tudhatni a feltűnő késedelemnek, legföljebb a szerző temérdek elfoglaltságára és sűrű gyengélkedéseire utalhatunk — csak 1899-ben, január 1-től május 28-ig látott napvilágot.⁷ Ambrus korábbi és későbbi gyakorlatához (s a kor úzusához) híven, „... hétről-hétre, a kávéházban, ceruzával”⁸ íródott a *Giroflé és Girofla*, e „... nagyon egyszerű történet...”.⁹ hogy — igen frappánsan és stílszerűen — épp Herczeg hetilapjában teremtsen szelíd konkurenciát a szerkesztő délvidéki és dzsentrihistoriáinak, *A Gyurkovics-fiúknak* mindenekelőtt. Nincs kétség: csendes, ám ironikus fricska is ez a kisregény, s Vidovics Feri műveltsége, hajlama a kontemplációra, lélek- és érzelemigénye a Gyurkovics-fiúk „betyáros, szögletes eleganciájával”, örök krakélerségével és sivár belső világával is felel. Megfelelően a szerződésnek,¹⁰ a Singer és Wolfner cég adta ki elsőül könyv alakban a *Giroflé és Giroflát* (1901-ben, a Színes Könyvek sorozatban¹¹), s egyéb edícióit

⁶ Vö.: Azl 445.

⁷ Vö.: Faludi István: *Ambrus Zoltán elbeszélő művészete*. Szeged, 1941. 104.

⁸ Wolfner József emlékezete rögzítette így: Azl 421.

⁹ Vö.: Ambrus Zoltán: *Giroflé és Girofla*. Bp. 1959. 208. (A továbbiakban mindig erre a kiadásra hivatkozunk!)

¹⁰ Lásd a 2. jegyzetet!

¹¹ Faludi: i. m. 104.; Azl 445.

nem említvén,¹² szerepelt a szerző — Révaiék gondozta — Munkáinak IX. kötetében, legutóbb pedig az 1959-es, azonos című válogatásban. Tudomásunk van a mű német nyelvű fordításáról,¹³ s az író emlékezete szerint filmre is lekötötték a kisregényt.¹⁴

Mindmáig megoszlanak a vélemények a *Giroflé és Girofla* értékeiről és jelentőségéről. Csakúgy vegyes fogadtatásban részesítették az egykorú kritikák, mint a későbbi — többnyire már irodalomtörténeti igényű — elemzések. Végletek közt ingadozik a megítélés: nevezték — rosszállóan avagy épp elismerően — megkapó, bár merőben felszínes történetnek,¹⁵ egyszersmind remekműnek, a szerző legkiválóbban komponált alkotásának is.¹⁶ Majd mindenki emlegeti a história Ambrustól szokatlan derűjét, harmóniáját és egységes átformáltságát, ám vissza-visszatér az ellenvetés többeknél is: nem rajzolja meg az író hősénekelki átalakulását, illetve épp ott metszi el az

¹² Számba veszi őket Faludi: i. h.

¹³ Vö.: Faludi: i. m. 107.

¹⁴ AZI 368.

¹⁵ Vö. pl.: M. G. (Molnár Gábor): *Giroflé és Girofla* (Ambrus Zoltán regénye). A Hét, 1901/23. (június 9.) 367.: „... szimpla, bölcs és bájos mese...”; Féja Géza: *Nagy vállalkozások kora*. Bp. 1943. 136.: mesterkelt, szegényes mondanivalójú regény, „öncélú”, meglegházi irodalom, (Ambrus) „... fél, hogy a valóság színe előtt finom eszközei csődöt mondanak”; Orbán Ottó: *Giroflé és Girofla*. Élet és Irodalom, 1959/21. (május 22.) 10.: csak „... üde kis történet...”, „... kedves írás...” mélység nélkül stb.

¹⁶ Lásd pl.: a *Giroflé és Girofla* Ambrus „legművészeibb” könyve, „... a kompozíció és kidolgozás tekintetében egyaránt nagy alkotás...”; Réger Béla: *Mikszáth, Herczeg, Ambrus*. Szentgotthárd, 1908. 77–78., 85–86.; „... olyannyira vidéki, magyar és század végi kis remekmű”: Gyergyai Albert: *A Nyugat árnyékában*. Bp. 1968. 11.; e könyv „... Ambrus legvonzóbb, legkerekebb, legüdítőbb s talán legklasszikusabb munkája...”; Gyergyai: *Előszó* a mű 1959-es kiadásához: 41.; „... legművészeibben kivitelezett regénye”: Diószegi András: *Ambrus Zoltán*. AZI 10., ill. *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*. Bp. 1965. 861. stb.

események fonalát, ahol a legnagyobb bonyodalom, a házasság, a két különvilági lény egymáshoz törésének ábrázolása következnek.¹⁷ A regény lezáratlanságát, töredék voltát tették szóvá e megjegyzések, ama fogyatkozást, melynek tudója volt maga a szerző is. Lehetett volna a befejezetlenség szándékos fogás, a kísérletező, merészen újító kedv bizonyága is, hiszen – ellentétben a hagyományos, a „dickensi”, minden szálát elvarró, minden sorsot lekerekítő megoldással – nyílt vagy tág végű regényt írt például a kortárs, Henry James,¹⁸ ámde nem az volt. Túlon túl kötődött Ambrus a regénytechnikában a klasszikus mintákhoz, hogysem az úttörés kockázatát vállalta volna az efféle megoldással, s nagyon is tisztában volt vele: nem csupán esztétikai jellegű tökéletlenség csorbítja munkáját, hanem az ábrázolás igényessége és hitele hibázik legfőként. Kitért a leglényegesebb dolog bemutatása elől.

Miért torpant vissza a szerelmi románc folytatásától Ambrus, csak találgatni lehet. Pusztán a külső körülmények aligha adnak magyarázatot. Goromba szerkesztői beavatkozásától – mint a *Midas király* s utóbb a *Solus eris* esetében – ezúttal nem kellett írónknak tartania. Nagyvonalú volt Herczeg Ferenc a terjedelmet illetően: „Minél hosszabbra szabad, annál jobban örülünk neki.”¹⁹ Ám az Új Időkben – Ambrus leánya emlékezik így – egy regény csupán egy fél esztendő t kaphatott.²⁰ Ezért maradt félbe az írás? Meglehet, bár nem valószínű. Elvégre másfél évtizedig dédelgette magában a szerző a valódi befejezés gondolatát, olyannyira, hogy *Szívárvány*

¹⁷ Vö.: -i. (Gyulai Pál): *Giroflé és Girofla*. Budapesti Szemle, 1901. 475–476.; Fenyő Miksa: *Giroflé és Girofla* (Ambrus Zoltán regénye). Nyugat, 1908. I. 771.; Féja: i. m. 136.; Voinovich Géza: *Írók és költők*. Bp. 1943. 133.; Gyergyai: *Előszó*. 36., 41. stb. – Szemben velük csupán Faludi véli kerek egésznek a művet, amely „... éppen talányos záró hangulatával szép egység”: i. m. 97.

¹⁸ Vö.: Sarbu Aladár: *Henry James világa*. Bp. 1979. 113–116.

¹⁹ AZI 90.

²⁰ Fallenbüchlné Ambrus Gizella: *Ambrus Zoltán*. It, 1961. 145.

címen „a Révai-kötetek tervezetébe is felvette” az elképzelt folytatást.²¹ Mégsem írta meg sohasem. Időhiány nem indokolhatja ezt, hiszen — ha kényszeredetten is — gondja volt Ambrusnak a *Midas király* és a *Solus eris* kiegészítésére. Inkább belső okokra, lelkiismereti aggályokra gyanakodnánk. Híjával a második résznek, csupán az első könyv világára, baljós sugallataira hagyatkozhatunk. Eléggé beszédeseek azok is.

2. Komplex, többretegű alkotás a *Giroflé és Girofla*.²² Összetevői közül a nagyon személyes, autobiografikus elem búvik meg legbelül. Illik ide is Faludi István szép jellemzése a *Midas király*ról: „... tűzmagja van, mély és finom lírája”.²³ Két élményének, két szerelmi kapcsolatának is emléket állít Ambrus Zoltán a regényben: ironikusan az egyiknek, gyönyörködő, bár itt-ott rezignációval felhőzött futamokban a másiknak. Régi, lublóí emléke éled újra a hóbortos holland milliomoslány, Van der Kerkhoven kisasszony (Baskircsev Máriát és Galanthay Masát egyként felidéző) alakjában. 1889-ben, egy súlyos mellhártyagyulladásból lábadozva töltött Ambrus három hónapot a Felvidéken. Ott környékezte kitartóan egy gazdag, fiatal német lány — menyasszony létére, ám a semmibe foszlik a kapcsolatot: túl friss még az író lelki sebe, az első feleség elvesztésének bánata.²⁴ A *Giroflé és Girofla* egynémely részletein kívül Biró Jenő vívódásai, valamint — némileg módosult formában — a *Solus eris* konfliktusa és helyszínei őrzik emlékét e furcsa viszonyoknak.

²¹ Uo.

²² Vö.: Mezei József: *A magyar regény*. Bp. 1973. 481.

²³ Faludi: i. m. 19. — A mű érzelmi telítettségét, „napfénnel és virágillattal” teli tavaszi levegőjét több elemzés is főlemlíti: M. G.: i. m. 366.; Fenyő Miksa: i. m. 770–771.; Szinnyi Ferenc: *Ambrus Zoltán*. It, 1918. 17.; Dávidné Angyal Paula: *Ambrus Zoltán*. Bp. 1934. 22.; Faludi: i. m. 93., 96.; Gyergyai: *Előszó*: 42. stb.

²⁴ Fallenbüchlné: i. m. 143.

Jóval fontosabb a másik ihlető, Ambrus második nagy szerelme s házassága. 1893-ban, a Budai Színkör egyik előadásán ismerte meg Benkő Etelkát, ki a híres Zeller-operett, *A madarász* Milkáját énekelte. A fiatal, pályakezdő művésznő rövidesen Szabadkára szerződött, hol gyakori vendég lett ezután Ambrus Zoltán is. Eljegyzés, majd 1894 júniusában házasság követte a gyorsan kibontakozó szerelmet, hogy a híment követően Benkő Etelka nyolc esztendőre megválják a színpadtól.²⁵ 1902-től, immár az Operaház tagjaként lépett fel újra Ambrus felesége, egyebek közt a *Carmen* címszerepében is.²⁶

E szüksézáú tények mögött azonban nem csupán líra, megkapó szerelmi románé rejtezik, hanem konfliktusokkal teli dráma is feszül. Túl a *Giroflé és Girofla* vallomásos sugalmain, árulkodik erről Ambrus levelezése is, kiegészítvén s hitelesítvén mintegy a regény utalásait. Nagy szüksége volt írónknak a második házasságra — jól látta meg ezt az eljegyzés híréhez gratuláló barát, Somssich József: „Olyan átkos hajlamok felett rendelkező *décadent természetnek* (a mi kiemelésünk!) nem való egyedül és erkölcsi támasz nélkül (. . .) neki menni eme rongyos, piszkos, komisz életnek. Az ember belefut a sárba”²⁷ — írta sokat sejtetőn. Ámde bármennyire kellett is egy megértő társ, csak nehezen, hosszas vívódások után szánta rá magát Ambrus a frigyre. Minden bizonnyal választottja énekesnő i hivatása miatt. Hőséhez, Vidovics Ferihez hasonlatosan vagy-vagyot kért a szerelmesétől ő is, rossz lelkiismerettel, lapangó büntudattal eleve. A vélhető színpadi karrier s a házasság között kellett választania Benkő Etelkának s Haller Mirának egyaránt.

„Nem volt valami boszankodása [sic!] az én kérésem miatt, a melyet olyan jó szívvel teljesített a kedvemért, édes kis drágám? Ugy-e nem

²⁵ Uo.: 144., AZI. 443., Gyergyai: *Előszó*. 43.

²⁶ AZI. 160., 457.

²⁷ Uo. 82.

határoz a szerződés dolgában, a míg meg nem állapodtunk? ... Az igazat megvallva, kezdek nagyon aggódni. Mondja, mit gondol, nem fogja-e egyszer megbánni, hogy *áldozatot* hoz értem? !"

— sorjáznak a sürgető, nyugtalan kérdések Ambrus egy levelében,²⁸ hogy rimeljen rájuk Vidovics Feri faggatódzása: „Le tudna mondani értem a színpadról? El tudná hagyni értem a családját? Föl tudná *áldozni* értem egész jövőjét? Meg tudná tenni mindezt?": (l. 214., 191–193. a mi kiemeléseink!). S lemondott Benkő Etelka és Haller Mira is. Minő őrlődések, belső konfliktusok árán, a regényből nem tudhatni meg. Az Ambrus-házaspár elfedett, lefojtott drámájáról sejtelmeink lehetnek mindössze: a feleség nyolc év szünet után ismét színpadra lépett. S fájdalmas kollíziók, egy tragikus végkifejlet esélyeire utalnak az 1899-es *Giroflé és Girofla* bizonyos részletei, futamai (73–74., 78–79., 98–99., 121., 208–209., 224–225. stb.), még inkább a soha meg nem írt folytatás tervezete: a boldogság illúziójának hasztalanságára alludált már a cím is, a cselekmény pedig az — Ambrusnál oly gyakori — öngyilkosságba taszította volna a szerelem és hivatás közt őrlődő hősnőt.²⁹ Hitünk szerint főként ezért nem készülhetett el a regény második része. Függetlenül minden stilizációtól, objektíváló törekvéstől, a szerző magánéletének elevenébe vágott volna az ábrázolás, közszemlére hurcolhatott volna nagyon is személyes gondokat és konfliktusokat. S ezt a szemérmes, zárkózott, a piaci harsány mutatványoskodástól olyannyira irtózó Ambrus semmiképp sem engedhette meg magának.

Csonka bár és mégsem torzó a *Giroflé és Girofla* históriája. Nem kelti ugyan a kerek egész, a lezárt totalitás benyomását, ámde nyugvópontra jut cselekménye, egy végből szabottnak, relatív teljességnek érezzük. S van folytatása, kiegészítése e történetnek, válasz a benne nyitva maradó kérdésekre: a négy évvel későbbi keltezésű, jóval erősebben tárgyiasító *Solus eris*-

²⁸ Uo. 79.

²⁹ Gyergyai: *Előszó*. 41.

ben.³⁰ Egyértelművé válik ott, mi itt még kétséges. A házasság csupán páros magány, kivált különvilági lények találkozásakor nem kecsegtet boldogsággal, semmiképp sem tere a művészi küldetés, az egyéni ambíciók megvalósításának, s keserű önváddal, örök gyötrellemmel fizet az, ki érte és benne lemond legsajátabb önmagáról s a társadalmi körről, melyben élnie rendeltetett. Egyébként is: válasszunk bárhogy, döntsünk a hivatás avagy a szerelem javára, nincs autentikus válasz a létezés nagy dilemmáira. (Példázza ezt a *Giroflé és Giroflá*ban az elvált asszony, Sugár Mariska különcségeinél, zajos életvitellel leplezett szomorúságánál is nyomatékosabban a Mira ellenpontjának szánt Lola, ki énekesnői karrierjének szolgálatában eltemeti fiatalságát és vágyait, hogy tüskés modorú, hidegen cél tudatos vénkisasszony módjára viselkedjék.) Sorsunk mindenképp hasztalanság, jóvátehetetlen egyedülség.³¹ S bármily indulattal tiltakozott is Ambrus a szerinte képtelen vád ellen,³² műveiben többnyire a szerelem és a házasság reménytelenségét, fájdalmas csődjét ábrázolja; mindegy, hogy tréfás vagy tragikus felhangokkal (pl. 68–74., 172–181., 184–185., 196–197., 224–225.). Függetlenül mindettől, sajnálhatjuk, hogy nem készült el Vidovics Feri és Haller Mira szerelmi regényének folytatása.

3. Magánélményekből, a személyes sors köreiből hajtott ki a *Giroflé és Girofla* édesbús románca, mégsem rekedt meg –

³⁰ Egyedül Voinovich érzekelte a két regény összefüggését, bár ő sem vonta le a kínálkozó konzekvenciákat: „A tárgy hasonlóságát e művekben elfödi a jellemrajz és a környezet különbözősége”, holott mindkettő „A művész-sors dilemmáját, a hivatás és a társadalmi elfogultság ellentétét mutatja...” (Voinovich: i. m. 132.). – Megjegyzések: már Bíró Jenő tragikus sorsa és számos vívódása némi előleget ad e konfliktusból. Lásd erről *A századvég arany embere* c. tanulmányunkat: ItK, 1981/3.

³¹ Bővebben szólunk minderről *A tézisek vallomása* című, a *Solus erist* elemző esszében: Új Írás, 1981/5. 65–73.

³² Vö.: AZI. 210–211., 465.

szerencsére — a privátszféra vonzásában. Jóval több ez a történet holmi magánérdekű vallomásnál, eloldódik a merőben esetleges, partikuláris összetevőktől, hogy egyetemesebb, nembeli jelentés felé mutathasson. Csak így lehet a magyar századvég jellemző dokumentumává.

„Az író itt nála egészen új környezetbe viszen, egy mulatós bácskai kisváros jókedvű emberei közé. A környékbeli egyik földesúr udvarolni kezd egy fiatal operaénekesnőnek (. . .) A szokásos udvarlásból szokás ellenére komoly érzelmek fejlődnek. A fiatalember éppen ezért nem akarja elcsábítani a lányt, de feleségül venni sem, társadalmi tekintetek miatt. Végül mindkettőt megteszi. Ily kettős következetlenség gyakori az életben”

— foglalja össze egy csipetnyi iróniával a mű cselekményét Voinovich.³³ A história banalitása kétségtelen, mégis testet ölthet benne Ambrus létfilozófiája, a századvég értékválságának e markáns, szuggesztív variációja. Idillinek tetszik a kép egésze — ugyancsak ritka szerzőnknél az ily derűs, napsütötte alkotás —, mégis borúsak a sugallatok, kivált az életmű ismeretében. S az érzelmes románc háttérében tágasabb valóságmezők is fölsejlenek.

Figyelmet érdemel mindenekelőtt a cselekmény színhelye. A nagyváros, Budapest szerelmesének aposztrofált Ambrus a magyar vidék ábrázolásával kísérletezik ezúttal: Vásárosberény, Rácárokszállás meg Szentjános Szabadkát és környékét, Szilasalmás pedig a Palicsi tavat „rejt”. Divattá vált a század végén a déli tájak iránti vonzalom, s hallat magáról az irodalomban is ez a sajátos atmoszférájú régió.³⁴ Nem csupán a Herczeg-féle katonatörténetek és a Gyurkovics-fiúk terepe a Bácska és a Bánát, hanem Gozsdu Elek és Papp Dániel művészetének a táp-

³³ I. m. 132.

³⁴ Vö.: Nagy Miklós: *Papp Dániel. Bevezetés a Muzsika az éjszakában* c. kötethez. Bp. 1957. 14–16., illetve: Mezei József: i. m. 480–482. Abban viszont nincs igaza Mezeinek, hogy Vidovics Feri a Felvidékről szokik el a Bácskába (uo. 481.); a cselekmény a Délvidéken indul, s két fejezet (a 12. és a 13.) kivételével végig ott játszódik.

lálója is. E vidéken játszódik az egyik legkiválóbb Mikszáth-novella, *A mi örökös barátunk*, s nincs messze már Csáth Géza és Kosztolányi Dezső föllépésének ideje.

A kordivatnak engedett volna, Herczeggel (netán Gozsduval s Papp Dániellel) kívánt versengni Ambrus Zoltán? ³⁵ Könnyen elképzelhető eme játékos elszánás. Egzotikus táj ez számára is, bár nem oly nagyon, mint Van der Kerkhoven kis-asszonynak; friss, érdeklődő tekintettel pillant hát végig rajta, megörökiteni vágyván e vidék különös hangulatát s karakterét. Napsütés, tarka színek kavargása, nagy italozások, nyájas, fesz-telen, patriarkális emberi kapcsolatok, kedélyes tespedés, inkább bájos, mint bosszantó parlagiság: ez Ambrus Bácska-élményének foglalata (59–61., 64., 68., 81–82., 86., 106–107., 135–138., 141–143., 147–153. stb.). A magyar Ugar ez, mégis vonzó: ezt a „rengeteg síkságot, melyre olyan kegyesen tekint a jóságos ég, nem teheti immár szegénnyé és nyomorulttá semmiféle civilizáció”. (82.) Tüze, illata, zamata van itt a létnek, az emberek

„... tudták élvezni az életet, azonmód, ahogy csak itt tudják élvezni, a tejjel és mézzel folyó Kánaánnak ezen az áldott pontján, ahol a természet nyájassága és bőkezősége az embert is pazarrá és gondtalanná teszi”. (61.)

Hasonlít a rajz, kétségtelen, a Herczeg elhíresítette képhez, korántsem a Kosztolányi-féle „... beteg, boros, bús, lomha Bácska”, tragédiák földje, hanem álmodozó, mesebeli táj. S ámbár lappangó, távolságtartó irónia dúsítja Ambrus Délvidék-ábrázolását mindvégig, szintúgy nyilvánvaló rokonszenve is. Más itt az élet minősége, mint az északi nagyvárosban, a Haller-lányok újabb állomáshelyén; ott „Már a pályaudvar környékén meglátszott, hogy újra Európában vannak, ahol az emberek nem törődnek egymással, még a színésznőkkel sem” (203.).

³⁵ Vö.: Csiszár Béla: *Ambrus Zoltán*. Budapesti Szemle, 1935. május (690. szám) 203.

Furcsálkodva, érdeklődve s mindenképp nosztalgikusan vázolja fel a Bácska világát, levegőjét a *Giroflé és Girofla*. Nem csupán felületes benyomásokat összegez, többet ad, mint egy „jó képeslevelezőlap”.³⁶ S az élénk tárt élet nyüzsgése, tarkasága, a szabadban szövődő emberi kapcsolatok magát az író is felvillanyozzák. Nincs még egy Ambrus-mű, amelyben oly nagy szerep jutna tavasznak, derült égboltnak, tájnak és virágnak, ahol oly sugallatos kerete volna a természet a cselekménynek. Az „intérieur-író”, zárt terek, szobák megelevenítője, kiből „hiányzott a vizuálisnak a szerelme”, hiszen „képzeletének tériszonya volt”,³⁷ ez egyszer kiszabadult önkéntes fogságából, hogy kortyoljon friss levegőből, illatokból, fölfedezze magának a kertet, a tópartot, a végtelenbe futó tájat is. Mértéktartóan, némi feszélyezettséggel gyönyörködik Ambrus egy tágasabb, a természet ritmusával jobban együtt lüktető világban, benne is kinyílik az életkedv s az elragadtatás, láttán egy szabadabb, spontánabb létformának. A nagyváros kőszivataragában elsatnyult ember homályos, melankolikus sóvárgása ez, valami régi érték, elvesztett teljesség után.³⁸ Ámde gondja van a szerzőnek a „kettőslátás” biztosítására is. Szemben az ellágyulással, a messziről jött vendég, a holland kisasszony segélyével az ironikus nézőpont érvényesül: távol-keleti, barbár egzotikumként tükröződik a Bácska nyers szépsége Van der Kerkhoven ámulatában.

Túl a találó környezetrajzon, a Délvidék, a kisváros mentalitása él a figurákban is: a csendesen szomorú, lassan hervadó elvált asszonyban, az évenként egyszer mértéktelenül duhaj

³⁶ Nagy Miklós vélte így: i. m. 15.

³⁷ Korek Valéria kifejezéseit idézzük. Vö.: Korek: *Hangulat és valóság*. Ambrus Zoltánról. München, 1976. 65., 8.

³⁸ Vö.: Rónay György: *Petőfi és Ady között*. Bp. 1958. 229–231. – Csaknem minden méltatás dicséri a mű kitűnő miliőrajzát, a legszebben Faludi (i. m. 93.) és Gyergyai (*Előszó*. 41–42.). Féja az egyetlen kivétel, ki kereken és ingerülten elvitatja tőle a legminimálisabb hitelt is (i. m. 135.).

főszolgabíróban, a kardcsörtető, rokonszenvesen balga huszártisztben, a kiérdemesült, fásultságukat itallal oldozgató színészekben s mind a többiekben. Akad mondvacsinált, bár jóízűen komikus alak is, a lányokat gardírozó, csak sáپیtozásra képes özvegy Fröhlichné avagy a *Midas király* Grunovszkyjához olyanyira hasonlító „gondterhelt” atya, Haller Xavér Ferenc személyében például.³⁹ Egy-két vonásra egyszerűsödve lépnek elénk a mellékfigurák, futó impressziók fölkeltésénél többre nemigen alkalmasan. Tablójuk így is érdekes, a Herczegnél szokásos statisztériánál mindenképp színesebb és intellektuálisabb.⁴⁰ A legtöbb figyelmet Sugár Mariska és *A porcelán c. tárcanovellából*⁴¹ már ismerős nagy svihák, Horváth Jóska keltheti közülök, a kedvesen bárgyú huszárhadnagy, báró Cipriani funkciója azonban több mint kérdéses számunkra. Hasonlít ő egynémely Herczeg-figurákhoz (a Bilitzky kadétok típusából), ámde barátsága Vidoviccsal merő szóbeszéd, lélektani képtelenség. Szereplését a főhős oldalán – sovány indok – pusztán a kontrasztteremtő szándék magyarázhatja.

Mindez – a délvidéki miliő, a kisvárosi alakok galériája – csak kerete, függeléke a főtémának, a különvilági lények szerelmének. Nem lélegzik tőle függetlenül, nem indifferens, tetszés szerint másra cserélhető színfal – Féja vélte így⁴² –; ez a kapcsolat ilyféle körülményeket involvált. Múlhatatlanul fontos faktor, s mégis mellékes. Hasztalan várnök hát tőle azt a mélységet, gazdagságot, mi oly természetes Gozdsu és Papp Dániel világában, még kevésbé kérhetjük számon Kosztolányi színeit, sűrű és fojtott atmoszféráját, kallódó hőseinek hirtelen, drámai

³⁹ Gyulai kritikája is szóvá tette a – közelebbről meg nem nevezett – „főlöleges személyeket” (i. h. 475.).

⁴⁰ „... több melegség van benne s mélyebb emberi érdeklődés; alakjai is hajlékonyabbak, lágyabbak az úri ember lárvája mögött”. Vö.: Várkonyi Nándor: *Az újabb magyar irodalom 1880–1940*. Bp. 1942. 95., illetve Faludi: i. m. 94.

⁴¹ Ennek keletkezéséről lásd: AZI. 227., 469.

⁴² I. m. 135.

lobbanásait. S a hanyatló dzsentrit, a móríci úri murik önszejtő mómorát is hiába keresnők. Párbaj, cigányozás, harsány dáridók csupán a mű perifériáján zajlanak; kába züllésnek, rémült ocsúdásnak, haláltáncnak nyoma sincs. Udvarol ugyan Cipriani báró „nyolcvanezren felül minden összegnek” (72.), mégis zavartalan biztonságban élnek a *Giroflé és Girofla* dzsentrihősei. Vidovics Feri leginkább. Ha megingott is a világ, nem körülötte, hanem benne. Oly személyiség, lélek az övé, amelynek érzelemigénye, műveltsége, kifinomultsága és dekadenciája a szecesszió alakjait, a Török Gyula-i Kender Pálokat előlegezi. Oly ember ő, a kevés számú jobbak előfutáraként, „... ki elvérzik egy gondolaton” (Ady), kinek birtokát még nem, pszichikumát annál inkább kikezdték az új idők.

Nehezen illeszkedik látszólag az Ambrus-főhősök sorozatába Vidovics Feri. Nem sorsát kereső művész, mégis művészlélek, egymást nem kizáró, ám markánsan különböző karakterjegyek fonódnak össze személyiségében. Már Gyulai Pál úgy vélekedett: „... sem elég typus, sem elég egyén, de van benne egy pár jól eltalált vonás”⁴³, s ezt visszhangozza Csiszár Béla is: a parlagi dzsentri s az európeér dualizmusát Ambrus képtelen hihetővé békíteni, „... hősből nem tud kiegyensúlyozott s egységes arcvonású és jellemű egyéniséget kiformálni”; csak „egyén” lehet így, nem „típus”.⁴⁴ Szemben velük Faludi azzal érvel, hogy bár „Magyarországon nem hemzsegek a Vidovics Ferik, de *vannak* (a kiemelés az övé!), minden kis városban van legalább egy, csak meg kell keresni”⁴⁵, s szavait — túl egyes Mórícz-hősökön — *A porban* Kender Pálja s Weissenberg doktorának elmékedései hitelesítik.⁴⁶ A magunk részéről hajlam és szerep kettősségében vélnök megtalálhatni a lélek kulcsát, oly lénynek látva Vidovics Ferit, ki — az egykorú

⁴³ Gyulai: i. m. 475.

⁴⁴ Csiszár: i. m. 204–206.

⁴⁵ Faludi: i. m. 94.

⁴⁶ Vö.: Török Gyula: *A porban*. Bp. 1964. 127., 166.

kritikust idézve — „... egy csöppet cinikus és egyuttal olvadékony”, s „Virtuskodása végül felolvad az ideges kulturlény könnyeiben”.⁴⁷ Csak azt hozta ki belőle a szerelem, mire titkon már készen állt, a véletlenben a szükségszerű öltött testet. Jelképes a mű nyitánya, a Horváth Jóska dáridóján föltámadó csömör. Ez lendíti ki Vidovicsot arról a pályáról, amelyre társadalmi helyzete, szerepe predesztinálná. Ezen az áron lehet regényhős (67.).

Szokvány dzsentrit ígér a származás, a vagyon, a külső, a viselkedés. Feri familiája népes, akár a Gyurkovicsoké (72., 87., 95., 198.), ő maga igazi „Parlagi Jancsi” (72.): dorbézol, párbajozik, ha kell, gyengéd agresszivitással udvarol, kivált színésznőknek, szereti a kényelmet s cél nélkül jár-kei a világban. Tudja a szerepét: tiszteli a konvenciókat, s ki is mondja,⁴⁸ „... én nem vagyok sansculotte” (179.). S mégis valaminő csodavárás, álmodó passzivitás jellemzi, Cipriani szerint „nem tud élni” (71.). Rokonságából senki sem mutatkozik, magányosságban érzi jól magát, „... s néha, a legszívesebben nem csinál semmit, csak nézelődik” (72.), másszor meg San Remoba hajtja a nyugtalanság.

Műveltsége is szokatlan egy dzsentritől. Az még korántsem meglepő, hogy végzett jogász, ki Horváth Jóskánál otthonosabban mozog az intéciók és a pandekták rejtelseiben, s szintúgy magától értetődik német és szerb nyelvtudása (63., 75., 96., 136–138.). Ámde Vidovics jól beszél franciául is, legkedvesebb írója Maupassant (*Az ember szíve* c. regényére esküszik), Dickens Pickwickjét, Héro és Leander történetét emlegeti, Hauptmann, Ibsen és Sudermann egyként ismerős számára, Byront és a *Faustot* magyarul, Dantét és Mirza Schaffyt (vagyis Bodenstedtet) azonban olaszul és németül citálja, Rubens, Murillo, Fragonard vásznaira hivatkozik, a pre-

⁴⁷ M. G.: i. h. 367.

⁴⁸ Hasonló nézeteket vall egyébként az első regény Bíró Jenője s a *Solus eris* Asztalos Gyulája is.

raffaeliták liliomainak (!) paradicsomi törekenységén mélézik (62–64., 70., 78., 82., 90., 123–124., 144., 181., 200. stb.) – folytathatnók.⁴⁹ S ez a kifinomult érzékenység, ez a korántsem átlagos fogékonyság az esztétikum iránt csupán a méltó alkalomra vár, hogy mellékesből, szép fölöslegből a személyiség lényegévé lombosodjék. Ezt az alkalmat kínálja fel a „két kényes, délszaki növény”, a mesés tájakat, ékköveket és egzotikus virágokat idéző Haller-lányok érkezése (76., 90., 97–98.). Alig pillantja meg őket, máris sejti, hogy a sorsával találkozott.

Jelzi ezt baljós, bár csupa dekorativitás álma, ennél is jobban a színházban fölszakadó, nagy, szecessziós tiráda (78–79., 90., 98–99.). Megismerkedése Mirával az eleve elrendelés benyomását kelti benne is (98–101.) – mily hasonló lesz a *Solus eris*ben Asztalos és Kata első beszélgetése! –, hogy ne legyen többé szabadulás a bűvöletből. Máris virágzani kezd közöttük a gyengéd, áhítatos szerelem (rajzát a szakirodalom szinte egyöntetűen magasztalja), s igazi erejét Vidovicsnak is a „finom remegések”-ben kell megelélnie. Küzd pedig sorsa, igazi, autentikus ön maga ellen – hasztalan. Mi benne lezajlik, hajlam és szerep nagy konfliktusa, mígnem lemállik az álarc, s a lélek bevallja, vállalja lényegét. Kitérés, szándékos bagatellizálás, észérvek, a konvenció hatalma: mindhiába. Meg kell tagadnia a szerepet, amely útjában áll az önalkotásnak, nincs mód kitérni a választás elől. Avultas, romantikus fogásnak, tipikus dzsentroid ötletnek tetszik a lányszöktetés motívuma, holott jóval több annál: gesztusértékű cselekedet. Valóságos, egyszersmind szimbolikus emigráció, szecesszió ez a léleknyomorító szerepek, a zsarnoki konvenciók világából. Jövője lehet kétsé-

⁴⁹ Aligha fölösleges megjegyeznünk, hogy Dickens és Maupassant Ambrus legkedvesebb szerzői közé tartoztak (vö.: AZI. 219., 227., 231.), mindkettőről tanulmányt is írt (lásd: *Vezető elmék*. Ambrus Zoltán Munkái XIV. kötet. Bp. 1913. 1–10., 187–192.), s az utóbbitól maga is *Az ember szíve* c., meglehetősen híg, már az alkotói hanyatlásról árulkodó társasági regényt becsülte legtovábbra (uo.: 192.).

ges e szerelemnek, jelene nem. S bár nem tagadta meg minde-
nestül dzscentri mivoltát Vidovics – gyermeke, akár a Horváth
Jóskáé, házasságon kívül született (136., 222., 224–225.) –, s
vissza fog térni feleségestül a konvenciók földjére, nem az már,
ki volt korábban: hajlamai parancsát követvén valódi önmagát
választotta.

Nincs kétség: igazak a kifogások, amelyek a lélekrajz héza-
gait emlegetik.⁵⁰ Elmélyült analízis helyett jelzésekkel, sejteté-
sekkel kell inkább beérnünk, Ambrus szinte szándékosan súly-
talanítja, lebegteti a történetet. (Annál meggyőzőbb viszont –
még ha Biró Jenő és a Sátán szócsatáját idézi is – Feri belső
küzdeme a lelkiismerettel egy szép, tavaszi éjszakán.
(172–181.)⁵¹ A szorongás szituációja ez, s „A kiáltás –
Heidegger szavával – az aggodalom kiáltása”). Csakhogy ille-
nék-e elmélyült lélekelemzés, minden vívódást precízen kidol-
gozó műhelymunka egy derűsre hangolt történethez, amely
már a címét is Lecocq operettjétől kölcsönzi? Túl a stílus-
törés vétségén, épp a zenei könnyedség, a dallam varázsa fosz-
lott volna így semmivé. Személyes okok gátolták bizonynyal a
második rész megírását, itt viszont esztétikai érzéke óvta meg
Ambrust a túladagolt analízis koloncaitól. Oly mércét szögez-
tek Gyulaiék a *Giroflé és Giroflának*, amelynek – lényegénél
fogva – meg nem felelhetett.

Függetlenül a viszonylag elnagyolt lélekrajztól, határozott
tendenciát jelez a Vidovics útja. Haller Mira, a szerelmese jóval
elmosódottabb figura. Megejt lényének hamvas bája és naivi-
tása, tartózkodó odaadása nemkülönben, ámde szerepe a
passzivitásé: inkább csak sodorják az események. Reinkar-
nációja ő némileg a *Midas király* Völgyessy Bellájának, s hozzá
hasonlít majd Kata, a *Solus eris* hősnője. Legnagyobb érdeme
bizonynyal az, hogy kicsalja Vidovics szívhangjait, katalizátora

⁵⁰ Vö.: Gyulai: i. m. 475–476.; Csiszár: i. m. 206.; Féja: i. m.
136. stb.

⁵¹ Gyulai is dicsérte ezt a fejezetet: i. m. 476.

lesz egy többre rendelt lélek önalkotási küzdelmének. Sajat drámáját megélni nincs elég ereje s ideje, már csak ezért sem hihetjük, hogy „rajza tökéletes”, hogy „egyénség, egyszeri személy”, nem oly sablonos, „mint Jókai nőalakjai”.⁵² Mint Ambrus regényeiben lenni szokott, itt is a férfihőse az abszolút főszerep.

4. Karcsú, vonzó ritmusban pergő könyv a *Giroflé és Girofla*. Könnyed, játszi vonalvezetését, idilli voltát csakúgy rokonították Gottfried Keller és Maupassant, mint Cherbuliez és Anatole France művészetével.⁵³ Kevesen figyeltek föl a regény operettből kölcsönzött címére, egészében és részleteiben dalművet idéző kompozíciójára. Gyulai még elutasítóan szólt e sajátosságról („E könyv nem felel meg egészen címének. A benne szereplő két színésznő nem sokat hasonlít a *Giroflé és Girofla* hősnőihez . . .”⁵⁴), Gyergyai viszont híres századvégi operettek melódiáit hallotta ki a történetből, amelynek cselekménye is „. . . mintha csak egy vígopera librettójának készült volna”.⁵⁵ S valóban: régi operettek parafrazísának tetszik a kisregény, s benne még Vidovics ratlere is a „Lecocq úr” névre hallgat . . . Ketten, más társadalmi körből valók, olthatatlan szerelemre gyúlnak, hogy különféle bonyodalmak s késleltetések után, leküzdve minden akadályt, egymásé legyenek elvégre. Nem hiányozhat — természetesen — a félreértés, a vetélytárs s az elválás rekvizituma sem, s édesbús dallamok himbálnak a fináléig. Ráadásként: színházban — a nézőtéren avagy a kulisszák mögött — zajlik a mű számos epizódja, tükörképe vagy ellenpontja egymásnak a deszkákon és a valóságban futó cselekmény,⁵⁶ Rip Van Winkle históriáját

⁵² Vö.: Réger: i. m. 87.; illetve Faludi: i. m. 96.

⁵³ Vö.: Fenyő: i. m. 770.; Dávidné: i. m. 22.; Gyergyai: *Előszó*. 42.; Diószegi: i. m. 861.

⁵⁴ Gyulai: i. m. 475.

⁵⁵ Gyergyai: *Előszó*. 42–44.

⁵⁶ Gyergyai: *Előszó*. 43.

ironizálja a szilasalmási kirándulás, zeneszerzők és dalművek kerülnek szóba lépten-nyomon.

Ambrus vonzalma a színházhoz s a század végén elhíresült nagyoperettekhez közismert. Magyarázhatná már önmagában ez is a kisregény zenei fogantatását, gyakori, melodikus futamait. Mégis mélyebben húzódik meg az igazán autentikus magyarázat. Ha csupáncsak ennyi, ötletes operettparafrázis volna a mű, aligha nőne túl a kellemesség szféráin. Nagyobb a szándék, föltétlenül. Testet ölthet ebben a közegben „az Élet utánozza a Művészetet” szerzőnktől is kedvelt, Oscar Wilde-i paradoxona (83.),⁵⁷ hogy a könyv egésze mégis inkább a valóság fölényét, gazdagabb voltát bizonyítsa. S magától értetődően hordozója így a kisregény a világszínház-metafa sugalmának.⁵⁸ Múlhatatlanul fontos összetevője volt Ambrus lét-felfogásának ez az akkortájt divatos teória, átszővi legtöbb művének teljes kontextusát avagy egyes részleteit. Tragikus és tragikomikus variációit teremtette meg leggyakrabban e koncepciónak, ezúttal viszont a jókedvű vígjátékot választotta. „... oktalanságok láncolatából áll”, „örök komédiának” tetszik a *Giroflé és Giroflá*ban is a lét (225.), sugaras tavasza, röpke boldogsága mégis akadhat. Az itt-ott feltűnedező árnyak mementók csupán: az öröm gyors illanására, a hitek fájó mulékonyságára figyelmeztetnek. Derűs vígjáték, szép idill e könyv, a hasztalanság sejtelmével.

Egységesen átformált, harmonikussá stilizált alkotás a *Giroflé és Girofla*. Bár hétről hétre, folytatásokban íródott, nemigen leljük benne a – Gyulai kifogásolta – fölösleges részleteket s „A rögtönzés nyomai”-t.⁵⁹ Várkonyival értünk egyet: e könyvben „... minden részlet valóban a mese elővite-

⁵⁷ Wilde: *A hazugság napfogyatkozása*. In: *A szecesszió*. Bp. 1972. 168.

⁵⁸ E metafora századvégi funkcióiról és „abszolút” érvényéről lásd: Rónay: i. m. 168–197.

⁵⁹ Gyulai: i. m. 475.

lére szolgál”.⁶⁰ Jólesően ritmikus az előadás, narráció, dialógusok, levelek, belső monológok ügyesen váltogatják egymást. Illően a tárgyhoz s a hangvételhez, mértékkel adagolja Ambrus az iróniát s a szerzői reflexiót,⁶¹ nem nehezíti el túlságosan a cselekményt a szerzői beleszólás, az elmélkedés, a hosszas analízisek súlyaival. Jelen van, megszólal nemegyszer, tolakodás nélkül többnyire. A játékosság egyik eszközeként Vörösmarty-, Petőfi- és Arany-citátumok bujkálnak a narratív részletekben (61., 81., 174.), hogy a konfliktus jelentőségére utaljanak az önmegszólító fordulatok (66–67., 80–81., 162., 172–181.). Kényes az egyensúly, s nem is bomlik meg. A felőtlenül szecessziós ornamentikájú futamok kivételével visszafogott és puritán a mű stílusa, csupán egy-egy megkapó szinestézia és helyettesítési eljárás jelzi az új érzékenység, a dekorativitás közzelétét (75., 78., 80., 90., 166. stb.).⁶² A dallam egyszerű, lírával teli mégis. „... bensőség dolgában *Giroflé és Girofla* fölötte áll az *Őszi napsugárnak*” – formuláz ítéletet Faludi.⁶³ Bízást csatlakozhatunk vélekedéséhez. A lét egésze mellé rótt kérdőjelet az utóbbi kisregény kierkegaard-i iróniája, hasztalannak ítélvén minden emberi törekvést. Nem vonja vissza ezt mindenestül a *Giroflé és Girofla* idillje. Jelzik itt is az átúszó felhők „... a költő rezignációját, a költőt, aki a kellemesben, a bájosban, a szépben keres, ha nem is feledést, legalább vigasztalást ...”⁶⁴

LŐRINCZY HUBA

⁶⁰ Várkonyi: i. m. 95.

⁶¹ Faludi: i. m. 93–94.

⁶² Vö.: Herczeg Gyula: *A modern magyar próza stílusformái*. Bp. 1979. 109–114. stb.

⁶³ Faludi: i. m. 93.

⁶⁴ Vö.: Ambrus: *Cherbuliez*. In: *Vezető elmék*: 111.

A KONSTRUKTIVIZMUS VERSSZERKEZETI UTÓÉLETE

JÓZSEF ATTILA EGY VERSSZERKEZET-TÍPUSÁRÓL

1. Az itt „versszerkezet”-nek nevezett fogalom nem világos kategória. Még ma sincs egyértelmű és általánosan elfogadott meghatározása. Ennek egyik oka nyilván az, hogy az eddigi kutatásokban meglehetősen elhanyagolták, mostohán kezelték.

Versszerkezeten több mindent szoktak érteni. Egy elfogadható jelentés kiemelése érdekében először el kell különítenünk egy – látszatra hozzá közel álló, valójában tőle merőben különböző – műszótól és fogalomtól, a strukturalista értelemben vett vagy legalábbis azzal összefüggő „versstruktúra”-tól, ami – mint alább látni fogjuk – a vers valamennyi alkotóelemét átfogó kategória. Ezután kiemelhetjük a sokféleségből a minket érdeklő fogalom legelfogadhatóbbnak látszó értelmezését. Eszerint versszerkezeten a vers anyagának elrendezését, felépítését, megszervezését és egyáltalán megszerkesztettségét, továbbá a verstest tagoltságát, az alkotóelemek elhelyezkedését, belső (logikai) rendjét, arányait értjük. Egészen szembeötlő, de semmiféleképpen sem egyedüli tartozéka például a versszakok és verssorok belső, logikai kapcsolódási rendje vagy a vers külső formájának sokféle alakzata, sémája.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül persze azt sem, hogy a versszerkezet szorosan összefügg olyan versalkotó tényezőkkel, eljárásokkal, sajátosságokkal, mint amilyen például a kompozíció, a vers konstrukciós minősége, technikája vagy architektonikája stb. S mert ezek közül mindegyik fogalmat egészen eltérően értelmezik, lehetséges, hogy egyikük-másikuk – természetesen egy-egy adott értelmezés alapján – a versszerkezet fentebbi értelmezésével esik egybe vagy legalábbis fogalmi körük kisebb-nagyobb mértékben fedi egymást. Éppen ezért a minket érdeklő fogalmat másképp, a fentebb említett mű-

szavakkal is meg lehetne nevezni (például így: a vers felépítése, konstrukciója, architektonikája).

Az így értelmezett versszerkezet természetszerűleg része, egyik alkotóeleme (rétege, szintje stb.) a komplex irodalmi műnek, a versnek, és mint részstruktúra ágyazódik bele a vers struktúraegységébe. Az újabb elemzési felfogásoknak megfelelően a versszerkezetet is egy bizonyos „elv”-ből vezetjük le, amit a ma már irodalomtudományivá is vált szövegelméletek idevágó — de itt nem ismertetendő — eredményei alapján „szövegszervező elv”-nek nevezünk. Azaz az elemzés során abból indulunk ki, hogy a versegészet, valamint a vers valamennyi alkotóelemét, köztük a versszerkezetet is ugyanaz a — szövegszervező elvként felfogott — sajátosság jellemzi.

A versszerkezet leírásában még sok a bizonytalanság, még nincsenek egységes szempontú osztályozási lehetőségek. Egy mástól eltérő szempontok alapján többféle versszerkezeti típust is számon tartanak, mint amilyen például (1) a szakaszok vagy sorok szerinti tagoltság, illetőleg a rejtett, lappangó szakaszolás, (2) a haladványos, a lánc-, spirál- vagy a csigavonal- és a szerpentinszerű szerkezet, a hierarchikus és hálós szerkezet, a hídszerkezet vagy az egészen sajátos montázs, (3) az ellentétes, fokozódó, halmazszerű szerkezet, (4) a szimmetrikus vagy nem szimmetrikus elrendezésű forma, (5) a zárt és a nyitott szerkezet, a megszerkesztett vagy a szerves forma stb.¹

¹ A fogalom értelmezéséről és típusainak számbavételéről l. pl. Henryk Markiewicz: *Az irodalomtudomány fő kérdései*. Bp. 1968. 51–74.; Török Gábor: *A líra: logika* (József Attila költői nyelve). Bp. 1968. 143–177.; Király István: *Ady Endre*. Bp. 1970. I. 202–204., II. 107–108.; Széles Klára: *A Kassák-vers szerkezeti vezérelve*. In: *Formateremtő elvek a költői alkotásban*. Szerk. Hankiss Elemér. Bp. 1971. 67–100.; *Az el nem ért bizonyosság*. Szerk. Németh G. Béla. Bp. 1972. főleg: 52–58., 353–357.; Péczely László: *Bevezetés a műelemzésbe*. Bp. 1973. 181–191.; Szegedy-Maszák Mihály: *Világkép és stílus*. Bp. 1980. főleg: 90–95., 102–115., 161–181., 209–213., 241–250., 268–278.; Kelemen Péter: *Szimbolista versszerkezetek Kosztolányi első korszakában*. Bp. 1981. 10–14., 56–58., 193–198., 224–225.

2. A probléma nélkülinek éppen nem mondható versszerkezetnél több és nehezebb kérdést vet föl a konstruktivizmus. Bozótos és ingoványos területre lép az, aki a konstruktivizmussal kezd foglalkozni. Köztudomású ugyanis, hogy a szakemberek, főleg az irodalmárok egészen eltérően értelmezik. Igaza van R. Bajkay Évának abban, hogy „a konstruktivizmus a legnehezebben egységesíthető izmus”.²

Ahogy az idevágó szakirodalomból is kiderül, még nehezebb a magyar irodalmi konstruktivizmus megítélése. Bori Imre Kassák dadaizmusában és szürrealizmusában számol a meglétével,³ képverseinek rajzát konstruktivistának tekinti, és a *Tisztaság könyve* című kötetéről azt állítja, hogy „egész kompozíciója már a konstruktivizmusra esküvő művész munkája”.⁴ De másutt nem egészen alaptalanul arra figyelmeztet, hogy a konstruktivizmusnak „elsősorban képzőművészeti vonatkozásai vannak, s csupán néhány eszme szívódott fel belőle az »irodalmi közgondolkodásba«”.⁵

Béládi Miklós szerint is a képzőművészeti konstruktivizmus „irodalmi megfelelőjét aligha lelhetjük föl, bár Kassák később ezzel a fogalommal jelölte a költészetét”.⁶ Béládi lényegében csak a képversekben való meglétét ismeri el.⁷

Ennél többel számol Szabolcsi Miklós, aki szerint az 1923–25 közötti lírában Kassáknál és József Attilánál többkevesebb konstruktivista vonás kimutatható. Ezek közül elsősorban szemléletbelieket és szemantikaiakat sorol fel: „tárgyas, józan kíván lenni, képeit a technika világából, a geomet-

² *A konstruktivizmus. Bevezető. Válogatás a mozgalom dokumentumaiból.* Bp. 1979. 6.

³ *Az avantgarde apostolai.* Újvidék, 1971. 177.

⁴ Uo. i. h.

⁵ *A szürrealizmus ideje.* Újvidék, 1970. 7.

⁶ *Érintkezési pontok.* Bp. 1974. 28.

⁷ *Arcképek a magyar szocialista irodalomból.* Szerk.: Illés László. Bp. 1967. 68–69.

riából, a mérnöki szókinszből veszi”.⁸ De — ahogy jó néhány vers elemzéséből kiderül — a konstruktivizmus versszerkezetbeli megnyilvánulásai sokkal szerényebbek, jelentéktelenebbek.⁹

A fenti vélemények figyelembevételével vizsgáltam meg Kassák és József Attila idevonható, 1923–26 között írt verseinek szerkezetét (nem foglalkoztam azonban a konstruktivizmus szerkezetbeli megléte szempontjából kevésbé vitatható, amúgy is sajátos jellegű képversekkel). Az eredmény meglehetősen negatív: a szóba jöhető versszerkezetbeli konstruktivista vonások (pl. a racionális, takarékosági elv érvényesítése, a maximális szervezettség és koncentrálttság, a mérnöki munkára jellemző felépítettség, a rendhez való igazodás, a funkcionalizmus: elsődleges értékű közlő szerepe stb.) jórészt hiányoznak, vagy ha közülük valami mégis kimutatható, az meglehetősen erőtlen és csak alkalmoszerű, emiatt eléggé vitatható értékű.

Vizsgálataimnak ezeket az eredményeit számomra megnyugtató módon világítják meg az eddigi szakirodalomban olvasható vélemények, érvelések. E szóba jöhető érvek közül a legfontosabb nyilván az, hogy a konstruktivista elmélet és gyakorlat, elv és eljárás nem mindig és nem mindenben fedik egymást. A kettő közötti különbség épp a versszerkezetben látszik a legnagyobbban, a legfeltűnőbbnek. Béládi szerint a húszas években Kassákot tulajdonképpen „mindenekfölött a konstruktivizmus megdönthetetlennek vélt elméleti igazságai vonzották”,¹⁰ de nem vagy csak alig hasznosította eredményeit. Szabolcsi még határozottabban állítja, hogy Kassák új

⁸ *Érik a fény*. József Attila élete és pályája 1923–1927. Bp. 1977. 376.

⁹ Uo. I. néhány, Szabolcsitól konstruktivistának tartott vers elemzését (pl. *A csoda*, *Keserű*, *Néha szigetek*, *Riának hívom*, *Ekrasztömeg*, *Kilométerekkel*) 377–397., 559. — L. még a *Nagy városokról beszélt a messzi vándor* című versének elemzését, Bokor László: *József Attila művészetéhez*. In: *József Attila útjain*. Szerk. Szabolcsi Miklós és Erdődy Edit. Bp. 1980. 318.

¹⁰ I. m. (L. a 6. jegyzet.) 28.

versszerkezete a konstrukciót, szerkesztést oly fontosnak tartó konstruktivista programokhoz „csak lazán kötődik”,¹¹ pontosabban „a konstruktivizmus térbe állító, tárgyias konstruáló aspektusa nem – vagy alig – érvényesül a költői gyakorlatban”.¹² S hogy tulajdonképpen mi nincs meg, mi hiányzik, azt Lengyel Balázs Kassák-versek alapján így fogalmazza meg: az itt-ott látható „logikai fonál” és egyáltalán a kompozíció „el-elakad, megtörik . . . mintha csak nagy ritkán születne meg az elemeknek egy versre való elengedhetetlen költői rendje”.¹³ Emiatt Lengyel még a „szerkezetlenség” minősítést is megkockáztatja.¹⁴

S hogy mindez így van, annak egyik legfontosabb oka az, hogy a még erőtlen új avantgarde irányzat, a konstruktivizmus keveredett a korábbi izmusokkal, mindenekelőtt az expresszionizmussal vagy az újabb, de kifejtettebb szürrealizmussal, ezenkívül Kassáknál a dadaizmussal, József Attilánál szimbolista örökséggel és egy bensőséges népies hangvétellel.¹⁵ És e stílusokban a rájuk jellemző áradó, lávázó jelleg vagy a gyorsan átváltó asszociációk, a jelentések indázó, hullámozó egymásutánisága vagy a felsorolástechnika és még sok más ehhez hasonló eljárás vagy sajátosság kétségkívül akadályozta egy zárt, szigorú versszerkezet kialakulását, olyanét, mint amilyent a konstruktivizmus elvei megkövetelnek.

¹¹ I. m. (L. a 8. jegyzet.) 204.

¹² Uo. 377.

¹³ *Közelképek*. Bp. 1979. 89.

¹⁴ Uo. 88.

¹⁵ L. pl. (1) Kassák „expresszionizmusában konstruktivista” (Rónay György: *A nagy nemzedék*. Bp. 1971. 302), (2) József Attilánál pl. a *Csoda* című versben „idillikus, bukolikus elemek . . . állnak szemben konstruktivista elemekkel” (Szabolcsi: i. m.), (3) József Attilának a bécsi időszakban írt verseiben gyakori az a törekvés, „amit szimboliztikus expresszionizmusnak vagy szimboliztikus konstruktivizmusnak lehetne nevezni” (uo. 491).

3. Érdekes történeti tény viszont az, hogy az úgy-ahogy kifejlett konstruktivizmus elavulása (1926–1927) után egy más irányzat eszközrendszerében az előzőknél erőteljesebb és nyilvánvalóbb konstruktivista versszerkezeti formák fejlődtek ki. Ennek bemutatásában a legnagyobb nehézséget azt jelenti, hogy a kérdéses irányzattal a szakirodalomban nemigen foglalkoztak. Éppen ezért egy egészen rövid kitérővel először erről kell szót ejtenünk.

Stílustörténetileg – és itt most bevezetőként nagyon hangsúlyoznunk kell, hogy (legalábbis egyelőre) csak stílustörténetileg – a két világháború közötti korszakban, pontosabban 1927–28-tól számítva és 1945-ön is túlhaladva, napjainkig is kitartóan beszélhetünk egy tárgyas-intellektuális stílusnak nevezhető fejlődési irányzatról, amelynek fő képviselői között ott találjuk Babits Mihályt, József Attilát, Szabó Lőrincet, Illyés Gyulát, Radnóti Miklóst, a későbbieket és a prózaírókat itt most nem említem. Bonyolítja a helyzetet, hogy az irodalomtörténetben ennek megfelelő irányzatot nem tartanak számon: vagy azért nem, mert ténylegesen nincs, vagy pedig, mert az eddigi kutatások elhanyagolták. Figyelemre méltó azonban, hogy bár az irodalomtörténetírás nem számol vele, mégis a stílusirányzat képviselőinek írásművészetében többkevesebb ide tartozó sajátosságot mint meglehetősen általános érvényű jellemvonást már eddig is jeleztek az irodalomtörténészek.¹⁶ A kérdéses stílus lényegéről, előzményeiről, kialakulásáról és fejlődéséről nemrég írtam.¹⁷ Itt most csak annyit mondok el róla, amennyi a kérdéses versszerkezet megértéséhez feltétlenül szükséges.

¹⁶ Sőt idevágó – esetleg irányzatot alkot(hat)ó – tendenciaszerű sajátosságok is szóba kerültek, amelyek megnevezői közel állnak a „tárgyas-intellektuális stílus” műszóhoz: elvont tárgyiasság, tárgyas realizmus, új tárgyiasság, objektív líra, intellektuális realizmus stb.

¹⁷ *Gondolatok a tárgyas-intellektuális stílusról*. Nyelvőr, 1980/3. 300–315.

Lényegét két alapvető sajátosságának a tárgyiasságnak és az intellektualitásnak a kapcsolata alkotja. Az író a közlést tárgyi tényekre bízta. Ez a tárgyiasság egyben objektivitást, tárgyilagosságot is jelent. Intellektualitáson pedig nem elvont, gondolati témát értünk, hanem „értelmesség”-et, ami elsősorban abban nyilvánul meg, hogy az író a tények közötti összefüggések magyarázatára, gondolati általánosításra, törvényszerűségek felfedezésére törekszik, olyanszerűen, mint a maga területén a tudós és még inkább a filozófus. A tárgyiasság és intellektualitás nyelvi és stílári megnyilvánulásai, kifejező formái elsősorban szemantikai jellegűek. Főleg a konkrét és elvont szemantikai síkok egymást váltásában realizálódnak. József Attila nemegyszer az ismeretelméleti hármasságnak megfelelően váltogatja ezeket a szemantikai síkokat (pl. a *Levegőt!* című versében). Azaz a síkokból kikerekedő képiség a megismerés folyamatát, a dialektika kategóriáit tükrözi. A síkok mozgatójának a módozata azonban nem szemantikai, hanem a szerkezettel összefüggő kérdés, olyan versszerkezeté, mint amilyennek a forrása a konstruktivizmus lehet.

4. Ha ugyanis — ahogy József Attila a konstruktivizmusról írt híres, sokat idézett 1927-es párizsi levelében írja — a vers „csupán tényekben állítja magát”,¹⁸ akkor a tények, a tárgyi elemek közli funkcióját az őket összekötő sokféle kapcsolat, összefüggés biztosítja. Kapcsolatukat külön szók, külön nyelvi elemek nem jelölik, hanem az összefüggésükből összeálló versszerkezet világítja meg. Így a versszerkezet elsődleges közli funkcióra tett szert.

A versszerkezetnek ez a jellege és szerepe megfelel a konstruktivizmus közismert racionális elveinek, a rá olyannyira jellemző célszerűségnek, annak, hogy szigorú gazdaságossági, takarékosági elveiből következően maximális szervezethez törekedett. A minket érdeklő tárgyi-intellektuális stílusban is

¹⁸ József Attila válogatott levelezése. Bp. 1976. 120–122.

nagymértékben érvényesült az a szempont, hogy semmi fölösleges, öncélú elem ne terhelje a közlést.

És ez a tendencia a versszerkezetben is jól kivehetően megnyilvánult. Emiatt nem egészen alaptalanul a versszerkezetet elvont, mértani struktúrákhoz vagy – ugyanúgy, mint korábban a konstruktivisták – a technikai alkotásokhoz hasonlíthatjuk. Úgy, ahogy 1927-ben József Attila vallotta: „Ha kezembe veszem a tollat, tudom, hogy pontosan megoldandó matematikai egyenlet előtt állok s hogy ezt . . . a legpontosabban kell megoldani.”¹⁹ Vagy ahogy Lengyel Balázs Kassák 1927 után írt verseinek szerkezetét jellemzi: a versek egyik tartópillére, „összetartó formai abroncsa . . . az elemek harmonikus, szinte mérnöki felépítése”.²⁰ Sőt azt is tudjuk, hogy nem egy vers szerkezetét a technika eljárásai szerint alakították. Több kutató is jelezte már, hogy József Attila sok versét a filmezés szabályai, eljárásai szerint szerkesztette. A *Nyárban* például premier plan és total plan, közelképek és távolképek váltják egymást.²¹

Elvileg talán ennél is fontosabb az, hogy az egykori konstruktivista felfogásnak megfelelően a szerkezetet a felfedett törvény, a világ és az azt tükröző „rend” megtestesítőjének tekintették. A megvalósítandó külső, társadalmi és a belső, versbeli „rend”-et, a kettő közötti kapcsolatot, egységet mint egy újfajta harmóniaigényt fogták fel. Ez tehát most is fontos és jellegzetes formateremtő elv. Ezt bizonyítják költői vallomásként József Attila jól ismert versének így értelmezhető sorai: „Míg megvilágosul gyönyörű / képességünk, a rend . . . A költő . . . megszerkeszti magában, mint ti / majd kint, a harmóniát” (*A város peremén*).

A külső tükrözőseként felfogott belső rendnek ez az újfajta értelmezése verstörvényként, formaelvként hatott, ami épp a

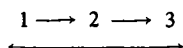
¹⁹ Uo. 122.

²⁰ Lengyel: i. m. 95.

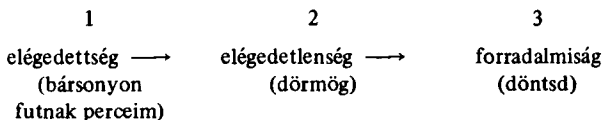
²¹ Török: i. m. 158.

versszerkezetben érvényesült a legjobban. Így a szerkezet jelentőségében sok más versalkotó tényező fölé nőtt. Ezért véli József Attila, hogy a stílus az írásnak csak taktikája, a stratégiája a szerkezet.²² Ehhez hasonló Majakovszkij versbeli vallogása is: „Stílus helyett harcát a szerkezet vívja” (*Brooklyni hid*).

5. Ennyi bevezető és tisztázási kísérlet után példaként be szeretném mutatni József Attila egy versszerkezeti típusát, pontosabban egy szövegszervezési elvet, az azt ábrázoló sémát, amely közvetlenül jelzi a neki megfelelő versszerkezet jellegét. Ennek lényege egy valamilyen hármasság, ami egy ellentétből és az ellentét két végpontját összekötő fokozódásból, illetőleg fokozatokból áll. Más szemszögből nézve úgy is mondhatjuk, hogy a versmenet egészére a fokozódás jellemző, és ez olyan nagymértékű, hogy a két végpont egymással ellentétessé válik. Sémája

Ennek a sémának többféle versszerkezetbeli realizációja lehet. A legtisztább és legvilágosabb példa rá a *Favágó* első sorban azért, mert itt a hármasság a vers három szakaszos tagolódásának, a három szakasznak felel meg. Például a tartalom szintjén:

Vagy a hangulati aláfestés, az érzéki benyomások szintjén:

²² JAÖM. III. 323.

1	2	3
kellemesség → (kellemes puhaság: bárszony)	kellemetlenség → (a fagy kemény, metsző, bántó hidege: a fagy baltája)	kíméletlenség (ne siránkozz, ne szisszenj)

A költő az ellentétben kicsúcsosodó fokozódáson át jut el a társadalmi fejlődési törvény felismeréséig s az ennek felismeréséből fakadó történelmi optimizmus, fölényérzet megfogalmazásáig anélkül, hogy a tények közötti összefüggéseket külön szavakkal jelölné.²³

Más a helyzet a *Nyárban*.²⁴ Itt a közbülső, a 2. számú egység egy fokozatsorozat nyilván egymással ellentétes végpontokkal. Például a mozgás: szélcsend → áramló → ráz → meghajol → csattan a menny. És így valóban pusztán a tárgyakkal, a természeti jelenségekkel való állítás révén, az ellentétekkel megvilágított összefüggéseken át sugárzik ki a vers egészét átható elvont, gondolati összegezés, a társadalmi fejlődési törvény jelzése: a forradalmi apály után érlelődik a forradalom, elérkezett kitörésének lehetősége.

A *Holt vidékben* a látvány szűkítése fordított fokozódásként realizálódik; és ennek a két ellentétes végpontja a táj és az ember: környék (pusztaság, mező, tó, erdő, szőlő) → tanya (ól, ház) → szoba parasztokkal → uraság. De a vers más értelmezését is taláztatni lehet erre.²⁵ Eszerint a fokozódás lényege szerint emberiesülés, az ellentétet pedig az embernélküliség és az emberi alkotja: ember nélküli táj → a táj elemeinek emberiesülése megszemélyesítésként → a táj elemeinek emberi rendeltetése → élő emberek, az emberi (tudati) felismerés. Mind a látvány szűkítése, mind pedig az emberiesülés a lényeg, a törvény

²³ L. tölem: *Szövegnyelvészet és stilisztikai elemzés* (József Attila: Favágó). Nyelvőr, 1982/1.

²⁴ L. tölem: *József Attila: Nyár*. Nyr. 1974. 2. 177–183.

²⁵ Török: i. m. 153–154.

kimondása felé való közeledéssel párhuzamos. Így jut el a költő a korabeli parasztság nyomorúsága okának felismeréséig, jelzéséig („Uraságnak fagy a szőlő”), anélkül persze, hogy a tárgyi tények közötti ok-okozati összefüggéseket, az őket összekötő logikai kapcsolatokat külön nyelvi elem jelölné.

A példák számát nyilván szaporítani lehetne. De ehelyett most mindazt, amit erről a versszerkezetéről elmondtunk, József Attila idevágó vallomásaival is megvilágítjuk. A fokozódásra mint az általánosnak, a törvényszerűnek az egyik megragadási, közlési lehetőségére vonatkoztathatjuk analógiaként a költőnek egy szemináriumi beszélgetéséből vett megjegyzését: a hegyre „felfelé vezet egy spirális út, ahogy megyek . . . a tájat már kisebbnek, messzebbnek látom, de minden oldalról jól megnézem. A lényegest jobban összefogva, feljutok a hegytetőre”.²⁶ Ennél is többet mond az ellentétről mint a szerkezetben tükröződő dialektikáról, a megismerés útjáról, a költemények lényeges tartalmi és formai sajátosságáról: „Csak disszonancia által lehetséges alkotás.” „A valóság különböző-neműek folytonossága” (*A műalkotás világa*).²⁷ De azt is állítja — ami számunkra nemcsak elvet, hanem a költői gyakorlatra utaló tényleges konkrétumot is jelent —, hogy az ellentét a ritmusban nyilatkozik meg: „A valóság ellentétei a műben ritmusként szerepelnek . . . És más oldalról — a mű ritmusának ellentétet kell az értelem tudomására hoznia” (*A műalkotás világa*). Valóban a ritmus és egyáltalán a verszene a fokozódás elvének megfelelően erősödik, illetőleg gyengül. A vers eleje és vége a versszerkezet jellegének megfelelően ritmikájában is ellentétes. A fentebb említett versekben (*Favágó, Nyár, Holt vidék*) az intonáció egészen gyenge, ehhez viszonyítva feltűnően erős a zárás. Érdekes viszont, hogy több korábbi versében (pl. *Ekrazittömeg, Keserű*) fordított a helyzet.

²⁶ József Attila *Emlékkönyv*. Szerk. Szabolcsi Miklós. Bp. 1957. 345.

²⁷ JAÖM III. 27.

6. A versszerkezeti típus jellemzése után meg kell próbálnunk feleletet adni az eddigiek során még fel nem vetett kérdésre, a tárgyalt versszerkezet és a konstruktivizmus kapcsolata, történeti összefüggéseire.

A bemutatott és konstruktivista jellegűnek mondott szerkezet típus fejlődéstörténetileg nem jelenti, nem jelentheti azt, hogy a konstruktivizmus eredeti, az 1923–1926 közötti szakaszra jellemző formájában, eszközrendszerében tovább élt volna. Inkább csak arról lehet szó, hogy bizonyos eszközei megmaradtak, hogy bizonyos elvei később is hatottak, sőt esetleg azt is, hogy ezek jelentősége megnövekedett, használati köre kitágult, és így közülük több is belekerült a konstruktivizmushoz közel álló, a hozzá sok mindenben hasonló tárgyas-intellektuális stílusba, illetőleg a húszas évek végétől erőteljesen érvényesülő egyszerűsödési, klasszicizálódási tendenciába.

A konstruktivista örökségnek különös jelentősége van a versszerkezetben. Az 1927 körüli stílusbeli átváltások fontosabb mozzanatai a versszerkezet változásaiban tükröződnek a legjobban. Mindennek lényege a rendhez, az értelmességhez való igazodás, a nagyobb formafigyelem kialakulása, a szerkezet megszilárdulása, a gazdaságossági elv érvényesülése, és ennek eredménye a tömörség, a nagyobb fokú koncentráltság és egyáltalán az, hogy a versszerkezet jelentősége megnövekedett. Béládi Kassák 1927 utáni költészetéről szólva, a „versszerkezet nyomatékossabbá tételé”-ről beszél.²⁸

Ezt a fejlődéstörténeti összefüggést persze másképpen is magyarázhatjuk, illetőleg az előbbi magyarázatba egy sokatmondó konkrétumot is bevonhatunk. József Attila a fentebb már említett 1927-es párizsi levelében a népdalra vonatkoztatva szembeállítja a konstruktivizmust a konstruktivitással. Ezzel a kettősséggel más kontextusban, témánk történeti vetületében is számolhatunk. Az izmusoktól eltávolodó József Attila sok mindent átvett belőlük, így a konstruktivizmusból

²⁸ I. m. (L. a 7. jegyzet.) 34.

többek között szerkesztési elveket és eljárásokat, amelyeknek foglalatja lehet a „konstruktivitás”. Mint tudjuk, 1927-ben bírálja és lényegében elveti a konstruktivizmust, de – ahogy Szabolcsi állítja – „kívánja a konstruktivitást”.²⁹

Eszerint a konstruktivizmus és konstruktivitás így értelmezett kapcsolata, összefüggése témánk számára is eligazító szempont lehet, sőt akár cikkem mottójaként is szerepelhetne, de talán többet mond itt mint összegezési szempont, mint a történeti magyarázatot alátámasztó, a háttérrel megvilágító „végszó” (amely talán egy esetleges vita számára színvadi jelentésében is az).

• SZABÓ ZOLTÁN

TISZTELET A BIBLIOGRÁFIÁNAK*

A bibliográfiakészítés – szolgálat. A tudományos munka, tanulmányok és összegzések nélkülözhetetlen segédeszköze, de haszonnal forgathatja a közművelődést szolgáló népművelő és pedagógus is. Szolgálat a bibliográfia a nemzet írásbeliségének összefoglalására, megmentésére, továbbadására az utókornak. Szolgálat, mert a bibliográfia művelői nem állnak meg monográfiák írására, a felfedezett és a szakrendbe állítással „beszélővé” vált adatok következtetéseinek levonására. Áldozatos munkájuk látványos eredményeit készséggel átengedik irodalomtörténészeknek és a többi tudományág szakembereinek. Kénytelenek is erre az átengedésre, hiszen nem folytathatnák tovább gyűjtő és rendszerező szolgálatukat. A legnagyobb bibliográfusok neve persze fennmarad. „A Szabó Károly”, „a Petrik”, „a Szinnyei” kézbevétele nélkül aligha születhet e bibliográfiákhoz méltó színvonalú tudományos szintézis.

²⁹ Szabolcsi: i. m. 393.

* Gondolatok a Magyar Könyvészet 1921–1944. két kötetéről és néhány más irodalmi bibliográfiáról, lexikonról.

Korántsem szándékunk a bibliográfiai és a kutató – összegző munka értékének összehasonlítása, még kevésbé valamiféle rivalizálás vagy érzékenykedő feszültség keltése a kettő között. A tisztelet és az elismerés kívánczik csupán megfogalmazásra, amikor kezünkbe vesszük az OSzK kiadásában, Komjáthy Miklósné szerkesztésében megjelent két hatalmas kötetet, nemzeti bibliográfiánk 1921–1944 közötti szakaszának szépirodalmi, valamint nyelvészeti–irodalomtudományi anyagának könyvészeti adatgyűjteményét.

Könnyű dolga van a recenzensnek, mert a két kötet szerkesztője rendkívül tömör, mégis mindenre kiterjedő tanulmányban ismertette előre a kötetek készülésének közel fél évszázados történetét. S amikor most összefoglaljuk ezt a filológiai pontossággal, példamutató szabatossággal fogalmazott, de a munkához fűződő mély érzelmi kötődést minden szerénysége dacára elrejtteni mégsem egészen tudó tanulmányt, akkor bontakozik ki igazán e két kötet létrehozásának terhe és megjelenésének értéke.

Komjáthy Miklósné *A retrospektív nemzeti bibliográfia történetéhez (Az 1921–1944 és az 1945–1960 évek könyvészete)* című tanulmányában megállapítja, hogy bár a történettudomány jelentősen előrehaladt az ún. Horthy-korszak elemzésében, a kutatóknak számos részletkérdésben nem állt rendelkezésre a vonatkozó könyvészeti anyag, holott a korszak „szellemi hagyatéka bizonyos elemeiben ma is szerves része kultúránknak” és a „politikai rendszer megtagadása mellett is tudjuk, hogy az orvostudományban éppúgy, mint a nyelvészetben, a matematikában éppúgy, mint a néprajzban vagy a zenében komoly eredmények születtek . . .”, és a korszak szellemi termékeit akkor is számba kell vennünk, ha egésze „a történelem mérlegén hanyatlónak minősül”. A nemzeti bibliográfiában fehér foltként jelentkező időszak könyvészeti feltárása lényegében 1954-ben merült fel először, majd idézi a szerző Kóhalmi Bélának 1961-ben, a Gödöllői Országos Bibliográfiai Értekezleten elhangzott megállapítását:

„... Ma sokkal inkább az a helyzet, hogy nincs nemzeti bibliográfiánk ... az 1920 utáni összefoglalás csak ciklusok töredéke. Életem utolsó állomásához közeledve nem mulaszthatom el, hogy a nemzettel szembeni nagy adósságunkra rá ne irányítsam könyvtársaink figyelmét.”

Két évtized múltán immár fogyni kezd ez a nemzettel szembeni adósság, de közben igen sok kérdést kellett megoldani. Mindenekelőtt a szelektálás problémáját.

„Könnyen lehet, hogy amit ma jelentéktelennek tartunk, egykor megjelenési idejének jellemző dokumentumaként tartják majd számon ... Csak a munka során, az anyag teljes ismeretében alakulhatnak ki azok az elvek, amelyek alapján a különféle szaktudományok azonos vagy hasonló kiadványtípusai azonos elbírálás alá esnek. A könyvtáros szubjektív szempontjai mellett a válogatása határait befolyásolja a korszak is, amelynek anyagát a bibliográfia regisztrálja.”

E mindenképpen helyes megfontolás alapján nem maradtak ki az adatgyűjteményből a tankönyvek, a naptárak és a kalendáriumok, sőt esetenként ezek analitikus leírásai sem, hiszen fontos adalékokat jelentenek például a korszak irodalomtörténetéhez. Az ezúttal kihagyott anyag sem vész kárba. Az iskolai értesítők szakbibliográfiai feldolgozására több könyvtár összefogásával kerül majd sor. Két feltétlenül helyes szempont említése kívánczik még ide a válogatás körülmekintő voltának illusztrálására. Az egyik:

„Az anyag válogatása nem mechanikusan történt. Az egy ív terjedelem alatti nyomtatványok közül is meghagytuk azokat, amelyek valamilyen szempontból a korszakra jellemző adatokat tartalmaztak.”

A másik: Az anyagot

„csak formai, tipológiai szempontból válogattuk, ideológiai, politikai tartalmára való tekintet nélkül ... válogatás nélkül tartalmazza azt a címanyagot is, amelyet a nemzeti könyvtár a Zárolt Kiadványok Tárában őriz”.

Az anyaggyűjtés elsősorban az Országos Széchényi Könyvtárnak beküldött kötelezpéldányokra épült, egyéb kiegészítések ügyében a munka nem mindenütt talált megértésre. Az 1944. évet illető kiegészítés-kéréseket néhány történészen kívül a tudományos intézmények és könyvtárak tucatjai hagyták figyelmen kívül, és a külföldi partnerek közül is csak a túrócszentmártoni Matica slovenskával és az újvidéki Matica Srpskával alakult ki együttműködés. A szomszéd országok nemzeti könyvtáraival való együttműködés pedig kölcsönösen igen fontos és előnyös, mert a nemzeti bibliográfiák elsődleges gyűjtőkörét a territoriális elv, az ország mindenkori területe határozza meg.

Hasonlóképpen nehéz feladat volt az ún. ponyva, illetve detektív- és kalandregények „sorsának”, kihagyásának vagy feldolgozásának megoldása. Komjáthyne szakmai tapintatát dicséri, hogy Trócsányi Zoltán 1942-es megállapítására hivatkozva döntött az „irodalom alatti” rétegek meghagyása mellett:

„A kor ízléséhez, erkölcstörténetéhez, irodalom alatti irodalmához adalékok ezek, melyek nélkül meg sem lehetne rajzolni a mai kor olvasótársadalmát vagy társadalmának olvasmányait.”

Persze az sem könnyű feladat, hogy *melyik* műveket minősítse a bibliográfus ilyen irodalomnak.

A *Magyar irodalom* című VII. és a *Nyelvészet – irodalom* című VI. kötet (nem véletlen a sorrend, visszafelé indul a sorozat) valóban sok helyen inkább lexikon, mint bibliográfia, hiszen egy szerző valamennyi műve és a róla szóló kiadványok mind egyetlen ábécében, szoros betűrendben kerülnek össze, akkor is, ha a tétel nem közvetlenül abba a szakcsoportba tartozik, amelyet a bibliográfiai fejezet éppen bemutat. Ha például Arany János 1921–1944 közötti „szereplésére” kíváncsi a kötetek használója, megtalálja egy helyen, a nem csak róla szóló vagy más műfajú adatokra pedig utaló készlet további lapozásra. Vagy ha például a versgyűjtemények között akarna

tájékozódni, izgalmas olvasmányként is szolgálnak az antológiák „bontásai”, hogy például Szakasits Árpád 1926-ban kikerült be *Harcos énekek. Szabadságdalok, versek, szavalatok gyűjteménye* című kötetébe. Hasonlóan kormeghatározó és továbbgondolkodásra, írásra készítő például a Magyar Népművelők Társasága gondozásában 1942-ben megjelent *Szavalókönyv*, amelyben többek között Ady Endre, Gulyás Pál, Illyés Gyula, József Attila, Kaffka Margit, Sinka István, Szabó Lőrinc versei is megtalálhatók. Elgondolkoztató a nemzeti bibliográfiánk lapjain immár plasztikusan összeállt Radnóti-kép, mondjuk a *kiadók* szemszögéből 1930 és 1942 (!) között: Fiaatal Magyarország, Szegedi Fiaatalok Művészeti Kollégiuma, Nyugat, Cserépfalvi . . . Nem kevésbé fontos például a korszak orosz és szovjet-orosz műfordítás-címtára, amiből minden ellentmondásosság dacára és minden magyarázat nélkül kiviláglik, hogy nemzeti kultúránk *egészéről is csak az anyag teljes ismeretében szerencsés véleményt alkotni*.

A VII. kötet tartalomjegyzéke kommentár nélkül is elárulja, hogy az egész korszak irodalmának több mint a fele „kalandregények, detektív- és ponyvaregények”. Jelzi azonban Komjáthy Miklósné tanulmánya, hogy

„ezek . . . főleg hazai szerzők álnéven írt munkái, akik a siker érdekében hangzatos idegen álneveket használtak . . . és nemegyszer a szerkesztés után is tisztázatlan maradt a szerzői nevek egységesítése és azonosítása . . . pedig lehetséges, hogy az álnév mögött valamelyik ismert író vagy valamelyik tudomány ismert képviselője rejtőzik . . . Bibliográfiai címléírásokban foglalt könyvészeti adatai nélkülözhetetlenek a kor olvasótársadalma igényeinek és nemegyszer a kényszerből vállalt írói munka megismeréséhez.”

A magyar irodalmat bemutató VII. kötetben egyébként Irodalomtudomány, Szépirodalom, Verses műfajok, Szép-próza, Regények, Detektív- és kalandregények, Elbeszélések, Szerzői gyűjtemények, Ifjúsági irodalom – a nyelvtudományt és a világirodalmat bemutató VI. kötetben pedig Nyelvtudomány, filológia, Nyelvtudomány általában, Általános nyelv-

szet, Egyes nyelvek és nyelvcsaládok, Irodalom, Világirodalom az egyes nagyobb fejezetek felosztása.

A nemzeti bibliográfia személyi és költségvetési kereteinek szűkösége miatt csak a területi elv, az országhatárokon belül megjelent könyvek feldolgozását vállalhatta, a világ és különösen a szomszéd országok magyarságának szellemi produktumai kényszerűségből ugyan, de kimaradtak. Komjáthy né kétséget kizáróan mutatott rá tanulmányában, hogy

„helyesebb lett volna az 1921–1944 és az 1945–1960 közötti periódusban is az egész belföldi és külföldi magyar szakirodalom jegyzékét adni egy összefoglaló kiadványban. Az a nagyszámú mű, amely mindekelelt a szomszéd államokban, Csehszlovákiában, Jugoszláviában, Romániában s a Szovjetunióban, majd egyéb államok területén megjelenik, szerves része kellene hogy legyen nemzeti bibliográfiánknak.”

Nem a szerkesztő felelősége, hogy ezek az anyagok mégis kimaradtak. Kimaradtak, s ez a magyar nemzeti művelődésről alkotott képünk súlyos deformálódásának folytatódását eredményezi, hiszen az 1920 utáni magyar művelődésről az ötvenes-hatvanas években – a teljes anyag ismerete nélkül – kialakított kép kedvezőtlenységét még inkább fokozta a Tanácsköztársaság utáni emigráció és az ún. haladó mozgalmak irodalmi eredményeinek esetleges és szétszórt feldolgozása. Nem szólván arról a világviszonylatban párját ritkító teljesítményről, amit a szomszéd nemzetek irodalmának és kultúrájának tolmácsolásában a szomszéd országok magyar nemzeti kisebbségeinek írói létrehoztak. Lenyűgöző erővel mutatkozik ez meg például, ha bárhol belelapozunk Domokos Sámuel *A román irodalom magyar bibliográfiája 1831–1960* című kötetébe. Alig van akár kevésbé jelentős román író is, akinek munkásságából ne készült volna magyar nyelvű fordítás a romániai magyar írók közvetítése nyomán. Ha viszont nemzeti bibliográfiánk új VII. kötetét nézzük, a román irodalom és magyar fordításai jelentéktelen adalékok, híven tükrözve az egykorú hivatalos hazai „érdeklődést”. Ugyanez a helyzet Csehszlovákia és Jugoszlávia vonatkozásában is, mintha magunk dokumentál-

nánk, hogy ezek a teljesítmények nem tartoznak nemzeti művelődésünk egészébe.

A kötetek szerkesztője nem tehet erről az aránytalanságról. A számára megszabott keretben csak legnagyobb bibliográfusaink teljesítményéhez mérhetőt alkotott. Sőt! Tanulmányában — aminek véleményem szerint sokkal nagyobb publicitást kellett volna kapnia — valamennyi társadalomtudomány művelője számára megszívlelni és alkalmazni való szempontként veti fel az együttműködés szükségyszerűségét a szomszédos országokkal:

„Nem kétséges, hogy retrospektív nemzeti bibliográfiai feladataink szempontjából elengedhetetlen a szomszéd népek bibliográfusaival való együttműködés. Minél inkább előrehaladunk az időben a retrospektív feltárásban, annál inkább szükségünk van szomszédainkkal való együttműködésre az egykor velünk egy államban élt népek közös kultúrproduktumának közlésében. Maga a forrásanyag is ezt az egyetlen lehetséges megoldást sugallja, hogy a Kárpát-medence múltját illetően minden ország, amelynek bármely kis része e területen fekszik, egyképpen illetékes a kutatásokra s a tudomány eredményeinek regisztrálására. A nagyobb szintézisek és összefoglalások többnyire ezt az elvet követik. (A régészeti bibliográfia területi alapja is a Kárpát-medence, a néprajzi bibliográfia is felöleli a szomszéd országok magyarságára vonatkozó adatokat is.) Ebből következően egy állam keretében élő népek könyvtérésének retrospektív bibliográfiáiban szükségyszerűen átfedések jelentkeznek. Egy nemzet szakirodalmá pedig annál hasznosabb a tudományos kutatás számára, minél több oldalról — esetleg párhuzamos közlésekben vagy közös vállalkozásban készült kiadványokban kerül feltárára.”

*

A két háború közötti korszak a szlovák nemzeti bibliográfiának is fehér foltja volt, és mutató-, illetve kiegészítő köteteivel együtt 1979–1980-ban jelent meg a *Szlovák könyvek bibliográfiája 1919–1938* a Szlovák Nemzeti Könyvtár gondozásában a pozsonyi egyetemi és a kassai tudományos könyvtár közreműködésével. Az egykorú Csehszlovákia területén — beleértve Kárpátalját (Podkarpatská Rus — ma Ukrajna Kárpáton túli Területe) — megjelent szlovák nyelvű könyvek

bibliográfiája ez, és lényegében az egész szlovák írásbeliséget magában foglalja az Egyetemes Tizedes Osztályozás alkalmazása nélkül. Másfél vaskos kötetnyi viszont a mutatórendszere, amely szerzőkre, illusztrátorokra, fordítókra, fordításokra, kiadókra, nyomdászokra és nyomdákra, a kiadási helyre és a címek regisztrálására is kiterjed. Csak ez utóbbi vaskos kötetnyi, 800 nyomtatott oldal terjedelmű, és jelentős a sorozatok kötetekre bontása is. Számos nyilvánvaló és rejtett hungarikum található a kötetekben első belelapozásra. Az egészen és félig hivatalos többnyelvű (rendszerint szlovák–német–magyar) kiadványok, a magyarról szlovákra fordított könyvek sora és más hungarikum-vonatkozások. Annak ellenére, hogy a bibliográfia gyűjtőköre csak a területi nyelvi szlovákumokat regisztrálja, néhány esetben – leggyakrabban éppen velünk – kivételt tesz, hiszen jó néhány Budapesten, Érden, Békéscsabán kiadott könyvet is felvesz, nyilván szlovákiai nyomdahely okán, sőt Nagylak esetében még romániai kiadási hely is szerepel.

Nem sokkal gazdagabb a magyarról fordított művek jegyzéke a mi VI. kötetünk szlovák fordításainál, s ez is tele van hiányokkal, kérdőjelekkel, következetlenségekkel, hibákkal – meg jelentéktelen kiadványokkal. (Ady Endre keresztnéve szerepel még szögletes zárójelben, Arany Jánosé már nem. Berczik Árpádét a főszövegben jól, a mutatóban már hibásan írják, a többi magyar szerzőé *Štefan*, Csepreghy Ferenc *Sárga csikója* pedig Čepreghy, Fraňo szerzősége alatt található, és még a *Pál utcai fiúk* szerzője is Molnár, František, Móricz azonban nem Žigmund, hanem Zsigmond. Az igen sok kérdőjel és más bizonytalanság nem csupán a két ország egykorú kulturális ellenségeskedését jellemzi, hanem a kölcsönös együttműködés feltétlen szükségességét is példázza. Annál is inkább, mivel nem csupán az 1936-ban a szlovák kommunistaellenes mozgalom gyűjteményeként megjelenő *A magyar bolsevikok támadása Szlovákia ellen 1919-ben* című kiadványtípusok láttak napvilágot Csehszlovákiában, hanem a Barta Sándorhoz

hasonló kommunisták művei is. Sajnos, ő nem szerepel a magyar írók között. Igaz, amikor 1926-ban *Podivná história* (*Csodálatos történet*) címen folytatásos regénye szlovák fordításban megjelent, akkor már Bécsből a Szovjetunióba került.

Északi szomszédaink is nagy lépéssel jutottak előre saját nemzeti bibliográfiájuk teljessé tételében, kiaknázása náluk is a jövő feladata. Az együttműködés a szlovák és a magyar könyvészeti kutatásokban pedig – úgyszintén. (L. Vallás fejezet 1. köt. Ima- és énekeskönyvek.)

A megvalósult együttműködés eredménye Dionýz Ďurišin bibliográfiája a szlovák irodalmi komparatistikáról, amelyben a magyar szlovakisztika és a szlovák hungarisztika kölcsönössége méltó helyet, terjedelmet foglal el. Talán azért is, mert a szlovák összehasonlító irodalom legjobb tudósainak egyike maga vállalkozott a bibliográfiai munka mikrofilológiájának megvalósítására.

A Nyitrai Pedagógiai Kar Irodalmi Kommunikáció és Kísérleti Módszertani Kabinetje mindenekelőtt műfordítással, stilisztikával, módszertannal, textológiával foglalkozik. Mint ilyen, szoros kapcsolatban van a Szovjetunió, az NDK, Lengyelország, Magyarország és Bulgária kutatóival, és két szlovákiai magyar hungarológus, Zsilka Tibor és Dénes Imre munkássága jelentős összekötő kapocs a két nemzeti tudományosság között, aminek látványos eredménye Anton Popovič műfordításelméleti kötetének fordítása Zsilka Tibor tollából a Madách Kiadó gondozásában, amiből a magyar–csehszlovák közös könyvkiadás keretében 250 példányt átvettünk. A nyitrai Kabinet immár szerény kiállítású, de annál tartalmasabb bibliográfiai kötetben foglalhatta össze másfél évtizedes tevékenységét. A sok szempontú összeállításban természetesen gyakori a magyar nyelv és irodalom. Megtudjuk a bibliográfiából, hogy Dénes Imre például Jókai Mór *Rab Rábyját* elemezte, foglalkozott az elbeszélő irodalmi szövegek redukálásával, és nemrégiben jelent meg az Akadémiái Kiadónál az *Actes du VIIIe Congrès de l'Association Internationale de Littérature*

Comparée c. gyűjteményben *Textual Features of Adapted Texts* c. cikke. Zsilka Tibor gyakori szerzője hazai nyelvészeti folyóiratainknak, és ő az egyetlen kutató, aki napjainkban a szlovákiai magyar írók stílusával foglalkozik. *Stilisztika és statisztika* című könyvét az Akadémiai Kiadó adta közre.

A *Documentatio Borsodiensis* sorozat második tagjaként látott napvilágot Miskolcon V. Busa Margit *Kazinczy Ferenc bibliográfiája*, amely szerény kivitelben igen értékes, nagy munkával összegyűjtött anyagot tartalmaz: kötetben megjelent saját műveinek szöveggözléseit és ismertetését, periodikumokban megjelent műveit és ismertetésüket, kortársai műveinek sajtó alá rendezését és az általa írt bevezetéseket és ismertetéseket, a kötetben és periodikumokban megjelent Kazinczy-fordítások szöveggözlését, a műveiről, fordításairól és személyéről megjelent irodalmat, valamint Kazinczy társszerzős műveit, azok mások által történt átdolgozásait és a családra vonatkozó adatközléseket. Igaza van Fried Istvánnak, a kötet egyik lektorának Előszavában:

„Segítség ez a bibliográfia, a kutatóknak, a hírlapíróknak és az olvasóknak. S a maga nemében kiemelkedő jelentőségű . . . Készülnek nálunk bibliográfiák . . . de ún. „személyi” bibliográfia, tehát egy jelentős egyéniség munkásságának és a róla írottaknak teljes fölmérése ugyan csak ritka . . . Tán további hasonló bibliográfiákra ihleti az irodalomtudomány iránt fogékony vállalkozókat.”

Igen. Tisztelet a bibliográfiának!

Százezer példányban látott napvilágot nemrégiben *A román irodalom szótára*, azaz lexikona. Kár, hogy címe nem eléggé pontos, hiszen nem román nemzetiségű írókat és irodalmi címszavakat is tartalmaz, és nyomdai kiállítása igen szerény. Így is fontos gyűjtemény ez, mindenképpen hasznos kézikönyv a román olvasóközönség számára az ottani magyar írók megismerésének elősegítésére is. Számunkra is tanulságos és tanulmányozandó az anyag, amelynek közvetlen hungarikumai: Asztalos István, Bajor Andor, Bálint Tibor, Benedek Elek, Bodor Pál, Csehi Gyula, Domokos Géza, Erdélyi Helikon,

Fodor Sándor, Franyó Zoltán, Gaál Gábor, A Hét, Johannes Honterus, Horváth Imre, Horváth István, Huszár Sándor, Igaz Szó, Kányádi Sándor, Karácsony Benő, Kiss Jenő, Korunk, Kovács György, Lászlóffy Aladár, Létay Lajos, Majtényi Erik, Méliusz József, Nagy István, Nicolaus Olahus, Papp Ferenc, Sütő András, Szabédi László, Szabó Gyula, Szász János, Székely János, Szemlér Ferenc, Szilágyi Domokos, Tabéry Géza, Utunk.

Érezni még a nyomdafestéket a Balogh Edgár főszerkesztésében megjelent *Romániai magyar irodalmi lexikon első, A. – F* kötetén. Az alcím jelzi a feldolgozás széles körét: *Szép-irodalom, közírás, tudományos irodalom, művelődés* – egy szóval az egész írásbeliség, ideértve a társadalom- és természet-tudományokat, a zene- és a képzőművészetet is. Egyértelmű és következetes a lexikon tematikája. Kizárólag *romániai* anyagot ölel fel, a régebbi hagyomány csak akkor kap címszavakat, ha 1918 utáni feldolgozással kapcsolatos. Ugyanez a bibliográfiai–filológiai egyöntetűség, pontosság jellemzi a nagyszabású vállalkozás szakmai megoldásait, különösen az utalók rendszerével teljessé tett „névtárat”. Ilyen módon azok a nevek is szerepelnek, akiknek viselői önálló kiadványokkal nem rendelkeznek, de szerkesztői, lektori stb. tevékenységükkel megörökítendő munkásságot fejtettek ki a magyar írás szervezésében.

Már az első kötet alapján megállapítható az enciklopédiaműfaj legjobb hagyományainak alkalmazása, sőt továbbfejlesztése. A száraz adatokat szinte regényszerűen izgalmas, állásfoglalásra készítő címszó-feldolgozások követik. Az *emlékirat* vagy az *emigráns írók*, az *emlékkönyv* címszó például remekbeszabott összefoglalás, amellyel egyaránt könnyen boldogul a csak középiskolai és a legmagasabb tudományos képzettséggel rendelkező irodalomkedvelő. Elkötelezettsége, az irodalompolitika és a szó legnemesebb értelmében vett népművelő célkitűzése főleg a romániai magyarság megfontolt, a szülőföld végtelen szeretetéből táplálkozó önismerete az együttlakó nép-

társakhoz, elsősorban a románokhoz fűződő testvériség irányát követi. Az emigráns írók címszóban például ezt olvassuk:

„Az 1918–19-es emigráció . . . lényegesen hozzájárult a kisebbségi helyzetbe került magyarságnak a demokrácia, humánus, társadalmi forradalom, béke és szocializmus irányában való tájékozódásához . . .”

Következtesen megvalósul a kötetben az *Előszó*ban fogalmazott célkitűzés:

„A klasszikus és kortárs világirodalomra kitekintő műfordítás-irodalmunkat felölelve, külön gondot fordítottunk a nemzetiségi irodalom sajátos szerepkörébe tartozó műfordítás-irodalom románból merített anyagának bemutatására. Azoknál a szerzőknél, akik anyanyelvükön kívül román vagy más nyelven is közöltek írásokat, foglalkoztunk ezekkel a munkákkal, s feltüntetjük a romániai magyar irodalmi alkotások más nyelvű megjelentetését is.”

A bibliográfiák fontos alaptörvénye a pontosság. A tipográfia, az egész nyomdai kiállítás áttekinthetősége, a nem magyar nyelvű szövegek pontossága, a magyar nyelvűek választékossága, szabatosága, egyszerű szépsége mind-mind igen nagy értéke a kötetnek, akár a nagy gonddal összeállított *Helynevek jegyzéke*, amely szerényen csak jegyzéknek nevezi magát, holott Románia, Csehszlovákia, Jugoszlávia és a Szovjetunió esetében a magyar helységnevek román, szlovák, szerb-horvát, illetve ukrán megfelelőit és közigazgatási beosztását is közli.

Tisztelet a bibliográfiának, enciklopédiának, lexikonnak — nemzeti tudatunk, más népeket megismerő és megbecsülő tájékozódásunk előmozdítóinak. A neves és szürke munkatársaknak, akiknek aprómunkája nyomán népek kultúrájának időtálló épületei magasodnak.

*

Az Országos Széchényi Könyvtár gondozásában megjelent két bibliográfia-kötet adatai: *Magyar könyvészet 1921–1944. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. VI. Nyelvészet—Irodalom.* (Szerkesztette Komjáthy Miklósné.) Bp. 1981. OSzK.; ua. VII. *Magyar*

irodalom. Bp. 1980. OSzK. A korszakban működő személyek és intézmények teljes tevékenységét majd a sorozat utolsó köteteként megjelenő *Betűrendes* mutató foglalja össze, az 1–7. kötet tartalom szerint rendezett címanyagának szerves kiegészítésére. — Komjáthy Miklósné tanulmánya: *Országos Széchényi Könyvtár 1978. évi Évkönyve*. Bp. 1980. 247–275. — Domokos Sámuel munkája: *A román irodalom magyar bibliográfiája 1831–1960 (1961–1965)*. Bukarest, 1966. Irodalmi Könyvkiadó. — A szlovák bibliográfia adatai: *Bibliografia slovenských kníh 1919–1938*. I–III. Martin 1979–1980. — A szlovák irodalmi komparatiztika bibliográfiája: Dionýz Ďurišin: *Bibliografia slovenskej literárnej komparatistiky*. Martin 1980, Matica slovenská. — A nyitrai kabinet kiadványa: *Kabinet literárnej komunikácie a experimentálnej metodiky Pedagogickej fakulty v Nitre. Výskum, bibliografia 1967–1981*. Nitra, 1981. Ped. fakulta. — V. Busa Margit munkája: *Kazinczy Ferenc*. Bibliográfia. Miskolc, 1981. II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtár és a Herman Ottó Múzeum. — A román irodalmi lexikon: *Dictionar de literatura Româna*. Coordonator Dim. Păcurariu. București, 1979. Univers. — A Balogh Edgár főszerkesztésében készült kötet: *Romániai magyar irodalmi lexikon*. Szépirodalom, közírás, tudományos irodalom, művelődés. I. A – F. Bukarest, 1981. Kriterion.

KÄFER ISTVÁN

VALLOMÁS

MORZSÁK APÁM ASZTALÁRÓL

Talán az első modern magyar verset, amivel megismerkedtem, apámtól hallottam. Tizenhárom–tizennégy éves lehettem, mikor a Gellért kávéházban, közös vasárnapi reggelizéseink egyikén elmondta nekem Tóth Árpád *Jó éjszakát!*-ját* végig, egyetlen hiba nélkül. Szinte magáévá téve, mintha a magáé volna. Hiszen ő is dédelgette magában a „Majd egyszer . . . Persze . . . Máskor . . . Szébb időkben” „vén, jó költővigaszát”, azét a korét „amelynek visszadöbben / Felénk szive . . .”, nem kevésbé szépen s nem kevésbé fájdalmasan megszólaltatva azt maga is, egy évtizeddel költőtársa előtt:

Egy tisztánlátóbb kor lesz mondhatója;
a magyar költők közt ő volt a gólya,
ki a siralmak házán kelepelt.

Talán belém is belém akarta csepegtetni már jó előre ezt a gyógyírt minden költői csalódás ellen; eleve fel akart vértetni arra a nem kívánatos esetre, ha netán, mégis . . . Mert különben

*Egy régebbi írásomban („Pályám emlékezete” 1. Szerelőszőnyeg. Bp. 1975.) arra „emlékszem”, hogy apám mindössze három verset idézett beszélgetéseink során; a *Rossz feleség* című néphalladát, két strófát – németül – Heine *Deutschland*-jából és Juhász Gyula *Ódon balladáját*. De hát ilyen az emlékezet, mindig vele jár a felejtés is. Most, ez íráshoz készülve, éppen a Tóth Árpád-vers emléke merült fel először. S az írás folyamán, a feledésből előbukkant az a délelőtt is, amikor apám egy újabb, előttem ugyancsak ismeretlen verset mondott el, teljes elragadtatással; Erdélyi Józseftől *A mesebeli kiskondást*.

nagyon reménykedett benne, hogy én elkerülöm az ő sorsát, „a soha egy nyugodt perc sorát”, ahogy fiatal barátai s az én későbbi barátaim, Devecseri Gábor és Karinthy Gábor kamaszfővel kiadott közös verseskötetéhez írt előszavában írta.

... Ám azért, hogyha fiad verset írna,
csak tekerjed ki bátran a nyakát! –

tanácsolta, ugyancsak a *Nyitott könyv*ben (ahonnan a fentebbi versidézet is való) a jó polgároknak, e szerencsétlen eshetőséget latolva. De hát azért az ő számára mégiscsak a költészet volt – nemcsak a legfontosabb, hanem egyszerűen: minden, úgy, ahogy a költők közül is csak keveseknek. „Mindig költő volt.” Kosztolányinak ez a tömör tömondata létének igazi emblémája. S ebben az is benne van, hogy ő mégiscsak, ő még igazán bízott is, az azóta már megtépázott kétezer éves költői bizalommal, a „tisztánlátóbb kor” eljövételében.

Ez a tisztánlátóbb kor – legalábbis az ő tisztábban látó – nem érkezett el, még nem érkezett el. Bár már átaludt ő is „vagy száz évet csöndben”. Tudom, ennek megítélésére nem én vagyok hivatva. Nem is ítéletet kívánok formálni. De talán óhatatlan elfogultságom rá tud érezni olyan mélyre rejtett forrásokra, amelyeket érdemes volna kiszabadítani.

*

A „siralmak házán kereplő gólya” képe, mint saját költészetének „tisztánlátó” ikonja, maga is felhívhatja a figyelmet Somlyó Zoltán talán legfőbb jellegzetességére. E végtelen lény végletek között feszülő lírájának sajátos feszültségére. A magyar költészetben ismert talán leg„dekadensebb”, legnagyobb városibb színek összekeveredésére a soha le nem vetkezett vidékiesség meghitt realizmusával.

*

Somlyó Zoltán esetében még a legkézenfekvőbb életrajzi és esztétikai tények is felderítetlenek. Megérttem, hogy másokat kevésbé érdekelt, engem érthetően közelről érint például az a kérdés: hogyan s miért vette fel – alig tizenennyolc évesen, mindjárt első diákkori verseinek megjelenése után – a *Somlyó* nevet? Hogyan talált rá erre a ritka szép névre, amelyet örökül hagyott rám, s amely már övele oly széttéphetetlenül összeforrt? Igaz, Pannóniában született, ott születtek, amíg követni lehet, felmenői is, de Pannóniának más, ellentétes részén, Dél-Dunántúlon, s családja – részben már előbb is, részben utóbb – még délebbre, Horvátország, sőt Itália felé orientálódott. Mikor a nevet felvette, Nagykanizsán épp érettségi előtt (vagy közvetlenül utána) állt. Első komolyabb publikációja, Osvát Ernő Magyar Géniuszában közölt verse, 1902-ben, húszéves korában már ezen a néven jelenik meg. Járt-e, s mikor és miért, Somló hegyén? Vagy, honnan, milyen más úton vonzotta magához e név, a Muraközben, Kanizsán vagy Pesten? S ha már ezt választotta valahogy, hogyan választotta e szó – ez országszerte elterjedt ősi helynév – tiszántúli, főleg Erdélyben honos *ly*-os alakját, mikor a Dunántúlon mind *l*-es alakjában fordul elő, hiszen mifelénk még a királyt is kiráľnak, a nyavalyát is nyavalyának mondták? A korszak más választott írói nevei többnyire szecessziósan keresett, „beszélő” nevek, mint *Szomorý*, vagy akár *Tömörkény*, ha nem az elhagyott idegen név kézenfekvő fordításai, mint *Szép* Ernő. Mi lehet a véletlen – vagy netán mégis tudatos keresés nyomán talált – mindenképpen különös és szerencsés névválasztás oka, története? Nem annak a saját „bűvös szótárának” köszönhető-e, már ilyen korán, amely Kosztolányi szerint „magában foglalja a magyar nyelv ékköveit”? Nem árulkodik-e valamelyest a nyelv mélyebb és ritkább ízeihez való eredendő vonzódásáról?

*

Egész gyermekkoromban hadakoznom kellett nevem megcsonkítása ellen: Somogyban, mint említettem, nem ismerték az *ly*-t, legalábbis nem ismerték el a jogát. A személynév országosan is Somló néven használatosabb. Tanárok, osztálytársak, hivatalos közegek mindig is hajlottak a csonkítás felé; amit mindig szinte testi sértésként szenvedtem el: mintha elvettek volna tőlem valamit; s legfőként apámtól. Azóta az történik velem gyakorta, hogy az ő keresztnévén említenek vagy szólítanak: annyira összeforrt a személynévvel az ő keresztnéve. De ezt sohasem a magam sérelmének, mindig az ő elégtételének érzem.

*

És az „átkozott költő” önmagának adott epitetonja, amely szinte ugyanolyan kohézióval tapad hozzá kezdettől fogva, mint a neve? Ennek forrása éppolyan rejtelmes, mint a névé. Legjobb tudomásom szerint, nem tudott franciául, vagy csak annyit, amennyi akkoriban az irodalmi körökben csaknem mindenkire ráragadt. Baudelaire *Utazását* is németből fordította, igaz, hogy elsőként, több, mint egy évtizeddel Tóth Árpád klasszikussá vált fordítása előtt;* fordítása viseli is az úttörés ódiúmát, de a dicsősége se vitatható el tőle. Verstechnikai és értelmezési vonatkozásban csak első megközelítésnek tekinthető, ha szabad ilyen nyakatekertten mondanom, „baudelaire-iség” tekintetében azonban — legalábbis jó néhány helyén — ahogy már Karinthy megállapította, „hűbb és inspiráltabb mása az eredetinek, mint a német”, s hozzátehetjük, mint bármelyik utána következő magyar fordítása. A modern magyar líra számára elkésetten is oly nagy és fontos hatást tett Baudelaire-i költészetnek, amelyre Babits későbbi előszava szerint „a mi ellanyhult költészetünknek elsősorban szüksége volt”, Ady három úttörő szonett-fordítása mellett (1906), mind-

*A Bácskai Hírlap vasárnapi tárcarovatában jelent meg először, 1911-ben. Kötetben: *Sötét baldachin*, 1913.

járt a legfontosabb nagy Baudelaire-verssel, ez a fordítás adja meg felfedező alaphangját; s a felfedezésnek ezt a frissességét máig is őrzi egyes vonatkozásokban, az évtizeddel későbbi „definitív” fordításokkal egybevetve is. Ilyen strófáira gondolok (mellé téve, összehasonlításul, Tóth Árpád artisztikusabb változatát, s az eredetit):

Ceux-là dont les désirs ont la forme des nues,
Et qui rêvent, ainsi qu'un conscrit le canon,
De vastes voluptés, changeantes, inconnues,
Et dont l'esprit humain n'a jamais su le nom.

Vágyasviláguk olyan, mint felhők örök tánca,
Olyanok, mint az újonc, ki ágyútűzre vár.
Új örömöket várnak, mik mindig újra újak,
Miket meg nem nevezhet az emberelme már.
(Somlyó Zoltán 1911)

kikben száz alakot, mint a felhők szeszélye,
ölt a vágy, s mint újonc harcost ágyuk heve,
vonz új és változó, titkos kéjek veszélye,
miknek még emberi nyelven nem volt neve.
(Tóth Árpád 1923)

Nous voulons voyager sans vapeur et sans voile!
Faites pour égayer l'ennui de nos prisons,
Passer sur nos esprits, tendus comme une toile,
Vos souvenirs avec leurs cadres d'horizons.

S mi gőz s vitorla nélkül utazunk majd utazvást,
Hogy életfogdánk éjjén a nap furódjon át,
Bocsássátok agyunkra, mit vászonként feszítünk,
Emlékművek színes és légkönnyű hadát.
(Somlyó Zoltán)

Bár gőz s vitorla nincs, utatok láza rázzon!
Rablélkünket tovább ne búsítsa retesz,
dús rajzot fessetek s lelkünk feszül, mint vászon,
mit emlékeitek látköre keretez.
(Tóth Árpád)

A világért sem valamiféle versengés szándéka indít erre az összevetésre, csupán annak dokumentálása, amiben Somlyó Zoltán alaphangja eltér a Nyugat fő képviselőinek elsősorban korai mives artisztikumától, s aminek, hátrányai mellett, amelyeket oly gyakran észrevettek, ritkán, sokkal ritkábban elismert előnyei is vannak.

*

Visszatérve az „átkozott költő” témájához: Verlaine könyvét (*Les poètes maudits*, 1884) eredetiben tehát nem olvashatta, s amennyire utána tudtam nézni, 1910 körül még nemetül se férhetett hozzá. Ugyancsak hiába kerestem nyomát a korabeli magyar sajtóban is. Az első komolyabb Verlaine-cikk, Szilágyi Gézáé a Magyar Génuszban, *Az ifjú Verlaine*-ről szól: Szabó Dezső úttörő tanulmánya 1911-ben lát napvilágot a Nyugatban; *Az átkozott költő* előszavának keltezése: *Szabadka, 1911. május havában*; nem is beszélve arról, hogy a hasonló című ciklus darabjai 1910-ben íródtak. Valahol természetesen kellett találkoznia ezzel a kifejezéssel, nem feltételezhetem, bár elvileg nem zárható ki, hogy a maga egyedi költő-sorsának mélyéről saját maga emelte ki ugyanazt a szóösszetételt, amellyel Verlaine a maga és társai „ittléte”-nek sajátos új irodalmi helyzetét megjelölte. De mindenesetre, csak valami távoli visszhangot verhetett a fülében, csak futó és felületes találkozása lehetett vele (talán csak a New York karzatán folyó intellektuális tohuvabohuban, amelynek Kosztolányi oly feledhetetlen lenyomatát adja az *Esti Kornélban*): ám a futó érintés is felszikkasztotta benne e szinte szindrómaként ható szintagma számára adott sorsszerűségét. Ez volt tehát, így látta magát, s így adta át magát eleve és véglegesen a végleges diagnózis-csinálónak:

Egy költő, aki átkozott,
mert rossz szókkal barátkozott,
s most kint sétál a hóban.

(Diadém)

A szavakkal való barátkozása csupa ilyen véletlen, amely olykor valóban végzetes törvényszerűségeket teremt, míg más-
kor ellenkező értelemben végzetes esetlegességeket. Kosztolányi
említi először apámmal kapcsolatban „a szavak végzetét”; és Füst Milán ír erről, egyszerre lelkesülten és éles kriti-
kával: mindkét esetben elevenre tapintva.

*

Verlaine „átkozott költői” között van egy, akinek sorsá-
ban, mi több nem egy verssorában, igazán a maga előképére
találhatott volna; de azt bizonyára nem ismerte, még hírből se:
még a franciák közt sem volt híre akkoriban, jóval később
fedezték föl, akkor is mérsékelten: magyarul máig is csaknem
ismeretlen. Pedig nem az ő fentebb idézett sorainak vértest-
vére-e, még a két nyelv távolításában is azonosnak ható dalla-
mával, Charles Cros *Au Café* című versének (íme, még az
ugyancsak „végzetes” kávéházmotívum is itt van) e szakasza:

On traverse, vague semis,
Les amis et les ennemis
Que l'on évite.
In vaudrait mieux jouer au dès,
Car les mots sont des procédés
Dont on meurt vite.

(Magyarul valahogy efféleképp:

Megyünk ama vetésen át,
Ahol ellenség és barát
Felváltva hajt ki.
Kockázni volna jobb talán,
Mert a szavakba könnyű ám
Itt belehalni.)

A szavakkal való — „végzetes”, „átkozott”, „halálos” —
találkozás és barátkozás: ez költészetének alapviszonylata,
élete alapviszonylatainak modelljeként. Az emberekkel való

minden találkozása — barátságban, szerelemben, költészetben — mind éppily végzetesnek és egyetlennek mutatkozik számára. Élet- és költészetbeli hányatottságának, kiszolgáltatottságának és magányosságának egy a kulcsa. Hűsége és csapongása éles ellentétének is. Vonzó és taszító erejének. Kibékíthetetlen végleteinek.

*Egy férfi csak egy nőt talál,
Csak egy élet van, egy halál —*

írta ő, akinek sorsa az lett, hogy soha senkinél megnyugvást nem talált. A (külön, tipográfiailag is kiemelt) *egy* ilyen szenvedélyes keresése és tudata szinte magában hordja önmaga lehetetlenülését. Hiszen, tovább folytatva az idézetet:

*Csak az miénk, ki messze van,
S ki messze van, az veszve van.*

(Végzetes verssorok)

S ugyanez érvényes a költészetére is. Túlfűtött, paroxisztikus kifejezésmódja, a vershez való végletesen szenvedélyes viszonya is magában hordja a banalitásba vagy triviálisba zuhanás folytonos veszélyét.

*

Mindig és csakis „végzetes verssorokat” írt (ezt a kedvelt címét nemcsak az idézett vers, hanem egyik kötete is viseli). S ez a „végzet” — amely mindig épp annyira lehet önkény mint törvény — teszi egyik verssorát olyanná, „aminél mézesebbet és dúsabbat és telibbet senki se írt magyarul” (Karinthy), s amelyekben „olyan vakmerő kapcsolatokkal találkozunk . . . hogy e meglepő találkozás láttán följuggunk, a teljes sikert ünnepeelve” (Kosztolányi) — s esetleg már a rákövetkezőt olyan elkedvetlenítő banalitássá. Kevés kivétellel (Arany, Mallarmé, Füst Milán) a legnagyobb költők produkciója is egyetlen, de a szintkülönbségek ilyen magasba csapó s alázuhanó tendenciáit talán senkinél se lehet megfigyelni. Mallarmé híres és a modern

költészet fejlődésére olyan lényegre tapintó anekdotikusan fennmaradt kijelentése, hogy „de kedves Degas, a verseket nem eszmékkel, hanem szavakkal írják”, nála a szó legszorosabb értelmében érvényesül: csak szavakkal barátkozott, eszmékkel igen kevésbé vagy igencsak sikertelenül.

*

De nemcsak a „rossz” szavakkal barátkozott: a „jókkal” is. Egyrészről: talán ő a leg„dekadensebb” magyar költő; a halál—szerelem rokonságot, a „fekete—piros” színösszeállítást, a szavak mámorát talán ő vitte a legvégsőig a magyar költészetben, a fiatal Adynál is tovább, a fiatal Kosztolányinál is rikítóbban, akinél mindig ott van a parnasszista csiszoltság és valami klasszikus egyensúly idézőjelessége. Másrészről viszont, s ezt eddig kevésbé méltatták figyelemre: a túlzó túlfűtöttség mélyén ott bujkál s nemegyszer tiszta szólamként fel is csendül a dal; a dal és a mese; a modern költészetből e sokáig száműzött vagy tudat alá szorult „könnyű” nemtők, akik egy időre a vidéki parlagiasság vagy a városi brettli prédái lettek. Hogy később visszaköveteljék varázsukat.

*

A népi költőkről szóló könyvében Pomogáts Béla is megjegyzi, egy odavetett mondatban, hogy az ifjú Erdélyi József 1918-ban Pestre jöve, mindjárt megkereste Somlyó Zoltánt a New York kávéházban. Ezt a — meglepő — irodalomtörténeti, ám az irodalomtörténet által, fenti egyetlen mondaton kívül, sehol fel nem jegyzett epizódot én két forrásból ismerem: a kútfőkből. Mind apám, mind Erdélyi elmesélte nekem. Sajnos, nagyon régen, kamasz-, majdnem gyerekkoromban: a részletekre nem pontosan emlékszem. Pedig színes kép volna részleteiben magunk előtt látni az Újbátorpusztáról gyalog, csizmáján a forradalmas napok sarával, egyenesen a New Yorkba be-

toppanó huszonkét éves parasztleányt, aki a főpincérnél Somlyó Zoltánt keresi; aztán találkozásukat a karzaton: a már akkor gyérhajú, bekecses-csizmás népfí bemutakozását a kirívóan bohém, „dekadens”, „kávéházi” költőnek, ahogy, Kosztolányi éppen ez idő tájt írt s éppen e helyszínt idéző verse szerint, „itt ült vörös ajakkal, / meggyszínű mellényben, szuroksötét hajakkal, / melyekben szikrázott és recsegett a fésű”. „Úgy fogadott, mint igazi költő az igazi költőt”, emlékezik később írásban is Erdélyi. Különös találkozás. Amiből különös jelentés is kihüvelyezhető.

Először is: Erdélyi első hallásra meglepőnek tűnő esete nem elszigetelt eset. Szabó Pál is elmeséli önéletrajzának második kötetében, hogy fiatal paraszt-közműveslegényként, társaival együtt, az állványokon állva, téglarakás közben hogy mondogatta újra meg újra Somlyó Zoltánnak a vasárnapi Friss Újságban olvasott versét, s hogy hosszú ideig neki is, akárcsak Erdélyinek, ő volt az egyetlen igazán, Adynál is inkább ismert és kedvelt költője.

A magyarázat? Kettő is kínálkozik: amelyek, persze egymástól elválaszthatatlanok. Az egyik gyakorlati, s mintegy életrajzi eredetű. Somlyó Zoltán a háború alatt, mint majd később is, a harmincas évek elején, szinte válogatás nélkül mindenhová írt. Nem volt finnyás, életkörülményei folytán nem is lehetett volna az. Különben is, mindenféle arisztokratizmus távol állt tőle: a szellemi is. Ebben is különbözött nagy nemzedéktársai legtöbbszörétől. A modern magyar költészet jelentősebb alakjai közül talán ő az egyetlen, aki az irodalmi fórumokon s a modern irodalmat felkaroló nagy napilapokon kívül is publikált, a legnépszerűbb tömeglapokban is. Versei rendre jelentek meg olyan helyeken, mint a Friss Újság, Kis Újság, Aller Képes Családi Lapja, Tolnai Világlapja stb. Azokban a lapokban, amelyek akkoriban a falusi lakosság legszélesebb rétegeihez is eljutottak. Ez egyaránt köszönhető állandó pénzszerzési gondjának és eredendő, szinte kontroll nélküli, veszélyesen könnyed verskézségének; műves-

ség, mûgond, terv és szándék nélkül ontotta a verset, a „dalnok” ősi képzetét megtestesítve, „mint a madár a lombban”. De ez magában még nem elegendő ok. Gyenge versek, népies vagy népszerű zöngemények tömegei lepték el akkor ezeknek a tömeglapoknak a hasábjait. Az ő megjelenését ezekben a lapokban és főként a falun lappangó fiatal tehetségek előtt való feltűnését valami több is magyarázza: a valóban népi hangvétel talán első megjelenése a *modern* költészet kereteiben, az egyre időszerűtlenebb, Petőfi-epigon, Nyugat-előtti népiesség helyett valami olyan népi és népszerű hangvételé, amely a modernség forradalma *után, azon belül* születik. Az, ami Babits, Tóth Árpád kései költészetében majd Erdélyi, Illyés, József Attila nyomán jelenik meg, Somlyó Zoltán háború alatt s a húszas évek elején írt verseiben, ha kezdetlegesebb formában is, ez utóbbiak közvetlen előzményeként bukkan fel. Ezt érzik meg az olyan érzékeny paraszti olvasók, mint Szabó Pál, ez kelti fel az olyan kirobbanó új tehetség rajongását, mint Erdélyi. Erdélyinek apám haláláig tartó hűséges tanítványi tiszteletéről tanúskodnak az olyan dedikációk, mint amit a *Téli rapszódia*-ba írt: „Somlyó Zoltánnak / az öccs és keresztfiú szeretetével és ragaszkodásával / Erdélyi józsef / Budapest 1934.” Többször rajzolt portrét is róla, kitűnő rajzkészsége volt, egyik ezek közül bekerült abba a *Válogatott versek* című kötetbe, amelyet apám halála után állítottak össze nagy hevenyészve, s amelyhez Erdélyi előszóként külön verset is írt: *Bosszú – Somlyó Zoltán sírjára* címmel, ilyen strófákkal:

Hogy s mint vagyok? ha jól, ha rosszul:
vagyok, ha is, akár a bosszú.
Élek, Istennek hála,
világnak bosszujára.

— — —

Lelkem nem rohad el a sírban
s az én mennyei Nobel-díjam
nem marad el, hiszem,
hogy egyszer elviszem.

Igaz, ezt a verset az egy-másfél évvel később (1938-ban) megjelent *Fehér torony* című testes válogatott verseskötetébe már nem vette fel (bár ezt meg nekem nyújtotta át meleg dedikációval). Akkor már nem Somlyó Zoltán sorsa miatt akart bosszút állni a világon, hanem Somlyó Zoltán sorsának társain akart bosszút állni (ő tudta, miért). De az is igaz, hogy az 1941-ben kiadott *Fegyvertelen* című önéletrajzában is még mindig mint „igazi költőről” emlékezik meg róla (ahogy már fentebb idéztem), aki őt, a kezdőt „mint igazi költőt” fogadta, s azonnal ajánlólevelet írt érdekében Kosztolányihoz az Esztendő szerkesztőségébe. Itt ugyan kissé másként beszéli el ezt az első találkozást, mint ahogy ő maga, apámmal egybehangzóan, nekem elmesélte volt, ám érdekes módon nem röstellli idézni apám ajánlóleveléből azt a róla szóló kitételt, hogy „kicsit őrült, de igazi költő”. Vagyis: úgy látszik, már akkor, kezdetben is „kicsit” őrültnek hatott.

Később alkalmam volt mintegy személyesen is részesülni őrülségében, s megint éppen apámmal kapcsolatosan. Szabó Lőrinc kávéházi páholyában ültem, a Centrálban, kevéssel apám halála után, ha jól emlékszem, még 1937 telén, mikor belép Erdélyi s egyenest az asztalunkhoz tart (akkor már futólag ismertem), szögletességében is lendületes mozdulataival, s e szavakkal üdvözlő bennünket: „A nagysas tanítja a kissast!”, mire „Na gyere, ülj le, te királysas” volt a lapot mesterien vevő válasz (természetesen utalásként Erdélyi, úgy tudom, első, *Az utolsó királysas* című kötetére). Akkoriban így társalogtak egymással a harmincnyolc- negyvenévesek. Volt mire szerénynek és egymást-elismerőnek lenniük. De Erdélyi nem ült le. Állva maradt. Valószínűleg, mivel a szónokláshoz ez a testhelyzet illik legjobban. Mert azonnal szónokolni kezdett. S hogy miről! A lélegzetem is elakadt. Azt kezdte fejtegetni, egyre emeltebb hangon, úgy, hogy lassan az egész kávéház feléje fordult (majd elsüllyedtem szégyenemben), hogy a népi írók vezető alakjai – nem is egy közülük! – legalábbis „félíg zsidók” (!) S hogy, ezzel szemben, apám (és következésképpen én) nem vagyunk

„azok”. S mikor felbolydított naivitásomban arra a spontán kérdésre ragadtattam magam: mire alapozza ezt?, mindkét irányban ugyanaz volt a pofonegyszerű válasza: csak rájuk (illetve ránk) kell nézni! Az utóbbi esetre (a miénkre) vonatkoztatva, még hosszan magyarázni kezdte, hogy régi egyiptomi pásztorábrázolásokon a profilban ábrázolt arcok szakasztott apám arcélét mintázzák, és ezen túl is hosszas antropológiai és őstörténeti fejtegetésekbe fogott, amelyeknek részleteit már nem merném emlékezetből rekonstruálni. Az antiszemitizmus lélekrajzának egy fontos mozzanatát érhettem volna tetten itt (ha képes lettem volna rá): szóval nemcsak a nürnbergi törvények alkotója, Rosenberg (vagy talán maga Göring?) jelenthette ki: „Wer Jude ist, das bestimme ich!”, hanem egy egyszerű, sőt nagyszerű magyar költő is, mihelyt belekerült ebbe a józan eszéből mindenkit kiforgató forgószerűbe, ahol ítéleteit immár csak a merő személyes rokon- vagy ellenszenvek indultai s a pozícióharc mezítelen érdekei diktálják: még a költőknek is. S nyilván az előbbi alaptól kiindulva — s talán apám Kosztolányihoz írt ajánlólevelére is emlékezve —, azonnal csavarta is ki töltőtollát, és, anélkül, hogy verseimbe belepillantott volna, meleg ajánlólevelet írt érdekemben Sárközi György-höz, a Válasz szerkesztőjéhez (akit még nem ismertem).

*

A határozott, nemcsak utalásokban és vallomásokban, hanem nyelvi és prozódiai elemekben is megnyilatkozó Petőfi-orientáció a — korabeli értelemben — „legdekadensebbnek” tartott magyar költőnél a 10-es évek elején (majd az egész életművön átszövődve), amikor a modern magyar költészetben egy differenciáltabb, artisztikusabb versideál bontakozott ki, feltűnő és feltétlenül egyedi meghatározóként jelenik meg. Többek között ez is eltávolíthatta Somlyó Zoltánt a Nyugattól, vagy inkább a Nyugatot, Babits Nyugatát őtöle. Annyi bizonyos, hogy a Petőfitől való távolságtartás babitsi magatar-

tása igen távolesett tőle. E Petőfi-közelség azonban semmiképpen sem kötötte őt a Petőfi-epigonoknak az új magyar irodalom ellen agresszíven fellépő, mindenestül üressé vált konzervativizmusához. A *Nyitott könyv* lapjain egy egész fejezet ünnepli az „új magyar irodalom” megszerveződését, éles szatírával fordulva az őt magát is kiközösítő ellentábor felé:

S az ünnepélyes terem, az is ott van
és abban a Petőfi Társaság,
hol díszmagyarba búvik a középszer,
melynek nem árt a magyar árvaság!
Hol tönkreteszik a Petőfi-kultuszt
kis dilettánsok avas betüi;
agyukban tinta, elegáns zsebükben
egy rímszótár s egy ritmus-etüi . . .
A Vigyázó-díjban is ők a döntők,
melyre magam is pályáztam idén;
s Nadányi-szaktárs kapta meg a díjat,
berobogván egy ifjú venyigén.
Gazember lennék, hogyha irigyelném,
sőt üdvözlöm az ifjú kollegát:
ki a gyümölcskertek illatából
büszke habérligetbe kullog át.
Én megmaradok koszorútlan fővel,
tán puhább lesz így örök fekhelyem.
De Petőfit csak Társasága nélkül,
a babért meg csak babba kedvelem!

Ez a „kétfrontos harc” a modern magyar költészet kezdelein belül Ady mellett főként rá jellemző. S hogy mennyire *kétfrontos*, mennyire tudatában van a Petőfi-kultusz belső problematikusságának (amely költészetünk egész további fejlődésében, a közelmúltig bezárólag, magában hordozza a Petőfire való hivatkozás progresszív és retrográd elemeit egyaránt, olykor bonyolult összefonódásban), arra bizonyosság egyik ugyan-csak a tízes évek közepén írt verse, amelyben a még ifjú költő már emlékezik még korábbi ifjúságára, ifjúsága legközelebbi társához, Kosztolányihoz szólva (akihez élete további során is megannyiszor versben fordul):

Emlékszel? . . . szavakkal játszadozánk,
Petőfit idéztük s mondtuk: Hazánk!

S néztük a képet az ócska falon
s vérző mellet oly fiatalon.

Az ujjat, mely önvérébe mártja magát,
s a porba beírja mélytitku szavát . . .

Az arcot s a harcot, mely rája kiül:
s az élet szent fényét, mint hal el, kihül . . .

A legenda fátyolát, mit most a szél
föllebbent mindnyájunk könnyes szemén . . .

Petőfi! nagy magyar! önként-vitéz!
Tűzben láng! Békében költő-színész! . . .

Hogy hívtuk őt az éj kábulatán!
Őt, akit ottfeledtek a csatán.

. . . Egyikőnk itt hal meg, a másik ott –
De azért Petőfi mégis halott!

(Kosztolányi Dezsőnek)

Azt is látta, ami Petőfiben immár feltámaszthatatlan, s amit akkor is, azóta is annyiszor akartak az olcsó és könnyű össz-nemzeti tetszésre alkalmas varázslat hókuszpókuszaival feltámasztani. De azt is, ami él belőle, s ami költészetünkben tovább éltetendő, és tovább élteti költészetünket: ahogy e költészet egy későbbi fázisában majd nyilvánvalóvá is válik.

*

Petőfi hatása mellett, gyerekkora falusi környezete, a Mura-közben még élő magyar (s talán horvát) népköltészet alapélménye is közrejátszhat abban, hogy franciás-szimbolista-dekadens költészetében kezdettől végig cseng a dal, a színeiben-dallamában-helyi ízeiben félreismerhetetlenül magyar dal szólama.

Különös módon, a modern magyar líra jelentős képviselői közül szinte ő az egyetlen, aki nem többé-kevésbé magas kisvárosi értelmiségi környezetből, hanem a falu mélyéből indul. (Babits Szekszárd, Tóth Árpád Debrecen, Juhász Gyula Szeged, Kosztolányi Szabadka szülötte.) Innen is származhatnak, kétségkívül származnak is az olyan korai dalszerű versek, mint a *Csantavéri forsponton*, a *Vén tutajos dala*. Vagy a nagyon jellemző *Évszámolvasó*, amelyben a helyi színeket, a dalszerűséget különös módon a keleti költészet ritka rímelése, a perzsa *radif* is gazdagítja, a kor magyar költészetében szinte egyedülállóan (aminek jelentőségére az ő verselésében először Devecseri Gábor mutatott rá):

Ezernyolcszáznyolcvankettőben születtem *nyáron én*
és azóta egyre, egyre az életem *várom én*.
Nyolcvankettő júniusban, Drávaparton, *Domborún*,
hol a legszebb rózsza nyílik, hol a legszebb *lomb borul*.
...

Ezernyolcszáznyolcvankettő: pólyám olcsó *gyolcs vala*:
nyári hőben altatott el horvát dajkám *korcs dala*.
...
Mákvirágok érésében jaj, de mennyit *jártam én!*
Életemre, mely oly bús lett, jaj de mennyit *vártam én*.

(A radif-rímek kiemelése tőlem való.)

De már *Az átkozott költő* és a *Sötét baldachin* legfűtöttebb erotikájú lapjain is ilyen, legalább egyrészt mindenképpen a népdalra visszhangzó dallamokat találunk:

Ó, te jó vagy, mert szerettéél,
mert csókoltál és öleltél.
Ó, te jó vagy, mert az ajkad,
mikor kértem, odaadtad.

Vagy:

Rossz leány, rossz leány,
te fekete virágszál:
jaj, de magad maradtál!

A „fekete virágszál” metaforája, valamint a rím nem „nyugatos” hanem „magyaros” rendszerbe tartozása egyaránt – ha stilizáltan is – népköltészeti eredetre vall és ilyen hatást kelt, illetve ötvöz össze modern hatáselemekkel; amit a következő strófa ríme még komplexebben képvisel, egy modern háromszótagos, kétszavas mozaik-rímet ritmikai pozíciójánál fogva a magyar rímelés rendszerébe utalva:

Rossz leány, rossz leány,
selyemszoknyád falon lóg,
benn szunnyad egy halom csók.

A népdal-ihletésnek azonban ezeknél mélyebb, azt mondhatni, strukturáltabb jeleire is bukkanhatunk, s méghozzá úgy, hogy ez az ihletés teljességgel közvetlennek, minden tudatos, „közvetett” szándékot nélkülözőnek látszik a költő részéről. Illyés 1936-os híres naplójegyzetében elemzi először a magyar népdalnak azt a sajátosságát, amelynek „lényeg(e) előtt ma is értetlenül állunk”, s amelyről „Petőfi volt az egyetlen, aki sejtette a titkot: onnan tudjuk, mert élt vele”. E titok egyik legfontosabb hordozójára Illyés elsőnek ezt a dal-kezdetet idézi:

Esik eső az ekeszarvára.
Ne hajts kislány a legény szavára.

Mi köze van egymáshoz ennek a két sornak? – teszi fel az alapkérdést Illyés. Somlyó Zoltánnál a 10-es években ilyen verskezdetekre találunk:

Így nyárutón már hűvösebb az éj.
Hallgass szivedre. Szivedtől ne félj.

Ottkűnn hull az őszi eső.
(Mi vagyok? : bús rímkereső.)

Az ereszen az eső lecsorog.
Ezek hozzád az utolsó sorok.

Az csak másodlagosan – vagy esetlegességében – érdekes, hogy még az eső-motívum is egybeesik az Illyés által idézett példával. Fontosabb, hogy a két sor egymásrakövetkezése pontosan megfelel a példa Illyés által adott elemzésének: „... a dal rendszerint valami természetből vett képpel, vagy valami roppant egyszerű megállapítással kezdődik. (...) Mi köze van ehhez az utána következő sornak...? A ritmus, a rím fonalán kívül mi fűzi össze ezt a két, egymástól oly távoli világból beszélő két sort...?”

Mind a Petőfihez, mind a népköltészethez való kapcsolódás jeleinek vehetők a versekben oly gyakran feltűnő félmúltas ige-használatok (a fentebbi idézetekben is előfordultak ilyenek: „játszadozánk”, „gyolcs vala”), amelyek azonban a szövegkörnyezetben modern hatást keltenek, rejtett kapcsolódásuk felhangjait mégsem veszítve el. Ide sorolható a vallomásos-narratív lazább versszerkesztés, a Petőfinél leggyakoribb félrímes strófaszerkezettel,* amelyet a fejlett nyugatos verselés, Babits, Kosztolányi, Tóth korai költészetének artisztikumra, formatókélyre való törekvése szinte teljesen kiiktat magából.

Az ilyen és ehhez hasonló mozzanatok, amelyek a kor legjellemzőbb és legmodernebb költészetében, a nyugatosság közegében ritkaságszámba mennek, kelthették föl azt az ösztönös rokonságérzést, amelyről Szabó Pál, s még inkább Erdélyi tanúskodik. Mint ahogy, viszont az is jellemző, hogy a beszélgetéseinkben könyv nélkül idézett kevés vers közül (mint fentebb említettem) az egyik a Bartók–Kodály-gyűjtésből akkor még csak igen kevesek által ismert *Rossz feleség* ballada volt; s egy másik: Erdélyi József elbűvölő majdnem-népdala, a mesebeli kiskondásról.

*

*Ez a lazább verskezelés magyarázza azt a – „mai versfordítói etikettünk szerint megengedhetetlen – lazaságot, hogy Baudelaire szigorúan keresztrímes strófáit is félrímben fordította.

Születésénél fogva az országnak, jórészt magateremtette körülményeinél fogva az életnek, s ezekből következően az irodalomnak is jószerivel mindig a peremére szorítva, kortársainál inkább érez rá valamiképpen a „város peremének” később oly döntő témájára, vagy legalább a téma hangulatára. Már a *Dél van* (1910) egyik első, s egyik legemlékezetesebb verse így kezdődik:

A város szélén, a gyár közelében,
tömlöcös, tompa sikátor alatt.
(*Sikatori ballada*)

S a vers három strófája refrén-változatokban háromszor ismétli ezt a kezdetet. Vagy ugyanez időből:

Széttárt, nagy utcák: külvárosi ebcsahos utak:
Cellaízú, mohos szobáknak kalandosan összeverődő ára.
(*Utcai szonett*)

Ha innen egyenest húzunk a *Külváros* (1926) című versig:

Kétsort szomorú és törpe, dőltfalú házak,
mögöttük a béna nyomor hortyogja időtlen dalát . . .
Ki tudja, talán egy hírhedt betörő rejtezik itten,
vagy tán a lángeszű vátesz, ki jó és megmenti korát . . .,

vagy az *Ebéd* a harmincas évek elején felrémelő nagy éhség-képéig:

Hátul, nyakában kidagadt a kék ér,
bozontos, izzadt sörénye alatt.
Reggel óta csákányolt az ebédért,
már álmodta a meleg kanalat.
...

S míg a kanálból a korgó gyomorba
lassan lecsurgott az a kis meleg:

azok könnyére gondoltam, be sokszor,
kik nem sírnak, csak mindig befelé . . .
Az egyebédért való munka láza
szorítja torkunk s meghalunk belé . . . —

a meghúzott vonal mentén szinte törvényszerűen helyezkedik el a szabadságnak ilyen „materialista” és „plebejus” felfogása:

De én, bitang eb, nép koldúsa, költő,
utolsó rongyát is fölemelem:
ruhát meg inget szabatok belőle . . .

(*Szabadság*, 1918)

És az is, hogy mikor a szabadság valóban forradalmi és materiális formákat ölt, nagyon is tudatában lesz a saját forradalmisága merőben lírai-individuális fogatásának:

Az én dalom az egy-ember zenéje,
melyben fölsikolt a forradalom.

S milliók vészes, hangos rivalgását
én hadd kísérem csöndben: egyedül!

De még tovább menve, az is, hogy a lelkesen vállalt forradalomban, s már a kezdetén, nemcsak önmagának kéri a líra jogát, hanem mint az ember elemi, elidegeníthetetlen természetét, egyszerre biológiai és szakrális jogát követeli:

Hagyjátok nékem szívem dobogását,
mert szent e szerszám hegyen s völgyeken!
Hagyjátok nékem vérem gyenge fűrtjét,
a lírámat, ó, hagyjátok nekem! . . .

(*Líra*, 1919)

*

A világválság kirobbanására tehető költészetének újabb, utolsó felívelése. Egy az eddigieknél mélyebb felismerés jegyében, a kor tendenciáját és önmaga helyzetét, valamint a kettő összefüggését tekintve, amelyben költészete erősebb szociális és erősebb filozófiai töltést kap. Az ekkori versek sorozatából két egymást kiegészítő, egymásnak felelő, virtuálisan összefüggő szvitet komponálhatnánk, egyrészt a *Külváros*, *Épülő*

ház, Víz, Dinnyeszelet, Az élet asztala, Jazz, Vivát!, Siet e század, Ebéd darabjaiból, amelyek a lélekölő technokrácia és a háborút készítõ gazdasági válság szociális feszültségétõl szikráznak; másrészt a *Nem hiszem el! . . . , Valaki, Nem! . . . , Titok, Hol vagy, életem, Csöndes vers* halmazából, amely az „átlagos mindennapiság” szinte heideggeri felismerésében egyszerre ragadja meg az elidegenedés „nyomorító hatalmát” és az ellene való lázadást. A *nem hiszem el!, nem! nem az én életem ez! aki lehettem volna, a hol vagy, életem?* kérdései és kiáltásai „az igazi élet nem itt van” rimbaud-i diagnózisának, a heideggeri „lételfeledésnek”, ha szabad így forgatni a szavakat, valóban nehezen feledhetõ – és minden filozófiai spekulációtól mentes – lírai mélységébe hatolnak.

*

Fiatal korában a legendás, tarka, bohém mûvész-nyomort vállalta. Igaz, már ezt is végletes formában – mégis a korban, a „békében” szokásos, majdnem divatos értelmiségi életforma keretében, megannyi századeleji ifjú titánnal együtt, akik rejtve „minden irányban készültek az élet nagy palesztrájára”, ahogy Juhász Gyula ifjúkori levelében írta Kosztolányinak. Ez a vidéki redakciók homályán, de vidéki színházpáholyok és nagykávéházi asztalok csillárai alatt is, külvárosi hónapos-szobákban, de a New York barokk aranycirádái között is, a London Kávéház fényes éttermében is csapongó élet nyomor volt; de nem volt szegénység. A bankárok ki-kitöltöttek egy-egy csekket az éhezõ, vagy esetleg pénzét csak kártyán elvert költõnek, a fejlõdõ tõke hullajtott némi, olykor nem is ízetlen, alamizsnát a feltörésének közegéhez hozzátartozó, feltörõ szellemi élet ifjú képviselõinek. Végtettségével, persze, mondom, az õ bohémnyomora nem véletlenül vált már akkor legendássá: túltett szinte mindenkién; a valóságban is, eksztatikus lírai áttételében is. „Fogam közt harsogott a rossz kenyérhaj / s e harsogást világgá kürtölém” – ezt akkor is csak õ írhatta le. „Ezért

volt néki harminckét lakása! / Tíz év alatt harminckét szép lakás” — ez csak vele fordulhatott elő. Az is, hogy egy ideig ágyrajáró volt a Baross utcában, s hogy sokszor „a kávéház volt a háló s ebédlő”.

Pályája és élete második felében, amely a forradalom bukásának éles cezúrájával kezdődött, már nem a kávéház volt a háló és ebédlő. Már volt saját hálója és ebédlője — éppen ennyi: egy budai bérház első emeleti gangjára nyíló háló és ebédlő; dolgozószobára már nem tellett, az továbbra is a kávéház maradt. De ekkor már így ír:

Van csöndem, van. És van szobám.
S egy kis meleg is jut reám
e földi körbe még . . .

És volt szabad ideje. Megszűnt az a világ, amelyben az őfajta költő is elszegődhetett az újságíráshoz, amikor az újdondász státusa még nem esett távol a költőtől, az olyasfajta költőtől se, ahogy ő elképzelte a költőt. Volt hát ideje a mindennapos — szinte szó szerint mindennapos — versíráshoz, s a mindennapos küzdelemhez a vers elhelyezéseért, és a háló és ebédlő, valamint az ebéd s a hasonló napi szükségletek előteremtésére.

Nemcsak verse kubikus hőjét, az ő torkát is „az egy ebédért való munka láza” szorongatta. Mint az egyre erősödő gazdasági válság Európájának sokmillió szegénye, ő is napról napra élt, szakadatlan, soha ki nem heverhető napi gondok foglyaként. Nem volt proletár-költő. De bizonyára költő-proletár volt. Neki se volt egyebe, amit áruba bocsásson vagy bérbe adjon, csak a saját munkaereje. Merőben specifikus, sőt, a biológiai terminus értelmében, fajspecifikus munkaerő, a költészetre való állandó képesség. S ez nem csupán életrajzi adalékként érdekes. Egy költői magatartás jeleként is, egy művészet-szociológiai helyzet ábrájaként is. Somlyó Zoltán meg volt róla győződve, hogy a költészet társadalmi szükségletet elégít ki, ha

pedig így van, akkor tisztos megélhetési forrást is kell nyújtania. Ehhez az evidenciához annál inkább ragaszkodott, minél inkább bebizonyosodott a gyakorlatba való átvitelének lehetetlensége.

A századeleji liberalizmus világának szociális „ellentmondásait” sok mindenkinél tisztábban látta és olykor keményen fel is tárta a maga eredendően lírai módján, de együtt tudott élni vele, illetve a benne csírájában jelenlevő (virtuális) jövővel; a szabadság és egyenlőség nevében beköszöntött forradalomnak teljes lendülettel hívévé szegődött. A fehérterrorral kezdődő és konszolidációval folytatódó ellenforradalmi rendszerrel azonban nem tudott kompromisszumot kötni. Elsősorban nem ideológiai, még csak nem is etikai okokból; annál mélyebben fekvő, merőben lírai forrásból, a karakter belső természetéből kifolyólag. Nem hideg fejjel, nem is morális szenvedéllyel határozta el, nem is elhatározta, hogy nem áll be a konszolidáció sorába. Nem határozta el, hogy inkább verseivel házal a soha időben meg nem levő házbér, villanyszámla, tüzelő ellenértékét megszerzendő, mintsem hogy tisztességes fix fizetést húzzon valamilyen laptól esetleg. Egyáltalán: ilyesféle megfogalmazásoknak még az árnyéka se fordulhatott meg a fejében. Egyszerűen: nem ment neki. Önérzetét nem volt se kedve, se mersze beereszteni az irodalmi vagy politikai élet önérzettipró labirintusaiba. Így történt aztán az, hogy – látszólag és kívülről nézve – mindennap újra meg kellett tiportatnia az önérzetét. Az „átkozott”, a „barbár”, a „vadember” voltaire-i Candide-ságával a szélsőségig fokozta helyzetének tipikus voltát. A *szegényember* helyzetét. És megírta. Oly egyértelműen, oly illetlenül költészetén-kívüli motívumokkal, mint talán senki más. A magyar költészetnek nemigen voltak Krőzusai. De azért Babits így ír arról, hogy „mily nehéz megélni”:

Oly szomorú, hogy akit szeretek,
talpig nem öltöztethetem brokátba,
nem hihatom lakni aranyszobákba,
és hogy fillérért unva csüggedek.

Somlyó Zoltán pedig így:

Nem! én nem így akarom!
 Asszony, ki miattam éhezik . . . s kislány a karon! . . .
 S én mindennap a bus bocsánatkérését hadarom! . . .
 Nem, én nem így akarom!

Nem! én nem hiszem el,
 hogy én vagyok az, aki reggel ágyamból kikel;
 Dében pénzért szalad s délután pardont énekel!
 Nem, én nem hiszem el!

A két vers motívumainak és hangszerelésének különbözősége azonban nem csupán merő életrajzi eltéréseket takar; alapvetően esztétikai és szemléleti különbségeket. Lehet, hogy más költőket is fenyegetett a harmincas évek Magyarorszáján a végrehajtás. De, hogy úgy mondjam, költészetüket mégsem fenyegette ennek az oly kevésbé poétikus ténynek a versben való betetőzése. Vallott esztétikájuk lehúzó súlynak érezhette; egyik oldalon azért, mert a tiszta vagy emelkedett költészethez nem méltó; másik oldalon talán, mert a tudatos forradalmárhoz nem méltó. Pedig ilyen tündérien tiszta – és akár forradalmi – hangok is kicsiholhatók voltak belőle:

Elvitték cseresznye-
 bútorom adóba.
 Legszebb versem mindég
 ingyen mutatóba.

De ki gondolta még itt, hogy a verseket *nem ingyen* kell írni? Hogy netán azoknak az árából kell kifizetni a házbért? Senki értelmes tollforgató. Ő viszont ekkor se adta alább annál, mint hogy a költészetet fejedelmien kell dotálni. Viszont . . . Ha már „nem fizetik arannyal dalom”, akkor a fillérért, amit ki lehet csikarni érte a társadalomtól vagy a gazdagoktól, le lehet alacsonyodni akár az alamizsnakérésig. „Nép koldúsa, költő” – ez számára nem metafora volt; elfogadott mindennapos valóság lett.

Füst Milán válogatott verseihez írt bevezetőmben megkíséreltem elemezni a mecénás és művész viszonyát antik mezbe öltöztetve, de nagyon is a kor mélyébe ágyazva parodizált, abszurd groteszkig feszített ódákat. Ezeket a verseket nem Somlyó Zoltán írta; de mintha *őróla* írták volna őket. A művésznek a mai (akkori) „hatalmasokhoz”, „fejedelmekhez”, „pártfogókhoz” fűződő megalázó viszonyát a maga szélsőségéig, teljes végletes valóságáig feszítve Füst Milán *írta* meg; de Somlyó Zoltán *élte* át. Pénzkérő leveleinek ma olvasva elszomorító, megszégyenítő és lázító alázatossága voltaképpen csak Füst Milán e verseinek tükrében érthető meg igazán:

Pártfogóm, ím szörnyű hálától görnyedten
Hajolok le lábaid elé és esdekelve kérlek:
Töröld cipőd sarát fenkölt homlokomhoz!

Vagy:

Vidulj fel kérlek és neved: tekints énreám, a szegényre –
Ki lantomat jajongva pengetem,
S ki nevetséges már, hogy mennyit szenvedék!

Vagy:

En, kihez csak nagy alázat illik
S ki néked köszönöm ajándokom, bús életem . . .

Somlyó Zoltán nemcsak nagylelkű mágnás íróársát szólítja meg pénzkérő leveleiben „Méltóságos Bárá Úr”-ként, hanem annak gyári pénztárosát, bizonyos Horváth János urat is úgy szólítja meg, mintha báró volna. Másik íróársát, aki történetesen az Athenaeumnak és az Írók Gazdasági Egyesületének elnöke volt, „Elnök Úr!”-nak titulálja, és úgy írja alá a húsz vagy harminc pengőért esdeklő (s esetleg ennek csak a felét eredményező) levelet, hogy „Kézét csókolja: . . .” Nem is beszélve a különféle iparmágnásoknak és bankcézároknak írt levelekről. S mindezek, miközben – ilyen levelek fejében – kiutalták vagy kiutaltatták a húsz-harminc pengőket, nem vették

észre a talán nem is tudatosan őtöle, de magától a sorstól és a valóságtól reájuk zuhogó monumentális iróniát. Szó szerint vették és kevesebbet adtak neki érte, mint másnak. Ahogy Karinthy írta róla szóló nekrológiájában; mert ő, ő értette: „Önmaga 'átkozott költőnek' nevezte magát. Szó szerint vették és nem őt tisztelték, hanem az ismeretlen istenséget, aki elátkozta.”

*

Meg tudta nevezni magát. Nemcsak titokzatosan választott nevével. Nem is csupán versének egyéni dallamvezetésével. Hanem a talán leggazdaságosabb lírai mozdulattal is: az egyéni sors, az „egyetlen a sok közül” összetéveszthetetlenül egyéni voltát egy összetéveszthetetlen emblémába foglalva: *Átkozott költő. Szép bolond. Siralmak házán kereplő gólya. Kényszerű bók a bálban. Fekete–piros. Földfia: barbár. Jajgató Felicián.* Amely utóbbi nemcsak hangalakjával, hanem emlékezetes egyseriségével is rímeli a „Pauvre Lélian”-ra.

*

Egyik utolsó verse, a *Vers a költészetről*, egyben utolsó, vagy ha úgy tetszik, utolsó és első ars poeticája is, mert mindig kevéssé foglalkoztatták a költészet (vagy bármi más) elméleti kérdései, még azoknak magában a költészetben való lecsapódásai is. A vers nemcsak az *ars* külső fogalmi meghatározásában („igazság és rabság”), hanem belső felépítésében is típusa az ő verskeverési módjának. A sötétség, mely egyszerre mindennapi és jelképes értelemben tűnik fel, mint egy esti szoba homálya, s mint a koré és mint a lassan élete végéhez jutó költőé; a villany, amely ugyancsak egy köznapian felsrófolt fényforrás, de technikai megjelenésében, magának a költészetnek az ikonja; a patetikus–romantikus–szenvedélyes felkiáltás; a *lélek felmeredt fala* meghökkentő metaforája; s a költőnek az aktuális társadalmi termelés világválságban elfoglalt helyét a leg-

triviálisabb „gazdasági mutatóval” meghatározó antilírikus szentencia:

Csavarjátok fel! nem sokba kerül!
Húsz pengőt sem kap verséért manapság —:

Mindez egyszerre mutatja fel a „líra meghal” technikai és politikai diktatúra felé haladó korában a költő bitangságra és koldusbotra jutott nemességét.

*

Vagy tíz-tizenöt éve lehet, hogy a magyar költészet ma is ifjú, de már akkor is nagy öregnek számító „first man”-je, aki tréfás-komolyan szeret az Arbiter Hungarorum Poetarum szerepében megjelenni (s ebbeli jogát senkinek nem is jut eszébe kétségbe vonni), azzal vigasztalt meg életem egy nehéz pillanatában, hogy „régi magyar nemesség” birtokosának nevezett — természetesen apám után.

Hadd higgyem e századik születésnapon, hogy e nemesség most visszahárul őrá, akitől származik, akit megillet, aki kivívta magának. Akinek, egész fénytől elrekesztett életén át

a magyar lyra fénye ült szemében,
a magyar ritmus kopogott agyán —

s akinek életében mégse jutott más:

lehúynyi a két szemem hangtalanul,
s mint jöttem, elmenni oly rangtalanul
a csillagok útjain végig . . .

SOMLYÓ GYÖRGY

AZ OKTATÁS MŰHELYÉBŐL

ARANY JÁNOS A KÖZÖSSÉGI KÖLTŐ

Száz évvel Arany János halála után úgy tűnt, hogy a költővel kapcsolatos sokrétű viták végül is kicsiszoltak egy általánosan elfogadott, megnyugtató Arany-képet. Most mégis úgy látszik, hogy – a centenáriumtól függetlenül, például a jelenlegi gimnáziumi irodalomkönyv Arany-portréja nyomán – ismét fölvetődik néhány, a költővel kapcsolatos probléma. Mivel nem közömbös, hogy legnagyobb nemzeti költőink egyikeként egyénisége és pályaképe milyen megvilágításban kerül tanulóifjúságunk elé, ezekkel a problémákkal szembe kell néznünk.

Az említett tankönyv, amelynek Arany-fejezete a tartalommutató szerint Szegedy-Maszák Mihály tollából került ki, főként két állítással lep meg. Az egyik az, hogy Arany, Petőfivel együtt, „elsősorban lírikus volt, csak Aranyt hajlama a gondolatibb líra felé vonzotta” (343.). A másiknak, amely többféle vonatkozásban vetődik fel a tankönyv lapjain, az a lényege, hogy Arany eredendő hajlama ellenére, „még önmagát megtagadva is vállalt olyan költői feladatokat, amelyeket a kor és főként a nemzetsors rótt vállaira” (354. – Kiemelések tőlem). Az ilyenfajta megfogalmazások lényegében az *izolált én* primátusát hangoztatják Arany költői alkatában a *közösségi* költővel szemben, és költészetében is „az öntörvényű líra egyik legteljesebb megvalósítójaként” értékelik.

Tudvalevő, hogy egyes konzervatív polgári irodalomtörténészek az „izgága”, délszláv vérmérsékletű, forradalmár Petőfivel szemben a „politikamentes”, megfontolt, józan Aranyt ját-

szották ki a magyar jellem és természet mintaszerű, jellemző megtestesítőjeként. Mintha ennek a felfogásnak egyik új formájú változata kelne életre az említett tankönyvi szuggesztióban, az úgynevezett *közösségi líra* manapság tapasztalható leértékelésének divatját követve.¹ A mi felfogásunk szerint Arany természetesen nem forradalmár költő, de nem is politikamentes, — sőt: egész emberi és költői pályáját a kollektívummal való szoros összeforrottsága alakította. Sohasem lépte át saját határait, semmit sem vitt túlzásba (ebben áll „józan-sága”); így nem is kellett soha „önmagát megtagadnia” vállalásaiban, sem pozitív, sem negatív irányban. Mindennek bizonyítására csak pályavonalán kell végighaladnunk, lépésről lépésre, műről műre nyomon kísérve megnyilatkozásait. Menet közben természetszerűen hivatkozunk az Arany-irodalom legfőbb részletmegállapításaira is.

*

Petőfi és Arany fellépésének jelentőségét akkor mérhetjük fel igazában, ha arra gondolunk, hogy a 16–17. században legnagyobb költőink a *főnemese*k közül kerültek ki (Balassi, Zrínyi), a 18. század már *köznemeseket* is felmutat (Gyöngyösi, Mikes, Faludi); a 19. század első felében pedig — a felvilágosodás átmeneti korszaka után, amikor nem véletlenül a *polgárság* köréből lép színpadra néhány nagy költő (Csokonai,

¹Félreértések elkerülése végett Arany János vonatkozásában is különbséget kívánunk tenni a köznapi használatban nemegyszer összekeveredő *közéleti* és *közösségi* jelző között. Arany több szempontból — mint szerkesztő, az Akadémia főtítkára, Deák körének egyik tagja stb. — az irodalmi *közéletben* is részt vett, költészetét illetően azonban természetszerűen az érdekel bennünket, milyen szálak fűzték a nemzeti és társadalmi közösségekhez. Közösségi költőnek azt nevezem, aki egy közösség (társadalom, nemzet, osztály) nevében szól, vagy a közösség problémáit veszi lantjára, s magánszférájában sem szigetelődik el a kollektívumtól.

Fazekas, Batsányi) – a középnemesség adja a legjelentősebb költőket (Berzsenyi, Kazinczy, Kölcsey, Vörösmarty, Bajza). A népköltészet csak lappangva, kevéssé méltányoltan, publikációhoz nem jutva termeli ki a maga költészeti rétegét. Petőfi és Arany szinte előzmény nélkül lép a „fennköltészet” színterére, – a népből, amely addig ki volt rekesztve nemcsak a politikából, hanem a politizálásból is. Ha ebben a korban egy népfí politikailag aktivizálódik: erre csak belső okok, hajlam készíthetik. Petőfinél ez nyilvánvaló: ő természetében hozza magával a forradalmiságot.

S Arany? – Tudjuk: ősei hajdú-nemességet kaptak, ezt azonban a Habsburgok nem ismerték el, s Aranyék szegény-paraszti sorban éltek. (Ezt az idézett tankönyv elfelejti megemlíteni.) Kétségtelen, hogy Aranyban – ahogy Komlós Aladár nyomatékosan rámutatott² – *kettős osztályöntudat* élt mindvégig, – olyasfajta, amilyenre Toldi Miklós döbben rá Laczfi nádor gögös szavainak hatására. De éppen a társadalmi leszorítottság fejleszti szinte dacos öntudattá a néphez való tartozását. Bár tanultsága és tisztségei révén *honorációrrá* emelkedik – vagyis parasztszármazású értelmiségivé³ –, és az Akadémia főtitkáraként a legfelső körökkel is érintkezésbe kerül: élete végéig éreztetni fogják vele *parvenu* voltát.⁴ Arany maga önérzetesen vállalja népi származását. Petőfinek is „népi sarjadékként” mutatkozik be, mindvégig hangsúlyozza *paraszt*-voltát,⁵ mert *egynek érzi magát a néppel*, – és amikor végre felszabadul a főtitkársággal járó társadalmi kötöttségek nyűge

² *A magyar költészet Petőfitől Adyig.* Bp. 1959. 34–35. l.

³ „Úri paraszttá”, ahogy *Az elveszett alkotmányban* mondja.

⁴ Lásd az Akadémia főtitkári lakásának ügyét és *Ártatlan dac* című költeményét!

⁵ Akkor is „*paraszt embernek*” mondja magát, amikor képviselőválasztási kudarcáról számol be Petőfinek (1848. jún. 27.), és mint „a nép fia s igénytelen dalnoka” tiltakozik a kiegyezéskor őt ért királyi kitüntetés ellen.

alól, csak annál önérzetesebben szólal meg újra eredendő demokratizmusa.⁶

Arany azonban nemcsak népi öntudatot, a néphez való tartozás közérzetét hozza magával, hanem ösztönös *politikai, közéleti* érdeklődést is. Még szó sincs Petőfi ösztönző hatásáról, senki sincs, aki környezetében erre sarkallaná (sőt olvasmányai inkább az ellenkező irányba tájolhatnák): első irodalmi alkotása, *Az elveszett alkotmány*, amelyet saját kedvtelésére (helyesebben: „bosszúságból”) ír, csupán másodjegyzői tapasztalatai alapján, teljes egészében *politikai mű*, méghozzá a költő saját korából merítve időszerű anyagát. S milyen szemlélettel? – Az említett tankönyv szerint „A maradi Rák Bendét és a szabadelvű Hamarfyt egyaránt iróniával szemléli az elbeszélő [mármint a költő], ami kétségtávol azt mutatja, hogy Arany nem hisz a társadalom gyors átalakításában.” (331.) Nem azt mutatja! Hanem azt bizonyítja, hogy Arany, a nép fia, *plebejus szemlélettel*, a népből származott értelmiségi bizalmatlanságával utasítja el mind a konzervatívokat, mind a csak frázisokban szabadelvűsködő liberálisokat, mind az elvtelen Ingadyakat, – az összes *nemesi* pártot. Hamarfy nem azért válik karikatúrává, mert Aranynak nincs határozott politikai felfogása, hanem azért, mert látja, hogy a megyei pártok szabadelvűsége fabatkát sem ér.⁷ Egyet mindenesetre „mutat” a komikus eposz: hogy már a fiatal Aranyban élénk politikai érdeklődés munkál, s költői pályáját közérdekű problémákkal teletűzdelt politikai művel kezdi.⁸ Nem akar ő aktívan politizálni, de megvan a maga véleménye kora politikai viszonyairól.

⁶ Lásd az *Epilógus* első versszakait, a „fényes tengely, cifra bak”-kal és az „úri lócsiszárokkal”!

⁷ Ekkor írja keserűen Szilágyi Istvánnak: „Én magam most is szabadelvű vagyok, de fájdalmasan hat rám érezni, hogy nincs *e megyében* elv-rokonom. Meglehet, nekem különös fogalmaim vannak a szabadelvűségről.” (1845. aug. 1.)

⁸ Politikai felfogásának megvilágítására bőven lehetne idézni *Az elveszett alkotmány* kritikai realista részleteit, – egészen a kiváltságokat

Ahogy ezt valamennyi irodalomtudósunk kimutatta, Gyulai Páltól Lukács Györgyön keresztül Sőtér Istvánig: nem kevésbé „politikus” mű a *Toldi* és a *Toldi estéje* sem. Ma már aligha kell bizonygatni, hogy a *Toldiban* nemcsak a nemesi Miklós, „a jármát lerázó pórsuhanc” osztályrehabilitációjáról van szó, hanem — a népmese szimbolikájával — az elnyomott nép képviselőjének fölemelkedéséről a felemelt néppel kiegészült nemzetbe. Toldi a nemzetté váló nép képviselője. Ami pedig a *Toldi estéjét* illeti: akár Lukács Györgynek adunk igazat, aki szerint ez a mű a „belenövés-elmélet” kudarcát mutatja a népet képviselő Toldi és Lajos király lovagi-nemesi udvara közti konfliktussal;⁹ akár Sőtér Istvánnal azt valljuk, hogy a költő az ősi, nemzeti erényeknek és a haladásnak, a polgárosodásnak tragikus szembenállását akarta vele kifejezni,¹⁰ akár Komlós Aladár véleményét fogadjuk el, amely szerint itt nem „paraszt és nemes ellentéte” fejeződik ki, hanem „az egyszerű, csiszolatlan magyar köznemes és az idegen kultúrájú udvar és a bűvkörébe került korcs nagyúri magyarok ellentéte”;¹¹ akár az előregedett maradiság és a haladó világ ellentétét látjuk Barta Jánossal¹² Miklós és Lajos király ellentétében: egy bizonyos: a fiatal Aranyt ebben a művében is a legtágabb értelemben vett közösségi problémák — maradiság és haladás, történelmi továbblépés és nemzeti megmaradás, nemzetiség és

megszüntető kor látomásáig és a mű sokat emlegetett befejezéséig, amelyben egyedül a „kicsinyek és együgyűek” bizonyulnak igazi hazafiaknak. Bár *A falu jegyzőjét* csak később olvassa, „*Az elveszett alkotmány* megyekritikája csaknem azonos értelmű az Eötvös regényében foglaltakkal.” (Sőtér István: *Arany János*. In: *A magyar irodalom története*. 4. Bp. 1965. 98.) Arany kritikai realizmusát Mórincz Zsigmond is nagyra értékelte. (*Arany János írói bátorsága*. Nyugat, 1931.)

⁹ *A százéves Toldi*. (Új magyar kultúráért. Bp. 1948.)

¹⁰ I. m. 114.

¹¹ I. m. 41.

¹² *Arany János*. Bevezetés a Magyar Klasszikusok Arany-kiadásához. I. Bp. 35.

idegen kultúra problémái izgatják.¹³ S hogy a szűkebb esztétikai kérdések közül idevonjuk a népiesség problémáját is: Petőfi és Arany népiesség-értelmezésének különbségéből legfeljebb azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy éppen Arany az, aki *tágabban*, egyetemesebben fogja fel a népiesség fogalmát, mint egy népit és nemesít egybefoglaló, valóban *demokratikus össznemzeti* irodalom kialakításának eszközét.

Petőfi valóban *balra tolta* barátját politikai eszmeiség tekintetében, s nagy része volt abban, hogy Arany 1848-ra *Az elveszett alkotmány* szabadelvűségétől már a forradalmi demokratizmushoz közeledik, és minden külső befolyásolástól mentesen szívvel-lélekkel *a nép és a nemzet* ügye, a *forradalom és a szabadságharc* mellé tud állni. (Nem azért nem jön Pestre, mert nem ért egyet a forradalommal, hanem mert nem látja biztosítottnak anyagi egzisztenciáját.) Bizonyítják ezt nemcsak bevonulása nemzetőrnek, hanem a Nép Barátjába írt cikkei¹⁴ és agitációs népdalai is. Ez utóbbiakról az említett tankönyv azt írja ugyan, hogy „egyikükkel sem hoz létre jelentékeny esztétikai értéket, mivel a közösségi hangnem távol áll szubjektív líraiságától (!)” (336.); de még ha ez igaz lenne is, mint ahogy nem igaz,¹⁵ mit sem változtat azon, amit Komlós Aladár –

¹³ Az említett tankönyv szerint „Toldi ismételt gyilkosságának elbeszélésével a költőnek az a célja, hogy föltegye a kérdést, felelős-e az ember tetteiért.” Ez a másodrendű *morális* probléma lenne a *Toldi estéje* fő értelme? Toldi második gyilkosságát Arany Ilosvaitól „örökölte”, de természetesen fontos szerepe van a mű eszmeiségének kibontakoztatásában is.

¹⁴ Hogy ekkor még a jobbágyfelszabadítást és a köztelherviselést beleérti a forradalom fogalmába, ennek bizonyítására csak egyetlen idézet: „...nem igazság volt, hogy a szegény paraszt ember maga fizesse az adót, maga állítsa a katonát, maga szolgálja a helységet, a vármegyét, és még ezenfelül annak, aki se nem szolgál, se nem fizet, ő robotoljon...” (*Önkéntes sereg*, I. Nép Barátja, 1848. jún. 11.)

¹⁵ Ime például Barta János véleménye: „Arany forradalmi költészete mind tartalmi, mind formai szempontból egyedülálló, csak Petőfi egykorú lírájával összemérhető alkotás. Arany egyszerre oldott meg egy

némi túlzással — úgy fogalmaz meg, hogy „Arany főgondja a nemzet. Művét csak úgy értjük meg, ha tudjuk, hogy ő nem magát akarta kifejezni, hanem a nemzetet . . . Kollektív költő akart lenni, nemzeti bárd.”¹⁶ Bármint vélekedjünk népdalainak esztétikai értékéről (bár az agitációs lírában nem csupán az esztétikai értékek a fokmérők), kétségtelen, hogy a nemzeti ügygel való együttlélegzésével, politikai elszántságával és művészi megoldásaival például *Április 14-én* című verse nyugodtan egy sorba állítható Petőfi és Vörösmarty (*Harci dal!*) akkori-ban írt költeményeivel.

*

Éppen ez a néppel és a magyarsággal, vagyis az osztály- és nemzetkollektívummal való mély összeforrottság magyarázza meg 1849 után, hogy Arany is együtt bukkott a nemzettel (akárcsak a másik nagy nemzeti költő: Vörösmarty). Nemcsak egyéni sorsának kisiklása (tragikus következményekkel járó *elszakadása a néptől* és csaknem élete végéig tartó robot a megélhetésért), hanem *költői válsága* is a legszorosabb kapcsolatban áll a nemzeti katasztrófával: világosan látja, hogy a megváltozott nemzeti és társadalmi körülmények között 48 előtt megkezdett költői útja *járhatatlan* a továbbiakban. Ezért próbálkozik oly kétségbeesetten a legkülönbözőbb irányokkal és témákkal. Ő maga mondja: „Hajtott a munkaöszön, de nem találtam irányomat.”

Nem mintha politikailag megtagadta volna a forradalmat! Bizonyos, hogy nem volt forradalmár lelkialkat, s következetességét mutatja, hogy a Kossuth-kultusznak még annyi nyoma sincs költészetében, mint Tompáében vagy Vajdáében, sem 48/49-ben, sem 49 után. (Igaz, hogy Kossuthot Petőfi sem ked-

nagy nemzeti és egy nagy költői feladatot: a maga egyéni érzelmeit minden egyénieskedés letompításával teljesen egybe tudta olvasztani a nagy küzdelmet átélő magyarsággal . . .” (I. m. 38.)

¹⁶ I. m.: 43.

velte.) Az is igaz, hogy ekkorra a „forradalom” már csak a szabadságharcot, a nemzet jogos függetlenségi és önvédelmi harcát jelentette számára: a nép osztálysorsa valahogy kihullott belőle.¹⁷ De nem azért, mintha most egyszerre ráébredne, hogy ő mégiscsak a nemességhez tartozik (ahogy Komlós Aladár szuggerálja¹⁸), bár a 49 utáni nemzeti ellenállásnak még mindig a középnemesség a fő bázisa, s így érthető lenne a hozzá-csatlakozás (amely *később* be is következik); hanem azért, mert Világos után a *nemzeti* remények bukása tűnt a mindent egybefoglaló, legnagyobb tragédiának. Gondoljuk meg: a legjobb hazafiak Világos után úgy érezték, hogy nincs többé önálló magyar nemzeti lét!

Ez magyarázza meg *A nagyidai cigányok* „kétségbe” esett kacaját”, torz grimaszát is a „szent romokon”. „Ez a mű – írja az említett tankönyv – arra enged következtetni, hogy Arany a magyar liberális nemesség álláspontjával rokonszenvezett: nem a forradalmi átalakulásban, hanem a lassú, szerves fejlődésben hitt. Ezért ítélte el a forradalmat...” (337.) Ezzel szemben Arany soha, sehol sem „ítélte el” a forradalmat, még kevésbé a szabadságharcot, amelyet ekkor már, mint mondtuk, a forradalommal azonosított. *Évnapra* (1850) című versében éppen azokat ítéli el, akik gyáván megfélekednek az „innepnek” számító „végzetes évi nap” évfordulójáról; s ki őrizte nála hívebben, élete legvégéig Petőfiben nemcsak a barát, hanem az

¹⁷ Mindamellet emlékeztetünk a *Koldus-énekekre*, amely 1850-ben még pregnánsan belefoglalja a nemzeti katasztrófába – méghozzá keserű szemrehányással – a *nép* osztályreményeiségeinek nemcsak szétfoslását, hanem megcsúfoltatását is!

¹⁸ I. m. 38. Barta János szerint „Azzal a középnemesei birtokos réteggel, amely a Bach-korszakban a magyar politikai és kulturális törekvések egyetlen megtúrt, eleinte nagy erőt hordozó képviselője volt, Arany sem előbb, sem ekkor nem voltak igazi kapcsolatai.” (I. m. 42.) Éppen ezért maradt társadalmi bázis nélkül: a néptől elszakadt, a nemességgel nem tudott azonosulni. Ezt a bázistalanságot csak Deák és köre fogja némileg feloldani.

általa képviselt *eszme* emlékét is? Nem hiszem, hogy ne tudnánk *emberileg* őszintének és *pszichológiailag* hitelesnek elfogadni Aranynek *A nagyidai cigányokra* a *Bolond Istók* 2. énekében 1865-ben adott lélektani magyarázatát; hogy ez a szerencsétlen költemény valóban nem a forradalom és szabadságharc elítélése, hanem a nemesi vezetés, a „versengő vezérek”, a szalmaláng-lelkesedés, a lehetőségek nem-reális felmérésének keserű, fájdalmas *plebejusi* bírálata akart lenni, — akárcsak Petőfi állítólagos „kiábrándulása” a forradalomból Szilveszter alakjában; hogy csakugyan „Fratze” (grimasz) volt, „semmi egyéb, mint a pesszimizmus nyelvöltögetése,”¹⁹ — ugyanúgy az *elvesztett* szabadságharc fájdalmas-keserű utóhangja, mint Vörösmarty *Előszó* című költeménye. Semmi esetre sem politikai átállás a nemesség mellé, hanem a *hazafiúi* és *költői válság* egyik megnyilvánulása, amely már megszületésével is bizonyítja a költői tisztánlátás kikapcsolódását: meggyőződésünk, hogyha Arany előre el tudja képzelni műve várható fogadtatását (amely a mi számunkra az akkori történelmi szituációban már természetesnek tűnik), nem írja meg vagy legalábbis nem jelenteti meg torzszülött költeményét.

A fájdalom, a költői válság, az útvesztettség Világos után először *a lírában* csapódik le. Most születnek meg azok a remek lírai költemények, amelyek Arany „második lírai korszakát” jelzik (*A dalnok búja*, *Letésem a lantot*, *Ősszel*, *Ráchel siralma*, *Mint egy alélt vándor...*, *Visszatekintés*, *Emlények* stb.)²⁰, s amelyekről megint csak azt mondhatjuk, hogy a költőnek a korral, a magyarsággal, a nemzeti sorssal való mélységes összeforrottságát bizonyítják. Arany személyes panaszai az önkényuralom nemzeti kollektívumának leghitelesebb hangjait

¹⁹ Levele Szilágyi Istvánnak, 1853. febr. 5.

²⁰ Noha a tankönyv „elsősorban lírikusnak” jelenti ki Aranyt, a felsorolt versek közül egyetlenegyét érdemesít elemzésre, s még egyetkettőt a „Kérdések” szövegében említ cím szerint. (*A Családi kört* még így sem!)

szólaltatják meg, az elbukott nemzet sorsa pedig – Vörösmartyé mellett – az ő lírájában kap legmegrendítőbb, legművészeibb megfogalmazást.²¹

Itt nyílik alkalom arra, hogy röviden szembenézzünk azzal a fentebb idézett állítással, amely szerint Arany – Petőfivel együtt – „elsősorban lírikus volt”. Ez nem pusztán elvont esztétikai probléma, hanem egy költői alkat predesztinatív erejű képletének kérdése. Éppen Aranynál predesztinatív erejű, mert *Arany vérbeli epikusnak tudta és emlegette magát*, váltig ragaszkodott az epikához, s lírai költeményeit tulajdonképpen mellékterméknek tekintette. Számos idézetet sorolhatnánk fel, amelyekben elhárítja magától a líra primátusát.²² A lírára nem is tartja magát alkalmasnak (hosszan elemzi ezt Petőfinek 1847. szept. 7-én írt levelében), s könnyen ellenőrizhető az a sokaktól emlegetett megállapítás, hogy legrejtettebb lírai érzéseit, rezdüléseit is *epikai* műveibe rejti. (Talán ez téveszti meg azokat, akik elsősorban lírikust látnak benne.) Valójában azonban vérbeli epikus alkat, akit normális körülmények között – „epikai hitelként” – valamilyen történeti, mondai, népmesei nyersanyag ihlet alkotásra. Költői pályájának gerincét *epikai* művek alkotják, – még akkor is, ha epikus kísérletei sok esetben töredékek maradnak. Annál csodásabb

²¹ „Arany . . . nemcsak politikátlan költő nem lett 1849 után, de művészi alkotóerejének legjavával közösségi lírát alkot most is.” (Barta János: i. m. 47.)

²² „Végtelenül ügyetlen vagyok a lírában” – írja Petőfinek (1847. szept. 7.). 49 utáni líráját kizárólag a nemzeti fájdalom személyes feltörésének tulajdonítja. „Így lettem én hajlamom, irányom, munkaösztönöm dacára szubjektív költő, egyes lírai sóhajokba tördelve szét fájó lelkemet . . .” (Előszó 1867-es kötetéhez.) Komlós Aladár szerint „az eredeti hasonlatok, metaforák találása nem erős oldala Aranynak, ami egyik jele és talán egyik oka annak, hogy – lírai remekművei ellenére – nem igazi lírikus”. „Noha alapjában véve nem lírikus természet”, 49 után nagy lírikussá lesz, mert „a maga fájdalmaiban egyben a nemzetét fejezi ki s másfelől a nemzetében a maga élete összeomlását”. (I. m. 54–55.)

tünemény, hogy költői pályáját nagyszerű *lírai korszakok* fodorozzák. Véleményünk szerint: ahogy Petőfinek, a vérbeli lírikusnak kiváló epikai költeményei is vannak (*János vitéz, A helység kalapácsa, Az apostol*), ugyanúgy Arany, a vérbeli epikus költő nagyszerű lírai költeményekkel is gazdagította költészetünket, — *rendszerint olyankor, amikor nagyepikai alkotásokra képtelennek bizonyult.*²³

Ilyen időszak volt számára a 49 utáni tragikus évek, amikor nagyepikai kísérletei sorban töredékben maradtak, vagy kedvetlenül fogadtatásban részesültek (*A nagyidai cigányok*). A líra ilyenkor menedék, vigasz, feszültség-levezető önkifejezés. A valóságos kivezető utat azonban most is, mégis az *epika* hozza meg: *a ballada*, — egy olyan kisépikai műfaj, amely három szempontból is nagyszerű lehetőséget kínál. Egyrészt a vérbeli epikus költő kompozíciós művészetének kiaknázását, líra és epika művészi összeötvözését; másrészt a ballada lélektani drámaisága jól illett a kor (és Arany) tragikus hangulatához; s végül, de nem utolsósorban, alkalmas volt arra is, hogy nagyon is korszerű politikai–nemzeti mondanivalót fejezzen ki közvetett formában. S itt kezdődik — vagy inkább folytatódik — azoknak a „feladatoknak” a „vállalása”, amelyeket „a kor s főként a nemzetsors rótt [a költő] vállaira”. (Folytatódik: hiszen másnemű közösségi célokat már 1848/49-ben is „vállalt”.) Nemcsak fogalmazási kérdésről van szó. Más ugyanis az, ha valaki belső érdekeltségénél, hazaszeretetenél fogva *felismeri*, hogy egy adott történelmi pillanatban, társadalmi helyzetben mivel szolgálhatja leghasznosabban a nemzet, a közösség ügyét, — avagy *felvállal* egy *kényszerű* feladatot, amellyel megterhelik. (Ilyent kellett volna elvállalnia Ferenc József látogatása-

²³ Arany líráját nagyra értékeli *A magyar irodalom története* is (1965), amelynek Arany-képére a tankönyv leginkább támaszkodik. De Sőtér István itt legfeljebb Aranynak 49 utáni magára-találásában tulajdonít a lírának nagyobb szerepet, sehol sem mondja ki Aranyt elsősorban lírikusnak. Szóhasználatában is „hivatásvállalást”, „kötelességteljesítést” emleget Aranynál, nem „feladátvállalást” önmaga ellenére.

kor!) Az említett tankönyv fogalmazásában ugyanis az „ön-magát megtagadva is” kifejezés a legproblematisabb. Vajon Arany számára nem spontán megszülető költői megnyilatkozás volt-e az 1848/49-ben kifejtett költői agitáció, az 50-es években pedig nem éppen a válságból kivezető út volt-e a drámai ballada fölfedezése, s ezen belül a maga mélységes zsarnokgyűlöletét, az erkölcsi vétséget bűnhődéssel büntető történelmi igazságszolgáltatásba vetett hitét és a hazafias költő kötelességéről alkotott elvi állásfoglalását remekül kifejezésre juttató három, eszmeiségükben összefüggő történelmi ballada (*V. László*, 1853., *Szondi két apródja*, 1856., *A walesi bárdok*, 1857.), valamint az ugyancsak „politikai akusztikájú” *Zács Klára* (1855) megalkotása? ²⁴ Vajon ugyanezekben az években Tompa Mihály, Vajda János és Jókai Mór nem ugyanebben a „feladatban” ismerték-e fel az írók legkézenfekvőbb hivatását, hogy a letört, megcsalódott, reményvesztett nemzetben ébren tartsák az ellenállás szikráját, a csak azért is hazafias érzést és a jobb jövő, a történelmi igazságosztás reményét?

*

Minden költői pályának vannak mélypontjai. Arany is nemegyszer elhallgat, vagy maga is pesszimizmusba süllyed, s a 60-as években egyik-másik bírálatában elvileg is megtagad a költészettől minden társadalmi funkciót. Itt kétségkívül van valami megtorpanás, átmeneti törés pályáján. De még abban a nagyszabású ódában, amelynek megírását valóban morális kényszer, a kor, tisztsége és a kortársak rótták feladatul vállaikra, a *Széchenyi emlékezetében* (1860) sem tagadja meg nyíltan a forradalmat és a szabadságharcot. Legfeljebb azt

²⁴ „... ezek a balladák ... az önkényuralom korának nemzeti-össz-nemzeti közvéleményéhez szóltak”. (Sőtér István: *Arany János*. I. m. 122.)

éreztetni — már a *bukás* tudatában és annak a Deák-féle politikai körnek a szellemében, amelyhez személy szerint tartozott —, hogy helyesebb lett volna Széchenyi intő szavát követni. Amint azonban az 1850-es évek vége felé — a történelmi események nyomában — megélénkül a politikai élet: lírája azonnal reagál. A „harmadik lírai korszak” versei közül *Reményinek* (1859), a Petőfi szobrára gyűjtő hegedűművészeknek már egy új nemzeti jövőről zeng,²⁵ az októberi diplomára a *Kies ősz* (1860. okt. 20.) a költői visszhang, amelyben saját kétkedését gyűri le a megújuló természet példázatával, a *Rendületlenül* (1860) a *Szózat* reminiscenciáival hirdeti a *valódi* hazaszeretet szózatát; s ha van vers, amely szinte iskolapéldája lehetne nemzet és költő, egyén és közösség összeforrottságának, gyötrelmes együttvajúadásának — persze már Deák szellemében —, s *egyben a művészi megoldások mesterműve is*: hát a *Magányban* (1861. ápr.) az! (Jellemző, hogy ezeket a költeményeket a tankönyv meg se említi.)

S íme: még a korszak egyetlen megvalósult nagyepikai remekművét, a *Buda halálát* is át- meg átszövik politikai célszavak, elsősorban a germán-ellenesség. „... eszmeiség szempontjából Arany itt emelkedett a legmagasabbra valamennyi epikus műve közül. A hunok és a germán törzsek ellentétében az évszázados magyar–német ellentét tükröződik...” S ha a trilogia megvalósul: „Csaba utódainak visszatérésében az önkényuralom magyarsága a maga legtitkosabb reményeire ismert volna.”²⁶

Azután megint nagy hallgatás következik, nem utolsósorban *politikai* okokból: a *megvalósult* kiegyezésből és a nyomában kialakult történelmi-társadalmi helyzetből Arany éppúgy kiábrándul, mint Vajda János, Jókai, Eötvös, sőt maga Deák

²⁵ „... Hirdesse szózatot fád a világnak, / Hogy újra érez, újra él e hon, / És élni fog, — mennyi, föld minden hatalma / Zúduljon bár fel, — mert élni akar...”

²⁶ Barta János: I. m. 75.

is.²⁷ Előbb azonban még egy fanyar, de ragyogó epigramma-tűzijáték: a *Csillaghulláskor* és a *Mondacsok* beszédes válasza arra a tragikomikus fordulatra, hogy *A walesi bárdok* költője a kiegyezés örömeire *kénytelen* elfogadni a Habsburg-uralkodótól a Szent István rendet, amelynek tulajdonosa báróságért folyamodhatott a királyhoz . . . Ez az a pont, amelyen túl a költő már valóban nem tud együttthaladni a kapitalizálódó, kozmopolitizálódó közösséggel, s visszahúzódik a magánszférába.

Az *Őszikék* – a „negyedik lírai virágkor” termése – már csakugyan elsősorban „öntörvényű” magánlíra. Politikai-közösségi tartalmú vers csak kettő akad köztük, de ez a kettő is jellemző Aranyra. *A régi panasz* (1877. júl. 26.) még egyszer elsírja a 49-es bukás panaszát, de most már az akkori bukással egyenrangú végveszélynek látja a „belső rothadást”: a kiegyezés után hatalomra jutott osztályok mohó önzését, a szájhős álhazafiságot. *A Plevnában* (1877. szept. 21.) – bár mai szemmel nézve tévesen ítélte meg a történelmi helyzetet – a törököknek a bulgáriai Plevnánál a cári Oroszország felett aratott győzelmében a szabadságeszme diadalát látta, és ez alkalmat adott neki arra, hogy még egyszer – utoljára – emléket állítson a magyar szabadságharcnak és benne Petőfi emlékének.²⁸

Amit az említett tankönyv a *Mindvégig* című versről ír, az csak tévedés lehet. A versben – ellenőrizhető! – a költő a halál közeledtére a lant vigaszához menekül, és akár van hallgatója, akár nincs: „mindvégig” költésre biztatja magát. Ehelyett – a tankönyv szerint – ebben a versben „a beszélő [mármint a költő] önmegszólításhoz folyamodik. Személyisége válságba jutott: ezt saját énjének megkettőzésével fejezi ki. A megszólí-

²⁷ „... mint fia kifejti, a 67-es költőnek felelősségérzése tiltotta, hogy bírálja a kiegyezést, viszont lelkesedni sem tudott érte”. (Komlós Aladár: I. m. 68.)

²⁸ „... Azért e zászlónak dicsőség! / S magyar ajakról kétszeres! . . . / Ha volna költő – volna Ő még, / Kit vágyunk holtan is keres! / De én lantom bágyadt idegjét / Addig feszíteni nem merem . . .”

tott a nemzeti közösség nevében megnyilatkozó költő feladatkörét vállalta magára, a megszólító kérdéssé teszi, hogy e megbízatás összhangban állt-e a költő egyéni szándékaival. A vers nem ad választ a kérdésre . . ." (353.) Miért nem ad? — Véleményünk szerint két okból. Először is azért, mert úgy tűnik, hogy a tankönyvben összekeveredett két „őszike”. Másrészt: mert szerintünk Arany sem ezekben a versekben, sem másutt nem veti fel azt a kérdést, hogy vállalt-e „önmagát megtagadva”, hajlama ellenére költői feladatokat. (Legfeljebb a költői pályára térését kárhoztatja olykor; de hát kinek nincsenek néha ilyen sötét pillanatai és könnyelmű kijelentései?) Ha van benne önvád élete vége felé: éppen azért van, mert úgy érzi: nem eléggé tett eleget annak, amit nemzete várt tőle.

Arany nyilván nem olyan értelemben „közösségi költő”, ahogy Victor Hugo hirdette és Petőfi megtestesítette a „költő-apostol” eszményét. Nem is olyan értelemben, ahogy Byron és Shelley képviselte az eszméiért élő-haló romantikus hőst. De Arany is beleilleszkedik a magyar irodalomnak abba a sajátos történeti hagyományába, hogy jelentős költőink-íróink műveikben szenvedélyesen állást foglaltak társadalmi-politikai kérdésekben is, — nemegyszer a hivatásos politikusok helyett is a haladás irányába mutatva az utat. Az a funkcióváltás, amely ebből a szempontból a legújabb korban következett be irodalmunkban, nem indokolja, hogy visszamenően is tagadjuk íróink-költőink történelmi-társadalmi hivatásszerepét.

Amikor Aranyt „közösségi költőnek” mondjuk, arra is gondolnunk kell, hogy korszakról korszakra *milyen közösséggel* forrt össze. Ebből a szempontból költészete — ahogy erre fejtegetéseinkben rámutattunk — kétségtelenül belső változáson ment keresztül. 1848-ig elsősorban az öntudatosuló *népi* osztályközösséggel azonosult. 48-ban az egész magyarság forradalmi nemzeti és osztályküzdelmével vállalt szolidaritást. 49 után a nemzetközösség lép előtérbe költői tudatában, hiszen a világozi tragédia az *egész* nemzetet sújtotta. A 60-as években a kiegyezést előkészítő nemzetréteg, amely elsősorban

a középnemességből és más osztályeredetű értelmiségiekből került ki, vonzotta magához. (E réteg törekvésének a történelem igazat adott.) Élete utolsó évtizedeiben – a kapitalizálódó, „kozmpolita” nagyvárostól és a „hetyke urak, cifra nők” kasztjától való idegenkedéssel párhuzamosan ismét a természethez közel álló, *népi* életformába való visszavágyódás figyelhető meg költészetében. Látható: minden korszakban a nemzet legjobb rétegeivel vagy törekvéseivel vállalt közösséget.

Mint közösségi költő, Arany nem szorul mentegetésre vagy szépítgetésre; de torzítást sem érdemel.

MAKAY GUSZTÁV

GÁLL ISTVÁN: HULLÁMLOVAS

1.

A szerző szokásos apológiája ne tévesszen meg senkit. A *Hullámlovas* csak látszatra egy kitűnő prózaíró „mellékterméke”, huszonöt esztendő alkalmi kritikáinak szedete. Valójában Gáll István, szándéka ellenére, merőben kíváncsisága ösztönzésére megírta az elmúlt két évtized magyar prózájának hézagos, mégis érvényes történetét. Azzal a ranggal és mércével mérjük tehát, ami a vállalkozást megilleti. Nem dőlünk be tehát a „hullámlovas” hasonlatnak. Önmagát ugyanis *surf*-öt lovagoló hajósnak nevezi Gáll, aki ladikkal sem versenyezhet, hiszen egyetlen szál deszkán egyensúlyoz a háborgó tengeren.

Ez többszörösen is balga hasonlat. A kortárs magyar próza nem tenger, még szerzőnk tükrében sem. Vízgyűjtő? Folyócskák, patakocskák, erek találkozása? Nem tisztázhatom Gáll hasonlatát, kivált, hogy a „hullámlovaglásról” mondtak se felelnek meg annak, amit erről tudhatunk. Hullámlovas ugyanis nem lovagol ki a tengerek nyílt vizeire. A hazai hullámlovag-

lás meg éppenséggel nem a tengerre, hanem édesvizekre, folyókra szorítkozik.

Felejtsük el azonban ezt a hullámlovas-kihívást, mint ahogyan érdemes elfeledni minden apológiát, ami kritikagyűjtemény élére kerül. Nem az olvasó, nem az író fél a kritikagyűjteményektől, hanem a kiadói előítélet. Nem egyes kiadóké, hanem A KIADÓKÉ, melyeket az egész szerkezet profilírozott *magyarra és külföldre, szépirodalmira és „gondolatra”, akadémiaira és ifjúságira*. Hogyne írna apológiát még egy oly tisztán gondolkodó író is, mint Gáll István, aki a Kozmosz-könyvek sorozatára, az ifjúságnak szóló, egyébként kitűnő vegyesfelvágott-mélyhűtőre bízta fontos könyvét, a mai magyar prózairodalom elegyes darabokból egyberótt történetét.

Egy kritikagyűjteményt nem műfaja, hanem gondolati súlya, ítéletének biztonsága avat könyvvé. Gáll István *Hullámlovasa* tehát eszmei erejétől és ítélőerejétől fontos mű, óvjuk meg hát attól, hogy elsüllyedjen a presztízskiadványok, életműnövelő papírfeleslegek sorsától.

S beszéljünk róla, ne a formájáról, ne a műfajáról, ne a kiadójáról (mely egyébként minden dicséretet megérdemel), hanem a tartalmáról.

2.

Ha az elébb Gáll ítélőerejéről szóltam, keveset mondtam. Egy kritikust nemcsak az ítélőereje emel jelentőssé, hanem bizonyos előítéleteinek hiánya is. Gáll István mentes a prózabírálatban elterjedt hamis beidegzésektől. Elsőként attól, hogy a magyar prózát a lírától elmaradott tartománynak ítélje, mely magányos művek, félbemaradt kezdemények összege. Aki ismeri a magyar epika tárgyában írott, s halálharangjátékra hangszerelt panaszokat, jól érzékelheti, minő változást hirdethet Gáll könyve. Nem idézhetem fel persze egy rövid recenzióban a magyar próza önlekicsinylő mardosását, mely – s ezt se

tagadnám — talán éppen Gáll István nemzedékére hatott ösztönzően. Csak rövid utalásként annyit, hogy a forrás a Nyugat vidékére vezet Babbitshoz, s legfontosabb megfogalmazása Kolozsvári Grandpierre Emil nevéhez fűződik. Ő kitűnő érzékkel a *Halálfiak* alkalmából írott jegyzetekben fogalmazta meg a magyar próza viszonylagos elmaradottságának tézisért — egy esszében, mely az epikai formaalkotás világában viszonyaink nehéz lefordíthatóságára mutat rá.¹ Ez a jelentékeny és máig ható tanulmány azonban megannyi félreértésre is alkalmat adott. Pontosabban: hígításai és plagizálásai erősítették fel a magyar regény, a magyar realizmus ön- és közlebecsülését. A viszony „lefordíthatatlanságát” gondolta végig például egy felemás tanulmányában Devecseri Gábor, amikor a típusos magyar regényhőst vagy kamasznak, vagy félemlernek jellemezte — ebbe az elemzésbe aztán Kosztolányitól Bóka *Zenekiséretéig* vagy Hollós Korvin Lajos regényéig minden belefért. Nem volt hát alaptalan Hubay Miklós remeklése a Devecserinek adott válaszban: a csoportosítás önkényes, a „kamasz és félemler” merő címke, s végül — minő mérce az, mely életkori sajátosság alapján minősít regényeket?²

A vita máig is, búvópatakként, előbukkan s elrejtetik. Sükösd Mihály egy kötetének címéül kölcsönzi Grandpierre tanulmányát, s véglegesnek rémlő megállapításban szögezi le: „Magyarország külső (történelmi) és belső (társadalmi) helyzete együttesen eredményezte, hogy jelentős korszakait, eseményfordulóit a regény nem (nem a regény) örökíthette meg.”³ Ez a kijelentés persze feltételezi, hogy a regény dolga a

¹ Kolozsvári Grandpierre Emil: *Küzdelem az epikával. (Szélgjegyzetek a „Halálfiak”-ról.)* In: *Utazás a valóság körül.* Bp. 1969. 90–108.

² Devecseri Gábor: *Kamaszok és félemlerek.* Magyarok, 1948. 66–79. Kötetben: D. G.: *Lágymányosi istenek.* Bp. 1979. 385–408.; Hubay Miklós: *Izgott efeboszok, avagy kikről írunk a magyar regény-írók?* Válasz, 1948. 884–886.

³ Sükösd Mihály: *Küzdelem az epikával.* Bp. 1972. 11.

sorsfordulók megörökítése: s ha ez igaz lenne, akkor nincs tizenharmadik századi angol regény, mert Defoe, Swift, Fielding, Sterne vagy Goldsmith alig rögzített „sorsfordulót”, annyira elfoglalták magukat a regényírással.

Nincs itt szükség az én ironiámra ahhoz, hogy ezt a mester-séges mércét érvénytelenítsük. Megtette ezt már Domokos Mátyás. Sükösd álláspontjában „európai fölényt” gyanít, s joggal mondja:

„A magyar regénynek . . . nem az a baja, hogy nem lehet kihallani belőle egy teoretikusan föltételezett világirodalmi metronóm ütemjeleit: hanem sokkalta inkább, hogy alig lehet kihallani belőle a hatvanas, hetvenes évek, a mai magyar élet szívverését.”⁴

Kissé hosszán idéztem fel az előzményeket. Szükséges volt talán. Mert Gáll István könyve voltaképpen ebbe a vitába szól bele. Íróként eleve eloldja magát a teoretikus (s olykor csakugyan dogmatikus) feltételezésektől. Nem feladatot szab tehát a kortárs prózának, nem méricskéli egy feltételezett világirodalmi ideálhoz. Mindössze annyit mond szorgos jegyzeteiben, hogy ez a kortárs próza felnőtt, tartalmas, érdekes, realista híradásban jelzi a „mai magyar élet szívverését”, s nem elmara-dottabb a váteszi ranggal megkülönböztetett lírától. A líraközpontúság felülvizsgálását Gáll egy naplójegyzetében sürgeti (61.), s kritikái sorában egy igazán nem teoretikus, merőben tapasztalati tényből indul ki. A próza – legyen az szociográfia, önéletírás, novella – voltaképpen „parttalan”, sokműfajú kiterjedés. Nem a regény sorsát kutatja tehát csupán Gáll István, hanem mindent, ami a versen kívüli epikus ábrázolás. S így, ezen a laza és nagyszemű szűrőn bocsátja át olvasmányait, s ír róluk az író közvetlenségével, s a jó ízlésű olvasó (azaz kritikus) biztonságával.

⁴ Domokos Mátyás: *Ugyanarról – másképpen*. Bp. 1977. 408.

3.

Gáll Istvánt néhány véleménye mégis megkülönbözteti a „hivatásos” kritikustól. Elsőnek az, hogy magát a kritikai tevékenységet sem sokra tartja. Ritkán idéz műbírálót, s ha testületükkel foglalkozik, akkor is atyai leereszkedéssel vagy elégedetlenséggel. Felismeri például, hogy Esterházy, Csalog Zsolt, Hajnóczy útját fiatal kritikusok egyengették; felrója nekik mégis a nemzedéki elfogultságot (330–331). Vajon észbe vette-e Gáll, hogy az ő nemzedékét, Szakonyi, Kertész Ákos, Kardos G. György, Sántha igazát és hitelét egykoron (s részben még ma is) egy kortárs vagy – horribile! – idősebb kritikus nemzedék teremtetten meg?

Gáll István könyve ugyanis korántsem előzmény nélküli. Akadtak már komoly gyűjtemények, melyek egy-egy korszak tükrét tartották fel, s amelyek, a „megvédett írók” érvényesülése után mintha a feledésbe hullottak volna. Még ha Gáll nem idézi őket, akkor is: könnyebb Illés Endréről briliáns portrét írni a *Rosta* Illés tanulmánya után.⁵ Egyszerűbb értő bírálatot formázni Faragó Vilmos „irodalomtörténete” után.⁶ Nem éppen az írók, hanem a kritikusok voltak azok, akik tanulmányokkal siettek egy legújabb magyar irodalom elismeretetésére (Balázs József, Esterházy, Csörsz, Spiró, Csaplár stb.).⁷

Igazán nem azt kérem Gáll Istvántól, hogy visszajelezzé, mintegy a „szépirodalom” oldaláról ennek a kritikának a hatását. Csak annyit, hogy öntudatában ott derengjen ez a jelenlét. Könyve eszméletünkbe akarja emelni egy friss magyar próza-irodalom létét. Ez azonban csak akkor sikerülhet maradék-

⁵ Nagy Péter: *Rosta*. Bp. 1965. 203–223.

⁶ Faragó Vilmos: *Perben-haragban*. Kritikai jegyzetek a mai magyar irodalomról.

⁷ Kis Pintér Imre: *Helyzetjelentés*. Bp. 1979.

talánul, ha a szépirodalom is regisztrálja annak a kritikának a működési hatósugarát, amely jól-rosszul, de szüntelen működésben vizsgálja a horizontot: feltűnt-e valaki?

4.

Gáll István egyébként úgy „ússza meg” a kritikusi tevékenységet kritikairás közben, hogy szigorúan ragaszkodik annak az egyetlen könyvnek a felméréséhez, amelyről éppen szól. Ritka kivétellel recenziói kerülnek az összehasonlítást a nemzedékkel, még az író korábbi könyvével is. Ez is legitim és tisztességes eljárás: kiszűri kétségekívül az álteoretikus halandzsát, a neosznob jólinformáltságot és tudálékosságot. A bírálatot a portré és a jellemzés körébe utalja át. S itt valóságos műremekek szaladnak ki Gáll tolla alól, aki nem fél azt is bevallani, hogy kritikairás közben nem birkózik olyan igényekkel, mint amikor epikát fogalmaz.

Mindez így van rendjén, s így gyümölcsözik. Karinthy Ferencből ez a szellem veszi észre a világhabzsoló mohóságot, Szakonyiban a feltűnés nélküli biztonságot, Kardos G. Györgyben a salaktalan írnudást. Gáll a saját nemzedékének értő és megértő tolmácsa; az előtte járóknak pedig szelektív és személyes közvetítője. Öröm olvasni, ahogyan Gáll ráérez a ragyogó és ritkán méltatott Sziráky Judithra, ahogyan érti Örkényt és Illés Endrét. Déry *Popfesztiválját*, e kétséges tartalmú formai bravúrt viszont túlságosan ünnepli.

A tatai gimnázium egykori növendéke Gáll István, a polgári iskolai tanár vidéki gyermeke eszmélésekor Szabó Pált, Tamási Áront és Móricz Zsigmondot olvas – de lám, felnőtt íróként leginkább a polgári radikalizmus, a Tanácsköztársaság kommunizmusa, és – merjem-e kimondani? – a hajdani urbánusok öröksége foglalkoztatja. Alkalmi kritikus, megengedem. De a véletlen sem adja tollára Németh László, Szabó Pál nevét, Veres Péteré egyszer merül fel. A hiány is kritikai vonulatot rajzol itt

— nem valamely hajdani, továbbélő urbánus-népies ellentétét, hanem éppen annak meghaladását. Gáll szuverénül és felnőttén követi az ízlését, nem a táj és környezet küldöttét látja az íróban, hanem azt, aki élményét általánosítani tudja.

„Még mindig szűklátókörűen vizsgálódunk íróink körül. Sémáink vannak: parasztíró, munkásíró, polgári író. A származás, a család, a környezet mellett a szellemi hatások felismerésében bizonytalanok vagyunk. Pedig az is meghatározó erejű. Illyés Gyulát nem a pusztta tette íróvá, Kassák Lajost nem a lakatosműhely Kassákká, Füst Milánt nem egy mellékutcai trafikoshelyiség Füstté.” (29.)

Tisztában van tehát Gáll az íróteremtő tényezők ranglistájával, s ezek között nem kis szerepet játszik az intellektuális élmény. Mindehhez Gáll stilsztikája is racionálisan egyszerű. Sohasem írna le olyan mondatot, hogy a „magyar irodalom szívverése”. Restellené agyonmetaforázni a véleményét. Legfeljebb fogásokhoz nyúl, hogy véleményének hitelt adjon. Egyik ilyen fogása a bejelentett elfogultság. Amikor közli, hogy az író „szereti”. Így tesz Moldovával, Lengyel Józseffel, Mészöly Miklóssal, Hernádi Gyulával (115.). Egy példa: „... Szeretem Rákossy Gergely regényeit, novelláit szőröstől-bőröstül, és próbálok másoknak is gusztust csinálni hozzájuk.” (165.) Ez kritikusi attitűdnek végtére is megfelel — elkél egy nemzedékéért rajongó kortárs, kivált, hogy ennek az irodalomnak a felnőtttségét próbálja bizonyítani. Gáll leírásai amúgy is ítéletté emelkednek, mert kitűnő szeme van, eleven érzéke a jóra. Olykori rajongása amúgy is csapda: Rákossy Gergelyt például szőröstül-bőröstül szereti, de megrója szelíden, hogy alakjai olykor egysíkuak. Ugyanezt a megállapítást illeszti Major Ottóra. Afféle „captatio” tehát ez a „szeretem”, felkínálja a kritikusnak a további ítékezés lehetőségét. S ez az ítélet Gáll Istvánnál biztos, tisztességes.

5.

Megváltozik ez a hang, amint a nemzedékénél fiatalabb írókra kerül sor. Pártfogójuk, ez igaz. Helyzetüket kevesen mérték fel nála találójban.

„A kezdő író mintha egy tó fenekén ülne. Messze fönt világosságot lát: a felszínt, a levegőt. Oda kellene feltörni. De minden ügyetlen úszómozdulattal mintha inkább távolodna a felszíntől. Egyre reménytelenebbül mélyre süllyed. Egyre magasodik fölötte a víz. Nő a nyomás. Fogy a remény. Aztán egyszer – a tehetségesnek és szerencsésnek – mégis sikerül felszínre vergődni; később maga se tud számot adni róla, hogy ez miként sikerült. De a felbukkanás előtti félelmet, dühöt, reménytelenséget, önkínzást soha nem felejtí el.” (239.)

Gáll István bizonyára emlékszik fiatal évei bűvárharangjára. Ám a nálánál fiatalabbakat merészebben bírálja, mint kortársait. Ez rendjén is való: a mestervizsga jogosít korrekcióra. Gáll a legmerészebb esszéjét *Péter, küzdjünk meg?* címmel írja az új Péterekről, Nádas, Hajnóczy, Lengyel és Bólya Péter(ek) munkásságáról, a hetvenes években feltűnt fiatalokról. Gáll megpróbálja „szeretni” Esterházyt, ez persze, mint kritikáinak olvasói tudhatják, mit sem jelent, ettől akár egy atyai pofont is lekenhetne a hetvenes évek ügyeletes géniuszának, legfrissebb bírálhatatlanjának. Gáll István érzi a feladat súlyát, talán leg-hosszabb bírálatát szenteli a „Pétereknek” s kellőképpen óvatos, személyes-önvallomásos. Dicséri Esterházy formaérzékét és stílusát, felismeri a mítoszát, s az ebből is táplálkozó erőt. De a főhajtás felér egy derékroppanással, a magyarázata egy kitérővel. Gáll nem „szereti” ezt a líraiságot, ezt a privatizálást. Mégsem kiált válságot, megálljt. Inkább csendesesen és szerényen jelenti be, hogy az utak elváltak: Esterházyt idézi ironikusan: „Én én vagyok, ti: ti; nem haragszom.”

A mérközést a „Péterekkel” elkerülte. Legfeljebb a többi szösszenet igazít el abban, hogy Gáll István figyelmes és gondos térképén csakugyan szerepelnek a legjobb fiatal írók, kik a „szeretem”, kik az „olvasom, ám idegenkedem” rovatában –

így Spiró, Dobai, Balázs József, Simonffy, Módos, Ördögh Szilveszter. Feljönnek-e vajon abból a mélyvízből, ahol nemzedék-ként élnek? Megszületik-e sikerük, elismerésük? Mikor húzódik szét a mezőny, ahogyan egykor Szakonyi, Rákosy, Moldova, Csurka, Sántha esetében?

Ha ez a valóban gazdag, valóban életes kortárs magyar próza szélesebben hat majd, abban nem kis része lesz az olyan figyelő szemnek, mint a Gáll Istváné. Írni és olvasni tudó írók csak-ugyan nevelhetnek annyit egy irodalmon, mint a hivatásos kritikusok, vagy még pontosabban: a „hivatásos” kritika csakis az írói kritikával karöltve érvényesülhet.

S még egy utolsó, bár fontos megjegyzést. Ezeknek a kritikáknak az ad külön ízt, hogy tárgyukkal egyidőben születtek. Vagyis például akkor, amikor Galgóczi Erzsébet realizmusának még akadályai voltak, Szakonyit el kellett fogadtatni stb. Egy kritika értékét rádiumbomlásának hányadosa is meghatározza – igazát a jövő hordozza, a beteljesült jóslat. Gáll itt is jól vizsgál, a kritikai archeológiában. Megmenti és elénktárja a tegnap küzdelmeit, azon a józan, normál á-hangon, amin kritikáit írja.

Az eredmény egy pompás kis irodalomtörténet a magyar prózáról. Forrásműve lesz majd minden összegezésnek.

UNGVÁRI TAMÁS

DOKUMENTUM

IFJABB PÉCZELY JÓZSEF KÖLCSEY FERENCHEZ ÍROTT KIADATLAN LEVELEI

Ifjabb Péczely József (Komárom, 1789–1849, Debrecen) és Kölcsey Ferenc (Sződemeter, 1790–1838, Cseke) kortársak a reformkori irodalomban de iskolatársak is fiatalságukban a debreceni kollégiumban. Péczely egy évvel idősebb lévén, Kölcsey fölött jár, s kiemelkedő tanulmányi munkája révén közismert társai között, de maga Kazinczy Ferenc (1759–1831) is ismeri, s éppen ő az, aki felhívja rá a diák Kölcsey figyelmét: barátkozzon vele, s együtt is használják ki az iskola adta lehetőségeket, most gyűjtsék össze a „mézcsináláshoz” szükséges anyagot.¹ Kölcsey nincs ugyan tartós kapcsolatban Péczelyvel a kollégiumban de teljesíti Kazinczy kérését, és átadja a küldött üdvözetet, sőt arról is referál Kazinczynak, hogy hol tart Péczely az iskolai ranglétrán való emelkedésében.²

Ifjabb Péczely 1795-ben kerül a Kollégiumba és gyakran felbukkan a neve a hivatalos iratokban. 1798-ban Gózon Dániel és Szakál Ferenc vitájának következményeiről hallgatják ki tanúként mint „2mis studiosit”, 1800-ban vétséget követ el, mert a kilenc órai kapuzárás után tér haza, 1801-ben szorgalma jutalmául *Tacitus*-könyvet kap ajándékba, 1802 januárjában mint novitius rhetort classisbeli praeceptornak, áprilisban pedig juratusi hivatalra jelölik. 1804-ben aláírja a törvényt, és a poétai osztály tanítója lesz, 1807-ben azzal a Dobos Józseffel együtt kéri fel a Debrecenbe érkező Károly király herceg tiszteletére üdvözlő vers írására, akire Kazinczy Péczelyvel együtt hívja fel Kölcsey figyelmét, 1809-ben Kerekes Ferenc és Ketzeli Sándor társaságában a könyv-

¹ Kazinczy Ferenc levele Kölcsey Ferencnek (a továbbiakban KF) Széphalomról 1808. június 13-án. In: *Kazinczy Ferenc Levelezése*. Kiadja Váczy János. Bp. V. 1310. sz.

² KF levele Kazinczy Ferencnek Debrecenből 1808. június 25-én. *Kölcsey Ferenc Összes művei*, I–III. Sajtó alá rendezte Szauder József-né és Szauder József. Bp. 1960. (a továbbiakban KFÖM) III. 2. sz.

tár admissusa és a poéták préceptora, 1809-ben két napig büntetésül apparitor, 1810-ben Ketzelivel együtt felesketik jurátusnak és vice bibliotekáriusnak, s a következő évben megbízzák a Kollégiumból ki-menő diákok vizsgáztatásakor a cenzori teendőikkel.³

Iskolai éveikben azonosan élük át a Kollégium nevelési és tanítási módszerait, később azonban eltérően vélekednek jövőjükéről: Péczely Mezőtúron tanároskodik, majd Bécsben és Göttingában tanul, hogy visszatérve 1815. november 9-én beiktassák, s 1816. március 10-én ki is nevezzék a debreceni Kollégium „közhistória, deák és görög literatura” professzorának. A tanári karba kerülésével olyan nevelő jelentkezik a Kollégiumban, akit Kazinczy az 1800-as évek debreceni diákjaként mutat be az ország szellemi életének, így írva róla: „a boldog emléke-zetű Péczelinek egyetlen fia, egyik fő disze a Debreczenben most tanuló ifjuságnak, és hogy ő . . . atyjának dicsősége felé törekszik”.⁴ Ezt a megfogalmazást bőven megerősíti Péczely kollégiumbeli tisztségei-nek sorozata, számunkra azonban most az az érdekes, hogyan „él meg” a poéta osztályok egykori préceptora és a Kazinczyval levélváltásban volt egykori diák saját iskolájában. Tanártársai úgy fogadják, mint hűsége tanítványukat, aki éveken át elsőként lép az újabb évfolyamokba (csak a két utolsó év teológiai képzésében 3., illetve 2. a névsorban), ő azonban Kazinczy nyomdokain indul el, s magas mintákhoz mérve készített irodalmi kísérleteket a fordítás, az utánzás és az eredetiségre való törekvés fokozatain át nevelve és tanítva diákjait. Erre maga is pél-dát mutat, mert írogató költőként ismerik tanítványai, s az alsóbb osztályok „iskolai vigyázójaként” a verselgetők buzdító erejévé válik az iskolában. Előbb a tanulók, többségében latin nyelvű (43 latin, 23 magyar) verseit adja ki *Pallas Debrecina* (1828) címen, majd maga is jelentkezik saját kötettel *Epigrammák s apróságok* (1832) címmel, s közben maga köré gyűjtve tanítványait, olvasóköroket szervez, mígnem közülük az egyik kiemelkedik a névtelenségből, és az 1832/33-as tanév

³ Acta Sedis Scholasticae Judiciaria. 1798. december 1.. 1800. február 22. (Felmentik, mert bár kapuzárás után, de 10 óra előtt jön be a Kollégiumba); Acta Curatoris et Professoratus Collegii I. 1801. 245., 1802. január. 264., 1802. április 25. 278., 1807. május. 118., 1809. július 26. 158., 1810. április 5–6. 166., augusztus 16. 170., 1811. február 9. 178. A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára Debrecen (a továbbiakban TREL).

⁴ *Magyar Régiségek és Ritkaságok*. III. Pest, 1808. Idézi Zsigmond Ferenc: *A debreceni Kollégium és a magyar irodalom*. Debrecen, 1940. 66.

második felében „összve állottak olly czélból hogy bizonyos mennyiségű pénzt tévén össze s nehányat az Új Magyar Könyvek közzül meg szervezvé: azoknak egygyütt olvasása s észrevételeiknek egymással közlése, végre erejöknek némelly apró munkátskák készítésebeni próbálgatása által magokat formálni s tökéletesíteni igyekezzenek”.⁵

A „tökéletesítés” végeredménye rövidesen jelentkezik látható formában is, mert 1832-től folyamatosan napvilágot lát egy diákköltményekből álló sorozat *Lant* címen.⁶ A hozzá írt előszóban elmondja Péczely, hogy kettős célja van a Kollégium diákjaitól származó írások megjelentetésével: az ifjak igyekezetének és munkásságának bizonyosságát kívánja adni, valamint ösztönző példát akar mutatni az elkövetkezendő időkre, hiszen a magyar nyelv művelése és ezzel összefüggésben nemzeti létünk európai színvonalra emelésének útját találhatjuk meg az ilyesféle kezdeményezésekben. „Magyarnak ugyan semmi elébbvaló nem lehet: hogy nyelvünk ezzel egygyütt nemzeti létünk, minden lehető módon minél előbb telyes kifejeződést, virágzást, önállási pontot, életet és állandóságot; Nemzetünk Európa legmiveltebb, legtiszteletesebb Nemzetei között – mire a természettől magától rendeltnek lenni látszik – fő helyet és rangot nyerhessen” – fogalmazza költői sorokba kiadói programját Péczely. 1832 húsvétján pedig küld Kölcsynek is egy példányt az év elején megjelent kötetből, s feltehetően a maga *Epigrammák s apróságok* c. gyűjteményéből a következő levél kíséretében.⁷ Péczely számára fontos Kölcsy véleménye, mert Debreczenben magányos farkasként vívja harcát maradi professzortársai ellenében, s egykori iskolatársa jó törekvéseinek hitében erősíthetné meg. Sajnos, máig sem ismertek Kölcsynek Péczely leveleire küldött válaszai, az első levéllel, illetve a *Lant* tendenciájával kapcsolatos véleményéről azonban tudunk, mert írógató pesti ügyvédbarátjának, Bártfay Lászlónak (1797–1858) beszámol első benyomásairól. Állásfoglalása azért is fontos, mert

⁵ A Debreczeni Reformatum Nemes Collégiumban november 1-én 1834. a Felsőbb Tudományokat halgató ifjak által fel állított Olvasó Társaság Jegyző Könyve mellyben minden a Társaságot illető dolgok annak felállításától fogva pontosan feljegyeztetnek. Kezdettem Nov. 1. 1836. Kiss Bálint a Társaság akkori könyv s Pénztárnoka. TREL.

⁶ *Lant, vagy a debreczeni r. Collegium növendékei által irt némely versek gyűjteménye.* Összeszedte és kiadta Péczely József, világ-történeti, görög és deák ékes-szólás rendes tanítója. Debreczenben nyomtatta Tóth Ferencz 1832.

⁷ Ráday Levéltár Szemere Tára – a továbbiakban SzT – XII. kötet 14. sz. levele.

Kölcsey Debrecen-ellenessége köztudott a kortársak körében, most azonban elismerően szól egykori diákvárosának új szellemiségéről: „Az ünnepi deáktól vevém által prof. Péczely ajándékából a debreceni versgyűjteményt. Elálmélkodtam a szertelen változáson ezen mostani Debrecen s a régi közt. Ez a kor szellemében élő ifjúság, s ez az ifjúságot így pártfogoló professzor! A történet, mivel Debrecenben történt, felette fontos.”⁸ –

I.

Tekintetes Úr,⁹

Régi Tisztelt Barátom Uram!

Bátorkodom az ide zárt apróságokkal kedveskedni; méltóztassék a' Tekint. Úr, részint mint az én régi barátságos tiszteletem', s' nagyrabetsülésem', részint mint ifjaink előretörekedések bizonyosságát kedvesen venni. Nagy betsü hajlandóságiban engemet tovább is megtartani, ki alázatos tisztelettel vagyok Debretzenben

Apr. 14 d. 832.

A' Tekintetes Úrnak alázatos szolgálja

Péczely József

Péczely tanárkodása Debrecenben (1815–1849) fontos szakasz a kollégiumi oktatás és nevelés területén. Ő gondolja az egész alsó „classist”, egybegyűjti a legtehetségesebb ifjakat, olvasótársaságot szervez számukra, antológiákat ad ki munkáikból. Szoros kapcsolatot alakít ki diákjaival, akik valósággal bálványozzák, mert lebilincselő az előadásmódja, hallatlan a lelkesedése, és magával ragadó az egész egyénisége.¹⁰ Kölcsey úgy értelmezi Péczelynek ezt a fajta törekvését, hogy a kollégiumi nevelés eruditus-aufklärista típusú műveltségisményével száll

⁸ KF levele Bártfay Lászlóhoz Csekéről 1832. május 3-án. KFÖM III. 174.

⁹ A levél címzettjét ismeretlennek tudja a Levéltár nyilvántartása, de a Kazinczy által közvetített diákkori barátság és Kölcsey Bárfaynak írott levele egyértelművé teszi, hogy Kölcseynek szóló levéllel van dolgunk.

¹⁰ Szabó József, S: *A debreceni ref. koll. tanárai*, Debrecen, 1925.

szembe Csokonai nevében, s az autonóm szépirodalmiságra hivatkozva szervezi maga körül az olvasótársaságot, adja ki a versgyűjteményeket, és szakít az iskolás klasszicizmussal, a diákköltészet eddigi stílusával és Csokonaival is, s helyette a vörösmartys romantika és az almanach irodalom utánzása kezdődik.¹¹ Ilyen körülmények között érdeklődve Debrecen tanítási módszere iránt, azt tapasztalja Kölcsey, hogy megszűnőben van a világias világnézetek és a szabadosabb életstílustól való eddigi merev elzárkózás, s a kikerülő tanítók megfelelő szellemi tájékozottság birtokában oktatják tanítványaikat. Ezek a törekvések szimpatikusak Kölcsey számára és lehetőséget biztosítanak arra, hogy a rokonsága körében felnövő gyermekek mellé a korszellemnek megfelelő tanítókat állíthasson. Különösen vonatkozik ez elhalt testvérének fiára, Kölcsey Kálmánra (1825–1849), akinek neveltetését teljesen a maga elképzelései szerint kívánja irányítani. A leendő tanítókra meglehetősen nagy feladat vár, mert Kölcseynek megvannak a neveléssel kapcsolatos elvei. Formájára a „magányos nevelést” pártfogolja, mert „Embert csak e formálhat; az iskolai intézetek nem lehetnek és nem fognak lehetni egyebek mint tudóst formálni igyekező intézetek”.¹² A megvalósítás útját a görög ifjak példájaként képzei el, akiket nem a testi szerelem, hanem a férfi társakhoz kapcsolt barátság jellemez. A nevelés tartalmát egy olyan „methódus” elsajátításában látja, amelynek segítségével könnyebben szerezhető meg a valódi tudomány, „s ha való tudományt nem szerezhetünk magunknak, jobb semmit sem tudnunk”. A tudományok közül a filozófiát és matematikát, illetve a „szép mesterségeket” és a „humanisztikumot” tartja a fontosabbaknak.¹³ Ezek megvalósítását és megvalósulását várja tehát az udvarába érkező nevelőktől, viszonzásképpen bizalmába fogadja őket, beavatja ügyes-bajos dolgaiba, és segíti végleges hivatástudatuk megerősödését.

Kölcsey csekei udvarházába viszi a nevelőket és ott taníttatja Kálmánt. Kiválasztásukat azonban nem akarja a véletlenre bízni, ezért Péczelyt kéri meg a közvetítésre. A következő levél¹⁴ egy ilyen kérés teljesítésének körülményeiről szól, amelynek eredményeként Simon Pál (1814–1897) kerül Csekére. Ő tiszaroffi születésű és Mezőtúron végzi iskoláit. Innen kerül Debrecenbe 1829-ben, s november 4-én aláírva a

¹¹ Julow Viktor: *Csokonai és Petőfi között (A debreceni késő-felvilágosodásról)*. Studia Litteraria XI. Debrecen, 1973. 99.

¹² KF levele Bártfay Lászlóhoz Csekéről 1832. május 3-án. KFÖM III. 174.

¹³ KF levele Szemere Györgyhez. I. m. 77.

¹⁴ SzT XIII/75.

törvényeket, non togatus, tehát joghallgató deák lesz. Az 1832/33-as tanévben találjuk meg utoljára nevét az anyakönyvekben, ebben az évben a 13., míg az előzőben a 21. a tanulók közötti rendsorban.

A levél másik témája az 1832/36-os országgyűlésre utal. 1833. február végén ugyanis megkezdődik a protestánsok vallási sérelmeinek tárgyalása. A rendek azt akarják, hogy a protestánsok sérelmeit a többi országos sérelemtől elkülönítve vitassák meg, a főrendi tábla azonban leszerelni igyekszik ezt a törekvést. Az alsótábla 1833. július 19-i utolsó üzenetében írásba foglalja, hogy nem egyezik bele a protestánsok sérelmeinek a többi országos sérelem sorába való beiktatásába. Az alsótábla álláspontját először Szatmár megye 1833. szeptemberi közgyűlése támogatja, és felszólítása nyomán több más megye is határozatot hoz arról, hogy amíg a vallási ügyeket nem orvosolják, nem hajlandók végrehajtani a törvény nélkül hozott rendeleteket, köztük is elsősorban a reverzális körüli huzavonát. Kölcseynek valóban jelentős szerepe van a határozat létrejöttében, mert szabadságát Csekén töltve, maga is irányítja a közhangulat alakulását.¹⁵

II.

Tekintetes Úr,

Különösen tisztelt Kedves Barátom Uram!

Simon Pál éppen kevés órával jelenté magát elébb nálam, mint becses levelét Kedves Barátom Uramnak hozzám hozák; s' én reggelre rendelém magamhoz ajánló levelem általvételére, azon esetre, ha személyes szerencsénk nem lesz Kedves Barátom Uramhoz; — mert ilyen formával is biztatott bennünket Tek. Décsey Úr.¹⁶ Én ezen ifjúhoz még nagyobb reménnyel vagyok mint a' másikhöz; s' hiszem nem csal meg reményem. Legalább eddig úgy szorgalmatos tanulása, mint különösen fedhetetlen erkölce, tisztességes magaviselete által itt mindnyájunk helybehagyását és szeretetét megnyerte: vajha a' Kedves

¹⁵ Vö. pl. a Kende Zsigmondhoz írott 1833. augusztus 31-i levelével. KFÖM III. 258.

¹⁶ Végül is nem megy el Kölcsey Debrecenbe, így kerül Simon ajánló levele mellé Péczely rövid kis tájékoztatása. A postásként említett Décsey László (1813–1866) Kölcsey bizalmas írnoka.

Barátom Uramét is megnyerhetné szorgalmatos és sikeres tanítása, okos bánásmódja által!

Szathmár lelkes végzését örömmel hallottuk, s' azt hallás nélkül is mindjárt tudtuk, kinek köszönheti főképen azt Édes sokat és soká türt Hazánk. A' többi vármegyének már véghetetlen könnyebb többet is tenni; bár csak követnék a' szép példát!

Nagy becsü barátságát továbbra is kikért, változhatatlan igaz tisztelettel vagyok Tisztelt Kedves Barátom Uramnak

Debreczen Oct. 16 d. 1833

alázatos szolgája, s' barátja
Péczy József

Péczy törekvéseit és a *Lant* megjelenését kezdettől fogva értetlenség veszi körül Debreczenben. Sokat panaszkodik emiatt Péczy, de azért az 1832-es után 33 és 34-ben is megjelenteti a kis köteteket. Ez utóbbival kapcsolatban így nyilatkozik egy levelében: „A *Lant* – minden, fájdalom éppen onnan, honnan legkevésbé várná az ember, gördített akadályok, s fondorkodások ellenére is, újra megjelent; nem lessz-e az utolsó, nem tudom.”¹⁷

A következő levélben¹⁸ az 1834-es egy példányát küldi Péczy Csekére és bizonyosan nem is kis szorongással, mert a kötet első oldalain a *Kölcseynek* szóló tisztelegés található. A sort a „Hass, alkoss, gyarapíts; s a Haza fényre derül” idézet nyitja meg, majd a Kiadó szavai következnek: „Szeretve tisztelt barátjának; a Haza nevedő reménye a lelkes ifjúság minden szépre, jóra, nagyra, szóval és tettekkel buzdítójának, mesterének, példájának; Kölcsei Ferencznek.” Végül szintén a Kiadó sorai olvashatók:

„Kölcsei Ferenczhez.
Néked, ha a Hon ügyében szóllasz,
mennyköveit Zeus,
És ha szerelmet zengsz, lantját maga
nyújtja Apollon.”

¹⁷ Péczy József levele Ismeretlenhez Debreczenből 1834. január 14-én. ItK, 1904/I. 64.

¹⁸ SzT XIV/2.

III.

Tekintetes Úr,¹⁹

Igen Tisztelt Barátom!

A' Lant, minden akadályok' ellenére is, újra megjelent; egy példánnyal ide mellékelve vagyon szerencsém kedveskedni; méltóztassék mint sokszoros és határtalan tiszteletem csekély bizonyosságát kegyesen fogadni, s' megbocsátani nékem Kiadónak, s' az Ifjú Íróknak, hogy Gyűjteményünknek Nagy Nevétől becsét kölcsönözni merészeltünk.

Nagy becsü barátságába zárt, alázatos tisztelettel maradok Debreczen Jan. 13 d. 834

alázatos szolgálja
barátja Péczeli József

A következő levél²⁰ is Kölcsey Kálmán nevelőivel kapcsolatos. Simon Pál 1833 és 1836 között „derék tanítója” Kálmánnak, a Kölcsey-háznak pedig „szeretett tagja”, akit „fájlalva” eresztenek el.²¹ Bizonyítványt is állít ki számára Kölcsey, amelyben tanúsítja, hogy „szorgalmatossága, hűsége, erkölcsi feddhetetlensége, és tudományos műveltsége által nemcsak megelégedésemet, de becsületemet és köszönetemet is megérdemlette”.²² A három év nevelősködés után *Magyaróvárra* megy Simon, s az ottani Gazdasági Intézet „praktikánsa” lesz. 1837-től többször felkeresi levelével Kölcseyt,²³ majd adatokat is küld az iskola oktató-nevelő munkájáról, hogy segítsen Kölcseynek *A magyar-óvári Gazdasági Intézet rövid ismertetése* címen, készülő munkájának megírásában.

Simon után ugyan nem a levélben jelzett Obernyik kerül a Kölcsey-házba, mégis itt kell őt bemutatnunk, mert végül is ő lesz Kálmán leg-

¹⁹ Ezt a levelet is ismeretlennek írottaként tartják nyilván a Levéltárban, de a szöveg utalásából egyértelműen kitűnik, hogy Kölcseynek szól.

²⁰ SzT XV/30.

²¹ KF levele Bártfay Lászlóhoz Csekéről 1836. október 20-án. KFÖM III. 375.

²² KF bizonyítványa Simon Pál részére Csekén 1836. október 20-án. KFÖM III. 377.

²³ Kölcsey 1837. július 11-én és szeptember 3-án keltezi Simon Pálhoz küldött válaszleveleit (KFÖM III. 396., 397.).

jelentősebb tanítója. Obernyik Károly (Kömlőd, 1815–1855, Pest) ekkorra már Tótfalun is nevelősködik egy ideig. Onnan 1834-ben visszatérve a debreceni Kollégiumba, tagja lesz az akkor újjáalakuló *Olvasó Társaságnak*. Obernyik egyébként Nánáson végzi iskoláit, s innen kerül be a Kollégium non togatus deákjai közé az 1831/32-es tanévben. Ő is 1831-ben írja alá a törvényeket, akár a Csekére kerülő Karsai, de nem minden évben vannak ugyanabban az osztályban, s amikor együtt tanulnak, akkor 10–13-mal előbbre kerül Obernyik a rendsorban. 1832/33-ban a 13., 33/34 és 34/35-ben a 11., míg 1835/36-ban a 10. osztálytársai között. Az 1836/37-es tanévben már nincs a beiratkozott tanulók névsorában.²⁴

Obernyik csekei nevelősködéséről annyit tudunk, amennyit összes műveinek előszavában Ferenczy József ír: „Kezemnél vannak nevelői működésére vonatkozó jegyzései, Kálmán számára készített egyes feladványok kidolgozásai, melyek mutatják, mily lelkiismeretes gonddal vezette tanítványa szellemi kiképzésének ügyeit.”²⁵ Bizonyosan elégedett a család is, hiszen mindvégig ő marad Kálmán mellett, sőt a vagyont is ő örökli a család kihalása után.

Kölcsey kezdetben magázódik Péczelyvel, ahogyan Péczely egyik osztálytársával, Kerekes Ferencsel is, mint egy fennmaradt levélváltásuk mutatja.²⁶ Ez akkor így természetes, még ha iskolatársakról van is szó. Később már elmarad Péczely leveleinek megszólításából a „tekintetes úr” kitétel és félretéve az udvariasságot vagy a hierarchiaérzetet, tegeződnek, amit éppen úgy betudhatunk a gyakoribbá váló levelezésüknek, mint a levelezés időtartama alatt történt feltehető személyes debreceni találkozásuknak.

IV.

Igen Tisztelt Kedves Barátom!

Nagy becsü leveledet csak tegnap, és így tanítványaink' eloszlása után, vettem. Hogy Simon megelégedésedre volt, 's ezért újabban bizodalmadra méltóztattál, azon különösen örvendek; igyekezni fogok hasonlóval, vagy, ha lehet, jobbal szolgálni: de ez már November előtt nehezen lehet, szerte-

²⁴ Gradus Studiosorum. TREL 271., 280., 308., 334., 366.

²⁵ Obernyik Károly szépirodalmi összes munkái I–IV. Bp. 1878. I. XIX.

²⁶ Vö.: KF levele Kerekes Ferenchez Nagykárolyból 1836. augusztus 27-én. KFÖM III. 369.

szélyel lévén tanítványaink. Megpróbálom mindenek előtt Obernyiket, ki visszajövele öltá is csak jóról ösmértette magát velünk. Mihelyt bizonyost tudok, veszed barátságos tudósításom'; addig is, nagy becsü barátságodat továbbra is kikért, öröklő tisztelettel vagyok

Debreczen Sept. 3 d. 836

alázatos szolgáló barátod

Péczeley Jósef²⁷

U.I. Midőn ezen levelemet már bepecsételtem, jelenti a' Senior,²⁸ kire az Obernyik' hova távozta utáni tudakozódást biztam, hogy Ő a' Csabai Úrfiakkal,²⁹ kiknek darab idő öltá Instructora, ment el exameneink' végződésével. E' szerént talán legegyszerűsebb mód lenne, bizonyost tudnod, ha a' szomszéd-ságban néki magad egy pár sort írni, 's ha akarmi okon nem ajánlkoznék, velem akkor újra —, mint szintén azon esetben is parancsolni méltóztatnál, ha vele magad egyenesen correspon-dealni³⁰ nem akarsz.

Péczeley 1832-től az Akadémia levelező tagja, s 1837-ben rendes tag-ságát készíti elő Teleki József elnök és Toldy Ferenc titkár. Péczeley ezt előbb visszautasítja, mert az előző évben sérelem éri éppen e miatt, s csak megfelelő felvilágosítás után mond igent. A következő levél³¹ erről, valamint a csekei nevelősködésben Obernyiket megelőző Karsai bemutatásáról szól. Karsai János komáromi születésű, és ott is végzi iskoláit. Innen 17 évesen kerül át Debreczenbe 1831-ben, s a törvények aláírása után non togatus deák lesz. Az 1835/36-os tanévre még beirat-kozik, a továbbiakban már nem szerepel a neve a tanulók között. Az 1832/33-as iskolai évben a 23. helyre sorolják tanulótársai között.³² A sorokból kiderül, hogy az 1836/37-es „iskolai évben” Karsai, 1837 novemberétől pedig Obernyik a csekei udvarház tanítója.

²⁷ Vö.: KF levele Wesselényi Miklóshoz Csekéről 1835. március 1-én. KFÖM III. 342.

²⁸ A teológiai stúdiumot is elvégzett diákok közül választott személy.

²⁹ A két Csabai fiú szintén Szatmár megyei, Kórógyon él.

³⁰ levelezni

³¹ SzT XV/94.

³² Gradus Studiosorum. TREL 269., 281., 306., 351.

V.

Kedves Barátom!

Becsés leveledből értem, hogy egy másikkal már régebben szerencsésítettél, de melyet én mind eddig nem vettem. Aggodalmad nem volt alaptalan; igenis én a' rendes tagságot, mint-hogy némi mellőztetést, sérelmet láték az Igazgatótanács' tavalyi velem bánásában, el nem váltam; de az Elnök Gróf' és Titoknok' kérése 's részint felvilágosítása azt tevő, hogy utóbb még is engedtem, miért az elsőtől egy szép köszönő levéllel jutalmaztatám közelebb.

Kedves kis öcsédben örülök, hogy alkalmam nyílt forró tisztelem' bizonyíthatni irántad.³³ Igen örömet szolgálatjára leszek minden tőlem kitelhetőknben. Ez úttal reménylem a' másik kis öcséd mellé választott tanítóval³⁴ is szerencsésebbek leszünk, mint a' tavaly csak szorultságból küldött Karsaival. Bátor vagyok az oly jó igyekezetű, mint szelíd erkölcsű ifjút kegyességedbe ajánlani; ő reád fog figyelmezn mindenekben, csak parancsolj neki.

Nagy becsű barátságodba rekesztett, örökös tisztelettel maradtam

Debr. Nov. 15 d. 1837.

hiv barátod Péczely József

Csekén az 1830-as években három Kölcsey-testvér és unokatestvérként Kölcsey Ferenc él. Közülük Kölcsey Gábor (1794–1872) Gusztáv, Kölcsey János (1791–?) Ignác és Kölcsey Mihály (1788–1866) Antonius nevű fia a debreceni kollégium tanulója. Az ő neveltetésüket is Kölcsey Ferenc gondolzza, és Péczely révén kap megbízható értesüléseket előmenetelükről. A következő levélben³⁵ róluk ír Péczely, s amilyen gondossággal részletezi előrehaladásukat, legalább olyan tisztelet övezi őt Csekén. Kölcsey Gábor leánya, *Antónia* (1821–?) pl. így

³³ A következő levélhez adott magyarázatból kiderül, hogy a Kölcsey-rokonság egyik tagjáról van szó.

³⁴ Kölcsey Kálmánról és a most oda induló Obernyikről van szó.

³⁵ SZT XVI/24.

ír róla Naplójában: „Szülőim a híres nagy Péczelinél látogatást tettek; én is igen szerettem volna őt látni.”³⁶

Levelének másik témája az 1837-ben megjelent *A magyarok története Ásiából kijöve telektől fogva a mai időkig* című könyvével kapcsolatos. Péczely történet szemlélete teljes mértékben azonos a reformkor haladó, hazafias felfogásával, így joggal számíthat Kölcsey támogatására és megértésére, ilyenre pedig éppen a debreceniekkel szemben egyre nagyobb szüksége van.

VI.

Tisztelt Kedves Barátom!

Náczit eresztjük haza, vele tanítóját, mint Csekei legatust,³⁷ ki, érezve hogy ez ötlet gradusánál fogva még soká nem illethető beneficiumot csak érettetek nyéré el, nem kételkedem, hogy ebben is újabb ösztönt találánd hívatala' híven folytatására. Nácziról örömmel írom, hogy magát igen jól viseli; szorgalom pótolja nála az eddigi készület' hiányát. Atyjának — kit barátságosan tisztellek — most sok bajaim közt nem írhatok, de, ha személyes szerencsém lesz, lesz hozzá, 's csak magához, egy bizodalmas szavam a' tanítót illetőleg. Másik kedves Unoka öcséről is, Sipos Antalról³⁸ örömmel jelenthetem, hogy, ha előmenetele kevésbé szembetűnő is, de magaviselete dicséretes; van gondom reá, 's serkenteni, mint eddig, ezután is fogom.

Használom e' rég várván várt alkalmat, 's megküldöm Magyar Historiám' közelebb megjelent két első darabját; ked-

³⁶ Kölcsey Antónia Naplója. Bevezetéssel kiadta Kozocsa Sándor. Bp. 1938. 1838. november 10.

³⁷ Felsőéves diák, akit egy-egy ünnepre a református egyház istentiszteletek megtartására küld ki az iskola körzetéhez tartozó falvakba. A kibocsátás a tanulmányi eredmény alapján kialakított sorrend (gradus) szerint történik, s a falvakban sokszor gazdag adományt (beneficiumot) gyűjtenek össze számára. Péczely megjegyzéséből ítélve Cseke is a módosabb helyek közé tartozhat.

³⁸ Sipos Antal 1837 novemberében írja alá az iskolai törvényeket mint non togatus deák. Ekkor 18 éves és Szatmáron fejezte be középiskolai tanulmányait.

ves lesz, bízom, előtted, mert tiszteletem', nagyrabecsülésém' záloga. Élj szerencsésen, 's — a'mennyire in hac publicarum rerum calamitate licet³⁹ — megelégedetten; s tartsd meg tovább is igen becses barátságodban

Debr. Mart. 30 d. 838.

tisztelő barátodat

Péczy József

Az utolsó levél⁴⁰ személyes kérést tartalmaz, azt kéri Péczy Kölcseytől, hogy vegye maga mellé az Eperjesen jogot elvégző fiát írnoknak. Nem véletlenül teszi ezt Péczy, ui. ekkorra már híre van Kölcsey patvariájának. Itt gyűjti egybe azokat az ifjakat, akik jogot végeztek, de még hátra van a gyakornoki idejük és azokat is, akiket az átlagosnál jobban érdekel a megyei vagy akár az országos közélet. Kölcsey meggyőződéssel vallja, hogy erre a jegyzői hivatal az egyik legalkalmasabb hely, s lévén ő Szatmár megye főjegyzője, igyekszik minél több hozzá forduló ifjúnak lehetőséget biztosítani. Péczy kérését azonban már aligha teljesítheti, hiszen alig több, mint két hónap múlva váratlanul meghal, s ezzel szétszéled a csekei patvaria is, és megszűnik tartalmas barátságuk további alakulása is.

VII.

Tisztelt Kedves Barátom!

Fiam ezen hónapban végzi a' törvényt Eperjesen; óhajtanám a' még nem egészen 19 éves, (:mint talán hozzátok is elhatott Eperjesről híre:) tüzes, eleven, de ekkorig nem rossz gyermeket, most mindenek felett, mikor az iskolából az életbe kilép, biztos kezekre bízni; 's hová bizhatnám minden tekintetben inkább, mint kezeid közzé? Bocsáss meg azért, ha a' több, gyermekeik' jövődjéről aggódó szülék közt, kik Téged hasonló kéréseikkel ostromolnak, én is hozzád fordulok az enyémmel, semmit bizonyosabban nem reményelve barátságodtól, mint hogy telyesíted, ha alkalmatlanságod nélkül megtörténhetik; 's ha e' nélkül nem lehetne, nyíltan megírod, 's megkímélsz azon akartalan hibába eséstől, hogy midőn ilyes indi-

³⁹ . . . amennyire ilyen körülmények között lehet . . .

⁴⁰ SzT XVI/39.

viduumokkal talán kelletén túl is ellátva vagy, még én is terheljelek a' fiammal. Kérésem az, hogy, ha Nálad irnoki hely ürül, had lehessen fiamé a' szerencse azt betölteni; 's minden esetre méltóztatnál engem egy pár sorban értesíteni: reménylhetjük-e ezt? 's mikor? hogy ahoz képest intézhessem fiam' dolgait. Későbbben Borsod' lelkes Első Alispányához⁴¹ szándékozom – hogy minél többet lásson, tapasztaljon – küldeni, 's ezt minél előbb tenni azon esetben, ha – kihez leginkább óhajtanám – Hozzád szerencsénk nem lehetne. Járatlan lévén magam a' pályán, melyre fiam lépendő; ha tanácsolni méltóztat: igen leköteleztetted, 's adandó tanácsodnak hiv követője leszek.

Nagy becsü barátságodba rekesztett, változhatatlanul maradtam

Debr. Jun. 11 d. 838

tisztelő barátod

Péczely József

CSORBA SÁNDOR

KARINTHY FRIGYES ÉS A SZÍNHÁZI ÉLET

A 20. század első felének jellegzetes színfoltja volt a Színházi Élet című hetilap, melynek Karinty Frigyes rendszeresen dolgozott.

Incze Sándor lapja 1910-től 1939-ig jelent meg a Színházi Élet rt. kiadásában. Az általam vizsgált időszakban, a harmincas években már igen komoly munkatársi gárdával dolgozott. Füzeteiben megtaláljuk Krúdy Gyula, Móricz Zsigmond, Kellér Dezső, Nagy Endre, Szép Ernő írásait az akkor divatos Emőd Tamás, Erdős Renée, Földi Mihály, Harsányi Zsolt mellett. Fordításai között Tristan Bernard-tól Kiplingig a világirodalom képviselői kapnak helyet. Riportjaiban megszólal a kor film, színház, zenei és irodalmi életének minden híressége. Állandó rovataiban beszámol a hét színházi bemutatóról, film-eseményeiről, hazai és külföldi forgatásokról, a külföldi színházi életről. *Intim Pista*

⁴¹ Palóczy László (1783–1861) Borsod megyei földbirtokos, a megye akkori alispánja, aki a reformországgyűlések liberális ellenzékének baloldali tagjai közé tartozik.

népszerű főszerkesztői rovata a művészvilág pletykáit, a *Zserbó-bó-ban* című pedig a társasági élet híreit közli. Rendszeresen bemutat képző- és iparművészeti alkotásokat, építészeti újdonságokat. Rádió, levelezés, körkérdések, 3–5 oldal rajzos, szöveges humor, folytatásos regény, divat, háztartás, sport, autósport, színdarab-melléklet, rejtvények, szerkesztői üzenetek követik egymást, hirdetésekkel sűrűn teletűzdelve. Néha egy-egy cikkről nehéz is eldönteni, csupán beszámolónak készült vagy reklámnak. A divat- és sportrovatban a hirdetések millimétersora (1930-ban) annyiba került, mint a lap egy száma – 1 pengőbe. A többi rovatokban már 80 fillérért lehetett hirdetni. Egy-egy számban összesen kb. 20–25 oldalnyi a hirdetés, a 120–180 oldalas lapnak tehát kb. 1/6-a. Főbizományosok útján 7 környező országban, valamint Angliában és az USA-ban terjesztették. A hazai és a külföldön élő magyar úri közönség minden tagja talált kedvének, érdeklődésének megfelelő írást benne. Sikerének egyik titka nyilván éppen abban állt, hogy nem képviselt semmiféle szélsőséges stílust. Általában a polgári középosztály ízlését és érdeklődését tükrözte. Nyilván ennek is következménye, hogy ez a kultúrtörténeti szempontból is hasznos forrás ma kiesik a kutatási területek közül. Igaz, nem könnyű hozzáférni. Budapesten jelenleg egyedül az Országos Széchényi Könyvtárnak van viszonylag teljes, a lehetőségek szerint kiegészített gyűjteménye, összes többi könyvtárunk erősen hiányos anyaggal rendelkezik. A folyóirat csak az OSzK Színháztörténeti Tárában érhető el eredetiben.

A Színházi Élet tekintélyes mennyiségű szépirodalmi alkotást és rengeteg fontos hírt, adatot közöl. Készülő művek terveit, pályatársak véleményét stb. Gyakran csonkán maradt vagy elveszett munkákról csak ennyi értesülésünk van. Bepillantást nyújt az írók életmódjába, hétköznapijaik, alkotási szokásaik közé.

Egy Karinthy-kutató számára valóságos kincsesbánya a lap. 430 fűzetét néztem végig 1930-tól 1938-ig. Karinthy neve kb. 350-szer szerepelt, tehát a 80%-ban. Ebből 159, tehát majdnem a fele saját írása, a többi vicc, hozzászólás vagy róla közölt hír. Pontos megoszlásuk a következő: önálló, eddig kötetben nem közölt írás 114 db, kötetekben már megjelent 37 db szövegvariáns 3 db, szövegközlés 2 fordított és 3 eredeti színpadi jelenetből. Apró írások, körkérdésekhez való hozzászólások stb.: 53 db, róla vagy Ciniről szóló vicc 50 db, róla szóló egyéb írás, rajz vagy fénykép 65 darab. Ezeken kívül néhány hirdetés megjelent vagy még kapható könyveiről, jóslat ujjlenyomata alapján és hasonló, jelentéktelen apróság, összesen 26 db. Az ismeretlen Karinthy-írások mennyi-

sége tehát minden várakozást felülmúlt. Igaz, Karinthy Frigyes nem tartozik az alaposan ismert írók közé. Néhány száz műve közkezen forog, idézzük, gondolkodunk vagy nevetünk rajtuk. De szinte mindig csak ugyanaz a pár száz. Pedig már 1931 novemberében, *Pillanatfelvétel* című írásában említi,¹ hogy addig kb. 5000 írása jelent meg, s ezután még majdnem 7 évet dolgozott! Hallatlanul sokat írt, ötleteit bőkezűen szórta. Olyan lapoknak is írt, melyekről a kötetek anyagának válogatásakor talán meg is feledkezett. Közismerten rendszertelen életet élt, munkáiról nyilvántartást nem vezetett. Ötleteit noteszban gyűjtötte, leírt gondolatait azonban többnyire senki sem tartotta számon. Egyedül az a néhány esztendő volt viszonylag rendezett, mikor titkára Grätzer József volt, a Színházi Élet rejtvényrovatának későbbi vezetője. Ő szinte önzetlenül, pusztán Karinthy iránti lelkesedésből gyűjtötte össze és gépelte ki az addig szanaszerte megjelent írásokat. Egy időre rendet is teremtett Karinthy zavaros kiadói és anyagi helyzetében. Utódja, Dénes Miklós azonban sajnos nem volt ennyire energikus. Az ő idejében már nincs ekkora áttekintési lehetőség. Karinthy szerződést köt és szerződést szeg, többször adja el ugyanazt a művet, vergődik. A pénzszerző gyakran képtelen helyzetek elé állítja. Ha végképp nincs ereje percek alatt új kroit írni, az utolsó években gyakran veszi elő régebbi cikkeit. Ilyenkor általában átír néhány mondatot, kicserél pár nevet, s új cím alatt, új műként adja el. Később néha a szövegen már nem is változtat, csak a cím helyére kerül valami új szó. Napi kényszerű kenyérkereset volt számára a cikkírás, a humor –, lehetséges tehát, hogy a Színházi Életben publikált írások más lap hasábjain is megtalálhatók még – bár alább ellenérveinket is elmondjuk. Elképzelhetetlenül nagy műveltségét, kíváncsiságát, ragyogó ötleteit nem krokik, novellák apró villanásaiban, hanem nagy regények, világmegváltó, átfogó művek sorában szerette volna gyümölcsöztetni. Világmegváltás – a szó szoros értelmében ez volt a vágya. A modern, egyre zavarosabbnak tűnő, egyre idegenebb világ új rendszerezése egy új felvilágosodásban, az új Nagy Enciklopédia segítségével. Enciklopédiájának csak kevés címszava készült el, de belőlük jobban megismerjük Karinthyt, az értelmes emberi életért rajongó bölcs filozófust. De ezek a gondolatok megtalálhatók humoros, fanyar-ironikus írásaiban is. Hiszen ezekben a mozaikdarabkában ugyanaz a Karinthy néz ránk, akit a hatalmas freskóban látnánk, csak össze kell rakni a darabkákat.

Ennek megkönnyítésére készül születése 100. évfordulójára, 1987-re a teljes Karinthy-bibliográfia. A feladat kétszeresen nehéz. Karinthy és

¹ Idézi Levendel Júlia: *Így élt Karinthy Frigyes*. Bp. 1979. 152.

az utókor egyaránt nehezíti. Karinthy azzal, hogy kideríthetetlenül sok lapnak, rengeteget írt. Minden írását végig kell olvasni ahhoz, hogy újnak vagy ismertnek minősíthessük, hiszen számtalanszor azonos szöveg fölött különféle címek, máskor egy-két betű eltéréssel azonos címek alatt egészen különböző írások találhatók. Köteteiből sok száz olyan írást kihagyott, melyeknek nagy része jobb vagy legalább olyan jó, mint a gyűjteményben megjelentek. Feltehetően nem szándékosan mellőzte őket.

A Színházi Életben találtak kimaradására két valószínű elképzelésem van magyarázatul. Az egyik, hogy ebben a nyolc évben nem jelent meg olyan válogatása, mely ezeket a ragyogó, de erősen alkalomhoz kötött írásokat gyűjtötte volna össze. A Színházi Életnek adott írások elég nagy hányada ugyanis aktuális színházi témájú. Karinthy emlékezhetett, hogy ezek egy későbbi kötet számára nem fontosak, hiszen időszerűségük elmúlt. Végig nyilván sosem nézte őket, nem láthatta, hogy a pillanatnyi apropó után általános érvényű, sokszor még ma is aktuális megállapításokat írt le. De novellás kötetbe nem illettek, a *100 új humoreszken* (1934) kívül pedig csak regényei, verseskötetei jelentek meg. Egyedül az 1938-ban kiadott *Amiről a vászon mesél* c. paródiagyűjtemény témája és műfaja felel meg az itt közölt írások egy részének. És valóban, a kötet 30%-a a Színházi Életben a vizsgált nyolc év alatt látott napvilágot.

A másik ok feledékenysége lehet. Bőkezűsége, ahogy az ötleteket ontotta. Leírt valamit, beküldte, kifizették, ezzel számára vége volt. Nem tartotta számon, mikor, hol, mije jelent meg. Úgy vélte, értékesebb írásait Az Est-lapokból kell visszakeresnie, s a Színházi Életet, mint afféle könnyű kiruccanást, gyorsan elfelejtette. A lap lenézett volta miatt a kutatók se sokat foglalkoztak vele. Néhány itt közölt cikk szerepel ugyan egy-egy későbbi gyűjteményes kiadásban, de ezek a sorozatok is főként a régebbi kötetek anyagát ismételték meg. Szalay Károly egyetlen publicisztikai kötetén kívül² eddig nem jelent meg olyan Karinthy-kiadás, mely számottevően bővítette volna Karinthyról kialakult képünket.

A bibliográfiához szükséges kutatások egyik első állomása volt a Színházi Élet, mely így váratlanul nagy szerepet kapott. Karinthy ugyanis, mint az előbbieken említett számadatok bizonyítják, majdnem olyan arányban írt itt, mint egyik legfőbb kiadójának, az Athenaeumnak naponta megjelenő három lapjában, a Pesti Naplóban, Az Est-ben és a Magyarországon együttvéve. Az Est-lapokban a tárca-rovat indulása, 1923 májusa után viszonylag rendszeresen havi 8–10

² Karinthy Frigyes: *Hátrálva a világ körül*. [Szalay Károly] Bp. 1964.

cikke jön. Tehát laponként kéthetente egy vagy két darab. Ha a Színházi Élet-beli előfordulási arányát nézzük, kéthetente ott is biztosan találkozunk írásával, bár neve ennél jóval többször fordul elő. A róla vagy Ciniről szóló viccek feltehetően egyenesen tőle származnak, nem környezete jegyezte fel őket. Körkérdésekre adott válaszai legalább olyan jellemzőek gondolkodására, mint a kor érdeklődésére. Korabeli tekintélyét, véleményének tisztelétét tanúsítják a tehetségkutató pályázatok, melyeknek értékelésére szinte kivétel nélkül mindig felkérték őt is.

Karinthy elismert, népszerű munkatársa volt a Színházi Életnek. A szerkesztőségi tudósítások rendszeresen megemlítik, hogy Karinthy is bejött, éppen most mesélt el valami tréfát, honoráriumot vett fel vagy menni készül, ötleteket ad vagy vitázik a szerkesztőség tagjaival – köztük tartozik. És természetesen a szerkesztőség is épített az író közismert, büszkén viselt népszerűségére. Karinthyt a közönség oly széles köre ismerte, tisztelte és szerette, hogy szinte önmagában a Karinthy név biztosíték volt a sikerre. Ezért szerepel a fényképe is olyan gyakran a Színházi Élet reklámcélú cikkeiben. Jellegzetes vonásait Kecskeméten vagy Kassán éppúgy megismerik, mint Londonban vagy Pesten. Írásai fölött karikatúrája (többnyire Szigethy Istvántól) olyan rendszeres, mint az állandó jelző az eposzban. Karinthy népszerűségét kiválóan növeli a Színházi Élet. Hiszen, mint a közvéleménykutatás-szerű pályázatok, versenyek mutatják, a Színházi Életet a vidéki cselédnőktől a pesti úri hölgyekig, a gépírókisasszonyoktól a birtokain visszahúzódva élő arisztokratákig mindenki olvasta, sőt szerette is. Aki tehát ott szerepelt, akár író, akár színésznő, fényképész vagy vendéglőtulajdonos volt, közismert lett. Sőt, divatos! Karinthy és a Színházi Élet tehát kölcsönösen jól jártak egymással. A Színházi Élet rt. azonban pénzből, még hozzá elég sok pénzből tartotta fenn a lapot, hiszen Incze Sándor önálló kiadó volt, nem tartozott a nagy konszernekhez. Életkérdés volt számára az előfizetők megtartása, toborzása. Ezt pedig csak új, eredeti, izgalmas és szenzációs cikkekkal biztosíthatta. Nem volt jó üzlet számára a másodközlés. Még akkor sem, ha azt éppen Karinthy hozta be. Ezért, mint azt Karinthy halála után *Intim Pista* teljes egészében neki szentelt rovatából³ megtudjuk, remek módszert találtak ki: „A Színházi Életnél háromféle honoráriumot kapott. 1. A legszerényebbet, ha készen behozta a cikket. 2. Közepet, ha ő adta a témát. 3. Magasat, ha a helyszínen kapta a témát.” Karinthy természetesen igyekezett a legmagasabb összeget megszerezni, így többnyire a hét új darabjáról, filmjéről vagy pletykájáról írt. Vagy a húsvét-

³ Színházi Élet. 1938/37. 21–24.

ról, pünkösdről, karácsonyról, újévről, a legújabb sztárról, a legfrissebb szenzációról, divatról, idegenforgalomról. De a témák általában csak alapul szolgálnak, hogy utána fantáziáját szabadon eresztthesse. Marlene Dietrich nadrágot húz – erről egész sor színésznőnek való férfiruhaötlet jut eszébe, kinek-kinek egyénisége szerint. A Színházi Élet pályázatot ír ki *Ha egy napig milliárdos lehetnék* címmel. Karinthy a pályázatok beérkezése után először krokiban fejt ki saját elképzeléseit, melyeknek lényege, hogy ugyanazt csinálná, amit eddig, de nem kényszerből. A téma azonban tovább is foglalkoztatja, mert filmet ír a pályázatról, mely a győztes nyereményként megvalósított egy napját és annak következményeit meséli el. Riportszerű beszámolókat készít népszerű vagy érdekes egyéniségekkel való találkozásairól. Sugár Károly színművész halálakor a művészet és tudomány rokonságáról, az alkotó ember teljességéről elmélkedik. Közismert sokoldalúsága magyarázza, milyen lelkes kíváncsisággal kezd a Kistext nyilván reklámcélból szükséges bemutatásához, vagy a japán sportoló-fiatalokkal készülő riportjához. Szokása szerint filozófiai gondolatait veti papírra a régi autók versenyéről szóló beszámolóban, egyéni bájú „felvágással” nevelteti ki magát, hogy a fiatal sakkbajnokot bemutassa. Módszere általában ez: a téma kapcsán bölcs gondolatokat és szellemes tréfákat hord egybe, kifaragva azt, amivel nem ért egyet, és töprengésre késztetve azokat, akik nem restek maguk is gondolkodni a világ dolgain.

Az itt közölt bibliográfiában azok az írások szerepelnek, melyeket eddig kötetbe nem gyűjtöttek és önálló írások lévén érdeklődésre tarthatnak igényt.⁴ A mellékletbe pedig ezek közül azokat a cikkeket válogattam ki az 1933–38-ban jelentetkezőkből, melyek legjellemzőbbek a Színházi Életben kifejtett tevékenységére. Tudomásom szerint ezeket akkori megjelenésük óta most olvashatják először.

⁴1981-ben megjelent Ungvári Tamás szerkesztésében a Karinthy Frigyes összegyűjtött művei sorozat *Idomított világ* c. kötete, ez tartalmaz néhányat az itt felsorolt 1930–32 között megjelent írások közül.

KARINTHY FRIGYES KÖTETEKBEN
MEG NEM JELENT ÍRÁSAI A SZÍNHÁZI ÉLETBEN
1930–1938

1930.

- Az ötödik kerék Modern Andersen mese 4. sz. 66–67.
 No de kérem, tanár úr! avagy Osztályozom a bizonyítványokat
 (Tanárvizsga az irodalomtörténet színe előtt) 8. sz. 38–41.
 Rögtönzés Pirandello: Ma este, rögtön c. darabja kapcsán 10. sz. 2–3.
 Rehabilitált asszonyok 12. sz. 32–33.
 Felfedeztem a legnagyobb magyar
 költőt 14. sz. 10–12. és 53.
 A bukott szerző 20. sz. 52–53.
 Megborotvált a dán királyfi 22. sz. 12–13.
 A Balaton felfedezése 27. sz. 10–11.
 Kártyajáték, amin csak nyerni lehet 30. sz. 6–7.
 Impresszionista fényképészet 36. sz. 20–21.
 Gáz és ellengáz Békés javaslatok 38. sz. 33–35.
 J'accuse . . . Dreyfus bűnös! 45. sz. 11–13.
 Diszkrét levelek 49. sz. 10–11.
 Igazolásom Capilláriáról 52. sz. 33–36.

1931.

- Az átalakított Színház 3. sz. 10–11.
 Névújítás 6. sz. 20–21.
 Gyilkos betű 8. sz. 27–29.
 Miss Nekemtetszik 11. sz. 6–7.
 És mégis ómen a nómen! 13. sz. 20–21.
 Budapesti Pavillon 18. sz. 12–13.
 Ha egy napig milliárdos lehetnék 20. sz. 34–35.
 Ugyan kérem, színházi válság . . . 22. sz. 46–47.
 Nyaralási tanácsadó 23. sz. 12–13.
 Dzsipszi 30. sz. 12–13.
 Ökörsütés 35. sz. 24–25.

Darabcímek a kor tükrében	37. sz. 20–21.
Korlátolt lapterjedelem	40. sz. 16.
Teátrum a „Fehér Ló” fogadóban	49. sz. 28–29.
Az utolsó nap utolsó lapja	52. sz. 26–28.

1932.

Rémes álom 1932-ről.	1. sz. 12–13.
Megfejtése a jövő számban . . .	5. sz. 20–21.
Bűvészinás	7. sz. 14–15.
Elírások	16. sz. 26–27.
Egytől százig	20. sz. 22–23.
„Jó dumája van”	26. sz. 56–57.
Mi minden lehettem volna?	30. sz. 12–13.
Visszaadtam Toutain-nek a kölcsönt	31. sz. 34–35.
Kivágom magam	34. sz. 22–23.
Szentistvánnapi Városmutogató	35. sz. 12–13.
Az én tanrendem	38. sz. 22–23.
Koktél	41. sz. 8–9.
Itt a Cu-cu!	43. sz. 26–27.
Az Élet Albérlője	52. sz. 94–96.

1933.

Így rádióztok ti	9. sz. 26–27.
Marlene Dietrich azt izente . . .	12. sz. 16–17.
Így írtok ti Krumpli (Kutyaregény)	14. sz. 16–17.
Halló, halló, itt Rádió Színházi Élet . . .	24. sz. 48–49.
Noé Zeppelinje	30. sz. 28–29.
Karinthy Frigyes irodalmi levele	
Chasterton 25 éves írói jubileumára	32. sz. 24–25.
Rákászok	33. sz. 56–57.
Esti Kornél, a költő – Kosztolányi Dezső,	
az ember	38. sz. 34–36.
Régészek Budapesten	41. sz. 42–43.

Új társasjátékok	46. sz. 28–29.
Happy és Unhappy	48. sz. 14–15.
Egy csapásra két legyet	50. sz. 22–23.

1934.

Forradalmi szakácskönyvem	1. sz. 36–37.
Húsvéti ajándék	15. sz. 27.
Parnasszus a Beketówban	26. sz. 33–35.
Konferansziék világkonferenciája	28. sz. 40–41.
Cirkusz a Vígszínházban	30. sz. 33–36.
A nevetséges nevetés	33. sz. 34–35.
Művészeti Tanács (És ami kimaradt belőle)	40. sz. 30–31.
Ki akarok bújni a sodromból!	43. sz. 33–35.
Rádióbarátok Egyesülete	46. sz. 48–49.
Felsőlégszavaros repülőgépet veszek	47. sz. 16–17.
Őszintén . . .	51. sz. 72–73.
A jubiláló „Bűvös szék”	52. sz. 136–139.
Fantázia és vidéke	karácsonyi különszám 97–104.

1935.

A mi időnk következik most!	10. sz. 58–59.
Két szobrász és egy színész	19. sz. 10–12.
A költő és a szárnyak	22. sz. 40–42.
Jeles szóbeli érettségi	
2150-ben a magyar irodalomból	24. sz. 20–21.
Kitalálni és feltalálni	31. sz. 42–43.
Ha már szabadtéren . . .	32. sz. 28–29.
Molnár Ferenc tisztáiban	
képviseli a francia szellemet,	
mint a párizsi írók . . .	33. sz. 18–19.
Jarosi anza ikagadeszka	35. sz. 8–9.

Életem statisztikája	43. sz. 115–116.
Karinthy Frigyes világ-színjátéka	43. sz. 161–166.
Kistext a farkas jegyében	43. sz. 234–235.
Éretlenségi — A főigazgató vizsgája	50. sz. 24–25.
Tanár úr kérem (Számonkérem az iskolapénzt öt színészkisasszonytól)	52. sz. 77–79.

1936.

Kalendárium-recept 1936-ra	1. sz. 18–19.
Jani	5. sz. 47.
A felszabadult szavak	10. sz. 70–71.
Ögnirek körö	12. sz. 40–41.
Születésnap	27. sz. 10–11.
A szerelmes levél	30. sz. 6–7.
A jellemszínész és a mikroszkóp	33. sz. 38–39.
Szellemi olimpiász	36. sz. 6–7.
Sakkoztam a bajnokcsapat bajnokával	38. sz. 6–8.
Pesti kalauz idegenek részére	40. sz. 34–35.
Az orvosné dilemmája	46. sz. 6–8.
Egy úr frakkban és vörös szakállban	48. sz. 18–20.
Száz szerep keres egy szerzőt	52. sz. 33–38.
Így szívtok ti	52. sz. 202.

1937.

A költő	4. sz. 38–39.
Publicity (Nyilvánosság és inkognito)	9. sz. 66–67.
Karinthy Frigyes revüje	16. sz. 21–23.
Pünkösdi királyság	21. sz. 54–55.
Murilló angyala a kávéházi asztalnál	42. sz. 17.
Így irtok ti Sámson	43. sz. 18–19.

1938.

Karinthy Frigyes revüje	4. sz. 16–18.
Illusztrált közmondások	7. sz. 33–35.
Így írtok ti	
Volt-e Cecil a Török utcában	
vagy A halhatatlan Kék Róka	9. sz. 22–23.
Új Robinson	17. sz. 21–25.
„Lubitsch Touch”	19. sz. 51.
Karinthy Frigyes revüje	20. sz. 38–40.
Történelmi életrajzok	26. sz. 6–7.
Az elfoglalt üzletember szerelmeslevele	35. sz. 38–39.
Karinthy Frigyes revüje	37. sz. 25–27.
Karinthy-antológia	38. sz. 53–56.

HALLÓ, HALLÓ, ITT RÁDIÓ SZÍNHÁZI ÉLET
HALLÓ, HALLÓ! FIGYELEM! ÚJ MŰFAJ SZÜLETETT!
KARINTHY FRIGYES HELYSZÍNI KÖZVETÍTÉSE A NEMZETI
SZÍNHÁZBÓL

(T á j é k o z t a t ó.) Gyengébbek kedvéért, akik fentiekből első pillanatra nem veszik észre, miről van szó, néhány magyarázó utalás talán nem lesz fölösleges.

Hát éppen erről van szó.

Hogy mi fölösleges és mi nem.

A korszellem világosan válaszolt erre a kérdésre. A korszellem mindenben a cselekvés, történés, a tett jelszavát tűzte ki érdeklődése középpontjába és minden vonalon igyekszik leépíteni a cselekvés a történés körül évezredek alatt melléktermék gyanánt felgyűlt szavak, beszédek, gondolatok, reflexiók fölöslegét. Tessék elolvasni a modern regényt. Tessék megnézni a modern filmet, tessék átlapozni a világlapokat. Mindenütt egyre több a mozdulatot ábrázoló kép, egyre kevesebb a szöveg. Ami szöveg megmaradt, az is inkább csak képmagyarázat, felirat, közvetítés. Röviden és tömören elmondani, mi történt:

többre nem vagyunk kíváncsiak. Kezdő drámaírók egyre gyakrabban hallják színházigazgatóktól is: fiacskám, nagyon sokat beszélnek ebben a maga darabjában. Kevés a történet, a „cselekmény”, ahogy néhai Keszler bácsi mondotta.

Ezt a követelményt akarjuk most gyökeresen megvalósítani azzal az új műfajjal, amivel a jövőben pótolni óhajtjuk az elévült „színházi kritikát”.

Eddig kétféle módon vettük tudomásul, mi történik egy darabban. Vagy megnéztük a darabot („megnéztük” és nem „meghallgattuk”, ahogy mondani kellene) vagy elolvastuk a kritikát, amitől vagy elment a kedvünk megnézni, vagy úgy éreztük, eleget tudunk felőle.

A harmadikat a rádió útján közvetített tényleges „meghallgatást” azért nem számítottuk ide, mert nagyon kevés ember akad, aki egy prózai darabot végighallgat a rádión.

Hát ezen akarunk segíteni, illetve azt a két dolgot óhajtjuk tervszerűen egyesíteni.

Hogy a cselekmény terjesztésére milyen nagyszerű és népszerű eszköz a rádió, azt a különféle események úgynevezett helyszíni közvetítésének nagy sikere mutatja. A futballmeccseket, azonkívül, hogy ötvenezer ember nézi végig, további sokszázezer figyeli a rádión keresztül...

Miért ne lehetne ugyanezt megcsinálni a színházi előadásnak nevezett látványosságokkal kapcsolatban is, mikor, ahogy bebizonyítottuk, ezeknél is az esemény érdekeli bennünket és nem a duma?

Miért kell ezeket közvetlenül kapcsolni a rádióba?

Nem volna sokkal izgatóbb, hatásosabb, népszerűbb, ha egy szpíker szemén keresztül hallaná a nagyközönség (kicsi úgy sincs) azt, ami tulajdonképpen érdekli, a mesét, a valóságot, a cselekményt, hogy mi történik a színpadon?

Mint egy igazi korszerű értelemben vett kultúreseményt: egy futballmérkőzést.

Mit magyarázzak?

Ilyenformán gondolom:

Halló, halló, itt Színházi Élet külön leadója a háromezerkétszázötös hullámhosszon!

Pontos idő nyolc óra tíz perc!

Következik Shakespeare „Othelló a velencei mór” című darabjának helyszíni közvetítése a Nemzeti Színházból.

Szpíker: Karinthy.

(Más hang.)

Hölgyeim és uraim, jó estét! . . . Itt ülök a jobboldali proscénium-páholy mélyén, a mikrofon előtt . . . A függöny még nem ment fel. Notabilitások érkeznek. Szemben páholyommal e pillanatban tűnt fel Herczeg Ferenc érdekes profilja. (Mingyárt ő maga is itt lesz.) Hóman kultuszminiszter úr öexcellenciája még nincs itt . . . aha . . . éppen most jelent meg a középpáholyban. Mindenki arra fordul, a gukkerek előkerülnek. Előttem, az első sorban Hatvany Lili jegyzeteket csinál, most leejtette a ceruzáját, Bródy Lili udvariasan utánakap . . .

Mozgás, türelmetlenkedés . . . néhányan topognak . . . A vasfüggöny lassan felgördül . . . Az oldalajtókon sietve jönnek az elkésztettek . . . Indig Ottó most jelent meg Marton Sándor páholyában, izgatottan beszélgetnek, nyilván Shakespeare-ről Othello-val és a Shylock-kal kapcsolatban, idehallani, ahogy I. kérdi: „na és? az angolok nem fizetnek? és Mór?”

Hölgyeim és uraim, a függöny felment . . . Udvar a velencei mór származású vezér champion kastélyában.

Két középcsatár . . . pardon, két katona, arról vitáznak, hogy kellene valamit csinálni . . . Most látom, az egyik Petheő Attila, a másik a kis Garamszeghy; Petheő részeg, Garamszeghy (Jágónak hívják) szándékosan beleköt . . . tessék várni . . . aha . . . Jágó csendesíti, valamit beszél a mór-al kapcsolatban . . .

Változás. Ódry, feketére festve, megjelenik, Brabantió előtt . . . kiderül, hogy Othello-nak hívják, nem is tudtam . . . Brabantió szemrehányást tesz neki . . . a leánya, Desdemona miatt . . . Othello bejelenti, hogy el fogja mondani élettörténetét, amelyből kiderül, hogyan szerette meg Desdemonát s miért reméli, hogy hozzáadják . . . Mindnyájan leülnek . . . Othello belekezd a történetbe.

Hölgyeim és uraim, míg a történetet elmondja, leadóállomásunk gramofónmuzsikát fog közvetíteni.

(Gramofónhangverseny után.)

Hölgyeim és uraim, folytatom a közvetítést.

Othello már elmondta a történetet, már hozzá is adták Desdemonát, akiről kiderült közben, hogy Bajor Gizivel azonos, tehát a következőkben, ha Desdemonát mondok, mindig Bajor Gizit tessék érteni. Tehát ismétlem, már hozzáadták, már itt is vannak a férj új állomáshelyén, már le is feküdtek és most jobb nekik, kérdem? . . . E pillanatban érkezett az udvarra (az is ugyanolyan udvar, mint az előbbi volt) Jágó és Carrio . . . Carrio részeg . . . Jágó beleköt . . . kardot ránt . . . Jágó védekezik . . . hangosan ordít . . . hallo . . . egy pont Carrionak . . . óvás, a zsüri nem ítéli meg . . . (szünet után gyorsan) . . . e pillanatban Jágó megsebesül . . . Carrio megijed és elszalad, Jágó segítségért ordít . . .

Jön sietve Othello ... nagyon haragszik, hogy zavarták ... Jágó alaposan bemártja Carrio-t ... Othello fel van háborodva, hogy lazul a fegyelem ... most elbocsátja Carrio-t, de úgylátszik valami nincs rendben ... még nem biztos a győzelem ...

Változás ... Jágó remek lefutással átveszi a mérkőzés vezetését ... Cselezik ... Desdemona azt hiszi, Othello-ról van szó, közben Jágó finom fordulattal átpasszolja Desdemona zsebkendőjét Carrio-nak ... Ugyanakkor Othello, a baloldalon, észreveszi, hogy Carrio átvágja a csatársort és lefut a zsebkendővel ... Jágó Desdemoná-ra tereli figyelmét ... Othello hirtelen gyanút fog ... Desdemona, Jágó utasítása szerint, protezsálni kezdi Carrio-t ... most ... most ... (gyorsan) ... Othello a zsebkendőt kéri! ... kapu előtt ... Desdemona zavarba jön ... Othello hirtelen rárohan ... megüti ... hendsz ... de Jágó egyelőre kivédi a katasztrófát ... Talán a következő félidőben. Lement a függöny.

(Szünet után.)

Hölgyeim és uraim, folytatom a közvetítést. Második félidő. Othello dühöng. Jelt ad Jágónak, hogy végezzen Carrio-val, míg ő ... Változás. Desdemona készül lefeküdni. Othello jön. Vita a zsebkendőről ... Desdemona ügyesen védekezik, de Othello egyre hevesebben támad ... Most Desdemona majdnem kicsúszott ... Othello mintha gyengülne ... Második kör ... (gyorsan) Desdemona rettentő hibát követ el, sajnálni kezdi Carrio-t, mikor megtudja, hogy megölték ... Othello ezzel döntő fölénybe került ... amit, úgylátszik, ki fog használni ... Desdemona hátrál ... Othello utána ... most ... Desdemona haladékat kér ... (szünet) nem kapja meg ... (szünet, ünnepélyesen, gyorsan). Gól!!! ... Hölgyeim és uraim, Othello e pillanatban fojtotta meg Desdemonát, a közönség őriöng (nagy tapsot hallani) ... s bár az ítélet nem igazságos, mert Desdemona hű volt, illetőleg ... és itt azt beszélük mellettem, hogy meg is fogják óvni ... általában, az egész megbántott férfinem nevében meg lehetünk elégedve ezzel az eredménnyel ... hacsak ... halló ... Othello tört ránt ... valamit beszél ... most ... most! ... (szünet után, bánatosan) Gól! ... Othello sajátmagát is leszúrta ... fütty! ... félidő vége ... Hölgyeim és uraim, az eredmény a férfinem és a női nem közt folyó évezredes mérkőzésben: egy-egy, eldöntetlen! A viszontlátásra!

M Ű V É S Z E T I T A N Á C S
(ÉS AMI KIMARADT BELŐLE)

Írta, aki szintén kimaradt: Karinthy Frigyes

Csak most került a kezembe a lista. A Művészeti Tanács listája, azoknak a névsora, akiket ebbe az új intézménybe beválasztottak. Egész sereg név, kiváló írók és művészek, akik most mind tanácsosok lettek. Nagy megrökönyödéssel vettem tudomásul (kétszer is elolvastam), hogy a nevem nem szerepel köztük. Ez súlyos meglepetés a számomra s mint lelkiismeretes embert, nehéz feladat elé állít. Olvasóim, akik ismernek erről az oldaláról, bizonyára meg fogják érteni. Ugyanis miről van szó? Arról van szó, hogy eddig nem volt semmi bajom, azt se tudtam, mi fán terem az a Művészeti Tanács. És ha beválasztottak volna, akkor se változott volna semmi, továbbra se kellett volna tudnom, mert, kérem, ha beválasztanak, nyilván azért választanak be, mert felteszik rólam, hogy tudom. Így azonban más a helyzet. Miután nem választottak be, mégiscsak meg kell tudnom, illetve ki kell spekulálnom, mit kell érteni Művészeti Tanács alatt, egyrészt, hogy felmérhessem, mekkora kár és sérelem ért azzal, hogy nem választottak be, másrészt, hogy felkészüljek rá, milyen következményekre számíthatok, személy szerint abból a megváltozott helyzetből, ami irodalmi és művészeti életünket gyökereiben forgatja fel s új állapotokat teremt a Parnassuson.

Mert tessék elgondolni, micsoda rendetlenség volt eddig az irodalomban és művészetben. Rossz gondolni rá. Amíg nem volt Művészeti Tanács. Írók és művészek tanácstalanul álldogáltak, tanácstalanul vártak egymásra, kifordított tenyérrel, sejtelmük se volt róla, mihez fogjanak. Ha néha mégis csináltak valamit, egy könyvet, egy képet, egy szobrot, egy dalt, ezt csak úgy találomra csinálták, átabotába, árván, a „kék levegőbe”, senkitől nem kaptak tanácsot, előzően, hogyan csinálják és mit csináljanak. Igazán, képtelen viszonyok voltak ezek.

Most másképp lesz. Most az írók és művészek tanácsot fognak kapni, mielőtt dolgozni kezdenek. Művészeti tanácsot. Olyanfélét (hiszen tetszik ismerni, főként az uraknak), mint amilyeneket általában a fővárosi polgár szokott kapni a Székesfőváros Tanácsától, például, hogy aszongya, az íróasztalától való távozás előtt gondolatait hozza rendbe.

Csak egy kis baj van. Most veszem észre.

Ahogy még egyszer végigfutom a listát, lassan égnek mered a hajam.

Hát, hogy lesz ez a dolog, kérem szépen? Hiszen ezen a listán csaknem minden épkezláb író, szobrász, festő, színész és muzsikusz rajta van, mint a Művészeti Tanács tagja, tehát tanácsos.

Jó Isten, hát kinek fognak ezek tanácsot adni? Egymásnak csak nem adnak, kinek kell egy másik tanácsos tanácsa, – azért tanácsos valaki, hogy ne kelljen mások tanácsára szorulni. Tanácsal ezek az urak el vannak látva, köszönik szépen, nekik olyanra van szükségük, akit ők tanácsolhatnak ide vagy oda.

Na de már most, jóformán felgondolva, tulajdonképpen nem is látok olyan jobbnevű író, például, aki ne volna a listán.

Csak magamat.

Én vagyok az egyetlen jobbnevű író Magyarországon, aki nem tagja a Művészeti Tanácsnak.

Ez pedig nyilván nem jelent mást, mint hogy a Művészeti Tanács egész feladata és szerepköre a jövőben abban merül ki, hogy nekem tanácsot adjanak. Nekem egyedül.

Most már értem a dolgot.

Erre ment ki a pakli. Kiváló kollégáim összebeszéltek a hátam mögött, gyerekek, ez a szegény Frici nem tudja, mihez kezdjen, mihez fogjon az életével és a művészetével, senki nem ad neki egy okos tanácsot. Így külön-külön talán el se fogadna tőlünk, alakítsunk egy hivatalos szervet, intézményt, Művészeti Tanácsot, amitől nem szégyen tanácsot elfogadni.

Így persze nagyon megtisztelő rámnézve, hogy nem szerepelek a listán, ha egyszer az egész dolgot az én kedvemért csinálták. Világos a helyzet, hiszen a király se szerepel a királyi tanácsosok listáján (hallottak már olyan királyról, aki királyi tanácsos lett volna?) és a kormány tagjai se kormányfőtanácsosok.

Szóval a jövőben tanácsot fogok kapni a kollégáktól. Jelentkezni is fognak kihallgatásra és sorban elmondják tanácsaikat. Csak tanácsot, nem követelést. Én pedig kegyesen meghallgatom őket s aztán megnyugtatom a tanácsos urakat, hogy bölcs megfontolás tárgyává teszem tanácsaikat.

Ahogy ismerem őket, előre sejtem, ki mit tanácsol majd.

S z a b ó Dezső azt fogja tanácsolni, hogy hagyjam abba az egészet s életem hátralévő napjait az Elsodort Falu mulhatatlan szépségeinek tanulmányozására fordítsam.

M ó r i c z Zsigmond azt fogja tanácsolni, hogy tegyek úgy, mint ő, ne fogadjak el senkitől tanácsot, mert a végén úgy járok, mint az egyszerű ember, aki felvette a szamarat a hátára.

K o s z t o l á n y i Dezső, mint nyelvtisztító, hogy a „tanács” szót egyáltalán ne használjam, mert nyelvújítási korcsszülött, ehelyett, mint közíró, használjam az általa készített „ajóka” kifejezést (ebből képezve: ajánlat és mondóka), ilyen módon, hogy „remek ajókat kaptam” és „adok neked egy jó ajókat”.

B u s Fekete, hogy írjak egy olyan vígjátékot, amiben egyik jó ötlet kergeti a másikat s amikor az összes ötletek kikergették egymást, adjam el Zukor Adolfnak filmre, amit a Citadella falára fognak vetíteni esténként.

M o l n á r Ferenc, hogy amikor mosakodok, igenis fölfelé tartsam a kezem, mert akkor legfeljebb a kabátujjamba csorog a víz, amivel csak az ingemet áztatom el, viszont, ha lefele tartom, esetleg tönkreteszem a cipőmet.

F ö l d i Mihály, hogy a jó ötleteimet inkább a Pesti Napló számára tartogassam.

B é k e f f i László, hogy adjak neki tanácsot, a Szivárvány ultra-violett sugarának felhasználását illetően.

H u s z á r Pufi, hogy gondoljak az alakomra, ne zabáljak annyit, azzal is több marad neki.

A l p á r Gitta, hogy a filozófiai mélységekben ne erőltessem a hangom, inkább a koloratúrát gyakoroljam.

S é r t ő Kálmán, hogy igyak meg vele egy spriccert, mindjárt józanabbul fogom megítélni a költészet keserves kínjának azt a patogatott mibenlétét.

P e k á r Gyula, hogy lépjek írói pályára, akkor talán jobban fog menni nekem, mint eddig.

N a g y Endre, hogy hagyjam ott az írói pályát és csapjak fel színésznek, legalább mindenki látni fogja, milyen nagyszerű író voltam.

R u b i n s t e i n Erna, hogy magánügyeimmel ne foglalkoztassam a közvéleményt.

D o h n á n y i Ernő, hogy tanuljak nála zongorázni, legalább annyit, hogy le tudjam zongorázni a különbséget, amennyivel ő jobban fog zongorázni nálam.

H o r v a y, hogy operáltassam meg az orromat, mert így nem hasonlítok eléggé a szobromhoz, amit majd csinál rólam.

C s o r b a Géza, hogy ne halogassam tovább a síremlékem felállításának időpontját, miután ő azzal már elkészült és sürgősen el akarja adni az államnak s végre,

I n c z e Sándor, hogy az egész Művészeti Tanács ügyét írjam meg krokinak a Színházi Élet számára.

Ezt az egy tanácsot előre megfogadtam.

A JELLEMSZÍNÉSZ ÉS A MIKROSZKÓP

Írta: Karinthy Frigyes

Hűvösvölgyi furcsa kis kunyhójában, ahol egyedül élt, négyezer könyv és egy egzotikus kert közepén, mint Alphonse Karr az „Utazás kertem körül” szerzője, egy odatévedt vendég mikroszkópja fölé görbedve találta. Érdeklődésére, hogy minek ez neki, Sugár Károly csodálkozva emelte fel a fejét. „Hogy lehet el egy jellemszínész mikroszkóp nélkül?” kérdezte kifordított tenyérrel.

És ezt nem tréfából kérdezte. Mert ahogy nem lehetett el mikroszkóp, négyezer válogatott jó könyv, egzotikus kert, Rómából hozott teknősbéka és külföldi utazások nélkül, éppoly összeférhetetlennek tartotta volna hivatásával, hogy ne tudjon kitűnően sakkozni, ne érdekelje szomjasan filozófia és földrajz, az egész emberi kultúra, amelynek birtokában nem akkor születünk, mikor keresztlevelünket kiállították, hanem akkor, mikor ez a kultúra elkezdődött. Térben és időben a hosszú távok barátja volt, — Afrikába utazott a véreskolbász-ebédeken megspórolt pénzből s divatos és olcsó könyvek helyett inkább a klasszikusok drága díszkiadását vásárolta össze, már abban az időben, mikor szerződés híján, zsákot kellett hordania a dunai rakodóparton.

A huszadik század gyermeke, felnevelkedvén a „specializálódás” dicsőítésében, legyint, ha ilyet hall: nem is lehet jó az efféle eklektikus természet a maga dolgában. — aki mindenhez konyít, a maga mesteriségében csak dilettáns, a lángész mindig egyoldalú — vagy pláne, a modern lélektan szerint: túlnagy érdeklődés kifelé, mindig azt jelenti, hogy befelé bizonytalanok vagyunk.

Mit tudtok ti, gyerekek, fogalmatok sincs, mit jelentett a Művészet a mi számunkra, akik a tizenkilencedik században lettünk művésszé! Hogy igazi, éppen a művészetünkben való igazi elmélyedést nem tudtunk volna elképzelni kerek és tökéletes világkép, világszemlélet nélkül, — hogy az nem volt igazi festő a mi szemünkben, aki nem értett irodalomhoz és nem lehetett jó politikus, akinek botfüle volt muzsikában. Igazi művész csak egész ember lehetett s az egész emberhez éppennyi hozzátartozik a mikroszkóp, amit éppen olyan ember talált ki, mint mi vagyunk, — mintahogy hozzátartozik a tisztesség, erkölcs, lelkes jószándék és helyes társadalmi ösztön. A művész tehetségét és erejét nem kevesbíti, hanem fokozza, ha látszatra más is foglalkoztatja, mint a műhely, — látszat ez, mert hiszen mindent, amit összeszed útközben, a műhelybe hord el végül is s én nemhogy tréfának nem találok Sugár Károly mondását a mikroszkóppal kapcsolatban, de

meg vagyok győződve róla, hogy csodálatos mozdulatai és gesztusai között, amikkel az emberi nyomorúságot, korlátoltságot és tehetetlenséget ábrázolta, volt olyan is, amit egy véglény vergődéséből lesett el a százszorosan nagyító lencse alatt.

Egyébként vaságyon aludt, matrac nélkül és Shylockot szerette volna eljátszani: bizonyosan nagyszerű lett volna ebben is, mint a Viharban, ahol viharos sikere volt Calibanjának. Mert ez az ember, akit halálosan érdekelt az élet, igazán meghalni csak ott tudott, ahol a halált is szimulálni kell, – egyik előadáson végigjátszotta komikus szerepét s a kulisszák mögé rejtette a lavórt, amit vérrel hányt tele, rohama lévén: cyranói bátorsággal és molièrei szerénységgel. Mert hogy lehetett volna különben j á t é k b ó l oly bölcs, mint a Dovre Véne Peer Gyntben, ha való s á g b a n i s meg nem ismeri a bölcsességet?

A század ifjú kritikusa felvonja szemöldökét, hallván, hogy mi hozzáértők a négy, vagy öt legnagyobb magyar színész közé számítottuk, – ha az volt, miért maradt végig epizódista? De nem vagyunk-e mindnyájan epizódszínészek abban a drámában, ahol a főszerepeket Végzet és Sors alakítják, néha sokkal rosszabbul és tehetségtelenebbül, mintahogy mi el tudnánk játszani, ha egyszer kiosztaná ránk a nagy rendező?

Jó művész volt, mert egész ember volt, – ember volt, mert jó volt művésznek. Csak a maga kertje körül utazott, de nagyobb utat tett meg sok gazdag és szeszélyes világcsavargónál.

Azért volt jó jellemszínész, mert jellemes színész volt.

KALENDÁRIUM-RECEPT 1936-RA KARRIER EGY ÉV ALATT

Írta: Karinthy Frigyes

JANUÁR

A nappalok rövidek, az esték hosszúak, ha nem sikerült ingyenjegyet szerezni egyetlen újságíró ismerősöktől, egy rendőri riportertől, ott-hon ül az ember és kedves szüleivel vitatkozik és érvel, hogy az nem olyan egyszerű, ahogy ők gondolják, egy szegény és becsületes lánynak a mai világban. Te nagyon szívesen mennél hivatalba, gépírni és gyorsírni elég jól tudsz, de a papa legjobban tudja, úgy-e, micsoda nehézségek vannak, hiszen őt is félféve áztatják a minisztériumban. Senkinek nem árulod el, hogy elseje óta napi két órát tanulsz a hírneves filmrendezőnél, akivel nyáron ismerkedtél meg titokban.

FEBRUÁR

Már csak huszonnyolc napod van hátra, hogy a meglepetést – ellenkező előjellel – igazi meglepetésnek készítsd elő. Tehát szorgalmasan tanuld a cipőfelsőrész-készítést, mindenki csodálkozására, mert hiszen ez nem egy lánynak, főként pedig nem társasági lánynak való ipar, de te kijelented, hogy a munka nem szégyen, és mint nőnek éppen azért vannak kilátásaid sikerre ebben a szakmában, mert még kevés nő dolgozik benne. Te a komoly és nehéz és küzdelmes életre készülsz, lenézed a léha gondolkodást és a gyors karrierről való ábrándozást. Egyszerű ruhában jársz, lesimított hajjal, nem rúzsosod és nem körömlakkosod magad és moziba se igen jársz, mert megvted a könnyű műfajokat. Kedvenc szerződ Spengler és Beke Manó. A hónap vége felé, titokban levéteted a polipot a hangszálaidról és új gumifáslit veszel bokaszorítótnak.

MÁRCIUS

A cipőfelsőrésztől már egészen kérges a tenyered, nappal álmos vagy, mert éjszaka végzed a levelezést és a tanulást, egy amerikai ügynökkel levelezel, aki utólagos tiszteletdíj reményében már régen terjeszti fényképedet ottani szaklapokban, abban a hitben, hogy egy ünnepelt és nagysikerű magyar filmprimadonnáról van szó, – angol színházi lapokból tanuld Shakespeare és Milton nyelvét, amire majd szükséged lesz. A rendőri riporter közben szorgalmasan írja, előre, a kritikákat, interjúkat (ő az egyetlen, aki be van avatva), hogy ne legyen majd szűkében, mikor rákerül a sor. Körkérdésekre való válaszokban gyakorlod magad s üres óráidban már megkezdted „A cipőfelsőrésztől a Bunsen-lámpákig” című verses alakú művedet, mely tulajdonképpen a nagy filmprimadonna naplója, karrierjének története, egyszerű, keresetlen szavakban elbeszélve.

ÁPRILIS

Egy véletlen folytán, ugyanis szórakozottságból a harmadik emelet helyett a második emeleten csöngetsz be abban a házban, amelynek egyetlen más emeletén se volt dolgod, megismerkedsz az öregedő, de nagytekintélyű filmesztétikussal, aki annakidején, felfedeztetésed után, a sajtóban foglalkozni fog tüneményes egyéniségeddel. Rettenetes zavarban mentegetőzől a tévedésért, ő azonban igen kedvesen nyugtat meg s negyedórai beszélgetés után csodálkozásának ad kifejezést, hogy még sohase gondoltál a színpadra, vagy a vászonra. Egészen elképedsz,

hogy jut ilyesmi az eszébe, semmi se áll tőled távolabb, mint az ilyen komolytalan dolgok. Megígérteti veled, hogy majd meglátogatod, de mielőtt címedet, vagy akárcsak nevedet megtudná, hirtelen eltűnsz.

MÁJUS

Itt az ideje, hogy az elméleti munka után a gyakorlatra kezdj gondolni, mert a jövő hónapban minden vonalon megkezdődnek már a külső felvételek, a forgatókönyveket megírták, a producerek reggeltől estig együtt ülnek a kávéházban és osztogatják a szerepeket. Spaczek, a foglalkozás nélküli volt filmszalagvágó, aki egész nap ott ül és fülel, esténként a kávé mérésben pontosan referál neked, különféle színes ceruzákkal listázol és könyvelsz, szemüveggel az orrodon, nagy vörös főkönyvedbe. Kiszámítod, hogy a „Tündérlak az egérlyukban” főszerepének eljátszására csakis Baál Pancit kérhetik fel, a népszerű film-primadonnát.

JÚNIUS

Megkezdted Baál Panci bonyolult érdekeltségeinek kivizsgálását. Csakhamar kiderül, hogy augusztus közepére, amikor a „Tündérlak az egérlyukban” külső felvételeit forgatni kezdik, a konkurens producerrel van megállapodása, de kiszámítod azt is, hogy azt a szerződést okvetlenül megszegi, mert itt viszont Barlanghyval együtt játszhat, akivel el akarja vétetni magát. Alaposan áttanulmányozod az idevágó rendeleteket és jogszokásokat s arra az eredményre jutsz, hogy szív ide, szív oda, Panci inkább fogja cserbenhagyni a „Tündérlakot”, ha kiderül, hogy a naiv producerek itt nem kötöttek ki pönálét, a másik vállalat ellenben harmincezer dollárt kötött ki, amit persze a hebehurgya Panci régen elfelejtett. Spaczeknek sikerült megszerezni a „Tündérlak” beszélő-szerepét, amit szóról szóra betanulsz.

JÚLIUS

Értesítéd a rendezőt, aki a „Tündérlakot” csinálja, s akivel az utóbbi hetekben úgy viselkedtél szándékosan, hogy már nagyon szeretne megszabadulni tőled, miszerint készüljön augusztus idusára, vagyis tizenötödikére, amikor is majd kezdődik a te nagy idő, egyben az ő dicsősége, ha ügyesen fel tudja ismerni a nagy pillanatot. Közben a magánvállalatnál elkészültek már a gondos próbafelvételek, amiken

múlt hónap óta dolgozol. Otthon bejelentetted, hogy jövő hónapban valószínűleg beállsz munkásnak a cipőgyárba, mint szociálisan gondolkodó egyszerű munkásnő.

AUGUSZTUS

A döntő és elhatározó harc hónapja. Harmadikán a konkurens cég megkapja a figyelmeztető anonym levelet, hogy jó lesz Pancira vigyázni, mert szerződészegésre készül. Kellő időben tájékoztatni fogod őket. Mindenre elkészülsz, a szerep a kisujjadban. Tizenötödikén felvirrad a „Tündérlak” külső felvételeinek első napja. Az egész társaság együtt a regényes csepeli Dunaparton, hangosgép, statiszták, minden. Óriási izgalom, már tíz óra és Panci nem jelentkezik, otthonról is eltűnt. A rendező szaladgál, őrjöng. Egy fa alatt, lesimított hajjal, pápaszemmel, ott ülsz te és egy tudományos könyvet olvassz. A rendező megismer, elvörösödik, nagy zavarban van, de te úgy teszel, mintha nem ismernéd. Kínosan viccelődve megszólít, hogy amíg itt vesztegetik az időt, nem volna-e kedved lefénnyépeztetni magad. Tiltakozol, te komoly munkásnő vagy, semmi közöd a filmhez. Nagy rábeszélésre tréfából játszani kezdesz. Óriási megdöbbenés. Tökéletesen csinálod Panci szerepét, ki-jelentetted, hogy sejtelled se volt, miről van szó, de azt hiszed, ebben a helyzetben és környezetben nem lehet mást tenni és mondani, mint amit te tettél: nem tehetsz róla, hogy a szövegben is ez volt. A szerző, aki igazolva érzi magát, őrjöng az elragadtatástól, a rendező, látván, hogy feléd billen a mérleg, komolyan és ünnepélyesen kijelenti, hogy úgylátszik csoda történt: a véletlen egy nagy művészt adott a filmiparnak. Te csak csodálkozol, vállaid vonod és nem akarsz hallani semmiről.

SZEPTEMBER

A riporter másnap jelentkezett, hogy „hallott az esetről” s már meg is írta (előszedvén a régi cikkeket), egyébként beszélt az öregedő esztétikussal, aki a képekből ámulva ismer rá áprilisi vendégére s most csupa tűz és láng. A külső felvételek, miután hosszas rábeszélésre elfogadtad a „Tündérlak” címszerepét (azzal a feltétellel, hogy a film után vissza-kerülhetsz a gyárba), javában folynak.

OKTÓBER

Az amerikai ügynök, most már másodkézből értesülvén rólad, meg van győződve róla, hogy ő már májusban nagy jövőt jósolt neked, esze nélkül sürgönyöz, hogy jön Pestre, amerikai szerződéssel a zsebében.

NOVEMBER

A körkérdésére meglepően talpraesett választ kapó ujságíró szól a kiadónak, aki felkeres egészen eredeti ötletével, amire nagyon büszke: milyen érdekes volna, ha megírnád különös és egyedülálló élettörténetedet „A cipőfelsőrésztől a Bunsenlámpáig” címen. Mosolyogva hallgatod meg, te ugyan sose gondoltál effélére, de foglalkozni fogsz vele. A kiadó szerint jó lenne, ha a premierig elkészülnél vele.

DECEMBER

Premierje a „Tündérlaknak”. Óriási siker. Nem is lehet más, hiszen a riporter és az esztétikus előre megdolgozták a közvéleményt. Karácsonyra megjelenik a könyved is, amit már fordítanak angolra. A kormány képviselője megrendülve meséli mindenütt rövid beszélgetéseket tartalmát, melyben könnyes szemekkel jelentet ki, hogy soha nem is álmodtál filmprimadonnai karrierról.

KISTEXT A FARKAS JEGYÉBEN

Írta: Karinthy Frigyes

(LÁTOGATÁS A KISPESTI TEXTILGYÁR-IPARTELEPEN)

Ezen a helyen huszonöt évvel ezelőtt szerény szövőüzem dolgozott 30–35 munkással, Popper úr tulajdona. Kanavászt készítettek, úgynevezett F a r k a s-kanavászt (ez volt a cikk neve). Popper urat, aki maga is századeleji, vérbeli szakember volt, Ágoston váltotta fel, s olyan üzleti képzelettel kezdett dolgozni, mint a régi nagy ipardinasztiák alapítói. Védjegyül a farkast választotta – az étvágyára, vagy a bátorságára gondolt ennek a nemes ragadozónak? A jelek azt mutatják, hogy kabalának volt olyan jó és termékeny ez a védjegy, mint a Romulust és Rémust tápláló farkas jelképe.

*

Hogy a jelképben maradjunk, az etruszk textil-tanya helyén textil-Róma nőtt ki a földből, hatalmas munkatelep, világszerte szétágazó kereskedelem központja. A kispesti textilgyár ma egész sereg épületé-

ben kettőezeröttszáz munkást és tisztviselőt foglalkoztat, – a munkásoknak külön kis városa, iskolája, sporttelepe, rendelője és könyvtára van. Egyetlen termében ezer szövőgépet számoltam össze, – tovább nem tudtam számolni. Azt mondják, a fonókat *orsóval* mérik, mintahogy tonnával mérik a hajót. Kistextéknél 30 000 orsó forog, ez nyilván jó sok. Nekem a sok számadat közül, amiket hallottam (nyersanyag, feldolgozás, vagóntétel stb.) – bevallom egy jelentéktelennek látszó kis feljegyzés imponált legjobban: tavaly, a sokszáz anyag sokezer változata közül, amiket a gyár termel, egy bizonyos delénből, vagy kartonból, vagy nem tudom miből, egy vagy két hónap alatt 500 kilométert adtak el. Ha ezt szőnyegnek terítik ki, a legnagyobb angol repülőgép két és fél óráig száll a szőnyeg fölött, míg a végére ér.

*

Tetszik tudni, mi az, hogy „vertikális termelés”? Én már tudom. Ez azt jelenti, hogy *f ü g g ő l e g e s e n* mindent az üzem csinál – maga fonja a gyapotot és a műselymet, maga fonja-szövi, „appretálja”, festi, „mercerizálja”, csomagolja. Mindenhez maga adja a gépet, ezeket a ravasz és okos, hihetetlenül ügyes háziszőrnyeit a technika századának. Az egyik teremben automatikus szövőgépet láttam vagy százat: összesen három ember lézengett a teremben, az se csinált semmit. A gép maga forgatja és váltogatja az orsókat, megszövi a selymet, összehajtogatja és kiadja. Ennek a gépnek kilenc kezén, lábán és ezer ujján kívül szeme, füle és orra van, ezt nem lehet becsapni. Ha a sokszáz kilométer finom fonalhálózat sűrű soraiban egyetlen szálacskát eltépsz, az egész behemót gép abban a pillanatban sértődötten megáll és megvárja, míg a szálát összekötik. Éppen hogy nem csap a kezére a tolakodónak, vagy nem kiabál segítségért. Egy-két év múlva nyilván ez is meglesz. Emlékeznék önök „Új Iliász”-ra, az önálló gépek uralmára?

*

A függőleges termelésnek egytelepen való megoldását nálunk a Kis-text hozta be. Mint laikus, talán nem egészen szakszerű kifejezést használok, mikor az egész munkát roppant gusztusosnak minősítem. Friss gépeken, példátlanul gazdaságos, szinte művészi tér- és anyag- és idő- és emberkihasználással rengeteg mindenfélét készítenek itt: egy-kettőre megoldják a nehéz problémákat, reggel kezdik este végzik, nem lehet olyan anyagot mondani, amit itt nem csinálnak, vagy ne volnának

hajlandók holnapra megcsinálni. Igazgatók, tisztviselők, vegyészek, mérnökök, csupa fiatalemberek (csupa magyar, méghozzá) jókedvűek, vállalkozók, leleményesek, szeretnek dolgozni, érdekli őket a munka – élvezet hallgatni, ahogy lelkesen magyaráznak és – a maguk szerény módján – dicsekszenek az eredménnyel. Persze az is valami, hogy ezúttal van kinek – imádom a gyáripart, a munka regényét, a valóság regényét, ahová a képzelet tornyából le-leruccanak, szomjasan tanulok s egy óra múlva részletkérdéseimre kedves kalauzom már óvatosabban válaszol: talán attól tart, hogy túl gyors a felfogásom s holnap új gyárat alapítok a szomszédjukban.

*

Aggodalma fölösleges, csak hiúságom az oka, hogy nem kérdelem meg, mi az a hatvanhat kártológép, bólintok, mintha érteném. Ellenben az tényleg remek, amit a műselyemmel kitaláltak: a kész fonalat szét-tépdésik s úgy fonják megint össze, ettől lágy és omlós lesz az anyag, egész olyan, mint a legfinomabb gyapjú, gyönyörűség tapogatni és gyúrni – ezt hívják *velnána* k és sok mindenféle lesz belőle: crepe fantasie, velna imprimé, angorette, merinette és amit akartok – a hölgyek már értik a dolgot. Szürcsölöm és ízelegetem a dolgot, mint a pálinkaszakértő, *koktél* t csinálók magamnak a színek és tapintatok és szavak tarka kaleidoszkópjából. Számomra szín és szag és felület és szó összefolyik valami ín- és bőrcsiklandozó érzéssé s egyszerre megérttem a nőket – a női lélekben a kelmék neve éppolyan vágykiváltó inger, mint az anyaga: férfiember a vendéglőben érzi ezt, miközben az étlapot tanulmányozza s összefolyik a nyála, ha ilyet olvas például: erdélyi lucskos káposzta.

*

Ízelítőül ebből az étlapból és koktélból néhány szó: delén, karton, puplin, gabardine, flanel, bourette, damaszt, pejacsevics, tropikal, crepe frotté luxuosa, crepe de chine, suprema crepe marocain, cloqué, moos-crepe, brocat-cloth, nansouc, velour ésatöbbi ésatöbbi. Megjegyzem, ezek mind csak alapanyagok – színben és mintában mindezekből egész mintakönyv áll rendelkezésre, nem is beszélve arról a rengeteg ruha- és fehérneműféleségről, amikre való felhasználás szempontjából csoportokra oszlanak ezek az anyagok.

*

Külön tündérkastély és leányálom a mintaszövő- és festőgépek világa. Itt a határ fizikai és kémiai munka közt: a határon néhány őült muris masina. Jacquard-típusú szerkezetek, amik a mintát beleszövik az anyagba: olyanféle lyuggatott kartonlap szaladgál az emelők és orsók és hajócskák fölött, mint a gépzongora kottalapja, ez csinál szeszélyes és klasszikus és vidám muzsikát a szálak egyhangú elemeiből. Még érdekesebb viccet tippeltem ki magamnak a festőnyomóban. A tizenkét színnyomású minták közt feltűnt egy nagyon diszkrét és finom minta, valeuri fehér szálak csilognak és vibrálnak a színek közt, hogy csinálják ezt? Kiderül, hogy nagyon egyszerűen: az alapanyagba olyan szál van beleszöve, amit nem fog a festék, ez a szál kimarad és természetes fehérségében megadja a pikáns és különleges hatást, a festett szálak között.

Hát azt tudják-e, mi a b o g á n c s o l á s? Ez arra való, hogy a túlsima anyagot b o l y h o s s á tegye. Acélhengeren rengeteg apró acéltű, ezen szalad át a szövet s a tű bolyhossá tépdesi. Természetes anyaggal is be szokták vonni ezt a hengert, az úgynevezett takács-mácsonya nevű növényvel, ami csupa finom bogáncstővis – íme a művelet nevének származása.

A fogyasztók nyolcvan-kilencven százaléka természetesen nő, a társadalom minden rétegéből, vertikális megoszlásban. Szükséglet? Hiúság? Ki tudja! A sok selyem és delén és szín és mintázat felhőzetében bukdácsolva egy régi hasonlatom éled fel: a nő öltözködése tulajdonképpen kivetített testi járulék, nem védekező apparátus, inkább kínáló és felajánló és csábító, mint a virágszirom, gyümölcszamat, lepkepor. Ami itt készül, nem a ruházkodás, hanem elsősorban a közlekedés céljait szolgálja: egy eljövendő nemzedék megálmodása, az asszonyok és leányok képzeletében, kerülő úton, a növények, az őstermészet isteni fondorlatával.

*

És ez a fondorlat ugyanazokkal az eszközökkel dolgozik, mint a virágtestvérek birodalmában, mindenütt a világon. Ugyanezek a szirmok és levelek Afrikában s a svéd fjordok között, Engadin völgyében s a szibériai szteppék partjain. Üzleti nyelven szólva: a Kistext exportjának határai. Keleten Szíria, India, a Pamír fensík, Nyugaton Norvégia és Portugália. A magyar szövet és vászon egyenrangú versenytárs a legelőkelőbb sorban, a világpiacon.

*

Hanem zaj, az van . . . Most már értem a hasonlatot: lármás, mint a szövőszék. Mégis, ha a Gerhardt Hauptmann „Takácsok”-jára gondolok, mint a múlt egyik végletére, szemben a másik véglettel, amit a népdal örökít meg: a „fonóba szól a nóta”, el kell ismerjem a fejlődést, ami, úgy látszik, valahol a középen találja meg az aranyutat s az arany útját.

*

A magam részéről Zola szellemét idézem, igazolásul, hogy a munka regényének ez a fejezete, amit ma délután olvastam a valóság könyvében, a kispesti gyárban, felér egy versalkotó inspirációval! S kívánok szerencsét a munka kis hadseregének, vezérkarának és katonáinak egyaránt — ne szakadjon meg az örök fonál, a két párka guzsalyán, ezen a két horizontális termelőtelepen.

H A M Á R S Z A B A D T É R E N . . . (SZERÉNY JAVASLAT A JÖVŐ SZÍNHÁZI ÉVADRA)

Írta: Karinthy Frigyes

Aki hisz a színház szerves fejlődésében, csak örömmel üdvözölheti azt a régi szemmel nézve tárgyilagossnak látszó irányzatot, mely röviden ebben az elvben nyer kifejezést: színdarab, mars ki a színházból! Van valami sportszerű ebben az elvben, az egészség és gyakorlatiasság érvényesülésének további terjeszkedése. A gyerekeket is kikergeti a modern nevelés a szobából, divatba jött a természet, ki a szabadba, lelkesen, sőt Hévvél a szabadba, — levegő kell a század emberének, napfény, világosság, tér és nyújtózkodás. Teljesen érthető tehát, hogy a szabadtéri előadások egyre nagyobb tért hódítanak, egyre merészebb vállalkozásokra csábítják a rendezőket s a zárt színház hovatovább afféle kelléktárrá alakul át, ahol csak a díszleteket tartják, esetleg be lehetne rendezni őket szállodának, színészek számára, hogy legyen hol lehajtani a fejüket.

Ez rendben volna s művészi szempontból, ha a wagneri „összművészet” elvét tartjuk szem előtt, az új irányzat csak gazdagodást jelent. A szabad természet s a nagyvárosok által nyújtott lehetőségek monumentálisabb háttérrel adnak a drámának, mint a festett kulisszák, s ne feledkezzünk meg a legfontosabb szempontról se, hogy a színházat

megöléssel fenyegető filmmel is csak a felszabadult, a mozi lehetőségeivel dolgozó s a valósághoz illeszkedő színház veheti fel a versenyt a jövőben. De ha már felveszi a versenyt, tanuljon is nagyszerű ellenfelétől, — ez volna a kívánatos, taktikai és stratégiai megfontolásból. A gyakorlatban ezirányú törekvés nem mutatkozik meg, a szabadtéri előadások számára ötletszerűen, vagy a kényszerű állapotokkal megalkudva választják rendezőink a helyszínét, nem a darabnak megfelelő környezetben. Egy filmproducer, mikor témáját megkapja, hónapokig keres, utazik, míg a megfelelő miliónok egész seregét össze nem állította. Az eleven színészekkel dolgozó színház ezt persze nem csinálhatja utána, végre is nem viheti magával az egész közönséget Pestről Párizsba, feltéve, hogy a második felvonás színhelye másutt van, mint az első, valamikor, a repülés korszakában talán ez is lehetséges lesz. Ma meg kell elégednie vele, ha azt az egy helyszínt, amire szüksége van, gondosan választja ki, a darab természetéhez alkalmazkodva.

De ezt aztán nem szabad elkönyveműsködni.

Hogy a „Bolygó hollandi” szabadtéri színpada csak a keleti tengerpart lehet, az magától értetődik, igazi hajókról lévén szó, — szükség esetén a Balatonpart is megteszi.

Okkal-móddal mindent meg lehet csinálni.

Az Állatkertet viszont túlhasználták a szabadtéri előadások céljából: ez a környezet nagyon is meghatározott és szűkreszabott lehetőségeket nyújt. Shakespeare nem való az Állatkertbe. Hazai szerzőink között már inkább akad, aki állatkerti környezet számára megfelelő darabokat írt. Itt van mindjárt Herczeg „Majomketrec”-e vagy Hatvany Lili „Noé bárkája”. Szükség esetén a Sárga csikót vagy a Kék egeret is el lehetne játszani azért az Állatkertben. Vagy a „Helyet a fiataloknak” című darabot tekintettel devizanehezségek miatt üresen álló ketrecekre. További javaslataim betűrendben a következők.

„Angliai Erzsébet”-et természetesen az Erzsébet-téren kell eljátszani. Vérpadnak kívánczik a Nemzeti Szalon, az Őstehetségek kiállításával.

„Antonius és Cleopatrát” a Kígyó-téren, esetleg a városligeti Fogpiszkálónál, az obeliszekre való tekintettel, a Kígyó gyógyszertár piramisok helyett megfelelő számú piramidont szállíthat.

„Bánk bán”-t a várkert-kioszkban, királyi környezete miatt, a hely azért is alkalmas, mert ott römiznek is tapasztalatból tudom, hogy „nincs a teremtsében vesztes, csak én”.

A „Bécsi menyasszony” számára ajánlom a Bécsikapu-teret s a közelben levő Márványmenyasszony kerthelyiségét.

„Beszterce ostromát” a Vajdahunyad várban.

„Borcsa Amerikában”-t, Zsazsa régi darabját, Pestszent-lőrincen vagy Aknazuhatagon (miután Vajdahunyad már le van foglalva).

A „Buta ember” helyszínének meghatározását a közönségre bízom – én valamelyik balatoni állomásra, ahol a bikavonat berobog, tenném.

A „Bűn és bűnhődés” legalkalmasabb szabadtere (ha szabad-térről egyáltalán szó lehet) Vác környékén keresendő, vagy a Zrínyi-utcában.

A „Csikós” a Hortobágyon természetes.

A „Csoda a hegyek között” mehet Tihanyban, vagy a sváb-hegyi Fogaskerekűnél, abban a pillanatban, mikor még is elindul, ami már magában egy csoda.

A „Diák szerelem” mehet a csillaghegyi strandra, viszont

a „Don Juan” helyszínül a Népliget kínálkozik.

„Egy lány eladó” menjen a Dunakorzón, kedvezőtlen idő és razzia esetén elhalasztva.

„Egy magyar nábob” Weiss Fülöp parkjában.

„Éjjeli menedék hely” a földalatti villamos és más nyilvános földalatti középületek helyiségei.

„Fanny és a cseléd kérdése” a Baross-téri korzó és a ligeti wurstli.

„Földnélküli János” a földművelésügyi minisztérium előtti tér.

„Hamlet” – a kerepesi-úti temetőben, igazi szellemekkel.

„Hat szerep keres egy szerzőt” a szabadságtéri tőzsdepalota, ahol hatan se keresnek annyit, mint azelőtt egy.

„Házibarád” – akárhol.

„Henschel fuvaros” – a budai rakparton.

„Hivatalnok urak” – a kenesei városi üdülőben.

„Holnap reggel” – a rákosi repülőtéren.

„Kamélias hölgy” – a budakeszi tudószanatóriumban.

„Kísértetek” – a Tudományos Akadémia Vigyázó-féle birtokörökségének egyik szép táján, vagy a nagy Vojnich-féle ügető-díj pályáján.

„Lányok az intézetben” a ligeti szabadszínházban.

„Lyon Lea” – a siófoki kaszinókertben.

„Méltóságos asszony trafikja” – a Verpeléti úti dohángyárban.

„Naplamente” – a Kisfaludy Társaság nyári helyiségében.

„Oktagon” – a Köröndön.

„Régi jó Budapest” – a Cséry-féle szeméttelen.

„Szerencsefia” – a lóversenytéren.

„Trilby” – a lipótmezei parkban.

„Velencei kalmár” – a Teleki-téren.

„Timosa” – Bélen, a Kenyeres-Kaufmann szülőháza előtt.

„Vasgyáros” – Weisz Manfréd telepen és végre

a budaörsi passiójátékokat, miután ilyenformán minden szabadtéri hely el lesz foglalva, mégis csak a Bethlen téri Színházban kell eljátszani, aminek legalább a nevében van egy kis tér.

Befejezésül pályázatot hirdetek a B-listánál kimaradt „BecsületeseMBER” című színdarab színhelyének megválasztása érdekében: én képtelen voltam olyan helyet találni, ahol megfelelő környezet adódik.

ESTI KORNÉL, A KÖLTŐ – KOSZTOLÁNYI DEZSŐ, AZ EMBER (Beszélgetés a Logody-utcában)

Írta: Karinthy Frigyes

Esti Kornél könyve minap jelent csak meg s még orrunkban és ínyünkben kísért a költészet tarka és exotikus virágaiból nemesen tiszta prózává szűrt egyszerű, mégis raffinált illat, ami lapjai közül árad. Tudósítónk, e sorok szerény írója, tagja annak az elit olvasóközönségnek, mely Kosztolányi Dezsőben, Esti Kornél eleven képviselőjében és helytartójában a költőn kívül a legszebb magyar próza mesterét ünnepli, régi vágyát valósította meg, mikor a Színházi Élet megbízásából felkereste otthonában Kosztolányit, hogy megismerje, „ami benne földi”, egy meghitt és közvetlen beszélgetésben.

A csendes Logody-utcán bandukoltunk fölfelé, mi hárman, úgymint én, tudósítónk s a kettővel azonos sorok írója. Egyszerre állunk meg az utca végén kiszögelő úriház előtt: tizenkettes szám, itt lakik Kosztolányi, tulajdon portáján. Egy kis elfogultságot küzdök le.

Miközben csöngetek, a Mikó-utca felől magas, puhakalapos férfi közeledik, ő is erre tart. Megáll a ház előtt. A fényképekről azonnal megismerem, ő az. Ovális, lágyvonású arc, tűnődő tekintet. Napbarnított, ahogy nyaralás után illik. Jellegzetes nyakkendő. Bemutatózásunkra felderül, mindhármunkkal egyszerre szorít kezét.

– Ó, mennyire örülök, hogy megismerhetem, milyen kedves véletlen, tessék beljebb kerülni! – s már nyitja az ajtót.

Sorok írója: Milyen kedves ház . . . valódi tuszkulánium . . . Köszönöm . . .

Kosztolányi: Érezze magát otthon, bizonyára ön se barátja a kényszeredett helyzeteknek.

Tudósítónk: Egy percre, uraim, amíg ötöt számolok, a fotografus két órája vár itt a ház előtt.

Odabent a ház kedves asszonya fogad, gyümölcscsel kínál. Szerényen szabadkozik, mikor leleplezzük, hogy felismertük benne a Görög Ilona álnéven megjelenő finom novellák szerzőjét. Ő itthon csak Manyika, az Ádámka és a Didus Manyikája.

Elfogulatlanul telepszünk le. Mindhárman egyszerre otthon érezzük magunkat a könyvekkel végigtapétázott falak közt. Sokezer könyv, padlótól a tetőig, még az ajtókat is könyvkeret veszi körül.

Sorok írója: Ilyennek képzeltem az otthonát. És önt is. A könyvek-ből, amiket írt, kirajzoltam élő alakját, – élő alakjából a könyveket, amelyek közt él.

Ő: Az író könyveiben él.

Tudósítónk: Bocsánat, hogy beszélgetésüket megszakítom, én az olvasó képviselőjében vagyok itt. Beszéljen valamit sajátmagáról, az életéről.

Kosztolányi (mosolyog): Az életem? . . . Mit mondjak róla? Ami belőle tárgyilagosan elmondható, ott fekszik okiratokban és bizonyítványokban és statisztikai adatokban. Emberélet, olyan, mint a többié. Ha elvonom belőle mindazt, amit s z á m o m r a jelentett, a szemlélő számára olyan kevés marad, hogy őszintén szólva, csodálom, mivel tudták megtölteni azt a pár oldalt, amivel a lexikonok foglalják össze életrajzomat.

Sorok írója: Nagyon igaz. Amit pedig az ön számára jelentett, az benne van műveiben.

Tudósítónk: Ne olyan gyorsan, nem tudom jegyezni.

Kosztolányi: Szabadkán születtem, a gimnáziumban . . .

Sorok írója: Milyen stílszerűen hangzik . . . a literátor ugyanolyan büszkén énekelhetné ezt a sort, mint a népszínmű menyecsskéje, „Rózsabokorban jöttem a világra”.

Ő (udvariasan): Vagy a humorista: „Amerre én járok, még a fák is sírnak.”

Sorok írója (szerényen): Ó, kérem, hagyjuk . . .

Tudósítónk (türelmetlenül): Tessék folytatni.

Kosztolányi: Apám, Kosztolányi Árpád, a gimnázium igazgatója volt. Hogy nem e z é r t, hanem ennek e l l e n é r e lettem színjeles tanuló, azt könnyen igazolhatom: a nyolcadik osztályból c o n - s i l i u m a b e u n d i - val, amelyen apám elnökölt, formálisan ki-

csaptak, mert összevesztem magyar tanárommal, irodalmi kérdésben. Bécsbe küldtek, ott jártam egyetemre.

Sorok írója: Verseket mikor kezdett írni?

Ő: Negyedista koromban. A gimnázium kertjében volt egy lugas, szemben a tiszttással, ahol apám, a fizikus, csillagászműszerei voltak felállítva . . . (Elábrándozva) Mintha itt állana előttem . . . Jobbra a teleszkóp, balra a lugas . . .

Én (hirtelen): Pardon. Balra volt a teleszkóp. Az ajtónál. Csak úgy mondom. Legyünk szabatosak, ha emlékképről van szó.

Kosztolányi (zavartalanul folytatja): Itt, a lugasban ködlött fel először egy verssorozat körvonala.

Sorok írója (meghatott emlékezéssel): A „Szegény kisgyermek panaszai.”

Kosztolányi (halkan): Igen . . .

Én: Pardon A „Szegény kis gyermek panaszai” sokkal később volt. Az Üllői-úti hónaposszobában került először szóba, kilencszázkilencben, este nyolckor, egy arravatkozó vita keretében, hogy a Bodóhoz menjünk vacsorázni, vagy a Newyorkba. Akkor említettem, hogy ezeket a gyerekkori emlékeket, amikről délután beszélünk, csak az „Üllőiúti fák” költője írhatná meg. Hiszen az első példányt is én kaptam, ezzel az ajánlással: „A szegény kis gyermek bábájának és hullamosójának”.

Ő (idegesen): Az a „Négy fal között” volt. És szó sincs róla, hogy a Newyork . . .

Én (fölnnyel): A „Négy fal között” volt előbb. Csak tudom. És nem is a Newyork, hanem a Baross-kávéház előtt álltunk, álmosan, reggel nyolckor, mert kilenckor indult a vonat Szabadkára, ahonnan levél érkezett . . . és a szőke, kis Mariskának, akiről később a híres vers lett, nem szabadott tudni, hogy délután hiába vár a . . .

Ő (gyorsan): No, de kérem, hagyjuk ezt . . . ez nem tartozik . . .

Én (makacsul): Nem azért mondtam, csak be akartam bizonyítani, hogy én jobban emlékszem.

Ő: Te mindenre jobban emlékszel. Legalább te azt képzeled. Végre is a magam életét talán mégis én . . .

Én (legyintve): Ugyan kérlek . . .

Tudósítónk (nyugtalanul): De, uraim . . . a közönség figyel . . .

Én: Bánom is én! A regényírónak szívesen elhiszem, hogy a hőse gyerekkorát alaposan ismeri . . . de a magáét? Az az életrajzíró dolga, nem az övé . . . Az önéletrajzok ritkán sikerülnek.

Sorok írója (büszkén): Annál inkább a jó riportok és interjúk, amint az ábra mutatja! Fotografus, teljesítse kötelességét!

Sorok olvasója: Hát ez meg mi volt?

BUZÁSY ÉVA

SZEMLE

LE POUVOIR DU CHANT – AZ ÉNEK HATALMA

AZ URÁLI NÉPKÖLTÉSZET ANTOLÓGIÁJA FRANCIÁUL

Az uráli nyelvcsaládhoz tartozó népek szerény helyet foglalnak el a világon. Még a legismertebbek, a magyarok és a finnek is, bár sorsukat a történelem összekapcsolta a nagy európai nemzetekével, környezetük szemében kissé titokzatos identitás hordozói, elsősorban nyelvük miatt; de éppen a nyelv, mely annyi történelmi viszontagságot élt túl, tanúskodik ez identitás erejéről a népek öntudatában. A lapp költészetet az a szerencse érte, hogy J. Schefferus *Lapponiája* révén bekerült Herder dalgűjteményébe, s az a dicsőség, hogy ezen az úton egy Goethét is megihletett. De mit mondhatunk a Szovjetunió uráli nyelveket beszélő népeiről, melyeket legfőljebb a kutatók szűk köre ismer? Pedig mindezek a népek – az előszóban idézett becslés szerint mintegy 25 millió lélek, s pusztán a magyarok e szám több mint felét, a finnek mintegy ötödét teszik – gazdag és hiteles műveltségi közkincset, elsősorban költészeti hagyományt adtak tovább nemzedékről nemzedékre; éppen ezért a világtól nem közönyt, tájékozatlanságot, hanem megértő figyelmet érdemelnek.

A könyv előszavát G.-E. Clancier írta. Utalva az antológiában felbukkanó témák sokféleségére, kiemeli azt a kettős hatást, mely a külföldi olvasót éri, aki ugyan némileg tanács-talanul követi a szövegeket, de ráismerhet bennük a „legmélyebb emberi érzésekre” is.

Szerkesztette: Domokos Péter; az előszót írta: Georges-Emmanuel Clancier; eredeti szövegekből fordította: Jean-Luc Moreau.

Domokos Péter bevezetője röviden, lényegre törően (6 oldalon) ismerteti az uráli nyelvközösség népeit, jelenkori állapotukat, eredetüket, szétszóródásuk történetét, az egyes nyelvek közötti szorosabb-lazább rokonsági viszonyt, a gazdag, eleven népköltészetet, amely megalapozta a külső nyomás ellenére fennmaradt nemzeti kultúrát. Rövid általános bibliográfia tájékoztat a legismertebb nyelveken olvasható főbb forrásmunkákról.

Valamennyi nyelvközösséget (összesen tizenkilencet) rövid jegyzet mutatja be, melyhez néhány, a szűkebb tárgyat érintő bibliográfiai adat, szükség esetén pedig szövegmagyarázat is csatlakozik. A sorrend részben a népek elhelyezkedésén, sajátos nyelvi hovatarozásán alapul, de tekintetbe veszi az életmódok, a műveltségi szokások, a folklórbeli hagyományok egyezéseit is. Az osztályozás ismérveinek változatossága folytán a magyar utolsóként kerül sorra, noha a válogatás az obi ugor nyelvekkel kezdődik, melyek a 20. oldalon közölt, a klasszikus elméletnek megfelelő családfa szerint a magyarral együtt alkotják a finnugor alcsoport úgynevezett ugor ágát; csupán megemlítem, nem pedig bírálom ezt az eljárást, hiszen hasonló esetben aligha akad mindenestül kielégítő megoldás. A finn közvetlenül a magyar előtt szerepel, a balti-finn ág többi nyelve után, tehát a család nagy nyelvei zárják a válogatást; ez így elfogadható. Helyet kaptak már kihalt (kamassz) vagy majdnem kihalt nyelvek is, mint az inkeri, a vót és a Baltikum más, kisebb nyelvei, az észtet kivéve.

A kötetről alkotott összkép igen kedvező. Elismerés illeti a szerzőket, akik dacoltak az efféle munka roppant nehézségeivel; elismerés illeti mindenekelőtt Jean-Luc Moreau-t, mégpedig nemcsak a fordításokért – fordítói képességeiről már a korábban megjelent nagyon szép *Kanteletar* is tanúskodott –, hanem a lapalji jegyzetekért is. Ezek elősegítik olyan szövegek megértését, melyek máskülönben aligha tárulnának föl a járatlan olvasó előtt, és amelyek nemegyszer még e jegyzetekkel együtt is homályosak maradnak. Kemény fába vágják a fej-

széjüket a könyv alkotói, hiszen igyekeztek a kellő ismeretanyagot közzétenni a számba vett kultúrákról, hogy az olvasó megközelíthesse a műveltségi szempontból legsajátosabb szövegeket: vállalkozásuk szükségtelenül földuzzaszthatta volna a gyűjteményt. De mintha túlon túl óvatosan bántak volna ezzel az anyaggal. A szövegek hangnembeli, ritmikai változatossága viszont a fordítónak azt a szándékát tükrözi, hogy a lehető leghívebben visszaadja franciául az egymástól élesen elütő versek sajátos jellegét, a hétköznapi élet ihlette gúnydaltól a dicső haditett, vitézséget megörökítő hősenekig, a szerelem örömeinek, vígságának, keservének és komizásának megidézésétől a vallásos fohászig, amelyben pogány örökség és keresztény hatás keveredik.

Ez a szép kötet népköltészeti antológiának készült, és céljának jól megfelel; még többet is nyújt ennél, hiszen az érintett népek iránt érdeklődő olvasónak segít abban, hogy többet megtudhasson róluk; ha már így nézzük, csak azt sajnálhatjuk, hogy nem bánt még bőkezűbben a tájékoztatással. Már említettük ezzel kapcsolatos hjányérzetünket; de engedtessek meg egy nyelvésznek, hogy hozzáfűzzön még egy kifogást: miért nem jelezték, hogy milyen úton-módon közelíthetők meg e közösségek nyelvei — külön-külön? Ha már idézték Aurélien Sauvageot-ból *A magyar nyelv felépítését*, miért nem említik *A finn nyelv kialakulása* c. munkáját, vagy e két nyelvről közzétett *Vázlatait*? Vagy ami a vogult illeti: miért csak német kiadásban idézik Kálmán Béla kézikönyvét? Miért nem adnak számot a világnyelveken megjelent kézikönyvekről, amelyek egy-egy finnugor nyelvet tesznek hozzáférhetővé, mint pl. Gulya János könyve a keleti osztjákról? Meg lehetett volna említeni az uráli nyelvcsalád népeit tárgyaló lexikoncikkeket is, esetleges kritikai megjegyzéseket fűzven hozzájuk. Sajnáljuk, hogy Björn Collinder egyetlen művel sem szerepel a helytelenül szűkreszabott általános bibliográfiában, és azt is, hogy említés nélkül hagyták az uráli nyelvcsalád egyik francia nyelvű, leíró magyarázatokkal teljes ismertetését: a

Pléiade-Enciklopédiának *A nyelv* c. részére gondolok, melyben R. Austerlitz 57 oldalt szentelt ezeknek a nyelveknek. Az ilyen kiegészítések úgy-ahogy betöltötték volna a nyelvészeti tájékoztatás hiányából adódó űrt; már csak azért is szükség lett volna rájuk, mert a bevezető kimondja (19. l.): „... szóljunk most arról, ami összeköti ezeket a népeket, mindenekelőtt a nyelvekről, melyek alapvető szókészletüket és nyelvtani felépítésüket tekintve megannyi szembeszökő hasonlóságot tárnak elénk. Közös jellemzőik egyúttal verselésüket és általános poétikai eljárásaikat is meghatározzák. (A végződések például kitűnő rímeket adnak.)”

„Szóljunk róla”-t mondani, s aztán egy szót sem szólni róla, ez már egy kicsit sok. Vagy inkább nagyon kevés. (Corvina, 1980)

JEAN PERROT

BELÉPŐ A VILÁGIRODALOMBA?

AZ AMERIKAI TWAYNES-KIADÓ KÖNYVEI MAGYAR ÍRÓKRÓL

A bostoni Twaynes-kiadó nagyszabású sorozata, a World Authors Series, amely már a hatszázas nagyságrendű kötet számnál tart, viszonylag kevésbé ismert Magyarországon. A sorozat a világirodalomtörténet-írás speciális formáját alkalmazza: egy-egy kötet teljességében kidolgozott íróportrét közöl, vagyis az irodalmi folyamat, a történeti összefüggések felvázolását mellőzve egy-egy életmű bemutatására koncentrál. Úgy tűnik, ez a koncepció a gyakorlatban inkább bevált, mind az olvasóközönség, mind a szakemberek számára. Az összefüggő irodalomtörténet terjedelménél fogva nehézkesen kezelhető, magánemberek számára pedig anyagi okokból elérhetetlen. Külön értéke a sorozatnak, hogy a modern világirodalom-szemléletnek megfelelően nemcsak a világnyelvek irodalmait vonja be látómezejébe, amint ezt a régebbi gyakorlat tette, hanem a kis nyelveken születő irodalmakat is, amelyek eddig a nyelvi korlátok miatt többé-kevésbé elszigeteltek maradtak. A sorozat 30 ország jelentős íróiról ad ki monográfiákat az USA-n és Nagy-Britannián kívül Európa, Afrika, Ázsia, Ausztrália, Kanada, Latin-Amerika, Közép-Kelet jelentős íróportréit adja az olvasó kezébe.

Ennek a korszerű koncepciónak köszönhető, hogy a sorozat keretében magyar szekció is indult, mégpedig – úgy tűnik – sikerrel, mivel az 1977-ben úttörőként megjelent *Mikszáth*-monográfiát 1980-ban már három magyar tárgyú kiadvány követte: *Csokonai*, *Petőfi* és *Molnár Ferenc* munkásságát bemutató kötetek, 1981-ben pedig a sorozat *Madách*-tanulmánnyal bővült.

A vállalkozás általános és elvi jelentősége mellett gyakorlati és magyar szempontból azért sokat ígérő, mert szélesebbre tárja az ablakot, amelyen keresztül külföldről belátás nyílik a magyar irodalomra. Ezentúl nem csak a szórványos és jószerivel ötletszerű fordításokban hozzáférhető magyar szépirodalmi művek képviselik a magyar irodalmat. Avatott kalauz áll már az olvasó rendelkezésére, amely egyszerre több hasznos funkciót lát el: segíti a laikus olvasót olvasmányélményeinek rendszerezésében, kiegészíti az olvasás révén szerzett ismereteit és támpontot ad az értékeléshez, felkelti az érdeklődését a potenciális olvasónak, aki még nem jutott el a magyar irodalommal való közvetlen kontaktusig. Sőt, az összehasonlító irodalomtudomány művelői számára is segítséget nyújthat abban, hogy az eddig nyelvi okokból megközelíthetetlen, de komparatistikai szempontból releváns irodalmi tényeket és jelenségeket szemléletükbe integrálhassák. Sajátos és különösen értékes missziót láthat el a sorozat az Amerikában élő második, harmadik generációbeli magyarok esetében, akik talán már nem is tudnak magyarul, ezen a módon mégis kapcsolatot tarthatnak a számukra már-már ködbe vesző óhaza kultúrájával. Végül, de nem utolsósorban, a magyar írókról világnyelven megjelenő monográfiák azt is jelentik, hogy a hungarológia mint tudományág kilép az elszigeteltségből és besorolódik a nemzetközi szinten művelt modern filológiák közé.

A funkcióknak ez a sokrétősége meglehetősen komplex feladatot ró a sorozat-szerkesztőre és különösen a szerzőkre, akiknek mindenekelőtt össze kell egyeztetniük az ismeretterjesztő célt a tudományos igénnyel, de az ismeretterjesztési feladat megoldását is megnehezíti a feltételezhető olvasóközönség heterogén összetétele. Nyilvánvalóan vannak közöttük olyanok, akik számára a bemutatott magyar író legfeljebb egy nevet jelent, de olyanokkal is számolni kell, akik többé-kevésbé ismerik, sőt olvasták is egynémely művét. Ezen belül a legnagyobb nehézséget természetesen a nyelvi korlát jelenti, hiszen számításba kell venni az olvasók többségénél a nyelvtudás hiányát, s ezzel együtt azt a kényszerűséget, hogy az ismertető monográfiának az eredeti szöveg ismeretét is pótolnia kell, illetve hogy jó esetben is csak egy-egy véletlenszerűen létező és többnyire nem adekvát fordításra kell hagyatkoznia. A legszembeszökőbb ez a nehézség a lírikusok bemutatásánál – amint erről Katona Anna, a *Csokonai*-monográfia szerzője vissza-visszatérően

panaszskodik –, ahol sem a kénytelen-kelletlen használt nyersfordítás, sem az eredeti vers teljes vonatkozási rendszerét aligha tükröző műfordítás, de még a kommentátor legihletettebb magyarázata sem helyettesítheti az eredeti olvasmányélményt.

A feladat bonyolultságának ismeretében csak elismeréssel szólhatunk a kötetek szerzőiről, akik vállalkozásukat sikeresen teljesítik. Ebben része van pozicionális előnyüknek, azaz annak a körülménynek, hogy egy kivétellel mindnyájan a magyar kultúra közegében nevelkedtek, de ugyanakkor az idegen kultúrába való beágyazottságuk eredményeképpen szélesebb perspektívában, bizonyos mértékben az itthoni hungarológiáénál komplexebb nézőpontból tudják szemlélni és szemléltetni a magyar irodalom vizsgált jelenségeit. A monográfiákban ez olyképpen realizálódik, hogy a szerzők zömmel a magyarországi szakirodalomra támaszkodnak, de tükrözik a külföldi nézeteket, értelmezéseket és értékeléseket, sőt tájékoztatnak az ismertetett magyar írók külföldi befogadásáról és más irodalmakban nyomon követhető hatásáról is. Mindez azzal a nyereséggel jár, hogy a sorozatban megjelenő íróportrék európai kontextusba illeszkedve jelennek meg az olvasó előtt.

A sorozatszerkesztő – Molnár Basa Enikő – egységes keretkonceptója érvényesül valamennyi kötetben, ezen belül azután az egyes monográfiák írói saját szempontjaik szerint rendezik anyagukat. Mindegyik írói arckép felvázolását történelmi-társadalmi és kulturális korrajz vezeti be, különös hangsúlyt vetve ezen belül az irodalmi viszonyokra. Ezek a háttérrajzok nemcsak az írói művek megközelítését segítik, hanem mint kultúrtörténeti adalékok önmagukban is jó szolgálatot tesznek a magyar viszonyokkal nem ismerős olvasóknak. A kötetek elején rövid és áttekinthető kronológiába foglalt életrajz vezet át az életmű tárgyalásához, amelynek fejezetei vagy időrendben követik az életpálya állomásait, vagy tematikus középpontok körül rendeződnek el.

A monográfia-írók közül bizonyos szempontból a *Molnár Ferenc* kötet szerzője, Györgyey Klára van a legkönnyebb helyzetben. Első pillantásra nehezen érthetőnek tűnik ugyan, miért került a magyar sorozaton belül másodikként éppen Molnár Ferenc bemutatásra, mikor oly sok magyar író és költő van, akik rangjuk, értékük és művük súlya szerint messze megelőzik. A magyarázat mégis kézenfekvő, ha meggondoljuk, hogy Molnár talán a legnemzetközibb magyar író, akit második hazájában, Amerikában is jól ismertek és ismernek, művei pedig – kevés kivétellel – internacionális tematikájuknál és könnyen átültethető nyelvezetüknél fogva nehézség nélkül megközelíthetők és élvezhetők a külföldi befogadó számára is. Így valóban alkalmasnak látszik arra a szerepre, hogy mintegy „bevezetesként” szolgáljon a magyar irodalommal való ismerkedéshez. Másfelől viszont Györgyey Klára nem egyszerű

feladattal birkózott meg: meglehetősen szűz területet kellett becserkésznie, hiszen munkájában számottevő mértékben nem támaszkodhatott előtanulmányokra. A Molnár-szakirodalom zömmel alkalmi kritikákból, esszékből, részlettanulmányokból áll, monografikus feldolgozásra – nem tekintve Vécsei Irén szárnypróbálgatás szerű és meglehetősen egyenetlen *Molnár*-könyvét – mindeddig nem került sor. Éppen ezért Györgyey Kláráé az úttörés érdeme, aki adósságot pótol a magyar irodalomtörténetírásban. (Ezzel kapcsolatban egy megjegyzés kívánczik ide: magyar nyelven is igencsak elkelne egy hasonlóan átfogó és objektív, kerek és talpraesett *Molnár*-monográfia!)

Részleteiben szólva a könyv erényeiről és gyengébb pontjairól, az utóbbiak közé kell sorolni, hogy a magyar történelemnek a kiegyezéstől az első világháborúig tartó ívének felvázolásában amerikai, illetve emigráns forrásokra támaszkodik, s ennek következtében a történelmi háttér megfestése egyoldalú, sőt helyenként nem mentes torzításoktól sem. Ugyanakkor az amerikai források segítségül hívása más szempontból haszonnal jár: a könyv bőségesen szolgáltat érdekes adatokat Molnár amerikai fogadtatásáról, utóéletéről, darabjainak visszhangjáról, angol nyelvű adaptációiról, filmváltozatairól. Kitűnően sikerült Molnár újságírói működése kapcsán a századfordulós Pest sajátos atmoszférájának érzékeltetése, s a magyar sajtóélet, a sajátosan pesti kávéházi irodalom bemutatása. A prózaíró Molnár viszonylag rövidre fogott tárgyalásában *A Pál utcai fiúk*ra esik a legnagyobb hangsúly, amelyet a szerző mindjárt világirodalmi összefüggésbe helyez, amikor Mark Twain *Tom Sawyer*jével és *Huckleberry Finn*jével állítja egy sorba. A Molnár-novellák közül jól választja ki és oly hatásosan mutatja be az elemzésre szánt darabokat, hogy valósággal kedvet ébreszt elolvasásukhoz. Figyelme középpontjában természetesen a drámaíró Molnár áll. Sorra veszi az összes Molnár-darabot, azokat a késői műveket is, amelyek előadás és publikáció híján itthon ismeretlenek maradtak. Az egyes drámákat körültekintően és sokoldalúan elemzi, a jókat és a kevésbé sikerülteket egyaránt, és elfogulatlanul mutatja ki erősségeiket és gyengéiket. Eljárása példa arra, hogyan lehet rossz művet is jól elemezni. Külön fejezet foglalkozik a *Liliom*mal mint azzal a darabbal, amely Molnár drámaírói pályájának zenitjét jelenti. Molnár jelentőségét abban látja, hogy darabjai kapcsolatot teremtettek Magyarország és a nyugati világ között, amikor a magyar színházi hagyományból és a nyugati hatásokból időtálló „nemzetközi ötvözetet” hoztak létre. Ezzel kapcsolatban nemcsak a Molnárt illető nyugati mintaképekről esik szó, hanem utalás történik Pirandellora is mint olyan szerzőre, akire Molnár gyakorolhatott hatást. Végül a következtetéseket összefoglaló zárófejezetben pontosan „betájolja” az angolszász olvasót Molnár státusát, irodalom- és

színháztörténeti helyét illetően, amikor szellemesen a „magyar Noél Coward”-nak nevezi.

A másik drámatörténeti monográfia *Madách*. Szerzője Dieter Pl. Lotze lényegesen nagyobb igényű feladatot old meg, – s azonnal hozzá kell tenni: igen magas színvonalon. Munkájában segítségére volt az a körülmény, hogy egyrészt gazdag magyar kutatási forrásanyag állt rendelkezésére, másrészt, hogy Madách művét igen jól ismeri; az innsbrucki egyetemen készített doktori értekezését is ebből a témából írta, s azóta több tanulmánya jelent meg – közülük kettő a Neoheliconban –, amelyek komparatistikai megközelítésben foglalkoznak *Az ember tragédiája* és az európai romantika kapcsolatával. A monográfia megírására – az előszó szerint – az a vágy sarkallta, hogy szélesebb közönséget nyerjen meg Madách főműve számára, amely – méltatlanul – még mindig nem foglalta el illő helyét a világirodalmi köztudatban.

Lotze koncepciójának három bizonyítandó tétel képezi az alapját: 1. Madách egyetlen kiemelkedő mű alkotója, 2. Madách művét jelentős mértékben formálták személyes élményei és a nemzet életének eseményei, 3. „Madách magyar hazafi és a nemzeti kultúra exponense, egyben világpolgár és a nyugat-európai hagyományok örököse volt.” Ennek értelmében Madách költészetét, prózáját, korai és késői drámáit érintőlegesen bemutatva súllyal a *Tragédiát* tárgyalja mint „magyar és európai elemek egyedülálló elegyét”.

Tragédia-elemzésében bőszesen él a Madách-szakirodalom nyújtotta támpontokkal; a kortárs-kritikáktól egészen a magyar irodalomtudomány legfrissebb hozadékáig minden jelentős nézet és értelmezés figyelembevételével alakítja ki a maga egyéni *Tragédia*-magyarázatát. Ily módon munkája nemcsak kiváló erudícióval és gazdag anyagismerettel felépített „kutatási beszámoló”, hanem a Madách-irodalmat új értékkel gazdagító hozzájárulás is.

A *Tragédia* értelmezésének középpontjában a dráma optimista vagy pesszimista szemléletének sokat vitatott problémája áll, s Lotze e kérdés megoldásának szolgálatába állítja koncepcióját. A dráma építményében három önálló, bár szorosan összefonódott szintet konstituál: 1. Ádámnak mint *egyénnek* a tragédiáját, 2. az emberiség történetének drámáját, amely Ádám személyéhez, mint az *emberiség képviselőjéhez* kapcsolódik, 3. a metafizikai szintet, vagyis az emberen kívüli és természetfölötti erők szintjén lejátszódó összecsapást a jó és a rossz elv között. A három szint elemzéséből azt a végkövetkeztetést vonja le, hogy a negatív erőnek a metafizikai szinten elszenvedett veresége a másik két szinten ábrázolt pesszimista végkifejletet végeredményben pozitívumba váltja át. A szerző lépésről lépésre részletesen indokolja elméletét, amely – szerinte – kompromisszumba békíti az ellentétes nézeteket, s

amely kétségkívül védhető és tetszetős, ha maga a szöveg nem nyújt is eléggé meggyőző alapot az Ádám-figura kettős funkciójának s ezzel együtt az egyéni és a kollektív dráma szétválasztására.

A további fejezetek a Madách-kritika olyan standard kérdéseivel foglalkoznak igen elmélyülten, mint a 18. századi filozófiák hatása Madách eszmevilágára s a *Tragédia* viszonya a *Faust*hoz. Ezután Lotze két kitűnő fejezetben belehelyezi *Az ember tragédiáját* az európai romantika összefüggésbe, s kimutatja rokonságát a romantikában kedvelt és Európa-szerte művelt „poème d’humanité”-vel, majd – a magyar romantika nagy vonalakban történő áttekintése után – bizonyítja, hogy a *Tragédia* a magyar romantikus irodalmat betetőző alkotás: „a magyar romantika ragyogó naplementéje”. A rendkívül alapos és invenciózus, nemcsak ismeretterjesztési szempontból, hanem a tudományosság tekintetében is értékes monográfiát Madách magyarországi és külföldi utóéletét, a *Tragédia* színházi pályafutásának történetét ismertető kitekintés zárja, annak hangsúlyozásával, hogy a dráma érdeméhez mérten csekély ismertsége és elismertsége az angol nyelvű fordítások nem-adekvát voltából következik.

A monográfia-írók között első könyves irodalomtörténész is van: Steven C. Scheer, aki *Mikszáth*ról ír, azzal a lendülettel és ambícióval, ami az ilyen pályakezdő vállalkozás sajátja. Figyelembe veszi ugyan a laikus olvasó igényeit is – ez főképpen a Mikszáth-írások alapos tartalmi ismertetéseiben nyilvánul meg –, de az előszóban bevallott szándék szerint a tudományosság magas szintjén tartja értekezését, a művek elemzésében strukturalista módszereket használ és Mikszáth sokat vitatott realizmusának új szempontú megvilágításával túllép a Mikszáth-kutatás eddig felmutatott eredményein.

Míg a Mikszáth rövid életrajzát anekdotikus elemekkel dúsító I. fejezet az érdeklődő olvasó megnyerését szolgálja, a Mikszáth írói pályafutását vázoló fejezet már a „konvencionális” nézetekkel szembe forduló, illetve azokat korrigáló, önálló koncepciót mutat. Így Scheer elveti azt a periodizációt, amely Mikszáth alkotó pályáján megkülönbözteti az idilli, az ironikus és a realista szakaszt, azon az alapon, hogy „... (ezek a szakaszok) sokkal inkább ugyanannak az alapvető érzékelési módnak különböző fokozatait képviselik, semmint különböző fázisokat ... e fokozatok mindegyike mindvégig jelen van a kezdettől a végig”.

Mikszáth műveinek elemzéséhez a Mikszáth-féle elbeszélő módszer sajátosságait, ezen belül a narrátor attitűdjét és funkcióját használja kiindulópontul. A Mikszáth alkotta narrátor fő jellemzőjének azt tartja, hogy sohasem azonosítja magát a szereplőkkel, s ez a pártatlan elbeszélői magatartás arra inspirálja az olvasót, hogy maga sem a szereplőkkel,

hanem a narrátorral azonosítsa magát, „... önmagát úgy tekintse, mint a narrátor tudatának, megfigyeléseinek kiterjesztését”. A *Prakovszky, a süket kovács*ban egyenesen a Henry James elindította modern perspektivizmust véli felfedezni. A Mikszáth-írások – novellák és regények – alapvető témáját látszat és valóság konfliktusában látja, s jelenlétét finom analízissel mutatja ki *Az a fekete folt*tól a *Noszty fiúig* valamennyi vizsgált műben. Ezen a módon a Mikszáth-életmű számos látens vonását hozza felszínre, ami meggyőzően demonstrálja a modern narratológia erőnyeit az ún. „hagyományos” irodalomtudomány által jobbra figyelmen kívül hagyott jelenségek feltárásában. A módszer alkalmazása azon a ponton válik erőltetetté, amikor segítségével a szerző a módszer kompetenciáját meghaladó feladat megoldására vállalkozik, s ezen az alapon vagy hamis, vagy amúgy is magától értetődő következtetésekre jut. Itt Scheernek arra az okfejtésére gondolunk, amelyet – Robert Scholes *Fabulation and Metafiction* c. könyvében kifejtett elméletének alkalmazásával – a Mikszáth-művek „metafikcionális tematikájával” kapcsolatban ad elő. Eszerint „a fikció témája, a saját teremtésű (self-generated) illúziók témája egyike Mikszáth kedvenc vesszőparipáinak”. Köznyelvi megfogalmazásban ez annyit jelent, hogy Mikszáth figurái közül számosan maguk kreálta illúziók világában, azaz saját fikcióik világában élnek, s amikor Mikszáth ezeket a fikciókat műalkotásba foglalja, metafikciót ír. Ez a megfigyelés tökéletesen helytálló, Scheer azonban továbbviszi a gondolatmenetet, amikor a szereplők fikcióit, azaz a regényen belül „nem igaz” elemeket romantikus elemeknek, az „igaz,” tehát nem a szereplők által kitalált, hanem a regényen belül valósnak tételezett mozzanatokot realistáknak minősíti, s ezen az alapon akarja meghatározni Mikszáth elbeszéléseinek és regényeinek romantikus vagy realista jellegét. Ezzel kettős tévedésbe esik, amennyiben egyfelől irodalomtörténelmi kategóriát (fikció – valóság) visz át stílustörténelmi térre, másfelől nem tesz különbséget a regény fikcionális világa és a regényen kívüli objektív világ között. Nyilvánvaló ugyanis, hogy egy irodalmi műalkotás realista vagy nem realista voltát nem a regény fikcionális világán belül „igaz” vagy „nem igaz” elemek döntik el, hanem az egész regénybeli fikcionális világnak, tehát mind az író, mind az általa alkotott figurák fikciójának viszonya a regényen kívüli valósághoz, – nyelvészeti terminológiát kölcsönözve: az a viszony, amely a regényvilág mint „jelölő” és az objektív világ mint „jelölt” között fennáll.

Az egyes regények és az elbeszélések közül jó érzékkel kiválasztott reprezentatív darabok gondos tárgyalása után önálló fejezet foglalja össze az egyes elemzésekből leszűrt következtetéseket „Mikszáth realizmusa perspektívában” címmel. A szerző ezen a helyen ismerteti dió-

højban a magyar irodalomtörténetírásnak a kérdésben elfoglalt álláspontját és bírálattal illeti amiatt, hogy Mikszáth életművének értékelésekor csak tartalmi mozzanatok, azon belül is főként a Mikszáth politikai magatartásából fakadó társadalomkritikáját veszi tekintetbe Mikszáth pozíciójának meghatározásakor, s ezen az alapon kényszeríti bele a kritikai realizmus Prokrusztész-ágyába. Saját megállapításait összegezve a „romantikus realista” minősítést tartja a leginkább elfogadhatónak, de helyette a „fabulátor” megjelölést javasolja, mint ami jobban kifejezi a metafikción alapuló sajátos mikszáthi elbeszélő módot.

A zárófejezet megkísérli elhelyezni Mikszáthot a világirodalom vonulatában – Gogol, Hardy és Mark Twain társaságában – regisztrálja a mikszáthi életműben alakító szerepet játszó világirodalmi hatásokat, illetve Mikszáth hatását a nyomába lépő magyar regényírókra. Végül meglehetősen merész és nehezen indokolható feltételezésekbe bocsátkozik, amikor kijelenti: ha a háború utáni Magyarország nem ragaszkodott volna doktrínér módon a szocialista realizmus egyoldalú érvényesüléséhez az irodalomban, Mikszáth tartós utóhatása a francia új regényhez, és Nabokov vagy John Barth kvázi-szolipszista fikciójához hasonló műveket eredményezhetett volna. Scheer természetesen Mikszáth modernségét kívánja hangsúlyozni ezzel a feltételes megállapítással, s az ebbéli igyekezet vezeti, amikor némiképpen túllő a célon. Mindamellet nem kétséges, hogy Scheer tanulmánya – helyenkénti túlzásaival együtt – nemcsak Mikszáth nemzetközi elismertetésének tesz kitűnő szolgálatot, hanem friss szemléletmódja s az újfajta nézőpontból eredő felismerései okán nyeresége a Mikszáth-szakirodalomnak is.

Molnár Basa Enikő *Petőfi*- és Katona Anna *Csokonai*-monográfiájának megítélésekor mindenekelőtt a szerzők szándéka előtt kell fejet hajtanunk, ami nem azt jelenti, mintha a szándék megvalósításának minősége nem érdemelne elismerést. Mindketten kulturális missziójuknak vallják, hogy megismertessék a világgal a két magyar költőt, akik közül az egyik külföldön sem ismeretlen ugyan, de művének értékelése korántsem autentikus; a másíknak a neve pedig az angolszász olvasók számára semmit sem jelent. Molnár Basa Enikő a magyar *Petőfi*-szakirodalom imponáló ismeretében korrektül vázolja fel valamennyi részletében *Petőfi*, az ember és a költő képét, főként *Petőfi* újító szerepére vetve a hangsúlyt és úgy mutatva be a költőt, mint a modern magyar líra megalapozóját. Eközben bőségesen él világirodalmi utalásokkal, amelyek szemléletesen mutatják fel *Petőfi* költészetének az európai hagyományba nyúló gyökereit. A költő alkotó pályájának megrajzolásakor illusztrációképpen mindegyik periódusból azt a néhány verset emeli

ki, amely az illető szakaszra nézve eszmeileg a legjellegzetesebb. Így kerül sor számos avatott verselemzésre, közülük néhány egészen kitűnőre, így a *Reszket a bokr* és a *Szeptember végén* esetében. Elemzése során a szerző megkülönböztetett figyelmet szentel a költemények képnyelvének, metaforikájának, metrikai és prozódiai sajátosságainak, s így komplex módon tárja fel a költeményben megvalósult esztétikai minőséget. Eljárásának azonban van egy óhatatlan, a dolgok természetéből eredő hiányossága, ti. az, hogy a versekben foglalt gondolati tartalmat és képi megfogalmazást vagy prózai parafrázissal, vagy szöveghű nyersfordítással illusztrálja – nem is tehet mást – így viszont a rímre, ritmusra, metrumra vonatkozó észrevételei a levegőben lógnak, ugyanakkor elkerülhetetlenül elvész a költemény teljes konnotáció-rendszere. Ezen az idegen ajkú olvasó szempontjából az sem segít, hogy Molnár Basa Enikő minden esetben közli az eredeti magyar versszöveget, s az sem változtatott volna lényegesen a helyzeten, ha esetleg függelékben megadta volna a megfelelő műfordításokat, amennyiben ilyenek léteznek. Nem ítélné meg, milyen képet kap a magyarul nem tudó olvasó Petőfi költészetéről ebben a bemutatásban, annyi azonban kétségtelen, hogy a monográfia-író minden lehető megtett a bemutatás adekváttá, meggyőzővé és vonzóvá formálása érdekében. Számunkra a könyv „Petőfi külföldön” címet viselő fejezete a legérdekesebb, amely számot ad a külföldi tudatban élő Petőfi-képről, a német irodalomban nyomon követhető Petőfi-hatásról, a Petőfi-versek német és angol nyelvű műfordításairól.

Katona Anna *Csokonai*-monográfiáját a szerzőnek tárgyához való különösen bensőséges érzelmi kapcsolata lelkesíti át. A Debrecen-patrióta irodalomtörténész számára érezhetően és érzékelhetően az az elsőrendű cél, hogy szülővárosa költőjének hírt, megértést és megbecsülést szerezzen. Ennek érdekében latba veti a hazai Csokonai-kutatás kiváló eredményeit, saját átfogó világirodalmi tájékozottságát és verselemző képességét, amelynek érdemét természetesen nem csökkenti az a tény, hogy ugyanazokkal a nehézségekkel küzd, amelyekről a Petőfi-monográfia kapcsán már szó esett.

A Csokonai pályáját és művét minden részletében gondosan és alaposan bemutató könyv alapvetően két kérdéskör tisztázására összpontosít: Csokonai eklekticizmusának személyes, hazai és világirodalmi tényezőkből való eredeztetése és Csokonai politikai nézeteinek megvilágítására. Az előbbi kérdéscsoporton belül sor kerül Csokonai költészetében a hazai népköltészeti, a kortársi rokokó, klasszicista és szentimentális elemek, valamint az előző korhoz kapcsolódó manierista és barokk affinitások kielemezésére, sőt a 20. századra előremutató modern mozzanatok megláttatására is. Igen meggyőző, ahogyan Katona

Anna világirodalmi – főként angol – referenciahálózatba illeszti be Csokonai költészetét; rendkívül érdekes és tanulságos például, amikor az *Újlesztendei gondolatokat* párhuzamosan elemzi Andrew Marwell *To His Coy Mistress* c. manierista költeményével. A barokk, romantikus és az egzisztencializmust előlegező vonások szétválasztásában viszont némi bizonytalanság érzékelhető: mintha egyazon vagy hasonló gondolati-hangulati elemek egyszer barokknak, másszor romantikusnak vagy egzisztencialistának minősülnének. Csokonai politikai nézeteire vonatkozó megállapításait bőségesen idézett levéldokumentumokkal támasztja alá. Ezek alapján cáfolja Csokonainak a hazai szakirodalomban hangsúlyozott radikalizmusát, és azt bizonyítja, hogy Csokonai a korai felvilágosodás humanista eszméiben gyökerező, a haladás gondolatát a patriotizmussal egyesítő nemzeti költő volt.

A magyar sorozat eddig megjelent kötetei valamennyien komoly értéket képviselnek, s feljogosítják a magyar irodalmi köztudatot arra, hogy reményteljes várakozással tekintsen a folytatás elé.

H. SZÁSZ ANNA MÁRIA

LU HSZÜN:

IRODALOM. FORRADALOM. TÁRSADALOM

VÁLOGATOTT IRODALOMPUBLICISZTIKAI ÍRÁSOK*

A kínai császárság összeomlása (1911) és a modern, polgárosuló igényű Kína szellemi ébredése évtizedeit Lu Hszün egyénisége és sokoldalú tevékenysége hatotta át; s aztán – a „kulturális forradalom” politikai-kulturális viszontagságai után –, az ő neve és újra megjelenő munkássága fémjelezte a hagyományok újraélesztésének szándékát. Hagyomány és haladás konfliktusának korszakában élt, hagyományos visszahúzó erők ellen és a társadalmi haladás érdekében írt és szervezett, vitatkozott és bíralt a 20. századi Kína legnagyobb írója, Lu Hszün (1881–1936). Új kötete, születésének centenáriumán, magyarul is méltóképpen képviseli Kína haladó hagyományát.

Eddig megjelent kötetei a szépirót mutatták be a magyar olvasónak. (Lu *Hszin* néven. Az új kínai latin betűs átírás a név másik kiejtését tükrözi, s erre – a Lu *Hszün* név használatára – tértek át a külföldi

*Válogatta és fordította, az utószót és a jegyzeteket írta Galla Endre. A fordítást az eredetivel Kalmár Éva vetette egybe.

kiadványok is.) Az elbeszélő próza megújítóját, a modern elbeszélés megteremtőjét képviselte, már negyedszázada, az *A Q hiteles története* című kötet (Bp. 1956); újabb, bővebb kiadást is megérdemelnének úttörő s azóta is jóformán egyedülálló novellái–kisregényei. Vállalja Kína irodalmi hagyományának formai örökségét kora kifejezésére, s az elkerülhetetlen ellentmondás tudatában, szeretettel csúfolódik minden kínai diák kötelező olvasmányain, *Régi mesék mai szemmel* címmel (Tőkei Ferenc ford., Bp. 1959), és elégikus őszinteséggel, csiszolt forma mögé rejtett keserőséggel vall reményeiről és kétségeiről *Vadfüvek* címen kiadott prózaverseiben (Tőkei ford., Bp. 1961). Újabb kiadás híján, mindegyik kötet már-már könyvritkaság. Esszéinek most megjelent, irodalompublicisztikai válogatásában azonban irodalmi álarcukat fellebbentve vagy le is vetve, harcos hevületű prózában vetődnek fel maguk a problémák, nyíltan szólva a 20-as–30-as évek égető gondjairól, kora szellemi közéletének kulcskérdéseit közvetítve kortársnak és utókornak egyaránt.

Ezeket az 1922 és 1936 között keletkezett, egytől egynéhány lapig terjedő írásokat szükség és alkalom, azaz napi irodalompolitikai cél hívta életre, fegyvertényhez igazított, magvas polémiájukkal, s a harc távlataihoz mért, messzire tekintő világlátásukkal együtt. Addig is, míg Lu Hszün munkásságának és korának monográfiákat igénylő elemzését kézbe vehetjük, a kötet egyes darabjai maguk szolgálhatnak forrásul az író közéleti szereplésének, művei keletkezéstörténetének érdekes mozzanataihoz. Ha nem az egyes írásokból (bevezetőjükből stb.), akkor a jegyzetekből derülnek ki a megjelenés körülményei és más tudnivalók (*Jegyzetek*: 243–268., *A kínai történelem korszakai*: 271., *Jegyzet-szótár*: 275–306.) Lu Hszün rövid életrajza és elemző értékelése fogja őket keretbe (Galla Endre: *Az esszéiről Lu Hszün*, 227–239.); s a külső borítón Lu Hszün arcképével, a borítón belül pedig az író kézírásának lapjaival – és a kínai írásnak a kötet mondandója szempontjából is tanulságos bonyodalmaival – ismerkedhet az olvasó.

Irodalom, forradalom és társadalom tárgykörében mozognak ezek az írások: lelkesülten szárnyalnak, a célt tartva szem előtt, vagy szárny-szegetten viaskodnak kora nagyon is földhözragadt, a múlt talajához tapadt gondjaival s ezektől szívesen el-elszakadó író társaival. A válogatás magyar címe szinte a leggyakrabban előforduló szavakat emeli ki Lu Hszün írásából; s már e szavak emlegetése, korszerű használata állásfoglalásnak tekinthető a hagyománnyal szemben. A hajdan mágikus hatalmúnak tartott írott szó a társadalom történelmi gátjaival szemben hatástalannak bizonyul; keserűen állapítja meg: „az irodalom a leg-haszontalanabb dolog a világon: csak a gyengék menedéke”; forradalom idején pedig – amelynek pusztá nevére is „megborzadnak” kortársai –

„a szavakat tettek váltják fel” (*Irodalom a forradalom időszakában*). Még csak nem is függetlenítheti magát, „felülemelkedve” a kor küzdelmein, mert „a kor fölött állni valójában menekülést jelent”; „Amikor a társadalom egy helyben topog, az irodalom és a művészet sem vágtathat előre egyedül” (*Irodalom és forradalom*). Ugyanakkor, híven a kínai írásbeliség legjobb hagyományaihoz, az írástudó magától értetődő felelősségével mutat tollával (ecsetjével) a legfőbb feladatokra, azok helyett is, akik még az írás-olvasásig sem jutottak el – Kínában ez úgyszólván tudós feladat –, akiknek „örökké csak elnyomásban és megszorításokban volt részük, és semmiféle lehetőségük nem nyílt a művelődésre” (*Az irodalom és művészet helyzete a sötétség Kínájában*).

Az új és még eljövendő idők kultúrájáért és írói-művészi megnyilatkozásáért száll síkra Lu Hszün minden itt olvasható beszéde és kritikája, előszava és kérdőívre adott válasza, az elhangzó és leírt szó hagyományos elhivatottságával és forradalmi, korszerű funkciójával. Ezért csatlakozik az írott nyelv megújítóinak mozgalmához, és saját írásait állítja csatásorba, hogy a régi irodalmat elzáró „ékes beszéd”-et (*venjen*) a beszélt köznyelv, a *pajhua* váltsa fel írásban is. Maga is – bár klasszikus veretű fordulatokkal, hasonlatokkal, anekdota-ízű utalásokkal felvértezve – a közlés új, széles körben érthető formáit kereste, a „frontvonal kiszélesítése”, „új harcosok kinevelése” érdekében (*Gondolatok a Baloldali Írók Ligájáról*). Jól látja, hogy a forradalom pillanatában az irodalom sem több, mint „csatakiáltás” (*A kínai proletariátus forradalmi irodalma és az úttörők vére*), s hogy a művelődésből kirekesztettek megközelítésének nehézségei egyenesen arra indíthatják az irodalmat (és más művészeteket), hogy „leereszkedjék az olvasóhoz”, s ezzel egyben felemelését is elmulassza, felemelkedését is veszélyeztesse (*Irodalom és művészet a tömegek számára*).

Tanulásgul szolgálhat, Lu Hszün korán és Kína határain túl is, hogy milyen elvi tudatossággal és művészi érzékkel küzd – e kötet tanúsága szerint is – a szint-engedmény nélkül is mindenkihez szóló irodalomért, hagyomány és haladás tartalmi-formai ötvözéséért, a történelmi küldetésű írott szó művészi rangjáért. (Európa, 1981)

ECSEDY ILDIKÓ

VÍGH ÁRPÁD: RETORIKA ÉS TÖRTÉNELEM

A téma – úgy általánosságban – a mindennapi életben néhány éve előtérbe került. A nyilvánosság előtt való megszólalás kötelessége egyre szélesebb körökre terjed ki, és számtalan szituációt teremt a szűk csoportban való hozzászólástól a tömegkommunikációs eszközök

milliók közönsége előtt tartott szónoklatig. Szinte nincs állampolgár, aki ezek valamelyikébe bele ne csöppenne. Ezért vannak indulóban szónokképző tanfolyamok, és ezért jelennek meg egyre nagyobb számban a beszélés mesterségét oktató kiadványok. Víg Árpádé az első elméleti összefoglalás, mely azáltal, hogy tárgyát historikumában vizsgálja, és azt az alapelvet vallja, hogy a retorika léte, milyensége kizárólag a történetileg létrejött társadalmi környezet függvénye, egyúttal az első magyar retorikatörténet is. És mert – előszava szerint – eredeti szándéka az egyetemes retorika „szinkronikus metszetének” bemutatása lett volna, ez az újkori (19–20. századi) egyetemes retorikatörténet első magyar nyelvű áttekintése is. A teljességre törekvő (460 tételt számláló) bibliográfia tanúsága szerint efféle mű eddig nem készült. E tény némiképp meglep, elvégre magyar nyelvű irodalmunk a *Halotti Beszéddel* kezdődik. Nem hinném, ha Víg könyve kapcsán utána nem nézek, hogy ennek *retorikai* elemzése még senkinek sem jutott az eszébe. A kötet fülszövege tehát nem hencegésből használja az „úttörő” jelzőt.

Az első 50–60 lap csalódást keltett. Empedokleستól Babitsig tekinti át a tárgy mibenlétéről, társadalmi funkciójáról az idők folyamán kialakult nézeteket. Sok más között felbukkan Plátón, Arisztotelész, Lukács, Pascal, Tacitus, Kant, Mme de Staël, Shakespeare, Goethe, Hugo, Todorov neve (körülbelül ebben a sorrendben). Ez a *Bevezetés a retorika történeti rendszerébe*, éppen a történetiséggel marad adós: ezer-ezeröttszáz évet ugrik át. Ezért juthat el ahhoz a megállapításhoz, hogy „Tacitus és Rousseau szemmel láthatóan különbözőképpen értelmezik mind a szabadságot, mind a szónoklást”. No, persze, de nem bennük van a különbség, hanem a világban, ami a közben eltelt egypár évszázad alatt megváltozott. A kottamásoló Rousseau akkor is mást értett volna a szabadság (következésképp a szónoklás) fogalmán, ha történetesen ugyanazokat a kifejezéseket használja is, mint a rabszolgatartó Tacitus. Víg azt a néhány évtizedet is átlépi (láthatólag tudatosan), melyben a történelmi változás hosszú idő alatt felgyülemlett gyakorlati mozzanatai minőségi és elméletileg is megragadható forradalomba csaptak át, nevezetesen a reneszánsz és a barokk éráját. Pedig a reformkor magyar retorikája – véleményem szerint – nem Ciceróban tisztelt legtavolabbi őst, hanem abban a Werbőcziben, aki a világiak közül először szónokolt magyarul (neve nincs említve), meg Telegdi Miklóspan, Pázmányban, Lépes Bálintban, Bornemisza Péterben, akik szintén kimaradnak a névsorból. Lehetne (bár nem igaz), hogy tételesen nem rögzítették retorikai elveiket, de beszédeikből ezek akkor is kibogozhatók lettek volna. És ezek illetik konkrétan a magyar nyelvű és magyar viszonyokhoz szabott régi orációt. Ezek megmutatnák, hogy a retorika arisztotelészi és quintilianusi terminus technicusai akkor sem

földik ugyanazt a társadalmi és esztétikai tartalmat kétezer éven át és a földgömb minden pontján, ha formailag változatlanok is. A szerző helyett az idézett Ravasz László mondja meg (355.), hogy a modern „beszédtudomány” úgy viszonylik az ókorihoz, mint a csillagászat az asztrológiához. Hasonlóképpen elnagyolt, tehát fölösleges a közvetlen előzményeket tárgyaló néhány lap is. Következésképp a magyar retorika történetének első – a *Halotti Beszédtől* körülbelül Kaprinai Istvánig terjedő – kötete továbbra is megírójára vár.

A könyv érdembeli része – végre – a 62. lapon kezdődik, az 1790-es esztendővel. Innen el kell olvasni. Innen kezdve a szerző soha be nem járt területekre vezeti az olvasót, olyan könyvanyagot nyit fel előtte, mely – talán nemcsak a magam nevében vallom be – nyugodt lélekkel felvágatlannak mondható, és egy olyan kilátóhoz kalauzolja, melyről az egyébként ismert anyag is merőben új aspektusból tárulkozik fel.

A magyar nyelvű retorikai szakirodalom a társadalmi változásért, a nemzeti függetlenségért, az anyanyelvért folytatott küzdelmek hajóján indul el az 1790-es évek elején (Péczei József, Szenthe Pál), és ezekkel együtt mindjárt zátonyra is fut a jakobinus mozgalom bukását követő reakció szikláján. A kötet címében jelzett összefüggés eléggé szembe-szökő már e legelső pillanatban is: „az osztrák önkényuralom megerősödésének idején elvétele sem találkoznak szónoklattani tárgyú művekkel – állapítja meg a szerző –. Hogyan is hasznosíthaták volna Péczei prókátoroknak» szóló bölcs tanácsait a Martinovics-per megfélemlített ügyvédjei?” (64.) Harminc évig kell várni, míg a nemzeti mozgalom újjáéledésével együtt e stúdium is feltámad (Balogh Sámuel, 1823). Nincs szándékomban ismertetni sem a könyv tartalmát, sem a hazai retorika történetét. A fenti sorokkal egyrészt érzékeltetni kívántam azt a szemléletmódot, amit a kötet címe kifejez, és aminek érvényesülését az első lapokról még hiányoltam, másrészt arra kell ráirányítanom a figyelmet, hogy Vigh szintézise irodalomtörténeti tekintetben egy eddig szinte műveletlen területre vezet, egy eddig ismeretlen metszetben mutatja be 19–20. századi literatúránkat. Az említett három név közül kettő nem fordul elő irodalomtörténeti kézikönyvünk vonatkozó kötetében, és az idősebb Péczei is csak más összefüggésekben szerepel. Hasonlóképpen elkerülte irodalomtörténetészeink figyelmét Bitnitz Lajos, Szeberényi Lajos, Szvorényi József, Toldy Ferenc és István, Laky Demeter, Névay László, Sztinyai Elek, Vanczák János, Weber Mihály, Ravasz László, Keleti Márton ez irányú munkássága. Az *irodalmi művek retorikai elemzése* című befejező fejezet pedig egy másik, eddig ugyancsak rejtett lehetőséget tár fel, a divatos műelemzés eszköztárának egy kihasználatlan szerszámát adja kézbe, és mindjárt be is mutatja gyakorlati alkalmazását (persze, csak 1–2

sornyi szövegeken: Petőfi, Ady, József Attila, Kassák, Füst, Sánta, Weöres stb. mondatain). Ehhez tartozik a függelékül adott „retorikai kislexikon”, mely megteremti az alapot ahhoz, hogy a követők egy nyelven beszéljenek. (Gondolat, 1981)

KULCSÁR PÉTER

PAUL OSKAR KRISTELLER: SZELLEMI ÁRAMLATOK A RENESZÁNSZBAN

Jó gondolat volt a *Gyorsuló idő* füzetek közé felvenni Kristeller egyetemi előadásait, mert a humanizmus egyetemes problémáiról kevés népszerű összefoglalást találhat az érdeklődő magyar nyelven. Bár a kis kötet információértéke nagyon lehatárolt – sűrűn előforduló utalásait a görög filozófiára jobbára csak az tudja követni és érteni, aki majdnem annyit olvasott, mint a szerző –, haszna mégis tagadhatatlan, mert jól csoportosított áttekintése segít eloszlatni néhány közhelyfoggá emelkedett téveszmét, szívósan élő hiedelmet. Nem kétséges, hogy Kristeller erős oldala: a rendszerezés, ebben a könyvben is előnyösen érvényesül.

Bevezetőül a humanista mozgalom címszava kapcsán definiálja azokat az alapfogalmakat, amelyekkel dolgozik. A reneszánszt történelmileg meghatározott jelenségnek tekinti, mely szerint kb. 1500–1600 között virágzott, s ezen belül vált ki meghatározó jelentőségű szellemi áramlatként a humanizmus, mely végső fokon szintén összetett fogalom. Kristeller nagyon helyesen hangsúlyozza a periódushatárok viszonylagosságát, elismerve, hogy a középkorban is volt már bizonyos kultusza az antikvitásnak (Arisztotelész recepciója skolasztikában), de hozzát teszi, hogy ha csak ez lenne a humanizmus kritériuma, akkor Aquinói Tamást is humanistának kellene minősítenünk, ami nyilvánvaló lehetetlenség.

Hasonló megfontolásokból tartja lehetségesnek Kristeller a reneszánsz periódus felső határának kiterjesztését a 17–18. századig, amennyiben ezt egyes országok történeti-társadalmi körülményei indokolják. Nem korszakolási kérdés, hanem nagyon is tartalmi probléma a bizánci humanizmus helye és viszonya az európai reneszánszhoz. Ismeretes, hogy Bizáncban nem kellett felfedezni az ógörög irodalmat, miként Nyugat-Európában a 15–16. században, mert az ott a görög szellemi műveltség szerves része volt, melyhez a középgörög kultúra az ókortól fogva minduntalan visszanyúlt. Kristeller eme definíciós nehézségek miatt végül is a „reneszánsz humanizmus” fogalma mellett dönt.

Az elvi tisztázás után az első nagy korszakváltás: a középkorból a reneszánszba való átfejlődés kerül sorra. A középkori örökséget az arisztotelianizmus reprezentálja, annak ellenére, hogy Arisztotelész tekintélye még a középkorban sem volt osztatlan. Kristeller itt vitába is száll a polgári hagyomány kissé leegyszerűsített beállításával és a szokásosnál nagyobb súlyt vet a középkori egyetemeken zajló Arisztotelész–Platón-disputák eszméletörténeti jelentőségére. Felfogását elsősorban a folytonosság jegyében tovább élő, hol nyíltan, hol lappangva felbukkanó platonikus eszmék jelenlétére alapítja, mely évszázados harcok után a reneszánszban éli majd virágkorát.

A reneszánsz platonizmus – mint önálló fejezet – Kristeller könyvének gerince, ezért megérdemli az alaposabb figyelmet. Mindenekelőtt nagyon helyénvalónak érezzük, amikor figyelmezteti olvasóit: a platonikus hagyomány fogalma összetett és majdhogynem megfoghatatlan, mivel egy „platonikus” tétel esetleg nem is lelhető fel Platónnál, csak utódainál. Abban is igaza van, mikor rámutat a platonikus filozófia történeti fázisainak belső metamorfózisaira: az egyiptomi Ízisz- és Ozirisz-tiszteletre, a perzsa Mithrasz-kultuszra, Hermész Triszmegisztoszra, valamint a pythagoreus és egyéb okkult tudományokra.

A reneszánsz platonizmushoz vezető úton mindezeken kívül még egy nagy gondolkodó egyénisége nyomta rá bélyegét az egész eszmerendszerre: Plótinosz munkássága, mely a vízvázalzó szerepét tölti be Platón és Ficino között. Kristeller előadása ezen a ponton fellazul, utalásait nehéz követni. Tömörsege itt kissé homályossá válik, pedig Plótinosz eszmerendszerének világos felvázolására, a plótinoszi utóélet jól rendszerezett áttekintésére nagy szükség lenne. Nem kevesebbről, mint arról van szó, hogy a platonikus hagyomány itt válik plótinoszi vagy neoplatonikus filozófiává.

Kristeller könyvéből nehezen fogja kihámozni bárki is, hogyan, milyen csatornákon keresztül vezetett a platonizmus útja Plótinosztól a reneszánszig, pontosabban Ficinóig, azt követően, hogy a mester halála után († 270) az egész gondolatrendszert egymástól élesen elkülönülő irányzatokra szakították szét az utódok. Az egyik, amit markánsan lehetett volna bemutatni: a pogány neoplatonizmus, melyet Améliosz mellett leginkább Porphyriosz neve fémjelez, a másik a keleti kereszténység és a hellénizmus ötvöződéseiből létre jött eszmerendszer, élén Pszeudo-Dionysziósszal, a harmadik a nyugati keresztény teológia találkozása a neoplatonizmussal, mely Augustinus munkásságában teljesedett ki, s végül a negyedik a hermetikus irodalom megférkezhetetlen behatolása mindezekbe (Poimandrész, Corpus Hermeticorum stb.).

Említi Kristeller egy helyütt Ibn Gabirol nevét is, jelölve annak, hogy nem került el figyelmét a keleti nem keresztény forrásvidék, neve-

zetesen az arab–zsidó neoplatonikusok szerepe sem, de tegyük hozzá: sajnos nem is keltette fel eléggé. Ennek oka jórészt az, hogy a szerző által használt nagy kézikönyvek hagyományosan mellőzték ezt a problematikát, holott az utolsó száz év folyamán számszerűleg is komoly méretű irodalma támadt. A polgári reneszánsz-kutatás klasszikusa, Jakob Burckhardt, még nem volt a kérdésre tekintettel (nyomdokain haladók: Steinschreiber, Garucci és Güdemann már igen), úgy, hogy a magyar kiadás fordítója, Bánóczy József, már a múlt század végén (1895) függelékben mutatta ki az olasz reneszánsz és a héber eszmevilág egymásra találását, egyfelől Dante, Poggio és Pico della Mirandola héber nyelv iránti érdeklődését, másfelől azt az érdekes tény, hogy V. Miklós pápa egy könyvtár-alapítási utasításában az egyházatyák és a biblia-kommentárok mellett Maimonidészt is ajánlja bevenni.

A magyarok egyébként is hozzájárultak az európai reneszánsz és neoplatonizmus keleti (nem keresztény) forrásainak feltáráshoz. 1904-ben Richtmann Mózes értekezett az arab-zsidó neoplatonisták etikai nézeteiről, 1930-ban Silberstein Adolf, 1976-ban pedig Scheiber Sándor foglalkozott egy elfeledett, de európai formátumú zsidó humanistával, Abraham Farrissollal. Legújabban – melyet Kristeller még nem ismerhetett –, David B. Ruderman szentelt igényes monográfiát életművének: *The World of a Jew; The Life and Thought of Abraham ben Mordecai Farrissol*. Cincinnati 1981. 263 p. (Erre az adatra Dán Róbert hívta fel a figyelmem.)

Mindezekből kiderül, hogy a platonizmusnak nemcsak középkori arab-zsidó filozófusai voltak jelentősek (Ibn Gabirol, Ibn Pakuda, Bar Chijja, Ibn Zaddik, Ibn Daud), hanem az itáliai reneszánsz centrumában is részt vettek a humanista közéletben és irodalmi munkálkodásban (Messer Leon például Cicero és Quintilianus alapján írt retorikát). Farrissol érdeklődött a platonikus mágia és misztika, tehát a Ficino által is annyira kultivált hermetikus tanítások iránt, kapcsolatot tartott fenn humanista fejedelmekkel és általuk patronált neves társulásokkal: az Estékkel, a Mediciekkal, az Academia Platonicával. Miként Nicolaus de Mirabilibus Firenzében, úgy ő Ercole d'Este ferrarai herceg udvarában állt ki hitvitára a dominikánus Lodovico Valenza és a ferences Pietro Walfetta ellen (1497). Csatlakozott a humanisták (Poggio, Bruni) biblia-kritikájához, új *Septuagintát* követelt a *Vulgata* helyett. Farrissol tehát vérbeli humanista, neoplatonikus műveltségű tudós teológus volt, s ki tudja, rajta kívül hányan lehettek még azok közül ilyenek, akiknek munkái máig ismeretlenül porosodnak valamely könyvtárban (Farrissol hatalmas műve, a *Magen Avraham*, melyben hitvitáját is megörökítette, másolatban megvan az MTA Keleti Gyűjteményében és a Rabbiképző

Könyvtárában, szintén kiadatlanul, pedig az 1500–1512 tájáról származó kézirat forrásértékű az északolasz humanizmusra nézve).

Befejezésül Kristeller egy retorikusan hangzó, de amellett mégis nagyon időszerű kérdést tárgyal: mennyiben függ össze a humanizmus fogalma a pogányságával. Az ötvenes évek közepén a magyar irodalomtörténetírás berkeiben is élénk vita folyt arról, hogy a humanizmus lényegében ateizmusnak tekintendő-e, hiszen a humanisták tudatosan élesztették fel az antik szokásokat és hivalkodóan áldoztak a pogány mitológia isteneinek szóban vagy írásban. Kristeller nagyjából oda tér végeredményben, ahová a hazai viták is konkludáltak: a lehetséges változatok széles skálán mozognak ugyan a skolasztikus jellegű teológiától az ateizmusig (Aeneas Sylvius Piccolomini, Pomponazzi), anélkül azonban, hogy ezek a kivételek – jelen esetben – a szabályt erősítsék.

Kristeller áttekintését végül is hasznos olvasmányként könyvelhetjük el, még akkor is, ha forráshasználatából következőleg hiányokat is felfedezhetünk nála. Az adott keretek között tartalmasabbat nehezen tudott volna adni, sőt éppen a túlsúlyoltsága miatt a kevesebb talán több lett volna. A könyv használhatóságát nagyban emeli Takács Ferenc szakmai szempontból hibátlan fordítása, beleértve a görög nevek ritkán tapasztalható jó átírását is. (Magvető, 1979)

V. KOVÁCS SÁNDOR

BALASSI BÁLINT ÖSSZES VERSEI A VERSEK HELYREÁLLÍTOTT EREDETI SORRENDJÉBEN

A Balassi-filológia mindig tartogat újabb és újabb meglepetéseket. Akik valaha Balassi költészetéről, a reneszánsz poétikájáról apró részleteket is feltáró tanulmányt olvastak vagy a kérdések egy részproblémájával foglalkozó előadást hallottak, azok nagyon jól tudják, hogy minden tanulmány és előadás csak újabb problémákat vet fel. Röviden és egyszerűen: egy Balassiról szóló könyv még legalább tízannyi kérdést hagy maga után, s így a költő – talán örökre – rejtély marad. A fehér foltoknak ezt a mérhetetlenül nagy arányát az okozza, hogy Balassi-autográfiánk mindössze néhány sornyi, s a szerzői szándék s a versek között élő kétségtelen kapcsolat a költő mérhetetlen tehetségéről, tudatosságáról árulkodó mesterjegyek mögött az olvasó mindig érez valamiféle feltárhatatlan vagy szándékosan elrejtett titkot.

A Balassi-poézis egyik ilyen rejtélyét kívánja megoldani Horváth Iván az Újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Tanszékének 1976-ban megjelent kötetében. A titok Balassi versciklus terve. A vers természetéhez szükségszerűen hozzátartozik a többértelműség. Ha magyarázatát, jelentését az életrajzi események, a versilehetet adó okok világosságánál keressük, más értelmet kapunk, mintha az életrajztól, azaz az októl elszakítjuk az okozatot, azaz a verset. Különösképpen érvényes lehet ez egy reneszánsz költőnél, aki rafinált poétikai ismeretek birtokában alkotja verseit. A rejtett jelentések ismét átminősülhetnek s új tartalmakat nyerhetnek, ha a verseket bizonyos tematikai rendben, ciklusban vagy ciklusokban adja ki a szerző. A magyar reneszánsz nagy költője, Balassi verseinek ciklusba rendezése után új jelentéstartalmakra akart fényt deríteni, versei mélységei felé akarta – okkal – a kaput megnyitni.

Horváth Iván a most ismertetett kötet utószavában talán indokolhatatlan rövidséggel tárta fel a tervezett s csak részben megvalósult Balassi-ciklusok kutatásának történetét, s ebből kiderül, hogy a „lírai önéletrajz” lehetőségének a gondolatát a magyar irodalomtörténet kézikönyvében már Klaniczay Tibor és Gerézdi Rabán is felvetették. Balassi Bálint házassága előtt írt verseinek egy részét a kronológia ellenére kötötte csokorba, s a házasságkötés után született versek, így az egész *Júlia-ciklus* 25 darabja került a másikkba.

S minthogy az első ciklusban 33 vers volt, a második 25 verséhez írt még 8-at, hogy a reneszánsz számmisztika törvényeit követő ciklusrend kiegészüljön.

Ebből természetesen joggal következtet a kutató arra, hogy a költő istenes verseit is szerette volna 33-ra szaporítani s ezt a már kész, 2×33 , világi verset tartalmazó ciklus mellé helyezte volna. S így a „misztikus” ciklus kiegészült volna 3×33 versre. A kérdés csak az volt, hogy a költő halála miatt meg nem valósult istenes versciklus a világi versek elé vagy mögé került volna. Horváth Iván már 1970-ben megjelent tanulmányában véleményt nyilvánított ebben a kérdésben is. Szerinte ezeknek a csodálatos líraiságról valló istenes verseknek a kötet elejére kellett volna kerülniök. Ez elé azonban Balassi odatette volna a *Hymnus ad Sanctissimam Trinitatem* „című” versének „hármasságát”. A kötet verseinek számát 100-ra kiegészítő „prológus-vers” ugyanis a három isteni személyhez címezve három részből áll, s nem kizárt, s ez a recenszens ötlete, hogy talán az eposzi invokáció funkcióját szánta neki lírai életrajza élén a költő. De azért sem valószínű, hogy az istenes versek a 2×33 verset tartalmazó „lírai önéletrajz” végére kerültek volna, mert az utolsó vers (*Valedicit patriae*) utolsó versszakában a költő befejezettnek nyilvánítja költészetét: „Ti pedig szerzettem át-

kozott sok versek, / Búnál kik egyebet nekem nem nyertetek, / Tűzben mind fejenként égjete, vesszete, / Mert haszontalanok, jót nem érdemletek.”

Horváth Iván meggyőző érvei után még egyszer megszólalt az „eszményi Balassi-kiadás” koncepciójáról. 1976. május 13-án az Irodalomtudományi Intézet Reneszánszkutató Osztálya, a Magyar Tudományos Akadémia I. Osztálya, valamint a budapesti, szegedi és a debreceni egyetemek bölcsészettudományi karai Balassi-ülésszakot rendeztek Egerben. Az itt elhangzott előadások közül a Varjas Béláé megerősíti Klaniczay Tibor és Gerézdi Rabán tételeit az említett 2×33 verset tartalmazó „lírai önéletrajzról”, cáfolja azonban azt, hogy e két csokorba kötött, világi énekeket tartalmazó ciklus mintájára Balassi 33 istenes verset is akart volna tervezett kötetébe felvenni, amely elé még a három isteni személyhez írt himnuszt helyezte volna: az $1 + 33 + 33 + 33$ fikciót tehát nem fogadta el. Erről Varjas többek között így szól: „A lengyelországi kibújdosásig szerzett 2×33 ének olyan egyszeri alkalomhoz kötött, egységes és zárt alapgondolaton felépülő Nagyciklus, amely kizárja, hogy ez egy más elvek szerint elrendezett, harmadik 33 versből álló csoporttal megtoldható legyen...” (ItK, 1976. 590.)

Varjas tehát a nagy, lírai önéletrajz fikcióját csak részben fogadta el. Tanítványa, Horváth Iván azonban el is készítette az eszményi Balassi-kiadást. Mit mondhat ilyenkor a recenzens? A vita, amely egyrészt Varjas Béla, másrészt a tételt hipotézissel is megtoldó Klaniczay Tibor és Gerézdi Rabán, valamint újabb titkokat feltételező Horváth Iván között fennáll, továbbra sincs megnyugtatóan lezárva. Horváth Iván azonban, hogy a maga igazát meggyőzőbben, dokumentáltan is tudja bizonyítani, az újvidéki egyetem segítségével megjelentette az „eszményi Balassi-kiadást”. De hát eszményi-e ez a Balassi-kötet?

A textológus, különösképpen az, aki 16. századi szövegek kiadására vállalkozik, sokszor kerül megoldhatatlannak tűnő vagy valóban megoldhatatlan problémák elé. Sokszor sejt meg titkokat, de ezt bizonyítani nem tudja, sokszor kényszerül újabb és újabb kiadásokban önmagát, másokat s olykor a költő ránk maradt szövegét is korrigálni. Ezt teszi Horváth Iván is, akinek épp Varjas Béla engedett át e kötet számára publikálatlan szövegigazításokat. Csak tudományos természetű tehát a vita a mester és tanítványa között. Nézzük azonban a kötet szerkesztési rendjét:

Hymni tres ad S.S. Trinitatem

I. [Gyűjteményeken kívül fennmaradt versek.] (1–14 vers)

II. Az maga kezével írt könyveiből (1–66 vers)

III. Valahány török beyt, kit magyar nyelvre fordítottak. (1–9 vers)

IV. [„Celia” versgyűjtemény] (1–10+Cortigianáról c. vers)

V.[Cím nélküli versgyűjtemény] (1–5 vers)

VI. Függelék (1–3 vers vagy töredék)

S a szerkesztő az egész kötet végére helyezte H[orváth] I[ván]nak a kiadáshoz fűzött utószavát, valamint Bori Imrének, a Horváthénál bővebb gondolatait. Az utószó rövidsége tiszteletre méltó, de a kötetet kezébe vevő olvasó, s a bizonyára nagyon sok, talán éppen külföldön élő magyartanár érdeklődéssel olvasta volna ebben az utószóban a cikluskutatás történetét, s a magát itt érthetetlen okból névmonogramja mögé rejtő Horváth Iván máshol elmondott, leírt, meggyőzőnek tűnő érveit.

A Balassi-kutatást, s a Balassi-textológiában járatlan olvasót mindig is zavarta és zavarni fogja, hogy a költő szándékának leginkább megfelelő verssor-tördelés nem azonos a modern kiadásokéval. Az „eszmenyi Balassi-kiadás” koncepcióját megvalósítani akaró kötet alkalmazkodhatott volna az „eredeti” vagy a legősibb, esetleg a textológiában leginkább elfogadott verssor-tördeléshez. S így nem fordulhatott volna elő, hogy Horváth Iván egy korábbi cikkében éppen 99 sorosnak tartott, 3 részes „prologus-vers” 144 sorosra „sikerült”. Nem azonos az *Aenigma* című vers sortördelése sem a most ismertetett kötetnek ugyan-
evvel a versével.

Érdemes lett volna eldönteni, hogy tudományos vagy szélesebb olvasóközönségnek szánt igényeket akar-e kötetével a szövegkiadás kielégíteni. Szerintem „Eckhardt Sándor átírási elvei [. . .] nem nagyon megalapozott dogmatizmusát” enyhíteni, főleg „konceptiótlanul” semmiképpen nem lett volna szabad. Vagy ragaszkodni kellett volna a kiváló Balassi-filológus átírási elveihez, vagy a kritikai kiadásokban ma rendszeresített elvek szerint kellett volna átírni. S minthogy ez a kötet elsősorban a Balassi-kutatók – valljuk meg – nem nagyon népes táborának, illetve a magyar irodalmat tanító tanároknak készülhetett, talán érdemes lett volna az eredeti vagy helyesebben a legrégebbi ortográfiához alkalmazkodni. S minthogy másolatok másolatainak másolataiból kerül a mai kutató, olvasó elé egy-egy Balassi-vers, szövegkritikai, nyelvi, tárgyi magyarázó jegyzetek is kíváncskoznának egy-egy vershez. Jelenleg ugyanis csak két egymás mellé tett kötetből, a kritikai kiadásból és a most ismertetettből lehet a költő feltételezett ciklusait megérteni.

Ha viszont népszerűsítő kiadvány, akkor a *Valahány török beyt* kezdő sorainak magyar fordítását miért nem adja meg a kötet, hiszen Szőrényi László úgyis megadta. Az idegen nyelvű szöveg értelmezése nélkül, Szőrényi ezt bebizonyította nekünk, ezek a versek tökéletesen nem érthetők meg.

A kötet kísérleti kötet. Ritkán adatik meg kutatónak az a nagyszerű lehetőség, hogy egy költő feltételezett versrendezési terveiről szóló hipotéziseit kötetben dokumentálhassa. Köszönhetjük ezt Bori Imrének, aki Varjas Béla 2×33 -as, Klaniczay Tibor és Gerézdi Rabán 3×33 -as, valamint Horváth Iván $1 + 3 \times 33$ hipotézisének ilyen formában adott helyet, megjelentetési lehetőséget. Az érvek meggyőzőnek látszanak, a jóindulatú recenzens bizonytalankodása azért érthető, mert a hipotézis mindaddig hipotézis marad, amíg azt konkrét adattal nem lehet bizonyítani. De lehet-e mindent bizonyítani? Balassinál, a zseniális poéta doctusnál s a minden tehetséget felülmúló poéta natusnál minden elképzelhető. Egy, a Horváth Ivánénál sokkal merészebb hipotézissel kapcsolatban más alkalommal már leírtam, hogy Balassi még talán tökéletesen vagy egyáltalán nem is ismert poétikák és a költői gyakorlat hatására sokkal merészebb mesterségbeli jegyeket is produkálhatott. A tétel bizonyítására azonban eredeti, vagy az eredetit hűen megőrző kéziratra lenne szükségünk. Bori Imre szerint „egyes verseket Vénusz követője és szolgálja írta, de már Pallász felkentje rendezte ciklusokba ugyanazokat a verseket”. A hipotézis bizonyítására több Balassi-autográfiára lenne szükség, amelyek esetleg poétikai ismereteiről, ötleteiről is árulkodnának.

Nagyon jól tudjuk, hogy ez teljesen elképzelhetetlen.

Horváth Iván Boccaccio Dante-életrajzának egy passzusát alkalmazza Balassira is, aki „nyilvánvaló értelmével a jámbor elméket szórakoztatja, titkos értelmével a bölcseket gyönyörködteti. Így még akkor sem volna helyénvaló, hogy a könyv utószava az elrejtett értelem igaz kulcsát az olvasó kezébe adja, ha az utószó írója rendelkezne ezzel a kulccsal.”

Minden tudományt a bizonyításra váró hipotézisek vittek előbbre. Hipotézisek nélkül viszont nincs mit bizonyítani. Őszintén kívánom, hogy Horváth Iván megtalálja a nagyon sok, s nagyon bonyolult Balassi-rejtély kulcsát, s erről ne egy nagyon szűkre szabott „utószó”-ban, hanem egy terjedelmesebb tanulmányban vagy kötetben is beszélhessen. (Novi Sad, 1976)

KILIÁN ISTVÁN

BETHLEN GÁBOR KORÁNAK KÖLTÉSZETE

Mind a régi irodalmunk iránt érdeklődő olvasók, mind a szakemberek tudatában 17. századi poézisünk egész a legutóbbi időkig jórészt „terra incognita”-ként élt, gazdagságáról és rejtett értékeiről átfogó szövegkiadás híján csak esetleges és rendszertelen ismeret-

anyagunk, fogyatékos képünk lehetett. A legkiemelkedőbb életműveknek persze eddig is volt reprezentatív összkiadása: Zrínyi, Gyöngyösi, Rimay és még néhány költőnk munkásságát akadálytalanul kézbe vehette az érdeklődő vagy a kutató, a kiemelkedő csúcsok között azonban láthatatlanok maradtak a táj egységét biztosító kisebb hegyvonulatok s a nemegyszer sajátos szépségű völgyek vagy éppen síkságok. Pedig ha előbb ezeken suhan végig a tekintet, akkor a csúcsok is más szemszögből látszanak, erősebben kiemelkednek a háttérből, kontúrjaik élesebben rajzolódnak ki, összbenyomásunk mindenképp teljesebbé, gazdagabbá válik. Ezért tesszük örömmel könyvespolcainkra a Régi Magyar Költők Tára újabb sorozatának szinte évenként megjelenő vas-kos köteteit, e reprezentatív kritikai kiadás végre lehetővé teszi a magyar barokk korszak verstermésének teljes áttekintését.

A nyolcadik kötet talán a sorozat korábbi darabjainál is több új ismerettel és több – mindeddig hozzáférhetetlen – szöveggel járul hozzá a század költészettörténetéhez. A sajtó alá rendezők – Komlowszki Tibor és Stoll Béla – számos kéziratot forrásból, korabeli kiadványból vagy kiadványtöredékből, néha már csak mikrofilmen vagy fotókópián fellelhető anyagból állították össze a kötetet, így a kutatás számára felbecsülhetetlen értékű munkát végeztek. A sorozat korábbi gyakorlatának megfelelően természetesen a prózai művek verses betéteit is figyelembe vették, így valóban elmondhatjuk, hogy a Bethlen Gábor-kori magyar költészet kiadatlan darabjainak teljes feltérképezését valószínűsítették meg. Ebből viszont az is következik, hogy a közölt anyag esztétikai színvonala meglehetősen egyenetlen, akadnak benne művészi szempontból értékes szövegek, de olyanok is, amelyek a korabeli átlagos rutinköltészet színvonalát is alig érik el. Ez utóbbiak azonban nemegyszer igen fontos irodalom- vagy művelődéstörténeti adalékokat tartalmaznak, más jellegű irodalmi tevékenységükről ismert írók pályaképét egészítik ki, így ezeknek kiadása is teljes mértékben indokolt.

A kötetben helyet kapott költők közül főként az I. Rákóczi György szolgálatában álló szerencsi pap, Prágai András munkássága emelkedik ki. Versei jórészt a kései reneszánsz szellemében moralizáló tartalmú, antik történeti és mitológiai példákkal zsúfolt, intellektuális alkotások, amelyek jól illeszkednek a 17. század elejének sztoikus-manierista költői atmoszférájába. Tizenöt rövidebb, de önálló verse mellett még inkább áll ez a *Fejedelmeknek serkentő órája* verses részleteire, amelyek a Guevara-fordítás szövegéből kerültek most közlésre (*Fejedelmeknek serkentő órája*. Bártfa, 1628). Végérvényesen tisztázottnak tekinthető az is, hogy a *Sebes agynak késő sisak* című versciklus Prágai szerzeménye, hisz Komlowszki Tibor a műre vonatkozó jegyzetek között meggyőzően mutatja be az emblematikus versek és a Guevara-féle király-

tükör közötti szerves logikai összefüggést, mely szerint „a fejedelmi órában megfogalmazott fejedelemeszmény valójában csak a versciklusban kerül a jelennel való szembesítésre. Amit ott a történelem régmúlt világába transzponálva dicsért vagy megbélyegzett, csak itt, a versciklus önigazoló monológ-sorában kaphat gyakorlati jelentőséget. Prágai versciklusában nem a fejedelmi eszményt teszi a mérlegre és szembesíti a nehéz időkkel, a harmincéves háború megpróbáltatásaival, hanem Guevara uralkodó-eszményéhez méri Európa királyait, hadvezéreit. A tanulság pedig nyilvánvalóan az erdélyi fejedelemnek szól” (507.).

Ennél többet jelenlegi adataink birtokában aligha mondhatnánk politikai költészetünk e nagyszabású alkotásának szerzőségéről, további feladatot jelent azonban a versfűzér megírását ösztönző képek, metaszetek vagy rölapok azonosítása. A versek Habsburg-ellenes politikai éle nyilvánvaló, a harmincéves háború első szakaszában részt vevő politikusok, hadvezérek és országok szónokias önjellemzéséből leg-sikerültebb és leglelkesebb hangú a Bethlen Gábort és a Magyarországot megszólaltató. A „régí magyaroknak, jeles királyoknak”, Hunyadi Jánosnak és Attilának dicsősége, valamint „az üstök vonyásban” jeleskedő „osztó fiaik”, azaz a magyarságot belülről megosztó ellentétek mindenestre a kuruc költészetben továbbélő, s a későbbi függetlenségi harcok jegyében felvirágzó politikai költészet fontos motívumai lesznek.

A Prágai-műveket követően „kisebb versszerzők” címszó alatt többnyire a protestáns énekköltészet darabjai következnek: zsoltár-parafrázisok, prédikációk verses részletei, moralizáló-tanító költemények, gyülekezeti énekek, ajánló vagy alkalmi versek stb. A szerzők többnyire protestáns tanítók vagy prédikátorok: Ujfalvi Imre, Mihálykó János, Kecskeméti C. János, Lethenyi István, Zólyomi Perinna Boldizsár, Szepsi Korocs György, Kertvélyesi János, Foktövi János, Pathai István, Kanizsai Pálfi János, Kőrösi István, Szepsi Csombor Márton, s noha némelyikük verselőként sem jelentéktelen, nevüket mégis mindeddig egyéb tevékenységük – prózaírás, fordítás, könyvkiadás, szerkesztés stb. – miatt tartotta számon irodalomtörténetírásunk. Verseik kiadása hasznosan egészíti ki az összképet, s egyben azt is jelzi, hogy a protestáns prédikatori réteg a irodalom csaknem minden ágát és műfaját gazdagította, természetesen az egyes szerzők hajlama és tehetsége szerint változó színvonalon. A skála rendkívül széles, Foktövi János minden esztétikai törekvést nélkülöző betű- és szójátékokkal való meszterkedésétől (51. vers, 160.) egész az olyan magas művészi színvonalú költői alkotásokig ível, amilyen Kanizsai Pálfi János zsoltár-parafrázisa (148. zsoltár). Ez utóbbinak a természet gazdagságát festő sorai igazi költői tehetségről tanúskodnak:

Szölő termő hegyek, felnyúló szép hives halmok,
 Vad s szelid gyümölcsfák, zuhogo csorgo patakok,
 Ligetes erdőn lakó vadak,
 Csuszo és mászo sok állatok,
 Nevét az Urnak mind áldgyátok.

Meg-ujult Tavaszal hangos éneklő madarak,
 Szép új énekeikkel áldgyátok nevét az Urnak,
 Kis Filemile, ki torkának,
 Az rekedések nem árthatnak,
 Nyujts dicsíretet a nagy Urnak. (183.)

Az 1614–1630. közötti évek verstermésének csak kisebb hányada tartozik az epika körébe, ezek viszont műfaj történeti szempontból annál inkább figyelemre méltó alkotások. A *Csepreg város siralmas romlásáról* (1621) szóló ének például az előző században virágkorát élő históriás ének átalakulásának folyamatát szemlélteti. Míg Tinódi e műfajban a török–magyar harcok epizódjait és hőstetteit énekelte meg, addig a Csepreg pusztulásáról éneklő ismeretlen „szegény deák” a Habsburg-zsoldosok garázdálkodásáról, a protestáns templom és lakosság elleni véres támadásról a jeremiádok panaszhangján ír, áthajlítva így az epikus műfajt a panaszversek líraiságába. Külön elismerés illeti a sajtó alá rendezőket azért a bravúros filológiai munkáért, amelynek eredményeként ennek az igen sokszor másolt s épp ezért számos kéziratban fennmaradt költeménynek különböző variánsairól áttekinthető képet adtak, s végül is megbízható szövegét bocsátották a kutatás rendelkezésére.

A hosszabb epikus alkotások közül különleges témaválasztása miatt érdemel figyelmet Tállyai Pál: *História Tirol tartománban történt dologról* című költeménye. A szerzőről csupán annyit tudunk, hogy az 1620-as évek körül Bécsben élt, s Istvánffy Miklós nagy történeti művét fordította magyarra. Verse I. Miksa német-római császár egyik kalandos zergevadászatát beszéli el. A császár az Innsbruck melletti hegyekben vadászva megcsúszott egy sziklafalon, s csupán egy „puszta s kietlen kőszálon” tudott megkapaszkodni. Szorult helyzetéből végül is egy parasztruhás ifjú mentette ki, aki azután nyomtalanul eltűnt. Az ének végül is a császár s „az nagy ausztriai Házbeliének” dicséretével zárul, így a szórakoztató-gyönyörködtető szándékon túl politikai állásfoglalást is tartalmaz.

A reneszánsz idején virágkorát élő másik műfaj, a szerelmi tárgyú széphistória két kései darabja is feltűnik a kötetben, sajnos, szerzője mindkettőnek ismeretlen. Az egyik történet (*Historia egy Pyramus nevű*

iffjuról és Thysbérül) Ovidius *Metamorphosis*ának nyomán íródott 1628-ban, kiadására azonban (jelenlegi tudásunk szerint) csak mintegy fél évszázaddal később került sor Lőcsén (majd másodszor 1745-ben). A tragikus végű történet a szerelemhez való jogot hirdeti, így méltán illeszkedik a műfaj reneszánsz kori hagyományaihoz, stílusában is több ponton hasonlóságot mutatva Gismunda és Gisquardus, Eurialus és Lucretia, valamint Árgirus históriájával.

Nagy kár, hogy e műfaj másik 17. századi darabja (*Jázon és Médea históriája*) csak töredékesen maradt ránk: a 236 strófából 126 hiányzik, az viszont így is megállapítható, hogy a szerző a görög mitológiai történetet nagy hűséggel adja vissza. A meglehetősen sokágú, sok szereplőjű és bonyolult meseszövésszerű história – az előbbivel ellentétben – már határozottan a barokk világát idézi, Jázon maga is sokat változik a történet folyamán, bonyolult, nehezen kiismerhető jellem, nem úgy, mint a korábbi széphistóriák fent felsorolt hősei. További kutatási feladatot jelent a forrás közelebbi feltárása, hisz a szerző csak annyit árul el magáról, hogy versét 1626-ban fordította „deákbold magyarrá”.

A két széphistória azt is jelzi, hogy a műfaj 16. századi virágkora után még évszázadokig írtak és adtak ki ilyen verses szerelmi történeteket Magyarországon, tehát a barokk korszak népszerű olvasmányai között kell a világi epika e reprezentatív műfaját számon tartanunk, s szívós továbbélésével számolhatunk. Fel kell tételeznünk ugyanis, hogy számos darabja megsemmisült vagy még kéziratban lappang, hisz a barokk korban újraerősödő vallásosság – mind a katolikus, mind a protestáns – elítélte a szerelmi témát feldolgozó írásművek terjesztését.

Az elmondottakból az is kitűnik, hogy a kötet művészileg igényesebb darabjai a korszak egész irodalmi körképe számára is jelentős tanulságokat adnak. Az esztétikai szempontból jelentéktelen darabok ezzel szemben gyakran máshonnan nem pótolható, lényeges művelődéstörténeti adalékokkal szolgálnak, így többek között a kalendáriumi versek, amelyek a népi szokásokat és népi életmódot kutató etnográfusok számára eddig eléggé ki nem aknázott forrásanyagot jelentenek.

A sajtó alá rendezés nemegyszer bonyolult feladatát Komlovski Tibor és Stoll Béla kitűnően oldotta meg, mind a legjobb szövegvariáns kiválasztása, mind az értékes adatokat felsorakoztató jegyzetapparátus méltó a sorozat eddig megjelent köteteinek magas filológiai színvonalához. Kérdés viszont, nem lett volna-e célszerű a szómagyarázatokkal kissé bőkezűbben bánni. Úgy hisszük, egyes régi magyar kifejezések vagy szóalakok egy-két soros értelmezése nem lett volna felesleges sem a szakemberek, sem az érdeklődő olvasók számára (pl. „lashatsza” igealak, 133. l.; a fátyol és a fátyla szóalakok különféle keveredése a 117. sz. énekben stb.).

A Régi Magyar Költők Tára jelen kötetében közreadott anyag gazdagsága végeredményben imponáló, s nem kétséges, hogy irodalom- és művelődéstörténetünk számos új adatot és összefüggést az eddigieknél pontosabban ismerhet meg belőle. (Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 8. kötet – Akadémiai, 1976.)

BITSKEY ISTVÁN

FORGÁCH FERENC: EMLÉKIRAT MAGYARORSZÁG ÁLLAPOTÁRÓL . . . *

Az abszolutizmus legkeményebb évei lassan felengedtek, a porig alázott ország sebei nem hegedtek ugyan még be, de legfontosabb nemzeti funkciói gyakorlását már újra megkísérti. Mennél mélyebbre taszították, annál inkább köteles magyar múltjának ápolásával nevelni a jövő nemzedéket. Elkezdődnek az Akadémia forráskiadásai. Az ötvenes években jelenik meg Szerémi György munkája és veszi kezdetét Verancsics Antal történeti és egyéb irathagyatékának kiadása. 1857-ben ösztönösen a „zord idők” krónikáit fogják vállatára. 1866-ban kerül sor a valamennyinél keserűbb Forgách Ferenc megszólaltatására.

A történeti kútfők ebben az időben természetesen eredeti nyelvükön szólnak meg. Több okból is. Egyrészt kétségtelen, hogy az eredeti nyelvhez ragaszkodás fokozza a hitelesség érzetét, másrészt azok, akik effélékre kíváncsiak, jól tudnak latinul. A későbbi tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy még a latinul tényleg jól tudók is szívesebben fordulnak a magyarul író szerzőkhöz – gondoljunk csak Cserei vagy Bethlen Miklós szerepére pl. Jókai történeti regényeiben.

Forgách, az előkelő főpap és diplomata, nem olvasmányos író. Stílusa, még Borzsák István szép fordításában is, puritán, nem ismeri a korabeli szóvirágokat. Mondanivalója végtelenül keserű. Az országnagyok – személyes ismerősei – kapzsiak, önzők és pártoskodók. A legkülönbek közülük: Martinuzzi György vagy Nádasdy Tamás, a nádor sem felejt el soha a maga hasznát, egy perbeli ellenfél legyilkolása felett örömet szemet huny, még akkor is, ha a veszteség az egész nemzeté.

*A pontos cím: *Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsege alatt*. A válogatás, szöveggondozás, a szövegmagyarázatok összeállítása és az utószó Kulcsár Péter munkája. Fordította Borzsák István.

Dobó István megvédi Egert, de nem különb a többi nagyúrnl; nem különb a szigetvári Zrínyi sem, de meg tud halni a hazáért. (A szigeti ostrom részletes leírása Forgáchnál maradt fenn, ugyanígy Drégely várának és Szondi két apródjának története.)

Virtus van az országban bőven, csak egyetértés, méltányosság és jog nincs. És minden mulasztás a nemzet elevenébe vág.

Forgáchot klasszikusokon nevelkedett elődeink „magyar Tacitus”-nak hívták. Az olvasónak Vörösmarty szavai jutnak eszébe az ókori történetíróról: „Kegyetlen ember volt e Tacitus.” Forgách is kegyetlen. Alig egy-két ember áll közel a szívéhez: fivére, Forgách Simon, a kiváló hadvezér, művének későbbi kommentátora és az uralkodó, I. Ferdinánd, aki még *igyekezett magyar király lenni*. A második Habsburggal, Miksával már nem fért össze. Első meghasonlásuk idején visszament Padovába, ahol a teológiát végezte, és elvégezte a jogtudományi stúdiumokat is, másodjára már átment Erdélybe János Zsigmondhoz.

Ezt az „árulást” a hazai történetírás háromszáz évig nem bocsátotta meg neki. Toldy Ferenc felmentette: ő már ismert olyan körülményeket, amelyekkel nem mindenki tud megalkudni. – Forgách egyébként nem szerette a kolozsvári udvart, ahol pedig nagy megbecsülésben volt része. Csak éppen egy-két lépéssel elmaradt attól a műveltségbeli színvonaltól, amihez ő szokva volt. Élete végén ismét Padovába ment, talán az ottani híres orvosoktól remélve gyógyszert elhatalmasodó betegségére. (Valószínűleg inkább rák, mint tbc lehetett.) Állítólag az 1577-i járvány idején pestisben halt meg.

Forgách Ferenc történetíró, „aki meghalt az időben” – több, mint négyszáz évvel ezelőtt –, a Szépirodalmi Kiadó jóvoltából most alkalmat nyert arra, hogy mindannyiunkhoz szóljon. Az Olcsó Könyvtár kilencforintos árral nyitotta meg útját a nagyközönséghez, a „néphez”. Ezt a népet ő a maga korában sokszor említette, keserű kedvvel írván le: itt ennyit, ott amannyit hajtott el belőle a török rabszolgaságra. Néha végvári vitézek vakmerő rajtaütéssel ötvenet, százat meg is mentettek közülük. A politikus Forgách fel tudta mérni a vérveszteség nagyságát; sejtelve, hogy a magyar nagyhatalom sírját ekkor ássák meg, beteljesült.

Művének több egykorú másolata alapján többször is kiadták a latin eredetűt. Magyarul csak most jelent meg, kiegészítve így a 16. sz. derekának eddig a nagyközönség előtt nem egészen tiszta képét. Fel tesszük, hogy a kiadás indoka voltaképpen az író halálának négyszázados (1977) évfordulója volt, ebből az alkalomból fáradt vele tudós magyar tolmácsolója, akinél jobb ismerője nincs a korszaknak, s a megjelenés időbeli elcsúszása a nyomdán múlt.

Az Olcsó Könyvtár természetesen csak kihagyásokkal adhatta a terjedelmes munkát. A válogatás alapjául az az elv szolgált, hogy kizárólag a hazai események leírása töltse be a szűk kereteket, olyan szöveg, ami Forgách saját információin alapult. A különböző kortárs történetíróktól (Sleidanus, Ulloa, Jean de Serres) átvett híryanag elmaradt. Ez a szempont forráskritikailag hibátlan ugyan, de árt a kiadvány olvashatóságának. A sorozatos ostromok, hősi tettek (és halottak), a szürkére feketével festett képek néhány száz lapon át fárasztóvá válnak. Enyhe kárörömmel szórakoznánk Nagy Szolimán családi nehézségein s a Sforzák és a spanyol Habsburgok bár ismert (?) de önmagukban is érdekes viselt dolgain. Az meg éppen nem indokolt, hogy János Zsigmond személyéről és udvaráról nem olvashatunk. Eddig sem hitte senki, aki hallott róla, hogy bármelyikük valami nagyszerű lehetett. A magyarázatok (346.) írója mintha nem ismerné teljesen az eredeti szöveget, s mintha a nyolc nyelv tudása eleve biztosítana affelől, hogy azokon csak bölcs és emelkedett szavak hangzottak el. Megbocsátottunk Forgáchnak, hogy elárulta a Habsburgokat, s most óvakodunk attól, hogy őszintén megmondhassa nekünk véleményét egy lényegesen provinciálisabb udvarról?

Ezek a kifogások azonban csak a mű nagyobb élvezhetőségét kéri számon a kiadótól, tisztelve a vállalkozás el nem vitatható érdemét és értékeit. (Szépirodalmi, 1982)

MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR EDIT

KERÉNYI FERENC: A RÉGI MAGYAR SZÍNPADON. 1790–1849.

A magyar színháztörténeti kutatások szép hagyományt mondhatnak a magukénak. Bayer József alapvető fontosságú kötetei után azonban inkább csak részproblémák tisztázására került sor, egyes, rövidebb korszakok áttekintésére; jöllehet Pukánszky Kádár Jolán szövegkiadásai, Staud Géza bibliográfiái, a nemesi színházról írt kitűnő dolgozata, Horányi Mátyásnak az eszterházi vigasságokról alkotott könyve, valamint Császár Edit, Solt Andor és mások könyvei, cikkei megfelelő kiindulópontjai voltak egy komplexebb megközelítési módszernek. Ti. annak, hogy a drámaírás, a színházszervezési törekvések, a színjátszás, továbbá az esztétikai, a fordítással kapcsolatos problémák *együttes* tárgyalására is végre sor kerülhessen. Még pontosabban szólva: immár halaszthatatlanná vált, hogy a színháztörténeti (-tudományi) kutatási

eredmények egy szélesebb, művelődéstörténeti jellegű folyamat részeként értelmeztesse.

Erre a — nem könnyű — feladatra vállalkozott Kerényi Ferenc. Ismertetésünk elején előlegezzük a könyv elolvasása után támadt véleményünket: munkája sikerrel járt. Sikeres e munka már csak azért is, mert a Hont Ferentől először kialakított, majd Székely Györgytől részletezett és körvonalazott fogalmat, a színjátéktípus megnevezést a magyar színjátszói és drámaírói gyakorlattal szembesíti, s ennek alapján jelentős elhithető erővel rekonstruálja a „rég magyar színpad”-on és színpaddal kapcsolatban történeteket. De sikeres e munka azért is, mert a színjátszást, a drámaírást, -fordítást, -adaptálást a korszak magyar és külföldi esztétikai vitái, gondolatai szemszögéből is vizsgálja, és ezáltal elkerüli az egyoldalúság buktatóit. Az irodalomtörténész elsősorban annak örül, hogy új szempontokat kap Kisfaludy Károly, Katona József és Vörösmarty Mihály színdarabjainak elemzéséhez (ezeket Kerényi — helyesen — a színházi műsor többi darabjával veti egybe, és ezért sikerül pl. az oly sokat vitatott II. Endre-kérdésről újat és meggyőzőt mondani, a *Bánk bán*ról szólva). De a recepcióesztétika is részben igaza bizonyítását láthatja akkor, amikor a szerző a színházi műsorpolitika kialakulását, a közönségszociológiai (a legtöbb esetben önálló levéltári kutatáson alapuló) adatokat veszi alaposabban szemügyre, és mutatja be a színházi pénztárnaplók tanúbizonyságait a Shakespeare-előadásokról vagy akár a 40-es évek újszerű drámaírói eredményeiről (Czakó Zsigmond, népszínmű). A színháztörténész meg nyilván annak örül, hogy részletes leírását találhatja pl. a síró-énekítő iskolának, a színpadi hős magyar romantikus felfogásának, pontos rajzát a Lendvay-típusú és az Egressy-típusú színpadi hősfarmálásnak, és így tovább.

Nem kevésbé meggyőző az egyes színjátéktípusok körvonalazása, s ennek megfelelően a műsorrétegek gondos differenciálása: az érzékeny-játék, a vígjáték, az énekesjáték, majd azok tovább- és átfejlődése, a magyarítások változatai és kitérőképpen a kistársulatok színjátéktípusai: Kerényi elemzései e tárgykörökből, a színházi és drámaírói „üzem” oly tüzetes ismeretéről tanúskodnak, amely lehetővé teszi a négy országos műsorréteg leírását. A műsorrétegek leírása egyben a periodizáció alapjául szolgál (így pl. az első országos műsorréteg egységesülése joggal kerül a 18/19. század fordulójára). Meggyőző a második műsorréteg sikertípusának elemzése is, ti. a vitézi játéka, amelynek előrenyomulása Kazinczynak a színháztól visszahúzódását eredményezi, s amely ellen Kölcsey is felemelte szavát, de amelynek jelenlétét Kisfaludy Károly és Katona életművében hiba volt tagadnunk. S ezzel már a harmadik műsorréteghez értünk: a romantikus tragédia közvetlen közelébe. A

negyedik országos műsorréteg az 1830-as évek végén, az 1840-es esztendőekben formálja a közönség ízlését, a romantika jegyében.

Egyetlen fenntartásunk a polgári szomorújátékkal kapcsolatos. Az eddigi szakirodalom a felvilágosodás bizonyos színjátéktípusát nevezte annak, méghozzá Lillo drámáját, Lessing: *Emilia Galotti*-ját. Ezekután meglepőnek tetszik, hogy a közvetlen közéletiséget kibontó, jellegzetesen romantikus színjátéktípust is e névvel illeti Kerényi (403.). Elemzéseiből azonban kitetszik, hogy ebbe az ún. polgári szomorújátékba jócskán csúsznak bele melodramatikus elemek és a nemes-polgár-konfliktusok megjelenítése (Obernyik drámaiban, Czakónál, vagy akár Hugo Károlynál) nem kevésbé romantikus, hatásvadászó, nem egy ízben szinte képtelenül-bonyolultan valószerűtlen történet formájában kerül színpadra, jöllehet a konfliktus valódi. Megzavarhatja az olvasót, hogy e romantikus polgári színjátékot Kerényi ezúttal nem különíti el elég határozottan az általa polgári színműnek nevezett típustól (?), variánstól (?). Nyilvánvalóan azért polgári, mert a polgári lét kérdései is helyet kapnak benne. Más kérdés, hogy ez esetben a nemes-polgár-konfliktus nem csupán a hazai társadalmi viszonyoktól kapott ihletést, hanem olvasmányoktól, a francia drámától is.

Nem érezzük eléggé kidolgozottnak Kazinczy Ferenc és a színház problémakörét. Azt készséggel elismerjük, hogy a kutatások jelen állása nemigen enged többet mondani. Inkább a további elemzések számára írjuk le gondjainkat: Kazinczy 1790-ben kitűnő alkalmat lát arra, hogy a színházi mozgalom a nemesi reformerek törekvéseivel egybehangzóan a moralitás és a felvilágosodás eszméit terjessze. Mégis ott akkor, amikor valóban megvalósul a színházi előadás. Ehelyett közönségsikerre kevésbé számítható darabok fordításával akar szolgálni, és a Lanassa dramaturgiai hibáit a felvilágosodott tendenciával véli enyhíteni. Azaz nem vesz közvetlenül részt a színházi törekvésekben, de 1790–95 között kitűnő figyelemmel kísér mindenféle ilyen jellegű akciót, így Vay Miklósét is, maga szintén az adakozók közé áll.¹

Klasszicista vonzalmai felerősödésekor, azaz a fogság alatt és után sem hagyja abba Kazinczy a fordítást, Goethét, Metastasiót adna a

¹ A további kutatás számára említjük meg, hogy Kazinczy levelezése mellett hagyatéka kiaknázatlan kincsesbányája a színház történeti kutatásnak. Ezúttal csak arra utalunk, hogy vegyes jegyzetei között pl. megőrizte az alábbi egyleveles kisnyomtatványt: Prologus melly Majus 10-dikén a' Székes-Fejérvári Színjátszó Magyar Társaságtól mondatott. MTAK Ki. M. Nyelvt. 4-r. 42. sz. II. 101. Ez és más dokumentum bizonyítéka Kazinczy *folymatos* színházi érdeklődésének.

színjátszók kezébe. De eddig nem eléggé méltatott tény, hogy 1814-ben a Hamlet-fordítás átdolgozására, ill. újrafordításra készül; s a Kazinczy-féle Hamlet már inkább harmonizál a vitézi játékokkal, mint más ilyen természetű megnyilatkozása. De jellemző, hogy az újrafordítási kísérlet végül is töredék marad.

Néhány apróságra figyelmeztetnénk az adataiban megbízható, a fő fejlődési vonalakat jól látó szerzőt. Nem Darvas *Ferenc*, a helytartósági tanácsos, az Orpheus munkatársa a Schiller-fordító, hanem Darvas *János*, akinek fordításáról egyébként az Orpheus hírt adott. A 125. lapon Kerényi idézi Dessewffy József véleményét a Kassán játszó együttesről. Annyiban módosítanánk, hogy e vélemény csak részben vonatkozik a férfi-színészekre, kikről korábban ezt állítja: „elégge alkalmatosak”, s a színésznők közül is kiemeli Déryné rátermettségét. Más kérdés, hogy ugyanez a Dessewffy épp a Kerényitől is idézett levél írása előtt közel négy hónappal levelet intéz Kassa nemeseihez: „Ne kiabáljuk ki előre a nemzeti játszószín társaságában ránk omlandó erkölcseltséget. Kaczagányos apáink ezen kiáltása nem illik a mi szánkba, kik ajakinkat a külső nyelvek kimívelődései minden remekjeink magasztalására és majmozására már régtől fogva szoktattuk.” A 135. lapon azt állítja Kerényi, hogy Benke József Schiller-fordítása bizonyítaná, miszerint a fordító jártas volna a korszak német szakirodalmában. Úgy véljük, hogy egy ifjúkori Schiller-értekezés lefordítása ezt egyáltalában nem bizonyítja, sőt, épp a magyar színházelmélet szegényességét és elmaradottságát dokumentálja az 1810-es években. Azt sem hisszük, hogy egy Localposse megalkotásához feltétlenül nagyváros volna szükséges (228.), az 1840-es esztendőben Pest és Buda igazán nem nevezhetők annak, a pest-budai német polgárság mégis szívesen tapsolt színházában a Localposséknak.

Kifogásaink – mint az följebb látható volt – nem érintették Kerényi könyvének lényegi mondanivalóját, amelyet részleteiben és egészében meggyőzőnek érzünk. A színháztörténeti (és irodalomtörténeti) kutatás alapművel gyarapodott; bárki, aki a kor színházi viszonyaira kíváncsi, kézbe kell, hogy vegye Kerényi kötetét. A további kutatások, nyilván a részleteket tekintve, színezik, esetleg módosítják a képet (így Kazinczy Ferenc, Dessewffy József, vagy akár Podmaniczky József vonatkozásában, esetleg a végzetdráma és a lovagi dráma esetében), de alighanem a leglényegesebb megállapításokat inkább erősítik. A további kutatásnak majd részletesebben és új adatokat hozva kellene feldolgoznia a magyarországi német sajtót (a Pannoniát, az Irist, a Pressburger Zeitungot stb., majd a Pesther Tageblattot, Der Spiegelt), illetve Pukánszky né monográfiái alapján újra a vizsgálat tárgyává kellene tenni a pest-budai, illetve a vidéki német színjátszást. Ezek a feladatok sok ösztönzést

kaphatnak Kerényi könyvétől, az itt felhasznált–kikísérletezett *módszer* gyümölcsözőnek bizonyult. Kerényi monografikus vállalkozása mindenképpen jelentős nyereség a művelődéstörténeti kutatás számára is. (Elvek és utak – Magvető, 1981)

FRIED ISTVÁN

TOLLHARCOK. IRODALMI ÉS SZÍNHÁZI VITÁK 1830–1847*

Alig másfél évvel követte a *Pennaháborúk* kötetét a Szépirodalmi Könyvkiadó újabb, folytatólagos gyűjteménye, elődjéhez hasonlóan nagyon szép kiállításban és gazdag tartalommal. Ezúttal a reformkor elméleti és kritikai vitáiból kapunk válogatást, amelyeknek során a modern irodalmi közélet számos elve tisztázódott és került át a gyakorlatba, a tehetségelvű „írói respublica” princípiumától a sikeres dráma ismervein át a közönség nevelésének liberális programjáig. Mindez pedig történt a nemzeti irodalom olyan korszakában, amelyben a nyelv-művelés, az anyanyelv jogaiba helyezése időleges célból már eszközzé minősült vissza, és a nyelvkérdésben még többé-kevésbé egyetértők tegnapi táborán belül, a „hogyan tovább?” kérdésére keresve a választ, az irodalompolitikai és közművelődési szempontok különbözőségének megosztó hatása került előtérbe. A fejlődés fősodrában az Aurora, majd az Athenaeum köre állt, a Bajza–Vörösmarty–Toldy triásszal, akik 1835 és 1837 között lényegében a kritikai élet és az irodalmi intézményrendszer vezető pozícióit is megszerezték.

A szövegválogatást és a szerkesztést első fokon az minősíti, hogy az irodalmi élet valós arányai, erőviszonyai milyen mértékben kapnak helyet a kötetben, illetve mennyiben követik az irodalomtudomány jelenlegi állását. A választott hat témakör (a lexikonpör, a Pyrker-pör, az Aurora tulajdonjoga körüli viták, az eposzi-drámai kor kérdése, a színi hatás mibenlétének firtatása és a Nemzeti Színház műsorpolitikájának vitatása, az ún. operaháború) együttvéve alkalmas arra, hogy bizonyos kérdésekről viszonylag teljes körképet nyújtson. Több színfolt azonban hiányolható a palettáról. Az egyik ilyen: szívesen olvasnánk egyet-kettőt a magyar irodalom első plágiumvitái közül. Hiszen a *Pennaháborúk*ban szerepeltetett Iliász-pör még csak előcsatározás volt a romantika korához képest, amikor az eredetiség vitatása tollcsaták egész sorának forrása lett. Felvételükkel a romantika irodalomszemléletének

*Összeállította, a szöveget gondozta, a jegyzeteket írta Szalai Anna.

egyik alapelve kapott volna korabeli értelmezést. Gondolunk itt például a Vörösmarty *Marót bánja* körüli, konzervatív oldalról indított polémiaira (1838), netán arra a tollharcra, amelyben Bajza képviselte a plágiumvádat Bérczy Károly ellenében, egyik novellája kapcsán (1843). De szerepelhetne a Szigligeti körüli viták egyike-másika is, a *Szökött katona* német változata ügyében dúlt papírháború vagy a *Mátyás fia* pöre (1843, 1847). Említhetnénk egy, szinte máig eldöntetlen eredetiségkérdést is, Hugó Károly *Bankár és báró* c. drámájának francia mintáiról (szintén 1847-ben). Bérczy és Hugó egyúttal bővítette volna a szereplő írók körét is.

Lehet, hogy tudatos szerkesztői döntés következménye, egy készülő újabb kötet érdekében, de nem szerepel a magyar irodalom radikális vonulata, a Kazinczy Gábor vezette Ifjú Magyarország körétől Petőfi Sándorig. (E két név fel sem bukkan a névmutatóban.) Az előbbi csoportosulás tevékenységéről, a „mozgalom-literatúra” programjáról az újabb kutatások eredményeképpen (T. Erdélyi Ilona, Fenyő István és mások) világos és jól dokumentált képünk van. Néhány levelük felvétele szemléltethette volna álláspontjukat, amely a fő frontokon a liberálisokat támogatta ugyan, de több kérdésben önálló, irányzatos nézeteket képviselt az irodalom politikai jelentőségéről. S végül: az 1830 és 1847. közötti időszak irodalmi vitái aligha nélkülözhetik a Kazinczy Gábor programját folytató-továbbépítő, az eszmei elődöt verssel is megtisztelő Petőfi Sándor újminőségű költészete ügyében folyt kétszeri tollcsatát (1845, 1847), melyben az irodalom minden számottevő irányzata megszólalt, Császár Ferentől Eötvös Józsefen át Dobrossy Istvánig. Itt lett volna az alkalom, hogy bárki együtt olvashassa ezeket a sokat emlegetett, fontos, de nehezen elérhető szövegeket. Ha mindez netán tudatos döntés következménye, akkor erre a jegyzetek bevezetőjében utalni kellett volna, felvilágosításul a Petőfinek nevét sem leelő olvasónak.

A hat vitakérdés anyagát tekintve, öt esetben a felvett szövegekkel maradéktalanul egyetérthetünk – kiválasztásuk gondosan, nagy körültekintéssel és egyszerűséggel történt. Ez utóbbi kivált az operaháború esetében volt nehéz feladat, mint arra Szalai Anna a jegyzetek bevezetésében hivatkozott is. A szerkesztőnek azonban sikerült az elvektől eltávolodó, személyes sérelmekkel és vádaskodásokkal terhes cikkeket leválasztani a vita fővonulatáról. A színi hatást értelmező-vitató írások közül viszont kettő feltétlenül hiányzik. Az egyik Vörösmartytól az *Elméleti töredékek* (1837), amelynek megírása és közlése, néhány héttel a Pesti Magyar Színház megnyitása előtt, a liberális színházfelfogás elveinek összegező kifejtése volt, egyben vezérfonal a leendő igazgatás és kritikai gyakorlat számára. (Kötetünk nem minden olvasója fogja megkeresni a Vörösmarty kritikai kiadás 14. kötetét.) Az itteni gondolatokat sokban

visszhangozta, de a sikeres színpadi mester dramaturgiai tudásával egészítette ki Szigligeti Ede székfoglalója a Kisfaludy Társaságban (1846); a szerző ekkor már túl volt a történelmi drámában (pl. *Gritti*), a vigjátékban (*Rózsa*) és az általa formált népszínműben aratott diadalokon.

A kötet terjedelmének kb. 15%-át jegyzetanyag teszi ki, amely közli a ma már nélkülözhetetlen szómagyarázatokat, az eredeti megjelenés legfontosabb adatait és azokat az egykori hozzáfűzéseket, amelyekkel a hajdani vitázók bőségesen kísérték írásaikat. Vonzó megoldás, hogy a jegyzetekben a szerkesztő alkalmat talált több fontos, de a főszövegbe különböző okok miatt be nem illeszthető cikk, levél, dokumentum közlésére: Kazinczy-levelek egész sora (568.; 570–1.; 574–6.), Bajza és Rummy felújított „kisvitája” 1841-ben (577–8.), a Pesti Magyar Színház első, Bajzától származó törvénykönyve (602–14.) stb. segíti a jobb korabeli tájékozódást. A bőséggel adagolt egykorú idézetek és jegyzetek között néhol azonban elkelt volna egy-egy eligazító, néhány mondatos utalás, amely nem növelte volna meg számottevően a terjedelmet. Egyetlen példán szemléltetjük az elmondottakat. Vahot Imre *Még egy szót a pesti magyar színház ügyében* c. röpiratában (1840) leírta egy „színi javítók” alkalmazásának szükségességét (536.). Ez így, önmagában, Vahot leleményének, sőt telitalálatának tűnik, erősen felértékelve őt és írását. Holott a régi drámaszövegek javításával az 1830-as években már több tudós társasági megbízott foglalkozott (Vörösmarty is), a színházi feladatkör – afféle művészeti titkár és dramaturg munkája – már az új színház megnyitása előtt is napirenden volt, Bajza, az első igazgató ismételt szorgalmazta alkalmazását, ekkor még hiába. Az állásra a legtöbb eséllyel Csató Pál pályázott, aki élvezte az Athenaeum támogatását is. Amikor azonban reményei füstbe mentek, szembefordult a triásszal, őket tartva az ügy szándékos elgáncsolóinak. Ez a szellemi háterszága a Vahot-mondatnak és a főszövegben tízszer említett Csató névmagyarázatának is: „Utolsó éveiben személyeskedő harcot kezdett Bajza és az Athenaeum ellen.” (631.)

A kötet névmagyarázatokkal zárul. A mutató ilyen kiegészítése feltétlenül indokolt, hiszen a viták szereplőinek zöme ma már csak az egyetemi tananyagban fordul elő, s ott is többnyire érintőlegesen. Jó megoldás, hogy azokat viszont, akiknek ismerete az általános műveltséghez tartozik, magyarázatlanul hagyja. Sajnos, a névmagyarázatokban – az alapvetően jó elképzelés ellenére – hiába keressük azt a műgondot és ügyeszeretetet, amellyel a szövegválogatás és -gondozás során mindenütt találkozunk; sok az elírás, sőt tárgyi tévedés is akad szép számmal (a zeneszerző és író Halévy összekeverése, a két Zrínyi Miklós egy név alá vonása, a két Egressy születési adatainak vegyülése stb.). Az új teátrum neve 1837 és 1840 között Pesti Magyar Színház volt és csak 1840-től

Nemzeti; Daniel Jenischről, Reseta Jánosról, Paziazi Mihályról lehetett volna adatokat találni a névmagyarázathoz. (Ha máshol nem: Solt Andor kitűnő jegyzeteiben a Vörösmarty kritikai kiadás említett, 14. kötetében vagy a Fontes-sorozat Erdélyi-levelezésköteteit sajtó alá rendező Erdélyi Ilona jegyzeteiben.) A megfogalmazások, sőt a minősítések ellen is felmerülhet jogos kifogás: mit értsünk például azon, hogy Franz Grillparzer „a bécsi népszínház hagyományait az olasz operával ötvözte”? (636.) Kántorné és Schodelné aligha nevezhető az első magyar tragikának és primadonnának; Szigligeti „műsorvezető”-minősítése a mai olvasóban egészen másfajta gondolattársításokat ébreszt; Szentpétery Zsigmond pedig nem lehetett komikái tehetség stb.

A felmerült kifogások ellenére hasznos, gazdag kötet jelent meg a *Tollharcokkal*. Nélkülözhetetlen szöveggyűjtemény a felsőfokú irodalomtatásban, tanári segédkönyv a középiskolákban és érdekes, vonzó olvasmány a műveltebb, az irodalom múltja iránt is érdeklődő nagyközönségnek – folytatását joggal igényeljük és várjuk.

A recenzens viszont, végigtekintve bírálataán, nem tud szabadulni a gondolattól, hogy utólagos lektori véleményt írt. Ilyen esetekben, amikor az időbeli távolság, a részletek pontos és aprólékos ismerete valóban indokolja, szükséges lenne egy szaklektor munkája. Hiszen kifogásaink – legyen szó akár a válogatásról, akár a jegyzetapparátus arányainak meghatározásáról, akár a névmagyarázatokról – csaknem kivétel nélkül olyan természetűek, hogy megelőzhetők, kiküszöbölhetők lehettek volna. A szerkesztő, a kötet és az olvasó javára. (Szépirodalmi, 1981)

KERÉNYI FERENC

KÜZDELEM, BUKÁS, MEGTORLÁS*

Nagyívű vállalkozás első köteteit jelentette meg a Magyar Századok ismét feléledő sorozatában a Szépirodalmi Kiadó. Mint arról a fülszöveg tájékoztat, szinte fiók-sorozatról van szó, amely a szabadságharc és abszolutizmus korának emlékiratait óhajtja közreadni 1848–1867 között. Amilyen örömmel üdvözölhetjük ezt a kezdeményezést mind az irodalmárok, mind a történészek nevében, mindjárt meg is kell jegyeznünk: az igényes vállalkozás valószínűleg meghaladja egy ember erejét,

*Emlékiratok, naplók az 1848–49-es forradalom és szabadságharc végnapjaiból. Felkutatta, válogatta, szerkesztette, az előszót, a bevezetést és a jegyzeteket írta Tóth Gyula.

főleg ha nemcsak a már publikált naplókat és emlékezéseket akarja felölelni, hanem a kéziratban lappangó és elfeledett, sokszor a szűkebb szakma által alig ismert írásokat is. Az előszóban Tóth Gyula csak az 1859-ig, illetve az azt követő és 1865-ig terjedő köteteket ígéri, ami érthető, hiszen a jelenlegi kiadvány munkálatai egyidejűleg segítették azok anyagainak feltárását. A kiadó által megadott korszakhatár azonban felöleli 1848–49-et is, amely az előbbiektől jól elkülönülő témakör. De a feladat jellege is más. Kíváncsinos volna ugyanis, hogy a forradalom és szabadságharc időszakáról már korábban, többnyire a múlt században megjelent és ma is érdeklődésre számot tartó emlékiratok (Görgey, Mészáros Lázár, Vukovics Sebő, Madarász József, Degré Alajos) egész terjedelmükben megjelenjenek, mint történt ez Pulszky Ferenc emlékirataival 1958-ban. A kiadói tervek ismeretében azután a kisebb lélegzetű, vagy csak egyes részeiben érdekes és forrás értékű 1848–49-es naplókat és visszaemlékezéseket külön kötetekbe lehetne összegyűjteni. Amint haladunk előre az események egyes részleteinek a megismerésében, annál inkább nő ezeknek a feljegyzéseknek az értéke, – és egyben egyre nagyobb valószínűséggel tudjuk ellenőrizni azok hitelességét. A sokszor még most is kéziratban levő vagy csak részben – sokszor megcsonkítva – publikált anyagok szétszórt közlési és őrzési helye miatt nem kis munka lenne ez, amely ha tető alá kerülne, szép megemlékezés lehetne a forradalom már nem is olyan messze levő 150. évfordulójára. A munkálatok megindulásának még az a haszna is lehetne, hogy esetleg a családok által még most is őrzött emlékezések is előkerülnének és helyet kaphatnának ebben a gyűjteményben. A közel-múlt példái bátorítanak fel ennek a feltételezésére.

Visszatérve Tóth Gyula két kötetére, elmondhatjuk, hogy azok meggyőzően igazolják a vállalkozás jogosultságát. Ha egy-két írást az olvasó kevésbé tart érdekesnek, vagy talált volna esetleg mást helyette, a harmincnyolc emlékezés egészében jó összképet ad a fejleményekről, s arról, hogy a szerzők Madarász Józseftől Kempen osztrák rendőrmíniszterig, Sulyánszky Eusztáhtól, az aradi minorita rendház naplóírójától a bebörtönzött kamaszlány Podhorszky Máriaig miként látták azokat. Kossuth, Vukovics, Görgey és Klapka az egyik oldalon, Szögyeny-Marich László, Wirkner Lajos, Fiáth Ferenc és Frankenburg Adolf a másikon, míg közöttük helyezkednek el azok, akiknek szerepe különböző súlyú volt ugyan, s nézeteik is különféle árnyalatot képviselnek, de nagy többségük nemcsak szemtanú volt, hanem részese is az eseményeknek. Soraikban három nő is akad: a már említett Podhorszky Mária, Bohusné Szögyeny Antónia, a világosi kastély úrnője és Lebstüch Mária, aki tizennyolc éves fejjel – elbeszélése szerint – előbb a bécsi nemzetőrségben szolgált, majd a német légio tagjaként harcolt az októ-

beri felkelés barikádjain, ezt követően Győrbe szökött, a tiroli vadászokhoz állott, majd 1849 tavaszán – immár tiszti ranggal – a huszárokhoz került.

Együtt, egymás után forgatva ezeket az emlékezéseket, igen tanulságos más-más szemszögből olvasni ugyanazokról az eseményekről: a kormány utolsó napjairól, a temesvári csatavesztésről, a tábornokok és miniszterek magatartásáról, Kossuth és Görgey tárgyalásáról, a világosi fejleményekről, a magukat megadó és a menekülők élményeiről, a bebörtönzöttek tapasztalatairól. Ismerve a legmagasabb polgári és katonai vezetés tagjai közötti ellentéteket, az olvasót mégis újból és újból meglepi azok szenvedélyessége, amely a katasztrófa árnyékában sem enyhül. Érdekes látni, hogy egyes személyekről mennyire megoszlanak a vélemények, mint például Vukovics és Mészáros nézetei Aulichról. A politikai ellenfelek elleni gyűlölet egyik legjellemzőbb példája, hogy Görgey – Bohusné szerint – nem is annyira Kossuth menekülését sajnálta, mint azt, hogy a Madarászokat nem sikerült kézre kerítenie! (Ennek kapcsán igazán érdekes azután Haynau magatartása, amint arról Madarász József emlékirataiból értesülünk, hogy a tábornok különbséget tett a „jó Madarász” és a „rossz Madarász” között.) A börtönviszonyokról szóló beszámolóknál szembeötlő a teljes szigor és a jovialis bánásmód szeszélyes váltakozása, de többnyire általános az örök megvesztegethetősége, s gyakori azok segítőkész rokonszenve. Figyelemre méltóan magas, főleg a későbbi időszakban a fogságban tartott nők száma. Végül érdekes megemlíteni, hogy a török földre távozottak sorsáról szóló beszámolókból nemcsak a bánásmód leírása, hanem a menekültek magatartásának és hangulatának ismertetése is igen szemléletes. Veress Sándor például igen éles szemmel ábrázolja az országot elhagyó katonai alakulatok fegyelmének lassú felbomlását, demoralizálódását a mostoha és kilátástalan körülmények között.

Az emlékiratok által nyújtott összkép tehát sokrétű és szemléletes. A szereplők és a szövegek nyújtotta sokszínűségből igazán talán csak egyet hiányolhatunk: A Haynau által megveszélyeztetett Maderspach Károlyné emlékezeit, amelyet a német eredetiből lefordítva jó lett volna közölni. Ami Dembinszki emlékiratait illeti, arról köztudott, hogy Danzer Alfonz a fordítást meglehetősen szabadon kezelte. Így talán ezt a rövid részt helyesebb lett volna az Országos Levéltárban levő francia eredetiből újrafordítani. Végül egy megjegyzést Potemkin Ödön emlékiratainak első kiadásáról, amelyről 1980-ig úgy tudtuk Tóth Gyulával együtt, hogy azt megjelenésekor a rendőrség elkobozta és az utolsó példányig megsemmisítette. Böhm Jakab cikkének jóvoltából (I. Hadtörténelmi Közlemények 1980. 2. sz.) megtudtuk, hogy a 103

oldalas kötetke egy példánya fennmaradt a Hadtörténelmi Intézet levéltárában a budai Főhadparancsnokság rendőri iratai között.

Sokszerzős antológia sajtó alá rendezőjének feladata, hogy a közreadott szövegek szerzőit bemutassa olvasóinak. Ez meglehetősen hálátlan kötelezettség, mivel a kevésbé ismertekről kellene bővebben szólnia, de a lexikonok többnyire azok személyével kapcsolatban a legszükszevűbbak, ha egyáltalán mondanak valamit. Amellett a közlő ki van szolgáltatva a lexikonok pontatlanságainak és tévedéseinek is. Az alábbiakban néhány ilyen példát említenénk az életrajzi bevezetőkből, felhíva egyben a figyelmet ismételt arra, hogy mind az Irodalmi, mind az Életrajzi Lexikon időnként milyen pontatlan. Ilyen pl. Mészáros halála és sírja helyének említése (I. 42.), a Görgey őrnagyságára tett megjegyzés (hogy ti. azt az 5. honvédszászlóalj élén nyerte volna el, I. 107.), annak mellőzése, hogy 1848-ban Frankenburg Adolf a bécsi magyar külügyminisztérium tisztviselője volt (II. 7.), hogy Szögyeny-Marich mint a kancellár helyettese vonult vissza 1848-ban a közéleti szerepléstől (II. 37.), továbbá Vay Miklós elmarasztalása, hogy nem oszlatta fel Erdélyben „a királyi guberniumot” (II. 297.), amelynek ideiglenes fenntartásáról a kormány döntött. Ilyen az az állítás, hogy Vajda János 1848 júliusától közhonvédként szolgált, s „rövidesen vörössapkás hadnaggyá lépett elő” (II. 135.). Vajda, mint az önéletrajzi igényű írásából kiviláglik, 1848. augusztus elején a zömében miniszteriális tisztviselőkből alakult Földvár-zászlóaljjal önkéntes nemzetőrként ment le ideiglenes szolgálatra a táborba, Pákozd idején beteg volt, s ősszel a 24. zászlóaljhoz nevezték ki tisztnek. Szemere Bertalan sem 1848. szeptember 28-ig volt a Batthyány-kormány belügyminisztere (II. 311.), hanem csak szeptember 12-ig, Batthyány új megbízatásának időpontjáig. Degré Alajos életrajza viszont itt sokkal megbízhatóbb, mint az irodalmi Lexikonban, de hozzátehetjük: Degré 1848-ban nem a belügyminisztérium titkára volt (II. 373.), ezért nem találjuk a Batthyány-kormány tisztviselőinek nevét tartalmazó hivatalos jegyzékben, hanem a fővárosban az idegenek ellenőrzésére szervezett rendőri hivatal munkatársa. Karsa Ferenc ismertetéséhez (I. 331.) hozzátehetjük, hogy 1848 augusztusától mint önkéntes nemzetőr szolgált, csak később került az októberben megszervezett 20. zászlóaljhoz, s az ekkoriban a „feldunai táborból” írott leveleit 1905-ben publikálta az Adalékok Zemplén-vármegye történetéhez c. időszaki kiadvány. Boross Mihály életrajzát (II. 167.) pedig kiegészíthetjük azzal, hogy 1848-ban egyike volt a legtermékenyebb népfelvilágosító íróknak, s az Irodalmi Lexikon hét munkáját sorolja fel tételeken ebből az évből.

Ezek a szerzőket bemutató szövegek, a már említett okok miatt különböző hosszúságúak, de terjedelmük mindenkor megfelel a be-

mutatott személy súlyának, jelentőségének. A bennük nyújtott értékeléssel azonban nem minden esetben érthetünk maradéktalanul egyet. Ugy tűnik, hogy mind Mészáros Lázár, mind Klapka György esetében talán a kelleténél nagyobb Tóth Gyula fenntartása velük szemben. Görgey és Kossuth esetében pedig a közlőnek nem is volt könnyű helyzete. Előbbinél ugyanis meg kellett kísérelnie, hogy összeegyeztesse a Görgeyt a bukásért elmarasztaló és az őt még a forradalom táborán belül tudó nézeteket, míg az utóbbinál úgy érezte, hogy ki kell állnia a sajátos körülmények között született, a közvetlenül a bukás után elsősorban a nemzet önbizalmának a fenntartását szolgáló viddini levél érveinek „igazságereje” mellett. (Az azonban nyilván valami félreértés következménye, hogy a bevezető szöveg azt állítja a viddini levélről, hogy az „nem mondja ki világosan” Görgey árulásának tényét.)

A közölt szövegek helyét, az azokhoz szükséges jegyzeteket, illetve a szövegben előforduló idegen szavakat vagy mondatokat a II. kötet végén levő jegyzetapparátus tartalmazza. Kár, hogy az utóbbi típusú magyarázatokra a szövegben nem utal csillag, ha már azok nem lábjegyzetben vagy az előfordulás helyén nem zárójelben szerepelnek. A jegyzetek hasznosak és szükségesek. Egy-két esetben talán lehetett volna a számukat szaporítani. Talán Prágainál, akiről Klapka egész kis életrajzi ismertetést ad (I. 186.) jó lett volna megemlíteni, hogy 1850-ben elsőik között publikált az Egyesült Államokban, New Yorkban angol nyelvű könyvet a magyar szabadságharcról. Bár már az emigráció történetének részleteihez – és így a következő kötethez – tartozik, nem ártott volna röviden összefoglalni a Szemere–Vukovics és Horváth Mihály-féle vitát, amelyre Szemerénél utalást találunk (II. 330–331.). Annál inkább indokolt lett volna ez, hiszen a kortársak itthon jól ismerték, mert Szilágyi Sándor már 1850-ben kiadta azt magyarul. A kortársak vagy családjuk iránti tapintatból a szerzők által csak jelölt nevek egy részét is helyre lehetett volna állítani, illetve megjegyzetelni. Így a Podhorszky Máriánál szereplő (II. 255., 283.) Cs...ts Pista, akiről tudjuk, hogy mártírhalált szenvedett tábornok rokona, nyilván Csernovits, s a Rónay Jácint által emlegetett hamburgi magyar menekült K... D. (II. 392.), akit kizárnak az egyesületből, valószínűleg Kászonyi Dániel volt. Talán nem ártott volna utalni arra sem egy jegyzetben, hogy a kitétel, miszerint Lenkey tábornokot mint elmezavarodottat „csendben végezték ki” Aradon (II. 286.) miként értendő. Szeretnénk egyben egy sajtóságos sajtóhibára is felhívni a figyelmet, amely nyilván még a gépelés során keletkezett. Ez Kossuthnak a „fellebbezésből” való kiszabadítása, amely Klapkánál szerepel (I. 198.), s amely valójában *belebbezés*, amelyet a kortársak az inter-nálás megjelölésére használtak.

A II. kötet végén levő személynév-magyarázatok esetében csak két érdekességet említenénk. Az egyik Rousseau tábornok neve, aki mind Szögyenyi-Marichnál, mind Wirknernél és Fiáth Ferencnél is szerepel (II. 40., 72., 89.), de a magyarázatok között nem található. A másik Csernyus Manó esete, akiről a Mezőssy Lászlótól közölt szöveg valószínűsíti, hogy halálos ítéletéhez mi vezetett (II. 202–203.), az említett magyarázatok mégis fenntartják a lexikonokban is szereplő legendát, hogy Csernátony Lajossal tévesztették össze, és ezért végezték ki. Mindezek azonban nem lényeges dolgok. Annál sajnálatosabb azonban, hogy a személynévek magyarázata nem tölti be a *névmutató* szerepét is, vagyis a neveknél nem szerepel előfordulásuk oldalszáma. Ez a megoldás nem túl szerencsés, ha nem is egyedülálló, hiszen hasonló módon jelent meg 1977-ben Kászonyi Dániel emlékiratainak fordítása is. Rokonszenvesebb és használhatóbb azonban a névmutatós megoldás, ahogyan azt láttuk az ugyanebben a sorozatban megjelent *Az aradi vértanúk* két köteténél is.

A fenti észrevételek – talán felesleges hangsúlyozni – nem csökkentik Tóth Gyula munkájának hasznosságát, jelentőségét. A kötet bevezetőjében mondtak pedig, hogy ti. az emigráció törökországi, párizsi, londoni, amerikai és itáliai szerepéről, hazai kapcsolatairól szóló emlékiratokat fogja a következőkben kiadni, azt hiszem nyugodtan mondhatjuk, osztatlan érdeklődésre számíthatnak. Egyben azt is tudjuk, hogy ezekkel kapcsolatban megnövekednek a nehézségek, s nem elsősorban azért, mert az írások jelentős részét fordítani kell. A fő nehézség az, hogy az emigráció története – kivéve az itáliai szálakat – csak fő vonalaiban tisztázott. Mindez mutatja, hogy Tóth Gyula jó irányba indult, s hogy vállalkozása valóban hézagpótló lesz. (Magyar Századok – Szépirodalmi, 1978)

URBÁN ALADÁR

RÓNAY GYÖRGY:

AZ ÚJABB MAGYAR IRODALOM ÉLETRAJZA. 1849–1899.

PETŐFI ÉS ADY KÖZÖTT

A kötet a magyar irodalom fél évszázadát mutatja be. Ötven év művelődéstörténeti krónikáját is felrajzolja Rónay az irodalom élete köré. Fontosnak tartotta azt a közeget, amiben a művek megszületnek, azokat a létkérdéseket, amire a szellem emberei, tudósok és művészek rezonálnak. Az irodalomtörténetírás száz-százötven éve, szinte meg-

születésének, illetve múlt századi megújulásának pillanatában ilyen széttekintő, minden párhuzamot és motivációt megfigyelő, komplex. A szakosodás soha nem volt olyan mértékű, hogy ne vette volna figyelembe a szellemi légkört, a társadalmat szolgáló, de ha kell különváló, elszakadó alkotásokat. Rónay György, mint ahogyan egész nemzedéke is, ismerte ezt a hagyományt. *A regény és az élet* c. regénytörténeti esszéje 1947-ben jelent meg. Mindenképpen folytatnia kellett a líra hiteles történetével. De hogyan, amikor már tabuk közé, rosszul használt szempontok közé szorult be az ábrázolás, a gondolkodás? Ezért hordozta – mint a bevezető vallomásában írja – csaknem két évtizedig a tervet magába zárva, és csak az ízlés, művelődés tisztulásának éveiben, 1958-ban merte leírni és kiadni. Reveláló siker volt. Először szellemi csemege az értők kis tábora számára, de mert Rónay közlésmódja, stílusa mindig is szigorúan racionális, egyszerű, közérthető volt, hamarosan közkinccsé lett ennek a karcsú, puritán könyvnek minden adata és megállapítása. Nemzedékek tanulták meg tőle, hogy mi a vers, és mi a modern vers. Előítéleteket, babonákat oszlatott. Nem traktált közhelyekkel, nem döböntett meg extrém állításokkal. Halkan és bölcsen elhitette, hogy az egyetemes szépség transzponálható mindenkibe.

Hivatott esszéíró. Tud bánni a nyelvvel, a szavak árnyalataival, a tárggyal, amit bemutat, leír, megjelenít, a kapcsolódó világgal, amit előttünk, nekünk feléleszt. Nem szerette a patetikus, nagy szavakat, a jelzőhalmozásokat, a felesleges hiperbolizálást, – így, Jókait sem – ezért nem írom le én sem, hogy „varázslatot” művel, de mégis meg kell valahogyan mondani, esszéivel életszerűbb képet ad a letűnt valóságról, mint bármilyen „objektív” értekezés. Szubjektív? Egyéni módon lát, úgy adja tovább élményeit, amint felfedezte. Elfogult? Nem titkolja, így ellenőrizhető, vitatható, korrigálható. Éppen ezzel lesz igazabb történész, mint az adatokat korrektül felsorakoztató, szándéktalanul bár, mégis önkényesen értékelő pozitivistá kutató. Egy tudományos munka szerzője sem nélkülözheti a személyiség megkülönböztető jeleit. Aki ír, tudatos viszonyt teremt a világgal, s miközben megismeri, át is formálja azt. A gondolkodás és írás felelőssége, ami az esszé természete, de amit az értekezés megkerülhet. Rónay moralista és humanista. Olvasmányélményeit e szerint rendszerezi. Műfaja „emlékirat” a múlt század második feléről. Minden igaz és szubjektív benne egyszerre. A 20. század emberének méreteire, tudatára szabott.

A művelődéstörténeti szándék vagy alapgondolat abban is nyilvánul, ahogyan felveti a címválasztás gondját. Több tárgy folyama fut egymás mellett, több vonulat érintkezik, kapcsolódik egybe. Politika, művészet, tudomány, nemzetiség és egyetemesség „története”, a történelmi körülmények determinizmusa és az alkotó akaratok meg-

fékezhetetlen szabadságra törekvése. Sok cím-variánst kellene a címlapra nyomtatni, ami nem lehetséges, de szükséges jelezni a koncepció alakuló gomolygását, hogy a kényszerűen választott címbe foglalt tartalom mindenki számára érthető legyen. Nem magyarázkodás ez, hanem az író udvariassága, aggályos párbeszéde az olvasóval. Élményről és stílusról, ihlet és stílus összefüggéséről akar beszélni. El szeretné lesni vagy leleplezni a művek születésének titkát. Meg akarja ismertetni velünk azt, hogy hogyan élük át a világot rokonlelkű vagy ellentétes alkatú emberek, alkotók, más korban és mindig. Csak igényes, örökké kíváncsi, kérdező értelem vállalkozhat ilyen feladatra. Az eredmény mégsem líraian áradozó, lelkesülő, hanem fegyelmezetten temperált, visszafogott, kiegyensúlyozottan „próza” közlés. Oscar Wilde kihívó programos esszéje jut eszünkbe, amely racionális metamorfózisokon keresztül, Babbitson, Szerb Antal, Halász Gáboron át érkezett el erre a színvonalra, ehhez a szintézishez. A tudomány művészet is. Olyan „ars”, olyan mesterség, amit nem lehet elég tökéletesen művelni. Csak szerényen szabad és szemérmesen megszólalni. A szubjektív ítélet, gondolat van olyan intim, mint a művészi alkotás. Rónay mindkettőről gazdag tapasztalattal rendelkezik.

Két szakaszcól beszél hangsúlyosan a 19. század második felében. A szabadságharc bukása utáni évtizedről, illetve másfél évtizedről, az úgynevezett Bach-korszakról, vagy más történelemkönyvekben szereplő néven, az önkényuralom koráról. A másik, élesen elváló korszak, természetesen a kiegyezés utáni három évtized, kissé tágabban értelmezve, a magyar századvég. Mindkét kort lenyűgöző tájékozottsággal jellemzi. Mások megelégednének ismert tények újraelmondásával, kézikönyvekből kiollózott idézetekkel, adalékokkal. Rónay azonban író és tudós, aki újraalkotja az adott korról festett képet. Emlékkönyvekben, levelezésekben lapozgat, észrevesz eddig észrevétlen részleteket, (Kazinczy Gábor leveléből, Vajda János röpirataiból) az esztétika eszményét valószínűsíti meg, ami az esztétika alapja is. Ezt az érzékelést sokan intuíciónak „bélyegezték”, pedig a kiemelt idézetek meggyőzően bizonyítják, hogy valódi „esztétissal” állunk szemben.

Az alapgondolat világos és következetes. Rónay György a haladásban hisz, a polgárosodás nyomait követi az újkori magyar irodalom jelentős alkotásaiban is. Nem lelkesedik bármiféle nemzeti ellenállásért. Különbséget tesz polgári és nemesi nemzet, polgári és nemesi eszmék között. Nem kell kompromisszumot kötnie. Világnézete és ízlése egyiséget alkot. Értérendje azonos a történelmi értékrenddel még akkor is, ha néha önkifosztó szigorúsággal ítél. Kárhoztathatja Jókai illuzionizmusát, de annak, vagy a vele összekapcsolt passzív ellenállásnak a jelentőségét ennyire devalválni csak egy Rónay Györgynek van joga.

Még akkor úgy érezhette, hogy kiélezett helyzetben egyértelműen a polgári mellett kell döntenie. Mérlegelte, mit miért áldoz fel. Ezek a szegényítő gesztusok az írás idejére jellemzők, és nem a szerző pazarló, eltékozló mentalitására. Mennyi mindent ad helyettük, mennyi mindezzel engesztel ki értük. Számos akcióról számol be. Lapvállalkozásokról, kiadói bravúrokról, amelyekben a közelmúlt eseményei is szerepeltek, portrékat rajzol meg írói leleménnyel, izgalmas történetét ábrázolja a korszak szellemi és politikai csatározásainak. Az ambivalens élményeket és történelmi beszámolót csak ezzel a finom, árnyaló stílussal tudta közvetíteni. Egy példa: az önkényuralom korában kettős értelme lett a szónak – írja Rónay –, majd folytatja a „talányos” konklúzióval: erre az ingoványos talajra épült az irodalom. Ő ne tudta volna, hogy a szó jelentéshasadása, sőt burjánzása éppen társadalmi eredetű? Hogy ez indokolja, törvényesíti a szimbolizmust, impresszionizmust, a modernizmus tarka megnyilvánulását? Persze, hogy tudta. Kötelkedő modorában is olvasni és kérdezni tanít. Kitűnően definiálja a népies klasszicizmust. Nem szereti a sallangos, formalista népiességet, Aranyhoz csatlakozva utasítja el az üres, „impresszionista” formákat, de tiszteli a fegyelmezett egyensúlyt, a hagyományokat ápoló művészetet.

Rónay fedezi fel az ötvenes évek család-költészetének nem biedermeieres elemeit és értékeit. A történelmi tematika aktuális – szimbolikus – funkcióját. Megértő az Arany-ellenzékkel szemben. Mintha hajlamos lenne elismerni lázongásuk benső indítékát, jogosságát. Nemzedéki tudatukra, műveltségükre hivatkozik. Fel sem veti velük szemben (Zilahy Károly, Riedl Szende, Bajza Jenő) a kézenfekvő értékszemponthoz, az elődökhöz viszonyítható értékhierarchiát. Toleráns és bizakodó, mint annyiszor, mint minden kritikai írásában. Arany. Kemény, Jókai elviselik a bírálatot, az összehasonlítást, az így kiegészített történelmi tabló pedig megnyugtató igazságérzettel ad hírt egy korszak valódi értékeiről, életszerű ellentmondásairól.

A századvéget sokan eltemették, mások felfedezték. Hanyatlást láttak benne, vagy az új törekvések vajúdását. Mindkét álláspont indokolt volt, de a szélsőséges minősítések többnyire túlzó érveket is vonzottak. Pedig lehet tárgyilagosan leírni a tényeket, egyszerűen értelmezni az összefüggéseket. Rónay esszéje merészen néz szembe a század utolsó harmadának két letagadhatatlan jelenségével, amely a társadalmi lét és a művészetek minden területére kiterjeszkedik. A 19. század furcsa „pesszimizmusa” ez, és az az érzelmes és erotikus élményvilág, amit a világirodalomban, esztétikában dekadenciának mondanak. Problematikus divatok, de nem „értelmezhetetlenek”. Értelmük éppen a polgárosodással, a polgári fejlődéssel bontható ki. A pesszimiztikus filozófiákat – művészeteket – szabadság és determinizmus belső

feszültségének iránya és ereje árnyalja. A minősítés higgadtságához határozott történelmi tudat, történelmi meggyőződés szükséges. Rónay-nál természetes a schopenhaueri eszmék folytonossága, sőt, létjogosultsága. Természetes számára a századvégi nemzedék „visszatérése” is Schopenhauerhez, a kételyekhez, a szerelem metafizikájához, amellyel megfeythetőnek véli ezt az alkonyi, fin de siècle erotikát.

A művészet valóban a századvég talajából sarjad, és érvényes rá az a megállapítás is, hogy „kivonul” ezekből a szűkös polgári keretkből, lázad környezet, „alapja” ellen. A pesszimizmus tehát kétségbeesés, csömör, kritika és önkritika, azaz ironia, amely egységes és változatos vonulata a 19. század világirodalmának. Az érzelmek túlfeszítettsége, új vallása, az ösztönöknek, az erotikának kihívó programja valami mélyen alapvető és egyetemes emberit állít a pillanatnyi és konkrét anyagi érdekek ellenében. A 20. század irodalma szinte mindent elutasított, tagadott az elmúlt századból. Szégyellte a kezdeteket, a kócoszágot és ábrándozást, a szerinte lassú ritmust, az anekdotikus életvitelt, az ízlés merevségét vagy igénytelenségét. A századvég prózájára, lírai kísérleteire mégis felfigyelt. Csak előzményt keresett benne, mégis évtizedekre meghatározó, kikerülhetetlen példa lett.

A Nyugat első nemzedéke, majd újra meg újra, minden „nemzedék” ide kapcsolódott. A haladásban gondolkozók, az irodalomból kiindulók és szemlélődők tudják, mit jelent a 19. század a történelmi folyamatban. Rónay nemzedéke még szerencsés volt, mert ízlését semmi nem zavarhatta meg. Tragikus is volt, mert ízlése miatt gyanússá, nem kíváncsisá vált. Könyve nemcsak megbízható, de példamutató, a szakkutatásban inspiráló kalauz. (Életműsorozat – Szépirodalmi 1981)

MEZEI JÓZSEF

VILÁGSZEMLÉLET ÉS IRODALOM*

A magyar marxista irodalomszemlélet kialakulásának dokumentumaiból – hangzik a kötet alcíme. Mintegy mottóként Petőfi *A XIX. század költői* című verse áll a kötet élén; ezt követi a szerkesztők (Szabolcsi Miklós, Illés László, József Farkas) tömör előszava, amely összegezi mintegy négy évtized fejlődési tendenciáit, az ellentmondásokat, vitákat, Lukács György *az Írástudók felelőssége* című írásának megjelenéséig. A válogatás arra törekszik, hogy minden (beleértve a

*Szerkesztette: Szabolcsi Miklós, Illés László, József Farkas.

szükségeset és teljességgel téveset is) lehetséges álláspont helyet kapjon a kötetben, s az összkép ezeknek az erősen eltérő elemeknek dinamikus együtteséből alakuljon ki. Aki ezt a dokumentumgyűjteményt figyelmesen áttanulmányozza, mihamar arra a meggyőződésre jut, hogy csírájában, a kezdetek szükségszerű leegyszerűsítései közepette is, a kérdéseknek az a köre rajzolódik ki, amely eleven – és megoldatlan – problémaként mindmáig jelen van irodalmi életünkben. Ide sorolható például a hagyományhoz való viszony kérdése, amelyről Szabó Ervinnek az a sommás véleménye, miszerint a művészetnek az a lényege, hogy a művész a maga tartományában, tökéletes eszközökkel „az ő világfelfogását, egyéni és társadalmi eszményeit az együttérzőkkel közli, köztük terjeszti”. Természetesen az ide sorolható cikkírók kritikával illetik a polgári művészet számos jelenségét, de – s ez a lényeges szempont – minden valóságos értéket elfogadnak. A fő cél e felfogás értelmében a művészetnek helyet biztosítani a szocializmusban, birtokba venni a kultúra értékeit.

Ezzel szemben természetesen azonnal jelentkezik az a másik gondolat, amelynek értelmében az irodalomnak legfőbb kötelessége a szocializmus eszméinek népszerűsítése, közelebbről a munkásosztály életének ábrázolása, öntudatosodásának elősegítése. Az első világháború előtti időszakban a Népszava körül a tendencia-irodalomnak, illetőleg az esztétikai értékek, a művészi forma iránt érzékenyebb irodalomfelfogásnak a vitája mindvégig érzékelhető, ám a jelesebb személyiségek (Garami, Bresztovszky Ernő stb.) a politikum, a szocialista világszemlélet hangsúlyozása mellett mindig a nyitottabb megítélés érdekében polemizálnak. A szűkebb, a szakszervezeti, a munkásélet napi gondjait, küzdelmeit a hagyományos irodalmi formákkal megjelenítő Csizmadia-féle irányzat ebben az összefüggésben kisebbségben marad, de igen valószínű, hogy az egyszerű munkásolvasók, szakszervezeti funkcionáriusok körében ez a direkt módon agitatív (részben még a naturalizmus vagy a filantróp érzelmesség motívumait alkalmazó) irodalmi törekvés népszerűségnek örvendett. S noha a szocialista irodalom lényeges esztétikai és tartalmi vonásai ekkoriban még nem rajzolódnak ki teljes határozottsággal: annyi teljességgel nyilvánvaló, hogy az agitatív (pártirodalom) és a maga sajátos feladatát a művészet specifikus módján önállóan betöltő szocialista irodalom annyit vitatott alternatívája már ebben az időszakban megfogalmazódik.

Leszámítva Kassák ez idő tájt emelkedett hangú, messianisztikus avantgarde-ját, a fentebb jelzett kettősség jegyében Lukács György írásával (*A kultúra tényleges birtokba vétele*) folytatódik a vita a Tanácsköztársaság hónapjai alatt is. Ha összehasonlíthatók az előző korszak koncepciójával, akkor Lukács álláspontját Szabó Ervinéhez

érezhetnők közelebb, azzal az egyáltalán nem lényegtelen különbséggel, hogy a kultúra (művészet) és a tömegek találkozása ekkor valóságos lehetőség, illetőleg kultúrpolitikai cél volt. Azonban a művészettel szembeni gyakorlati, osztályharcos igény, s ez ebben a történelmi helyzetben igazán természetes, továbbra is hatékony; kiviláglik ez például Kunfi Zsigmondnak egy előadás alkalmából hozzá intézett kérdésekre adott válaszából. De még inkább Uitz Bélának a *Diktatúra kell!* című írásából (aki Révai Józsefnek a „*Tiszta proletárpolitikát!*” című, a kötetben egyébként nem közölt cikkéhez szól hozzá). A szerző egyik alap-tétele: az az álláspont, miszerint lehet valaki jó művész, amellet, hogy royalista vagy burzsoá – tarthatatlan. A másik: a kommunista társadalom művészetét csak olyan emberek vezethetik, akiknek művészetében, politikai múltjában semmiféle megalkuvás nincs. S noha az a megállapítás is szerepel a cikkben, hogy a szocialista forradalmi világnézetű művészek nem személyek, hanem a bemocskolt művészet ellen hadakoznak: az egyéb művészeti csoportoktól, a korabeli magyar művészet számos reprezentánsától való elhatárolódás gesztusa nyilvánvaló. Az itt hangot kapó magatartás nyilvánul meg később a történelmi és tudati tényezőkből teljesen érthető, de a szocialista művészet számára hosszú időn keresztül súlyos tehertételt jelentő Proletkult elméletében és gyakorlatában.

A Proletkult, s ennek művészeti elveit legterjedelmesebben kifejtő *A magyar proletáriródlom platformtervezete* című programnyilatkozat koncentráltan tartalmazza mindazokat a szempontokat, amelyek alapján ki lehet zárni a szocialista irodalomból az úgynevezett útítársakat (s amelyek alapján József Attila fasisztának minősül stb.). Ez az irányzat történelmileg méltán aktualitását veszítette, türelmetlensége és szűkeklúsége (amelyet egyébként kétségkívül hit és forradalmi elszántság táplált) a forradalom konszolidációjának következtében a Szovjetunióban, az antifaszizmus és a népfrentpolitika új szükségleteinek viszonylatában másutt is akadályozhatta volna a szocializmushoz vonzódló erők tömörülését. Ám a Proletkultnak is van hagyománya, mégpedig nemcsak a forradalmi elkötelezettség vonatkozásában, hanem az írókkal szemben táplált politikai-világnézeti követelmények abszolutizálása terén is. Az említett platformtervezet eszmei követelményrendszere például feltűnően emlékeztet az ötvenes években a Révaitól meghirdetett kultúrpolitika elveire (amelyek úgy látszik, összefértek a realizmus, illetőleg a szocialista realizmus akkor már érvényes koncepciójával). Úgy tetszik, hogy a szocializmusnak az a történelmi helyzete (a kemény harcok közepette folyó átalakulás, a szocializmus ellen indított világméretű támadás), amely a Proletkultot létrehozta, más körülmények között (ezeket most nem kívánjuk részletezni), a személyi

kultusz légkörében, újraélesztheti a kizárólagosságnak, a direkt és mindenáron érvényesített politikumnak azokat az elemeit, amelyekkel a különböző Proletkult-programokban találkozhatunk.

Az említett körülmény már csak azért is figyelemre méltó, mert a kötet tanulmányainak „*A realizmusról van szó*” címmel jelzett (Lukács György azonos című cikke nyomán) csoportjában már kirajzolódnak a főbb vonásaiban mindmáig érvényes realizmus-konceptió körvonalai. Nyilvánvaló ma már, hogy a realizmus felé fordulásnak vannak bizonyos politikai okai is, így például a klasszikus örökség (s azzal együtt bizonyos történelmi kontinuitás) igenlése, a szocialista irodalom beleillesztése a történelmi folyamatba, továbbá a kultúra bázisának kiterjesztése és stabilizálása. Ehhez némileg hozzátartozott egy kiegyensúlyozott, harmonikus világkép (objektív valóságtükrözés) iránti igény minden társadalmi rendszerben előbb-utóbb szükségszerű jelentkezése. A realizmus filozófiai-esztétikai koncepciójának kidolgozásában Lukács Györgynek döntő szerepe volt, ám korántsem csupán egyéni tudományos kezdeményezésként, hanem másutt is egyre többet hangsúlyozott felismerés elméleti megalapozása révén. Hogy a szocializmusnak mint társadalmi rendszernek, vagy ha úgy tetszik a marxizmusnak mint világnézetnek a realizmus mintegy „hivatalos” párhuzama: az ez idő tájt még egyáltalán nem volt eldöntött kérdés. Erre mutat Lukács Ernst Bloch felfogásával folytatott heves vitája is. Az utóbbi ugyanis azt veti Lukács szemére, hogy ragaszkodik (a német klasszikus filozófia neveltjeként) és vonzódik a zárt rendszerekhez, s így realitásfogalma is zártként fogható fel. Ebben az összefüggésben az expresszionizmushoz kapcsolódó látványos, a széttört világ élményéből kiinduló forradalmi művészet végső soron elhibázottnak minősül. Mármint az a kérdés, hogy mennyiben befolyásolta a realizmus vagy általában a szocialista irodalom- és művészet-felfogás értékítéleteit a kiemelkedő esztéták személyes ízlése és vonzalma – mindmáig vita tárgya.

A kötet írásainak utolsó csoportja az *Írástudók felelőssége* címet viseli, s ugyancsak azonos Lukács György megfelelő cikkének címével. Ezek az írások az irodalmi szociográfiával, illetőleg a népi írók tevékenységével foglalkoznak, belevonva a fejtegetésekbe a népies-urbánus vita taglalását, a két irányzat erényeinek és fogyatkozásainak mérlegelését. Summája az ekkori vélekedéseknek az, hogy míg az úgynevezett városi irodalom képviselői érzékenyebbek a progresszív politika nemzetközi vonatkozásai iránt, addig a népiesek a parasztság szociális problémáit s általában a magyar társadalom gondjait fogják fel mélyebben. Viszont mindkét csoportosulás téved alapvető társadalmi-politikai jelenségek megítélése tekintetében, s azzal, hogy egymás ellen harcolnak e nehéz időkben – a közös ügynek ártanak. Ez a látszólag egyeztető

igazságosztás mindkét irányban azonban csak a két csoportosulástól képviselt nézetekre vonatkozik; irodalmi jelentőségénél fogva nagy hangsúlyt kap például Illyés Gyula *Puszták népe* című műve, amely körül kisebb vita is kerekedik. Illés Béla például afféle balzaci „realizmus diadalát” látja benne, Gergely Sándor pedig megvédi Illyést, hangsúlyozva haladó gondolkodását. Lényegében véve az írások e csoportja, ha szerzőik ennek pontosan még nem is lehettek a tudatában, már a felszabadulás utáni időszakra való felkészülés jegyeit hordozzák magukon, miként kétségtelen tény, hogy Lukács és Révai e tárgyú cikkei valóban kiindulási alapul szolgáltak a következő korszak irodalompolitikai elveihez.

A gyakorlat azonban csak eleinte és részben követte ezeket az elveket. Történetek persze kiigazítások jó irányban is; így például a két háború közötti időszakban jobbra elutasított Móricz hamarosan a méltó helyére került (József Attilával szemben viszont bizonyos fenntartások továbbra is érvényesültek), Babits elutasító értékelése (a Jónás könyve kivételével) alig változott, Kosztolányi irányában a hangnem feltűnően ellenséges volt, a népi írók értékelése (a felszabadulás utáni szereplésük függvényében) erős ingadozásokat mutatott, az avantgarde teljesen háttérbe szorult, s kifejezetten negatív művészeti jelenségnek számított; a lukácsi nagyrealizmus-konceptió mellett a napi politika szolgálatára hivatott tematikus szempontok kaptak egyre kizárólagosabb szerepet. Lehetne sorolni a marxista irodalomszemlélet 1945 és 1957. közötti alakulásának számos más mozzanatát is. E helyütt legyen elegendő annak leszögezése – mivel a történelmi távlat ezt már megengedi, sőt sürgeti –, hogy egyre idősebb a következő korszak dokumentumainak összegyűjtése és értelmezése. (Kossuth, 1982)

WÉBER ANTAL

EGRI VIKTOR: A HALLGATÁS ÉVEI

A csehszlovákiai magyar írók doyenje e művével eljutott önéletírásának harmadik kötetéhez, amelyben életének legválságosabb szakaszáról, a fasiszta németekkel együttműködő, Jozef Tiso vezette Szlovák Államban töltött éveiről ad számot. Ez valóban igen válságos időszak volt életében, mert az akkori politikai viszonyok között nemcsak hallgatásra volt kárhóztatva, ami egymagában is a legnagyobb csapás egy íróra, hanem mint üldözött mind maga, mind családja állandó életveszélyben

forgott. Egri lényegében az 1938 őszen kudarcba fulladt csehszlovákiai mozgósítás idején létrejött müncheni döntéstől az 1945 tavaszán bekövetkezett felszabadulásig terjedő időszak, tehát mintegy hat és fél év önéletrajzi anyagát sűrítette bele *A hallgatás évei* (1980) kötetébe, ellentétben önéletrajzának 1976-ban *Angyalbőrben* és két évvel később *Társakkal és társtalanul* címmel megjelent kötetei anyagával, amelyek hosszabb időtávot, több mint egy negyedszázadot ívelnek át.

Egri Viktor életútjának, írói munkásságának bemutatása teljesen hiteles, mert önéletrajzában az énközpontúság és a külvilág ábrázolása dialektikus egységet alkot. A szerző a szépíró eszközeivel inkább a főbb események jelzésére szorítkozó, lényegében azonban mégis hű, teljes illúziót keltő képet fest a müncheni döntés után bekövetkezett helyzetről, arról a felbolydult, megzavarodott világról, amelybe a viszonylagos nyugalom és béke évei után szinte egyik napról a másikra belecsöppent. Szilárdnak vélt létalapok omlottak akkor össze, szorosnak hitt kapcsolatok szakadtak meg a politikai fordulat következtében. Érzéketlenül mutatja be Egri, hogyan szűntek meg sorra-rendre a csehszlovákiai magyar írók legfontosabb megjelenési intézményei – a könyvkiadó vállalatok, a folyóiratok, nagy napilapok szerkesztőségei, hogyan szűkült be publikálási lehetőségük úgyszólván napok alatt egy-két kis példányszámú, anyagilag gyengén megalapozott napilapra, mint amilyen az Új Hírek vagy az Esti Újság volt. S hogy a későbbiekben még ezek a napilapok is – a betiltás állandóan fenyegető veszélyének kitéve – rendkívül szigorú politikai megkötöttségek között lavírozva jelentek csak meg.

Eleinte még megjelenhetett Egrinek egy-két írása Somos Elemér megértő támogatásával az Esti Újságban, sőt Cs. Szabó László jóvoltából lehetővé vált számára a budapesti rádióban való szereplés is, de ezek a lehetőségek – az egyre szigorodó megkülönböztető rendelkezések következtében – hamarosan megszűntek, és kezdetét vette a lelket megnyomorító hallgatás időszaka.

Ez azonban nem is annyira a könyvkiadás és sajtó vonalán elrendelt korlátozások folytán nehezedett nyomasztóan Egre, mint amennyire az őt és családját rettegésben tartó életveszély következtében, amely származásuk miatt Damoklész kardjaként lebegett felettük. Ilyen lelkiállapotban, természetesen sem kedve, sem ereje nem volt az íráshoz. De ha lett volna is, írásai a politikai helyzet gyors romlása következtében amúgy sem láthattak volna nyomdafestéket.

Egri a tanúságtevő hitelességével, meggyőző erővel ír arról, hogy ezekben a sötét években az emberi gonoszságnak, aljasságnak és kegyetlenségnek minden képzeletet felülmúló megnyilvánulásaival találta szembe magát. A másik oldalon viszont számtalan példáját látta, tapaszt-

talta a fasiszta örülettel és barbársággal szembeforduló ellenállók emberiségének, segítőkészségének, bátor kiállásának. Elismerően szól a szlovák írókról – sajnos, nevek említése nélkül –, akik néhány üldözött magyar író timentettek a gárdisták kezei közül. Beszámol arról is, hogyan mentette meg őt a munkatáborba hurcolástól Milo Urban, a kitűnő szlovák prózaíró, aki – noha nem volt ellenálló, sőt a másik táborhoz tartozott – készségesen Egri segítségére sietett, amikor bajba jutott.

A magyar írók közül konkrétan Fábry Zoltánra, Győry Dezsőre, Peéry Rezsőre és Szalatnai Rezsőre emlékezik Egri, velük s néhány lapszerkesztővel és sarlóssal való kapcsolatáról számol be – kissé szűkszavúan könyvében. Ezek nemcsak irodalomtörténeti, hanem emberi szempontból is érdekes lapjai visszaemlékezéseinek. Ezért szívesen vettük volna, ha több teret szentel ilyenfajta emlékei felidőzésének.

Jóllehet Egri Viktor számára a fasiszta éra évei a hallgatás évei voltak, emberi magatartását mégsem a passzív megadás vagy beletörődés jellemezte ebben az időszakban. Mint önéletírásának fejezetei tanúsítják, mindvégig cselekvően vett részt a gyorsan pergő, őt és családját pusztulással fenyegető eseményekben. Még a legsúlyosabb helyzetekben sem vesztette el lélekjelenlétét, minden igyekezetével azon volt, hogy felülkerekedjék a nehézségeken. Persze, ebben számos pártfogója támogatta és a szerencse is segítségére volt.

Egri visszaemlékezéseinek fonalát a felszabadulásig gombolyítva – könyve utolsó fejezetében – vázaltszerűen utal az akkor előállott új politikai helyzetre – a magyar kisebbséget sújtó jogfosztottságra, az áttelepítésekre, deportálásokra stb. –, utal az újrakezdés első jeleire. Élettörténetének megírása a felszabadulástól napjainkig terjedő szakasza tehát még megírásra vár.* Kérdés, folytatni fogja-e Egri visszaemlékezéseinek írását, vagy megáll e korszakváltó pontnál, miként ezt az önéletírások kortárs szerzőinek zöme tette, mintegy tabunak tekintve az utolsó három és fél évtizedben átélt eseményeinek megírását. Önkéntelenül felmerül ezért a kérdés, mi az oka ennek? A történelmi távlat hiánya? A korszak kényesnek tartott, az életben maradtakat negatívan érintő kérdéseinek politikai vonatkozásai? Mindezek a kérdések óhatatlanul felmerülnek olyan visszaemlékezések vagy önéletírások kapcsán, amelyek 1945-nél megszakadnak.

Figyelemre méltó, érdekes irodalmi alkotás Egri Viktor önéletírásának ez a kötete. *A hallgatás évei* azonban mondanivalójánál fogva több

*A kézirat nyomdába adása után vettük a hírt Egri Viktor 1982. augusztus 5-én bekövetkezett elhunytáról.

mint irodalmi alkotás. Mementó is egyben: olyan történelmi eseményekre és tényekre irányítja rá a reflektorfényt, amelyeknek ébrentartása mindaddig szükséges, amíg fennáll a fasizmus újjáéledésének, egy új világháború kirobbanásának veszélye. (Madách–Szépirodalmi, 1980)

SÁNDOR LÁSZLÓ

A HÍDNAK ÁLLNIA KELL

DOBOSSY LÁSZLÓ: KÉT HAZA KÖZÖTT

Dobossy László új kötetének legkorábbi írásai 1936-ban (*Magyar szemmel csehek között*) és 1937-ben (*Egy kezdő tanár gondjai*) jelentek meg. Élménybeszámolók ezek, a szerző mai megfogalmazásával élve „fogytékosok” és „nyersek”, de „ezt az élményt: az életbe épp beilleszkedni készülő többszörösen meggyötört, ám rajongóan hűséges kisebbségi nemzedék tapasztalatait azon melegében, az átéltség frissességével (és kuszátságával)” próbálta rögzíteni. Gondolatiságuk mellett ezeknek az írásoknak ez a legnagyobb erőnye – tesszük hozzá mi. Az utánuk sorjázó kultúrtörténeti, történelmi, irodalomtörténeti munkák, esszék, lírai emlékezők, meditációk már a közelmúltban születtek, többnyire a hetvenes évek második felében. Valamennyi bizonyítja, hogy szerzőjük otthonosan mozog a legkülönbözőbb műfajokon belül, ahogyan kiválóan műveli az összehasonlító irodalomtudományt is. Egyaránt eligazodik a magyar, a cseh, a szlovák, a francia kultúrában és irodalomban.

Ahogy a kötet címe jelzi *most kizárólag a cseh–magyar, illetve szlovák–magyar irodalom tárgyköréből válogatott* huszonnégy, terjedelmében rövidebb-hosszabb tanulmányt. Ha a műfajok élesen el is különíthetők, az alaptéma: a két ország irodalmi, történelmi múltjának kutatása, népeink karakterének különböző korszakokban végbemenő fejlődése, annak iránya – szinte minden egyes itt közölt munkában fellelhető.

„Az építő kidőlhethet, helyére mások lépnek, a hídnak állnia kell” – közli velünk a Szalatnai Rezsőről szóló, őt, az egykori nemzedék- és sorstársat búcsúztató, 1977-ben írt emlékezésében. A hetvenhárom évesen elhunyt, „prédikátori alkatú” Szalatnai tudatában ugyanis, hasonlóan Dobossy hitvallásához fogalmazódott meg ez a „hídszerep”. És ez bizony némiképp másfajta formálódás, mint „ahogy egyre gyak-

rabban lehet róla hallani". Ő nemcsak a határokon túl élő magyarságot, illetve a nálunk élő nemzetiségeket tekintette a szellemi »híd« pillérei-nek, hanem a szomszéd népek közös vonású kultúráját, rokon motívumokra épülő művészetét, azonos megpróbáltatásokban gyökerező népi hagyományait is." És mint Szalatnainak, Dobossynak legalább olyan eltökélt szándéka volt és maradt „ezek között kialakítani a kapcsolat-teremtés okos módzatait”.

Indulásától napjainkig magáénak érzi ezt a szellemi-politikai küldetést. A kötet ily módon szembesít: „érdemes volt-e annyi értékes időt és ifjú energiát fordítanunk az erőfeszítésre, hogy összhangot teremtsünk eszméledésünk és közösségi cselekvésünk között, hogy valósággá változtassuk műveltségi eszményeinket”.

Mindazokkal szemben, akik ma a fáradozások mérete és a tényleges eredmények között feltűnően érezhető különbségeket hangsúlyozzák, Dobossy László igennel válaszol. Saját tudati fejlődése fontos állomásának tartja a kezdeti, meghatározó éveket és munkát, amely utóbbinak „végső célját a történelem volt hivatva elvégezni”.

Múlt időt használ ugyan, de jól tudja, hogy a történelem csak a „végső cél” lehetőségét teremtette egyelőre meg. Akad még itt tenni-való bőven. Akár a két nép irodalmi vizsgálatainak terén is.

Ezekből a vizsgálatokból vállal oroszlánrészt ebben a kötetében. A tudós alaposságával, elmélyültségével végzi összehasonlító irodalom-történeti kutatásait és ennek birtokában, tömören, érthetően, meggyőzően és igen élvezetesen fogalmaz.

Egyik legfigyelemreméltóbb írása a *Csehek Magyarországon*, amely 1979-ben íródott, három regényt véve alapul. (Jósika Miklós: *A csehek Magyarországon*; L'udovit Kubáni: *Valgatha*; Alois Jirásek: *Bratrstvo*). A tanulmány eredetileg az Irodalomtörténetben jelent meg.)

Dobossyt a regényekben mindenekelőtt az a kérdés izgatja – *miként lényegül át a történelem irodalommá*. A dolgozat olvasása közben egyre inkább rájövünk, hogy nem csupán számára izgató problémáról van itt szó. Mind a mai napig történészek és irodalmárok sorát foglalkoztatja a regényekben fellelhető történelmi tényvonulat és főleg azok különböző szempontú csoportosítása és értelmezése.

Dobossy imponálóan nagy anyagismerete birtokában idézi a magyar, a cseh és a szlovák történészek máig szemben álló álláspontját Jiskra hadainak másfél évtizedes jelenlétéről az akkori Felső-Magyarországon. És a regények elemzése közben mutat rá, hogy „a nemzeti ellentétek és előítéletek legtöbbször kitaláltak voltak, a múlt prófétái ültették őket tudatunkba. Hiszen másképp hogyan lenne lehetséges, hogy ugyanazt a történelmi anyagot három különböző módon értelmezzék és szemléltessék a megjelenítők, mindig saját kortársaik szükségleteinek megfelelően?”

A bevezetőben ugyan figyelmezteti az olvasót, hogy fő célja a történeti anyag bemutatása. Elhisszük neki, de meg kell mondanunk, hogy irodalomtörténeti elemzései legalább olyan meggyőzőek, mint historikusi megnyilatkozásai. Különösen érvényes ez Jirásek írói módszereinek nyomon követése során, amikor Dobossy azt a tételét igazolja, hogy a „légkört teremthetően hiteles, sőt magával ragadó” író a korban, a helyszínekben, az események, főleg tömegjelenetek, hadműveletek, csapatmozdulatok ábrázolásában oly kiemelkedő művész hogyan „tébőlából” esetlenül a magánéleti viszonyok megelevenítésében, s főleg azok indokainak elemzésében. Mária, a romantikus szerelem főhőse Jirásek-nél csupán képzeletbeli személy, ábrázolásából már hiányzik a „sorskihívó, az emberi lét értelmét firtató, az egyéni indulatokat egyetemes távlatokba vetítő valódi romantika”. Ez már csak utánzat, pótlék, a neoromantika kelléke, „ahogyan a rendezett életű kispolgár . . . elképze- zeli a féktelen szenvedélyek tobzódását”.

Ebben a 19. századi „hármastükörben” nyújtott gondolataival, azon kívül, hogy felveti a kérdést: vajon nem volt-e fontosabb szerepe a „cseh-szlovák testvériség” tudatának erősítésében előbb a prágai egyetemnek, majd a Kralice-i Bibliának, később pedig Jiří Třanovszky cseh nyelvű énekeskönyvének, mint a Kubáni és Jirásek által is túlhangsúlyozott néhány ezernyi cseh zsoldos alig két évtizedig tartó jelenlétének a szlovákok lakta Felső-Magyarországon, Dobossy jóval többet nyújt. Történetesen azt, hogy *itt is, mint általában hasonló jellegű munkáiban az eljövendő kutatóknak számos lehetőséget és tág teret nyit a többirányú továbbmunkálkodásra.*

A regényekben fellelhető közös és mégis ellentétes motívumok tanulmányozása a továbbiakban ugyanúgy feladata a területen dolgozóknak – irodalmároknak, történészeknek –, mint A történelem mögött című munka továbbfolytatása. Ezek a „mélyrétegi érintkezések” – a szerző találó kifejezésével – csak tovább fejleszthetik bennünk a tudatot, hogy „a hivatalos történelem mögött s ennek torz irányzataival kevésbé törődve, népeink a ténylegesen érvényesülő földrajzi, történelmi és gazdasági tényezők hatására alakították közös sorsukat. A visszahúzó erők: a hamis tudat következményei, ha egyre szórványosabban is, azért jelen vannak még közöttünk (esetleg bennünk is); fontos hát, hogy amikor végre – úgy látszik – tartós érvénnyel rendezhetjük közös dolgainkat, méltó módon közeledjünk múltunkhoz, s ne azt nézzük, ami különféle érdekek irányította játékok folytán nemzeteinket szétválasztotta, hanem főleg azt, ami népeinket összekötötte, közös sorsban egyesítette.”

A *Szózat* meglepő csehországi vándorútjának végigkísérése, Petőfi: *Ha férfi vagy, légy férfi* című versének meghonosodása először csehül,

majd a szlovák nyelvterületen is – keresetlenül példázza milyen figyelmet szentel Dobossy a legkisebbnek tűnhető tényanyagnak is, és milyen bravúrosan képes azt kibontani. Ugyanezt mondhatjuk el a régi cseh népkönyv a Bruncvik „regény” magyarországi vándorútjáról, amelyről már másutt, egy másik kiadványban részletesen elmesélte – hogyan jutott be a mű a magyar folklórba. Eddig nem kevesebb, mint kilenc előfordulását lajstromozta, de feltételezhető, hogy az út tovább járható, és még több helyen rá lehet bukkan.

Dobossy László egyik legkiválóbb írása ebben a kötetben: Svejek viszontagságai a világirodalomban. Nem kevesebbről van itt szó, mint arról, hogy a szerző „megvédelmezi” Jarosláv Hašeket cseh bírálóival szemben, akik háborogtak és nemegyszer háborognak még ma is a derék katonát a cseh nép alaptípusaként elfogadó külföldi interpretálások ellen. A két háború között a Svejek alakja körül folyó küzdelem – pró és kontra – a cseh szellemi élet egyik kristályosodási pontja lett. De a hatvanas évek közepe táján ismételt erővel indult el a bírálók hada a jó katona ellen, „immár a szocializmus vívmányait féltve tőle”.

Dobossy túllép a szenvedélyes vádaskodók értékítéletén és meggyőzően érvelve bizonyítja – hogyan nőtt időtlen és egyetemes jelképpé Svejek az idők folyamán. „A síkok eltolódtak – írja a szerző – a szerepek megváltoztak; Svejek él . . . Azzal szemben, amit jelképez, senki nem maradhat közömbös.”

A tanulmány tulajdonképpen válasz, illetve Dobossy Hašekről írt monográfiájáról a Česka Literatura 1974/4. számában írt ismertetés egy mondatával való polémia. Ritka jó írás, a megközelítési mód, a levezetés – iskolapéldája Dobossy irodalomtudósi módszerének: a tények tiszteltének.

A tényeket tiszteli a cseh–magyar kapcsolatok közelmúltban lezajlott nagy megpróbáltatásának – az 1946-os át- és kitelepítések – felidézésekor is nővéreinek levelei alapján, mint ahogy a tényekhez hű minden írásában.

Szűkebb értelemben vett irodalmi tanulmányaiban igen nagy teret szentel a történetiségnek, a mindenkori politikai viszonyok, az egyetemes kultúrtörténeti megnyilvánulások feltárásának. Sokoldalú, több aspektusú megközelítése színessé és olvasmányossá is teszi írásait.

Ha más nem, de már ez is elárulná, hogy egy olyan nemzedék kiemelkedő képviselője, amelynek tagjai tudták és tudják, hogy missziót teljesítenek és mindenkire akarnak szólni.

Ezért nem elvont soha oly mértékben, ahogy ez manapság gyakorta divatos, ezért nem érthetetlen, kerüli a szakzsargont és szép, tiszta magyar nyelven szól. Ebben is például állhat sokunk előtt.

A két háború között Szlovenszkónak nevezet Szlovákiában született, amely nagyhatalmi döntés alapján a Csehszlovák Köztársaság része lett.

Ennek a Köztársaságnak magyar nyelvű iskoláiban ismerkedett történelemmel, irodalommal, az alapvető tudnivalókkal és a Magyarországon akkor el nem ismert fogalommal – a demokráciával. Az érsekújvári gimnázium elvégzése után a párizsi Sorbonne-ra iratkozott be, de egyetemi tanulmányait a prágai Károly egyetemen végezte be.

A demokrácia légköre, az értelemre ható, haladó szellemű tanárok, a kisebbségi sorsban kutató ifjabb és idősebb kortársak, a saját és mások sorsán keresztül tapasztalt gyakran keserű igazság vezette el a SARLÓ-körbe. 1928 augusztusától tömörült Szlovenszko magyar fiatalsága ezen a néven. A kör tagjai, kevés kivételtől, néhány pozsonyi és kassai ifjútól eltekintve a magyar falvak és kisvárosok dolgozó népéből származtak.

Dobossyék generációja már természetesen vette az irányt a cseh, illetve szlovák egyetemekre és főiskolákra. Ez volt az az időszak, amikor a „kisközösségi eszmélkedéssel” a világra is kinyílt a szemük. Járták Európát – tanultak, alkalmi munkát végeztek – és visszatértek a prágai, brünni vagy pozsonyi egyetemekre, s a csehek, illetve szlovákok körében lettek a műveltségi kölcsönös kapcsolatok hídépítői.

Így járták végig a „közép-európaiság iskoláját”. Így törekedhettek arra, hogy „európaian legyenek közép-európaiak és közép-európaian magyarok”.

Az egyetem elvégzése után Dobossy László 1934 őszétől 1936 őszéig katona. 1936 őszétől 1939 végéig Kassán tanárkodik. És 1939 végétől 1950. május elsejéig Franciaországban él, Párizsban, ahol előbb az École Nationale des Langues Vivantes Orientales tanára és a párizsi Magyar Intézet munkatársa, majd a felszabadulás után, 1948-tól hazatéréséig az igazgatója.

A háborúban cselekvő részese a francia ellenállási mozgalomnak. Helye lenne, megbecsült vezető állása Franciaországban, mégis hazajön, Magyarországot választva új „honának”. De mindmáig „két haza közt” érzi magát.

1970-től 1973-ig ismét a magyar kultúra képviselője Párizsban, vendégprofesszorként dolgozik ugyanis a Sorbonne-on, majd 1973-tól 1976-ig újra igazgatója a párizsi Magyar Intézetnek.

Ily módon, 18 esztendei párizsi élet után azt is mondhatnánk, hogy „három hazája” van. És mindháromnak úgy közvetíti kultúráját, művészetét, történelmét és irodalmát, hogy általa itt nálunk is egy kicsit megalapozottabbá vált azok hídja nemzeteink, sorsunk összekapcsolódásának már eddig is feltárt megannyi részletében. (Magvető, 1982)

URBÁN NAGY ROZÁLIA

TÁRSASÁGI HÍREK

GYERGYAI ALBERT
1893–1981

Egyik legnagyobb tanító egyéniségét veszítette el benne az irodalom. Mert Gyergyai hosszú és szinte utolsó leheletéig tevékeny és szorgalmas életének sok nagy eredménye volt: műfordítói életműve éppúgy kiemelkedő, mint esszéírói teljesítménye; de legnagyobb „alkotása” talán a legmegfoghatatlanabb: pedagógusi munkája.

Szenvedélyes szerelmese volt az irodalomnak, a szóvarázsnak. Egy jellem-alak fejlődése éppúgy bűvöletbe tudta ejteni, mint egy különösen melodikus verssor; Kassák költői újítására éppúgy fogékony volt – s már a kezdetektől kezdve! – mint Móricz jellemábrázoló gazdagságára, vagy Szabó Dezső dinamizmusára. Mindezt nagyszerű kritikákban, esszéiben tudta elmondani, melyekben a teljesítmény iránti tisztelet egyedi, utánozhatatlan módon ötvöződött a hibák, a gyöngeségekkel szembeni iróniával. De ez az ötvözet a legemlékezetesebben szóban nyilatkozott meg: órán vagy baráti beszélgetésben. Mint középiskolai tanár, mint az Eötvös-collégium, majd mint az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanára, tanszékvezetője nemzedékek sorát bűvölte el egyedi előadásmódjával; s e bűvölet nem volt öncélú valami, pusztá gyönyörködés: akit elbűvölt, azt le is nyűgözte, s egy életre tette az irodalom értő szerelmesévé, lett légyen belőle később pincér vagy vezérigazgató, tanár vagy újságíró.

Írott életművének zöme műfordításaiban, elméleti tevékenységének zöme a francia irodalom múlt s jelen nagyjainak irodalmi portréjában található. Ezekhez képest szinte marginális esszéinek, kritikáinak az a sora, amelyet a magyar irodalomról, magyar írókról írt. Ezeknek az írásainak túlnyomó többségét az igen jellemző *A Nyugat árnyékában* cím alatt gyűjtötte össze: valóban a Nyugat volt élete másik (az Eötvös-collégium utáni és melletti) meghatározó élménye: Osvát és Babits, Kosztolányi és Móricz –, s akit személyesen nem ismerhetett, de aki eltörölhetetlen nyomot hagyott rajta is, mint egész nemzedékén: Ady.

Irodalomszemléletét Riedl Frigyes és Horváth János, Lanson, Brunetière és Faguet formálták; de nem kevésbé a modernek, Thibaudet

és Marcel Raymond. Ennek az irodalomszemléletnek a lényege – és legvonzóbb vonása – az élmény-tolmácsolásban rejtett: egyedi, utolérhetetlen módon tudta továbbadni tetszését, nemtetszését egyaránt. Cikkei, tanulmányai látszatra egyetlen kedélyállapot hirtelen lávaömlései; csak a tüzetesebb tanulmányozás árulja el, mennyi munka, filológusi pontosság rejlik e látszólag (és lényegében) lírai sorokban.

Nagy tanítómester volt – s elmúltával sem szűnik meg tanítani, pusztán most már az ő alakja is bevonul azok közé, akiket ő maga rajzolt meg: „a Nyugat árnyékában” felfénylő nagyok, elkövetkezendő nemzedékek számára is példát adó mesterek közé.

NAGY PÉTER

KEMÉNY G. GÁBOR
1915–1981

Kutatómunkájának középpontjában az egykori Magyarország nemzetiségi kérdése állt. A történeti téma azonban összefonódott a közép-kelet-európai nemzetek közti szellemi, különösen irodalmi kapcsolatok történetével. Ez a kettősség kíséri végig pályáján, melyet a feladat nagysága küzdelmessé is tett.

Három évtizedet töltött a Széchényi Könyvtárban, alaposan megismerve és feldolgozva annak – munkája számára nélkülözhetetlen – anyagát (különösen pedig kiaknázatlan hírlapgyűjteményét). A könyvtárosi munka kötöttségei közt élve, tájékoztató vagy késő esti ügyeleti szolgálatot ellátva is maradt ideje tanulmányainak, szöveggyűjteményeinek, bibliográfiáinak anyaggyűjtésére. Minden hozzá forduló olvasó, kutató vagy egyetemista számíthatott körültekintő bibliográfiai segítségére, a kutatópartner álláspontját tisztelő tanácsára. Kutatási területe éppen a Széchényi Könyvtár könyv- és hírlapszolgálatában tette tájékoztató munkáját hézagpótlóvá, nélkülözhetelenné. Munkaszasztalánál megfordult a kelet-közép-európai kapcsolattörténet szinte minden hazánkba látogató külföldi kutatója, magyarok és nem magyarok, hogy megvitassák témáikat, kicseréljék a közös szakma híreit, segítségét kérjék. Ezek az emberi, gyakran baráti kapcsolatok mind a végéig, mind a vendéglátó munkája számára bizonyára termékenyítők voltak.

Élete munkájának termése nagy és változatos. A felszabadulás után a *Századok és tanulságok* című gyűjteményben, a haladó magyar polgári történetszemlélet legjobbjainak társaságában nyolc történeti esszével

indul. Egyre inkább a 19. század nemzetiségi kérdése és irodalmi kapcsolattörténete felé fordul, és a következő évtizedekben e körben több tucat – részben máig kiadatlan – tanulmányt ír. Műveinek talán legnagyobb hatású együttese a Mocsáry Lajosról, a dualista korszak szinte egyetlen realista politikai gondolkodójáról szóló, az évek során egyre inkább elmélyített tanulmányok és könyvek, szövegkiadások sorozata (*M. L. válogatott írásai*, bevezető tanulmánnyal, 1958; *M. L. és a nemzetiségek*, kandidátusi disszertáció, 1960; *M. L. a népek barátságáért*, Bukarest, 1972; tanulmányok a *Mocsáry-émlékkönyvben*, 1979 stb.). Felismeri, hogy a kelet-közép-európai komparatív stúdiumokban mennyire hiányos a politikai irodalom és publicisztika bemutatása – s ezzel az összehasonlító társadalom- és történetiszemlélet válik hiányossá. Tanulmányainak csak szűk körű válogatása jelent meg eddig gyűjteményes kötetben (*Kapcsolatok vonzásában*, Pozsony, 1977).

Plasztikus a párhuzamos irodalomtörténeti és történeti elemzés Teleki László személyét bemutató tanulmányában (a *Teleki László válogatott munkái* c. kétkötetes gyűjteményben, 1961). Feltűnik az azonosulás, mellyel két, más-más módon tragikus hősét, Mocsáryt és Telekit megközelíti.

Elméleti tanulmányainál nem kisebb jelentőségű ötkötetes forráskiadványa (*Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*, 1952–1971), melyben mintegy kétezer, túlnyomórészt publikálatlan iratot tett közzé, magyar és nemzetiségi forrásból, a szomszédaink kritikája által is értékelt, pártatlan és sokoldalú válogatásban. Remélhetőleg a befejezetlen, 1913-ig terjedő gyűjtemény utolsó, félig megszerkesztett állapotban maradt záróköteté mielőbb értő gondozóra talál és kiadásra kerülhet. E gyűjtemény méltó párja az a több mint ezeroldalas antológia, mely ugyanazon kérdéskörnek hétszáz évet átfogó történeti olvasókönyve kívánt lenni (*A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből*, 1962). Ő volt a főszerkesztője a *Tanulmányok a magyar–oroszirodalmi kapcsolatok köréből* című háromkötetes gyűjteménynek (1961) is.

Művei mindig a legszélesebb, legigényesebb bibliográfiai alapra épültek. A bibliográfiai munka szíves vállalása tudós egyéniségének egyik értékes tulajdonsága volt. Kutatási témáihoz csatlakozóan – munkatársak együttesében, kiváló tudományszervezőnek is bizonyulva – vállalta az 1825–1867. időszaki magyar történeti bibliográfia nemzetiségi köteteinek szerkesztését (4. kötet, 1959; 5. kötet kiadatlan maradt). Több bibliográfiát készített a szomszédos országok magyar sajtójáról. Élete utolsó esztendeiben a mai Magyarország nemzetiségi bibliográfiájának munkálatait irányította.

Mint nemzetiségtörténész minden sorával azt igyekezett dokumentálni, hogy a nemzetiségi elnyomás minden formája rossz és ellen-szenves. Mint irodalomtörténész azt mutatta be, hogy a magyar irodalom és művelődés valóban időtálló nagyjai a felvilágosodástól, Bessenyeitől, Kazinczytól kezdve Adyig, Móriczig, József Attiláig mindig a nemzeti türelmetlenség ellen és a nemzetiségi egyenjogúság mellett foglaltak állást.

PAJKOSSY GYÖRGY

BELIA GYÖRGY
1923–1982

Jelzőkkel próbálom megidézni magamnak, s valamelyest azoknak is talán, akik nem ismerték. Szerény volt és türelmes, de nem hajlítható, sokoldalú, lelkiismeretes, utolsó éveiben már fáradt, hajszolt, ám ha érdekelte valami, fáradhatatlanul tevékeny, előzőkeny és segítőkész, noha nehezen oldódó, úgylehet túlon túl is fegyelmezett. Azokra a professzoraimra emlékeztetett, akik a nagyváradi premonstreieknél tanítottak – erdélyi születésű volt ő is –, vagy a múlt század második felének magyar tudósaira, az egykori lateinerek legjobbjaira.

Huszonéves korában fényes szellemek fűjték az ő lobogóját is, de csakhamar szűkebbre vonta – kellett vonnia? – érdeklődése, munkája körét: *a gazda bekeríti házát* – idézhette volna Babitsot. A Széchényi Könyvtár kéziratárának munkatársa lett, a Babits-hagyaték első feldolgozója; 1954-ben Sándor Annával együtt írt tanulmányának, majd a Nyugat első korszakával, a fiatal Babitscsal foglalkozó dolgozatainak nagy szerepük volt a Nyugat-kutatás fellendülésében. Érdeklődése, munkája vezette el Hatvany Lajoshoz, akivel hamarosan összebarátkoztak, egy remek antológiát állítottak össze (*Magyarok beszélnek*, 1957), s akinek halála után sajtó alá rendezte munkáit, levelezését; Belia György szabad szellem volt, s csak aki nem az, annak kell csodálkoznia elfogulatlanságán, azon, hogy igencsak különböző, sőt ellentétes vérmérsékletű és nézetű emberekkel értett szót, ha olykor vitában is. Barátai közt sok volt az erdélyi, talán a közös gyermekkori élmények, de az újabb keserőségek miatt is: Jékely Zoltánnal a Duna-parton sétáltak, Kolozsvári Grandpierre Emillel a budai helyekbe kirándultak.

Csöndes, szomorú mosollyal beszélt élete mélypontjairól, arról, hogy 1957-ben elbocsátották a könyvtárból, majd a „tudományos

tárgyilagosság” súlyos vádjával egy tudományos intézetből. Irodalmi segédmunkákra kényszerült, néhány évig tanított is, s nem azt és ott, amit és ahol szeretett volna. Az Európa szerkesztőjeként, utóbb mint a Szépirodalmi Könyvkiadó klasszikus csoportjának vezetője – paradox módon – jobban érvényesíthette pedagógiai éroszát: arra is maradt ideje, ereje, hogy megtanítsa az új kollégákat a filológiai módszerekre, ha már oly keveset hallottak róluk az egyetemen. Mert katedra nélkül is tanár volt, mint ahogy tudományos fokozat nélkül tudós.

Aki nem volt bizalmas barátja, csak ritka ironikus-önironikus megjegyzéseiből gyaníthatta, mennyire fájlalja a román irodalom, történelem kitűnő ismerője, hogy nem foglalhatja össze mindazt, amit a közép-európai és kelet-európai művelődésről, sorsról tud: összehasonlíthatatlanul többet, mint e tárgykör vulgarizátorai, torzítói. Feltehető, könyveket búvárolt át egy szanatórium címéért, ahol Adyt kezelték, napokig böngészett a hírlaptárban, hogy megtalálja egy hajdani váradi kereskedő keresztnevét. Szövegkiadásai egyre pontosabbak, gazdagabbak lettek, szákszavú, de távoli összefüggésekre világító jegyzetei értelmeztek; aki a *Nyugat*-tal foglalkozik ezentúl, nem kerülheti meg őket. (A lexikális teljesség igénye nélkül: *Ady Endre válogatott levelei, 1956; Babits–Juhász–Kosztolányi levelezése, 1959; Levelek Hatvany Lajoshoz, 1967; Babits Mihály: Könyvről könyvre, 1973; Juhász Gyula* hogy amikor filologizálni kezdett, nagy vállalkozásokról mondott le, de bizonyos, hogy egyre nagyobb kedvvel gondozta Ady, Babits, Juhász Gyula szövegeit. Vérbeli filológus volt, minden betűt és írásjelet tisztelt, de esztétikai fölkészültséggel az egészre is figyelt. Néhány munkájának szemtanúja voltam. Egy mesternyomozó kitartásával, logikájával, szenvedélyével kutatta föl a szövegek minden kis vonatkozását, régi telefonlevelezése I., 1981). Munkájának megkoronázása Babits *Beszélgetőfüzeteinek* kiadása volt (1980); évekig dolgozott e kivételesen nehéz feladaton, száz kis titkot fejtett meg, kikövetkeztette, hogy kinek szánta egy-egy megjegyzését a nagybeteg költő, melyik versből idéz egy fél sort, kire gondol, amikor csak keresztnevet említ. „Sziszüphoszi munka” jegyezte meg egy kollégánk, alighanem irigykedve, de kicsit gúnyosan is – manapság nem szokás így dolgozni. Camus-t idéztem: „Sziszüphoszt boldognak kell elképzelnünk.” Belia szemérmesebb volt, hogysen kimutatta volna, de amikor megjelent a két vaskos kötet, azt hiszem, boldog volt.

1979-ben kezdte el Babits munkáinak kiadását; a sorozat jó részét sajtó alá rendezte, de befejezni már nem tudta. Posztumuszán jelenik meg gondozásában életrajza a fiatal Babitsról (1883–1906) és Ady levelezésének háromkötetes gyűjteménye.

Babits volt legkedvesebb költője, hosszú éveket töltött kéziratai. művei társaságában, szolgálatában. Gyászjelentése okkal és joggal búcsúzott tőle a *Téli barlang* soraival:

Szállni, de hova? az egész föld nagyon kicsi már,
s ha a csillagokba röpnénk, az is mindegy már:
magunkkal hordjuk mindenütt a falat, mely bezár.

RÉZ PÁL

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1982. VII. 16.

Terjedelem: 12 (A/5) ív

83.11060 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

AZ OKTATÁS MŰHELYÉBŐL

MAKAY GUSZTÁV: Arany János a közösségi költő	858
UNGVÁRI TAMÁS: Gáll István: <i>Hullámlovag</i>	873

DOKUMENTUM

CSORBA SÁNDOR: Ifjabb Péczely József Kölcsey Ferenchez írott kiadatlan levelei	882
BUZÁSY ÉVA: Karinthy Frigyes és a Színházi Élet	895

SZEMLE

JEAN PERROT: <i>Le pouvoir du chant – Az ének hatalma</i> (Az uráli népköltészet antológiája franciául)	927
H. SZÁSZ ANNA MÁRIA: Belépő a világirodalomba? (Az amerikai Twayne-kiadó könyvei magyar írókról)	930
ECSEDY ILDIKÓ: Lu Hszün: <i>Irodalom. Forradalom. Társadalom</i>	939
KULCSÁR PÉTER: Vigh Árpád: <i>Retorika és történelem</i>	941
V. KOVÁCS SÁNDOR: Paul Oskar Kristeller: <i>Szellemi drámlatok a reneszánszban</i>	944
KILIÁN ISTVÁN: Balassi Bálint Összes versei a versek helyreállított eredeti sorrendjében	947
BITSKEY ISTVÁN: Bethlen Gábor korának költészete (RMKT XVII. század, 8. kötet)	951
MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR EDIT: Forgách Ferenc: <i>Emlékirat Magyarországi állapotáról . . .</i>	956
FRIED ISTVÁN: Kerényi Ferenc: <i>A régi magyar színpadon. 1790–1849.</i>	958
KERÉNYI FERENC: <i>Tollharcok. Irodalmi és színházi viták 1830–1847.</i>	962
URBÁN ALADÁR: <i>Küzdelem, bukás, megtorlás</i>	965
MEZEI JÓZSEF: Rónay György: <i>Az újabb magyar irodalom életrajza. 1849–1899. Petőfi és Ady között</i>	970
WÉBER ANTAL: <i>Világ szemlélet és irodalom</i>	974
SÁNDOR LÁSZLÓ: Egri Viktor: <i>A hallgatás évei</i>	978
URBÁN NAGY ROZÁLIA: A hídnak állnia kell . . . (Dobossy László: <i>Két haza között</i>)	981

TÁRSASÁGI HÍREK

Gyergyai Albert 1893–1981 (Nagy Péter)	987
Kemény G. Gábor 1915–1981 (Pajkossy György)	988
Belia György 1923–1982 (Réz Pál)	990

Ára: 23,— Ft

INDEX: 25410
ISSN 0324—4970

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010).

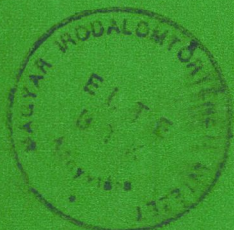
Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185—881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116—269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 92,— Ft

1 szám ára: 23,— Ft

Index szám: 25410

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H—1389 Budapest, Pf. 149.

Akadémiai Kiadó Budapest

00048089